

DATE

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

३१

ॐ

श्रीमदनन्तभट्टविरचितं

चम्पूभारतम्

'प्रकाश' संस्कृत-हिन्दीटीकोपेतम्

टीकाकारः

न्याय-व्याकरण-त्रेदान्त-साहित्याचार्य—

आचार्य श्रीरामचन्द्र मिश्रः

(प्राध्यापक, राजकीय संस्कृत महाविद्यालय, रांची)

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-221002

१९७८

प्रकाशक—

चौखम्बा विद्याभवन

घोक, (बनारस स्टेट बैंक नवन के पीछे)

पो० बा० ६६, वाराणसी-२२१००१

सर्वाधिकार सुरक्षित

द्वितीय संस्करण १९७८

~~द्वितीय संस्करण~~

अन्य-प्राहित्यात—

चौखम्बा सुरक्षारणी प्रकाशन

के, ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन, पो० बा० नं० १२१,

वाराणसी-२२१००१

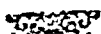
मुद्रक—

श्रीजी मुद्रणालय

वाराणसी-२२१००१

THE
VIDYABHAWAN SANSKRIT GRANTHAMALA

31

CAMPŪBHĀRATA

OF
ANANTA BHATTA

With

'Prakasha' Sanskrit and Hindi Commentaries

By

Acharya Sri Ramchandra Misra

(Professor, Govt. Sanskrit College, Ranchi)

THE

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

1978

© The Chowkhamba Vidyabhawan
(Publishers & Oriental Book-Sellers)
Box 69 (Behind The Benares State Bank Building),
Chowk, Varanasi-221001
Phone : 63076

Second Edition

~~Price Rs. 20.00~~

1978

Also can be had of

The Chaukhamba Surabharati Prakashan

Post Box No. 129

K. 37/117, Gopal Mandir Lane, Varanasi.

अवतारणी

अथायमुपक्रम्यते प्रकाशयितुं प्रकाशनामकमंस्कृतहिन्दीव्याख्याद्वितयसमृद्धोऽ-
नन्तकविकुञ्जरकृतयन्मूनारतनामा प्रसिद्धग्रन्थः । एतद्रचयितुः परिचयादिक-
नष्टेन हिन्दीभाषीभिरिदमेन प्रस्तावनानामकेन प्रकरणेन ज्ञातव्यम् । अयं
ग्रन्थः साहित्याध्ययनवदादरागानतीवद्दयः सरसतया समाधिकदयावर्जको
महाभारतकथावोधकतया सुकृतावाक्येति मन्ये मुक्तिसुक्तिकृत् । अत्यग्रन्थस्य
शारांगेश्वरानन्दसंस्कृतपाठशालापरिक्षापाठ्यत्वमपीदमन्यं गौरवं समेवयति । अतो-
न्धोत्तममेकं संस्करणं चिरादपेक्षतेरम् ।

अस्य यन्मूनारतग्रन्थस्य षट्ठीकाः प्रयन्ते, प्रथमा—कुरविरामकृता, द्वितीया—
नारायणसूक्तिता, तृतीया—महाडिल्लमगस्वामिकृता, चतुर्थी—कुमारतन्त्रार्थ-
रचिता, पञ्चमा—सरसिंहाचार्यविरचिता, षष्ठी—अज्ञातकर्तृका । आम् कतिम-
दांशान् श्रुतिमात्रगोचरतां गताः, मया केवलं प्रथमद्वितीययोरीक्योगलोचनं कर्तुं
पाठितम् । तत्र नारायणसूक्तिता टीकाऽतिसंक्षिप्ता, मूलायवोधनविधुरा, कुरविकुञ्ज-
चन्द्ररामकवीन्द्रकृता व्याख्या तु मङ्गिनार्यातिमनुहरन्ती मङ्गलाध्यक्षानाय प्रदत्तमात्ता,
सद्यपि यत्र तत्र ललने, प्रशंसापात्रमेव, परं माऽपि केवलसंस्कृतोपनिबद्धतया
छात्रानां साधारणपाठकानां च न तथा हृदयावर्जिकेति प्रयासमावाय मूलग्रन्थं
संस्कृत्य तत्र संस्कृतहिन्दीभाषाद्वयोपनिबद्धं व्याख्यानद्वयमप्ययुजम् ।

अस्यां हि व्याख्यायां संस्कृते सर्वेऽप्यर्था उपपादिताः, कोऽच्छन्दोऽलङ्कारसदृश-
श्लोकद्वयोऽपि यथासम्भवं प्रदर्शिताः, ततोऽवशिष्टाऽपेक्षिता च सरलता हिन्दीभाषा-
रवादेन सद्य एव तदवस्तादुपस्थापितेति मूलग्रन्थलापने किमपि काठिन्यं नानुभूयेत ।

आशासे विद्वांसोऽध्यापकादृष्टात्राद्याहस्य प्रथामभिमसुपादाय ग्रन्थसिन्धु
मानुसाहृद्यिष्यन्ति । शमिति ।

विदुषामाश्रवः

रामचन्द्रमिश्रः

जन्माष्टमी
सं० २०१४ }

मुजफ्फरपुरमण्डलान्तर्गतचक्रफतेहाग्रामवासिनां

परमपूजनीयगुरुवर—

पाण्डित श्रीशिङ्गुरझाशर्ममहानुभावानां

करकमलयोरेभिः शब्दैः सादरं

समर्पयति—

गुरुदेव,

बाल्यकाले विद्यारत्नानभिज्ञस्य मम पाठने भवान्यमन्व-
भूत्कलेशभरं, सम्प्रत्यहमनुमिनोमि तस्य परिणतिरियं व्याख्या,
परीक्षारूपेणैमां भवद्भयः समुपहृत्य कामपि निर्वृतिमिव कामय-
मानः—

भवदीयशिष्यान्यतमो

गमचन्द्रमिश्रः

मस्तायकः

यह सृष्टि कब प्रारम्भ हुई इस विषयमें कितना भी मतभेद क्यों न हो परन्तु उस विषयपर जब निर्णय होगा, तो समयका मापदण्ड लक्षाब्धमें ही होगा। सृष्टिके आदिमें मानव-सृष्टि इस तरहकी हुई होगी इसपर भी आपत्तियों की जा सकती है, फिर भी मानव-सृष्टि जब इस रूपमें पहुँची तभी सृष्टिका याथार्थ्य सिद्ध हुआ यह मानना ही पड़ेगा, क्योंकि मानव ही ऐसा जीव है जो अपनी संवेदनाको दूसरों तक पहुँचाना चाहता है, अपनी अनुभूतियोंको दूसरों तक पहुँचाकर उन्हें लाभान्वित करना चाहता है। ऐसे ही प्रयासोंमेंसे एक प्रयासका फल काव्य है-यह निश्चित है। मनुष्यका यह प्रयास नानाप्रकारका तथा नानाप्रकारकी मापाओं द्वारा हुआ यह भी एक शाश्वत सत्य है। मापा चाहे जो ही, सर्वत्र प्रेरणा एक ही तरहकी होती रही होगी, इसी बातको ध्यान में रखकर आचार्योंने कहा है—

‘उक्तिविशेषः काव्यं भाषा या भवतु सा भवतु !’

काव्य किसी भी भाषाका क्यों न हो, अपने प्रयोजनके सम्बन्धमें उसे कुछ कहना चाहिये। इस अंशपर विचार करते समय दो शाखाओं पर ध्यान देना होगा, एक यह कि काव्यप्रयोजनसे काव्यनिर्माणका प्रयोजन क्या है यह विचारणीय है, और दूसरी बात यह है कि काव्यज्ञानका प्रयोजन क्या है? इन दोनों प्रश्नोंका संक्षिप्त समाधान इस प्रकार है:—

काव्यप्रयोजन

काव्यके प्रयोजनमें कहा है—

‘काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥’

काव्यके बनाने तथा जाननेसे यश-कोटि प्राप्त होती है, अर्थ-धन मिलता है, व्यवहार-लोकाचारका ज्ञान होता है, शिवेतर-अकल्याणकी क्षति होती है, तत्काल-काव्यनिर्माणकाल तथा काव्यपरिशीलनकालमें एक विलक्षण प्रकारकी आनन्दानुभूति होती है, और कान्तासम्मित रूपमें-अतिहृदयङ्गम, मनोभिलषित, नहीं टालने योग्य अनुरोधके रूपमें उपदेश प्राप्त होता है। इन सभी विषयोंके उदाहरण भी काव्यप्रकाश

प्रस्तावना ।

कारने दिये हैं, उदाहरणकी आवश्यकता है भी नहीं क्योंकि इन बातोंकी सत्यता आत्माको स्वतः प्रतीत होती है, इस प्रकार काव्यके प्रयोजन प्रतीत हैं ।

काव्योंमें चम्पूकाव्य

काव्य सामान्यतः दो प्रकारके माने जाते हैं—दृश्य और श्रव्य । श्रव्यकाव्यके भी दो भेद हैं, गद्यकाव्य और पद्यकाव्य । गद्यकाव्यका गौरव उत्तरी अर्धप्रधानतासे है, क्योंकि पद्यकाव्य कुछ अंशोंमें रागके द्वारा भी श्रोताको आकृष्ट कर सकता है, परन्तु गद्यकाव्यको तो अपने अर्थगौरवमात्रसे ही श्रोतृजन-हृदय-समावर्जन करना पड़ता है । गद्यकाव्यका अर्थगौरव और पद्यकाव्यका अर्थगौरवोपहित रागभयता दोनों एकत्र मिल जाने पर अधिक चमत्कार उत्पन्न कर सकेंगे, इसी बातको ध्यानमें रखकर चम्पूकाव्यको उद्भावना भी गई होगी । चम्पूरामायणके रचयिता धागनगराधीश भोजदेवने भी इस प्रसङ्गमें यही कहा है—

‘गद्यानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्तिर्हृद्या हि वाद्यकलयो कलितेषु गीतिः ।

तस्माद्वाधु कविमार्गजुषां सुखाय चम्पूबन्धरचनां रसना मदीया ॥’

‘गद्यसम्बन्धके होनेसे पद्यसूक्तियों उसी प्रकार आनन्दप्रद हो जाती हैं जैसे वाद्य-यन्त्रोंकी सहायतासे गानविधा अधिक चमत्कारप्रद हो जाती है, अतः कविमार्गके अनुसरणमें लगे लोगोंको मानसिक सुख प्रदान करनेकी इच्छासे हमारी रचना चम्पूबन्ध प्रस्तुत करनेका यत्न करेगी ॥’

इस उद्धरण तथा कथनसे यह सिद्ध होता है कि एकमात्र गद्यसे अथवा पद्यसे उत्तम आनन्द नहीं प्राप्त हो सकता है जितना कि उभयसम्मिश्रणसे, जैसे केवल वाद्य सुनते रहिये तो या केवल मौखिक गीत सुनते रहिये तो उत्तम आनन्द नहीं आया जितना कि नानपूरको आवाजके साथ गीत सुननेमें आता है ।

चम्पूलक्षण

चम्पूकाव्यका लक्षण सबसे पहले आचार्य दण्डीने किया :—

‘गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते’

इसी उल्लेखके आचार्योंने जो उहराया है, किन्ती किन्तीने वाणी न कहकर गद्यकथा । कुछ मौखिक भेद नहीं हुआ । यद्यपि कथा तथा आख्यायिकाओं—

‘कश्चिदत्र भवेदायां वचिद्वक्त्रापवक्त्रके ।

आदौ पद्यैर्नस्कारः खलादेर्षुत्तकीर्त्तनम् ॥’

इत्यादि लक्ष्मणानुरोधसे गद्यपद्यका मिश्रण होता है फिर भी वहाँ प्राधान्य गद्यका ही होता है। पद्य तो केवल नियमपालनार्थ लिखे जाते हैं। चम्पूमें पद्य और गद्यकी मात्रा लगभग समान ही होती है, यद्यपि अक्षरोंको गिनकर नहीं देखा जाता फिर भी इस बात पर दृष्टि रखनी होती है कि किसी एक पद्यका अधिक प्राबल्य तो नहीं होता जा रहा है।

सामान्यतः कथानिर्वाहके लिये गद्यका प्रयोग करते हैं और किमी वस्तुके वर्णनार्थ पद्योंका व्यवहार करते हैं। इस नियमका भी उल्लङ्घन होता ही रहता है। वास्तविकता यह है कि इस विषयमें चम्पूकारोंने पूरा स्वतन्त्रतासे काम लिया है। रीतिकारोंने भी उल्लङ्घनपूर्वक कोई नियम बनानेका प्रयास नहीं किया।

चम्पूकी परम्परा

चम्पूकायिका तीन जनश्रृङ्खलोंमें पाया जाता है। जातकग्रन्थ १०वीं शतीसे पहले ही लिखे गये हैं। सबसे प्राचीन जो चम्पूग्रन्थ उपलब्ध होता है वह है 'त्रिविक्रममदृष्ट'कृत 'नटचम्पू' वा 'दमवन्दीचम्पू'। त्रिविक्रममदृष्टने राष्ट्रकूटराजा शंकरवर्मायका नौसारी शिलालेख ९१५ ई० में लिखा था, इसीसे उनका समय निश्चित सा है। जैन कवि 'सोमप्रभ' का 'यशस्विन्यचम्पू' राष्ट्रकूट राजा कृष्णके समयमें ९५९ ई० में लिखा गया। ये दोनों चम्पूग्रन्थ ही आगे चलकर लिखे गये चम्पूग्रन्थोंके लिये आदर्श बने।

जैनपुराण-'उत्तरपुराण' का आधार बनाकर लिखे गये 'जीवनधरचम्पू' का समर्थ निश्चितरूपसे नहीं कहा जा सकता, इसके रचयिताका नाम हरिचन्द्र है। यह १० उन्मकका एक विशाल ग्रन्थ है। इसके अतिरिक्त और भी बहुतसे चम्पूग्रन्थ इनके ही पद्यचिह्नों पर चलकर बनाये गये; रामायणके आधार पर चम्पूरामायण तथा भारतके आधारपर इस प्रकृत पुस्तककी रचना हुई। 'भागवतचम्पू' नामक तीन ग्रन्थ उपलब्ध होते हैं जिनके रचयिताओंके नाम ये हैं—१. चिदम्बर २. राममद्र ३. राजनाथ। रामायण तथा भारतके आधारपर कुछ और भी चम्पूग्रन्थ बने हैं, पर उनकी प्रख्याति नहीं हो सकी। अन्धान्य पुराणोंके आधार पर बने चम्पूग्रन्थोंकी संख्या भी कम नहीं है, 'नृसिंहचम्पू' नामके दो ग्रंथ मिलते हैं, उनमें एकके रचयिताका नाम है केशवमद्र तथा दूसरे का सङ्कर्षण। इन दोनों ग्रन्थों में प्रह्लादकी कथा वर्णित है। पद्मपुराणकी कथा पर 'आनन्दवृन्दावन' नामक एक विशाल चम्पूग्रन्थकी रचना हुई है। इसके अनन्तर प्रसिद्ध चम्पूकाण्ठ शेष श्रीकृष्ण हुए जिनकी कृति 'पारिजातहरणचम्पू' नामसे प्रसिद्ध है। इनका समय १६वीं शतीका उत्तरार्ध माना जाता है। समुद्रमन्थनकी कथाकी आधार मानकर नीलकण्ठ कविने 'नीलकण्ठत्रिजय' नामक चम्पूकी रचना १६३७ ई० के लगभग की थी। 'वन्दान्विकापण्डितचम्पू' नामक चम्पूकी रचना श्रीकवि 'दिलमलाम्बा' द्वारा इसी समयमें की गई थी।

इसके बाद चम्पूकी एकरसता-रसती पौराणिक कथावर्णनपरता-से असन्तुष्ट होकर ननुद्वयुद्धवशीकृतने 'यात्राप्रबन्ध' नामक चम्पूकी रचना की, यह रचना भी १६वीं शताब्दी के अन्तिम भाग की ही है ।

इसके बादने कवियोंने इस पर ध्यान दिया कि पौराणिक विषयातिरिक्त विषयों पर भी चम्पूकाव्य लिखे जायें । तदनुसार वेङ्कटाध्वराने 'विश्वगुणादर्शचम्पू' की रचना की । इसमें विश्वावल्ल तथा दृष्टानुकी व्योमयात्राका वर्णन है जो द्वात्यनिक तथा रत्नगीत है । इसीकी देखादेखी 'अन्तार्य' ने 'तत्त्वगुणादर्श' नामक चम्पूकी रचना की ।

इसी परिवर्तमान शैलीको देखकर लोगोंने शास्त्रीयतत्त्वप्रतिपादनार्थ गद्यपद्यमय कवि 'वामनामकी चम्पूकाव्य कहना प्रारम्भ कर दिया, जैसे—'विदान्ताचार्यविवय', 'विद्वान्नी यन्महिनी' आदि । इन ग्रन्थों को काव्य न कहकर दर्शन कहना ही अधिक युक्तियुक्त होगा :

अनन्तमट्टका परिचय तथा काल

चम्पूभारतके प्रणेता अनन्तमट्टका परिचय तथा काल कुछ स्पष्ट निर्दिष्ट नहीं मिलता । परन्तरया सुना जाता है कि अनन्तमट्ट 'भागवतचम्पूके' निर्माता अमिनव काटिदासके प्रतिस्पर्धी थे, उन्होंने प्रतिस्पर्धामें अनन्तमट्टने भी 'भागवतचम्पू' नामक एक ग्रन्थ लिखा था । इसी परन्तराको आधार मानकर हम कल्पना कर सकते हैं कि अनन्तमट्ट अमिनव काटिदासके साथ ही ग्यारहवीं शताब्दीमें रहे होंगे । अनन्तमट्टकी रचना भारतचम्पूके मालवप्रतिपादकी नारायणमट्टात्रि नामक विद्वान् ने अपने निबन्धोंमें बहुतसे उद्धरण दिये हैं तथा मानवेद नामक एक दार्शिन्यात् विद्वान्ने भारतचम्पूपर टीका भी लिखी है । मानवेदका समय १६वीं शताब्दीका अन्त तथा १७वीं शताब्दीका प्रारम्भ काल माना गया है । तदनुसार अनन्तमट्टका समय १६वीं शताब्दीके पूर्व तथा ग्यारहवीं शताब्दीके बादका मानना पड़ेगा । क्योंकि देविहासिकोंको ज्ञात है—अमिनव काटिदास ग्यारहवीं शताब्दीमें सिद्ध होते हैं । फलतः उनके प्रतिस्पर्धी अनन्तमट्ट भी ११वीं शताब्दीमें ही रहे होंगे, यह मानना होगा । इस परन्तराकी पुष्टिके लिये हम अनन्तमट्टकी भाषाकी भी प्रमाणके रूपमें प्रस्तुत कर सकते हैं । अनन्तमट्टकी भाषा इतनी स्वच्छ, स्पष्ट, अलङ्कारमय तथा अनुकरणप्रधान है कि उनके समय बहुत प्राचीन तथा अतिनवीन नहीं बचाया जा सकता । अनन्तमट्टने 'पञ्चत्व', 'धनञ्जय' आदि शब्दोंके साथ ब्रह्म प्रचार कल्पनाये की हैं, वे बहुत प्राचीनकालमें प्रचलित नहीं थीं । इसके अतिरिक्त अनन्तमट्टके विषयमें कुछ निश्चितरूपसे नहीं कहा जा सकता, क्योंकि उन्होंने अपने विषयमें कुछ भी नहीं कहा । अन्य इतिहासकारोंने भी उनके ग्रन्थकी अतिरिक्त और विरुद्ध प्रमाण उनके विषयमें नहीं डाला ।

प्रकृत अनन्तमट्टकी रचनाके रूपमें हम केवल दो ही ग्रन्थोंके नाम प्रस्तुत कर सकते हैं—१. 'भारतचम्पू' २. 'भागवतचम्पू' । इनमें द्वितीय ग्रन्थ अब दुर्लभ हो गया है ।

'साहित्यकल्पवल्ली' के निर्माता अनन्त, चन्द्रालोककी व्याख्याके प्रणेता अनन्त तथा 'कामसमूह' नामक ग्रन्थके निर्माता अनन्त प्रस्तुत अनन्तसे भिन्न हैं, अतः उनको इनसे पृथक् करके ही परिचित कराना ठीक है ।

चम्पूभारत ग्रन्थपर पाँच व्याख्याये उपलब्ध होती हैं—१. कुरवि-कुलचन्द्र रामकवीन्द्र-कृत २. मल्लाड़ी लक्ष्मणस्वामीकृत ३. नारायणस्वामीकृत ४. कुमारतानार्यकृत ५. अष्टात-कर्तृक ।

चम्पूभारतका स्वरूपनिर्देश

चम्पूभारत एक विशालकाय चम्पूग्रन्थ है, जिसमें महाभारतकी कथा संक्षिप्तरूपमें बारह स्तवकों द्वारा वर्णनात्मक रीतिसे निबद्ध की गई है । इसमें कुल मिलाकर १००० से कुछ अधिक श्लोक तथा मानमें उमसे कुछ थोड़ा गद्य है । इस ग्रन्थकी विशेषता पद्योंमें ही है ।

कथासार

प्रथम स्तवक

हस्तिनापुरमें पाण्डुका निवास था। वे अन्धकारके गर्भमें विद्योगडाग व्यासदेवसे उत्पन्न किये गये थे। उनकी दो रानियाँ थीं, कुन्ती तथा माद्री। एक समय पाण्डु शिकार करने गये, और मृगके झोड़ेमेंसे पुरुपत्न्यको मार दिया। वह पुरुपत्न्य मारे जानेपर पुन्यका रूप धारणकरके पाण्डुके सामने आया और उसने वशा—'मैं किन्दम नामक एक तपस्वी हूँ, तुमने रिरिंसावस्थामें मुझे आहत किया है अतः अभी तुम रतिवरापन होगे तभी तुम्हारे प्राण छूट जायेंगे। इस क्षणसे पाण्डुको बड़ा दुःख हुआ। राजधानी छोड़कर वे वनमें रहने लगे। कुछ दिन बीतनेपर अनपत्यतासे व्यथित होकर पाण्डुने अपने मनोभाव कुन्तीसे कहे। कुन्तीने कुमारीभवस्थानमें प्राप्त वरदानकी बात कहकर उन्हें निश्चिन्त किया। पाण्डुकी अनुज्ञासे कुन्ती तथा माद्रीने सुषिष्ठि(अग्नि) पाण्डुकी ओर देकर दिया। वे बाँटकर वनमें ही पाँडे पीसे गये। एक समय वसन्तकी कानोत्पत्तिकासे विह्वल होकर पाण्डुने अपनी छोटी छोटी माद्रीकी रतिके लिये बाध्य किया। रतिके अन्तमें पाण्डु का देहावसान हो गया। माद्रीने सहगमन किया। पीतों पाण्डुकी के लाटनपाटनका मार कुन्तीने लिया। पाण्डुकी मृत्युकी बात सुनकर धृतराष्ट्र वनमें आये और बाण्डुके साथ कुन्तीको हस्तिनापुर ले गये।

द्वितीय स्तवक

पाण्डव अपनी माता कुन्तीके साथ हस्तिनापुरमें रहने लगे। धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनादिके जन्मकी पेट्टी नहीं था। विशेषकरके भीमके वे बहुत शत्रु बन गये थे। भीमके सात रहने पर उन लोगोंके साथसे अडवाया, विषमिश्रित भोजन कराकर अनेक भीमको गहाने देकर दिया। भोजन गहानपक्षसे पाताल गये। वास्तुकिने उनका बड़ा आदर किया। धीरे-धीरे बड़े होने पर पाण्डव तथा दुर्योधनादि औरव साथ-साथ धनुर्वेद पढ़ने लगे। द्रौण उनके शिक्षक नियुक्त हुए। एक समय अग्नि शिष्यों के साथ द्रौण गहानान करने आये थे। आग्निने उन्हें पकड़ लिया। अर्जुन ने आह्वय मारकर उनके प्राण बचाये। आन्धर्यद्रौणने कहा कि रक्षा मित्रों द्वारा अर्हकारी दृष्टिको नाँचा दिखलाया जाय। तदनुसार औरव तथा पाण्डवने नियुक्त दृष्टिके नगरकी घेर लिया। वनमें सर्वापेक्षया और अर्जुनने दृष्टिको बन्दी बनाया। इसी अपमानसे व्यथित होकर दृष्टिके शत्रुभावन वद किया, जिससे द्रौपदी तथा धृष्टद्युम्न उत्पन्न हुए। शिक्षा समाप्त होनेपर सुषिष्ठिकी वीतराज्य दिया गया। धृतराष्ट्रके आदेशानुसार कुन्तीके साथ पाण्डवगण वारणावन नामक नगर गये, जहाँ पर उनकी नष्ट कर देनेके लिये दृष्टिको रचना की गई थी। पुरोचनने ले जाकर उन्हें दृष्टिको दिखाया। दृष्टिको दौड़ानुसार आग लगा दी

गई, जिनमें पुरोचन ही सपरिवार स्वाहा हुआ, पाण्डवगण तो भीमद्वारा निर्मित सुर-द्रोणमागसे बाहर वनमें निकल गये। वनमें भीमकी हिडिम्बासे भेंट हो गई, उसके साथ भीम उसके नाच गये, वहाँ हिडिम्बासुरको मारा, हिडिम्बाको पली बनाया, उसी मार्गमें पाण्डवोंकी व्याससे भेंट हुई। व्याससे उपदेश लेकर पाण्डवगण एक चक्र नगरीमें आ गये। वहाँपर एक वृद्धाके एकमात्र पुत्रकी रक्षार्थ भीमने वकासुरका वध किया। तत्पश्चात् किम्बदन्ती सुनी गई कि द्रुपदपुरमें स्वयंवर होगा, अतः पाण्डव वहाँ चले। वहाँ पहुँचकर पाण्डव एक कुलालके घरमें ठहरे। नियत समयपर अर्जुनने मत्स्ययन्त्रका भेदन करके द्रौपदीका वरण किया। द्रुपदने पाँचों पाण्डवोंके साथ द्रौपदीका विवाह कर दिया। निराश राजगणने द्रुपदके ऊपर आक्रमण किया, जिन्हें पाण्डवोंने मार भगाया।

तृतीय स्तवक

विवाहके बाद पाण्डव कृष्णाके साथ इतिनापुर चले आये। कुछ दिनों पश्चात् नारदने पाण्डवोंसे भेंट की और उन्हें अग्निधाराप्रतिज्ञा ग्रहण कराई। तदनुसार यह निश्चित हुआ कि द्रौपदी नियत समयके लिये एक एक पाण्डवके साथ रहा करेगी, और उस नियत समयके अभ्यन्तर जो दूसरा पक्रान्तस्य दम्पतिका अवलोकन भी करेगा, उसे एक वर्षके लिये तीर्थयात्रा करनी होगी। इस तरहकी प्रतिज्ञाके बाद एक दिन एक ब्राह्मण उनके द्वारपर आया। उनके गुरु भाषणने अर्जुनको विचलित कर दिया। उन्होंने उस ब्राह्मणके उपकारार्थ सद्यः धनुष लाने उम प्रकोष्ठमें प्रवेश किया, जिसमें द्रौपदी तथा धर्मपुत्र एकासनासीन थे। नियमभङ्गके दण्डस्वरूप अर्जुनको तीर्थयात्रा करनी पड़ी। उसी प्रसङ्गमें गद्गास्नान करने हुए अर्जुनको उलूपी नामक नागकन्या नागलोक ले गई, वहाँ अर्जुनने उलूपीसे 'इरावाण्' नामक पुत्र उत्पन्न किया। नागलोकसे आकर अर्जुन हिमालयकी ओर गये और फिर पूर्वदिशामें आये, वहाँ विशाङ्गदा नामक राजकन्यासे उनका प्रेम हुआ और उससे वभ्रुवाहन नामक पुत्र भी हुआ। पूर्वदिशासे चलकर अर्जुन सेतुनार्यके दर्शनोंसे अपनेको कृतकृत्य करके गोकर्ण क्षेत्र आये। वहाँसे वे प्रभास नामक क्षेत्र आये जहाँ सुमद्रासे भेंट हुई और कपटसन्न्यासीके रूपमें उन्होंने सुमद्राका हरण किया जिससे अभिमन्युका जन्म हुआ। इसके पश्चात् कृष्ण तथा अर्जुन अपने परिवारके साथ जलकांटा करने गये। क्रीड़ा समाप्त होनेपर अग्निदेवने उनसे खाण्डववनदाहकी प्रार्थना की और अस्त्रादि प्रदान किया। खाण्डववनदाहमें इन्द्रने तक्षकके रक्षार्थ अर्जुनसे युद्ध किया जिसमें इन्द्र सफल नहीं हुए। जलते हुए खाण्डववनसे अर्जुनने मयकी रक्षा की।

चतुर्थ स्तवक

अर्जुन द्वारा बचाये गये मयने प्रत्युपकारकी भावनासे युधिष्ठिरका सभाभवन निर्मित किया। नारदने युधिष्ठिरके पास आकर उन्हें राजसूय यज्ञ करनेका उपदेश

दिया । ब्राह्मणोंके साथ लड़ाई हुई और वह मारा गया । सभी दिशाओंको जाँचकर पाण्डवोंने कोश इकट्ठा किया । यज्ञ प्रारम्भ किया गया । यज्ञमें आप इष्ट नृपोंके सामने भगवान्का सविशेष पूजन किया गया जो शिशुपालको बहुत बुरा लगा । फलतः तना-जनी हुई, और वह मार डाला गया । इस प्रकार यज्ञमें पाण्डवोंकी समृद्धि देखकर दुर्वो धनपक्षगत शकुनि प्रवृत्तिको बड़ी ईर्ष्या हुई । उन लोगोंने स्थिर किया कि द्यूतमें युधिष्ठिरका सर्वस्व हरणकर उन्हें वनमें भेज दिया जाय । द्यूत का आयोजन हुआ । पाण्डव सबन्धु-बान्धव द्यूतमें सम्मिलित हुए । शकुनिने ऐसे पासे मौजे कि उनको क्रमशः हार होती गई, यहाँ तक कि युधिष्ठिर अपनी स्त्री तक हार बैठे । द्यूतमें लौटी गई द्रौपदीको समाने लाकर दुःशासनने विवश करना चाहा, जिस पर क्रुपित होकर भीमने दुःशासन-बन्धकी प्रतिज्ञा की । अर्जुनने भी कर्गवपकी प्रतिज्ञा की । व्यवस्थाके अनुसार पाण्डव वनवासके लिये चले । धर्म द्वारा आराधित भगवान् सूर्यने उन्हें एक ऐसा अन्नपात्र प्रदान किया जो कभी रिक्त न हो सके । पाण्डव क्रान्तिक वनमें रहने लगे, भीमने वहाँ पर किमीर नामक दैत्यका वध किया । तदनन्तर व्यास आये और उन्होंने अर्जुनको प्रतिशुद्धि विषाका उपदेश किया । अर्जुन तपःसिद्धिके लिये हिमालय पर गये और वीर तपस्या द्वारा शिवको तुष्ट किया । अर्जुनकी भावनाकी परीक्षाके लिये शिवने क्रिरातवेष धारण करके अर्जुनके साथ वीर युद्ध किया, जिससे उनको पूर्ण सन्तोष हुआ । वे प्रत्यक्ष इष्ट और अर्जुनको पाशुपतास्त्र प्रदान किया ।

पञ्चम स्तबक

इसी समय इन्द्रने अर्जुनको स्वर्ग डाला भेजा । स्वर्ग पहुँचकर अर्जुनने गानविषाका अभ्यास किया । उर्वशी अर्जुनपर आकृष्ट हुई । उसने प्रत्याभ्यास होकर अर्जुनको नपुंसक हो जानेका श्राप दिया, जिसका फल अर्जुनके अज्ञानवासकालमें घृद्धनारूप हुआ । स्वर्गमें रहकर अर्जुनने 'कालकेय' आदि इन्द्रविरोधी दैत्योंका वध किया । इसी बीच पाण्डव हिमालयके पास आ गये । एक दिन द्रौपदीने भीमसे सौगन्धिक पुष्पकी दाचना की । भीमने सौगन्धिक की खोज करनेके लिये उत्तरापथकी यात्रा की । मार्गमें भीमको इन्द्रनाम्के पराक्रमका परिचय मिला । अनन्तर भीम एक हृदमें पहुँचे जहाँ सौगन्धिक वनल लिले थे । निवारणपरायण दैत्योंका निराकरण करके भीमने सौगन्धिक वनन लाकर द्रौपदीका मनोरथ पूर्ण किया । इसी समय अर्जुन भी आ गये । सभी बड़ी प्रसन्नता से रहने लगे । अब वे द्वैतवनमें जाकर रहने लगे । दुर्योधनको पाण्डवोंकी हानिदशा देखने की इच्छा हुई और वह सैन्य वीषदात्राख्याजसे द्वैतवनमें आया । उसकी सैन्यसंहतिको इन्द्रप्रेरित चित्रसेनने समाप्त कर दिया । इसी भसंगमें दुर्योधनादिको गन्धर्वोंने बन्दी बना लिया । पीछे दुर्योधनादिकी स्त्रियों द्वारा प्रार्थित होने पर धर्मराजने अपने अनुजों द्वारा दुर्योधनादिको मुक्त करवाया । युधिष्ठिरने दुर्योधनको बहुतसे उपदेश दिये, परन्तु ग्दानिके

कारण दुर्योधन प्राण देनेको उद्यत हो गया । रात्रिमें स्वप्नावस्थामें राक्षसोंकी सहायताका आश्रासन पाकर वह रानधानी लौट आया ।

इसी बीच जयद्रथने सूने आश्रमसे द्रौपदीका हरण कर लिया, वह द्रौपदीको लेकर भागा ही जा रहा था कि भीम आदि ने उसे पकड़ लिया और उसकी खूब मरम्मत की । उसको इससे बड़ा कष्ट हुआ और उसने तपस्या करके युद्धमें पाण्डवोंको राक रखनेकी क्षमता प्राप्त की ।

इधर कर्णके पास आकर सूर्यने समझाया कि यदि कोई मनुष्य तुमसे कवच-कुण्डल मांगने आये तो मत देना, परन्तु महादानों कर्णको यह बात कब स्वीकार्य हो सकती थी । इन्द्रके याचना करने पर उसने अपने कवच-कुण्डल दे ही दिये ।

इस प्रकार समय बीत ही रहा था कि एक दिन एक हरिण आया और पाण्डवोंके प्रतिवेशी किसी ब्राह्मण की 'अरणि' लेकर भागा । उसका पीछा करते हुए पाण्डव एक तालाबके पास पहुँचे । उन्हें प्यास लग रही थी । ज्योंही वे पानी पीने गये त्योंही क्रमसे मूर्च्छित होकर गिरते गये । पीछे उन्हें हूँदते हुए धर्मराज वहाँ पहुँचे । अपने अनुजोंकी दशा देखकर वे बहुत दुखी हुए । इसी समय धर्म प्रकट हुए और उन्होंने कुछ प्रश्न किये जिनका युधिष्ठिरने समुचित उत्तर दिया । धर्मने प्रसन्न होकर दर्शन दिये और सभी जी ठठे ।

पष्ठ स्तवक

पूर्वोक्त रीतिसे वनवास समाप्त करके पाण्डवोंने गुप्तवासके लिये विराट्के यहाँ यात्रा की । विराट्पुरके समीप श्मशानभूमिमें शमीवृक्ष पर उन लोगोंने अपने शस्त्र छिपाकर रख दिये और सभी एक एक करके विराट्के घर पहुँचे । कङ्कके वैषमें युधिष्ठिर गये, उन्हें साममें दूत खेत्नेका काम मिला । नूदके वैषमें भीम गये, अतः वे पाचकवर्गके प्रधान नियुक्त हुए । क्लीव वृहन्नलाके रूपमें उपस्थित अर्जुनको कन्यानृत्यकलोपदेशनका काम मिला । इसी प्रकार नकुलको अश्वशाला एवं सहदेवको गोशालाका प्रधान बनाया गया । द्रौपदी प्रसाविकाके रूपमें विराट्की रानी सुदेष्णाकी सेवामें नियुक्त हुई । एक दिन सुदेष्णाने द्रौपदीको अपने भार्गव कौचकके घरसे मद्यपात्र लानेको भेजा । कौचककी दृष्टि द्रौपदी पर लग गई । उसने द्रौपदीको रति-प्रार्थनासे कञ्चित्त कर दिया । द्रौपदीने उसे बहुत समझाया । अपने गन्धर्वपतिर्योंकी चर्चा करके भय भी दिखलाया, परन्तु कौचकने नहीं माना । अनन्तर द्रौपदीने अपनी सारी दशा भीमसे कह दी । परामर्शानुसार कौचकको नृत्यशाला-रूप सङ्केतगृहमें बुलाया गया, जहाँ पर भीम पहले ही से उपस्थित थे । कौचकके आते ही भीमने उसे उस अन्धकारपूर्ण नृत्यमञ्चपर समाप्त कर टिया । द्रौपदीने रोना प्रारम्भ किया कि हाय, गन्धर्वोंने कौचकको मार डाला । उसका रोना सुनकर कौचकके भार्गव आए और सारी विपत्तिकी मूलभूत द्रौपदीको भी कौचक

के साथ चित्त पर रखकर जन्म हासिलको प्रस्तुत हो गये। उनके इस भयदूर भाव को देखकर भीम इन्द्रजानने पहुँचे, और उन अनुचितकारियोंको गमगु भेज दिया। उन सारी घटनाओंको स्वर सुमचरो द्वारा दुर्योधनको भी मिली। उसने करने सरको के सन्मानार्थ उसके निश्चित किया कि इन सभी बातोंके मूल पाण्डव ही हैं, जो विराट् रह रहे हैं। मल्लोन्मत्ति विचार करके दुर्योधनने विराट्की गाँवोंका हरण करनेके लक्ष्य सुशर्माको भेजा। विराट्के लैन्य तथा दुश्मनोंके लैन्यमें बढ़ी उद्धार डुरं। दुश्म विराट्की बन्दी बना लिया था, परन्तु बहवत्सुभारो मानने विराट्को छुड़ाकर दुश्मनोंको ही बन्दी बना लिया, परन्तु सुषिष्ठिरने सुशर्माको भी मुक्ति दिला दी।

सप्तम स्तवक

ममत्त वृत्तान्त सुनकर दुर्योधनने गौहरनके लिये पूरी तैयारीके साथ आक्रमण किया। समाचार सुनकर विराट्के पुत्र उत्तरने अन्तःपुरमें बड़ी हौंग हाँकी। दृष्टिको-को सारथ्य करनेके लिये अनुनीत किया और उड़ने चले। बाते समय लड़कियोंने उत्तरने निवेदन किया कि आप कौरवोंके दल हीनकर लेंते आवें। उत्तर चले तो ये बड़े उत्साहसे, परन्तु जैसे ही उन्होंने कौरवोंकी सेना देखी कि उनकी धैर्य जाड़ा रहा। वे मागनेकी तैयारी करने लगे। रथसे लूटकर भाग ही रहे थे कि दृष्टन्काने उन्हें पकड़ कर रथसे बाँध दिया और बहुत समझाया। अन्तमें वहाँ तक कहा कि आप रथ सेनालिये मैं ही लूटूँगा। वही निश्चित हुआ। दृष्टन्का (अर्जुन) ने अपने ऊपर निकाले और कौरवोंको प्रन्वापनाख द्वारा मुग्ध करके उनके वरु उतरवा लिये। वे कौपीन पहनकर अपना ना लूट लिये राक्षसानीको लौट गये। नगरकी ओर लौटते समय अर्जुनने उत्तरसे कहा कि 'यह बात किन्तो पर प्रकट नहीं होत्रियेगा, आरक्षे, आप रथी बन जाइये और मैं पूर्ववत् सारथी बन जाऊँ हूँ।' नगरमें आनेपर विजेता उत्तर कुमारकी बड़ी प्रशंसा की गई। दृष्टन्का ने कन्याओंने दलका विवरण किया। विराटने जब अपने पुत्र उत्तरसे पूछा कि 'बिदा! तुमने कौरवोंको किस तरह डराया?' तब उत्तरने श्रेयमय भाषाने सारी सुदृक्ता बना दी। विराट्को पाण्डवोंकी सारी बातें जान हो गईं, उन्होंने सुषिष्ठिरसे सना माँगे और इसी आनन्दोत्सवमें उत्तराके साथ अग्निस्तु का विवाह सम्पन्न हुआ। इस प्रकार अष्टावकाट की अवधि भी समाप्त हुई।

अष्टम स्तवक

अष्टावकाट समाप्त होनेपर सुषिष्ठिरने सभी राजाओंको विराटपुरमें आमन्त्रित किया। पाण्डवोंने साद्र अश्रीहिनी तथा कौरवोंने ग्यारह अश्रीहिनी सेना लूटली की। अल्पको दुर्योधनने थोड़ा देकर अपने पक्षमें कर लिया। श्रोहन्की अपने पक्षमें लानेके लिये अर्जुन दारका गये। दुर्योधन भी पहुँचे। अर्जुन मगवाल्के चरणकी ओर तथा दुर्योधन उनके शिरकी ओर बैठ गये। मगवाल् सब सोकर उठे तब उनकी दृष्टि अर्जुनपर ही पड़ी।

अतः उन्होंने निरखम्बासे अर्जुनका सारथ्य करना स्वीकार कर लिया। दुर्योधनको भी उन्होंने नवकोटि यात्रवसेना प्रदान करके सम्मानित किया। भगवान् अर्जुनके साथ विराटपुर आये। यहाँ आनेपर युधिष्ठिरने उनसे अपने हृदयके भाव प्रकट किये। उनकी बातोंसे प्रभावित होकर भगवान् सन्धिका प्रस्ताव लेकर हस्तिनापुर आये। भगवान् हस्तिनापुरमें विदुरके अतिथि हुए और यथासमय दुर्योधनकी समामें उपस्थित होकर धृतराष्ट्रके सामने सन्धिका प्रस्ताव रखा। धृतराष्ट्रको सन्धि स्वीकर्ष्य थी, परन्तु दुर्योधनने सन्धिकी बात नहीं सुनी। वह सभाभवनसे निकल गया। दुर्योधनने भगवान्को बन्दी बना लेना चाहा। भगवान्ने अपना विराटरूप प्रदर्शित किया। सभी सभासद न्नुति करने लगे। वहाँसे आकर भगवान्ने सारी बात पाण्डवोंसे बता दी। पाण्डवोंका रणोत्साह बढ़ने लगा। इसी समय कुन्तीने कर्णके पास जाकर उससे अपना मातृत्व-ममत्व प्रकट करके युधिष्ठिरका पक्ष ग्रहण करनेका अनुरोध किया। कर्णने उसे औचित्य प्रदानसे निरुत्तर कर दिया। कुन्ती लौट आई।

नवम स्तवक

दोनों पक्षोंमें युद्धकी तैयारी होने लगी। दुर्योधनने भीष्मको सेनापति बनाया और पाण्डवोंकी सेनाके प्रधान धृष्टद्युम्न बनाये गये। भीष्मका सेनापतित्व कर्णको अच्छा नहीं लगा। अतः कर्णने प्रतिज्ञा कर ली कि जब तक भीष्म जीते रहेंगे युद्ध नहीं करूँगा। इधर अर्जुन जब युद्धक्षेत्रमें आये तब उनको मोह हो गया कि अपने ही बान्धवोंपर शस्त्र प्रयोग करना क्या ठीक होगा? भगवान्ने गीताका उपदेश देकर उन्हें प्रकृतित्यथ किया। युद्ध प्रारम्भ हुआ। द्वन्द्वयुद्ध होने लगा। भीष्मने दशसहस्र सैनिकोंका नंहार किया। भीष्मके वाणोंसे लोग क्षुब्ध-विक्षुब्ध होने लगे। अन्तमें दश दिनों तक युद्ध करके भीष्मने शरशय्या ले ली।

दशम स्तवक

भीष्मके बाद द्रोण सेनापति हुए। द्रोणने दुर्योधनकी प्रार्थनासे युधिष्ठिरको बन्दी बनानेकी भरपूर चेष्टा की। भगवन्त और भीष्मकी बड़ी लड़ाई हुई। भगवन्तने अर्जुनके वधार्थ वैष्णवास्त्रका प्रयोग कर दिया, जिसे भगवान्ने अपने वक्ष पर ले लिया। दूसरे दिन द्रोणने पञ्चव्यूहकी रचना की। उस दिन अर्जुन अनुपस्थित थे, अतः अभिमन्युने व्यूहभेदन करके भीतर प्रवेश किया। जयद्रथने व्यूहका मुख बन्द कर दिया। अकेला अभिमन्यु कर्ण-द्रोण-कृप-अश्वत्थामा आदिसे लड़कर निरख हो गया और मारा गया। अर्जुनने अभिमन्युके लिये बड़ा विलाप किया और प्रतिज्ञा की कि कल सूर्यास्तके पहले जयद्रथको अवश्य निहत करूँगा। दूसरे दिन अर्जुनने घोर संक्राम प्रारम्भ किया। भूरिश्रवाने सात्यकिका वध करना चाहा तभी अर्जुनने भूरिश्रवा का हाथ काट डाला। कृष्णने चक्रसे सूर्यको छिपा लिया। जयद्रथ मारा गया। जयद्रथके

मारे जानेसे कुम्भ-होकर-दुर्योधनने रात्रियुद्ध प्रारम्भ किया । पाण्डवोंकी ओरसे घटोत्कचने भोपंग युद्ध प्रारम्भ किया । सभी वीरगण रणस्थल छोड़कर भागने लगे । अन्तमें कर्णने एक वीरघ्नी शक्तिसे घटोत्कचका वध कर डाला । द्रुपद तथा विराट् द्रोणाचार्य द्वारा निहत हुए, और अश्व त्यागकर बैठे हुए द्रौपदीके मस्तक को धृष्टद्युम्नने काट डाला । अश्वत्थामाने आग्नेयास्त्रका प्रयोग किया, जिसे अर्जुनने ब्रह्मास्त्र द्वारा निवारित किया ।

एकादश स्तवक

द्रोणाचार्यके अनन्तर कर्ण प्रधान सेनानायक बनाये गये । शल्यको उनका सारथि बनाया गया । कर्णने शल्यकी बड़ी प्रशंसा की, परन्तु अर्जुनको दिये गये वचनके अनुसार शल्य कर्णको भग्नोत्साह ही करता रहा । भीमने दुःशासनपर आक्रमण करके उसका वध कर दिया और उसके शोभितसे द्रौपदीका वेणीबन्धन किया । कर्णने अर्जुनपर नागास्त्र प्रयोग किया किन्तु कृष्णने अर्जुनके रथको पृथ्वीमें धँसाकर अर्जुनको बचा लिया । अन्तमें अर्जुनके द्वारा कर्ण मारा गया ।

द्वादश स्तवक

कर्णके मारे जाने पर शल्य सेनापति बनाये गये । युधिष्ठिरने शल्यका वध किया । नकुलने शकुनिको यमपुर भेजा । बचे हुए कृपादि युद्धक्षेत्रसे भाग गये । दुर्योधन जलस्तम्भनविधाके द्वारा हृदमें जाकर छिप गया । उसे भीम खोजने चले । भीमके साथ दुर्योधनका गदायुद्ध हुआ । दुर्योधन मारा गया । अश्वत्थामाने धृष्टद्युम्न तथा पाण्डव-शिशुओंका वध कर दिया । अर्जुन आदिने अश्वत्थामाका पीछा किया । अश्वत्थामाके शिरसे मणि निकाल ली । वह इततेज होकर चला गया । युधिष्ठिरकी प्रार्थना पर कृष्ण और व्यासने धृतराष्ट्रको सान्त्वना प्रदान की । लौहमूर्तिरूप भीमको चूर्ण करके धृतराष्ट्रने अपना कोप शान्त किया । युद्धमें मारे गये लोगोंका और्ध्वदेहिकसंस्कार सम्पन्न किया गया । युधिष्ठिर हस्तिनापुर आये, राज्यारूढ़ हुए । भीष्मसे युधिष्ठिरने राजनीतिका उपदेश लिया और अश्वमेध यज्ञ किया ।

[यही संक्षिप्त कथा इस चम्पूमारतमें वर्णित हुई है । महाभारत एक विशाल ग्रन्थ है । उसमें अनेक प्रासङ्गिक कथायें वर्णित हैं । उसमें वर्णित कथाओंके विषय में व्यासने कहा है—‘यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् कश्चित्’ तथापि इस काव्यग्रन्थमें उतनी कथायें देना संभव नहीं था । अतः आवश्यकतानुसार कथायें ली गई हैं, और उनका वर्णनात्मक रूपमें प्रदर्शन किया गया है ।]

समालोचन

चम्पूभारतका साहित्यिक चमत्कार

चम्पूभारतके निर्माता अनन्तमठ एक रीतिसम्प्रदायके कवि थे अतः उन्होंने अपने इस ग्रन्थमें प्राचीन परम्पराका पूरा पालन किया। मङ्गलाचरणमें एक ही श्लोक नमस्कारात्मक है, जिसका साहित्यिक गौरव स्तुत्य है। गणेशको पुराण गजके रूपमें वर्णित करके उनसे क्षेमकी याचना की गई है। वर्णनका उदात्तता उसका सर्वस्व है।

मङ्गलाचरणके अनन्तर हस्तिनापुरीके वर्णनमें कविने बड़ा कौश्ल प्रदर्शित किया है, एक श्लोक है—

‘दीर्घरैगारमगिनिर्दिवसायमानां निश्चिन्वते मनसि यत्र त्रिंशां युधानः।

कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय घण्टामगेरमिहतस्य धनारवेषे ॥’

घरमें ध्यो हुए रत्नोंकी प्रभासे दिन और रात्रिमें ठनिक भी भेद नहीं रह गया है, रात्रिका ज्ञान करना कठिन हो रहा है, युवकोंको यदि रात्रिका पता नहीं ध्ये तब तो उनकी प्रियतमायें खण्डिता हो जायें, और फिर मानका अपनोदन एक समस्या हो जाय, अतः उन्हें किसी न किसी प्रकार रात्रिका ज्ञान करना ही है और वे घण्टाघरके शब्दों पर ध्यान देकर अपना शाब्दिक समय समझ लिया करते हैं। साहित्यमें प्रकाशा विषयके कारण अनाको पूर्णिमा होते आपने अनेक स्थलोंपर देखा-सुना होगा, किन्तु यहाँपर रात्रिको दिन होते देखिये।

प्रथम स्तवकमें एक प्रकरण आया है पाण्डुके द्वारा उस आखेटका, जिसके प्रसङ्गमें उनके जीवनका दिशा ही बदल जाती है। वे वन में गये, उनके सामने एक ऋग्युय प्रकट हुआ, जिसका वर्णन इस प्रकार है—

‘मूसुवोऽस्य सविधे विचरन्योर्नोऽजमद्रसुतयोर्दशिक्षोमाम्।

जेतुकामनिव सर्वसमष्टया प्रादुरास पुरतो ऋग्युयम् ॥’

राजाके तन्मुख ऋग्युय ऐसे प्रकट हुआ, मानो वह निककर राजाके पास रहनेवाली कुन्ती तथा माद्रीके नयनोंको परास्त करना चाहता हो।

यह प्रसङ्ग जब मैंने पढ़ा तब मुझे रजसुवका दशरथऋग्युयवर्णन ध्यानरत हो गया, वहाँ पर कालिदासने कहा है—

तस्य स्तनप्रणपिभिर्मुहुरेणसाहैष्यैर्हृष्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात्।

आविर्दन्मूष कुसुमसुयं मुगानां यूयं तदप्रसवार्थितकृष्णसारम् ॥’

मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि अनन्तमट्टकी बुद्धिमें कालिदासकी यह कविता उस समय अवश्य नाच रही होगी जब उन्होंने उपर्युक्त पद्य बनाया होगा । यह धारणा तब और दृढ़ हो जाती है जब मैं देखता हूँ कि इसके आगेवाले श्लोकोंमें इससे भी अधिक समता है । देखिये रघुवंश—

‘तद्यार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा तूणीमुखोद्घृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ।

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातैर्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्भिः ॥’

अनन्तमट्टने लिखा—

‘सोणीपतौ मदकलं प्रति कृष्णसारं तूणीमुखे पतितपाग्निसखाङ्कुरेऽस्मिन् ।

पूणीकुलानि तरलैर्यमुनाजलानां वेणीमिवाश्लिष्वलनैर्विपिने वितेनुः ॥’

राजाके द्वारा वाणग्रहणपूर्वक लक्ष्य किये गये मृगगणने अपने कातर तथा श्याम-प्रम दृक्पातसे वनको पूर्ण रूपसे ऐसा श्यामल बना दिया, मानो यमुनाका प्रवाह वनमें बहने लगा हो ।

कालिदासने जहाँ वनमें आर्द्र नीलकमल बिखेर दिये थे, वहाँ अनन्तमट्टने यमुना-को धारा प्रवाहित कर दी है, परन्तु दोनोंकी कविताके प्राणाभायक स्वर एक ही तारनें बंधेसे लगते हैं ।

अनपत्यता बहुत अखरनेवाली बात है । प्रसूतिविकल जनको सन्तानके अभावमें वंशलोपकी बड़ी चिन्ता रहा करती है, कालिदासने शाकुन्तलमें लिखा है—

‘अस्मत्परं वत ययाश्रुति संमृतानि को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेच मया प्रसिक्तं धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥’

इसी तरहकी बात अनन्तमट्टने भी अनपत्य पाण्डुके मुखसे कहलाई है—

‘गात्रं न केवलमशेषबुधोपलाल्यं गोत्रं च तत्रभवतः कुमुदैकबन्धोः ।

आपाण्डु वर्त्तत हृति स्फुटमद्य मन्ये यस्मात् प्रजां न लभसे यदुवीरकन्ये ॥’

वसन्तका उन्मादकर काल उपस्थित हुआ । अनन्तमट्टने उस प्रसङ्गमें एक श्लोक लिखा है—

‘कुरबके रवकेलिसृष्टः सुधा समधुरं मधुरं मधु पट्पदाः ।

पपुरवापुरवार्यमपि स्मयं नृपवने पवनेरितपादपे ॥’

इस श्लोकको पढ़िये और मिलाइये कालिदासके इस श्लोकसे—

‘विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।

मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरबका रवकारणतां ययुः ॥’

नैते कनर जो उदरन दिये है उनसे मेरा प्रयोजन यह सिद्ध करनेका कदापि नहीं है कि अनन्तमदूने काळिदासकी कविताका अर्थः, भावतः, या अर्थः अनुकरण किया है । मेरा केवळ इतना ही मन्तव्य है कि काळिदासकी कविताका अनन्तमदूने पर्याप्त परिशीलन किया था, और वह उनके लिये अनुकरण नहीं, अनुगमनकी वस्तु बन गई थी ।

व्यासके उपदेशानुसार पाण्डवगण एकत्रपुरमें रहने आये । वहाँकी एक एकपुत्रा बृहद्वे कष्टका वर्णन बढ़ा ही हृदयग्राही किया गया है—

‘सन्तानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते संवर्षकालसहजस्र स राजसेन्द्रः ।

संभूयते च समयः प्रपया महत्या सन्तीर्यतां कयमियं सखि मे विपत्तिः ॥’

इस श्लोककी सीधी-सादी भाषासे जननीहृदयकी जो व्याकुलता झोंक रही है वह आत्मादकी उल्टावका विषय है ।

द्रौपदीका स्वयंवर हो रहा है, सभी देशोंके राजागण उचित स्थानोंपर आकर बने हुए हैं । इसी समय द्रौपदी रत्नखर आती है । उसे कविने उदनीका रूपक दिया है, परन्तु इन्दीवरने नित्यवाससे वह उदनी इथाना हो गई है । कमलके कभावने उदनीको इन्दीवरने ही वास करना पड़ रहा था, क्योंकि सतत दीप्त सोमकवंशी द्रुपदकी कौतिल्य चन्द्रमा तो उगा ही रहता है, जितनी अच्छी तुलना है—

‘जाप्रसोमदकीर्त्तिसामनिमिषस्पद्भावकाशात्ययात्

प्राप्तेन्द्रीवरनित्यवासवटितरयानप्रमा श्रीरिव ।

पाशालस्य सुता ततः परिव्रजेः सार्धं पुरः परयतां

राज्ञां बुद्धिमिवावित्थ्य शिविकां रत्नस्थलां प्राविशत् ॥’

इस पद्यमें एक और बात ध्यान देने योग्य है । द्रौपदी सभी राजाओंकी बुद्धिमें आरूढ़ थी । उसी समय वह शिविका पर आरूढ़ होकर वहाँ सेते आईं मानो राजाओंकी बुद्धियों ही शिविकारूप बन गईं । शिविका जब चली है तो डोली रहती है, उसी प्रकार राजागणकी बुद्धियों भी प्रचलित हो रही थीं, उन्हें मग लग रहा था कि क्या जाने कितने यह राजकन्या बरेगी ।

द्रौपदीका विवाह हो रहा है । सखियों उसे सजा रही हैं । उस समयका एक श्लोक बड़ा सुन्दर बना है । सारे अङ्ग सजा दिये गये, काञ्ची पहनाना शेष है, सखी हाथोंमें काञ्ची लिये खड़ी है । कमर मिठे तो पहनाई जाय, परन्तु कमर इतनी पतली है कि दीर्घनयना सखी भी उसे नहीं देख पा रही है । लघुनयना होती तो कदाचिद यह भी कहा जाता कि तुम्हारी आँखें सूझ कटिकी नहीं देख पा रही हैं, परन्तु दीर्घनयना होकर भी जिसे नहीं देख रही है वह कमर मला कितनी पतली है—

‘सकलमपि वपुर्विभूष्य तन्मयाः सपदि सखी विपुलेषणाम्बुजापि ।

चिरतरमनवेष्य मध्यर्थाष्टं करदृत्तकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्यौ ॥’

अग्निद्वारा प्रार्थित होकर अर्जुनने खाण्डववनका दाह करना प्रारम्भ किया । धूमलेला आकाशको चूमने लगी । उसका वर्णन कविने यों किया—

‘हुताशनपरित्रासादुच्चलन्त्या वनश्रियः ।

कवरीव श्लया वेगात् कापि धूम्या स्वमानशे ॥’

इत श्लोकको देखते ही मुझे नैपथका यह श्लोक स्मरण आ जाता है—

‘पतघ्निणा तद्गुचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पक्वलम् ।

चलस्पदाम्भोरुहन्पुरोपमा सुकूज कृत्स्ने कलहंसमण्डली ॥’

कविताकी सफलता अलङ्कारोंकी सजावटसे जितनी होती है वससे अधिक भावसृष्टिसे होती है । जिस कविको अपनी कवितामें समय-समयपर भावसृष्टि करनेका जितना अधिक क्रम प्राप्त रहता है उसे हम उतना अधिक सफल कवि मानते हैं । अनन्तमट्टने अलङ्कारोंकी सजावटके साथ ही भावसृष्टिका भी अधिक ध्यान रखा है । व्यासदेवके परामर्शानुसार वनवासकालमें अर्जुन हिमालयके परिसरमें तपस्या कर रहे हैं । उनकी तपस्यासे सन्तुष्ट होकर शिवजी उनकी परीक्षा लेने आये हैं । किरातके वेपमें आये हुए शिवजी तथा अर्जुनमें एक शूकरके लिये विवाद उठ खड़ा हुआ है । दोनोंमें युद्ध हो रहा है । शिवके साथ पार्वती भी आई हैं जो अलग खड़ी होकर युद्ध देख रही हैं । अर्जुनके प्रहारोंसे शिवका शरीर क्षत-विक्षत हो रहा है । महादेवके मनमें अर्जुनके प्रति सन्तोष है । तथापि कृतक कोप करके वे अपना धनुष तानकर उसपर बाणसन्धान कर बैठते हैं । पार्वतीको भय हो जाता है कि कहीं शङ्कर सचमुच बाण न छोड़ दें । वे ठहरा नाता, उनका हृदय भावी अनिष्टकी शङ्कासे व्याकुल हो उठता है, वे अर्जुनको रक्षाके लिये व्यग्र हो उठती हैं । शिवके समीप जाकर उनके हाथ पकड़ लेनेका समय नहीं है । तब-तक तो सारां खेल विगड़ जा सकता है, अतः उन्होंने अव्यर्थ मन्त्रजपसे अर्जुनकी रक्षाका प्रयत्न किया । इत प्रसङ्गमें कविने कहा है—

‘सखीव हरे विकृष्टचापे सहसा शैलसुतापि जातशङ्का ।

भववसुतमङ्गलाय देवी मनसा यात ह्युः श्रुतिं जजाप ॥’

गोधनापहरणके लिये आये हुए सुशर्माकी हारसे कुपित होकर कौरवोंने विराट्पर चढ़ाई कर दी है । बड़ी भारी सेना बढ़ती चली आ रही है । विराट्के पुत्र उत्तरने बड़ी-बड़ी बातें कीं, वृद्धब्रह्मका सारथि बनाया, युद्धक्षेत्रकी ओर चले, परन्तु सैन्यदर्शनमात्रसे ही उनका-बीरत्व छुप्त हो गया, वे रथसे उतरकर भागनेकी चेष्टा करने लगे । उस समय

उनको उक्तिमें जो स्वामाविक रूपगता वर्णित हुई है वह भावाभिव्यक्तिका एक सुन्दर निदर्शन है—

‘गाः कालयन्तु सह वरसकुलैरशेषैः

घोयान्दहन्तु क्रुवः प्रहरन्तु गोपान् ।

मह्यं पलायनमहोत्सवमेव देहि

प्राणेषु क्षिञ्चिदपि मे गुस्तां न वेत्सि ॥’

‘मातुर्मुखं मम पुरः पुर एव तिष्ठ-

स्युत्कण्ठितस्य नय तरसविधं कृपालो ।’

चम्पूभारत एक वीरगाथाकाव्य ही माना जायगा, क्योंकि यह महाभारतके पदन्यासों-पर चरता है। वीरगाथाकाव्यको काव्यान्तरसाधारण्य प्रदान करनेका प्रयास किया गया है जो बहुत अंशोंमें सफल भी हुआ है, परन्तु चरम लक्ष्य तो वीररसको पर्यन्त विश्रान्ति ही है। इस प्रसङ्गमें यह भी देख लेना है कि प्रारम्भसे ही कविने वीररसके परिपोषका पर्याप्त प्रवन्ध कर रखा है। जब-जब अवसर आता गया है, कविने वीररसका पर्याप्त वर्णन किया है। युद्धारम्भके पूर्वमें किया गया सन्धिप्रयास उस वीररसको ही पुष्ट करनेके लिये किया गया है। भगवान् जब दूत बनकर गये हैं उस प्रसङ्गमें अनन्तमदृने जो दशावतार-स्तुति कराई है वह बड़ी ही हृदयग्राहिणी है। आरम्भ के—

‘दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेथ भुवि यः सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमनवीनगवीर्विचिक्ये ॥’

इस श्लोकमें मत्स्यरूपधारणका कारण कितना सरस है ?

‘श्वश्रुर्मुनेरजनि यस्य पदाब्जधूलिः’ पढ़कर ऐसा लगता है मानो कविने रामा-वतारमें किये गये अहत्थोद्धारको नया जीवन प्रदान किया हो।

इसके बाद आपकी भीष्मके सेनापतित्वमें होनेवाले भीषण युद्धका सरस वर्णन पढ़ने-को मिलेगा, जिसमें अलङ्कारों द्वारा अर्थोक्ती सजावट कविताको अनुप्राणित-सी करती हुई मिलेगी। उद्धरणों द्वारा उनका आस्वादन कराना यहाँ सम्भव नहीं है। एक वस्तुमात्रका निदर्शन कराया जा सकता है।

दश दिनों तक अविराम युद्ध करनेके कारण भीष्मने देवोंको सन्तुष्ट कर दिया। देवगण प्रसन्न होकर भीष्मके ऊपर कल्पवृक्षके फूल गिराने लगे। सन्तान (कल्पवृक्ष) पुष्पका लाम

ही उन भीष्मके लिये सन्तानलाम हुआ, जो आजन्म कुमार ही बने रहे। यह तो बड़े आश्चर्यकी बात हुई कि भीष्मको विना विवाहके सन्तान-लाम हुआ—

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडां पितुर्मुदे त्यक्तवतोऽपि तस्य ।

सङ्घात्सुराणां सति पुष्पवर्षे सन्तानलामोऽजनि तद्विचित्रम् ॥

असाधारण युद्ध करके भीष्मपितामह शरशय्यापर पड़ गये। वे जबतक लड़ते रहे, उनके बागोंसे मर-भरकर अनेक वीर देवाङ्गनाओंकी मनोरथपूर्तिके सहायक बनते रहे। अब उनके रणनिवृत्त होनेसे देवबालाओंकी बड़ा दुःख हुआ कि अब उन्हें नये-नये वर नहीं मिलेंगे। उन्हें ऐसा लगा मानो उनके इश्वरका देहान्त हो गया हो। पतिप्रदाता ही तो श्वशुर होता है, भीष्मने उन्हें पति दिये। वे उनके मरणकी यदि श्वशुरमरणके रूपमें लें, तो यह उचित ही कहा जायगा—

‘मगति विनुतकीर्त्ती जामदग्न्यस्य शिष्ये

कवलितरिपुवर्गे कालघर्म प्रपन्ने ।

बहुसुरवरलामाद्भद्रकामोत्सवानां

श्वशुरमरणदुःखं स्ववर्षूनां बभूव ॥’

इस प्रकार युद्धमें वीरगण मारे जाते रहे, द्रौणके मारे जानेपर कर्ण सेनापति हुए। कर्णने अपना सारा युद्धकौशल प्रकट किया परन्तु भवितव्यता उनके विरुद्ध थी। वे अर्जुनद्वारा निहत हुए। उनके निपनके पश्चात् होनेवाले सूर्यास्तके वर्णनमें कविने बड़ी अच्छी कल्पना की है:—

‘ततः स्वकीयस्य तनूभवस्य वधाग्जले स्नातुमना इव द्राक् ।

मन्दायमानध्रुतिमालभारी मरीचिमाली सं ममज्ज सिन्धौ ॥’

कर्णके मारे जानेके अनंतर सूर्य समुद्रमें ऐसे डूब गये, मानो वे पुत्रको तिलतोयाञ्जलि देनेके लिये स्नान करना चाहते हों।

कर्णके मारे जानेके पश्चात् महाभारतका युद्ध निर्बल-सा हो गया है, अनन्तमष्टने उधरकी कथाकी अतिसंक्षिप्त रूपमें कहकर ग्रन्थसमाप्ति कर दी है।

महाभारतका जितना कथामाग इस ग्रन्थमें लिया गया है उसे अलङ्कृत करके रक्षनेका प्रयत्न प्रयत्न किया गया है। इसी विषयको निदर्शनके रूपमें दिखलानेके लिये मैंने कतिपय उद्धरण दिये हैं। ऊपर जो उद्धरण दिये गये हैं वे पद्यभागके हैं। गद्यभाग भी बड़ा अच्छा बना है।

व्यासके उपदेशानुसार पाण्डवगण एकत्रका नगरमें आकर ठहरे, वही नगरीका अनिलपुवर्गन अनन्तने दिया है। देखिये, कितना सुन्दर श्लोक है—

‘प्राङ्मुपमिव बकत्रलाक्रान्तां, पातालनगरीमिव प्रस्यहं वर्धमानवलिशोकाम्,
अङ्गनाज्यसीमाम् इव सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठाम्, रविरयाङ्गधुरमिवैकचक्राम्’ ।

गद्यके निर्माणमें ख्यातकीर्ति वाग्मट्टने विरोधाभासके द्वारा गद्यका बड़ा गौरव बढ़ाया है, वस्तु विरोधाभासका एक दृष्टान्त इस चम्पूभारतमें भी देखिये—

‘विशृङ्खलहर्षितगिरिव्रजमपि शृङ्खलाखेदितमहीमृत्कुलम्, जराघटितदेह-
मपि देदीप्यमानवलसम्पदम्, आशाजेतारमपि पदार्यापहारजागरितारम्, मागध-
मपि विगीतव्यापारम् ।’

गिरिव्रज, जरा, मागध आदि पदोंका इलेष इस विरोधाभासको चमका रहा है ।

इसी तरह अन्य अलङ्कारोंका भी यथोचित समावेश किया गया है । यद्यपि इस चम्पू-
काव्यमें गद्यकी मात्रा कुछ कम है, केवल कथाभागकी जोड़नेकी कड़ीका काम गद्य
खण्डोंसे टिया गया है, फिर भी कथानकके विपुलताकृत वैचित्र्यके चलते पाठकको हृदयो-
द्देश नहीं हो पाता ।

ऊपर दिये गये उद्धरणोंसे स्थालीपुलाकन्यायद्वारा आपकी इस चम्पू ग्रन्थके साहित्य-
चमत्कारकी झोंकी मिल गई होगी विशेष इस ग्रन्थमें ही देखें ।

पात्रालोचन

इस ग्रन्थमें पात्रोंको नया रूप नहीं दिया गया है । महाभारतके पात्र अपने-अपने
रूपमें ही उपस्थित किये गये हैं । महाभारतके पात्र इतने प्रसिद्ध हैं कि उनकी आलोचना
अनावश्यक है । इस सन्दर्भमें इतना और जान लेना चाहिये कि जब कवि रसप्रकर्षसृष्टिके
लिये कथामें भेद उत्पन्न करते हैं उस समय कविकल्पित पात्रचरित्रका आलोचन कवि-
सन्वादित चमत्कारातिशयकी दृष्टिसे आवश्यक हो जाता है । चम्पूभारतके पात्रोंके चरित्रमें
कोई मौलिक परिवर्तन नहीं किया गया है । महाभारतमें उनके चरित्रमें जो न्यूनाधिक्य
है उसे न्योंका ल्यों रख दिया गया है । इसलिये यहाँ पात्रोंको आलोचना नहीं दी
जा रही है ।

चम्पूभारत की टीका

चम्पूभारतकी दो टीकायें मुझे पढ़नेकी मिल सकीं—१. कुरविकुलचन्द्र रामकवीन्द्र-
कृत टीका तथा—२. नारायण श्रीखण्डेकृत टीका । इनमें दूसरी टीका अतिसंक्षिप्त है ।
पहली टीकामें जो सुटियाँ मुझे दीख पड़ीं, वे नीचे दी जा रही हैं—

१—पाठ सुधारनेका यत्न न करके जो पाठ बैसा देखा उसीकी टीका करनेके लिये
बलात् प्रयत्न किया गया है ।

२—टीकामें कुछ ऐसी आमक बातें लिखी गई हैं, जिन्हसे साधारण पाठक ही नहीं, विद्वान् भी भ्रममें पड़ सकते हैं ।

पाठभेद

मूलग्रन्थके पाठको ठीक करनेका प्रयास कभी नहीं किया गया था । यद्यपि निर्णय-सागरके नवीन संस्करणमें छानबीन करके टिप्पणीमें पाठभेद दिये गये हैं, परन्तु मूलमें लगाये जानेवाले पाठोंपर किसीने कुछ ध्यान नहीं दिया । फलतः पाठकी त्रुटि बहुत अखरती थी ।

प्रस्तुत टीका

मैंने ययामति विचारकर 'प्रकाश' नामक यह संस्कृत-हिन्दी टीका प्रस्तुत की है । इसमें पाठको यथाशक्ति ठीक करके तदनुसार टीका लिखनेका प्रयास किया गया है । हो सकता है कि सर्वत्र मेरी कल्पना ठीक न हुई हो । किन्तु साथ ही मुझे विश्वास है कि मेरे द्वारा किये गये पाठशोधनसे कविकी आत्माको चोट नहीं पहुँची होगी, क्योंकि कविताकी दृष्टिसे उपयुक्त तथा संभवी पाठोंको ही मैंने स्थिर किया है । पाठकगण अन्यान्य पुस्तकोंसे मिलाकर देख लें कि मेरे द्वारा स्थिरीकृत पाठोंमें पुराने पाठोंकी अपेक्षा क्या प्रायुष्य है ।

अन्तमें मैं रामकवीन्द्रकी टीकाके प्रति आभार प्रदर्शित करना अपना कर्त्तव्य समझता हूँ जिसने मुझे इस टीकाको प्रस्तुत करनेमें बड़ी सहायता दी है ।

आशा है इस प्रकार प्रस्तुत की गई इस टीकासे लाभ उठाकर पाठकगण मुझे सफलभ्रम बनावेंगे ।

श्रीकृष्णजन्माष्टमी

२०१४ संवत्

बिनयादत्त

रामचन्द्र मिश्र

हसितसुरपुरश्रीरस्ति सा हस्तिनाख्या

रिपुजनदुरवापा राजधानी कुरूणाम् ॥ २ ॥

तुहिनकिरणेति । तुहिनकिरणस्य चन्द्रमसो वंशः कुलमेव वंशः वेणुस्तस्य तत्सम्बन्धीनि स्यूलानि बृहन्ति यानि मुक्ताफलानि तेषाम् चन्द्रवंशोत्पन्नानामिति विवक्षितोऽर्थः । वंशस्य मुक्ताफलजनकतया प्रसिद्धेः कुलस्य तत्त्वेनाध्यवसायः । वंशमुक्ताफलानामिति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । विपुलयोः विशालयोः भुजयोः बाह्वोः विराजन् शोभमानः वीरलक्ष्याः शौर्यसम्पदः विमूना बाहुल्यं येषां तयोक्तानाम् भुजवीर्याधिगतशौर्यप्रसिद्धीनामित्यर्थः, कुरूणाम् नाम राजविशेषाणां तदाख्याप्रथितानाम्, हसितसुरपुरश्रीः उपहसितदेवनगरीवैभवा रिपुजनदुरवापा शत्रुभिरघ्न्या सा प्रसिद्धा हस्तिनाख्या हस्तिनापुराभिधाना राजधानी प्रधाननगरी राज्ञानावासनृमिमृता अस्ति । 'प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते' इति शब्दाणवे । मालिनीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति ॥ २ ॥

चन्द्रनाके वंश रूप वंशके स्थूल मुक्ताफलस्वरूप (जैत्रे वंशदण्डेन मुक्ताफल सारभूत होता है वस्तुं तरह चन्द्रवंशके प्रधानभूत) तथा विशाल भुजाओंमें वीर-लक्ष्मीके उत्कर्षते शोभित कुरवशी नृपोंकी हस्तिनापुरी नामक एक प्रसिद्ध राजधानी थी, जो अपनी सुन्दरतासे देवपुरीको भी हंसती थी तथा जिसपर शत्रुओंका आक्रमण कठिन था ॥ २ ॥

यस्यामुदग्रनृपमन्दिरचन्द्रशाला-

वातायने गतिवशाद्द्वपुषि प्रसक्ताम् ।

दीपाग्रधूममपिकां शिशिरांशुध्रुवम्बे

मोहात्कुरङ्ग इति मुग्धजना वदन्ति ॥ ३ ॥

यस्यामिति । यस्यां हस्तिनापुर्यां नाम चन्द्रवंशिनृपतिराजधान्याम् उदग्रायाः उन्नताया विशालाया इत्यर्थः । नृपमन्दिरचन्द्रशालायाः राजभवनशिरोगृहस्य (सौषशिलरस्यभवनस्य) वातायने गवाच्चे गतिवशाद् गमनात्कारणभूतावद्वपुषि (चन्द्रमसः) काये प्रसक्ताम् लग्नाम् शिशिरांशुध्रुवम्बे चन्द्रमण्डले दीपाग्रधूममपिकाम् गृहान्तर्वर्त्तिदीपधूमकृतकजलम् मुग्धजनाः पामराः पुरुषाः मोहात् ज्ञानवशात् 'कुरङ्गः नृग' इति वदन्ति कथयन्ति । चन्द्रमसि श्यामतया प्रति-
समानं वस्तुविशेषं ये लोकाः कुरङ्गमाख्यान्ति ते न भूतार्थविद्ः, सत्यत्वे स्वसौ-
मन्नगरोच्चप्रासादवर्त्तिदीपनिर्गतधूमकालिमा, यो वियति विसर्पतश्चन्द्रस्य तत्राग-
सति तद्वपुषि प्रसक्त इत्यर्थः । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्'—'वातायनं गवाच्चः' इत्यु-
त्राप्यमरः । अत्र चन्द्रस्य तादृशमप्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिश-

योक्तिः, कुरङ्गत्वं निपिच्य मपीत्वारोपरूपोऽपह्ववश्रेत्यपङ्कतिरचेति तयोः सङ्करः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम्—उक्तं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः इति च तल्लक्षणम् ॥३॥

जिस हस्तिनापुरीमें ऊंची अट्टालिकाओंके गवाक्ष-नागोंसे निकलती हुई दीपधूमकी
कालिख पानसे गुजरने वाले चन्द्रनाकी देह में लग गई है, उसी काली सी चीजकी
साधारण लोग कुरङ्ग कहा करते हैं दह कहना उनका अज्ञानकृत है ॥ ३ ॥

श्रींभेषु शीतकरकान्तकृतोदरासु यद्गोपुराश्रिमदरीषु पथागतस्य ।

विश्राम्यतो हरिहयस्य विलम्बनेषु चिह्नं तदीयदिनसंततिदीर्घभावः ॥४॥

श्रींभेषुनि । शीतकरकान्तैः चन्द्रकान्तमणिभिः कृतमुदरं मध्यभागो यासा-
न्तासु चन्द्रकान्तमणिनिर्मिताभ्यन्तरभूमिषु यस्याः हस्तिनापुर्याः गोपुरस्य पुर-
द्वारस्य अश्रिमदरीषु ऊर्ध्वद्वारेषु यः पन्थाः सूर्यनिर्गममार्गः तेन पथा मार्गेण श्रींभेषु
तपर्तुषु आगतस्य हरिहयस्य सूर्याश्वस्य विश्राम्यतः विश्रामं कुर्वतः सतः विल-
म्बनेषु कालक्षेपेषु तदीयानां श्रींभर्त्तुनां दिनसन्ततेः दिवससमूहस्य दीर्घभावः
आयामवत्त्वम् लिङ्गम् प्रमाणभूतम् । एतस्या हस्तिनापुर्यां गोपुरद्वाराणि विशाला-
नि चन्द्रकान्तमणिनिर्मितान्यत एव शान्तलतराणि च सन्ति, विशालतया सूर्योऽ-
पि तेन पथैवात्मनो यात्रां निर्वर्त्तयति, तत्रागतस्य ध्रान्ता अश्वास्तत्र गोपुरद्वारे
विश्राम्यन्ति, तेन चाहानि वर्धन्ते, तद्दिनवृद्धया हेतुना स्फुटानुमेयो हर्यश्वकृतो वि-
श्रान इति पिण्डार्थः । अत्र गोपुरोपरिगृह्णाणामादित्याश्वविश्रान्तिस्थानत्वासन्व-
न्येऽपि तन्मन्त्रकथनादतिशयोक्तिः, गृहाणां चन्द्रकान्तमणिमयत्वकथनादुदा-
त्तालङ्कारश्चेति तयोः संसृष्टिः । रव्यश्वविश्रान्तिस्थानतया वर्णितस्य गोपुरद्वार-
स्योच्चतया चन्द्रकान्तमणिनिर्मितत्वेन च समृद्धिमत्त्वं पुर्यां व्यज्यते । पूर्वोक्तमेव
वृत्तम् ॥ ४ ॥

हस्तिनापुरीके गोपुर-शिखर-भवन चन्द्रकान्तमणिके बने होनेके कारण अतिशीतल है,
श्रींभ श्रुतमें नूर्यके अश्व जब उस विशाल गोपुरके बीचमें से गुजरने लगते हैं तब
अपनी सन्तप्त देहकी शीतल करनेकी इच्छासे वहाँ विश्रान करने लगते हैं, इससे उन्हें
गन्धर्व लक्ष्य तक पहुँचनेमें अधिक समय लग जाता है और इसीलिये श्रींभके दिन
लम्बे-लम्बे हुआ करते हैं ॥ ४ ॥

यत्राङ्गनावदनयामुवतीशहृष्यचन्द्राशमसौधगलितः सलिलप्रवाहः ।

वृन्दारकेन्द्रनगरीवृहदुत्सवाय मन्दाकिनीति लभते महतीमभिल्याम् ॥५॥

यत्राङ्गनेति । यत्र यस्यां नगर्याम् अङ्गनानां वनितानाम् वदनेन मुखेन
यानवतीशेन निशानायेन हृष्यद्भ्यः स्रवद्भ्यः चन्द्राशमगृहेभ्यः चन्द्रका
शिलाशकलैर्निर्मितेभ्यो गृहेभ्यः सौधेभ्यः गलितः च्युतः प्रवाहः जलपूरः वृन्दा

देवाः-तेषाम् इन्द्रः स्वामी देवराट् तस्य नगर्याः स्वर्गस्य बृहदुत्सवाय महते प्रमोदाय मन्दाकिनी वियद्गङ्गा इति महतीम् श्लाघनीयाम् अभिल्याम् प्रति-
 द्याम् लभते प्राप्नोति । अयमाशयः—अस्या नगर्याः सौधानि चन्द्रकान्तमणि-
 रचितावि सन्ति, तेषु वसन्तीनां वनितानां सुखानि चन्द्रास्तत्सम्पर्काच्च्यवमा-
 नानि चन्द्रकान्तमणिगृहाणि पयःपूरं प्रवाहयन्ति, तेनैव पयोराशिना वियद्-
 गङ्गोत्पद्यमाना दिविपदां प्रमोदाय जायते इति । अत्र वास्तावेक्या आकाशग-
 गङ्गायास्तरवं प्रतिपिल्य वदनचन्द्रद्रुतचन्द्रकान्तमणिसौधसम्बन्धि-पयःपूररूपत्व-
 सुपन्यस्यत इति प्रकृतप्रतिपेधपूर्वकान्यस्यापनरूपापहृतिरलङ्कारः । स्वर्गङ्गाप्रवाह-
 पूरकजलस्त्राविशिलखरवत्सौधसम्पन्नत्वेनास्या नगर्या विशालभवनवत्ताभिधानद्वारा
 समृद्धिशालित्वध्वनिश्च । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ५ ॥

हस्तिनापुरी की विशाल अट्टालिकायें चन्द्रकान्तमणि की बनी हैं, उसने रहने वाली
 कियोंके मुखरूप चन्द्रते वह अट्टालिका पर्साजती है, उससे च्युत जलराशि जमा होकर
 आकाशगङ्गाका प्रतिद्व नाम धारण करता है, जो आकाशगङ्गा देवोंके बडे आनन्दका
 कारण है ॥ ५ ॥

दीपैरगारमणिभिर्दिवसायमानां निश्चिन्वते मनसि यत्र निशां युवानः ।
 कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय घण्टामणोरभिहतस्य घनारवेण ॥ ६ ॥

दीपैरिति । यत्र हस्तिनापुर्याम् युवानः युवकाः युवत्यश्च दीपैः प्रकाशमानैः
 अगारमणिभिः गृहखचितरत्ननिवेदैः दिवसायमानां प्रकाशातिशयसहिग्ना दिन-
 च्चदाचरन्तीं निशाम् रात्रिम् अखिलकालनिवेदनाय सर्वेषां कालत्रण्डानां प्रात-
 र्मध्याह्नसायंसमयादिसूचनाकृते कार्तान्तिकैः मौहूर्त्तिकैः अभिहतस्य आहतस्य
 वादितस्य घण्टामणेः कांस्ययन्त्रस्य घनारवेण दीर्घध्वानेन मनसि निश्चिन्वते
 रात्रित्वेन जानते । गृहखचितमणिप्रभाभिर्निशापि दिवेव प्रतीयमाना मौहूर्त्तिकाहत-
 घण्टाशब्देनैव युवभिर्निशात्वेन ज्ञायत इत्यर्थः । 'स्युमौहूर्त्तिकाहृत-
 न्तिका अपि' इत्यमरः । दिनत्वसंपादकप्रभावन्मणिखचितगृहशालित्वेन गृहाभि-
 रामताकृतो नगर्या उत्कृष्टातिशयो व्यज्यते ॥ ६ ॥

घरमें खचित चमकदार मणिओंका किरणोंसे रात दिन बन जाती है—रातको श्यामता
 मिट जाने पर वह दिन मालूम पड़ने लगती है, उस समय युवकवर्गको यह नहीं प्रतीत
 होता है कि रात है या दिन, ऐसी स्थिति में उन्हें समय-ज्ञान करानेवालों द्वारा
 आहत घण्टाके नादसे ही दिन-रात्रिका निश्चय करना पड़ता है, ऐसी यह समृद्ध
 नगरी है ॥ ६ ॥

वक्त्रं विलासमणिदर्पणधार्यमाणं वामा हिमांशुरयमित्यवधार्य यस्याम् ।
आदर्शविम्बधृतिरश्रुतदृष्टपूर्वा तस्येति तादृशधियं विनिर्वर्तयन्ति ॥ ७ ॥

वक्त्रं विलासेति । यस्यां हस्तिनापुर्याम् वामाः सुन्दर्यः विलासमणिदर्पणधार्य-
माणम् क्रीडार्थमवस्थापिते मणिदर्पणे प्रतिविम्बितं वक्त्रम् स्वं मुखम् 'अयम् दृश्य-
मानमुखरूपः सुघांशुः चन्द्रः' इत्यवधार्य संशय्य तस्य चन्द्रमसः आदर्शविम्बधृतिः
आदर्शं दर्शं यावत् अमावास्यापर्यन्तम् विम्बधृतिः पूर्णमण्डलता अश्रुतदृष्टपूर्वा न
पूर्वं श्रुता नापि दृष्टा इति (विचार्य) तादृशधियम् प्रागुत्पन्नं भ्रमम् विनिर्वर्तयन्ति
निवारयन्ति । मणिदर्पणे प्रतिविम्बितं स्वीयं मुखं चन्द्रत्वेन प्रतिपद्यमाना हस्तिना-
पुरललनाः—अमावास्यापर्यन्तं चन्द्रस्य विम्बधारणं कथं सम्भवेत्, अतो नायं
चन्द्रः किन्तु मुखमेवेति निश्चयं कुर्वन्तीत्यर्थः । निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ ७ ॥

जित हस्तिनापुरीमें पहले विलासमणि-दर्पण-प्रतिविम्बित-अपने मुखोंको बदलार्थे
चन्द्रमा समक्षने लगती हैं, पीछे जब उन्हें यह बात याद आती है कि चन्द्रमण्डल तो
अमावास्या तक अखण्ड नहीं रहा करता है तब उनका वह शान चला जाता है, अर्थात्
उनका उन विलासमणिदर्पणोंमें प्रतिविम्बित होनेवाले अपने मुखोंमें चन्द्रत्व-प्रकारक भ्रम
दूर हो जाता है, वे समझ जाती हैं कि यह चन्द्र नहीं मुख है, अमावास्याके दिनोंमें चन्द्र-
मण्डल कैसे होगा यह ज्ञान उन्हें गतभ्रम बना देता है ॥ ७ ॥ १०२० = ६०६

आलापकालसमपल्लविताङ्कवीणा-

सौरभ्यपातिमधुपारवसंकुलस्य ।

तन्त्रीस्वनस्य समितौ तरुणीस्वनस्य

जानाति यत्र चतुरोऽपि न तारतम्यम् ॥ ८ ॥

आलापेति । यत्र यस्यां हस्तिनापुर्याम् आलापकाले वीणावादनसमये, पल्ल-
वितायाः सजातपल्लवायाः (वसन्तरागे गीयमाने शुष्ककाष्ठेऽपि पुष्पाणि पल्लवाश्च
जायन्त इति सङ्गीतविद्या-प्रसिद्धिमनुरुध्येत्यमुच्यते) अङ्कवीणायाः क्रोडावस्था-
पितवाद्ययन्त्रप्रभेदस्य सौरभ्येण सुगन्धेन पातिनां पालुकाणां मधुपानां भ्रमराणां
आरवेण स्वनेन सङ्कुलस्य मिलितस्य तन्त्रीस्वनस्य वीणानादस्य तरुणीस्वनस्य च
समितौ सभासु वीणावादनादिगोष्ठीषु चतुरः निपुणः अपि तारतम्यम् मेदुम् न
जानाति अवगच्छति । अङ्के वीणामवस्थाप्य वसन्तरागे गीयमाने तत्काले वीणादण्डः
पल्लवानुद्भावयति, तत्सौरभ्यपातिनो भ्रमराश्चागत्य तत्र झङ्कवन्ते, तदर्थं तेषां
झङ्कारो युवतिजनवचनैर्मिश्रितः सन् पृथक्त्वेनावधारयितुं न शक्यते चतुरैरपीति-
मावार्थः । 'भ्रमितिः संगरे साम्ये सभायामपि' इति विश्वः ॥ ८ ॥

जिस हस्तिनापुरीमें गोदमें रखकर वीणा पर जब वसन्तराग बजाया-गाया जाता है तब उस वीणाके नये पुष्प-पल्लव उग आते हैं, उसकी सुगन्धसे आकृष्ट होकर भ्रमर वहाँ धाकर गुंजार करने लगते हैं, उस समय चतुरोंके लिये भी वीणास्वर और तरुणी स्वरका भेद समझ सकना कठिन हो जाता है ॥ ८ ॥

शालीनतामविगणय्य सखीसमाजे

पश्चात्कृतस्य कमितुः प्रणयप्रकोपात् ।

मुग्धाः समीक्ष्य मुकुरायितरत्नभित्तौ

छायां क्षणानुत्पन्नं शमयन्ति यस्याम् ॥ ९ ॥

शालीनतामिति । यस्यां पुर्याम् मुग्धाः नवोदाः स्त्रियः प्रणयप्रकोपात् मानव-
शात् सखीनां समाने सखीजनसमक्षम् शालीनताम् कोमलभावम् (लज्जातिकृतं
मार्दवम्) अविगणय्य अनादृत्य विहाय पश्चात् कृतस्य पराङ्मुखीकृतस्य कमितुः
प्रियतमस्य छायां प्रतिविम्बं मुकुरायितरत्नभित्तौ दर्पणवदतिस्वच्छे प्रतिविम्ब-
ग्राहिणि च रत्नकृतकुड्ये समीक्ष्य दृष्ट्वा क्षणानुत्पन्नं किञ्चित्कालकृतं पश्चात्तापं
शमयन्ति शमयन्ति जहति । सम्मुखगतान् प्रियान् मानाधीनाः प्रेयस्यो नाद्रि-
यन्ते स्वाभाविककौटिल्यात्, पश्चात्पराङ्मुखेषु च तेषु वृथैव पराङ्मुखीकृतः
प्रिय इति पश्चात्तपन्ति च ताः । अत्र पुर्यां तु पराङ्मुखीकृतानां नायकानां प्रतिवि-
म्बानि रत्नमयभित्तिषु प्रतिफलन्ति सन्ति प्रेयसीनां सम्मुखीनान्येव जायन्त इति
तासां पश्चात्तापस्य शमनं जायत इति तात्पर्यार्थः । 'स्याददृष्टे तु शालीनः' इत्यमरः ।
अत्र सम्मुखप्रतिविम्बावलोकनस्य पश्चात्तापशमनहेतुकतया वर्णनात् काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ॥ ९ ॥

प्रणयप्रकोपते मुग्धा ललनाथे अपने प्रियतमोंको जब पराङ्मुख कर देती हैं, और
पराङ्मुख होते प्रियतमोंको देखकर स्त्रियोंके हृदयमें थोड़ा पश्चात्ताप होता है, परन्तु वे
स्त्रियाँ जब रत्नमय भित्तिपर प्रतिविम्बित रूप अपने प्रियतमोंको सम्मुख देखती हैं तब
उनका पश्चात्ताप कम हो जाता है । पराङ्मुख प्रियतमके प्रतिविम्बको सम्मुख होना ही है ॥

चित्रं दिदर्शयिषुणा जनितस्य यस्यां

मध्यं विनैव विधिना महिलाजनस्य ।

अङ्गं नितम्बजघनादि यतो यतोऽध-

स्तुङ्गं कुचाद्युपरि याति ततोऽनुकूलम् ॥ १० ॥

चित्रमिति । यत्र चित्रम् आश्चर्यजनकं वस्तु दिदर्शयिषुणा दर्शयितुं कामयमानेन
विधिना ब्रह्मणा मध्यम् कटिभागं विनैव अन्तरैव जनितस्य सृष्टस्य महिलाजनस्य
नितम्बजघनादि श्रोणीजहाप्रमृति अधः नीचैःस्थम् अङ्गं यतो यतो याति येन-

वर्त्मना गच्छति, ततन्तवः तेन वर्त्मना नुदगं विद्यालयं कुचादि स्वनप्रवृत्ति
 ऊर्ध्वम् उपरितनम् अङ्गम् अनुकृन्म् अधोऽङ्गानुवृत्तिं मन यानि गच्छति ।
 यस्यां हस्तिनापुर्यां म्रियाम् कृष्टिभारो नैवान्ति. आश्रयवन्तु दृग्गयितुकामो विधाता
 तासां मध्यं नैव सृष्टवान्, विधानुर्गच्छयैव च कृष्टिभन्तरेव मृष्टानां म्रोगामधोभागा-
 तथा प्रमिद्धानि तानि तानि निनम्बजघनादीन्वद गानि यथा दिशा गच्छति, तदनु-
 गामितया तामामुपरितनाङ्गानि कुचादीन्वयपि गच्छन्तीति भावः । मध्यम्योर्ध्वा-
 धोऽङ्गायोजनद्वारतया प्रतिद्वस्य अङ्गान्याभावेऽपि येन पथाऽधोऽङ्गं यानि तेनैव
 पधोर्ध्वाङ्गमपि प्रयातीति वस्तुस्थितौ अन्तगन्तादृग्भुवस्तुदिदर्शयिषैव कार-
 णीभवतीति तापर्यम् ॥ स्त्रीणां मध्यं विना गननासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधाना-
 द्दृष्टिशयोक्तिः । तथा च सौन्दर्यातिशयध्वनिः ॥ १० ॥

जिस हस्तिनापुरीमें विधानाने आश्रय वन्तु दिग्बन्धनेको रङ्गसे त्रिषोको कृष्टिभागे
 विना ही पंखा किया, उनके नीचे वाले अङ्ग निदम्ब जघन आदि निम्न जाते है, अङ्गादी
 रङ्गासे उनके ऊपर वाले अङ्ग कुच आदि भी उनके साथ-साथ ऊपर ही जाया करते हैं ।
 अर्थात् वहाँकी स्त्रियों इतनी कृष्टमध्या है कि उनके देहमेसे रंगा मालूम पटना है मानो
 ब्रह्माने उन्हें विना मध्यके ही बनाया हो, और अङ्गा की रङ्गासे ही उनके अंग भाग
 और ऊर्ध्वभाग साथ-साथ चले रहे हों. उनके बीचमें निदानक-योडक मध्यभागका
 नितान्त अभाव हो ॥ १० ॥

पङ्केरुहाणि परिवर्त्ताभवतीत्ये यस्यां

प्राकारभित्तिमभितः परिवेष्टयन्ति ।

अन्तःस्थितं विद्वतामवलज्जानाना-

मास्थानि जेतुमखिलानि किलात्मभासा ॥ ११ ॥

पङ्केरुहाणि । यस्यां हस्तिनापुर्याम् पङ्केरुहाणि कमलानि कर्तुणि आत्मभासा
 स्वसौन्दर्येण अन्तःस्थितम् अन्यन्तरभागे प्राकरपरिवृतेऽन्तःपुरे वामम् विद्व-
 तां कुर्वताम् अवलज्जानानाम् स्त्रीणाम् अखिलानि सकलानि आस्थानि सुखानि
 जेतुम् परिव्रामवतीत्ये परितः स्वात्पायां भूमौ समागत्य अभिनः समन्ततः प्राकार-
 भित्तिं चरणकुल्यम् परिवेष्टयन्ति आवृण्वन्ति । यथा कश्चिद्दिग्ः स्वराष्ट्रे प्राकारे-
 निलीय स्थितं जेतुं तत्परिव्रामवतीत्ये पण्डितोति तथैव कमलानि मुग्धैः सह
 बद्धवैराणि सन्ति शुद्धान्तवासिल्लनाजनमुखत्रिजिगीषया परिव्रास्ववर्तात्ये समन्ततः
 प्राकारान्तर्वासिबनिताजनमुखानि परिवृन्त्येव निष्टन्तीति भावः । परिव्रामु विक-
 सितानां कमलानामन्तरवस्थितल्लनाजनमुखत्रिजिगीषयाशालित्वेत्वेत्त्रास्रालङ्कारः ।

‘अभितः परितः समयानिकपाहाप्रतियोगेऽपि’ इति ‘प्राकारभित्तिम्’ इत्यत्र द्वितीया ॥ ११ ॥

जिस हस्तिनापुरीकी परिखाओंमें विकसित कमल ऐसे लगते हैं मानो प्राकारके अभ्यन्तर भागमें वर्तमान स्त्रियोंके सुखोंको जीतनेके लिये ही समस्त दल लेकर वह वहाँ उपस्थित होकर प्राकारको चारो ओरसे घेरकर खड़े हुए हों ॥ ११ ॥

या खलु पुरा कुरुधराधिपापराधसमेधितक्रोधेन हलधरेण निजायु-
धेन हठात्कर्षणशिक्षया समुत्क्षिप्तदक्षिणक्षितिभागा तदीयभुवनभूषणाय-
मानां भोगवतीमात्मना विजेतुं किल भागीरथीपाथःपथेनावतीर्थं कृत-
प्रस्थानेवाद्यापि परिदृश्यते ।

या खलु पुरेति । या हस्तिनाख्या पुरो पुरा पूर्वस्मिन्समये कुरुधराधिपस्य कुरुदेश-
स्वामिनो दुर्योधनस्यअपराधेन दोषेण पुत्रीहरणसाम्बन्धनात्मकेनसमेधितक्रोधेन
प्रज्वलितकोपेन हलधरेण बलरामेण निजायुधेन स्वास्त्रभूतेन हलेन हठात्कर्षणशि-
क्षया बलपूर्वककर्षणेन समुत्क्षिप्तदक्षिणक्षितिभागा समुद्धतदक्षिणभूभागादक्षिणस्या
दिश उत्थापिता सती तदीयं बलरामीयं यद्भुवनं लोकः पातालम् (बलरामस्य
शेषावतारतया पातालमत्र तद्भुवनमुक्तम्) तस्य भूषणायमानाम् अलङ्कारभूताम्
भोगवतीम् नाम नगरीम् आत्मना स्वस्वरूपेण विजेतुं पराभित्तुम् भागीरथी-
पाथःपथेन गङ्गाजलवर्त्मना अवतीर्थं कृतप्रस्थाना चलिता इव अद्यापि अधुनापि
परिदृश्यते ज्ञायते किलेति प्रसिद्धौ । पुरा दुर्योधनाय कुपितो बलरामो हलेन
तद्राजधानीमुत्पादयितुमैच्छत्, अत एव तस्या दक्षिणो भागोऽंशत उद्धत इव
भाति, अनेनेव च निकारेण्यं पुरी गङ्गावर्त्मना पातालं गत्वा शेषांशस्य बलरामस्य
पुरीं भोगवतीं जिगीपुरिव प्रतीयत इत्याशयः । दक्षिणे उद्धता, उत्तरतो गङ्गायां
प्रविश्य पातालं प्रस्थितेवेयं पुरी पातालस्थभोगवतीजिगीपाशालितयोधेच्यते । अत्र
बलरामकृतापराधायाः पुर्यास्तं जेतुमशक्तायास्तदीयपुरीजयोद्योगकथनात् प्रत्यनी-
कमलङ्कारः ॥

जो हस्तिनापुरी ऐसी प्रतीत होना है मानो—दुर्योधन द्वारा किये गये पुत्रीहरण
एवं साम्बन्धन रूप अपराधसे दुर्योधन पर कुपित होकर बलरामजीने अपने अस्त्र हलसे
बलपूर्वक उठाड़ कर इसके दक्षिण भागको थोड़ा ऊंचा कर दिया हो, इसपर कुपित होकर
यह नगरी बलरामजी (शेषांश) के लोक-पातालके अलङ्कार स्वरूप भोगवती नामक
नगरीको जीतनेके लिये गङ्गारूप जलमार्गसे प्रस्थित हो चुकी हो । बलरामने इस नगरीको

१. ‘क्षणेन’, ‘तत्क्षणं च’ ।

२. ‘भागतया’ ।

३. ‘भोगवतीम्’ ।

४. ‘विजेतुं भागीरथी’ ।

५. ‘दृश्यते’ । इति पा० ।

कष्ट पहुँचाया, उसका बदला लेनेके लिये यह नगरी गङ्गाके बङ्गमार्गसे पातालमें पहुँचकर
उन्की नगरी भोगवती को जीतना चाह रही हो-देता मालूम पड़ता है ॥

उपेत्य तां पाण्डुरदारविक्रमः प्रजामनः पल्लवयन् प्रशासनात् ।

यशःप्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनाय लोकं निजनामवाच्यताम् ॥ १२ ॥

उपेत्येति । ताम् पूर्वोक्तप्रकाराम् हस्तिनापुरीम् उपेत्य प्राप्य राजधानीभावेना-
साद्य प्रशासनात् समुचितरूपेण पालनात् प्रजामनः पल्लवयन् उदारविक्रमः मह-
नीयविक्रमः पाण्डुनाम राजा यमुनायाः सखी गङ्गा तस्याः सखायः सदृशाः
गङ्गाप्रवाहधवलस्तैस्तयोक्तैः यशःप्रकाशैः स्वकीर्त्तिप्रकाशैः लोकं भुवनं निज-
नामवाच्यताम् स्ववाचकामिधानभूतपाण्डुपदवाच्यताम् शुक्लतामित्यर्थः । निनाय
प्रापितवान् । तस्य पाण्डोर्यशसा धरणी धवलतां गमितेति भावः । तद्गुणालङ्कारः-
'तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः' इति तद्वचनम् । वंशस्यं वृत्तम् ॥ १२ ॥

उक्त नगरीको राजधानी बनाकर महनीय पराक्रम युक्त पाण्डु नामक राजाने अपने
प्रशंसनीय शासन द्वारा प्रजाके हृदयको प्रसन्न करते हुए गङ्गाप्रवाह की तरह धवलवर्ण
अपने यशके प्रकाशसे इस संसारको अपने नाम—पाण्डु शब्दका वाच्यत्व प्राप्त करा
दिया, अर्थात् उन्होंने अपने यशसे संसारको उज्वल किया ॥ १२ ॥

यं किल पराशरसुतो निखिलावनीदेशावनाय निजजननीनिदेशा-
वनम्रमना मनागितराश्रयतपश्चर्यालङ्करीणः समानोदर्यस्य विचित्रवी-
र्यस्य कुटुम्बिन्यामन्त्रालिकायां संपादयामास ।

यं किलेति । यम् पाण्डुम् नाम नृपम् इतराश्रयतपश्चर्यालङ्करीणः इतरेषाम्
अन्यजनानाम् आश्रयाय विस्मयाय या तपश्चर्या तपस्या तस्याम् अलङ्करीणः
दक्षः 'कर्मन्तमोऽलङ्करीणः' इत्यमरः । पराशरसुतः व्यासः निखिलावनीदेशावनाय
समस्तभुवनपालनाय मनाक् स्वल्पम् निजजननीनिदेशावनम्रमनाः निजजनन्याः
स्वमानुः सत्यवत्याः निदेशेन आज्ञया अवनम्रम् नियोगाभिसुखम् मनो यस्य
तयोक्तः सन् समानोदर्यस्य समानगर्भजातस्य भ्रातुः विचित्रवीर्यस्य कुटुम्बिन्याम्
भार्यायाम् अन्त्रालिकायाम् जनयामास उत्पादितवान् । पुरा किल पराशरः कुमारां
सत्यवत्यां व्यासमजनयत्, परतश्च सा शन्तनुनोडा सती विचित्रवीर्यमसूतेति कथाऽ-
त्रानुसन्धेया ।

जिस पाण्डुको आश्रयजनक तपत्यामें दक्ष पराशरसुत व्यासने माता सत्यवतीकी
आज्ञासे नियोगके लिये तत्पर होकर अपने सोदर-विचित्र वीर्यकी स्त्री अन्त्रालिकामें जन्म
दिया था ।

चित्रं चरित्रं जगतीतलेऽस्य न श्लाघयामास नरेषु को वा ।

स यत्स्वयं पाण्डुरपि स्वकेन गुणेन रक्तानकरोत्समस्तान् ॥ १३ ॥

चित्रमिति । चित्रम् विस्मयावहम् अस्य पाण्डोर्नाम नृपस्य चरितम् जगतीतले संसारे को वा नरः कः पुरुषः न श्लाघयामास प्रशंसितवान् ? सर्वोऽपि प्रशंसित-वानित्यर्थः । यत् यस्मात् स स्वयम् आत्मना पाण्डुः तदाख्यः धवलश्च यशसा सन्नपि स्वकेन निजेन गुणेन शौर्यौदार्यप्रजानुरजनादिना समस्तान् निखिलान् मानवान् रक्तान् अनुरक्तान् अरुगवर्णांश्च अकरोत् । पाण्डो रक्तत्वकरणं विरुद्ध-मिति प्रथमं विरोधाभासः, गुणिनो राज्ञः पाण्डुसंज्ञस्य प्रजानुरक्तिरत्वमिति तत्परि-हारश्च । अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः, 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते' इति लक्षणत्वात् । उपेन्द्रवज्रयोर्मिश्रणादुपजातिवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'उपेन्द्रवज्रा-जतजास्ततो गौ' 'स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ गः'—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ १३ ॥

इस राजा पाण्डुके आश्चर्यजनक चरित्र की प्रशंसा इस भूमण्डल पर कौन आदमी नहीं करता था, अर्थात् सभी आदमी इस राजा पाण्डु के आश्चर्यजनक चरित्रकी प्रशंसा करते थे, उस पाण्डुने स्वयम् नामसे पाण्डु (यशसे धवल-यह भी प्रतीत होता है) होकर भी अपने (दया-शक्ति-शौर्य-औदार्य) गुणोंसे सबको रक्त (लाल) अनुरक्त कर दिया था ॥ १३ ॥

अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्कैः सुनिर्मलैः षोडशदानकीर्तैः ।

खण्डैरमुष्येन्दुरकारि धात्रा मृपाऽयमन्धेरजनीति वार्ता ॥ १४ ॥

अन्तरिति । धात्रा ब्रह्मणा अन्तर्भवन् मध्येवर्त्तमानः कृष्णमृगस्य मृगविशेषस्य अजिनं चर्म (तदुपायतया वधश्चाजिनम्) तद्रूपः अङ्कः कलङ्कः येषु तैः सुतरां निर्मलैः अमुष्य राज्ञः पाण्डोः षोडशसङ्ख्यकानां दानानां तुलदान-रत्नदान-धेनुदान-मृगचर्मदानादीनाम् कीर्तैः खण्डैः इन्दुः चन्द्रः अकारि निर्मितः, अयम् इन्दुः अग्नेः समुद्रात् अजनि जात इति वार्त्ता मृपा मिथ्या । षोडशमहादानेषु कृष्णमृगा-जिनदानमपि वर्त्तते, तद्दानस्य मृगवधसाध्यतया पापरूपत्वं तत्त्वेन च कलङ्कत्वो-पचारः, इह नामन्येषां दानानां मध्येऽस्यान्तर्भूतत्वं मन्दप्रभतया, समेषां दानकीर्त्ति-खण्डानां धवलत्वेनान्तर्भूतमृगचर्मदानाङ्कत्वेन च चन्द्रोपादानत्वं सूचयते । तदय-माशयः—राज्ञा पाण्डुना यदृनि षोडशप्रकाराणि दानानि कृतानि तैश्च प्रत्येकं कीर्त्ति-खण्डानि जन्यन्ते स्म, तत्रैकं खण्डं मृगचर्मदानजन्यं वधसाध्यतया पापसङ्कलमिति तस्य कलङ्करूपत्वमुक्तम्, समस्तैश्चैभिः षोडशभिरपि खण्डैरिन्दुरजनीति वस्तु स्थितिः, समुद्राच्चन्द्रो जात इति तु मिथ्या कथेति । 'अजिनं वधचर्मणो' इति रत्न-कोशः । अत्र चन्द्रमसः समुद्रजातत्वमपेक्ष्य कीर्त्तिखण्डजातत्वमास्वीयते इति

‘प्रकृतं प्रतिपिध्यान्यस्थापनम्’ इति लक्षिताऽपहुतिरलङ्कारः ॥ १४ ॥

राजा पाण्डुने नाना प्रकारके दान क्रिये थे, जैसे तुलादान, धेनुदान, अजिनदान आदि. उन प्रत्येक दानोंसे उनकी कीर्तियाँ उत्पन्न हुई थीं, उनमें नृगवर्मदानजन्य कीर्ति बधसाधनया इयामल वर्ण होनेके कारण कलह रूपसे नान ली गई और कीर्तिलख धवल थे, उन्हीं पोटश कीर्ति जपटोंसे ब्रह्माने चन्द्रमाका निर्माण किया है, चन्द्रमा समुद्रसे उत्पन्न हुआ यह वान तो झूठा है ॥ १४ ॥

जग्राह निग्राहपरः परश्रियां करैः कराग्रेण करेणुचङ्क्रमः ।

कुन्ती शकुन्तेशरथो यथा रमां समुद्रकाञ्चीं च स मद्रकन्यकाम् ॥ १५ ॥

जग्राहेति । करैः राजदेयनागभूतैः परश्रियाम् परकीयसम्पदाम् शत्रुविभवानामित्यर्थः, निग्रहपरः स्वीकारपरायणः, करेणुचङ्क्रमः गज इव मन्दगामी स राजा पाण्डुः शकुन्ताः पद्मिणस्तेपामीशो गरुडः रथो वाहनं यस्य स तथोक्तः विष्णु-र्यथा रमाम् लक्ष्मीम् (गृह्णाति-पत्नीत्वेन स्वीकरोति) तथा कुन्तीम्, मद्रकन्य-काम् माद्रीम् समुद्रकाञ्चीम् समुद्रवसनाम् उर्वाम् च कराग्रेण हस्ताप्रभागेन जग्राह । यथा विष्णुः रमायाः पतिस्तथा करदीकृतभूपालतया निश्चिन्तः पाण्डुः कुन्तीं माद्रीं समुद्रशानां धरित्रीं च स्वायत्तीचकारेत्यर्थः । वृत्त्यनुप्राससहचर्यु-पमाञ्जालङ्कारः ॥ १५ ॥

करभागेसे ममत्त शत्रुओंकी धनराशिमें अपने वशमें कर देने वाला तथा गजगानी राजा पाण्डुने कुन्ती, माद्री, एवं समुद्ररिखिता पृथ्वीको पत्नीरूपमें ग्रहण किया जैसे शकुन्तेश-मन्दवाहन मगवान् विष्णुने लक्ष्मीका ग्रहण किया था ॥ १५ ॥

अथ कदाचिन्मृगयोपलालितद्दय्यो नरेश्वरोऽयमश्वे शशिश्वेतरोचिपि विश्वातिशायिनि विजितमातरिश्वनि कृताधिरोहः पार्श्वधृतयिश्चक्रुभि-रनेक्यगुरुराद्युपकरणैर्यथैरनुद्रुता मृदुभद्रविनयाभ्यां यदुमद्रतनयाभ्या-मनुविद्धः सिद्धगणनणीयमहिमवतो हिमवतो जङ्गाहे महतीमतवीतट-वीथिकाम् ।

अथेति । अथ कुन्तीमाद्रीपरिणयनानन्तरम् कदाचिन् जानु मृगयोपलालित-हृदयः आन्वेदानुरत्रितहृदयः (आन्वेद्यप्रसन्नमनाः) अयम् नरेश्वरः नृपो राजा-पाण्डुः शशिश्वेतरोचिपि चन्द्रकिरणधवलकान्तौ विश्वानिशायिनि संभारजयिनि सर्वत उत्कृष्टे विजितमातरिश्वनि वेगगौरवेण जितवायौ (वायोरपि गतिवेगं

१. 'करैः' । २. 'शकुन्तैः' । ३. 'कदाचन' । ४. 'वेजसि' ।
५. 'रदविन्द्रि' । ६. 'वायुरोपकरणानुरोधैर्यथैः' । ७. 'अवजगाह' । इति पा० ।

स्वगतिवेगेनाधरोकुवाणे) कृताधिरोहः आरूढः, पार्श्वद्वयविश्वकदुभिः वामदक्षि-
णनागयोरवस्थापितमृगयाकुशलशुनकैः अनेकवागुराद्युपकरणैः नानाप्रकारकजा-
लादिमृगयोपयुक्तोपकरणसमेतैः योर्धः गुरैराटविकैः अनुदुतः अनुयातः सन्, मृदुः
कोमलः अकटोरः, भद्रः कल्याणकरश्च विनयः प्रथयो ययोस्ताभ्याम् तथोक्ताभ्याम्
यदुतनया कुन्ती मद्रतनया माद्री ताभ्याम् अनुविद्धः अन्वितः, सिद्धगणैः योगिभिः
गगनीयः परिसङ्ख्यातुं शक्यो महिमा यस्य तादृशस्य हिमवतः हिमालयस्य मह-
तीम् विशालाम् अटवीतटर्वाधिकाम् वनपरम्पराम् जगाहे प्रविष्टः । मृगयाकृष्ट-
चित्तो धनले तीव्रगतौ चारवं आरूढः पाण्डुः पार्श्वयोः शुनो धारयद्विर्जालादियुक्तैश्च
वीरसहचरैरनुगतः कुन्तीं माद्रीं चापि विनोदनाय सह नयन् सिद्धैरेव ज्ञातमह-
त्त्वस्य हिमालयस्य विस्तीर्णा वनपरम्परां प्रविष्टवानिति वक्तव्यसारः । 'मृगव्यं
स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इति, 'श्वा विश्वकदुर्मृगयाकुशलः' इति चामरः ।
वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ।

एक नयन शिकारके प्रति आरूढ होकर यह राजा पाण्डुने चन्द्रमाकी तरह स्वच्छ
कान्तिगले तथा सर्वोत्कृष्ट वेगसे वायुको मी परास्त करनेवाले अक्षर पर आरूढ होकर पासमें
अनेक शिकारी कुत्तोंको रखनेवाले, नाना प्रकारके जाल आदि शिकारके योग्य उपकरणोंसे
सज्जद वीरोंको साथ लेकर कोमल तथा कल्याणमय विनय वाली कुन्ती तथा माद्री नामकी
अपनी रानियोंको सहने लेकर सिद्धगण जिसको महिमाको जानते हैं ऐसे हिमालय पर्वत
की विस्तीर्ण वन-परम्परामें प्रवेश किया ॥

तत्र स तावदिति लुल्लकवनमल्लिकामतल्लिकोद्वेल्लितधम्मिल्लोऽवलन्नद्व-
लन्नकच्छपुटविच्छुरितच्छुरिको निपङ्गानुपङ्गमांसलिततमांसललितः पर-
निरासनपरं शरासनवरं करे कुर्वाणो गीर्वाणोऽन्नकवर्तिविक्रमः क्रमेण विवि-
धंमृगवधं विधातुमुपचक्रमे ।

तत्रेति । तत्र हिमालयवनपरम्परायाम्, तावदिति वाक्यालङ्कारेऽप्ययम्, अति-
बुल्लकाभिः स्वराभिः वनमल्लिकामतल्लिकाभिः प्रशंसनीयाभिः अरण्यमल्लि-
कालताभिः उद्वेल्लितः आकृष्योपरि नीतः धम्मिल्लः कचभरो यस्य स तथोक्तः,
अवलन्ने मध्यतनुभागे कटिदेशे इत्यर्थः, दडलग्नः बलवद्बद्धः यः कच्छपुटः मध्य-
भागवन्धनपट्टान्तरम् तत्र विच्छुरिता प्रविष्टा द्युरिका लघुलङ्गो यस्य तादृशः,
निपङ्गयोः तूणीरयोरनुपङ्गेण धारणेन मांसलिततमाभ्याम् पृरिताभ्यामुच्छि-
ताभ्यां पुष्टाभ्याञ्च अंताभ्याम् स्कन्धाभ्यां ललितः रमणीयः सः पाण्डुः परनिरासन-

१. 'मांसलतमान्' 'मांसलिनमान्' । २. 'निरासनपरम्' ।
३. 'गीर्वाणगगन्नक' । ४. 'मृगन्नकवधम्' । इति पा० ।

परम् शत्रुपराजयप्रवणम् शरासनवरम् महत् धनुः करे कुर्वाणः हस्तेन दधानः
गीवार्णा देवास्तेषां गणस्य समुदयस्य चक्रवर्ती शक्रः तस्येव विक्रमः पराक्रमो यस्य
तथोक्तः इन्द्रसमानसारश्च क्रमेण शनैः शनैः विविधमृगवधम् नानाप्रकारकहरिण-
मारणम् विधातुम् कर्तुम् उपचक्रमे प्रारब्धवान् । हिमशैलवनोद्देशे भ्राम्यता
मल्लीलताकृष्टकचेन कटिवन्धनपटनिविष्टतीक्ष्णच्छुरिकेण तूणीरद्वयवहनमांसलां-
सयुगेन धनुर्दधता शक्रपराक्रमेण च तेन पाण्डुना नानाप्रकारकमृगवधः प्रारभ्य-
तेति भावः । 'मतस्त्रिका मचर्चिका' इत्यादयः प्रशंसावचनाः । 'धम्मिहः संयताः
कचाः' इत्यमरः । 'कच्छ्रो जलप्रायदेशे मध्यवन्धनपट्टके' इति विश्वश्च ॥

उस हिमालयवर्ती वनमें पाण्डु जब धूम रहे थे तब छोटी-छोटी वनमल्लिका लतायें
उनके बालोंको लपेट लेती थीं, उनकी कमरमें बंधे कमर पैंचमें छुरी चमक रही थी,
तरकसके बांधनेसे उनके कंधे चढ़े हुए तथा सुन्दर प्रतीत होते थे, शत्रुओंको मार मगाने
वाले धनुषसे उनका हाथ युक्त था, वह देवराजके समान पराक्रमी राजा पाण्डु क्रमशः
नाना प्रकारके मृगोंको मारना प्रारम्भ किया ।

भूभुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्भोजमद्रसुतयोद्दशि शोभाम् ।

जेतुकाममिव सर्वसमष्ट्या प्रादुरास पुरतो मृगयूथम् ॥ १६ ॥

भूभुज इति । मृगाणां यूथम् समुदायः अस्य भूभुजः राज्ञः पाण्डोः सविधे
समीपे विचरन्त्योः विहारं कुर्वन्त्योः भोजमद्रसुतयोः कुन्तीमाद्रयोः नाम तदङ्ग-
नयोः दशि चक्षुषि शोभाम् विपुलत्वस्वच्छत्वचापत्यादिकृतं रामणीयकातिशयम्
सर्वेषाम् मृगाणां समष्ट्या सम्मेलनेन जेतुकामम् इव पराजितां कर्तुमिच्छयेव पुरतः
राज्ञः समीपे प्रादुरास प्रकटीवभूव । राज्ञः समीपे स्थितयोः कुन्तीमाद्रयोर्नयनशो-
भाया विजयस्येच्छयैव मृगयूथं पाण्डोरग्रत आत्मानमदर्शयत्, मृगैः प्रत्येकं तद्व-
नितानयनशोभाविजयस्याशक्यत्वात्सर्वसमष्ट्या जेतुकाममिवेत्युक्तम् । अत्र मृग-
समष्ट्या जेतुमिष्यमाणतया राज्ञोर्नयनशोभाया अत्यन्तरमणीयतोक्ता । अत्र
सर्वे मृगा एकीभूय नेत्रशोभाजयेच्छया किमागता इति हेतुच्छेष्टाञ्जकारः ॥ १६ ॥

राजा पाण्डुके सनीपमें धूमती हुई कुन्ती तथा माद्री नामक रानियोंकी नयन-शोभाको
जीतनेकी इच्छासी करके मृगोंका दल पाण्डुके आगे प्रकट हुआ । एक-एक कर वह
मृग रानीकी नयन शोभाको नहीं जीत सकता था इसीलिये उन लोगोंने मिलकर जीतनेकी
मात्रनासे राजाके सामने अपनेको प्रकट किया ॥ १६ ॥

क्षोणीपतौ मदकलं प्रति कृष्णसारं तूणीमुखे पतितपाणिनखाङ्कुरेऽस्मिन् ।
एणीकुलानि तरलयमुनाजलानां वेणीमिवाक्षिवलनैर्विपिने वितेनुः ॥ १७ ॥

प्रथमः स्तवकः .

क्षोणीपताविनि । क्षोण्याः पृथ्व्याः पत्तौ स्वामिनि ३३
 राजनि मदकलं मत्तं प्रियासाहचर्यलाभेन प्रसन्नान्तरङ्गमि
 जातिविशेषं प्रति उद्दिश्य तूणीमुखे तूणीराग्रभागे पतितपा- . १२१-
 ग्रहस्ततया स्वनखभासा तूणीरपुरोभागं रञ्जयति सति वाणमात्र- तत्र नीतहस्ते
 इत्याशयः, पुणीकुलानि कर्तुंणि मृगीसमूहाः विपिने तत्र वने तरलैः अक्षिवलनैः
 नयनसञ्चारैः यमुनाजलानां वेणीम् प्रवाहमिव वितेतुः कृतवन्ति । अयमाशयः—
 प्रियाभिः सह विहरन्तं कृष्णसारमुद्दिश्य वाणमाक्रष्टुकामे राजनि पाण्डौ तूणीराग्र-
 स्थापितहस्तप्रभया तूणीराग्रप्रदेशं प्रकाशयति सति तदभिप्रायं ज्ञात्वा सम्भ्रान्ता-
 भिर्हरिणीभिः स्वप्रियतमप्राणापहारसंभावनया कातरनयनसञ्चारद्वारकनीलकान्ति-
 प्रसारविधया विपिने यमुनेव प्रावाह्यतेति । हरिण्यश्रुकिताः सर्वासु दिक्षु दृशो
 व्यापारयन्ति यावत् । अत्रातिनैल्यात्कटाक्षाणां यामुनजलपूरत्वेनोपेक्षणमिति
 बोध्यम् ॥ १७ ॥

मतवाले कृष्णसार मृगको लक्ष्य बनानेकी इच्छासे राजा पाण्डुने जमी अपने निपङ्गके
 अग्रभागको अपने नलोंकी प्रभासे चमकाया—अपने निपङ्ग पर हाथ रखा, तमी
 हरिणियोंने अपनी भयचकित आँखोंके सञ्चारसे उस वने यमुनाके प्रवाहको फैलाता दिया,
 उनके भीतनयन-सञ्चारसे फैलती हुई नीलकान्ति की राशि यमुनाके प्रवाहकी तरह
 मादस पडती थी ॥ १७ ॥

कुरङ्गयूनां कुरुते स्म भीतिं गुरोः कुलस्यामृतदीधितेनः ।

सजातिरेषां तनुते कलङ्कमितीव रोषादिपुभिः स पाण्डुः ॥ १८ ॥

कुरङ्गयूनामिति । एषाम् पुरोद्दिश्यमानानां कुरङ्गयूनाम् युवमृगाणाम् सजातिः
 समानवंशजः कुरङ्ग इत्यर्थः । नः अस्माकं चन्द्रवंश्यानां कुलस्य गुरोः अन्ववाय-
 प्रवर्त्तकस्य चन्द्रमसः कलङ्कम् मृगालान्द्यनत्वं कुरुतेस्म प्रथयतिस्मेति रोषात् कोपा-
 दिव स चन्द्रवंशोद्भवो राजा पाण्डुः कुरङ्गयूनाम् तरुणमृगाणाम् भीतिम् मार-
 णाय संहितशरतया प्राणवाधाजन्यं भयं कुरुतेस्म उत्पादयतिस्म । समानवंशजा-
 तस्य हरिणस्यापराधेनान्ये हरिणा अपि राज्ञा हन्तुमुद्दिश्यन्तेस्मेति तात्पर्यम् ॥१८॥

इन हरिणोंके वंशमें उत्पन्न किसी हरिण विशेषने ही हमारे कुलके प्रवर्त्तक चन्द्रमाको
 कलङ्क लगाया था, इती कोपसे मानो राजा पाण्डुने वाण-सन्धान द्वारा हरिणोंको भय
 प्रदान किया ॥ १८ ॥

प्रजयं हयं गमयते ततस्ततः पतिता नृपाय शलकीशलाकिकाः ।

गहने वनेऽपि पिशुनत्वमाचरन्प्रहणे वराहकुलवर्तनी भुवाम् ॥ १९ ॥

१. 'शलालिकाः' । र्ति पा० ।

चम्पूभारतम् ।

प्रञ्चनिनि । प्रकृष्टः करवान्तरविलङ्गो जवो गतिवेगो यस्य तं प्रजवं हयं
 बाह्नाश्वम् गमयते बाह्यते नृपाय पाण्डवे ततस्ततः यत्र तत्र पतिनाः विकीर्णाः
 शलकीशलाकिकाः शल्यमृगरोमाणि कण्टकाङ्गुलीनि कर्तुं गि गहने जनसञ्चार-
 वर्जितेऽपि वने कानने वराहकुलवर्तनीमुवाम् शूकरकुलभागंभूमीनाम् प्रहणे ज्ञाने
 अवलम्बने वा पिशुनत्वं सूत्रकम्बम् आचरन् अकुर्वन् । जयमेतद्रभिप्रायः—वराहा-
 शलकीरनुधावितवन्तो वराहैरनुयाताः शल्यक्यो येन वर्त्मना गतास्तत्र वर्त्मनि
 तासां कण्टकरोमाणि पतितानि, तानि राज्ञे वनेऽपि वराहगमनपथं सूचयन्ति सन्ति
 पिशुनत्वं व्यापयन्ति । वराहानुगतशलकीसम्प्रन्धिः कण्टकदर्शनादुन्नीयतेस्म वरा-
 हगमनमार्गं इत्यर्थः । 'शवाविषु शल्यस्तल्लोमि शलली शललं शलम्' इत्यमरः ।
 'नृपाय' इति पदं क्रियाग्रहणात्सम्प्रदानत्वम् । अत्रेना वराहकुलवर्तन्यः शलली-
 शालिन्वाद्' इति इयमानाभिः शललीमिवराहभागानुमानादनुमानालङ्कारः ।
 मञ्जुभाषिणी वृत्तम्,—'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

कल्पन्त तेन घोडेकी सवारी करनेवाले राजा पाण्डुको इधर-उधर विस्तरें हुए शाईके
 कण्टकोने वन घोर वनमें मो शूकोके बातायात मार्गकी सूचना दे दी । राजधानीमें रहने
 पर सूत्रक लोग जैसे संसारकी गति-विविधी सूचना दिया करते थे वही तरह इन कण्टकोने
 मो राजाको वराहके मार्गकी सूचना देकर अपना पिशुनभाव बाहिर किया ॥ १९ ॥

वैशान्तपङ्कविद्वतर्विनिवृत्य सद्यः प्रत्युद्यतां व्वनिषु मत्सरिणां ह्यस्य ।
 भृदार एव वनपोत्रवतामतानीभृदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेयाम् ॥ २० ॥

वेदान्तेति । भृदारः भृदाराः यस्यासां भूपतिः पुपः पाण्डुः हयस्य पाण्डुबाहन-
 भृताश्वस्य व्वनिषु हेपितेषु मत्सरिणां घृतहेपागाम् अत एव च सद्यस्तद्वेपाश्रवण-
 समकालम् एव वेदान्तः पल्लवस्तस्य पङ्के कर्दमे या विहृतिः उत्त्रातकैलिः तस्याः
 प्रतिनिवृत्य परालुन्वीभूय क्रीडां परित्यज्येत्यर्थः, प्रत्युद्यताम् (अश्वम् नारयितुम्)
 सम्मुखमागच्छताम् एषाम् पोत्रवताम् शूकरागाम् भृदारशब्दम् (भृदारो राजा
 भृदारः शूकरश्चेति राजा शूकराणां स्ववाचकपदाभिलष्यत्वमहमभागः) भृदार-
 शब्दाभिव्ययत्वम् असहिष्णुः अनृप्यभाग इव अन्तम् विनाशम् अतानीव कृत-
 वान् । भृदारोऽयं राजा स्वकीयाश्वशब्दश्रवणात् घृतमत्सरं पल्लवविहतिं विहाय
 जम्बुजमभिघ्रावन्तं भृदारपदाभिलष्यं पोत्रिणं तेषां भृदारशब्दाभिलष्यत्वान्नहन-
 तयेव न्यवधीदित्यर्थः । 'नानामिजागानि सर्भं यदीयं तेजस्विनस्त्वं कतमे इमन्ते,
 इत्याशयः । अत्रासहनकारणं भृदारनामकत्वं तच्च शिल्पं विशेषणं राजशूकरयोर्वी-
 ध्यम् । श्लेषसङ्कीर्णोऽप्येकाश्लङ्कारः ॥ २० ॥

राजाके घोडेकी हिनहिनाइट हुनकर बनमेंके भरे हुए शूकर—को पानीमें डींचने
 विहार कर रहे थे—पल्लवके निकलकर राजाके वनिषुत्र चर पड़े, राजाने वन शूकोके

'मूदार' शब्दसे पुकारे जानेकी हिमायतकी नहीं सह सकनेके कारण उनका वध कर दिया । 'मूदाराः वस्य सः मूदारः' ऐसा विग्रह करके मूदार शब्द रामवाचक है, और 'सुर्वं शरयतीति मूदारः' ऐसा विग्रह करने से मूदार शब्द का अर्थ शूकर होगा । राजाने देखा कि जिस अश्वमेध हम समझे जाते हैं उसी शब्दसे इस नीच शूकर को पुकारा जाय वट भेग अपनाव होगा, मानो उसी द्वेष से राजा ने शूकरोंको मार मगाया ॥ २० ॥

तूष्णं प्रधाव्य तुरगं स्वयमन्यतोऽसौ पाण्डुः कुलं परिववार लुलाययूनाम् ।
अग्ने विशालकरधूननदुर्विधत्वात्सत्यापितद्विरदभावेविपर्ययागाम् ॥ २१ ॥

तूष्णिति । असौ पाण्डुः स्वयम् आत्मनैव अश्वम् स्वं वाहनम् अन्यतः अन्यस्यां दिशि प्रधाव्य चालयित्वा अग्ने पुरोदंशे विशालकरधूननदुर्विधत्वात् महतः शुण्डादण्डस्य चालने कमत्वात्सत्वात् सत्यापितद्विरदभावविपर्ययागाम् प्रमापितहस्तिभावरालिख्यानाम् लुलाययूनाम् तरुणवनमहिषाणां कुलं समूहं परिववार परिवृणोतिस्म । वनमहिषा विशालतया श्यामतया बलशालितया च यद्यपि राजा इव प्रतिभान्ति, न तथापि ते राजा इव शुण्डादण्डान् धारयन्ति, येनाक्रान्तास्सन्तो निजरक्षायं तान् घूर्णाद्युरतेन च शुण्डादण्डधूननासमर्थत्वेन ते महिषा आत्मनो हस्तिनां भिन्ननां कण्ठवेगेवाहुरीदृशांस्तान्वनमहिषान् राजा पाण्डुः परिवृतवान् इति भावार्थः । 'लुलायो महिषो वन्यः'-'निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रः' इति च हारलानरौ ॥ २१ ॥

राजा पाण्डुने शेरोंको दूररी ओर दौड़ाकर तब वनमहिषोंको घेर लिया, वे वन महिष आगेकी ओर उन्हे शुण्डादण्डोंको चलानेमें अक्षम होनेके कारण अपनेकी हाथीने भिन्न सिद्ध कर रहे थे । यद्यपि विशालता, बलवत्ता, श्यामता आदिमें वनमहिष हाथियोंके समान थे, फिर भी इनके शुण्डादण्ड नहीं थे कि उन्हें वह बलाकर अपनी रक्षा कर सकें नहीं इसी अमनर्थकाने वह अपना हाथी नहीं होना सिद्ध कर रहे थे ॥ २१ ॥

आकर्ण्य क्षितिपह्यारवानसूह्यानामूलं कुपितधियस्तिरो विषाणम् ।
व्यायूयान्तिकतरुषु क्षणाञ्चैवस्मिर्व्याक्रियुं पुनरथ तच्चिरान्न शेकुः ॥ २ ॥
व्याक्रियेति । असह्यान् सर्पायितुमशक्यान् क्षितिपत्स्य राज्ञः पाण्डोर्हयस्य वाहनभूताश्वस्य आरवान् हेपादण्डान् आकर्ण्य कुपितधियः सज्जातक्रोधबुद्धयो वनमहिषाः विषाणम् शृङ्गम् (जानिकृतनेकत्वम्) तिरो व्याधूय चालयित्वा क्षणात् त्वरितम् अन्तिकतरुषु सर्पापवर्तिवृक्षेषु (तत् शृङ्गम्) आमूलम् शृङ्गस्यादिभं भागम् यावत्समग्रं शृङ्गमित्यर्थः, निचरन्तुः निम्नातवन्तः, अथ पुनः शृङ्गस्य तर्बवच्छेदेन निम्ननानान्तरम् त एव वनमहिषाः चिरात् चिरं प्रयस्यापि तत् निस्त्रातपूर्वं निजं

१. 'विषाणहर' । २. 'अपि तच्चिरं न' । इति पा० ।

वनम्' इति च । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना सितच्छत्रे सिताम्बुजे' इत्यमरः ॥ रथो-
द्धतान्द्धदः—'स्यान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लज्जणात् ॥ २४ ॥

यह कोई आश्चर्यकी वान नहीं हुई कि राजा पाण्डुके चन्द्रहासके पतनसे वनमें रहनेसे
पोषित पुण्डरीकों (व्याघ्रों)की मृत्यु हुई, (चन्द्रमाकी ज्योतिसे पानीमें पोषित कमलोंकी सङ्कोच
दशा मुकुलिनता हो गई) इस श्लोकमें चन्द्रहास, वन, पुण्डरीक, निमीलन शब्द दिलष्ट हैं,
व्याघ्रपक्षमें चन्द्रहास—लह, वन—जङ्गल, पुण्डरीक—व्याघ्र, मीलन—मृत्यु । कमलपक्षमें—
चन्द्रहास—चाँदकी ज्योति, वन—पानी, पुण्डरीक—श्वेतकमल, मीलन—सुरक्षाना ॥ २४ ॥

गहनमस्तिशारारुमृगाग्रजं कृतवताऽप्यमुना जविवाजिना ।

ममृगिरे हरया मदशालिनो मनुजपेन गिरीशदरीशयाः ॥ २५ ॥

गहननिनि । जवः अस्ति अस्येति जवी वेगवान् वाजी अश्वो यस्यासौ जविवाजी-
तेन जविवाजिना नीत्रगामिबोटकारुदेन अमुना राज्ञा पाण्डुना गहनम् वनम्
अस्तशारारुमृगाग्रजम् अस्ताः हिंसाः मारिताः शारारुणां घातकानां व्याघ्रादीनां
मृगाणां हरिणानां च व्रजो यत्र तादृशम् मारितकूरसखहरिणादिवर्गम् कृतवता
विहितवता अपि अमुना मनुजपेन राज्ञा गिरीशदरीशयाः पर्वतगुहानिलीनाः
मदशालिनो मत्ताः हरयः सिंहाः ममृगिरे अन्विष्यन्तेस्म । अयमाशयः—द्रुतगामिनं
हयमारुढौष्यं राजा प्राग् हिंसकसखभूतान् व्याघ्रादीन् मृगांश्चावधीत्तवताऽप्य-
पूर्णमृगयारसश्च भीतान्पर्वतकन्दरानिलीनान् सिंहानन्वेषयामासेति । द्रुतविलम्बितं
वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति तल्लज्जणात् ॥ २५ ॥

तेज चलनेवाले अश्व पर आरुढ नरदेव राजा पाण्डुने पहले वनको हिंसक प्राणी
व्याघ्र आदि तथा मृग समुदायसे शून्य बना करके राजाके भयसे पर्वत-गुहाओंमें छिपे हुए
सिंहोंका अन्वेषण करना प्रारम्भ किया ॥ २५ ॥

विस्फारघोषमवकर्ण्य विनिर्गतानां

हुंकुर्वतां तरुणकेसरिणां गुहाभ्यः ।

या केवलं प्रथममानन एव भल्लैः

स्तां पञ्चतां स विदधे सकलेऽपि देहे ॥ २६ ॥

विस्कारेति । विस्फारघोषम् धनुरास्फालनशब्दम् अवकर्ण्य श्रुत्वा गुहाभ्यः
पर्वतकन्दराभ्यो विनिर्गतानां हुंकुर्वताम् द्रुपेण हुंशब्दं विदधताम् तरुणकेसरिणाम्
युवकसिंहानाम् या पञ्चता प्रथमं पूर्वम् केवलम् आनने मुख एव आसीत्, स राजा,
पाण्डुः भल्लैः अम्भेदैः तां पञ्चताम् मृत्तिं सकले समग्रे देहे अपि विदधे कृतवान् ।

अत्र सिंहाणां पञ्चास्यतया केवलमुत्थितयायाः पञ्चतायाः समीरशरीरसम्बन्धकरणं चमत्कारजनकम् । सिंहानवधीदिति तु परमार्थः । पञ्चतापदे श्लेषः, 'संख्यामेदं विशालत्वं पञ्चता मरणेऽपि च' इति विश्वः । भल्लैः सकले देहे मुखमात्रस्थां पञ्च-
तामानयदिति भङ्गयन्तरेण मृतिप्रतिपादनात् पर्यायोक्तं नामालङ्कारः ॥ २६ ॥

पाण्डु द्वारा किये गये धनुषद्वारको सुन्दर पर्वतोंकी कन्दराओंसे निकलकर हुंकार करनेवाले सिंहोंके मुखमाथे जो पञ्चता थी, उसे पाण्डुने अपने माले द्वारा उनके सम्पूर्ण शरीरव्यापी बना दिया, अर्थात् उन्हें पञ्चत्व-नीत प्राप्त करा दिया ॥ २६ ॥

एवमश्रान्तमृगयापरिश्रान्तमपरिमितस्वेदशीकरनिकरकोरकितफाल-
मूलमोतेनिरुत्तमाश्यानु तुहिनगिरिदेश्या वन्दनीयमन्दिमानो मानससरोऽ-
रविन्दमकरन्दसौरभपारदृशानो मातरिश्वानः ।

एवमिति । एवम् अनेन प्रकारेण अश्रान्तमृगयापरिश्रान्तम् अनवरताखंडक्रिया-
जानश्रमम् अपरिमितेन बहुना स्वेदशीकरनिकरेण धर्मविन्दुजालकेन कोरकितम्
फालमूलम् ललाटदेशे यस्य तं तथोक्तं श्रमविन्दुव्याप्तकपालदेशमित्याशयः, तम्
पाण्डुम् तुहिनगिरिः हिमालयः, तद्देशः तत्रान्तः तत्र भवाः तुहिनगिरिदेश्याः
हिमगिरिपरिसरप्रवाहिणः वन्दनीयमन्दिमानः प्रशंसनीयमन्दगतयः मन्दं बहन्त
इत्यर्थः, मानसं नाम सरस्तत्र यानि अरविन्दानि कमलानि तेषां मकरन्दः पुष्प-
रसस्तस्य यत्सौरभं सुगन्धस्तस्य पारदश्वानः पारगाः मानसविकासिसरोजसौरभ्य-
शालिन इति भावः । मातरिश्वानः वायवः आश्यानुम् शीतलम् अपगतकलम्
आतेनिरुत्तवन्तः । मृगयाश्रान्तस्य स्वेदाचित्तवपुश्च तस्य कार्यं हिमगिरिजान-
त्वेन शीतला मन्दा मानससरोजसौरभ्ययुताश्च वायवोऽशिशिरयन्नित्यर्थः । 'मात-
रिश्वा सदागतिः' इति वायुपर्यायध्वमरः ॥

इस प्रकार बराबर शिकार खेलते रहनेके कारण पाण्डु थक गये, कठोर परिश्रमके कारण उनके ललाट पर पसीनेकी बूँदें प्रकट हो आईं, वन दिनालय प्रदेशकी मन्द मन्द बहनेवाली तथा मानससरोवरके कमलोंकी सुगन्धसे परिचित वायुने उन्हें ठण्डा किया-
ताकता पहुंचाई ॥

तदनन्तरगता परतपः समन्ततः शङ्खन्तरवनिरन्तरदिगन्तरादखिल-
मृगकुलशरण्यादरण्यादुत्पन्नवमानस्य कस्यचिदनुपलवमन्दीभूतजवचमुरो-
ऽश्रमुरोः सरणिमनुसरमाणस्तदीयतनूहचित्रविन्दुनिकरैरिव गौगनमुत्प-

१. 'मानससरोरविन्दः वन्दुन्मन्दोदसौरभपारदृशानी' । २. 'सौरभः; सौरभ्य' ।
३. 'अनन्तरगता' । ४. 'मन्दिमन्दि' । ५. 'चित्रैर्गगनं समुत्पत्तद्धिः' । इति पा० ।

तद्भिः खुररजोभिरनुमीयमाननुरगगतिः सुदूरमनुपपात ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं तत्परतः विश्रामानन्तरमित्यर्थः । असौ परन्तपः शत्रु-
विजयी समन्ततः सर्वासु दिक्षु शकुन्तरवनिरन्तरदिगन्तरात् पश्चिमपूर्वदिगन्तरा-
लात् पश्चिमां कृजितेन मुखरितदिश इत्यर्थः, अखिलमृगाकुलशरण्यात् सकलहरि-
णगणाश्रयभूतात् अरण्यात् वनभागात् उल्लवमानस्य पलायमानस्य अनुप्लवने
अनुधावने मन्दीभूतोऽतिशयिलतां गतो जवः वेगो ययोस्तौ तथोक्तौ अनुप्लवनमन्दी-
भूतजवौ चम्बाः सेनायाः ऊरु यत्र तस्य अनुसरणे परासितसेनागतेरित्यर्थः । कस्य-
चिच्चमूरोः हरिणविशेषस्य सरणिम् पन्थानम् अनुसरमाणः अनुगच्छन्, तदी-
यानां लक्ष्यीकृतहरिणसम्बन्धिनां तनुरुहाणां केशानां चित्रविन्दूनां शबलवर्ण-
लोमसंस्थानविशेषागाम् निकरैः पुञ्जैः इव गगनमुपतद्भिः आकाशादिशि उत्पतद्भिः
खुररजोभिः गत्युत्थापितधूलिभिः अनुमीयमाननुरगगतिः उह्यमानाश्वगमनः
सुदूरम् बहुदूरं यावत् अनुपपात अनुजगाम । अयमभिसन्धिः—जाते श्रमापनयने
शत्रुविजयी स पाण्डुः पश्चिमकृतमुखरितदिगवक्राशात् सकलहरिणगणाध्युपिता-
त्तस्मादरण्यात् पलायमानस्य कस्यचिदेकस्य मृगस्य पदवीमनुससार, यो हि मृगो
निजानुसारिणां संन्यानां वेगं (तीव्रगतिकतया स्वस्यानुसरणेऽसमर्थतामापाद्य)
मन्दमिव कृतवान्, तादृशं मृगमनुसरनश्च तन्त्याश्वेनोद्गमितो धातुविमिश्रो भूरेणु-
स्नुन्नियमाणमृगचित्ररेणुराजिरिव वज्राजे, दृश्यमानो रेणुरेव तदीयस्याश्वस्य गनि-
माग्यत, तदेवमनुसरन्मृगं म राजा दूरमुपयात इति ।

इसके बाद शत्रुविजयी पाण्डुने चारों ओर पक्षियोंके कलरवसे दिगन्तरालको मुखरित
करनेवाले तथा सकल मृगगणके आश्रयभूत उन वनसे भागनेवाले और अपनी क्षिप्रगामिताके
द्वारा पीछा करनेवाले मैनिहोंकी गनिको मन्द सिद्ध करनेवाले एक मृगके पीछे घोंटा
दौड़ाया, आसमानमें उड़ती हुई धूलिमें घोंटेका दौड़नेका अनुमान होता था, उड़ती हुई
चित्र वर्ण धूलि ऐसी लगती थी मानो उन मृगके चित्रवर्ण रोम ही आकाशमें उड़ रहे हों,
इस प्रकार उस भागते हुए मृगका पीछा करनेवाले पाण्डु बहुत दूर निकल आये ।

तत्र तावन्कस्मिंश्चिन्नतागुल्मपरिसरे म नरनाथः परिकथितनृगुणिस-
प्रथितकलेवरमशिथिलरतिमुखमनाथं हरिणमिधुनं नयनपथस्यानिथी-
चकार ।

तत्र तावदिति । तत्र सुदूरदेशे कस्यचित् लतागुल्मस्य कुञ्जस्य परिसरे प्रान्ते
म नरनाथः राजा पाण्डुः परिकथितेन दृश्यमानेन तर्गुणिम्ना प्रथितं युक्तं कलेवरं
वपुर्यस्य तं तथोक्तं युवानमित्यर्थः, अशिथिलरतिसुखसनाथम गाडसुरतक्रीडा-

तत्परम् हरिणमिधुनम् सस्त्रीकं हरिणम् नयनपथातिथीचकार दृष्टवान् ।

उत्त दूर देशमें पहुँचकर राजा पाण्डुने दृश्यमान यौवनसे सुन्दरबाय तथा गाद-
मुरत क्रीड़ा परायण किस्ती हरिण जोड़ेको अपने नयन मार्गका अतिथि बनाया (देखा) ॥

तिग्मेन बाणेन जघान तस्मिन्पुत्रे नराणामधिपः पुमांसम् ।

वातायुराकारमसौ महर्षेर्जातायुरन्तः सहसा ललन्वे ॥ २७ ॥

तिग्मेनेति । नराणाम् अधिपः पाण्डुः तस्मिन् पुत्रे हरिणमिधुने पुमांसम्
पुरुषं मृगं तिग्मेन तीक्ष्णेन बाणेन जघान हतवान् । असौ पाण्डुना निहतो वातायुः
मृगः जातः आयुषोऽन्तः समाप्तिर्यस्य सः मृतः सन्नित्यर्थः, महर्षेः आकारम् मुनि-
चेपम् सहसा हठात् आललन्वे । बाणनिहतस्य तस्य गतायुषो मृगस्य स्थाने सहसा
मुनिरिकः प्रादुर्भूय स्थित इति भावः । 'मृगे कुरङ्गचातयुहरिणाः' इत्यमरः ॥ २७ ॥

राजा पाण्डुने उत्त हरिण मिधुनमें से पुरुष मृगको तीक्ष्ण बाणसे आहत कर दिया,
आहत होनेके कारण उत्त मृगकी आयुका अन्त हो गया, और उसको जगह पर सहसा
एक मुनि प्रकट हुए (उत्त मरे हुए मृगने मुनिका वेष धारण कर लिया) ॥ २७ ॥

ततः कृपामन्दमनाः किन्दमनामधेयः संदारिततनुस्यन्दमानरुधिरेण
महारूपा कल्पपरविकल्पमहा रूपा तस्मिन्महीभृति संभोगसंभेदकमम्भो-
जट्टशां दम्भोलिमिव सहस्रक्षः शापमुदस्त्राक्षीत् ।

ततः कृपेन । ततः हतस्य मृगस्य मुनिरूपधारणात् परतः कृपया दयया मन्दं
शून्यं मनो यस्य स तयोक्तः निर्दय इत्यर्थः, किन्दमनामकः तपस्वी संदारितायाः
बाणभिन्नायास्तनोः शरीरात् स्यन्दमानं प्रवहत् रुधिरं शोणितं यत्र तयोक्तं
महता अरूपा व्रणेन हेतुना कल्पपरविकल्पमहाः प्रलयकालिकसूर्यसमतेजस्कः
रूपा कोपेन तस्मिन् महीभृति राजनि पाण्डौ महीभृति पर्वते सहस्राक्षः इन्द्रः
दम्भोलिम् वज्रम् इव अम्भोजहशाम् कमलनयनानाम् रमणीनां सम्भोगमेदकम्
सुरतस्य नाशकम् शापम् उदस्त्राक्षीत् दत्तवान् । यथा इन्द्रः पर्वतानामुपरि वज्रं
ग्रहत्तवान् तथैव स्त्रीसम्भोगप्रतिषेधकं शापमस्तां मुनिः पाण्डुनृपे दत्तवान् इत्यर्थः,
यथा स्वस्त्रिया सह रममाणोऽहं त्वया मारितः, तथा त्वमपि स्त्रियं रतये गत्वा
मरिष्यसीति तच्छ्लापाकार ऊहनीयः । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्मरुः' इत्यमरः ॥

इसके बाद बाणाहत होनेसे निर्दय-हृदय किन्दम नामक मुनिने बाण-मित्र अज्ञसे
रुधिरके बहनेके कारण भयङ्कर व्रणसे कुपित हो प्रलयकालिक सूर्यके समान कठोर तेज

धारण करके उस राजाको खिर्बोंके साथ संभोगका प्रतिषेध करनेवाला शाप दिया, जैसे इन्द्रने पर्वतोंके ऊपर वज्र-प्रहार किया था ॥

तदनु तापसशापेन विरचितमनस्तापेन तेन भूपेन चतुरङ्गबलमिव संप्राङ्गराज्यमपि व्यसृज्यत ।

तदन्विति । तदनु ततः पश्चाद् विरचितमनस्तापेन चित्तखेदप्रदं तापसशापिने मुनिप्रदत्तेनाभिशापेन हेतुना तेन भूपेन राज्ञा पाण्डुना चतुरङ्गं बलम् हस्त्यश्वरथ-पादातरूपं सैन्यम् इव सप्ताङ्गम् स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गायलात्मकाङ्गसप्तको-पेतम् राज्यम् अपि व्यसृज्यत अत्यज्यत, भोगस्य स्त्रीसुखसारतया सुरतस्य च शापप्रतिबद्धतया भोगाभावे राज्यस्य श्रममात्रसारतया राज्यं त्यज्यतेस्म, तद्रक्षा-साधनं बलमपि राज्यत्यागे वृधात्वेनात्यज्यतेति बोध्यम् । अत्र बलराज्ययोः प्रकृत-योरैकत्र त्यागक्रियायामन्वयात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

इसके बाद उस तपस्वी किंदम मुनिके शापसे मनमें सन्तप्त होकर उस राजा पाण्डुने सैन्यबलके साथ-साथ सप्ताङ्ग राज्यका भी त्याग कर दिया । राज्यके सात अङ्ग हैं—स्वामी, अमात्य, सुहृद्, कोश, राष्ट्र, दुर्ग, बल । सेनाके चार अङ्ग होते हैं—हाथी, घोड़ा, रथ, पदाति ।

अष्टाङ्गयोगान्वतोऽस्य राज्ञो मिष्टान्नमासीन्मृदुकन्दमूलम् ।

गर्भो वनस्याजनि केलिसौधो दर्भोऽपि सिंहासनतां जगाहे ॥ २८ ॥

अष्टाङ्गिति । अष्टाङ्गयोगाः अन्न नियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमा-धयो नाम योगशास्त्रप्रसिद्धाः, तान् अष्टाङ्गयोगान् अवतः पालयतोऽनुतिष्ठत-इत्यर्थः, अस्य राज्ञः पाण्डोः मृदु सुकोमलम् कन्दमूलम् मिष्टम् पद्मसम् अन्नम् भोजनम् आसीत्, वनस्य गर्भः अभ्यन्तरभागः केलिसौधः क्रीडाहर्म्यम् अजनि अजायत, अपि किञ्च दर्भः कुशः सिंहासनताम् राजाधिष्ठेयासनत्वम् जगाहे प्राप्तवान् । मुनिना शप्तः पाण्डुः स्त्रीसुखनिवृत्तो राज्यं विहायवनेऽवात्सीत्तत्र कन्द-मूलमशनं वनमध्येवासं कुशोपरिशयनं चारेभ इत्यर्थः । पुनर्विशेषकथनैस्तस्य निवृत्त्यनुसृज्यतया निवेदिता भवति ॥ २८ ॥

यम नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधि नाम आठ अङ्गों वाले योगमें लगे राजा पाण्डुने कन्द-मूलको अपना आहार, वनके मध्यभागको अपना क्रीडा-मवन तथा कुशास्तरणको सिंहासन समझा ॥ २८ ॥

अहो नरपतितापसयोः समानरूपं फलमिदमाचरितम् ।

अहो इति । अहो इति आश्चर्यद्योतकमव्ययम् , नरपतिः राजा पाण्डुः तापसो-
मुनिः किन्दमस्तयोः फलं वाणशापप्रयोगजन्यम् समानरूपम् एकविधम् आच-
रितम् अजायत । शापग्रस्तस्य पाण्डोर्या स्थितिः सैव वाणाहतस्य मुनेरपि स्थिति-
रिति कारणभेदेऽपि कार्यतुल्यत्वमाश्चर्यजनकमित्यर्थः । अत्र फलस्य भिन्नत्वेऽपि
समानशब्दाभिलष्यतामुपादाय तुल्यत्वमुक्तं बोध्यम् ॥

यह आश्चर्यजनक बात हुई कि शापग्रस्त राजा पाण्डु तथा वाणाहत किन्दम मुनि
दोनोंको एक ही तरहकी दशा हुई ।

तथा हि—

वाणशापप्रयोगाभ्यां बाधितौ तावुभावपि ।

तपस्वितां यतः सद्यस्तादृशीमुपजग्मतुः ॥ २६ ॥

वाणशापेति । यतः यस्मात् तौ उभौ द्वौ अपि किन्दमपाण्डु (वाणप्रयोगेण शाप-
प्रयोगेण चेति क्रमान्वयविवक्षा) वाणशापप्रयोगाभ्याम् (अन्योन्यकृताभ्याम्)
बाधितौ पीडितौ सन्तौ सद्यः तत्कालमेव तादृशीम् अवर्णनीयाम् तपस्विताम् शोच्यां
दशां मुनिवृत्तिं च उपजग्मतुः । वाणेनाहतो मुनिर्मृगरूपं विहाय तपः प्रारंभे, शापे-
नाहतश्च पाण्डुः प्राक्तनं विलासं विसृज्य तपस्तप्तुमारंभे, शोच्यां स्थितिं वाऽनुप्रपन्न
इत्याशयः । एकस्य वाणेनाहनिरपरस्य शापेनाहतिरिति कारणभेदे सत्यपि तप-
स्वितारूपफलाभेदे विस्मयमावहतीति तात्पर्यम् । 'तपस्वी तापसे शोच्यं' इति
विश्वः ॥ २९ ॥

वाण तथा शापके प्रयोगसे बाधित होकर वह दोनों किन्दम मुनि तथा राजा पाण्डु
सद्यः उस प्रकारकी तपस्विताकी प्राप्त कर लिया । वाणसे आहत होकर किन्दमने दृग
शरीर त्याग करके तपस्विका जीवन अपनाया और शापसे आहत होकर पाण्डुने भी
विलासमय जीवन छोड़कर शोच्यदशा प्राप्त की, यही भाव है ॥ २९ ॥

क्रमादतिपतिते चावरोधवधूनानुरोधगुणद्वारे गणरात्रे—

क्रमादिति । क्रमात् एवं क्रमशः अवरोधवधूनस्य अन्तःपुरवृत्तिवनितालो-
कस्य योऽनुरोधगुणः अनुसरणरूपः गुणः रज्जुः तस्य द्वारे द्वेदके गन्धर्विशेषरूपे
गणरात्रे बहुषु रात्रिषु अतिपतिते व्यतीते सति । यदा बह्वीष्वपि नि-मु स्त्रीणा-
मनुरोधो रतिप्रार्थनादिक्रमः कामव्यापारो न प्रावृत्तत तदेति भावः । 'गणरात्रे
निशा बह्वयः' इत्यमरः ॥

अनन्तर क्रमशः अन्तःपुरवासिनीं ललाओंसे किये गये अनुरोध रूप रज्जुके कान्ठे
बले रात्रि समूहके बीतते जानेपर, अर्थात् जब काम-व्यापारसे शून्य बहुत दिन बीत
गये तब— ॥

अपाकरिप्यन्ननपत्यभावमपत्यभावं भुवनं करिष्यन् ।

उवाच देवीमुचितां स पाण्डुरूपहरे जातुचिदूहदक्षः ॥ ३० ॥

अपाकरिप्यन्निति । जातु चिद् कदाचित् उहदक्षः पूर्वापरचिन्ताचतुरः सः पाण्डुः (आत्मनः), अनपत्यभावम् मन्तानराहित्यम् अपाकरिप्यन् दूरीकर्तुम् इच्छन् भुवनं लोकञ्च अपत्यभावं न विद्यते पत्यभावः स्वामिराहित्यं यस्य तादृशं सत्वामिकमित्यर्थः । करिष्यन् कर्तुकामः सन् उपहरे एकान्ते देवीम् कुन्तीम् उवाच तत्र्यभागप्रकारेणोक्तवानिति यावत् ॥ ३० ॥

पूर्वापर-विचारणे दिपुत्र राजा पाण्डुने किसी समय एकान्तमें अपनी अपत्यशून्यताको दूर करने तथा मन्तारको स्वामीने युक्त करनेके ख्यालसे देवी कुन्तीको निम्नलिखित प्रकारकी बातें कहीं ॥ ३० ॥

परिपालयतोऽपि मे महीं परिपूर्तिर्न तनूजदुर्गतेः ।

प्रजया हि मनुष्य इत्यसौ प्रथते हि श्रुतिवर्णपद्धतिः ॥ ३१ ॥

परिपालयत इति । मे मम पाण्डोः महीम् समस्तां चितिम् परिपालयतः रक्षतः अपि पुत्रानपत्रं राज्यसुपभुजानस्यापीत्यर्थः । तनूजदुर्गतेः अपत्यदारिद्र्यात् हेतोः परिपूर्तिः पूर्णता वृत्तिर्नास्ति, नन्यपि राज्यसुखावाप्ता सन्तत्यभावेनाहं सन्नुष्टो नास्मीत्यर्थः । तथाभावस्योचित्यं समर्थयानि-प्रजया हीति । प्रजया सन्तत्या मनुष्य इत्यसौ पतादृशी श्रुतिवर्णपद्धतिः वेदाक्षरपद्धिः प्रथते प्रसिध्यति हि । 'प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः' इत्येवंरूपा श्रुतिः प्रसिद्धा विद्यत इत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्याशक्या-पलायनया तदुद्दिनायै मन्देहस्याभावेनापत्यस्याभावान्मम जन्म निरर्थकमिति भावः ॥ वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वैतालीयं वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—
पडविपमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च न्युतां निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैताली-
यन्ते रली गुरुः ॥ ३१ ॥

यद्यपि मैं सारी पृथ्वीपर आधिपत्यकारी हूँ तथापि मुझे अपनेमे पूर्णताका ज्ञान नहीं हो रहा है, क्योंकि मनुष्य प्रजासे पूर्णताको प्राप्त होता है ऐसी बात वेदके अक्षरोंसे पनामित होनी है ॥ ३१ ॥

गात्रं न केवलमशेषबुधोपलालयं गोत्रं च तत्रभवतः कुमुदैकवन्धोः ।

आपाण्डु वर्तत इति स्फुटमव मन्ये यस्मान्प्रजां न लभसे वदुयीरकन्ये ॥

गात्रमिति । तत्र भवतः सर्वपूज्यस्य कुमुदैकवन्धोः कुमुदानां प्रसिद्धस्य सुहृदः चन्द्रस्य अशेषबुधोपलालयम् अमृतमयतया सकलदेवगणोपभोज्यम् गात्रं वपुः

शरीरमेव आपाण्डु सर्वथा शुक्लम् वर्त्तते इति । किन्तु (कुमुदैकबन्धोः) गोत्रं वंशपरम्परा अपि अशेषबुधोपलक्षणं सकलविद्वज्जनप्रशस्यं सत्, आपाण्डु पाण्डुनामकराजपर्यन्तमेव वर्त्तत इति अहम् स्वयम् मन्ये, यतः हे यदुवीरकन्ये ! यदुवंशपुत्रि ! त्वं प्रजां तनयं न लभसे । त्वय्यनपरयायां पाण्डुपर्यन्तमेव चन्द्रवंश इति जायते स्थितिः । आपाण्डु शब्दस्यार्थद्वयम्, गात्रपत्ते-आ समन्तात् पाण्डु श्वेतम्, गोत्रपत्ते-आपाण्डु पाण्डुपर्यन्तम्, अत्र चन्द्रवंशस्यापाण्डुस्थितिरूपपूर्ववाक्यार्थं प्रति कुन्तीकर्तृकापत्या लाभरूपोत्तरवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३२ ॥

अमृतमय होनेके कारण सकल देवगण द्वारा उपभोग्य—पूजनीय तथा कुमुदकुल-बन्धु चन्द्रदेवका गात्र ही आपाण्डु सर्वतः श्वेत नहीं है, सकल पण्डित प्रशस्य निर्दोष चन्द्र-देवका वंश भी आपाण्डु पाण्डु राजा तक ही है क्योंकि हे यदुवंशपुत्रि, तुम्हो सन्तान तो है नहीं ॥ ३२ ॥

न ह्यतीव विधिरप्यसुतानां नश्यते फलमिति श्रुतिसिद्धेः ।

जीवतो मम यथाहवसाध्यो मीलतोऽपि न तथा परलोकः ॥ ३३ ॥

नहीति । विधिः श्रुतिस्मृतिविहितकर्म अपि असुतानाम् पुमपत्यरहितानाम् अतीव फलम् आत्यन्तिकं फलम् स्वर्गापवर्गादिरूपम् नहि नश्यते न ददाति, 'नापुत्रस्य स्वर्गलोकोऽस्ति' इत्यादिश्रुत्या पुत्ररहितानां स्वर्गसाधनाशक्यत्वात् । एवञ्च परलोकः स्वर्गः मम जीवतः प्राणतः यथा आहवेन यज्ञेन साध्यस्तथा मीलतः प्राणत्यागं कुर्वतः सतः साध्यः सन्पाद्यो न भवति, (मरणानन्तरं शरीराभावात्—पुत्राभावाच्च तत्कृतिफलभाक्त्वस्याशंसितुमशक्यत्वात्) अथ च परलोकः शत्रुजनः जीवतः सतः यथाऽऽहवेन युद्धेन साध्यस्तथा मीलतो त्रियमाणस्य साध्यो वशीकर्णायो न भवति, मरणानन्तर युद्धाभावात्, पुत्रसन्तत्यभावेन तद्द्वारकशत्रुवशीकारन्याप्यनाशंस्यत्वादिति भावः । 'आहवः समरे यज्ञे' इति हेमचन्द्रः ॥ ३३ ॥

पुत्रहीन व्यक्ति द्वारा अनुष्ठित श्रौत-स्मात्त विधि फलप्रद नहीं होते हे ऐसा बात श्रुति-सिद्ध है, अतएव जैसे जीवनावस्थामें मैं परलोकका साधन यज्ञ द्वारा कर सकता हूँ वैसे मरने पर नहीं कर सकता, (क्योंकि मरनेके उपरान्त मैं शरीर नहीं होनेसे यज्ञ कर नहीं सकता और सन्तान है नहीं जो मेरे स्वर्गलोकके लिये यज्ञादि करेगा) दूसरा अर्थ यह भी किया जा सकता है कि जैसे मैं जीवनावस्थामें आहव-युद्ध द्वारा परलोक शत्रुको साध्य-वशीभूत कर सकता हूँ वैसे मरकर नहीं कर सकता, क्योंकि मरणोत्तर शरीर तो रहेगा नहीं, युद्ध किया कैसे जायगा, और सन्तानके नहीं होनेसे उनका आधीन्य भविष्यमें भी संभव नहीं । इस श्लोकके परलोक तथा आहव शब्द दिलिष्ट हैं, परलोक स्वर्ग तथा शत्रु, आहव यज्ञ या युद्ध ॥ ३३ ॥

अहं किमन्वा किमभीष्टतापद् तवेति मातुर्धुरि तातपृच्छया ।

प्रलोभतुल्यं प्रवदन्तमर्भकं मुदा हसञ्चिन्नति मूर्ध्नि पुण्यभाक् ॥ ३४ ॥

अहमिति । हे बालक, तव अभीष्टतापदे प्रेमस्थाने अहम् किम् ? उत अन्वा माता किम् ? त्वं मात्रे मह्यं वाऽधिकं स्निह्यसीति मातुः जनन्याः धुरि पुरतः तात-पृच्छया पितुः प्रश्नेन प्रलोभतुल्यं यस्य हस्ते यावत्लोभनीयं वस्तु क्रीडनकादि तत्तुल्यं तत्तारतम्येन तातं मातरं वा प्रीतिपात्रत्वेन प्रवदन्तम् अर्भकम् मुदा प्रस-न्नतया हसन् पुण्यभाक् तादृशसन्ततिशालितया पुण्ययुतः जनः मूर्ध्नि शिरसि जिन्नति । समीपे स्थितं पुत्रं पिता पृच्छति अर्भक ! ब्रूहि, तवाहं प्रियस्तव माता वा ? स च बालको यस्य हस्ते प्रलोभ्यवस्तु यावत्पश्यति तमेव प्रीतिपात्रं प्राह, यदि पितुर्हस्ते बहुसुन्दरं क्रीडनकं पश्यति तदा तम्, इतरथा मातरं प्रीतिपा-माह, स्थितावस्थां हर्षेण हसन् पिता पुत्रं शिरसि जिन्नतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अर्जुन बालक, तुम मुझको अधिक प्यार करता है अथवा अपनी माताको ? पिता द्वारा नाताके सामने इस प्रकार पूछे जाने पर लड़का जिसके हाथमें अधिक लुभावना पदार्थ देखता है उसीके विषयमें अपना मन्तव्य प्रकट करता है, इस पर ईसता हुआ पुण्यात्मा पिता अपने पुत्रका शिर सूँवकर अपना प्रेम प्रकट करता है । ऐसा पिता धन्य है ॥ ३४ ॥

निन्द्यते पितृभिस्तत्रैर्निरपत्यधनः पुमान् ।

अध्वनीनैरतिश्रान्तैरवकेशीव पादपः ॥ ३५ ॥

निन्द्यत इति । तप्तैः लुप्तपिण्डोदकक्रियतया तप्तैः सन्तप्तैः पितृभिः निरपत्यधनः अपत्यं सन्ततिस्तेन धनेन रहितः पुमान् अतिश्रान्तैः मार्गचलनश्रमपीडितैः अध्व-नीनैः पान्यैः अवकेशी चन्ध्यः पादपः वृक्ष इव । यथा पत्र-फलरहितो वृक्षोऽध्वनीन-विश्रमानुपयुक्ततयाऽध्वनीनैर्निन्द्यते, तथा पितृभिरपि निरपत्यः पुमान् निन्द्यते, तन्म्यापि पिण्डपातानुवृत्तिकर्मानुपयुक्तत्वादित्यर्थः । 'अवकेशी तरुर्चन्ध्यः' इत्य-मरः । 'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति धृतिवचनेन पुत्रवत्ताप्रशंसा ज्ञाप्यते तदनु-रोधिनीयमुक्तिः ॥ ३५ ॥

वितरलोक्त अपत्य-धनरहितोको निन्दा किया करते हैं, (क्योंकि उसका सन्ततिके नहीं होनेसे आगेकी पिण्डोदक क्रिया लुप्त हो जाती है (जैसे अनिशान्त पथिक शाखा-पत्र-फलशून्य वृक्षको निन्दा करते हैं ॥ ३५ ॥

कदापि तातशब्दस्य कल्पभूमिरुहामिव ।

नार्थीभवितुमर्हामि नरवाहनसंनिभः ॥ ३६ ॥

कदापीति । नरवाहनेन कुचरेण सन्निभस्तुल्याऽहं पाण्डुः तातशब्दस्य 'तात'

इति पितृपर्यायशब्दस्य कल्पभूमिरूहाम् कल्पवृक्षाणाम् इव कदाऽपि अर्थाभिवृत्तौ
अर्थत्वमुपैतुं वाचकत्वं वोपैतुं न अर्हामि । यथाऽहं प्रभूतसम्पत्तिकतया कल्पवृक्षाणां
पुरोऽर्थित्वमुपगन्तुं नार्हामि तथैव तातशब्दस्याभिधेयोऽपि न भवितुमर्हामीति-
शोच्योऽस्मीत्यर्थः । अर्थाभिवृत्तुमर्हामीति वाक्ये अर्थशब्दाच्चिच्चप्रत्यये अर्थिन् शब्दाच्च
च्चिप्रत्यये अर्थाभिवृत्तुमिति पदं सिध्यति । अर्थः वाच्य इत्यपि बोध्यम् ॥ ३६ ॥

प्रभूतसम्पत्तिशाली होनेके कारण कुवेरतुल्य मैं जिस प्रकार कमी भी कल्पवृक्षके
आगे वाचक नहीं हो सकता हूँ, वसी प्रकार 'तात' शब्दसे पुकारा भी नहीं जा सकता
हूँ । मुझे आपकी सत्यताके कारण कुछे सम्मान होनी ही नहीं, फिर मुझे तात शब्दके
अर्थ होनेका सौभाग्य कैसे प्राप्त हो सकेगा ॥ ३६ ॥

किं भोगवैभवं यशःश्रित्तिर्जीवितार्थैरन्मोहोहासि ! नियमैरनघैस्त्वमेव ।
शापातिरेकद्वयपावकशांयिनो मे तापापनोद्विषये तनयं प्रसुष्व ॥ ३७ ॥

किं भोगेति । भोगः त्रकचन्दनवनिताद्युपभोगः, वैभवम् ऐश्वर्यम्, यशो दान-
जन्या कीर्तिः श्रित्तिः भूः राज्यमित्यर्थः, जीवितम् प्राणधारणं तदाद्यैस्त्वमृत्तिभिर्मम
किम् ? नास्ति किमपि फलमित्यर्थः, सन्तत्यभावे सर्वाण्यपीमानि भारायमाणानी-
त्याशयः । हे अन्मोहोहासि ! कमलनयने ! कुन्ति ! अनघैः भर्तृनुज्ञानतया दोषशून्यैः
नियमैः व्रतोपवासादिभिः नियोगादिभिर्वा त्वम् एवं शापस्य किन्दमदत्त-स्त्रीप्रसङ्ग-
प्रतिषेधकाभिशापस्य योऽतिरेकः अतिशयः प्रकर्षस्त एव द्वयपावको वलाग्निस्तत्र
जेते यस्तस्य किन्दमप्रदत्तशापाग्निदह्यमानस्येत्यर्थः मे मम पाण्डोः तापापनोद-
विषये अनपत्यताजनितमनःखेदशान्तये तनयं पुत्रं प्रसुष्व जनय । 'अपत्यशून्य-
तयाऽहमिमानि भोगवैभवयशःश्रित्तिर्जीवितानि वृथा मन्ये, सन्तनिलाभस्य
च स्त्रीप्रसङ्गमात्रसाधनतया किन्दमशापेन तस्य कर्तुमशक्यतया च तप्येऽनो नदी-
यानुमत्या त्वं व्रतोपवासादिना नियमेन, नियोगेन वा पुत्रं प्रसुष्व, येन त्रैत्रजाप-
त्यमाप्याहं निर्वृतिमाप्तादयेयमिति तापर्यार्थः ॥ ३७ ॥

हे कमलनयने, मेरे लिये सकचन्दनवनितादिभोग, धन, यश, राज्य, जीवन यह
किस कामके हैं, मैं किन्दनमुनिके शापस्वयं वन्दित्वेनं हुलस रहा हूँ, जनः मेरे सम्ताप
(अनपत्यदालेद) को दूर करनेके लिये तुम हमारी अनुज्ञा होनेके कारण निर्दोष व्रतो
पवानाद्युक्त अथवा नियोगसे सम्मान उत्पन्न करो, जिससे क्षेत्रजनन्ति प्राप्त करके मैं
अनपत्यतासे अग्नी रक्षा कर सकूँ ॥ ३७ ॥

इत्यसंकोचतः शोचतः पत्युरप्रसुष्वि सप्तमसन्दाक्षरमणीयं मन्दाक्षर-
मणीयन्त्रितमिदं वचनं पृथापि कथयामास ।

न्तीति । इति एवमुक्तप्रकारेण असङ्कोचतः निर्लज्जभावेन शोचतः चिन्तयतः पत्युः स्वामिनः पाण्डोः अग्रभुवि पुरोदेशे समग्रेण महता मन्दाद्येण लज्जया रमणीयं मुन्द्रं यथा स्यात्तथा मन्दाः परिमिताः अचराणि मणय इव तैर्यन्त्रितं गुम्फितमिदं वच्यमाणलक्षणं वचनम् पृथा कुन्ती अपि कथयामास । एवं स्फुटमुक्तवतः पत्युः पुरतः पृथाऽपि मन्दस्वरेण लज्जामभोजमिदमूच इत्यर्थः ।

इस प्रकार असङ्कचित रूपसे दुःख प्रकट करते हुए पतिदेवके आगे प्रभूत लज्जासे मुन्द्र तथा मन्द मन्द कहे गये अक्षररूप मणिओंसे गुम्फित निम्नोक्त वचन पृथाने कहे ।

राजन् ! खलु पुरा मम पिता पितामहसमानस्य निशान्तमधिवसतः कृशां तनुलतां तपसा बहूतोऽपि दिशां ततिषु निशान्तरविकान्तिभृशान्तरङ्गाङ्गरुचां तरंगुपरंपरां तरलयतोऽशान्तमनसो मुनेरुपान्तपरिचरणाय मामनुशासितशैशवराज्यामपि नियोज्यामकरोत् ।

राजत्रिति । राजन्, महाराज, पुरा पूर्वसमये मम पिता जनकः कुन्तिभोजो नाम पितामहसमानस्य अतिवृद्धस्य ब्रह्मणा वा तुल्यस्य निशान्तम् अन्तः पुरम् अधिवसतः गृहागतस्य तपसा ब्रतोपवासादिना कायक्लेशकारिणा नियमेन कृशाम् दुर्बलाम् तनुलताम् काययष्टिम् बहतः धारयतः अपि तपःकृशस्यापीत्यर्थः । दिशां प्राच्याद्रीनां दिशां ततिषु समुदायेषु निशान्तरवेर्बालसूर्यस्य भृशम् 'अन्तरङ्गाणाम् आत्मीयानाम् बालरविप्रभासमानानाम् अङ्गरुचाम् तनुकान्तीनाम् तरङ्गपरम्परां वीचीनिचयं तरलयतः प्रसारयतः सर्वासु दिशासु तेजस्विनीं देहकान्तिं प्रसारयतः अशान्तमनसः क्रोधनस्वभावस्य मुनेः ऋषेः दुर्वाससः उपान्ते समीपे परिचरणाय सेवायै अनुशासितं पालितं शैशवं वाल्यमेव राज्यं यथा ताम् बालिकाम् अपि नियोज्याम् परिचारिकाम् अकरोत् । पुराकाले मम गृहागतस्य दुर्बलतनोः सर्वदिग्वच्छेदेन बालसूर्यप्रभामिव स्वां तनुकान्तिं विकिरतः क्रोधनस्वभावस्य दुर्वाससो बालामपि मां सेवायां न्ययुङ्क्त इत्यर्थः ।

हे राजन् ! पुराने समयमें मेरे पिता कुन्तिभोजने मुझ बालिकाको दुर्वासा ऋषिकी परिचर्यामें नियुक्त किया था, जो दुर्वासा ऋषि, ब्रह्माके समान, हमारे घरमें वास करनेवाले, तपस्याके कारण कृशशरीर, बालरविकी कान्तिके समान शरीरकान्तिकी दिशाओंमें प्रक्षारित करनेवाले एवं नितान्त क्रोधी स्वभावके थे । (अनुशासितशैशवराज्याम्—बाल्यावस्थारूप राज्यपर शासन करनेवाली बालिका) ।

१. 'पुरा खलु पिता मम' । २. 'रविकान्त' । ३. 'अन्तरङ्गरुचाम्' ।
४. 'तरलयितुः' । ५. 'यौवराज्याम्' । इति पा० ।

ततो नियोगान्समयेषु लब्धुं मया महायत्रजुषा महर्षेः ।
आरामवह्नीरपहाय तस्य भ्रूवल्लिमेव प्रतिपाल्य तस्थे ॥ ३८ ॥

तत इति । ततः आत्मनो दुर्वाससः परिचर्यायां नियुक्तेरनन्तरम् समयेषु स्नान-
पूजाद्यवसरेषु महर्षेः दुर्वाससः नियोगान् जलाहरणाद्यर्थमादेशान् लब्धुम् आसाद्-
यितुं महायत्नजुषा सातिशयं यत्नं धारयन्त्या कथमयं मां पानीयपुष्पादि समाहर्तु-
माज्ञापयिष्यतीति सततसतर्कयत्यर्थः मया कुन्त्या आरामवह्नीः उद्यानस्थिताः लताः
अपहाय प्रविहाय बाल्योचितपुष्पावचयादिवैद्यग्रथं त्यक्त्वेत्याशयः, तस्य महर्षेर्दुर्वा-
ससः भ्रूवल्लिम् भ्रूलताम् एव प्रतिपाल्य उत्सुकभावेन निरीक्ष्य तस्थे स्थितम् ।
सेवायां लग्नैर्जनैः सेव्यः कदा किमाज्ञापयेदेतदर्थमनन्यासक्तचित्ततया सदा स्थात-
व्यमिति ध्यानं महान् गुणः सेवकस्येति स एवं गुणोऽत्र कुन्त्या निरहङ्कारभावेनोप-
निबद्धो वेदितव्यः ॥ ३८ ॥

इसके बाद समय-समय पर मुनिकी आज्ञाओंको पानेके लिये अनवरत प्रयत्नशील
रहनेवाली मैंने पुष्पोद्यानवर्तिनी लताओंको छोड़कर मुनिकी भ्रूलता ही देखकर बैठना
पसन्द किया । मैं बालत्वमावसिद्ध पुष्पचयन-प्रवृत्तिको छोड़कर उनकी आज्ञाकी प्रतीक्षामें
उनकी भ्रूलता—आंखकी ओर देखती हुई बैठी रहने लगी ॥ ३८ ॥

यथा यथा सेवनयत्रजन्मना निदाघतोयेन निषिक्तमङ्गकम् ।

तथा तथावर्धत तापसान्तिके महाविकासा मम भक्तिवह्नी ॥ ३९ ॥

यथा यथेति । सेवने मुनिपरिचरणे यो यत्नः प्रमासातिज्ञयस्ततो जन्म उत्पत्ति-
र्यस्य तादृशेन मुनिपरिचर्याप्रमासप्रभवेणेत्यर्थः, निदाघतोयेन घर्मांभसा यथा
यथा यावतांशेन मम कुन्त्याः अङ्गकम् अल्पमङ्गम् शरीरावयवः निषिक्तम् सिक्तम्
आर्द्रम् अभवदिति शेषः, तथा तथा तावतांशेन मम भक्तिवह्नी श्रद्धालता
तापसान्तिके मुनिविषयेऽवर्द्धत वृद्धिममजत् । यथा यथाऽहं मुनिपरिचरणजन्य-
श्रमांभसाऽसेचिपि तथा तथा मम भक्तिलता मुनिपर्युपासने वृद्धिमापदिति
भावः । अत्र सिच्यते कायः, वर्द्धते भक्तिलतेति विपमं नामालङ्कारः । अङ्गकमि-
त्यल्पायं कन् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

सेवाविषयक प्रयासोंसे पैदा होनेवाले पत्तीनेकी बूंदोंसे जैसे-जैसे मेरे छोटे-छोटे
अङ्ग भाँगते थे वैसे-वैसे मुनिपर आश्रित हमारी भक्तिरूपिणी लता बढ़ती जाती थी ।
परिश्रमके पत्तीनेसे ज्यों-ज्यों हमारे अङ्ग भाँगते थे त्यों-त्यों हमारी श्रद्धा मुनिपर बढ़ती
जाती थी ॥ ३९ ॥

तपस्विनस्तस्य तपःकृशस्य सरूपतामात्रमिवाश्रयद्भिः ।

दिने दिने मे दयनीयरूपैरङ्गैरशौचैरतिकार्यमापे ॥ ४० ॥

तपस्विन इति । तपःकृशस्य तपस्याद्भूतघतोपवासादिना दुर्बलदेहस्य तपस्विनः मुनेः तस्य दुर्वाससः सारूप्यम्, कार्यकृतं सादृश्यम् आसुमिव अधिगन्तुम् इव आश्रयद्भिः कार्यं भजद्भिः दयनीयरूपैः कारण्यास्पदाकृतिभिः मम अशौचैरङ्गैः सकलैर्देहावयवैः दिने दिने अतिकार्यम् सातिशयं दौर्बल्यम् आपे प्राप्तम् । सेव्यमानस्य मुनेः कार्येनोपमितं कार्यमिवाधिगन्तुं दयनीयावस्थानि ममाङ्गानि परिवर्थापरिश्रमेण दुर्बलान्यभवन्ति तात्पर्यम् । सारूप्यमधिगन्तुमिषेति हेतुत्येत्ता ॥

अति दुर्बलकाय तपस्वी दुर्वासाकी कृशताके नगान कृशता प्राप्त करनेके लिये हमारे दयनीय रूपवाले अङ्गोंने दिनानुदिन कृश होना प्रारम्भ कर दिया ॥ ४० ॥

आपादनेन समिधामभिषेकवारामभ्यर्चनामुमनसामपि तापसेन्द्रः ।
मय्येव शिष्यजनताम् मितां वितन्वन्नन्ते वसन्तमपि कोपमपाचकार ॥ ४१ ॥

आपादनेनेति । तापसेन्द्रः तपस्विकुलश्रेष्ठो दुर्वासाः समिधाम् द्वेसोपकरणकाष्ठानाम् अभिषेकवाराम स्नानार्थमपेक्षितानां जलानाम् अभ्यर्चनामुमनसाम् पूजार्थकुसुमानाम् अपि आपादनेन सम्पादनेन (मयाऽनुष्ठितेन) मयि कुन्त्याम् एव अमितां समग्राम् शिष्यजनताम् शिष्यजनभावम् वितन्वन् कुर्वन् सन् अन्तेवसन्तम् सदा समीपवर्चिनं कोपम अपि अपाचकार दूरीकृतवान् । (यथा कोऽपि गुरुः कुत्राप्येकत्र शिष्यं सर्वां ममतां निधाय तदितरं विद्यार्थिनं गमयति, तथा) मयि शिष्यभावं विभ्रदयं दुर्वासाः स्वाभाविकतया सदा समीपवर्चिनमपि कोपमहासीदित्यर्थः । 'अन्तेवसन् विद्यार्थी समीपस्थश्चेति श्लेषोऽत्र चमत्कारभूमिः । 'छात्रान्तेवासिनीं शिष्ये' इति कोशः ॥ ४१ ॥

तापसश्रेष्ठ दुर्वासाने—शेमकी लकड़ा, रानार्थ जल, पूजाके लिये अपेक्षित फूल आदि जुटा देनेवाली मूल कुन्तीपर सारी शिष्यजन-भावनाको केन्द्रित करके 'अन्तेवसन्' विद्यार्थी तथा सदा सन्निहित कोपको भी दूर बना दिया । (जैसे किसी एक ही विद्यार्थी द्वारा सारी व्यवस्थाके सम्पादनके भारके उठा लिये जाने पर गुरुदेव और विद्यार्थियोंको उस भारसे मुक्त कर देने हैं उसी तरह) मेरी सेवासे प्रसन्न होकर दुर्वासाने अपना कोप छोड़ दिया ॥ ४१ ॥

५ एकां समां तत्र वसन्कदाचिदेकां स मां पार्श्वगतामवेक्ष्य ।
समाधिवृत्त्या सह मानमुद्रां समापयामास तपोधनेन्द्रः ॥ ४२ ॥

एकामिति । सः तपोधनेन्द्रः तपस्विश्रेष्ठो दुर्वासा नाम मुनिः तत्र मद्गृहे एकां
 यमाम् संवत्सरं तिष्ठन् स्थितः सन् कदाचित् माम् एकाम् सखीजनविरहिताम्
 शार्ङ्गताम् मुनेः समीपे वर्तमानाम् अवेक्ष्य विलोक्य समाधिवृत्या प्रणिधान-
 त्यापारेण सह सहैव मौनमुद्राम् मौनावस्थाम् समापयामास अवसायितवान् । मम
 गृहे वर्षं यावदास्थितो मुनिवरोऽसौ कदाचिदेकाकिनीं स्वसमीपेऽवस्थितां माम-
 विलोक्य समाधिं विमृज्य वक्तुमारभतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वे तपस्विवर दुर्वासा मुनि एक वर्ष तक हमारे गृह पर रहे, एक समय जब उन्होंने
 मुझे अपने पास अकेली देखा, तब समाधि त्याग करके मौन भङ्ग किया, अर्थात् निम्न
 लिखित वचन कहा ॥ ४२ ॥

‘वत्से ! भवत्सेवासंप्रदायेन संप्रति भृशं प्रसीदामि’ इति व्याहृत्य
 म मुनिरनुकम्पितचेता मह्यमत्यर्थमभीष्टितार्थसमर्थापनपरतन्त्रं कमपि
 मन्त्रं मुपादिक्षत् ।

वत्से इति । वत्से ! पुत्रि ! कुन्ति ! भवत्याः सेवायाः त्वया कृतायाः मम परिच-
 र्यायाः सम्प्रदायेन क्रमेण सम्प्रति इदानीं भृशम् अत्यर्थं प्रसीदामि, इति एवम्
 व्याहृत्य उक्त्वा स मुनिर्दुर्वासाः अनुकम्पितचेताः दयमानमनाः भूत्वा मह्यम्
 कुन्त्यै अत्यर्थम् भृशम् अभीष्टितस्य कान्यमानस्य अर्थस्य वस्तुनः समर्थापने
 संपादने परतन्त्रं वशगम् अभीष्टार्थसंपादकम् कमपि मन्त्रम् उपादिक्षत् उप-
 दिष्टवान् । मन्त्रानुक्तिर्गोप्यतया ॥

‘वत्से ! कुन्ति ! तुन्दारी सेवाके कमसे इत समय मै अत्यन्त प्रसन्न हूँ’ ऐसा कहकर
 दयायुक्त हृदयवाले दुर्वासा मुनिने मुझे सर्वथा अभीष्ट वस्तु-प्रदानमें समर्थ एक मन्त्र
 बतलाया ॥

अपि क्रुधामावसंतेरमुष्मान्मत्वा गुरुत्वं वरमन्त्रलाभे ।

अपुष्पवत्यामपि मे दशायामामोद्भारोऽधिकमाविरासीत् ॥ ४३ ॥

अपि क्रुधामिति । क्रुधाम् कोपानाम् आवसतेः निवासभूतात् अपि अमुष्मात्
 दुर्वाससः वरमन्त्रलाभे अभीष्टफलदातृतयाऽभीष्टमन्त्रलाभे गुरुत्वं गौरवं भाग्यशालि-
 त्वमान्मनो मत्वा विज्ञाय अपुष्पवत्याम् रजोयोगरहितायाम् बाल्यरूपायामित्यर्थः ।
 दशायाम् मम अधिकम् महान् आमोद्भारः प्रमोदः आविरासीत् अजायत ।
 पुष्पे सति लतास्वामोदः सुगन्धः प्रादुर्भवतीति प्रसिद्धिः सैवात्र व्यतिरेककौटी-
 कृता । लताः पुष्पिताः सत्य आमोद्भारमादधतेऽहं त्वपुष्पवत्यपि महान्तमानन्द-
 मविन्दमिति भावः ॥ ४३ ॥

क्रोधके आश्रयम्त दुर्वासा मुनिसे इष्टफलद मन्त्रका मैं लाभ कर सकी इस गौरवको प्राप्त करके पुष्पवती नहीं होने पर भी मुझे महान् आमोद हुआ । साधारणतः लतायें फूलनेके बाद ही आमोद-सुगन्धसे युक्त होती हैं, लेकिन मैं पुष्पवती रजोधर्मिणी होनेके पहले ही उस ऋषिके वन्दानको प्राप्त करके बहुत प्रसन्न हुई ॥ ४३ ॥ ५१५२६

अधुना तस्य प्रभावेण शतमखमुखासु निखिलासु लेखरेखासु^{५२६} ये ये परार्ध्यास्ते ते रहसि कृतसान्निध्याः स्वानुगुणगुणगणविभवानात्मभवान्मयि विकसदनुकम्पाः संपादयिष्यन्ति ।

अधुनेति । अधुना सम्प्रति तस्य महर्षेर्दुर्वाससो मन्त्रस्य प्रभावेण सामर्थ्येन शतमखमुखासु इन्द्रमुत्यासु निखिलासु सकलासु लेखरेखासु देवसमुदयेषु ये ये परार्ध्याः श्रेष्ठाः ते ते देवाः रहसि एकान्ते कृतसान्निध्याः (मयाऽऽहूताः सन्तो मम) समीपमुपगताः स्वानुगुणः स्वरूपोचितः यो गुणगणः शौर्यसामर्थ्यसम्पन्नतादिः स एव विभवः सम्पत्तिः येषाम् तान् स्वसदृशगुणगणसंयुक्तान् आत्मभवान् पुत्रान् मयि मद्द्विपये विकसदनुकम्पाः जायमानानुग्रहाः संपादयिष्यन्ति जनयिष्यन्ति । तस्य दुर्वासोदत्तस्य मन्त्रस्य प्रभावेण मया ध्यायमानाः केषुपि शक्रप्रभृतयो देवा मयि स्वसदृशशौर्यादिगुणशालिनः पुत्रान्मयि जनयितुमवश्यं दयिष्यन्त इत्याशयः ॥

इस समय दुर्वासा द्वारा उपदिष्ट उस मन्त्रके प्रभावसे इन्द्र प्रभृति देवगणमें जो प्रधान हैं वे सभी एकान्तमें (मेरे बुलाने पर) उपस्थित होकर मुझमें अपने समान शौर्यादि गुण गणोपेत पुत्रोंको उत्पन्न करनेका कृपा कर सकते हैं । (मैं जिस देवताको चाहू उन्हें अपने पास एकान्तमें बुलाकर उनके समान पुत्रको अपनेमें उनसे उत्पन्न करवा सकती हूँ) ॥

इति नृपाय कृपायतचेतसे यदुसुता मुनिनेतुरनुग्रहम् । १ ॥
अदशनत्रणपीडमहपतेरभिदधे रत संगमनं विना ॥ ४४ ॥

इति नृपार्थेति । इति एवं प्रकारेण कृपायतचेतसे दयावशीभूतहृदयाय नृपाय राज्ञे पाण्डवे मुनिनेतुर्मुनिश्रेष्ठस्य दुर्वाससः अनुग्रहं वरप्रदानलक्षणां कृपाम् यदुसुता यदोः कुन्तिभोजस्य नाम्नो यदुवंशिनः पुत्री कुन्ती अहर्षतेः सूर्यस्य अदशनत्रणपीडम् दन्तक्षतजन्यकष्टरहितम् रतसङ्गमनं सुरतप्रापणं विना विहाय अभिदधे । एवं दयमानमानसाय पाण्डवे कुन्ती दुर्वासोवरप्रदानकृपावृत्तं सर्वमात्यक्केवलं सा मन्त्रपरीक्षणाय सूर्यमाहूय बाल्ये सूर्येण सह रतवतीति

१. 'लेखरेखासु' : २. 'प्यानमात्रसाध्यसानिध्याः' । ३. 'स्वस्वानुरूपगुणविभवान्' ।

४. 'रतिः' । इति पा० ।

नोवाच, तस्य चौर्यरतरूपत्वेन कुलद्वयनिन्द्यत्वादिति । अत्रार्हर्षतेः सूर्यस्य रते 'अदशनघ्नणीड'मिति विशेषणं चौर्यरते दशनच्छदघ्नणविधानमयुक्तं बोधयत्कामशास्त्रस्थितिं परिचययति । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

इस प्रकार कृपा करनेवाले राजा पाण्डुसे कुन्तीने मुनिश्रेष्ठ दुर्वासाके वर-प्रदानकी सारी बातें बता दी, केवल मन्त्रपरीक्षाके लिये उसने सूर्यका आवाहन किया था और उसने उनके साथ (दन्तक्षत्र वंजित-चौर्यरत) सम्भोग भी किया था इस बातको छिपा लिया । चौर्यरत दोनों कुलके लिये अवशस्कर होगा इसलिये उस अंशको प्रकाशित नहीं किया ॥ ४४ ॥

इति वचनमयीं सुधां किरन्तीं यदुत्पतेस्तनयां प्रशंसमानः ।

पतिरनुमनुते स्म पौरवाणां प्रकृतमहोत्सवपारदर्शनाय ॥ ४५ ॥

इति वचनमयीमिति । इति प्रागुक्तस्वरूपां वचनमयीं वागात्मिकां सुधाम् अमृतं किरन्तीं वर्षन्तीं यदुत्पतेः कुन्तिभोजस्य तनयां पुत्रीं कुन्तीं प्रशंसमानः हृदयेनाभिनन्दयन् पौरवाणां पतिः पाण्डुः प्रकृतस्य प्रारब्धस्य महोत्सवस्य वरमन्त्रलाभात्मकस्य पारम् अन्तः तद्द्वारकपुत्रलाभरूपः तस्य दर्शनाय अनुमनुतेस्म अनुज्ञां ददातिस्म । एवममृतमयं वरमन्त्रलाभरहस्यमभिदधत्यै कुन्त्यै पौरववंशप्रधानः पाण्डुः प्राप्तेन मन्त्रेण साध्यं पुत्रलाभरूपं महोत्सवं कर्त्तुमनुज्ञामदादिति भावः । पुष्पिताग्रावृत्तम्, 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति च तल्लक्षणम् ॥ ४५ ॥

इस प्रकार वचनरूप अमृत वरदाने वाली कुन्तीकी हृदयसे प्रशंसा करते हुए पौरव-वंशके प्रधानभूत राजा पाण्डुने उसे इस प्रारब्ध उत्सव-मन्त्र लाभके पार पानेकी अनु-मति दे दी, पाण्डुने अनुमति दे दी कि तुमने मन्त्र पाकर जिस उत्सवका प्रारम्भ किया है उसका अन्न भी देख लो, अर्थात् मन्त्र द्वारा देवोंको आहूत करके उनसे पुत्र उत्पन्न करो ॥ ४५ ॥

तदनन्तरम्—

धर्मात्प्राप युधिष्ठिरं पवनतो भीमं च भीमं द्विषां

जिष्णां जिष्णुमतीव धृष्णुमनघा कुन्ती मुनेर्विद्यया

अन्या सापि तयैव तत्र नकुलं रूपास्पदं गीष्पतेः

सख्यात्रं सहदेवमप्यजनयन्नासत्ययोरन्तिकान् ॥ ४६ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरम् पत्युर्नियोगान्नाप्राप्तेः परतः । धर्मादिति । अनघा

पत्युरनुशामासाद्य प्रवृत्ततया पापास्पृष्टा कुन्ती मुनेः दुर्वाससः विद्यया मन्त्रेण धर्मात् यमराजात् युधिष्ठिरं नाम पुत्रं प्राप, पवनतो वायोः द्विपां शक्राणां भीमं भयङ्करं भीमं नाम पुत्रं प्राप जनयामास, जिष्णोः इन्द्रात् अतीव घृष्णुम् अत्यन्त-गम्भीरं जिष्णुं नामार्जुनं प्राप जनयामास । तदेव कुन्त्या धर्मवायुशक्रभ्यो देवेभ्यो युधिष्ठिरभीमार्जुना नाम त्रयः पुत्रा अजायन्तेति पादद्वयार्थः । अन्या द्वितीया सा माद्री अपि तथैव मुनिद्वारोपदिष्टया कुन्त्या माद्रेयै कथितया विद्यया मन्त्ररूपया नामत्ययोः स्ववैद्ययोः अश्विनीकुमारयोः अन्तिकात् सकाशात् तत्प्रसङ्गात् तत्र तस्मिन्समये रूपास्पदसौन्दर्यनिधानम् नकुलं नाम गीप्पतेः बृहस्पतेः सच्छात्रं सदृशं तमिव विद्याबुद्धिसम्पन्नं सहदेवम् अपि अजनयत् उदापदयदित्यर्थः । अश्विनीकुमारयोर्द्वित्वनित्यसम्बद्धतया तयोः प्रसङ्गेन माद्रेयाः नकुलसहदेव-नामकौ पुत्रावजनिपातामिति स्फुटाशयः । 'जिष्णुरिन्द्रेऽर्जुने जैत्रे' इति- 'नासत्या-वश्विनौ दत्तौ' इति चामरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्- 'सूर्यारश्मैर्मसजस्तताः स गुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति च तन्नचणम् ॥ ४६ ॥

पतिर्का आशा पालनेके कारण नियोगजन्य पापरो अस्पृष्टा कुन्तीने दुर्वासा द्वारा उपदिष्ट मन्त्रके प्रभावसे धर्मराजके साथ प्रसङ्ग करके धर्मराजको, और वायुके साथ प्रसङ्ग करके शक्र-भयङ्कर भीमसेनको ध्रुव इन्द्रके साथ प्रसङ्ग करके अतिधीर अर्जुनको जन्म दिया । पाण्डुकी दूसरी रानी माद्रीने भी कुन्ती द्वारा बनाये गये उसी मन्त्रके द्वारा अश्विनीकुमारको बुलाकर उनके साथ प्रसङ्ग किया जिससे उसके अति सुन्दर तथा बुद्धिमानके मन्त्रान बुद्धिमान नकुल और सहदेव नामके दो पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ४६ ॥

तदनु वासवमन्दनसंभृताः स पटुगीतिरवप्रमदालयः । सुमनसस्तु यथाचितमाचरन्निपतनं भुवि नृत्यविधिं दिवि ॥ ४७ ॥

उद्विग्नचित्तम् । तदनु युधिष्ठिरादिजन्मानन्तरम् वासवस्य इन्द्रस्य नन्दने प्रसा-दने सम्भृताः वायवस्य नन्दने तदार्ये वने च सम्भृताः सम्पादिताः पटुगीतिर-वेण मनोहरगीतशब्देन सहितानां प्रमदानामप्सरसामालयः समूहा यत्र तथा विधाः सुमनसो देवाः, पटुगीतिरवेण प्रमदैः सानन्दैरलिभिः सहिताः सुमनसः पुष्पाणि च यथाचितम् यथायोग्यतं भुवि निपतनं (पुष्पाणि) दिवि स्वर्ग-नृत्यविधिम् (देवाः) आचरन् कृतवन्तः । अयमाशयः—युधिष्ठिरादिपूतपन्नेषु वासवस्य हर्षेण नियुक्ता गायन्तीभिः सुस्वराभिरप्सरोभिः सहिता देवमहा दिवि नचतुः, इन्द्रस्य नन्दनार्ये वने सम्पादिताः मयुरं कूजद्विभ्रमरैः सहिताः सुमनसः (पुष्पाणि) च भुवि निपेतुः । यत्र नन्दन, संभृत, प्रमदालि, सुमनः शब्दाः श्लिष्टाः । श्लेषसङ्कीर्णं यथासह्यन्नामालङ्कारः । 'सुमनाः मालतीपुष्प-पण्डितेषु सुरेषु च'—'त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इति च विश्वामरौ ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिर आदिके जन्म ले लेने पर इन्द्रकी प्रसन्नतासे प्रेरित होकर मधुर गीत गाने वाली अम्भराओंको साथ लेकर देवतागण स्वर्गमें नृत्य करने लगे, एवं इन्द्रके उषान नन्दनवनमें सम्पन्न तथा मधुर शब्द करनेवाले मतवाले भ्रमरोंसे युक्त फूल पृथ्वी पर गिरने लगे । इन्द्र आदि देवोंने खुशियों मनाई और आकाशसे पुष्पवृष्टि भी हुई ॥ ४७ ॥

जन्मोत्सवो महानेपां जलमत्यच्छमावहन् । ४७ ॥

विद्यामनन्यसामान्यां त्रीडां कुम्भभुवोऽनयन् ॥ ४८ ॥

जन्मोत्सव इति । एषां युधिष्ठिरादीनाम् महान् अभूतपूर्वः जन्मोत्सवः प्रादुर्भाव-
प्रभवः प्रमोदः जलम् सर्वमपि वारि अत्यच्छम् अंतिस्वच्छम् आवहन् कुर्वन् सन्
कुम्भभुवः अगस्त्यस्य मुनेः अनन्यसामान्याम् अनितरसाधारणीम् विद्यां जल-
स्वच्छीकरणात्मिकाम् त्रीडाम् अनयत् लज्जितवान् । 'अगस्त्योदये जलशुद्धिः'
इति प्रथिताभाणकेनागस्त्यस्य जलशोधकत्वमभिधीयते, इतः पूर्वमियं जलशो-
धनकलाजास्त्यमात्रवृत्तिरासीत्, अधुनैषां जन्मना जले प्रसन्नतां गते सति सा
तदीया विद्या लज्जितेवाजायत, अनन्यसामान्यताव्यावृत्तेः, अधुनावधि परासाध्य-
तया मता जलशुद्धिर्जन्मोत्सवेन कृतेति मुनेर्विद्या लज्जितेव जातेति भावः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर आदिके जन्मसे होनेवाले महान उत्सवने जलको अतिशय स्वच्छ बनाकर
दूमरोंमें नहीं रहनेवाली अगस्त्यकी जलशोधन विद्याको लज्जित सा कर दिया । अब तक
'अगस्त्योदये जलशुद्धिः' की प्रथा थी, परन्तु इनके जन्मसे जब पानी आपसे आप साफ
हो गया तब अगस्त्यकी जलशोधन विद्या लजा भी गई ॥ ४८ ॥

स्वस्य चक्रगतिं सख्युः स्वयमप्याश्रिता इव

जवात्प्रदक्षिणज्वाला जज्वलुर्यज्वपावकाः ॥ ४९ ॥

स्वत्येति । यज्वनां यज्ञं कुर्वताम् पावकाः पवित्रतासम्पादकाः त्रेताग्नयः स्वस्य
सख्युः मित्रस्य वायोः चक्रगतिम् चक्राकारभ्रमणलक्षणं गतिम् आश्रिताः प्राप्त-
वन्त इव स्वयम् अपि आत्मनाऽपि जवात् वेगात् प्रदक्षिणज्वालाः सख्यभागगामि-
शिखाशालिनः सन्तः जज्वलुः दिदीपिरे । अग्नयो दक्षिणावर्त्ताः सन्तो वेगेन दिदी-
पिरे, ते स्वसुहृदो वायोश्चक्राकारचलनविद्यां स्वमप्यभ्यास्यन्निति भावः ॥ ४९ ॥

वाङ्निर्दोको पवित्र करनेवाली त्रेताग्नियों दक्षिणावर्त्त ज्वालासे पूर्ण होकर वेगसे
धधकने लगीं, मानों उन अग्नियोंने अपने प्रिय मित्र वायुकी चक्राकार गति अपनाली हो ॥

सामोदो भीमसंभूतिसंभूताशोचवत्तया ।

संकुचन्निव संस्पर्शं समीरो मन्दमावर्त्वा ॥ ५० ॥

सामोद इति । सामोदः सुगन्धयुक्तः हर्षपूर्णश्च समीरो वायुः भीमस्य द्वितीय-
पाण्डवस्य संभृत्या जन्मना सम्भूतम् जनितं यत् अशौचम् अपवित्रभावस्तद्वत्तया
तद्युक्तत्वेन संपर्शं पराङ्गस्पर्शं सङ्कुचन् सङ्कोचं धारयन्निव मन्दम् शनैः आववौ
वातिस्म । जाते पुत्रे पितुः कतिपयदिनव्यापकमशौचं सम्पद्यत इति स्मार्त्तसम्प्र-
दायः, तेन वायुः स्वात्मजस्य भीमस्य जन्मनाऽधिगताशौचं इव पराङ्गस्पर्शं वार-
यितुकामः सन् सुगन्धपूर्णः सहर्षश्च भूत्वाऽपि शनैर्ववौ इति भावः । ववौ इति
वातेः कर्त्तरि लिट् ॥ ५० ॥

भीमके जन्म लेनेके कारण होनेवाले अशौचसे युक्त होकर वायु सुगन्धपूर्ण तथा
प्रसन्न होकर भी दूसरोंके शरीर स्पर्शको बचाती सी हुई धीरे धीरे बहती थी । जिसको
सन्तान होती है उसे कुछ दिनों तक अशौच मनाना होता है, इस स्मार्त्त नियमका
पालन करनेवाला भीमका पिता पवन भीमके जन्म लेने पर दूसरोंके स्पर्शसे बच बच कर
धीरे धीरे बहता था ॥ ५० ॥

कन्यकात्वेऽपि मृग्येपा कामुकीति स्मरन्निव ।

प्रसूतिदिवसं कुन्त्याः प्रादिद्युतदहस्करः ॥ ५१ ॥

कन्यकात्वेऽपीति । एषा कन्यकात्वेऽपि अनूढदशायाम् अपि मयि मद्दिपये
कामुकी रिरंसुः अभूत् अजनि इनि स्मरन्निव अहस्करः भास्करः कुन्त्याः प्रसूति-
दिवसं युधिष्ठिरादिजन्मवासरं प्रादिद्युतत् समधिकं प्रकाशयामास । कन्यकात्वेऽ-
पीत्यपिनाऽनुपभुक्त्यौवनोपभोगप्रदायित्वेन कुन्त्यां रवेः प्रेमप्रकर्षो व्यज्यते, स
एवै चाधिप्रसूतिदिवसं प्रकाशातिशयसम्पादनेन पुरस्कृतो वेद्यः ॥ ५१ ॥

यह कुन्ती जब कन्या थी, तभी इसने हमारे प्रति रतिकी इच्छा प्रकटी थी, उसके
इस प्रेमको याद सा करके सूर्यने उसके प्रसूतिदिवस-युधिष्ठिरादि जन्म दिनको खूब
प्रकाशित कर दिया, सूर्यने युधिष्ठिर आदिके जन्मके दिन अपना प्रकाश खूब फैलाया ॥५१॥

पुष्पात्प्रागेव सुपुत्रे पुत्रमेपेति वीरुधः । ५२ ॥

फलेग्रहय एवासनप्रसूनात्प्राक्पृथावने ॥ ५२ ॥

पुष्पात्प्रागिति । एषा कुन्ती पुष्पात् रजोयोगात् प्राक् पूर्वम् वात्य एव पुत्रं कर्णं
नाम सुपुत्रे उत्पादयाञ्चकार इति मत्वा मनसिकृत्य इव पृथाया वने कुन्त्यावास-
समीपोद्याने वीरुधः लताः प्रसूनात् कुसुमदर्शनात् प्राक् पूर्वम् एव फलेग्रहयः फल-
धारिण्यः आसन् 'पुष्पमग्रे कृत्वा फलानि जायन्त' इति प्रसिद्धं तदेवात्र पुष्पा-
त्प्राक् फलधारणं लताभिः कुन्तीस्पर्द्धयेव कृतं वर्ण्यते । 'स्याद्रजः पुष्पमार्त्तवम्'
'स्याद्वन्यः फलेग्रहिः' इत्युभयत्रामरः ॥ ५२ ॥

इस कुन्तीने पुष्प-रजोवमसे पहले ही प्रसव (कर्ण जन्म) कर चुकी है, इस लिये

(स्पर्धांते) कुन्तीके उदानकी लनात्रोने भी फूलसे पहले फलोंकी धारण करना पसन्द किया । जब फल लगते हैं तब लनाके निकटमें फल होता है बादमें उसके आगे फूल होता है, इसी वस्तु स्थिति पर यह उत्प्रेक्षा आधारित है कि लनात्रोने भी कुन्तीकी देखा-देखी फूलके पहले फलोंका धारण करना पसन्द किया ॥ ५२ ॥

तदनु गुणगणैरभङ्गुरशुभंयुताविकासमये समये—

तदन्विति । तदनु नत्पश्चात् गुणगणैश्चन्द्रतारादिभिः अभङ्गुरायाः पर्याप्तायाः अस्तीणायाः शुभंयुतायाः शुभफलाघ्रायकयोगस्य विकासमये वृद्धिजनके समये काले प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

इसके बाद किमी मङ्गलनय सनयमें जब चन्द्रमा-तारा आदि शुभ फलप्रद वन रहे थे, तब—

(६) प्रजाधिपोऽसौ प्रथमं युधिष्ठिरे सुतेषु तेजस्विषु तेषु पञ्चषु ।

प्रभाकरे पञ्चतपा इवोन्नते व्यापारयामास विलोचनद्वयम् ॥ ५३ ॥

प्रजाधिपोऽसौ इति । असौ प्रजाधिपो राजा पाण्डुः तेजस्विषु स्वभावतस्तेजः सहितेषु तेषु पञ्चसु सुतेषु युधिष्ठिरादिषु पञ्चत्वात्मनः पुत्रेषु मध्ये उन्नते विशालकाये ज्येष्ठत्वात्प्रासकायवृद्धिप्रकर्षे युधिष्ठिरे पञ्चतपाः पञ्चाग्निमध्ये तपस्यापरायणो जनः प्रभाकरे सूर्ये इव विलोचनद्वयम् निजं नयनयुगलम् व्यापारयामास अर्पितवान् । पाण्डुः शुभे समये प्रथमं युधिष्ठिरमपश्यद्यथा पञ्चाग्निव्रती प्रथमं प्रभाकरमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

राजा पाण्डुने पाँचों पुत्रोंमें सबसे (ज्येष्ठ होनेके कारण बड़े) युधिष्ठिर पर सर्वप्रथम अपनी नजर टापी, उन्होंने सबसे पहले युधिष्ठिरको देखा, जैसा पञ्चाग्नि व्रत करनेवाला तपस्वी पहले सूर्यपर अपनी दृष्टि डालता है । पञ्चाग्नि व्रत वह होता है जिसमें तपस्वी अपनी चागे तरफ आग जला लेता है और ऊपरमें सूरज तपते रहते हैं, उसी वनसमें बैठा हुआ व्रती ध्यान लगाता है । इस व्रतका उल्लेख कालिदास तथा नावने भी अपने काव्योंमें किया है—‘शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्वगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रमाननन्ददृष्टिः सवितारमैक्षत ॥’ ५२ सर्ग कुमारतन्त्रम् । भाषमें—‘तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते । पञ्चमः पञ्चतपस्तपनी जातवेदस्तान्’ ॥ ५३ ॥

तपस्विनीनां स्तनपाचिनस्ते दूरकणत्कीचकदत्तकर्णाः ।

वने दिनान्ते यमुधेन्द्रपुत्रा बलकेषु निद्रासुखमन्वभूवन् ॥ ५४ ॥

तपस्विनीनामिति । ते युधिष्ठिरादयः पञ्च यमुधेन्द्रपुत्राः राजसुताः वने पाण्डु-

नाऽध्युपिते कानने तपस्विनीनां प्रतिवेशस्थितानामृषिपत्नीनां स्तनपायिनः स्तन्यरसं पिबन्तः, द्रुम् ईपत् क्रणत्सु शब्दायमानेषु कीचकेषु वेणुषु—‘कीचका वेणवस्तेस्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्भवाः’ इति परिभाषितेषु दत्तकर्णाः अर्पितश्रुतयः वेणुशब्दान् शृण्वन्त इत्यर्थः, दिनान्ते सन्ध्यासमये वल्केषु वल्कलेषु निद्रासुखम् शयनम् अन्वभूवन् अनुभूतवन्तः । वने घात्रीस्थाने ऋषिस्त्रियः, गानस्थाने वेणुस्तनः, दोलाशयनस्थाने वल्कलशयनं च तानुपाचरन्तित्याशयः ॥ ५४ ॥

वह युधिष्ठिर आदि पांचो राजकुमार वनके पड़ोसकी ऋषिपत्नियोंके दूध पीते, मधुर मधुर शब्द करनेवाले वेणुओंको ध्वनिको सुनने एवं सन्ध्या समयमें वल्कल पर सोते थे, उन लोगोंको परिचयमें भायें नहीं थीं, बाजे नहीं बजते थे और उन्हें सुलानेके लिये दोल नहीं लगाये गये थे, क्योंकि वनमें इनका प्रबन्ध कहाँसे हो सकना था ? वहाँको परिस्थितिके अनुसार ही उनका लाडल-पाडल संभव हुआ ॥ ५४ ॥

क्षुत्पीडया स्तनरसे कलहं शिशूनां

कुन्ती तदा शमयितुं कुचकुम्भयुग्मे ।

एकं युधिष्ठिरधनञ्जययोश्च भाग-

मेकं समीरणसुतस्य च संविभेजे ॥ ५५ ॥

क्षुत्पीडयेति । कुन्ती क्षुत्पीडया बुभुक्षाकष्टेन स्तनरसे स्तन्ये विषये शिशूनाम् कलहं विवादं शमयितुं निवारयितुम् तदा तत्र काले कुचकुम्भयुग्मे स्तनरूपकलशद्वये एकं कुचकुम्भम् युधिष्ठिरधनञ्जययोः धर्मपुत्रार्जुननामकयोः प्रथमनृतीयपुत्रयोः एकञ्च समीरणसुतस्य वायुजातस्य भीमस्य संविभेजे विभज्य दत्तवती । बुभुक्षापीडयाऽस्मी त्रयोऽपि कुन्तीपुत्रा यदा स्तन्यपानविषयेऽहमहमिकृतयाऽकलहायन्त तदा तेषां कलहं निवारयितुकामा कुन्ती द्वयोरात्मनः स्तनयोरेकं युधिष्ठिरधनञ्जययोर्भागमकल्पयद्रेकञ्चापरं स्तनं भीमस्य भागं कृतवती, तस्य चद्वाशित्वेन ममेनांशेनोदरपूर्तरसंभवात्तथा सति कलहकारणस्यानपनेयत्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

कुन्तीके तीनों लहके जब भूमकी पीटासे स्तन-पानमें झगड़ने लगे तब कुन्तीने अपने दोनों स्तनोंका बट्वाग करके उनका झगड़ना छुड़ाया, उसने दोनों बड़े और छोटे युधिष्ठिर तथा अर्जुनके लिये एक स्तन दिया और पूरा एक स्तन भीमके हिस्सेमें जाने दिया, क्योंकि तीनोंकी भूख वहाँ थी, यदि उसे अधिक भाग नहीं मिलता तो कलह शान्त नहीं हो सकना ॥ ५५ ॥

निशाचरैः समं वान्ये नियोद्धुमिव क्रौंतुकी ।

उत्तानशयने मुष्टिमुदग्रां मारुतिर्दधौ ॥ ५६ ॥

निशाचरं गिति । मरुतो वायोरपत्यं मारुतिः भीमः राक्षसैः समं सह वाल्ये

वालकावस्थायाम् एव नियोद्धुम् बाहुयुद्धं कर्तुं कौतुकी कुतूहलवानिव उत्तान-
शयने ऊर्ध्वमुखशयनावस्थायाम् उदग्राम् उपरि कृताम् मुष्टिम् मुकुलिताङ्गुलि-
करदशाम् दधौ । उत्तानशयो बालो भीमो यदुदग्रां मुष्टिं बबन्ध तत्तस्य भाविनो
राक्षसैः सह बाहुयुद्धस्य विषये उत्कण्ठाभिव प्राकटयदित्याशयः ॥ ५६ ॥

बालक भीम शय्या पर चित लेटा हुआ है, उसकी मुट्ठियां बंधीं तथा ऊपरकी ओर
उठी हुई हैं, वह ऐसी लगता है मानो वह राक्षसोंके साथ युद्धके लिये इस बाल्यावस्थामें
उत्कण्ठित हो, वह मुट्ठी बांधकर राक्षसोंको डरवा रहा हो ॥ ५६ ॥

ततः क्रमेण गतेषु कतिपयेषु वासरेषु—

तत इति । ततः तदनन्तरम्, क्रमेण कतिपयेषु कतिपु चन वासरेषु दिनेषु
गतेषु अतीतेषु सत्सु ।

पद्भिरात्मपितृयोपिति भूमौ स्पर्शनं परिहरन्त इवैते ।

जानुभिः करसरोजसहायैश्चङ्क्रमं चमदकुर्वत वालाः ॥ ५७ ॥

पद्भिरिति । पृष्ठे वालाः युधिष्ठिरादयः आत्मनः स्वस्य पितुः पाण्डुर्योपिति
पत्न्याम् (राज्ञो भूपतित्वेन भुवस्तत्पत्नीत्वं बोध्यम्) भूमौ (पितुः पत्न्या मातृ-
त्वेन भूमौ मातृत्वमवगत्य तस्यां पादन्यासस्य मातुः काये पादन्यासवत् परिहर-
णीयतया) पद्भिः चरणैः स्पर्शनम् स्पर्शं परिहरन्तः त्यजन्तः इव करसरोजसहायैः
कमलोपमकरसहकृतैः जानुभिः चङ्क्रमम् संचारं चमदकुर्वत चमत्कृतवन्तः, जानु-
चरणं चक्रुरित्यर्थः । वालाः प्रथमं हस्ताभ्यां जानुभ्यां च भुवि चरन्तीनि
स्वभावसिद्धं तदनुसारेण पञ्चापीमे पाण्डुपुत्रा हस्ताभ्यां जानुभ्यां च संचरमाणाः
लोकानानन्दयामासुः, तेषां तथाचरणं मातृस्थानीयायाः पृथिव्याः पादेन स्पर्शस्य
परिजिहीर्षामूलकत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हृदयम् । स्वागतावृत्तम् ॥ ५७ ॥

इसके बाद क्रमशः कुछ दिन वातने पर, मानों पाण्डुके लड़के युधिष्ठिरादि अपने
पिता-पाण्डुकी स्त्री-पृथ्वीको अपने पैरोंसे नहीं छूना चाहते हों इसीलिये वे हाथ तथा
जानुकी सहायतासे चलते थे, जो लोगोंको चमत्कृत करता था । ज्ञान-सम्पन्न जन अपने
पूज्य वर्गको अपना पैर छूलाना नहीं चाहते हैं, पृथ्वी पाण्डुमोग्या होनेके कारण पाण्डुकी
स्त्री हुई, इसीलिये उनके लड़के युधिष्ठिर आदिके लिये वह मां हुई, उसे ये लड़के अपने
पैरोंके मानों स्पर्शसे बचाना चाहते थे, इसीलिये केवल हाथ तथा जानुओंसे ही चलते
थे । लड़कपनमें जो लड़कोंका हाथ-जानुसे चलना होता है, उसीको कविने पृथिवी स्पर्श-
परिजिहीर्षामूलक बताया है । यहाँ हेतुत्वैकाग्र्य स्पष्ट है ॥ ५७ ॥

आदाय भीममतिमांसलमुत्तमाङ्गोऽप्यग्निाय जानुकृतचङ्क्रममाश्रमान्ते ।
बाहालतैव वेहनाद्विरराम शश्वत्कौतूहलं न तु कदाचन तापसीनाम् ॥ ५८ ॥

आदावेति । आश्रमान्ते आश्रमस्य समीपे जानुकृतचङ्क्रमम् जानुभ्यां चलन्तम् अतिमांसलम् अतिस्थूलवपुष्कम् बलवन्तं च भीमम् भीमसेनन्नाम द्वितीयं पाण्डुपुत्रम् आदाय गृहीत्वा अङ्गे कृत्वेत्यर्थः । अपि किञ्च शिरसि आघ्राय तापसीनाम् मुनिस्त्रियाम् बाहालता भुजवल्ली एव वहनात् भीमस्योत्थापनपूर्वकात् धारणात् विरराम निवृत्ता, (मांसलस्थूलतनोस्तद्वहनस्य श्रमसाध्यतया तासां हस्तास्तद्वहनान्निवृत्ताः) शश्वत् पुनः (तासां तापसीनाम्) कौतूहलं वहनोक्तत्वं तु न विरराम समाप्तिं न गतम् । भीमं वहन्त्यः शिरसि जिघ्रन्त्यश्च मुनिललनास्तद्भारस्यासह्यतया श्रान्तभुजा अपि प्रसन्नमुखकान्तेस्तस्य वहनान्नातृप्यन्निति तात्पर्यम् । 'बलवान्मांसलोऽसलः'—'भुजा बाहा च बाहौ स्या'दिति च त्रिकाण्डशेषः ॥ ५८ ॥

तापस ललनायै भामको जो बड़ा स्थूल तथा बलवान् लड़का था, गोदमें लेती थीं, उसका शिर चूमती थीं, ऐसा करनेमें उन तापस-स्त्रियोंके हाथ (गोद लेनेमें बोजिल भीमके भारसे) भले ही थक जाते थे, परन्तु उस दुधर बालकको गोद लेनेसे उनका मन नहीं भरता था ॥ ५८ ॥

वृद्धतापसपुरःप्रसारितं वेणुदण्डमवलम्ब्य शैशवे ।

भावयन्निव गदापरिग्रहं भाविनं पवनभूञ्चचार मः ॥ ५९ ॥

वृद्धतापसेति । मः पवनभूः वायुपुत्रः भीमः शैशवे बाल्यावस्थायाम् वृद्धतापसेन केन चिद् वृद्धेन तपस्विना पुरः भीमस्याग्रे प्रसारितं स्थापितं वेणुदण्डम् वंशयष्टिम् अवलम्ब्य गृहीन्वा भाविनं स्वेन करिष्यमाणं गदापरिग्रहम् गदास्वीकारम् भावयन् सूचयन्, इव चचार । यदैव भीमो वृद्धतापसावस्थापितं दण्डमादाय चचार तदैव लोका अन्वमासिपुर्यदयं बालो गदाग्रहणं करिष्यतीति भावः ॥ ५९ ॥

बूढ़े तपस्वियों द्वारा अपने आगेमें गन्धी गईं बांसकी लाठी धानकर जब वायुपुत्र भीम अपनी बाल्यावस्थामें चलते थे तब ऐसा प्रतीत होता था मानों वह लोगोंको सूचना दे रहे हों कि मैं कभी गदाका ग्रहण करनेवाला हूँगा । बूढ़ोंकी लाठी पकड़कर भीमके चलनेसे लोग उनके गदाकुशल होनेकी उम्मीद करने थे ॥ ५९ ॥

मुनिसुतैरविशेषजुषो वने मुहुरमी नवशैशवकेलिपु ।

मलिनतामनयन्त कलेवरं मदकलाः कलभा इव धूलिभिः ॥ ६० ॥

मुनिसुतैरिति । वने कानने मुनिसुतैः तत्रत्यमुनिवालकैः अविशेषजुषः अव्यतिरिक्तव्यवहाराः समानवृत्तयः अमी युधिष्ठिरादयः कुमाराः बालाः पाण्डुरांजपुत्राः नवासु नूतनासु शैशवकेलिपु बाल्योचितक्रीडासु मदकलाः मत्ताः कलभाः करि-

शावकाः इव धूलिभिः रजोभिः कलेवरं वपुः मलिनताम् भूसारत्वम् अनयन्त
प्रापितवन्तः, मुनिशिष्यवद् व्यवहरन्तोऽमी युधिष्ठिरादयो राजशावका इव स्वं स्वं
देहं रजसा मलिनं कुर्वन्तिस्मेति भावः ॥ ६० ॥

सर्वांशमें मुनिपुत्रोंके स्नान के पांचों पाण्डव बाल्योचित नये नये खेलोंके प्रसङ्गमें
धूलसे अपने कायको मलिन बना लिया करते थे, जैसे मल हाथोंके बालक अपनी देह
पर धूल उछाल लिया करते हैं ॥ ६० ॥

तत्र तत्र मृदुपांसुषु पाण्डोः पुत्रपादतलविन्यसनेन ।

छत्रकेतुकुलिशैः स्फुटरेखैश्चित्रवत्यभवदाश्रमभूमिः ॥ ६१ ॥

तत्र तत्रेति । पाण्डोः आश्रमभूमिः पाण्डुनाऽधिष्ठित आश्रमप्रदेशः तत्र तत्र
सर्वत्रैःस्यर्थः, पुत्राणां पाण्डोः सुतानां युधिष्ठिरादीनां मृदुपांसुषु सूक्ष्मरजस्तु पाद-
तलविन्यसनेन चरणन्यासेन स्फुटाः स्पष्टाः सुपरिचयाः रेखाः आकारविशेषाः
येषां तैस्तयोक्तैः छत्रकेतुकुलिशैः आतपत्रध्वजवज्रैः चित्रवती सचित्रा अभवत् ।
पाण्डोराश्रमे यत्र यत्र तदर्मकाः कोमलधूलिषु चेदस्तत्र तत्र तच्चरणन्यासेन छत्रस्य
ध्वजस्य वज्रस्य च स्फुटा रेखा अङ्किता अभूवस्ताभिश्च रेखाभिस्तस्याश्रमस्य
भूमिः सचित्रेव व्यधीयतेति तात्पर्यम् । एतेन ध्वजादिरेखाङ्कितचरणशालितया
साम्राज्यलक्षणं व्यञ्जितम् ॥ ६१ ॥

पाण्डुके आश्रममें कोमल धूल पर उनके लङ्के युधिष्ठिरादि बालवृन्द जहाँ जहाँ
चरण रखते थे वहाँ वहाँ उनके चरणोंमें वर्तमान स्पष्ट रेखावाले ध्वज, छत्र एवं वज्रके
चिह्न साफ साफ बनते जाते थे, जिनसे समूची आश्रमभूमि ही सचित्र सी लगती थी ।
इनका तात्पर्य यह हुआ कि उनके चरणोंमें ध्वज आदि की साम्राज्यमूक रेखाएँ वर्तमान
थीं, जिनका चित्र धूलमें बन जाँदा करता था ॥ ६१ ॥

लीलास्मितैः सुकियुगाद्गलङ्गिर्लाजलानां प्रुपतैर्दृष्टिः ।

बाला द्रुष्टे हृदि मौक्तिकानां माला ध्रुतोल्लेखनरन्ध्रसूत्राः ॥ ६२ ॥

लीलास्मितैरिति । ते बालाः युधिष्ठिरादयः पाण्डुसुताः सुकिणोः ओष्ठप्रान्तयोः
युगान् गलङ्गिः कान्त्याकारेण पनङ्गिः लीलास्मितैः सलीलहासैः लालाजलानां
द्रुष्टिः प्रुथुभिः प्रुपतैश्च विन्दुभिरपि ध्रुतोल्लेखनरन्ध्रसूत्राः शाण्वर्षगच्छिद्र-
सूत्रत्रिरहिनाः मौक्तिकानां मालाः मुक्ताब्जो द्रुष्टुः धारयन्तिन्म । मुक्ताब्जो हि
सामान्यतः शाण्वत्तेजनरन्ध्रसूत्रयुगा एव भवन्ति परमसी बाला यद्गोष्ठपुटयुगान्
स्मितकान्तीर्विकिरन्ति यच्च लालामांकरान् पातयन्ति मय्ये नाः शाण्वत्तेजनद्विद्र-

करणसूत्रगुम्फनादिरहिता मुक्तामाला एव जायन्त इति । 'प्रान्तावोष्टस्य सृकिणी'
'सृणिका स्यन्दिनी लाला'—'पृषन्ति विन्दुपुपतौ' इति सर्वत्रामरः ॥ ६२ ॥

उन पाण्डुपुत्रोंके मुखोंके ओठोंके बीच हेकर अति भास्वर मन्द मन्द मुसकान निकलती थी. माथ ही उनके लेर भी गिरा करने थे, दोनों मिलकर ऐसे प्रतीत होते थे, मानों उन बालकोंने दिना गगड़े एवं सूत्र तथा छिद्रसे वज्रित मोतियोंकी मालाएं पहन रखी हों ! लेरकी दूँटें मोतीके समान गोल गोल थी, हंसोंकी कान्धियोंने उन मोतियोंमें कात्र पैदा कर दिया होगा, इस प्रकार दोनोंका सङ्गन मालाकार प्रतीत होने लगा होगा ॥ ६२ ॥

अत्यन्तवाल्यादमृतायिताभिरन्योन्यमर्धोक्तिभिराह्वयत्सु ।

स भीमसेनोऽजनि पाण्डुपुत्रेध्वर्धोक्तनामापि च पूर्णनामा ॥ ६३ ॥

अत्यन्तेति । अत्यन्तवाल्याद् अतिवालभावाद् हेतुभूताद् अमृतायिताभिः
सुधावदाचरन्तीभिः तद्दन्मथुराभिरित्यर्थः, अर्धोक्तिभिः अस्फुटोक्तिभिर्वालोकितया
अप्रकटवर्गाभिरुक्तिभिः पाण्डुपुत्रेषु युधिष्ठिरादिषु अन्योन्यमाह्वयत्सु परस्परमा-
ह्वानं कुर्वत्सु सत्सु स भीमसेनो नाम द्वितीयः पाण्डुपुत्रः अर्धोक्तनामा अपि उक्त-
नामार्धः अपि पूर्णनामा सम्पूर्णाभिधानः अजनि जातः । वाल्यात्ते पाण्डुपुत्राः
मथुराभिरस्फुटाभिश्च वाग्भिरन्योन्यमाह्वयन्ति, ते च पूर्ण नामोच्चारयितुमपारय-
न्तोऽर्ध नामैवोच्चार्य विरमन्ति, तावत्तैव च वक्तव्यसमाप्तिं प्रतियन्ति, स्थिता-
वस्यां युधिष्ठिरार्जुनादयोऽपूर्णनामान एव तिष्ठन्ति, परं भीमसेनस्य नामनि
अर्धोच्चारितेऽपि सति स पूर्णनामा जायते, तावतापि तस्य संप्रतिपत्तेस्तावतोऽप्यं-
यस्यार्थसमाप्तत्वात्, युधिष्ठिरार्जुनादीनां नामस्वर्धोच्चारितेषु तु तथात्वं नोपपद्यत
इत्याशयः ॥ ६३ ॥

अतिवालक होनेके कारण पाण्डुके पुत्रगण अमृतोपम तुतली बोलियोंसे एक दूसरेको
पुकारते हैं, इस स्थितिमें उनके द्वारा पूरा नाम उच्चारित नहीं होता है, तब औरोंके
नाम तो अधूरे ही रह जाते हैं, परन्तु भीमसेनका नाम अर्धोच्चारित होने पर भी पूरा
हो जाता है । भीमसेनका नाम यदि आधा भी कहा जाता है तथापि उसका आधा
'भीम' एक नाम बन जाता है, क्योंकि वह भी एक सार्थकपद है, औरों के नामकी
स्थिति भिन्न है, क्योंकि उनका आधा पूरा पद नहीं होता है ॥ ६३ ॥

नदानामीयमन्त्रालिकासूनुरविलम्बितं संक्रन्दन इव पञ्चनन्दनागम-
संपदा तथा मुदममितंपचां वभार ।

तदानामिति । तदानीं बालेषु बाललीलापरेषु ससु अयम् अम्बालिकासूनुः पाण्डुः सङ्क्रन्दन् इन्द्र इव तथा पञ्चानां तत्सङ्ख्याकानाम् नन्दनानां पुत्राणाम् आगम-
रूपया सम्पदा लाभरूपेणैश्वर्येण, इन्द्रपदे—पञ्चानां नन्दने वने अगमानां पारिजा-
तादितरूपां सम्पदा समृद्धया, अमितपत्राम् अनल्पाम् सुदम् हयं वमार प्राप्त-
वान् । यथेन्द्रस्य पारिजाततरुसमृद्धया महानानन्दो जायते तथा पाण्डुरपि पञ्चा-
नाममीपां पुत्राणां लाभेन महान्तमानन्दमविन्दतेति भावः । 'सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवन-
त्पुरापाण् सेववाहनः'—'पलाशी दुद्रुमागमाः' इत्युभयव्रामरः ।

उक्त समय अम्बालिकाके पुत्र पाण्डुने पांचों पुत्रोंके लाभरूप सृष्टिके महान् आनन्द प्राप्त किया जैसे इन्द्र अपने नन्दनवनमें पांच पारिजातादि वृक्षोंके लाभरूप सृष्टिके महान् आनन्द प्राप्त करते हैं ॥

पुत्रेषु तेषु क्रमपोषितेषु विलोकयन्त्या विहरत्सु कुन्त्याः ।

आप्याययामासतुरन्तरङ्गं प्राप्यापि माद्रीतनयौ यमत्वम् ॥ ६४ ॥

पुत्रेष्विति । क्रमात् क्रमशः पोषितेषु यथोचितलालनपालनादिना पुष्टिं गमितेषु तेषु युधिष्ठिरादिषु पुत्रेषु विहरत्सु सानन्दं क्रीडत्सु सत्सु विलोकयन्त्याः विहरत-
स्तान् पुत्रान् पश्यन्त्याः कुन्त्याः माद्रीतनयौ नकुलसहदेवौ यमत्वं युग्मजातत्वं प्राप्यापि यमजौ सन्तावपि (कुन्त्याः) अन्तरङ्गं अन्तःकरणं हृदयम् आप्याय-
यामासतुः आनन्दं प्रापयामासतुः । सामान्यतो यमं हृद्वा लोको विभेति, परं यमौ—यमलौ सन्तावपि माद्रीपुत्रौ कुन्त्या हृदयमानन्दयामासतुः, तयोर्मृतमातृ-
कतया कुन्त्याः समधिकवात्सल्यमाजनन्वादित्यर्थः । यमत्वं प्राप्यापि कुन्त्या हृदयमानन्दयामासतुरिति विरोधः, यमत्वं युग्मत्वमिति च तत्परिहारः । विरो-
धामासोऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

पाण्डुके पांचों पुत्र जब क्रम-क्रमसे पुष्ट होकर विहार करने लगे, उक्त उन्हें देखनां हुई कुन्तीके हृदयको माद्रीके पुत्र नकुल तथा सहदेव यमत्ववाली होकर भी आनन्दित करते थे, यमत्व शब्दका साधारणतः 'यमका भाव' यह अर्थ प्रतीत होता है, इन अर्थमें विरोध है, क्योंकि जो यमत्व प्राप्त करेगा वह कित्तीको आनन्दित कैसे करेगा, उससे तो सती टरेगी, परन्तु यमत्वका अर्थ जब युग्मजातत्व—जुहुआवन किया जायगा तब विरोध हूट जायगा । यही विरोधामास यहाँ पर है ॥ ६४ ॥

तैरादराद्वनलतासु दृढीकृतासु दोर्लाविधेः परिचितस्य सहाषिपुत्रैः ।

प्रायिलक्ष्वमसकृत्पवमाननूनोरारोहणं द्रुतमभूद्वसानभूमिः ॥ ६५ ॥

तैरादरादिति । तैः युधिष्ठिरादिभिः पाण्डुपुत्रैः ऋषिपुत्रैः तपस्वितनयैः सह दृढी-
कृतासु त्रिचतुरादिलतातन्तुमेलनेन स्रवल्लवं गमितासु वनलतासु वनलतारूप-
रज्जुपु आदरात् सातिशयस्नेहवशात् परिचितस्य कृतस्य दोलावित्रेः दोलारोह-
णस्य पर्यायल्लवं क्रमप्राप्तं पवमानसूनोः वायुपुत्रस्य भीमस्य आरोहणम् असकृत्
अनेकधा द्रुतम् आशु अवसानभूमिः अभूत् अजायत । अयमर्थः—दोलारोहणं
कामयमानाः पाण्डुपुत्राः सवयोभिर्ऋषिपुत्रैः सह लतातन्तुत्रिचतुर्वारमावर्त्य
रज्जुतां नीत्वा दोलामारभन्ते पर्यायेणारोहन्ति च परं पर्यायक्रमेण यदैव भीम-
स्यारोहणस्यावसर आयाति तदैव सा दोला द्रुतं भज्यते, न काकतालीयेनेदं
भवति किं त्वसकृदिदं दृष्टमित्यर्थः । एतेन भीमस्य ममधिकसारवत्ताकृता
भारवत्ता व्यञ्जिता ॥ ६५ ॥

मुनिपुत्रोक्ते साय निलकर पाण्डुपुत्रोने लताओंको तीन-चार बार लपेट कर उत्तीका
झूला बनाकर क्रम क्रमसे उस पर चढ़कर बड़े शौकसे झूलने थे, क्रमशः जब भीमका
पर्याय आता, तब उसके चढ़ते ही वह झूला टूट जाता, ऐसा अनेक बार होता था ।
उनके भारको वह लताओंका झूला बर्दास्त नहीं कर पाता था ॥ ६५ ॥

भीमेन दन्तयुगले विधृतं यमन्ये वन्येभमारुहुरद्रिनिभं सगर्भ्याः ।
शुण्डां प्रगृह्य विजयः स्वयमेव मानी तं लीलया रदपथेन समाारोह ॥६६॥

भीमेनेति । अन्ये अर्जुनातिरिक्ताः भीमस्य सगर्भ्या आतरो युधिष्ठिरनकुल-
सहदेवाः भीमेन दन्तयुगले उभयदन्तदेशे विद्यतम् धृत्वा निश्चलतामापादितम्
यम् अद्रिनिभम् पर्वततुल्यम् उन्नतं वन्येभम् अरण्यचरं गजम् आरुह्यः, मानी
अभिमानशाली विजयोर्जुनः स्वयम् आत्मना एव शुण्डां प्रगृह्य रदपथेन दन्त-
मार्गेण (तं वन्येभम्) आरुहोह । मानिनो नान्यस्योपकृतिं मर्पयन्तीत्याशयः ॥६६॥

अर्जुनको छोड़कर और युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव, भीमके द्वारा दांत पकड़ करके
खड़ा किये गये जिस वनजग पर चढ़ते थे, उसी हाथीपर अभिमानी अर्जुन बिना भीम की
सहायनाके ही उस हाथीका शुण्डाको पकड़कर दांतके मार्गसे चढ़ जाना था ॥ ६६ ॥

तदनु विधिवदुपनीतानां क्रमेण मधुरेण वयसा शिरसा च विधृत-
वपुषां विनयगौरवपुषां सकलासु कलासु कौशलमुन्मीलयतां तेषां
यशांसि वलभेदनमदावलस्य धाम्ना युगलमपि युगपदुल्लङ्घयामासुः ।

नदन्विनि । तदनु तदनन्तरम् विधिवत् यथाशास्त्रमर्यादम् उपनीतानाम् उपनी-
यनानाम् कृतयज्ञोपवीतसंस्काराणाम् क्रमेण मधुरेण रमणीयेन वयसा वाल्यात्परेण

यौवनेन विधत्तवपुषाम् आश्रितशरीराणाम् शिरसा मस्तकेन च विनयगौरवपुषाम्
विनयेन व्यवहारं कुर्वताम् विनीतानामित्यर्थः, सकलासु कलासु तत्तद्विद्याविगेषेषु
कौशलम् दक्षताम् उन्मीलयतां प्रकटीकुर्वताम् तेषां पाण्डुपुत्राणां वशांसि नम्रता-
जन्याश्च कीर्त्तयः बलमेदन इन्द्रस्तन्मदावलस्य हस्तिन पेरावतस्य धाम्नो युगलम्
आवासस्थानद्वयम् सागरं स्वर्गं च युगपत् सहैव उल्लङ्घयामासुः । तेषां कीर्त्तयः
सागरं तीर्त्वा स्वर्गं चातिक्रम्य प्रासरद्वित्यर्थः । पेरावतस्य जन्मस्थानं सागरः,
स्थितित्थानं स्वर्गः, तदुभयमत्र धामयुगलपदार्यः ।

इसके बाद यथाशास्त्र उन बालक्योंका वक्षोपवीन संस्कार हुआ, उनका शरीर रमणीय
यौवनसे पूर्ण हुआ और उनका शिर विनयसे नम्र हुआ, उन्होंने मारी कलाओंमें कौशल
प्राप्त किया, इन सभी कारणोंसे उन पाण्डुपुत्रोंका वश रन्द्रके हाथों पेरावतके दोनों
स्थानों—सागर तथा स्वर्गको न्यथ साथ पार कर गया । अर्थात् उनका वश नागरके
पारमें और स्वर्गके भी ऊपर फैल गया ।

नवतरुणिमलक्ष्मीनन्दनीयं शरीरं

कुरुवृषभसुतानां कुर्वती नेत्रपात्रम् ।

मुनिततिरिति मेने मोहनाय त्रिलोक्याः

स्वविशिख इव कामः सोऽपि किं पञ्चधाऽभूत् ॥ ६७ ॥

नवनमपिनेति । मुनीनां ततिः समुदायः नवस्य नूतनस्य सद्य उद्भिन्नस्य तरु-
णिम्नो यौवनस्य लक्ष्या शोभया नन्दनीयं प्रशंसनीयं लोभनीयं च कुरुवृषभ-
सुतानां पाण्डुपुत्राणां शरीरं वपुः नेत्रपात्रं चक्षुर्विषयं कुर्वती सती त्रिलोक्याः
लोकत्रयस्य मोहनाय वशीकरणाय सः प्रसिद्धपराक्रमः कामः कन्दर्पः अपि स्वस्या-
त्मनः कामस्य विशिखो वाणः (पुष्पम्) इव पञ्चधा पञ्चप्रकारकः अभूत् किम्
इति मेने मन्यतेस्म । अयमाशयः—अतिसुन्दर-यौवनशोभा-सम्पन्नान् गुताद्
पाण्डुपुत्रान् दृष्ट्वा मुनयः स्वचेतसि सम्भावयन्ति 'किं लोकत्रयं वशीकर्तुं कामो-
ऽपि स्वविशिखवत् पञ्चधा जात' इति । तद्विशिखस्य पञ्चप्रकारकत्वं प्रसिद्धमेव ।
उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६७ ॥

नवयौवनकी शोभासे युक्त इन पाण्डुपुत्रोंको देखकी देखकर मुनियोंकी मण्डली वेत्ता
समझती थी कि क्या संसारकी अपने वशमें करनेके लिये कामदेवने अपने वाणों (कूलों) को
तर्ह पांच प्रकारका रूप धारण किया है ? कामके पांच वाण प्रतिष्ठ हैं, उन्हींको तरु-
स्य कामदेवकी पांच ठी दन गया है क्या ? ॥ ६७ ॥

अथ कदाचिदखिलहरिदन्तरनिरन्तरवलमानमलयपत्रमानकम्पित-
चम्पकसंपादितसौरभसंपदनुकम्पितनिलिम्पपथाः केसरकुसुमकेसरशिख-

रभासुरयूलीधूसरदिशो मनसिजविजयसहकारचतुरसहकारपल्लवतल्लजपरिचर्वणगर्वायमाणकलकण्ठयुवकण्ठोक्तपथिकजनसंदोहजीवितसंदेहा वनदेवतावदनतिलकायमानतिलककलिकावलिपलितंभाबुकुनभोविभागा मन्दनहुतमुगङ्गारसदृशकमलभृङ्गारुमधुरसासङ्गारचितमदभृङ्गारवधिभवतुङ्गारहितमिथुनशृङ्गाररसाः समुन्मिषद्वासन्तिकामिषेण सीमन्तिनीरतेन्दन्तं दुरन्तं विचिन्त्य रहसि वसन्तं नृपं तमिव हसन्तो वसन्तोदयवासरा मन्दं मन्दमूरण्याङ्गधरण्यां कमपि विकासमापादयामासुः ॥

अथ कदाचिदिति । अथ कदाचित् अनन्तरं कस्मिंश्चित्काले वसन्तोदयवासराः वसन्ताख्यस्यर्त्तोः उदयस्य आविर्भावस्य वासराः दिवसाः मन् मन्दम् लघु लघु शनैःशनैरित्यर्थः, अरण्याङ्गधरण्याम् वनावयवभूमौ पाण्डुसेवितवनभूमवित्यर्थः, कमपि वर्णयितुमशक्यं विकासम् उद्रेकम् आपादयामासुः । वसन्तदिवसाः कदाचित्तस्य वनविभागस्य महान्तं विकासं चक्रुरित्यर्थः । ते वसन्तदिवसाः कीदृशा इत्यपेक्षायामाह—अखिलेत्यादि । अखिलेषु सर्वेषु हरिताम् दिशाम् अन्तरेषु मध्यभागेषु निरन्तरम् सततं बलमानैः चलद्भिः पवमानैः वायुभिः कम्पिताः चालिताः ये चम्पकाः चम्पकाख्यकुसुमतरवः तैः मन्पादितया वसन्तागमसमये लब्धया सौरभसम्पदा सुगन्धसम्पत्त्या अनुकम्पितः अनुगृहीतः निखिलः निलिम्पपथः देवमार्गा आकाशो येषु तादृशास्तथोक्ताः, सर्वासु दिशासु सततं बहुद्भिर्मलयानिलैः कम्पितानां चम्पकवृक्षाणां सुगन्धेन वियद्योजयन्त इति विशेषणार्थः । केसरकुसुमानां वकुलपुष्पाणां ये केसराः किञ्चलकास्तच्छिखरेष्वग्रभागेषु भासुराभिः स्थिन्वा प्रकाशमानाभिः धूलीभिः पुष्पपरागैः धूमराः नलिनाः दिशो येषु तथोक्ताः, वकुलधूलिमलिनीकृतदिशावकाशा इत्येतद्विशेषणार्थः । मनसिजस्य कामदेवस्य विजये सकलपराभवे सहकारः सहायता तत्र चतुरस्य दत्तस्य सहकारस्यात्रतरोर्यं पल्लवतल्लजाः प्रशंसनीयाः पल्लवास्तेषां परिचर्वणेन आस्वादनेन गर्वायमाणः सगर्वः कलकण्ठयुवा युवककोकिलस्तस्य कण्ठेनोक्तः म्पष्टमभिहितः पथिकजनसन्दोहस्य पान्थकुलस्य जीवितमन्देहो येषु तथोक्ताः, कामस्य लोकविजये सहायभूतानां चूनवृक्षाणां नवपल्लवास्वादनेन सगर्वाणां कोकिलयूनां कण्ठेन स्फुटानिधीयमानपथिककुलप्राणसंशया इत्यर्थः । वनदेवतानां वनाधिष्ठात्रीणां देवतानां वदनेषु मुखेषु निलकायमानाः चन्दनविन्दुवदवभाममानानि यानि तिलकानि पुष्पभेदास्तेषामंकलिकानां कुड्मलाना वलिभिः समुद्रायैः पलितंभाबुकः नभोविभागः

१. 'वृक्षार' । २. 'मनसि विचिन्त्य' ।

३. 'अरण्याङ्गधरण्याम्' इति पा० ।

आकाशदेशो येषु तयोक्ताः, विकसितानि तिलककुसुमानि वनदेवताहृद्यतिलका-
नीव प्रतिभान्ति, तैश्च ध्रुवलिन आकाशदेशो रवेतकेणो बृह इव येषु दिनेषु प्रती-
यते तादृशा इत्याशयः । मदनः काम एव हुतमुगग्निः तदङ्गारसदृशानि यानि कम-
लानि तान्येव चङ्गारवः 'सुरार्हा' शब्दस्थानानि सूक्ष्मसुन्वानि मद्यपात्राणि तेषु
यो मधुरसः परागः स एव मधुरसो मद्यम् तदासङ्गेन तदासेवनेन रचितो
जनितो मद्यः मत्तता येषां तेषां चङ्गारणां भ्रमराणामारवाः गुञ्जितानि तेषां विभवेन
गमृष्टया नृहः विभालः अरहितानाम् अवियुक्तानां मिथुनानां स्त्रीपुंसानां यूनो
चङ्गारसः संभोगसुखं येषु ते तयोक्ताः, कमलानि रक्तमतया कामहुतमुगङ्गारा-
कृतीनि, तान्येव सूक्ष्मसुखं सीधुभाण्डानि तेषु वर्तमानो यो मधुरसो मद्यं परागश्च
तदास्यादनेन मत्ता भ्रमराः शब्दायन्ते, तदुखनिसमेधितमदनाश्च युवानो
महत्संभोगसुखमनुभवन्ति येषु तादृशा इत्येतदर्थः । समुन्मिषन्त्यः विकसन्त्यो
या वासन्तिका मायवीकुसुमानि तासां मिषेण छलेन तं नृपं पाण्डुं हसन्तः उप-
हसन्तः, कीदृशम् पाण्डुम् ? इत्यपेक्षायाम्—स्त्रीमन्तिनीरतेः स्त्रीसंभोगस्य उद-
न्तम् वृत्तं दुरन्तम् किन्दमशापस्यावन्व्यतया, मृत्युपर्यवसायिनं विचिन्त्य विभाव्य
गृह्णि पृकान्ते उद्योपकवस्तुवजिते वसन्तम्, इति विगेषणं बोध्यम् । उपमा-
रूपकौत्सेचानुप्रासानां संसृष्टिः ॥

इतरे वाट समा दिशाओंमें निरन्तर बहती हुई हवासे कांपते हुए चम्पक द्वारा
प्रकटित सुगन्धने आकाशको सुक करनेवाले, कुरवक फूलके विश्वकर्मा धूलसे दिशाओंको
मलिन करनेवाले, कामकी दिव्यदयमें सहायता-रक्ष कामके प्रशुनर्त्तय पल्लवोंके आत्वा-
दनसे मगन होकिल युवा द्वारा रसद जण्टसे बड़ा गया है अधिकजनोंके जीवनमें मन्देहलिन
दिनोंमें ऐसी, वनदेवताके मुखके तिलकका तगड़ लगनेवाले तिरक प्रमूनोंकालिनोंके नमूहसे
ज्वेतमस्तकवाना बृह वन गया है आसमान जिनमें ऐसी, कामदेवरूप आगेके अहारीके समान
प्रतीत होनेवाले कमलसे सुरारी (मद्यपात्र)में स्थानि दुष्परसन्तर मदिगके सेवनसे मगवाले
धननोंके अङ्गान-मृष्टिसे विगल हो गया है संयुक्त कुदकोंका संभोग सुख जिन दिनोंमें
रताइया, स्त्रीसंभोगका इत्तान्-मृत्युपर्यवसायी होगा ऐसा सोचकर पृकान्तमें देते हुए
गजा पण्टुको किलनो हुट नाथवाके बड़ानेसे इमने हुए वसन्त श्रुतुके दिन धनि उडम
पवतनी लददी भूमिमें अवर्गनीर दिवासको प्राप्त हुए ॥

किं शुकस्य वदने रुचिरत्वं किं शुकस्य हृदयेऽपि यशित्वम् ।

किंशुकस्य कुमुमेषु नदन्ती शंसति स्म मधुपातिरितीव ॥ ६८ ॥

किं शुनत्वेति । शुकस्य पत्रिविगेषस्य वदने चञ्चौ रुचिरत्वं सौन्दर्यं किं कीदृ-
शम् ? पलाशपुष्पममर्षं रक्तिनवकिनादिकृतं शुकवदनस्य सौन्दर्यं न गण्य-
मित्यर्थः, शुकस्य हृदये व्यासपुत्रस्य वित्तेऽपि कीदृशं वशित्वं जितेन्द्रियत्वम् ,

तदपि न प्रशंस्यम्, कामोत्तेजकपलाशकुसुमदृशनेन तस्याप्यपनेयत्वादिति भावः । किञ्चुकस्य पलाशस्य कुसुमेषु नदन्ती शब्दायमाना मधुपालिः भ्रमरमाला इतीव शंसवित्स्म कथयवित्स्म । शुक्रमुखानानि पलाशपुष्पाणि मुनीनामपि मोह-
कराण्यत्रिरासन्नित्यर्थः ॥ ६८ ॥

पलाशके फूलोंपर गुब्बार करती हुई भ्रमरमाला नानों कइ रही थी शुक्रकी चोंचकी लालिना क्या है ? और शुक्रदेवमुक्तिके हृदयका वशित्वनी क्या है ? इस पलाश-पुष्पके समान शुक्रवदननी पराजित है और इसको देखकर शुक्रमुनिनी अपना वशित्व खोदेगे ॥६८॥

कुरवके रवकेलिभृतः सुधासमधुरं मधुरं मधु षट्पदाः ।

पपुरवापुरवार्यमपि स्मयं नृपवने पवनेरितपादपे ॥ ६९ ॥

कुरवक इति । पवनेरितपादपे वायुकम्पितदुमे अत्र नृपवने पाण्डोराश्रमवर्तिनि कालने कुरवके तदाख्यकुसुममेदे रवान् गुञ्जितानि केलीः क्रीडाश्च विभ्रति ये ते तथा रवकेलिभृतः षट्पदाः भ्रमराः सुधासमधुरं सुधोपमम् मधुरं हृद्यत्वाद्मन् मधु पुष्परसं पपुरास्वादयानामसुरपि च अवार्यं दुवारम् अतिप्रबलम् स्मयम् नदम् अवायुः प्राप्तवन्तः । वातकम्पितवृष्टे पाण्डोराश्रमे भ्रमराः पुष्परसं पीत्वा मत्ता अजायन्तेत्यर्थः । अत्र वाक्यार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमुप्रासश्च ॥ ६९ ॥

हवासे झूठे हुए बूझोते नरे उस पाण्डुनृपके आश्रमस्थ वनमें कुरवकके बूझोंपर गुब्बार तथा क्रीड़ा करनेवाले भौरि अदृत्तन स्वाडु मधुर पुष्परस पीकर स्वदः अपरिहार्य नदने नच हो रहे थे ॥ ६९ ॥

अथास्मिन्नमुना तपोवनपरिसरे पटीरगिरिवन्धुना गन्धवहस्तनन्धयेन संनिधिं नीयमानो मद्रजःपरिग्रहस्तपस्यन्तमपि मनस्यन्तः कं परिताप-
संपदा न लिम्पेदित्ययान्तिरमप्यलिगिरा बोधयन्त्यामिव वनवासन्त्यामयं क्षणादेव क्षितिपतिरिच्छुधन्वो लज्यतामध्यरुद्रम् ।

अथेति । अयं एतदनन्तरम् वासन्त्यान् नाधवीलतायान् इति वध्यमाणप्रकारकम् अयान्तरम् अन्धमर्यम् रिष्टं वाक्यमित्यर्थः, अपि अलिगिरा भ्रमरशब्देन बोधयन्त्यान् प्रतिपादयन्त्यान् इव अयम् क्षितिपतिः राजा पाण्डुः जगात् क्षिति इषुधन्वन्तः कामदेवस्य शरव्यतां लज्यत्वम् अध्यरुद्रत् आरुढः कामातुरो जात इत्यर्थः । वासन्त्या किमुकमित्यपेद्यामाह—मन्निविति । अस्मिन् अत्र कुटीर-परिसरे पर्जशालासविवे अमुना एतेन पटीरगिरिवन्धुना मलयाचलसन्धन्विना गन्धवहस्तनन्धयेन बालपवनेन मन्दानिलेनेत्यर्थः, सन्निधिं नीयमानो समीप-
स्थाप्यमाणः मद्रजःपरिग्रहः नम वासन्त्याः रजसः परागत्य परिग्रहः संपर्कः,

१. 'तपोवनकुटीरपरिसरे' । २. 'मद्रजापरिग्रह' । ३. 'वासन्त्यामियन्' । इति पा० ।

(अर्यान्तरे-भद्रजः मद्रदेशोद्भवः परिग्रहः स्त्री माद्रीरूपा ललना) तपस्यन्तम् तपस्यासंलग्नम् अपि कम् अन्तः मनसि चित्ते परितापसम्पदा न लिम्पेत् परितप्तं न कुर्यात् । सर्वोऽप्यस्मिन् समये वासन्तीपुष्परजसा सम्पर्कमवाप्य तपस्यापरायणः सद्यपि मनसि कामविकारं लभेतेति सर्वसाधारणी कामविकृतिरुक्ता, मद्रजा तपस्वी समीपस्था चेत् पाण्डुस्तपस्यद्यपि कामविकृतचेता जात इति पाण्डुपत्नीयोऽर्थः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः ॥

इसके बाद इस पर्णशालाके पासमें बहनेवाले इस मलयाचल-सम्बन्धी बालक पवन-मन्दानिलके द्वारा समीप लाये गये वासन्ती परागके (माद्री-स्त्रीके) सम्पर्कमें आकर तपस्यामें निरत रहने वाला भी कौन जन अन्तश्चित्तमें कामविकारजन्य परितापको नहीं प्राप्त करेगा इस द्वयर्थके वाक्यको अमरके शब्दोंसे जब वनकी माधवीलता कहने लग गई तब-तुरन्त-यह राजा पाण्डु कामदेवके षण्णका लक्ष्य बन गया, पाण्डुका हृदय काम पीडित हो गया ॥ ६९ ॥

परिहृत्य तनुं चित्ते वाणं कामो मुमोच यत् ।

अन्तरेवातिरक्तोऽभूद्भ्रमणस्तद्वहिरुत्पः ॥ ७० ॥

परिहृत्वेति यत् यस्मात् कारणात् कामः कामदेवः तनुं शरीरं परिहृत्य विहाय चित्ते हृदये वाणं निजं शरं मुमोच त्यक्तवान् प्राहरदित्यर्थः, तत् तस्मात् नृपः पाण्डुः अन्तः चित्ते एव अतिरक्तः सातिशयकामासक्तः बहिः शरीरे भ्रमणः अभूत् । यत्र प्रहास्तत्रैव भ्रणोदयस्तद्देश एव रक्तनिर्गमेन रागश्च भवति, अत एव कामेन हृदयेऽतिग्रहतः पाण्डुर्बहिरभ्रमणो हृदये रक्तः सातिशयोद्रिक्तकामवासनश्चाजायते-त्याशयः ॥ ७० ॥

कामदेवने शरीर छोड़कर हृदय पर ही प्रहार किया था, अतएव राजा पाण्डु बाहरसे बिस्कुल भ्रमण- परहित होकर भी भीतर हृदयमें अतिरक्त (खूनसे रंगा-सातिशयकामी) हो उठे ॥ ७० ॥

कं केलिदेशमुपयाम्यधुनेति ताव-

त्कङ्कलिसंचलनकल्पितचित्रशोभम् ।

माद्रया करेणुरिव साकमसौ करेण्वा

गूढं ययो कुरबकद्रुलतानिकुञ्जम् ॥ ७१ ॥

कं केलिदेशमिति । असौ नृपो राजा पाण्डुः तावत् आदौ अधुना कं केलिदेशम् स्त्रीरूपयुक्तं स्थानं रतियोग्यं निमृत्तं स्थलमित्यर्थः, उपयामि ? इति (विभाष्य) करेण्वा गजस्त्रिया साकं सह करेणुर्गज इव तथा सन्निहितया माद्रया साकं कङ्कलिद्रुवस्य कुञ्जमेवस्य संबलनेन मिलनेन कल्पिता घटा चित्रा आभर्यजननी

शोभा यस्य तादृशम् कुरवकद्रोः कुरवकवृक्षस्य लतानिकुञ्जं लतापिहितं स्यान्
ययौ गतवान् । माद्रीमादाय लतागृहं प्रविष्ट इत्यर्थः । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे' इत्य-
मरः । गजोपमया मदमत्ततोक्ता सती रतिप्रवृत्तौ प्रयोजिका व्यक्ता ॥ ७१ ॥

कामवासनासे पीडित होकर राजापाण्डुने पड़े यह चिन्ताकी कि किस कीड़ामवनमें
प्रवेश करें, इस प्रकार विचार करके वह मतवाला हाथी जैसे इधिनीको साथ ले उसी
तरह माद्रीके साथ कहेलि वृक्षका साहचर्य होनेसे जिसकी शोभा आश्चर्यजनक रूपमें
बढ़ गई है ऐसे कुरवक वृक्षके निकुञ्जमें प्रवेश कर गये ॥ ७१ ॥

शापं च मृत्युप्रदमप्रजातेस्तापं च पत्युः स्मरजं निरीक्ष्य ।

दूरेतरस्मिन्सुरतेऽपि देव्या दोलायमानं हृदयं तदासीत् ॥ ७२ ॥

शापमिति । अग्रजातेः ब्राह्मणस्य किन्द्रमाख्यमुनेः मृत्युप्रदम् मरणपर्यवसा-
यिनं शापम्, पत्युः पाण्डोः स्मरजं कामवासनोद्रेकजनितं तापम् वेदनाञ्च
निरीक्ष्य दृष्ट्वा सुरते रतिकैलौ दूरेतरस्मिन् अत्यन्तसन्निहिते सत्यपि (कामी यतिः
कामिन्या प्रौढया च स्त्रिया समेतो रहसि स्थितः कालश्च वसन्त इत्येवमुन्माद-
कारणसमवधाने सत्यपीत्यर्थः) तदा तस्मिन्मवसरे देव्याः माद्रथाः तत् हृदयम्
(यत्रैकत्र कामवासनया समं पत्युः कामवेदनाज्ञानं, परतश्च पत्युर्मरणज्ञानं
विद्यते) दोलायमानम् कम्पमानम् किङ्कर्त्तव्यविमूढम् आसीत् अजायत । सा रमेय
रतिं प्रार्थयमानं प्रियं निवारयेयं वे'ति निर्णेतुं न समर्याऽऽसीदित्याशयः ॥ ७२ ॥

मृत्यु देनेवाले किन्दम मुनिके द्वारा दिये गये शापको और अपन प्रियतम राजा पाण्डु
के हृदयमें लगी कामवासनारूप आगको देखते हुई माद्रीका हृदय उस समय अति
सन्निहित रतिक्रीड़ाके विषयमें अति किङ्कर्त्तव्य विमूढ हो रहा था, वह कर्त्तव्यका निर्णय
नहीं कर पा रही थी ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोगे चतुरः स पाण्डुः प्रसूनतल्पे प्रविवेशितायाः ।

क्षौमं विभेद स्मरैराजधानीक्षौमं करम्भोजदलेन तस्याः ॥ ७३ ॥

चाटुप्रयोग इति । चाटूनां प्रियमधुरवाक्यावलीनां प्रयोगे व्यवहारे कुशलः
निपुणः प्रियानुनयनप्रवीण इत्यर्थः, स पाण्डुः प्रसूनतल्पे पुष्पनिर्मिते शयनीये
प्रविवेशितायाः शायितायाः तस्याः माद्रथाः स्मरराजधान्याः कामनिवासभूतेर्च-
राङ्गस्य क्षौमं प्राकारभूतम् आवरणम् क्षौमम् वस्त्रम् करम्भोजदलेन कररूपेण
कमलपत्रेण विभेदं शयिलीचकार । अत्र कामराजधानीप्राकारस्य कमलदलकर-
णकं भेदनं निवध्यमानं विरोधमाभासयति वस्तुस्तु वस्त्रपर्यवसायित्वेन न विरोधः ।
'क्षौमं दुकूले प्राकारे' इति विश्वः ॥ ७३ ॥

प्रियाकी खुशामद करनेमें अनुनयनमें-निपुण उस राजा पाण्डुने फूलकी सेज पर सुलाई गई माद्रीके स्मरराजधानी-वराङ्गके प्राकाररूप वस्त्रको अपने कमलदलरूप हाथसे ढीलाकर दिया-छोल दिया ॥ ७३ ॥

तत्र तौ राजदम्पती मुनिशापवलयपरिचिचीपत्रेव, मुहुरंभङ्गुरालिङ्गन-मङ्गलतरङ्गितकुचकुम्भसंभृतधर्मजलनिर्मितमदनयौवराज्याभिपेकमधरित-मधुरसमधुरिमाधरविम्ब्रविडम्बिताम्बरचरकुटुम्बिजीवनमतिजयपम्फुल्य-मानधम्मिल्लविगलदविरलवकुलमुकुलपुनरुक्तपुष्पतल्पम् विगणितवीणागु-णकणितमणितमसृणितमतिचिरप्रमुपितमसमशरसमरमुन्मीलयामासतुः ।

वदति । तत्र पुष्पशय्यायाम् तौ राजदम्पती माद्रीपाण्डु मुनिशापस्य किन्दम-प्रदत्तस्य 'रत्यन्तं जीवनं पाण्डोरि'तिशापस्य वलं सामर्थ्यम् तस्य परिचिचीपा परिचेतुमिच्छा 'सत्योऽसत्यो वाऽसावि'ति जिज्ञासा तथा इव मुहुः वारंवारम् अभ-ङ्गुरेण अतिदृढेन आलिङ्गनमङ्गलेन आश्लेषसुखेन तरङ्गितौ पूर्णौ यौ कुचकुम्भौ ताम्यां सम्भृतः सम्पादितः धर्मजलनिर्मितः स्वेदविन्दुकृतः मदनयौवराज्याभि-पेको यत्र कर्मणि तत्तथा, आलिङ्गिताभ्यां सुखिताभ्यां च स्तनाभ्यां सवता धर्म-जलेन कृतकन्दर्पराज्याभिपेकमित्येतद्विद्याविशेषणपदार्थः । अधरितस्तुच्छीकृतौ मधुरसस्य मधुनः स्वादस्य मधुरिमा माधुर्यं येन तेन विम्बेनेव अधरेण विड-म्बितम् अनुकृतम् अम्बरचरकुटुम्बिनां देवानाम् जीवनम् अमृतं यत्र तत्तथा, मधुरसातिशायिमाधुर्यशालिविम्बोपमाधरानुकृतमित्येतदर्थः । अतिजवेन अति-वेगेन पम्फुल्यमानात् शिथिलीभवतः धम्मिल्लात् विगलङ्गिः पतङ्गिः अविरलैः व्यापकीभवद्विर्वहुभिरित्यर्थः, वकुलमुकुलैः अशोकपुष्पैः पुनरुक्तं द्विगुणीकृतं पुष्प-तल्पं यत्र तत्तथा । रतस्यातिशयवेगप्रवृत्ततया चलित्ताद्वम्मिल्लात्रिपतद्विर्वहुभिः कुसुमैर्यत्र पुष्पशयनं द्विगुणीभूतपुष्पं जायते तथेति भावः । अवगणितं तुच्छतां गर्मितं वीणाया गुणस्य तन्व्याः कणितं शब्दो येन तादृशेन मणितेन रतिकृजितेन मसृणितं निविड्डीकृतम् । एतच्च रतविशेषणम्, एवमप्रेतनमपि । अतिचिरप्रमु-पितम् बहोः कालाध्यतिवद्धम्, असमशरस्य कामदेवस्य समरं युद्धम् सुरतमि-त्यर्थः, उन्मीलयामासतुः प्रकटीचक्रतुः ।

उस पुष्पशय्या पर पाण्डु तथा माद्रीन कामयुद्ध-सुरत क्रीडा प्रकट किया, नानो बह दोनों किन्दम मुनि द्वारा दिये गये शापके बलकी परीक्षा कर रहे हों उस रतिमें बारबार किये गये आलिङ्गनजनित मुखके होनेसे तरंगित कुचरूप कुम्भसे धर्म जल (स्वेद) चू रहा था मानो कामदेवका यौवराज्याभिपेक हो रहा था, मधुके रसकी तुच्छ करनेवाले ओष्ठ विम्बसे

अपने माधुर्यके द्वारा अम्बुचारी देवोंके जीवनधार अमृतका अनुकरण किया जा रहा था, रतिरमत्तमें सबेग प्रवृत्त होनेके कारण खुले हुए केशपाशसे गिरनेवाले फूल उन दोनों की पुष्पशय्याकी द्विगुणित बना रहे थे, बीणाके तारकी झङ्कारकी मात करनेवाले रतिकालिक शब्दसे जो रतिक्रीड़ा युक्त थी और जिस रतिका भोग उन दोनोंने बहुत दिनोंसे छोड़ दिया था ॥ ७३ ॥

आयुषः संततिं दीर्घामावहन्नपि पौरवः ।

आयुषः संततेरन्तर्माजगाम रतेरिव ॥ ७४ ॥

आयु रति । पौरवः पाण्डुः आयुषः तन्नामकस्य स्ववंशपूर्वपुरुषस्य दीर्घां चिरानुवर्तिनीम् सन्ततिम् परम्पराम् आवहन्नपि सन्तानोत्पादनद्वारा कुर्वन्नपि (आयुषो जीवनादृष्टस्य दीर्घां सन्ततिम् अनुवृत्तिम् आवहन् धारयन्नपि, आयुषा युज्यमानोऽपीत्यर्थोऽपि प्रतिभासते) आयुषः सन्ततेः जीवनानुवृत्तेः अन्तं समाप्तिं रतेः स्त्रीसुखस्यान्तमिव आजगाम प्राप, समाप्तायामेव रतिक्रीडायां पाण्डुर्गतासुरभवदिति भावः । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ७४ ॥

पुरुवंश प्रदीप्त राजा पाण्डु आयु नामक अपने पूर्वपुरुषकी वंश-परम्पराको सन्तानुजनन द्वारा लम्बी बनाते हुए भी (जीवनादृष्टकी विशालताकी धारण करते हुए भी) आयुके अवसानकी रतिके अवसानके समान ही प्राप्त हुए, अर्थात् रतिके समाप्त होते ही पाण्डुकी जीवन यात्रा समाप्त हो गई । आयु-नामक पुरूरवा और उवर्षीके पुत्र एक राजा हो गये हैं, वह चन्द्रवंशके प्रधान पुरुष थे ॥ ७४ ॥

नृपस्य दूरीकृतपाशसंगमं यमं विहायैकमुपेयुषो वधूम् ।

अजलमूरीकृतपाशसंगमो यमोऽपरः संनिदवे लतागृहे ॥ ७५ ॥

नृपत्येति । एकं दूरीकृतः त्यक्तः पाशस्य संसारस्य बन्धनरूपस्य संगमः यत्र तादृशं त्यक्तविषयवासनं यमम् निगृहीतेन्द्रियगणतयाश्वस्थानं विहाय त्यक्त्वा वधूम् स्वस्त्रियं माद्रीम् उपेयुषः रतिसंगमेन प्राप्तवतो नृपस्य पाण्डोः अजलम् संवतम् ऊरीकृतः स्वीकृतः पाशसंगमः पाशास्यबन्धनसाधनं येन तादृशोऽयम् अपरो यमः (निग्रहातिरिक्तः) यमराजः लतागृहे संनिदवे समीपमागतः । इन्द्रियनिग्रहं त्यक्त्वा स्त्रिया सह कृतारतेः पाण्डोः समीपे यम आगत इत्याशयः । एकं यमं त्यक्तवतः समीपमन्यो यम आगत इति वृश्चिकमिया पलायमानस्याशीविषमुन्ने विनिपातो जात इति बोध्यम् । अत्रेष्टार्थोऽप्यमादनिष्ठावाप्तिरूपो विषनालङ्कारमेदः । वंशस्यं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

सांसारिक बन्धनरूप पाशके संसर्गसे रहित एक यम-इन्द्रिय निग्रहरूपको छोड़कर अपनी

कीके साथ संयोग करनेवाले राजा पाण्डुके सर्नाप उनागृहमें नित्य पाशधारण करनेवाला दूसरा यम-यमराज आकर उपस्थित हो गया ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेन कुरवो हरिणैक्षणाना-
 मामोदगौरवभृतो भुवि सर्व एव ।
 तन्मध्यभागपि तथा स कथं नु पाण्डु-
 रालिङ्ग्य मद्रतनयामवधि प्रपेदे ॥ ७६ ॥

आलिङ्गनेनेति । सर्वः एव कुरवः कुरवकवृत्तः हरिणैक्षणानाम् मृगनयनानाम् आलिङ्गनेन हस्ताभ्यामुपगूहनेन आमोदस्य सुगन्धस्य गौरवेण आधिभ्येन नृतः पूर्णः भवतीति शेषः, यथोक्तम्—‘पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः, शोकं जहाति वकुलो मुलसीशुसिक्तः । आलिङ्गितः कुरवकः कुरुते त्रिकास-मालोकितस्तिलक उत्कलिको विभाति’ इति । अपि च सर्वे एव कुरवः कुरुवंशया राजानः हरिणैक्षणानाम् स्वप्रियागां सुन्दरीणाम् आलिङ्गनेन गाढारलेपेण आमोदगौरवभृतः प्रभूतानन्दाः आसन्नित्यर्थः, तन्मध्यभाक् कुरवकवृत्तान्तर्गतः स पाण्डुः अपि (कुरुवंशमध्यगश्च) तदा मद्रतनयाम् माद्रीं नाम प्रियाम् आलिङ्ग्य अवधिम् जीवनधारणावधिम् मृत्युम् कथन्तु प्रपेदे प्राप्तः । तरुण्यालिङ्गितः कुरवोऽधिकं सुगन्धं वहति) कुरवश्च प्रियालिङ्गिताः प्रमोदमेवाभजन्त, परमिदं तु तर्कणीयं यदयं पाण्डुः कुरुमध्यगः कुरवकमध्यगश्च भूत्वापि प्रियामालिङ्ग्य कथं नृत इति भावः । ‘कुरवः’ इत्यस्य कुरवक इत्यर्थे करणीये चवयोरभेद आस्थेयो भवति । अत्रापि विषमभेदोऽलङ्कारः, स्पष्टमन्यद् । वसन्ततिलकं वृत्तम्—उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः’ ॥ ७६ ॥

समी कुरवक वृक्ष मृगनयनिर्दोके आलिङ्गने अथिक् सुगन्ध (पुष्पोद्गम द्वारा) पाते हैं, समी कुरुवंशी राजगण प्रियतमाके आलिङ्गनके आनन्दको पाते रहे हैं, वह पाण्डु भी वन्हीं कुरवक वृक्षोंके बीचमें स्थित थे, वन्हीं कुरुवंशकी विचली सन्तानोंमेंसे थे, फिर मैं न जानें, क्यों प्रयत्नके आलिङ्गनेसे उनकी जीवनावधिका ही अन्त हो गया ? ॥ ७६ ॥

निद्रया किल निमीलितं मृतेर्मुद्रया निजमुदीच्य वल्लभम् ।
 उद्रवा करमुद्रस्य विह्वला मद्रराजतनया रुरोद् सा ॥ ७७ ॥

निद्रयेति । सा मद्रराजतनया माद्री निद्रया किल संभावनायाम् निद्रात्वेन संभाव्यया मृतेः मरणस्य चेष्टया निमीलितं मुकुलिताद्यं पिहितनयनं निजं वल्लभं प्राणनाथम् उदीच्य दृष्ट्वा (पूर्वं निद्रात्वेन प्रतीतयाऽपि पश्चादस्तचेतनया मरणलिङ्गत्वेन ज्ञातया हतचेष्टया निमीलितमस्तसर्वचेष्टं प्रियम्परयन्ती माद्री)

विह्वला संभ्रान्तचित्ता सती करम् हस्तमुदस्य उत्क्षिप्य उद्रवा उच्चैः शब्दं कुर्वती
रूरोद चक्रन्द । रयोद्धता वृत्सम्—स्यान्नराविह रयोद्धता लग्नी' इति लक्षणात् ॥७७॥

। नद्राकी तरह प्रतीत होनेवाली मृत्यु-मुद्रासे अस्त-समस्त-चेष्ट अग्ने प्रियतम पाण्डुको
देखकर माद्री हाथ उठाकर शब्द करती हुई विह्वल भावसे रोने लगी ॥ ७७ ॥

तन्निशान्य समर्मेत्य कुमारैस्तादृशं पतिमवेक्ष्य रुदन्त्याः ।

भोजपुंगवभुवोऽश्रुनिपातैर्भूरपि स्वयममुञ्चत बाष्पम् ॥ ७८ ॥

ननिशान्येति । तत् माद्रीकृतं क्रन्दनं निशम्य श्रुत्वा कुमारैः युधिष्ठिरादिभिः
पञ्चभिः पुत्रैः समम् सह एव पाण्डुमाद्रीयुतं लताकुञ्जमागत्य तादृशम् मृतं
पतिम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा रुदन्त्याः भोजपुङ्गवभुवः भोजधिपकुमार्याः कुन्त्याः अश्रु-
निपातैः बाष्पवर्षैः भूः पृथिवी अपि (राजभार्यात्वेन एकस्यां राजभार्यायां रुदन्त्यां
सत्यामन्यस्या राजभार्याया अपि रोदित्तुमुचितत्वात्) स्वयम् आत्मनैव बाष्पम्
अश्रु अमुञ्चत अरोदीदित्यर्थः ॥ ७८ ॥

माद्रीका उस प्रकार रोना सुनकर युधिष्ठिरादि पांचों राजकुमारोंके साथ कुन्ती वहाँ
लताभवनमें आई, वहाँ आकर जब उसने पतिको उस दशममें देखा तो वह रोने लगी,
उसके रोनेसे मानों पृथ्वी भी रोने लगी, (पृथ्वी भी राजभार्या होनेके कारण उसका रोना
देखकर उसके साथ रोने लगी ॥ ७८ ॥

माद्रथा तयाऽनुमृतया महितस्य राज्ञो

निर्वर्त्तितासु तनयैर्निखिलक्रियासु ।

भूयोऽपि तौ सुमनसां पुरतः प्रकाशं

जायापती तु सुरतोत्सवमन्वभूताम् ॥ ७९ ॥

माद्रथेति । तथा स्वसंगमेन राजमरणप्रयोजिकया अनुमृतया सहमरणं सती-
भावात्मकं प्राप्तया माद्रथा सह महितस्य लोकपूजितस्य राज्ञः पाण्डोः तनयैः
पुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिः निखिलक्रियासु श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिककर्मसु निर्वर्त्तितासु कृतासु
सतीषु तौ जायापती माद्रीपाण्डू प्रकाशम् स्वर्गोत्तरणधर्मशरीरलाभेनोज्ज्वलम्
सुरतोत्सवं संभोगसुखम् देवत्वप्राप्तिजनितमानन्दञ्च भूयः पुनरपि सुमनसां देवानां
पुरतोऽग्रे अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ । 'सुरतोत्सव' शब्दे सुरतमेवोत्सव इति
सुरता देवत्वम् तदुत्सव इति च द्विधाच्छेदेनार्यद्वयप्रतीतिः, 'सुरतं मैथुनेऽपि
स्याद्देवत्वे सुरता स्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ ७९ ॥

माद्रीके साथ मरे हुए तथा लोकपूजित राजा पाण्डुकी और्ध्वदेहिक क्रिया उनके पुत्रों
द्वारा पूर्णरूपमें की गई, फिर वह दोनों माद्री और राजा पाण्डु दम्पती देवोंके सामने

फिरसे नुरतोत्सव-रतिमुख या देवत्व-प्राप्तिजनित सुखका अनुभव करने लगे ॥ ७९ ॥

तदनु नव्यवैधव्यवहुव्यथायाः पृथायाः पुरतो निर्मर्यादपितृशोकवि-
द्वीर्यमाणधैर्यं सोदर्यजनपरिवार्यमाणाया हृदि विदितनिखिलधर्मजाताय
धर्मजाताय महत्यामपि विपत्त्यां वैर्यात्येन भवितव्यमिति राजनयनिग-
माङ्कुरं प्रकाश्य काश्यपादयो द्योपेताः शतशृङ्गमुनिपुंगवास्तुङ्गमणिसौ-
धशृङ्गं कुलक्रमागतं कुरुनगरमेतानवतारयामासुः ।

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् नव्यवैधव्येन नवीनेन पत्युर्मरणेन बहुव्यथायाः
अनन्तदुःखायाः पृथायाः कृत्याः पुरतः अग्रे निर्मर्यादेन अपारेण पितृशोकेन पितृ-
मरणजदुःखेन विद्वीर्यमाणधैर्यं भिन्नघृतिभिः अधीरैरित्यर्थः, सोदर्यजनैः सहोदर-
भ्रातृभिः भीमादिभिः परिवार्यमाणाया परिवृताय सहितायेत्यर्थः, हृदि हृदये विदित-
निखिलधर्मजाताय ज्ञातसमस्तकर्तव्यकलापाय धर्मजाताय यमपुत्राय युधि-
ष्ठिराय महत्याम् गभीरायाम् अपि विपत्त्याम् आपत्तौ वैर्यात्येन धैर्येण भवितव्यम्
'न संभ्रमः कार्यः' इति उक्तप्रकारम् राजनयनिगमाङ्कुरं राजनीतिशास्त्रसारम्
प्रकाश्य उपदिश्य द्योपेताः पाण्डवेषु दयालवः शतशृङ्गमुनिपुङ्गवाः शतशृङ्गाख्य-
पर्वतवासिमुनिजनश्रेष्ठाः काश्यपादयः काश्यपप्रभृतयः पतान् युधिष्ठिरादीन्
पाण्डुपुत्रान् तुङ्गानि उन्नतानि मणिसौधानां रत्ननिर्भितभवनानां शृङ्गाणि
शिवराणि यत्र तादृशम् कुलक्रमागतम् वंशानुपूर्व्यां प्राप्तं कुरुनगरम् हस्तिना-
पुरम् अवतारयामासुः प्रापयामासुः । मृते पाण्डौ सद्यो वैधव्येनातिपीडितायाः
पृथायाः पुरतः पितृशोककद्वीर्यतसोदरजनयुताय निखिलधर्मरहस्यवेदिने युधि-
ष्ठिराय महत्यपि दुःखेऽधीरता नावलम्बनीयेति राजनीतिरहस्यं बोधयित्वा शत-
शृङ्गवासिमुनिमुत्थाः काश्यपादयो युधिष्ठिरादीन् उच्चप्रासादपरिवृतं वंशानुक्रमा-
गतं हस्तिनापुरमानीतवन्त इत्यर्थः ॥

इसके बाद नवीन वैधव्य दुःखसे अतिपीडित कुन्तीके आगे अपार पितृशोकसे
जिनके धैर्य टूट रहे हैं, ऐसे सोदरोंसे परिवृत एवं हृदयमें सभी प्रकारके धर्मरहस्योंको
जाननेवाले धर्मराजको 'बड़ी विपत्तिके आने पर धीरता बनाये रखना चाहिये' इस प्रकार
का राजनीति शास्त्रके रहस्यका उपदेश देकर शनशृंग पर्वतपर रहनेवाले ऋषियोंमें प्रधान
तथा दयालु काश्यप आदि ऋषिगण इन युधिष्ठिरादि पाण्डुपुत्रोंको हस्तिनापुर ले आये,
जो उच्च रत्नभवनोंसे युक्त तथा पाण्डवोंके कुलक्रमसे आती हुई राजधानी थी ॥

१. 'बहुविध' । २. 'विद्वीर्यमाण' । ३. 'धैर्याय सोदर्य' ।
४. 'धर्मजाय' । ५. 'सत्यां वैर्यात्येन' । ६. 'नयनाकुशन्', 'नियमाकुशन्' ।
७. 'शृङ्गसंकुञ्चन्' । इति पा० ।

मन्दं मन्दमुपेत्य तत्र संदसो मत्पाण्डुपुत्राङ्कुराः
 केति प्रेमपुरःप्रसारितकरः कुर्वन्ढालिङ्गनम् ।
 स्पर्शं स्पर्शमिमात्रिजाङ्गमितान्भ्रातुः स्मरन्कौरवः

अथोत्तद्भिर्नयनान्मृभिः स विदधे शोकं नदीमातृकम् ॥ ८० ॥

मन्दं मन्दमिति । तत्र तस्मिन्नवसरे पाण्डवेषु हस्तिनापुरमायातेष्वित्यर्थः, सः प्रसिद्धः कौरवो धृतराष्ट्रः सदसः सभाभवनात् मन्दं मन्दं शनैः शनैरेत्य आगत्य मम पाण्डोः पुत्राः अङ्कुरा इव मत्पाण्डुपुत्राङ्कुराः क कुत्र सन्ति ? इति (वदन्) प्रेमपुरःप्रसारितकरः स्नेहेन हस्तौ अग्रे प्रसारयन् ढालिङ्गनम् प्रेम्णा गाढालिङ्गनं (युधिष्ठिरादीनाम्) कुर्वन् इमान् अङ्गमितान् क्रोडे कृतान् पाण्डुपुत्रान्युधिष्ठिरादीन् स्पर्शं स्पर्शं भूयो भूयः स्पृष्ट्वा भ्रातुः स्मरन् पाण्डुं ध्यायन् सन् शन्योत्तद्भिः प्रवहद्भिः नयनान्मृभिः शोकम् नदीमातृकम् नदी माता वर्द्धयित्री यस्य तयोक्तं चक्रे । तदीयः शोकोऽश्रुपयसा प्लावित इवाजायतेत्यर्थः । युधिष्ठिरादीनां हस्तिनापुरप्रवेशवृत्तमाकर्ण्य सभामण्डपाच्चलितो धृतराष्ट्रो मन्दं मन्दं तद्वन्तिकमागत्य प्रेम्णा करौ प्रसार्य तानालिङ्ग्य च तत्स्पर्शवशादेकसम्बन्धिज्ञानस्याप्रसम्बन्धिस्मारकतया पाण्डोः स्मरणं कुर्वन् प्रवहमाणेनाश्रुणा शोकं जलाप्लुतं चकारेति तात्पर्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् 'सूर्याश्रवंसंज्ञास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति ॥ ८० ॥

युधिष्ठिरादि पाण्डुपुत्र जव हस्तिनापुर आ गये तत्र यह समाचार धृतराष्ट्रने नुना, और वह समामण्डपसे चलकर धीरे धीरे उनके पास पहुँचे, हमारे पाण्डुके वशके अङ्कुर कहां हैं ? ऐसा कहकर उन्होंने हाथ फैलाकर उन शालकोंको प्रेमसे गले लगाया, उनके पीरोंका स्पर्श करते ही धृतराष्ट्रको अपने भाई पाण्डुको याद आ गई, और पाण्डुकी मृत्तिमें बहनेवाले अश्रुप्रवाहने धृतराष्ट्रके शोकको नदीमातृक-आप्लावित कर दिया ॥

पाण्डवेषु दृढतापरिणाहप्रायरूपतनुसंपदियत्ताम् ।

स्पर्शनं विदधतैव दृशाऽन्धः पाणिना परिममौ धृतराष्ट्रः ॥ ८१ ॥

पाण्डवेष्विति । दृशाऽन्धः नयनरहितः स धृतराष्ट्रः पाण्डवेषु युधिष्ठिरादिषु ता दृढता कायिकी शक्तिः, परिणाहो दैहिकी विशालता, तयोः प्रायो बाहुल्यम् रूपतनुसम्पदः सौन्दर्यस्य इयत्ताम् एतावत्त्वं स्पर्शनं विदधता स्पृशता पाणिना हस्तेनैव परिममौ ज्ञातवान् । प्रज्ञाचक्षुषो हि स्पर्शेनैव दृढतां विशालतां सौन्दर्यं च जानन्तीति धृतराष्ट्रोऽपि स्पृष्ट्वैव सर्वं ज्ञातवान्, तस्याप्यन्धत्वादित्यर्थः ॥ ८१ ॥

आंशुके अन्धे धृतराष्ट्रने पाण्डवोंमें कितनी कायिक दृढता तथा विशालता है, कितनी

सौन्दर्यं सन्नधि है ! इन बातोंको केवल सभ्य करनेवाले हाथके द्वारा ही अन्धान कर दिया । कभी काननोको स्वयं शक्ति कुछ विच्छन्न होती है रसीसे छूकर ही वह सारी बातें जान गया ॥ ८१ ॥

दत्त्वा तर्तुत्प्रत्यहं यद्यदिष्टं यावत्स्वेषामात्मजानां शतेऽपि ।

पाण्डोः पुत्रेष्वन्विकालुनुरेतेष्वेकैकस्मिन्प्रेम तावद्रूक्त्व ॥ ८२ ॥

दत्तेति । अन्विकालुनुरेः घतराष्ट्रः प्रत्यहं प्रतिदिनं यत् यत् वस्तु इष्टम् प्रियम् तत् तत् इष्टम् अन्नान-वस्त्रनादिकं दत्त्वा प्रदाय स्वेषाम् आत्मीयानाम् आत्मजानां पुत्राणां शतेऽपि यावत् यत्परिनागं प्रेम आसीत् तावत् प्रेम एतेषु युधिष्ठिरादिषु एकैकस्मिन् प्रत्येकवचन्य घतवान् । स्वपुत्रापेक्षयाऽधिकं तेष्वस्ति इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

घतराष्ट्र प्रतिदिन जो वस्तु इन पाण्डुपुत्रोंको प्रिय होती थी वह दिया करते थे, और सन्धो करने लीं पुत्रों पर बिना प्रेम का, सन्धो प्रेम वह प्रत्येक पाण्डव पर रखते थे ॥ ८२ ॥

एवं वत्समात्रेऽपि भक्तिमत्सु तेषु निजपितृवत्सलतानसकृत्सर्माद्य नत्तरेण दुर्मनायमानो हृदयालवाले सुयोधनो रावेयप्रवानदुर्वोध-मेवो-त्सैवसवियवरेणीरुहमविरुदामकुतोरोगां विरोधविषवीरुयमेधांचक्रे ।

इति । एवम् अनेन प्रकारेणैष्टवस्तुप्रदानकृपया वत्सनात्वे वाक्ये अपि भक्तिमत्सु गुरुवने घतराष्ट्रदौ ययोचितां श्रद्धानावहत्यु तेषु युधिष्ठिरादिषु पाण्ड-वेषु निजस्य पितुः घतराष्ट्रस्य वत्सलत्वान् प्रेमातिशयम् असकृत् अनेकधा समीक्ष्य इष्टा नत्तरेण अन्यशुभद्वेषेण दुर्मनायमानः (विद्यमानः) सुयोधनः हृदयरूपे आलवाले पयोदानाय निर्मिते वृग्धाघोगर्जे जलाघारे रावेयप्रवानाः कर्मप्रभृतयो ये दुर्वोधाः दुष्टबुद्धयः तेषां मेवोत्सैवः बुद्धयुद्धतिरेव सविषघरणीरुहः समीपवर्ती बृहस्वमविरुदाम् आश्रिताम् अकुतोरोगान् न विद्यते कुत्रोऽपि रोधो निवारणं यस्यास्त्रादृशान् विरोधविषवीरुयन् विरोधरूपां विपलत्वान् एषाञ्चक्रे वर्धबा-नास । एधतेरन्तर्भावितम्यर्थताश्च बोध्या । अन्याऽपि लता कृचनालवाले रोप्यते, तदाधारभूतः सनीपे कोऽपि वृद्धोऽपेक्ष्यते, तस्या निरोधश्च प्रतिबध्यते, इयं हि विरोधविपलता दुर्योधनस्य हृदयरूप आलवाले प्रसूटा कर्जादीनां दुर्विद्विरूपं तस्माश्रिता, कोऽपि रोधकश्च नैवानुदतिदुर्ललितत्वात्स्येति तात्पर्यम् । 'मत्सरोऽ-न्यशुभद्वेषे' इत्यन्तरः ॥

इस तरह बाल्यावत्पाने नी गुरुवन पर श्रद्धा रखनेवाले उन पाण्डुपुत्रों पर अपने

१. 'वेधा' । २. 'दुर्मनायमानो दुर्बोधनो' । ३. 'दुर्बोधनो' । ४. 'दुर्वोधनेवो' ।
५. 'अकुतोरोगान्' । इति पा० ।

पिताके प्रेमको बारबार देखकर बाहसे जलते हुए दुर्योधनने अपने हृदय
कर्ण-शकुनि आदियोंकी बढ़ी हुई दुर्बुद्धिरूप वृक्षपर अवलम्बित, किसी प्रका-
रहित, विरोधरूप विषलताको बढ़ाना प्रारम्भ किया ॥

तीव्रोदयानविनयान्द्रघतां क्रमेण दुर्योधनाद्यसुहृदां दुरहंकृतीनाम् ।
पट्टाभिपेकमभिलष्यति फालदेशे कुट्टाकभावकुतुकं कुरुते स्म भीमः ॥८३॥

तीव्रोदयानिति । क्रमेण तीव्रः दारुणः उदयः प्रकटीभावो येषां तांस्तथोक्तान्
अविनयान् दुष्टचेष्टितानि द्रघताम् कुर्वताम् दुरहङ्कृतीनां निर्मूलाहङ्कारपूर्णानाम्
दुर्योधनाद्यसुहृदान् दुर्योधनादिशत्रूणाम् पट्टाभिपेकम् यौवराज्याभिपेकम् अभि-
लष्यति कामयमाने फालदेशे ललाटे भीमः कुट्टाकमुष्टिकुट्टने ताडने कुतुकम् कौत्-
हलं कुल्लेत्सम् । कटुपाकानविनयान्धारयतां निर्मूलार्वाशालिनां तेषां दुर्योधनादि-
शत्रूणां ललाटे यौवराज्यमिच्छति सति भीमस्तदुपरिप्रहारं कर्तुमैच्छत्, भीमो न
सृप्यतीति चिन्तया ते यौवराज्याधिराशा अजायन्तेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

क्रम क्रमसे कठोर अविनयोंको प्रकटित करने वाले एवं मिथ्या अहङ्कारसे भरे हुए
दुर्योधनादि रिपुगणके ललाट जब यौवराज्याभिपेक होनेकी इच्छा करने लगे तब भीमने
उन पर घूँसा ताननेका कौतुक किया । अर्थात् भीम नहीं सहन करेगा इसी भयसे
दुर्योधनादि पाण्डव-शत्रुओंको यौवराज्यसे निराश हो जाना पड़ा ॥ ८३ ॥

पञ्चधा प्रवहन्तीनां पवनात्मज एव सः ।

कौरवक्रोधसिन्धूनां क्रमात्संगमभूरभूत् ॥ ८४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते प्रथमः स्तवकः ।

पञ्चधेति । सः प्रसिद्धपराक्रमो यतोऽसौ पवनात्मजः वायुतनयः भीमः एव
पञ्चधा पञ्चसु शाखासु युधिष्ठिरादिषु विभिद्य प्रवहन्तीनां स्यन्दमानानां क्रोधसि-
न्धूनां कोपनदीनां सङ्गमभूः सम्मेलनभूमिः अभूत् । यद्यपि दुर्योधनादीनां धार्त्त-
राष्ट्राणां कोपस्य पञ्चापि आतरः पात्राणि, तेषां कोपनदीप्रवाहः पञ्चधाऽपि वहति,
तथापि भीमबलाश्रयतया युधिष्ठिरादीनां धार्त्तराष्ट्रास्तस्मै एव समधिकमकुप्यन्निति
मन्ये भीमे सर्वेऽपि कोपनदीप्रवाहाः समगंसतेति भावः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिरादि पांच पाण्डवों पर होनेके कारण यद्यपि दुर्योधनादिकां कोपरूप नदी
पांच मार्गोंसे बहती थी, तथापि उन नदियोंके सङ्गमका स्थान वायुपुत्र भीम ही थे ।
भीमके बल पर युधिष्ठिरादि निर्भर थे, अतः सर्वाधिक कोप उन्हीं पर केन्द्रित हुआ था ॥

इति मैथिलपण्डित-श्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारते-‘प्रकाशे’

प्रथमस्तवक ‘प्रकाशः’ ॥

द्वितीयः स्तवकः

एकदा तु ते सर्वे सुपर्वसरितः सलिलेषु विहृत्य समुत्तीर्णा वीचीभिर्-
नीचीभिरुत्कूलितफेनकूटेष्विव पटगृहवाटेषु परिगृहीतमनोहरान्वरपटीर-
हाराभ्यवहाराः कुमाराः कुशलकुशीलवकुलशीलितविचित्रवादित्रकलशी-
रवविवशीकृतमनसः सुखमासामासुः ।

इति । एकदा एकस्मिन् कस्मिंश्चित् समये ते सर्वे कुमाराः राजपुत्राः कौर-
वाश्च सुपर्वणां देवानां सरितो गङ्गायाः सलिलेषु जलेषु विहृत्य जलक्रीडापूर्वकं स्नानं
कृत्वा समुत्तीर्णाः तदमुवमायाताः सन्तः जनोचीभिः उद्गतानिः वीचीभिः तरङ्गैः
उत्कूलितेषु तटदेशं प्रापितेषु फेनपटलेषु गार्हपत्यफेनराशिष्विव स्थितेषु पटगृह-
वाटेषु वस्त्रनिर्मितगृहकष्यान्तरेषु परिगृहीताः आसादिताः—मनोहरम् अम्बरं
वस्त्रम्, पटीरः चन्द्रनलेपः, हारो मणिमाला, अभ्यवहारः भोजनम्—मनोहरान्वर-
पटीरहाराभ्यवहारा यैस्ते तयोक्ताः सन्तः कुशलानां गानविद्यानिपुणानां कुशील-
वानां गायकानां कुलेन समुद्रायेन शीलितानां वाद्यमानानां विचित्रवादित्राणाम्
नानाविधवाद्यानाम् कलशीनां घटवाद्यानां च रवैः शब्दैः वक्षीकृतानि आकृतानि
मनांसि येषां ते तयोक्ताः सुखम् अकलेशम् आसामासुः अवर्तन्त । 'गायकास्तु
कुशीलवाः' इत्यनरः ॥

एक समय सभी राजकुमार कौरव तथा पाण्डव देवसरित गङ्गके जलमें विहार करते
हट पर आये, पटनिर्मित घोटदरियोंने—जो फेनो प्रतीत होती थीं, मनों बड़ी बड़ी तरङ्गोंने
फेनोको राशि लाकर दिनारे रख दीं ही—साथ सुन्दर बल पहने, चन्दन लगाया, मणि-
माला धारण किये, भोजन किया, फिर अच्छे अच्छे गायकों द्वारा बजाये गये नाना प्रकारके
वाद्ये तथा कुशीलवाओके शब्दने कनका मनोविनोद किया—इस प्रकार वे सुन्दरे रहते थे ।

रहसि नलिनतल्पे रत्नपर्यङ्ककूपे

दिनविरविसमीरैः सेव्यमानः स मीमः ।

तटमुवि कुसुमानां तादृशैर्गन्धपूरै-

रधिकमलसताया हानिद्रौ निद्रौ ॥ १ ॥

रहतीति । कुसुमानां पुष्पाणां तादृशैः वचसाऽप्रकार्यैः गन्धपूरैः सुगन्धैः अल्प-
सताया निद्रायाः अनुष्ठाने आलस्यस्य हानिद्राः शसिकराः द्रवः वृषा बस्यां
तादृश्यां तयोक्त्यायाम् तटमुवि गङ्गातटभूमौ दिनविरविसमीरैः सायङ्कालिक-

१. 'सर्वेऽपि' । २. 'दिरं विहृत्य' । ३. 'वादीषु' । ४. 'कुशलकुशीलव-
वाक्कुलपरिशीलित' । ५. 'नानसा' ।

वायुमिः सेव्यमानः आराध्यमानः सः प्रसिद्धपराक्रमो भीमः द्वितीयपाण्डुः रहसि
एकान्ते रत्नपर्यङ्ककल्पे रत्ननिर्मितखट्वोपमेये नलिनतल्पे कमलद्रुलशयनीये अधिकं
गाढं निद्रौ सुप्ताप । यत्र वृद्धाः स्वसुमैः प्रसारितैः सुगन्धैर्निद्रामाह्वयन्तीव
तादृशी या जाह्नवीतटभूमिस्तस्यां कचनैकान्तभागे भीमो नलिनद्रुलतल्पमास्तीर्य
सुखमस्त्राप्सोदित्यर्थः ॥ १ ॥

दुर्गोकी प्रसन्न गन्धते निद्रा-सेवनके सन्धन्वमे आलस्यको दूर करनेवाले वृद्धोंसे युक्त
गङ्गाके तट पर कहीं एकान्तमें सायङ्कालिक वायुसे सेवित भीम रत्ननिर्मित पर्यङ्ककी तुलना
करनेवाले कमल-द्रुलकी तेज पर गाढ़ निद्रामें सो गये ॥ १ ॥

अथ निशीथे तथाभूतस्य तस्य जिवांसया कुन्तरेन्द्रनन्दनेन चोदि-
नैर्नरेन्द्रैरुपेत्य युगपदेव ऋदिति निश्चृतं समुद्रादितेषु नियन्त्रणपेटकेषु—

अथेति । अथ भीमे निद्रामग्ने सति निशीथे अर्धरात्रे तथाभूतस्य गाढसुप्तस्य
भीमस्य जिवांसया हन्तुमिच्छ्या कुन्तरेन्द्रस्य घृतराष्ट्रस्य नन्दनेन पुत्रेण दुर्योधनेन
चोदितैः भीमवधार्थमादिष्टैः नरेन्द्रैः मान्त्रिकैर्विषवैद्यैः (ये मन्त्रद्वारा वशगान्
सर्पान्पालयन्ति, यथोपयोगं तान् व्यापारयन्ति च तैः) उपेत्य भीमसकाशनागत्य
युगपत् सहैव ऋदिति शीघ्रं निश्चृतं प्रच्छन्नभावेन नियन्त्रणपेटकेषु सर्पधारण-
मन्त्रूपानु समुद्रादितेषु विवृतमुखेषु कृतेषु, (सर्पा ग्रहिरेत्य जिह्वाप्रसारान् वितेनु-
रिति वक्ष्यमाणेन वाक्यपूर्त्तिः । दुर्योधनादिषु विषवैद्याः भीमस्य दंशनाय बहु-
न्सर्पान् युगपदेव व्यापारयामासुरित्यर्थः । 'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि' इति विश्वः ॥

भीमके सो जाने पर अर्धरात्रमें सोये हुए भीमकी मरवा देनेकी इच्छासे घृतराष्ट्रके
पुत्र दुर्योधन द्वारा प्रेरित विषवैद्योंने भीमके पास जाकर एक ही साथ श्दसे छिपकर अपनी
अपनी पित्रारिषोंका मुख खोल दिया : (जो लोग मन्त्र द्वारा सर्पोंको अर्धान करके
रहते हैं उन्हें विषवैद्य कश जाता था, आजकल उन्हें 'हंसेरा' कह सकते हैं, नियन्त्रण
पेटके उस पेटारीकी कहते हैं जिसमें सर्प रखे जाते हैं) ॥

सुते पितृस्वादिमसंप्रदायशुश्रुत्सद्येव श्वसनाशनेन्द्राः ।

समीरसूतुं समुपेत्य जिह्वावहिःप्रसारान्वहुशो वितेनुः ॥ २ ॥

सुत इति । श्वसनो वायुरशनं भक्ष्यं येषां ते श्वसनाशनाः सर्पास्तेषामिन्द्राः
प्रधानसर्पाः सुते (वापोरिति शेषः) भीमे पितरि वायौ यः स्वादिमा स्वादः
(सर्पैर्नश्यमाणे वायौ यः स्वादः) तस्य यः सम्प्रदायः परम्परानुवृत्तिः पितुः पुत्रे
सहक्रमः तस्य शुश्रुत्सा शोधनेच्छा परीक्षाकामना तथा इव समीरसूतुं भीमम्
समुपेत्य बहुशः अधिकम् वहिःजिह्वाप्रसारान् रसनावहिष्करणव्यापारान् वितेनुः

चक्रुः । सर्पमुख्या भीमस्य समीपमागत्य स्वीया रसना बहिः प्रसारयामासुः, मन्ये ते परीक्षितुमिच्छन्ति यदस्मानिर्महितपूर्वं वायौ यः स्वाद आसीत् सः स्वादो वायु-
सुते भीमे विद्यते न वेति । उपजातिर्वृत्तम् , हेतुप्रेक्षाऽलङ्कारश्च ॥ २ ॥

सर्पों द्वारा छोड़े गये सर्पगण भीमके पास आकर अपनी अपनी जीमबी ज्यादा बाहर निकालने लगे, उनका यह ध्यापार ऐसा लगता था मानों वे इस बातकी परीक्षा लेना चाह रहे थे कि भीमके पिता वायुमें जो स्वाद है वह पुत्र भीममें परन्परा-क्रमसे आया है अथवा नहीं । सांप वायुमक्षा होनेके कारण वायुके स्वादको पहचानते हैं, इस समय भीमके स्वादकी जानकारीके लिये वह जीम फैला रहे हैं ॥ २ ॥

सुप्तस्य तस्य तु सुयोधनभृत्यमुक्त्वा

वाताशानाश्च सकला वनदेवताश्च ।

आशीर्द्वयं वपुषि चायुषि च प्रतेनुः

पूर्वा न तत्र चरमैव पुषोष वीर्यम् ॥ ३ ॥

इत्यनेन । दुर्योधनभृत्यमुक्त्वाः दुर्योधनविपवैद्यप्रेरिताः वाताशानाः सर्पाः च सकलाः वनदेवताश्च तस्य सुप्तस्य भीमस्य वपुषि काये आयुषि जीवनादृष्टे च आशीर्द्वयम् द्विविधाः आशिषः दंष्ट्राव्यापारान् शुभकामनाश्च 'आशीः शुभाशंसाऽहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । चक्रुः । तत्र द्वयोराशिषोर्मध्ये पूर्वा प्रथमा सर्पदंष्ट्राव्यापृतिरूपाऽऽशीः वीर्यं भीमप्राणहरणसान्ध्यम् न पुषोष न चरितार्थवती, चरमा वनदेवताकृता भीमशुभाशंसैव वीर्यं भीमरक्षणरूपं सामर्थ्यं पुषोष कृतवतीत्यर्थः । सर्पैः कृतेऽपि शतशो दंष्ट्राव्यापारे वनदेवताप्रसादाद् भीमो नाश्रियतेति तात्पर्यम् । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

दुर्योधनके शृत्वा द्वारा भीमको मारनेके लिये छोड़े गये सर्पोंने आशीः—दंष्ट्राव्यापार किया और सारे वन-देवताओंने आशीः—शुभकामना की, आशीर्द्वयका प्रयोग एक ही साथ किया गया, इन दोनोंमें एक प्रथम आशीः भीमके शरीर पर तथा दूसरी आशीः भीमके आयु पर प्रयुक्त हुई । इन दोनों आशिषोंमें शरीर वाला आशीःका कुछ फल नहीं हुआ, केवल आयुवाली आशीःने ही अपना वीर्य दिखलया । सर्पोंके काटते रहने पर भी वन-देवताओंके आशीर्वादसे भीम नहीं मरे ॥ ३ ॥

मर्मदत्तदर्शना भुजङ्गमा मारुतेर्वपुषि सुप्तिभूरुहः ।

मुष्टिमेयतनवो विरेजिरे मूलिका इव बहिर्विनिर्गताः ॥ ४ ॥

मर्मैति । भुजङ्गमाः सर्पाः मारुतेः वायुसुप्तस्य भीमस्य वपुषि शरीरे मर्मसु
हृदयादिमर्मस्थानेषु दत्तदर्शनाः प्रयोजितदंष्ट्राः सन्तः बहिर्विनिर्गताः भ्रूमेः बहिर्नि-

सृताः मुष्टिमेयतनवः समाहृताङ्गुलिः करो मुष्टिस्तेन मेया परिच्छेद्या तनुः येपां तादृशाः सर्पा मूलिकाश्च ते तयोक्ताः सर्पाः सुप्तिभूरुहः शयनतरोः मूलिकाः मूलानीव विरेजिरे । भीमे कृतदशनप्रहाराः सर्वात्मनोस्थितवपुषश्च ते सर्पाः शयनतरोर्मूलानीव प्रति-
चभासिरे इत्याशयः । उखेत्ताऽलङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ४ ॥

दुर्योधन द्वारा छुड़वाये गये सर्पोंने भीमकी देहके मर्म-स्थानों पर अपने दाँत गड़ा कर लटक गये, उनकी देह मुष्टिमेय प्रतीत होती थी, वह सर्प ऐसे प्रतीत होते थे मानों शयनरूपी वृक्षकी जड़ें बाहर निकल आयी हों ॥ ४ ॥

अन्येद्युरपि पुनराजीवन्तं निद्रारुणनयनराजीवं तं स मुग्धधीः स्निग्ध
इव सजग्धिकेलिकायामारालिकदापितकवलनिचोलितकरालगरलविह्वलं
प्रलम्बितशिरसं रज्जुभिः परिणाह्य परिणाहिनीभिरसुहृदां हृदयशूलमपि
शूलकीलिते निर्जरसरिदन्तर्जले विसर्जयामास ।

अन्येधरिति । मुग्धा अज्ञानोपहृता धीर्यस्य सः मुग्धधीः सः दुर्योधनः स्निग्धः प्रेमयुतः सुहृत् मित्रमिव (कपटमित्रम्) अन्येद्युः परस्मिन् वासरे (सर्पदंशतोऽप्यमृते भीमे) आजीवन्तं प्राणान् धारयन्तं निद्रया अरुणे रक्तामे नयने एव राजीवे रक्तकमले यस्य तं तयोक्तम् भीमम् पुनः भूयः सजग्धिकेलिकायाम् सहभोजनक्रीडा-प्रसङ्गे आरालिकैः पाचकैः (कर्तृभिः प्रयोज्यभूतैः) दापितैः कवलैर्त्रासैः निचोलितेन अन्तर्हितेन करालेन गरलेन भीषणविषेण विह्वलम् मूर्च्छितम् अतएव प्रलम्बितशिरसम् अस्तचैतन्यतया स्थिरोर्ध्वमस्तकम् विषवेगवशेनोत्थितकचकलापं वा परिणाहिनीभिः विशालाभिः रज्जुभिः परिणाह्य बन्धयित्वा (भीममिव) असुहृदाम् अमित्राणाम् दुर्योधनादीनाम् हृदयशूलम् मनोदुःखम् अपि शूलकीलिते स्थूणाभिव्याप्ति निर्जरसरितः गङ्गाया अन्तर्जले पथसि विसर्जयामास पातितवान् । पुनरपरस्मिन्नहनि यदा दुर्योधनो भीमं सर्पदंशितमपि यदा जीवन्तं निद्रारक्तनयनं चापश्यत्तदा स तं सहभोजनाय न्यमन्त्रयत्तत्र च तस्मै सूदद्वारा प्रच्छाद्य विषमदापयत्तद्देगविह्वलं घूर्णमानशिरसं च तं गङ्गाजले पातयामास, यत्र जले प्रागेव तद्गुपोऽबहिर्भावाय स्थूणा निखाता आसन्, तद्विसर्जनेन च दुर्योधनः स्वं हृदयशूलमपि विसर्जितममंस्तेत्याशयः । 'आरालिका आन्धसिकाः' इति पाचकपर्यायेष्वमरः ।

दूसरे दिन भी जब फिर भीम जीता ही देखा गया, उसकी आँखें सोते रहनेसे लाल कमलतुल्य हो रही थीं, तब दुर्योधन मुग्ध हो गया, उसने भीमको सहभोजन केलिके लिये निमन्त्रित किया, और कपट मित्र बनकर पाचकोंके द्वारा दिये गये आहारमें विषा

१. 'अपरेद्युः । २. 'स्निग्ध', 'जग्धि', । ३. 'आरालिककरदापित' ।

४. 'लम्बिशिरसम्' । ५. 'हृदि शूलम्' । इति पा० ।

कर मयङ्कर विष दिखवा दिया, वक्त विषके वेगसे भीम विह्वल हो गये, उनका शिर उटक गया, तब उनको दुर्योधनने लन्बी-लन्बी रस्तिर्योमें बंधवाकर शत्रुओंके हृदय-शूलके साथ साथ गङ्गाके गर्भमें फेंकवा दिया जहाँ पर पड़े ही से कीलें गाड़ कर रखी गई थीं कि भीमका शरीर कहीं ऊपर तैरने न लग जाय ॥

तेषां तदानीं घृतराष्ट्रजानां तीरे च नीरे दिविषत्तटिन्याः ।

मरुत्सुतं मारयितुं प्रवीरं सारा गुणाः साधनतामवापुः ॥ ५ ॥

नेषानिति । तदानीं तस्मिन्काले तेषां घृतराष्ट्रजानां दुर्योधनादीनां दिविषदो देवाः तेषां तटिनी नदी गङ्गा तस्याः तीरे तटप्रदेशे नीरे जले च प्रवीरम् महाशूरं भीमं मारयितुं हन्तुं साराः सूदाः गुणाः रज्जवश्च साधनताम् प्रयोजकत्वम् अवापुः प्राप्ताः । सूदास्तटे विषं दत्त्वा रज्जवश्च नीरे तं बद्ध्वा दुर्योधनस्य साहाय्यं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्वा सारा गुणाः भीमगताः श्रेष्ठा बलादयः साधनतां प्राप्नुस्तैरेव सङ्घिर्भीमस्य द्वेष्यतया वध्यत्वेनावधारणात् । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौन्यासुदे वृकोदरे' इति विश्वः । अत्र भीमगतगुणानामेव तन्मरणसाधनतया वर्णनाल्लेशो नामालङ्कारः, 'लेशः स्यादोपगुणयोगणदोषत्वकल्पनम्' इति तल्लक्षणत्वात् ॥ ५ ॥

उक्त समय दुर्योधनादि द्वारा बहादुर भीमको मारनेकी जो चेष्टायें गङ्गाके तट पर या जलमें की जा रही थीं, उतनें भीमके गुण बोरत्व आदि ही कारण बन गये थे, अथवा गुण-भञ्जक, सार-विषदेनेवाले ही भीमके मरणमें साधन बन रहे थे ॥ ५ ॥

ततः पातालभुवि तदागमनकौतुकिना वासुकिना संमानितः स घृतिमानितस्ततोऽग्रासु दिशासु तदनुगुणपरिगणनं दिनगणमत्ययशङ्किभिरितरैरपत्यैः सह विचित्य 'हो वत्स ! रिपुमर्त्सन भीम ! कवा निषीदसि ?' इति विषीदन्त्याः कुन्त्या नवममपि वासरमनवममेव संजनयन् प्रमञ्जनभूरमृताञ्जनैरिव दृशौ रञ्जयामास ।

तत इति । ततः भीमस्य जले निपातनात् परतः पातालभुवि नागलोके तदागमनकौतुकिना भीमागमनजन्याश्चर्ययुतेन कुतोऽयमागत इति संभ्रान्तेन वासुकिना नागलोकाधिपेन संमानितः कृतातिथ्यः सः घृतिमान् गंभीरः भीमः इवस्ततः समन्ततः अग्रासु दिशासु पूर्वादिषु तदनुगुणपरिगणनं दिनगणं दिक्संख्यासमानसङ्ख्यकम् अष्टौ वासरानित्यर्थः, अत्ययशङ्किभिः भीमापायशङ्कायुतैः अपत्यैः युधिष्ठिरादिभिः स्वपुत्रैः सह साकं विचित्य अन्विष्य 'हा वत्स पुत्र, रिपुमर्त्सन शत्रुमर्दन, भीम, क्व वा कुत्र निषीदसि तिष्ठसि ?' इति एवं प्रकारेण विषीदन्त्याः खेदमनुभवन्त्याः कुन्त्याः नवमम् अपि वासरम् दिनम् अनवमम् (नवमभिन्न-

मिति विरोधप्रतिभासः, न अवमम् शून्यमनवमम् अशून्यम् इति परिहारः) अशून्यम् एव सञ्जनयन् कुर्वन् प्रभञ्जनसूनुः वायुसुतः भीमः अमृताञ्जनैरिव सुधानिर्मितचक्षुःप्रसाधनद्रव्यैरिव कुन्त्याः दृशौ रञ्जयामास स्वागमनेन प्रसादं गमयामास । भीमः पाताले तदागमनमाश्चर्यकरमिति चकितेन वासुकिनागेन सन्कृतः, तत्राष्टौ दिवसाननैपीत्तावदमी तद्भ्रातरो युधिष्ठिरादयोऽष्टासु दिशासु तमन्विष्टवन्तः, अमिलिते च तस्मिन् कुन्ती शृशं विलपितवती, नवमे चाहनि भीमो-
मातुः पुर उपस्थाय तस्या दृशौ प्रसन्ने चकारेत्यर्थः ।

इसके बाद भीमके पातालमें पहुँच जानेसे वासुकि नागको बड़ा आश्चर्य हुआ, उन्होंने भीमका सत्कार किया, इतर आठों दिशाओंमें उनकी संख्याके बराबर आठ दिनों तक कुन्ती अपने पुत्रों युधिष्ठिरादिकोंके साथ भीमको खोजकर—हाथ बेड़ा शत्रुमर्दन भीम तू कहाँ जाकर बैठ रहा है ! इस प्रकार विलाप करने लगी, उसके नवम दिनको भीमने मूना नहीं जाने दिया, वह वायुपुत्र आकर कुन्तीकी आँखोंको शीतल कर दिया मारों उसने कुन्तीको आँखोंमें अमृतका अञ्जन लगा दिया हो ॥

आगतस्य तस्य मदावलायुतवलावहानां पृदाकुपरिषदुपदापितदश-
कलशपीयूषाणां निषेवणेन विशेषितपरिपोषगात्रं सवित्रीभुजान्तर ईव
सोदरकौरवहृदयेऽपि मोदविषादसंपदौ न ममतुः ।

आगतयेति । आगतस्य पाताललोकात् समायातस्य तस्य भीमस्य—मदावलाः
हस्तिनः अयुतम् दशसहस्राणि तेषां बलमावहन्ति प्रापयन्ति ये तेषाम् दश-
सहस्रकरिवलसमबलप्रदायिनाम् पृदाकुपरिषदा सर्पसमाजेन उपदापितानाम्
उपहतानाम् दशकलशपीयूषाणां कलशीभिर्घटैः परिमितानाम् अमृतानां निषेवणेन
पानेन विशेषितं परिपोषं समधिकपुष्टं गात्रं वपुर्यस्य तादृशम्, (गात्रमिति विशेष्यं
पृथक्कल्पनीयम्) सविन्याः जनन्याः मातुः कुन्त्याः भुजान्तरे बाहुयुगलमध्यभागे
न ममौ इति क्रियाध्याहारः कर्त्तव्यः । मोदविषादयोः हर्षशोकयोः सम्पदौ संवृद्धी
च क्रमशः सोदरकौरवयोः हृदये अपि न ममतुः । कुन्ती तमालिङ्ग्य क्रोडे उपवेश-
यितुं कामयमाना अपि स्थूलीभूततया तस्य तथा कर्त्तुं नापारयदिति स तद्भु-
जान्तराले न ममौ, युधिष्ठिरादिसोदरा हृदयेऽभिमानमानन्दं कौरवाश्चापरिमितं
शोकमासादयामासुरिति भावः ॥

भीमके जाने पर दश हजार हाथियोंके बलसे देनेवाले नर्पसमाजसे उपहन दशघटोंमें
नरे अमृतको पीकर मोटा हुआ उसका शरीर उसकी माता कुन्तीकी अंजपाली (अंक-

५. 'पृदाकुपरिवृद्धापित' । २. 'पानाद्विशेष' । ३. 'परिपोषवात्रं गात्र' ।

४. 'एव कौरवहृदयेऽपि' । इति पा० ।

मापादयितुं दिशि दिशि ख्यातविद्यागुणं पौत्रगणं महताऽर्थराशिनो सह द्रोणाय समर्पितवानित्याशयः । 'आपगस्तु निषद्यायाम्' इति—'उपायनोपहारोपदापदानि समानार्थान्नाति च कोपरसिकाः ॥

कर्त्तव्य जाननेवालोंमें श्रेष्ठ भीष्मपितानहने दूसरे स्कन्दके सदृश जलज तथा अनि जगत्तु इत्याचार्यके द्वारा अनिन्दनीय वीरवशका आश्रयभूत धनुर्विद्याकी शिक्षा दिला करके माँ उनकी धनुर्विद्याको और अधिक दृढ़ करनेके लिये दिशाओंमें विदित-पराक्रम वाले अपने पौत्रोंको पूर्ण अर्थराशिके साथ नाना प्रकारके धनुर्वेदके रहस्यज द्रोणके चरणोंमें नौप दिया ॥

सिन्धुजातकलशीभुयोस्तयोः स्निग्धभावमवलोक्य तादृशम् ।

तत्र पौरनिकरः समाचरच्चित्रपूरजटरे निमज्जनम् ॥ ७ ॥

सिन्धुजातेति । तयोः सिन्धुजातः गाङ्गोयो भीष्मः, कलशीभूः द्रोणः, तयोः तादृशं स्निग्धभावम् अन्योन्यानुरागम् अवलोक्य दृष्ट्वा तत्र हस्तिनापुरे पौर-निकरः नगरवर्ती लोकः चित्रपूरस्य आश्रयरसस्य जटरे मध्ये निमज्जनं समा-चरत् । समानविधानां परस्परयशःपुरोभागतानियमेषुपि भीष्मेण सह द्रोणस्य तादृशं प्रेमागमालोक्य हस्तिनापुरवासिनो महति विस्मये निपेतुरित्याशयः । सिन्धुजातं समुद्रचयः कलशीभूश्चागस्त्यस्तयोः प्रेम विस्मयावहं भवेदेवेति चम-त्कारः । अनन्तकविरयं द्रोणं कलशभुवमनेकघोक्तवानिति ध्येयम् ॥ ७ ॥

सिन्धुजात-गङ्गासुत भीष्मपितानह तथा कलशीभू-द्रोणमें इस तरहकी गाढ़ी प्रीतिकी देखने वाले पुरवासीजन आश्रय-रसके मध्यमें डूब गये । सिन्धुजात-समुद्र समूह, कलशीभू-घटोद्भव अगस्त्य इनमें प्रेमका होना आश्रयकी बात है ही, परन्तु सिन्धुजातका अर्थ भीष्म एवं कलशीभूका द्रोण लिया जायगा नव प्रसन्नका अर्थ साफ हो जायगा ॥ ७ ॥

कुमारास्तूर्णमारुहन् कुम्भयोनेरनुग्रहात् ।

कोटिं कोदण्डसारस्य गुणिनस्ते गुणा इव ॥ ८ ॥

कुमारा इति । गुणिनः शौर्यादिगुणसम्पन्नाः कुमाराः युधिष्ठिरादयो दुर्योधना-दृशश्च कुम्भयोनेद्रोणस्य अनुग्रहात् कृपावशात् कोदण्डसारस्य धनुर्विद्यानेपुण्यस्य कोटिम् उत्कर्षं परां काष्ठां कोदण्डसारस्य धनुःश्रेष्ठस्य गुणाः मौर्वीसृत्राणि कोटिम् नदप्रदेशमिव तूर्णम् आरुहन् आरूढाः, यथोत्तमस्य धनुषो गुणो नम्यमानः सन् शीघ्रमेव कोटिमाटीकते, तथैव द्रोणानुग्रहवशाद्युधिष्ठिरादयस्त्वरितमेव धनुर्वि-द्यायां नेपुण्यमलभन्तेत्याशयः ॥ ८ ॥

वित्त प्रकारसे धनुषी प्रत्यक्षा अच्छे धनुष पर झटसे अग्रदेशमें पहुँच जाती है, वहाँ

प्रकार वे युधिष्ठिरादि राजकुमार द्रोणाचार्यके अनुग्रहते शत्रु ही धनुर्वेदकी चोटि पर-
रहत्य पर पहुँच गये ॥ ८ ॥

कूलस्थस्यानुकुर्वन्कुरुसुतसदसः कुम्भयोनेः कदाचि-

त्लातुं मध्ये जलानां चिरकृतवसतेः सिन्धुभूर्वर्धमानः ।

आदौ पादौ निपीड्य स्फुटकमलरुचौ विभ्रदन्तेवसत्त्वं

प्राहो जग्राह कश्चित्स्वयमपि विजयास्त्रागमन्तं महान्तम् ॥ ६ ॥

कूलस्थयेति । कदाचित् कूलस्थस्य गङ्गातटस्थितस्य कुरुसुतसदसः धर्मराजादि-
शिष्यमण्डलस्य अनुकुर्वन् अनुकरणपरः सिन्धुभूर्वर्धमानः गङ्गानदीरूपभूमौ प्रवृद्धः
कश्चिद् ग्राहः नक्रः जलान्तं मध्येऽन्तः पयसि स्नातुं स्नानाय चिरकृतवसतेः
जधिककालपर्यन्तं स्थितवतः तस्य कुम्भयोनेः द्रोणस्य स्फुटकमलरुचौ पादौ चरणौ
निपीड्य नितरां पीडयित्वा अन्तेवसत्त्वं समीपस्थत्वं च विभ्रत् सन् स्वयमपि
विजयास्त्रागमेन अर्जुनास्त्रप्रहारेण महान्तम् भीषणमन्तमवलानं जग्राह प्राप ।
अत्र—गङ्गातटवर्ति—युधिष्ठिरादयो यथा द्रोणशिष्यास्तथैव तच्छिष्यतां कामय-
मानः ताननुकुर्वन् कश्चिद् ग्राहः चिराय जले स्नानं कुर्वतो द्रोणस्य समीपमेत्य
तत्पादौ निपीड्य वन्दित्वा च जयप्रदास्त्रवेदस्यान्तं प्रापेत्यर्थो ध्वन्यते । अत्रार्थं
सिन्धुमुवा गाङ्गोयेन वर्धमानस्य पोषितस्येत्येवं विभक्तिं विपरिणमस्य कुरुसुत-
सदोपि विशेषगीयन् । कदाचित्स्नातुं गङ्गामवतीर्णस्य द्रोणस्य चरणग्राही कश्चिन्म-
करोऽर्जुनेन वाणद्वारा हत इति पौराणिकी कथाऽत्र ध्यातव्या । नृगधरावृत्तम्—
'त्रुम्भैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता नृगधरा कीर्त्तितेयम्' ॥ ९ ॥

एक समय युधिष्ठिरादि कुरुवर्गीय तट पर बैठे थे, द्रोणाचार्य स्नान करनेके लिये
गङ्गाकूलमें उतरे और देर तक स्नान करने रहे, इतनेमें एक ग्राह समीप आकर उनके
चरणकी जोरोंसे पकड़ लिया, जो उनके चरण विकसित कमलकी तरह थे, और स्वयं भी
अर्जुनके दानके आनेसे भीषण अन्तको प्राप्त हुआ । वह ग्राह नानों तट पर बैठे युधिष्-
ठिरादीनों देखा देगो द्रोणका अन्तेवसत् द्वात्र वन गया, उनके चरण छुद, और विजयप्रद
धनुर्विद्याकी शिक्षा ली वह भी अर्ध जनीन होता है ॥ ९ ॥

ततस्ते सर्वोत्तरा अपि शैरासनेषु दक्षिणाः 'गुरुदक्षिणां कुरुत मह्यं
द्रुह्यतो द्रुपदस्य युधि बलाद्गृहीतस्य समर्पणम्' इति गुरुणा चोदिताः
सर्वेऽप्यहर्षपूर्विकया कयापि विमतेषु कृतावज्ञसेनं याज्ञसेनं पुरं निरुध्य
चिरमयुध्यन्त ।

ततस्त इति । ततः तदनन्तरम् ते युधिष्ठिरादयः सर्वोत्तराः सर्वविधधनुर्वेद-

१. 'शरासेषु' ।

२. पूर्विकया विनडेडु' इति पा० ।

पारगाः अपि शरासनेषु वाणनिक्षेपेषु दक्षिणाः कुशलाः (उत्तराः दक्षिणाः इति विरोधः, परिहारस्तूक्त एव) द्रुह्यतः प्रतिज्ञाभङ्गद्वारा द्रोहं कुर्वतः द्रुपदस्य तदाख्यस्य राज्ञो युधि युद्धे बलाद् गृहीतस्य द्रुपदस्य समर्पणम् मह्यम् अर्पणम् गुरुदक्षिणां कुरुत, (अधुना यावत् यद् भवन्तो मयाऽस्त्रवेदमध्यापितास्तद्दक्षिणायां द्रुपदं गृहीत्वा मह्यमर्पयत, यतोऽसौ प्रतिज्ञाभङ्गेन मम द्रोही वर्त्तते) इति पूर्वं गुरुणा द्रोणेन चोदिताः आदिष्टाः सर्वे युधिष्ठिरादि-दुर्योधनादयः क्रयाऽपि अहंपूर्विक्रया अहं पूर्वमहं पूर्वमिति प्रतिस्पर्द्धया विमतेषु शत्रुषु कृतावज्ञसेनम् तिरस्कार-परायणसेनासहितम् याज्ञसेनं पुरम् द्रुपदनगरं निरुह्य समन्ततः परिदार्यं चिरं बहुकालपर्यन्तम् अयुध्यन्त युद्धं कृतवन्तः ।

सर्भो धनुर्धारियोंमें श्रेष्ठ कुमारगण जब वाण चलानेमें निपुण हो गये तब गुरु द्रोणेने उन लोगोंसे एक समय कहा कि—मेरे द्रोही द्रुपदको युद्धमें बलपूर्वक पकड़ कर लादो, यही हमारी गुरु दक्षिणा होगी, इस पर सर्भो कुमार हन-हम करके शत्रुओं पर तिरस्कार दृष्टि रखनेवाली सेनासे युक्त याज्ञसेनपुर (द्रुपदपुर) को घेर कर बहुत काल तक लड़ते रहे ॥

कृत्ते भल्लैर्धनुषि स गुरुद्रोहिणस्तस्य जीव-

ग्राहे बाहाञ्चलपरिचलत्खड्गवल्लीसहायः ।

पुत्रावल्यां सुबलदुहितुः पूर्वपक्षी भवन्त्यां

सिद्धान्तोऽभूदिवि भुवि बुधैः श्लाघितः सव्यसाची ॥१०॥

कृत इति । गुरवे द्रोणाय द्रुह्यति प्रतिज्ञाभङ्गकरणेन अपराध्यति स गुरुद्रोही द्रुपदस्तस्य भल्लैः वाणभेदैः धनुषि शरासने कृत्ते सति (द्रुपदेन वाणप्रहारेण च्छिन्ने धनुषि) सुबलदुहितुः गान्धार्याः पुत्रसमुदाये पूर्वपक्षीभवन्त्याम् पूर्वपक्ष-रूपतामाश्रयन्त्याम् सत्याम् तस्य जीवग्राहे द्रुपदस्य जीवतो ग्रहणे बाहायाः भुजस्य अञ्चलेऽग्रभागे परिचलन्ती भ्राम्यन्ती खड्गलता एव सहायो यस्य तथोक्तः केवलखड्गसाधन इत्यर्थः, द्विवि स्वर्गे बुधैः देवैः भुवि पृथिव्यां बुधैः पण्डितैश्च श्लाघितः प्रशंसितः सव्यसाची अर्जुनः सिद्धान्तः सिद्धान्तोत्तरसमानः अभूत् अजायत । यथा ऋत्विपण्डितसभायां शास्त्रार्थं कतिचन पूर्वपक्षमातिष्ठन्ते, तत्रैकोऽपरः सिद्धान्तं व्यवस्थापयति, तथैवात्र युद्धे दुर्योधनादिषु गान्धारीतनयेषु द्रुपदस्य जीवग्राहे किञ्चिद् व्यापृत्य कृतप्रारम्भेषु सत्सु खड्गसहायोऽर्जुनस्तं तथा गृहीत्वा उत्तरपक्षरूपां युद्धसमाप्तिं कृतवानित्यर्थः । 'ज्ञानिचान्द्रिसुरा बुधाः' इत्यमरः । मन्द्राक्रान्ता वृत्तम्—तल्लक्षणं यथा 'मन्द्राक्रान्ता जलधिपङ्गुर्भौं नतां ताद्गुरुचेत्' इति । अयं श्लोको नैपथीयचरितवृत्तीयसर्गस्थस्य श्लोकस्यास्य-च्छायां नुहरति—'अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् । सुवसु व्यप-नेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम्' इति ॥ १० ॥

द्रोणाचार्यके द्रोही द्रुपदके द्वारा गान्धारी-तनय दुर्योधनादिके धनुष जब बाग द्वारा काट दिये गये, और इस प्रकार वे पूर्वपक्ष मात्र (युद्ध प्रारम्भ करनेवाले मात्र) रह गये तब हाथके अग्रभागमें तलवारकी घुमानेवाले एवं स्वर्गमें देवों द्वारा तथा पृथिवी पर पण्डितों द्वारा प्रशंसित अर्जुन जीवित द्रुपदको पकड़कर ले आनेमें सिद्धान्त (युद्ध-समाप्ति कर) बन गये ॥ १० ॥

पार्थमेव पुरतो निधाय ते कौरवास्तदनु संनिधौ गुरोः ।

भक्तिभिर्व्यनमयन्निजं शिरः पार्षतस्तु परिभूतिलज्जया ॥ ११ ॥

पार्थमेवेति । तदनु ते युधिष्ठिरादयो दुर्योधनादयः कौरवाः कुर्वंश्याः अस्मिन्नुद्धे विजंनृतया पार्थम् अर्जुनम् एव पुरो निधाय अग्रेकृत्वा गुरोः सविधे द्रोणान्तिके भक्तिभिः श्रद्धाभावैः निजं शिरः स्वमस्तकम् अनमयन् नतं कृतवन्तः, पार्षतः द्रुपदस्तु परिभूतिलज्जया पराजयजनितया त्रपया निजं शिरः अनमयदिति वचनविपरिणामेनान्वयः । द्रुपदे गृहीते सति सर्वं कुमाराः अर्जुनं प्रधानमग्रेकृत्वा भक्त्या गुरु प्राणमन्, द्रुपदोऽपि तैरानीतो लज्जाऽधोमुखस्तरथाविल्यर्थः ॥ अत्र प्रस्तुतानां शिष्याणां प्रस्तुतस्य द्रुपदस्य चैकत्र शिरोनमनक्रियायामन्वयात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, 'प्रस्तुतानां पदार्थानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता' इति ॥ ११ ॥

इसके बाद सभी कुर्वंश कुमारोंने पार्थको (जिसने युद्ध जाता था) आगे करके श्रद्धा भक्तिके साथ अपने आचार्य द्रोणके चरणोंमें शिर झुकाया, और द्रुपदने भी अपना शिर हारकी लाजसे झुका लिया ॥ ११ ॥

अथो गुरुनीतमधिज्यधन्वना पुरःप्रदेशं पुरुहूतसूनुना ।

तरङ्गितार्क्षं तमवेक्ष्य विद्विषं वचो गभीरं वदति स्म सस्मितम् ॥१२॥

अथो गुरुरिति । अथो एतदनन्तरं द्रुपदे जीवग्राहं गृहीते सति अधिज्यधन्वना आरोपितमौर्वीकधनुर्धारिणा पुरुहूतसूनुना इन्द्रात्मजेनार्जुनेन पुरः प्रदेशं नीतम् अग्रे समानीय स्थापि द्रुपदं तरङ्गितार्क्षम् भयं चकितलोचनं लज्जया साश्रुनयनं वा अवेक्ष्य सस्मितं किञ्चिद् हासपूर्वकं गभीरम् सार्थगौरवं मर्मभेदि वचनं वदन्तिस्म उवाच ॥ १२ ॥

इसके बाद जब द्रुपद पकड़कर धनुर्धारी अर्जुन द्वारा आचार्य द्रोणके आगे उपस्थित किये गये तब आचार्य द्रोण भय-चञ्चल-नयन द्रुपदको ओर देखकर निम्नलिखित गभीर वचन मुन्मुग्ग कर कहे ॥ १२ ॥

‘अरे शत्रुत्रियसत्तम ! पुरा महत्तरमभिदेश्यमग्निवेश्यं नाम मुनिमल-

परिश्रमाय प्रश्रयेण सह शुश्रूपमाणस्त्वं मत्कृते पितुरनन्तरं ममाधिराज्य-
पदस्य प्रथममर्घं भवते वितीर्य ततः परमर्घमहमनुभविष्यामीति यद्यथा
प्रत्यश्रुणुथास्तत्तथा निर्वर्तितं खलु धिग्विप्रमिति धुरंप्रायेण विप्रियवच-
नेन प्रथीयसीं मनसि व्यथां मम वितीर्णवता महार्णवपरिधानवतीं वसु-
मतीं स्वयमेवा भवता नन भवता ।

अरे क्षत्रियसत्तमेति । अरे क्षत्रियसत्तमे रे क्षत्रियश्रेष्ठ, रे अरे इति नीचता-
व्यञ्जकं सम्बोधनमाहतुः । क्षत्रियसत्तमेति क्षत्रियाधमतापर्यवसायि, अस्य सन्द-
र्भस्य व्याजस्तुतिरूपत्वात् । पुरा पूर्वकाले अग्निदेश्यम् प्रभावेणाग्नितुल्यम्
अग्निवेश्यं नाम तदाख्याप्रसिद्धम् अस्त्रपरिश्रमाय अस्त्रविद्यामधिगन्तुम् प्रश्रयेण
नम्रभावेन सह शुश्रूपमाणः परिचरन् त्वं द्रुपदः मत्कृते मम द्रोणस्यार्थं पितुः
(द्रुपद) जनकस्य अनन्तरं वानप्रस्थग्रहणात् परतः मम द्रुपदस्य अधिराज्यपदस्य
राज्यस्य अर्घम् समांगम् आदौ प्रथमम् भवते द्रोणाय वितीर्य दत्त्वा ततः परम्
तुभ्यं दीयमानादर्थोदवशिष्टमर्घम् अहम् द्रुपदोऽनुभविष्यामि भोक्ष्ये इति यत्
यथा येन प्रकारेण प्रत्यश्रुणुयाः प्रतिज्ञातवानासीः तत्तथा निर्वर्तितम् पूरितम्,
खलु पदमिहोपहासे, (प्रतिज्ञातदानस्य राज्याधेस्य ग्रहणायोपस्थितं मां द्रोणं
प्रति) 'धिग् विप्रं ब्राह्मणम्' इति क्षुरप्रायेण क्षुरवतीक्षणेन विप्रियवचनेन कट्टक्या
मम द्रोणस्य मनसि व्यथां मानहानिभवं कष्टं वितीर्णवता दत्तवता महार्णवरशना-
वतीं वसुद्रकाञ्चीं (समग्राम्) वसुमतीं पृथ्वीम् स्वयम् आत्मना एवं अनुभवता
भुञ्जानेन भवता द्रुपदेन । अयमर्थः—पुराऽग्निवेश्याश्रमेऽधीयानेन त्वयाऽहमुक्तो
यद्यदा पितुरनन्तरं मम राज्यकाल उपस्थास्यते तदा पूर्वं तुभ्यमहं राज्यार्थं
प्रदाय शेषमर्घमहं भोक्ष्ये, तत्तु भवता तद्ग्रहणायोपस्थितं मां धिग्विप्रमिति धि-
कृत्य समस्तां महीं भुञ्जानेन साधु निरूढमित्यर्थः । अत्र व्याजस्तुत्या मित्या-
भापित्वेनाधिक्षेपप्रत्ययः ॥

अर क्षत्रिय श्रेष्ठ, पुराने कालमें अग्निके समान प्रतापी महात्मा अग्निवेश्य नामक
मुनिसे नम्रतापूर्वक जव तुम धनुर्विद्याका अभ्यास कर रहे थे, तव तुमने हमसे प्रतिश्रावो
थी कि जव पिताजीक बाद मै राज्य प्राप्त करूंगा तव आधा राज्य तुमको देकर शेष राज्यार्थ-
का स्वयं उपभोग करूंगा, उस अपना प्रतिश्रावका पालन तो तुमने खूब किया, जव हम
प्रतिश्राव राज्यार्थ ग्रहणका कामनासे तुम्हारे पास गये तव छुरेको तरह तीसे वचनोंसे
मुझे धिक्कार कर समुद्र-वेष्टित इस पूरी पृथ्वीका उपभोग करके तुमने अपना वचन
सूद र्ना ॥ ॥

१. 'पुरप्रवरप्रायेण' ।
२. 'मम मनसि व्यथा वितार्णवताऽर्णवरशनावतीम्' ।
३. 'स्वयमेवानुभवता भवता' ।

आबालवृद्धं जलसक्तमेव जनाः समस्ता द्रुपदं यदाहुः ।

तस्मात्त्वयि स्वीकृततादृशाख्ये कथं नु भज्येत न मित्रतेजः ॥ १३ ॥

आबालवृद्धमिति । यद् यस्मात् आबालवृद्धम् बालान् वृद्धांश्चाभिव्याप्य सर्व-
बाला वृद्धाश्चेत्यर्थः, जनाः लोकाः द्रुपदं द्रोणस्य पदं मूलम् जलसक्तम् पृथ्वीगर्भ-
वर्तिरसमग्रम् (डलयोरनेदात्) द्रुपदं तन्नामानं त्वाम् जडसक्तम् मूर्खसहचरम्
आहुः । तस्मात् स्वीकृततादृशाख्ये गृहीततन्नामके त्वयि द्रुपदे मित्रतेजः सूर्यरश्मिः
सुहृद्यभावश्च कथं न भज्येत विनश्येत् नु यथा जलसक्तमूले वृक्षे सूर्यतेजोऽकि-
ञ्चिक्करं भवति, तथैव मूर्खवेष्टिते त्वयि ममप्रभावस्तत्र राज्यप्रार्थनाकाले नापस्त-
दिति भावः । अत्र 'द्रुपद' पदनिरुक्त्याऽर्थस्य समर्थनात् निरुक्तिर्नामालङ्कारः, तदु-
क्तम्—'निरुक्त्योङ्गतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्' इति ॥ १३ ॥

बालकौसे लेकर बूढ़ों तक सभी आदमी द्रुपद-वृक्ष मूलको जल सक्त-पानीसे भांगा
कहा करते हैं, तुम भी द्रुपद नामधारी होनेके कारण जड सक्त-ड-लमें अभेद होनेके कारण
मूर्ख जनाद्यत रहे, ऐसी स्थितिमें जैसे वृक्षों पर सूर्यका तेज अपना प्रभाव नहीं दिखलाते
हैं, क्योंकि उसकी जड़ें पानीमें भीगी रहती हैं, उनी तरह मूर्खावृत्त होनेके कारण द्रुपद
तुझ पर भी मेरे सदृश मित्रका कुछ नहीं प्रभाव पड़ा, अर्थात् तुमने मित्रके प्रति किसे
गये वादेको पूर्ण नहीं किया ॥ १३ ॥

इति व्याजस्तुतिवचनेन पौरवान्ते भार्गवान्तेवसता प्रधर्षितः पार्षत-
स्तेन सार्धमर्षराज्यपरिवर्तनमात्रमङ्गीकृत्य कृत्यविदां ककुदस्तौ जम्भ-
रिपुकुम्भसंभवावुभावप्युपयमं प्रवर्तयितुं कृतक्रतुनिर्वर्तनः सोमकान्तिको-
पास्यौ पुत्रौ भागीरथीविनावसथस्य याजस्य मुनिराजस्य याजनानुग्रहेण
परिजग्राह ।

इति व्याजिति । इति उक्तप्रकारकेण व्याजस्तुतिवचनेन निन्दापर्यवसायिन्या
स्तुतिवाचा पौरवान्ते पौरवकुमारगणसमग्रम् भार्गवान्तेवसता परशुरामशिष्येण
प्रधर्षितः कृतभर्त्सनः निन्दितः पार्षतः द्रुपदः कृत्यविदाम् कर्त्तव्यार्थज्ञानशालिनां
ककुदः श्रेष्ठः सन् तेन परशुरामशिष्येण द्रोणेन समम् सह अर्धराज्यपरिवर्तनम्
'गृहाणार्थं राज्यस्ये'ति दानरूपम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्यज जम्भरिपुरिन्द्रस्तत्सम्भवम-
र्जुनम् कुम्भसम्भवं द्रोणं तावुभावपि उपयमम् विवाहम् (अर्जुनसम्बन्धे) उप-
यमम् यमान्तिकम् (द्रोणपत्ने) प्रवर्तयितुम् प्रापयितुम् कृतक्रतुनिर्वर्तनः कृत-

१. 'जड' ।

२. 'पौरवान्ते वसता' । ३. 'पार्षदः' ।

४. 'परिवर्तनेन परमङ्गीकृत्य' । ५. 'उपयममेव' ।

६. 'कृतक्रतुनिर्वर्तनः' ।

७. 'तदवन' ।

८. 'परिजग्राह । तावोऽपि । इति पा० ।

यज्ञः सोमश्चन्द्रस्तस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत् सोमकान्तिकम् आस्यम् सुखम्,
उभया सहितः सोमः शिवः तस्येव क्रोपो यत्र तादृशम्, सोमकान्तिकास्यां
पुत्रीम् चन्द्रमुखीं तनयां महादेवत्कोपनं च पुत्रम् पुत्रौ पुत्री च पुत्रश्चेति पुत्रौ
(द्रौपदीष्टद्युम्नाः (द्रौपद्योपयमोऽर्जुनस्य, दृष्टद्युम्नद्वारको वधश्च द्रोणस्येति
कामनया कृतयज्ञो द्रुपदः) भागीरथीवनावसथस्य भागीरथीतदस्थवनवासिनः
याजस्य याजनामकस्य मुनिराजस्य ऋषिप्रवरस्य याजनानुग्रहेण यज्ञसम्पादन-
कृपया परिजग्राह वृतवान् । द्रोणेन निन्दितो द्रुपदोऽर्धराज्यं तस्मै प्रदायापि मन-
सा दुःखितो याजनामकस्य मुनेः प्राधान्ये यज्ञं कृतवान् यत्र अर्जुनपरिणेषां द्रौपदी
नाम चन्द्रमुखीं तनयां शिववृत्कोपनं द्रोणघातिनं दृष्टद्युम्ननामकं च पुत्रं ववे इत्या-
शयः ॥ पुत्री च पुत्रश्चेति पुत्रौ, 'पुमान् स्त्रिया' (पा० १।२।६७) इत्येकशेषः ॥

इस प्रकार पौरवोंके सामने मार्गवशिष्य द्रोगके व्याज-स्तुति वाले वचनोंसे लजवाये
गये द्रुपदने आधा राज्य देनेका वादा करके कर्त्तव्य निर्णय कर लिया, और इन्द्रपुत्र अर्जुन
एवं द्रोगको क्रमशः (उपयम-विवाह, उपयम-यमके समीप) पहुँचानेके लिये यज्ञ किया,
जित यज्ञके प्रधान आचार्य गद्गतीरवर्ती वनमें रहनेवाले याज-नामक मुनि थे, और
उस यज्ञमें उन्होंने चन्द्रमुखी कन्या द्रौपदी, एवं महादेवकी तरह कोपनत्वभाव पुत्र दृष्ट-
द्युम्नका वर मांगा ।

नातोऽपि धर्मतनयं तपनीयपीठ-

मारोप्य चक्षुरिव लब्धममुं तपोभिः ।

आवर्जितैः कलशवारिभिरभ्यपिञ्च-

दानन्दवाष्पसलिलैरैवनीं च पौराः ॥ १४ ॥

नातोऽपीति । नातः दृतराष्ट्रः अपि तपोभिः तपस्याभिः स्वाचरितैर्ब्रह्मतपोवासा-
दिभिरित्यर्थः, लब्धं पुनरासादितं चक्षुः नेत्रमिव (अन्धस्य पुनर्नेत्रलाभो यथाऽऽ-
नन्दजनकस्तथाऽऽनन्दजनकमित्याशयः) धर्मतनयम् युधिष्ठिरं तपनीयपीठम्
कनकासनम् आरोप्य उपवेश्य आवर्जितैः नानातीर्थोपहृतैः कलशवारिभिः वट-
स्थितजलैः अभ्यपिञ्चत् अभिपिक्तवान्, यांघराज्यं प्रदत्तवानित्यर्थः, पौराश्च आन-
न्दवाष्पसलिलैः हर्षांशुप्रवाहैः अवनीम् पृथ्वीम् अभ्यपिञ्चन्, 'राज्ञोऽभिपेकं तद्व-
धूरन्यभिपिच्यत' इति सम्प्रदायानुसारेण्यमुक्तिः । अयं श्लोकः चम्पूरामायणी-
यस्यास्य श्लोकस्य च्छायांमनुहरति—'अभिपिक्ते तु सुग्रीवे रामश्यामपयोमुचा ।
अभिपेक्तुं स्थिता मेवास्तन्महीं महिषीमिव' ॥ उभ्रेज्ञा व्यज्यते ॥ १४ ॥

इसके बाद ताज धृतराष्ट्रने तपस्याओंके द्वारा दुवारा पाई गई आंखके समान प्यारे

युधिष्ठिरको स्वर्ण सिंहासन पर बैठ करके नाना तीर्थों से लाये गये जलसे पूर्ण घटों द्वारा अभिषेक प्रदान किया, और यौरजनने अपने अपने आनन्दाष्ट-प्रवाहसे (उत्त अभिषिच्यमान राजाकी खोके समान) पृथ्वीको अभिषिक्त किया । राज्याभिषेकमें राजा-रानी दोनोंका अभिषेक किया जाता है, युधिष्ठिरका अभिषेक धृतराष्ट्रने किया, और उनकी भोग्या पृथ्वीका अभिषेक लोगोंने किया ॥ १४ ॥

आविभ्रतो धरणिमद्भदनिर्विशेषं

नानाधनायतिभिरस्य नयोदिताभिः ।

पस्त्यं समस्तमपि वासर्वसंनिभस्य

कोशीवभूव कुतुकैः सह कौरवाणाम् ॥ १५ ॥

आविभ्रत इति । धरणिम् अखिलं महीम् अद्भदनिर्विशेषम् केयूरवत् (अनायासम्) आविभ्रतः धारयतः वासवसन्निभस्य इन्द्रतुल्यस्य अस्य युधिष्ठिरस्य जयेन पद्मंशभागग्रहणात्मकेन उदिताभिः सज्जाताभिः नानाधनायतिभिः नानाप्रकारकसमृद्धीनामनामैः समस्तम् अपि पस्त्यम् भवनम् कौरवाणां दुर्योधनादीनाम् कुतुकैः कुतूहलैः सह कोशीवभूव कोशागारत्वमाप मुकुलीवभूव च । अयमाशयः-विनैवायासं भुवं पालयतो महेन्द्रपराक्रमस्य युधिष्ठिरस्य करग्रहणेन सम्पदतितरां ववृधे येन तदीयं सर्वमपि भवनं कोशागारभावमापन्नं, दुर्योधनादीनां च कुतुकं-राज्यमासाद्य कान्दशामयमनुभवतीत्येवंरूपं कुतूहलं शाम्यतिस्मेति, महत्तामभ्युदयेन खलानां तादृशाचरणस्य स्वाभाविकत्वादिति 'निशातपस्त्यसदनभवनागारमन्दिरम्' इति-'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने धनवेशमनि' इति चामरविश्वी । सहोक्तिरलङ्कारः ॥ १५ ॥

राजा युधिष्ठिरने समूर्चा पृथ्वीको केयूरका तरह अपने हाथसे अनायास धारण कर लिया, नयपद्मंश भाग ग्रहणरूप करके बढ़ते रहनेसे उनका सारा राजप्रासाद ही कोशागार बन गया, और दुर्योधनादिके कुतूहल मुकुलित हो गये, जब युधिष्ठिर राजा हुए तब उनके विरोधी दुर्योधनादिके हृदयोंमें बड़ा कुतूहल था कि देखें इनका राज्य कैसे चलता है, जब उनका राज्य ठीकसे चलने लगा तब उनकी वह दुष्टभावना मुकुलित हो गई, वह फूल-फल नहीं सती ॥ १५ ॥

पारेसिन्धु प्रथितममितं प्रत्यहं वर्धमान

सोढुं पार्थाभ्युदयमपटोः स्वात्मजस्यानुरोधात् ।

प्रीतो राजाऽप्यनुजतनयप्रेममार्गे प्रयातुं

मातुर्दोषादिव बहिरगादन्तरप्यन्धभावम् ॥ १६ ॥

पारैस्मिन्धिनि । राजा धृतराष्ट्रः श्रुतः युधिष्ठिरप्राप्तप्रजापालनजन्य-
 कर्त्तित्थनागमादिभिः प्रसन्नः अपि पारैस्मिन्धु समुद्रस्य पारं प्रथितम् विस्तृतं
 ख्यातञ्च, अमितम् अनल्पम्, प्रत्यहम् प्रतिदिनम् वर्धमानम् पार्थाभ्युदयम्
 युधिष्ठिरस्य प्रतापम् सोढुम् मर्षयितुम् अपटोः असमर्थस्य स्वात्मजस्य दुर्योधनस्य
 अनुरोधात् आग्रहानुसरणात् अनुजतनयस्य भ्रातृपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य प्रेममार्गे
 स्नेहवर्त्मनि प्रयातुं चलिनुम् मातुः अम्बिकायाः दोषात् अङ्गिनिमीलनरूपात्
 बहिः बाह्यनेत्रविषये इव अन्तरपि हृदयनेत्रविषयेऽपि अन्धभावम् अन्धत्वम्
 अगात् प्राप्तः । युधिष्ठिरे धृतप्रेमापि धृतराष्ट्रो दुर्योधनानुरोधाद्युधिष्ठिरप्रेममा-
 र्गानुसरणे चेतसाऽन्धो जातो यथाऽसौ मातुर्दोषाद्बाह्यनेत्ररहित आसीत्तथेति
 बोध्यम् । पुरा सत्यवत्याज्ञया व्यासेन सह सङ्गताऽम्बिका, तद्रूपं दृष्ट्वा सा भयं
 जुगुप्सां च भजमाना नयने प्यधत्त, अतएव च तद्गर्भतो धृतराष्ट्रोऽन्धो जात इति
 कथा भारते । मातुर्दोषाद्बहिर्नेत्रशून्यः पुत्रानुरोधाच्चान्तेनेत्रशून्यो जातो राजा
 युधिष्ठिरं न्यूनप्रेमा जात इत्याशयः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६ ॥

राजा धृतराष्ट्र वद्यपि युधिष्ठिरके प्रजापालनजन्य वश, धनागन, आदिसे प्रसन्न
 थे, फिर भी समुद्रके पर पार तक फैले हुए, अनन्त, दिनों दिन बढ़ने वाले युधिष्ठिराभ्यु-
 दयको नहीं सह सकने वाले अपने पुत्रके अनुरोधसे मतीजा युधिष्ठिरके ऊपर प्रेम करनेमें
 अन्तः अन्ध हो गये, उनकी ज्ञानशक्ति लुप्त हो गई, जिससे वह युधिष्ठिरके प्रेम मार्ग पर
 नहीं चले, जैसे वह मानाकी गलतीसे बाह्य चक्षुर्होन हो गये थे । माताके दोषसे बाह्यान्ध
 धृतराष्ट्र पुत्रके दोषसे अन्तरन्ध हो गये, और युधिष्ठिरसे प्रेम करना छोड़ दिया ॥ १६ ॥

तदनु सौवलीजानिरसौ बलीयसाऽमर्षेण धर्षितः सहजविनयं धर्म-
 तनयमाहूय कृतावहित्यो गिरमित्थमुत्थापयामास ।

तदन्विति । तदनु युधिष्ठिरादिविषये प्रेमत्यागात्परः सौवली गान्धारी जाया
 यस्यासौ सौवलीजानिः धृतराष्ट्रः बलीयसा महता अमर्षेण द्वेषेण धर्षितः
 पीडितः सन् सहजविनयं स्वाभाविकनम्रतोपेतं धर्मतनयं युधिष्ठिरं नाम पाण्डु-
 तनयप्रथमम् आहूय आकार्य कृतावहित्यः विहिताकारगोपनः (द्वेषं प्रच्छादय-
 न्निन्त्यर्थः) इत्थं वक्ष्यमागप्रकारेण गिरं वाचमुत्थापयामास प्रारम्भे ॥

इसके बाद गान्धारिके पति धृतराष्ट्र हृदयमें ज्वरेस्त द्वेष धारण करके स्वाभाविक
 नम्रताके पात्र युधिष्ठिरको उलाकर (अपने द्वेषको छिपाते हुए) इस प्रकार कहना
 प्रारम्भ किया ॥

‘वत्स ! संप्रति वारणावतं पुरमुपेत्य वारणाननगुरोस्तस्य वारणाद्य
 त्रिपदां निषेव्य सहानुजैस्तत्र वास्तव्यपौरजनभव्यया गिरा स्तव्यो निर-

१. ‘वास्तव्यो गिरा पौरजनसुवास्तव्यो’ । इति पा० ।

वधिसुखामनुशाधि वसुधाम्' इति ।

वत्सेति । वत्सेति प्रीतिसन्वोधनं बालेषु, सम्प्रति अद्युना वारणावतं नाम पुरं नगरमुपेत्य गन्वा विपदां सम्भाव्यमानानामापदां वारणाय दूरीकरणाय वारणाननः गणेशः तद्गुरोः पितुः शिवस्य उत्सवं नैमित्तिकं पाक्षिकादिकं पूजा-सन्भारम् निपेत्य अनुष्ठाय तत्र वारणावतपुरे वास्तव्याः वासिनो ये पौरजना स्तेषां भव्यया कुशलयुतया गिरा वाचा सह अनुजैः भ्रातृगणसहितः स्वव्यः प्रशंसनीयः सन् निरवधि मर्यादारहितं कालं यावत् सुखम् आनन्दो यस्यां तादृ-शीम्, अनन्तसुखसम्पन्नाम् इति वाऽर्थः, वसुधां पृथ्वीम् अनुशाधि पालय । अत्रापि गद्यभागे नैपथीयकाव्यस्याधस्तनश्लोकस्य च्छाया दृश्यते 'धां प्रशाधि-गलितावधिकाळं साधु साधु विजयस्व विद्वैजः' ॥

देवा, इस समय तुम वारणावत नगरमें जाकरके विपत्ति दूर करनेवाले महादेवके उत्सवमें भाग लो, और वहाँ रहनेवाले पुरवासियोंकी कुशलिनो जानते स्तुत होकर भाइयोंके साथ वहाँ पर अनन्त सुख-समृद्धिमें मरौं इस वसुधाका पालन करो ॥

तस्याशयं हृदि विदन्नपि धर्ममूनु-

स्तातस्य वाचमविलम्ब्य तथेत्यगृह्णात् ।

तत्तादृशेषु गुग्गुलासनपालनेषु

कुलंकपं गुणगणेन कुलं हि पूरोः ॥ १७ ॥

तस्याशयमिति । तस्य घृतराष्ट्रस्य आशयम् 'केनापि प्रकारेण पाण्डवाः पुरान्तरं स्थापनीया' इति गूढमभिप्रायं हृदि स्वचित्ते विदन् जानन् अपि धर्ममूनुः युधि-ष्ठिरः तातस्य पितृव्यस्य वाचम् वारणावतपुरप्रस्थानाज्ञां तथा मवदुक्तं तथास्तु इति पत्रम् अविलम्ब्य शीघ्रम् अगृह्णात् स्वीचकार । तत्रार्थान्तरन्यासमाह— तत्तादृशेष्विति । तादृशेषु गुग्गुलासनपालनेषु श्रेष्ठजनाज्ञास्वीकरणेषु तत् प्रसिद्धं पूरोः कुलं पुरुवंशः गुणगणेन स्वगुगराणिना कूलङ्कपम् परिपूर्णम् । पूर्वो हि गुवांदेशपालने प्रसिद्धः, पूर्वानाम् पुत्रः पित्रे यथातथे यौवनं ददाविति कथाऽत्र भित्तिनूतिः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तल्लक्षणं यथा— 'उत्तरार्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' इति ॥ १७ ॥

घृतराष्ट्रके गूढ आशय—'चित्तो प्रकार पाण्डवोंको हस्तिनापुरसे हटावे' इस प्रकार के अभिप्रायको अपने मनमें समझने हुए भी स्वभाविक चरित्राशाली युधिष्ठिरने तथास्तु कह कर उनकी आज्ञा स्वीकार कर ली, क्योंकि उस प्रकारके आज्ञा-पाठन-कार्यमें पूर्व-वंशके लोक अपने गुणोंसे परिपूर्ण होते आये हैं । 'तबव यथानिहि यौवन ददञ्च, पितृ

आज्ञा अथ अयज्ञ न भयञ्ज' वाली कथाको इष्टिमें रखकर पूर्ववंशको गुरुजनकी आज्ञाके पालनमें सदा तत्पर कहा गया है ॥ १७ ॥

धर्मभूरनुजैः साकं तद्गिरा तत्पुर ययौ ।

कर्मचोदनया जीवः कायमन्यमिवेन्द्रियैः ॥ १८ ॥

धर्मभूरिति । जीवः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चग्राणाः, मनः, एतत्सप्तदशपदार्थ-समष्टिरूपलिङ्गदेहो जीवः, स यथा इन्द्रियैः सह कर्मणः पापपुण्यरूपस्या-चरितस्य (धर्मस्य पापस्य वा) चोदनया प्रेरणया अन्यं कार्यं शरीरं याति तथैव धर्मनूः युधिष्ठिरः अनुजैः भ्रातृभिः सह तद्गिरा धृतराष्ट्रवाचा (चोदितः) तत् वारणावतं नाम पुरं ययौ ॥ १८ ॥

जैसे जीव इन्द्रियोंके साथ धर्म-अधर्म रूप अपने कर्मको प्रेरणासे शरीर-त्यागके बाद पुनः दूसरा शरीर ग्रहण करता है उसी तरह युधिष्ठिर अपने अनुजोंके साथ धृतराष्ट्रकी आज्ञासे उस वारणावत पुरको चले गये ॥ १८ ॥

सविनयमथ दर्शितं महीयः सचिववरेण पुरोचनेन शत्रोः ।

जतुगृहमभजन्त तत्र पार्था जगद्विव नृत्नमशेषवस्तुपूर्णम् ॥ १९ ॥

सविनयमिति । अथ पार्थाः पृथापुत्रा युधिष्ठिरादयः शत्रोः दुर्योधनस्य सचिव-वरेण प्रधानामात्येन पुरोचनेन तन्नामकेन दर्शितम् नयनगोचरतां नीयमानम् महीयः अतिदीर्घपरिणाहम् अशेषवस्तुभिः सकलैः पदार्थैः अशनवसनशयना-सनादिभिः पूर्णम् जतुगृहम् लाक्षानिर्मितं भवनम् नृत्नं नवीनं जगत् भुवनम् इव अभजन्त प्राप्तवन्तः । यथा जगति सर्वं वस्तु विततं तथा तत्र लाक्षाभवनेऽपि सर्वं वस्तु विततमासीदिति सारांशः ॥ १९ ॥

इसके बाद पृथाके पुत्र युधिष्ठिरादि पाण्डव दुर्योधनके प्रधान सचिव पुरोचन द्वारा दिव्यशक्ति गये उस अतिविशाल लाक्षागृहका आश्रय लिया जो नये लोकको तरह सभी प्रकारकी वस्तुओंसे पूर्ण था ॥ १९ ॥

तत्र ते विदुरभृत्यभाषितैः सौवलेयशतमन्युहेतुना ।

पञ्चतामपि परां धनंजयप्रापणेन जतुधान्नि मेनिरे ॥ २० ॥

तत्र त इति । ते पार्थाः तत्र जतुधान्नि लाक्षागृहे विदुरभृत्यभाषितैः विदु-रप्रेषितसुरङ्गाखनकद्रुतोक्तिभिः सौवलेयशतस्य गान्धारीपुत्राणां शतसङ्ख्यानां दुर्योधनादीनां मन्युः पाण्डवानां विषये क्रोधः हेतुर्यस्य तेन सौवलेयशतमन्यु-हेतुना धनञ्जयप्रापणेन वह्निसंयोगेन (सुवलायाः देवमातुः अपत्यं पुमान् सौ वलेयः स चासौ शतमन्युः इन्द्रः स हेतुर्जनको यस्य तादृशेन धनञ्जयप्रापणेन अर्जुनसंगमेन) पराम् अपरां पञ्चताम् पञ्चत्वम् मरणम् (एका पञ्चता पञ्चसंख्या-

वक्ता यथाऽर्जुनसङ्घमेन जाता तथाऽपरा पञ्चता मरणम् अग्निसंयोगेन भाविनीति) मेनिरे तर्कितवन्तः । पाण्डवा यथा वयमर्जुनासादितेन पञ्चसङ्घयाका जातास्तथैवात्र लाक्षागृहे वह्निसंयोगेन पञ्चत्वं प्राप्स्याम इति दुर्योधनदुश्चिकीर्षितं विदुरमृत्यवाचा प्रतीचवन्त इत्यर्थः । अत्र श्लोके 'सौवलेयशतमन्युहेतुना' 'धनञ्जयप्रापणेन' इति पदद्वयं श्लिष्टं, तत्रार्थभेद उक्त एव पूर्वमिति बोध्यम् । 'शतमन्युर्दिवस्पतिः'—'धनञ्जयोऽर्जुने वह्नौ'—'स्यात्पञ्चता कालधर्मः' इत्यमरविश्वौ ॥ २० ॥

युधिष्ठिर आदि पाण्डवोंने विदुर-मृत्युके कहनेसे समझ लिया कि इस लाक्षागृहमें गान्धारीके पुत्र शतसङ्घथक कौरवोंके कोपसे लगी जानेवाली आगके द्वारा हम लोग दूसरा पञ्चत्व प्राप्त करेंगे, एक बार तो देवमाताके पुत्र इन्द्रके द्वारा उत्पादित अर्जुनके मिलनेसे हमने पञ्चता पञ्चसङ्घयकता प्राप्तकी थी । इस श्लोकमें सौवलेय-शतमन्यु, धनञ्जय वह दो शब्द तथा पञ्चता शब्द-श्लिष्ट हैं, सौवलेय-गान्धारीपुत्र, शत-सौ, मन्यु-कोप, धनञ्जय-आग, यह अर्थ पञ्चता-मृत्युमें, और पञ्चता—पञ्चसंख्यावाले अर्थ पक्षमें सौवलेय याने देवमाताके अपत्य, शतमन्यु-इन्द्र, (हेतु-जनक) धनञ्जय अर्जुन ॥ २० ॥

शिशमयिपुरपि द्विषां स मन्त्री निभृतशरारुरिमाग्निगूढभावान् ।

अवसरमनलावृते निकेते प्रतिदिनमेधयितुं प्रतीक्षते स्म ॥ २१ ॥

शिशमयिपुरिति । निभृतः प्रच्छन्नः शरारुः घातको द्विषां पाण्डवद्रुहां मन्त्री स पुरोचनः निगूढः प्रच्छन्नो भावो येषां तान् निगूढभावान् विदुरमृत्योक्तं रहस्यं गोपयतः इमान् पार्थान् युधिष्ठिरादीन् अग्न्यावृते अग्निदग्धे निकेते जतुगृहे शिशमयिपुः शमं विनाशं प्रापयितुरपि, प्रतिदिनम् अहन्वहनि एधयितुं वर्धयितुं पोषयितुम्, (इति विरोधः) एधयितुम् एधभावं नेतुं ज्वलनेन्धनभावं गमयितुम् अवसरं योग्यं समयं प्रतीक्षतेस्म प्रतिपालयतिस्म । पुरोचनो नाम दुर्योधनमन्त्री प्रकटं पाण्डवानाराधयन्नपि तान्दाहयितुमवसरं प्रतीक्षमाणस्तथावित्याशयः । पुष्पिताम्रा वृत्तम् ॥ २१ ॥

प्रच्छन्न होकर पाण्डवोंके घातमें रहनेवाला वह शत्रु-मन्त्री पुरोचन-अपनी रहस्यता को छिपाकर रखनेवाले इन पाण्डवोंको आग लगाकर जला टाण्डवकी दृष्टा रखते हुए भी प्रतिदिन इनको (एधयितुं) दड़ानेके लिये (या-एधयितुं-आगमें एध-इन्धन बनानेके लिये) अवसरकी प्रतीक्षा करना था ॥ २१ ॥

जातुचिदपत्यैः सह पञ्चभिर्भृत्यभावमिपादमीपार्मामिपफलेषु त्रिषं निनीपन्त्या निपादयोपित इव तस्य पुरोचनस्य निद्रायामपि द्राधिमाणं दातुकामेन तत्र सद्यनि क्षणदायामाशुशुक्षणि क्षणान्निक्षिप्य जननीसोदर-

जननीचेतरसंवेशसुखमणिमञ्चायमानभुजशिखरसीमेन भीमेन तस्माद्-
गृहाद्विदुरकिंकरकृतलिङ्गया सुरङ्गया निर्जग्मे ।

जातुचिदिति । जातुचित् कदाचित् अपत्यैः पुत्रैः (पञ्चभिः) सह-पञ्चपुत्रा,
मृत्युभावमिपात् सेवकत्वव्याजात् अमीषां युधिष्ठिरादीनाम् आमिषफलेषु मांसेषु
फलेषु भक्ष्यफलेषु वा विषं गरलं निनीयन्ती प्रापयितुकामा या (मांसे फले वा-
विषं प्रदाय गुप्तरूपेण पाण्डवान्मारयितुं दुर्योधनेनादिष्टा धृतसेवकरूपा) निषाद-
योषित् किराती तस्याः इव पुरोचनस्य शत्रुमन्त्रिणः (अपि) निद्रायां द्राविमाणं
चिरस्यायित्वं दातुकामेन आनेतुमिच्छता (विषप्रदानाय चेष्टमानां सपञ्चपुत्रां
किरातीं पुरोचनं च दार्ढ्यनिद्रां मृत्युं प्रापयितुमिच्छता) तत्र सद्मनि लाक्षा-
गृहे ऋगादायां निशि ऋगात् क्षटिति आशुशुचणिं वह्निं निक्षिप्य प्रज्वाल्य
जनन्याः मातुः कुन्त्याः सोदरजनस्य भ्रातृवर्गस्य च नीचेतरत् विपुलवत् संवेश-
सुखम् निर्भरनिद्राऽऽनन्दस्तत्र मणिमञ्चायमाना मणिनिर्मितमञ्चसमाना भुज-
शिखरसीमा स्कन्धाग्रदेशो यस्य तादृशेन तथोक्तेन भीमेन विदुरकिंकरकृत-
लिङ्गया विदुरप्रेषितमृत्युविहितविह्वया सुरङ्गया अन्तर्भूमिपथेन निर्जग्मे वहि-
रायातम् । पञ्चभिः पुत्रैः सह सेवकतामिषेण पाण्डवेभ्यो मांसे भक्ष्ये फले वा
गोपयित्वा विषं दातुमिच्छन्त्या किरात्या सहैव पुरोचनमपि मारयितुमेकस्यां
निशि तत्र जातुगृहे वह्निं निक्षिप्य स्वस्कन्धयोर्मातरं भ्रातृंश्च निर्भरं शाययन् भीमो
विदुरमृत्युबोधितसुरङ्गावर्त्मना तस्मात्स्यानान्तरमयासीदित्यर्थः । 'आमिषं पल्ले
कलीवे त्रिषु स्याद् भोग्यवस्तुनि' इति- 'शिखावानाशुशुचणिः' इति च विश्वामरौ ।

किंती तनय पांचपुत्रोंके साथ मृत्युभावमें नियुक्त होकर भक्ष्यफल अथवा मांसमें
क्षिपाकर पाण्डवोंको विष देना चाहनेवाली पञ्चपुत्रा निषाद्रीको ही भांति पुरोचनको
दार्ढ्य निद्रा प्रदान करनेका इच्छासे रातमें उस लाक्षागृहमें आग लगाकर-माना तथा
मादर्योंकी सुख-निद्रामें मणिमय मञ्चका काम करती है जिसकी स्कन्धद्वयी-पेसे भीम
विदुर-मृत्यु द्वारा संकेतित सुरङ्गकी राहसे उस घरसे बाहर निकल गये ॥

पार्थद्विषां विग्रहमेकमेकं विभज्य सप्तापि शिखाः कृशानोः ।

स्वीकृत्य तृषाः स्वशिरःप्रकम्पैः शंश्लाधिरे तत्र समीरपुत्रम् ॥ २२ ॥

पार्थद्विषामिति । तत्र भीमकृताग्निक्षेपेण ज्वलति लाक्षागृहे कृशानोः अग्नेः
सप्तापि शिखाः पार्थद्विषाम् पाण्डवशुभमनिच्छतां किराती-तत्पुत्रपञ्चक-पुरोचना-
नाम् एकम् एकम् एकैकम् (सप्तानां शिखानां भागेष्वेकमेकं त्रिषुः स्यात्तेषामपि
सप्तत्वात्) विग्रहम् शरीरम् विभज्य विभागं कृत्वा स्वीकृत्य आस्वाद्य च तृषाः
तुष्टाः सत्यः स्वशिरःप्रकम्पैः शिखाग्रभागधूननैः समीरपुत्रं भीमं दारुलाविरे

प्रशंसांसुः । अग्नेः सप्तापि शिखाः सप्तापि तेषां शरीराणि विभज्यात्त्वाद्य तादृश-
शरीरात्त्वाद्भावसरप्रद्वार्यनः (स्वसुहृदो वायोः पुत्रस्य च) भीमस्य प्रशंसामिव
शिखाग्रभागरूपशिरःक्रम्येन सन्पादयामासुरित्याशयः । गन्धोत्प्रेक्षाज्जलङ्कारः ॥२२॥

उक्त समयमें पाथे पाण्डवके शत्रुमृत पत्रपुत्रा निषादी और पुरोचनके सान शरीरों
को एकएक करके बाँटकर आत्वादन करनेवाली आगकी सान दिग्बाधोंने अपने शिरोंको
कंवा कंवाकर पवनपुत्र भीमकी प्रशंसाकी ॥ २२ ॥

प्रपश्यतां पौरुषाणां प्रभाते सांक्रामिकं रोगमिवाधितापम् ।

आत्रिभ्रतामश्रुभिरेव शान्तिरापादि तत्राग्निहठात्क्रियायाः ॥ २३ ॥

प्रपश्यतामिति । प्रभाते प्रातःकाले (ज्वलत्तलाज्ञागृहम्) प्रपश्यताम् वीक्ष-
मागानाम् (अतएव) सांक्रामिकम् एकस्य शरीरादन्यस्य शरीरे सङ्क्रमण-
शीलम् खर्जनप्रभृतिरोगमिव अधितापम् वह्निदाहम् आत्रिभ्रताम् धारयताम् (गृहे
स्थितोऽग्नितापो मन्ये सङ्क्रम्येव दर्शकेषु गतः) पौरुषाणां पुरवासिमनुष्यागाम्
अश्रुभिः नेत्राश्रुभिः एव तत्र लाक्षाभवने अग्निहठात्क्रियायाः वह्निहृतस्य बला-
हाहनस्य शान्तिः समाप्तिरापादि । पौरजनैः प्रज्वलत्तलाज्ञागृहमवेक्ष्य रुद्रिः स्वाश्रु-
भिरेव (उपायान्तराभावात्) स वह्निरुपशमित इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रातःकालमें जिन लोगोंने जलते हुए लाक्षागृहको देखा, वे लोगोंमें सन्तप्त होगये,
नानीं लाक्षागृहमें वर्चनान अग्निताप संक्रामक रोगकी तरह दर्शकोंमें चला गया हो और
सन्तप्तसे रोते हुए पौरजनोंने अपने अक्षप्रवाहसे ही उस आगको शान्त किया (क्योंकि
दूसरा कोई उपाय संभव नहीं था) ॥ २३ ॥

तत्रालये दग्धतनूयैतान्निश्चित्य पार्थान्निजचारवाचा ।

दुःखापदेशेन सुयोधनाद्याः संमोदवाप्यं सस्रजुः समायाम् ॥ २४ ॥

तत्रालये इति । अथ लाक्षागृहदाहात्परतः निजचारवाचा स्त्रीयगुप्तचरमापि-
तेन तत्रालये तस्मिन् लाक्षागृहे पुनान् पार्थान् दग्धतनून् भस्मीभूतशरीरान्
निश्चित्य दुयोधनाद्याः सर्वे त्रातरः दुःखापदेशेन पाण्डुपुत्राणां मरणमुद्दिश्य रोदनं
क्रियत इत्यपदिश्य समयां निजपरिषदि संमोदवाप्यम् हर्षांशु सस्रजुः विद्वष्ट-
वन्तः । चारमुखैतेषां पाण्डवानां भस्मीभावमाकर्ष्य मुदिताः कौरवाः पाण्डव-
मरणार्थं दुःखे नाद्यन्तो वस्तुतो जहपुर्वित्याशयः ॥ २४ ॥

श्लोके वाच्ये 'लाक्षागृहम् ये स्त्री गण्टव अपनी नाता कुन्तीके साथ चल गये' वह
मनाचार वह पुनचरों द्वारा दुयोधनादि कौरवोंको मिला तब वे कतर करसे समाने
पाण्डवोंके लिये रोते थे, परन्तु वस्तुतः वह उनकी दुःखाद्य नहीं था, वह उनकी आनन्दाद्य
वह नही था, उनकी 'पाण्डवोंके मरण जानेसे अब हमारा राज्य अकण्टक हो गया' यह
सन्तप्त हुआ हो रही थी ॥ २४ ॥

तावत्सोऽपि गन्धवहस्रुनुरन्वतमसर्वन्धुरं सक्थिजवसमुत्थितमस्तु-
त्पाटिततरुविटपवसतिविघटनसमुद्भ्रान्तशकुन्तकुलनिवद्धनिध्वानमध्वानं
विलङ्घ्य कस्यचित्काननकासारतीरतरोरधिपरिसरमेतानवतार्य तदीयपरि-
रक्षणविचक्षणः क्षणमवतस्ये ।

तावदिति । तावद् सुरङ्गाद्वारा निर्गमसमये सः प्रतिद्वपराक्रमो (भीमः)
गन्धवहस्रुः वायुसुतः अन्वतमसेन गाढान्धकारेण बन्धुरं निविडं व्याप्तम्,
सक्रान्तोः ऊर्वोः जवेन वेगेन समुत्थितः उदगतो यो मत्स्व वायुः तेन मत्ता
उत्पाटितानामुन्मूलितानां तरुणां वृक्षाणां विटपेषु शाखासु याः वसतयः पक्षिणां
कुलायास्तेषां विघटनेन विध्वंसेन समुद्भ्रान्तानां भयचकितानां शकुन्तानां
पक्षिणां कुलेन निवद्धः कृतो निध्वानः शब्दो यत्र तादृशम्, अध्वानं मार्गं विलङ्घ्य
अतिक्रम्य कस्यचित् काननकासारतीरतरोः वनवर्त्तिसरोवरतटविटपिनः अधिपरि-
सरं समीपे एताद् भ्रातृन् मातरं च अवतार्य स्कन्धदेशादवरोप्य तदीयपरि-
रक्षणविचक्षणः समातृकाणां भ्रातृणां रक्षायां निपुणः (भीमः) क्षणम् किञ्चित्
कालम् अवतस्ये विश्रामाय स्थित इति । सुरङ्ग्या प्रस्थितोऽसौ निविडतमसा
व्याप्तं भीमस्य वेगेन वृक्षाणां पतनेन अष्टनीडानां पतगानां कोलाहलेन मुखरितं
कञ्चन पन्न्यानमतिक्रम्य कस्यचित् वनसरस्तटस्थितस्य तरोः समीपे तान्स्कन्धादव-
तार्य विश्राम्यतिस्म भीम इत्यर्थः ॥

सुरङ्गके मार्गसे चलकर भीमने गाढ अन्धकारसे आच्छन्न, एवं भीमके जोरसे चलने
के वेगसे उत्पन्न वायु द्वारा उखाड़े गये वृक्षोंकी शाखाओंके विघटनसे टूटे हुए बोल्लोंके
भयचकित पक्षियों द्वारा किया जा रहा है शब्द जिसमें ऐसे-मार्गको तय करके किसी
वनवर्ती तालावके तटस्थ वृक्षके पास अपने भार्यों और माताको अपने कर्धों परसे
उतार कर रख दिया और उनकी रक्षामें सावधान रहकर कुछ देर तक विश्राम किया ॥

तत्र कापि तरुणी तडिदाभा तं ययौ जतुगृहे सुहितेन ।

चूपणाय तमसां वनमार्गे चोदिता हुतवहेन शिखेव ॥ २५ ॥

तत्र कापीति । तत्र वनतटागतस्तले तडिदाभा विद्युदिव तरला प्रकाशशालि-
नी च जतुगृहे लाक्षागृहे सुहितेन (किरातीतलुत्रपञ्चपुरोचनानां स्वादुपदा-
र्थानां भक्षणेन) नृपेण हुतवहेन अग्निना प्रेरिता वनमार्गे भीमगन्तव्यकानन-
वर्त्मनि तमसां चूपणाय अन्धकारदूरीकरणाय चोदिता आदिष्टा (वह्नि) शिला

१. 'धुरंधर' । २. 'विटपविघटन' । ३. 'विघटन' । ४. 'कुलवद्' ।

५. जागरविचक्षणः; 'विचक्षणजागरः'; 'विचक्षणजागरूकः' । ६. 'सुहितेन' । इति पा० ।

ज्वाला इव स्थिता कापि तरुणी तं भीमं ययौ प्राप । तत्र तरुमूले काचिदति-
प्रकाशा तरुणी तं प्राप, सा भीमेन जतुगृहे वह्नयं यो नरवृष्टिः प्रदत्तस्तृप्तेन
वह्निना तन्मार्गतमोदूरीकरणाय प्रेरिता वह्निशिवेव प्रतीयतेस्म, इत्याशयः ।
जतुगृहसु/वपदार्थवृत्तत्वं वह्नेः स्वशिखाप्रेषणे कारणत्वेनोपनिबद्धमिति काव्य-
लिङ्गम्, शिखारूपतोप्रेक्षा, तडिदाभा इत्युपमा चेत्यमीषां सङ्करः । स्वागता
वृत्तम् ॥ २५ ॥

उम न्यान पर एक विजलीकी तरह चमक वाली औरत भीमके तानने आई, वह
ऐसी लगती थी, मानो लक्ष्मणगृहमें भीमके द्वारा प्रस्तुत किराती आदिके शरीररूप
उत्तम पदार्थके आस्वादनसे सन्तुष्ट होकर अग्निदेव द्वारा आदिष्ट भीमके मार्गमें वर्तमान
अन्वकारकी चुननेमें नत्पर अग्निशिक्षा हो ॥ २५ ॥

अधरोष्टविभागेरखिका सुदृशोऽस्या वदनेऽस्ति वा न वा ।

इति सा हृदि तस्य संशयं परिमापु किल मौनमत्यजत् ॥ २६ ॥

अधरोष्ठेति । अस्याः भीमसमीपमायातायाः सुदृशः सुन्दर्याः वदने मुखे
अधरस्य ओष्ठस्य च विभागेरखिका स्वल्पा भेदकरी कापि रेखा अस्ति वा नास्ति
वा ? इति एवं लक्षणं तस्य भीमस्य हृदि चित्ते नन्तं संशयं संदेहं परिमापु दूरी-
कर्तुं सा सुन्दरी मौनमत्यजत् जहौ । तडिदाभा सा सुन्दरी—अस्याः सुन्दरतनो-
मुखं निम्नोष्ठोर्ध्वोष्ठयोर्मध्ये विभेदेरेखा विद्यते न वेति सन्देहमिव भीमस्य दूरीकर्तुं
तं व्याजहार, येन रेखासप्वासत्वविषयः संशयः स्वयमेव दूरीभूत इति भावः ।
उपेक्षा स्फुटा ॥ २६ ॥

इन तरुणाके मुखमें नीचे—ऊपरके ओठोंके बीचमें विभाग रेखा है कि नहीं है ? इन
प्रकार सन्देहमें पड़े हुए भीमके सन्देहको दूर करनेके लिये उस तरुणीने मौनत्याग किया ।
उसके बोलनेने भीमके हृदयका वह संशय मिट गया ॥ २६ ॥

एतौ प्रशान्ति भुजया वनराज्यसीमामेकः स्वयं नरभुजानृपभो हिडिम्बः ।
अधाशभागजनवधे सममन्तकेन तुल्याभिधानपद्या स्वस्त्रमान्भया यः ॥२७॥

एतौभिति । नरभुजाम् अनुप्यगच्छकाम् ऋषभः प्रधानभूतः, अतएव च
जनवधे लोकानां भारणे अन्तकेन यमेन समम् अर्धांगमाक् समांशमारी (यावन्तो
जना यमेन हन्यन्ते तावतां हन्तेत्यर्थः) हिडिम्बः नाम राक्षसः स्वयमेकः सहाय-
कान्तरनिरपेक्षः भुजया बाहुबलेन एतौ वनराज्यसीमाम् वनराज्यपर्यन्तमुखं
शान्ति नियन्त्रयति, यो हिडिम्बः तुल्याभिधानपदा समाननामधारिण्या मया

हिडिम्बया स्वसृमान् भगिनीयुक्तः, अस्तीति शेषः । इमाम् वनभुवं मम भ्राता
राजसराजो मानववधे यमेन लक्षशश्च हिडिम्बः स्वयं शास्ति, तस्य हिडिम्बाणा-
मिकाऽनुजाऽहमस्मीति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

नरभोजिर्वा-राक्षसोर्मे प्रधान, नरसंहारमे यनके साय समान भाग रखनेवाला मेरा
भाई हिडिम्ब अकेले स्वयं इस वनभूमिका शासन करता है, और मैं उसीके नामके तुल्य
नामवाला हिडिम्बा उत्तकी बहन हूँ ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिह तेऽद्य तिष्ठतः कीदृशं ककुद्मित्ययं मम ।

चित्तरङ्गभुवि नृत्तकौशलीमुत्तरङ्गयति चित्रलासकः ॥ २८ ॥

वीतशङ्कमिति । इह यमतुल्यहिडिम्बाधीनेऽपि कानने अद्य सम्प्रति वीतशङ्कं
निर्मयभावेन तिष्ठतः वर्त्तमानस्य ककुद्दं धैर्यं कीदृशम् ? इति एतन्विधम् यत्
चित्रं विस्मयः स एवं लासको नृत्यकुशलो नटो मम चित्तरङ्गभुवि हृदयरूप-
रङ्गशालापाम् नृत्तं कौशलीम् स्वीयनर्तनक्रियावैदग्धीम् उत्तरङ्गयति प्रकटी-
करोति । अत्र हिडिम्बशास्तितेऽतितरां भयङ्करेऽपि वने निर्मयतयाऽवस्थितस्य तय
हृदये कीदृशं विलक्षणं धैर्यमिति विस्मयरूपो नर्तको मम हृदयरूपे मञ्जे स्वं
कौशलं प्रकाशयति, त्वामत्रैवं दृष्ट्वा तव हृदयस्थितेन धैर्येणाहमिति विस्मिताऽस्मी-
त्वाशयः । साह्यां रूपकम् ॥ २८ ॥

आज इस काननमें निर्मयभावसे बैठे हुए तुन्हारे हृदयमें कितना धैर्य है ? यह
विस्मयरूप नर्तक हमारे चित्ररूप रङ्गभूमिमें अपना नृत्तकौशल दिखला रहा है । हमारा
हृदय आश्चर्य विभेरे ही रहा है कि तुन्हारे कलेजे में कितनी जीवट है कि तुम यमपुरी
समान हिडिम्ब-वनमें आकर भी निश्चिन्तभावसे बैठे हो ! ॥ २८ ॥

रुधिरं पातुकामेन तेन वो हन्तुमीरिता ।

अधरं पातुकामाऽहमस्मि ते रूपसपदा ॥ २९ ॥

रुधिरमिति । रुधिरम् युष्माकं रक्तं पातुकामेन आस्वादयितुमिच्छता तेन यम-
कल्पेनैतद्गनस्यामिना हिडिम्बेन वः युष्मान् हन्तुं व्यापादयितुम् ईरिता उक्ता अहम्
हिडिम्बा ते तव भीमस्य रूपसम्पदा सौन्दर्येण तव अधरं पातुकामाऽस्मि, स्वदीय
रूपसम्पदाकृष्टा त्वया सह रन्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २९ ॥

उस हिडिम्बने हमको तुन्हें मारनेके लिये प्रेरित किया है क्योंकि वह तुन्हारा रक्त
धोना चाहता है, परन्तु रूप-दान्यन्तिसे मोहित होकर मैं तुम्हारा अधर चूमना चाहती हूँ,
तुन्हारे रूपपर लड़ूँ होकर मैं तुन्हारी रक्तिका निखा चाहती हूँ ॥ २९ ॥

अद्य ते सविधमापनेदसौ हृद्यमेतदुचितं वचः शृणु ।

मारणं रिपुषु तन्वताऽमुना मा रणं कुरु महान्वलेन सः ॥ ३० ॥

अथ त इति । अथ सम्प्रति असौ हिडिम्बः तव सविधं समीपम् आपतेत् भाग-
च्छेत्, संभाव्यते तस्यात्रागमनम् इत्यर्थः, अतः हृद्यम् मनोहरमथ च उचितम्
योग्यम् एतत् वक्ष्यमाणप्रकारं वचनम् मम कथनं शृणु आकर्ण्य, रिपुषु शत्रुषु विषये
मारणं वधं तन्वता विदधताऽमुना हिडिम्बेन सह रणं युद्धं मा कुरु मा कृयाः, सः
हिडिम्बः बलेन महान् अतिशयितसामर्थ्यशाली, अतस्तेन युद्धं मरणनिमन्त्रण-
मित्याशयः ॥ ३० ॥

इसी समय वह हिटिम्ब तुम्हारे समीप आ सकता है, इसलिये हमारा यह मनोहर
एव उचित कथन सुनो, शत्रुओंके संहारमें निपुण उस हिटिम्बके साथ तुम युद्ध मत करो,
क्योंकि वह बलमें महान् है ॥ ३० ॥

उपयामविधौ त्वरस्व मे कृपया मारशराः शरारवः ।

दिवि वा भुवि वाऽथ दिक्षु वा रमये त्वामुपनीय रंहसा ॥ ३१ ॥

उपयानेति । (हे धीर,) मे मम हिडिम्बाया रतिं प्रार्थयमानाया उपयामविधौ
पाणिग्रहणकर्मणि कृपया त्वरस्व शीघ्रतां कुरु, तत्र कारणमाह—मारशरा इति ।
यतो मारशराः (मम विषये) कामवाणाः शरारवः घातकाः, कामो मामत्यर्थं
पीडयति, विवाहेन न मम केवलं त्राणम्परं वः प्राणरक्षापि, यतः मारस्य शत्रोर्हि-
डिम्बस्य शराः शरारवः घातकाः, अतो निजान्प्राणान् रक्षितुमपि मम पाणिग्रहणा-
विषये त्वया त्वरणीयमित्याशयः । ननु तव पाणिग्रहणं कथन्नो रक्षायै जायेतेत्य-
पेक्षायामाह—दिवीति । दिवि स्वर्गे भुवि पृथिव्यां वा दिक्षु दूरदेशे वा रंहसा वेगेन
त्वाम् उपनीय नीत्वा रमये क्रीडयामि । एवं मम पाणिग्रहणं तव कृते प्राणरक्षया
समं सुन्दरीविहारप्रदमपीति तत्र शीघ्रताया औचित्यं व्यक्तीकृतम् ॥ ३१ ॥

कृपया तुम हमारे साथ विवाह करनेमें शीघ्रता करो क्योंकि कन्दर्पके बाण बड़े घातक
हैं, अथवा हिटिम्बके बाण बड़े घातक हैं और विवाह हो जाने पर तो मैं तुमको स्वर्गमें
वा भूलोकमें कहीं भी वेगसे उड़ा कर ले जाऊँगी और तुम्हारे साथ निर्भर विहार
करूँगी ॥ ३१ ॥

इत्येनां भाषमाणां रजनिचरपतिः क्रोधलिङ्गैः स्फुलिङ्गै-

र्दग्ध्वैर्वात्तुणोरभीक्ष्णं स्फुटघटितभुजास्फोटवाचाटिताशः ।

विभ्राणो बभ्रुकैश्यं त्वमिह वससि को मृत्युवक्रार्थजग्धो

दुर्दुद्धे ! विष्ट यासि क पुनरिति गिरा मेदुरः प्राटुरासीत् ॥ ३२ ॥

इत्येनां भाषमाणांमिति । अभीक्ष्णम् वारं वारम् स्फुटम् प्रकटम् घटिताः कृताः
ये भुजास्फोटाः भुजताडनानि तैः वाचाटिताः मुखरीकृताः आशाः दिशो येन स

तयोक्तः, एवम् वञ्चु निहलवर्गं कैश्यम् असंयतकंनाराशिम्विभ्राणः धारयन् रज-
निचरपतिः राजसमुद्यो हिडिन्वः, इति उक्तप्रकारं वचनं (भीमं प्रति) भाष-
माणाम् पुनान् हिडिन्वां नाम स्वसारं क्रोवलिङ्गैः किमयंमियमेभिः सह सस्तेहं
संपति ? किमयं वा नैनामाशु व्यापादयति ? इतिमूलकं कोपं प्रकाशयद्भिः
अशोः स्फुलिङ्गैः क्रोधाग्निर्गणैः दग्धा इव स्थितः (हिडिन्वां प्रति रक्षाक्षान्या-
मिव नयनान्यां परयन् स्थित इत्यर्थः) हे दुर्बुद्धे मूढमते, नृत्युवक्त्रे मृत्युमुखे इह वने
अर्धजग्वः अर्धमद्वितः नृत्युमुखपतितः त्वं को वससि वासं करोषि ? तिष्ठ पुनः, क यासि
गच्छसि ? इति गिरा वाचा नेदुरः युक्तः प्रादुरासीत् प्रकटीभूतः । अयमाशयः—
एविरं पातुमाज्ञतायां हिडिन्वायां भीमस्य रूपसङ्गदाऽऽकृष्टायां तद्वरपानं काम-
यमानायां सत्यां स्वाज्ञापालने विलम्बमसहमानो हिडिन्वः कुपितो भुजास्कोटेन
दिशो मुखरयन् प्रादुर्भूतः सन् भीमं प्रति—अरे दुर्बुद्धे कोऽसि त्वं योऽत्र नृत्योर्मुख इव
वने वससि ? क यासि ? तिष्ठ, सद्योऽहमशुना त्वां यमपुरं नयामीति भाषमाणो
भीमं तर्जयितुमायाव इति ॥ ३२ ॥

इत् प्रकार कइतो हुरं इत् हिडिन्वाको क्रोवते भरी आंखोंते निगलता सा हुआ बाल-
वार टाल टॉकनेका आवाजते दिशाओंको गुजाना हुआ, पिङ्गलवर्ण-केशों वाला, अरे
मूढ, नृत्यमुखके समान इत् वनमें वास करनेवाले तूने कौन हो ? जाते कहाँ हो ?
ठहरो, इत् नरइके अशोक आवाज करनेवाला वह हिडिन्व वहाँ प्रकट हुआ ॥ ३२ ॥

तस्मिन् रक्षसि नेदिष्टे तादृक्पल्पाक्षरे ।

अपमृत्युरिवोदस्यादनिलस्यात्मसंभवः ॥ ३३ ॥

तस्मिन् रक्षसि इति । तादृकाणि श्रुतिमात्रानुमेयकठोरभावानि पल्पाणि कठो-
राणि वचनानि यस्य तस्मिन् तादृक्पल्पाक्षरं तस्मिन् रक्षसि हिडिन्वे नेदिष्टे
समीपवर्तिनि सति अनिलस्यात्मसंभवो वायुपुत्रो भीमः अपमृत्युः असामयिकमर-
णम् इव उदस्यात् आसनं विहाय उदस्यात् उर्यितः । अत्रोपमया हिडिन्ववधो
व्यज्यते ॥ ३३ ॥

इत् तरह कठोर वचन उच्चारण करनेवाला वह राक्षस हिडिन्व जब अति समीप
आ पहुँचा तब वायुनन्दन भीम अपने स्थानसे उठकर खड़े हो गये ॥ ३३ ॥

वृक्षेण वृक्षं गिरिणा गिरीन्द्रं हस्तेन हस्तं वचसा वचश्च ।

परस्परेण प्रतिरुध्य घोरं समीकमेतौ सममादधाते ॥ ३४ ॥

वृक्षेणेति । एतौ भीमहिडिन्वौ वृक्षेण वल्गा वृक्षम्, गिरिणा पर्वतेन गिरीन्द्रम्
पर्वतश्रेष्ठं, हस्तेन मुञ्जेन हस्तं मुञ्जं, वचसा वचश्च प्रतिरोध्य वारयित्वा समम्
पृक्समानम् घोरं दालगञ्ज समीकम् युद्धम् आदधाते चक्राते । भीमहिडिन्वौ वृक्ष-
प्रहारे एकत्र कृते वृक्षेणैव तं वारयत एवमेव गिरिणा प्रहारे कृते तं गिरिणैव वारयतः,

तदेवं तपोः समबलं भीषणं युद्धं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

वे भीम और हिटिम्ब समान भावनें भीषण युद्ध करने लगे, एक ओरसे वृक्ष द्वारा प्रहार किये जाने पर दूसरा योद्धा उस प्रहारको वृक्षसे ही बचाता था, पर्वत-प्रहारको पर्वतसे, हस्त-प्रहारको हाथसे और तीखे वचनोंका उत्तर तीखे वचनोंसे देना था ॥ ३४ ॥

स्वसुः समक्षं स्वयमेव मुष्टया बलं विडौजा इव वज्रसख्या ।

हिडिम्बमेनं यमराजधानीकुटुम्बिमुख्यं कुरुते स्म भीमः ॥ ३५ ॥

त्वत्तुग्नि । सः भीमः स्वयम् आत्मना वज्रसख्या अशनिवत् कठोरया मुष्टया मुष्टिप्रहारेण स्वसुः भगिन्याः हिडिम्बायाः समक्षम् पुरत एवैतं हिडिम्बं नाम राक्षसं विडौजाः इन्द्रः बलं बलासुरम् इव यमराजधान्यां ये कुटुम्बिनः त्रासिनस्तेषां मुख्यं प्रधानम् कुरुतेस्म । पश्यन्त्यामेव हिडिम्बायां भीमो हिडिम्बं न्यवधीदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इन्द्रने जैसे बलासुरको अपने वज्रसे मारकर यमपुर भेज दिया था, उसी प्रकार वज्रके समान बलवाली मुष्टिके प्रहारसे भीमने हिटिम्बको हिटिम्बाके सामने ही यमपुर निवासियोंका प्रधान बना दिया, अर्थात् मार करके वनलोके भेज दिया ॥ ३५ ॥

तदनु तिमिरकदम्बेन हिडिम्बेन निर्मुक्तात्तस्मादहर्मुखादिव वनारसं-
ध्यवेव सरागया तथा कमलपालिकया सह तपनभानव इव राजसूनवस्ते
निष्क्रम्य शालिहोत्रमुनेः सरसि वीतिहोत्रभास व्यासं भगवन्तमासेव्य
तत्र तन्निदेशाद्दहानि कतिचिदतिवाह्यांचक्रुः ।

नदन्विति । तदनु हिडिम्बवधानन्तरम् तिमिरकदम्बेन तमःसमूहेन इव हिडिम्बेन तन्नामकरक्ष्णा निर्मुक्तात् रहितात् तस्मात् अहर्मुखात् प्रातःकालात् प्रत्युपात् इव वनात् काननात् सरागया लौहित्ययुक्तया प्रेमपूर्णया च कमलपालि-
कया कमलमालया हिडिम्बया सह सन्ध्यया सह तपनभानवः सूर्यकरा इव ते राजसूनवः राजपुत्राः पाण्डवा निष्क्रम्य वहिर्भूय शालिहोत्रमुनेः सरसि सरस-
स्तीरे वीतिहोत्रो वह्निस्तस्य भा इव भाः कान्तिर्यस्य तं तथोक्तम् वह्निप्रभं भगवन्तं सर्वसामर्थ्यशालिनं व्यासं नाम मुनिम् आसेव्य अभ्यर्थनादिना सत्कृत्य तत्र सर-
स्तीरे तन्निदेशात् भगवतो व्यासस्य वचनात् कति चिदहानि कानि चन दिनानि अनिवाह्यांवभूवुः गमयामासुः । यथा तमःसमूहात् निर्गताः सन्ध्यया सरागया युक्ताः सूर्यकरा भवेयुस्तथा पूर्णानुरागया हिडिम्बया सह तस्माद्दनाजिर्गताः पाण्डवाः शालिहोत्राख्यमुनिस्वामिकस्य सरसस्तीरे स्थितं वह्निसमानभासं व्यासं समभ्यर्च्य च तदादेशादरेण तत्र कतिचनाहानि न्यवानसुरिति भावः । 'वीति-

श्रोत्रो घनञ्जयः', 'कृपीटयोनिर्ज्वलनः' इत्यग्निपर्यायेष्वमरः । तिनिरसमूहेन हिडिम्बस्य सन्वयया हिडिम्बायाः, अहर्मुग्धेन वनस्य, तपनभानुमिश्र पाण्डवानाः सुपमेयोपमानभावः कल्पितः ॥

इसके बाद तिमिर राशि सदृश उल्लसित हिडिम्बसे गहिन अहर्मुक्त-प्राच्यूपके मनान उम वनते बाह्य निरालम्बर सन्ध्यादी तद्गद्गत्तग (लौहित्वयुक्त एव प्रेमपूर्ण) उम कमल वनपल्लवः हिडिम्बाके साथ सूर्यकरके समान वे पाण्डुपुत्र शालिहोत्र-नामक मुनिके नगोवरके तट पर अवस्थित व्याग्री तरह देवीप्यमान एव सर्वसामर्थ्यशाली भगवान् न्यास मुनिकी वन्यर्थना करके उनके आदेशानुसार कुछ दिन वहाँ पर ठहर गये ॥

पुत्रं तत्र घटोत्कचं पवनमृसङ्गादनङ्गातुरा

प्रात्रं सर्वगुणैर्मनोजवसतां प्राप्त नक्तंचरी ।

कुर्या वः स्मृत एव कर्मसु हरः शक्तेरपि संसना-

मित्युक्त्वा स पितृन्यथाभिलषितं युक्तस्तथा निर्यया ॥ ३६ ॥

पुत्रं तत्रेति ॥ तत्र शालिहोत्रमुनिसरस्तटे अनङ्गातुरा कामपीडिता नक्तञ्चरी राक्षसी हिडिम्बा पवनमुत्रः भीमस्य सङ्गान् संभोगात् सर्वगुणैः सर्वैः शौर्यादिगुण-गणैः मनोजवसतां प्राप्तम् पितृसादृश्यमाप्तवन्तम् घटोत्कच नाम पुत्रं प्राप्त जनयामास, सः जातो भीमपुत्रो घटोत्कचः—वः युष्माकम् पितृणां कर्मसु उप-युक्तकार्यावसरेषु स्मृतः एव स्मृतिमात्रेण सन्निहितः सन् हरः इन्द्रस्य शक्तेः सामर्थ्यस्य अपि न संसनाम् निष्फलं कुर्याम् विदध्यान् इति उक्तप्रकारेण पितृन् युधिष्ठिरादीन् उक्त्वा तथा हिडिम्बया युक्तः सहितः यथाभिलषितं स्वेच्छया ययौ गतः । तत्र सरस्तटे भीमेन मिथुनीभूय हिडिम्बा भीमसम घटोत्कचं नामतनय-मजनयद्यन्य च पुत्रो-यदा क्वचन कर्मणि भवन्तो मांस्मरेयुस्तदा स्मरणमात्रेण सन्नि-हितोऽहमिन्द्रस्यापि शाक्तः विफलकुर्यामिति युधिष्ठिरादीन्भिधाय मात्रा हिडि-म्बया सह यथाभिमनदेशं यथाविन्यर्थः । 'अथ मनोजवसः पितृसन्निभः' इत्यमरः, शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

उम सरोवरके तट पर भीमके सयोगसे कामातुरा उम गङ्गामां हिडिम्बाने सभी गुणगणोंसे भीम-समान घटोत्कच नामके पुत्रको जन्म दिया । उम लटकने-जव कमी मौन पढ़ने पर आप मुझे स्मरण करेंगे, तब आपके स्मरण करने मात्रसे उपस्थित होऊँ मैं (आपके विरोधमें गद्गी) इन्द्रशक्तिको भी व्यर्थ बर दूँगा, इस प्रकारकी बातें अपने बाप तथा चचा लोगोंसे कहकर अपनी माता हिडिम्बाके साथ यथेच्छ रथानकी वावाजी ॥ ३६ ॥

ततस्ते वन्याशनैर्धन्या धारितवमुद्यासुधाशनाकृतयः प्रावृषमिव वक्र-

बलाक्रान्तां पातालभुर्वभिव प्रत्यहं वर्धमानवलिशोकमङ्गराज्यसीमामिव
सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठां रविरथाक्षधुरमिवैकचक्रं पुरीं क्रमादाक्रम्य कस्य-
चिद्गृहमेधिनी गृहमध्यमेत्यं सुखमध्यवास्तुः ।

तत इति । ततः घटोत्कचे मात्रा सह प्रयाते सति, वन्याशनैः वनमवकन्द-
मूलाद्याहारैः धन्यास्तुष्टाः श्लाघ्याश्च, वारिताः-वसुधा-पृथ्वी सुधाशनाः-
अमृतभुजो देवाः भूदेवाः ब्राह्मणास्तेपामाकृतयो रूपाणि यैस्ते ब्राह्मणरूपधारिणः
ते पाण्डुतनयाः, प्रावृषम् वर्षाकालमिव वक्रवलेन वकाख्यदानवसैन्येन वक्रपत्ति-
समूहेन च आक्रान्ताम् परिवृताम्, पातालभुवम् पाताललोकम् इव प्रत्यहं
वर्धमानः दिनानुदिनमेधमानो बलिना प्रबलेन वकाख्यदानवेन हेतुभूतेन शोकः
कष्टं यस्यास्ताम्, वर्धमानः बलेर्वैरोचनस्य शोको (पाताले बलिर्विष्णुना नाग-
पाशैर्वद्ध इति तत्प्रभवः) यस्यां तां च अङ्गराज्यसीमाम् अङ्गाख्यदेशपर्यन्तभुव-
मिव सूर्यतनयायाः यमुनायाः अनुकूलं तटे प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यास्तां, सूर्यतनयेन
कर्णेन पालकेन अनुकूला उचिता प्रतिष्ठा प्रशस्तिर्यस्यास्तां च, रविरथस्य सूर्य-
स्यन्दनस्य अक्षधुरं चक्रावलम्बितिर्यग्द्वारुमेदमिव एकचक्रं केवलैकचक्रयुताम्
तदाख्यां च एकचक्रां नाम पुरीम् क्रमात् क्रमेण आक्रम्य अग्निमित्य कस्यचित्
गृहमेधिनी गृहस्थस्य गृहमध्यम् गृहम् एत्य प्राप्य सुखम् अकलेदम् अध्यवास्तुः
अवसन् ॥

इसके बाद वनमें मिलनेवाले कन्द-मूल-फल आदिके आहारसे सन्तुष्ट तथा ब्राह्मणकी
आहुति धारण करनेवाले वे पाण्डव-वर्षा ऋतुकी तरह बगलकी पांतसे युक्त एवं वक्राक्षरके
सैन्यसे विरो, पाताललोककी तरह दिनोंदिन बढ़ रहा है बलिका शोक कितने ऐसी,
और दिनों दिन बढ़ रहा है बलवान् वक्राक्षरके कारण लोगोंका शोक जहाँ पर ऐसी,
अङ्गराज्यकी सीमाकी तरह-कर्णके द्वारा पालित होनेसे जितने उचित संमान प्राप्त है ऐसी
तथा यमुनाके किनारे अवस्थित, सूर्यके रथकी धुरीकी तरह एक चक्रके वाली तथा एक
चक्रा नामकी नगरीमें आकर कितनी गृहस्थके घर आकर सुखसे रहने लगे ॥

भिक्षामटोद्भिरथ तत्र पृथाङ्गुमारैर्यं विभज्य पृथगर्पितमैत्रराशिम् ।

आकण्ठमभ्यवहरन्निखिलैः प्रतीकैः पुत्रो बभूव मरुतः पुनरुक्तपोषः ॥३७॥

भिक्षामिति । अथ तत्र एकचक्रानामपुरे भिक्षाम् अटद्भिः आहरद्भिः पृथाङ्गुमारैः
युधिष्ठिरादिभिः पृथक् प्रत्येकम् अर्घं विभज्य समांशविभागं कृत्वा अर्पितं दत्तम्
अन्नराशिम् अन्नपूरम् आकण्ठं यावत्तृप्ति अभ्यवहरन् सुज्ञानः मरुतः पुत्रो वायु-

१. 'जगतीमिव' 'नगरमिव' ।

२. 'गृहम्' ।

३. 'उपेत्य' ।

४. 'तनूजैः' ।

५. 'अन्नराशेः' । इति पा० ।

सुनुर्नामिः निखिलैः सर्वैः प्रतीकैः अत्रयवैः पुनरुक्तपोषः द्विगुणितपुष्टिः बभूव जावः ॥ ३७ ॥
 वत्त एकचक्रपुराणे तन्मी पाण्डव भोख नांगकर लाये गये अन्नमेंसे अलग करके
 जाधा-जाधा अन्न नीमको दैते थे, वत्ते यावत् वृत्ति खाता हुआ नीम तन्मी अन्नमें दुगुना
 पुष्ट हो गया ॥ ३७ ॥

तत्र तत्र द्विजैरेते पृष्टा नाशं पृथाभुवाम् ।

इत्युचुर्चयमत्रैव विद्वस्तेषां तु संस्थितिम् ॥ ३८ ॥

तत्र तत्रैति । एते पाण्डवसुताः युधिष्ठिरादयः तत्र तत्र यत्र तत्र गोष्ठीषु द्विजैः
 पृथाभुवां युधिष्ठिरादीनां नाशं दाहजन्यं मरणं पृष्टाः सन्तो 'वयम् अत्र 'एकचक्रा'
 पुर्याम् एव तेषां पाण्डवानां संस्थितिम् मरणं विद्वः जानीमः' इति ऊचुः । अर्थात्
 'ते नृताः' इत्यत्रैवास्मानिः श्रूयतेऽतो नास्ति तत्सत्यताविषयेऽस्माकं किमपि
 वक्तव्यमित्यर्थः । 'वयमत्रैव तेषां संस्थितिमवस्थानं जानीमः' इत्यपि सत्यमत्र
 प्रच्छाद्योच्यमानं बोध्यम् ॥ ३८ ॥

जहाँ तहाँ गोष्ठियोंमें जब एकचक्राके रहनेवाले ब्राह्मण इन पाण्डवपुत्रोंसे लाक्षागृहमें
 आग लगनेसे पाण्डवोंके मरणके विषयमें पूछते थे, तब वे लोग यही कहते थे कि इन तो
 उनके विषयमें मरनेको बात यहाँ पर सुन रहे हैं, (इन तो उनका यहाँ रहना जानते
 हैं, वह कथं ना वतमें छिपा है, जो सत्य है) संस्थितिका अर्थ मरण भी है और रहना
 भी, इत प्रकार सत्य-प्रकाशन और आकारगोपन दोनों ही इत श्लोक में किया गया है ॥

यज्ञेण केनापि हतो हिडिम्ब इति ब्रुवाणेषु मिथो द्विजेषु ।

आकृतगर्भं हसितं सगर्भ्याश्चक्रुर्मुखं वीक्ष्य समीरसूनोः ॥ ३९ ॥

यज्ञेणैति । केनापि अज्ञातविशेषपरिचयेन यज्ञेण हिडिम्बो हतः मारितः इति
 नियः परस्परं ब्रुवाणेषु द्विजेषु ब्राह्मणेषु सत्सु सगर्भ्याः सोदराः युधिष्ठिरादयः
 समीरसूनोः वायुसुतस्य नीमस्य मुखम् वीक्ष्य दृष्ट्वा आकृतगर्भं सामिप्रायम्
 (अयमेव हिडिम्बहन्ता, यमत्रत्या अज्ञातपरिचयं यज्ञमाचक्षते) हसितं स्मितं
 चक्रुः । अत्रत्यद्विजानां हिडिम्बहन्तुर्विषयेऽज्ञानं लक्ष्यीकृत्य जहसुरित्याज्ञयः ॥ ३९ ॥

एकचक्रपुराणके ब्राह्मणगण जब आपसमें कहते थे कि हिडिम्बको किसी यज्ञने मार
 दिया तब सोदरगण नीमके मुखको ओर देखकर अभिप्राय-सूचक दृष्टिसे हंता करते थे ।
 उनके वत्त प्रकार हंसनेका यह अभिप्राय होता था कि जिसे यह ब्राह्मण लोग यज्ञ कह
 रहे हैं वह तो यही है ॥ ३९ ॥

एकदा सायमन्तर्गृहे निरवग्रहं निष्पतद्भिर्वाग्धैस्तरङ्गितोत्तमाङ्गर्मपत्य-
 मुत्सङ्गभुवि पुरोधाय यातुधानापराधभयानुरोधेन मन्दितं क्रन्दितमुत्स-

जन्ती कुन्ती समुपनृत्य विषादनिदानं विप्रायताक्षीमप्राक्षीत् ।

एकद्वैत । एकदा एकस्मिन्समये सायंकाले अन्तर्गृहे गृहान्धन्तरे निरवग्रहम् अनिवारितरूपेण निप्यतद्विः स्रग्द्विः वाप्यैः अश्रुभिः तरङ्गितोत्तमाङ्गं सिक-
मुलम् अपत्यं बालकमुत्पन्नमुवि क्रोददेशे पुरोवाय निधाय स्थापयित्वा यानु-
धानस्य रक्षसोऽपराधः आज्ञामङ्गरूपस्ततो नयं तदनुरोधेन (स्फुटस्फुटितेन वक्तो
नाम राक्षसो नामसन्तो भवेदिति मयेनेत्यर्थः) मन्दितं मन्दीकृतं क्रन्दितं रोदन-
मुत्सृजन्ती कुर्वती विप्रायताक्षीम् ब्राह्मणरमणीम् समुपसृत्य उपेत्य कुन्ती विषाद-
निदानं दुःखहेतुम् अप्राक्षीत् तद्द्रुदितकारणं जिज्ञासितवती । स्वन्तं बालकमङ्गे
कृत्वा स्वतीं ब्राह्मणीमुपेत्य कुन्ती तद्द्रुदितकारणं पृष्टवतीत्यर्थः ।

एक समय संध्याकालमें बरले मौनर धारा-प्रवाहरूपमें बहते हुए कांडुओंके मीगा
दुःखा है सिर झिलका ऐसे बल्ककों गोदमें लेकर बड़ नामक राक्षसके रंज ही जानेके
मदसे बोरले न रोकर धीरे-धीरे रोती हुई ब्राह्मणकी कान्के समीप जाकर कुन्तीने उससे
रोनेका कारण पूछा ॥

साऽपि तां कृपालुतया हृदि लगद्गदां गद्गदाश्रमाचचक्षे ।

साऽपि । सा विप्रकी अपि कृपालुतया दयालुमानसतया हृदि हृदये लगा
गदः परितापो यस्यास्ताम् मनसि खेदनावहन्तीम् तां कुन्तीम् गद्गदाश्रम
दुःखास्तुप्यशब्दम् आचचक्षे ऊचे । ब्राह्मणी कुन्त्याः सहानुभूति दृष्ट्वा दुःखेन
गद्गदस्वरेणोवाचेति ॥

उक्त ब्राह्मणीने देखा कि क्याके कारण कुन्तीने हृदयमें इनारे दुःखसे जन्माद हो रहा
है तब उसने गद्गद स्वरमें कहा—

साधयेयमिति धर्मसंग्रहं संदधाति मिथुनं परस्परम् ।

आधये परमनेकजन्मनोरावयोरजनि पापसंग्रहः ॥ ४० ॥

साधयेयमिति । धर्मः पितृणापाकरणरूपः संगृह्यते साध्यते अनेनेति धर्मसंग्रहः
पुत्रस्तं साधयेयम् उत्पादयेयम् इति हेतोः मिथुनम् दृश्यती परस्परं सन्दधाति
संयुज्यते, पितृणामृण येन शुद्ध्यति तादृशं धर्म्यं पुत्रमुत्पादयितुमेव स्त्रीपुरुषौ
परस्परं संयुज्यते इत्यर्थः, 'जायमानो ह वै त्रिमिर्ऋणैर्ऋणवान् भवति स्वाध्यायै-
नपिन्धः प्रजया पितृभ्यो अज्ञेन देवैर्धन्यः, प्रजान्यः पितृभ्य एष वा अङ्गो यः पुत्री'
इति श्रुत्या पुत्रोत्पादनं धर्मं ज्ञात्वा दृश्यती परस्परं मिलित्वा संयोगेन पुत्रमुत्पाद-
यत इति प्रथमपादद्वयस्यार्थः । परं किन्तु अनेकानि बहुनि जन्मानि ययोस्त-
योरनेकजन्मतोः बहूनि जन्मानि प्राप्तवतीरावयोः आधये मानस्यै व्यथायै पाप-
सङ्ग्रहः दुःखसञ्चयः अजनि जातः, अनेनाल्पायुषा पुत्रेण विद्यमानयोरवयोः
पापसञ्चयं पृथापयं परिगतः, अयं पुत्रो धर्मसञ्चयस्थाने दुःखप्रदत्वेन पापसञ्चय-

रूपो जात इत्यर्थः । अस्य पुत्रस्य निधनेन खेदमात्रफलको दम्पत्योरावयोः सङ्गमो जात इति भावः ॥ ४० ॥

पितृ ऋण चुक्रानेके लिये पुत्रोत्पादनके रखाएसे ही दम्पति परस्पर संयोग करते हैं, यह कार्य उनका धर्म-संग्रह माना जाता है, परन्तु हम दोनों प्राणियोंके लिये यह पुत्ररूप धर्मसंग्रह पापसंग्रह होने जाहा है, क्योंकि यह लड़का नहीं रहेगा, हम दुःखमें ब्रल्ला करेंगे ॥ ४० ॥

अयि ! किं ब्रवीमि परिपाकमंहसामतिभीषणो वक इति क्षपाचरः ।

स्वसुरादरात्स्वयमिवागतो यमो यमुनावनान्तमवलम्ब्य वर्तते ॥ ४१ ॥

अयि किमिति । अयीति मस्नेहं मग्बोधनम् अयि, अंहसाम स्वपापानां परिपाकं दुःखात्मना परिणतिं किं ब्रवीमि केन प्रकारेण प्रकाशयामि ? अकथनीयो मम दुःखपरिपाक इत्यर्थः, अतिदारुणः अतिभयङ्करः वक इति वकसंज्ञः क्षपाचरो राक्षसः स्वसुः यमुनायाः आदरात् स्नेहप्रकर्षात् स्वयम् अनाहृत एवागतो यम इव यमुनावनान्तम् तर्त्तारवर्त्तिकाननप्रान्तम् अवलम्ब्य आश्रित्य वर्तते अस्ति । यमुनातीरकानने वक्रो नाम राक्षस एको वसति यः स्वसुर्यमुनायाः स्नेहादागतो यम इव प्रतीयत इत्यर्थः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अर्जा, अपने पापोंका परिणाम कहाँ तक बताऊँ ? हमारा दुःख अवर्णनीय है, क्योंकि वक नामक अतिदारुण राक्षस यमुना-तटस्थ वनप्रान्तमें रहता है जो ऐसा मालूम पटता है मानो अपनी बहन यमुनाके प्रति स्नेह होनेके कारण स्वयं यमराज आया हो ॥ ४१ ॥

मा भून्नाशो युगपदिति नो भीरुभिर्जालु पौरैः

पूर्वैर्लब्ध्वाऽवसरमसकृत्प्रार्थनाभिः प्रकृतमम्

एकैकस्मिन्नहनि वितरत्येकमेकं पुमांसं

नित्यं तस्मै बलिमिह जनस्तुङ्गमन्नस्य राशिम् ॥ ४२ ॥

मा भूदिति । नः अस्माकं सर्वेषां पुरवासिनाम् युगपत् सहैव नाशः वधः मा भूत् न जायताम् इति हेतोः भीरुभिः स्वस्वप्राणाल्यवशङ्किभिः पूर्वैः प्राक्तनैः पौरैः पुरवासिभिः जालु कदाचित् अवसर वक्राय प्रार्थनायाः समर्थं लब्ध्वा प्रार्थनाभिः अनेकधाऽनुनयैः प्रकृतमम् निश्चितम् एकैकस्मिन्नहनि प्रतिवासरम् एकमेकम् पुमांसं पुरुषं तुङ्गम् महोन्नतम् अन्नस्य राशि च जनः एतत्पुरवासिलोकः इह नित्यं सदा तस्मै वक्राय बलिम् वितरति ददाति । सर्वेषां जनानां युगपदेव विनाशो मा भूदिति पौरास्तत्समीपं गत्वा 'प्रार्थनाभिस्तन्मनुनीय च निश्चितं चक्षुर्यदेकः पुमान् महोश्चान्नराशिः प्रत्यहं तत्र बलिरूपेणामिष्यति मा वृथा

पुरजनकवर्नं कृथास्तद्रनुसारेण प्रत्यहं महताऽन्नराशिना सममेकं पुमांसमुपहरन्त्य-
त्रत्या जना वकाय बलिरूपेणेत्याशयः ॥ मन्दाक्रान्ता वृत्तम्, लक्षणमन्व-
त्रोक्तम् ॥ ४२ ॥

समूचे गाँवका एक साथ ही नाश न हो जाय इसलिये डरकर इस गाँव के पुराने
वासिन्दोंने अबसर पाकर नानाप्रकारसे भिन्नतै करके तय कर दिया कि प्रतिदिन एक एक
पुरुष तथा बहो सी अन्न राशि बलिके रूपमें दिया करेंगे, और उसी तरह प्रतिदिन दिया
करते हैं ॥ ४२ ॥

तादृशः प्रलयकालकठोरो वासरः स तु ममालयभूमेः ।

द्वारि तिष्ठति वकात्परितुष्टात्पारितोपिकमिवाद्य जिघृक्षुः ॥ ४३ ॥

तादृश इति । तादृशः वक्तुमशक्यः क्रमप्राप्तश्च प्रलयकालकठोरः प्रलयसमय-
समरौद्रः सः वासरः तु ममालयभूमेः मद्गृहस्थलस्य द्वारि अनतिदूरे तिष्ठति,
यस्मिन्नहनि मद्गृहात् बलिर्देयः स वासरोऽतिसन्निहितः इत्यर्थः । अद्य परि-
तुष्टात् मया दत्तेन बलिना परितुष्टात् वकात् पारितोपिकं सन्तोषसूचकमुपहारं
जिघृक्षुरिव, मन्ये स वासरो मद्गृहमुपेत्य मया दीयमानं बलिं वकाय समर्प्य च
ततः किमपि लिप्समान इवास्ति, अत एवासौ स्वार्थवशेन मद्गृहसमीपमागत
इत्याशयः ॥ ४३ ॥

उस तरहका क्रम-प्राप्त एवं प्रलयकालके समान कठोर वासर हमारे नरके दरवाजे पर
पहुँच गया है, ऐसा लगता है किावह हमारे द्वारा दिये गये बलिसे परितोषित वकसे कुछ
इनाम लेना चाह रहा हो । ऐसा होता है कि जिसे आप कुछ दिला दोजियेगा वह आप
पर खुश होकर आपको कुछ पारितोपिक प्रदान करेगा, अतः जल्दी करके यह दुष्ट वासर
हमारे घर पर आगया है, हम जो बलि देंगे, वह वकको प्राप्त कराकर यह वासर उससे
कमाशनकी तरह कुछ पारितोपिक लेलेगा ॥ ४३ ॥

बालानिव प्रवयसोऽपि नराशनोऽयं

मुञ्जीत चेन्मम स एव हि पुण्यपाकः ।

बालेन भाव्यमिति तद्बलिपु व्यवस्था

कण्ठे पुनः कलयति ककचस्य घाटीम् ॥ ४४ ॥

बालानिवेति । अयं नराशनः नरभोजी वकः बालान् इव प्रवयसः वृद्धानपि
चेत् मुञ्जीत भक्षयेत्, तर्हि स पूव (वककृतं वृद्धभक्षणम्) मम पुण्यपाकः पुण्य-
फलोदयः सुखावहः स्यात् । यदि स बालानिव वृद्धानपि भक्षयेत्तदास्मानमेवोप-
इत्यास्मात्कष्टात् मुक्तिं लभेय तदेव नोपपद्यते इत्याह—।।लेनेति । वकस्य बलिना

बालेन मान्यमिति तद्वलियु तद्भक्ष्येषु व्यवस्थानिर्णयः, तदियं विषमा व्यवस्था
पुनः मम कण्ठे क्रकचस्य करपत्रस्य धाटीं शैलीं तुलनां करोति । तदीया बालभक्षण-
व्यवस्था मामतिशयेन खेदयतीति भावः ॥ ४४ ॥

बालकोंकी तरह बूड़ोंको भी अगर वह नरभोजी बक खा जाता तब तो मेरे पण्यका
उदय ही हो जाता, क्यों कि तब तो मैं अपनी बलि देकर इस कष्टसे छूट जाती, परन्तु
उसने तो नियम बना रखा है कि बलिमें आया हुआ मनुष्य वच्चा ही होना चाहिये,
उसका यह नियम हमारे गले पर आरे की भाँति चल रहा है, जैसे आरासे कोई मुलायम
चीज कष्टसे कटती है, उसी तरह हमारा गला रेटा जा रहा है ॥ ४४ ॥

सन्तानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते

संवर्तकालसहजञ्च स राक्षसेन्द्रः ।

संभूयते च समयः क्षपया महत्या

सन्तीर्यतां कथमियं सखि ! मे विपत्तिः ॥ ४५ ॥

सन्तानमूलमिति । सन्तानस्य वंशपरम्परायाः मूलं कारणभूतम् इदं क्रोडे रुद्रं
एवं सजातीयरहितम् अपत्यम् पुत्ररूपम् आस्ते, तद्द्वान् वंशोच्छेदे परिणमेदित्यर्थः,
ननु दयया कदाचिद्द्वको मुखेदिदं तवापत्यमिति चेत्तत्राह—संवर्तते । सः प्रसिद्ध-
भ्रूरभावः राक्षसेन्द्रः राक्षसराजः वकः संवर्तकालसहजः प्रलयकालतुल्यः, ननु
कालान्तरे भावि दुःखमिति चिन्ता न कार्या, तत्राह—संभूयते इति । महत्या
दुःखदुर्याप्यया क्षपया एकयैव रात्र्या समयो बलिप्रदानकालः संभूयते प्राप्यते
(भूभ्रातावात्मनेपदी), एकस्यां दुःक्षयायां क्षपायां वीतायामेव मम बलिप्रदान-
स्यावसरः प्राप्तो भवतीति दुःखमिति सन्निहितमित्यर्थः । इयम् उक्तप्रकारा मे मम
विपत्तिः हे सखि, कथं केन प्रकारेण सन्तीर्यताम् अतिक्रम्यताम् । एतादृशीं विपद-
महं कथङ्कारमुत्तराणीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

हमारे वंशको कायम रख सकने वाला यह एकमात्र पुत्र है, और यह राक्षस प्रलय-
कालके समान निर्दय है । एक भयङ्कर रातभरके बाद बलि पहुँचानेका समय ही जायगा,
यहाँ हमारी विपत्ति है, सखी, बताओ किस प्रकार इस विपत्तिको पार करूँ ? ॥ ४५ ॥

इत्युदीर्य सरभसावगाहनहृदयसमुत्कूलितं शोकसरःपूरमिव नयन-
सलिलं विशृङ्खलं खेलयन्त्यै तस्यै 'तनयेषु द्वितीयः समरेष्वद्वितीयः सुतः
सखि ! ते दीयते । स एव तत्राणनाशने बली भविष्यति । मा भैषीः'
इति सा नरदेवमहिषी प्रत्यश्रौषीत् ।

इत्युदीर्येति । इति उक्तप्रकारेण उदीर्य कथयित्वा सरभसं सवेगं यथा तथा अव-

गाहनं शोकसरसि।मञ्जन तेन हृदयात् समुत्कूलितं तटं प्रापितम् उपरि क्षिप्तमिति वा शोकसरसः खेदसरोवरस्य पूरं प्रवाहमिव नयनसलिलम् अथु विश्वङ्कं निष्प्रतिबन्धं खेलयन्त्यै पातयन्त्यै तस्यै ब्राह्मणभाचार्यै—हे सखि, तनयेषु मम पञ्चसु पुत्रेषु द्वितीयः समरेषु युद्धेषु अद्वितीयः अप्रतिद्वन्द्वी सुतः स्वपुत्रो भीमः ते तुभ्यं दीयते, (स एव त्वया स्वसुतस्य परिवर्त्तं वक्राय बलिरूपेण प्रेष्यताम्) सः मम द्वितीयः पुत्र एव तत्प्राणनाशने तस्य वक्रस्य प्राणानां नाशने हरणे बली भविष्यति सामर्थ्यवान् भविष्यति, तस्य वक्रस्य प्राणानं जीवनरक्षाकरं यदशनं तत्र बलीभविष्यति अवलिभूतोऽपि बलिरूपेणोपस्थास्यत इत्यप्यर्थः। सा भैषीः वंशलोपमुख्येच्य भयं सा कृथाः, इति एवं सा नरदेवमहिषी राजपत्नी कुन्ती प्रत्यश्रौषीत्—ब्राह्मणीपुत्रस्य स्थाने भीमस्य बलिरूपेण प्रेषणं प्रतिज्ञातवतीत्यर्थः।

इस प्रकार कहकर वेगपूर्वक उक्त ब्राह्मणाका हृदय शोक सरोवर में डूब गया, उसके डूबनेसे शोक-प्रवाह किनारेकी ओर ढकेल दिया गया हो, ऐसा लगनेवाला जो अथु था, उसको अप्रतिहत भावसे वगनाती हुई उस ब्राह्मण-खांसे राजपत्नी कुन्तीने कहा—हे सखि, हमारा जो दूसरा लड़का है वह युद्धमें बेजोड़ है, मैं उसे तुन्हें दे रही हूँ, वही उक्त दुष्ट वक्र की जीवनोपयोगी बलि बन जायगा (या-उसके प्रागसंहारमें बलशाली होगा) तुम डरो मत, इस प्रकार कुन्तीने अपना प्रतिज्ञा चुना दा ॥

अनयोरथ दम्पत्योरश्रुहेतोः शुचः पदे ।

आनन्दस्यातिरेकोऽभूदादेश इव तत्क्षणम् ॥ ४६ ॥

अनयोरिति ॥ अथ कुन्ती प्रतिज्ञाघोषगानन्तरम् अनयोः दम्पत्योः ब्राह्मण्याः ब्राह्मणस्य च अश्रुहेतोः रोदनप्रवर्त्तकस्य शुचः खेदस्य पदे स्थाने तत्क्षणम् प्रतिज्ञाकर्गनकाल एव आनन्दस्य अतिरेकः समृद्धिः आदेशः इव अभूत् अजायत । व्याकरणशास्त्रे यथा—शपि सति 'पा' धातोः स्थाने 'पिव' आदेशो भवति, तथैव शुचः स्थानमानन्दातिशयो गृह्णातवान्, शोकाश्रुणि हर्षाश्रुभावेन परिणतानि जातानीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इन दोनों—ब्राह्मणी और ब्राह्मणके हृदयमें जो शोक था, उसको जगहमें नत्काल ही आनन्दानिरेक-मन्दुर आनन्द आदेशके तामें आगया । जर्षार् जैसे आदेश होने पर प्रकृतिकी निवृत्ति हो जाती है, उसी तरह जोक हट गया और उसकी जगह आनन्दने ले ली ॥ ४६ ॥

तमिमं प्रसुवा रहस्युदन्तं गदितो वायुसुतो बलाबलेपान् ।

मनसा न वक्रं लिलेह राज्यामनसा धारितमन्नराशिमैव ॥ ४७ ॥

तमिममिति । वायुसुतो भीमस्तमुक्तप्रकारकप्रतिज्ञाघोषगारूपम् उदन्तं वृत्तान्तं प्रसूः माता तथा प्रसुवा कुन्त्या रहसि एकान्ते गदितः उक्तः सन् बला-

वलेपात् शौर्यगर्वनः राश्यां तस्यां निशि वक्रं नाम तमसुरं मगसा न लिलेह
न स्पृष्टवान् सङ्घटपि तद्विषये न ध्यातवान्, शौर्येण स्वविजये विरवासशालितया
वक्तव्य विषये किमपि न चिन्तितवान्, अनसा शकटेन धारितम् वकायोपहर्तुं
शकटोपरिस्थापितम् अन्नराशिम् पुन लिलेह ध्यानेनास्त्राद्यामास, श्वोऽप्रमाणे-
नान्नराशिना प्रभूत आहारो भवेदित्येतन्मात्रमचिन्तयदित्यर्थः । अनः शकटं तथा
च नलोदये प्रयोगः—‘यद्वरिपु सन्नामानस्थितयो यन्नुन्नमुदलसन्नामानः’ ॥
औपच्यन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

भीमको जव माता कुन्तीते अपनी उक्त-प्रकारक प्रतिशका समाचार एकान्तमें कहा तब
उस वायुपुत्र भीमने अपने बाहुबलके गर्वके कारण रातमें एक बार भी मनमें उस वकासुरके
बारेमें नहीं सोचा, उसने केवल गादी पर लदी हुई उस अन्नराशिका (मनमें)
आस्त्रादन किया, उसने केवल यही भर सोचा कि कल इस अन्नका प्रभूत भक्षण करूंगा ॥

अपरेद्युर्निखिलजनानन्दकरे भगवति दिनकरेऽपि मन्देहकुलमवस्क-
न्दितुमुदयगिरिशिखरमधिरुढे,—

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः परस्मिन्नहनि निखिलजनानन्दकरे सकललोकहर्षका-
रिणि दृष्टिदूषकतिमिरापाकरणद्वारा समस्तजनहर्षकरे भगवति सर्वसामर्थ्यशालिनि
दिनकरे सूर्य अपि मन्देहकुलम् मन्देहानां नाम रक्षसां समूहम् अवस्कन्दितुं नाश-
यितुम् उदयगिरिशिखरम् अधिरुढे उदयाचलमागते सति, सूर्योदये सतीत्यर्थः,
‘मन्देहा नाम राक्षसाः सूर्योदयं प्रतिबन्धन्ते ब्राह्मणदीयमानजलाञ्जलिवलेब
सूर्येण निहन्यन्ते’ इति कथात्र ध्यातव्या ॥

दूसरे दिन अन्धकारको दूर करके सभीको आंखोंको रूपग्रहण-समर्थ बनाकर समस्त
जन्तुको आनन्दित करनेवाले भगवान् सूर्य मन्देह नामक राक्षसोंके समुदायको मारनेके
लिये जब उदयाचलकी चोटी पर चढ़ आये, तब—जब सूर्योदय होगया—तब ॥

स शकटमधिरुह्य भीमसेनो दधिकलशीकुलशीभरैन्नराशिम् ।

वकभयनवनं त्रिवेश शाखानगरमिवान्तकवीरराजधान्याः ॥ ४८ ॥

स शकटमिति । सः मात्रा विज्ञापितोऽधिकान्नलाभसंभवेनानन्दंश्च भीमः
दधिकलशीनां दधिकुम्भानां कुलम् समूहः तमश्नुते व्याप्नोतीति कुलशी (शक-
न्धादित्वात्पररूपेण दीर्घविरहः पिप्पल्यादित्वान्डीप् च) पङ्क्तिः, तां भरतीति
दधिकलशीकुलशीभरः अन्नराशिर्यत्र तादृशं दधिकलशीकुलशीभरान्नराशिम् दधि-
कुम्भसंभृतम् शकटम् वृषभयानम् अधिरुह्य अधिष्ठाय अन्तकवीरस्य यमस्य या

१. ‘रखिल’ । २. ‘दिनकरे मन्देह’ । ३. ‘शेखरान्न’; ‘पीवरान्न’; ‘शीफरान्न’ ।

इति पा० ।

राजधानी संयमनीपुरी तस्याः शाखानगरम् उपपट्टनम् इव वकभवनवने विवेश
प्रविष्टवान् । दधिकलशीकुलेषु अञ्चानि स्थापयित्वा पूरितं शकटमधिस्थाय यमराज-
राजधान्याः शाखानगरमिव वकाधिष्ठितं वनं भीमः प्राविशदित्यर्थः । 'यन्मूल
नगरात्परं तच्छाखानगरम्' इत्यमरः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

दहीके मटकोंकी पङ्क्तिमें भरकर रखे गये अत्रसे पूर्ण उस गाड़ी पर बैठकर वह भीम-
सेन वकके घरवाले वनमें पैठा, वह वन ऐसा लगता था मानो वह यमराजकी राजधानी
संयमनीका शाखा नगर-एक टोला-हो ॥ ४८ ॥

कङ्कालोच्चयकल्पितान्तकचमूशाटीकुटीविभ्रमे

तत्र क्रुद्धतदौपवाह्यमहिषश्वासोग्रचक्रानिले ।

गृध्राध्वाङ्गशृगालघोपविकसद्रक्षोपदानस्तवे

भुञ्जानः शकटस्थ एवं स तदा चक्रे मर्हत्द्वेलितम् ॥४९॥

कङ्कालेति । कङ्कालानां शरीरशल्यानाम् उच्चयेन समूहेन कल्पितः रचितः
अन्तकचम्वाः यमसेनायाः शाटीकुटीविभ्रमः पटमण्डपसादृश्यं यत्र तादृशे
(यत्र नराणां प्रत्यहं भक्ष्यमाणानां सक्थीति यमसेनापटमण्डपवत्प्रतिभ्रान्ति
तत्र) क्रुद्धस्य कुपितस्य तदौपवाह्यस्य यमवाहनस्य महिषस्य श्वासवदुग्रः भयङ्कर-
श्चक्रानिलः आवर्त्तवायुर्यत्र तादृशे, (यत्रावर्त्तवायुः कुपितयममहिषश्वाससादृ-
श्यमावहति तत्र,) गृध्राः कंकाः, ध्वाङ्गाः काकाः, शृगालाश्च तेषां घोषैः शब्दैः
विकसन् प्रकटन् राक्षसः वकस्य अपदानस्तवः यशःस्तुतिः यत्र तादृशे, (यत्र
वकमक्षितशेषं प्राणिमांसमश्नन्तो गृध्राः काकाः शृगालाश्च तदीयं विलुदमिव स्तु
वन्ति, तत्र) वकभवनवने शकटस्थः यानारूढः पूर्णं भुञ्जानः शकटस्थितं वलि-
कल्लसमन्नं भक्षयन् स भीमो महत् घोरं द्वेलितम् सिंहनादं चक्रे । अत्र तद्वने
वलिरूपान्नभक्षणसिंहनादाभ्यां भीमस्य निर्भयत्वरूपं वस्तु ध्वनितम् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

जहाँ पर राक्षस-मक्षित नरकहालकी ढेर यमसेनाके पटमण्डपकी तरह प्रतीत हो
रही थी, जहाँ पर जोरसे चलती हुई आवर्त्तवायु कुपित यममहिष-श्वात्त-वायुकी तरह
उग्र या आर जहाँ गृध्र, काक एवं शृगाल अपने शब्दोंसे वकालुरका कीर्त्तियोग कर रहे थे,
(वे राक्षसमक्षित-शेषमांस खाते हैं अतः उसकी कीर्त्ति कृतश्रुताते करते हैं) ऐसे उस
वकभवन-वनमें गाड़ीपर बैठे बैठे ही गाड़ी पर रखे हुए अन्नराशिको खाते हुये भीमने
जोरसे सिंहनाद किया ॥ ४९ ॥

सोऽपि तदिदं निशम्य वलिपुरुषविशेषमन्दिशकटागमनेन प्रथममेव

कृतोन्मेघं रोपं द्विगुणयन् गिरिकंदरमन्दिरमुखात्सरभसं विनिर्गत्य,—

नोऽपीति । सः ब्रह्मासुरोऽपि तत् इदं भीमस्य गर्जितं निशम्य श्रुत्वा बलिना बलिरूपेण अन्नेन पुरुषेण च (बलवता पुरुषेण भीमेन चेत्यप्यर्थः) विशेषेण अति-तरां मन्दितं स्वल्पवेगीकृतं यच्छुक्रदागमनं यानोपस्थानं तेन प्रथमम् भीमसिंह-नादश्रवणात् पूर्वत एव कृतोन्मेघम् जातोदयं रोपं क्रोधं द्विगुणयन् समेधयन् गिरि-कन्दरम् मन्दिरं वासगृहं तस्य मुखात् द्वारदेशात् सभसं वेगेन विनिर्गत्य- (प्राद्रवदिति वच्यमाणक्रियया वाक्यपूर्तिर्बोध्या) अयमेतदाशयः—भीमस्य गर्जितं निशम्य ब्रह्मासुरो द्विगुणं कुप्यतिस्म, यतोऽसौ बलिपुरुषभारेण मन्दमाग-च्छतः शकटस्य विलम्बोपस्थित्या पूर्वत एव कुपित आसीत्तदेवमतिकुपितोऽसौ-कन्दराद्वाराद्वहिरेत्य वेगेनाधावदिति ॥

एतत् ब्रह्मासुरेण भीमं जव नीन का सिंहनाद सुना तो एतका क्रोध दुगुना होगया, क्योंकि बलिभूत पुरुष (या बलवान् पुरुष) के भारसे गाड़ी कुछ अधिक विलम्बसे आई थी, इस प्रकार अति कुपित वह राक्षस कन्दरारूप अपने मन्दिरके दरवाजेसे वेगपूर्वक बाहर निकल्यार ('शौदा' यह क्रिया आगे है) ॥

एवं को वाऽपराधोऽत्यमुमविगणयन्वाहुमत्रेति घुष्यन्
व्यक्तोरोरक्तेखाकृतविरुदजगद्वातुकत्वप्रशस्तिः ।

क्रोशन्मर्त्याङ्गन्खादत्वरणपरिचलत्सृङ्कलभ्रास्थिदण्ड-

स्थूले दंष्ट्रे दधानः पवनभुवमभि प्राद्रवद्यातुधानः ॥ ५० ॥

एवमिति । व्यक्ताभिः स्फुटदृश्याभिः उरसि वसोदेशे रक्तेखाभिः रुधिरलेप-धाराभिः कृतानि रचितानि विरुदानि विजयचिह्नानि यस्यास्तादृशी जगतो मूलो-कस्य घातुकत्वेन बधेन प्रशस्तिः श्लावा यस्य तादृशस्तयोक्तः, (उरसि कृतेन रुधिरलेपेन विजयचिह्नधारिणीं भुवनसंहारकत्वप्रशस्तिं विभ्राणः) क्रोशतां कष्टवशेन रुदतां मर्त्यानां बलित्वेनागतानां मानवानामङ्गानां शरीरावयवकरपादा-दीनां खादने भक्षणं त्वरणेन शीघ्रतया परिचलतो. सूक्कणोरोष्ठप्रान्तयोः लग्नौ अस्थिदण्डाविव स्थूले विशालस्थूले दंष्ट्रे दन्तौ दधानः धारयन्, (भक्षणकाले रुदतां मानवानां शरीरावयवानांश्च निगलन् तदस्थिखण्डतुल्ये विशाले दंष्ट्रे कल-यन्) अत्र मदीये दने अमुं सकलसंहारकतया प्रसिद्धं मदीयं बाहुम् अविगणयन् अनाद्रियमाणः (अस्मादप्यविन्यत्) एवम् उक्तप्रकारेण सिंहगर्जनादिना को वाऽ-पराधोऽति स्वापराधं प्रकाशयतीति घुष्यन् सचीत्कारं ब्रुवन् यातुधानः, रापसो वकः पवनभुवं भीममभिलक्ष्यीकृत्य प्राद्रवत् धावतिस्म ॥ ५० ॥

१. 'चकि' । इति पा० ।

७ च० भा०

स्फुट दृश्यमान छातीपर खिची रुधिरभारा रूप विजय-चिह्नोत्से जिसकी भुवनसंहार लीलाकी प्रशस्ति लिखी है, चिल्लाते हुए मानवोंके शरीरावयवोंके भक्षणमें जल्दी करनेके कारण ओष्ठप्रान्तमें चुभी हुई हड्डियोंकी तरह प्रतीत होनेवाले बड़े बड़े दांतोंको धारण करनेवाला, एवम् हमारे इस भवन-वनमें हमारे इस भुवनविजयी हाथसे भी नहीं बरनेवाला कौन आदमी इस प्रकारका अपराध कर रहा है, इस प्रकार चिल्लाकर कहता हुआ वह राक्षस बक पवनपुत्र भीमकी ओर दौटा ॥ ५० ॥

निजभुजयुगलीनियन्त्रणाभिर्नियमितयत्नपरस्परावुभौ तौ ।

निगडितनयनं निलिम्पपङ्क्तेर्निरवहतां निपुणं नियुद्धशिल्पम् ॥ ५१ ॥

निजेति । तौ उभौ द्वौ भीमबकासुरौ निजाम्यां स्वीयाम्यां भुजयोर्हस्तयोर्युग-
लाम्यां द्वयाम्यां नियमितः निरुद्धप्रसरः यत्नः परप्रहारप्रयासः यस्य तादृशं
परस्परम् इतरेतरं ययोस्तौ तयोक्तौ सन्तौ (परस्परं भुजवन्देन व्यर्थीकृतपर-
स्परप्रहारचेष्टौ इत्यर्थः) निलिम्पपङ्क्तेः देवसङ्घस्य निगडितनयनम् आश्चर्यरस-
स्तिमितनेत्रम् (आश्चर्याधानेन देवानां नयनानि स्थिराणि कुर्वन्तावित्येवं तयो-
र्विशेषणं फलति) निपुणं प्रबलतरं नियुद्धशिल्पं युद्धकौशलं निरवहताम् कृतवन्तौ
तयोर्भेषणं युद्धं साश्चर्या देवा अप्यपरयन्नित्याश्रयः ॥ ५१ ॥

अपनी भुजाओंसे प्रतिदम्बीकी भुजाओंको नियन्त्रित करनेके एक दूसरेके मारक प्रयत्नों
को विफल कर दिया करते थे, इस प्रकार यह भीम तथा बकासुर अपनी युद्धविद्या
निपुणताका प्रदर्शन ही कर रहे थे कि देवगण आश्चर्यसे स्तिमितनेत्र होकर इनकी लड़ाईका
अवलोकन करने लगे ॥ ५१ ॥

ततः,—

पुत्रस्य वायोर्मुजदौर्ललित्यं बकं वने तत्र चिरं चरन्तम् ।

निन्ये दशां कामपि राक्षसस्त्रीनेत्राभ्रवर्षर्तुविलासयोग्याम् ॥ ५२ ॥

ततः पुत्रत्येति । ततो युद्धकौशलप्रदर्शनानन्तरम् वायोः पुत्रस्य भीमस्य भुज-
योर्दौर्ललित्यं दुर्षः तत्र वने चरन्तं चिरात्तत्र स्वेच्छया भ्रमन्तं (चर-गतिभक्षणयोः)
सत्त्वानि भुजानं च राक्षसस्त्रियाम् निशाचरीणाम् नेत्राप्येवाभ्राणि मेघास्तेषां वर्षर्तौः
वर्षाकालस्य यो विलासः धाराप्रवाहवृष्टिरूपः तद्योग्यां तदुचितां कामपि दशां
निन्ये अवर्णनीयां स्थितिं प्रापयामासेत्याशयः । भीमभुजदपौ राक्षसस्त्रीनेत्रमेघेषु
वर्षर्तुमध्यवासयत्, ता अरुदन्, एतेन बकस्य मरणं पर्यायोक्तालङ्कारविषयः ।
अत्रोपजातिरङ्गन्दः ॥ ५२ ॥

पवनपुत्र भीमके भुजदपने उस वनमें विहार करनेवाले बकासुरको राक्षसोंकी स्त्रियोंके

नयनरूप मेघकी वर्षाऋतु विलासके योग्य दशाको प्राप्त करा दिया, अर्थात् वकासुरकी वह दशा हो गई जिससे राक्षसियोंके नयनरूप मेघकी वर्षाऋतु आ गई, फलतः वकासुर मारा गया, उसके मग्नेपर राक्षसियों रोने लगीं, यह अर्थ प्रतीत होता है, यहाँ पर्यायोक्ता-लङ्कार है, पर्यायोक्तमें वक्तव्य अर्थ घुमान्फिराकर ही कहा जाता है, यही उसका लक्षण है— 'पर्यायोक्तं यदा भङ्गया गम्यमेवाभिधीयते' ॥ ५२ ॥

तं विकृष्य पुरसीन्नि निशीथे तत्क्षणात्कुणपमर्शनदोषम् ।

मार्ष्टुकाम इव मारुतसूनुर्मातुरद्विघ्नमुपसेवितुमागान् ॥ ५३ ॥

तं विकृष्येति । मारुतसूनुः भीमः तं वकासुरम् (शवरूपम्) निशीथे रात्रौ पुर-
सीग्नि ग्रामस्य सीमायां समीपे विकृष्य आकृष्य नीत्वा तत्क्षणात् तत्काल एव
कुणपमर्शनदोषम् राक्षसस्पर्शनितं पापम् मार्ष्टुकामः प्रक्षालयितुमिच्छुरिव मातुः
कुन्त्याः अद्विघ्नम् चरणम् उपसेवितुम् वन्दितुमागात् आयातः, 'न मातुर्देवतं परम्'
इति स्मरणान्मातृपादवन्दनायाः सकलपापापनोदकतया स्वकृतराक्षसशवस्पर्श-
जनितपापापननुसस्येव भीमो मातरं नमस्कृतुं तदैवायात इत्यर्थः । हेतूप्येष्टाऽ-
लङ्कारः । 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आसरः' इति 'पदद्विष्वक्शरणो-
ऽस्त्रियाम्' इति चामरः ॥ ५३ ॥

उस वकासुरकी लाशको रातमें रातमें ही गांवकी सीमामें लाकर भीमने राक्षस-शव-
स्पर्शनजन्य पापका प्रायश्चित्त सा करनेके लिये माताके चरणोंमें प्रणाम करनेके लिये
आगमन किया । मातासे बढ़कर कोई देवता नहीं है और मातृदेवता के प्रणामसे सभी
पापोंके नष्ट हो जाने की पूरी आशा है ॥ ५३ ॥

आलोक्य यातुशवमेतदशेषपौरैरहोमुखे परवशीक्रियते स्म चेतः ।

आश्चर्यपूरपरिमेलेनफेनिलाभिरानन्दसागरतरङ्गपरम्पराभिः ॥ ५४ ॥

आलोक्येति । अहोमुखे प्रातःकाले अशेषपौरैः सर्वैर्नगरवासिभिः एतत् यातु-
शवम् राक्षसस्य चक्रस्य मृतशरीरम् आलोक्य दृष्ट्वा चेतः स्वहृदयम् आश्चर्यपूरस्य
विस्मयरसप्रवाहस्य परिमेलनेन सङ्गमेन फेनिलाभिः सफेनाभिः आनन्दसागर-
तरङ्गपरम्पराभिः हर्षाम्बुधिवीचिमालाभिः परवशीक्रियतेस्म अधीनतां नीयतेस्म ।
तादृशस्य दुर्धर्षस्य ब्रह्मखरराक्षसस्य मृतं शरीरं दृष्टवतां पौराणां चेतांसि साश्चर्या-
नन्दसागरे निमग्नानि जातानीति भावः ॥ ५४ ॥

प्रातःकाल जब सभी पुरवासियोंने उस शवको देखा तो उनके हृदय आश्चर्य-रस-
प्रवाहके मिलनेसे फेनायमान आनन्दसागरकी लहरोंसे पराधीन होने लगे, अर्थात् उनके
हृदयमें आश्चर्य और आनन्द दोनों उमड़ पड़े । आश्चर्य इसलिये हुआ कि इस दुर्धर्ष
राक्षसको मारनेवाला कौन है और वह कहाँ है, आनन्द इसलिये हुआ कि अब इसने
द्वारा किये जाने वाले उद्धारोंसे मुक्ति मिली ॥ ५४ ॥

भवनमेत्य तदा गृहमेधिनः पवनजे प्रवणीकृतमूर्धनि ।

प्रयुयुजे सममाशिषमक्षतैः प्रमुदितः पुरि तत्र महाजनः ॥ ५५ ॥

भवनमेत्येति । तत्र पुरि तदा प्रातःकाले गृहमेधिनः पाण्डवातिथेयस्य गृह-
स्थस्य भवनम् तदा पाण्डवावासभूतं गृहम् उपेत्य आगत्य प्रमुदितः दुरन्तदैत्य-
वधेन हृष्टः महाजनः तन्नगरवासि मुख्यजनः प्रवणीकृतमूर्धनि नम्रतया नतशिरसि
पवनजे भीमे (विषये) अक्षतैः महत्सूचकश्वेततण्डुलैः समम् सह आशिषः
शुभेच्छाप्रकाशकवचांसि प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् । दैत्यवधानन्तरं पुरमुख्या भीमस्य
गृहमागत्य तमाशीभिर्मरम्यर्चयदिति भावः ॥ ५५ ॥

उक्त समयमें जिसके घरमें पाण्डव टिके थे उस गृहस्थके घरपर आकर गांवके प्रधान
लोगोंने नम्रतासे नत भीमके ऊपर प्रसन्न हृदयसे अक्षत तथा आशीर्वादीकी वृष्टि की ॥ ५५ ॥

निशि जातु निकेतवेदिकाया निकटे सुप्रिसुखं निषेव्य पार्यान् ।

पथिकोऽपररात्रजागरूकः प्रवभापे गिरमीदृशी प्रसङ्गात् ॥ ५६ ॥

निशांति । जातु कदाचित् पथिकः कश्चनाध्वनीनः निशि रात्रौ निकेतवेदिकायाः
पाण्डवाध्युषितभवनप्राङ्गणवेदिकायाः निकटे समीपे सुप्रिसुखं निद्राजन्यमानन्दं
निषेव्य उपमुज्य अपररात्रजागरूकः अरुगोदयवेलायां प्रबुद्धः सन् प्रसङ्गात् कथा-
प्रस्तावात् पार्यान् शुर्धिष्टरान् पञ्चापि कुन्तीसुतान् ईदृशीम् वक्ष्यमाणलक्षणां
गिरं वभापे उवाच । कश्चित् पान्यो निशि पाण्डवगृहवेदिकासमये सुखं सुप्त्वा
प्रातरूयाय पाण्डवैः सह वार्त्तालापस्य प्रसङ्गेन तान् वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाचेत्यर्थः ।
औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

किसी समय रातमें पाण्डवोंके रहनेके घरकी वेदिकाके पास सानन्द शयन करके
प्रातःकाल उठे हुए एक ब्राह्मणने क्याप्रसङ्गमें इस प्रकारकी बात पाण्डवोंसे कही ॥ ५६ ॥

‘पाञ्चालिकां युवमनोरथसौधरत्न-

पाञ्चालिकां हृदि ममेति ममेति कृत्वा ।

अद्य स्वयंवरमहाय नृपाः प्रयान्ति

दूतैः समं द्रुपदभूपतिराजधानीम् ॥ ५७ ॥

पाञ्चालिकानिति । युवमनोरथाः युवकानामनिलापाः एव सौधानि भवनानि
नेयां रत्नपाञ्चालिकाम् रत्ननिर्मितां पुत्तलिकाम् सर्वैर्युवभिरभिलाषविषयत्वेन
मनसि नीताम् (सर्वेषां यूनां हृदयेषु भवनेषु रत्नप्रतिमाभावेन वसन्तीम्) पाञ्चा-
लिकाम् द्रुपदात्मजाम् ममेति ममेयं स्यादिति ममेति ममेयं स्यादिति कृत्वा अद्य
सम्प्रति नृपाः सर्वे भूपालाः दूतैः समं राजानाद्धानाय द्रुपदप्रेषितैः दूतैः सहैव

स्वयंवरमहाय स्वयंवररूपायोल्लवाय द्रुपदमूपतिराजधानीम् द्रुपदाख्यनृपतिपुरीम् प्रयान्ति । अद्य सर्वे राजानो द्रौपद्यास्तत्याः स्वयंवरे सङ्गन्तुं त्वरमाणाः सर्वाभ्यो दिशाम्यः समायान्ति, या द्रौपदी सर्वेषां यूनां हृदि वसतीवेत्यर्थः । 'पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद् वञ्चदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः । 'सौधरत्नपाञ्चालिका' इति केवलपरम्परितरूपकमलङ्कारः । वसन्तविलकं वृक्षम् , तदन्यत्र लक्षितपूर्वम् ॥५७॥

बुवकोंके हृदयरूप प्रासादमें रत्नप्रतिमाकी तरह अवस्थित द्रौपदीके विषयमें यह द्रौपदी हृदको मिल जाय, इस प्रकारके भाव हृदयोंमें रखनेवाले राजगण आज द्रुपद द्वारा उन्हें डुलानेके लिये भेजे गये दूतोंके साथ ही स्वयंवर रूप उत्सवमें सम्मिलित होनेके लिये राजा द्रुपदकी राजधानी को जा रहे हैं ॥ ५७ ॥

भोक्तुमन्नमपि सूपसमग्रं दोग्धुमप्यभिनवप्रसवा गाः ।

लप्यते द्विजगणोऽपि च तस्माद्वत्सलाद्द्रुहितुरुत्सवकाले ॥ ५८ ॥

भोक्तुमिति । द्विजानां ब्राह्मणानां गणः समुदयः अपि भोक्तुम् सूपेन द्विदलेन समग्रं धृतम् अन्नम् तण्डुलादि, दोग्धुम् अपि अभिनवप्रसवाः अचिरप्रसूताः गाः धेनूः, तस्माद् दानितया प्रथिताद् द्रुपदाद् नाम राज्ञः द्रुहितुरुत्सल्लाव कन्यायां स्निह्यतो द्रुहितुः सुतायाः द्रौपद्याः उत्सवकाले स्वयंवरमहावसरे लप्यते प्राप्स्यति, स हि राजा कन्यावत्सलः, अतस्तत्स्वयंवरावसरे तन्निर्विघ्नतासम्पत्त्येऽवश्यं ब्राह्मणेभ्यो भोक्तुं ससूपमन्नं गाश्च दोग्धुं प्रदास्यति, इत्वेनास्माकं ब्राह्मणानामपि तत्र गमनं न निष्फलमित्युक्तम् ॥ ५८ ॥

राजा द्रुपद अपनी कन्याको बहुत अधिक प्यार करते हैं । वे उत्तके स्वयंवरोत्सवके समय ब्राह्मणोंको खानेके लिये टाल-चावल और दूहनेके लिये हालकी ब्याईं गायें भेजेंगे ॥ ५८ ॥

न हि तत्र भवेदपार्यता विजयः सिद्धिमुपैष्यति स्फुटम् ।

युगपत्सुखमस्तु वो महद्रुतमागच्छत तन्महौजसः ! ॥ ५९ ॥

न हि तत्रेति । तत्र द्रौपदीस्वयंवरे अपार्यता गमनवैयर्थ्यं न हि भवेत्, विजयः अस्माकं प्रस्थानम् साफल्यम् सूपोपहितान्नलाभाद्, इति स्फुटं स्पष्टम्, अंतः हे महौजसः प्रकृष्टतेजःशालिनः, वः युष्माकं पञ्चानामपि युगपद् एकदैव महत्सुखं प्रमृत्तान्तगवादिलामतः अस्तु जायतान्, (तस्माद् यूयं) द्रुतम् शीघ्रम् आगच्छतेति अभिघार्यः । तत्र द्रौपदीस्वयंवरे अपार्यता—पार्यस्य विरहः न हि भवेत्, विजयः—अर्जुनः, सिद्धिम्—सफलतां मत्स्ययन्त्रभेदनेन द्रौपदीवरणरूपाम्, वः युष्माकं युगपन्महत्सुखम्—पञ्चानामपि द्रौपद्या परिणयरूपम् । इत्यप्यर्थोऽनुराग-मौज्ज्वासाते इति बोध्यम् ॥ ५९ ॥

द्रौपदी-स्वयंवरमें जाना व्यर्थ नहीं होगा, हम लोगोंकी यात्रा सूप-तण्डुल एवं धेनु लाभसे अवश्य सफल होगी, आप लोगों को इकट्ठे बहुत सुख मिल जायगा (क्योंकि आप पाँच रहेंगे) इसलिये हे तेजस्विवर, आप लोग शीघ्र आवें । द्रौपदीका स्वयंवर पार्थके विना नहीं होगा, विजय-अर्जुनको मत्स्य-यन्त्र-भेदन द्वारा द्रौपदी लाभरूप सिद्धि अवश्य मिलेगी, आप सभीको एक साथ ही बहुत सुख मिलेगा-पाँचोंका ब्याह एक साथ ही हो जायगा, यह अर्थ भी झलकता है ॥ ५९ ॥

इति वाचमुपश्रुतिं द्विजातेर्हृदि कृत्वा सुधयेव निर्मितां ताम् ।

पथि भूसुरसंधर्मध्यभाजः प्रति पाञ्चालपुरं प्रतस्थिरे ते ॥ ६० ॥

इति वाचमिति । इति उक्तरूपाम् उपश्रुतिम् भविष्यतोऽर्थस्य सूचयित्रीम् सुधयेव अमृतेनेव निर्मिताम् ताम् अनुभवैकवेद्यस्वादात् द्विजातेः ब्राह्मणस्य वाचं वाणीम् हृदि कृत्वा अभ्युपेत्य (मत्वा) ते पाण्डवाः पथि मार्गे भूसुरसङ्घमध्यभाजः ब्राह्मणसमूहमध्यगताः सन्तः पाञ्चालपुरं द्रुपदनगरं प्रति प्रतस्थिरे चलिताः । रात्रिचरमयामोक्तया सत्यमिदं ब्राह्मणवचनं भवेदिति मनसि कृत्वा ब्राह्मणैः सह पाण्डवा द्रुपदनगरं प्रति चेलुरित्याशयः । उपश्रुतिपरिभाषा यथा हारावल्याम्— 'नक्तं निर्गत्य यात्कञ्चित् शुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धरां दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्' इति ॥ ६० ॥

इस प्रकारकी सत्यत्वेन संभावित अतएव अमृतसे सनी हुई सी उत ब्राह्मणकी वाणीको हृदयमें रखकर वे पाण्डव ब्राह्मणोंके समुदायके बीचमें मिलकर द्रुपदपुर के लिये चल पड़े ॥ ६० ॥

ते पुनरप्यनेकदिननीतजनपदवनसीमानः पथि कृतोदयेन भगवता पराशरदायादेन 'जनुर्भवनपरिच्यवनेन वो नवो हर्षः पार्षतस्य समुन्मिपति' इति गिरानुगृहीताः साक्षात्प्ररोहता भुजप्रतापानलेनेव फल्गुनकरवे-ल्लितेन महताऽलाततेजसां निशि निवान्तसीमान्तितसंतमसया पट्व्या त्रिविष्टपतदिनीं समय प्राविक्षन् ।

ते पुनरपीति । ते पाण्डवाः अनेकैः दिनैः बहुभिर्वासरैः नीताः अतिक्रान्ता जनपदस्य वनस्य च सीमानोऽवधयो यैस्ते तयोक्ताः सन्तः पुनरपि भूयोऽपि पथि कृतोदयेन मार्गे प्रकाशितस्वस्वरूपेण (पूर्वं शालिहोत्रमुनिसरस्तटे व्यासस्य मिलितत्वेनेह पुनरुदयः प्रोक्तः) पराशरदायादेन पराशरात्मजेन व्यासेन—चः युष्माक पाण्डवानां जनुभवनात् लाक्षागृहात् पावकदह्यमानात् परिच्यवनेन नि-

१. 'युय' । २. 'ते पुनरनेक' । ३. 'सदन' । ४. 'फाल्गुनकरवलिनेन' । ५. 'तेजसो नितान्त' । ६. 'तदिनीं प्राविक्षत्' । ७. 'प्राविक्षन्' । इन्दीवरात्— इति पा० ।

विघ्नं निर्गमनेन पार्यतस्य द्रुपदस्य नवो नूतनो विलक्षणो हर्षः आनन्दः समुन्मि-
पति जायते, द्रुपदो भवतां जतुगृहे दहमानेऽपि जीवितत्वं निशम्य विलक्षणाभानन्द-
मनुभवतीत्यर्थः, इति एवंभूतया गिरा वाचा अनुगृहीताः अनुकम्पिताः सन्तः
साक्षात् तुल्यकालं प्ररोहता संजायमानेन भुजप्रतापानलेन बाहुपराक्रमतेजसा
इव फल्गुन-करवेल्लितेन अर्जुनबाहुद्वये भ्रमता महता दूरगामिना अलाततेजसा
उल्मुकतेजसा निशि रात्रौ नितान्तं साधु सोमन्तितं द्विधा विभज्य पार्श्वयोरव-
स्थापितं सन्तमसं गाढान्धकारो यत्र तादृश्या पदन्या मार्गेण त्रिविष्टपतटिनीं गङ्गां
समया समीपे प्राविष्टन् प्रविष्टाः । चलितेषु तेषु बहुभिर्दिवसैर्जनपदवनसीमा-
नमतिक्रान्तवत्सु च पुनरपि व्यासः समुपस्थाय नेपां जतुगृहाद्रक्षया द्रुपदस्य
महान्तं हर्षमावेदितवाननन्तरं च तेऽर्जुनकरघृतालाततेजसा दूरीकृताध्ववर्षित-
मसो गङ्गातटमवापुरित्यर्थः । 'दायादौ सुतवान्धवौ' 'अलातमुल्मुकं च' इति
विश्वः । 'त्रिविष्टपतटिनीं समया' इत्यत्र 'अमितः परितः समया निकषा हाप्रतियोगे-
ऽपी'ति द्वितीया ॥

पाण्डवोंने कुछ दिनोंमें जब देशों तथा वनोंकी सीमायें पार कर लीं, तब फिर उनको
भगवान् पराशरसुत व्यास मिले, और कृपा करके उन्होंने बताया कि लाक्षागृहके जल
जानेपर भी पाण्डवोंके बालवाल बच जानेसे द्रुपद विलक्षण आनन्दका अनुभव करते हैं ।
इसके बाद अर्जुनने अपने हाथोंमें मशाल लिया, वह मशाल ऐसा प्रतीत हो रहा था
मानो अर्जुनके बाहुका प्रताप चमक रहा हो, उस मशालने रास्तेके अन्धकारको चीरकर
अलग कर दिया और उसी प्रकाशके मार्गसे वे लोग गङ्गातटके पास पहुँच गये ॥

तत्र खलु,—

इन्दीवरात्प्रतितरंगमनुप्रविष्टै-

र्विम्बैरिवाब्धिदुहितुस्तरुणीकदम्बैः !

क्रीडन्समं पयसि चित्ररथो विलोक्य

पार्थान्करोध कुपितः प्रधनं चिकीर्षुः ॥ ६१ ॥

तत्र खलु = तस्मिन् गङ्गातटे ।

इन्दीवरादिति । इन्दीवरात् लक्ष्म्या आवासभूतात् नीलकमलात् प्रतितरङ्गन्
प्रतिवीचि अनुप्रविष्टैः आयातैः अब्धिदुहितुः समुद्रतनयायाः विम्बैः प्रतिविम्बैरिव
तरुणीकदम्बैः युवतिभिः समं सह पयसि क्रीडन् जलविहारमनुभवन् चित्ररथः
पार्थान् (तत्र रहः केलिस्थाने आगतान्) पाण्डवान् विलोक्य प्रधनं चिकीर्षुः
चित्ररथो नाम यक्षः तान् जिवांसुः (पार्थान्) करोध निवारितवान् कथमत्रायासीति
निवार्य स्थित इत्यर्थः । गङ्गायाः पयसि स्थितानां कमलानां मध्ये वसन्त्याः लक्ष्म्याः
प्रतिविम्बानीव, स्त्रियो वहिर्भूताः चित्ररथस्य रमण्य आसन्, ताभिश्च सह जल-

वेदिप्रवृत्तक्षित्रयः पार्यानागच्छतस्तत्र वीध्य स्वरहस्यविम्बसुत्रेभ्योऽनागताम्
हनुमिच्छया स्तोषेति भावः । पूर्वार्धे स्वरूपोत्प्रेक्षा, उत्तरार्धे काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥
एत गहावदपर—

एकामके भावात्तृगृहस्य क्वनौते हर वरुणे एक एक करके निकटो हुं एकाकी
अतिवृत्तियोकी तरह अति सुन्दरो रियोके साथ चन्द्रके निरत चित्ररथने आते हुए
शान्तवौको देखकर (हमारे इस गुमस्रोटात्मके ये क्यों चले आये कतः) रक्त श्रोषते कर्णे
नारनेके लिये धर लिया ॥ ६१ ॥

अन्नमात्मसमनामदैवतं संप्रयुज्य समरे धनंजयः ।

तत्र तस्य रथमप्रवर्तिनं जातुपालयसहायमावतनो ॥ ६२ ॥

कल्पनिति । धनञ्जयः अर्जुनः नामसमनामदैवतम् स्वनामाननामकम् स्वना-
मसनामदैवतञ्च धनञ्जयनामकम् धनञ्जयदैवतं च, आग्नेयान्नामित्यर्थः समरे चित्र-
रथेन सह युद्धे संप्रयुज्य व्यवहस्य तत्र युद्धे तस्य चित्ररथस्य रथं स्यन्दनम् जातु-
पालयस्य द्रवपूर्वस्य लाङ्गागृहस्य सहायं सत्पापम् सद्यज्ञान् आवतनोत् कृतवान् ।
अर्जुनस्तत्र युद्धे चित्ररथस्य यानं धनञ्जयास्त्रेण लाङ्गागृहमिव दादितवानिति भावः ।
(‘धनञ्जयोर्जुने बहौ’ इति विश्वः) ॥ ६२ ॥

अर्जुनने एत युद्धेने अपने नामके समान नाम तथा देवतावाले-धनञ्जय नामक
अग्निदैवत अलक्षा प्रयोग करके चित्ररथके रथके लाङ्गागृहका सानी बना हावा, जिस
प्रकार लाङ्गागृह जल गया था, वही प्रकार चित्ररथका रथ भी अर्जुनके द्वारा चलाये गये
आग्नेयालते कर गया ॥ ६२ ॥

गन्धर्वाणां पत्युर्गन्धर्वजुयः सौरसैन्धवे तस्मिन् ।

पायसि भङ्गः शिशिरो रोधसि भङ्गस्तु वापहेतुरभूत् ॥ ६३ ॥

गन्धर्वाणामिति । गन्धर्वजुयः बह्वङ्कारशालिनः गन्धर्वाणां पत्युर्गन्धर्वराजस्य चित्र-
रथस्य तस्मिन् सुरसिन्धोः गङ्गाया इदम् सौरसैन्धवं तत्र सौरसैन्धवे गाङ्गे
पायसि जले भङ्गः तरङ्गः शिशिरः शीतलः सुखावहः अनूत्, परन्तु रोधसि
तस्या एव गङ्गायास्तटे भङ्गः अर्जुनकृतपराजयः वापहेतुः सन्तापकरः अनूत्
अजायत । अत्रैकस्यैव भङ्गशब्दस्य तरङ्गपराजयो नपार्यकृतया चमत्कारः, जले
भङ्गः शीतलतया सुखावहस्तटे-भङ्गस्त्रापहेतुरिति भावः । गीतिरायामेदो वृत्तम्-
'आर्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं नवेदुमयोः । इत्योः कृतयति शोभां
तां गीतिं गीतवान् सुखहेदाः' इति ॥ ६३ ॥

एत गवी गन्धर्वराजके लिये गङ्गाके पानीकेका भङ्ग-तरङ्ग को शीतल-सुखावह रहा,
परन्तु वदपरका भङ्ग-पराजय वास्तव कारण हुआ । अर्जुन द्वारा किया गया पराजय
वदा सन्तानन्द हुआ ॥ ६३ ॥

सख्यस्य लाभात्सपदि प्रहृष्यन्कुशीलवेन्द्रः कुरुनन्दनानाम् ।

प्रादर्शयत्स्वां प्रथमं विनीतिं पश्चादमीषां पदवीं च रम्याम् ॥ ६४ ॥

सख्यत्येति । सपदि समये तस्मिन् कुशीलवानां गानदक्षाणां गन्धर्वाणामिन्द्रो राजा गन्धर्वराजः चित्ररथः सख्यस्य पाण्डवैः सह मैत्र्याः लाभात् प्रहृष्यन् आनन्द-
मनुभवन्सन् प्रथमम् आदौ कुरुनन्दनानां युधिष्ठिरादीनां पञ्चानां पाण्डवानाम्
(पुरत इति जेषः) रम्याम् रमणीयां स्वां विनीतिं विनयं नम्रताम् विगिष्टां
नीतिं पुरोहितेन सह राजा गन्तव्यमिन्युपदेशरूपाम् , पश्चात् विनीतिप्रदर्शनान-
न्तरम् अमीषां पाण्डवानां रम्यां स्वल्पकष्टां पदवीं पन्थानं च प्रादर्शयत् दर्शित-
वान् । उपजातिर्वृत्तम् ॥ ६४ ॥

उस समय गन्धर्वराज चित्ररथने पाण्डवोंके साथ मित्रता प्राप्त कर प्रसन्न होकर पहले
अपनी नम्रता या राजाको पुरोहितके साथ जाना चाहिये इस प्रकारकी अपनी रमणीय
नीति और पीछे सुन्दर मार्गका प्रदर्शन कर दिया ॥ ६४ ॥

धर्मभूरथ सहोदरैः समं धौम्यमध्वनि समीच्य विश्रुतम् ।

प्राणिनामयमर्हिसकोऽपि सन्पादपीडनममुष्य क्लृप्तवान् ॥ ६५ ॥

धर्मभूरिति । अय मार्गद्वये चित्ररथेन प्रदर्शिते सति धर्मभूः धर्मसुतो युधिष्ठिरः
विश्रुतं ज्ञानविज्ञानसम्पन्नतया प्रख्यातं धौम्यं नाम ब्राह्मणम् अध्वनि मार्गं समीच्य
विलोक्य प्राणिनां सकलसत्त्वानाम् अर्हिसकः अमारकः अनुपद्रावकः अपि अयम्
युधिष्ठिरः सोदरैः समम् भ्रातृभिः भीमादिभिः सह अस्य धौम्यस्य पादपीडनं
(चरणपीडाम्) पादवन्दनं च क्लृप्तवान् विहितवान् । अत्र यः प्राणिमात्रस्यानुप-
द्रावकः स कथं-मुनेः पादौ पीडयेदिति विरोध आपातप्रत्येयः, पादपीडनशब्दस्य
प्रणामपरत्वेन तत्परिहारः । विरोधाभासोऽलङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ६५ ॥

चित्ररथके द्वारा नम्रता तथा पुरोहित रखनेका विचार, एवं सुन्दर मार्गरूप ओ रान्नों
के बता दिये जानेके बाद धर्मपुत्र मार्गमें ज्ञान-विज्ञाननिधिके रूपमें संसारमें प्रसिद्ध
धौम्यमुनिको देखकर, किसी भी प्राणीके ऊपर हिंसा, द्वेष, उपद्रव आदि बुरे भाव
नहीं रखनेवाले युधिष्ठिरने भी धौम्यके (चरणोंको पीड़ित किया) चरणोंमें भाइयोंके
साथ प्रणाम किया । इस श्लोकमें 'पादपीडन' शब्दका चरणपीड़ा अर्थ करनेपर विरोध
मालूम पड़ता है परन्तु पादपीडनका अर्थ प्रणाम करनेपर विरोध छूट जाता है ॥ ६५ ॥

यथाऽऽतिथ्यविधौ प्रीतः स पुरस्कुरुते स्म तान् ।

तथाऽध्वगमने तेऽपि तं प्रश्रयवशंवदाः ॥ ६६ ॥

यथाऽऽतिथ्येति । सः धौम्यः प्रीतः पुरोहितपदप्रापणेन सन्तुष्टः आतिथ्यविधौ
अतिथिसत्कारकर्मणि यथा तान् पाण्डवान् पुरस्कृत्वेत्य सममानयत् , प्रश्रयवशं-

वदाः नन्नतावशीभूतास्ते पाण्डवा अपि तथा तं धौम्यं नाममुनिम् अश्वगमने मार्ग-
चलने पुरस्कृतस्तेस्मेति वचनविपरिणामेनान्वयः । धौम्यं पुरोहितपदे प्रतिष्ठाप्य
तत्कृतातिव्यसक्तृता इमे पाण्डवास्तं धौम्यमग्रे कृत्वा पथि चेलुरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

पौरोहित्य पदपर प्रतिष्ठित किये जानेते सन्नुष्ट धौम्यमुनिने जिस प्रकार पाण्डवोंका
आतिथ्य सत्कार करके उन्हें सम्मानित किया, पाण्डवोंने भी उसी प्रकार नम्रता-वशी-
भूत होकर राह चलनेमें धौम्यको आगे कर लिया । पुरस्कृतका अर्थ सम्मानित करना
तथा आगे करना दोनों होते हैं, इसीसे यहाँ चमत्कार आ गया है ॥ ६६ ॥

धौम्यस्य सुधामधुरिमधौरैयीभिः स्वयंवरकथाभिः ।

द्रुपदपुरसरणिरेषां द्वित्राण्यभवत्पदानीच ॥ ६७ ॥

धौम्यस्येति । सुधायाः अमृतस्य मधुरिमा माधुर्यं तस्य धौरैयीभिः धुरन्धराभिः
धौम्यस्य मुनेः स्वयंवरकथाभिः स्वयंवरविपयकवार्त्ताभिः एषां पाण्डवानां
द्रुपदपुरसरणिः द्रुपदराजधानीमार्गः द्वित्राणि पदानि इव अमवत् । धौम्येन
प्रस्तुताभिरतिमधुरसरसाभिः स्वयंवरकथामिराष्टृष्टचित्ता इमे पाण्डवाः पथि अमं
नान्वभूवन्नित्याशयः । आर्यावृत्तम् 'लक्ष्मैतत्ससराणाः गोपेता भवति नेह विप-
मेजः । पद्योऽयं सलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः । पद्ये द्वितीयलान्ते परके
मुखलाच्च सयतिपदनियमः । चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति पद्यो लः ।' इति
तल्लक्षणम् ॥ ६७ ॥

अमृतकी मधुरताके भारकी दोनेवाली, (अमृत समान सरस मधुर) धौम्यमुनिके
द्वारा प्रस्तुत स्वयंवरकी कथाअति पाण्डवोंका द्रुपदपुर मार्ग दो-तीन पगके समान हों गया,
अर्थात् धौम्यद्वारा वर्णित अनृतोपम मधुररसपूर्ण स्वयंवरकी कथाएँ मुनिके-मुनिके वे पाण्डव
दिना धकानके द्रुपदपुर मार्गकी तय कर गये ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्वितिनिविडेपु मध्यभाजां पञ्चानामपि युगपत्पृथासुतानाम् ।

पुस्फोर द्रुपदपुरं पुरःप्रदेशे वक्त्राब्जे सरभसमक्षि दक्षिणं च ॥ ६८ ॥

भूदेवेष्विति । अतिनिविडेपु घनेपु बहुतयाऽत्यन्तव्याप्तपु भूदेवेषु ब्राह्मणेषु
मध्यभाजां मध्यगतानाम् पञ्चानामपि पृथासुतानां कुन्तीतनयानां युधिष्ठिरादी-
नाम् पुरःप्रदेशे अग्रे युगपत् सहेव तुल्यकालम् द्रुपदपुरम् द्रुपदपुरराजधानी
पुस्फोर प्रकटीभवत्, पञ्चानामपि तेषां वक्त्राब्जेपु मुखकमलेपु दक्षिणं वामेतरत्
नयनं च सरभसं पुस्फोर चचाल, ते सहेव द्रुपदराजधानीं दृश्युः, तेषां दक्षिण-
नेत्राण्यपि शुभव्यञ्जकानि सहेवास्फुरन्निति भावः, अत्र द्रुपदपुरदृग्विषयी-
भावाच्चिचलनयोः समानपदोपात्तयोर्योगपद्यात्समुच्चयो नामालङ्कारः । प्रहर्षिणी-
वृत्तं, तल्लक्षणं यथा—'श्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्' इति ॥ ६८ ॥

सघन पातमें चलते हुए ब्राह्मणोंके बीचमें वर्त्तमान इन पाण्डवोंके सामने एक ही

साथ द्रुपदपुर स्तव प्रकट हुआ, और उनके मुलाहमें दक्षिण नयन भी एक साथ ही प्रकट उठे ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया द्रुपदस्य भूपतेः कुचोपमाद्रव्यमिवाभिर्वीक्षितुम् ।

कुल्लहास्तत्र पुरे कुवूहलाकुलालगोहं प्रथमं समाविशन् ॥ ६९ ॥

कुमारिकाया इति । द्रुपदस्य भूपतेः राज्ञः कुमारिकायाः न्वयंवराया द्रौपद्याः कुचोपमाद्रव्यम् स्तनोपमानपदार्यं घटम् अभिर्वीक्षितुमिव द्रुपुम् इव ते कुल्लहाः कुल्लहास्तत्रैष्ट्याः पाण्डवाः तत्र पुरे द्रुपदनगरे कुवूहलात् घटदर्शनोत्कण्ठापारतन्व्यात् प्रथमम् प्राक् कुलालगोहं समाविशन् प्रविष्टवन्तः, तत्रैव द्रुपदपुरीस्तनोपमानमूत-वटदर्शनस्यायत्नसम्पाद्यतया प्राक्तत्रैव जग्मुरिति भावः । कुवूहलवशेन द्रौपदी-दर्शनादपि प्राक् तत्कुचोपमानमूतं घटमेव द्रुपुमचेष्टन्तेति बोध्यम् । अभिर्वीक्षितु-मिवेति हेतुश्रेयाःश्लङ्कारः ॥ ६९ ॥

उक्त नगरमें जानेपर पाण्डवोंने लकड़े पहले कुन्हारके धर्म प्रवेश किया, मार्गों वे कुवूहलवश राजा द्रुपदकी कन्याके स्तनोंके उपमानमूत घटको देखना चाहते हैं ॥ ६९ ॥

तामागमत्रय पुरीं शतशः ससैन्याः

स्मारं युगोद्यमिवाद्भुतमावहन्तः ।

भूपाः स्तुता भुजमुदस्य पठद्भिः

पद्यं निवद्धविरुदं पदुवन्दिवृन्दैः ॥ ७० ॥

तामागमन्ति । अथ एतदनन्तरम् अद्भुतम् आश्चर्यकरम् स्मारं कामसन्व-
न्धिनम् युगोद्यम् कालप्रवृत्तिम् (यत्र धर्मयुगोद्यस्तत्र सर्वे धर्मपरा एवं यत्र
कामयुगोद्यस्तत्र सर्वे कामप्रवृत्ताः सकामाः, तथा च) (आश्चर्यकरं कामयुगम्)
आवहन्तः दधानाः प्रवर्तयन्तो वा कामादुरा इति भावाः ससैन्याः सेनासहिता
दक्षिणं सन्धेनरं भुजं बाहुम् उदस्य उत्थाप्य निवद्धविरुदं यशोरागिमधिकृत्य
प्रवद्धं राज्ञां दानस्य शौर्यस्य च वर्गनाय अथितं पद्यम् अग्रे तेषां पुरः पठद्भिः
गायद्भिः पदुवन्दिवृन्दैः चतुरवैतालिकसमुदयैः स्तुताः शतशः शतम् भूपाः राजानः
तां पुरीम् द्रुपदनगरीम् आगमन् आयाताः । अथ बहवो भूताः सेनाभिः सह तां
पुरीम्तेना यैः सह सैन्यानि वमूहुः, ये वन्दिभिः स्तूयमाना आसन्, ये चाश्चर्यजनक-
रूपेण कामयुताश्चासन् इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

इतके बाद आश्चर्यजनक कामयुगके उदयको धारण करनेवाले, (अर्थात् जिनके मनमें
अद्भुत कामवासनाका भावबोध ही रहा था—देते) सेनाओंके युक्त, आगे आगे यशो-
रागिको प्रदर्शित करनेवाले पद्योंको पढ़ने हुए चतुर वन्दिवाँसे स्तूयमान लैकड़ों राजा उक्त
नगरमें आये ॥ ७० ॥

घावाभूमी निरुन्धन् यदुवलरजसां श्रेणिभिः सीरपाणि-
वेगादागात्स वीरः स्वविनयगुरुणा शौरिणाऽन्वीयमानः ।
आहारश्चायुधं च द्विपदवमतये येन संसेव्यमाने

ते द्वे हालाहलत्वं रणभुवि वहतो नामतः कृत्यतश्च ॥ ७१ ॥

घावाभूमी इति । यदुवलरजसां यादवसैन्योद्धतधूलीनां श्रेणिभिः समुदयैः
घावाभूमी आकाशमवर्नी च निरुन्धन् व्याप्नुवन् वीरः शूरः सीरपाणिः बलरामः
स्वविनयगुरुणा स्वीयनम्रताख्यगुणेन श्रेष्ठत्वं धारयता अतिविनीतेन शौरिणा
श्रीकृष्णेन अन्वीयमानः युक्तः सन् वेगात् द्रुतम् द्रुपदपुरमायातः । येन सीर-
पाणिना द्विपदवमतये शत्रुपराभवाय संसेव्यमाने भक्षणद्वारा धारणविधया च
स्वीक्रियमाणे आहारः भक्ष्यं हाला, आयुधमस्त्रं हलं च द्वे अपि रणभुवि युद्धस्थले
नामतः कृत्यतश्च हालाहलत्वं विपरुपत्वं वहतः धारयतः । कृष्णानुतो बलरामो
यो हालां पिबति हलं च धारयति, ये द्वे अपि मिलति सती युद्धे शत्रूणां कृते
नाम्ना हालाहलभावं कर्मणापि विपरुपत्वं धारयत इत्यर्थः । 'सुरा हलिप्रिया
हाला' 'कृपको लाङ्गलं हलम्' 'हालाहलः कालशूटो गरलं विपमित्यपि' इति सर्व-
त्राभिधानरत्नमाला । स्रग्धरावृत्तम्, 'त्रन्मैर्यानां त्रयेण त्रिसुनियतियुता स्रग्धरा
कीर्त्तितेयम्' इति च तल्लक्षणम् ॥ ७१ ॥

यादव सेना द्वारा उड़ाई गई धूलिराशिते पृथ्वी तथा आकाशको आवृत करते हुए
एवं अपनी नम्रताके कारण श्रेष्ठता धारण करनेवाले बलरामजी वेगसे उस नगरीमें
आ गये, जिनका आहार हाला, और अस्त्र हल, केवल शत्रुके परामवके लिये ही सेवित
होते हैं, और उनके आहार और अस्त्ररूप हाला एवं हल मिलकर युद्धमें वस्तुतः नाममें
और काममें दोनों तरहसे हालाहल-विपरुप बन जाते हैं ॥ ७१ ॥

विभ्राणो मणिदीर्घकुण्डलभरं कर्णत्रयं पार्श्वयो-

रग्रे चातिमनोहररूपमखिलेष्वङ्गेषु दुर्योधनः ।

सेनादुन्दुभिनादतुन्दिलनभाः स्वस्यानुविम्वायितै-

रासीदत्स नवाधिकैः परिवृतप्रान्तो नवत्यानुजैः ॥ ७२ ॥

विभ्राण इति । मणिभिर्दीर्घाणि खचितैः रत्नैः प्रकाशशालीनि यानि कुण्डलानि
तेषां भरः समुदयो यत्र तादृशम् (कर्णयोः कुण्डलानां रत्नखचितत्रं, राधेयस्य
कर्णस्य तु रविप्रदत्ते कुण्डले स्वत एव भास्वरवर्णं, उभयत्रापि मणिभिर्दीर्घप्रत्वं मणि-
वर्दीप्रत्वं चेति समासभेदेनान्वयः) कर्णत्रयं श्रुती द्वे एकं च राधेयम् पार्श्वयोः
अग्रे च (पार्श्वयोः श्रुती अग्रे चातिप्रीतिपात्रं कर्णाः) अखिलेषु च अङ्गेषु शरीरा-

वयवेषु अतिमनोश्चम् अत्यन्तसुन्दरं रूपं सौन्दर्यं विभ्राणः धारयन्, सेनानां दुन्दुभिनादेन दुन्दुलं पूरितं नभो व्योम येन तादृशः, स्वस्य अनुविम्बायितैः प्रति-
विम्बवत् प्रतीयमानैः नवाधिकैः नवत्या नवनवत्या अनुजैः कनिष्ठभ्रातृभः
परिवृतप्रान्तः वेष्टितः सः प्रसिद्धः दुर्योधनः प्रत्यासीदत् समायातः । द्रुपदपुरमायात
इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

दोनो पाइवोंमें मणिखचितकुण्डलधारी दो कर्ण—कान, एव आगे भी मणिकी तरह
चमकनेवाले सूर्यदत्त कुण्डलधारी राधेय—कर्ण, इस प्रकार तीन कर्णोंको एवं सकल अर्धों
में रमणीय रूपका धारण करनेवाला, सेनाके दुन्दुभि शब्दसे आकाशको गुँजा देनेवाला,
और निन्यानवे अनुजोंसे वेष्टित वह दुर्योधन भी द्रुपदनगरीमें पहुँच गया ॥

तदनु परितः कीर्णैः पुष्पैस्तरंगितसौरभं

मणिमयमहामञ्चाल्ढावनीन्द्रपरम्परम् ।

अगरुजनिर्तैर्धूपैरालिह्यमानवितानकं

स्वनितपटहं प्रापुः पार्थाः स्वयंवरमण्डपम् ॥ ७३ ॥

तदन्विति । तदनु वर्णितराजागमनात्परतः पार्थाः युधिष्ठिरादयः कुन्तीनन्दनाः
परितः कीर्णैः समन्ततोऽलङ्कारादिद्रुपयुक्ततया व्याप्तैः पुष्पैस्तरङ्गितसौरभं समे-
धितसुगन्धं, मणिमयमहामञ्चेषु रत्ननिर्मितविशालसिंहासनेषु धारुढाः स्थिताः
अवनीन्द्रपरम्पराः राजगणा यत्र तादृशम्, अगुरुजनिर्तैः अगुरुत्थैः धूपैः सुगन्ध-
द्रव्यधूमैः आलिह्यमानवितानकम् व्याप्तपटवितानम् स्वनितपटहं वाद्यमानवाद्यम्
स्वयंवरमण्डपम् स्वयंवरार्थं कल्पितं सभास्थानं प्रापुः आगताः । सर्वेषु राजसु
समायातेषु व्याकीर्णसुमनःसुगन्धियुक्तं मणिमयासनोपविष्टराजकं धूपव्याप्तविता-
नञ्च स्वयंवरमण्डपं पार्थाः समायाता इत्यर्थः । हरिणीवृत्तं, तल्लक्षणं यथा—
'रसयुगं ह्यैस्त्रौं त्रौस्तो गोपदा हरिणी तदा' ॥ ७३ ॥

इसके बाद पार्थगणने चारों ओर बिखरे हुए फूलोंकी सुगन्धसे युक्त, मणिमय मञ्चों
पर बैठे हुए राजाओंसे वेष्टित, अगरके धूमसे व्याप्त हो रहा है जहाँका चंदोवा (पटावरण)
ऐसे उस स्वयंवर—मण्डपमें प्रवेश किया ॥ ७३ ॥

जाग्रत्सोमककीर्तिसोमनिमिपत्पद्मावकाशांत्यय-

प्राप्तेन्दीवरनित्यवासघटितश्यामप्रभा श्रीरिव ।

पाञ्चालस्य सुता ततः परिजनैः सार्धं पुरः पश्यतां

राज्ञां बुद्धिमिवाधिरुह्य शिविकां रङ्गस्थलीं प्राविशत् ॥ ७४ ॥

जाग्रत्सोमकेति । जाग्रत्सदा दांप्यमानः यः सोमकानां पाञ्चालानां कीर्ति-

सोमो यदाश्चन्द्रः तेन निमिषद्भिः सङ्कुचद्भिः पद्मैः कमलैः अवकाशस्य समुत्त-
निवासस्य अत्ययेन नाशेन प्राप्तः अगत्याऽङ्गीकृतः इन्दीवरेषु नीलकमलेषु
नित्यवासः सदास्थितिः तेन यद्विता अनिता श्यामा प्रभा कान्तिर्यस्यास्तादृशी
श्रीः लक्ष्मीरिव पाञ्चालस्य द्रुपदराजस्य सुता कन्या द्रौपदी परिजनैः सर्वाभिः
सार्धम् पुरः अग्रे पश्यतां दत्तदृष्टीनां राज्ञां बुद्धिमिव शिविकां नरवाहं यानमा-
रुह्य रङ्गस्यलीं सनामण्डपं प्राविशत् आगता । पाञ्चालानां निस्तन्द्रेण यदाश्चन्द्रेण
सर्वाणि कमलानि सङ्कुचितानि, तेन लक्ष्म्या वासस्थानानि जघानि, अतः सा
केवलं नीलकमले सततवासेन श्यामतां प्राप्ता, (सर्वेषु कमलेषु सस्य तु सर्वत्रवासेन
तद्रूपं स्वच्छं तिष्ठतिस्म) तादृशी श्रीरिवेयं राजसुता राज्ञां बुद्धिरिवास्तु शिविकां
स्वयंवरमण्डपमापदित्यर्थः; शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

पाञ्चालराजाओंका कीर्त्तिचन्द्र सदा बनका करता है, जितते सभी कमल सुकुलित
हो गये, लक्ष्मीके बातका नाश हो गया, अब लक्ष्मीकी केवल नीलकमलमें ही बाध्य होकर
रहना पड़ रहा है, इसीते वह काठी पड़ गई है, ऐसी लक्ष्मीकी तरह वह द्रुपदराजपुत्री
अपनी सखियोंके साथ राजाओंको बुद्धिमें और शिविका-होलीमें चढ़कर स्वयंवर-मण्डपमें
आई ॥ ७४ ॥

द्रौपदीमुखरारिशुषिसंपत्कौमुदीमहति रङ्गतटाके ।

पद्मचक्रयुगलं नृपतीनां तत्क्षणं विजघटे बहुदूरम् ॥ ७५ ॥

द्रौपदीति । तत्क्षणं द्रौपद्याः स्वयंवरमण्डपे प्रवेशकाले रङ्गः सनामण्डप एव
तटाकः जलाशयस्तत्र द्रौपद्या मुखमेव शशी चन्द्रस्तस्य या शुतिसम्पद् कान्तिसमूहः
सैव कौमुदी चन्द्रिका तथा महति सुन्दरे मनोज्ञे सति (द्रौपद्याः मुक्तशशिनः
प्रभया कौमुद्या सनामण्डपे प्रकाशिते सति) नृपतीनां राज्ञां पद्मचक्रयुगलं
पद्मरूपं चक्रवाकयुगलं बहुदूरं विजघटे विद्युत्कमलम्, सर्वेऽपि राजानो निनिमेष-
दृष्ट्या तामपश्यन्मित्यर्थः । चन्द्रिकायां चक्रवाका विवदन्ते, द्रौपदीरूपकान्ति-
चन्द्रिकायां राज्ञामधिपद्मरूपं चक्रवाकयुगलं विवदितं, सर्वे निर्निमेषा अभूवन्नि-
त्यर्थः । सावयवं रूपकमलङ्कारः ॥ ७५ ॥

उस समय सनामण्डपरूप तालाबमें द्रौपदीके मुखरूप चन्द्रमाकी कान्तिरूप
चन्द्रिकाके फूल जानेपर राजगणकी वरनीरूप चक्रवाकयुगल दूर-विद्युत् हो गये । चक्र-
वाकके जोड़े चांदनीमें विद्युत् जाते हैं, राजाओंका आँसु निर्निमेष होकर द्रौपदीको देखने
लगा, यही सारांश है ॥ ७५ ॥

तां पश्यतः सदसि वक्ष्य महीसुराणां वामेवरे महति त्रासवनन्दनस्य ।

अन्तर्बलस्य सपदि प्रकटीबुभूपोहद्वल्लगनं किल भुजे स्फुरणं वभूव ॥ ७६ ॥

तां पश्यत इति । महीसुराणां ब्राह्मणानां सद्दसि मण्डले (स्थित्वा) तां द्रुपद-

पुरीं परयतः साक्षात्कुर्वतः तस्य वासवनन्दनस्य अर्जुनस्य महती श्लाघनीये
वामतरे दक्षिणे भुजे याही सपदि तत्काले प्रकटीबुभूयोः प्रकाशमासादयितुमिच्छतः
अन्तर्वलस्य सारवचापाः उद्वलानम् सञ्चरणं नाम स्फुरणं सञ्चलनं वभूव ।
ब्राह्मणगोष्ठ्यां स्थितोऽर्जुनो यदा द्रौपदीमैत्रत तदा तस्य दक्षिणो बाहुः स्फुरतिस्म,
मन्ये तदीयमन्तर्वलं प्रकाशमासादयितुमन्तर्व्यापारमिव व्यधत्तेति । उपेक्षा
सुधा । 'दक्षिणास्त्रिपरित्यन्दः दक्षिणस्य भुजस्य च । हृदयस्य प्रसादश्च सद्यः
संसिद्धिसूचकाः' इति शाकुनाः ॥ ७६ ॥

ब्राह्मणोंकां मण्डलोंके बीचमेंसे अर्जुनने जब राजपुत्री द्रौपदीको देखा तब उनका
दायाँ हाथ देखा फटकने लगा नानो उनका आन्तरिक पराक्रम प्रकट होनेकी इच्छासे छट-
पटा रहा हो ॥ ७६ ॥

तावत्सरभसमुपेत्य साक्षादादेष्टुमनाः प्रद्युम्न इव धृष्टद्युम्नः सायकैः
साकं सकाशमुपनीतं स्वयंवरदिदृक्ष्या सपरिवारं प्रत्यासन्नमिव पन्नगपतिं
चापं पुरस्कृत्य कन्यावलोकनघन्यान् राजन्यानेवमवादीत्—

तावदिति । तावत् तस्मिन्सवसरे सरभसम् इदिति उपेत्य समाभवनमध्यमाप्य
साक्षात् सद्यः उपदेष्टुमनाः स्वाभिप्रायप्रकाशनेच्छुः प्रद्युम्नः कामदेव इव धृष्टद्युम्नः
द्रुपदसुतः सायकैः साकम् वाणैः सह सकाशमुपनीतं समीपे स्थापितं स्वयंवर-
दिदृक्ष्या आगतं सपरिवारं सपरिजनं पन्नगपतिं शेषनागमिव चापं धनुः पुरस्कृत्य
अग्रे स्थापयित्वा कन्यावलोकनघन्यान् द्रौपदीदर्शनकृतार्यान् राजन्यान् चत्रियान्
एवं वक्ष्यमाणप्रकारम् अवादीत् उक्तवान् । धृष्टद्युम्नः साक्षात्काम इव, (सायकाः
सर्पा इव चापः सर्पराज इव,) सपरिवारं पन्नगराजमिव चापमग्रे निधाय राज्ञो
वक्ष्यमाणं वचनमूचे इत्यर्थः ॥

उक्तक त्वयन् उपदेश प्रदान करनेके लिये आये हुए कन्दर्पके सदृश धृष्टद्युम्नने
चाणोंके साथ समीप ठाये गये—स्वयंवर देखनेकी अभिलाषासे परिजनके साथ आये
हुए शेषनागके समान चापको आगे रखकर द्रौपदीके दर्शनोंसे कृतार्थ राजाओंसे इस
प्रकार कहा ॥

‘वाणेन संप्रति नृपा ! दिवि लक्ष्यमेत-
त्तच्छ्रायवद्भुवि निपातयितुं पटुर्यः ।

मौर्वीमिमामिव स दक्षिण एव पाणौ

कुर्यात्स्वसारमभिदर्श्य मम स्वसारम्’ ॥ ७७ ॥

वाणेनेति । हे नृपाः, संप्रति अधुना यः कोऽपि दिवि आकाशे स्थितम् पतत

लक्ष्यं यन्त्ररूपम् तच्छाद्यवत् (यन्त्रच्छायातुल्यम्) वागेन भुवि निपातयितुं
 भ्रंशयितुं पटुः दधः स्यात्, सः दक्षिणे पाणौ हस्ते इमां मौर्वीम् इव स्वसारम्
 निजपराक्रमम् अभिदश्यं प्रदश्यं मम दृष्टद्युम्नस्य स्वसारं भगिनीन् द्रौपदीम् अपि
 दक्षिणे पाणौ कुर्यात् परिणयेतेत्यर्थः । अये राजानः, यथाऽऽक्रान्ते दृश्यमानस्यास्य
 यन्त्रस्यच्छाया भुवि पतति, तथा यो वीरो वागेन यन्त्रमिदं विद्ध्वा भुवि पात-
 यितुं पटुर्भविष्यति, न दक्षिणे पाणौ यथा मौर्वी धारयन् भविष्यति तथैव तेन
 हस्तेन द्रौपदीमपि पत्नीत्वेन ग्रहीष्यतीति वीर्यशुक्केयं राजपुत्री न कुलधनादि-
 शुक्ला, तत्प्रदर्शयत पराक्रममित्यर्थः । अत्र द्रौपदीमौर्वीयोः पाणिग्रहणरूपैकधर्म-
 सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ७५ ॥

हे राजगण, आकाशमें दोखनेवाले इस यन्त्रकी छाया जैसे जमीनपर, पट रही है,
 उन्ना तरह जो इस यन्त्रको जमीनपर गिरानेमें पट्ट हो सकेगा, वही अपना पराक्रम
 दिखलाकर दायें हाथमें मौर्वीकी तरह हमारी वहनको ग्रहण कर सकेगा अर्थात् उसीके
 साथ इनारी वह वहन व्याह दो जायगी ॥ ७५ ॥

इत्थं प्रगल्भमुदिता रभसेन पीठा-

दुत्याय चापमुपनृत्य करेऽपि कृत्वा ।

आत्मानमेव कृतयन्नसनेपुरातिं

मौर्वीलतां न तु महीपतिपङ्कयस्ताः ॥ ७६ ॥

इत्यमिति । इत्थं उक्तप्रकारेण प्रगल्भम् प्रौढभावेन उदिताः दृष्टद्युम्नेनोक्ताः ताः
 तत्र स्थिताः महीपतिपङ्कयः राजसहाः रभसेन वेगेन पीठात् स्वासनात् उत्याय
 चापमुपनृत्य चापस्य समीपे गत्वा करे अपि कृत्वा चापं गृह्णांत्वा च कृतयत्नम्
 विहितप्रयासम् आत्मानम् स्वम् एव आसिं पीठाम् अनैपुः प्रापयामाधुः मौर्वीलतां
 धनुःप्रत्यञ्चां तु आसिं धनुष्कोटिं नानैपुः धनुस्तु नारोपितवत्य इत्यर्थः । राजान
 उत्याय धनुःसमीपं गत्वा धनुरुत्याप्यापि च तावता श्रमेणात्मानमेव पीठामलम्भ-
 यन्, मौर्वी तु तैः धनुष्कोटावारोपयितुं नाशक्त्येति भावः । 'आसिं पीठा धनु-
 ष्कोट्योः' इति विश्वः । परिसंख्याऽलङ्कारः ॥ ७६ ॥

इस प्रकार दृष्टद्युन् द्वारा लङ्कार करके कहे गये राजगण तेजोके साथ अपने
 आसनसे उठे, धनुषके पास गये, उठे उठाया, परन्तु इन प्रयासोंसे उन्हींने अपनेको
 ही आसिं—पीठा पहुँचाई, मौर्वीलता—प्रत्यञ्चाको आसिं—धनुष्कोटि तक नहीं पहुँचा सके,
 उनके द्वारा धनुष नहीं बढ़ा, खुद थककर बैठ गये ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वाय राजकमिदं द्विर्जसंघमध्याग्निर्गत्य संसदि निलिम्पयतेः कुमारः ।

चापे शरं करयते समवत्त लज्जां भूपेषु भूरि कुतुकं वसुधेन्द्रपुत्र्याम् ॥७६॥

दृष्ट्वायेति । नय निलिम्पपतेः देवेन्द्रस्य कुमारः पुत्रोऽर्जुनः इदं धनुरारोपयितु मप्यशक्तं राजकं राजसमूहं दृष्ट्वा द्विजसङ्घमध्यात् ब्राह्मणमण्डलात् सदसि स्वयंवर- मण्डपे निर्गत्य निःसृत्य करयते हस्तेकृते चापे धनुषि शरं बाण समवत्त योजित- वान् , भूपेषु तथाकर्तुमशक्तेषु राजसु भूरि प्रचुरमात्रया लज्जां मनधत्त ताँहृज्जया- मास, वसुधेन्द्रपुत्र्यां राजकुमार्यां द्रौपद्यां च कुतुकं कौतूहलं (किमयमेव मां वरीता ? इत्येवं रूपम्) समवत्त प्रकटी कृतवान् । अत्रैकेन शरसन्धान व्यापारेण राजसुलज्जासन्धानस्य द्रौपद्यां कौतुकाधानस्य च व्यापारद्वयस्य वर्णनाद्विशेषा- लङ्कारः ॥ ७९ ॥

अर्जुनने जव पृथ्वीपतियोओ धनुष चदानेमे भी कसमर्थं देव्या तव वे ब्राह्मणमण्डलते निकलकर मनानमण्डपमे आवे, धनुष उठाकर उत्तर बाग चढ़ाया, रतीके नाथ उन्नेने राजाओको अनिशर लज्जन तथा राजपुत्रीको कुतूहलयुक्त भी कर दिया ॥ ७९ ॥

वीरेण तेन विशिलेन विल्लनमूलं

चक्रभ्रमेण पतयालु तदा शरव्यम् ।

अस्मिन्समाजवलये त्वयमेव दोष्मा-

नित्याहिताभिनयलीलमिवावभासे ॥ ८० ॥

वीरेणेति । तदा तेन वीरेण अर्जुनेन विशिलेन बाणद्वारा विल्लनमूलम् छिन्ना- धारं चक्रभ्रमेण चक्राकारभ्रमणेन चक्रवद् भ्रान्त्वा पतयालु पतत् शरव्यम् लक्ष्य- त्वेन कल्पितं शरव्यं यन्त्रम् , अस्मिन् समाजवलये क्षत्रियब्राह्मणमण्डले तु अयम् अर्जुन एव दोष्मान् प्रशंसनीय बाहुशाली इति बाहिताभिनयलीलम् घनचेष्टा विशेषम् इव आवभासे रराज । यदार्जुनः स्ववागेन लक्ष्यतया कल्पितस्य यन्त्रस्य मूलाधारमच्छेत्सीत् तदा चक्रवद्भ्रान्त्वा तद्यन्त्रमयतन्मन्ये तद्यन्त्रं नृत्या- भिनयेनात्रममाजेऽर्जुन एव प्रशंसनीय मुजशालीत्युच इवेति भावः । 'पतयालुस्तु पातुके' इत्यमरः ॥ ८० ॥

वीर अर्जुनने बाणसे जव उत्त यन्त्रका मूल छिन्न कर दिया तव वह यन्त्र चक्रर्था तरह नाचकर भूमिपर गिर पड़ा, उत्तका वह नाचना ऐसा लग्ग मानो वह अग्निजके द्वारा यह बना रहा हो कि इस ब्राह्मणों तथा क्षत्रियोंके समाजमें तो वही अर्जुन प्रशंसनीय मुजबाला है ॥ ८० ॥

तदानीम्—

निष्पतत्सुरकराञ्जलिपुञ्जात्पुष्पवर्षमभितः कुत्वीरम् ।

१. 'पुन्येन्द्र' इति पा० ।

= च० भा०

मन्दहास इति विक्रमलक्ष्म्याः संदधे सकलचेतसि बुद्धिम् ॥ ८१ ॥

निष्पतति । तदानीम् तस्मिन् यन्त्रे छिद्यमाने सुरकराक्षलिपुञ्जात् देवकर-
पुरसमुद्रयात् कुरूवीरम् अर्जुनम् अभितः सर्वतः पतत् ससमानं पुष्पवर्षं सुमनो-
वृष्टिः विक्रमलक्ष्म्याः पराक्रमश्रियः मन्दहासः स्मितम् इति बुद्धिं ज्ञानं सकल-
चेतसि सर्वेषां हृदये संदधे जनयामास । अर्जुनेन छिन्ने मरस्ययन्त्रे देवैः कीर्णं
पुष्पन्तदभितः पपात, पतञ्च तत्पुष्पं पराक्रमश्रियोमन्दहासत्वेन लोकोऽबुध्यत
सकल इत्यर्थः ॥ स्वागता वृत्तम् ॥ ८१ ॥

वीर अर्जुनने जव अपने वाणसे उस मत्स्य यन्त्रको काट गिराया तब अमरोंने अपनी-
अपनी अञ्जलियोंसे अर्जुनकी चारों ओर फूलोंकी वृष्टि की, वे गिरते हुए फूल लोगोंको
पैसे प्रतीत होते थे, गानों वीर लक्ष्मी उस वीर अर्जुनको देखकर मन्दहास बिलेर रही हो ॥

पाञ्चालपुत्रीप्रहिताः कटाक्षाः पाण्डोस्तनूजं परितो बबल्लुः ।

माङ्गल्यमालाऽवतरोदिहेति माध्वीलिहः पूर्वमिवोपयाताः ॥ ८२ ॥

पाञ्चालेति । पाण्डोस्तनूजं पुत्रमर्जुनं परितः समन्तात् पाञ्चाल पुत्री प्रहिताः
द्रौपदी शिक्षाः कटाक्षत्रिभागद्वयाः—इह अत्रार्जुने माङ्गल्यमाला शुभाशंसिनी
स्वयंवरसक अवतरेत् आगच्छेत् (इति संभाव्य) पूर्वं माङ्गल्यमालावतरणात्
प्राक् उपयाताः आगताः माध्वीलिहो भ्रमराः इव बबल्लुः परिवारितवन्तः । अत्रा-
र्जुने स्वयंवरस्रगागच्छेदिति संभाव्य पूर्वमेव पतिता भ्रमरावलीव द्रौपदीक्षिप्त
कटाक्षावली सर्वतोऽर्जुनं पर्यवेष्टयन्नित्यर्थः । उद्येत्ताऽलङ्कारः ॥ ८२ ॥

द्रौपदीके द्वारा चलाये गये जो कटाक्ष अर्जुनको चारो ओरसे परिवृत करने लगे, वे ऐसे
ज्याते थे मानो वहाँ पर स्वयंवर माला आवेगी इस संभावनासे पहलेही आये हुए भ्रमर
हों । जब अर्जुनने यन्त्र भेदन किया तब द्रौपदीने कनखियोंसे उसकी ओर देगा, उसीकी
यह उद्येक्षा की गई है ॥ ८२ ॥

जननान्तरनेत्रवारिस्त्रिपथाहेमपयोजगुम्फितेव ।

बलवैरिभुवस्तयाधिकण्ठं वरणे चम्पकमालिका व्रितेने ॥ ८३ ॥

जननान्तरंति । तथा द्रौपद्या जननान्तरे पूर्वस्मिन् जन्मनि नेत्रवारिभिः अश्रुभिः
सृष्टानि रक्षितानि यानि त्रिपथाहेमपयोजानि गङ्गासुवर्णकमलानि तैः गुम्फिता
प्रथिता इव चम्पकमालिका चम्पकपुष्पसकं वरणे पतित्वेन वरणार्थम् बलवैरिणः
शक्राद्रभूरूपत्तिर्यस्य तस्यार्जुनस्य अधिकण्ठं कण्ठे व्रितेने न्यन्ता । तदा द्रौपदी
पार्थ पतित्वेन वरीतुमात्मनोहस्ते स्थितां चम्पकमालां तस्य कण्ठे निहितवती,
पीतवर्गा सा चम्पकमाला द्रौपद्याः पूर्वजन्मनि तयाऽश्रुभिर्गङ्गापयसि सृष्टैः कनक
कमलैर्प्रथितेव प्रतीयतेस्मैत्यर्थः । पुरा जन्मनि नालायनी (यात्रजन्मनि द्रौपदी)
एत्यर्थं तपस्यन्ती तुष्टेन शिवेन महेंद्राह्वानाय प्रेरिता सतीन्द्रागमने विलम्बेन

गङ्गापयसि निजाश्रूणि विस्मृत्य तैरश्रुभिः कनककमलानि जनयामासेति महाभार-
तीयया कथात्र व्यातव्या ॥ ८३ ॥

पूर्व जन्ममें अपने नेत्रजल-अश्रुमें पैदा िदे गये गङ्गाके स्वर्गकमलोंसे विरचितसौ
कनककमल, इन्द्रके पुत्र अर्जुनके कन्ठमें पतित्वेन वरपके निमित्त टाल दी गई, द्रौपदीके
पादके रूपमें वरप करनेके लिये अर्जुनके रथमें चम्कू माना टाल दी. वह चम्कूकमला
पातवर्ग होनेके कारण ऐसी प्रतीत होती थी नासो द्रौपदीने कालवती नामक अपने पूर्व
जन्ममें अपने आँतुओंसे गङ्गाके जवाहमें जिन कनक कमलोंकी सृष्टि की थी, उन्हीं कनक-
कमलोंसे रत्नों गई हो ॥ ८३ ॥

तदनु स महावीराश्रमेरः नमश्रुगुणशेखरितां नरपतिसुतामिव शरा-
सनलतामुद्रहन्तजां बलसवजाय नभाङ्गपाल्शणाशिश्रकाम ।

श्रुतिदि । तदनु द्रौपद्या कण्ठे मालायामामर्शित्वायाम् महावीराश्राम् शूरा-
पालश्रमेरः प्रथमः सोऽर्जुनः नमश्रुगुणैः सौन्दर्यं चारित्र्यादिभिः शंखरितान् भूयि-
तान् (नमश्रुगु अन्वष्टेन गुणैर्न नौर्व्या च शंखरितान् सनाथांचेति धनुर्लता
पदे) नरपति सुताम् राजपुत्रीम् द्रौपदीम् इव शराम्न लतां चापवहीम् उद्रहन्
धारयन् राज्ञां इत्रियागां बलं सामर्थ्यं सैन्यञ्च अवजाय निरन्कृत्य किममी करि-
ष्यन्तीति तानविगणयन् इव नभाङ्गमात् न्दयवग्मङ्गपात् जगान् तन्काल एव
निश्चकाम निर्यामीम् ।

जके शर शूराश्रममें अर्जुन नमश्रुगुणोंसे अन्वष्टित (एव-अन्वष्टित प्रकृतसे
पुन) राजकुमारोंकी तरह धनुर्लताको नरण शिबे गजगणके बल तथा सैन्यकी पंगवाह
नही करने हुए स्वयंवर नष्टपने उन्नी तमय निश्चक गये ।

तदात् एव खलु खलोऽयमखिलानस्मानतिसमयेन विस्मरन्कस्मैचि-
द्दुहितरं विप्राय प्रायच्छदिनि द्रुतं द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयतः कतिचन राज-
न्याञ्जन्याभिर्मुग्वान्प्रति सुलभेन्नेपेण रोषेण, नरभसं मुजोऽनीतैरुपवीतैः
कण्ठमावेष्ट्य समायं यष्टेर्मायं विष्टरस्य लक्ष्यमिति वचनेन चातिचापलं
कुर्वाणान्वग्णिगीर्वाणान् भवतां पुनराशीरेव जयराशीकरणायालमिति म-
स्मितं निवर्तयन्नमन्वपतिङ्गमारो युधि नमारोपितयनुर्गुणानिर्गलनिर्गलि-
नेन शरानिकरेण तेषां परेषामधिकं दिशि दिशि कान्दिशीकतां दिदेश ।

तदात् एति । तदात्वे तन्काले एव अर्जुने निष्कामनि मर्तव्यर्थः, अस्य पुणे-
ह्ययमानः गणः द्रुष्टः द्रुपदः कतिन्मयेन महतः गवैः अन्मान् राजन्यान् विस्मग्न्

१. 'नमश्रुगुणैश्चकाम । २. 'एव न्याय । ३. 'सुलभेन्नेपेण सरसम-'
४. 'मिति अतिचापलं' । ५. 'कुमानेर्पिप नमा' । इति पा० ।

उपेक्षमाणः कस्मैचित् अज्ञातनामगोत्राय विप्राय ब्राह्मणाय दुहितरं स्वां कुमारीं द्रौपदीं प्रायच्छत दत्तवान् इति एवम् द्रुतं शीघ्रं द्रुपदाय तदाख्याय राज्ञे द्रोह-सुन्निद्रयतः द्वेषं जागरयतः द्विपतः कतिचन कतिपयान् राजन्यान् चत्रियान् जन्वाभिमुखान् युद्धार्थमुद्यतान् प्रति सुलभोन्मेषेण आशुभाविना रोपेण कोपेन सरभलं वेगेन भुजोन्नीतैः करधृतैः उपवीतैः यज्ञसूत्रैः कण्टमावेष्ट्य आवृत्य मम अयं यष्टेर्लक्ष्यम् अहनमुं लघुडेन हन्मि, ममायं विष्टरस्य महमिमं स्वासनेन ताड-यामीति वचनेन च अतिचापलं कुर्वाणान् अतिचाञ्चल्यं नाटयतः धरणीगीर्वाणान् भूदेवान्, भवतां ब्राह्मणानाम् पुनः आशीः शुभाशंसा जयराशी करणाय विज-यानां नमाहाराय अलम् पर्याप्ता, इति एवं सस्मितं सेपद्वासं निवर्त्तयन् निषेधयन् अमर्त्यपतिकुमार इन्द्रात्मजोर्जुनो युधि समारोपितः धनुषि स्थापितो यो गुणः प्रत्यञ्चा ततो निरर्गलमप्रतिहतभावेन निर्गलितेन निष्क्रान्तेन शरनिकरणेण वाण राशिना तेषाम् परेषाम् शत्रुभूतानां राज्ञाम् दिशिदिशि कान्दिशीकताम् भयेन पलायमानताम् दिदेश विहितवान् । अयमेतदभिप्रायः—यदा द्रौपदी अर्जुनस्य गले स्वयंवर माल्यमर्पितवती तदा राजानो द्रुपदाया द्रुह्यन्त्यदयमस्माननाट्य कस्मैचित् ब्राह्मणाय कन्यामदादिति, तेषां द्रोहमिममनुचितं मन्यमाना विप्रास्तान् राज्ञो दग्डेन विष्टरेण च मारयितुं प्रायतन्त, तथा चेष्टमानांश्च विप्रान् भवदाशीरं च ममजयं साधयिष्यति मा वृथा एतान्भवन्तो वधिपुरिति सस्मितं निवर्त्त्य धनुष्या रोप्यमाँवां ततोऽवाधभावेन वाणान् वर्षन्नर्जुनः सर्वान् राज्ञो भयद्रुता नकरोदिति । 'कान्दिशीकी भयद्रुतः' इत्यमरः ।

उस द्रौपदीने अब अर्जुनके गलेमें जयमाला डाल दी तब राजा लोग विगड़ पड़े, उन्होंने यह कहकर द्रुपदने द्वेष करना प्रारम्भ किया कि इस द्रुपदने हम लोगोंका अपमान नरके एक ब्राह्मणको अपनी कन्या दे दी । उनके इस प्रकार कहनेसे ब्राह्मणोंको क्रोध हो आया, उन लोगोंने क्रोधसे जनेउको हाथसे लेकर गलेमें लपेट लिया, अर्थात् मैं इसको लार्ठीका लक्ष्य बनाता हूँ, मैं इसको आसनका लक्ष्य बनाता हूँ इस प्रकार जल्दबाजी करते हुए ब्राह्मणोंको अर्जुनने यह कहकर हँसते हुए मना किया कि आपके आशीर्वाद ही हमारी विजयराशिके लिये पर्याप्त हैं । ब्राह्मणोंको इस प्रकार रोककर अर्जुनने अपने धनुष पर प्रत्यञ्चा चढ़ाई और अवाध रूपमें वाणवृष्टि करने लगे, उनके वाणोंसे राजागण चारों ओर भयसे तितर-वितर हो गये ।

तावदस्य राजसंघस्य जङ्घालतामनुकुर्वद्भिरिव रथार्थद्विरपरार्णवाभ्य-र्णमवतीर्णयति तूर्णमणोजवन्धौ तेन निहितां दीप्तिर्मपरामिव तां दयिता-मनुरञ्जयन्नयमपि धनंजयस्तामेव वासभुवमाससाद ।

नावदिति । नावत् तदा कल्प भयेन पलायमानस्य राजसंबन्धस्य राजगणस्य जहालनात् क्षतिद्रुतगमिचक्षुः अनुकुर्वद्भिः अनुहरद्भिः इव रथार्थद्भिः रथया जितै रथैः अपरारण्यार्थान् पश्चिमपयोविन्मनीषम् तूर्णम् शीघ्रम् अवतीर्णवति आयाते अगः जलं तत्र जानम् अणोज कमलं तद्दन्वां सूर्यं तेन निहिताम् स्थापिताम् अपरां द्वितीयां दक्षिं प्रमानिव तां दयितां प्रेयसीम् द्रौपदीम् अनुरजयन् प्रीणयन् अयं घनजयोऽर्जुनोऽपि तानेव प्राचीनां वासमुवम् आवामत्यलं कुलालगृहम्- ननाद् प्रसः । राज्ञः पलायमानात् दृष्ट्वा ताननुकुर्वन्तः सूर्याश्चा अपि पलायितु मारभन्त, तेन ते शीघ्रमेव कमलवन्दुमररमागरमनीषं प्रापयन्, सूर्येण निहि- स्त्रमेकावद्दो जित्वने, तद्विप्रं द्रौपदी द्वितीया प्रमेव तस्य घनजये चित्ता, वहिः सूर्यस्य प्रमां रागं प्रापयति, द्रौपदीमपि घनजयोऽनुरजयति, घनजयपदस्य वहिरर्जुनश्चार्थ इति बोध्यम् ॥

उक्तमन्त्र मानेवाले राजगणकी द्रुतगामिनाका अनुकरण करनेवाले रथमें जुने सूर्यके बोड़े भी तेरीते माने लगे जिनसे भगवान् सूर्य भी शीघ्र ही पश्चिमदिशाके समान आ गये, और सूर्यके द्वारा छोड़ी गई दृष्टी प्रमाती तरह दीखनेवाली द्रौपदीका अनुकरण करता हुआ अर्जुन अपने वासमन्त्रमें आ गये ।

स्वेदान्धुभिर्निटिलजैः पद्भ्याः सवित्री-

माद्र्चकार स तथा सह चापपाणिः ।

मोदान्धुभिर्नयनजैस्तमियं च मौलौ

विस्मरेचेतसि कुलालवधूसमाजे ॥ ८४ ॥

स्वेदान्धुभिः घमंजलैः सवित्रीं मातरं कुन्तीं तथा द्रौपद्या सह सहितः पद्भ्याः चरणावच्छेदेन आर्द्रां चकार द्रौपद्युपेतोऽर्जुनः कुन्त्याक्षरणां वचन्दं, तद्दन्दनेन तच्छिरः सन्मृतस्वेदजलेन कुन्तीचरणां विलिन्तां वमनतुरित्यर्थः । इयं कुन्ती च विस्मरेचेतसि राजपुत्रीमहितार्जुनदर्शनेन चक्रितचित्ते कुलालवधूसमाजे तम् अर्जुनम् मौलौ शिरोदेशे मोदान्धुभिः हर्षाश्रुविन्दुभिः आर्द्रां चकार, प्रणमतोऽ- र्जुनस्य मस्तकमाजिघ्रन्तीकुन्ती स्वहर्षाश्रुप्रवाहेण तन्मौलिमार्द्रकृतवतीति च वाच्यम् ॥ ८४ ॥

द्रौपदीके साथ आकर धनुषारी अर्जुनने लडाटोलेन पसीनेसे अपनी मांके चरण निग्ये दिये, नाताने आक्षर्यचक्रित कुलालरमणियोंके समाजमें अर्जुनका माथा नूया, दितसे कुन्तीके अन्द्याकले वनका सिर नांग गया ॥ ८४ ॥

कुललयहराः कुन्धं जिग्युः कुचैरिति भाषिते

करिवरशिरः कर्मेत्येवं प्रहृष्टमनाश्विरम् ।

द्रुपददुहितुर्दृष्टु तुङ्गौ कुलालपतिः कुचौ

निजमपि घटं निश्चित्यैवं नितान्तमलज्जत ॥ ८५ ॥

कुवलयदृश इति । कुवलये नीलकमले इव दृशो यासां ताः कुवलयदृशोवनिताः कुचैः स्वीयैः स्तनैः कुम्भं जिग्युजितवत्य इति भाषिते उक्ते सति (अत्रत्यस्य जयतेः) करिवरशिरः करिमस्तकम् एव कर्म (प्रोक्तवाक्ये कुम्भशब्दस्य गजशिरः परत्वम्) इति हेतोः चिरंबहुकालपर्यन्तं प्रहृष्टमनाः प्रसन्नहृदयः कुलालपतिः कुलालमुत्पन्नः द्रुपददुहितुः द्रौपद्याः तुङ्गौ विशालौ कुचौ दृष्ट्वा निजमपि घटम् एव विजितं निश्चित्य अवधार्य नितान्तम् अन्यर्थम् अलज्जत लज्जामनुवभूव । अयमाशयः—स्त्रीणां कुचैः कुम्भोजित इति श्रुत्वा तत्रत्यकुम्भशब्दस्य गजशिरः परत्वमेव न घटपरत्वमिति संभावयन् कुलालपतिः पूर्वं स्वीयं घटमपराजितं मत्वा महान्तमानन्दमन्वभूत्परं द्रौपद्याःस्तनौ पश्यन्स्तस्य मनसि स्वघटस्यापि पराजयं मत्वा लज्जोदिता, स्वस्यैव स्वीयपराजयस्यापि त्रपाकरत्वादिति । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८५ ॥

रमणीके स्तनौने कुम्भो विशाप्तार्थे परान्त कर दिया, ऐसा सुनकर कुलालराजने समझा कि यहाँ कुम्भते मतलब है स्तनौने मतलबने. और इन प्रकार सौचकर वह बहुत समय तक खूब दुःख ग्हा, परन्तु तब उसने द्रौपदीने नन देखे तब उने अपने घटोंकी भी पराजयका निश्चय नो गया. और इन प्रकार वह लज्जित हो गया ॥ ८५ ॥

अन्येद्युर्गृहमुपनीय पूजितास्तान्

व्यासोक्त्या विदितवरः पुरामरातेः ।

पञ्चापि क्षितिपतिन्दनान्सुतायाः

पाञ्चालो निशि परिणीतयेऽनुमेने ॥ ८६ ॥

अन्येद्युर्गृहमुपनीय । अन्येद्युः ततः परस्मिन्नहनि पाञ्चालो राजा द्रुपदः व्यासोक्त्या व्यासस्य कथनेन पुरामरातेः शिवस्य विदितवरः ज्ञातवरदानः द्रौपद्या नालायनी-जन्मनि पतिपञ्चकलाभात्मकवरदानविषयकज्ञानवान् सन्नित्यर्थः, तान् पञ्चापि क्षिति-पतिन्दनान् पाण्डवान्युधिष्ठिरार्जुनौ पूजितान् सत्कृतान् निशि रात्रौ गृहमुपनीय स्वभवनं प्रापत्य सुतायाः द्रौपद्याख्यस्वकन्यायाः परिणीतये विवाहाय अनुमेने पञ्चभिरपि मम स्वपुन्याः पाणिग्रहणं स्वीकृतवानित्यर्थः । इयं तव कन्या पूर्वस्मिन् जन्मनि नालायनी नाम, भर्त्रर्थं तपस्यया शिवं प्रप्नादितवती, तेन च वरं वरी तुमादिष्टा 'पतिं मे देहि' इति पञ्चकृत्वो व्याहनवती, शिवोऽपि पञ्चपतींस्तुभस्वेति

स्वीकृतवान् । तद्वरप्रभावेणात्र जन्मनि पञ्चपतिलाभोऽस्या जायते इति व्यामस्य कथनं तर्क्यम् ॥ ८६ ॥

दूसरे दिन व्यासके कहनेसे जब द्रुपदको मालूम हो गया कि उनकी कन्याको पूर्व-जन्ममें महादेवने पांच पति पानेका वरदान दिया था, तब उन्होंने बुधधिरादि पांचों राजकुमारोंको सत्कार करके अपने घर बुलाकर सभीके साथ अपनी लड़कीका विवाह स्वीकार किया ॥ ८६ ॥

ततः परमीदृशोत्सवश्रवणात्परमानन्दमनुभवन्तीभिरन्तःपुरिकाभिः परिवृतां तां सखीजना मण्डनमण्डपिकामुपनीय प्रसाधयितुमारभन्त ।

ततः परमिति । ततः परं राज्ञा कन्यादानं स्वीकृत्य प्रारब्धे तत्पंभारे सति ईदृशोत्सवश्रवणात् द्रौपदीं घम्यं पतिपञ्चकं प्राप्नोतीति हर्षत्रिपयं निशम्य परमानन्दम् उत्कटकोटिकं हर्षम् अनुभवन्तीभिः अन्तःपुरिकाभिः अवरोधजनैः परिवृतां वेष्टितां तां द्रौपदीम् सखीजनाः वयस्याः मण्डनमण्डपिकाम् मण्डनार्थं कल्पितां शालाम् उपनीय प्राप्य प्रसाधयितुम् उद्दत्तनशिरोजसंयमनालङ्कारपरिधापनादिना सञ्चयितुम् आरभन्त प्रारब्धवन्तः ॥

इसके बाद जब राजाने पांचों पाण्डवोंके साथ द्रौपदीका विवाह मञ्जूर कर लिया तब यह सुनकर अन्तःपुरवासिनी स्त्रियोंको बड़ा आनन्द हुआ, वे द्रौपदीको सुवारकवादी देनेके लिये आर्ड और उन्हे धेरकर बैठ गई, तथा सखियोंने उसे मण्डनशालामें ले आकर संवारना प्रारम्भ कर दिया ॥

द्रौपद्याः पञ्चपत्नीत्वे द्रष्टुं लिपिमिवोत्सुका ।

सीमन्तशिल्पव्याजेन शिरोजान्धयभजत्सखी ॥ ८७ ॥

द्रौपद्या इति । सर्वा काचन वयस्या द्रौपद्याः पञ्चपत्नीत्वे पञ्चभिः परिणेत्यत्वे त्रिपये लिपिं ब्रह्मगो लिपितं द्रष्टुं साक्षाद्विलोकयितुम् उत्सुका उत्कण्ठमाना इव सीमन्तशिल्पव्याजेन केशप्रसाधनकलाप्रदर्शनच्छलेन शिरोजान् व्यभजत् केशान् द्विधा विभक्तवती । इयं द्रौपदी पञ्चभिः परिणेत्यते, अयं त्रिपयोऽस्याः कपाले ब्रह्मणा कुत्र लिखित इति मार्गमागेव काचन सखी द्रौपद्याः शिरोजानां प्रसाधनं व्याजीकृत्य तान्निभज्य स्थापितवती, (येन ब्रह्मलिपिर्द्रष्टुं शक्येत इत्याशयः । उत्प्रेक्षाञ्जलङ्कारः ॥ ८७ ॥

किसी सखीने—द्रौपदीके पांच पति होंगे, यह बात उसके कपालमें कहींपर लिखी है, इसका पता लगानेके लिये उसने शिरके बालोंको वार्दीकाके साथ संवारनेके छलसे उसके बालोंको बाँटकर दो भागोंमें कर दिया (जिससे मांगवाली जगहपर ब्रह्माकी लिखावट पढ़ी जा सके) ॥ ८७ ॥

मृगमदतिलकं रराज तन्व्या मुखशशिना महसा बलाहतायाः ।

चिकुरमिपजुपोऽपराधशान्त्यै नमितमपत्यमिवान्धकारवन्द्याः ॥ ८८ ॥

चृपमदेने । तन्व्याः कृशाद्गयाः द्रौपद्याः मृगमदतिलकं कस्तूरीकृतो ललाटस्य-
विन्दुः मुखशशिना मुखरूपेण चन्द्रमसा महसा स्वतेजो द्वारा बलात् हठात् आह-
तायाः आनीतायाः चिकुरमिपजुपः केशपाशव्याजमाश्रितायाः अन्धकारवन्द्याः
अन्धतमसरूपायाः वन्द्रीभृतायाः कस्याश्चित् स्त्रियाः अपराधशान्त्यै नातृकृताप-
राधक्षमापणाय नमितं प्रणतीकृतम् अपत्यम् सन्ततिरिव रराज शुशुभे, अय-
मर्थः—मुखरूपः शशी राजा, स स्वप्रतापेनान्धरूपां काञ्चन स्त्रियं वन्द्री चकार,
या चिकुरव्याजमुपेत्य मुखशशिनः समीपे तिष्ठति, सा स्वापत्यमिव मृगमद-
तिलकं नमितं कृत्वा चन्द्रेण स्वापराध क्षमापयतीति व्यवहारानुरोधिनीयमुद्येक्षा बोध्या ॥ ८८ ॥

कृशाद्गी द्रौपदीके मुखमें लगाया गया कस्तूरी-तिलक ऐसा लगता था नानो मुख रूप
चन्द्रमाद्वारा बलपूर्वक वन्द्री की गई—और केशपाशके रूपमें उसके पास वर्तमान अन्धकार
रूप वन्द्रीका वच्चा (चृपमदतिलक) प्रणाम करके अपनी माताके अपराधकी क्षमा-
चाचना कर रहा हो ॥ ८८ ॥

अधिनासिकाशिखरमाकलितं नवमौक्तिकं नरपतेर्दुहितुः ।

शुशुभे मुखाम्बुरुहमध्यचरस्मितहंसिकाजनितमण्डमिव ॥ ८९ ॥

अधिनासिकेति । नरपतेः राज्ञो द्रुपदस्य दुहितुः पुन्याः द्रौपद्याः अधिनासा-
शिखर नासाग्रे आकलितं योजितं नवमौक्तिकम्—मुखाम्बुरुहस्य मुखकमलस्य
मध्यचरी अभ्यन्तरचारिणी या स्मितहंसिका ईपद्मासरूपा हंसी तथा जनितम्
उत्पादितम् अण्डम् कोशमिव शुशुभे रराज । द्रौपद्या नासाग्रे समासज्यमानं
मौक्तिकं मुखाम्बुरुहमध्यचारिस्मितहंसीप्रसूतमण्डमिव प्रतीयतेस्मेत्यर्थः । अत्र
मौक्तिकं धावत्यवर्तुलवादिकृताऽण्डत्वोद्येक्षारूपकं चालङ्कारौ ॥ ८९ ॥

राजकन्या द्रौपदी की नासाके आगे लगाया गया मौक्तिक ऐसा प्रतीत होता है
नानो मुखकमलमें प्रणम करनेवाली हंसीने अण्डा दिया हो, हंसीका अण्डा गोल चमक-
दार होता है, इसीसे मोतीमें उसकी उत्प्रेक्षा की गई है ॥ ८९ ॥

सुतरां जनमोदमादधाते सुतनोमौक्तिकरत्नकर्णपत्रे ।

परिचेतुमिवाननेन्दुसेवां परिवेषस्य शिशू समीपभाजौ ॥ ९० ॥

सुतगमिति । सुतनोः सुन्दर्या अस्या द्रौपद्याः कर्णपत्रे कर्णिकानामके कर्णभूषणे
द्वे आननस्य द्रौपदीमुखस्येव इन्द्रोः चन्द्रस्य सेवां परिचर्याम् परिचेतुम् अभ्यसि-

तुम् समीपभागौ मुखेन्दुसकाशमुपेतौ परिवेषस्य परिधेः शिशू बालकाविव सुतराम् अत्यन्तं जनमोदम् लोकानामानन्दमादधाते सम्पादयतः । लोका द्रौपद्या वर्तुलधवले ते कर्णभूषणे दृष्टाः प्रमोदमायान्ति ये चन्द्रसेवामभ्यसितुं तस्ममीपागतौ परिवेषस्य शिशू इव प्रतीयेते इत्यर्थः । उच्चेत्ताऽलङ्कारः । 'परिवेषस्तु परिधिरुप-सूर्येन्दुमण्डलम्' इत्यमरः ॥ ९० ॥

सुन्दरा द्रौपदीक कानोंमें पहनाये गये कणिका नामक कर्णाभरण लोगोंको आनन्द देते थे, वे कर्णाभरण ऐसे मान्द पदते थे मानो परिवेषके वच्चे चन्द्रनात्प मुखकी सेवाका अभ्यास करनेके लिये चन्द्रमाके पास आये हों । परिवेष कहलाना है—चन्द्रमा वा सूर्यके दिव्यके चार्गे और कर्मा-कर्मा देखनेवाला मण्डल, जिसे लोग 'नभा' कहते हैं ॥ ९० ॥

तादृक्के तरलमणिप्रभातरंगे तन्वङ्ग-या मुखमभितस्तदा व्यभाताम् ।

मूर्त्तत्वं प्रकटमुपेत्य जागरूके वर्णे द्वे नयनविपाठयोरिवान्ते ॥ ९१ ॥

तादृक्के इति । तदा तरलाः चलाः नगीनां खचित्रत्नानां प्रभातरङ्गाः कान्ति-प्रवाहाः ययोस्तादृगे तादृक्के कर्णभूषणे तन्वङ्ग-याः द्रौपद्याः मुखमभितः मुखस्य पार्श्वदेशयोः—नयनविपाठयोः नेत्ररूपवाग्योरन्ते अवसानभागे मूर्त्तत्वम् शरीर-धारित्वमुपेत्य प्राप्य जागरूके विद्यमाने तयोर्विपाठयोरन्ते चरमेवर्णं टकारौ इव व्यभाताम् प्रतीयेतेस्म । द्रौपद्याः कर्णयोः स्थितौ वर्तुलौ मध्यखचितश्यामलरत्नौ च तादृक्कां (नयनशरयो) नेत्रविपाठयोः अन्तिमौवर्णाविवमूर्त्तिमन्तौ प्रतीयेतेस्म, तौ हि वर्तुलाकारौ मध्यविन्दुवदितौ च लिख्येते देशविशेषे, तदाधारेणैवेयमुच्येत्ता । 'तादृक्कः कर्णभूषणम्' 'स्थलध्वेदो विपाठश्च चित्रपुङ्ख शरः मरः' इति त्रिकाण्ड शेषः ॥ प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ९१ ॥

जिनसे कान्तिका तरङ्गे उठा करती हैं ऐसे तादृक्-कर्णभूषण-द्रौपदीके मुखके दोनों ओर ऐसे दोख पड़ते थे, मानो उत्तकी दोनों आँखोंमें वर्तमान (कन्दर्पके) विपाठ-शर के अग्नि दो वर्ण हों । कर्नाट लिपिमें लिखा जाता है गोल तथा मध्यमें विन्दु देकर । उसीके आधारपर यह उच्चेत्ता की गई है । तादृक् भी गोल और मध्यमें श्यामरत्नसे खचित्र होता है, वह ऐसा ल्यता है मानो दोट लिखे हों ॥ ९१ ॥

सख्याः करोऽञ्जनविधौ सकृदेव गन्तु-

मापाङ्गभागमपटुः श्रममानशे यः ।

रेखावधेरनवगामितया दृगङ्गं

पूर्वाक्तमेव स पुनः पुनराललन्वे ॥ ९२ ॥

सख्या इति । सख्याः द्रौपदीप्रसाधनपरायाः कस्याश्चिद्व्यस्याया यः करो हस्तः

अञ्जनविधौ द्रौपद्या नेत्रयोरञ्जनकर्मणि अपाङ्गभागम् नेत्रान्तपर्यन्तम् सकृत् एकवारम् एव गन्तुम् प्राप्तुम् अपटुः अममर्थः सन् श्रमम् व्यापारबाहुल्यकृतं-
खेदम् आनशे प्राप, सः करो रेखावधेः नेत्रविभाजकरेखारूपस्यावधेः अनवगामि-
तया अज्ञानतया पूर्वाक्तम् पूर्वं न्यस्ताञ्जनम् एवं दृगङ्गम् नयनं पुनः आललम्बे
आशिथ्रिये, पुनरञ्जयितुमिति शेषः । नेत्रे अञ्जयन्ती सखी विशालस्य नेत्रस्या-
पाङ्गमेव गत्वा श्रान्ता सर्ता रेखाया अपरिचयेन पारं प्राप्तमसंभावयन्ती पुनस्तद-
क्तमेवाक्षि-पुनराश्रितवक्ष्यञ्जयितुमित्यर्थः । अत्र नयनयोस्तादृग्द्वैर्घ्यासम्बन्धेऽपि
तत्सम्बन्धाभिधानरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ९२ ॥

द्रौपदीकी प्रसाधनामें लगी हुई सखीका जो हाथ अञ्जन लगानेमें अपाङ्ग तक पहुँचकर
एक बारमें ही थकावटका अनुभव करने लगा, उस हाथको नेत्रविभाजकारिणी रेखाका
ज्ञान नहीं हो सका, अतः उस हाथने उस अञ्जित नेत्रको ही पुनः अञ्जन लगानेके लिये
अवलम्बित किया । आँगोंकी विशालतासे सखीके हाथको थककर पुनः अञ्जित नेत्रमें ही
अञ्जन लगानेके लिये वाच्य होकर लौट आना पड़ा ॥ ९२ ॥

सकलमपि वपुवभूष्य तन्व्याः सपदि सखी विपुलेक्षणांमुजापि ।

चिरतरमनवेक्ष्य मध्यदेशं करधृतकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्थौ ॥ ६३ ॥

सकलमर्षानि । तन्व्याः कृशाङ्ग्याः द्रौपद्याः सकलम् समग्रम् वपुः शरीरं
विभूष्य यथोचितालङ्कारादिना प्रमाध्यापि विपुलेक्षणांमुजा विशालाक्षी अपि
सखी द्रौपदीवयस्या सपदि तत्काले मध्यदेशं कटिभागम् अनवेक्ष्य अनवलोक्य
चिरतरं बहुकालपर्यन्तं करधृतकाञ्चनकाञ्चिः हस्तन्यस्तसुवर्णरशना एव तस्थौ
स्थिता, क काञ्चीमिमां न्यस्येयमिति विभावयन्त्येवातिष्ठत्, इत्यर्थः । अत्र द्रौपदी-
मध्यभागस्यावलोकनसम्बन्धेऽपि तद्रसवन्धाभिधानादतिशयोक्तिः, एवं सख्या
नेत्रयोर्विशालतारूपदर्शनसामग्रीसत्त्वेऽपि दर्शनरूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिश्चेत्यनयोः
सङ्करः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ ९३ ॥

सखीने द्रौपदीका सारा शरीर अलङ्कृत करके जब काञ्ची पहनाना चाहा तब उसे
विशाल आँगोंसे भी द्रौपदीका मध्यभाग नहीं देख पड़ा, और इसलिये वह बहुत देर
तक हाथोंमें सोनेकी बनी काञ्ची लिये गयी ही रह गई, कहाँ पहनाने यह नहीं समझ
सकी ॥ ९३ ॥

काञ्चीकलापमणिविम्बितपार्श्वयोपि-

त्कौशेयपङ्क्तिरवनीन्द्रसुता वभासे ।

आविर्भविष्यदधिगोष्ठि कटीनिमग्नं

वासः शतं जनदृशामिव सूचयन्ती ॥ ६४ ॥

काञ्चीकलापेति । काञ्चीकलापे काञ्चीदामनि ये मणयो रत्नानि तेषु प्रतिविम्बिताः प्रतिफलितकृतयः पार्श्वयोपितां समीपस्थरमणीनां कौशेयपङ्क्तिः पट्टवस्त्रमाला यस्याः सा तथोक्ता काञ्चीमणिप्रतिफलितसमीपस्थवनिताद्यतकौशेयपरिधान-सन्ततिः साऽवनीन्द्रसुता अधिगोष्टि द्यतसभायां (दुःशासनकृतवस्त्रापहरणवेला-याम्) आविर्भविष्यत् प्रकाशमासादयिष्यत् वासःशतम् अनन्तवाससि कटी-निमग्नम् श्रेणीदेशेऽवस्थितं सूचयन्ती ज्ञापयन्ती वभासं दिदीपे । अयमाशयः— द्रौपद्याः काञ्चीमणियु प्रतिविम्बितानि समीपस्थीणां वासांसि दुःशासनकृतवस्त्रा-पहारसमये प्रकटीभविष्यन्ति वाससां शतानीव प्रच्छन्नानि स्थितानि प्रतीयन्ते-स्मेति । उक्तेचाऽलङ्कारः ॥ ९४ ॥

द्रौपदीकां काञ्चीमें खनिन मणियोंमें प्रतिविम्बित होनेवाले समीपस्थ औरतोंके वस्त्र द्येते मालूम पड़ते थे मानों द्रौपदीने कभी आगे चलकर धूतसमामें प्रकट होनेवाले अपने विशाल वस्त्रपुञ्ज कटिप्रदेशमें छिपाकर रख लिये हैं, उसीको लोगोंको बता रही हो कि देख लो हमने पहले ही इनने वस्त्र संचित कर रखे हैं, धूतसमामें हमारी लाज नहीं जा सकेगी ॥ ९४ ॥

आतङ्कपीडामददां पुराऽहमस्यास्तदा भाविषु वल्लभेषु ।

एवं विचिन्त्येव भयेन पाद्रे लाक्षाकृतं धाम पपात तन्व्याः ॥ ९५ ॥

आतङ्केति । अहं लाक्षागृहं कर्तुं पुरावारणावतपुरनिवासावसरे अस्याः द्रुपद-सुतायाः भाविषु भविष्यत्सु वल्लभेषु स्वामिषु आतङ्कपीडाम् शङ्काकृतं दुःखम् 'कदाचिद्द्वयमत्र दद्येमहि' इति संभावनया मनःकष्टम् अददां दत्तवत्, एवम् अनेन प्रकारेण विचिन्त्य स्मृत्वा स्वापराध विभाव्य भयेनेव तदा सखीकृतद्रुपदतनया प्रसाधनकाले लाक्षाकृतं धाम अलक्तकरोपपादितं तेजः (लाक्षारचितं गृहम् च) तन्व्याः कृशाङ्ग्याः द्रौपद्याः पाद्रे चरणप्रान्ते पपात निपतितम् । लाक्षाधाम्ना (नामसाग्यात्लाक्षागृहेण) चिन्तितं यदहमस्याः द्रौपद्या भाविनः पतीम् पाण्ड-वान् वारणावतपुराधिकरणकवाससमये दाहशङ्कया व्यधामदामिति तन्नयाकुलम् भूत्वा लाक्षाधाम-अलक्तकृतं रक्ताभ तेजोऽस्याश्चरणमशिश्रियत्स्वापराधक्षमापणप्रती-कारभूतत्वात् पादपतनस्येत्याशयः । लाक्षाधाम्नो लाक्षाधामत्वेन रूपणमुख्येत्ता च ॥

लाक्षाधाम शब्दके दो अर्थ हैं, लाक्षासे बना घर और लाक्षा द्वारा प्रस्तुत तेजकान्ति, दोनों एक ही शब्दसे कहे जाते हैं, अतएव एक है, लाक्षाधाम-लाक्षागृहेने तोचा कि मैंने उस समय, जब पाण्डव वारणावत पुरमें रहते थे, तब उनके हृदयमें दाहकी शङ्का उत्पन्न करके द्रौपदीके भावी पतियोंको मानसिक कष्ट दिया था, इसी बातको याद करनेसे टरकर

वह लाक्षाधाम—अप्राकृत तेज इत समय कृशाङ्गी द्रौपदीके चरणोंमें गिर रहा है। (अपना अपराध क्षमा करानेके लिये) ॥ १५ ॥

तस्याः सखीषु सकलास्वपि तत्तदङ्गं
वेगाद्विभूषितवतीषु विवाहवैपैः ।

कौलक्ष्यासहनवृद्धपुरोहितानां

कोपस्य पात्रमभवत्कुचशिल्पकर्त्री ॥ १६ ॥

नत्याः लग्नीभिति । सकलासु सर्वासु कलाविस्तु च सखीषु तद्व्यस्यासु तस्याः द्रौपद्याः तत्तदङ्गं करपादादि वेगात् शीघ्रतया विभूषितवतीषु वैवाहिकोपयुक्त-
लङ्कारादिना सजीकृतवतीषु अपि कुचशिल्पकर्त्री स्तनयोश्चित्रादिनिर्माणपरा सखी कालक्षयं शुभमुहूर्त्तापगमं न सहन्ते ते कालक्ष्यासहनास्तादृशानां वृद्ध-
पुरोहितानां कोपस्य पात्रं क्रोधगोचरः अभूत् । सर्वास्सख्यस्तत्तदङ्गं प्रजाध्य निवृत्तकार्याः, परं विशालयोः कुचयोश्चिरप्रसाध्यतया तत्र विलम्बमादधत्यै सख्यै शुभमुहूर्त्तव्यनिगममसहमाना वृद्धाः पुरोधसः कोपं प्रकाशयामासुः इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

द्रौपदीकी सखी अन्य सखियों सखी और अङ्गोंको वैवाहिक अलङ्कारोंसे वेगपूर्वक अलङ्कृत कर चुकीं, फिर भी विशाल कुचोंपर चित्रादि बनाने वाली सखीका कार्य सन्तन नहीं हो सका था, इसी समय शुभ मुहूर्त्तके इतनेबड़े नहीं बढ़ास्त करनेवाले वृद्ध पुरोहित उक्त कुचचित्रकारी सखीपर दिग्दृष्ट पड़े कि यह व्यर्थ देर करती है, शुभ समय बीत जायगा ॥ १६ ॥

एवमलंकृतामेनामालोक्य स्वयमपि संध्यारुणिमसंपादितलाक्षाकृत्या-
मञ्जनतिलकरञ्जितमुखभागं परिणेतुमिव प्रतीचीं दिशमुपगतवति भग-
वति भासानिधौ,—

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण अलङ्कृतां सखीभिः भूषिताम् एनाम् द्रौपदी-
मालोक्य दृष्ट्वा स्वयम् आत्मना अपि—संध्यारुणिम्ना सायन्तनरागेण संपादितं
विहितं लाक्षाकृत्यं यावककार्यं यस्यास्तां तथोक्ताम्, अञ्जनतिलकेन कञ्चल-
विन्दुना (अञ्जनतिलकाख्याभ्यां वृक्षाभ्याञ्च) रञ्जितो भूषितो मुखभागो मुख-
देशो यस्यास्तां तथोक्ताम्, प्रतीचीम् पश्चिमामाशाम् परिणेतुं वीडुमिव उपगत-
वति भगवति भासानिधौ सूर्यं, सूर्येऽपि प्रतीच्या दिशया विवाहं कर्तुमिव तस्मि-
न्नीपमुपाच्छति सति, सूर्येऽस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः ।

द्रौपदीको इन प्रकार नजी देखकर—खुद भी—सायंरागसे जिनने अलंकृत कार्य

लिया है और अञ्जनतिलक नांमक वृक्षरूप कञ्जलविन्दुसे जो शोभित है ऐसी प्रतीची दिशाके साथ विवाह सा सम्यक् करनेके लिये जब भगवान् सूर्य प्रतीचीके समीप चले गये, तब—

तस्यामेव क्षपायां सपदि निजकुलोत्तंसपार्थोत्सवाना-

मालोकायेव साक्षाद्विशति हिमन्त्रौ द्यां शुभंयौ सुहूर्ते ।

सोपानैरध्यरुक्षन्मरकतखचितैर्वेदिभेते कुमारः

सालंकाराः पुरोधःसरमस्तनिहितैः संविधानैः समग्राम् ॥६७॥

तस्यामेवेति । तस्यामेव क्षपायां रात्रौ सपदि सद्यः निजकुलोत्तंसाः चन्द्रवंशा-
लङ्काराः ये पार्थाः कुन्तीपुत्राः युधिष्ठिराद्यस्तेषाम् ये उत्सवाः विवाहमङ्गलानि
तेषाम् आलोकाय प्रत्यक्षीकरणाय इव हिमरुचौ चन्द्रे साक्षात् स्वयं द्याम् आकाशं
विशति आगच्छति सति, शुभंयौ शुभान्विते सुहूर्ते समये सालङ्काराः गृहीत-
वैवाहिकवत्त्राभरणाः एते युधिष्ठिरादयः कुमारः राजपुत्राः पुरोधोभिः पुरोहितैः
सरमसंवेगेन निहितैः स्थापितैः संविधानैः उपकरणैः कुशापल्लवपुष्पादिभिः समग्राम्
युक्ताम् वेदिम् वैवाहिकं मण्डपं मरकतखचितैः हरिन्मणिवद्भैः सोपानैः अध्यरुक्षन्
आरूढवन्तः । जाते चन्द्रोदये युधिष्ठिरादयो वेदीमायाता इत्यर्थः ॥ स्वधरावृत्तम् ॥

उसी रातमें चन्द्रमा जय अपने वद्यभूषण पार्थों के वैवाहिक उत्सवको देखनेके लिये
सुद आकाशमें चढ़ गये, तब शुभ सुहूर्तमें युधिष्ठिर आदि राजकुमार-पुरोहितों द्वारा
शीघ्रतासे रखे गये कुशादि साधनोंसे भरी वेदी पर नीलमसे बनी साँड़ियोंके सहारे
आरूढ़ हुए ॥ ९७ ॥

तत्र सुहूर्तगुणेष्विव समन्तादोजायमानेषु दीपेषु मन्त्रविदां वदनेष्विव
शब्दायमानेषु वाद्येषु कुलपालिकाः कमनीयमणिकोरकितै कनकभूपणैरयि-
कृतसहजरामणीयकां कन्यकाममीपां सकाशे निवेशयामासुः ।

तत्रेति । तत्र विवाहमण्डपवेद्याम् सुहूर्तगणेषु वैवाहिकलग्नेषु इव समन्तात्
सर्वतः ओजायमानेषु ओजोवद्भासमानेषु प्रकाशशालिष्वित्यर्थः । मन्त्रविदाम्
मन्त्रोच्चारणाचरतां वेदिकानां वदनेषु मुखेषु इव वाद्येषु मङ्गलसूचकपटहादिषु
शब्दायमानेषु शब्दं कुर्वाणेषु, कुलपालिकाः प्रसिद्धाः पतिव्रताः स्त्रियः कमनीय-
मणिकोरकितैः सुन्दररत्नराशिखचितैः कनकभूपणैः स्वर्णालङ्कारैः अविहृतसहज-
रामणीयकाम् अक्षुण्णस्वाभाविकसौन्दर्यां कन्यकां कुमारीं द्रौपदीम् अनीपां
पाण्डवानां सकाशे पार्ष्वे निवेशयामासुः स्थापितवत्यः । शुभसुहूर्ते वाद्येषु सश-
ब्देषु वेदिकेषु मन्त्राचुच्चारयन्सु च कुलस्त्रियः कन्यां वेदीस्थितानां पाण्डवानां समीपे

सनादिभ्युरित्याशयः । ओजःशब्दात्क्यष्टि कर्तुः ष्यङ् सलोपरवेति सलोपे
 'अङ्गुत्ताववातुक्तयोः' इति दीर्घः, ततः 'मानवि' 'ओजायमानेषु' इति रूपम् । अत्र
 सुहृत्संगानां दीर्घः मन्त्रविदां वाद्यैश्च सान्यप्रतीतिभ्युपयोगितालङ्कारं क्ववति ॥

वेदोक्ते कनर दीर्घ एव नृ धे, मानो वे दीर्घ सुहृत्तं यो तद् इ अनां ओजसुत प्रकाशित
 क्य ररे ह्ये, मन्त्र बोधनेवते मन्दिद मन्त्र बोध नृ धे, वाजे नो बध ररे धे, ष्टे ही
 जनयने सुन्दर रस्तोले योन्दिद स्वर्गान्तरांसे अङ्गुत्त होने पर नो विसर्गो स्वभाविक
 मन्त्रोपयोगे हुक् विद्यार नहीं पैदा हुवा है-पैदा हुनारां शौद्रांशे सुहागिनोने इत सान्द्रवो
 वे नात लकर दिवा श्रिया ॥

पूतपार्थ्वं कुशाङ्कुरैः पुरस्त्वान्मणिहृष्टिने ।

प्राञ्जलत्तस्य धौन्यस्य प्रतिविम्बं इवानलः ॥ ६५ ॥

पूतपार्थ्वं इति । कुशाङ्कुरैः अनितवङ्कुरैः पूतपार्थ्वं पवित्रसर्वनागे मणिहृष्टिने
 मणिमयवेदिकायां पुरस्ताद् अग्रभागो तस्य पुरोहितत्वेन वृत्तस्य प्रत्यावस्य च
 धौन्यस्य वदस्यस्य सुनेः प्रतिविम्बः प्रतिहृतिरिव अनलः वह्निः प्राञ्जलम् । कुनैरा-
 स्त्रार्थभागैः पवित्रिनसर्वनागे तत्र मणिमयहृष्टिने वह्निः प्रादुरासीत्, मन्ये
 न धौन्यस्य वैजस्विनः प्रतिविम्बः स्यादित्यर्थः । पुरोहितो वैद्यामणित्यापनाङ्गमूर्तं
 कुशास्तरणं कृत्वाग्निं स्थापितवान् इति कथानागः । उद्येहाष्टङ्कारः ॥ १८ ॥

हृष्टोते उविश्रोह्य सर्वनाग उच मणिमय वेदोत्तर अग्रेने अग्नि प्रकृतं हुं, वृ ह्येती
 कर्त्ता यो मनो हेतुको धौन्यको प्रतिच्छाया हो ॥ १८ ॥

वर्मान्द्रजाश्च बहु संचिनुवानयेति

शान्यत्तमिच्चदचदात्कृनिभिर्द्रुवाणः ।

नामात्मजां द्रुपदराज इवानलोऽपि

प्रादादिवेत्ततश्चिन्वाभकरेण तेभ्यः ॥ ६६ ॥

वर्मान्निष्ठे । वृषम् पाण्डवाः जनया द्रौपद्या सह वर्मान् श्रौतान्मानांश्च विधीन्
 प्रजाः मन्तनांश्च बहु प्रभूतं यथात्याजया संचिनुत सम्पादयन्, इति शान्यन्तानाम्
 बहु इहमानानां मनिषां काष्ठानां चदचदात्कृनिभिः चदचदाभर्तैः इति प्रोक्त-
 प्रकारं वक्तुं द्रुवाणः पार्थाहृदिरयान्निद्रवानः अनलः वह्निः अपि द्रुपदराज इव
 ताम् नाम्नां पुत्रां (द्रौपद्या यान्कृतं यज्ञसम्पूतत्वेनाग्निपुत्रात्त्वमपि सूप-
 पवम्) उच्यन्तां समेषिनां शिवाणामग्रेण कर्ष्वभागेन करेण तेभ्यः पाण्डवेभ्यः
 प्रादात् सन्प्रदत्तवान् इव । अग्निद्रौपद्या जनकः स हि तां पाण्डवेभ्यः मन्त्रददाति,
 मन्ये शिवाग्र एव करः, मनिहृष्टिनामानिः कृतश्चदचदा अज्द एव दानवाक्या-

वलिः, इति चमत्कारकरोमिजावः, द्रुपदो यथा स्वहस्तेन तां पाण्डवेभ्यो धर्म-
 नायांभावेन ददौ तथा बहिरपि ददाति चतुष्टयेऽहम् । वसन्तनिलकं वृत्तम् ॥ ९९ ॥

अत्र लोभ इत्यत्रौर्ध्वोके साधु धर्ममंगल और पुत्रोत्पन्न कर देता कहकर द्रुपदने
 द्रौपदी नामक अपनी कन्या उन्हें दे दी और अग्निदेवने भी उन्हें वाक्योंको जलती
 हुई लकड़ोंको चटकाइत शुकसे दुहगकर शिवाग्ररुग करने द्रौपदीको पाण्डवोंको दे
 दिया ॥ ९९ ॥

अथ जातुपालयसमर्पणाहृतं

परिपोषणस्य वपुषोऽभिर्वाङ्मृतम् ।

स्युह्यालवः किल प्रथामुताः क्रमा-

त्यरिचक्रसुहृत्सुज वयूमखाः ॥ १०० ॥

अथ जातुपाले । अथ पाणिग्रहणात्पत्नरत्नं प्रथामुता युधिष्ठिरादयः पञ्च त्रातरः
 वयूमखाः यथा द्रौपद्या सहिताः जातुपालयसमर्पणात् लज्जागृहलपस्वातुमभ्य-
 ग्रहणात् कृतं जनितम् अस्य बह्वैः वपुषः कायस्य परिपोषणं पुष्टिनं अभिर्वाङ्मृतम्
 समन्ततो विलोकयितुम् स्युह्यालवः काङ्क्षन्तः क्रमशः पूर्वदिक्क्रमेण हुतमुजं
 बह्विम् परिचक्रुः प्रदक्षिणाकृतवन्तः । अस्मान्भिरस्मै बह्वयं जातुपालयो भक्ष्यतया
 दत्तं सोऽप्य वपुषा क्रियतां पुष्टिमधिगतवन्ति समन्ततो द्रष्टुं कामयमाना इव
 पाण्डवा द्रौपद्या सहान्गिं परितो वज्रसुरित्यर्थः, वैवाहिकविश्वस्मृताग्निपरिक्रम-
 णस्य पुष्टिदर्शनार्थेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । 'जातुपञ्चविकारो तु जातुपं त्रातुप त्रिषु'
 इत्यमरः ॥ १०० ॥

पाण्डवोंने आगको समूचा आक्षागृह मोलके करने दिया था, उसे वा लेनेसे
 आगकी देवने जितनी पुष्टि हुई है उन्ही करनेको वाग ओरसे लूट अच्छी तरह देखनेकी
 इच्छा की, रत्नदेवादि हुनिष्ठिगदि पाण्डवोंने उस समय वयू द्रौपदीके साथ अग्निही
 प्रदक्षिण की, वे इनके वागे लाने लूटे १०० ॥

कठिनत्वसंपदवत्पत्नराखुचकुड्मलस्य कुर्वारवधुः ।

कृतनिर्जयेव पतिपाण्डित्वं पदमरमनः शिरसि मा निदधे ॥ १०१ ॥

कठिनत्वेन । सा कुर्वारवधुः द्रौपदी कुचः स्तनः कुड्मलः सुहृल इव तस्य
 कठिनत्वसम्पद् कठोरतात्वात् सञ्चद्रिस्ततोऽखलेपमरः सर्वादिभयम्नस्मान् कारण-
 म्भूतात् कृतो विहितो निर्जयः पराजयो यथा मा नयोका इव अरमनः शिरा-
 न्दस्य शिरसि उपरि पतिपाण्डित्वम् पतिभिः स्वहन्तैर्धार्यमाणं पदम् स्वचरणं
 निदधे दत्तवती । अरमोपरि चरणधारणं वैवाहिको विधिः, तत्र वधुः पतिवृत्तं

१. 'कुर्वारवधुः' इति पाठः ।

स्वपादमरमनि दधाति, तत्रोत्थेजते-मन्ये स्वकुचकाटिन्यद्वारा द्रौपदी अरमनः काटिन्यं जितवती, जितकाटिन्यमरमानं पराजयसूचकेन शिरसि चरणन्यासेनाभिभवति चेति । 'कुचकुड्मल' शब्देनोपमा । प्रमितात्रारवृत्तम् ॥ १०१ ॥

उक्त कुर्वार वधू द्रौपदीने अपने कुटुम्बालार स्तनोंकी बढोत्तासे पत्थरकी-कुठोत्ता जात ली है, इसीलिये वह नानो पत्थरके निरपर अपना बड़ करण रख रही थी जिसे उतके पनि पण्डे हुए थे । नववधू लज्जाले स्वयं पत्थरपर पैर नहीं रखती हैं, उस कार्यमें पतिदेव उल्ला चरण पण्डकर उल्ले पत्थरपर रखता देते हैं, यही बतानेके लिये 'पति पाणिधृत' कहा है ॥ १०१ ॥

कन्ययाभ्युपहृता विधिलाजाः कन्दलत्पनलरोचिपि पेतुः ।

पञ्चवल्गभकराप्रथिमर्दाद्वाहुयंशगलिता इव मुक्ताः ॥ १०२ ॥

कन्येति । कन्यया द्रौपद्या अभ्युपहृताः त्यक्ताः विधिलाजाः लाजहोमाद्य-विवाहविष्यङ्गभृता लाजाः पञ्चानां सुधिष्ठिरादीनां बहुमानां पत्नीनां कराग्रैः हस्ताग्रभागैः विमर्दान् पांडवान् हेतो वाहुयंशात् द्रौपदीकररूपवंशात् गलिताः पतिताः मुक्ता इव कन्दलति ज्वलति अमलरोचिपि बहितेजसि पेतुः पतन्तिस्म । अयमाशयः—द्रौपदी लाजहोमकर्मणि पतिभिर्घृतवाहुः बहूँ लाजान् विमुञ्चति, तत्काले तस्मात् पत्न्यां लाजाः पतिपञ्चकरीडिततद्भस्ववंगपतितानि मौक्तिकानीव प्रतिभान्तिस्मेति । वंशतो मौक्तिकमुत्पद्यत इति प्रसिद्धिमनुह्य हस्त-पतितलाजानां वंगपनिनमुक्ताभावेनोद्भेदणं कृतम् । लाजानां धावत्यान्मुक्तात्वं हस्तयोश्च वर्तुलस्वलम्बत्वाम्यां वंगता संभाव्यते । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

कन्या द्रौपदी द्वारा गिराये गये पति लज्जा हुट् आगने गिर रहे थे, वे ऐसे लगने थे मानों पाँचों पतिवों द्वारा पीटिन-धृत द्रौपदीके हाथ रुद्र बँदले नीचे गिर रहे हों । वंशे हाथ-लाज मोतीकी तुलना व्येकला फल है ॥ १०२ ॥

विधिचोदनासु मणिदीपयष्टिकापरितः स्फुरत्प्रतिकृतेश्च सुभुवः ।

उभयोर्विवेचनविधौ पुरोधसः स्वलनं वभूय न तु मन्त्रतन्त्रयोः ॥ १०३ ॥

विधिचोदनास्त्विति । विधिचोदनासु वैवाहिककर्मरूपहोमादिविधौ प्रेरणासु इदं कुरु इदं कुरु इत्येवंरूपासु प्रक्रान्तानु—मणिदीपयष्टिका परितः स्फुरत्प्रतिकृतैः मणिमयदीपाधारप्रतिविम्बितद्रौपदीप्रतिकृतैः सुभुवः यथार्थद्रौपद्याश्च (मन्ये) उभयोः प्रतिहृतिन्त्यद्रौपद्याः विवेचनविधौ यथार्थं ज्ञानकर्मणि पुरोधसो धौन्यस्य पुरोहितस्य स्वलनं अमः वभूव, मन्त्रतन्त्रयोः मन्त्रपठनतदनुष्ठानयोस्तु स्वलनं अनोनाम्ब । अयमाशयः—द्रौपदी वेश्यां स्वयं स्थिता, मणिमयदीपाधारे प्रति-

विम्बिता तत्तनुश्च, अनयोः साहश्यातिशयेन धौम्यो यदा कदाचित् कर्मोपदेशकाले द्रौपदीं विहाय तत्प्रतिकृतिमेवादिशति, सोऽयमेव भ्रमस्तस्य जातो न मन्त्रतन्त्रयो-
र्भ्रमो विस्मरणादिरूपो जात इति । परिसङ्ख्यालङ्कारः, भ्रमस्य मन्त्रतन्त्रविषयकत्व-
परिहारेण द्रौपदी तत्प्रतिकृतिविवेचनविषयकतया व्यवस्थापनात् ॥ १७३ ॥

द्रौपदी स्वयं भी वेदीपर बैठी थी, और वहाँ रखे गये मणिनिर्मित दीपोधारमें उसकी पड़ती हुई प्रतिमूर्तिरूपा दूसरी द्रौपदी भी वहाँ बैठी थी, ऐसी स्थितिमें धौम्य-पुरोहित को विधियाँ करवानेमें धोखा हो जाता था, कि कौन सच्ची द्रौपदी है और कौन प्रति-
मूर्ति है, परन्तु मन्त्र-तन्त्रमें धोखा नहीं होता था ॥ १०३ ॥

बाहुप्रताप इव साक्षिणि हव्यवाहे
सामन्तराजधरणेरिव याज्ञसेन्याः ।

काङ्क्षासमं क्रमश एव करं गृहीत्वा
हर्षेण वृद्धिमभजन्नवनीन्द्रपुत्राः ॥ १०४ ॥

बाहुप्रताप इति । अवनीन्द्रपुत्राः पाण्डुराजपुत्राः युधिष्ठिरादयः बाहुप्रतापे
भुजवीर्यं इव हव्यवाहे वह्नौ साक्षिणि सति सामन्तराजधरणेः शत्रुचुराज्यस्य
इव याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः काङ्क्षासमम् इच्छासमकालम् एव क्रमशः ज्येष्ठानुपूर्व्येण
क्रमेण च करं राजप्राप्यं भागं हस्तं च गृहीत्वा हर्षेण वृद्धिम् अभजन् समृद्धा
जाताः । यथाऽभी राजकुमाराः स्वभुजवीर्यं साक्षीकृत्य करदराजभूरेयथेच्छं कर
क्रमशो गृहीत्वा प्रसन्नतां यातास्तथैव वह्नि साक्षीकृत्येच्छासमकालम् ज्येष्ठानुक्र-
मेण द्रौपद्याः पाणिं गृहीत्वा हर्षेण पूर्णा जाता इत्यर्थः । तुल्ययोगिताकाव्यलिङ्गा-
लङ्कारयोः सङ्करः ॥ १०४ ॥

जिस प्रकार इन राजकुमारोंने अपने भुजवीर्यको साक्षी बनाकर सामन्त राजगणसे
उनकी भूमिका कर-राजदेय भाग एक क्रमसे यथेच्छ लेकर वृद्धि प्राप्त की, उसी प्रकार
वे अग्निको साक्षी बनाकर इच्छाकालमें ही ज्येष्ठक्रमानुसार राजकुमारी द्रौपदीका
पाणिग्रहण करके भी हर्षसे पूर्ण हुए ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराजश्च स पाण्डवश्च पुष्यत्तमौ पूजकपूज्यभावम् ।

आढ्यंभविष्णुत्वमकिचनत्वं व्यत्यस्यतां ताविव यौतुकैस्तैः ॥१०५॥

पाञ्चाल राजश्चेति । पूजकः सत्कारकर्त्ता पूज्यः पूजायोग्यश्च, तयोर्भावम् स्वरूपम्
पुष्यत्तमौ अतिशयेनधारयन्तौ सः पाञ्चालराजः द्रुपदः, पाण्डवो युधिष्ठिरश्च तौ
तैः रत्नहस्त्यश्वादिभिर्नानाविधैः यौतुकैः विवाहावसरप्रदेयैः आढ्यंभविष्णुत्वं धनि-
कत्वम् अकिञ्चनत्वं दारिद्र्यं च व्यत्यास्यताम् परिवर्तितवन्तौ इव । अयमाशयः-

१. 'व्यत्यास्यताम्'; 'व्यत्यास्यताम्' ।

२. 'स्तैः' । इति पा० ।

विवाहादस्तात्पूर्वं द्रुपदः भाव्यतमो युधिष्ठिरश्च दरिद्र आस्तां परं विवाहे द्रुपदस्ता-
वन्ति यौतुकानि दत्तवान् वैदीयमानैः सः दरिद्रः कृतः, युधिष्ठिरश्च तैर्लभ्यमानैराज्यः
सजातो मन्ये तदा तौ स्वं स्वं धनिकत्वं दरिद्रयं च परिवर्षितवन्तौ इति । 'आर्ष्यं
भविष्युः' इत्यत्र 'कर्त्तरिभुवः' इतीप्सुन्, अनाज्यः गात्र्यो भवतीत्यार्ष्यं भविष्युः,
नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः ॥ १०५ ॥

सत्कार करनेवाला राजा द्रुपद एवं सत्कार पाने वाला युधिष्ठिर उक्त समय दिव्य एवं
पाये गये दहेजके कारण ऐसे क्वाते थे मानों वे दोनों अपनी धनिकता तथा गरीबी आपसमें
परिवर्षित कर रहे हों । द्रुपद धनी थे वह पूजक थे, उन्होंने पूजनीय एवं दरिद्र जामादा
युधिष्ठिरको बहुत सन्पत्ति दहेजमें दे दी, जिससे द्रुपद दरिद्र हो गये और युधिष्ठिर धनी
हो गये, ऐसा नालस पड़ा मानों यह दोनों आपसमें धनिकत्व एवं गरीबीका बदला-
बदला कर रहे हों ॥ १०५ ॥

एवमन्तरिक्षनिष्कृत्प्रलक्ष्यवेधनलक्षणेन शुक्लनिष्केण निजकण्ठनि-
ष्कायितकन्याभुजलतानेतान्पथि कौन्तेयानवगन्तारो दुरहंतारोपितनिवर्त-
नमतयो विकर्त्तनतनयोपायविधेयैः सहायैः सह संमन्त्र्य समारव्यपूर्वस्य
युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिविच्छिन्ति परिजिहीर्षमाणा इवं शकु-
निभागिनेयाः सेनापुरःसरनिःसाणनिःसारितनिःस्वानलौलितैः द्वेवितैः
क्षालितगवाक्षमौनरौक्ष्यं द्रुपदपुरं पुनरपि निरुद्धं च निरुच्छ्वासयांचक्रुः ।

एवमिति । एवम् अनेन विवाहप्रकारेण अन्तरिक्षे आकाशे निश्चितं यत् लक्ष्यं
मत्स्यरूपं तस्य वेधनम् वाणेन भेदनं तत्त्वत्तुणेन तत्स्वरूपेण शुक्लनिष्केण
कन्यामूल्यतया देयधनेन हेतुना निजकण्ठनिष्कायितकन्याभुजलतान् स्वकण्ठा-
वत्यापितद्रौपदीबाहुन् (आकाशस्थापितमत्स्य यन्त्रभेदनरूपं कन्यामूल्यं प्रदाय
तां परिणीय च तद्बाहुपाशालिङ्गित कण्ठान्) एतान् पञ्चवरान् पथि मार्गे पार्थान्
युधिष्ठिरादीन् पाण्डवान् अवगन्तारः जानन्तः (एते पार्था एव कन्यां लब्धवन्त
इति ज्ञात्वा) दुरहन्तया दुरहङ्करिण आरोपिता जनिता (पार्थानां) निवर्त्तने
द्रुपदान्तःपुरप्रवेशाद्वारणेमत्रि येषां ते तथोक्ताः शकुनिभागिनेयाः (गान्धार्या-
भ्राताशकुनिरतिद्रुर्मतिस्तद्द्वैरात्म्यं सूचयितुमिदं नाम) दुर्योधनादयः विकर्त्तन-
तनयः सूर्यसुतः कर्णस्तस्योपायाः सामाद्यस्तद्विधेयैः वरयैः सहायैः दुःशासन-
दिभिः सह संमन्त्र्य विचार्य—समारव्यपूर्वस्य पूर्वमारव्यस्य युद्धापलायनरूप-
स्याध्ययनस्य पाठस्य द्वितीयावृत्तिविच्छिन्ति पुनरावृत्तिराहित्यम् परिविहीर्ष-

१. 'विध' । २. 'इव ते' । ३. 'ललितैः' । ४. 'द्वेवितैः' । ५. 'रौक्ष्यम्' ।

६. 'नगरम्' । ७. 'निर्वार्यः', 'निर्वाच' । इति पा० ।

भागाः परिहर्तुमिच्छन्त इव (यदधीयते तद्विराकर्ष्यते, तेन तदधीतं स्थिरं भवति, धुनिरपि दुर्योधनादिभिः पाण्डवैस्सह युद्धे पलायनमधीतं तन्मा विस्मारीति बुध्पेद पुनर्दुश्कारम्य पलायनं कृत्वा तद्दृढीकर्तुं कामयमाना इवेत्यर्थः) सेनायाः सुरस्तरः चप्रदेशे स्थितो यो निस्साणो दुन्दुभिस्ततो निस्सारितः प्रकटी कृतोयो निःस्वानः शब्दस्तेन लालितैः पुष्टतां लम्बितैः (दीर्घतां गमितैः) ख्वेलितैः स्व-सिंहगजितैः फालित दूरी कृतं गवाहाणां भवनवातायनानां मौनं निःशब्दत्वमेव तैर्ष्यं यत्र वाद्यशम् (सञ्चरितेषु गवाहेषु तेषां मौनं फालितं भवेत्) द्रुपदग-रस पुनः अपि (पुरुदा द्रोणाज्ञया सपाण्डवाः कौरवाः पूर्वमपि द्रुपदपुरं निरुद्ध-वन्तोऽस्तोऽघुनातनं निरोधनं पुनरपीति विशेषितम्) निरुद्धासयाञ्जुः (तत्र-त्प्रमग्निनां वह्निर्निर्गमनादि प्रतिबन्धं कृत्वा) निरुद्धासं चक्रुः परितोऽपरद्ववन्त इत्यर्थः । 'समारब्धपूर्वस्य युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्ति परिच्छिन्ति परि-च्छिहीर्षभाणा ह्य' इत्युभेच्चा । 'विकर्त्तनार्क मार्त्तण्ड' इति 'विधेयोविनयग्राही वचनेत्यत्र आश्रवः' इति चामरः ॥

इत्त प्रकार आकाशमें रखे गये लक्ष्मका व धन रूप कामत चुकाकर अपने गलेमें नववधुकी मुजलता डाले हुए वरोंको पार्थ जानकर दुर्योधनादिने दुरहङ्कारवश सोचा कि इन्हें लौटा दें, अर्थात् शेष वैवाहिक विधिके लिये जानें न दें, अनन्तर शत्रुनिके भाञ्जे दुर्योधनादिने कर्गका होशियारीसे अर्धान रहनेवाले अपने साथियोंसे परामर्श करके द्रुपदके नगरको घेर कर निरुद्धवास कर दिया, वहाँके वासियोंके लिये सांन लेना भी कठिन कर दिया, मानों दुर्योधनादियोंने पाण्डवके साथ युद्धमें भागनेका जो पाठ पढ़ा था उसकी पुनरावृत्ति विच्छेदको वे बचाना चाहते थे, उन लोगोंने उस द्रुपद नगरको घेरा जिसके मञ्जका खिड़कियाँ सेनाके आगेमें बजती हुई दुन्दुभिके शब्दसे परिवर्धित दुर्योध-नादि सिंह गर्जनसे अपने मौनका मङ्ग कर रही हैं, अर्थात् जहाँ पर इनका मयङ्कर गर्जन तथा दुन्दुभिनाद घर घर व्याप्त हो रहा है ॥

तत्क्षणमेव सत्वरं निर्गतेषु विविधैरायुधैरशून्येषु द्रुपदसैन्येषु ।

तत्क्षणमेवेति । तत्क्षणम् पुरनिरोध समकालम् एव विविधैः खड्गगदादिभिर्नाना-प्रकारकैः वायुधैः प्रहरणैः उपतेषु युक्तेषु द्रुपदसैन्येषु द्रुपदसैनिकेषु (युद्धार्थं) सत्वरं निर्गतेषु शीघ्रं पुराद्वहिरायातेषु सत्सु 'ते पृथासुता अपि पुरान्निरीयुः' इति वक्ष्यमाणेन वाक्यपूर्तिः ॥

तत्काल ही नाना प्रकारके शस्त्र अस्त्रोंसे सज्जित द्रुपद सैनिक इत जव गांवके बाहर उडनेके लिये निकल पड़े तब— ॥

पृथासुतास्तेऽपि रथाधिखडा द्विधा विचार्येवं पुपन्निरीयुः ।

शरैर्विधातुं द्विषतोऽपि चूर्णांस्तत्सुभ्रुवामप्यलकानचूर्णान् ॥ १०६ ॥

पृथासुता इति । ते युधिष्ठिरादयः पृथासुताः पार्था अपि स्याद्विष्टाः स्येषूप-
विष्टाः सन्तः शरैर्बाणैः द्विषतः शत्रून् दुर्योधनादीन् चूर्णान् स्रग्धराः कृतान् ;
तेषां द्विषतां सुभ्रुवां स्त्रीणाम् अलकान् केशान् अपि अचूर्णान् कुङ्कुमादि प्रसाधन
चूर्णरहितांश्च विधातुं कर्तुम् द्विषा उभयथा विचार्य इव पुरात् दुपदनगरम्
निरीयुः निर्याताः । युधिष्ठिरादयः पाण्डवा अपि स्यान्विष्टाय शत्रून्मारयितुं तेषां
वधूनां वैधव्यकृतं केशेष्वनंस्कारं च नम्यादयितुं विचार्यैव नगराद्विर्याताः इत्यर्थः ॥

युधिष्ठिर आदि कर्त्ताके पुत्र भी रथो पर बैठकर अपने शरोंसे शत्रुओंको चूर्ण करने
एवं उनके नारे जानेके कारण उनकी स्त्रियोंके बालोंमें कुङ्कुमादिप्रसाधनचूर्णका राहस्य
करनेके लिये विचार करके ही नानों निकल पड़े ॥ १०६ ॥

शङ्खान्दध्मुस्ताडयन्ति स्म भेरीश्चक्रुः श्वेलाश्चापनादान्विवन्तुः ।

सिद्धादीनां द्योसदां लालनीये युद्धारम्भे ते द्वयेऽपि प्रवीराः ॥ १०७ ॥

शङ्खानेति । ते द्वये प्रकारद्वैविध्येन प्रत्याताः पाञ्चालाः कौरवाश्च प्रवीराः योद्धारः
दिवि न्वर्गे सीदन्ति तिष्ठन्ति ये ते द्योसदः आकाशचारिणः स्वर्गस्थाश्च तेषां द्योसदां
सिद्धादीनाम् नारदादि मुनीनां सिद्धचारणादीनां च लालनीये प्रशंसनीये युद्धारम्भे
युद्धाद्यज्ञे शङ्खान् दध्मुः अवाद्यन्, भेरीः ताडयन्तिस्म, श्वेलाः सिंहनादान्
चक्रुः विहितवन्तः, चापनादान् धनुष्टङ्कारान् विवन्तुः प्रकटी कृतवन्तः । द्वयोरपि
पद्मयोर्वीरार्युद्धोपक्रमकरणीय शङ्खाद्यनभेरीताडनसिंहनादधनुष्टङ्कारान् प्रारब्ध-
वन्त इति भावः । शालिनी वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'शालिन्युक्ता स्तोत्रगौ
गोऽध्विलोकैः' इति ॥ १०७ ॥

पाञ्चाल तथा कौरव उभय पक्षके वीरोंने आकाशचारी सिद्धादि द्वारा प्रशंसित उन
युद्धके आरम्भमें शङ्ख फूँके, भेरियां बजाई, सिंहनाद लिये और अपने धनुषोंको टंकारित
किया ॥ १०७ ॥

अनयोर्वलयोर्महारथानामवल्लोकाय नभोजुषां सुरीणाम् ।

मुद्गशां च पुरस्य सौधभाजां वरणस्रग्विधृतैव भेदिकाभूत् ॥ १०८ ॥

अनयोर्वलि । अनयोःवल्लयोः कौरवपाञ्चालसैन्ययोः महारथानाम् प्रसिद्धयो-
दध्मुगाम् अवल्लोकायदर्शनाय नभोजुषाम् आकाससमवस्थितानां सुरीणाम् देवाङ्ग-
नानां सौधभाजां ग्रामादिगण्यरमारुटानाम् पुरस्य दुपदनगरस्य वनितानां च
भेदिका पार्थक्येन ज्ञापनकरा विष्टना करस्थिता वरणस्रक् युद्धे मृतानां वीराणां
पतिव्हेन वरणार्थं रजिना माला एव अभूत्, अयमर्थः—प्रवर्त्तमाने युद्धे महारथा-

नवलोकयितुं द्रुपदपुरललनाः प्रासादमारुहन् देवाङ्गना अपि नभसि समायाताः
तत्र तयोरतिशयितसाम्येन का देव्यः काश्चैतत् पुरवनिता इति ज्ञानं नाभविष्यत्परं
देववाला युधि सृतान् वरीतुं त्रजोहस्ते घृतवत्य आसन्निति सत्यपि भेदकान्तरा-
भावे माला पुत्र भेदं बोधयितुमलम्भवन्निति । पौराङ्गनानां सौन्दर्यातिशयो
व्यङ्ग्यः ॥ १०८ ॥

इन दोनों—(पाञ्चाल नैन्य-ऋग्वेद संन्य) सैन्योंमें वर्तमान महारथियोंको देखनेके
लिये आकाशमें आयी हुई देववालाओं तथा प्रासाद शिखरोंपर आई हुई पुर ललनाओंमें
भेद इतना हो रहा कि देववालाओंके हाथोंमें वरणमालाएँ थीं और पुरललनाओंके हाथोंमें
नहीं थीं । (देवललनायें युद्धमें मृत वीरोंके वरणार्थ माला लिये हुई थीं) ॥ १०८ ॥

आसीदतामाशु धनुर्घराणामासीदताम्यत्करकौशलानाम् ।

क्षणं मियो वाणगणोपरोधाद्ब्रणं न कस्यापि रणं नवं यत् ॥ १०९ ॥

आसीदतामिति । आशु त्वरया आसीदताम् अन्योन्यसमीपमागच्छताम् अता-
स्यत् करकौशलानाम् अश्रुटितहस्तलाघवानाम् (धनुर्ग्रहणशरसन्धानादिषु अवि-
च्छिद्ययत्नकरजुषाम्) धनुर्घराणाम् मियः परस्परम् वाणगणोपरोधात् शर
निकरवारणात् (ईतोः) कस्यापि धनुर्घरस्य ब्रणं क्षतं नाभूत्, यत् यस्मात् रणं
युद्धं नवम् नूतनम्, अथ च वकार शून्यम्, ब्रणशब्दे वकारच्युतौ रणशब्दः
फलति, तदेवात्र चमत्कारकतया निबद्धम् । परस्परं सम्मिलितानां शरसन्धानादि-
च्यापृतकराणामपि तेषां धनुर्घराणां परस्परशरोवरोधव्याप्तत्वेन क्षतस्यावसरो
नूतने तत्र रणे नायासीदिति भावः ॥ १०९ ॥

वे धनुर्घर एक दूसरेके समीप पहुँचकर अपने हाथका कौशल शरसन्धान आदिमें दिख-
लाने लगे, परन्तु वे एक दूसरे के बाणोंके इस खूँतीसे रोक रहे थे कि किसीको ब्रण घाव
नहीं लगा, वह युद्ध नया जो था ॥ १०९ ॥

द्विरदं द्विरदस्तुरगं तुरगो रथिकं रथिकः पदगं पदगः ।

इतरेतरमेत्य रणं विदधे दिवि नारदविस्मयनाकतरम् ॥ ११० ॥

द्विरदमिति । द्विरदः हस्त्यारूढोयोद्धा द्विरदं स्वसमानं हस्त्यारूढं योद्धारम्,
तुरगः अश्वारोही तुरगम् अश्वारोहिणम्, रथिकः रथी रथिकं रथस्थम्, पदगः
पदातिः पदगम् पादचारिणम्, (इत्येवं प्रकारेण) इतरेतरम् अन्योन्यम् एत्य-
संयुज्य दिवि स्वर्गं नारदस्य यो विस्मयः आश्चर्यरसस्तस्य नाकतरम् कल्पवृक्षम्
(बह्नाश्चर्यप्रदमित्यर्थः) रणं युद्धं विदधे ॥ ११० ॥

१. 'वाणगण निरद्वय ब्रणं विना तत्र रणं नहींयः ।
द्विरदस्तुरगं तुरगः' ।

३. 'विदधौ' । इति पा० ।

२. 'रथिकं रथिको द्विरदं

हार्थी पर बैठा हुआ हार्थी बालेसे, बुढ़सवार बुढ़सवारसे, रफ्त रफीसे एवं पैदल सेना पैदल सेनासे परस्पर भिड़कर स्वर्गस्थ नारदको आश्चर्यचकित कर देनेवाला युद्ध करने लगे । (नारदको आश्चर्य देनेमें कल्पवृक्ष अति आश्चर्यप्रदाता, जैसे कल्पवृक्ष खूब देता है, वसी तरह खूब आश्चर्य देनेवाला युद्ध होने लगा) ॥ ११० ॥

रजोऽन्धकारेषु दृशोऽन्धयत्सु करैः करान्कौतुकसूत्रचिह्नान् ।

परामृशन्तो युधि पाण्डुपुत्राः परस्परं पर्यहरन्प्रहारान् ॥ १११ ॥

रजोऽन्धकारेष्विति । रजसा सेनोद्धतधूलिभरणे जनितेषु अन्धकारेषु तमस्युदृशः नेत्राणि अन्धयत्सु सत्सु कौतुकसूत्रचिह्नान् प्रतिसरयुक्तान् करान् हस्तान् करैः परामृशन्तः स्पृशन्तः पाण्डुपुत्राः युधिष्ठिराद्याः परस्परम् अन्योन्यम् प्रहारान् आघातान् पर्यहरम् अवारयन् । अयमर्थः—सेनाभिरुद्ध तेन रजसाऽन्धकारे दग्नि-रन्योन्यमीक्षितुमशक्ताः पाण्डवाः परस्परं प्रहारोमाकारीति प्राक् कौतुकसूत्रयुक्तान् करान् परामृश्य सद्योजातविवाहतया कौतुकसूत्रयुक्तकरावयमेवेति प्रतीत्य च तादृशोत्तरकरणेव प्राहार्पुंरिति ॥ १११ ॥

सेना द्वारा उद्धृत धूलिसे हुए अन्धकारमें आँखोंकी शक्तिके अकार्यके हो जानेपर पाण्डवोंने हाथद्वारा कंगनवाले हाथोंका तर्ज करके परस्पर प्रहारको बचा लिया । पाण्डवोंने देखा कि कहीं ऐसा न हो कि हम एका दूसरे भाई पर ही प्रहार करने लग जायं, अतः उन्होंने एक तरकीब निकाली हाथसे हाथ छूकर देख लेते थे कि इतके हाथमें कंगन है कि नहीं ? कंगन रहने पर समझ जाते थे कि यह हमारे ही भाई हैं क्योंकि इनका अंगो व्याह हुआ है, इस प्रकार वे अपने भाइयों पर प्रहार बचाते थे ॥ ११२ ॥

सोमकेष्वपसर्पत्सु सूर्यसूनोः शितैः शरैः ।

कूजयामास कोदण्डं कुलिशायुधनन्दनः ॥ ११२ ॥

सोमकेष्विति । सूर्यसूनोः कर्णस्य शितैः तीक्ष्णैः शरैः वाणैः सोमकेषु पाञ्चालेषु अपसर्पत्सु पलायमानेषु सत्सु कुलिशं वज्रमायुधं प्रहरणं यस्यास्ती कुलिशायुध इन्द्रस्तस्य नन्दनः पुत्रः अर्जुनः कोदण्डं स्वशरासनं कूजयामास गुणाकर्षणेन ध्वनयतिस्म । कर्णप्रेरितवाणैर्भिन्नधैर्येषु पाञ्चालेषु पलायमानेष्वर्जुनः कर्णेन सह प्रति-योद्धुं स्वं धनुषद्वृत्तवानित्यर्थः ॥ ११२ ॥

सूर्य पुत्र कर्ण द्वारा चलाये गये तीक्ष्ण वाणोंके आघातसे जब पाञ्चाल-सैनिक माग सड़े होने लगे तब वज्रायुध-इन्द्रके तनय अर्जुनने अपने धनुषका टङ्कार किया ॥ ११२ ॥

तेन जनन इव प्रघनेऽपि वृकोदरद्वितीयेन फरोदरपरिकर्मीकृतस्य कार्मुकस्य धर्मनिर्माथिभिः शरोर्मिभिर्निकृत्तमर्माणो भयविसारिभिः स्वेद-

वारिभिः स्वर्पदान्येव यानपदेऽभिषिञ्चन्तः समराजिरकन्दलितपार्थिवराञ्च
तुर्याञ्चन्द्रकलावलोकन परिहर्तुमिव सुखं निवर्त्य सौत्रलेयाः केवलैरेव
वाहुभिः कुरुपुटभेदनं प्रति पलायां बभूवुः ।

तेन जनन इवेति । जनने जन्मनि इव प्रधने युद्धे अपि वृकोदरद्वितीयेन (जन्म-
नि वृकोदरपश्चाज्जाततया पार्यस्य वृकोदर द्वितीयत्वं प्रधने तु वृकोदरो द्वितीयोऽ-
नुगन्तासहायो यस्य तत्त्वेन) तेन पार्येन करोदरे वाहुमल्ये परिकर्माङ्कितस्या-
लङ्कारनावं प्रापितस्य (हस्त घृतस्य) कानुकस्य घनुषः वर्मनिर्मायिभिः क्वच-
नेदिभिः शरोर्निभिः बाणराणैः निकृत्तसर्माणाः निञ्चान्तराः सौत्रलेयाः दुर्योधनादयः
मयविसारिणिः मयेन समुत्पादितैः स्वदेवारिभिः घर्मतोयैः स्वपदानि निजपादान्
पुत्रं यानपदे वाहनस्यानेऽभिषिञ्चन्तः स्मारोपयन्तः (मयेन हेतुना जनितैः स्वदे-
वारिभिः स्वीयपादानेव यानपदं छन्मयन्तः, पादचारिणः) समराजिरे रणाङ्गो
कन्दलितस्य शरोहतः पार्ययसश्चतुर्योचन्द्रस्य अर्जुनकीर्तिरूपचतुर्यचन्द्रमसः कला-
याः अबलोकनम् दर्शनम् परिहर्तुम् वर्जयितुमिव (यथा चतुर्योचन्द्रदर्शनं
लोकाः कलङ्कनीत्यावर्जयितुं सुखं परावर्त्तयन्ति तथैव दुर्योधनादयोऽपि पार्यस्य
यद्यन्ते दर्शनं वागयितुम् इव) सुखं निवर्त्य परावर्त्य केवलैः निरायुधैरेव वाहुभिः
कुरुपुटभेदनम् कुरुत्ताजघानीं हस्तिनापुरीं प्रति पलायां बभूवुः पलायन्त ।

जन्मना वृकोदर द्वितीय तथा युद्धेन वा वृकोदरसे सहहन पार्थने हायने घनुषको
अच्छार की तरह धारण करके शत्रुओंके कवचोंको फाड़ देनेवाले बाणोंसे दुर्योधनादिके
शरोंको छत विरुद्ध कर दिया तब मयसे बहते हुए पसीनेसे अपने चरणोंको ही स्वरांको
बलान्तर प्रतिष्ठित करके वे दुर्योधनादि खाली हाथ युद्ध मूलिसे हस्तिनापुर भाग चले,
उनका भागना ऐसा लगा मानो वे रणाङ्गमें फैलते हुए कर्तुनके यशरूप चतुर्योचन्द्रके
अवलोकनको बचानेके लिये मुँह डुना रहे हो ॥

वीमत्सुचापविवृतेषु महत्सु कर्मस्वेकं दृढं जगृहारे युधि धार्तराष्ट्राः ।

वीन्द्र्य स्थितेषु विमतेषु विलोलजीवं पृष्ट प्रकाश्य गमनं पृथुना जवेन ॥११३॥

वीमत्सुचापेति । युधि धार्तराष्ट्राः दुर्योधनादयः वीमत्सोरर्जुनस्य चापेन घनुषा
विवृतेषु प्रकटीकृतेषु महत्सु शलाघ्येषु कर्मसु व्यापारेषु एकम् कर्म दृढं जगृहारे
दिवितवन्तः, यद्यपि युद्धेऽर्जुनचापेन तानि तानि बहूनि कर्माणि प्रकटीकृतानि
परन्तेषु मध्ये दुर्योधनादयः केवलमेकं कर्मैव विहितमशक्नुवन्, यथा गुर्या
बहुषुविषयेषु पाठितेषु मन्दरदात्रः कमप्येकं जातुं प्रसुर्भवति तद्वदित्यर्थः । दुर्योव-
नादिभिः किङ्कर्मगृहीतमित्याह— ीद्वेति । विमतेषु शत्रुषु स्थितेषु विलोलजीवं

चलं जीवनं वीच्य मरणमुत्प्रेक्ष्य पृष्ठं प्रकाश्य दर्शयित्वा पृथुनाजवेन महतावेगेन गमनं पलायनम् । धनुरपि शत्रुपु स्थितेषु वीच्य मान् विलोलजीवं चलत्प्रत्यम्बं पृष्ठं स्वपश्चाद् भागं प्रकाश्य महतावेगेन गमनं चलनं करोति, ततो गृहीतं शिखा इवामी गमनं चकुरिति भावः । गम्योत्प्रेक्षा । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११३ ॥

युद्धक्षेत्रमें अर्जुनके चापने बहुतसे कार्य देखिये परन्तु दुयाधनादिने उनमेंसे केवल एक ही कार्य तोला कि शत्रु सामने खड़े हों, उन्हें देखकर जीवनकी चलायमानता तोचकर पीठ दिग्गकर बढ़ी तेजासे चल दिये, धनुष भी शत्रुओंको देखकर अपनी प्रत्यक्षा (जांवा) को चलायमान करके और पीठ सामने करके बढ़ी तेजासे चलना प्रारम्भ कर दिया, उसीकी शिक्षासे दुर्योधनादि भी चल पड़े यह उत्प्रेक्षा की गई है ॥ ११३ ॥

विजयात्परमेतेपामृजवोऽप्यतिभीषणाः ।

सद्यो गुणाः समुन्नेमुरवनेमुस्तु^१ धन्विनाम् ॥ ११४ ॥

विजयादिति । एतेषां पाण्डवानां गुणाः शौर्यधैर्यादयः विजयात् परम्-तत्रत्य विजयात्परतः ऋजवः विनयान्विततया मृदवः सन्तोऽपि अतिभीषणाः शत्रुभयदाः सद्यः तत्कालपत्र समुन्नेमुः परमप्रकर्षमभजन्, धन्विनां परेषां धनुर्धराणाम् दुर्योधनादीनाम् गुणाः चापगताः प्रत्यक्षाः शौर्यादयो वा अवनेमुः अनमन्, परामभवकृतां ग्लानिं नामावनतिमवाप्ता इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

इन पाण्डवोंके शाय आदि गुण विनयान्वित होनेके कारण ऋजु होकर भी उक्त विजयके बाद परम प्रकर्षकी प्राप्त हुए, और दूसरे धनुर्धरोंके गुण (प्रत्यक्षा वा शौर्यादि) अवनति-पराजय कृत ग्लानिकी प्राप्त हुए ॥ ११४ ॥

ते निवृत्य नगरं सैमावसंस्तोषिता द्रुपदराजपूजया ।

अप्यशेषजनकेन शौरिणा जन्यभावमुपजग्मुपा समम् ॥ ११५ ॥

ते निवृत्त्येति । ते पाण्डवाः नगरं नृपतेर्द्रुपदस्य राजधानीं निवृत्य युद्धस्थलात् पुनरागत्य अशेषजनकेन सकलवृष्टिकर्त्रा अपि जन्यभावम् चराणां सख्यम् उपजग्मुपा प्राप्तेन शौरिणा कृष्णेन समं द्रुपदराजपूजया द्रुपदकृतसत्कारविशेषेण तोषिताः प्रसन्नाः समावसन् अधिश्रिताः । युद्धात्परावृत्तास्ते द्रुपदपुरे कृष्णेन सह द्रुपदकृतां सपर्यामुपभुञ्जानाः सुखमासामासुरिति भावः । जनकस्य जन्यत्वं विरोधं प्रतिभासयति, जन्यशब्दस्य वरसहचरत्वरूपार्थत्वेन तत्परिहारश्च । 'जन्याः स्निग्धावरस्य ये' इत्यमरः ॥ ११५ ॥

वे पाण्डव युद्धस्थलसे लौटनेपर द्रुपदराज द्वारा किये गये सत्कारका सकल लौकिका

१. 'अरिभीषणाः' । २. 'च' । ३. 'धन्विनाम्' । ४. 'सैमाविशन्मूपिता' ।

५. 'वन्द्यशेष' । इति पा० ।

जनक शौकर भी (जन्मभाव-उत्पद्यगानता, एवं बरोंका सहचरत्व) जन्मभावको प्राप्त करनेवाले कृष्णके साथ भोग करते हुए द्रुपदपुरीमें आनन्दसे रहे ॥ ११५ ॥

पार्थ एव सहजेष्वखिलेषु प्रायशो युधि बलं श्रुतवत्याः ।
अन्वभूदधिकमीक्षणवृष्टीरर्जकांशमिव राजसुतायाः ॥ ११६ ॥

पार्थएवेति । अखिलेषु सहजेषु भ्रातृणां मध्ये पार्थ एव अर्जुन एव युद्धे समरे बलम् अर्जुनस्य पराक्रमप्रकर्षं श्रुतवत्याः आकर्णितवत्याः राजसुतायाः द्रौपद्यः अर्जकः अर्जनकर्त्ता अधिकं स्वेतरभ्रातृप्राप्यभागादधिकम् अंशम् भागम् इव अधिकं भूयसा ईक्षणवृष्टीः अपाङ्ग वीक्षितानि अन्वभूत्, यथा सम्पत्तेरर्जकोऽधिकं भागमाप्नोति, तथैव पराक्रमाकृष्टा द्रौपद्यर्जुनायाधिकं स्निह्यन्ती तथीतयोऽधिकं तमै-
क्षतेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

द्रौपदीने पार्थका पराक्रम सुना, उसके हृदयमें पार्थके लिये अधिक स्नेह जगा, उसने पाण्डवोंके बीचमें अर्जुनकी ओर अधिक दृष्टि बर्पाकी, सस्पृह नयनोंसे उनकी ओर ज्यादा देखा, यह ऐसा प्रतीत हुआ मानों उपार्जन करनेवालेको कुछ ज्यादा भाग मिल रहा हो ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमेवमवकर्ण्य स राजवृद्धः क्षत्रा सकाशमुपनाय्य सहानुजातैः ।
धर्मात्मजाय धुरि कंसमिदोऽर्थमौवादन्वर्थतामथ विभज्य ददौ स्वनाम्नः ॥

वृत्तान्तमिति । अथ स राजवृद्धो धृतराष्ट्रं एवम् उपरिवर्णितप्रकारम् लाक्षा-
गृहाधिर्गमादारभ्य द्रुपदपुरे दुर्योधनादि पराजयान्तं वृत्तान्तम् समाचारम् अव-
कर्ण्य श्रुत्वा क्षत्रा विदुरेण (द्वारा) अनुजातैः अनुजैर्भौमादिभिः सह (धर्मराजं)
सकाशम् स्वसमीपम् उपनाप्य आकार्यं कंसमिदः कृष्णस्य धुरि अग्रे (तं
साक्षिणं कृत्वा) धर्मात्मजाय युधिष्ठिराय स्वस्य नाम्नो 'धृतराष्ट्र' इति संज्ञायाः
अन्वर्थताम् राज्यधारणम् समांशेन विभज्य द्विधा विधाय इव ददौ । पाण्डवा-
नामीदृशं पराक्रमं श्रुत्वा विदुरद्वारा तानाह्वय च कृष्णस्याग्रे धृतराष्ट्रो युधिष्ठी-
राय स्वराज्यस्यार्थं भागं दत्तवान् मन्ये स स्वांसंज्ञामेवान्वर्था राज्यधारित्वार्थिकां
तस्मै विभज्यददावित्यर्थः ॥ ११७ ॥

वृद्धे राजा धृतराष्ट्रने जब पाण्डवोंका अज्ञागृहसे निकल भागना, स्वयंवरोत्तर युद्ध
विजय आदि वार्त्ता सुनी तब विदुरके द्वारा भाइयों सहित धर्मराजको बुलाया और भगवान्
कंसहन्ता श्रीकृष्णके आगेमें अपना आधा राज्य धर्मराजको दे दिया, नानो उसने अपनी
अन्वर्था-राष्ट्रधारण कर्त्तृत्वरूप अर्धयुक्त धृतराष्ट्र इस संज्ञाका ही आधा विभाग करके
दे दिया हो ॥ ११७ ॥

तस्मिन्नाहितलक्षणे नृपसुते राज्याभिषिक्ते सति
 स्वान्वक्षीणि द्युर्घदन्वु शिशिरं लिप्ताङ्गके कुङ्कुमैः ।
 रागं यद्विभरांचभूवुरवहन्यद्वर्णिते वन्दिभि-
 निष्पन्दत्वमतः स्वदृष्टिरिति तं पौरा विवधुः स्फुटम् ॥११८॥
 इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते द्वितीयः स्तवकः ।

तस्मिन्निति । आहितानि स्थितानि लक्षणानि राजत्व प्रापक विशालबाहुत्व
 करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रचिह्नत्वादीनि यस्मिस्तस्मिन् नृपसुते पाण्डुपुत्रे युधि-
 छिरे राज्याभिषिक्ते कृतराज्याभिषेके सति-यत् यतः स्वानि लोकानाम् संब-
 न्धीनि अक्षीणि नेत्राणि शिशिरम् आनन्दजन्यं शीतलम् अन्वु हर्षांश्च दधुः धारि-
 तवन्ति, (नृपसुते च) कुङ्कुमैः काश्मीरजैः लिप्ताङ्गके चर्चितवपुषि सति रागं
 प्रेमरक्तत्वं च यत् विभरां बभूवुः, वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः वर्णिते स्तुते सति निःस्प-
 न्दत्वम् स्तब्धत्वम् अवहन् प्रापुः, अतः पौराः पुरवासिनः तं नृपसुतं स्वदृष्टिः
 निजं नयनमिति विवधुः प्रकाशयामासुः । युधिष्ठिरं पौराः स्वनेत्रं मन्यन्तेस्म,
 यतस्तस्मिन्नभिषिच्यमाने तद्देव पौराणां नेत्राण्यपि हर्षांश्चशीतलमधारयन्,
 तस्मिंश्च कुङ्कुमलिप्त शिरसि यथा स रक्ताङ्गः समजनि तथैव पौरनेत्राण्यपि सरा-
 गाणि प्रेमपूर्णान्यजायन्त, वन्दिभिः स्तुते च तस्मिन् यथा राज्ञा स्तब्धः समजायत
 तथा तेषां नयनान्यपि स्तब्धान्यभूवन्नतः सर्वगुणसाम्याद्राजानमपि तेस्वनेत्र-
 मिति प्रकारेण प्रकाशयामासुः । अति लोकानुरञ्जकोऽभूद्युधिष्ठिर इति भावः ।
 उच्चेन्ना काव्यलिङ्गं चालङ्कारौ । वृत्त शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ११८ ॥

सर्मी सुलक्षणोत्ते युक्त पाण्डुपुत्रके अभिषिक्त होनेपर पुरजनोकी आँखें भी शीतल
 आनन्द वारिते भौंग गई, फिर उनके तिरपर जब कुङ्कुम लेप किया गया तब जिस प्रकार
 युधिष्ठिर रक्त हुए उत्ती तरह पुरजनोकी आँखें भी अनुरक्तरागपूर्ण हुई, एवं जैसे वन्दियों
 द्वारा उनकी स्तुतिकी जानेपर वह स्तब्ध बैठे रहे उत्ती तरह पुरजन नयन भी स्तब्ध बैठे
 रहे, इन समताओंके कारण पुरजनोंने युधिष्ठिरको भी अपना नेत्र ही प्रकाशित किया,
 उनके आचरणमें युधिष्ठिर उनकी पुनलीसे बन गये ॥ ११८ ॥

इति मैथिलपण्डित श्रीरामचन्द्र मिश्र प्रणीते चम्पूभारत 'प्रकाशे'
 द्वितीयस्तवक 'प्रकाशः' ॥

तृतीयः स्तवकः

पितृव्यवाचाय पृथातनूजो हरिं पुरोधाय समं वलौघैः ।

परस्परस्त्रेहमिवैव मातुं प्रस्थं ययौ स्वाण्डवशब्दपूर्वम् ॥ १ ॥

पितृव्येति । अथ राव्याभिवेकात्परतः एषः पृथातनूजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः पितृव्यस्य स्वपितृव्रातुर्धृतराष्ट्रस्य वाचा वचनेनाज्ञया परस्परस्य अन्योन्यस्य (स्वपत्न्य-दुर्योधनादेश्च) स्नेहं सौहादं मातुं प्रमापयितुम् इव स्वाण्डवशब्दपूर्वम् इन्द्रशब्दोपपदम् प्रस्थं वन्नामकमिन्द्रप्रस्थं हरिं श्रीकृष्णं पुरोधाय अग्ने कृत्वा वलौघैः सह ययौ । यथा क्रोऽपि किमपि मातुमिच्छुः सन् प्रस्थं नाम मानसाधनं समासादपति तयैवायमपि धर्मराजो धृतराष्ट्रस्याज्ञासुररीकृत्य दुर्योधनादिभिः सह स्वपत्न्य सौहादं मातुमिवेन्द्रप्रस्थाभिधे नगरे भगवता सह गतवानित्यर्थः । अत्र प्रस्थं शब्दशक्तिमूलको वस्तु भ्वनिः । 'स्वाण्डवो वलसूदनः' 'कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्' इत्युभयत्रामरः । उपजातिर्वृत्तम्, तद्वृत्तमुत्तमन्यत्रेति ॥१॥

इदंके वाद अपने वाचा धृतराष्ट्री वात मानकर धर्मराज अपनी सेनाके साथ मग वानकी आगे डेकर इन्द्र प्रस्थ नामक नगरमें आ गये, मानों वह दुर्योधनादिके अपने पक्षके लोकरा परिनाश करना चाहते हों । 'प्रस्थ' एक प्रकारका 'बखरा' होता है, जिससे कित्ती वस्तुको तीला जाता है, धर्मराजने इन्द्रप्रस्थका आश्रय लिया, इस वाक्यमें प्रस्थ शब्द शक्त्या मान करना अभिव्यक्त होता है ॥ १ ॥

तत्र वनीभवति वनीपकजनमनीपितपूरकपुरकुलावनीपसुरसुरभिगोष्ठी-
गौष्ठीने देशे स्मरणमात्रकृतसंनिधानेन सकलशिल्पपारदृश्वना विश्वक-
र्मणा स्वकर्मणा निर्मापितं रामणीयकावलोकनसुलभविस्मयभारगुरुतरा-
नमरान्वोदुमश्रमतया द्मातलमवलम्बमानैविमानैरिर्वाभ्रलिहं कुरुविन्दम-
णिसन्दिरेर्जन्मरिपुनिदेशेन लम्भिततत्रामोपपदमिन्द्रं प्रस्थं मधिष्ठिताय
युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरेऽपि सुपमाभीदृशीं परीक्षितुमिव स्यन्दनेन यदु-
नन्दनेन प्रयये ।

तत्र वनीभवतीति । वनीपकजनानां याचकानां मनीपितानि अभीष्टानि तेषां पूरकाः सामग्र्येण दातारः ये पुरुकुलावनीयाः पुरुवंश्याः पृथ्वीभुजः ते एवं सुर-
सुरभयः कामधेनवः तासां गोष्ठ्याः समूहस्य गौष्ठीने प्राक्तने स्थाने (यत्र वाचका-

१. 'वनीभवती' । २. 'देशे प्रविश्य' । ३. 'नयनपात्रेण' । ४. 'पारदृशकर्मणा' ।

५. 'विश्वकर्मणा निर्मापितं' । ६. 'काननोपकविलोकन' । ७. 'क्षनातलम्' । ८. 'कुरु-

विन्दमणिमन्दिरेर्जन्दिहम्' । ९. 'तत्रानो' । १०. 'पदं हरिप्रस्थम्' । ११. 'अधिष्ठाय' ।

१२. 'विनिवेद्य' । इति पा० ।

भिलापपुरकाः पौरवा राजानः पूर्वं न्यवसन् तत्रेत्यर्थः) तत्र देशे इन्द्रप्रस्थतया पश्चात्ख्यातिगते तस्मिन् स्थाने वनी भवति लोकानघ्युषिततयाऽसंस्कारवशात् काननभावं प्राप्ते स्मरणमात्रकृतसन्निधानेन स्मरणमात्रोपस्थितेन सकलशिल्प पारदृशना समस्तगृहनिर्माणादिकलानिपुणेन विश्वकर्मणा देवशिल्पिना स्वकर्मणा स्वीयेन यत्नेन निर्मापितं विरचितं, रामगीयकस्य सौन्दर्यस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुलभः यः विष्णुभारः आश्चर्यगौरवम् (तत्पुरवीक्षणजनितं देवानां हृदये जायमानं यदाश्चर्यं तेन तेषां गुरुभूतत्वमत्रोपेक्षितं बोध्यम्) तेन गुल्तरान् बृद्ध-मारान् अमरान् देवान् चोढुम् अक्षमतया अशक्ततया क्षमातलम् भूतलम् अवलम्ब-मानैः आश्रयद्भिः विमानैः सुरयानैरिव कुरुविन्दमणि मन्दिरैः पद्मरागमणिनिर्मितैः गृहैः अर्धलिहम् आकाशचुम्बि, (तत्रपुरे पद्मरागमणिनिर्मितानि गृहाणि विमानानीव प्रतीयन्ते, तानि विमानानि देवान् चोढुमशक्तानि सन्ति भूमिमाश्रितानीति क्रियोव्येक्ष्यते) जम्भरिपुनिदेशेन इन्द्रस्याज्ञया लम्बिततन्नामोपपदम् इन्द्रशब्देन चिह्नितपूर्वभाग संज्ञायामिन्द्रशब्दसङ्घटितम् इत्यर्थः । इन्द्रप्रस्थम् नाम नगरम् अधिष्ठिताय आश्रितवते युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरं गन्तुमिच्छामीति निवेद्य स्वपुरे द्वारकायाम् अपि ईदृशीम् इन्द्रप्रस्थवर्तिसुपमासा दृशीम् सुपमां परां शोभां परीक्षितुं ज्ञातुम् इव यदुनन्दनेन श्रीकृष्णेन स्यन्दनेन रथेन प्रयये प्रतस्थे चलितम् । श्रीकृष्णो मम पुरे शोभैतादृशी विद्यते न वेति ज्ञातुमिवेन्द्रप्रस्थात् द्वारकां गत इत्यर्थः । 'वनीयको याचनकः' 'गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्' 'कुरुविन्दः पद्मरागः' इति सर्वत्रामरः ॥

इन्द्रप्रस्थ नामक स्थान पुराने समयमें याचकोंकी कामना पूर्ण करनेमें कामधेनुमृत पुरुवंशी राजाओंका पूर्वतन स्थान था, फिर भी समयक्रमसे वह वन ही गया था, वहाँ स्मरणमात्र करनेसे विश्वकर्मा आकर उपस्थित हुए, वे सभी प्रकारके शिल्पोंके ज्ञाता थे ही, उन्होंने फिरसे अपने प्रयाससे वहाँ नगर निर्माण किया, उस नगरमें निर्मित नगर ऐसे लगते थे मानों उस नगरकी देखनेसे देवोंको बड़ा अचम्भा हुआ, उस आश्चर्यभारसे वे मारों हो गये, अतः उन्हें नहीं बहन कर सकनेके कारण यह विमान पृथ्वीपर आ गये हैं, ऐसे वहाँके पद्मराग मणिके बने मकान थे जो आकाशको छू रहे थे, इन्द्रकी आज्ञासे उस नगरके नामके पूर्वमें इन्द्रशब्द लगा दिया गया, इस तरह वह इन्द्रप्रस्थ नगर बसाया गया, वहाँ जब युधिष्ठिर प्रतिष्ठित हो गये तब भगवान् कृष्ण रथ पर आरुढ़ अपने नगर द्वारकाको चले गये, जानेके समय उन्होंने युधिष्ठिरने अनुमति ले ली, वे इसलिये द्वारका गये कि देखें—इन्द्रप्रस्थकी सी शोभा द्वारकामें है या नहीं ? ॥

प्राणायमानमहिलानय पाण्डुपुत्रान्शोणाविमाननुजिघृक्षुर्द्वारभूमा ।

एणाजिनेन घटितोद्गमनीयकृत्यो वीणाविनोदरसिको मुनिराविरासीत् ॥२॥

प्राणयानेति । अथ कृष्णे द्वारकां प्रयाते सति उदारभूमा महाप्रभावोपपन्नः
एणाजिनेन मृगचर्मणा घटितम् सम्पादितम् उद्गमनीयकृत्यम् उत्तरीयान्तरीय-
रूपवस्त्रद्वयकार्यं येन तयोक्तः वीणाविनोदरसिकः वीणावादनव्यसनी मुनिः नारदः
प्राणयसाना अतिप्रियतया प्राणवदाचरन्ती महिला भार्या द्रौपदी येषां तान्
प्राणायमानमहिलान् इमान् युधिष्ठिरादीन् पाण्डुपुत्रान् अनुजिघृक्षुः दर्शनदाने-
नानुकम्पयितुकामः क्षौणौ भुवि आविरासीत् प्रकटीवभूव । इमान् पाण्डुपुत्रा-
न्दर्शनप्रदानेनानुग्रहीतुकामो नारदो मृगचर्मणी वसानः पृथ्व्यामायात इत्यर्थः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

कृष्णके चले जानेके बाद उदार प्रभाववाले मृगचर्मको पहने हुए एवं वीणा वजाने
वाले महर्षि नारद प्राणकी तरह अपनी स्त्री द्रौपदीसे प्रेम रखनेवाले पाण्डुपुत्रोंको दर्शन
प्रदान करके अनुकम्पित करनेके लिये पृथ्वी पर उतरे ॥ २ ॥

तपोनिधेरागमनेन सद्यः सभा विभोः स्तब्धजनारवापि ।

वीणारवानुद्गतभृङ्गमालाकोलाहलैर्घोषितदिङ्मुखाम्भूत् ॥ ३ ॥

तपोनिधेरिति । विभोः प्रभोधर्मराजस्य सभा तपोनिधेः तपस्विनो नारदस्य
आगमनेन उपस्थित्या सद्यः तत्कालम् स्तब्धजनारवा शान्तलोकसञ्चारभाषणादि-
शब्दाऽपि वीणायाः नारदसम्बन्धिण्या महत्यानाम वीणायाः रवान् तन्त्रीनादान्
अनुद्गतायाः अनुगच्छन्त्याः भृङ्गमालायाः भ्रमरततेः कोलाहलैः झङ्कारैः घोषितानि
मुखराणि दिङ्मुखानि दिगवकाशाः यस्यां तादृशी अभूत् । यद्यपि तपस्विनो
नारदस्यागमनेन तत्रत्याः लोकाः स्तब्धा मूकाश्चाजायन्त तथापि नारदकरस्थवीणा-
नुगतभ्रमरझङ्कारैर्दिशो मुखरीवभृष्टुरित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३ ॥

यद्यपि नारदके आनेसे धर्मराजकी सभा स्तब्ध होकर निःशब्द हो गई, फिर भी
नारदकी वीणाके शब्दका अनुगमन करनेवाले भ्रमरोंके झंकार-कोलाहलसे दिशायें मुस्रित
हो उठीं ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा नृपो देवमुनिं धिनीतो मौलिस्रजां धूलिमधूलिवृन्दैः ।

सपङ्कमाधाय तदङ्घ्रियुग्मं विपङ्कमात्मानमयं व्यतानीत् ॥ ४ ॥

दृष्ट्वेति । अयं नृपो युधिष्ठिरः देवमुनिं नारदं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य धिनीतो नम्रः
सन् मौलौ स्वशिरसि (स्थितानां) स्रजां पुष्पमालानां धूलयः परागाः मधूलयः
मकरन्दाश्च तेषां वृन्दैः ससुदयैः तस्य देवमुनेनारदस्य अङ्घ्रियुग्मं पादयुगलं स-
पङ्कं कर्दमयुतम् आधाय कृत्वा आत्मानं स्वं विपङ्कं निष्पापम् व्यतानीत् कृतवान् ।

आगतस्य नारदस्य चरणौ नत्वा युधिष्ठिरः स्वं पापं प्राणुददित्यर्थः । अत्र नारद-
चरणयोस्सपङ्कन्वसन्त्यादनमुद्रया स्वीयपङ्गापनोदनं चमत्कारप्रदं वर्णितम् । उप-
जातिरेव वृत्तम् ॥ १ ॥

धर्मराजने नारदको देखकर अपने शिरकी मालाके पराग तथा मकरन्दसे उनके
चरणोंको पङ्कयुक्त बनाकर अपने सारे पाप पङ्क धो दिवे । नारदके चरणोंमें धर्मराजने
झुककर प्रणाम किया, उनके शिरपर वर्तमान पुष्पमालाकी धूलि तथा मकरन्दसे नारदका
चरण मलिन हो गया, और नारदको प्रणाम करनेके कारण धर्मराजके सभी पाप भुट
गये ॥ ४ ॥

मेध्यां वृसीमधिगतस्य विरिञ्चिसूनोरास्थाय संविधिमुदारमुदां कुरूणाम् ।
तस्याद्भुतागमनहेतुपरिच्छिदायां चित्तानि दूरपथवर्त्तनतामवापुः ॥ ५ ॥

मेध्यामिति । मेध्याम् पवित्राम् वृसीम् व्रतिजनोचितमासनम् अधिगतस्य
प्राप्तवतः तत्रोपविष्टस्येत्यर्थः, विरिञ्चिसूनोः ब्रह्मात्मजस्य नारदस्य सञ्चिधिं सामी-
प्यावस्थानं प्राप्य लब्ध्वा उदारमुदाम् प्रवृद्धहर्षाणां कुरूणाम् युधिष्ठिरादीनां
चित्तानि हृदयानि तस्य नारदस्य अद्भुतम् आश्चर्यकरं यदागमनम् अकस्मादुप-
स्थानं तस्य हेतोः कारणस्य परिच्छिदायां विभावने किमर्थमयमायात इति विचारे
दूरपथवर्त्तनताम् सुदीर्घाध्वस्वितम् दीर्घालोचनपरायणत्वम् अवापुः प्राप्तानि,
नारदस्य समीपे स्थित्वा तत्सङ्गसुखमनुभवन्तो युधिष्ठिरादयः किमर्थमयमायात
इति विषये दूरविभावनासक्तचित्ता अभूवन्नित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

ब्रह्माके पुत्र नारदजी पवित्र व्रतिजनोचित आसनपर बैठ गये, उनके समीपमें आकर
बैठे हुए कुरू-युधिष्ठिरादिको अपार अगनन्द हुआ, उनके चित्त दीर्घ भावनामें पड़ गये
कि ये नारदजी अकस्मात् आये किस उद्देश्यसे हैं ? उन लोगोंने इस विषयमें बड़ी-
बड़ी भावनायें करना प्रारम्भ कर दिया कि आखिर इनका यहाँ आना किस अभिप्रायसे
हुआ है ? ॥ ५ ॥

निकुञ्चिते तेन धृता निजाङ्गे विपञ्चिका मौनमवाप्य तस्थौ

पाञ्चालिकावन्दनवादशैलीमाधुर्यमाकर्ण्य विलज्जितेव ॥ ६ ॥

निकुञ्चित इति । निकुञ्चिते संकोचिते (अप्रसारिते) निजाङ्गे स्वीये क्रोडे तेन
नारदेन धृता विपञ्चिका वीणा पाञ्चालिकायाः द्रौपद्याः या वन्दनवादशैली प्रणा-
मावेदनप्रकारस्तस्याः माधुर्यम् आकर्ण्य श्रुत्वा विलज्जिता वीणा इव मौनमवाप्य
मूकीभूय इव तस्थौ । अयमाशयः—उपविष्टो नारदो वीणां स्वाङ्गे निधाय युधिष्ठी-
रादिभिः सह संलिलपिपया तद्वादनान्मन्यवर्त्तत, तेन मूका वीणा द्रौपद्या नारदो-

हेरयकप्रगामाविदने यत्स्वरमायुषं तदाकर्णनेनैव मूकीभूय स्थितेत्युच्यते । हेतुवे-
द्यास्तुष्टोऽलङ्कारः ॥ उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

नारद पृथ्वी नारकर वैट गवे, नन्दकी सिन्दवी हुई गोदमें बीणा मौन होकर पढ़ी
दी स्थोक्ति वे युधिष्ठिरादिके साथ बात करनेके अभिप्रावसे बीणा वज्रना छोड़ चुके
थे, उस समय वह बीणा पेशी लगती थीं नानो दौपदीने जो अपना प्रगाम नारदसे
निर्वाहत किया उसमें उसका स्वरनाकुदं मुनकर वह बीणा लज्जित हो गईं हो ॥ ६ ॥

राज्ञामुना समुचितेषु समाजनेषु पात्रैश्च पाणिविवृतैः प्रचलैश्च वेत्रैः ।
निर्वर्तितेषु रभसेन निर्वर्तितेषु स्मित्वा मियो गिरममापत धावृत्सुः ॥७॥

राज्ञामुनेति । धावृत्सुः ब्रह्मणः पुत्रो नारदः अमना राज्ञा युधिष्ठिरेण पाणिवि-
वृतः परिजनकरगृहीतैः पात्रैः पूजोपकरणधारकस्याख्यादिभिः समाजनेषु सत्कार-
पूजनेषु निर्वर्तितेषु सत्सु प्रचलैः प्रसरद्भिः लोकाग्निवारयितुं चलद्भिः वेत्रैः वेत्र-
दण्डैश्च समाजनेषु समास्थितलोकेषु रभसेन हठेन निर्वर्तितेषु दूरीकृतेषु सत्सु च
मियो रहसि एकान्ते स्मित्वा हासपूर्वकं गिरं वक्ष्यमाणलक्षणां वाचममापत, यदा
युधिष्ठिरो नृत्यपात्रस्थितैः पात्रैर्नारदस्य पूजां समपाद्यद्यदा च वेत्रदण्डैस्ततः
स्थानात् जनतां दूरीकृतवांस्तदा एकान्ते जाते नारदः स्मयमानः सन् वक्ष्यमाण-
प्रकारेणोक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

जब राजा युधिष्ठिरने परिजनहस्तास्थित पात्रोंसे नारदकी पूजा सम्यक् कर दी, और
लक्षुकिहस्तावस्थित वेत्रदण्डों द्वारा समाने वर्तमान जनसमुदायको वहाँसे हटा दिया,
इ प्रकारान्ते नारदने सुन्दरते हुए इस प्रकार कहना प्रारम्भ किया ॥ ७ ॥

लाक्षागृहाद्यद्व्यावि साक्षादिव रतिः प्रिया ।
यद्व्यवाहि च युष्माभिस्तद्द्वयं हि सतां मुदे ॥ ८ ॥

लाक्षागृहादिति । (हे कुरवः, युष्माभिः) लाक्षागृहात् लाक्षागृहदाहजन्य
संभावित्वाहात् यद् अस्यावि च्युतम् निस्सृतम् (आत्मानो गोपायिताः) यद्
(च) साक्षात् रतिः रतितुल्या सुन्दरी प्रिया द्रौपदी व्यवाहि परिणयविधिना
प्राप्ता तव द्वयम् हि सतान् सज्जनानां मुदे हर्षाय जातमिति शेषः । परापञ्चिदृशेः
परकीयशुभसम्पदश्च सज्जनानन्दहेतुतया भवत्सु लाक्षागृहसम्भविताग्निदाहविषदो
निवृत्तेषु सत्सु द्रौपदीस्वरूपनारीरत्नलाभेन समृद्धयत्सु च सत्सु सतमानन्दः समवि-
कनपुण्यदित्यर्थः ॥ ८ ॥

आप लोग जो लाक्षागृहसे बन गये, और आपने जो साक्षात् रति सृष्टी प्रिया द्रौपदी
का पाणिग्रहण कर दिया इन दोनों बातोंसे सज्जनोको आनन्द हुआ, फलतः हम भी
आपके इन बन्धुदर्योंसे प्रसन्न हैं ॥ ८ ॥

स्वतोभातमतीनां वः कुतो वाऽन्यानुशासनम् ।

मौनं तु सुहृदाख्येये दूनं वक्तारमादिशेत् ॥ ६ ॥

स्वतोभातेति । स्वतः आत्मना भाताः प्रकाशिताः मतयः कर्त्तव्याकर्त्तव्यबुद्धयो
येषां तादृशानाम् भवतां पाण्डवानाम् अन्यानुशासनम् परकृतं हिताहितोपदेश-
नम् कुतः ? नोपपद्यत इत्यर्थः । किन्तु सुहृदाख्येये मित्रवाच्ये विषये मौनम्
मृकीभूयावस्थानम् वक्तारम् वचनसमर्थम् जनम् दूनम् सन्तप्तम् आदिशेत्,
यदि वक्तुमीशः स्वतोभातमतीनामपि हिताहितं न भूयात्तदासौ कदाचित्तापमनु-
भवेदिति बुद्ध्वा स्वतो विवेकिनोऽपि भवतः किञ्चिदुपदिशामीत्याशयः ॥ ९ ॥

यद्यपि आप स्वयं हिताहितज्ञानसम्पन्न हैं, आपको दूसरोंको उपदेशकी आवश्यकता
नहीं है, परन्तु मित्रोंको जो बात कहनी चाहिये उस बात में चुप्पी लगा जाना कमी
सन्तापप्रद हो जाया करता है, इसलिये आपसे कुछ कहना चाहता हूँ ॥ ९ ॥

अष्टमी किल शिखा वधूरियं भाति याजमखवेदिवर्हिषः ।

यूयमभ्रसरिता वृतान्वयाः पावनः खलु भवत्समागमः ॥ १० ॥

अष्टमीति । इयम् प्रत्यक्षदृश्या वधूः द्रौपदी याजमखवेदिवर्हिषः याजनामक-
मुनेः मन्त्रे पुत्रेष्टियानो याः वेदयस्तासु स्थितस्य वर्हिषः अग्नेः अष्टमी सप्ताधिका
शिखा ज्वाला (इव अतिप्रकृष्टप्रकाशा पृत्ता च) अस्तीति शेषः, यूयम् पाण्डवाश्च
अभ्रसरिता गङ्गया वृतः स्वपरिणेत्यत्वेन स्वीकृतोऽन्वयः वंशो येषां तादृशाः, भवतां
द्रौपद्या युष्माकं च समागमः दाम्पत्यलक्षणः सम्बन्धः पावनः अतितरां पवित्रः,
पुरा द्रुपदो याजं पुरोधसं कृत्वा पुत्रीयामिष्टिमकृतेति तत एव च द्रौपदी जातेति
तस्यास्तन्मखवेदिवर्हिषिशिखात्वमुक्तं तेन तस्याः कुलशुद्धिरभिधीयते, भवतां च
वंशो गङ्गया वृतस्तद्युष्माकं समागमोऽतितरां पवित्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

आपकी वधू द्रौपदी क्या है, याज नामक ऋषि द्वारा सम्पादित पुत्रीवेष्टि वागकी
वेष्टीमे अवस्थित बहिरुकी आठवीं शिखा है, और आपके वंशको स्वयं गङ्गाने (शान्तनुके
साथ विवाह करके) वरण किया था, अतः आप लोगोंका यह विवाहसम्बन्ध अतीव
पवित्र है ॥ १० ॥

जायया च पतिभिश्च कदाचिज्जायते स्म नहि दम्पतिशब्दः ।

अद्भुतस्य खलु तस्य जगत्यामर्थतामनुभवन्ति भवन्तः ॥ ११ ॥

जाययति । जायया भार्यया (एकस्या भार्याया व्यञ्जनार्थैकवचनम्) पतिभिः
स्वामिभिः बहुभिः (बहुवचनमत्रापि साम्प्रियायम्) दम्पतिशब्दः कदाचिदपि
नहि जायतेस्म भवतिस्म एका भार्या पतिश्चैक एतद्बोधयितुमेव दम्पतिशब्दः

न तु बहवः पतयः पत्नी चैकेति बोधयितुम् । जाया च पतिश्चेति विग्रहे
स्य दम्भावो निपात्यते, तदा दम्पतिशब्दसिद्धिः न च दम्पतिशब्दः स्व-
भावती । जायामेकां तत्पतिश्चैकमभिधत्ते, नत्वेकाधिकपतिसहचरितामेकां भार्यामा-
हेत्यर्थः । वृयम् पाण्डवाः द्रौपदी च अदभुतस्य आश्चर्यकरस्य तस्य दम्पती शब्दस्य
वर्धताम् वाच्यत्वम् अनुभवन्ति । एका द्रौपदी भार्या भवन्तश्च पञ्चपाण्डवाः पतयः
इति न श्रुतं पूर्वमित्याश्चर्यं जनयति लोकानामित्याशयः । स्वागतावृत्तम् ॥ ११ ॥

जाया—स्त्री एक हो और पति बहुतसे हों, इस अर्थमें दम्पति शब्दका प्रयोग कभी भी
नहीं हुआ था, यह आश्चर्यकी बात है कि आप पाण्डव तथा द्रौपदी उसी दम्पति शब्दने
कहे जाते हैं । अर्थात् आप पाँचों पाण्डव द्रौपदीरूप एक पत्नीसे दम्पति कहे जाते हैं वर
अदभुत बात है ॥ ११ ॥

एकस्मै स्पृहयालूनामिष्टाय सुधियामपि ।

करस्थमेव त्रुवते कलहं निधनावधिम् ॥ १२ ॥

एकस्मै इति । एकस्मै इष्टाय अभिलषितवस्तुने स्पृहयालूनाम् कामनाशालिनां
सुधियां कर्तव्यज्ञानवताम् अपि निधनावधिम् मरणान्तम् कलहं विरोधम् कर-
स्थम् हस्तगतम् अनायासलभ्यम् एव त्रुवते वदन्ति नीतिविद् इति शेषः । एक-
मेव वस्तु कामयमानाः सुधियोऽपि विरुध्य मरणान्तं तत्फलमाप्नुवन्तीति नीति-
कुशला वदन्तीति भावः । तथोक्तं प्रसन्नरावदे—'एकामिपाभिलाषो हि मूलं वैर-
महातरोः' इति ॥ १२ ॥

एक ही वस्तु की कामना करनेवाले सुधीजन भी मरणान्तिक परस्पर वैरकी अनायास
ही प्राप्त कर लेते हैं, ऐसा नीतिज्ञोंका कथन है । यदि एक ही वस्तु की कामना दो व्यक्ति
करने लें तो वे कितने भी बुद्धिमान् क्यों न हों, उनमें मरणान्त विरोध अनायास
उत्पन्न हो जाता है ॥ १२ ॥

सुन्दोपसुन्दौ सहजावभीकौ सुरेष्विव कापि सुराङ्गनायाम् ।

अन्योन्यमाहत्य पुरा यमस्य मनोभवेषोरिव लक्ष्यमास्ताम् ॥ १३ ॥

सुन्दोपसुन्दौ इति । पुरा पूर्वसमये सुन्दोपसुन्दौ नाम तद्वज्रौ सोदरौ भ्रान्तौ
सुरेषु देवेषु (अभीकौ-निर्मयी) इव क्वापि सुराङ्गनायाम् तिलोत्तमाख्यायां देव-
ललनायां विषये अभीकौ कामुकौ सन्तौ अन्योन्यम् परस्परम् आहत्य प्रहार
कृत्वा मनोभवेपोः कामवाणस्य इव यमस्य लक्ष्यम् चक्षुर्विषयः वेध्यश्च वास्ताम् ।
सुन्दोपसुन्दौ नाम सोदरौ राजसौ तिलोत्तमां कामयमानौ परस्परप्रहारेण मृता-
विति पौराणिकी कथा । तौ हि देवेष्वभीकौ निर्मयी तिलोत्तमायाश्चाभीकौ कामु-
का—'अभीकः कामुके ऋगे शंभौ च भयवर्जिते' इत्यमरः । यथा च तौ कामवाणानां

लक्ष्यौ वेध्यौ जातौ तथैव यमस्यापि लक्ष्यौ दर्शनविपर्यौ जातवः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥

पुगने जमानेनें सुन्द उपसुन्द नामक सोदर प्राता दो राक्षस हुए थे, व दवोंसे जिस प्रकार अभीष्ट (निर्मय) थे उसी प्रकार तिलोत्तमाके विषयमें अमीक-कामुक थे, फलतः एकने दूसरे पर प्रहार किया और जिस प्रकार वे कामदेवके वागोंके लक्ष्य-वेध्य हुए थे उसीप्रकार यमके लक्ष्य-दृग्गोचर बने, यमपुर गये । इस श्लोकमें-अमीक-निर्मय एवं कामुक, लक्ष्य-वेध्य एवं द्रष्टव्य यही श्लेष चमत्कार उत्पन्न करता है ॥ १३ ॥

तत्सौभ्रात्रशारव्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।

भवतां मारिचापेषू भवतां मा वधूकृते ॥ १४ ॥

तदिति । तत् एकपत्नीविषये बहूनामनुरागस्य विपदाघायकत्वस्य दृष्ट्वा-
द्वेनोः भवतां पाण्डवानां सौभ्रात्रं आतृस्नेह एव शारव्यं लक्ष्यं तस्य द्वैधीकरणं
भेदनम् एव केलिः तस्मै मारिचापेषू कामस्य धनुर्बाणौ वधू कृते द्रौपदीं निमित्ती
कृत्य मा भवताम् न जायेताम् । अयमाशयः—एकस्याः कामिन्या विषये एकाधि-
कासक्तेर्भयावहत्वस्य दृष्टान्तैः प्रमितत्वेन सम्भवति भवतामपि सौभ्रात्रं कामस्य
चारुवागौ छिन्वातां तन्माऽस्तु, अतः पूर्वत एव तद्विषये भवद्भिर्भवितव्यं दत्ताव-
धानैरित्याशयः ॥ १४ ॥

ऐसा न हो कि कामदेवके धनुषवाग द्रौपदीके निमित्त आप लोगोंके आतृस्नेहको
लक्ष्य बनाकर उसके भेदनकी केलि करने लगे, अर्थात् द्रौपदी विषयक कामवासनासे
प्रेरित होकर आप लोग भाई-भाई में कहीं लड़ न जाये ॥ १४ ॥

इति रहस्यं तपस्विनिदेशं शुभं दर्कं तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तस्यैव सम-
क्षमसिधारासगन्धां संधामिमामाववन्धुः ।

इतीति । इति प्रोक्तप्रकारकं रहस्यं गोप्यं तपस्विनिदेशं महर्षेर्नारदस्याज्ञां
शुभोर्दर्कं कल्याणोपपादकं तर्कयन्तः भावयन्तः, तपस्विनोऽमुनानिदेशेन कल्याण-
मस्माकं जायेतेति परामृशन्तस्ते युधिष्ठिरादयः कौन्तेयाः कुन्तीपुत्राः तस्य नारदस्य
समक्षम् पुरत एव असिधारासगन्धाम् स्वङ्गधारासदृशीं दुर्लभ्याम् इमाम् वक्ष्य-
माणप्रकाराम् सन्धाम् प्रतिज्ञां नियमम् आववन्धुः कृतवन्तः । 'सन्धा प्रतिज्ञा
पर्यादा' इत्यमरः ।

इत प्रकारका रहस्यभूत महर्षि नारदका वचन कल्याण कर समझते हुए पाण्डवोंने
नारदके सामने ही यह असिधारा सन्धा दुर्लभ्य प्रतिज्ञा वाच ली ।

एते वयं चातका इव जीवनमयं वर्षमेकैकमवलन्व्य प्रियया सममनया
मुखेन वत्स्यामः ।

एते इति । एते वयं पाण्डवाः (पञ्चापि भार्यया एकया कृतविवाहाः) चातकाः पश्चिभेदाः इव जीवनमयम् विरोधनिरोधद्वारा जीवनप्रदम् एकैकं वर्षम् सम्वत्सरं वृष्टिं च अवलम्ब्य अनया प्रियया द्रौपद्या मम सुखेन आनन्देन वत्स्यामः स्यास्यामः । यथा चातका जीवनप्रदं जलवर्षमेकमादाय सुखं जीवन्ति तथा वयमपि भियोविरोधपरिहारेण प्राणरक्षोपायं सम्वत्सरमेकमवलम्ब्य प्रिययाऽनया सहसुखं वत्स्याम इत्यर्थः । अत्र गद्यखण्डे जीवनमयम् इत्यत्र जीवनमयम् इत्यस्य जलरूपं वर्षमिति चातकपक्षे पाण्डवपक्षे च जीवन प्रदम् वर्षम् कालपरिमाणभेदमित्यर्थभेदः । स्पष्टमन्यत् ।

हम पाण्डव एक वषका नियम बाध लेते ह, जिससे परस्पर विरोध छूट जायगा हमारे जीवनकी रक्षा होगी, और प्रिया द्रौपदीके साथ मानन्द रहेंगे, जैसे चातक एक वृष्टि जलको पाकर अपनी प्रियाके साथ मानन्द रहता है । नियम ऐसा होगा कि उसे कोई खानेका माहम नहीं करेगा, वह हमारे बीचमें नञ्वाग्नी धारणी तरह रहेगा ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सोऽयं वृजिनं विहातुमजिनं परिधाय सुकृतसार्थसमर्थोपकृतीर्थपरिमृष्टास्वष्टासु दिक्षु तत्रिगुणसंख्यान्पश्चान्क्षेपयेदिति ।

नयमनंशिविति । तथाभूतेषु वदसन्धेषु एकं वर्षमनया सहामुकस्तिष्ठेदिति कृतनियमेष्वस्मासु पाण्डुपुत्रेषु सत्सु योऽन्यतम पाण्डवः मिथुनकृतोपवेशे सभायेंण पाण्डवान्यतमेनाध्युषिते देशे स्थाने दृशाऽपि (किमुतकायेन) प्रविशेत् सोऽयं वृजिनं विहातुं पापं परिमार्जयितुम् अजिनं चर्म परिधाय वसित्वा सुकृतसार्थसमर्थोपकृतीर्थपरिमृष्टासु पुण्यराशिजनक तत्तत्तीर्थयुतासु अष्टासु दिक्षु तत्रिगुणसंख्यान् चतुर्विंशतिम् पक्षान् पञ्चदशदिग्गम्यक्रमकालान् क्षेपयेत् गमयेत् । यत्र द्रौपद्या सह स्थानुं निर्धारितपर्यायः कश्चिदस्मासु तिष्ठेत्तत्र स्थाने यदि तदितरः कश्चनास्मासु प्रविशेत् तदा कृतनियमभङ्गः सः नियमभङ्गनरूपं पापं प्रहालयितुं यततपस्विशेषः सन् पुण्यप्रदतीर्थयुतास्त्रष्टासु दिक्षु भ्रान्यन् दिक्संख्यात्रिगुणसंख्यान् पक्षान् व्यतियापयेत्, वर्षमेकं गमयेदित्यर्थः । 'कलुषं वृजिनंनोऽयम्' इत्यमरः ।

नियम बांध लेने पर एक आठनीके साथ जहाँ पर द्रौपदी बठी सोई रहेंगा वहाँ कोई दूसरा पाण्डव नञ्वा जायगा तो वह नियम भङ्गजन्य पापके प्रक्षालनके लिये चर्म पहनकर (नपस्वी वैष धारण करके) पुण्य राशि प्रदान करनेवाले तीर्थोंसे युक्त आठों दिशाओंमें चौबीस पक्ष (एक वर्ष) वितावे ।

राजा निदेशकृदभूदिति धातुसूतोरन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।

यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीतेवीणागुणे विवशरिङ्गणमङ्गुलीनाम् ॥१५॥

राजेति । मृदुकण्ठगीतेः मधुरकण्ठध्वनेः घातसूनोः नारदस्य पाणिः करः वीणागुणे वीणोपरि अङ्गुलीनां करजानां विवशरिङ्गणम् अन्वायत्तं चलनमकरोत् (स्वतोऽङ्गुलयः पश्चिलिताः) इति अङ्गुलीनां स्वतः सञ्चारः—राजायुधष्ठिरः निदेश-
कृत् उक्तपालनकरः अभूत् इति कर्णान् निरवधेः अनन्तायाः अन्तर्मुदः आन्तरि-
कानन्दस्य चिह्नम् आस बभूव । युधिष्ठिरं नारदोक्रमर्थं स्वीकृतवति सति यन्नारदस्य
करो वीणागुणोपरि व्रमणं चक्रे, तेन नारदस्य हृदये राज्ञा आज्ञापालकत्वं प्रतीत्यो-
त्पद्यमानस्य महान् आनन्दस्यानुमानमजायतेत्यर्थः । अत्र विवशाङ्गुलीस्त्रलनेना-
न्तर्मुदोऽनुमानालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

नभः कण्ठ इति शब्दे नादो । अङ्गुलियों करवशं वीणाके तारोपर नांचने लगीं-
रहीने वह प्रकट होना था कि कणाके पुत्र नारदके हृदयमें युधिष्ठिर द्वारा अपनी अज्ञाके
मान स्थित जानेसे अनाम आनन्द हो रहा है ॥ १५ ॥

तस्मिन्नभःसरणिमुत्पतिते मुनीन्द्रे सा तेषु पञ्चसु समं ववृते मृगाक्षी ।

सांक्रन्दनेषु विटापध्विव दानलक्ष्मीर्मानोभवेषु जयमिन्द्रिरिवाशुगेर्षु ॥ १६ ॥

तस्मिन्ना न । तस्मिन्दुर्नीन्द्रे नारदं नभः सरणिम् आकाशमार्गं प्रत्युत्पतिते
उद्धते सति सा मृगाक्षी हरिणनेत्रा द्रौपदी पञ्चसु तेषु पाण्डवेषु युधिष्ठिरादिषु पञ्चसु
साङ्क्रन्दनेषु इन्द्रस्वामिकेषु पारिजातादिषु विटपिषु तरुषु दानसम्पदिव वितरण
सम्पद्धिगिव पञ्चसु मानोभवेषु कामसन्धन्विषु आशुगेषु वाणेषु मिन्द्रिः सर्वलोक
जय इव समं तुल्यातुराग ववृते स्यता । अयमाशयः—नारदं वक्तव्यमुक्त्वा स्वर्ग-
मार्गं प्रत्युत्पतिते सति सा द्रौपदी पञ्चापि पाण्डवान् समेनानुरागेण प्रसादयामास,
यथा पञ्चसुपि सुरतरुषु समानैव दानलक्ष्मीर्यथा वा पञ्चसुपि कामवाणेषु समैव
त्रिजयशक्तिरिति । मालोपमाञ्जलकारः, 'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते'
इति लङ्गान् ॥ १६ ॥

नारद जब आकाशमार्गसे ऊपर उड़ गये तब वह मृगाक्षी द्रौपदी पांचो पाण्डवों पर
समान भावसे अगते लगीं, वैसे पांचों सुरतरुओंपर दानशक्ति समान रहती है और
कन्दारों पर पांचो वाणों पर भा लौक विजयशक्ति तुल्य ही रहती है ॥ १६ ॥

विप्रः कञ्चन तत्र जावय मुजाबुद्धृत्य चौरैर्द्वैता

गात्रो मे निखिला हतोऽस्मि विविना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।

राजन् ! राज्यमिदं विमुञ्च वसुधां शास्मीति सर्वान्मृपा-

क्त्विवा हामयमीति रोषकटुशब्दर ययौ मूपतेः ॥ १७ ॥

विप्रः कश्चनेति । तत्र इन्द्रप्रस्थपुरि जालु कदाचित्—‘निखिलाः सर्वाः मे गावः, चौरः तस्करैः हताः चौर्येणनीताः विधिना भाग्येन हतोऽस्मि मृतोऽस्मि, वत्सोऽपि एकोऽपि वत्सो न शिष्यते न त्यक्तः, हे राजन् युधिष्ठिर, इदं (यत्र ब्राह्मणस्वमपि न सुरक्षितं तादृशमुपद्रवभूयिष्णं) राज्यम् विमुञ्च त्यज, अहं तव स्थाने वसुधां शास्मि, पालयामि (मयि पालयति च नोपद्रवाः स्युरिति व्यङ्ग्यम्) । इति एवम्, सर्वान् नृपान् किं हासयसि ? सर्वेऽपि राजन् ईदृशा एव वलीवाः सज्जाना यैर्ब्राह्मण रक्षाऽपि न कर्तुं पार्यते इति किमुपहासस्य पात्राणि करोषि ? इति एवञ्च रोपकटुवाक् कोपकठोरवचनः कश्चन विप्रो ब्राह्मणः भुजाबुद्धयत् हस्तावुत्थाप्य (आक्रोशन्) भूपतेर्धर्मराजस्य द्वारं ययौ प्राप्तः । कदाचिदेको ब्राह्मणो युधिष्ठिरस्य द्वारमायातः सन् आक्रोशद्यत् मम गावश्चौरैर्हताः, त्वं भुञ्जराज्यं तव राज्यस्थितिर्नोपयुक्ता, त्वया राज्ञा सर्वेषां राज्ञामुपहासा भवतीति कथितवांश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किंसा समय एक ब्राह्मण युधिष्ठिरके दरवाजे पर आया, वह दोनों हाथ उठाकर क्रोधके मारे कड़वी बातें कह रहा था कि—हमारी सारी गावें चौरोंने हरली हैं, भाग्यने मुझे मार दिया, एक बछड़ा भी नहीं बचा है, महागज, आप राज्य त्याग कर दें, मैं इस राज्यका शासन करूँगा (जिससे अपराधीको दण्ड दिया जा सके) आप क्यों अपनी अकर्मण्यतासे सभी राजाओंका उपहास करवा रहे हैं ? ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा त मधुरस्मितोऽथ विजयः कृत्वासनादुत्थितिं

नत्वाङ्घ्रौ समवेक्ष्य भृत्यमिह मां ब्रह्मन् ! सहस्र्य क्षणम् ।

गावस्ते स्वयमात्रजेयुरधुनेत्याश्वास्य दस्यून्पुरः

प्राविक्षन्मनसा ततस्तु नृपतेः शंखाय गेहं स्वयम् ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा नमिति । अथ विप्रकृताक्रोशश्रवणानन्तरम् मधुरस्मितः मिष्टहासो विजयः अर्जुनः तं विप्रम् दृष्ट्वा पुरोवीक्ष्य आसनात् उत्थितिं कृत्वा ब्राह्मणस्य सत्काराय स्वमासनं विहायोत्थाय अङ्घ्रौ ब्राह्मणस्य चरणद्वेजे नत्वा प्रणम्य हे ब्रह्मन्, मां भृत्यं स्वसेवकं समवेक्ष्य मत्वा क्षणं सहस्र्य तिष्ठ दासे मयि दयां कृत्वाऽत्र मां प्रतीक्षस्वेत्यर्थः । अधुना सम्प्रति ते तव ब्राह्मणस्य गावः चौरापहता धेनवः स्वयम् धात्मनैव आत्रजेयुः परावृत्त्यागच्छेयुस्तत्राधिकस्य प्रयासस्यावश्यकतानास्तीत्यर्थः । इति एवं प्रकारेण (तं ब्राह्मणम्) आश्वास्य धैर्यं लभयित्वा पुरः प्रथमं मनसा दस्यून् विप्रगावापहारकान् चौरान् प्राविक्षत् प्रविष्टः तान्भ्यादवान्, कथमे स्युरमीचौरा इति चिन्तितवान्, परतश्च ततः शंखाय शंभ्रमासादयितुं नृपतेः धर्मराजस्य गेहं विश्रामागारं प्राविक्षत् प्रविष्टवान् । अत्र प्राविक्षत् इत्यस्य मनसेतिकरणयोगे चिन्तनार्थता, निरूपपदकत्वे तु स्वार्थपरतेति बोध्यम् ॥ १८ ॥

उस आक्रोशपरायण ब्राह्मणको देखकर अर्जुन आसन छोड़कर खड़े हो गये, उसके

चरणोंमें शिर नवाया । आप मुझे अपना दास समझकर कुछ देरके लिये ब्रह्म प्रतीक्षा करें; आबकी गाँवें नुद लौट जावेंगी, इस प्रकार ब्राह्मणकी आशामें करके अर्जुनने पहले मनसे चोरोका विचार किया,—सोचा कि ब्राह्मणकी गाँवोंका लुगनेवाला कौन हो सकता है ? इसके बाद नुद शरीरसे धर्मगजके विश्रामागारमेंसे शरू लेनेके लिये उभरने पेट गये ॥

तत्र तेन जगृहे तगस्विना चक्षुषा नृपतिरङ्गनास्वः ।

पाणिना च सशर शरासनं पूर्णये सपदि विप्रवासयोः ॥ १६ ॥

तत्र तेनेति । तत्र नृपतेर्भवने तरस्विना बलवता वेगवता च तेन अर्जुनेन अङ्गना-ससः स्त्रीद्वितीयः द्रौपद्या युक्तः नृपतिः युधिष्ठिरः चक्षुषा नयनेन सशरं वाग्भ्युतं शरासनञ्च पाणिना हस्तेन सपदि तत्काले विप्रवासयोः विप्रगृहवियोगयोः पूर्णये भरणाय मंगमाय च जगृहे दृष्टः उपादीयत च । अयमाशयः—तस्मिन् भवनेऽर्जुनो राजानं द्रौपद्या सह शयानं दृष्टवान् येन पूर्वोक्तप्रतिज्ञालुसारं तेन विप्रवासः—चतुर्विंशतिं पञ्चान् यावत् नीर्यप्रवासः पूरणीय अपतितः, तत्रैव गृहे चासौ शर-युतं स्वं धनुर्गृहीतवान्येनासौ चौरैरपहता गाः प्रत्यानीय ब्राह्मणस्य वासं गृहं पूरयिष्यतीति ॥ १६ ॥

राजाके कर्मे अकर अर्जुनने अपने नेत्रसे द्रौपदीके साथ वर्तमान युधिष्ठिरको देख्य, जिसने उनको नारदके सामने किये गये नियमके अनुसार शौर्यप्रवास करना पड़ना और हाथसे धनुषबाण उठाया, जिसके बाग वे हरी गई गाँवें लौटा कर ब्राह्मणके घर-विप्रवास—को गोपनसे पूर्ण करेंगे ॥ १६ ॥

विनिर्गतोऽसौ विशिखानिव स्वकान् विमुक्तजीवान्विरचय्य तस्करान् ।

नितान्तवेगामित्र गोपरम्पराम् निवर्तयामास शुचं द्विजन्मतः ॥ २० ॥

विनिर्गत इति । असौ गृहीतशरासनः शतचापोऽर्जुनः विनिर्गतः स्वपुरादिष्क्रान्तः सन् स्वन् स्वीयान् निजान् विशिखान् वाणानिव तस्करान् चौरान् विमुक्तजीवान् त्यक्तप्रत्यञ्चान् मुक्तप्राणांश्च विरचय्य कृत्वा नितान्तवेगाम् अनिवेगेन प्रधावन्तीम् गोपरम्पराम् इव नितान्तवेगान् अतिप्रवृद्धां द्विजन्मतो ब्राह्मणस्य शुचम् शोकम् निवर्तयाम गृहं प्रत्यावर्तयामास समापयामास च । अयमर्थः—चापमादाय चलितोऽर्जुनः स्वधनुःप्रत्यञ्चान् वाणान् विमुच्य तस्करान् गतजीवितांश्च विधाय गृहाभिमुखधावितया सान्निध्यवेगामित्र ब्राह्मणस्य गां तदीयां प्रवृद्धां शुचम् अपि निवृत्तां चकार । अत्र जीवाशब्दस्य प्रत्यञ्चा जीवितं चार्थः—तथा चामरः—'जीवा जीवन्तिका भूमिर्माँर्वी जीवितवृत्तिषु' इति । अत्र नुल्ययोगिता द्वयम् ॥२०॥

अर्जुन चान् देकर गाँवसे वाहर हुए, बाणोंको प्रत्यञ्चले छोड़ा और धनुषगनकी जीवन्तिका समाप्त हुई, अनन्तर मुक्त हुई गाँवें वेगके साथ ब्राह्मणके घर लौट आई और मादनका बड़ा दुःख शोक निवृत्त हो गया ॥ २० ॥

प्रयाणनमे तदनु स्वमौलौ पार्थस्य जज्ञे नियमाभिपेकः ।

प्रागेव तीर्थोपगमान्पवित्रैर्वाध्वैर्नरेन्द्रस्य वियोगभीरोः ॥ २५ ॥

प्रयाणनञ्च इति । तदनु ब्राह्मणमन्वान्धगर्वाप्रत्यावर्त्तनानन्तरम् प्रयाणनञ्च नीय-
यात्रार्थं युधिष्ठिराज्ञामाम् दयितुं तच्चरणप्रणते पार्थस्य स्वमौलौ निजमन्त्रकं वियोग-
भीरोः अर्जुनवियोगाद्भीतस्य नरेन्द्रस्य राज्ञोयुधिष्ठिरस्य वाध्वैः अध्वनिः तीर्थो-
पगमान् तत्तर्त्ताथप्राप्तं पूर्वमेव नियमाभिपेकः व्रतस्नानम् जज्ञे अजायत । अय-
माशयः—ब्राह्मणस्य गाः प्रत्यावर्त्त्य नियमरत्नाथं तीर्थभ्रमणायोद्यतोऽर्जुनो गजश्र-
रणयोः प्रणतस्नान्यां स्थितो तद्वियोगभीतस्य राज्ञो नयनाभ्यां प्रवहमानोऽध्व-
मरोऽर्जुनस्य शिरसि पतिन्वा तं स्नपयामास, मन्येऽर्जुनस्तीर्थं प्राप्तेः पूर्वमेव निय-
माभिपेकं प्राप्तवानिति । अत्र गम्योत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २५ ॥

ब्राह्मणकीं गार्गाकीं शूटा कर अर्जुनं नारदके सामने की गः प्रतिशके पालनाय
तीर्थयात्राको तैवारी करके राजाको आज्ञा प्राप्त करनेके लिये उनके चरणों पर शिर रखा,
अर्जुनके भावी वियोगसे दुःखी युधिष्ठिरकी आनोसे आंनका प्रवाह वह चला, बसते
उनका शिर भोग गया, ऐसा लगता था मानों अर्जुनको तंछोंमें पहुँचनेसे पूर्व ही नियम-
स्नान प्राप्त हो रहा हो ॥ २५ ॥

स धीरधीरत्युच्छिन्नेन कृच्छ्रेण राज्ञा कृताभ्यनुज्ञो बलकलं घनं घना-
बलह्वनाय परिधाय मलयानिल इव मनुष्यधर्मणा राजन्वर्ता काष्ठं प्रति-
ष्टमानस्तपःप्रमादितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साक्षान्कृपामिव भगी-
रथरथपथानुसारिणीं तरंगिणीमुपगम्य तत्र पवित्रासु वीचिषु ग्रायंतननि-
यमाय ऋचोऽध्वमर्षणीर्जपन्मज्जनमकार्षीत् ।

स धीरधीरिति । धीरधीः गर्भरत्नद्वयः सोऽर्जुनः अत्युच्छिन्नेन अनिमृद्वेन
कृच्छ्रेण अर्जुनवियोगकष्टेन राज्ञा युधिष्ठिरं कृताभ्यनुज्ञः गन्तुमनुमतः सः घना-
बलह्वनाय ईपद्मिषुक्तं युधिष्ठिरदर्शनजन्यनियमभङ्गकृतमहापातकक्षपणाय घनं
सान्द्रं बलकलं तच्छबन् परिधाय वनिन्वा मलयानिलः दक्षिणपवन इव मनुष्य-
धर्मणा कुबेरेण राजन्वर्ता शोभनराजयुक्ताम् काष्ठामुत्तरां दिशं प्रतिष्टमानश्चलितः
सन्, तपः प्रमादितस्य तपस्यया तोषितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य शिवस्य
साक्षात् कृपाम् भगीरथेऽनुग्रहमिव भगीरथरथपथानुसारिणीम् यथा दिशा भगी-
रथस्य रथोगतस्तथा दिशागतां तरङ्गिणीं नदीं गङ्गाम् उपगम्य प्राप्य तत्र गङ्गायां
पवित्रासु स्वभावपृतासु वीचिषु तत्तरङ्गेषु ग्रायंतन नियमाय मायङ्कालिककर्मव्य-
भूतस्नान्याविधिपूर्त्तये अध्वमर्षणीः पापापनोद्विनीः ऋचः मन्त्रान् जपन् स्वावर्त्तयन्
मज्जनम् स्नानम् अकार्षीत् ॥

१. 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञो' । २. 'बलकलह्वनाय' । ३. 'रथानुत्तारिणीम्' । इति पा० ।

गम्भीरं हृदि अर्जुनको मशगड सुधिष्ठिरने वडे कष्टसे तौर्ययात्रायां अनुमति दी,
अनुमति प्राप्त करके अर्जुनने उस नियममद्गज्जन्म महात् पापके प्रक्षालनार्थे गाढ़ा बल्कल
धारा कर दिया. इसके बाद वह मल्याचर जैसे उत्तरको ओर चला ही उसी तरह कुवेर
द्वारा सुगड प्राप्ति (कुवेर प्राप्ति) दिशा उत्तर दिशाको पस्थित हुए, मार्गमें उनको
तपस्वा द्वारा प्रमत्त जिये गये भगवान् शङ्करको कृपा तुल्य, सर्गारथ रथ यथा अनुमान
करनेवाया गङ्गा नदी प्राप्त हुई, उनके पवित्र जलमें स्नान करके त्रापं समथ प्राप्त सग्याके
प्रसन्नमें शान नाशक मन्त्रवा जय जिये ॥

नालीकाङ्कुलनयमंजले स्वलित्वा मन्नाऽवः पयसि रमेव तत्र काचित् ।
नं दृष्ट्वा भुजगमुता मिथो रिरंसुः संतुष्टा हृदयमिवानयस्त्वगंहम् ॥ २२ ॥

नालीकाङ्किते । तत्र गङ्गायाम् (मायङ्काले) नालीकात् कमलात् कुवलये यः
महकनः सन्प्लुत्यगमते तत्र स्वलित्वा अवः पयसि जलान्तः भगना रमा लक्ष्मीरिव
स्थिता काचित् भुजगमुता नागकन्या उल्लसीनाम तम् अर्जुनम् दृष्ट्वा अवलोक्य
सन्तुष्टा आकृष्टा तनी मिथः एकान्ते रिरंसुः तेन मह विहचुक्रामा सर्ता हृदयम्
स्वचित्तम् इव गंहम् निजमङ्गलम् आनयत् । सा तं पूर्वं यथा हृदये कृतवती तथैव
त्रगृहमप्यानीतवतीत्यर्थः । लक्ष्मीः कमलवासिनी, सा हि सायं न्वावासकमले
सङ्कुचति सति चन्द्रविकासि कमलं कुवलयमुत्प्लुत्यगच्छन्ती पयसि पतिताऽथो
निभगना, मेव प्रतीयमाना काचनोल्लसीनाम् नागकन्या पयसि स्नान्तमर्जुनं दृष्ट्वाऽऽ-
कृष्टचित्ता नं पूर्वं हृदये न्यापितवती पश्चाच्च स्वगृहं प्रापितवतीत्यर्थः । अत्र रसोप-
मयोल्प्या अलौकिक सौन्दर्यसम्पन्नं चोच्यते ॥ २२ ॥

कमलमें बात करनेवाली लक्ष्मी एक दिन सायंकालमें मुँदरे हुए कमलसे कूट कर
कुवलयमें जा रही थी, शङ्कर शान्तने गिर गई, उसीके समान प्रतीत होनेवाली कोई
उल्लसी नानवी नागकन्या. जो उस गङ्गाके जलमें बात करती थी, अर्जुनको देख कर आकृष्ट
हो गई और एकान्तमें उनके साथ रमय करनेकी इच्छासे जैसे पहले उसको अपने हृदयमें
प्रवेश कराया, उसी तरह उन्हें अपने घर ले गई ॥ २२ ॥

प्रहृष्य हृदि तत्रैषा मनुष्यं फणिनां रतैः ।

संतर्पयितुर्नारिभे कन्दर्पसममर्जुनम् ॥ २३ ॥

प्रहृष्येति । तत्र गङ्गायाम् अवस्थिते स्वगृहे एषा उल्लसी हृदि मनसि प्रहृष्य
वादनगोत्र्य पुहयलमेत सन्पुष्य कन्दर्पसमं कामसमानसौन्दर्यं मनुष्यम् मानव-
वंशोद्भवं तमर्जुनं फणिनां रतैः नागलोकोचितैः रतिप्रकारैः सन्तर्पयितुं प्रसादयितु-
मार्गमे उपचक्रमे । द्रुलभममागमं नरं रत्नयितुं तदनुनूतनागलोकोचित रतानि
प्रकाशयार्जुनं विनोदित वतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अर्जुनको प्राप्त करके उल्लूही हृदयमें बहुत प्रसन्न हुई, मनुष्य योनिमें उत्पन्न अर्जुनको, जो रूपमें कण्डर्पके समान थे—प्रसन्न करनेके लिये उसने नागोचित रतिका प्रयोग करना प्रारम्भ किया ॥ २३ ॥

भोगाय तस्या भुजगेन्द्रपुत्र्याः फूत्कार एव स्फुटसीक्रियासीत् ।

कस्तूरिकाङ्कोऽजनि कण्ठनैल्यं फणामणिः पल्लवशेखरोऽभूत् ॥ २४ ॥

भोगायेति । तस्याः भुजगेन्द्र पुत्र्याः नागराज कन्यायाः उल्लूच्याः भोगाय रति-
सुखाय फूत्कारः सर्पजातीयश्वासः एव स्फुटसीक्रिया प्रकटः सीत्कारः अभूत्,
कण्ठनैल्यम् सर्पजातिस्वभावसिद्धं कण्ठे नीलत्वं कस्तूरिकाङ्कः मृगमद्लेपः अजनि
जातः, फणामणिः फणस्थितं रत्नं च पल्लवशेखरः शिरोभूषणमभूत् । स्त्रियो हि
पत्ये कामयमानाः संभोगसुखाभिव्यञ्जकं सीत्कारं कुर्वते, मृगमदं लिप्यन्ति, शिरसि
भूषणं च धारयन्ति, अर्जुनाय स्निह्यन्ती सोल्लूपी स्वजाति सिद्धं फूत्कारमेव सीत्का-
रमप्राकटयत्, कण्ठनैल्यमेव मृगमद्लेपमविभः, फणामणिमेव च मस्तक भूषणम-
धारयदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

सर्पराजकनया उस उल्लूपीने संभोग सुखानुभवार्थं स्निह्यान्ति च फूत्कारको ही सीत्कार
बनाया, गल्लकी अपनी कालिकाको ही कस्तूरीपद्मलेप बनाया और उनके फणपर वर्त्तमान
नगिते ही शिरोभूषणका कार्य चला ॥ २४ ॥

पाण्योर्ज्यामर्शकाटिन्यं तस्य तत्कुचमर्दने ।

तस्याश्च तन्मुखास्वादे फलायाभूद्द्विजिह्वता ॥ २५ ॥

पाण्योरिति । तस्य अर्जुनस्य पाण्योः करयोः ज्यामर्शेन ग्रन्थिजाघर्षणेन यत्का-
टिन्यम् कठोरत्वम् तत् तस्याः उल्लूपिकायाः कुचयोर्मर्दने विषये, तस्याः उल्लूपि-
कायाः द्विजिह्वता च तन्मुखास्वादे अर्जुनेमुखचुम्बने विषये फलाय उपकाराय
अभूत् । अर्जुनः सततं ज्याया आमर्शेन यत्करस्य काटिन्यमार्जिजत् तदुल्लूपी कठोर-
स्तनमर्दनकाले उपकारायाजायतेवं सोल्लूप्यपि यद्विद्वनयं जिह्वाया अभृत तदर्जुना-
धरपाने तद्दुष्कारकमभूदिति भावः । अत्रोल्लूपास्तनस्य मातिशय कठोरकरमृद्य-
तया कठोरतातिशयः, अर्जुनाधरस्य च जिह्वाह्वया स्वाधरसतया सरसतातिशयः
ध्वन्यते ॥ २५ ॥

धनुषको प्रत्यञ्चका बराबर आमर्शन करते रहनेसे अर्जुनके हाथमें जो कठोरता आ
गई थी, वह उसके द्वारा किये गये उल्लूपी कुचमर्दन कार्यमें उपकारी सिद्ध हुआ, इसी तरह
उल्लूपीको द्विजिह्वता उसके द्वारा विहित अर्जुनाधरपानमें उपकारिका साबित हुई ॥ २५ ॥

सुखाच्चक्षुःश्रवस्तन्व्याः सुरते मीलनं दृशोः ।

चक्रे मणितवैदग्ध्यं तस्य काननकौमुदीम् ॥ २६ ॥

सुखादिति । चक्षुः श्रवाः सर्पस्तत्तन्व्याः नागसुन्दर्यास्तस्या उल्लूपाः दृशोः नयनयोः सुरते रतिकाले (आनन्दानुभवान्) मीलनं पिधानं तस्य अर्जुनस्य मणितवैदग्ध्यं रतिकूजितवैदुष्यम् काननकौमुदीम् अरण्यचन्द्रिकां चक्रे विदधे । यथाऽरण्ये चन्द्रिका व्यर्था तद्रूपभोगक्षमजनदौर्लभ्यात्, तद्वदर्जुनस्यापि रतिकूजितपाण्डित्यं व्यर्थमजायत, तेन सह रममाणायाम् उल्लूपाः चक्षुः श्रवस्तथा चक्षुर्मौलने श्रवसोऽपि मीलितत्वेनार्जुनकृतरतिकूजितपाण्डित्यप्रदर्शनस्य श्रोत्रभावेन वैयर्थ्यादिति भावः । 'चक्षुः श्रवाः कावोदरः फणी' 'मणितं रतिकूजितम्' इत्युभयत्रामरः ॥ २६ ॥

नागसुन्दरी उल्लूपाने जव सुरतमे मजा आनेपर अपनी आंखें मूँद लेती थीं, तब (चक्षुःश्रवा होनेके कारण उसके कान भी मुँद जाते थे । अर्जुनके द्वारा प्रकटीकृत रति कूजित पाण्डित्य जंगलकी चन्द्रिका बन जाते थे, जैसे जंगलमें बिबरी चांदनीका कोई उपभोक्ता नहीं होनेसे वह व्यर्थ जाता है, उसी तरह अर्जुन द्वारा प्रकटीकृत रति कूजित पाण्डित्य व्यर्थ जा रहा था, क्योंकि उल्लूपाने आनन्दान्तरेकते आंखें मूँद ली थी उससे उसके कान भी मुँद गये थे, वह सुनती ही नहीं थी ॥ २६ ॥

श्लाघाकम्पात्प्रियरतेः शिरसोऽन्तःपथाद्धः ।

च्युतो मणिरिवैरावान्सुपुत्रे तनयस्तया ॥ २७ ॥

श्लाघाकम्पादिति । तथा उल्लूपिकया प्रियरतेः अर्जुनकृत सुरतव्यापारस्य श्लाघायाम् अभिनन्दने कम्पात् चलनात् शिरसः मस्तकात् अन्तःपथात् अभ्यन्तरमार्गात् च्युतः मणिः मस्तकस्थं रत्नम् इव तनयः पुत्र इरावान् नाम सुपुत्रे प्रासूयत । अयमाशयः—उत्पत्ती अर्जुनकृतं रतं प्रशंसन्ती यन्मस्तकमकम्पयत्तेन शिरसि स्थितं तन्मस्तकरत्नमभ्यन्तरमार्गात् च्युतं तदिव प्रकाशमानता शालीरावान् नाम पुत्रस्तयाऽजन्मनेति । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

अर्जुन द्वारा की गई रति की प्रशंसामें उल्लूपाने शिर कंपाया, उसके मस्तकका रत्न च्युत हुआ, मानो वही भीतरके मार्गसे निकल आया हो ऐसे इरावान् नामक पुत्रको उल्लूपाने जन्म दिया ॥ २७ ॥

इत्येकिकां स रजनीमपनीय तत्र श्वासैः समं स्वकुलसंभवपृष्टमित्रैः ।

मुक्तस्तया तटगतोऽनुचरान्द्रिजातीनन्तर्वतोऽद्भुतरसैरतनोत्स्ववृत्त्या ॥ २८ ॥

इत्येकिकांमिति । इति प्रोक्तप्रकारेण तत्र उल्लूपी भवने सः अर्जुनः एकाम् एवं एकिकाम् रजनीं रात्रिम् अपनीय गमयित्वा स्वकुलसंभवाः नागवंश्याः नागाः

तेषां पृष्ठस्य मित्रैः (सर्पपर्यायै 'दीर्घदृष्ट' शब्दः, अतश्च स्वकुलसंभवपृष्ठतुल्यैः)
विशालैः दीर्घैः श्वासैः समं मह तथा उल्लपिकथा युक्तः गन्तुमनुमतः सन् तदगतः
गङ्गानारिमायातः अनुचरान् महयात्रियान् त्रिजार्त्तान् ब्राह्मणान् स्ववृत्त्या निज-
वृत्तान्तेन अद्भुतरसैः आश्रयैः अन्तर्वतः (गन्तुयुतान्-मदितान्) युक्तान् अत-
नोत् कृतवान् । उक्तप्रकारेणोत्सर्षा भवने निशामेकामनिवाहा दीर्घैः श्वासैः समं
तथा गन्तुमनुमतोऽर्जुनो गङ्गानारिमागन्त्य तत्र नदागमन प्रतीतमागान् स्वसहयात्रि-
कान् ब्राह्मणान् स्ववृत्तश्रावणद्वारा साश्रयानकृतेत्यर्थः । 'अन्तर्वतानीनु गर्भिणी'
इत्यमरः, तेन अन्तर्वत् पदस्य युक्तत्वमर्थः फलतीति बोध्यम् ॥ २८ ॥

इस प्रकार उल्पीके साथ एक रात विताकर अर्जुन उल्पासे विदा हुए, उसने दीर्घ
श्वासके साथ उन्हें विदा किया. वह गङ्गातट पर अग्ये और वहाँ पर उनकी प्रतीक्षामें
बैठे हुए सहयात्री ब्राह्मणोंको अपना साग वृत्तान्त सुनाकर आश्रय चकित कर दिया ॥२८॥

उल्लपिकाया रतिदंशनैस्त्वैरुन्मस्तकं मोहमिवापनेतुम् ।

उदग्रवीर्यौषधिजन्मभूमिमुमागुरुं शैलमयं प्रपेदे ॥ २९ ॥

उल्लपिकाया रति । अयम् अर्जुनः उल्लपिकायाः स्वेन रमिताया एतन्नामिकाया
नागकन्यायाः नैः प्रमिद्वैरनुभूतैश्च रतिदंशनैः सुगतकालिकदन्तकृतैः उन्मस्तकस्य
उत्थापितशिरस्कम् उद्विगम इत्यर्थः मोहस्य विषविकारजां मूर्च्छांम अपनेतुं दूरी-
कर्तुमिव उदग्रवीर्याणां विषशमने महाप्रभावाणा पुल्लिकाविकानाम् औषधीनाम
जन्मभूमिम् उत्पत्तिस्थानम् उमागुरुन् पार्वतीजनकतया प्रथित शैलं पर्वतं हिम-
वन्तं प्रपेदे गतः । अयमर्जुनो हिमवन्तं नाम पर्वतं गतो यत्र महाप्रभावा औषधयः
प्रादुर्भवन्ति, मन्ये स स्वेन रमिताया उल्पीनामकनागकन्यायाः (विषधरवंश-
जातत्वेन तस्या अपि सविपतया) दन्तकृतैः मूर्च्छक्रान्तमाप्नोति विषवेगं शमयितु-
मौषधिविशेषमन्विष्यतीवेत्यर्थः । फलोद्योऽज्ञाऽलङ्कारः ॥ २९ ॥

उल्पीके द्वारा किये गये सुरतकालिक दन्तकृतसे अपने उपर होनेवाली विषविका-
मूर्च्छाको मानो दूर करना चाहते हुए अर्जुन नदाप्रभाव औषधियोंके जन्मस्थान रूप
पार्वतीके जनक शैल-हिमालय पर गये ॥ २९ ॥

फालस्य पञ्चविशिखे पदयोः कृतान्ते हासन्य दानवपुरेष्वयलोकनस्य ।

शम्वायुधे पशुपतेरपदानपद्यं गायन्ति सिद्धमिथुनान्यशृणोस्स तस्मिन् ॥३०॥

फालस्येति । तस्मिन् हिमालये नाम पर्वते मोऽर्जुनः पशुपतेः शिवस्य फालस्य
शिरसः पञ्चविशिखे पञ्चवाणे कामदेवे, (जिवेन शिरोऽवयवभूतललाटस्थितेन
वह्निना कामो दग्धः, तेन कामदेवे विषये तत्फालस्यापदानम् यशस्करं वृत्तं कर्म)

पदयोः शिवस्य चरगयोः कृतान्ते यमराजे, (पुरा शिवमन्त्रस्य माकण्डेयस्य प्रागानाहसुभागतो यमः शिवेन पादान्यां ग्रहण इति शिवपादयोर्ग्रामविषयेऽपादानम्) (शिवमन्त्रन्वितः) हासस्य दानवपुरेषु त्रिगुसुरनगरेषु, (रथः शैवी, यन्ता घनघृतिः, वासुकिर्बनुः, रथाङ्गे चन्द्रार्कौ, पृथमादियुद्धनाश्रनं सम्पाद्य योद्धुं गतेन शिवेन त्रिपुरात्मकं रिपुं तुच्छं दृष्ट्वा ह्यमः कृतः, इति शिवहासस्य दानवपुर-विषयेऽपादानम्) अवलोकनस्य दृश्यान्तस्य शम्भ्यायुधे वज्रायुधे इन्द्रे विषये, (इन्द्रः कदाचिच्छिवमाज्ञाकाराय कैलाशं गतस्तत्र द्वारि रूपान्तरणं स्थितं शिवमना-दृश्यान्तः प्रविशन् इन्द्रस्तेन रूपान्तरयता शिवेन निषिद्धतां हन्तुम् वज्रमुद्यतवाद् ततः शिवमन्त्रबललोकनाश्रेण स्तब्धमवावयवं कृतवानिति शिवविलोकनस्येन्द्रेऽ-पादानम्) पृथमपादानपद्यम् पृनादद्यत्र चक्रेन्तुनिच्छन्दः गायन्ति गानकर्मीकुर्वन्ति सिद्धमिथुनाति विद्याधरयुगलानि अश्रुगोत् । म नत्र हिमालये सिद्धदम्पतिभिर्गाय-मानं शिवस्य तच्छक्रे यमन्करमाकणितवानित्याशयः । अत्र विद्याधरमिथुनान्य-श्रुगोत् इति वाक्ये यमवर्मिगोरमेन्द्रोपचारेणैव विद्याधरमिथुनानां श्रुगोतिकर्म-तोपपाद्या, प्रयुज्जते एवं कवयः—यथा वाग्मीकिः—श्रुतां गत्रमीरश्रुगोत् कपिः, वागश्रु—‘विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषणं’ इति । पृत्रं च गायन्ति सिद्धमिथुनान्य-श्रुगोदित्यस्य सिद्धमिथुनकृतानि अपदानगीतानि अश्रुगोदित्यर्थः पर्ववस्यति, पृत्रं-मेव ‘श्रुती राक्षसीरश्रुगोत् कपि’ इत्यस्य गजमीनां रोद्धनमश्रुगोदिति ‘विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषणं’ इत्यस्य च कपिञ्जलविलारमश्रौषमित्यर्थो वाक्यः, स्पष्ट-मन्यत् ॥ ३० ॥

हिमालय पर श्दनेकते सिद्धोके जेहे नशदेवके ल्यद्वी कामविषयक यशोपायाः, कवये कर्मीको यमदिवसक यशोपायाः, उदके शस्यो दानवपुरविषयक यशोपायाः, और कदके देवनेवी इन्द्रविषयक यशोपायाः न गे है, उते अर्जुनते नूनः । ३०-इ-मश्रुदेवके माश्रुदेवक नैश्रीके कामदेवके मन्त्र का दिया, मश्रुदेवके कर्मीने मश्रुदेवयशोपाया-इदो-एत यमराजके और प्रहार किया, त्रिगुसुरके कण अश्रुमर कदनेके सिद्धे तव मश्रुदेव लच्छर दानवपुरमें पहुँचे तव अग्ने दुग्मनको तुच्छयता देवकर हैंने नगे, इन्द्रे उद रूपान्तर स्थित शिवका अरमान किया तव शिवनेने दमोदनाकसे इन्द्रको मश्रुवगाव का दिया, इन् प्रकृतको शिवको कीर्तियोका सिद्ध लोग वर्णन कर रहे हैं उते अर्जुनते नूनः ॥ ३० ॥

नत्र तस्य हिमाचलस्य नवरन्तुपुटविनिमयविन्यासचन्द्रकित्तरवतार-पथैरपि रोमन्थफेनशकनतारकितैः प्रतीरनमेरुतलोपवेशैरप्यनुमेयहरवृषभ-स्त्रैरविहारसु कटकमरसीषु श्रुजितानि विशोध्य वनमदावलकलमविदलि-

तस्मिन्नुत्तमप्रवालपरिमलसुरभित्तेनोपत्यकावर्त्मना द्विवि भुवि भरणकुश-
लाभ्यां महेन्द्राभ्यां परिगृहीतां हरितमवजगाहे ।

नत्र नत्थेति । सः पार्यः तत्र हिमालयं तथ्य हिमाचलस्य हिमालयस्य खरै
तीर्घ्याप्रभागैः खुरपुष्टैः विनिमयेन वारंवारनित्रेपेण चन्द्रकित्तैः अर्धचन्द्राकृति
रेन्वायुर्त्ताकृतैः अवनारपर्यः जलपर्यन्तावरोहणवर्त्मभिः, रोमन्धेन चर्चितस्याकृष्ण-
पुनश्चर्चणं रोमन्धेनस्तेन यत्र फेनशकलं फेनखण्डं तेन तारकित्तैः सज्जाततारोपम-
श्वेतस्वण्डयुतैः, प्रतीरनमेरुनलोपवेशैः तटस्थितच्छायाद्रुमतलावस्थानैः अनुमेयाः
प्रतीतिपथागामिनः हरवृषभस्य शिववाहनवृषस्य स्वैरविहारा यथेच्छविहृतयो
यासु तादृशीषु कटकरसरीषु हिमगिरिनितम्बवर्ति सरस्सु (स्नानादिना) वृजि-
नानि पापानि विशोध्य अपसुद्य वनमदात्रलकलभैः अरण्यगजवालकैः विदलितानां
भक्षितानां मरलद्रुमप्रवालानाम् देवदारुवृक्षसिलयानाम् परिमलैः सुगन्धैः
सुगन्धिलेन सुरभीकृतेन उपत्यकावर्त्मना उपत्यकास्थिताध्वना द्विवि स्वर्गं भुवि
मर्त्यलोके च भरणकुशालाम्याम् (द्विवि भरणकुशलः पालनदत्तो महेन्द्रः शक्रः,
भुवि भरणकुशलः धारणक्षमो महेन्द्रो नाम पर्वतस्ताभ्याम्) महेन्द्राभ्याम् शक्र-
पर्वतं विशेषाभ्याम् परिगृहीताम् अवलम्बिताम् हरितम् दिशम् अवजगाहे प्राचीं
गत इत्यर्थः । हिमालयं गतोऽर्जुनस्तत्रस्थितासु सरसीषु स्नातवान्, यासां सर-
सीनामत्रतारपथाः हरवृषपुरपार्तेश्चन्द्राकारचिह्नयुक्तीकृताः, तद्द्रुमाश्र तद्रोम-
न्धक्रियाच्युतफेनखण्डैस्तारकित्तमूलाः, तासु सरसीषु स्नानेन शोधितपापोऽन्वाव-
र्जुनः अरण्यगजशावकभक्षितदेवदारुपल्लवसुरभित्तेनोपत्यकापथेन प्रस्थितः प्राचीं
दिशं ययौ यत्र महेन्द्रः पर्वतो वर्त्तते, यस्याश्च पतिरिन्द्रः, ययोर्महेन्द्रः पर्वतो भुवं
धत्ते, महेन्द्रश्च शक्रो द्विव्रमव्रतीत्यर्थः ॥

उस हिमालयपर तांष्ण पुराके पटकनेसे चन्द्राकार चिह्नयुक्त कर दिये गये हैं
घाटके मार्ग जिसके और रोमन्ध क्रिया द्वारा च्युत फेनसे तारकायुक्त बना टाले गये हैं
वृक्षमूल—इन हेतुओंसे अनुमान किया जाना है कि शिवजीके वृषभका स्वैर विहार जहाँ पर
ऐसी नितम्बदेशस्थित सरसीमें स्नान करके अर्जुनने अपने पाप धो दिये, और वे वन
गजके वच्चों द्वारा तोड़े गये देवदारु द्रुम पल्लवोंसे सुगन्धित हिमालयोपत्यका मार्गसे
प्राची दिशाको गये, जहाँपर स्वर्गके पालन करनेवाले महेन्द्र-इन्द्र और पृथ्वीको धारण
करनेवाले महेन्द्र पर्वत, दोनों महेन्द्र वास करते हैं । इन्द्र प्राचीदिशाके स्वामी हैं, अतः
उनका वहाँ रहना वर्गित होता है ॥

संपुङ्क्त्यमाननवकेतकपांसुगर्भैः

पर्यन्तनिर्भरजलैः फलिताभिपेकः ।

पार्थः स तत्र जनकाभिधयेव हृष्टः

पादे चिरं परिचचार गिरिं महेन्द्रम् ॥ ३१ ॥

संकुल्यमानन्ति । संकुल्यमानानि सातिशयविकासशालीनि यानि नवानि प्रत्यग्र-
प्ररूढानि केतकानि केतकीकुसुमानि तेषां परागाः धूलयो गर्भे अभ्यन्तरे येषां तैः
तादृशैः पर्यन्तनिर्झराणाम् प्रान्तपातिजलप्रपातानां जलैः पानीयैः फलिताभिपेकः
जातस्नानः सः पार्थः अर्जुनः तत्र पूर्वस्यां दिशि जनकस्य स्वपितुरिन्द्रस्य अभिधया
नाममात्रेण तन्मात्रसाम्येनेत्यर्थः हृष्टः प्रसन्नः महेन्द्रं नाम गिरिं पादे चरणे प्रत्यन्त-
भागे च चिरं बहुकालपर्यन्तं परिचचार पूजयामास सिपेव बभ्राम च । अयमाशयः—
प्राचीं दिशमुपेतोऽर्जुनो महेन्द्रस्य पर्वतस्य प्रत्यन्तभागे नवविकसितकेतकीपराग-
पूर्णाभिर्झरजलैः सम्पादितस्नानः सन् स्वपितुर्नाम्ना समाननामानं महेन्द्रं चरणे
चिरं परिचचार सिपेवे बभ्राम चेति भावः । अत्र महेन्द्रप्रत्यन्तभागे भ्रमणमेव
महेन्द्रपादपरिचरगरूपेण वर्णयते ॥ ३१ ॥

फूले हृष्ट नवीन केतकीपुष्पाके परागसे युक्त पर्यन्तपातो निर्झरजलसे सम्पादित
स्नानकार्ये उस अर्जुनने अपने पिताके नाम मात्र सादृश्यसे युक्त महेन्द्र पर्वतको पाकर
अति प्रसन्न हो नहेन्द्रके पादमें परिचरण किया, उसकी उपत्यकाओंमें भ्रमण किया; उसकी
चरणसेवा की यह अर्थ भी ध्वनित होता है ॥ ३१ ॥

निजनगरनिरीतो वासविदिक्षु सर्वा-

स्वपि परिणयहेतो कापि वात्रामुहूर्ते ।

जनकपरिगृहीता सा दिगित्येव तस्यां

कथमपि न स जातां कन्यकां पर्यणैषीत् ॥ ३२ ॥

निजनगरनिरीत इति । वासवस्यारत्यं पुमान् वासविः अर्जुनः सर्वासु प्राच्यादिषु
चतसृष्वपि दिक्षु परिणयस्य विवाहस्य हेतो कारणाभूते कापि अनिर्वाच्यशुभ-
योगयुक्ते सुहृत्ते निजनगरनिरीतः स्ववानप्रामादिन्द्रप्रस्थाङ्गितः अपि सा प्राची
दिक्षु जनकेन स्वपित्रा शक्रेण परिगृहीता जटा इत्येव हेतोः तस्यां दिशि प्राच्यां
जातां कन्यकां (स्वसृभावात्तन्याः) न पर्यणैषीत् न परिणीतवान् । अयमाशयः—
अर्जुनो यास्मिन् शुभयमये गृहान् प्रस्थितस्तन्मिन् समये प्लावृशो योग आसीद्य-
त्रप्रस्थितस्य सर्वास्वपि दिशासु परिणयः सञ्जायेत, परं स प्राच्यां जातां कन्यकां
न परिणीतवान्यतः प्राची तस्मिन् शक्रेण परिगृहीता, तस्यां जाता च कन्यातस्य
भगिनीत्वाद्गम्येति ॥ ३२ ॥

अर्जुन किमी ऐसे शुभ सुहृतामें अपने गाव इन्द्रप्रस्थसे निकले थे कि सभी दिशाओंमें
उनका विवाह हो जाय । परन्तु प्राची दिशा उनके पिता इन्द्रद्वारा परिणीत थी, प्राची-
दिशामें उत्पन्न कन्यार्ये सौतेली बहन होनेके कारण उनके लिये अगम्य थी, अतः अर्जुनने

शान्तिं दिशाकीं कन्द।ओंमेंने किमीका पणियकरण नहीं किया ॥ ३२ ॥

जलधितटपदव्या नर्भरैश्रीरशब्दै-

रवमयमनुकुर्वन् राजतालीवनानाम् ।

रतिपतिरथकारेणाद्रिणा लाञ्छितायां

दिशि विविधतटिन्यां दत्तचक्षुः प्रतस्थे ॥ ३३ ॥

जलधितटेति । अयम् अर्जुनः रतिपतेः मदनस्य रथम् वाहनभूतं मलयानिलं करोति तेन तथाभूतेन अद्रिणा मलयाचलेन लाञ्छितायां युक्तायां विविधतटिन्यां बहुनद्यां दिशि दक्षिणदिशायां दत्तचक्षुः क्षिप्तनयनः, (तां दिशं पश्यन्) शर्शरैः शीरशब्दैः परिहितवलकलभवशब्दैः राजतालीवनानाम् तालवृक्षपत्राणाम् रवम् प्वनिम् अनुकुर्वन् अनुहरन् जलधितटपदव्या समुद्रतीरस्यमार्गेण प्रतस्थे चलितः । अयमाशयः—‘मलयमल्दायोधनरथः’ इति शङ्करभगवत्पादोक्तदिशा मलयपर्वनस्य कामरथत्वप्रसिद्ध्या तादृशरथनिर्मात्रा मलयाद्रिणा युक्तायां दिशि दत्तदृष्टिः स्वशरीरयतवलकलोत्थरवेणतालतरूपत्रप्वनिमनुकुर्वन् दक्षिणदिशो निम्नतया नानानदी-प्रवाहस्थलतां पश्यन्शायमर्जुनो जलधितटगामिनाऽध्वना चचालेति । मालिनी-वृक्षम् ॥ ३३ ॥

इत्तके वाद कन्दर्पके रथको—दक्षिणानिलको प्रन्वुन करनेवाले मलय पर्वनते युक्ता एवं नानाप्रिय नदियांते नरीं हुटं दक्षिण दिशाको देखते हुए, अपने बल्बन्को शब्दसे ताल वृक्षके शब्दोंका अनुकरण करनेवाले अर्जुनने दक्षिण दिशामें ले जानेवाले समुद्रतटवर्ती नगमें प्रन्थान किया ॥ ३३ ॥

अङ्गां प्रचारादतिवर्तमानमालोकमालोकमसौ पयोधिम् ।

तटेन गच्छन्स्तरसोपलेभे चोलीहरिद्रासुरभीन्समीरान् ॥ ३४ ॥

अङ्गामिति । असौ समुद्रतटगामिनाध्वना प्रस्थितोऽर्जुनः अङ्गां प्रचारात् दृष्टि-विषयात् अतिवर्तमानम् अतिक्रम्य स्थितम् (दूरप्रसूततया दृग्विषयवहिर्भूतम्) पयोधिं सागरम् आलोकम् आलोकम् दृष्ट्वा दृष्ट्वा (आर्भाचम्ये णसुलो द्विरक्तिः) तटेन समुद्रतटवर्त्मना तरन्मा वेगेन गच्छन् चोलीनां चोलदेशाङ्गनानां सम्वन्धिन्यो या हरिद्राः सुखकुचादिलिप्तास्ताभिः सुरभीन् शोभनगन्धपूर्यान् समीरान् वायून् उपलेभे प्राप्तवान् दृग्गोचरातिशायिनं पयोधिं पश्यन्मर्जुनो वेगेन गत्वा चोलदेशे तद्देशस्थिताभिर्वनिताभिः स्त्रीयसुखकुचादिषु लिप्यमानाभिर्हरिद्राभिः सुगन्धपूर्यान् वायून्नुबन्धुवेत्यर्थः । चोलदेशाङ्गनानां हरिद्रालेपः प्रसिद्धस्तदसुरोधनेयमुक्तिः ॥३४॥

दृष्टि विषयको पार करके वचनान सागरको देखते-देखते समुद्र-तट-मार्गसे वेगपूर्वक जाते हुए अर्जुनने चोलदेशकी स्त्रियों द्वारा अपने अङ्गोंमें लेप को गई इत्यांते सुगन्धित वायुका अनुभव किया ॥ ३४ ॥

शैलो गर्भे शिशुरिव भुवः शासनाद्यस्य शेते
वातापि यो जठरदहने कल्पयामास हव्यम् ।

क्षोणीनग्नकरणमहिमा कोपलेशो यदीय-

स्तस्यावासं दिशमभिययौ तापसस्येन्द्रसूनः ॥ ३५ ॥

शैल इति । इन्द्रमूलुः अर्जुनः यस्य मुनेरगस्त्यस्य शासनात् शैलो विन्ध्यपर्वतः
शिशुः बालक इव (आज्ञावशंवदः मन्) भुवः पृथिव्याः गर्भे कुक्षौ शैते निलीयते,
योऽगस्त्यः वातापि नाम दानवं जठरदहने जाठरान्तौ हव्यं हविः कल्पयामास,
यदीयः यस्यागस्त्यस्य कोपलेशः क्रोधलवः क्षोणीनग्नकरणमहिमा समुद्रशोषण-
द्वारा समुद्रवसनाया धराया नग्नतासम्पादकेन सामर्थ्येनोपपन्नः तस्य तापसस्य
तपस्विनो मुनेरगस्त्यस्य आज्ञासं निवासस्थलतां गतां दिशम् अभिययौ प्राप्तः ।
पुरा सूर्यमार्गावरोधायोद्यन्तं विन्ध्यं तत्समीपगतोऽगस्त्यः पादप्रणताय विन्ध्याय
यावद्रहं दक्षिणस्या दिशो न परावर्त्तं, तावदेवमेव स्थेयमित्युदीर्य तं भूमौ निलायया-
मास, तेन तदीयशासनाद्विन्ध्यस्य शिशोरिव धराशायित्वमुच्यते, ग्राहणवधव्यस-
निनं च वातापिभगस्त्यो निर्गीर्य पाचयामासेति तस्य तज्जठरानलहव्यरूपतोक्ता-
समुद्रशोषणाच्च धरानग्नतासम्पादकसामर्थ्यशीलत्वमुपनिबद्धमिति बोध्यम् । पर्या-
योक्तमलङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ३५ ॥

जिसके प्रभावसे आज्ञा मानकर विन्ध्याचल पर्वत पृथ्वीकी गोदमें बच्चेकी तरह दुबका
पड़ा है, जिसने वातापि नामक ब्राह्मण भक्षी राक्षसकी अपनी जठराग्नमें हव्यका रूप
दे दिया, जिसके थोड़ेसे कोपने (समुद्रपान द्वारा) समूची पृथ्वीकी नग्न बना दिया था:
ऐसे तपस्वी अगस्त्य मुनिके आवास कहला सकनेके गौरवसे युक्त दक्षिण दिशामें अर्जुन
गये ॥ ३५ ॥

धृत्वा फलेषु सलिलानि कवेरजायाः

साम्यं परीक्षितुमिवाभ्रसरिद्गुणौघैः ।

अभ्रंलिहैर्निविडितां तटनारिकेलै-

रालोक्य चोलवसुधामयमभ्यनन्दत् ॥ ३६ ॥

धृत्वेति । अयम् अर्जुनः कवेरजायाः कावेर्याः सलिलानि जलानि फलेषु नारि-
केलेषु धृत्वा आदाय अभ्रमरितः आकाशगङ्गायाः गुणौघैः माधुर्यधावल्यादिभिः
साम्यम् कवेरजाजलस्य धावलयमाधुर्यादीनि तन्माधुर्यादितुल्यानि सन्ति न चेति
तुलनां परीक्षितुम् ज्ञातुम् इव अभ्रंलिहैः आकाशचुम्बिभिः तटनारिकेलैः तीरवर्ति-
नारिकेलवृक्षः निविडितां व्याप्तम् चोलवसुधाम् चोलदेशमहीम् आलोक्य अभ्य-

नन्दत् समधिकं सन्तोपमासवान् । यत्र नारिकेलवृक्षाः स्वर्गङ्गाज्जलगते माधुर्य-
धवलत्वे अत्र कावेरीपर्यसि विद्येते न वेति, परीक्षितुमिव फलेषु जलमादायाकाश-
गङ्गासमीपदेशपर्यन्तं गतास्तां चोलमहीमुपेत्यायमर्जुनोऽतितमामानन्दमविन्द-
दित्यर्थः, अन्योऽपि कस्यचिद्वस्तुनो गुणान् अन्यवस्तुगुणेन सह तुल्यितुं स्वीयं
वस्तु तुलनीयगुणवद्वस्तुसमीपं नीत्वा तुल्यन्तीति प्रसिद्धं व्यवहारमुपजीव्येयमु-
च्येत्ता । वसन्ततिलकं घृतम् ॥ ३६ ॥

कावेरीके जलमें आकाशगङ्गाके जलके समान स्वच्छता-मिठास आदि गुण हैं या
नहीं इसकी तुलना करनेके लिये अपने फलोंमें कावेरीका जल भर करके आकाशगङ्गाके
पास तक पहुँचे हुए नारिकेलके वृक्षोंसे युक्त चोल पृथ्वी (चोल नामक देशकी जमीन)
को देखकर अर्जुन बहुत प्रसन्न हुए ॥ ३६ ॥

कालेन संगततमं कटुतामवेत्य

स्वर्गौकसामथ सुधारसनिःस्पृहाणाम् ।

अभ्रंलिहः फलवतस्तटनारिकेलान्

सह्यात्मजासलिलवैवधिकानमस्त ॥ ३७ ॥

कालेनेति । अथ कालेन बहुना समयेन सङ्गततमाम् अतिशयेन सञ्जातां कटुतां
वैरस्य सहचरं काटवं रसविपर्ययम् अवेत्य ज्ञात्वा । (चिरकालपर्युपितेयं सुधा
कटुवी जातेति) सुधारसनिःस्पृहाणाम् अमृतपानवीतरागाणाम् स्वर्गौकसाम्
देवानाम्—अभ्रंलिहः आकाशसुम्बिनः फलवतः पानीयपूर्णप्रशंसनीयफलयुक्तान्
तटनारिकेलान् तीरवर्तिनारिकेलितरून् (असौ अर्जुनः) सह्यात्मजासलिलवैवधि-
कान् कावेरीजलभारवाहकान् अमस्त ज्ञातवान् । नारिकेलवृक्षा जलपूर्णफलानि
घृत्वा आकाशदेशे तिष्ठन्तो देवेभ्यः कावेरीवारि निवेदयितुं भारवाहका इव स्थिताः
ज्ञाता अर्जुनेन, देवाश्चिरपर्युपितां सुधां कटुं मन्यमानाः स्पृहयन्ति हि कावेरीजलाय,
तेनामी नारिकेलतरवो भारेषु तदारोप्य तेभ्य उपहर्तुमिव तदावासदेशपर्यन्तं
गता इत्याशयः । 'वात्तावहो वैवधिकः' इत्यमरः । विविधः शिष्यद्वयसहितो
दण्डविशेषो भारवहनसाधनं तेन भारं हरतीतिवैवधिकः, 'तेन वहति' इति ठक् ।
उच्येत्ताऽलङ्कारः ॥ ३७ ॥

बहुत समय बीत जानेके कारण अमृत चासी होकर बदमजा-कड़वा-हो गया है, देव-
गण उसे पसन्द नहीं करते हैं, इसलिये ये नारियलके पेड़ अपने फलोंमें कावेरीका
जल भर कर आकाश तक पहुँचा रहे हैं, मानों ये नारियलके वृक्ष देवोंके भरिया हों,
अर्जुनको ऐसा प्रतीत हुआ । अर्जुनने जब नारियलके वृक्षोंको जो आकाशको चूम रहे
ये देखा तो उसे ऐसा लगा मानो यह वृक्षगण देवोंके लिये कावेरीका जल पहुँचा रहे हों ॥

१. 'हन्त महता' । २. 'अपि' । ३. 'अभ्रंलिहः' इति पा० ।

११ च० भा०

वाराशियासजडमात्मवपुर्विशोष-
मानेतुमातपभरात्तटमुत्तरेण ।

लङ्कामिवागतवतीं निजपौरवर्जं

पार्थो विवेश नगरीमथ पाण्ड्यगुप्तम् ॥ ३३ ॥

वाराशीति । (अथ चोलदेशप्राप्त्यनन्तरं) पार्थोऽर्जुनः वारां राशिवाराशिस्तत्र वासेन सततस्थित्या जडम् शीतम् आत्मवपुः स्वाङ्गम् आतपभरात् किरणसम्पर्क-वशात् शोषम् शुष्कताम् आनेतुम् निजपौरवर्जम् स्वपुरवासिराक्षसपरित्यागपूर्व-कम् आगतवतीम् लङ्कां नगरीम् इव तटमुत्तरेण तीरस्योत्तरतः पाण्ड्यगुप्तम् मणि-ल्लूरपुरम् विवेश प्रविष्टः । अथ चोलान् गतस्यार्जुनस्य चिरं जलमध्यवासादारं स्व-मङ्गमातपेन शोषयितुमिव (रात्रसान्विहाय) आयातां लङ्कामिव सर्वथा ससृष्टां मणिल्लूरपुरं नाम पाण्ड्यराजधानीं प्रति गमनमभूदित्यर्थः । 'एनयाद्वितीया' इति वार्तिकेन तटमुत्तरेण इत्यत्र द्वितीया ॥ ३८ ॥

चोल देशमें जाकर अर्जुनने पाण्ड्यदेशकी राजधानी मणल्लूरपुरमें प्रवेश किया, वह नगरी पेसी सर्वथा ससृष्ट थी कि उसे देखनेसे लगता था मानो बहुत देर तक जलमें बात करनेसे मींगे हुए अपने शरीरकी धूपमें सुखानेके लिये अपने वाशिन्दे राक्षसोंकी छोडकर लङ्का नगरी ही समुद्रके उत्तरी तट पर आई हो ॥ ३८ ॥

मणल्लूरपुरे संपद्गुणल्लनालकामदे ।

जनदृष्टिकृतानन्दो जगाम कुरुकुञ्जरः ॥ ३६ ॥

नगल्लुरेति । कुरुकुञ्जरोऽर्जुनः सम्पद्भिः समृद्धिभिः गुणैः सौन्दर्यादिभिश्च लल्लः दृष्टिः अपासितोऽल्लकायाः कुवेरनगर्यां मदो येन तादृशे तत्र मणल्लूरपुरे जनदृष्टि-कृतानन्दः लोकानां दृष्टिभ्यः स्वदर्शनावसरप्रदानजन्यमानन्दं वितरन् जगाम प्रविष्टः, अत्र कुरुकुञ्जरपदस्य कुरुश्रेष्ठ इत्यर्थः, तथाचोक्तम्—'स्युरुत्तरपदे व्याघ्र-पुंगववर्षमकुञ्जराः सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः । अत्र प्रस-ङ्गादर्जुनपरत्वं बोध्यम् ॥ ३९ ॥

इसके बाद कुरुकुञ्जर-कुरुवंश श्रेष्ठ अर्जुनने लोगोंकी दृष्टियोंको अपने दर्शनोंसे आनन्द प्रदान करते हुए उस मणल्लूरपुरमें प्रवेश किया, जो पुर अपनी समृद्धि तथा सौन्दर्यादि गुणोंके द्वारा अल्लका नामक कुवेरपुरीके गर्वको चूर करता था ॥ ३९ ॥

तत्र चित्राङ्गदा तेन व्यूढा राजकुमारिका ।

दर्शने दीहृदातीं च दृथोरासीदनङ्गदा ॥ ४० ॥

तत्र चित्राङ्गदेति । तत्र नगर्याम् राजकुमारिका पाण्ड्यराजपुत्री चित्राङ्गदा तेन-

जुनेन ध्यूबा परिणीता, या द्वयोः अर्जुनस्य स्वस्याश्च कृमणो कृशने लघलोकने
अनङ्गदा कामवर्धिका, दौहदात्तौ गर्मपीडायां च अनङ्गदा अङ्गदाख्यभूषणविरहिणी
आसीत् या छयमात्मात्राऽर्जुनस्य कामं समधुचयत्, स्वयं गर्भिणी भूत्वा च
याऽङ्गदं माद्रियतेस्म हादही चित्राङ्गदानाम पाण्ड्यराजपुत्री तेन परिणीतेत्यर्थः ।
चित्राङ्गदाप्यनङ्गदेति विरोधप्रतिभासः, परिहारस्तूक्त एव ॥ ४० ॥

उत्त नगरौ पाण्ड्य राजकुमारी चित्राङ्गदाके साथ अर्जुनने विवाह किया; वह देखने
मरते ही अर्जुनके अनङ्गको बढ़ानेवाली थी, और गर्म पीडाके कारण उसे अङ्गद नामक
भूषण भी भार मालुम पढता था ॥ ४० ॥

एलालवङ्गतरुपिप्पलिकापटीर-

तान्मूलिकाऋमुकदम्पतिभावरन्ध्याम् ।

उद्यानभूमिसुपगम्य तया स पार्थः

सुख्यन्पितुः पदममन्यत वल्वजेभ्यः ॥ ४१ ॥

एलावङ्गेति । एला स्त्री लवङ्गः पतिः, पिप्पलिका स्त्री पटीरक्षन्धमत्र
पतिः, तान्मूलिका रमणी ऋमुकश्च वल्लभस्तदेषां दम्पतिभावेन स्त्रीपुरुषसंबन्धेन
(स्त्रीपुंभावेन मिथुनकृतप्रीत्यतिशयप्रत्ययः) रम्याम् उद्यानभूमिम् पुष्पवाटिका-
स्थलीम् उपगम्य प्राप्य तया चित्राङ्गदया नाम स्त्रियया सुख्यन् आनन्दमनुभवन्
सः पार्थोऽर्जुनः पितुः पदम् इन्द्रभावम् वल्वजेभ्यः तृणविशेषेभ्यः अमन्यत ता-
निव तुच्छं मन्यतेस्म 'वल्वजेभ्यः मन्यतेस्म' इत्यत्र 'मन्यकर्मण्यनादरेविभाषा-
प्राणिषु' इति चतुर्थी । 'सुख्यन्' इति 'सुखदुःख तत्क्रियायाम् इति कण्ठवादि-
पठितघातोर्थगन्ताच्छतरि रूपम् । एतदुद्यानचित्राङ्गदयोः स्वर्गोद्यानतदप्सरोक्षि-
रमणीयतात्र व्यज्यते ॥ ४१ ॥

एला-लवङ्ग, पिप्पली-चन्दन, तान्मूलोल्ता-सुपारीके शृङ्ख, इनके जोड़ोंसे रमणीय
उद्यानमें प्रियतमा चित्राङ्गदाके साथ सुखानुभव करनेवाले अर्जुनने अपने पिताके पद
इन्द्रत्वको वल्वजलणके समान समझा । अर्जुनकी दृष्टिमें बढ़ाँका उद्यान नन्दनसे उच्च
और चित्राङ्गदा अप्सराओंसे अधिक सुन्दरी थी, अतः उन्होंने इन्द्रपदको कुछ महत्त्व
प्रदान नहीं किया ॥ ४१ ॥

दिवसे शुभंयुगणकोरकिते दयितं हृदि स्थितमिवार्तिमती ।

अवतार्य सा भुवि कुमारर्मधादथ वभ्रुवाहन इति प्रथितम् ॥ ४२ ॥

दिवस इति । अथ सा चित्राङ्गदा आर्त्तिनती गर्मधारिणीसती शुभंयुगणकोर-
किते शुभप्रदगुणगणशालिनि दिवसे वासरे (प्राप्ते सति) हृदि स्थितं मनसि वर्त्त-

मानं दयितं वल्लभं पार्थनिव वन्नुवाहन इतिप्रथितं स्यात् कुमारम् अवतार्य जन-
यित्वा भुवि पृथिव्याम् अघाव स्यापितवती । गर्भधारिणी सा पितुरनुल्पं पुत्रं
बन्धुवाहनं सुपुत्रं इत्यर्थः । अत्र वन्धुवाहनेऽर्जुनोपनया तद्गतगुणगणसम्पन्नत्वं
चन्यते । प्रमिताश्रावृत्तम्, तद्वह्णं यथा—‘प्रमिताश्रासञ्जससैक्यिता’ इति ॥४२॥

गर्भमारसे पीडित एव त्रिवाहनेन गुणगुण्युक्त तनयके आने पर अपने हृदयने
वर्तमान प्रियतम अर्जुनके जनान पुत्र वन्धुवाहन नामके स्यात् कुमारको जन्म देकर
पृथ्वी पर रख दिया । (जैसे जितांको जब मार नहीं उठता है तब वह ज्वाला पर रखकर
हृदयी लास लेता है) ॥ ४२ ॥

असावहंपूर्विकया प्रशंसतां सुतोदयं शोभनमीश्वरार्थिनाम् ।

ददौ तथा दक्षिणदेशवासिनां तमेव दाय्यादमुदारतल्लजः ॥ ४३ ॥

असाविति । उदारतल्लजः प्रशंसनीयौदार्ययुक्तेऽसावर्जुनः बहन्पूर्विकया बहम्
पूर्वमहंपूर्वमितिसर्घया शोभन सुतोदयं रमणीयपुत्रजन्मप्रशंसतां स्तुवताम् तथा
ईश्वरार्थिनाम् अस्मभ्यमिमं तनयं राजत्वेन देहीति प्रार्थयमानानां दक्षिणदेश-
वासिनां चोलदेशवासिजनानां तन् वन्धुवाहनम् एव दाय्यादं स्वांशहरं पुत्रं राज-
मावेन ददौ दत्तवान् यदा वन्धुवाहनो जातस्तदा सर्वे तद्देश्यास्तदुदयं स्तोतुमहंपूर्व-
मितिसर्हन्तेऽस्मभ्यं सुन्दरं भासकं देहीति च याचन्तेस्म, तद्गुरोषाद्दुदाराग्रणी-
रजुन्दत्तं स्वपुत्रमेव तेभ्योराजत्वेन दत्तवानित्यर्थः । उदारतल्लजत्वस्य समर्थकं पुत्र-
दानमिति सामिप्रायविशेषगत्वात्परिकरोऽलङ्कारः ॥ ४३ ॥

उदारग्राम्य वज्जुनने—मै पहल स्तुति करुंगा मै पहले स्तुति करुंगा इस प्रकार
स्वर्धापूर्वक वर सुन्दर पुत्र जन्मको प्रशंसा करनेवाले, एवं अपने लिये एक योग्यशास्त्रकी
याचना करनेवाले दक्षिण देशवासियोंको अपना पुत्र वन्धुवाहन ही दे टाला ॥ ४३ ॥

इति स तत्र कानिचिद्दिनान्युषित्वा प्रयासीति भाषितस्य पद्मावल-
न्निवाष्पमेवोत्तरयन्ती प्रेयसी रहसि दृढालिङ्गनतरंगितवरकलोत्तरीयम-
मरसहाय्यायि सीत्कृति पुलकमर्करे कपोलवले परिचुन्व्य तस्याः कथंचि-
दुदञ्चितानुमतिर्निर्गत्य रक्षोयोधिभिरिन्द्राङ्गुपतिसेनाव्यसैरुत्पाटितानां मल-
यद्दुर्महेन्द्रपादानां मूलशिलातलपरिदृश्यमानकैराङ्गुलिनखरेस्त्राव्यावर्ति-
तङ्गुलिशमयाक्षिलितशैलसंस्थानवुद्धिभिः संनिवेशावटैः स्यपुटितामटवीं
विलङ्घय पुत्रीनिकाररुपा पुलस्त्यान्ययस्य पुरीमुन्मूलयितुं प्रसारितेन भुवो
भुजेनेव सेतुना कृतसीमन्तमुदन्वन्तममजत ।

१. 'शुतोदयम्' ।

२. 'इति तत्र दिनानि कानिचिद्' ।

३. 'सात्कारम्' ।

४. 'कपोले' ।

५. 'इति तत्र दिनादि कानिचिद्' ।

६. 'उच्चारितम्' ।

७. 'न्यङ्कारम्' । इति पा० ।

बौद्धे राजां हत्वाऽऽपि नखरेकात्ते दूर हो गई है—यह पर्वत इन्द्रके बज्रके मरते भाग गये हैं—देतां बुद्धि जिन्होंने देते अर्जुनने समझ लिया कि यह पर्वत उन वातर सेनागणिकों द्वारा ही उलटते गये हैं जिनके हाथकी बहुलिङ्गोंके चिह्न यहाँ वर्तमान हैं, इस प्रकार उन सबे हुए पर्वतमूर्तियोंसे निम्नोक्त वननागको पार करके अर्जुनने सन्दुद्रको प्राप्त किया, उसको बौद्धने बना सेतु देखा उस रहा या नहीं नाता रूखों बगनों पुत्रों लोगोंके प्रवि रावन द्वारा किये गये अज्ञानसे नष्ट होकर रावणके पुत्र लङ्काको दत्तक कर चेंकनेके लिये हाथ फैलाये हो, इस प्रकारके मन्त्रसे दिशा विमल उन सन्दुद्रको अर्जुनने प्राप्त किया ॥

सर्माक्ष्य सेतुं रघुवीरनिर्मितं स चित्रमितीकृतवीरवर्नजयः ।

दिनेशवंशस्य तपोविचारणे चिरावकाशं वित्तवान चेतसि ॥ ४४ ॥

ननीचयेति । सः समुद्रतीरगः धनज्ञयः रघुवीरनिर्मितं रामेण कारितपूर्वम्, सेतुं बन्धं सर्माक्ष्य साद्रमालोक्य चित्रस्य आश्चर्यरसस्यैव चित्रत्यालेख्यस्य मित्तीकृता आश्चर्यीकृता धीर्येण सः तपोक्तः आश्चर्यरसयुक्तुदिरित्यर्थः, दिनेशवंशस्य सूर्यकुलस्य तपसः सुकृतस्य विचारणे भावनायाम् चेतनि स्वहृदि चिरावकाशं प्रभूतमवकाशं वित्तवान् वित्तवारितवान् । सूर्यवंशेण कीदृशं तपःकृतं येन तत्रेदृशप्रभावः सार्वरामोऽप्यवतीर्ण इति चिरंभावयामासेत्याशयः ॥ ४४ ॥

राम द्वारा वनगये गये सेतुको देवन्दर आश्चर्यरसने पटु गई है बुद्धि विनकी देते उन धनज्ञयने सूर्यवंशी उरत्पाके सन्धने भावना करदा हुआ उक्त चित्राकारको हृदयने देर तक बनाये रहा । अर्जुनने देर तक यहाँ सोचा कि सूर्यवंशने कौनसे, कब किये बिलसे वसने भगवान् रामने उक्त किया, जिनके प्रभावसे वह सेतु बंधा गया ॥४४॥

अथवा वानरपातिवाचलशिलामङ्गाभियतैश्चिरा-

दृग्गान्धैः कुणिभिः क्रमेण च पद्म खड्गैः पयोमानुषैः ।

वीचीवीथिषु क्रीर्त्यमानमनयं वृत्तं रघूणां प्रभोः

श्रायं श्राघमन्तां तटेन हरितं प्राचेतनीमभ्यगात् ॥ ४५ ॥

अप्यावेति । अस्मै अर्जुनः अथवा सागरे वानरैर्हनुमान्प्रवचनवृत्तिनी रामसेनापतिभिः पातिताः सेतुनिर्माणाय न्यस्ताः येऽञ्जलाः पद्मताः तेषां शिलामङ्गैः पापाण्यङ्गैः येऽभिवाताः प्रहराः तैश्चिरात् बहुकालतः क्रमण चतुपा बन्धैः हतरक्षशक्तिभिः क्रमेण कुणिभिः कुक्कैः, पद्म चरणेन खड्गैः पटुभिः पयोमानुषैः जलमानवैः वीचीवीथिषु तरङ्गरूपरप्यासु (उपविश्य) क्रीर्त्यमानं गीयमानं रघूणां प्रभोः राववश्रेष्ठस्य रामस्य अनयं पापापहारिवृत्तं चरितं श्लाघं श्लाघं प्रशस्य (धन्यो-रामो यदीयं चरितमनी गायन्तीति स्तुत्वा) तटेन समुद्रतीरवर्त्मना प्राचेतसी

वाग्मी इति द्विः (प्रतीचर) बन्धगात् । तत्र सेतुसन्धत्वे वातराजिते
 मिच्छामर्तेऽद्यविद्यापिनादेषा कार्यान्तरागत्या वीर्यवीर्यिभूतविरय रान्धरिते
 गाल्पि अष्टमस्तुपस्तन्य प्रथमसर्वानः समुद्रतटवर्त्मना प्रतीची द्विः प्रतस्थे
 इत्यर्थः । 'अष्टा,कारणैः' 'विनेन कुपिनिः' इत्यादौ 'विनाशविकारः' इति कृतीया ।
 काण्डोपनिषदिति वृत्तम् ॥ ८५ ॥

सेतु बंधनेके सम्यक् बन्धने वा पर्वत वा वा करके समुद्रने डाले, उनके शिलाखण्डोंसे
 काट कर कुछ जल नालव बन्धे हो गये, कुछ लहे तथा लंगड़े हो गये, वे जल
 नालव नरककन गडिपोंसे बैठकर नवल, रानके पवन चरित्रोंका गान कर रहे थे,
 अर्जुनने जब उनका रान्धशोगान सुना तो वे लक्ष्मी प्रमत्ता करने लगे, और समुद्र तट
 मार्गी अवलम्बन कर बन्धनी विशा-पच्छिम चले गये ॥ ४५ ॥

गोकर्णेत्य स कुलाद्रिसुताप्रियस्य पुष्पाणि मूर्ध्नि निद्वेषुत्सूतसुतः ।
 आगामिनां निजशरासप्तताडनामानत्रावकारा इति सूचयतेव दोष्णा ॥ ४६ ॥

गोकर्णेत्येति । स-सुतसूत-इन्द्रपुत्र-गोकर्णं नाम तीर्थविशेषम् पृथु प्राप्य
 कुलाद्रिसुतान्वतरावपुर्वीचार्दनी तस्याः प्रियस्य पत्न्युः शिवस्य मूर्ध्नि शिरसि-वा-
 गामिनां नविन्यतां निजशरासप्तैः स्वगाण्डैवप्रमुखा ताडनात्तान् आवातातान् अत्र
 शिवशिरसि शिवकर्म-स्थानम् इति सूचयता इव प्रकथयता इव दोष्णा बाहुना
 पुष्पाणि निद्वेषुत्सूतसुतः । गोकर्णतीर्थेष्वनस्तत्र स्थितस्य शिवस्य शिरसि
 पुष्पाणि स्थापितवान् नन्ये संभाविति किरातलुके शिवस्य शिरसि बाणान् वास्यति,
 यत्प्रमातृनां बाणान्तरावकाराशोऽन्तीति साम्प्रतिकमुपचारगेन सूचितवानिति-
 नावः । पुनः किं तत्प्रतीज्जुदस्य बलं पराविद्धं शिवस्यैव सुदुर्बे प्रसक्तं चास्त्राणि
 वृत्तव्यतिरि प्रतीचीनां कथामनुदध्यैयसुयेडा । वसन्तवितकं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

गोकर्ण नामक तीर्थने जाकर अर्जुनने पर्वतराजपुत्रीके स्वामी शिवकीके मत्तक पर
 फूल चढाये, नन्ये उनके हाथ काह रहे थे. कि यहाँ पर नारीसुदमे गम्भीरने बाणोंके
 छिडे त्याग होता । अर्जुनके साम शिवकी का लुह पुत्र था, जिने किरातलुह कहते
 हैं, उसने अर्जुनसे शिवकी के मत्तक पर बाण प्रहार किया था. इस तन्व जी फूल रकते
 थे. नन्ये यहाँ हमने बाणोंकी कमी स्थान मिलेगा यह वचन सूचित कर रहे थे ॥ ४६ ॥

गोवृष्टतमं कुक्ष्योत्कन्धःसहायमन्तः सततं दवानः ।
 वाश्वर्यमैश्रित तमेव देवं गोकर्णवासं कुक्ष्यजसूतः ॥ ४७ ॥

गोवृष्टेति । गोवृष्टतमम् वृष्णसूतेऽगस्त्येन कुक्ष्योत्कन्धःसहायम् हिमालय-
 पुत्रीदार्य शिवमन्तः सइदमे सततं दवानः धारयन् (ध्यायन्) कुक्ष्याजसूतः
 अर्जुनः तम् शिवम् एव देवम् गोकर्णवासं गोः कर्णस्थितमिति विरोधप्रतिपादनं,
 गोकर्णनाम्नस्यैव स्थितमिति च तन्निहारणं वाश्वर्यम् अकिद्वचनितम् पश्येत् ।

पृष्ठस्थत्वेन घ्यायमानस्य कर्णस्थत्वेन दर्शनसवरयमाश्चर्यं प्रयोजयेदिति भावः ॥४०॥

जित्त पार्वतीप्रिय शङ्करको अर्जुन गोपृष्ठस्थित मानकर हृदयमें रहते आ रहे थे, उस ही परमेश्वर महादेवको गोकर्ण (गार्ङ्गके कान-अथवा गोकर्ण तीर्थ) में देखकर अर्जुनको आश्चर्यचकित रह जाना पड़ा ॥ ४७ ॥

पापापनुत्तयै परिकल्पितो यः प्रभासतीर्थे प्रथितेऽभिपेकः ।

सेतुं दृशा दृष्टवतोऽस्य सोऽसौ साध्यं विना जागरितो बभूव ॥ ४८ ॥

पापापनुत्तयै इति । पापस्य मिथुनदर्शनजन्यदुरितस्य अपनुत्तयै ज्ञयाय प्रथिते पापक्षयकरतया ख्याते प्रभासतीर्थे तन्नामके पुण्यतीर्थविशेषे (अर्जुनेन) यः अभिपेकः स्नानम् परिकल्पितः कृतः, सेतुं सागरबन्धं दृशा स्वेदृष्टया दृष्टवतः साक्षात्कृतवतोऽस्यार्जुनस्य सोऽसौ अभिपेकः साध्यं विना (पापक्षयरूपं फलम् पूर्वं सेतुदर्शनेनैव जातमित्यधुना) फलमन्तरैव जागरितः स्थितः बभूव । स हि प्रभासतीर्थाभिपेकस्तस्य भाविने शुभायातिष्ठत्, सम्प्रतितत्साध्यतया सम्भावितस्य पापक्षयस्य सेतुदर्शनेनैवानुष्ठितत्वादितिभावः ॥ ४८ ॥

पाण्डवोंने नारदके स्नानने नियम बनाया था कि हमसे जो आदमी द्रौपदीके साथ एकान्तमें केलिमरायण स्वेत्तर भाईवो देखेगा, वह एक वर्ष तक तीर्थों में घूमा करेगा, अर्जुन के द्वारा वह नियम भङ्ग हो गया, उस पापके प्रक्षालनार्थ वह प्रभासतीर्थमें स्नान करने आये थे, परन्तु प्रभासमें किया गया उनका स्नान फलते खाली ही रहा, वह आगेके लिये ही सुरक्षित रहा, क्योंकि उनका वह पाप-जिसका क्षय प्रभासतीर्थस्नानसे किया चाहते थे, प्रभासतीर्थ आनेसे पूर्व सेतु दर्शनसे ही नष्ट हो चुका था, कहा है 'सेतुं दृष्ट्वा तसुरस्य ब्रह्महत्यां तरन्ति ते' । ब्रह्महत्या पद यहाँ पर सर्वविध पापोंका उपलक्षक है ॥४८॥

पापापनोद्रे फलितेऽर्जुनस्य प्रागेव सेतोरवलोकनेन ।

प्रभासतीर्थे नियमाभिपेकः पश्चात्सुभद्रागमहेतुरासीत् ॥ ४९ ॥

पापापनोदे इति । अर्जुनस्य पापापनोदे दुरितक्षये सेतोः समुद्रबन्धस्य अवलोकनेन प्रागेव प्रभासतीर्थेऽभिपेकतः पूर्वमेव फलिते निष्पन्ने सति पश्चात् उत्तरकालिकः प्रभासतीर्थे नियमाभिपेकः यथाविधिस्नानम् सुभद्रागमहेतुः सुभद्रा-प्राप्तिकारणम् आसीत् अभवत् । सेतुदर्शनादेव क्षीणपापस्यार्जुनस्य प्रभासेऽभिपेकस्तस्य सुभद्राप्राप्तासुपाकरोत्, पुण्यस्य पापक्षयशुभोदयोभयहेतुतया पापक्षयेऽचरितार्थत्वे शुभोदयजननस्वाभाव्यादिति भावः ॥ ४९ ॥

अर्जुनके पापका क्षय तो सेतुके दर्शनसे ही हो गया था, फिर प्रभास तीर्थमें किया गया सगिधि स्नान उनकी सुभद्रा प्राप्तिमें कारण बना । जिस प्रभासतीर्थसे उन्होंने अपने

पापोंको क्षय करना सोचा था, अतः वह कार्य पापक्षय पहले ही कारणान्तरसे सम्पन्न हो चुका था, अतः वह प्रभास तीर्थस्नान शुनोदयान्तरका कारण बनकर कृतार्थ हुआ ॥ ४९ ॥

ततो घनाविर्भवनाद्भियेव तत्रामलं मानसमस्य भेजे ।

कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन शोभायशोमरालो यदुकन्यकायाः ॥ ५० ॥

ततो वनेति । ततः प्रभासतीर्थे स्नानात्परतः तत्र प्रभासक्षेत्रे घनाविर्भवात् वर्षाकालोपस्रणात् भिया भयेन इव यदुकन्यकायाः यादववंशसुतायाः सुमद्रायाः शोभायशोमरालः सौन्दर्यकीर्तिरूपो हंसः कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन कर्णमध्यरूपक्रौञ्चवर्त्मना अमलं निर्मलम् अस्य अर्जुनस्य मानसं हृदयं भेजे प्राप । यथा वर्षागमनाद्भीतो हंसः क्रौञ्चवर्त्मना मानसं याति तथैवायं प्रभासे सुमद्रासौन्दर्यकयाः कर्णातिथी चकारेत्यर्थः । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकमलद्वारः । वर्षाकाले हंसा भारतं वर्षं विहाय मानसं सरो गच्छन्तीति प्रसिद्धिमनुस्यूकोक्तिरियम् ॥ ५० ॥

वैते वरसातके आनेसे टरकर हंस क्रौञ्चमार्गसे निर्मल मानस सर चले जाते हैं उसीतरह वर्षाके आगमनके मयसे सुमद्राके सौन्दर्य जन्य यशोरूप हंस कर्णमध्यरूप मार्गसे अर्जुनके निर्मल मानसमें प्रवेश कर गया, अर्थात् अर्जुनने सुमद्राके सौन्दर्य वशका अवग किया ॥ ५० ॥

स्मृतिपथस्थितयापि सुमद्रया जनसमक्षमिवास्तिुमात्तमीः ।

द्विजकुलानि स तत्र समत्यजत्सहचराणि रतीशवशंवदः ॥ ५१ ॥

स्मृतिपथेति । अथ सुमद्रासौन्दर्ययशोवार्ताश्रवणानन्तरं स्मृतिपथस्थितया संकल्पगोचरया अपि सुमद्रया (हेतुमृतया) रतीशवशंवदः मन्मथवाघायुकः सः अर्जुनः जनसमक्षम् लोकानां समीपे आस्तिनुं स्थानुन् आत्तमीः गृहोत्तमयः (भीतः) इव सहचराणि सहयात्रिकाणि द्विजकुलानि ब्राह्मणवृन्दानि तत्र प्रभासतीर्थे समत्यजत् त्यक्तवान् यदा स्मृतमात्रयैव सुमद्रया कानपीडितोऽसावर्जुनो लोकसमक्षमवस्थातुं भयमन्वमृतदासीं स्वसहयात्रिकान् ब्राह्मणान्यथेन्द्रं गन्तुं विसृष्टवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ध्यानमें आरं हुई सुमद्राके चलते काम पीडा युक्त अर्जुनने जब लोकके सामने रहनेमें (रहस्य भेदका) भयका अनुभव किया, तब उन्होंने साथ-साथ चलते ब्राह्मणोंके दर्शकों वधेच्छ जानेकी अनुमति प्रदान कर विद्रा कर दिया ॥ ५१ ॥

पयसा परिपूरितौ घटौ परिपश्यन्पथि पाकशासनिः ।

कमलाक्षकनीयसीकुचौ कलयामास करस्थिताविव ॥ ५२ ॥

पश्येति । पाकशासनत्येन्द्रस्यापत्यं पुमान् पाकशामनिः अर्जुनः पथि मार्गे पयसा परिपूरितौ जलपूर्णौ घटौ परिपश्यन् वीक्षमाणः कमलाक्षस्य कृष्णस्य कनी-

यस्याः अवरजायाः सुभद्रायाः कुक्षौ स्तनौ फरस्थितौ हस्तगतौ एव कलशामास
शातवान् । यदार्जुनो मध्येमार्गं जलसंभृतौ कलशावपश्यत्तदैव सुभद्राप्राप्तिविषये
कृतनिश्चयोऽजायत, यात्राकाले जलपूर्णघटदर्शनस्येव्यमाणवस्तु प्रदत्त्वेनाभ्युपेतत्वा-
दित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अर्जुनने जब रास्तेमें जलसे पूर्ण कलश देखे तभी उन्होंने भगवान्की छोटी बहन
सुभद्राके स्तनोंको करगत समझ लिया, अर्थात् उनको सुभद्राकी प्राप्तिमें निश्चय हो गया,
क्योंकि यात्राकालमें जलपूर्ण घटके दर्शनसे कार्य सिद्धिकी आशा इट्ट हो जाती है ॥ ५२ ॥

तदानीं खलु,—

चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छन्पासमुन्मेषणैः

पुष्प्यत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पंधयान्धीकृतैः ।

मेदस्वीकृतकेकिनीकलकलैर्मेघंकराशामुखैः

पान्थानामपमृत्युभिः कतिपयः प्रादुर्बभूवे दिनैः ॥ ५३ ॥

चक्राङ्गीति । चक्राङ्गयः चक्रवाकस्त्रियस्तासां मदो दिने निरन्तरप्रियसहवासदर्प-
स्तस्य पश्यतोहराणि लुम्पकानि चलन्तीनां समुन्मिपन्तीनां शम्पानां समुन्मेषणैः
विलसनेः, एवं पुष्प्यतां विकासं प्राप्नुवतां केतकानां गन्ध एव सिन्धुः सागरस्तत्र
विलुठद्भिः सञ्चरद्भिः पुष्पन्धयैर्भ्रमरैः अन्धीकृतैः मलिनत्वं प्रापितैः, तथा मेदस्वी-
कृताः पीनत्वं गमिताः केकिनीनां मयूरीणां कलकलाः कोलाहला यैस्तथाभूतैः,
अपि च मेघङ्कराणि मेघायमानानि आशामुखानि दिग्गवकाशा येषु तादृशैः, अथ च
पान्थानामपमृत्युभिः पथिकजनानां वियोगिनां विनैवायुरन्तं मृत्युप्रदैः कतिपयैः
द्वित्रैः वार्षिकैः वर्षर्तुजातैः दिनः प्रादुर्बभूवे जातम् । कतिपयानि प्रावृष्यानि दि-
नानि प्रादुरासन्यत्राकालसन्ध्याऽऽगमेन दिनावच्छेदेन प्रियसहवाससौभाग्यशालि-
नीनां चक्रवाकोनां गर्वां निर्धूयतेस्म, विद्युतः समुन्मिपन्तिस्म, केतकपुष्पसुगन्धि-
सञ्चारिणोभ्रमराहतस्ततोदिशोऽन्धीकृतवन्तः, मयूरीणां रुतानि बहलीभूतानि, सर्वा
अपि दिशो मेघायमाना अभवन्, पान्थाश्चाकालिकं मृत्युमापद्यन्तेस्मेत्यर्थः । पश्य-
तोहरः—चौरः, 'पश्यतोऽर्थं हरति यः स चौरः पश्यतोहरः' इति हलायुधः । 'वाग्-
दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति पठ्याः अलुक् । मेघङ्करशब्दे 'मेघर्त्तिभयेषु
कृमः' इति खशि खिच्वान्मुम् ॥ ५३ ॥

चक्रवाकी गणको दिनमें निरन्तर प्रिय सहवासका घमण्ड था, मेघके उमट आनेसे
उन्हें अकाल सन्ध्या हो जानेके कारण दिनमें ही प्रियवियुक्त होकर अपना गर्व छोड़ देना
पडा, विजलियाँ चलने लगीं, फूलते हुए केतक पुष्पकी सुगन्ध रूप समुद्रमें सञ्चरण करने

बाले अमरोंने दिशाओंको अन्धी बना दिया, केकिनी-मयूरीका शब्द अधिक हो गया, दिशाओंमें मेघ भर गये, पान्थोंकी अकाल मृत्युएँ होने लगीं; इस प्रकारके वरसाती दो चार दिन प्रकट हुए ॥ ५३ ॥

कालाम्बुदालिनलिकात्क्षणदीप्तिवर्त्या

संघुक्षितात्सपदि सध्वनिनिःसरद्भिः ।

वर्षाशमसीसगुलिकानिकरैः कठोरै-

र्धर्माभियातिमवधीद्वनकालयोधः ॥ ५४ ॥

कालाम्बुदेति । घनकालो वर्षासमयः योधः योद्धा चण्डीप्तिः विद्युत् एव घर्त्तिः अभिसुखीरज्जुस्तया सन्धुचितात् प्रज्वलितात् कालाम्बुदालिः श्यामघनमाला एव नलिकं नालायुधविशेषस्तस्मात् सपदि सद्यः तत्क्षणमेव सध्वनि सतडतडाशब्दम् निःसरद्भिः कठोरैः कठिनैः वर्षाशमसीसगुलिकानिकरैः करकारूपसीसकगुलिकासमुदायैः धर्माभियातिम् ग्रीष्मकालरूपं शत्रुमवधीत् मारितवान् । यथा कश्चन भटो नलिकास्त्रं वर्यां सन्धुच्य ततो निर्गतैः कठोरैश्च सीसकगुलिकानिकरैः स्वप्रतिपक्षं वीरं हन्ति, तथास्य वर्षासमयो विद्युत्ता वर्यां सन्धुचिताद्वर्षाकालिकश्यामलघनमालारूपनलिकास्त्रात् सशब्दं निस्सरद्भिः करकारूपगुलिकासमुदायैः ग्रीष्मसमयरूपं स्वशत्रुं पराजितवानिति तात्पर्यम् । समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकमन्त्रालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

वर्षाकाल रूप योद्धाने विजली रूप पलीतेते संयोजित मेघमाला रूप मशीनगनसे तड़-तड़ शब्दके साथ निकलनेवाली ओले रूप गोलीयोंसे तुरत हीं ग्रीष्म समय रूप अपने दुश्मनको मार दिया । बन्दूककी नलमें वारूद भरी रहती है, उसमें जब पलीता लगाया जाता है तब उससे गोलियाँ निकलती तथा निशाने पर मार करती हैं, उसी बातको यहाँ मेघ तथा ग्रीष्मके युद्धमें बताया गया है । पूरा रूपक मरा है ॥ ५४ ॥

माध्वीलिहा विरुरुचे भलिनीकृताग्रा

कान्तारसीम्नि नवकेतकवर्हरेखा ।

दग्धाञ्जले स्मरभिया दयिताजनेन

संप्रेषिता पथिकभर्तृषु पत्रिकेव ॥ ५५ ॥

माध्वीलिहेति । माध्वी पुष्पमधु लिखते आरवाद्यते येन तेन माध्वीलिहा अमरेण भलिनीकृताग्रा श्यामीभूताप्रदेशा केतकवर्हरेखा केतकीकुसुमपत्रम् स्मरभिया कामभयेन हेतुना दयिताजनेन प्रियाजनेन पथिकभर्तृषु दूरगतेषु प्रियतमेषु विषये सम्प्रेषिता निवृष्टा दग्धाञ्जला अन्ते दग्धा पत्रिका लिपिः इव कान्तारसीग्नि घनप्रान्ते विरुरुचे प्रचकादी । आपदि मग्ना गृहिणी पतिं त्वरितमायातमिच्छन्ती

तत्समीपे दग्धैकदेशां पत्रिकां प्रहिणोति, भ्रमरेणाश्रितैकदेशा केवकी तथैव दृष्टो
इत्याशयः । अत्र पथिकस्त्रीणामापदिमग्नता ध्वन्यते ॥ ५५ ॥

पुष्परस पायी भ्रमरोत्से जिसका आंगका भाग काला पड़ गया है ऐसा केतक पुष्प
वनमें ऐसा प्रतीत होता था मानो वह कन्दर्पभयसे पथिक वधुओं द्वारा अपने पतियोंके
पास भेजी कोर पर जली चिट्ठी हो । जब किली पर कोई वट्टी मुर्तीवत आपड़ती है तब
अपने सहायकको शीघ्र बुलानेके लिये जो पत्र भेजा जाता है उसका कोर जला डाला
जाता है, उससे स्थितिकी गंभीरता प्रकट होती है, यहाँ पर प्रोषित पतिकाओं पर आपत्ति
आई है, उन्हें कामदेवसे भय है अतः वह अपने पतियोंके पास केतक पुष्प रूप पत्र भेजती
हैं, जिसका अग्रभाग जला हुआ सा लगता है क्योंकि उसपर भ्रमर बैठे हैं ॥ ५५ ॥

अर्जुनेषु सकलेषु विकासिष्वद्विशीन्नि धृततादृशशब्दः ।

एक एव विशुशोष विशेषादेतद्व्युत्पद्यनेहसि चित्रम् ॥ ५६ ॥

अर्जुनेष्विति । अस्त्युत्पद्यनेहसि वर्षासमये अद्विशीन्नि पर्वतभूमौ सकलेषु सर्वेषु
अर्जुनेषु तदाख्यवृद्धभेदेषु विकासिषु विकासशालिषु सत्सु धृततादृशशब्दः तत्स-
मानाभिधानाभिधेयः एकः (पार्थरूपोऽर्जुनः) विशेषात् सातिशयं विशुशोष शुष्य-
तिस्म एतत् चित्रम् यस्मिन् वर्षाकाले सर्वेऽर्जुनाः कानने विकसन्ति, तस्मिन्नेव
समये एकोऽर्जुनः पार्थः (सुभद्रावियोगव्यथया) सातिशयं शुष्यतिस्म । सर्व-
विकाससमये एकस्य तज्जातीयस्य शोषो विस्मयमावहतीति भावः ॥ ५६ ॥

वर्षातके दिनोंमें पर्वत पर जब कि नमो अर्जुन (वृक्ष) विकसित हो रहे थे, आश्चर्य
की बात है कि एक अर्जुन (पार्थ) विशेषतः नूत्रता जाता था । नमो अर्जुनके विकास
समयमें एक अर्जुन सूत्रता जाय यह आश्चर्यकी बात तो है ही ॥ ५६ ॥

वियत्यशोषासु त्रिदिक्षु दिक्षु वियोगशिल्पीन्द्रविनिर्मितायाः ।

तस्या मृगाद्याश्च तडित्तेश्च धनंजयः संविदिदे न भेदम् ॥ ५७ ॥

वियतीति । वियति आकाशे अशोषासु सकलासु दिक्षु विदिक्षु (दिशः प्राच्यादय-
श्चतस्रः, विदिशाश्चैशान्यादयश्चतस्रः, सम्मिलिताश्चता अष्टौ दिशो व्यवहियन्ते) वियो-
गशिल्पीन्द्रविनिर्मितायाः विरहंरूपेण कारुवरेण चित्रितायाः मृगाद्याः हरिणनेत्रा-
यास्तस्याः सुभद्रायाः तडित्तेश्च त्रिद्युन्मालायाश्च भेदम् पार्थक्यम् धनञ्जयोऽर्जु-
नो न संविदिदे न ज्ञातवान् । 'त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे' इति प्रसिद्धोक्तिः, तद-
नुसारेण वियोगरूपः शिल्पीपार्थस्य दृष्टेः पुरतः सर्वासु दिक्षु सुभद्रायाश्चित्रं निर्मा-
तिस्म, तच्चित्राणि च त्रिद्युन्मालितानि तदङ्गकान्तेर्विद्युत्प्रभत्वाद्गतः सादृश्येन
मिलितासु चित्रितासु सुभद्रामूर्त्तिषु तडित्तितेषु च भेदं बोद्धुमर्जुनो नाक्षमतेत्या-
शयः, सामान्यं नामालङ्कारः, तल्लक्षणं यथा- 'सामान्यं गुणसाम्येन विशेषो नोप-
लक्ष्यते' इति ॥ ५७ ॥

न वभूवे तयोस्तत्र नयनानन्दिनोर्मियः ॥ ६० ॥

त्वत्वेति । तत्र तस्मिन् कृष्णप्रादुर्भावसमये मियः परस्परं नयनानन्दिनोः
अन्योन्यप्रीतिजनकविलोकनयोः तयोः कृष्णार्जुनयोः स्वस्ववेषाकथानया स्वस्व-
वृत्तान्तकथनरूपया नद्या द्वितीयर्त्तौः श्रीष्मस्य गुणः सञ्चपः (शोषरूपः) तज्ज्वा
तज्ज्ञानशालिन्या न वभूवे न जार्त्त तयोः परस्परस्नेहितोरन्योन्यस्य पुरः स्वस्ववृत्त-
न्तव्याहृतनदी श्रीष्मर्त्तुगुणं सञ्चपरूपं न वेत्ति स्म अन्योन्यकथासञ्चेषो नानुदित्यर्थः ।
'लज्जननक्तर्कक्षुब्धबाष्पमानोस्त्वर्त्यववारे प्रथमं वभूव मधौ' इत्यादिमात्कराचार्योक्ति-
दिशा यस्मिन् मृष्टभादिस्मरणेन श्रीष्मर्त्तौर्द्वितीयर्त्तुरूपता बोध्या ॥ ६० ॥

भगवान् तथा अर्जुन एव दृसरेको देखकर खुश हो रहे थे, वे अपनी अपनी क्या
करते जा रहे थे, कहीं कदाह्मा नदी द्वितीय अर्जुन-श्रीष्मश्चतुष्वा गुण शोष या संश्लिष्ट
शेषा कहीं प्रथम कर रही थी, उन दोनोंका प्रोत्साहन शीघ्र समाप्त नहीं हो रहा था । ६० ॥

विजयो मधुरस्मितस्य भावं विदुपस्तस्य मतेन भिक्षुवेषः ।

कुसुमाक्षमयादिवातिगूढः कुहरे रैवतकस्य तिष्ठति स्म ॥ ६१ ॥

विजय इति । विजयः अर्जुनः भावं विदुषः अर्जुनमनोभावं जानतस्तस्य मधुर-
स्मितस्य साष्टमधुरहासनृतः श्रीकृष्णस्य मतेन सम्मत्या भिक्षुवेषः सन्न्यासिवेष-
धारी कुसुमाक्षमयाद् कानगरनीतेरिव अतिगूढः प्रखुब्धः सत् रैवतकस्य तदाख्य-
पर्वतस्य कुहरे गुहागृहे तिष्ठति स्म । सन्न्यासिवेषधारी विजयो भावं ज्ञात्वा हसतो
भगवतः सन्मतिमादाय रैवतकपर्वतस्य कुहरेऽतिष्ठत्, मन्ये स कामाक्षमयादात्मानं
गोपायितुमिव तां विजनां त्यलीं स्वावासनूमीचकारेत्याक्षयः । उच्छेद्वा स्फुटा ॥ ६१ ॥

अर्जुनके मनोभावको समझकर जामिप्राय मुक्कुराते हुए भगवान् कृष्णकी सम्मतिसे
भिक्षुवेष अर्जुन उक्त रैवतकके कुहर-गुहागृहमें छिपकर रहने लगे, मानों वे कानालके
नयसे छिपकर स्नानमें रहते हों ॥ ६१ ॥

कथं सुमद्राकमनीयतायाः कल्पेत नुत्यै कविरुश्रतोऽपि ।

चतुर्थमप्याश्रमस्य येन तां साधनीभूय दिदृक्षते स्म ॥ ६२ ॥

कथनिति । उद्यतः स्वकवितागुणेन प्रतिष्ठां प्राप्तोऽपि कविः कवितानिर्माणपरः
सुमद्राकमनीयतायाः सुमद्रासौन्दर्यस्य नुत्यै प्रशंसार्थं कल्पेत ह्यमः स्यात्, येन
यतः (लाश्रमेऽु ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रत्यसन्न्यासनामकेषु) चतुर्थम् अपि लाश्र-
मम् अस्य अर्जुनस्य साधनीभूय सुमद्राप्राप्त्युपापरूपतामवलम्ब्य तां सुमद्रां
दिदृक्षते स्म द्रष्टुमिच्छति स्म । यस्या दशनाय निवृत्तिमितिककचतुर्थः सन्न्यासा-
श्रमोऽपि अर्जुनस्य साधनीभूय स्पृहयति तद्रूपप्रशंसाकविभिरसम्भवेत्यर्थः । अनेन
सन्न्यासाश्रमस्यापि रूपदर्शनस्पृहाकथनेन तत्सौन्दर्यस्यालौकिकत्वं व्यञ्जितम् ।
'लाश्रमोऽस्त्री' इति कथनादाश्रमशब्दोऽत्र स्त्रीबन्धया प्रयुक्तो वैशः ॥ ६२ ॥

ख्याति प्राप्त कवि भी सुभद्राका सुन्दरताके वर्णनमें किस प्रकार समय ही सक्रता है ? जब कि चतुर्थ आश्रम सन्यास भी अर्जुनका साधन बनकर सुभद्राको देखनेकी इच्छा कर रहा है, जिस रूपका जादू निबन्धिप्रधान सन्यास पर भी चल गया, मला उसको वर्णनमें कोई कवि किस प्रकार सक्रता प्राप्त करेगा ॥ ६२ ॥

तदात्त्व एवाद्रितटात्पतिः त्रियः परिप्लवं तं प्रकृते शुभागमे ।

यदाशये ते शय एव तद्भवेदिति ब्रुवन्द्वारवती पुनर्वयौ ॥ ६३ ॥

तदात्त्व इति । श्रियो रुक्मिणीरूपाया लक्ष्म्याः पतिः श्रीकृष्णः प्रकृते तस्मिन् शुभागमे सुभद्रापाणिग्रहणरूपकख्यागाधिगतौ परिप्लवम् अधीरमानसम् स्याद्वा नत्पादिति सन्दिहानमानसमित्यर्थः यत् ते आशये अभिप्राये (मनसि) तद् (सुभद्रारूपं प्रियं वत्सु) ते तव अर्जुनस्य शयं करे भवेदेवेति ब्रुवन् कथयन् पुनः अद्रितटाद् रैवतकनामकतत्पर्वताद् द्वारवती नाम निजपुरीं तदात्वे तत्काले ययौ गतः । अर्जुनं समाश्रास्य तदिष्टसम्पादनौपयिकं विधिं सन्पादयितुं श्रीकृष्णो द्वारकां प्रस्थित इत्यर्थः । 'दृन्दोऽभिप्राय आशयः' 'पञ्चशास्त्रः शयः पाणिः' इत्युभय-त्रामरः ॥ ६३ ॥

रुक्मिणी रूपा लक्ष्मीके स्वामी भगवान् श्रीकृष्णने सुभद्रा प्रातिके संबन्धमें सन्दिग्ध-चित्त अर्जुनसे कहा कि आपके मनमें जो बात है वह शीघ्र आपके शयमें होगी, अर्थात् आश्रयका इष्ट सिद्ध होगा, ऐसा कहकर वे रैवतकके तटसे उठी समय पुनः द्वारका चले गये ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमहस्करमदतस्करमहा महान्मस्करीरैवतकं गिरिमुपस्कुरुते तस्य नमस्करणमस्माकं श्रेयस्करणमिति पुरोयोजनबोधनात्कृतूहलिना हलिना नगरमानीयत्नानं यहिरपि ज्वलता विरहानलज्वालेनेव काषाय-वाससावगुण्ठितवपुषं सव्यसाचिशब्दमत्सरेण स्मरवीरेण प्रवासरन्त्रैम-न्वीक्ष्य पन्नगपाण्डययदुकुमारिकाणां कृते पृथगीरितां त्रिशरकाण्डीमिव त्रिदण्डीं बिभ्राणं निजपल्लवकोमलिमनिर्जयशोकादिव शुष्केण पटीरदो-रुणा पादुर्कामूय परिचर्यमाणपादयुगलं तं कुंहनाभिलुं संभ्रमेण वन्दमा-नेषु यदुवृन्देषु मुकुन्दोऽपि सविनयमुपागतश्चेत्-पूरणावशिष्टैः स्वसोदरीप्रे-मरसैरिव तीर्यजैः पिचण्डिलं कमण्डलुं तदीयपाणोरदाय 'भगवन् ! इत् इत् एहि' इति राजभवनमुपनीय कन्यैकान्तःपुरे निवेशयामास ।

१. 'मह' । २. 'रैवतकगिरिः' । ३. 'अन्विष्य' । ४. 'पृथक्पृथक्' । ५. 'तल्लगा' । ६. 'सुषु' । ७. 'भावनामिलुत्' । ८. 'अवशेषैः' । ९. 'जटैः पूरितं' । १०. 'इत् इत् इति' । ११. 'कन्दान्तःपुरे' । इति पा० ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरम् हरेद्वारकागमनानन्तरम् अहस्करस्य सूर्यस्य यो
मदस्तेजस्वितादपस्तस्य तस्करमपहतमहस्तेजो यस्य तादशस्तयोक्तः सूर्या-
दप्यधिकतेजाः महान् श्रेष्ठः मस्करीपरिव्राजकः रैवतकं नाम गिरिम् पर्वतम् उप-
स्तुक्ते अलङ्करोति, रैवतकगिरिसमीपे तिष्ठति, तस्य परिव्राजकस्य नमस्करणं
प्रणतिः बस्माकं यादवानाम् श्रेयस्करणम् इष्टसाधनमिति पुरोधोजनबोधनात्
पुरोहितवचनात् कुतूहलिना तत्परिव्राजकनमस्करणादिष्टतोत्कण्ठेन हलिना बल-
रामेण नगरम् द्वारकापुरं नीयमानं प्राप्यमाणम्, बहिरपि (हृदये का
कथा ?) उबलता दीप्यमानेन विरहानलज्वालेन सुभद्रावियोगानलप्रकाशेन इव
कापायवाससा कपायरागरञ्जितसन्न्यासिधार्यवस्त्रेण अवगुण्ठितवपुषम् वैष्टितदे-
हम्, सव्येन साची चाणप्रयोक्ता सव्यसाची स एव शब्दो बोधको यस्य स सव्य-
साची तच्छब्दमत्सरेण तच्छब्दवाच्यताप्रसूतेर्प्यया स्मरवारेण कामदेवेन प्रवास-
न्ध्रम् प्रवासरूपम् प्रहारावकाशम् अन्वीक्ष्य विचार्यपन्नगकुमारिका उल्लपी, पाण्ड्य-
कुमारिका चित्राद्वा, यदुकुमारिका सुभद्रा तासां कृते तासां विषये पृथक् प्रत्येकम्
ईरितां प्रयुक्ताम् त्रिशरकाण्ठीम् चाणकाण्डत्रयीम् इव त्रिदण्डीं वैष्णवयष्टित्रयं
विभ्राणं धारयन्तम्, निजपल्लवस्य चन्दनतरुकिंसलयस्य यः कोमलिभा मार्दवं
तस्य निर्जयः (अर्जुनपदाकृतः पराजयः) ततः शोकात् खेदात् इव शुष्केण पटी-
रदारुणा चन्दनकाष्ठेन पादुकीभूय चरणपादुकाभावमवाप्य परिचर्यमाणपादयुग-
लम् चरणयोः सेव्यमानम् तं कुहनाभिष्ठम् मायांसन्न्यासिनम् अर्जुनम् यदु-
वृन्देषु यादवगणेषु सभ्रमेण त्वरया बन्धमानेषु नमस्तुर्वस्तु सत्सु सुबुन्दः श्रीकृष्णो-
ऽपि सविनयम् नन्नभावेन उपागतः सन्न्यासिनोऽर्जुनस्य समीपमायातः, चेतः-
पूरणावशिष्टैः हृदयं पूरयित्वाविरितैः स्वसोदरीप्रेमरसैः सुभद्राप्रीतिरसै इव तीर्थ-
जलैः तत्तत्तीर्थोपहृताभिरद्भिः पिचण्डिलं पूर्णं कमण्डलुम् तदीयपाणैः अर्जुनकरात्
आदाय गृहीत्वा भगवन्, इत इतः अस्यां दिशि पुहि आगच्छ इति एवंप्रकारेण
राजभवनं राजप्रासादम् उपनीय प्रापय्य कन्यकान्तःपुरे कन्यकाध्युषितेऽवरोधे
निवेशयामास प्रवेशं कारितवान् । तदनन्तरं सूर्यादप्यधिकतेजस्वी कोऽपि सन्न्यासी
रैवतके तिष्ठति स प्रणम्य इति पुरोहितोक्तिं प्रमाणीकृत्य तद्दर्शनोत्कण्ठितो बलरा-
मस्तं नगरमनैषीत् तस्य सन्न्यासिनः शरीरे कापायं वसनं वर्त्ततेस्म तदृष्टदयेऽभि-
मानो वियोगबहिज्ज्वाल इव प्रतीयतेस्म, तस्य करे दण्डत्रयी तिष्ठतिस्म, मन्ये सा
तस्योपरि प्रहता उल्लपीचित्राद्वासुभद्राविषये कामस्य शरत्रयी सा, तदीयपादयो-
श्चन्दनकाष्ठपादुकावर्त्तत सा तथा प्रतीयतेस्म यथास्य पादेन कोमलतया चन्दनका-
ष्ठमजीयत, तदेव निजपराजयजनितखेदेन शुष्कीभूयास्य पराजितश्रवणौ परिचरति,
तादृशं त कपटसन्न्यासिनमर्जुनं यद्वः प्रणेषुः, तदेव कृष्णस्तत्रागतः, स तदीयक-
रतः कमण्डलुमादात्, स हि हृदयं पूरयित्वाऽवशिष्यमाणैः प्रेमजलैरिव तीर्थसलिलैः

दूर्गाः प्रतीयतेस्म, कमण्डलुं स्वकरे गृहीत्वा कृष्णस्तं सन्न्यासिवेपमर्जुनं राजप्रासाद-
मार्गाय कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारितवानित्याशयः । उपमा उच्छेजा चालङ्कारौ ॥

इसके बाद मूर्त्यके तेजस्विनागत्रंबो दूर करनेवाला—मूर्त्यसे भी अधिक तेजस्वी एक सन्न्यासी वहाँ रैवतकके समीपमें रहता है, उनका नमस्कार शितदायक है, वह वान पुरोहितजनसे मुनकर उन्हें देखनेके लिये उत्तुक बलरामने उनको द्वारकापुरमें बुला लिया, वह सन्न्यासी कापाय बल्लते शरीरको ढके हुए था, वह ऐसा लगता था, मानो भीतरवा तरह बाहर मां सुभद्राविरहकी ज्वाला लिपटी हो, उसके हाथमें जो तीन दण्ड वर्त्तमान थे, वे ऐसे लगते थे, मानो कन्दर्पने अर्जुनके सव्यसाची शब्दसे पुकारे जानेसे मत्सर धारण करके श्मश्रु प्रवासकालको प्रहारोपयुक्त समय जानकर उसके ऊपर उल्लूपा चित्राङ्गदा और सुभद्राके लिये अपने तीन बाणोंका प्रहार किया है, उसके पैरोंमें चन्दन की बनी पाहुका थी, वह ऐसी लगती थी मानो चरणों द्वारा कौमलतामें पराजित होनेसे मूखा हुआ चन्दनकाष्ठ उसके चरणोंकी शुश्रूषा कर रहा हो, ऐसे कण्डसन्न्यासीके पास आकर यादवगण जब उसे प्रणाम कर रहे थे तब भगवान्ने वहाँ आकर अर्जुनके हाथसे कमण्डलु ले लिया, वह कमण्डलु हृदयमें न समाते हुए सुभद्राप्रोत्तरस्वरूप नीर्धज्जाले भरा था, कमण्डलुको अपने हाथोंमें लेकर भगवान्ने अर्जुनसे कहा कि आर्य महाराज, श्वर आइए, ऐसा कहकर भगवान्ने उन्हें राजप्रासादमें ले जाकर कन्यान्तःपुरमें प्रवेश करा दिया ॥

मार्गे शरत्रयममुच्य कृते विमुच्य

शेषं द्वयं पुनरिवोल्मितुमात्तलोभः ।

शुश्रूपितुं तदनु सोदरचोदिताया-

स्तन्याः स्मरो नयनमेव शरं व्यतानीत् ॥ ६४ ॥

मार्गे इति । तदनु अर्जुनस्य कन्यान्तःपुरे प्रवेशात् परतः स्मरः कामदेवः मार्गे तीर्थचर्मनि अमुच्यकृते अर्जुनस्य विषये शरत्रयं बाणपञ्चकमप्ये बाणत्रितयं विमुच्य (उल्लूपाचित्राङ्गदासुभद्रारूपललनात्रयविषयकानुरागजनने) प्रयुज्य शेषं द्वयं बाणयुगल पुनः उद्भितुं मोक्षुम् आत्तलोभः घृतेच्छ इव शुश्रूपितुम् अर्जुनं सन्न्यासिनं परिवरितुम् सोदरचोदितायाः कृष्णेन आदिष्टायाः तन्याः सुन्दर्याः सुभद्राया नयनं चक्षुरेव शरं बाणं व्यतानीत् कल्पयामास । पञ्चसु बाणेषु त्रीन् बाणान्प्राणान् प्राक् प्रयुक्तवतः कामदेवस्य अवशिष्ट बाणद्वयं परिचर्यायै सद्भिहितायाः सुभद्राया नयनमेवाजायतेत्यर्थः । उच्छेद्यया रूपकं सङ्कीर्यते । वसन्तीति लक वृत्तम् ॥ ६४ ॥

इसके बाद कामदेवने जो तीर्थयात्रामें उल्लूपा, चित्राङ्गदा एवं सुभद्राके विषयमें अर्जुन के ऊपर अपने तीन बाणोंका प्रयोग कर चुका था—सम्प्रति अपने सोदर माई भगवान् कृष्ण द्वारा अर्जुनकी आराधनामें निशुक्तकी गई सुभद्राके नयनकी ही अपना अवशिष्ट

वाग वनाया । पहले तीन वाग छोड़ ही चुका था, शेष दो वागके रूपमें उसने सुमद्राके नयन ही प्रयुक्त किये ॥ ६४ ॥

वपुषा मधुरेण सुभ्रुवो धनुषा चित्तमुवञ्च तर्जितः ।

तपमेव दिने दिने तनोस्तनिमानं जगृहे स मस्करी ॥ ६५ ॥

बुधयेति । स मस्करी कपटसन्न्यासी मधुरेण कोमलेन सुभ्रुवः सुन्दर्याः सुम-
द्रायाः वपुषा शरीरेण चित्तमुवः मनोजस्य मधुरेण पुष्पभवत्वात् मधुयुक्तेन धनुषा
च तर्जितः सन्तापितः सन् तपसा तपस्यया इव दिने दिने अनुदिनं तनोस्तनिमानं
कृशानां जगृहे प्राप्तवान् । कामपीडया जायमानं कारयं तपःप्रभवत्वेनांप्रेषयते ।
तेयं पञ्चमी कृशता नाम मन्मयावस्योक्ता ॥ ६५ ॥

सुमद्राके नधुर-सुन्दर शरीर एवं कानदेवके मधुरस्युक्त पुष्प निर्मित वागसे सन्तापित
वह कपट सन्न्यासी अर्जुन दिनानुदिन दुर्बल हुआ जा रहा था, रस्ता लगता था मानो
वह तपस्या ही से दुर्बल हुआ जा रहा हो ॥ ६५ ॥

प्रतिनिःश्वसिते दीर्घे पाणिना नासिकां स्पृशन् ।

भावयामास पार्थोऽयं प्राणायामसमापनम् ॥ ६६ ॥

प्रतीति । अयं पार्थः दीर्घे प्रतिनिःश्वसिते निःश्वासे पाणिना हस्तेन नासिकां
स्पृशन् आमृशन् प्राणायामस्य वायुनिरोधस्य समापनम् अवसानं भावयामास
बोधयामास । सुमद्रावियोगजं निःश्वासमन्योविद्यादिति तं गोपयितुमयं पार्थः
पाणिना नासाग्रं स्पृष्ट्वा प्राणायामसमाप्तौ ममायं श्वासस्त्यज्यते नायं वियोगजो
निश्वास इति लोकान्वञ्चयामासेत्यर्थः । तुलनार्थं दृश्यतां नैपथीये—‘मृपाविपा-
दाभिनयादयं क्वचिज्जुगोप निःश्वासतर्ति वियोगजाम्’ इति । अत्र युक्तिर्नामा-
लङ्कारस्तल्लक्षणमुक्तं यथा—‘युक्तिः परातिसंवाहं क्रियया ममं गुप्तये’ इति ॥ ६६ ॥

जब अर्जुनको सुमद्रा वियोगमें दीर्घ निःश्वास निकल पड़ता था तब वे हाथसे नाकका
अग्रिम भाग छू कर यह बगानेका प्रयास करने लगते थे कि मैं प्राणायाम समाप्त करके
श्वास छोड़ रहा हूँ, यह निःश्वास नहीं है, इस प्रकारसे वे भाव गोपन करते थे ॥ ६६ ॥

प्रणवोच्चरणे पुरः प्रसर्पन्प्रबभासे यतिनस्तदाधरोष्ठः ।

मुहुरप्रगतावतीन्द्रपुत्रीमुखमास्वादयितुं किलोञ्जिह्वानः ॥ ६७ ॥

प्रणवोच्चरण इति । तदा कपटयतिवेषधारणसमये प्रणवोच्चरणे ओष्ठारोच्चरण-
वैलापाम् पुरः प्रसर्पन् यतिनः अर्जुनस्याधरोष्ठः किल अग्रतायाः पुरःस्थितायाः
अवतीन्द्रपुत्र्याः रादङ्गुनार्याः सुमद्रायाः मुखम् आस्वादयितुम् अधरम् पातुम्

१. 'सुभ्रुवा' । २. 'चित्तमुवा' । ३. 'प्रसर्पन्' । ४. 'अधरोष्ठम्' ।
५. 'उञ्जिह्वानम्' इति पा० ।

सुहुः सूर्योभूयः उज्जिहानः चलन् इव प्रवभासे प्रतीयते स्म । अयमाशयः—यति-
वेषधारी पार्थो यदौङ्कारमुच्चारयति तदौष्ठ्यवर्णोकारोच्चारणकाले तदौष्ठः पुरश्चलति,
मन्ये स सुभद्राधरपिपासयैव परिस्फुरतीति । स्वरूपोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । उत्पूर्वकाज्ज-
हातेः गानञ्चि उज्जिहानपदम् ॥ ६७ ॥

यतिवेषधारी अर्जुन जब ओंकारका उच्चारण करते थे तब ओष्ठ्य वर्ण ओंकारके
उच्चारणमें उनका ओठ आगेकी ओर चलता हुआ सा दीखता था, वह ऐसा लगना था,
मानो आगे में ठीका हुआ राजकुमारी सुभद्राके ओठका पान करना चाहता हो ॥ ६७ ॥

कन्याकरे मृद्वति पादपद्मं पुंष्यन्ति गात्रे पुलकाङ्कुराणि ।

हरे हरे माधव माधवेति हरिस्मृतेरन्यथयांचकार ॥ ६८ ॥

कन्याकरे इति । सः पार्थः कन्यायाः सुभद्रायाः करे पादयुग्मम् अर्जुनचरणद्वयं
मृद्वनति संवाहयति सति (अर्जुनपादयुगलं मर्दयति सति) पुंष्यन्ति जायमाणानि
गात्रे स्वदेहे पुलकाङ्कुराणि रोमाञ्चविकारान् हरे हरे माधव माधव इति एवं हरिस्मृतेः
भगवत्स्मरणरूपव्याजात् अन्यथयाञ्चकार गोपयति स्म । अयमाशयः—सुभद्रा यदा-
ऽर्जुनस्य पादौ मर्दयति तदा कपटसंन्यासिनस्तस्य रोमाञ्चा उद्भ्रूलन्ति, भवन्तमसुं
रोमाञ्चोदयं लोको ज्ञात्वा मां लम्पटं मा ज्ञासीदिति मनसि कृत्यार्जुनस्तदा हरे हरे
माधवेत्युच्चारयन् रोमाञ्चोऽयं भगवत्स्मरणजन्येति गोपनं कृतवान् इति । युक्तिर-
लङ्कारः ॥ ६८ ॥

जब सुभद्रा यतिवेषधारी अर्जुनके चरणोंको दवाने बैठती थी, तब सार्विकभावके
उद्दिन होनेसे अर्जुनके रोमाञ्च हो आये, अर्जुनने देखा कि इन रोमाञ्चोंको देखकर लोग
मुझे लम्पट नहीं कहीं समझने लग जाँय, अतः उतने हरे हरे माधव माधव कहकर वह
रोमाञ्च भगवत्स्मरणजन्य है, कामजन्य नहीं वह बताकर अन्यथाभाव द्वारा गोपन कर
दिया ॥ ६८ ॥

एकदा निर्वर्त्य प्रत्यवसानकृत्यं प्रतिक्षणमिन्द्रुचापक्षुरप्रसंतक्षणेन सम-
न्तात्पतितैः सत्त्वगुणशकलैरिव स्वेद्विन्दुभिर्व्याकीर्णां चामूर्वीं त्वच-
मध्यास्य विश्राम्यन्तं तं कुहनासंन्यासिनं धवित्रेण वीजयन्ती सुभद्रा
तैस्तैरिद्वितैर्यतित्वे संशय्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया सविनयमनुरहसि व्य-
जिज्ञपत् ॥

एतदेति । एकदा एकस्मिन्समये प्रत्यवसानकृत्यम् भोजनरूपं कार्यं निर्वर्त्य

१. 'पुष्यत्यु' । २. 'पुलकाङ्कुराणि' । ३. 'प्रसंतपुक्षणेन' । ४. 'श्वेत' ।

५. 'विश्राम्यन्तं धवित्रेण' । ६. 'तैस्तैरिद्वितैर्यतित्वे संशय्य तस्य' । इति पा० ।

समाप्य प्रतिक्षणं सततं दृष्टुचापपुरप्रसन्नरूपेण कामत्राणकृतभेदनेन समन्तात् पतितैः समन्ततो विकीर्यमाणैः सत्त्वगुणशकलैः सत्त्वगुणस्य त्रण्डैरिव स्वेदविन्दुभिः घर्मजलैः व्याक्रीणां व्यासां चामूर्खीं मृगसन्वन्धिनीं त्वत्तं चर्म अध्यास्य उपविश्य विध्राम्यन्तम् श्रममपनुदन्तं कुहनासन्न्यासिनम् मायायतिवेषधारिणम् तम् जर्जुनम् धवित्रेण मृगचर्मव्यजनेन वीजयन्ती घायुं चालयन्ती सुमद्रा तैस्तैः काम- विक्रियापूर्णेः इङ्गितैः अर्जुनस्य चेष्टाभिः (तस्य) यतित्वे संन्यासिभावे संशय्य संदेहमासाद्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया याथार्थ्यं ज्ञातुं सवित्तयं नन्नभावेन अनुरहसि एकान्ते व्यजिज्ञपत् अर्जुनं सूचितवती । एकदाऽर्जुनः कृतभोजनतया स्वस्थो भूत्वा मृगचर्मण्युपविश्य विध्राम्यति स्म, तस्य देहात् स्वेदविन्दवो निपत्य तदासने वि- क्रीणां कामेन स्ववाणैर्विदीर्णैर्म्यस्तदङ्गैः पतिताः सत्त्वगुणकणा इव प्रतीयन्ते स्म । सा तदङ्गितैस्तस्य यतित्वे समदिग्ध, सा तत्त्वं ज्ञातुं तमेकान्तेऽकथयदित्याशयः । 'प्रत्यवसानं भोजनमभ्यवहारश्च जग्धिश्च' इति हलायुधः । 'धवित्रं व्यजनं तद्यद्र- चितं मृगचर्मणा' इत्यमरः ॥

एक सनयने भोजनादिभृत्य सम्पन्न करके अर्जुनरूप यति मृगचर्मासनपर बैठकर विध्राम कर रहे थे, प्रतिक्षण कानदेवके वाणों द्वारा प्रहारके होते रहनेसे शरीरके छिद्र जानेसे विखरे हुए सत्त्वगुणकणों तरह पत्तीनेकी बूटें आसनपर विखरी पड़ी थीं, सुमद्रा मृगचर्मनिमित्तव्यजनेसे धीरे धीरे हवा कर रही थी, सुमद्राको अर्जुनकी कान चेष्टाओंसे संदेह हुआ कि यह वास्तव सन्धाती नहीं है, उसने यथार्थता ज्ञानकी इच्छासे एकान्तमें अर्जुनसे इत प्रकार निवेदन किया ॥

तपस्विन्नद्य मे प्रीतिस्तवाभ्यागमसंभवा ।

कन्यामौनावकीर्णित्वे कल्पशाखाशिखायते ॥ ६६ ॥

तपस्विन्निति । हे तपस्विन् यतिवर, तवाभ्यागमसंभवा त्वदागमनजन्या मे मम प्रीतिः प्रसन्नता कन्यामौनावकीर्णित्वे कन्याजनोचितसंलापनियमनङ्गे कल्प- शाखाशिखायते कल्पतरुशाखाप्रभागवदाचरति बहुसंलापेच्छां जनयति । भवदा- गमनजन्यो हर्षः कन्यामपि मामप्रष्टव्यविषयकप्रश्नकरणे न्यापारयतीत्यर्थः । 'अव- कीर्णाश्चतव्रतः इत्यमरः ॥ ६९ ॥

हे यतिवर, आपके आगमनसे मुझे जो आनन्द प्राप्त हुआ है वही मेरे हृदयमें कन्या- जनोचित मौनव्रतकी मङ्ग करनेके लिये अधिक इच्छा उत्पन्न कर रहा है । आपके आग- मनसे मुझे इतना अधिक आनन्द प्राप्त हुआ है कि मैं कन्याजनके लिये अपेक्षित मौनका मङ्ग करनेकी इच्छा करने लगी हूँ, कुछ पूछना चाहती हूँ ॥ ६९ ॥

इदानीममी,—

इदानीन् इति । इदानीम् भवदागमनसमये, अमी-याद्वाः ।

आपके आनेपर वह यादवगण ।

यदवः खलु पुण्यराशयो यतिनामिन्द्र ! तवाङ्घ्रिसेवनात् ।

शिरसैकमवाप्य यद्रजो मनसान्यत्परिवर्ज्यते च यैः ॥ ७० ॥

यदव इति । हे यतिनामिन्द्र यतिश्रेष्ठ, तवाङ्घ्रिसेवनात् भवदीय चरणसेवा-
वसरलाभात् यदवः यादवाः खलु निश्चयेन पुण्यराशयः शरीरिणः पुण्यसङ्घा इव
जाता इत्यर्थः, यत् यस्मात् एकं भवत्पादोरथं रजः परागम् शिरसा स्वमस्तकेन
अवाप्य प्राप्य यैः यदुभिः अन्यत् स्वहृदयस्थितं रजः वासनासङ्गातो रजोगुणः
मनसा हृदयेन परिवर्ज्यते त्यज्यते । भवदागमेन भवत्पादभवं रजः शिरसा गृह्णन्ते
निजहृदयगतं रजो जहतोऽस्मी यादवाः सातिशयपुण्यभाजो जाता इत्याशयः ।
एकरजोधारणं पररजो निरासकारणत्वेनोक्तमिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'रजः स्या-
दात्तवै रेणौ परागुणयोरपि' इति विश्वः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ७० ॥

हे यतिवर, आपके चरणोंकी सेवाका अवसर पानेसे यादवयोग अतिपुण्यशाली हा
गये हैं, क्योंकि उन लोगोंने एक रज आपका चरणरज पाकर-दूसरा रज-अपने हृदयका
रजोगुणप्रभव कामादिविकार छोड़ दिया है । आपके चरणोंकी बन्दनासे यादवोंका मान-
सिक विकार शान्त होगया है, अतः आपका आगमन उनको पुण्यभागी बना दिया है ॥७०॥

भगवन्नखिलं विबुध्यसे परमार्थं वद भावि मे शुभम् ।

प्रयता यतयो भवद्विधाः प्रणिधानेन हि दिव्यचक्षुषः ॥ ७१ ॥

भगवन्निति । हे भगवन् सामर्थ्याशालिन्, अखिलम् समस्तम् भूतभविष्यद्वृत्त-
मानरूपं वस्तु विबुध्यसे जानासि, अतः मे मम भावि भविष्यत् शुभं कल्याणं
यथार्थं वस्तुतः सत्यसत्यं वद कथय । हि यतः प्रयताः संयमपरायणाः भवद्विधाः
त्वादृशाः दिव्यदृष्टयो यतयः योगिनः प्रणिधानेन समाधिना दिव्यचक्षुषः व्यवहिता-
व्यवहितजाताजातसकलवस्तुदृश्यनयना भवन्ति । यतो भवादृशायतयः सर्वज्ञा
भवन्ति, अतस्त्वमपि सर्वं वेत्सि, तेन भदीयं भविष्यच्छुभं मह्यं कथयेति भावः ॥७१॥

हे यतिराज, आप भूत, भविष्य, वर्तमान सब जानते हैं, अतः हमारा भविष्य शुभ
व्यर्थरूपमें मुझे बता दें, आपके सद्बल योगी समाधिके द्वारा दिव्यचक्षु हुआ करते हैं ।
आप समाधिके द्वारा सब जान सकते हैं, अतः कृपा करके मुझे बतावें कि हमारा भविष्य
शुभ क्या बैसा है ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्य तद्देप मीलितः क्षणमद्गोः प्रतिवाचमाददे ।

बहुना किमपि ! स्वकैर्गुणैर्विजयं प्राप्स्यसि योपितां कुले ॥ ७२ ॥

अवकर्ण्येति । एषः कपटसन्न्यास्यर्जुनः तत् सुभद्रावचनम् अवकर्ण्य श्रुत्वा क्षणम्

किञ्चित्कालपर्यन्तम् मीलितः पिहितदृष्टिः (प्रणिधानं करोमीति बोधयितुं मुद्रित-
नयनः) अथि सुभद्रे, बहुना उक्तेन अधिककथनेन किम् ? नास्ति बहूक्तेन फलम्
स्वकैः निजैः गुणैः शीलसौन्दर्यादिभिः योपितां कुले स्त्रीवर्गे विजयं सर्वोत्कर्षं प्राप्स्य-
सि लप्स्यसे । अर्जुनं नाम विजयं प्राप्स्यसीति च ध्वन्यते । 'विजयस्तु पार्थे'
इत्यमरः ॥ ७२ ॥

उस कपटसन्धासी अर्जुनने सुभद्राकी वार्ते मुनकर कुद्ध देरके लिये समाधि करनेवा
अभिनय करनेके लिये आखें मूंद लीं, अनन्तर उत्तर दिया कि अथि सुभद्रे, अधिक कहने
की आवश्यकता नहीं है, तुम अपने शीलसौन्दर्यादिगुणोंसे ही स्त्रियोंके बीच विजय
सर्वाधिक उत्कर्ष प्राप्त करोगी, विजय अर्जुनको प्राप्त करोगी यह अर्थ भी ध्वनित
होता है ॥ ७२ ॥

पादाङ्गुष्ठनखं यस्ते फाले कुर्याद्विशेषकम् ।

स नरोऽपि स्मरेणार्तः सद्यः स्यादामिपं दृशोः ॥ ७३ ॥

पादाङ्गुष्ठेति । यः नरः ते तव सुभद्रायाः पादाङ्गुष्ठनखं चरणाङ्गुष्ठनखरं फाले
स्वशिरसि विशेषकं तिलकं कुर्यात्, यो मनुष्यः प्रणयकुपितायास्तव प्रसादनाय
त्वत्पदयोः प्रणमन् त्वच्चरणनखं स्वशिरसो भूषणभावं प्रापयेत्, सः स्मरेणार्तः काम-
पीडितः नरः पुरुषः (अर्जुनश्च) ते दृशोः नयनयोः सद्यः तत्काल एव आमिपं
भोग्यं विषयः स्यात् भवेत् । यस्ते प्रियस्तव मानमपसारयितुं तव चरणयोः प्रणंस्यति
स नरः शीघ्रमेव त्वया दृश्येत, अचिरेणैव त्वया प्रियः प्राप्येतेत्यर्थः, तव चरणयोः
त्वां प्रसादयितुं कामोऽर्जुनस्त्वयाऽचिरेणैव द्रक्ष्यत इत्यपि ध्वन्यते । 'नरोऽर्जुने
मनुष्येऽपि' इति हलायुधः ॥ ७३ ॥

जो नर मनुष्य (तथा अर्जुन) मानावस्थामें तुम्हारे चरणोंमें प्रणत होकर तुम्हारे
चरणाङ्गुष्ठ नखसे अपने शिरको तिलकित करेगा तुम्हारे चरणोंमें प्रणत होकर तुम्हें
मनावेगा, वह नर (अर्जुन) भी शीघ्र ही तुम्हारी आंखोंके समक्ष उपस्थित होगा, तुम्हारी
आंखोंका आमिप-विषय-भोग्य वस्तु बनेगा ॥ ७३ ॥

इति सा तस्य वक्रिमस्पृशा वचसा श्रवसा च विश्रुतपूर्वैस्तेस्तेर्लक्ष्णैः
सोऽयं संक्रन्दननन्दन इति निश्चयमणिं हृदयपेटिकापुटे निधाय 'भग-
वन् ! भवदभिहितयोर्विजय-नरशब्दयोः क्रमेण धर्मिपरता च विशेषना-
मता च तव कृपया भविता' इति तस्मै त्रीडंतरलतरनयनं वदर्नं भवन्-
मन्ती तस्थे ॥

१. 'माले' । २. 'निपीतपूर्वः' । ३. 'लक्षणे' । ४. 'अयं यतिः' । ५. 'पेटक' ।

६. 'शब्दयोर्धर्मिपरता विशेष' । ७. 'नामपरता' । ८. 'भवेत्' । ९. 'तरल नयन' ;
१०. 'अवनमयन्ती' । इति पा० ।

शान्ति । इति उच्छ्रकारेण वक्रिमस्तृणा कौटिल्यपूर्णेन तस्य कपटसन्ध्याभि-
नोर्जुनस्य वचसा (श्लेषपूर्णेन भावनेन) श्रवसा कर्णेन विस्तृतपूर्वैः दूतवन्द्याम-
खिलुष्वार काकनितचरैस्तैस्तैर्दीर्घवाहुत्वपङ्कजनयनत्वसुरैरनुलुत्वादिर्मिलनैः सा
सुमद्रा सौम्यं संक्रन्दनन्दनः इन्द्रपुत्रः कर्जुन इति निश्चयमिति निर्णयस्त्वं मूल्य-
चद्वलं हृदयपेटिकापुटे हृदयरूपमन्वूपान्ध्यान्तरे निषाय स्थापयित्वा—भगवन्,
महाराजः भवदनिहितयोः पूर्वतनपद्यद्वये भवतोस्वारितयोः विजयनरशब्दयोः
क्रमेण कान्तपूर्व्येण धर्मिनरता विशिष्टव्यक्तिवाचकता (विजयशब्दस्य धमपरत्वं
विहाय धर्मिवोचकता) विशेषानन्ता (नरशब्दस्य सामान्यपुमात्राभिधायित्व-
स्तुदात्तने) विशिष्य कस्यापि पुंसो वाचकता च तत्र रूपया भविता भविष्यति
(त्वङ्कनया मन्कृते विजयशब्दो व्यक्तिविशेषवाची, नरशब्दोऽपि कस्यचनैकस्य
वाची मन्कृत्यते) इति एवं समीडितरलतरनयनं लज्जया चञ्चलदृष्टिकं यथास्याचया
वदन्न् सुलम् लवनमन्ती नीचैः लुर्वती तस्ये । एवमभिदधाना सा लज्जानतमुखी-
जातेत्यर्थः ।

इस प्रकार कर्मिनी उनके कवनवो सुननेसे तथा पडले सुने गये उनके तच्छ्रुति
मिडन काले सुन्द्राने यह वरी इन्द्रपुत्र कर्जुन है ऐसा निश्चय कर लिया, इस प्रकारके
निश्चयकर रत्नकी कपने हृदयरूप पैरके लम्बे रह लिया, और वहाँ—महाराज, मानने
और कान्ते कयन्ते विजय और नर शब्द कहे हैं, वे क्रमशः धर्मिवाचक तथा लज्ज कर्मिने
वाचक भी मेरे लिये काफ़ी कृण्ते हो ही जायेंगे, ऐसा कहकर कर्जुनके मानने लक्ष्म
चयन नयन सुन सुनाकर बैठी रही ॥

यनेवमुद्दिश्य तवोक्तिमङ्गी स एष दासोऽस्त्यनुकम्पनीयः ।

इति प्रकारय क्षणमर्जुनत्वं चुचुन्व तां चोरयतिः कपोले ॥ ७४ ॥

वामिदि । ततः हे सुन्दरि, यन् कर्जुनमुद्दिश्य लक्ष्याकृत्य एवम् उच्छ्रकारा तव
उक्तानां वचनानां मङ्गी प्रकारो रीतिः (प्रकटी भवति, यं लक्ष्याकृत्य त्वमेवं व्यङ्ग्येना-
भिदधासि, सः अनुकम्पनीयः दयनीयः तव दासः सदातुहलाचारी एषः कर्जुनः
कहमस्ति, इति एवम् कर्जुनत्वं प्रकारय कपटयतित्वं निराकृत्य त्वमर्जुनं वीण-
यित्वा चोरयतिः कृष्णसन्ध्याती सोर्जुनत्वां सुमद्रां कपोले गण्डस्थले जगं सहृद-
चुचुन्व सुम्वितवान् । वंशस्यं वृचन् ॥ ७७ ॥

जिन्को लक्ष कर्जुनर तुन इस प्रकार वचनमङ्गीका प्रयोग कर रही हो, वह सुन्दारा
दान मैं कर्जुन यहाँ है । इस तरह कपना कर्जुनरूपत्व प्रकाशित करके कपट सन्ध्याती
कर्जुनने सुन्द्राले गल वृन् लिये ॥ ७४ ॥

स्वेदान्धुपूरभरिते सुदरास्त्वदास्याः क्षेत्रे स्वर्किशुकशिलीमुखसीरकृष्टे ।

पुष्पास्त्रकर्षकवरः पुलकच्छलेन शृङ्गारबीजनिकरान्निविडानवाप्सीत् ॥७५॥

स्वदान्दुर्गति । तदा चुम्बनकाले पुष्पास्त्रकर्षकवरः कामदेवरूपो निपुणः कृपक
स्वेदान्दुर्गमरिते स्वेदजलप्रवाहपूर्णं स्वस्य यः किंशुकशिलीमुखः किंशुकास्यपुष्प-
विशेषकृतो चाणः स एव सीरो हलस्तेन कृष्टे विदारिते अस्याः सुमद्रायाः क्षेत्रे
पारी एव क्षेत्रे केंदारे पुलकच्छलेन रोमाञ्चव्याजेन निविडान् घनान् शृङ्गारबीज-
निकरान् शृङ्गाररमस्य बीजसमूहान् अवाप्सीत् उत्तवान् ! यया कञ्चन निपुणः
कृपकः पयः पूर्णं सीरकृष्टे च क्षेत्रे बीजं वपति, तथैवायं कामदेवः सुमद्रायाः
पारी क्षेत्रे स्वेदपयसाऽऽचिते किंशुकास्यवाणरूपहलेन कृष्टे च रोमाञ्चरूपबीज-
राशान् शृङ्गाररूपतरुजनकानवाप्सीदित्याशयः । समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपक-
मलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

पर्सानेके बल्ले नरे हुए तथा कामदेवके किंशुखानरूप हल्ले जुते हुए सुमद्राके शरीर
रुन क्षेत्रमें कामदेवरूप दक्ष कित्तानने रोमाञ्च व्यावत्ते खुद अधिक शृङ्गारके बीज बी दिये ।
क्षेत्रमें पानी भरा हो, वह हल्ले जुता हो, उत्तमें यदि अधिक बीज टाठ दिया जायगा तो
ज्यादा उपज होगी, कामदेव हुआ कित्तान, पर्सानेके बल्ले पूर्ण तथा कामवान् कृत सुमद्रा
का शरीर हुआ खेत, रोमाञ्च बीज, शृङ्गाररुत होगी फलठ । इत प्रकार इत्तमें रूपक
समस्तवस्तुविषयक सावयव है ॥ ७५ ॥

तस्यामेव वधूमिमां स रजनौ सद्योऽनुकूलां रहः

पाणौकृत्य विलोकितोत्सवमरो द्वाभ्यां हरिभ्यामपि ।

पौरैपूमयथा जनेष्ववलतां प्राप्तेषु पार्थस्तथा

जाग्रत्सारथिविद्यया सह रथारूढः पुरान्निर्ययौ ॥ ७६ ॥

तस्यामेवेति । तस्यामेव रजनौ रात्रौ अनुकूलाम् प्रगपिजीम् इनां सुमद्रारूपां
वधूं पत्नीम् मयः शीघ्रं रहसि एकान्ते पाणौ कृत्य वैवाहिकेन विविनाऽङ्गीकृत्य
द्वान्याम् अपि हरिन्याम् इन्द्रोपेन्द्रान्याम् विलोकितोत्सवमरः दृष्टवैवाहिकोत्सव-
समुद्भूयः सः पार्थः पौरैषु द्वारकावासिषु जनेषु लोकेषु उभयथा द्वान्यामपि प्रका-
रान्याम् अवलताम् (बलरामस्यान्यत्रगतत्वेन) बलरामरहितत्वम् निर्वलत्वं
च प्राप्तेषु सन्धु जाग्रती प्रकाशमाना सारथिविद्या रथचालनचानुरी यस्यास्तथा
सुमद्रया सह रथारूढः सन् पुरात् द्वारकानगरात् निर्ययौ प्रस्थितः । शीघ्रं तां
परिणीय रथचालनचतुरया तथा सह द्वारकातोऽर्जुनः बलरामस्यानुप-
स्थिततया याद्वास्तं रोद्धमपि नापारयन्तीति भावः ॥ ७६ ॥

उक्त रातमें अनुकूला सुमद्राके साथ एकान्तमें वैवाहिक विधि सम्पन्न हुआ, दोनों
हरि-इन्द्र और उपेन्द्र अर्जुनसुमद्रा विवाहोत्सवके साक्षी रहे, बलराम शम्भु पूजा करनेके
लिये शीघ्रान्तर गये थे, अतः पुरवासां दोनों प्रकारसे अवल-बलरामरहित तथा शीघ्ररहित

हो रहे, रथ चलानेको कलाने निपुण सुमद्राके साथ रथ पर आल्ह होकर अर्जुनने दारका परते प्रत्यान कर दिया ॥ ५६ ॥

आकर्ण्येदं जृम्भितानां यदूनां पार्योद्देशात्क्रोधनत्वस्य जातेः ।

म्लानि दातुं माधवो माधवोऽभूद्यत्रायात्ता कौरवी सा समृद्धिः ॥ ७७ ॥

आकर्ण्येति । इदं सुमद्राया हरणम् आकर्ण्यं श्रुत्वा पार्योद्देशात् अर्जुनमुद्दिश्य जृम्भितानां युद्धोद्यतानाम् यदूनाम् यादवानाम् क्रोधनत्वस्य क्रोपस्य जातेः जात्यात्पक्षुसुमनेदस्य म्लानि दातुम् म्लानतां जनयितुम् (अनुत्साहं कर्तुम्) माधवः श्रीकृष्णो माधवो वसन्तोऽभूत्, (वसन्ते जाते म्लयिमानतायाः 'नस्पाज्जाती-वसन्ते' इत्यादि कविसम्प्रदायसिद्धतया भगवान् यादवानां क्रोपरूपस्य जातीकुसुमस्य म्लानौ वसन्तभावं जगामेत्यर्थः) यत्र भगवति कौरवी कुरुवंश्यानाम् सा प्रसिद्धा समृद्धिः आयत्ता स्थिता, यत्र माधवे वसन्ते कौरवी कुरुवपुष्पसम्बन्धिनी समृद्धि-विकासादिरूपाऽयत्ता मर्यादिता । इदं सुमद्राहरणवृत्तमाकर्ण्यं यद्यपि यादवः पार्यमुद्दिश्य रणायोद्योगं प्रारेभिरे तथापि श्रीकृष्णस्तेषामुद्योगं शिथिलयामास, यथा जातीपुष्पविकासं वसन्तः शिथिलयतीतितात्पर्यम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ७७ ॥

रथ सुमद्रादरण वृत्तान्तके सुननेसे यादवगण अर्जुनको उद्देश्य करके युद्धके लिये उद्यन हुए परन्तु श्रीकृष्णने उन्हें रोका, उनके क्रोपरूप जानी पुष्पके विकासमें वसन्त ऋतु का काम किया, जैसे वसन्तसे जातीका विकास रक्त जाता है, वसां प्रकर भगवान्के समझानेसे यादवोंका क्रोप रक्त गया, और जैसे वसन्त ऋतु पुष्पको समृद्धिका कारण होता है वैसे ही कृष्ण कुरुवंश-अर्जुनादि को समृद्धिके कारण भां थे ॥ ७७ ॥

रणोत्साहे शान्ते यदुजडिमकीर्तिध्वजलतां

मुहुः स्मारं स्मारं कपटयतितां बलिगतकुचम् ।

हसन्त्याः प्रेषस्या दशानरुचिमित्रीकृतयशाः

शताङ्गेनाविधत्सुरपतितनूजो निजपुरीम् ॥ ७८ ॥

गोत्साहेति । सुरपतेः इन्द्रस्य तनूजः पुत्रः अर्जुनः रणोत्साहे यादवानां युद्धो-द्योगे शान्ते सति यदुजडिमकीर्तिध्वजलतां यदूनां जडिन्नां मूढभावेन या कीर्तिः प्रसिद्धिः तस्या ध्वजलताम् तप्यत्यापिकाम् (यादव एवंजडा यदीदृशमर्जुनस्य कपटयतित्वं न ज्ञातवन्तः इति प्रत्यापयन्तीम्) कपटयतितां स्वस्य प्रच्छद-सन्त्यामितां मुहुः चारं चारं स्मारं स्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा बलिगतकुचं चलस्तन-भण्डलं हसन्त्याः प्रेषस्याः सुमद्रायाः दशानरुचिमित्रीकृतयशाः दन्तकान्तितुलित-कीर्तिः सन् शताङ्गेन रथेन निजपुरीम् स्वनगरीम् इन्द्रप्रस्थम् अविच्यत् प्रविष्टः । यदवो यदा भगवद्गुरोर्धेन युद्धान्यवर्तन्त, तदा तेषां कपटयतिकृतवञ्चनया मूढत्वं स्मृत्वा उच्चैर्हसन्त्याः सुमद्राया दन्तकान्त्या समानीभूतयशा अर्जुनोरथे-

नेन्द्रप्रस्थं प्रविष्ट इत्यर्थः, कीर्तिष्वजलतामिति रूपक्येण सह दशानरुचिमित्रीकृतयशः
इति उपमासङ्कीर्यते ॥ ७८ ॥

जब यादवोंका रणोत्साह शान्त हो गया तब यादवोंको देवदूतोंको प्रख्यापित करने-
वाली अर्जुनकी दूधसन्ध्यासिताको याद करके बार-बार स्तनोंको कम्पित कर हँसती हुई
सुमद्रा रूप अपनी प्रियतनानी दन्तकान्ति स्नान धवल दशवाला अर्जुन रथपर बैठकर
अपनी नगरी इन्द्रपुरीमें प्रवेश किया ॥ ७८ ॥

ततो सुहृते सकलाभिनन्द्ये कुरुद्वहानां कुशलोदयाय ।

सुतं सुभद्रा सुपुत्रेऽभिमन्युं प्रवीरसूः सा तमिव प्रवीरम् ॥ ७९ ॥

ततो सुहृते इति । ततः अर्जुनसुभद्रयोः इन्द्रप्रस्थपुरीप्रवेशानन्तरम् प्रवीरसूः
वीरजननी सा सुभद्रा कुरुद्वहानां कुरुवंशोद्भवानां पाण्डवानां कुशलोदयाय ऐहिक-
पारत्रिकशुभसम्पादनाय सकलाभिनन्द्ये सर्वजनप्रशंसनीये सुहृते तम् अर्जुनम् इव
प्रवीरम् शूरम् अभिमन्युं नाम सुतं पुत्रम् सुपुत्रे जनयामास । तमिवप्रवीरमित्यु-
पमा । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ७९ ॥

सर्वजन प्रशंसनीय सुमनुहृतेन कुरुवंशोद्भव अपने पूर्वजोंके ऐहलौकिक तथा पारलौकिक
कल्याणके साधक अभिमन्युको वीर जननी सुभद्राने जन्म दिया, वह पुत्र अभिमन्यु अपने
पिता अर्जुनके स्नान ही बहादुर था ॥

पाञ्चालपुत्री च पतिव्रतानां प्रधानभावे कृतपट्टवन्वा ।

पञ्चापि सद्यः प्रतिभूरिव स्वान्पतीन्पितृणामनृणानकार्षीत् ॥ ८० ॥

पाञ्चालपुत्रीति । पतिव्रतानां प्रधानभावे मुख्यपट्टे कृतपट्टवन्वा कृताभिपेका-
सर्वैः पतिव्रतामुख्यपट्टे प्रतिष्ठापिता पाञ्चालपुत्री द्रौपदी च प्रतिभूः लम्बिका इव
स्वान् स्वकीयान् पञ्चापि युधिष्ठिरादीन् पतीन् सद्यः तदेव पितृणाम् अनृणान्
पितृणरहितान् सपुत्रत्वेन पितृणमुक्त्वा अकार्षीत् कृतवती । प्रकृत्य पत्युरैकैकं
पुत्रं जनयित्वा तान् पितृणमुक्त्वा कृतवतीत्याशयः । 'जायमानोहर्वं पुरुषस्त्रिमि-
र्ऋणैर्ऋणवान् भवति स्वाध्यायेनपिम्यः प्रजया पितृभ्यो यज्ञेन देवेभ्य इति 'एष
वा अनृगो यः पुत्री' इति च श्रवणात्पुत्रोत्पादनेन पाण्डवाः पितृणामनृणा अभ-
वन्निति बोध्यम् ॥ ८० ॥

पतिव्रताओंके मुख्य पदपर अनिपिका पाञ्चालराजतनया द्रौपदीने भी अपने पांचों
पतिओंको पितृ ऋणने मुक्त करा दिया, जैसे प्रतिभू-जमानतदार किशोकी ऋणों को शेरने
ऋण मुक्तकर ऋणमुक्त करा देता है ॥ ८० ॥

अथ तेषां तादृशं पुत्रोत्सवमाकर्ष्य ऋतुर्वसन्तसामन्तो राजन्यसंब-
न्धितया हर्षादिव समाजगाम ॥

अथेति । अयं पाण्डवानां पुत्रोत्पत्तिवार्त्ताश्रवणानन्तरम् तेषां पाण्डवानां तादृशं विलक्षणं पुत्रोत्सवम् पुत्रजन्म आकर्ष्य श्रुत्वा वसन्तसामन्तः वसन्तर्त्तोरनुचरः ऋतुग्रीष्मर्त्तुः राजन्यसम्बन्धितया वसन्तो ऋतुराजस्तत्सम्बन्धितया (समानानां समानोदये हर्षस्य स्वाभाविकत्वेन ग्रीष्मो राज्ञामुदयेन हृष्यन्निवायातः) हर्षादिव समाजगाम समायातः ।

इसके बाद पाण्डवोंके वैते पुत्र-जन्मोत्सव की खबर पाकर वसन्तका अनुचर ग्रीष्म ऋतु राजसम्बन्धितके कारण हट-सा होता हुआ आ पहुँचा ॥

तदानीं भगवान्पवमानस्तु भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया लोकस्पर्शाय संकुचन्निव कतिचन दिनानि मलयं विहाय पदमेकमपि न चचाल ॥

तदानीमिति । तदानीं ग्रीष्मसमये भगवान् पवमानः वायुदेवः भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचवत्तया पुत्रस्य भीमस्य पुत्रो जात इति जन्माशौचशालितया इव लोकस्पर्शाय लोकानां स्पर्शकर्मणे सङ्कुचन् लज्जमान इव (अशौचपाते लोकाः पराङ् स्पृशन्तीति लोकाचारः, वायुः पौत्रजन्मना जाताशौच इव परस्पर्शे लज्जमानतया) कतिचन दिनानि कियतो वासरान् यावत् मलयं दिग्वस्थितं पर्वत-विशेषं विहाय पदम् एकमपि न चचाल न पस्पन्दे । ग्रीष्मे दक्षिणानिलसंचार-विरहोऽत्राशौचवत्ताहेतुकतयोत्प्रेक्षितः ।

उस समय भगवान् वायुदेव मलय पर्वतकी छोड़कर एक पद भी नहीं चलते थे, मानो भीमके पुत्रकी उत्पत्ति होनेसे वायुदेव अशौचशाली होकर दूसरोंके स्पर्शसे लज्जका अनुभव करते हैं । (अशौच होनेपर लोग दूसरोंके स्पर्शको बचाते हैं ॥

एतेन खल्वकरुणेन तपागमेन जीवातुरद्य मम दूरत एव देशात् ।

उत्सारितो मधुरितीव रूपा वनान्ते तत्स्वागतं परभृतो न समाचचार ॥८१॥

एतेनेति । अकरुणेन निर्दयेन एतेन तपागमेन ग्रीष्मेण मम कोकिलस्य जीवातुः जीवनौपधरूपः प्राणदातेत्यर्थः मधुः वसन्तः अद्य देशात् स्वविषयात् एव दूरतः दूरदेशे निःसारितः गमितः, इति अस्मात् कारणात् रूपा कोपेन इव वनान्ते वन-भृतौ परभृतः कोकिलो नाम तस्वागतं ग्रीष्मस्य स्वागतं न चकार, ग्रीष्मो कोकिलो मूकस्तिष्ठति, मन्ये कोकिलस्य प्राणप्रदो वसन्तोऽमुना ग्रीष्मेण स्वविष-यादनेन ग्रीष्मेण निस्सारित इति कोपादसौ कोकिल आगतमपि ग्रीष्मं न स्वागतं व्याहरतीति भावः । ग्रीष्मे कोकिला न कृजन्तीति प्रसिद्धिमनुष्येयमुत्प्रेषा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

१. 'सुतोत्पत्ति' । २. 'कतिचिदिनानि' । ३. 'देशत एव दूरात्' । इति पा० ।

इन निर्दय ग्रीष्म ऋतुने हमारे प्राग्जाता वसन्तऋतुको देखते ही निकाल बाहर कर दिया है, इसलिये कुपित कोकिल ग्रीष्मऋतुके जाने पर भी उत्सृजा स्वागत नहीं कर रहा है। ग्रीष्मने कोकिल नहीं कृपता है उल्लासकी उत्प्रेक्षा की गई है कि जिस ग्रीष्मने कोकिलोंके प्राग्जाता वसन्तको निकाल बाहर किया उल्लासके आगमनने यह कोकिल-सुदृष्य अपना असहयोग जतानेके लिये मौन साध कर बैठ गया है ॥ ८१ ॥

शिरीषपङ्केः कुरुकामिनीनां शरीरवल्ग्व्य सह मार्दवेन ।

उपस्थितामूढुपमा तदानीं तपःस्थितानां सुलभं हि सर्वम् ॥ ८२ ॥

शिरापिठि । तदानीं ग्रीष्मागमनसमये कुरुकामिनीनां द्रौपद्यादिललनानां शरीरवल्ग्व्या गात्रलतया सह शिरीषपङ्केः शिरीषकुसुमसमूहस्य उपमा सादृश्यम् उपस्थिता अमृत, अजायत, हि यतः तपःस्थितानां तपस्यानिरतानां ग्रीष्मे वर्तमानानाञ्च सर्वं दुरापमपि सुलभम्, यतोऽमृति शिरीषकुसुमानि तपःस्थितानि कतपुवाद्युनैपां कुसुन्दरीभिः सह सादृश्यमजायत, यावदिमानि तपःस्थितानि नासंस्तवावदेषां मार्दवापेक्षया कुसुन्दरीणां मार्दवस्यातिशयवत्तया सुलना नाजायत, सम्प्रति तु तपःप्रभावादिव तपःप्रभावादनीपां सुलना कुसुन्दरीणामङ्गैः सनजनीति तात्पर्यम् । तपःस्थितानामिति पदं श्लिष्टम्, तथैव च सत्ययान्तरन्यासस्य सङ्गतिः । तपस्यार्थकृतपःशब्दगतविसर्गस्य 'खपरं शरि वा विसर्गलोपोवक्तव्यः' इति लोपे तपस्थितानामिति रूपेऽर्थद्वयमपि चुपपादम् । अत्र रलेपमूलकः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

ग्रीष्म सनपके आ जाने पर कुरुकुन्दरी द्रौपदी आदि स्त्रियोंके अङ्गोंके साथ शिरीष पुष्प सुकुमारतामें बराबरी करने लगे, तपःस्थित-तपस्यानिरतयन एवं ग्रीष्मने वर्तमान उनके लिये दुर्लभ क्या है? तपस्थित होने कारण ही शिरीषकुसुमोंको द्रौपदी आदि औरतोंके अङ्गोंके सुलना प्राप्त हो सकी ॥ ८२ ॥

कुरुकेलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु भ्रमरावलिर्वभौ ।

ऋतुना मधुगन्धगुप्तये जतुनाप्रे निहितेव मुद्रिका ॥ ८३ ॥

कुरुकेलीनि । कुरुकेलिवनेषु कुरुवंशयानामसीपां पाण्डवानां श्रीढाकाननेषु मल्लिकाकुसुमेषु मल्लिकानामकश्येवतपुष्पभेदेषु स्थिता मधुपावलिः ब्रमरवतिः ऋतुना ग्रीष्मेण मधुगन्धगुप्तये मल्लिकाकुसुमस्थितपरागसुगन्धसुरङ्गायै अत्रे उपरिभागे जतुना नीललाङ्गया निहिता मुद्रिका मुद्रा इव बभौ प्रचक्राशे । यथा कोपि किमपि सुरक्षितोक्तुं तदुपरि त्वमुद्रां स्थापयति तथैव कुसुमगतपरागसुगन्धयोगुप्तये स्थाप्यमाना मुद्रेव ब्रमरनाला प्रतीयते स्म । स्फुरोत्प्रेक्षाश्लङ्कारः । त्रैतालीयं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

पाण्डवोंके क्रीडाज्ञाननोंमें वर्तमान मल्लिका-कुसुमों पर बैठे हुए भ्रमर-समुदाय ऐसे लगाने थे, मानों ग्रीष्मऋतुने उन पुष्पोंमें वर्तमान मधु तथा सुगन्धकी सुरक्षाके लिये लाह की सील मुहर कर दी हो । आज भी लोग जिस चीजकी सुरक्षा करना चाहते हैं, उसपर लाहकी सील कर देते हैं ॥ ८३ ॥

शुभसौरभसंभृतानि भूमौ शुचिभूतान्यपि यानि पाटलानि ।

कलयेयुरतीच चित्रभावं क्षणपीतानि दृशा कथं न तानि ॥ ८४ ॥

शुभसौरभेति । भूमौ पृथिव्यां शुभसौरभेण उत्तमसुगन्धेन संभृतानि पूर्णानि शुचिभूतानि ग्रीष्मे जातानि यानि पाटलानि पाटलपुष्पाणि तान्यपि दृशा नेत्रेण क्षणं पीतानि सादरभवलोकितानि तानि पाटलापुष्पाणि चित्रभावम् आश्चर्यं कथं न कलयेयुः उत्पादयेयुः । स्वतः शुभ्राणां पाटलत्वं श्वेतरक्तत्वं ततश्च (दृशा) पीतत्वमिति आश्चर्यकरत्वमुचितमेव, यानि शुभ्राणि पाटलानि पीतानि तानि चित्रभावं कथं न कलयेयुः धारयेयुरिति भावः । शुचिभवानि पाटलवर्णानि च पीतानि सन्ति कथं नाग्निभावं गच्छेयुरिति च । 'शुचिः शुभ्रेऽनुपहते ऋत्नारापादयोरपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्' इति विश्वः ॥ ८४ ॥

सुन्दर सुगन्धसे पूर्ण पृथ्वीपर पवित्र या ग्रीष्ममें उत्पन्न पाटलपुष्प या पाटल-श्वेतरक्तवर्ण थोड़ी देरके लिये आंखोंसे देखे गये (पीत) किस तरह चित्रभाव आश्चर्यकी सृष्टि नहीं करते । पाटल ग्रीष्ममें पैदा हुआ, देखा गया और आश्चर्यप्रद हुआ, शुचि, पाटल पीत मिल जाने पर चित्र बन जाता है, इती बातकी मित्तिपर उत्प्रेक्षा तथा श्लेष किया गया है ॥ ८४ ॥

सीमन्तविद्युद्वत्संशरीषचापं

कैश्यं घनोऽयमिति कैः सुदृशां न जज्ञे ।

तस्याध एव नितिले^१ सततं यदासी-

त्तत्तादृशी सलिलशीकरदुर्दिनश्रीः ॥ ८५ ॥

सीमन्तेति । सीमन्तः केशमध्यरेखैव विद्युत् विद्युल्लता यत्र तत्तथोक्तम्, अवनं-सशरीषम् भूपणीभूतं शरीषकुसुमम् एव चापम् इन्द्रधनुर्ग्रन्थं सुदृशां स्त्रीणां तत्तथोक्तम् कैश्यम् केशसमूहः घनोऽयम् मेघोऽयम् इति एवंप्रकारेण कैः द्रष्टृभिः न जज्ञे न ज्ञायतेस्म । केशस्थितया मध्यमरेखया सीमन्तसंज्ञया विद्युद्भृतिदीप्तवर्णया भूपणीभूतेन शरीषपुष्पेण चन्द्रधनुराकारेण वनिताजनकचनिचये केन जनेन मेघोऽयमिति न सन्दिदिहे, मेघस्यापि श्यामत्वादासीत्तत्र मेघत्वभ्रमः सर्वेषामपीति भावः । केशानां मेघत्वे उपोद्बलकान्तरमाह—तस्येति । यत् यस्मात्

वस्य केशस्य पुर अधः अधोनागे निटिले ललाटदेशे तादृशी अनुभवैकवेद्या
मलिलगीकरदुर्दिनश्रीः स्वेदजलविन्दुकृता मेघाच्छन्नदिनलक्ष्मीः आसीत् । यत्र
मेघो भवति तत्र दुर्दिनमपि सन्नायाति, केशा मेघाः सन्ति तत्सहचरं चेदं ललाट-
स्थितजलविन्दुकृतं दुर्दिनमिति तात्पर्यम् । अत्र सलिलगीकरैर्दुर्दिनरूपैः केशानां
धनत्वानुमानादनुमानालङ्कारः, स च सीमन्तविद्युदित्यादिरूपकसङ्कीर्णः ॥ ८५ ॥

सीमन्तरेखाख्य विजली एवं भूषणीभूत शिर्षामृदुनरूप इन्द्रधनुषो देवकर लिङ्गे
केशो विद्यते मेघ नहीं समझ दिया, क्योंकि केशाकरूप धनके नाँचे ललाट पर पक्षीने
जो वृन्दनो दुर्दिनको शोभा जो दीन्व रही है ॥ ८५ ॥

उग्रैः करैरुष्णरुचेः समन्ताद्भूम्नायमाणाखिलदिङ्मुखस्य ।

आगन्तुमहः सविधं स्वकालेऽप्यनीश्वरेवापससर्प रात्रिः ॥ ८६ ॥

उग्रैरिति । उग्रैः अशानैः उष्णरुचः सूर्यस्य उग्रैः असह्यैः करैः किरणैः सम-
न्तात् सर्वतः उन्मायणान्विलदिङ्मुखस्य सन्तापितसकलदिशावकाशस्य अहः
दिवसस्य स्वकाले सविधं मर्मापं प्रति आगन्तुं नदन्तिकमुपगन्तुम्, अपि अनीश्वरा
अशक्नुवती इव रात्रिः अपससर्प दूरं जगाम । सूर्यकिरणसन्तापितसकलदिशाव-
काशस्याहः समीपमपि गन्तुनशक्नुवतीव रात्रिर्दूरमपससर्पति भावः ॥ ८६ ॥

सूर्यो अलक्ष्मण कठोर किरणोंके मन्त्रस ही गया है तारा दिशावकाश जिसने
देते दिवसके घाल नी—अपने निवत समर्थने नी—अनेने अन्तर्ध होकर रात्रि दूर नाग
वही हुई । सोमको राते छोटी होती है, उसीकी हेतुलेका है ॥ ८० ॥

वर्षास्त्रियं त्वरितमस्मदुपान्तभूमेरुन्मूलनं कलयतीति हषावलीढैः ।

तीरद्रुमैः स्वनिकटादपसारितेव मध्यं जगाम सरितां सलिलस्य वेणी ॥ ८७ ॥

वर्षास्त्रियं । इयं वेणी सलिलधारा वर्षासु वर्षात्तौ अस्माकम् तीरवर्तिद्रुमाणाम्
उपान्तभूमेः समीपसुखः त्वरितं शीघ्रं यथास्यात्तथा उन्मूलनम् निपातनं कलयति
कगिन्यति ह्या कोपेन अवलीढैः युक्तैः तीरद्रुमैः तदतलभिः स्वनिकटात् स्वप्रान्त-
देशात् अपसारिता दूरं गमिता इव इयं सलिलस्य वेणी प्रवाहो मध्यम् नदीं
मध्यदेशं जगाम । पूर्वमियं वेणीतदतलमूलपदन्तिमागताऽऽसीत्परं तद्द्रुमाणां मूल-
मकृन्तद्विषं वर्षाकाले समृद्धजलाऽत्रः कृपितास्तदतरवस्तां स्वसमीपाद्दूरमपासार-
यन्नत एवयं त्रीप्ने मध्यदेशमाश्रयतीति भावः ॥ ८७ ॥

वर्षास्त्रुके आनेरर यह सलिलप्रवाह इनारी जबकी जमीनको खोद डालेगी, इसी
कारण क्रुद्ध होकर तदवृक्षांने वत सलिलप्रवाहको अपने समीप देदते दूर नगा दिया है
इसीलिये त्रीप्नका प्रवाह नदीनाटके मध्यदेशमात्रने रह गया है ॥ ८७ ॥

देशे देशे जडिमहुरङ्गास्तेजोभङ्गैर्दिनकरभिल्ले ।

धावं धाव प्रहरति राजां धारागेहं शरणमवापुः ॥ ८८ ॥

देशेदेशे इति । जडिमानः शैल्यानि पुत्र लुङ्गाः नृगाः दिनकरभिल्ले सूर्यरूप-
जिगते देशे देशे सर्वेषु देशेषु धावं धावं भ्रान्वा तंजोभल्लैः स्त्रीयकरणनिकररूपमह-
मानकाश्रमेद्वैः प्रहरति महारं कुर्वति मनि राजां धारागेहं यन्त्रधारागृहं शरणं
रञ्जन्म अवापुः प्रातःपन्तः । यथा क्रूरैः किरातैरुत्पद्रुता नृगाः किमपि निन्तृतं गृहं
शरणमाश्रयन्ते तथा दिनकरभिल्लेन करनल्लेन प्रहियमाणा अनी शैत्यरूपहरिणा
राजां यन्त्रधारागृहाण्येव शरणीचक्रुः । आतपभीतानि शैल्यानि यन्त्रधारागृहे
पुत्र निर्लीय प्राणान् ररञ्जुगित्याशयः । 'पुलिन्दाः शवरा भित्वाः किराताश्चान्त्यजाः
दृयङ्क्' इति त्रिकण्डशेषः । मत्तावृत्तम् , तहन्नगं यथा—'शिवान्ततामभसगयुक्ता'
इति ॥ ८८ ॥

दिनकररूप किरात अनी जिग ह्य माना केज्ज र्मनी ओर डौड दोटकर ज्ज
शैत्यरूप हरिणोपर प्रहाग करने लगा, तब वह शैत्यरूप हरिणने राजाओंके यन्त्रधारागृहमें
शरण ली, क्योंकि र्मनी जगहें तो नूर्जनी किरातोंसे मन्तत होगई, केवक यन्त्रधारागृहमें
नै ह्य वंदक मिलती रही ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गसङ्गासहने तपतावन्योन्यमेर्वाभिमुखा युवानः ।

वाचापि केचिन्मनसापि केचिद्दृशापि केचिद्दृढनालिलिङ्गुः ॥ ८९ ॥

अङ्गाङ्गैः । वङ्गैः स्वकीयैः करमुखादिभिः अङ्गनां परकीयावयवानां सङ्गस्य
स्पर्शस्य असहने अमर्षयितरि तपतां प्रीप्सलमवे अन्योन्याभिमुखाः परस्परभि-
मुखाभिमताः पुत्र युवानः युवका युवत्यश्च, केचित् वाचा वचनेन वापि, केचित्
दृग्ना दृष्ट्यापि दृढम् निर्मरम् आलिलिङ्गुः अन्योन्यांशलेपसुखान्यन्वभवदिति-
भावः । अङ्गसङ्गसुखस्यालभ्यत्वे दर्शनसंभाषणादिनैव युवानोऽन्योन्यं समभाषय-
श्रितित्वात्पर्यन्तम् ॥ ८९ ॥

अपने अङ्गोंसे दूसरेके अङ्गोंका स्पर्श करना जब कठिन हो जाना था, ऐसे प्रीप्स
नमयने युवक और युवतीगण, जोई बातें लड़ाकर, कोई मनसे मन मिलाकर, और कोई
आँखोंसे आँखें लगाकर एक दूसरेका दृढ़ालिङ्गन कर लेते थे । जब प्रीप्सअतुर्ने शारीरिक
आलिङ्गन करना अशक्य ता हो गया तब युवकयुवतियोंने वाचिक, मानसिक, तथा
दृशनमय आलिङ्गनोंसे ही श्रुति मान ली ॥ ८९ ॥

एवं पचेलिमां हेलिमयूखकठोरिमकेलिं तस्य तनयायै निवेदयितु-
क्रामाभिरिव समाभिर्निरन्तरौपाप्तौ दृग्ध्वनि वसन्तौ वसन्तरतिकान्ता-

विव जयन्तजनकानन्तरजकौन्तेयौ परिपाटलहंसपाददुरवगाह्वनजातस-
नाथे पाथसि रोधसि च विहारैस्तेषां दिनानामौपयिकमातिथ्यमापाद-
यितुं तामेव भगवतीं सरितमापतताम् ॥

एवमिति । एवम् अनेन प्रागुक्तप्रकारेण पचेलिमां परिपक्वाम् पूर्णाम् हेलिमयूख-
कठोरिमकेलिम् सूर्यकिरणकठोरतालीलाम् तस्य सूर्यस्य तनयायै पुत्र्यै यमुनायै
निवेदयितुकामाभिः कथयितुमिच्छन्तीभिः इव रामाभिः वनिताभिः निरन्तरोपान्तौ
मिलितपार्श्वौ (सङ्गतौ) दृग्ध्वनि चक्षुर्वर्त्मनि वसन्तौ तिष्ठन्तौ वसन्तरतिकान्तौ
वसन्तर्त्तुकामदेवौ इव जयन्तजनक इन्द्रस्तदनन्तरज उपेन्द्रः कौन्तेयः पार्थश्च
तौ, परिपाटलैः रक्तवर्णैः हंसानां स्वनामरयातानां पक्षिणां चरणैर्दुरवगाहैः प्रवेष्टुं
मशक्यैः वनजातैः कमलैः सनाथे युक्ते पाथसि यमुनाजले, परिपाटलैः रक्ताभै
हंसपादैः सूर्यकिरणैः दुरवगाहैः प्रवेष्टुमशक्यैः वनजातैः तरुभिः सनाथे युक्ते
रोधसि यमुनातटे च विहारैः जलक्रीडाभिः काननक्रीडाभिश्च तेषां ग्रीष्मर्त्तुसं-
न्धिनां दिनानाम् औपयिकम् यथोचितम् आतिथ्यम् सत्कारम् उपयोगम् आपा
दयितुं कर्तुम् तामेव भगवतीम् पूज्याम् सरितम् यमुनाम् आपतताम् गतवन्तौ ।
सूर्यकिरणानाम् कठोरतायाः समग्रतां सूर्यकन्यायै निवेदयितुमिवागनाभिः स्त्री-
भिस्सङ्गतौ दृश्यमानौ वसन्तकामदेवाविव स्थितौ कृष्णार्जुनौ रक्ताभहंसचरणदुःस-
ञ्चारकमलकुलोपेते यामुने जले रक्ताभसूर्यकरैर्दुर्मैयुक्ते च रोधसि यमुनातीरे
विहारैः (जलक्रीडाभिर्वनविहारैश्च) ग्रीष्मीयदिवसानामुचितमुपयोगं विधातुम्
यमुनामागतवन्तावित्यर्थः ॥

इस प्रकार सूर्यकिरण कठोरतालीलाकी परिपूर्णताकी सूर्यकी कन्या यमुनासे वतानेके
लिये आई हुई सी रमणियोंसे युक्त, जयनके सामने आये हुए वसन्त एवं कामदेवकी
तरह दीखनेवाले जयन्तपिताके अनुज भगवान् और अर्जुन, रक्ताभहंसपाद द्वारा दुष्प्रवेश
कमलोंसे युक्त जल तथा रक्तवर्ण सूर्य किरणोंके लिये दुर्गम दृष्टोंसे युक्त यमुनातटमें विहारों
से (जलक्रीडासे तथा वनविहारसे) गर्मीके दिनोंका उपयुक्त सत्कार करनेके लिये इसी
भगवती यमुनामें उतरे ॥

कल्लोलजालकपटेन कलिन्दपुत्र्या पादं प्रति प्रससृपे परमस्य पुंसः ।
तिष्ठन्ति मे पुनरिह त्रिजगत्पवित्राः सख्यः कतीति सैमवेक्षितुकामयेवा ॥६०॥

कल्लोलति । कलिन्दपुत्र्याः यमुनायाः कल्लोलजालपटलेन तरङ्गावलीसमुदयेन
परमस्य पुंसः आदिपुरुषस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य पादं प्रति चरणसमीपे पुनः मूयः
इह भगवत्पादयोः त्रिजगत् पवित्राः संसारस्य पवित्रतां कुर्वत्यः कति कियत्यः

द्वैतवनं तपोवनं तस्मिन् सर्वस्य समस्तस्य शुभस्य मूलानि कारणानि मूलानि
कन्दादीनि भोज्यानि मुनीन्द्रसङ्घात् ऋषिसमुदयात् (आतिथ्यरूपेण जग्राह स्वी-
कृतवान्) काम्यकवनाद्धिर्गत्य वर्मकृतं श्रममविगणय्य युधिष्ठिरो द्वैतवनमा-
यातः सन् ऋषिभिरातिथ्यरूपेण दीयमानानि सर्वशुभजनकानि मूलानि भोज्यानि
प्राप्तवानिति भावः ॥ ५१ ॥

इसके बाद राजा युधिष्ठिर द्रौपदीवो साथ लेकर रास्तेके कष्टोका ख्याल बिना किये
काम्यक वनसे निकलकर द्वैतवन नामक तपोवनमें आये और वहाँ पर सकल शुभके
देनेवाले मूल-कन्द रूप भोज्य वस्तु आतिथ्यके रूपमें मुनियोंसे प्राप्त किये ॥ ५१ ॥

तत्राथ ते सत्यवतीसुतस्य पादारविन्दात्प्रविसृत्वरीभिः ।

नखप्रभाभिर्नवपुष्पपर्णैर्जटालतानां जनयांवभूवुः ॥ ५२ ॥

तत्राथेति । अथ पृथदनन्तरं ते पाण्डवाः सत्यवतीसुतस्य व्यासस्य पादारवि-
न्दात् चरणकमलात् प्रविसृत्वरीभिः प्रकर्षेण निर्गच्छन्तीभिः नखप्रभाभिः चरणनख-
कान्तिभिः जटालतानां निजशिरसि स्थितानां जटारूपाणां वह्नरीणां पुष्पपर्णैः
कुसुमसमूहान् जनयांवभूवुः उत्पादयामासुः । व्यासदेवस्य चरणयोः प्रणमतामेपां
पाण्डवानां जटास्तच्छरणनखप्रभाभिर्मिलितास्तदानीं ता नखप्रभास्तज्जटारूपाणां
कुसुमभावमभजन्नेति भावः । रूपकमलङ्कारः ॥ ५२ ॥

इसके बाद वे पाण्डव सत्यवतीपुत्र व्यासदेवके चरणोंसे अधिक मात्रामें निकलने
वाली नखप्रभासे अपनी जटारूपी लताकी पुष्पपर्णैसी बनाली, अर्थात् उन लोगोंने
व्यासके चरणों पर अपने शीश रखे, व्यासके चरणोंके नखोंकी अति प्रसन्न
कान्ति उनके मस्तकों पर फैल गई, वह ऐसी लगने लगी मानो उनके शिरकी जटारूप
लताओंमें फूल लगे हों ॥ ५२ ॥

तस्मिन्कवौ तापसयूथनाथे स्वातीर्मयाजग्मुषि वासभूमिम् ।

तेषामतिक्षामतया युतानां शुचाक्षिदेशेष्वतिवृष्टिरासीत् ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति । अथ तापसयूथनाथे मुनिवृन्दमुख्ये तस्मिन् कवौ भारतप्रन्थ-
निर्मावृतया कवित्वशालिनि व्यासे (कवौ शुक्रे च) वासभूमिम् (पाण्डवनिवास-
देशम्) स्वार्तास्वाती नाम नक्षत्रमेदम् (शुक्रेस्य वासदेशतया ज्यौतिषे प्रसिद्धम्)
आजग्मुषि आगते सति शुचा दुःखेन अतिक्षामतया सातिशयकार्श्येन युतानां
तेषां पाण्डवानाम् अक्षीण्येव देशास्तेषु नेत्ररूपदेशेषु अतिवृष्टिः समधिका वृष्टिः
आसीत् । अयमर्थः यथा शुक्रे स्वातीनक्षत्रमायाते (तुलामायाते सति) अतिवृष्टि-
र्भवति तथा व्यासे समागते सति पाण्डवानां नेत्ररूपदेशेष्वतिवृष्टिः प्रावर्तत,

व्यासं दृष्ट्वा पाण्डवा रुद्रुः, 'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृत्तद्वारमिवोपजायते'
इति प्रसिद्धेरित्याशयः । स्वातीगतस्य शुक्रस्य वृष्टिप्रदत्वं प्रसिद्धं तथा च पठ्यते—
'स्वातीगते शुक्र इवातिवृष्टिः' इति, समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकमलङ्कारः ॥५३॥

जैसे शुक्रकवि अपनी वासभूमि स्वातीमें आजाते हैं तब अतिवृष्टि देशोंमें होती है,
उसी तरह मुनिजनमुख्य कवि व्यासदेव जब पाण्डववासभूमिमें आये तब शीकसे अतिक्रम
हुए पाण्डवोंके नेत्ररूप देशमें अतिवृष्टि होने लगी, व्यासदेवको देखकर पाण्डवोंके
नयनोंसे आंमूकी धारा बहने लगी ॥ ५३ ॥

प्रसृमरतनुभासा प्रावृपेप्यान्स मेघा-

न्दिशि दिशि विदधानो दीर्घदर्शी तदानीम् ।

कुरव इति महान्तं शब्दमाविभ्रतोऽपि

स्ववचननिपुणिन्ना तानशोकानकार्पीत् ॥ ५४ ॥

प्रथमेति । तदानीम् तस्मिन् काले दीर्घदर्शी अव्याहृतज्ञानतया दूरदर्शी स
व्यासः प्रसृमरतनुकान्त्या व्यापनशोल्या शरीरप्रभया दिशि दिशि सर्वासु दिशासु
प्रावृपेप्यान् मेघान् वार्षिकान् जलदान् विदधानः (सर्वासु दिशासु श्यामां स्वदेह-
प्रभां विस्तार्य सर्वासां दिशां सजलजलदावृत्तत्वमिव कुत्राणः सन्) 'कुरवः' इति
महान्तं प्रतिष्ठाप्रदं शब्दम् वाचकम् आविभ्रतः (कुरव इत्यभिप्राया वाच्यान्)
अपि तान् पाण्डवान् स्ववचननिपुणिना आघ्रासनप्रदस्वोयवचनचातुर्येण अशो-
कान् विगतखेदान् अकार्पीत्) कुरवका अशोका जाता इति विस्मयावहम्, तदे-
वात्र 'कुरवः' इति कुरुशब्दतः संपाद्य चमत्कारजनकं कृतम् ॥ व्यासकृतेन विप-
दि चैर्यमवलम्बनीयमित्यादिनाश्वासनेन पाण्डवाः शुचं निरास्यदिति भावः ॥५४॥

चारों ओर फ़ैलने वाले अपने शरीरको इयामल कान्तिसे सभी ओर नेत्रोंको सृष्टि
करनेवाले व्यासदेवने 'कुरवः' इस प्रतिष्ठाजनक महान् शब्दसे पुकारे जानेवाले उन
पाण्डवोंको अशोक बना दिया, कुरवकको अशोक बनाना ही इसका कवित्व चमत्कार
है ॥ ५४ ॥

तस्मात्प्रतिश्रुतिरिति प्रतिपद्य विद्या-

मालिङ्गथ धर्मतनयेन विसृज्यमानः ।

मर्यो हिमाचलमगात्परमास्त्रमातुं

शंभोः कृपाजलनिवेश्रणार्चनाभिः ॥ ५५ ॥

तस्मादिति । पार्यः अर्जुनः तस्मात् व्यासात् प्रतिश्रुतिरिति नाम्ना प्रसिद्धां दीर्घां
विद्यां विधानपूर्वकं मन्त्रम् प्रतिपद्य ज्ञात्वा धर्मतनयेन युधिष्ठिरेण आलिङ्ग्य साक्षेर्षं

विसृज्यमानः गन्तुमनुज्ञातः सन् कृपाजलधेः दयासागरस्य शम्भोः शिवस्य चरणा-
र्चनाभिः आराधनाभिः परमास्त्रम् पाशुपतम् अस्त्रम् वाप्तुं लब्धुं हिमाचलं
हिमालयम् अगात् गतवान् व्यासेनोपदिश्यमानप्रतिश्रुतिमन्त्रो युधिष्ठिरेणानुज्ञात-
श्चार्जुनः शिवमाराध्य पाशुपतमस्त्रमवाप्तुं हिमालयं गत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इसके बाद अर्जुनने व्यासदेवसे प्रतिश्रुति नामक शिवमन्त्र प्राप्त किया, युधिष्ठिरने
अर्जुनको गले लगाकर जानेकी अनुमति दी, फिर अर्जुनने दयासागर शिवजीके चरणोंकी
आराधना द्वारा पाशुपतास्त्र पानेके लिये हिमालयकी यात्रा की ॥ ५५ ॥

यस्मिन्हिमानीभृति यक्षवृन्दमङ्गेषु सर्वेष्वपि मञ्जुलेषु ।

नखम्पचोष्णं नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितरामुपास्ते ॥ ५६ ॥

यस्मिन्निति । हिमानीभृति प्रालेयपूर्णे यस्मिन् हिमाचले यक्षाणां देवयोनित्रि-
शोषाणां वृन्दं समूहः नलिनेक्षणानां कमलाक्षीणां सुन्दरीणां स्त्रीणाम् सर्वेषु अपि
अङ्गेषु शरीरावयवेषु मञ्जुलेषु सुन्दरेषु सत्स्वपि नखम्पचोष्णम् अत्युष्णतया नख-
पाचकम् उरोजम् स्तनम् एव अतितराम् भूयसा उपास्ते सेवते । सत्स्वपि सर्व-
ेष्वङ्गेषु कमनीयेषु यक्षा यत् केवलमुरोजमात्रमुपासते तद्धिमस्यैव तत्र स्थितस्य
ग्रभाव इति भावः ॥ ५६ ॥

जिस हिमालय पर्वत पर रहनेवाले यक्ष-अपनी स्त्रियोंके सारे शरीरावयवोंके
अतिशय सुन्दर रहने पर भी नखम्पचोष्ण-नखको पका देने वाली गर्मासे युक्त न्तन
भागकी ही अधिक सेवा करते हैं, अधिक काल स्तनोंसे ही चिपटे रहते हैं क्योंकि उत
स्थितिमें पालेकी ठंडक उन्हें कम सता पाती है क्योंकि स्तनकी गर्मी उनकी बहुत रक्षा
कर देती है ॥ ५६ ॥

यो वत्सतामेत्य वसुंधराया निंपीर्य रत्नावलिकान्तिपूरान् ।

मनःशिलावप्रक्षरीमिपेण दरीमुखैरुद्गिरतीव तृप्रः ॥ ५७ ॥

यो वत्सतामिति । यो हिमालयः वसुंधरायाः पृथिव्याः वत्सताम् वत्सतामिव
पृथ्वी प्राप्य रत्नावलिकान्तिपूरान् मणिगणप्रभाजालं निंपीर्य निकामं पीत्वा तृप्तः
मनःशिलावप्रक्षरीमिपेण मनःशिलानिर्हरव्याजेन दरीमुखैः गुहारूपैः आननैः उद्गिर-
तीव वमतीव । यथा कोऽपि वत्सो मातुः पयोऽधिकं पीत्वा मुखेन वमति तथाऽयं हि-
मालयो मातृस्थानीयाया धरायाः रत्नावलिकान्तिपूरान् पीत्वा तृप्तः मनःशिलानिर्ह-
रव्याजेन दरीमुखैः रत्नावलिकान्तिपूरानिव वमतीति भावः । अयं श्लोकः कालि-
दासीयं-‘यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोग्धरे । भास्वन्ति
रत्नानि महौपवीश्व पृथूपदिष्टां दुद्रुहूर्वरित्रीम्’ इतिपद्यमुपजीवति ॥ ५७ ॥

जो हिमालय बछड़ा बनकर वसुन्धरारूप गौका रत्नावलि कान्ति समुदाय रूप पय यथेच्छ पोकर वृषहो मैनशिल—एक प्रकारका गैरिकद्रवके प्रवाहके व्याजसे गुहारूप मुखसे उगलता रहा है। दरियोसे मैनशिलके झरने गिर रहे हैं वे ऐसे लगते हैं मानों हिमालय रूप बछड़ेने जो पृथ्वी रूप गौका रत्नकान्ति समूह रूप दूध खूब छककर पी लिया था, वृष होकर—अघाकर—उसीका वमन कर रहा हो ॥ ५७ ॥

आरोहतस्तं तरसा समीरकिशोरकः स्वेदजलाणुराजिम् ।

निपीय तस्याननपद्ममाध्वी^१ द्विरेफभावं प्रकटीचकार ॥ ५८ ॥

आरोहत इति । तम् तथाभूतं हिमालयं नाम पर्वतम् आरोहतः क्रामतः तस्य पार्थस्य स्वेदजलाणुराजिम् प्रस्वेदवारिकणिकाम् ध्याननपद्ममाध्वीम् मुखकमलमकरन्दं तरसा निपीय समीरकिशोरकः मन्दवायुः द्विरेफभावं भ्रमरत्वं प्रकटीचकार । समीरकिशोरकः—वालो वायुः—मन्दवायुः समीरकिशोरकशब्दस्य रेफद्वयघटिततया द्विरेफः, यथा भ्रमरशब्दस्य रेफद्वयघटिततया स द्विरेफः, सोऽयं समीरकिशोरको न नाममात्रेण द्विरेफः किन्तु पद्ममाध्वीपानकसृत्वेनापीत्युपपादयति—आरोहत इति हिमगिरिमारोहतोऽर्जुनस्यास्य पद्ममकरन्दरूपां स्वेदजलकणिकाराजिमाचामन्नसौ समीरकिशोरः स्वं द्विरेफभावं द्रवयतीति तात्पर्यम् ॥ ५८ ॥

उस हिमालय पर चढ़ते हुए अर्जुनके पसीनेकी बूंदोंको—जो उसके मुखकमल पर मकरन्दकी तरह मालम पड़ रही थी—पीता हुआ मन्द पवन अपने समीरकिशोरत्वको प्रकट कर रहा था। 'समीरकिशोर' शब्दमें दो रेफ हैं अतः वह द्विरेफ हुआ, वही समीरकिशोर रूप द्विरेफ अर्जुनके चेहरे रूप कमलपर फैली हुई स्वेद बिन्दु रूप मकरन्द राशिका पान करके अपना द्विरेफत्व—भ्रमरत्व—प्रकट कर रहा था ॥ ५८ ॥

शिवाख्ययोरेकतनुत्वकारणं त्रिलोकपित्रोर्महसोस्तपोवनम् ।

मिथोऽर्च्यमानं मिथुनैस्तपस्विनां तथेच्छुभिस्तत्र ननाम पाण्डवः ॥ ५९ ॥

शिवाख्ययोरिति । तत्र हिमालये पाण्डवः अर्जुनः त्रिलोकपित्रोः लोकत्रयीजनकयोः शिवाख्ययोः शिवशिवापदाभिधेययोः महसोः तेजसोः पार्वतीपरमेश्वरपदाभिलष्ययोः एकतनुत्वकारणम् एकशरीरकत्वसम्पादकम् (अभेदकरणम्) तथेच्छुभिः स्वयोरपि ताद्येकतनुत्वमभिलष्यद्भिः तपस्विनां मिथुनैः स्त्रीपुंसैः मिथः रहसि अर्च्यमानम् पूज्यमानं तपोवनं ननाम । अर्जुनस्तत्तपोवनं प्राप्य प्रणमति स्म यत्र पार्वतीपरमेश्वरावभेदं गतौ, यत्र च तदभेदप्राप्तिवृत्तान्तश्रवणेनात्मनोरपि तथाऽभेदं कामयमानाः दग्धतिलोकास्तपोवनं तदाराध्यन्तीति भावः । हेतुरलङ्कारः ॥ ५९ ॥

अर्जुनने उस हिमालय पर वर्त्तमान शिवतपोवनको प्राप्त करके उसे प्रणाम किया

क्योंकि उसी तपोवनमें सिद्धि प्राप्त करके लोकत्रयीके जन्मदाता शिव-शिवा शब्दोंसे पुकारे जाने वाले पार्वती-परमेश्वर रूप तेज एकतनु-अभित्र-होगये हैं, और इसी बातको छननेसे बहुत तपस्वी जोड़े अपनेको अभित्र-पार्वती शिवकी तरह नित्यमिलित बनानेके लिये उस तपोवनमें आराधना कर रहे हैं ॥ ५९ ॥

तत्र दर्भदलमुष्टिमाहरन्सन्निधास्यदृषभोपदामिव ।

चित्तमीशपदयोः समादधत्तप्तुमारभत दुश्चरं तपः ॥ ६० ॥

तत्र दर्भेति । तत्र शिवतपोवनेऽर्जुनः सन्निधास्यतः कदाचित् समीपभागमि-
प्यतः ऋषभस्य शिववृषभस्य नन्दिनः उपदाम् उपहारमिव दर्भदलमुष्टिम् मुष्टि-
मितदर्भान् आहरन् नयन्, (आगमिष्यतो हरवृषयोपायनत्वेन संभाष्यमानं
मुष्टिमितं दर्भमाहस्य पुरः स्थापयन्) किञ्च—ईशस्य महादेवस्य पदयोश्चरणयोः
चित्तं समादधत् निवेशयन् सन् शिवं ध्यायन्नित्यर्थः दुश्चरं कष्टसाध्यम् तपः
तप्तुम् कर्तुमारभत प्रारब्धवान् । रथोद्धतावृत्तम् । 'स्यान्नराविह रथोद्धता लगौ'
इति च तल्लक्षणम् ॥ ६० ॥

अर्जुन जब उस शिवतपोवनमें आगये तब वे नियमानुसार कुशदलकी मुष्टि
लाकर ऐसे रखने लगे—मानो आनेवाले महादेवके वृषभ नन्दीका उपहार रख रहे हों,
वे अपना हृदय शिवजीके चरणोंमें लगाये रहते, और बराबर उन्हींका ध्यान किया करते,
इस तरह अर्जुनने कष्टसाध्य तप करना प्रारम्भ कर दिया ॥ ६० ॥

चतुरस्तपःस्थितिविशेषविधौ चरणं निर्धातुमखिलेन निजम् ।

स जुगुप्समान इव शत्रुजिते प्रपदेन तिष्ठति भुवः स्म तले ॥ ६१ ॥

चतुर इति । तपःस्थितिविशेषविधौ तपस्यासम्बन्धिनामासनभेदानां विधाव-
नुष्ठाने चतुरः दक्षः सोऽर्जुनः शत्रुजिते घृतकपटेन शत्रुभिरायत्तीकृते भूतले अखिलेन
सर्वांशेन चरणं निधातुं पादं स्थापयितुम् जुगुप्समानः त्रपमाण इव प्रपदेन पादा-
ग्रभागमात्रेण भुवस्तले तिष्ठति स्म । अयमाशयः—तपस्याकालोपयुक्तासनभेद-
विदुर्जुनः पादाग्रेण भुवमवलम्ब्य तपश्चरित्तुं प्रवृत्तो मन्ये शत्रुभिरायत्तायां भुवि
सर्वात्मना चरणं निधातुमसौ लज्जत इवेति तात्पर्यम् ॥ अत्र तपस्योपयोगितया
पादाग्रेण भुव आलम्बनं शत्रुजितमहीस्पर्शविषयक-जुगुप्साहेतुकतयोप्रेष्यते इत्यु-
पेक्षाऽलङ्कारः ॥ ६१ ॥

तपस्याकालोपयुक्त आसन आदिका ज्ञान रखने वाला वह अर्जुन केवल पादाग्र
भागसे पृथ्वी पर अवस्थित होकर तप करने लगा—मानो घृत-कपट द्वारा शत्रुओंसे
स्वायत्तकी गई पृथ्वीपर वह अपना चरण पूर्ण रूपसे रखनेमें जुगुप्सा-लज्जाका अनुभव

करता हो। दूसरेकी पृथ्वी पर सम्पूर्ण चरण रखनेमें लज्जितसा होकर केवल पादाग्र पृथ्वी पर अवस्थित करके अर्जुनने कठोर तपस्या करना प्रारम्भ कर दिया ॥ ६१ ॥

भानौ ललाटन्तपभानुजाले प्रविष्टदृष्टिं परितस्तमग्निः ।

भूयोऽपि भोक्तुं विपिनं दिशेति प्रेम्णोपरुन्धन्निव दृश्यते स्म ॥ ६२ ॥

भानाविति । ललाटतपम् शिरस्तापनचममतितीव्र भानुजालं किरणसमूहो यस्य तादृशे ललाटन्तपभानुजाले भानौ सूर्ये प्रविष्टदृष्टिम् तन्मयीभावेन ध्यानविधया स्थापितचक्षुपम् तम् अर्जुनं परितः तस्य समन्ततः (चक्षुर्वपि भागेषु स्थितः) अग्निः भूयः पुनः अपि भोक्तुं भक्षयितुं दग्धुम् विपिनम् खाण्डवमिव किमप्यन्यत्वनम् दिश देहीति एवं प्रकारेण प्रेम्णा स्नेहेन उपरुन्धन् उपरुध्याग्रहेण प्रार्थयमान इव दृश्यते स्म दृश्ये । सूर्यनिविष्टदृष्टिः समन्ततः स्थापितवद्विश्च पार्थः पञ्चाग्निव्रतमाचरन्नग्निना खाण्डववनभक्षणलोभेनोपचितममत्वेन पुनरपि किमप्यन्यद्वनं भोक्तुं देहीति उपरुध्यागृह्यमाण इव प्रतीयते स्मेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारेण पञ्चाग्निव्रतचर्या ध्वन्यते । तुलनार्थं दृश्यताम्-शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत' इति कुमारे ॥ ६२ ॥

ललाटकी तथा देनेवाली किरणोंसे युक्त सूर्यमें अपनी दृष्टिको प्रविष्ट करके बैठे हुए—अनन्य चित्तसे अति प्रखर तेजवाले सूर्यकी ओर देखते हुए-सूर्यका ध्यान करते हुए अर्जुनके चारो भागमें अवस्थित वहिदेव ऐसे प्रतीत हो रहे थे भानो वे पुनः अर्जुनसे उसे घेरकर आग्रह प्रार्थना—अनुरोध कर रहे हैं कि तुझे कोई दूसरा वन खानेको दो। खाण्डव वनको खाकर उनका लोभ बढ़ गया है, वह पुनः कोई दूसरा वन अर्जुनसे मांग रहे हैं। यह उत्प्रेक्षा पञ्चाग्नि व्रतका घोटन करती है, पञ्चाग्नि व्रतमें तपस्वीके चारो ओर आग होती है और वह सूर्यको देखा करता है ॥ ६२ ॥

तपोविधौ स पावकेन सर्वदिक्षु वासवि-

स्तदा बभूव वेष्टितो धनंजयत्वबान्धवात् ।

अजीजनत्तमङ्गराजमङ्ग ! वैरिणं भवा-

निनीव रोषतो दिनेश एव चक्षुरक्षिपत् ॥ ६३ ॥

तपोविधाविति । तदाऽर्जुनेन पञ्चाग्निव्रते आरभ्यमाणे वासविः इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः तपोविधौ तपोऽनुष्ठानप्रक्रमे पावकेन अग्निना धनञ्जयत्वबान्धवात् धनञ्जय इति नाममात्म्यकृतसौहार्दात् सर्वदिष्ठु सर्वतः वेष्टितः बभूव । अग्निरर्जुनं धनञ्जयपदाभिधेयत्वकृतमैत्रीमाहात्म्यात् समन्ततो वेष्टितवानित्यर्थः । (अथ च स वासविः)

अङ्ग हे सूर्यदेव, भवानेव वैरिणं मम प्रधानशत्रुं कर्णं नाम अङ्गराजम् अजीजनत् उत्पादितवानिति रोपादिव कोपादिव दिनेशे एव सूर्यं प्रत्येव आत्मनः चक्षुः नयनम् अक्षिपत् निदधे । अन्योऽपि शत्रुपितरं कोपरक्तेन चक्षुपाऽवलोकयति, तद्वदयं पार्थो भास्करं प्रति कोपरक्तेन चक्षुपाऽपश्यदिवेति भावः । पञ्चचामरं वृत्तमिदम्-तल्लक्षणं यथा—लघुर्गुह्निरन्तरं भवेच्च पञ्चचामर'मिति ॥ ६३ ॥

तपस्यामें लग्न-पञ्चाग्निव्रत नामक तपस्यामें निरत अजुन वह्निदेवसे चारों तरफसे विरा हुआ था मानो धनञ्जय नामसाट्टयकृत बन्धुत्वसे वह्निदेव उसे वेष्टित किये हुए है, और उसने सूर्य पर दृष्टि लगा रखी थी, मानो वह कोप करके सूर्यदेवसे कह रहा था कि आपने ही हमारे शत्रु अङ्गराज कर्णको जन्म दिया है । पञ्चाग्निव्रत उपासकके चारों तरफ आग रहती है और वह सूर्यकी ओर टकटकी लगाये रहता है, इसी पर यह उल्लेखाकी गई है कि आग धनञ्जय-नामसान्यकृत बन्धुत्वसे अर्जुनको घेरकर स्थित है, और सूर्यकी ओर वह इसलिये कोपसे देख रहा है कि सूर्यने उस शत्रु कर्णको जन्म दिया है ॥ ६३ ॥

पाराशरिप्रापितमन्त्रभागैराराधयन् शंकरमन्तरङ्गे ।

सप्तपि चर्षीस्तपसा विजेतुं सप्तत्वमाप स्वयमेक एव ॥ ६४ ॥

पाराशरिति । पाराशरस्य मुनेरपत्येन पाराशरिणा व्यासेन प्रापितस्य उपदिष्टस्य मन्त्रस्य प्रतिश्रुतिविधायाः (सप्तभिः) भागैः अन्तरङ्गे स्वमनसि शङ्कर शिवक आराधयन् पूजयन् ध्यायन् सः अर्जुनः स्वयम् एक एव अद्वितीयः सप्तपि सप्त सप्तसंख्यकान् अपि सुनीन् मरीच्यादीन् तपसा तपोऽनुष्ठानेन विजेतुं पराजेतुम् इव स्वयम् आत्मना सप्तत्वम् जटासहितत्वम् आप । अत्र तपोनियमनिष्ठतया स्वतः प्राप्ताया जटायुक्ततायाः सप्ततायाः सप्तर्षिजयहेतुकत्वेनोद्यत्तणादुत्प्रेक्षाऽल-ङ्कारः ॥ ६४ ॥

पाराशरपुत्र व्यास द्वारा उपदिष्ट प्रतिश्रुति विषाके सात भागों द्वारा अपने हृदयमें महादेवका ध्यान करते हुए अर्जुनने मानो अपनी उग्र तपस्यासे सात ऋषियों-मरीचि आदियों-को जीतनेके लिये एक होकर भी सप्तत्व-सप्तसंख्यकत्व या जटाधारित्व-प्राप्त कर लिया । सप्त शब्दका दोनो अर्थ है, सात संख्यावाला, और जटायुक्त, देखिये सारस्वत कोषमें लिखा है—'सप्तोऽन्तो जटायुक्ते नान्तः सङ्ख्यान्तरे स्मृतः ॥ ६४ ॥

फलपर्णजलानिलाशनानि प्रविहाय क्रमशस्तपस्यतोऽस्य ।

विपयेषु न लोलतां प्रपेद विजयस्याक्षैर्गणः कराम्र एव ॥ ६५ ॥

फलपत्रेति । फलपत्रजलानिलानाम् अशनानि देहनिर्वाहार्यं भक्षणानि क्रमशः विहाय पत्रं स्वीकृत्य फलत्यागः, जलं स्वीकृत्य पत्रत्यागः, अनिलं च वायुं च

स्वीकृत्य जलस्य त्यागः, एवमुत्तरोत्तरभक्ष्यस्वीकारेण पूर्वपूर्वभक्ष्यत्यागेन तपस्यतः अनुष्ठानं कुर्वतोऽस्य विजयस्य अक्षगण इन्द्रियवर्गः रुद्राक्षगणश्च त्रिषयेषु शब्दस्पर्श-रूपादिषु लोलतां ग्रहणामिसुख्यं न प्रपेदे न प्राप अपितु कराग्रे हस्ताग्रभागो एव लोलतां चलतां प्राप । तस्याक्षगण इन्द्रियवर्गः विषयपराङ्मुखोऽतिष्ठत् तस्या-क्षगणो रुद्राक्षकृता जपमाला च कराग्रे चलति स्म । त्रिषयपराङ्मुखतया स मन्त्र-जपं कृतवानित्याशयः ॥ ६५ ॥

क्रमशः अर्जुनने फल, पत्र, जल, वायुका भोजन छोड़कर तप करना प्रारम्भ किया, फल छोड़कर पत्ते खाता, पत्ते छोड़कर जल पीता, बादमें जल छोड़कर वायु पर रहता, इस तरह क्रमशः आहार छोड़कर वह तप करता रहा, इस दशामें उसके अक्षगणने-इन्द्रियोंने-तो चञ्चलता-विषयोन्मुखता-छोड़ दी, परन्तु अक्षगण रुद्राक्षनिमित्त जप मालिका हाथके अग्र भागमें बराबर चलती रही, अन्याहृत गतिसे जप चलता रहा ॥६५॥

तत्तादृशेन तपसा तरुणेन्दुमौलिं

तन्वन्द्यापरवशं तनयो मघोनः ।

पादाग्रमेव धरणौ प्राणिधाय तस्था-

वुद्यम्य बाहुमुपरीव फलानि लिप्सुः ॥ ६६ ॥

तत्तादृशेनेति । मघोन इन्द्रस्य तनयः पुत्रोऽर्जुनः तत्तादृशेन तेनातिदुश्चरेण तपसा तपस्यानुष्ठानेन तरुणेन्दुमौलिं बालचन्द्रशेखरं शिवम् दयापरवशं कृपाप्रवणं तन्वन् कुर्वन् (शिवस्य हृदये कारुण्यमुद्रेचयन्) फलानि वृत्तस्थितफलानि तपः-फलानि च दुरासदत्वानि लिप्सुः आदातुमिच्छुः प्रेप्सुश्च बाहुम् हस्तं निजम् उपरि उद्यम्य उत्थाप्य पादाग्रम् चरणयोरग्रदेशम् एवं धरणौ पृथिव्यां प्राणिधाय अव-स्थाप्य तस्यौ स्थितोऽभूत् । यथाऽन्य उच्चदेशस्यफलानि प्रेप्सुः पादाग्रेण स्थितौ बाहुमुत्क्षिपति, तथाऽयमुन्नतं तपः फलं प्रेप्सुरपरिकृतहस्तः पादाग्रमात्रस्पृष्टमूत-लश्च कृच्छ्रं तपः कृत्वा शिवं दयाद्रुतं कर्तुं प्रावर्त्ततेति भावः । अत्र फलपदे रूपके-णोत्थापितयोष्येक्षया शिवस्य फलवृक्षोपमाप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कारान्तरध्वनिः ॥ ६६ ॥

इन्द्रका पुत्र अर्जुन अपनी उस दुश्चर तपस्यासे शिवके हृदयमें दयाका सञ्चार करनेके लिये पृथ्वी पर केवल पादाग्र मात्र स्थापित करके हाथ उठाकर खड़ा रहा करता था, मानो किसी उच्च फलकी कामना कर रहा हो । जैसे किसी उच्चफलको पानेकी इच्छा रखनेवाला पैरके एक भागसे पृथ्वीको छूता हुआ हाथ ऊपर उठाये रहता है उसी तरह उच्चफल-पाशुपतास्त्रकी प्राप्तिसे दुर्जयत्व-को पानेकी इच्छासे अर्जुनने अङ्गुष्ठमात्रसे पृथ्वी पर अवस्थित होकर वस्थितहस्त ही तीव्र तपस्या की । 'प्राशुलभ्ये फले लोमानुदनाङ्गुरिव वामनः' वी छाया इस कविता पर पठती सी प्रतीत होती है ॥६६॥

निरुध्य वायुं निमृत्तं तपस्यतः शिरःसमुत्था दशदिग्विसृत्वरी ।

नटस्फुलिङ्गा नवधूमसंततिः स्फुटीचकारास्य धनंजयाभिधाम् ॥६७॥

निरुध्येति । वायुं प्राणवायुं निरुध्य समाधिवश्यतया हृदि व्यवस्थाप्य निमृत्तं निष्ठुरं तपस्यतः तपस्यां कुर्वतोऽस्यार्जुनस्य शिरःसमुत्था मस्तकभागोत्थिता दशदिग्विसृत्वरी दशस्वपि दिशासु प्रसरणशीला नटस्फुलिङ्गा प्रकटीभवदग्निगणा च नवधूमसन्ततिः नूतना धूमपरम्परा धनञ्जयाभिधां धनञ्जय इति संज्ञाम् स्फुटीचकार इटीचकार । धनञ्जयो वह्निस्तस्य च वायुनिरोधे सति धूममाला समन्वतो व्याप्नोति, स्फुलिङ्गाः प्रादुरासतेऽयमर्जुनोऽपि तथेति सिद्धमस्य धनञ्जयसंज्ञकत्वमिति भावः । धूमस्फुलिङ्गयोर्दर्शनेन धनञ्जयत्वज्ञानादनुमानं नामालङ्कारः ॥ ६७ ॥

समाधिवशीभूत प्राण वायुका नियमन करके एकान्त तपस्यापरायण उस अर्जुनके शिरसे चठकर दश दिशाओंको व्याप्त करती हुई तथा स्फुलिङ्गोंसे व्याप्त नई धूमपङ्क्तिने अर्जुनके धनञ्जय नामको सार्थक सिद्ध कर दिया । आगमें भी हवाके रुक जाने पर धूममाला ऊपरकी ओर चठती है जिसमेंसे स्फुलिङ्ग निकलते हैं ॥ ६७ ॥

तस्याथ नारदमुखात्तपसः प्रभावं

श्रुत्वा हरस्त्रिजगतामधिपो दयालुः ।

देव्या दृशा सदसि सूचिततद्दिदृक्षो-

दित्सन्नभीष्टमपि लुब्धकतामयासीत् ॥ ६८ ॥

तस्यायेति । अथ सदसि सभायां नारदमुखात् देवर्षिकथनद्वारा तस्य अर्जुनस्य तपसः प्रभावं महत्त्वं श्रुत्वा (अर्जुनोऽतिकठिनं तपस्यतीति निशम्य) दयालुः तदीयतपस्याद्गतहृदयः, देव्याः पार्वत्याः दृशा नेत्रचेष्टया सूचिततद्दिदृक्षो ज्ञात-पार्वतीहृदयस्यार्जुनदर्शनलालसः पार्वती तपस्यन्तमर्जुनं दिदृक्षतीति तन्नेत्रचेष्टयाऽवगम्य अभीष्टम् अर्जुनस्य काम्यमानं फलम् दित्सन्न दातुमिच्छन् अपि शिवः लुब्धकताम् शबरत्वम् लुब्धत्वञ्च अयासीत्, दातुमिच्छोर्लुब्धत्वमयुक्तमिति विरोधः, वरं दातुं शबरवेपधारणमिति च तत्परिहारः ॥ ६८ ॥

सभामें नारदके कहनेसे अर्जुनके तपःप्रभावको सुनकर दयालु हो, शिवने-पार्वती की नयन-भङ्गीसे यह समझकर कि यह तपस्या-परायण अर्जुनको देखना चाहती है-अर्जुनको अभीष्ट वर-प्रदान करनेके लिये लुब्धक-शिकारी-शबरका रूप ग्रहण कर लिया । शबरके रूपमें अर्जुनको अभीष्ट फल देनेके लिये तैयार हो गये ॥ ६८ ॥

हेरम्भगण्डमदपङ्कविशेषकौ तौ

स्कन्दौपवाह्यशिखिपिच्छकृतावचूडौ ।

भूपाधुनीतटतरुच्छद्वलुप्रवस्त्रौ

कोदण्डिनौ व्यरुचतां कुहनाकिरातौ ॥ ६६ ॥

हेरन्वेति । तौ पार्वतीपरमेश्वरौ हेरम्बस्य गजाननस्य गण्डयोः कपोलयोः यो मदपङ्कः तस्कृतो विशेषकः तिलकं ययोस्तादृशां गजानन—मद्वारिकृततिलकौ, स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य य औपवाह्यः राजवाहनभूतः शिखी मयूरस्तस्य पिच्छेन कृतः भवचूडः शिखाभूषणं ययोस्तौ तयोक्तौ, किञ्च भूपाधुन्याः भूषणीभूतायाः नद्याः गङ्गायाः तटतरुच्छद्वैः पुलिनप्ररूटपादपत्रैः क्लृप्तं सम्पन्नं वस्त्रम् परिधानीयं ययोस्तौ तथाविधौ कोदण्डिनौ धनुर्धारिणौ कुहनाकिरातौ मायाशवरभेयौ व्यरुचताम् रेजतुः । किराता हि गजमदकृततिलका मयूरपिच्छचूडा वृक्षपत्रवल्कवस्त्राश्च धनुरादाय च चरन्ति पार्वतीपरमेश्वरावपि गणेशरूपगजमदपङ्कस्य विशेषकं कार्तिकेयवाहनमयूरपिच्छस्यावचूडं स्वशिरोभूषणीभूतगङ्गानदीतटतरुपत्रकृतं वस्त्रं चासाद्य घृतधनुषौ मायाकिरातौ भूत्वा व्यरुचतामिति भावः । महतां परिकरान्वेषणे स्वीया पद्मोपकुर्वन्त इत्याशयः ॥ ६९ ॥

महादेव और पार्वतीने जब माया-किरातका रूप बनाया तब उन लोगोंने गजानन के मद-पङ्कसे टीका काढ़ लिया, कार्तिकेयके वाहन मयूरके पिच्छोसे शिरपर कलंगी सी बनाली, और शिरपर प्रवाहित होनेवाली गङ्गानदीके तटपर उत्पन्न वृक्षोंके पत्रोंसे बखका कार्य सम्पादिन किया, इस प्रकार सज-धजकर धनुषसे लैस होकर वे दोनों माया-किरात खूब भले लगते रहे ॥ ६९ ॥

शवरत्वजुपः वरस्य पुंसः शशिखण्डान्नु शकारसंविधानम् ।

भजति स्म तदा शिखण्डभावं भगवन्मस्तकभूषणं यदेषः ॥ ७० ॥

शबरत्वेति । शवरत्वजुपः शवररूपधारिणः वरस्य श्रेष्ठस्य पुंसः शिवस्य शशिखण्डात् शशिखण्डपदात् शकारसंविधानम् शकाररूपाक्षरयोगः नु किमु ? यत् यस्मात् पुषः भगवन्मस्तकभूषणम् शशिखण्डः तदा शिवस्य शबरभावधारणवेलायां शिखण्डरूपत्वम् शिखण्डशब्दभावं भजति स्म । अयमाशयः—वरः पुरुषः शिवः तद्भूषणं च शशिखण्ड इतीयं वस्तुस्थितिः, तत्र भूषणभूतशशिखण्डस्याक्षरेण योगे वरः पुरुषः शबरो जातः, अतो भूषणवाचकशशिखण्डशब्द आद्यक्षरेण शकारेण हीनः शिखण्डः सन् भूषणतां शबरभावे गत इति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

वर पुरुष-श्रेष्ठ पुरुष-शिवजीने जब शबरत्वरूप धारण किया तो वरमें 'श' अक्षर शशिखण्ड रूप उनके भूषणके नाममेंसे आकर जुड़ गया, वह वरसे 'शबर' बन गये, अब भूषणमें शशिखण्डके स्थानमें शिखण्ड ही रह गया, अतः वही उनका शबरभावमें भूषण रहा, शिखण्ड-मयूरपिच्छ ॥ ७० ॥

तदानीमेव रजतगिरिशिखरात्रिर्गच्छन्तौ, किमेतदिति सांशयिकैरपि तदनुसरणोचितवेपरचनानुकूलैः प्रमथकुलैः परिवार्यमाणौ, समुच्चलितलाङ्गूलमितस्ततो धावद्भिर्दूरचारश्रमविदारितवदनलम्बमानरसनाग्रनिर्पातिनीभिः सृणिकाकणिकाभिर्वनपद्धतिं शुद्धतरां कुर्वद्भिर्दृढतरश्चसितकम्पमानावयवैस्तेषु तेषु वनगुल्मेषु श्वापदानन्विष्यान्विष्य हुंकारमाचरद्भिर्विनिगमविश्वकद्रुभिरविमुच्यमानपार्श्वभागौ, दीपकमृगायमाणनिजहरिणशौचकपाणिभागानुधावनां, भाविनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमाणसुररक्षसवास्तरणेन प्रशमिततुहिनजडिमोद्रेगेन हिमयतः कटकपथेन सविलासं संचरमाणौ, कावेतौ "कदाचिदप्यदृष्टपूर्वो वनमस्मदीयमा"क्रमत इति रोषकपाचित्तया निवारयितुकामैरपि तेजोविशेषेण प्रतिहतोत्साहैरन्यैः शवरयुवभिः केवलं मवलोक्यमानां, जटावल्लरीमूलपङ्क्तं वसुकुलीभवदङ्गलिभिस्तपस्विपुञ्जैर्नभसि विमानवेगं निरुध्य हर्षाश्रुभिर्मरुद्भिश्चाभिर्वर्षमाणजयशब्दां, तौ जगदादिमां हंपती "सनियममुपासीतस्य शुनासीरसुतस्य तपोवनसीमानं शनैः शनैरासीदताम् ।

तदानीमेवेति । तदानीम् शवररूपधारणकाले पत्र रजतगिरिशिखरात् कैलासशिखरात् निर्गच्छन्तौ ब्रह्मिश्चलन्तौ, एतत् त्रिवचोः किरातरूपधारणं किम् कुतः ? अथवा काविर्मां किरातौ पार्वतीशिवौ तदन्यौ वा ? इति सांशयिकैः अनिश्चितमतिभिः अपि तदनुसरणोचितवेपरचनानुकूलैः किरातरूपधारिशिवाबुगमनोपयुक्तकिरातवेपधारणपद्धतिः प्रमथकुलैः शिवस्य गणैः परिवार्यमाणौ वेष्टितौ, समुच्चलितलाङ्गूलम् उर्यापितपुच्छम् इतस्ततः यत्र तत्र धावद्भिः वेगेन समुपसर्पद्भिः दूरचारश्रमेण दूरागमनलेदेन विदारितात् उन्मुक्तात् वदनात् मुक्तात् लम्बमानायाः लम्बीभूतायाः रसनायाः जिह्वाया अग्रतः पुरोद्वेशात् निपातिनीभिः पतनशीलाभिः सृणिकाकणिकाभिः लालाजलविन्दुभिर्वनपद्धतिं काननमार्गं शुद्धतरां कुर्वद्भिः पवित्रनां नयद्भिः, दृढतरनिःश्वसितकम्पमानावयवैः अतिप्रवृद्धश्वासवेगचलत्पार्श्वोदरा-

१. 'विपविरचनाकुलैः' । २. 'पारिपद' । ३. 'लम्बायमान' । ४. 'पातिनीभिः' । ५. 'शुद्धतरां निव' । ६. 'दृढतर' । ७. 'वनगुल्मिषु' । ८. 'श्वापदानि' । ९. 'शावकानुधाव्यमानपार्श्वभागौ प्रशमिततुहिनजडिमोद्रेगेन भाविनि पदे पदे वनदेवताभौ रक्ष्यमानवरुप्रसवास्तरणेन हिमवतः' । १०. 'कावेतावप्यदृष्ट' । ११. 'आक्रमते' । १२. 'विशेषप्रति' । १३. 'आरप्यैरन्यैः' । १४. 'अवलोक्यमानौ' । १५. 'मूलकुली' । १६. 'सननभिवृष्यभाग' । १७. 'सविनयन्' । इति पा० ।

दिभिः, तेषु तेषु वनगुल्मेषु कुञ्जेषु श्वापदान् मृगविशेषान् अन्विष्यान्विष्य भूभो
 मूयो मृगयित्वा हुङ्कारम् शब्दभेदम् आचरन्निः कुर्वन्निः, विश्वे समस्ता निगमाः
 वेदा एवं विश्वकद्रवः मृगयाकुशलाः शुनकास्तैः अविमुच्यमानौ सदा सेवितौ
 पार्श्वभागौ प्रान्तदेशौ ययोस्तौ तादृशौ, दीपकमृगः किरातादिभिर्विष्यमृगान् वञ्च-
 यितुं वर्द्धितौ मृगस्तद्वाचरन् यो निजहरिणशावकः शिवस्य स्त्रीभ्यो भूषणहरिण-
 शावकस्तरपार्थिण्यभागम् सूरचिह्नं प्रति अनुधावनं गमनं ययोस्तौ तथाक्तौ, माविनि
 पदे पदे सर्वस्मिन्नेव पुरोभाविनि चरणपाते वनदेवताभिः अर्घ्यमाणानाम् उप-
 ह्रियमाणानाम् सुरतरुप्रसवानाम् मन्दारादिदेववृक्षोद्गतानां पत्रपुष्पादीनाम्
 आस्तरणेन हेतुभूतेन प्रशमिततुहिनजडिमोद्गेगेन मन्दीभूतशीतकृत्कष्टेन हिम-
 वतो हिमालयस्य कटकपथेन उपत्यकामार्गेण सञ्चरमाणौ चलन्तौ, कौ एतौ ?
 कदाचित् अपि अदृष्टपूर्वौ नावलोकितौ, तथापि नितान्तापरिचितत्वेऽपि अस्मदीयं
 वनम् आक्रमतः आखेटेन कदर्ययत इति रोपकपायिततया कोपकलुषीभावेन
 निवारयितुकामैः निरोद्धुमिच्छन्निः अपि तेजोविशेषेण अनयोर्माया-शबरयोः
 प्रभावबाहुर्हयेन अन्यैः मार्गैर्वर्त्मभिः शबरयुवभिः केवलम् आलोक्यमानौ, (न तु
 वार्यमाणौ) जटा एवं वल्लर्यौ लतास्तानां मूले आदिभागे पल्लवमुकुलं किसलय-
 द्वयसंपुटमिव सम्पद्यमानः मुकुलीभवन् अञ्जलिः येषां तैः तथोक्तैः मस्तकन्यस्त-
 अलिभिः तपस्विपुञ्जैः मुनिगणैः नभसि च आकाशे विमानवेगं स्वीययानगमनं
 निरुध्य प्रतिवध्य मरुद्भिः देवैश्च हर्षाश्रुभिः प्रमोदाश्रुधाराभिः सह अभिवर्ष्यमाण-
 जयशब्दौ उच्चार्यमाणजयकारौ जगदादिभौ प्रपञ्चपितरौ दम्पती पार्वतीशिवौ
 सनियमम् यथाविधि उपासीनस्य उपासनामाचरतः शुनासीरसुतस्य इन्द्रपुत्रस्या-
 र्जुनस्य तपोवनसीमानम् तपस्याभूमिम् शनैः शनैः क्रमशः आसीदताम् प्राप्ता ।
 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' 'श्वाविश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः' 'अलङ्कृती दीपकं क्लीवं
 मृगे ना मृगवञ्चके' इति ते ते कोशाः ॥

शबरका रूप वनाकर कैलास-शिखरसे बाहर निकलते हुए—यह क्या है ? यह
 हमारे प्रभुही हैं या और कोई है इस विषयमें मंशययुक्त होकर भी उनके अनुगमनोपयुक्त
 वेपरचनार्थे निपुण पारिपदों से घिरे हुए, पूछ उठाये शहर-उधर दौड़कर बहुत दूर तक
 चलते रहनेके कारण खुले हुए मुखसे लटकती हुई जीमके अग्रभागसे गिरनेवाली लार-
 की बूंदोंसे वनमार्गमें पवित्र बनाने वाले और जोरोंसे सांस लेनेके कारण हिल रहे हैं
 शरीरावयव जिनके ऐसे, एवं श्लाघियोंमें मृगोंको बारबार डूँडकर हुँकार करने वाले
 समस्त वेदरूप शिकारी कुत्तोंसे घिरे, मृगवञ्चनाके लिये पोषित दीपक मृगके समान
 अपने भूषणमृगके सुर-चिह्नों पर चलनेवाले, हर भगले ढग पर वनदेवता द्वारा
 मन्दारतरुके पत्रपुष्पके विछाये रहनेसे हिमकी ठंडकका कष्ट कम हो गया है ऐसे
 हिमालयोपत्यका-मार्गसे चलते हुए, ये कौन हैं ? ये तो कभी नहीं देखे गये ? क्यों

वे यहाँ इनारे वनमें शिकार कर रहे हैं? इस तरह कुपित होकर नी शबर युवक बिन्दे—अधिक प्रभावशालिता के कारण देखते मर हैं कुछ दौड़ते नहीं, ऐसे और लता पर स्थापित किया है अष्टिको बिन्दोने ऐसे मुनिजन, तथा विमान रोककर आकाशचारी देवराज भीलोंमें आनन्दाष्ट मरकर विनका जयजयकार करते हैं ऐसे प्रपञ्चके जनक दम्पति पार्वती—शिव धीरे धीरे नियमपूर्वक तपत्या करनेवाले इन्द्रपुत्र अर्जुनके तपोवन-लीमा पर पहुँचे ॥

तत्र खलु:—

आपादलन्विजटमातपमात्रमर्द्धमूर्ध्वीभवद्भुजमुदारतपःकृशाङ्गम् ।

दृष्ट्वाऽनुगृह्य कुरुवीरसुनीन्द्रमेनं त्रेधा वभूव सुतवत्सलता भवान्याः ॥७१॥

आपादेति । आपादं पादपर्यन्तं लन्विन्यो लम्बमानाः जटा यस्य तं तयोक्तम् , आतपमात्रमर्द्धम् फलपत्रजलानिलानपि विहाय सूर्यकरमात्राहारम् , ऊर्ध्वीभवद्भुजम् उपरिचक्षितबाहुम् , उदारतपःकृशाङ्गम् अतिमहत्या तपस्यया दुर्बलद्वेषम् एतम् कुरुवीरसुनीन्द्रम् अर्जुनरूपं तपस्विश्रेष्ठं दृष्ट्वा अनुगृह्य कृपादया वीक्ष्य भवान्याः सुतवत्सलता पुत्रवात्सल्यं त्रेधा वभूव त्रिधा व्यभज्यत, कुमारगणनाय-विषयकतया द्विधास्थिता भवान्याः पुत्रप्रीतिरर्जुनविषयतयाऽप्युदितत्वेन त्रिधा प्रवृत्ता, सुतस्नेहेन पार्वती तमनुगृहीतवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

बिन्दके पैरों तक जटा टिक रही है, जो केवल सूर्यकिरण-नात्र पान करके जी रहा है, बिन्दने अपने हाथ ऊपर उठा रखे हैं, जो कठोर तप करते रहनेसे अति दुर्बल हो गया है, ऐसे कुरुवंशी अर्जुनरूप तपस्विश्रेष्ठको देखकर भवान्कीका पुत्र-वात्सल्य तीन भागोंमें बँट गया । इससे पहले उनकी वात्सल्य काँसिकेव और गणेश इन दो पुत्रों पर होनेके कारण दो जगह बँटा था, अब उनकी वात्सल्य अर्जुन पर हो गया अतः त्रिधा बँट गया ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्नथ महीं सुरपातैः कोऽपि कोपकुटिलो वनकोलः ।

घोरघृत्करणघोणमुपागात् कुक्षिमाश्रममुवः कुरुसुनोः ॥ ७२ ॥

क्षोदयन्निति । अथ कोपकुटिलः कोपेन क्रूरः कोऽपि वनकोलः अरण्यवराहः सुरपातैः सुरान्याप्तैः महीं पृथ्वी क्षोदयन् चूर्णयन् सन् घोरैण भयङ्करेण घृत्करणेन घुर्घुरशब्देन उपलक्षिता घोणा नासाग्रभागो यत्र कर्मणि तथा कुरुसुनोः अर्जुनस्य आश्रममुवः तपत्यास्थानस्य कुक्षिन् मध्यभागम् उपागात् । अत्रान्तरे सुरपातैर्मुवं दलयन् घोणया घोरं घुर्घुरशब्दं कुर्वन् कोपि कोपी वनवराहोऽर्जुनस्य तपत्याश्रमस्य नय्यमुपागतवानिति भावः । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कीलः' इत्यमरः ॥ ७२ ॥

इसके बाद सुरपातसे पृथ्वीको चूर्ण करता हुआ, क्षुपित क्रोध वनवराह वोरवृत्कारसे युक्त नासाग्र भागसे फूत्कार करता हुआ (घुरघुर शब्द करता हुआ) कुरवंशी अर्जुनके नभस्याश्रनके मध्य भागमें आकर उपस्थित हुआ ॥ ७२ ॥

तं वीक्ष्य रौद्रवपुं मृगशावकेषु त्रासाद्विशत्सु कटिलम्बितवल्कभागान् ।
पर्याकुले कलकलैरपि पक्षिजाले पार्थो निवृत्यनियमात्रगृहे शरासम् ॥७३॥
तं वीक्ष्येति । रौद्रवपुं नीपणशरीरं तं वनकोलं वीक्ष्य दृष्ट्वा मृगशावकेषु हरि-
णपोतेषु कटिलम्बितवल्कभागान् अर्जुनस्य कटिप्रदेशे लम्बमानान् परिधानवल्क-
लैकदेशान् त्रासात् वनकोलापादानकाद्भयाद् विशत्सु रक्षाथं प्रविशत्सु, पक्षिजाले
पक्षिगणे च कलकलैः शब्दैः पर्याकुले च्यग्रे सति पार्थः नियमात् समाधेः निवृत्य
विरम्य शरासं धनुः जगृहे गृहीतवान् आर्त्तत्राणस्य तपसोऽप्यतिपुण्यतया पीडि-
तान् हरिणपक्षिगस्त्रातुमर्जुनो विरमिततपस्यः सन् धनुरादत्तेति भावः ॥ ७३ ॥

मयङ्कर शरीर वाले उस वन-वराहको देखकर जब मयके नारे मृगशावक अर्जुनके
कटि प्रदेशमें लटकने वाले वल्कलके एक भागमें छिपने लगे, और पक्षिगण कलकल
शब्दसे व्याकुलता प्रदर्शित करने लगे, उस पार्थने समाधिसे विभ्रान देकर धनुष उठा
लिया, आर्त्तका त्राण भी तो तपस्या ही है ॥ ७३ ॥

मुनिरेप यदाऽभ्ययाद्वराहं मुखरज्यालतिको जवाज्जिघांसुः ।

शवरो दृष्टो तदाऽभिधावन्धनुराकृष्य सहानुयायिवर्गैः ॥ ७४ ॥

मुनिरेप इति । मुखरा सदृक्काशब्दा ज्यालतिका प्रत्यञ्चारूपा लता यस्य ताड-
शः धनुर्धकारयन् एषः मुनिः अर्जुनः यदा जिघांसुः वराहं हन्तुमनाः जवाद् वेगाद्
बभ्रयात् अभिमुखं गतः, तदा तत्रैव काले धनुराकृष्य चापमास्फालयन् अनुया-
यिवर्गैः अनुचरगणैः सह अभिधावन् वराहाभिमुखनुपसर्पन् शवरोः (लोकैः) दृष्ट-
ो दृश्यते स्म । यदैवार्जुनः प्रहत्तुमाकृष्टचापो वराहमुपगतस्तदैव तदभिमुखतनु-
धावन् कश्चन सानुचरः शवरो लोकैरवलोकित इत्याशयः ॥ ७४ ॥

धनुषको दृष्टारित करके जब वह मुनिरूप अर्जुन मारनेके लिये वेगसे उस वन-
वराहके अभिमुख चले जा रहे थे, उसी समय लोगोंने देखा कि एक सानुचर शवर
धनुष ताने हुए उस वन-वराहका पीछा करता चला जा रहा है ॥ ७४ ॥

मा मुञ्च वाणं मदनद्रुतेऽस्मिन्नपेहि जालमेति किरातनेतुः ।

वचः स लक्ष्यं मनसो न कुर्वन्वराहमखस्य चकार लक्ष्यम् ॥ ७५ ॥

मा मुञ्चेति । हे जालम, असमीक्ष्यकारिन्, मदनद्रुते मयाऽनुधाविते अस्मिन्
वराहे वाणं मा मुञ्च न प्रहर, अपेहि अन्यतो गच्छ, इति उक्तप्रकारकं किरातनेतुः

शबरनायकस्य वचः वचनम् मनसः लक्ष्यम् विषयम् मनोगोचरं ध्यानोपनीतम् न कुर्वन् अनाद्रियमाणः उपेक्षमाणः सः अर्जुनः वराहं सूकरं लक्ष्यं चकार विभेद । किगतनेतुः पश्यत एव तद्वचोऽनाकर्णितकेनानादृत्य वराहे वाणं मुक्तवानित्यर्थः ॥७५॥

अरे ओ अविवेकी मूर्ख, मैं जितका पीछा करता आ रहा हूँ उस सूकर पर तुम वाण मत चलाओ, काओ ह्यो, इत तरह कही गयी कपटी किरात-नायककी बातको मनमें न लाकर अर्जुनने उस वन-वराह पर अस्त्र चला दिया, उसे अपने अस्त्रका लक्ष्य बना ही दिया ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यां शिवसव्यसाचिनोः समुज्जिताभ्यां युगपत्किटेस्तनौ !
समं विभज्यायुरभुज्यत क्षणात्सहोदराभ्यामिव पैतृकं धनम् ॥ ७६ ॥

शिलीमुखान्यामिति । युगपत् एककालम् किटेः वराहस्य तनौ देहे समुज्जिताभ्यां त्रिसृष्टाभ्यां शिवसव्यसाचिनोः शिवस्य अर्जुनस्य च शिलीमुखाभ्यां वाणाम्याम् (तस्य वराहस्य) आयुः जीवनम् क्षणात् शीघ्रं समम् तुल्यभागं विभज्य सहोदराभ्यां भ्रातृभ्यां पैतृकम् धनमिव अभुज्यत । यथा सोदरौ भ्रातरौ पैतृकं धनं समं विभज्य भुञ्जाते तथैव शिवेनार्जुनेन च प्रयुक्तौ वागौ सूकरस्यायुः समं विभज्य मुक्तवन्तौ । वंशस्यं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

शिव तथा अर्जुन द्वारा एक समयमें सूकरके शरीर पर छोड़े गये वाणने उसके प्राणोंको एक साथ बाँट कर खा लिया, जैसे दो सहोदर भाई पैत्रिक धनको बाँट कर उपभोगमें लाते हैं । दोनों वाण साथ लगे, और उनसे उस वाराहकी मृत्यु हो गई ॥ ७६ ॥

ततः कुपितोऽपि क्रुधप्रवीरस्तपःशान्ततया नातिपरुषमेवमुवाच ।

तत इति । तत एव जाते वराहवधे कुपितोऽपि शिवेन कृताद्वाणप्रयोगादात्मनोऽपमानमिव विभाव्य जातमन्युरपि क्रुधप्रवीरः अर्जुनः तपःशान्ततया चिरतपोऽनुष्ठानार्जितशमेन हेतुना नातिपरुषम् नातिक्रुधचनम् एवम् वक्ष्यमाणदिशा उवाच । यद्ययं तपःपरो नास्थास्यत्तदेतोऽपि परुषमन्यधास्यदित्याशयः ॥

वराहके मारे जाने पर शिव द्वारा किये गये वाणप्रशरसे कुपित अर्जुनने बक्ष्यमाण-प्रकारक अनतिकठोर (थोड़ा कम क्रुधे) वचन कहे ॥

अस्मिन्ममावसथमापतिते मया प्रा-

ग्लक्षीकृते शबर ! यत्प्रहृतं त्वया तत् ।

शापस्य वाथ धनुषोऽसि वंशे तथापि

सोढं ममाद्य तपसा च भुजोष्मणा च ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति । हे शबर ! मम आवसयं निवासदेशम् आग्रमम् आपतिते बागते (किञ्च) मया प्राक् पूर्वं लक्ष्मीकृते गरुड्यतां प्रापिते अस्मिन् वराहे यत् यस्मात् स्वया प्रहृतं बागः प्रयुक्तः तत् तेनापराधेन मम शापस्य ब्राह्मणलस्य अथवा घनुषः घात्रपराक्रमस्य बरो अधिकारक्षेत्रे अस्ति वर्तसे । मदावासदेशागतत्वेन मयैव प्राग्लक्ष्मीकृतत्वैनेरपन्नमास्त्वत्सेऽत्र वराहे यत्त्वं प्रहृतवानसि तमिमं तवापराधं दृष्टयितुं प्रभवति मम शापश्चापश्च, शापेन त्वां दग्धुं बागेन त्वां व्यापादयितुं वाऽहमीशे—तयाऽपि अद्य मम तपसा भुजोष्मणा च बाहुवलेन सोढुम् नर्षितं तवाम इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अबो शबर, हमारे आग्रममें आये हुए और मेरे द्वारा पहले ही लक्ष्य बनाये गये इस सूकर पर जो तुमने बाग चलाकर अपराध किया है, उस अपराधके कारण तुम हमारे चाप और शाप दोनों के बशमें हो, चाहे तो मैं तुमको शाप देकर मरन कर दे सकता हूँ या बागसे विद्ध कर सकता हूँ, फिरभी आज हमारे तप तथा बाहुवलेन क्षमा कर दी है ॥ ७७ ॥

इति तस्य मुनेरन्तर्दपरसपरीवाहवेणीमिव वाणीमाकर्ण्य क्षोणीघर-
धन्वापि सस्मितं प्रत्यभाणीत्,—

इति नन्वेति । इति उक्तस्वरूपाम् अन्तः हृदये दर्परसस्य गर्वस्य परीवाहः उपकुल्या तस्य चेर्णी प्रवाहम् इव तस्य मुनेरर्जुनस्य वाणीं वाचम् आकर्ण्य क्षोणी-
घरधन्वा त्रिपुरदाहे मेरुं चापभावेन प्रयोजितवान् पर्वतचापः शिवोऽपि सस्मितं समन्दहासं प्रत्यभाणीत् प्रत्युत्तरं ददाँ । शिवस्य क्षोणीघरधनुषसुक्तं यथा 'रथः क्षोणी यन्ता शतशतितरगेन्द्रो घनुरयो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ, इत्यादि महिन्नः स्तोत्रे 'जलोच्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः ॥

उक्त मुनि अर्जुनकी उक्त प्रकार हृदयमें, वर्तमान गर्वके सौतेके प्रवाहके समान अन्तर्बर्ती गर्वको प्रकट करनेवाली वाणीको सुनकर क्षोणीघरधन्वा-पर्वतही जिसका घनुष हो—ऐसे शिवने सुकुटाहृदके साथ प्रत्युत्तर दिया ॥

मृदुबुद्धिरङ्ग ! वचसैव लक्ष्यसे मृगहिसनं विपिनसीमनीदृशम् ।

शतशः स्वधर्म इति पठ्यते बुधैः शबरस्य वा वदत्तपोधनस्य वा ॥७८॥

मृदुबुद्धिरिति । अङ्ग हे मुने ! वचना एव स्वोक्तवचनेनैव त्वं मृदुबुद्धिः लक्ष्यसे प्रतीयसे, वनसीमनि वनभुवि ईदृशं मृगहिसनं मृगयाद्वारा मृगवधः स्वधर्म इति बुधैः पण्डितैः शतशः अनेकधा पठ्यते, सः स्वधर्मः शबरस्य किरातस्य स्वधर्मः अथवा तपोधनस्य स्वधर्मः इति वद कथय । मृगयया वनजन्तुवधो यः स्वधर्मतया बुधैः-
स्तः स किरातस्य मुनेर्वा स्वधर्म इति कथयेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

हे मुने ! आप मन्दबुद्धि हैं यह आपके वचनोंसे ही शत हो रहा है, आप यह तो

कदाच्ये किं मृगयाद्वारा वनप्राणिव्योको हिंसाको विद्वान्नेनो वा धर्मं वताया है वह किसका स्वधर्म है किंगनोंका वा मुनिजननोंका ? ॥ ७८ ॥

तत्स्वकुलाचारादप्रमाद्यते मह्यमयुक्तकारिणापि त्वया कियद्दूरं प्रकाशयते तपसीयं वाहावप्याहोपुरुषिका ।

श्रुतिः । तत् तस्मात् मृगहिंसायाः शवराणां कृते स्वधर्मत्वेनोक्तत्वात् स्वकुलाचारात् निजकुलधर्मतः अप्रमाद्यते अन्वलिताय स्वकुलोचितं धर्ममनुतिष्ठते मह्यम् मामुद्दिश्य—अयुक्तकारिणा मुनिजनगर्हितमृगवधप्रवृत्तेन त्वयाऽपि कियद्दूरं कियत्पर्यन्तम् तपसि तपोऽनुष्ठान इव वाहौ भुजवीर्येऽपि आहोपुरुषिका-गर्वः प्रकाशयते, अनुचिताचारिगस्तव धर्मादप्रमाद्यतो मम पुरः स्वतपसो निजभुजवीर्यस्य वा चर्चा नितान्तहास्येत्याशयः । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात् संभावनात्मनि' इत्यमरः ॥

अपने कुल-धर्मसे नहीं स्तब्ध होनेवाले मेरे सामने अनुचित आचरण करनेवाले शेर आप को अपने तप तथा भुजबलके सम्बन्धमें आहोपुरुषिका-आत्मप्रशंसा-प्रकाशित कर रहे हैं वह कितना प्रकाशित करेंगे ? अर्थात् स्वधर्म-च्युत होने के कारण आपकी यह स्वप्रशंसा स्वधर्म पर दृढ रहनेवाले मेरे सामने नहीं चल सकती है ॥

संदृश्यते खलु तपस्तव शुद्धमेत-

द्यजन्तुर्हिंसनविधौ दृढवद्वकच्छम् ।

आस्तामिदं भुजबलं च मृगात्ययेऽस्मि-

न्साहायकं यदुपजीवति मे शरस्य ॥ ७९ ॥

सन्दृश्यते इति । एतत् तव मुनेः तपः तपोऽनुष्ठानं शुद्धं निर्दूषणं दृश्यते यत्तव-तपः जन्तुर्हिंसनविधौ प्राणिवधकर्मणि बद्धकच्छम् सन्नदं विद्यते, नेदं शुद्धं यतो श्रीवहिंसाकलङ्कितमित्यर्थः, एवं तपमोऽसारतामुक्त्वा भुजवीर्यमपि दूषयितुमाह-अस्तानिनि । दृढं च त्वया प्रशस्यमानम् भुजबलम् आस्ताम् एकतस्तिष्ठतु, (नात्र-किन्पि सारमस्ति,) यत एतत् तव भुजबलम् आस्तेन मृगात्यये वराहवधे मम शरस्य मया प्रयुक्तस्य बागस्य साहायकं सहायतामुपजीवति अपेक्षते, यदि मया बागो न प्रयुक्तः स्यात्तदा त्वदीयेन बागेन केवलेनासौ वराहो नैव व्यापादितः स्यादित्युपहासो बोध्यः ॥ ७९ ॥

आपका यह तप तो शुद्ध मादम पढ रहा है क्योंकि यह प्राणिवधमें तत्पर है, (अर्थात् आप जिन अपने तपका टॉग हांक रहे हैं वह तो प्राणिवधमें कलङ्कित है) और आप अपने मुजबलको रहने दीलिये वह तो इतना हीन है कि शर्मा वराह-वधके लिये

१. 'कारिणापि कियद्' ।

२. 'तपसि वाहा' । इति पा० ।

हमारे बाणकी सहायताका अपेक्षी रहा । अर्थात् आपको जिस भुजवीर्यका इतना अभिमान है वह ऐसाही है कि यदि मैं बाण चलाकर सहायता न की होती तो केवल आपके बाण भरसे वह बराह मरता भी नहीं ॥ ७९ ॥

ईदृशीं वचनरीतिमपास्यन्नेहि सान्त्वय कियानसि मे त्वम् ।

अदिगि किंचिदरुणिभिर्जगत्यामन्तकोऽपि मदतीव विभीयात् ॥ ८० ॥

ईदृशीम् इति । ईदृशीम् एवंविधाम् 'शापस्य घाऽथ घनुषोऽसि वशे' इत्यादि-रूपाम् वचनरीतिम् चाग्भङ्गीम् वचनक्रमम् अपास्यन् परिहरन् एहि आगच्छ मत्समीपम्, सान्त्वय अपराधसमापणादिना मामनुनय, त्वं मे मम पुरतः कियान् कियन्मात्रः असि अत्यल्पोऽसीत्यर्थः । (मम) अणि नयने किञ्चिदरुणिभिर्जगत्यां शोणायमाने सति जगत्यां लोके अन्तकः मृत्युरपि मत् मत्सकाशात् अतीव अत्यन्तं विभीयात् भयं लभेत । ईपदरुणनेत्रस्य मम मृत्योरपि भयजनकत्वे लोक-दृष्टे तव वृथा विकथनः नोचितेति भावः । अत्र लोचनारुण्यमात्रेणान्तकत्रासरूप-वाक्यार्थस्य सान्त्ववादकरणं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ स्वागतावृत्तम्, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ६० ॥

'तुम हमारे शाप या चापके वशमें हो' इस तरह बोलनेकी रीति छोड़कर क्षमा-प्रार्थना आदिसे मुझे शान्त कर लो, तुम हमारे सामने होते ही कितने बड़े हो ? मेरी आँख अगर थोड़ी लाल हो जाय तो इस लोकमें मृत्यु भी मेरे भयसे थर-थर कांपने लगे । अतः तुम्हारा हित इसीमें है कि तुम साम-वचनोंसे मुझे मनाकर अपनी रक्षा कर लो ॥ ८० ॥

इति शंकरस्याहंकारवादेन सातङ्कः कुरुकुलशशाङ्कः पुनरपि कामपि गिरमेवमङ्कुरयामास ।

इतीति । इति उक्तप्रकारेण शङ्करस्य किरातवेषधरस्य हरस्य अहङ्कारवादेन स्वसामर्थ्यख्यापकवचनेन सातङ्कः किमयं जगद्विलक्षणः स्यात् इति सवितर्कः मनसि किञ्चिदुत्पन्नभयो वा कुरुकुलशशाङ्कः कुरुवंशप्रकाशकत्वात्तत्र चन्द्रः अर्जुनः पुनरपि भूयोऽपि कामपि गिरं वाचम् एवं वक्ष्यमाणदिशा अङ्कुरयामास उवाच । शिववचनेन मनसि जातशङ्कोऽर्जुनः पुनरेवमभाषतेत्यर्थः, 'रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः' इत्यमरः ॥

शबरवेषधारी शङ्करकी इस प्रकार अहङ्कार-पूर्ण बातें सुनकर—क्या बात है कि यह इतनी धृष्टता कर रहा है ? इसमें कोई विश्वविलक्षण तत्त्व तो नहीं है ? इत्यादि शङ्काओं से युक्त (भीत) अर्जुन—जो कुरुकुलकी स्थाति बढाने वाला था, पुनः इस प्रकारसे कहने लगा ।

यस्माद्दनेचरकुलाघम ! जल्पसि त्व

मेवं मनः पुलकयन् स्वजनस्य हृत्तः ।

तस्माद्संशयमुपान्तजुषः किरात्या-

स्ताटङ्कमेव सहसे न कपोलमित्रम् ॥ ८१ ॥

यस्मादिति । हे वनेचरकुलाघम, शबरकुलकलङ्क, इतः गर्वशाली त्वं स्वजनस्य स्वकान्तायाः स्वाजुचरवर्गस्य वा मनः पुलकयन् आपातरमणीयामिर्मिथ्याशौर्य-प्रकाशिकाभिर्वाग्भिः प्रमदयन् एवं प्रोक्तप्रकारकं वचनं यस्माद् जल्पसि वदसि, तस्माद् उपान्तजुषः स्वपारर्वस्थितायाः किरात्याः कपोलमित्रम् गण्डस्थलस्य शोभाजनकं ताटङ्कमेव केवलं कर्णभूषणम् न सहसे न मृष्यसे । त्वदीयं कठोरमीदृशं वचनं नान्यस्मै फलाय कल्पते केवलं तव भरणं मया सम्पाद्यमानमुपपाद्य वैधव्य-दानद्वारा तव स्त्रियाः कपोलस्थलं निस्ताटङ्कं सम्पाद्येदित्याशयः । अनेन भाषणेन एवं मम वच्यतां भजसे इति तात्पर्यम्, पर्यायोक्तं नामालङ्कारः ॥ ८१ ॥

अरे शबरकुलकलङ्क, गर्वोद्धत होकर अपने परिजनोंके हृदयको पुलकित करने वाली यह बोली जो तू निकाल रहा है—‘सान्त्वय’ इत्यादि बातें जो मुझसे कह रहा है, उससे नाकम होता है कि तू इस समय तुन्दारे साथ रहने वाली अपनी इस पत्नी के गालों पर झूठनेवाले ताटङ्कको नहीं बरदाश्न कर रहा है, अर्थात् तू ऐसी बातें कह कर मुझे लुपित किये दे रहा है, इसका फल होगा तुन्दारा वध, अनन्तर यह तुन्दारी सहचरी विवदा हो जायगी, वैधव्यके कारण यह ताटङ्क नहीं रख सकेगी, फलतः इस तुन्दारे कड़ु भाषणका यही परिणाम होगा कि तूने अपनी स्त्रीके कपोल पर छटकने वाले इन ताटङ्कोंको उतरवाकर रहोगे ॥ ८१ ॥

तादृग्वचः श्रवणदाहि मुनेर्निशम्य-

सर्वे गणा हृदि रुपा निजिवांसवोऽपि ।

देव्या विलोक्य वदनं स्मितगर्भगण्डं

तूणार्धकृष्टविशिखेन करेण तस्थुः ॥ ८२ ॥

तादृगिति । सर्वे गणाः शबरवेपथरहराजुगाः प्रमयाः तादृक् उक्तप्रकारम् श्रवण-दाहि अतिकट्टतया कर्णमन्तापकरं मुनेः तपस्विनोऽर्जुनस्य वचः वचनं निशम्य श्रुत्वा हृदि स्त्रचित्ते रुपा अर्जुनोपरि क्रीपेन निजिवांसवः निहन्तुमिच्छुवः घृतार्जुन-वधकामा अपि सन्तः देव्याः पार्वत्याः स्मितं गर्भं यस्य तत्तया गण्डं वदनं मुखं विलोक्य पार्वत्या मुखं स्मेरं विलोक्य तूणात् तूगीरात् अर्धं कृष्टः बहिर्मावितः शरो बाणो येन तादृगेन निपङ्गेद्घृतशरार्धभागेन करेण (उपलक्षिताः) तस्थुः स्थिताः । अर्जुनस्य तथा कठोरं वचनं निशम्य उद्वेषेच्छ्रया निपङ्गतः शरार्धमुद्घृत्यापि

गगाः पार्वत्याः स्मयमानकपोलं सुखं वीच्य तदीये मनसि रोषाभावं ज्ञात्वा हन्तव्यो
न वास्यमिति तद्वाजां प्रतीक्षमाणा इव स्थिता इति भावः । अत्र पुत्रवत्सलदेवी-
स्मेराननावलोकनस्य विनेपगविधया गर्भगणमोहनिवृत्तिं प्रति हेतुत्वात् काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः ॥ ८२ ॥

इस प्रसंगके अङ्गुल मुक्तिके वचन—जी अन्धियु दोनेके कारण वानोयो जलाते ये,
हनकर शिष्के पीछे चलने वाले प्रसर्थने नमने शब्दाको कि इते मार गिराया जाय,
यह अब बड़ी धृष्टता कर रहा है, इसका बंध कर देना चाहिये, तदनुसार उन लोगोंने
तरकससे वानोको आधा भाग खींचकर हाथमें भी कर लिया, परन्तु जब उन लोगोंने
देखा कि पार्वतीके कपोलों पर मुत्सुराष्ट क्षेत्र नहीं है, तब उनके हृदयोंमें सुन्दरेह हो
गया कि क्या बात है कि देवी मुत्सुरा रही हैं, क्या यह मारने योग्य है या अबध्य है ?
इसी विन्तामें वे लोग पार्वतीकी आंखाकी प्रतीक्षा करते रहे, वानोको रक्षा तरह व्यर्थ
रुने हाथमें लिये रहे, चलाया नहीं ॥ ८२ ॥

अथ भिल्लमल्लकुलवल्लभावुभौ परिफुल्लमल्लकुलशत्यपल्लवैः ।

स्थगितावलोकसरणिं दिवोकसां समरं भयंकरजवं वितेतनुः ॥ ८३ ॥

अथ भिल्लेति । अथ भिल्लमल्लः किरातमुख्यः शिवः, कुलवल्लभः अर्जुनश्चोभौ परि-
कुल्लैः विकासभागिनः प्रकाशशालिनः—भल्लकुलानाम् वाणभेदानां शत्यानि अग्र-
भागा एव पल्लवानि तैः दिवोकसां देवानां स्थगितावलोकसरणिन् वास्यादितदृष्टि-
पथं भयङ्करजवं भीषणवेगप्रवृत्तं समरं युद्धं वितेतनुः चक्रतुः । अथ शिवार्जुनौ भल्ल-
वाणान् दिवि वितत्य देवानां युद्धदर्शनप्रवृत्तानि नयनानि विकलयन्तौ वेगेन युयु-
धाते इत्याशयः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

इसके बाद शवर—मुख्य शरर तथा कुलवल्लभ अर्जुन, दोनो अतिवेगसे युद्ध करने लगे,
उन दोनोंने अति प्रकाशशाली मल्ल नामक स्थूल वाणोंके अग्रभाग रूप पल्लवोंसे
अक्रान्तकारी वेगोंके देवोंके मार्गको आवृत कर दिया—आक्रान्तो दक दिया ॥ ८३ ॥

अथसन्धिगनद्धिरेप वाणैः श्रवणालम्बिजपाक्षसूत्रघर्षान् ।

प्रमथेशमवाकिरत्सं दिव्यं प्रतिमालिङ्गमिव प्रसूनपुञ्जैः ॥ ८४ ॥

अथसन्धेति । न पुनः अर्जुनः श्रवणालम्बिनां कर्णस्थितानां जपासूत्राणाम्
जपनाघनहृद्वाजमालानाम् घर्षात् घर्षणात् मलयाः शिथिलतां गताः सन्धयः येषां
तयामृताः गन्तः पत्राणि येषां तैः नयाविधैः (तपोनिरतस्यार्जुनस्य करस्थिता
अक्षमाला युद्धकाले तत्कण्ठयोर्लम्बन्ते, तानिघृष्टानां तन्कन्धस्थिततृगीरवर्तिनां
वाणानां सन्धिपत्राणि शिथिलितानि, तादृशैर्वाणैरित्यर्थः) प्रमथेशम् अवा-

किरत् आच्छादितवान् , इव यथा न दिव्यम् अत्याश्चर्यकरं प्रतिमालिङ्गं पूजोपयुक्तं शिवविग्रहं प्रसन्नपुञ्जैः पुष्पराशिभिरवकिरति ॥ ८४ ॥

कानमें लटकने वाले जपमालाके धपान्ते दीया पढ़ गया है मन्थि जिमना—पंसे पत्रों वाले वागोंसे अर्जुनने महादेवको ढक दिया, जैसे वह उनके दिव्य प्रतिमान्दियों पूजाके समयमें रोज ढक दिया करता था ॥ ८४ ॥

सरुषीय हरे विकृष्टचापे संशरं शैलसुतापि जातशङ्का ।

मघवरसुतमङ्गलाय देवी मनसा यातैड्युश्रुतिं जजाप ॥ ८५ ॥

सन्धीत्रेति । हरे शबरवेपथारिणि शिवे सरुषि कृतककोपधारिणि इव मशरं बाणेन सह विकृष्टचापे आस्फालितधनुषि सति जातशङ्का किमत्याहितमुपस्थापयेदिति भीता सती देवी शैलसुता पार्वत्यपि मघवरसुतमङ्गलाय अर्जुनस्य कल्याणं मग्पादयितुं मनसा स्वहृदयेन 'यात इयुः' इति श्रुतिं मन्त्रं जजाप आवर्त्तयामास, महादेवे धनुषा सह चापमासृशति सति भीता पार्वत्यपि पार्थस्य मङ्गलाय 'यात इयुः' इति मङ्गलजनकं मन्त्रमावर्त्तयितुमारेभे इत्यर्थः । 'यात इयुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः । शिवा शरव्या या तव तथा नो रुद्र मृडय' इति मन्त्रस्वरूपम् , अर्थस्तु—हे रुद्र, ते तव या इयुः बाणः शिवतमा अतिशयशुभप्रदा, यत् ते धनुः शिवं बभूव, या तव शरव्या लक्ष्यम् शिवा मङ्गलं बभूव, तथा इप्वा तेन धनुषा तथा शरव्याया नोऽस्मान् मृडय सुन्वय' इति ॥ ८५ ॥

इतिम वोमका अभिनय करके जब महादेवने बाणके साथ धनुष उठाकर उसे नींचा तब देवी पार्वती मनमें डर गई कि क्या महादेव प्रहाग कर देंगे, तब नो टोक नहीं होगा, इस प्रकार डरकर अर्जुनकी मङ्गल-कामनासे पार्वतीने अपने मनमें 'यात इयुः' इत्यादि मन्त्र जपना प्रारम्भ कर दिया ॥ ८५ ॥

ससंभ्रमाकृष्टधनुर्गुणोऽपि शंभुः कृपान्भोनिधिरिन्द्रसूनौ ।

संवद्धमात्रान्कतिचिच्च देहे चक्रेऽपराद्धान्कतिचिच्च वाणान् ॥ ८६ ॥

सन्भ्रमेति । कृपान्भोनिधिः दयामागरः शंभुः समग्रभ्रमं सत्वरं यथा म्यात्तथा आकृष्टधनुर्गुणः कर्णान्ताकृष्टचापजीवः मन्नपि इन्द्रसूनोः अर्जुनस्य देहे कतिचित् वाणान् सम्बद्धमात्रान् केवलं स्पृष्टान् कतिचिच्च अपराद्धान् लक्ष्यात् च्युतान् स्वलितान् अकार्षीत् । यद्यपि शिवो धनुराचकर्ष, परमर्जुने दयां कृत्वा कौश्रित्वाणान् केवलमर्जुनदेहस्पृशः कतिचिच्च वाणान् लक्ष्यमर्जुनदेहं विसृज्यान्यत्र गतान् कार्षीदित्यर्थः । दयापरतया युद्धस्याभिनयमिव चकार ननु वस्तुतः प्रजहारेत्याशयः ॥

दयाके सागर महादेवने यद्यपि धनुषको आकृष्ट कर लिया, उसपर बाण भां चढाया, परन्तु इन्द्रपुत्र अर्जुनके ऊपर दया होनेके कारण कुछ बाणोंको अर्जुनके शरीरसे छुला

भर दिया (चोट नहीं लगने दी) और कुछ बाणों को तो लक्ष्यच्युत ही बना दिया, अर्जुनके शरीर तक पहुँचने भी नहीं दिया ॥ ८६ ॥

विगाह्य शंभुं विजयस्य बाणाः पुनः पदत्वं पुपुषुर्न दृष्टयोः ।

नरादुदारादभिगम्य लुब्धं न मार्गणा यान्ति खलु प्रकाशम् ॥ ८७ ॥

विगाहेति । विजयस्य अर्जुनस्य बाणाः शराः शंभुं विगाह्य शिवं प्राप्य पुनः दृष्टयोः वियनयोः पदत्वं विषयत्वं न पुपुषुः न प्रापुः, अर्जुनेन शिवमुद्दिश्य, प्रहितास्त-दङ्गेषु प्रविष्टा इव पुनर्दृश्या नाजायन्तेति भावः । तत्रार्थान्तरन्यासमाह—नरादिति । मार्गणाः याचकाः बाणाश्च उदारात् महतो दातुश्च नरात् मनुष्यात् अर्जुनाच्च लुब्धं कृपणं जनं किरातं च प्राप्य प्रकाशं लोचनगोचरत्वं न यान्ति न पुनर्दृश्यन्ते खलु । यथा याचकाः प्रागुदारं पुरुषं प्रपद्य पश्चात्कृपणं गत्वा पुनः कृपणद्वारं नोपसर्पन्ति तत्र न दृश्यन्ते, तथैव प्राग् नरमर्जुनं प्राप्य पश्चात् लुब्धं शवरं शिवं गता बाणा नादृश्यन्त । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

अर्जुन द्वारा शिवको लक्ष्य करके छोड़े गये बाण महादेवको प्राप्त करनेके बाद फिर कभी आँखोंके गोचरत्वको नहीं प्राप्त कर सके, अर्थात् शिवके पास पहुँच कर लुप्त होते गये, फिर दोखते नहीं थे, जैसे मार्गण-याचक (बाण) उदार महान् दाता नर अर्जुनसे द्यूटकर लुब्ध लोभी कृपण (शवर) के पास जाकर फिर प्रकाशमें नहीं आता है । एक याचक यदि उदारके पास आये, और बादमें उसे लुब्धसे पाला पड़े तो वह अपनी याचकताको नहीं प्रकाशित करता है ॥ ८७ ॥

निःस्वे निपङ्गयुगले नितराममर्षी

चापेन मूर्ध्नि गिरिशं पुर एव देव्याः ।

पार्ष्णिप्रमुक्तधरणिः प्रजहार वेगा-

कुर्वन्त्रणं स कुटिलं शशिखण्डमित्रम् ॥ ८८ ॥

निःस्वे इति । निपङ्गयुगले तूणीरद्वये अपि निःस्वे दरिद्रे बाणरूपसम्पदारहिते सति नितराम् अमर्षी अतिकुपितः सोऽर्जुनः पार्ष्णिभ्यां गुल्फाधोभागाभ्यां प्रमुक्ता त्यक्ता धरणिः पृथ्वी येन तयोक्तः पादपश्चाद्भुवं हित्वाऽङ्गुष्ठमात्रेण धरणिमाश्रयन् शशिखण्डमित्रं चन्द्रकलासदृशं वक्रं कुटिलं घ्रणम् आहतिक्षतं कुर्वन् करिष्यन् वेगात् वेगमाश्रित्य देव्याः पुरः एवं पार्वतीसमक्षम् एव गिरिशं शिवं मूर्ध्नि शिरो-देशे चापेन धनुर्दण्डेन प्रजहार आघातं कृतवान्, यदाऽर्जुनस्य तूणीरयोर्बाणाः सर्वे समासास्तदा बाणाभावात्प्रहर्तुमशक्त्याऽतिकुपितोऽसावर्जुनः शिवस्य शिरसि प्रजिहीर्षया धरणिं पादाङ्गुष्ठमात्रेण स्पृशन् सन् पार्वत्यां पश्यन्त्यामेव मस्तके चापेन प्रहतवान् येन प्रहारेण चन्द्रशकलमिव क्षतमजायतेति भावः ॥ ८८ ॥

जब अर्जुनने देखा कि उसके दोनों तरफत बाणसे खाली हो रहे हैं, तब उसे बड़ा क्रोध हुआ, उसने केवल अक्रुष मात्रही पृथ्वी पर रखा और पैरका पिछला भाग पृथ्वीसे उठा लिया, (जिससे ऊंचे महादेवके शिर पर प्रहार कर सके) पार्वतीके सामने ही उसने वेगसे महादेवके मस्तक पर अपने चापका प्रहार किया, जिस प्रहारसे महादेवके मस्तक पर चन्द्रकलाके समान एक तिरछा धाव (ब्रग-क्षत) हो जाय ॥ ८८ ॥

धनुषाभिहतात्समुत्थितैर्धरकन्यारमणस्य मस्तकात् ।

विपुलैरिव रक्तशीकरैर्विनिपेते मणिभिः फणाभृताम् ॥ ८९ ॥

धनुषेति । धनुषा अर्जुनचापेन अभिहतात् ताडितात् धरकन्या पार्वती तद्रमणस्य शिवस्य मस्तकात् समुत्थितैः चलितैः फणाभृताम् सर्पाणां मणिभिः विपुलैः दीर्घैः रक्तशीकरैः इव विनिपेते पतितम् । अर्जुनचापाहतात् महादेवमस्तकात् तच्छिरोभूषणपन्नगानां मणयः पतन्तः सन्तः आहताच्छिवस्य शिरसः पतन्तो रुधिरविन्दु इव प्रतीयन्ते स्म । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ८९ ॥

अर्जुनके चापसे आहत शिवके शिर परसे उड़कर गिरते हुए सर्पफणामणि पड़े लगे थे, मानो उनके शिरमें चोट लगनेसे बड़ी बड़ी रक्तविन्दुएं गिर रही हों ॥ ८९ ॥

देवस्य तस्य जगतां जनकस्य चित्ते

पार्थप्रहारजनुपः प्रमदान्बुराशेः ।

भूषार्धुनीतटभुवि द्विपवक्त्रवाल्य-

वप्रक्रियाभिरुदितः प्रमदः कणोऽभूत् ॥ ९० ॥

देवत्येति । जगतां समस्तलोकानां जनकस्य तस्य देवस्य हरस्य चित्ते पार्थप्रहारजनुपा पार्थकृतताडनजन्मनः प्रमदान्बुराशेः आनन्दसागरस्य (पुरतः) भूषार्धुनी अलङ्कारभूता गङ्गानदी तस्यास्तटभुवि तीरे द्विपवक्त्रस्य गजाननस्य वाल्ये शिशुत्वे वप्रक्रियाभिः तिर्यग्दन्तप्रहारः उदितः उत्पन्नः प्रमदः हर्षः कणः विन्दुः अभूत् । अर्जुनकृतताडनजन्मनः प्रमदान्बुराशेः पुरतो मस्तकभूषणीभूतगङ्गातटे वाल्ये वप्रक्रीडामभ्यस्यतो गजाननस्य दन्तप्रहारेण जनितः प्रमदः कणतुल्यो मतः, सागरविन्द्वोर्यावन्मात्रातारतम्यं तावदेवार्जुनकृतप्रहारजन्यानन्दवप्रक्रीडापरगणेशकृतदन्तप्रहारजन्यानन्दयोर्मात्रातारतम्यं शिवो मतवान्, इति । 'उल्लातकेलिर्दन्तार्थैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति विश्वः ॥ ९० ॥

समस्त जगत्के पिता महादेवके चित्तमें अर्जुन द्वारा किये गये प्रहारसे उत्पन्न आनन्द सागरके आगेमें शिरोभूषणीभूत गङ्गा नदीके तट पर लड़कपनमें गजानन द्वारा किये गये खेलमें दन्त-प्रहारसे उत्पन्न हर्ष एक बूंद समझा गया । शिवजीने पार्थ-प्रहार-

नन्य हर्षं-तनुद्रके आगे अपने पुत्र गजाननकी बालक्रीडातंत्रवन्धी प्रहारसे उत्पन्न हर्षं विन्दुतुल्य-अतिस्वल्प समझा ॥ १० ॥

सं गाण्डीवदण्डोऽपि स्वाण्डवे तक्षकवधूवधसाधनतया चिरमयमस्म-
कुलविरोधीति क्रोधनैस्तस्य जटावनकुटुम्बिभिः कुण्डलिभिर्भक्षित इव
तत्क्षणं नालद्वयत ।

ततोऽयं दैवविपर्ययः किमुतामुष्य माया किमिति चिन्तापरतन्त्रेणापि
धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन 'तिष्ठ तिष्ठ जटात्मन् ! ऐवमर्जुनं निर्जित्य यशोऽ-
र्जितुमिच्छसि ?' इति कृतवर्जनेन सितवाहनेन वृषवाहनं प्रति नियोद्ध्यु-
मारेभे ।

स गाण्डीवेति । सः येनार्जुनः शिवशिरसि प्राहरत्सः गाण्डीवदण्डः गाण्डीवाख्य-
घनुर्दण्डः अपि स्वाण्डवे तदाख्यवनद्राहे तक्षकवध्वाः तक्षकगृहिण्याः वधस्य साध-
नतया करणत्वेन चिरं बहुकालमयम् धनुर्दण्डः अस्मत्कुलस्य सर्पवंशस्य विरोधी
इति—यतोऽयं स्वाण्डवेऽस्मत्सगोत्रां तक्षकगृहिणीमवधीदतोऽयं मद्रिपुः—इति हेतोः
क्रोधनैः कृतकोपैः तस्य शिवस्य जटावनकुटुम्बिभिः जटावने निवसद्भिः कुण्ड-
लिभिः सर्पैः भक्षित इव तत्क्षणं तत्र काले नालद्वयत अदृश्यतां गतः । शिवमाहा-
त्म्याद् गाण्डीवदण्डोऽप्यदृश्यो जातस्तदा ज्ञायते स्म यदसौ शिवजटावासिभिः सर्पै-
र्मुष्यते स्म यतस्ते तक्षकवधूं स्वाण्डवे स्तण्डितवतेऽस्मै गाण्डीवाय कुप्यन्ति-
स्मेति भावः ॥

ततः शबरशरीरे गाण्डीवल्लयानन्तरम् अयं शबरवपुषि गाण्डीवलयः सम
दैवस्य भाग्यस्य विपर्ययः प्रतिकूलभावः किम् ? अथवा असुष्य युध्यमानस्य
शबरस्य माया इन्द्रजालम् किम् ? इति चिन्तापरतन्त्रेण एतादृशचिन्ताशुम्बि-
तहृदयेनापि धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन गाम्भीर्यसमेधितरणोद्यमेन—तिष्ठ तिष्ठ जटा-
त्मन् नृत्वं एवं प्रकारेणैतेन अर्जुनं निर्जित्य पराजित्य यशोऽर्जितुम् कीर्तिं प्राप्तुमि-
च्छसि ? एवमेवार्जुनवद्धनया यशस्वी भवितुं कामयसे ? नेदं सम्भवति, इति एवं
कृतवर्जनेन शबरं भर्त्सयता तेन सितवाहनेन श्वेताश्वेनार्जुनेन वृषवाहनं शिवं
प्रति तेन सह नियोद्ध्युं युद्धं कर्तुम् आरेभे प्रवृत्तम् ॥

उसी समय अर्जुनका गाण्डीव दण्ड भी उस किरानकी देखने लीन हो गया, ऐसा
मान्य हुआ—नानों स्वाण्डव वनमें तक्षककी खाँके वधमें हेतु वननेके कारण यह
गाण्डीव सर्पकुल्का चिरविरोधी है अतः शिवकी जटाओंमें बाल करनेवाले सर्पोंने
गाण्डीवकी का लिया हो ।

१. 'तत्र स' । २. 'तस्यैव देवस्य' । ३. 'किनमुष्य' । ४. 'तिष्ठ' ।
५. 'अर्जुननैवन्' । ६. 'वृषभवाहनम्' । इति पा० ।

उक्त समय—क्या यह हमारे भाग्यको प्रतिकूलना है ? या यह इस शबरकी नाया-
इन्द्रजाल है ? इस तरह विन्तानें पड़े हुए—फिरना गंगोरतासे समेधित—सुद्धोत्साह
अर्जुनने—ठहरो ठहरो, अरे मूर्ख शबर, क्या इसी तरह अर्जुनको हराकरके तू ? कीर्त्ति
उनामन करना चाहना है ? इस तरह महादेवको उल्लास कर उनके साथ फिरसे
उदना प्रारम्भ कर दिया ॥

परुपे मुनिमुष्टिताडने पतिते लुब्धकवामवक्षसि ।

शियिला जगलुः किरातिकायाः सितगुञ्जामणिहारयष्टयः ॥ ६१ ॥

पक्ष शक्ति । परुपे कठिने मुनिमुष्टिताडने अर्जुनकृतमुष्टिप्रहारे लुब्धकवामवक्षसि
शबरस्य सत्ये भागे वक्षसि पतिते सति किरातिकायाः शबद्याः सितगुञ्जामणि-
हारयष्टयः शुभ्रैर्गुञ्जामणिभि रचिताः स्रजः शियिलाः श्लथवन्धनाः सत्यो जगलुः
पतन्ति स्म । अर्जुनेन शबरं प्रहरता कृते मुष्टिपाते दैवयोगाच्छबरस्य वानोरसि
पतिते सति (शिवस्वार्धनारीश्वरत्वेन तद्दानभागस्य पार्वतीरूपतया) तत्सह-
चर्याः किरातिकायाः शुभ्रगुञ्जाराशिनिर्मिताः स्रजः शियिलवन्धाः सत्यो गलिता
भवन्तिस्मेति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ९१ ॥

अर्जुन मुनि द्वारा किये गये कठोर मुष्टिप्रहारके दैववश किरानके बाईं छातीन
दग जानेसे उनके साथ चलने वाली किरानके गलेमें लटकनी हुई उजली गुञ्जामणि
निर्मित माला शियिल-वन्धन होकर जमीनपर बिखर गई । इसका तात्पर्य यह है कि
किरातवेद शिव अर्धनारीश्वर हैं उनका बाँया हिस्सा पार्वती हैं, बाँये हिस्से पर प्रहार
लगनेसे पार्वतीकी माला ढीली पड़कर जमीनपर गिर गई ॥ ९१ ॥

उपवासकृशे भृशं मुनेरसि स्वीकृतमुष्टिमादवः ।

प्रजहार हरोऽपि पीडनात्परिहर्तुं स्वमिवास्य हृद्रतम् ॥ ६२ ॥

उपवासकेने । हरः शिवः अपि भृशम् अत्यर्थम् उपवासेन अनाहारेण कृशे
दुर्बलतामापन्ने मुनेः अर्जुनस्य उरसि वक्षोदेशे—अस्य अर्जुनस्य हृद्रतं हृदये वर्त्त-
नानं स्व निजं शिवम् पीडनात् आवातात् परिहर्तुं रक्षितुम् इव स्वीकृतमुष्टि-
मादवः अङ्गीकृतमुष्टिशैथिल्यः सन् प्रजहार आजवान । हरोऽपि शियिलया मुष्टयाऽ-
र्जुनस्य वक्षसि प्रहृतवान् । मन्ये शिवोऽर्जुनस्य चित्ते वसन्तमात्मानं प्रहाराद्रक्षितुमि-
वासौ शियिलमुष्टिरभूदिति । उष्येज्ञाऽलङ्कारः ॥ ९२ ॥

महादेवने मां मुष्टिप्रहार किया—परन्तु उन्होंने देखा कि हमारा प्रतिबोद्धा अर्जुन
निःकालतक उपवास करनेके कारण बहुत दुबला हो गया है अतः उन्होंने अपनी मुष्टीको
मुटुल-ढोली करके प्रहार किया, उनका यह मुष्टिमादव-विधान देखा गया मानो वह

अर्जुनके मक्तिपूर्णं हृदयमें आराध्य देवके रूपमें अवस्थित अपने (शिव) को प्रहारते वचाये रखना चाह रहे हों ॥ १२ ॥

इति परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिपरिमुष्टवनकुसुमपरागभस्माङ्गरागौ सरम-
समेकेन बाहुना जटासु गृहीत्वाऽपरेण बाहुना वलयितगलनालौ तौ शबर-
तपोधनौ यदा महत्यामधित्यकायामापततां तदा ऋटिति घटितद्वारदरी-
गर्भनिरुद्धसिद्धमिथुननिर्वद्धहाहाकारस्तीरधनदूरोत्सर्पिणीचिवेगोत्पाटिता-
कृष्टमुनिजनपर्णशालासहस्रसुरस्त्रवन्तीपूरो दर्वाकरविभुर्कंधराखर्वाकरणप-
ट्टभारोऽयमुर्वाधरपतिरासीत् ।

इति परम्परति । इति एवं प्रकारेण परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिभिः अनवरतान्यो-
न्यकृतमुष्टिपातनवर्षणैः परिमृष्टः दूरीकृतः वनकुसुमपरागः काननोद्भवपुष्परजो-
लेपः (शिवस्य) भस्माङ्गरागः विभूतिलेपश्च (अर्जुनस्य) ययोस्तौ तथोक्तौ, सरमसम्
वेगेन एकेन बाहुना भुजेन जटासु गृहीत्वा जटामादाय अपरेण द्वितीयेन बाहुना
भुजेन वलयितगलनालौ पाशनेवान्योन्यस्य कण्ठमावेष्टयन्तौ तौ शबरतपोधनौ
किरातवेपः शिवो मुनिरर्जुनश्च यदा यस्मिन् काले महत्याम् विस्तृतायाम् अधित्य
कायाम् पर्वतोर्ध्वभूमौ आपततां पततः स्म, तदा तस्मिन् काले तयोः पातेन अयं
हिमवान् नाम उर्वाधरपतिः पर्वतराजः झटिति सत्वरं घटितं पिहितं द्वारं यासां तास
दरीणां गुहानां गर्भेषु अम्यन्तरभागेषु निरुद्धाः वन्दीभूता ये सिद्धमिथुनाः देवयो-
निविशेषद्वन्द्वानि तैर्निबद्धः कृतः हाहाकारो हाहाध्वनिर्यत्र तादृशः, तीरवनेषु तट-
वर्त्तिकाननेषु दूरोत्सर्पिणीभिः वीचिभिस्तरङ्गैः वेगेन त्वरया उत्पाटितानि विरुद्धानि
आकृष्टानि स्वसविधमानीतानि च मुनिजनानां पर्णशालासहस्राणि येन तथाभूतः
सुरस्त्रवन्तीपूरो गङ्गाप्रवाहो यत्र तथाभूतः, दर्वाकराणां सर्पाणां विभोर्नायकस्य शेष-
नागस्य कन्धराया त्रीवायाः खर्वाकरणे नमने भाराधिक्यवशाद्बधः प्रापणेः पटुः
समर्थो भारो यस्य तादृशश्चासीत् । अयमाशयः—अर्जुनः शिवश्च मुष्टियुद्धे मुष्टिपात-
परम्परया द्वयोरपि शरीरे वर्त्तमानं काननपुष्परजो विभूतिलेपं च परिमृष्टवान् वेगेन
एकेन बाहुना जटामादाय परेण कण्ठं वेष्टयित्वा च यदा तौ किरातार्जुनौ हिमा-
लयोर्ध्वभूमौ पतितौ तदा तयोर्भारेणातिचलितस्य हिमालयस्य दरीणां द्वाराणि
सद्य एवं प्पधीयन्त, तत्र वन्दीभूताश्च सिद्धमिथुना हाहाकारमारभन्त, गङ्गायाः
प्रवाहश्चोच्छूलितः सन् तटवर्त्तिषु वनेषु गताभिर्वीचिभिर्मुनिजनानां बहूनि पर्ण-
सदनानि समुत्पाद्याकृष्य च स्वस्मिन्निलीनान्यकृत, शेषनागस्य कन्धरा भाराधि-
क्येन नताऽजायतेति ॥

१. 'बाहुना' । २. 'कण्ठनालौ' । ३. 'सिद्धमुनि' । ४. 'निबद्ध' ।
५. 'तीरवने' । ६. 'वीचि' । ७. 'पटुतरभारो' । इति पा० ।

इस प्रकार जब अर्जुन और शिव अन्योन्यके ऊपर मुष्टिप्रहारकी वृष्टि करने लगे तब उन मुष्टिवृष्टियोंसे नहादेवके शरीर पर लगा वनकुम्भनरज छूत हो गया और अर्जुनकी वृद्ध पर का विभूतिलेप पुंछ गया, उन दोनोंने एक-एक हाथसे परस्परकी जटा पकड़ ली, एक हाथसे गला वेष्टित कर लिया, इस प्रकार एक दूसरेसे बलझकर जब किरात और अर्जुन उस विस्तृत पर्वतकी ऊर्ध्वभूमिमें आकर गिरे, उस समय वह हिमालय—शीतलासे बन्द होनेवाले दरवाजों वाली युवाओंमें बन्दीमूत सिद्ध-मिथुन जहाँ हाहाकार कर रहे हैं, जहाँ पर गङ्गा-प्रवाहने उछलकर दूर तक फैलनेवाली अपनी तरङ्गोंसे मुनिजनोंकी हजारों पर्णशालाओंको उखाड़कर अपनी ओर खींच लिया है, और जिसके भारतसे चंपराजके फणगण अवनत हुए जा रहे हैं—देखा हो गया ॥

अवाङ्मुखत्वेन निपात्य शंभुना समुज्झितोऽयं दृश्ये विमोहितः ।

तवाद्य जामातरि मे दशामिमां निवेदयेत्यद्रिमिव ब्रुवन्नरहः ॥ ६३ ॥

अवाङ्मुखत्वेनेति । शंभुना किरातवेपेण शिवेन कर्त्रा अवाङ्मुखत्वेन अधोमुखी-कृत्य निपात्य भूमौ पातयित्वा समुज्झितः त्यक्तः विमोहितः मूर्च्छितश्चायम् अर्जुनः—हे हिमालयाद्रे, तव जामातरि कन्यापतीं शिवे मम इमां मूर्च्छारूपां दशाम् निवेदय ज्ञापय इति उक्तप्रकारेण आर्द्रं हिमगिरिं प्रति रहः एकान्ते ब्रुवन् कथयन्निव दृश्ये दृष्टः अवाङ्मुखीकृत्य किरातवेपेण हरेण पातितं तेन समुज्झितं मूर्च्छितं चार्जुनं दृष्ट्वा लोका मेनिरे यद्यमर्जुनो हिमवन्तमनुष्णद्भि यन्महादेवमाख्याहि ममेमां मरणकृष्णां दशाम् इति ॥ ९३ ॥

किरात-वेपथारी शिवने जब अर्जुनको नीचे मुखकर जमीन पर गिराकर छोड़ दिया तब वह मूर्च्छित होकर वहीं पड़ा रहा, देखनेवाले समझते थे कि अर्जुन मूर्च्छित नहीं है, वह लोगोंसे छिपाकर हिमालयसे कह रहा है कि हे पर्वतराज, कृपा करके आप अपने जामाता शिवसे हमारी यह मरणान्तिक दशा सूचित कर दें ॥ ९३ ॥

पार्थस्य तस्य भुजयोः परमेश्वरोऽसौ

वीर्यं विलोक्य युधि विस्मयमानचेताः ।

चापत्रणे सुरनदीकणसेकशङ्काम्

मप्युत्सृजन् मुहुरकम्पयदुत्तमाङ्गम् ॥ ६४ ॥

पार्थस्येति । असौ परमेश्वरः किरातवेपः शिवः युधि युद्धे तस्य पार्थस्य भुजयोः शङ्कोः वीर्यं सामर्थ्यम् विलोक्य दृष्ट्वा विस्मयमानचेताः चकितहृदयः सन् चापत्रणे अर्जुनकृतचापप्रहारसंजातमस्तकञ्चते सुरनदीकणसेकशङ्काम् तस्मिन् सद्यः क्षते गङ्गाजलविन्दुसेकेन अधिका व्यया भविष्यतीति भयम् अपि उत्सृजन् परिहरन् सन् मुहुः नूयोभूयः उत्तमाङ्गं स्वं शिरः अकम्पयत् चालितवान् । युद्धेऽर्जुनवाहुवल-मवलोक्य चकितः शिवः शिरःकन्दे गङ्गाजलकणपाते क्षते न्ययाऽधिक्यं

स्यादित्यप्यगमयन् शिरश्चालनेन पार्थस्य वीर्यं धैर्यं च श्लाघितवानिति भावः ॥१९४॥

परनेश्वरने युद्धने की श्रुतिका दाहुवीर्यं देवा हो उनका हृदय अचरजते नर गया; उनके वह शङ्का भी नहीं रोक सका कि-शिर हिलाने पर गया-बलकग गिरेगे, और उनके संसंगले श्रुतुन द्वारा किये गये चाप-प्रहारके धावमें वेदना बढ़ जायगी-उन्होंने बार बार शिर हिलाकर श्रुतुनके वीर्यं तथा धैर्यकी बढ़ी तारिक की ॥ १९४ ॥

तथाविध एवासौ चिरार्दावरितचेतनास्वागताचारः शनैरुत्थाय पुरतो घण्टाघणघणात्कारसहचरेण कण्ठगजितेन कर्णयोः कल्पितसुधारसमोक्षे महोक्षे निपेदिवांसम्, भुजमूलप्रसारितगिरिजापाणियुगलनखराङ्गुरधोरणीद्विगुणीकृतहारमणिरमणीयवक्षसम्, पारिषदगणास्त्रलिकमलवनमध्यराजहसायमानम्, मार्दवभरितशार्दूलचर्मनिर्मितपर्पत्ययनपर्यङ्कोपरिभागतिर्यगर्पितचरणपल्लवसंवाहनपरेण शिलादकुमारेण च दर्पदुर्ललननिवारणाय मुञ्जवन्धनकनकशृङ्गलेन निरुध्य मुहुर्मुहुः करपुटस्फालितककुदशृङ्गेण शृङ्गिणा च लज्जमाणोभयपक्षभागम् गाण्डीवदण्डताडनपरिपीडितचूडाशशिनमाश्वसयितुमवतरद्विरुद्धनिकरैरिव सुरतरकुसुमवर्षैरवकीर्यमाणम्, जटामत्मकुशादीरवारिभिस्तैरेव चतुर्भिरात्रायपुरुषैः परिपश्यमानशतवल्लीयविरुद्रप्रबन्धम्, अन्वरे सविबमवलम्बमानैस्तु न्दुरप्रभृतिभिः सुरवैणिक्कैरुपवीण्यमानमक्कजनरक्षणपदानप्रकरणम्, कर्णपूरीकृततमालमञ्जरीर्मधुमिषेण कटाक्षत्साक्षत्कृपासिव वर्षन्तम्, प्रञ्जलङ्घिपरिष्कारपत्रगफणारन्नैर्वृक्षैः शरत्रणैरिवा नुरज्यमानावयवम्, अवतंसशशिकल्पारिगलितकिरणधारापातशीतासहिष्णुतयेव दन्तपटगर्भवर्तिना स्मितेन सूचितहृदयप्रसादम्, भगवन्तं महाध्वमुद्रीच्य पद्मतटरुहविटपिसमुत्पादनपटुभिः प्रमोदाश्रुपूरैर्नदीमातृकायमाणं पुलकाङ्कुरः सविनयमुपसृत्य पादारविन्दयोः सहस्रकृत्वः प्राणंसीत् ॥

१. 'चेतनाचरित'; 'आनदितचेतना' । २. 'शूनैः दुर्लैः' । ३. 'घण्टानरन्वग-
वगत्कार' । ४. 'परिचलित' । ५. 'सुगनदरेजाङ्कुर' । ६. 'पल्लवनाङ्गीपरि' ।
७. 'वैकचरण' । ८. 'दर्पसमुहकन' । ९. 'सुतवदकनकशृङ्गले' । १०. 'शृङ्गैः' ।
११. 'शृङ्गिरिदिना' । १२. 'गाण्डीवदण्डनरीदिवद' । १३. 'निकरैः' । १४. 'मलित' ।
१५. 'तुम्बल' । १६. 'रक्षा' । १७. 'नधुहरोमिषेण' । १८. 'व्रगनिवात-
वन्धमानावयवनासवावर्तितिवशशि' । १९. 'कटागलित' । २०. 'सहिष्णुनेव' ।
२१. 'तटरुहनिनेषविदिनि' । २२. 'सुदृक्प्रतोदः' । इति पा० ।

दथाधि इति । तथाविधः अवाङ्मुखीभूय पृथिव्यां पतितो मूर्च्छितश्च एव असी
 अर्जुनः चिरात् बहुकालात् आचरितः कृतः चेतनायाः संज्ञायाः स्वागताचारः
 स्वागतविधिः येन तथोक्तः सन् चिरं लब्धचेतनः सन् गर्भैः मन्दम् उत्थाय पुरतः
 स्वस्याग्रदेशे घण्टावणवणात्कारसहचरेण घण्टाशब्दसहितेन कण्ठगजितेन कर्णयोः
 श्रोतृजनश्रोत्रविलयो कल्पितसुधारसमोच्चं दत्तामृतवृष्टौ (स्वशब्देन घण्टाशब्देन च
 भक्तानां कर्णयोरमृतमिवाप्यति) महाञ्जे वृषराजे नदिनि निषेदिवासम् आसी-
 नम् , भुजमूलाभ्यां कञ्जान्यां प्रसारितस्य गिरिजायाः पार्वत्याः पाण्डियुगलस्य
 मुजद्वितयस्य नवराङ्गरघोरणीभिः नखप्रभाधाराभिः द्विगुणीकृतैः प्रवर्धितद्युतिभिः
 हारमणिभिः रमणीयवस्त्रसम् शोभमानवस्त्रस्थलम् , पारिपदगणानां प्रमथानाम्
 अङ्गलयः एव कमलानि तेषां वनस्य समुद्रस्य मध्ये राजहसवदाचरन्तम्
 (अङ्गलि वद्व्या स्तुवतां प्रमथानां मध्ये तिष्ठन्तम्) मार्द्वभरितेन अतिमृदुना
 शार्दूलचर्मगा निर्मितस्य रचितस्य पत्ययनपर्यङ्कस्य पृष्ठास्तरणरूपशयनीयस्य
 उपरिभागे ऊर्ध्वदेशे तिर्यगपितस्य वक्रभावेन स्थापितस्य चरणपल्लवस्य पल्लव-
 कामलस्य शिवपादस्य संवाहने मृदुमर्दनकर्मणि तत्परं लगेन गिलादकुमारिण
 नन्दिकेश्वरेण च दर्पदुर्लभनिवारणाय गर्वहेतुकोरुत्वननिरोधाय सुखचन्दन-
 कनकशङ्खलेन स्वर्गनिर्मितखलीनेन निरुध्य वर्गेष्वस्थाप्य मुहुर्मुहुः पुनः पुनः
 करपुटास्फालितककुदश्लेष्णे कुट्टितपाणिपरामृष्टककुदश्लेष्णे मृत्तिणा गणभेदेन च
 लक्ष्यमाणोभयपदभागम् चिह्नितोभयभागम् , गाण्डीवदण्डेन अर्जुनस्य तन्नामकेन
 चापेन यत्नादेन प्रहारस्तेन परिपीडितम् आहतं चृडाशशिनम् शिवभूषणचन्द्रम-
 सम् आरवासयितुम् सान्त्वयितुम् इव अवतरद्भिः आकाशाद् अथागच्छद्भिः उहुनि-
 क्रैः तारागणैः इव सुरनरकुसुमवर्षैः मन्दारवृक्षपुष्पवृष्टिभिः अवकीर्यमाणम्
 आच्छाद्यमानम् , जटाभस्मकुण्डलीरधारिभिः तैः किरातेरवररूपधरैः एव चतुर्भिः
 जाम्नायपुत्रैः पुरुषाकारैर्वेदैः परिपत्यमानः उच्चार्यमाणः अतर्द्वयरूपो विरु-
 प्रवन्त्रो यथाःप्रशस्तिर्यस्य तं तथोक्तम् , अम्बरे आकाशे सविधम् अवलम्बमानैः
 समानसुरसर्पैः तुम्बुरुप्रभृतिभिः वैगर्कैः वीणावादनप्रवीणैः उपवीण्यमानम्
 वीणयोपगीयमानम् भक्तजनरञ्जापदानप्रकरणं स्थापितमार्कण्डेयादिजनरक्षाकृति-
 प्रस्तावम् , कर्णदूर्गकृता श्रोत्राभरणभावं नीता या नमालम्बितरी तस्या मधुनः
 मकरन्दस्य मित्रेण व्याजेन कृताञ्जात नेत्रप्रान्तात् साञ्जात् प्रपद्य सुधां अमृत-
 निव वर्षन्तम् प्रवाहयन्तम् , प्रयच्छद्भिः भागमानैः परिष्कारपन्नगङ्गारसेनैः भूषा-
 मुजद्वयगामर्जिनैः नूतैः अचिरभवेः शरवर्गैः बागाघातघृतेः इव अनुरज्यमाना-
 वयवम् रक्तगात्रम् अवन्मशशिकला भूषणीभूतचन्द्रकला ततः परिगलितस्य
 निर्गन्तस्य किरणधारापानस्य द्विरणप्रवाहस्य यच्छीर्षं जादय तदमहिष्पुनया सां-
 ह्वनश्मदया इव दन्तपदगर्भवत्तिना शोष्टनिशीनेन (अन्योर्था प्रीतामहिष्युः पद-

गर्भं निलीयते) स्मितेन हृत्पद्मासेन सूचितहृदयप्रसादम् आन्तरिकीं प्रसन्नतां व्यञ्जयन्तम् , भगवन्तं सर्वसामर्थ्ययुक्तम् महादेवं शिवम् उद्दीप्य आलोक्य पद्मगणोः तदरुहविटपिनः तीरवर्चिनो वृद्धा निमेषाः तेषां समुत्पादने उन्मूलने पटुभिः दक्षैः प्रमोदाश्रुपूरैः आनन्दाश्रुप्रवाहैः नदीमातृकायमाणपुलाकाङ्कुरः अति-समृद्धपुलकराजिः सन्नुपसृत्य तदन्तिकमुपेत्य पादारविन्दयोः कमलरूपयोः शिव-चरणयोः सहस्रकृत्वः सहस्रधा प्राणंसीत् प्रगतवान् ॥

नीचे मुँह करके जमीन पर बेहोश पड़े हुए अर्जुनने बड़ी देरके बाद चेतना प्राप्तकी, बीरसे उठे तो आगेमें-बग्नकी पदमनाहटके साथ मिले हुए कण्ठगजितते मञ्जुवनोंके कानोंमें अमृत वरसानेवाले वृषराजपर आनीन, मुञ्जमूट-कक्ष होकर फैलाये गये गिरिजाके शीनों हाथोंके नखोंकी प्रमाते डुपुनाला प्रतीत होनेवाले हारनगियोंते शोभित वक्षः स्पलझाली, प्रनयगङ्गी अञ्जलिरूप कमलवनके बीच राजहंसकी तरह प्रवीत होनेवाले, अतिकौमल व्याघ्रवर्णते निर्मित बाहन-पृष्ठात्तरगरूप विद्यावनपर टेढ़ा करके रखे गये चरण की सहलानेमें संलग्न नन्दिकेशरते तथा वेगते झूटने न लगे इस हेतु लीनेकी मुल-वन्धन रञ्जुते संयत करके दार-दार करपुटके आरवाचनते विसका ककुद तथा श्द आत्कालित क्रिया जा रहा है ऐते चूड़ीते तेबिन है दोनों भाग जिनका ऐते, जिनके चारों ओर मन्दारतरुके फूल बिखरे हैं मानों गाण्डीवकी चीटसे पीड़ित चन्द्रनाकी तसहों के लिये तारे शकृष्टे हुए हैं, ऐते, लडा-डुप-मत्न-बल्लधारी किरानेशरके समान बेषवालें चार वेद पुरुष जिनके शतरुद्रिरूप यशोगायाका गान करते हैं ऐते, आकाशमें थोड़ा नीचे उतरकर तुम्बुरु प्रभृति स्वर्गके बादक लोग विसकी मञ्जु-रक्षा-जनित जीर्णो वीणापर गाते हैं, ऐते, कानमें भूषणरूपसे लगाई गई तनालमञ्जरीके मन्तरुके व्याजते जो साक्षात् कदाश्रुते अमृतकी वर्षाती कर रहा है ऐते, चमकते हुये भूषण-सर्पोंकी फणाके नगिनगते विसका शरार रंगा हुआ ऐसा प्रवीत होता है मानों अनी-अनी किराना-जुन युद्धमें लगे दागके भावसे शरीर रंगा गया हो, भूषणरूपमें वर्चनान चन्द्रनाले गिरनेवाली किरणयारके शैत्यको नहीं बरदाश्व कर सकनेके कारण जिनकी हैंती उन्मूट-ओठमें छिपी हुई है, ऐतो हैंती द्वारा जो आन्तरिक प्रसन्नताकी सूचना दे रहे हैं ऐते, मगवान् महादेवकी देखकर पनोरुप तदपर पैदा होनेवाले निमेषरूप वृद्धोंको वलाङ्ग फेकनेमें दक्ष आनन्दाश्रु-प्रवाहोंते अति समृद्ध होकर वज्र गया है पुलकाङ्कुर विसृजः ऐते अर्जुनने नम्रताके साथ शिवकीके चरणारविन्दोंमें हजार बार प्रगान किया ॥

स्वामिन् ! मया जडधिया त्वयि देवदेवे वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना च ।
यत्ते चतुर्विधमकारि रणे तदागः क्षन्तव्यमद्य भवता करुणार्णवेन ॥६५॥

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् नाथ, रणे युद्धे देवदेवे देवानामपीश्वरे त्वयि भगवति

१. 'देवदेव' इति पा० ।

शिवे उदाविद्या सृष्टमन्त्रिणा मयाऽर्जुनेन वाचा, वचनेन (कुम्भिस्रग्भ्यःप्रयोगेन)
 इत्येव वागेन, वचुषा गार्गीवदग्दनादनेन, इत्युच्यते। अस्यावातेन च चतुर्विधम्
 चतुष्प्रकारकम् ते जनाः अपराधः अकारि, तद् कल्याणवित्तं दयासागरं। भवता
 अथ सन्ति जन्तव्यम् । सावृतां जन्मान्तरया भवतः उभैव मन इत्यभिप्रेति
 भावः ॥ ९५ ॥

हे न.प., दुइनें आ नइदेवके विषये सृष्टमन्त्रि मने वचन, वाग, वचुष तथा सुष्टि
 इन चर्गेके द्वारा वो अग्राव किये हैं, हे दयासागर आप उन्हें आज क्षमा कर दें।
 आपके द्वारा उन अपराधीको क्षमा ही मेरी इच्छा है ॥ ९५ ॥

इति विद्यापयन्तमेतं पारिजातपल्लवतल्लजप्रतिमल्लस्य पीणितलस्य
 परामर्शेन प्रसुषितप्रगवेदनाहं प्रगवेदनेन मनङ्गरासुतोऽप्येवमवादीन्—
 इति विद्यापयन्तमिति । इति उक्त्याकारेण विज्ञानपत्तं निवेदयन्तम् एतन् अर्जु-
 नम् पारिजातस्य स्ववृन्देभ्यश्च ये पल्लवतल्लजाः प्रगस्यानि किमप्यानि तेषां
 प्रतिमल्लस्य वैदित्यमन्त्रेणानुभवस्य पीणितलस्य निवृत्ततलस्य परामर्शेन
 लक्ष्मिं प्रसुषितप्रगवेदनाहं मनङ्गराहिनमवावेदयन् पल्लवमन्त्रेणम् कनिष्वर-
 महुंनम् अतश्चात्मनः स्मरुहोऽपि एवम् अयमानुदिता अवदद् वाचासितवान् ॥

- इस प्रकार निवेदन करते हुए अर्जुनको पारिजात तल-पल्लवके समान कोष्ठ
 पीणितलके लूक चरीणत प्रगवेदनाको इतने हुए नइदेवने की उक्त कनिष्वरने
 उक्त प्रकार कहा—

यथा तृतीयेन युधि प्रवीर ! तवापराधेन भवामि लुष्टः ।

तथा न भक्त्या तनसां विमूल्या तदप्रसूतार्चनया च बह्वया ॥ ९६ ॥

येन । हे प्रवीर, तव चक्रेनेन युधि तृतीयेन अपराधेन चातकृतवाङ्मना
 येषां लुष्टे भवामि तथा नइत्या अभावया भक्त्या श्रद्धया, तनसां विमूल्या तनसा-
 संनदो, तस्यां नातादार्तवचुषाणां प्रसूतैः कुसुमैः बह्वया नातारूपया अर्चया
 पूजया वा न लुष्टे भवामि । शूराणां और्ध्वदन्तशान्तिमिति तव आनताडनकृत-
 और्ध्वदन्तनेन आवर्ता मम लुष्टिजाता न तावर्ता पूजादिमिरिति ॥ ९६ ॥

हे वीर, दुइनें किये गये तुम्हारे हाँसे अग्राधे (वा-नतल्ले) मैं विवता
 तुम पर लुष्ट हैं वरना न मीनसे न कन्याओंसे, न नाता इहोके पूजे द्वारा वो
 नइवदु सो पूज ओसे मैं लुष्ट हूँ, अर्थात् तुम्हारी निर्भयताओं इतनासे मैं अति
 म्लव हूँ ॥ ९६ ॥

इति सुवामाहुरीवुरीणं वचनमभिवायः—

१. 'पारिजातस्य' । २. 'तृतीयेन' । ३. 'इष्ट' । ४. 'अनि' ।

५. 'दुवामहुरिमन्त्रेणं' । इति प० ।

इति इति । इति एवम् सुवामापुरीशुरीणम् अमृतवन्महुरं वचनम् अन्निवाच
उक्त्वा ॥

एत प्रकार अमृतको मनुनाके मागको वचन करेनेवाले वचन कहकर—

तर्क्षणाद्वनुरिपूनापि तांस्तान्स्निधाप्य विभुरत्नमपि स्वम् ।

पाण्डवाय धनुराहतिरीनेः पारितोषिकमिव प्रदिदेश ॥ ९७ ॥

तर्क्षणादिति । तद्गगाव तन्मिन्नेव समये विभुः व्यापकः शिवः, धनुः अन्त-

र्हितं गाण्डीवं तान् तान् शिववपुषि लीनान् इष्टान् द्राणान्, स्निधाप्य स्वमहिन्तां
उपस्थाप्य धनुराहतिरीनेः गाण्डीवद्वाराताडनपद्धतेः पारितोषिकम् सन्तोषप्रदानम्
इव स्वं स्वकीयमन्त्रम् पाशुपतान्त्रम् अपि पाण्डवाय अर्जुनाय दिदेश उक्त्वा, न
तद्गमेव शिवोऽर्जुनाय गुप्तं गाण्डीवान्त्रं तदीयं धनुः लुहान्, प्रयुक्तवृत्तान् वागांश्च
प्रत्यावर्ष्य गाण्डीवद्वाराताडनस्य पारितोषिकमिव स्वं पाशुपतान्त्रमपि समर्पितवा-
निति तान्पर्यम् ॥ ९७ ॥

इति सप्तम व्यापक महादेवने पहेले तो वनका गाण्डीव धनुः तथा दान हीन
दिये तो गुप्त ही गये थे, पीछे अर्जुना मनुष्यन अस्त्र की अर्जुनको दिया, मानो वह
अर्जुन द्वारा प्रदत्त गाण्डीव दान था—तद्वन्निहा पुस्तक हो ॥ ९७ ॥

तस्याथ पाशुपतलाभदुरापदीप्रेरङ्गोः समक्षमपरिप्लवपद्मपङ्केः ।

आश्चर्यवृत्तिरखिलैरनुगामिभिः स्वैरन्तर्दधे स भगवानमृतांशुर्मालिः ॥ ९८ ॥

इत्यनन्तभट्टकविश्रुतां चन्द्रभारते चतुर्थः स्तवकः ।

अन्वयेति : अथ पाशुपतान्त्रदानात्परतः आश्चर्यवृत्तिः अद्भुतव्यापारः ताडने

वरप्रदः सः अनुगामिर्मालिः चन्द्रचूटः शिवः पाशुपतलाभदुरापदीप्रेः पाशुपतास्त्र-
लाभनेतरजनदुर्लभनेजलः अपरिप्लवपद्मपङ्केः निर्निमेषतयनस्य तस्य अर्जुनस्य
अङ्गोः नेत्रयोः समक्षम् एव पुन एव अखिलैः समस्तैः स्वैः अनुगामिभिः अनु-
चरैः प्रमथादिभिः सह अन्तर्दधे तिरौ बभूव । अर्जुनाय पाशुपतास्त्रं दत्त्वा विस्मय-
नीयप्रभावः मगगः शिवोऽन्तरधादिति भावः ॥ ९८ ॥

पाशुपत अस्त्र दे देनेके बाद आश्चर्यमय व्यापार दाले चन्द्रचूट शिवकी पाशुपत
अस्त्रके निकल जाने से अर्जुनो द्वारा दुर्लभ देनेके समक्ष, तथा अस्त्रके नेत्रोंके देखते हुए
अर्जुनकी आँसुके सामनेही अपने सकल अनुगामी प्रमथादिके साथ अन्तरित ही
गये ॥ ९८ ॥

इति वैश्विकण्डिकाश्यामचन्द्रमिश्रणीति चन्द्रभारते 'प्रकाशे'

चतुर्थस्तवक 'प्रकाशः' ।

पञ्चमः स्तवकः

अथ सविधतपोधनैः कृताशीरमरपतेर्धृतशासनः स पार्थः ।

रयजितपवनं समातलिः सन् रथमधिरुह्य मुदा दिवं प्रतस्थे ॥ १ ॥

अथ सविधेनि । अथ पाशुपतास्त्रलाभात् परतः सविधतपोधनैः समीपवर्तिभिः मुनिभिः कृताश्रीः दत्ताशीर्वादः अमरपतेः इन्द्रस्य धृतशासनः पाशुपतास्त्रलाभानन्तरं स्वर्गं प्रत्यागन्तव्यमिति शक्रेणाज्ञप्तः सः पार्थः रयजितपवनम् आत्मवेगेन पराभूतवायुवेगं रथम् इन्द्रग्रहितं दिव्यं यानम् समातलिः मातलिनामकेनेन्द्रसूतेन सह भूतः सन् अधिरुह्य आरुह्य मुदा हर्षेण दिवं स्वर्गं प्रतस्थे चलितः । इन्द्रेण स्वर्गमागन्तुमाज्ञप्तोऽर्जुनो रथमारुह्य स्वर्गं चलित इत्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १ ॥

इमके वाट पागमे रहनेवाले मुनिधर्मोत्तम आशीर्वाद प्राप्त करके 'पाशुपतास्त्र प्राप्त हो जाने पर स्वर्ग आना' इस प्रकारका इन्द्राज्ञप्त वाचित होकर वेगसे वायुको पराग्न करनेवाले रथ पर-जिते इन्द्रेने भेजा था—मानलिके साथ आरुढ़ हो सानन्द पागेने स्वर्गके लिये प्रस्थान किया ॥ १ ॥

नाकमेत्य धनुरङ्कितदोष्णा नायको दिविपदामतिहृष्टः ।

नाम फाल्गुन इति ब्रुवता स्वं नन्दनेन जगृहे पदयुग्मे ॥ २ ॥

नाकमेत्येति । अरु द्रुगं न एकमग्निमिति नाकं स्वर्गमेत्य प्राप्य धनुरङ्कित दोष्णा चापालङ्कृतवाहुना फाल्गुन इति स्वं नाम ब्रुवता कथयता नन्दनेन स्वपुत्रेण अर्जुनेन अतिहृष्टः आत्मजदर्शनेनातिप्रसुदितः दिविपदां नायको देवार्धाशः पदयुग्मे चरणद्वये जगृहे प्रणतः । स्वर्गं गतो धृतधनुश्चार्जुनः स्वनामोपादानपूर्वकं पितरमिन्द्रं पादयोः प्रणनामेति भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ २ ॥

रको पदुंच कर नाधभपितराहु अजुनने 'फाल्गुन' अपना नाम बताकर पुत्रके देखनेमे अतिप्रमन्न इन्द्रके चरणोंमें प्रणाम किया । नाम बताकर प्रणाम कर धर्मशास्त्र-सिद्ध प्रकार है, अतः नाम बताकर प्रणाम करना लिखा गया है ॥ २ ॥

पाणिना परिमृशन्नमुमिन्द्रः पद्मलीकृतजयन्तमहेर्ष्यः ।

आदरेण धुगि नाकिगणानामनाधर्मधरोपयति स्म ॥ ३ ॥

पाणिना । पद्मलीकृता जनिप्रवृत्ता जयन्ते स्वपुत्रे महती ईर्ष्या कोपः 'अद-रोऽयं किं कुर्वति' इति ज्ञानजगत्या अरु तादृजः अतः पद्मलीकृता अविश बद्धा जयन्तस्य महेर्ष्यां अस्या 'न्यपन्नीभव मां नदापि स्वायनार्धे न स्थापयति. परस्त्रीजातममुं कथं स्वायनार्धे उपोभयती' इत्येवमपि तेन तादृज इन्द्रः अमुं पद-प्रणतमर्जुनं पाणिना स्वहस्तेन परिगृह्यन् स्पर्शन् यद् आदरेण नाकिगणानाम देवानां धुरि अग्रतः आसनार्धम् स्वायनार्धभागे अधिरापयति स्म उपवेजितवान् ।

इन्द्रः कृतदिव्यास्त्रलाभतयाऽऽदरेणार्जुनं स्वासनार्धे उपवेशितवान् । तथा कुर्वन्तं च तं वीक्ष्य जयन्तस्येर्ष्यां वर्धते स्म, इन्द्रस्यैव वा जयन्तस्याशूरत्वकृतेर्ष्यां वर्धते स्मेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

बढ़ी हुई हैं ईर्ष्या—‘यह जयन्त निरुन्मा है’ इस प्रकारका कोप जिसका ऐसे अथवा बढ़ाई है जयन्तके हृदयकी ईर्ष्या टाहको जिसने ऐसे इन्द्रने अर्जुनको हाथसे छूते हुए देवगणोंके सामने ही आदरसे अपने आसनके आधे भागमें बैठा लिया ॥ ३ ॥

सदसि वसति तस्मिन्सार्धभौमे कुरूणां

कपटशवरवाणैः कल्पितार्द्रव्रणोऽपि ।

निखिलसुरवधूनां नेत्रसंघाः समेता

निशितकुलिशकल्पा निर्दयं संनिपेतुः ॥ ४ ॥

सदसीति । तस्मिन् इन्द्राधिष्ठिते सदसि सभायां वसति वर्त्तमाने कपटशवर-वाणैः मायाकिरातस्य भगवतः शिवस्य शरैः कल्पितानि जनितानि आर्द्राणि नवानि व्रणानि क्षतानि यस्य तादृशोऽपि कुरूणां सार्धभौमे कुरुराजेऽर्जुने निखिल-सुरवधूनां सर्वासां देवललनानां निशितकुलिशकल्पाः तीक्ष्णवज्रसमाः नेत्रसह्याः कटाक्षपाताः समेताः सङ्घीभूताः सन्तो निर्दयमङ्गपं निपेतुः अपतन् । शरवाणक्षत-वपुषं तमर्जुनमप्सरसः कटाक्षै रुज्झितदयं त्रिभिदुरित्यर्थः । आर्द्रव्रणे कुलिशापा-तस्य निर्दयत्वं स्फुटम्, स्वार्थपरायणाः परकष्टं न विभावयन्तीति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रकी सभामें वर्त्तमान मायाशवर रूपधारी शिवजीके वाणोंके प्रहारोंसे ताजं धाव वाले कुरुराज अर्जुनके ऊपर सभी सुर वालाओंने अपने तीक्ष्ण कटाक्ष रूप वज्र एक साथ निर्दयता पूर्वक छोटे । जो पहलेसे ही वाणाहत हो उसके ऊपर तीक्ष्ण वज्र प्रहार कहाँतक उचित होगा, इसीलिये ‘निर्दय’ कहा है । सभी देववालाएँ अर्जुनको सत्यहनयनोंसे एक साथ देखने लगीं यही भावार्थ है ॥ ४ ॥

आस्थानसीन्नि तनयाद्गिरिशेन युद्ध-

माकर्ण्य हर्षविकसन्मनसो मघोनः ।

अङ्गेऽखिले प्रसरतां पुलकाङ्कुराणा-

मक्षणां सहस्रतयमेव बभूव विघ्नः ॥ ५ ॥

आस्थानसीन्नीति । अस्थानसीग्नि सभाभुवि तनयात् स्वपुत्रत्यार्जुनस्य सुखात् गिरिशेन मायाशवररूपधरेण शिवेन सह युद्धम् वृत्तमर्जुनस्य संग्रामम् आकर्ण्य श्रुत्वा हर्षविकसन्मनसः प्रमोदपूर्णहृदयस्य मघोन इन्द्रस्य अखिले सकले अङ्गे शरीरावयवे प्रसरतां व्याप्नुवतां सद्य एवोत्पद्यमानानां पुलकाङ्कुराणां रोमाञ्चरूप-व्यक्तमङ्गः (प्रमोद) अक्षणां नेत्राणां सहस्रतयम् सहस्रम् एव विघ्नः प्ररोहप्रति-

बन्धकः अभूत् । अक्षि विहाय सर्वाण्यङ्गानि सपुलकानि जातानि, अक्षीणि तु रोमाभावात् पुलकितानि, तेन तदीयसकलशरीरे पुलकप्रसरणेऽक्षीण्येव तावतिदेशे पुलकोदयप्रतिबन्धजनद्वारा विघ्नस्वरूपाण्यभवन्नितिभावः ॥ ५ ॥

सभामें अर्जुनरूप अपने पुत्रके मुग्धसे माया किरातरूप शिवके साथ अर्जुनद्वारा किये गये बुद्धकी बातोंको सुनकर हृदयमें आनन्दोत्फुल्ल होने वाले इन्द्रकी आँखें ही समस्त शरीरमें रोमाञ्चके प्रसरणमें विघ्नस्वरूप बन गईं । आँखोंमें बाल नहीं होते इसी लिये आँखें रोमाञ्चित नहीं होती हैं, और आँख वाली जगह रोमाञ्चसे वञ्चित रह जाती है, फलतः सनूत्रों देहमें रोमाञ्चके प्रसरणमें आँखोंका विघ्न होना प्रमाणित होता है ॥ ५ ॥

ब्राह्मया पितुरमर्त्यसमाजादग्रतः स्थनितमङ्गलवाद्यम् ।

वारणेन्द्रमधिरोप्य जयन्तो वैजयन्तमनयद्विजयं तम् ॥ ६ ॥

आश्रयेति । जयन्त इन्द्रस्य स्वनामख्यातः सुतः पितुरिन्द्रस्याज्ञया आदेशेन अमर्त्य समाजात् देवसमूहात् तम् विजयम् अर्जुनम् वारणेन्द्रम् परावतम् अधिरोप्य आरूढं कृत्वा अग्रतः पुरतः स्थनितानि वाद्यमानानि मङ्गलवाद्यानि वीणा-वेणवादीनि यत्र तादृशम् वैजयन्तं नाम स्वप्रासादम् अनयत् प्रापयामास । सभा-यामुपविष्टमर्जुनं वैजयन्तं नाम प्रासादमुपगमयितुं पित्रादिष्टो जयन्तस्तमैरावते नाम गजे उपवेश्य वाद्यमानवीणाद्विवाद्यं वैजयन्तं नाम प्रासादमापयदिति भावः । 'स्यात्प्रासादो वैजयन्तः' इतीन्द्रोपकरणनामन्यमरः । स्वागतावृत्तम् ॥ ६ ॥

पिता इन्द्रकी आज्ञा प्राप्त करके जयन्तने ऐरावत नामक हाथी पर बैठकर अर्जुनको 'वैजयन्त' नामक इन्द्रके राजप्रासादमें पहुँचाया जहाँ पर पहलेहीसे मङ्गलवाद्य वीणावेणु आदि बज रहे थे ॥ ६ ॥

आनतस्य पदयोरथ जिष्णोराशिपोऽनुपदमिन्द्रपुरंध्री ।

पारिजातकुसुमस्य परागैः फालसीमनि ललाम चकार ॥ ७ ॥

आनतस्येति । अथ अर्जुने वैजयन्तप्रासादमुपगते सति इन्द्रपुरंध्री शचीनामेन्द्र-स्य परानी पदयोरानतस्य शच्यै कृतप्रणामस्य जिष्णोः अर्जुनस्य आशिपः चिरजीवि-त्वाद्याशीर्वादान् अनुपदम् अनन्तरम् पारिजातकुसुमस्य मन्दारप्रसूनस्य परागैः रजोभिः फालसीमनि ललाटदेशे ललाम रक्षितिलकं चकार कृतवती । असामान्य-रूपगुणादिजुषः पुत्रस्यपरकीयदुष्टदृष्टिनिवारणाय मातरो रेणुभिस्तिलकमाचरन्ति, तदेव ललामपदप्रतिपाद्यं, तामेवरीतिमनुसरन्ती शची कृताशीर्वचनप्रयोगा सती पार्थस्य मस्तके पारिजातकुसुमधूलिभिरेव तिलकं चकार, धराधूलिस्तु तत्र नैव प्राप्येति पारिजातधूलिस्तिलक उपायुज्यतेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

वैजयन्तप्रासादमें आकर अर्जुनने इन्द्रकी स्त्री शची के चरणोंमें शिर नवाया, अनन्तर आशीर्वाद प्रदान करके शचीने अर्जुनके मस्तक पर पारिजातकुसुमकी धूलसे टीका काढ़ दिया। असाधारण रूपगुणशाली सन्तानको लोगोंकी दुष्ट दृष्टिसे बचानेके लिये मानार्थे धूलका निलक लगा देती हैं, इसी तिलककी वहाँ लजाम कहा गया है, स्वर्गमें धराकी धूलका एकान्त अभाव रहनेसे शचीने पारिजातकुसुमपरागसे ही-तिलक लगाया होगा । ७ ।

पुनः पुनस्तत्र पुलोमपुत्र्या जयन्तशङ्कां ददतः स्वकान्त्या ।

नरस्य मौर्वीकिण एव दोष्णोर्नामग्रहेषु स्वखलनं न्यरीत्सीत् ॥ ८ ॥

पुनः पुनरिति । तत्र वैजयन्तप्रासादे स्वकान्त्या स्वीयरूपसम्पदा पुनः पुनः वारं-वारं जयन्तशङ्कां ददतः जयन्तोऽयमिति भ्रममुत्पादयतः नरस्य अर्जुनस्य दोष्णोः बाहोः मौर्वीकिणः सततज्यामर्षणव्रणकिणः एव पुलोमपुत्र्याः शच्याः नाम-ग्रहेणैव आह्वानाय क्रियमाणेषु नामोपादानेषु स्वखलनं वैपरीत्यलक्षणं दोषं न्यरीत्सीत् न्यवारयत् । अयमाशयः—अर्जुनोऽपि जयन्त इव रूपसम्पदुपेतः तेन क्रोड-जुनः कश्च जयन्त इति भ्रमे पतित्वा शची यावदर्जुनं जयन्तनाम्ना संबोधयति तावदर्जुनस्य बाहो वर्त्तमानो मौर्वीकिण एव दृश्यमानः सस्तां तस्यान्तथा विपरीतनाम्नाह्वानलक्षणात् स्वखलनादवारयदिति । निश्चयान्तः सन्देहोऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

जयन्तप्रासादमें रहनेके समय अर्जुनको देवकर शचीको वारवार जयन्तवा भ्रम हो जाता था, क्योंकि द्रोणोंका रज मिलना जुलना था, भ्रममें पलकर शची अर्जुनको जयन्त नामसे पुकार बैठतीं, परन्तु अर्जुनके मुर्जेमें धनुषकी अन्ध्रकाके धर्षणने जो ठेका हो रहा था, उसीको देवकर शची उस गर्तीसे बच जाया करती थीं, उनी ठेकने शचीको नामोपादनपूर्वक पुकारनेमें अर्जुनके लिये जयन्त शब्दका व्यवहार रज सम्बन्धसे दयाया गया, वैसा नहीं करने दिया ॥ ८ ॥

पितुरिवाञ्जकलां दिवि गायकात्पिककुलाद्भ्रतकण्ठरवोदयः ।

परिहृतामृतदिव्यजनावृतः परिशिशील स गीतकलामपि ॥ ९ ॥

पितुरिवाञ्जकलांमिति । पिककुलैः कोकिलनिबहैः आहनः मयद्दुमानं निषेवितः कण्ठरवोदयः स्वरप्रकाशो यस्य स तथोक्तः कोकिलकण्ठतोऽप्यधिकरक्तकण्ठः सः अर्जुनः दिवि स्वर्गलोके गायकात् चित्रसेनात् गीतकलाम् गानविद्यां परिहृतामृतैर्न्यक्तमुधाकैः दिव्यजनैः स्वर्गवाग्निभिः आवृतः वेष्टितः (तदीयगीतविद्याभ्यासममये नदीयन्वग्माधुरीपानमृत्पणादेवाः अमृतमपि विहाय तं परिवृण्वन्ति स्मेत्येतद्विशेषप्रतिपाद्यम्) पितुरिन्द्रात् अञ्जकलाम् अञ्जविद्यामिव परिशिशील शिञ्जितवान्, पितुश्चित्रिणां चित्रसेनाच्च गानविद्यामुभयमप्यधीतेस्मेति तावत्पर्यम् । अत्र प्रकृतयो-

वर्षशी द्वारा दिये गये शापकी बात सुनकर इन्द्रने अर्जुनसे कहा कि बेटा, यह शाप तुम्हारे लिये हर्षका ही कारण हुआ, क्योंकि तुमवासकी अवधिमें जब तुम विराटकी अन्तःपुरमें उनकी लड़कीको विप्रसेनोक्त गानविद्या पढ़ाते रहोगे, उस समय तुम्हारी नपुंसकता तुम्हारे लिये अच्छी होगी। उतने ही समयके लिये इस शापका प्रभाव रहेगा । ११ ॥

अथ कदाचिदंश्रशिक्षाममाप्तौ गुरुसमक्षं गुन्द्रक्षिणात्वेन विप्रक्षकुलक्षपणं भिक्षमाणेन सहस्राक्षेण स्वमस्तकादाक्षिप्य शिरसि निक्षिप्तकिरीटो बलक्षाश्वोऽयं मातलिपरिकल्पितरथेन नन्दनवनमन्दपवनसंदीयमानकेतनस्पन्दनेन स्यन्दनेन निर्गत्य विलङ्घितदूरवियत्पथः पाथोनिधौ रक्षःकुलकोलाहलनीचीकृतवीचीरथं रसातलकुहरमुग्रं निरुध्य रणप्रस्तावं वितस्तरे ॥

अर्थानि । अथ कदाचित् बलक्षः श्वेतः श्वश्रो यस्य सः बलक्षाश्वोऽयमर्जुनः अश्र-
शिक्षासमाप्तौ अश्रविद्याध्ययनावसाने गुरुसमक्षम् बृहस्पतेरुपस्थितौ गुरुदक्षिणा-
त्वेन गुरुदक्षिणारूपेण विप्रक्षकुलक्षपणं शत्रुभूतस्य निवातकवचकालकेयाख्यराक्षस-
समुदायवधं भिक्षमाणेन याचमानेन (मयाऽश्रविद्यां ग्राहितोऽसि तदक्षिणारूपेण
मम विरोधिनां कालकेयाद्यसुराक्षहीति पार्थमनुरुन्धता) महस्राक्षेण शक्रेण स्वम-
स्तकात् निजशिरसः आक्षिप्य आकृष्य शिरसि निक्षिप्तकिरीटः स्थापितमुकुटः सन्
मातलिकल्पितरथेन इन्द्रसारथियोजितवाहनाश्वेन नन्दनवनस्य स्वर्गकाननस्य
मन्दपवनेन मन्दवायुना सन्दीयमानम् क्रियमाणम् केतनस्पन्दनं ध्वजकम्पनं यस्य
तादृशेन (नन्दनकाननोत्थमन्दमसीरणसमुद्ध्यमानध्वजपटेन) स्यन्दनेन रथेन
निर्गत्य स्वर्गात् बलिन्वा विलङ्घितदूरवियत्पथः अतिवाहितसुदूराकाशमार्गः पाथो-
निधौ समुद्रे रक्ष्मां कुलस्य समुद्रस्य कोलाहलेन भृशिशब्देन नीचीकृतः परास्तः
स्वर्पाकृतः वीचीरथः तरङ्गध्वनिर्यत्र तत्तथोक्तम् (अर्थात् ध्वनद्विदंत्यवृन्दानां
कोलाहलमन्दीभूततरङ्गशब्दम्) रसातलकुहरमुग्रम् पातालगुहाद्वारम् निरुध्य
स्वरथेनावरुध्य रणप्रस्तावं युद्धनिमन्त्रणं वितस्तरं दत्तवान्, रक्षांसि योद्धुमा-
मन्त्रयामामेति भावः । वितस्तरे इत्यात्मनेपद चिन्त्यम् ।

अश्र विद्याकी पढ़ाई समाप्त हो जाने पर अर्जुनसे इन्द्रने बृहस्पतिकी सामने
गुरु दक्षिणाके रूपमें कालकेयादि दुर्दान्त राक्षसोंके बधकी याचना की, और अपने
मस्तक परसे उतारकर अपना मुकुट अर्जुनके शिरमें पहना दिया, तब श्वेतवाहन अर्जुनने
इन्द्रके सारथि मातलि द्वारा योजितवाह तथा नन्दनवन पवन द्वारा चलाया जा रहा है

१. 'कदाचित्' । २. 'अश्रविद्याशिक्षापरिसमाप्तौ' । ३. 'सुर' ।

४. 'गम्भीरनीरपूरक्षितरक्षः' । ५. 'रथ' । ६. 'वितस्तर' । इति पा० ।

पनाका पत्र जिल्लाक रसे दिव्य रथ द्वाग उड्डर्यानी अकाशपथको पर करके सङ्ग्रह
गाम्भीर्ये को उद्घाट करन्ते मन्त्र पठ गया है तरङ्गका शब्द जहाँ पर रसे पाताल गुण
शब्दको रथके डेरका कालकेगति दैत्यको सुद्धके लिये लक्षणा ॥

तावद्नाकर्णितपूर्वगाण्डीवविस्कारश्रवणाद्बहूर्पूर्विकया युगपद्भिषेण-
यतो द्विविषद्व्यभावाद्ब्यातमरणान्दिप्रं क्षुरप्रैर्विश्राणितविवरादुरसः
कृतप्रयाणैः प्राणैश्चिकोदिशो निगतकवचानपि प्रवातकवचानेव विरचय्य
नभसि प्रैमादपतितेन पतङ्गपरिवेषेणैव स्फटिकप्राकारेण परिगुणिततो
द्विरप्यपुराद्विदितवन्धुर्जनवृत्तान्ततया रोषाद्भिगम्य कलहायमानान्काल-
केयानपि कालगेहानिर्घातौघुयतेन मन्त्रपूर्व निमन्त्रयांचक्रे ॥

तावदिति । तावत् तस्मिन् समये अनाकर्णितपूर्वस्य कदापि पूर्वमश्रुतस्य गा-
ण्डीवविस्कारस्य श्रवणाद् बहूर्पूर्विकया बहूर्पूर्वमहूर्पूर्वमिति परस्परप्रतिसर्षया
युगपद् नैव अभियोग्यतः तेनया महारुमगं कुर्वतः (राजसान्) द्विविषद्विः
द्वैः अव्ययभावाद् हन्तुमशक्यत्वात् (देवान्मान्मारयितुं न शक्नुयुरिति वर-
प्रसादेन) अव्यातमरणाद् अचिन्तितमृदून् क्षुरप्रैः तीव्रगुणैश्चुरप्रनामकवाग-
विर्गैः विश्राणितविवराद् कृवच्छिद्राद् (भिक्षान्) उरसो हृदयदेशान् कृत-
प्रयाणैः प्रस्थितैः प्राणैः प्राणवायुभिः निवानकवचान् वाताप्रवेरयवर्महराद् निवात-
कवचानामकौशं ताद् प्रयातकवचाद् वातोदधूतज्वचान् कम्पितकवचसाहितः
(निरक्षिद्रिः प्राणवायुभिः कम्पमानकवचान् विरचय्य विषाय नभसि आकारे
प्रमादाद् जनकप्रगतवशाद् पतितेन म्बलितेन पतङ्गस्य सूर्यस्य परिवेण मण्डला-
कारवेशनेन परिधिना इव (सूर्यपरिधिसदृशेन) स्फटिकप्राकारेण स्फटिकमयवर-
णेन परिगुणिततः सुरहितान् हिरण्यपुरात् तद्भिवानान् स्वतगराद्-विदितवन्धु-
जनवृत्तान्ततया श्रुतनिषातकवचमरगसमाचारतया रोषात् कोपात् अभिगम्य
मर्मासुप्तस्य कलहायमानान् युद्धं कुर्वतः कालकेयान् सद्गण्यदैत्यभेदान् अपि
कालगेहानिर्घातौघममन्त्रप्रशुभिकान् पाशुयतेन शिवदूमेनास्त्रेण मन्त्रपूर्व समन्त्रकं
निमन्त्रयाश्चकेयनमन्त्रानिधिसावेनाह्वानं चक्रेः तादपि निहतवान् इत्यर्थः ॥

एन मन्त्रे कर्मो मी पदके गाण्डीय शब्दको मरी सुतः वा इत्यल्ले 'इम पदके
इम पदके अत्रमग करैः' एन प्रतिपद्यकि मन्त्र पदकात ही सेना लेखर आक्रमण करने
वने पदं देवो द्वाग अव्ययताका वरदान मिल रहनेके कारण मन्त्र की चिन्तासे रहित
एन निवतकवच नामक दैत्य बुद्धोंके ध्यानमें हुए नामक भीष्माग्र वाँसे छिद्र

करके उनके हवाके द्वारा भी उपवेद्य कर्मोंको निकलने वाले प्राणपद्यों द्वारा प्रवात-वायुकम्पिन बनाकर, (अर्थात् उनको नारकण) आकाशमें प्रमादवश गिरे हुए सूर्यके परिवेष (परिधि) की तरह दीपने वाले स्पष्टित निर्मित प्रकारमें सुरक्षित हिरण्यपुरसे निवातकवच नामक बन्धुओंके मारे तानेकी गहन पावन तोसे निकलकर सामने पावर युद्ध करनेवाले कालकेय नामक देवियोंको भी गन्तव्यता पाशुपतास्त्र प्रयोग द्वारा अर्जुनने यमराजके घरका आतिथ्य स्वीकार करनेवा निगन्तव्य दे दिया । (उनका भी पाशुपतास्त्रसे वध कर दिया) ॥

अवायुनेयाः शरदभ्रपङ्कीरविद्यमानास्तमयाश्च ताराः ।

दैतेयसंहारभवाः स जिष्णुर्दिवि प्रतिष्ठापयति स्म कीर्त्तिः ॥ १२ ॥

अवायुनेया इति । स जिष्णुरर्जुनः दिवि स्वर्गं अवायुनेयाः वायुना चालयितुमशक्याः शरदभ्रपङ्कीः शारदघनमालाः, अविद्यमानः असम्भवी अस्तमयो यासां तास्तथोक्ताः तारा नक्षत्राणि च दैतेयसंहारभवाः निवातकवचकालकेयादिदैत्यवधजाताश्च कीर्त्तिः प्रतिष्ठापयति स्म । अर्जुनेन तान् दद्यान् हत्वा दिवि शारदघनोपमा धवलाः नक्षत्रोज्ज्वलाश्च कीर्त्तयः स्वर्गं स्थापिता या हि कीर्त्तयो न वायुना चाल्यन्ते, न वा कदाचिदस्तं यान्तीति । अत्र कीर्त्तिभिः सह शारदघनमालायास्ताराणाञ्च धावत्यकृतमौपम्यं तत्रावायुनेयत्वानातमयत्वाभ्यां व्यतिरेकः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

अर्जुनने राक्षसों-निवातकवचकालकेय प्रभृतिके वधजारा स्वर्गमें अपनी ऐसी कीर्त्ति-स्थापित कर दी जो हवा द्वारा नहीं उड़ायी जा सकनेवाली गरुडकृतुपी मेघमाला और कभी भी नहीं अस्त होनेवाले तारोंके रूपमें रही जा सकती है । १२ ॥

हृतरिपुं विनिवृत्तमवेद्य तं हरिहयस्य सुरैः सह तुष्यतः ।

नयनवारिभिरङ्गमनाप्लुतं न दृशे तिलमात्रमपि स्वकम् ॥ १३ ॥

हृतरिपुमिति । हृतरिपुम् निहृतराज्यरूपद्वैवगणशत्रुम् विनिवृत्तं पुनरुपागतं तमर्जुनम् अवेद्य दृष्ट्वा सुरैः सह देवैः सार्धं तुष्यतः प्रसादमनुभवतः हरिहयस्य हृन्द्रस्य स्वकम् निजमङ्गम् शरीरावयवः नयनवारिभिः प्रमोदाश्रुभिः अनाप्लुतम् अनिलन्नम् तिलमात्रम् ईपदपि न दृशे दृष्टम् । राक्षसान् हत्वा सकुशलं परावर्त्तमानमवेद्य देवैस्सह प्रसीदन्मनसो वैप्राधिपस्य विमन्त्रङ्गमजलाप्लुतं न दृश्यते स्मेति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, द्रुतविलग्नित वृत्तम् ॥ १३ ॥

गजु-गों-देवशत्रु राक्षसों-को मारकर मजुशल लौटुपु र-द्वेषों देसकर देवोंके साथ प्रमत्ताता अनुभव करनेवाले हृन्द्रम ऐसा जो भी अङ्ग नहीं देना गया जो तिलमात्र गी जलाप्लुत नहीं हो, अर्थात् समस्त अङ्ग जान-बूझ मग्न देसा गया ॥ १३ ॥

पुरि वज्रिणः सुरनुतिप्रसरत्पुलकावमभ्रनुजत्वापकिणः ।

मनसे स पञ्च शरदोऽप्सरसां वनति स्म पञ्चशरदो विजयः ॥ १३ ॥

पुरीनि । अप्सरसाम् मनसे देवाङ्गनानां हृदयाय पञ्चशरदः कामप्रदः सुराङ्ग-
नानां मनसि कासवासनाया उत्पादकः न विजयोऽर्जुनः सुराणां देवानां नृत्या
बलवीर्यादिस्तुत्या देवैः कृताभिः प्रवांसाभिरित्यर्थः, प्रमदद्भिः प्रकटीभवद्भिः पुलकैः
रोमाञ्चैः अवभग्नः छन्नः निरोहितः भुजवापकिणः बाहोर्विद्यमानं चापघर्षणमव-
चिह्नं यस्य स तथोक्तः सन् वज्रिणः इन्द्रस्य पुरि स्वर्गं पञ्चशरदः पञ्चवर्षाणि यावत्
वनति स्म । अर्जुनः पञ्चवर्षाणि यावदमरुपे वनति स्म, तत्र स्थिताय तस्मै अप्स-
रसोऽप्यसृहन्, देवकृताभिः पराक्रमप्रशंसाभिश्च तस्य तनूरोमाञ्चिताऽतिष्टि-
त्यर्थः । प्रमिताहरावृत्तं, तल्लक्ष्णं यथा—‘प्रमिताहरा सजससैः कथिता’ इति ॥१४॥

अप्सरार्थके हृदयोर्ने कन्दर्पवासनाको जायते कः नेशाला, देवो द्वारा नी 'गइ प्रशसके
मुनेसे होनेवाले रोमाञ्चोर्ने छिप गया है चापघर्षणजन्य प्रकिण जितका देना वह
अर्जुन देवपुरीमें पांच वर्षों तक रहा ॥ १४ ॥

तस्य वृत्तिमधिगम्य लोमशाद्धर्मजोऽपि मुदितः सहानुजैः ।

प्राप्ततीर्थमुनिसेवनः क्रमात्पावनं बदरिकावनं ययौ ॥ १५ ॥

तस्येति । धर्मजः धर्मपुत्रः सुधिष्ठिरः अपि अनुजैः सोदरैर्भ्रातादिभिः सह लोम-
शान्ताममुनेः तस्यार्जुनस्य वृत्तिं सङ्कुशलं स्वर्गावस्थानं पाशुपतास्त्रलाभादिकं च
समाचारम् अधिगम्य निदाम्य मुदितः प्रसन्नः सन् प्राप्ततीर्थमुनिसेवनः अधिगत-
गङ्गादितीर्थैः प्राप्तमुनिसङ्गतिश्च क्रमात् पावनं पवित्रं बदरिकावनं तदाख्यं चेत्रं
ययौ । धर्मराजोऽपि स्वर्गागताल्लोमशादर्जुनवृत्तमाकर्ष्य प्रसन्नः सन् बदरिकाश्रमं
ययौ, यन्मार्गं गङ्गादितीर्थसेवायाः मुनिजनसङ्गतेश्चावसरः प्राप्यतेस्मेति भावः ।
रथोद्धतावृत्तम् ॥ १५ ॥

धर्मराजने भी स्वर्गते आवे हुए लोमशमुनिके मुदिते अर्जुनका सारा वृत्त पाशुपतास्त्र
आम, स्वर्गने रहता आदिथो मुनकर भाइयोके साथ बड़ा आनन्द प्राप्त किया, और
कनशः गङ्गादि तीर्थोंकी सेवा और मुनिजनोंके साथ संगति करते हुए पवित्र बदरिकाश्रमकी
यात्रा की ॥ १५ ॥

तत्र ब्रह्मपरायणैर्मुनिगणैः संसेव्यमानान्तिकौ

सप्रचञ्चौ यमिनीं निरीक्ष्य स नरं नारायणं चाख्यया ।

अङ्गेनानिशमान्तरेण महतीमेकां क्षमां संस्पृशन्

बाह्यैरष्टभिरङ्गैरपि परां पस्पर्श पार्थः क्षमाम् ॥ १६ ॥

तत्र बदरिकावने ब्रह्मपरायणैः ब्रह्मध्यानसंलग्नैः मुनिगणैः ऋषिसमुदयैः संसे-

व्यमानान्तिकौ उपास्यमानसमीपौ सध्रयञ्चौ सहवर्चमानौ यमिनौ आस्यया नरं
नारायणं च नरनारायणनामानौ यमिनौ मुनी निरीक्ष्य दृष्ट्वा अनिशं सर्वदा आन्त-
रेण अङ्गेन मनसा महतीम् अज्ञोभ्याम् एकां क्षमां तितिक्षां संस्पृशन् आश्रयन्नपि
पार्यः युधिष्ठिरः ब्राह्मैः बहिर्भवैः अष्टभिरपि करपादाभिरङ्गैः पराम् अन्याम् क्षमां
धरणीं पस्पर्श साष्टाङ्गं प्रगनामेत्यर्थः । युधिष्ठिरो बदरिकाश्रमे ब्रह्मध्यानपरैर्मुनिभिः
सेव्यमानसमीपदेशावपृथक् स्थायिनौ नरनारायणौ नाम मुनी दृष्ट्वा मनसा क्षमा-
मेकामवलम्ब्यमानो निजैरङ्गैरष्टाभिरपि परां क्षमां धरणीं स्पृष्टवान् , इत्याशयः ॥१६॥

उक्त बदरिकाश्रममें ब्रह्मनारायणमुनिगण जिनके समीपमें रहा करते हैं ऐसे तब
निष्पत्तहृत्तर तस्वी नरनारायण नामक मुनियोंको देखकर आन्तरयुद्ध अन्तःकरण
द्वारा एक क्षमा-तितिक्षा-को रखते हुए भी युधिष्ठिरने अपने बाएँ आँटो अङ्गो द्वारा
दूसरी क्षमा पृथ्वीका स्पर्श कर लिया । उनके चरणोंमें साष्टाङ्ग प्रणाम किया ॥ १६ ॥

विलोकनैर्विश्रमशाखिभिस्तयोर्भवाध्वगानौमत्रयूनितल्लमः ।

निवासमालम्ब्य तपोवने तदा विवासदुःखाद्विरराम पार्थिवः ॥ १७ ॥

विलोकनैरिति । तदा नरनारायणचरणवन्दनावसरे पार्थिवो राजा युधिष्ठिरः
भवाध्वगानां संसारपथपथिकानां देहिनां विश्रमशाखिभिः छत्रप्रदानेन संताप-
हारिमिद्वृत्तैरिव स्थितैस्तयोर्नरनारायणयोर्विलोकनैः असकृत् दर्शनैः विधूयितकलमः
अपगतवनवासकलेशः सन् तपोवने नररायणतपस्याश्रमे निवासमालम्ब्य स्थित्वा
विवासदुःखात् राज्यभ्रंशकृत्वात् कष्टात् विरराम मुक्तेऽभूत् । नरनारायणौ दृष्ट्वा
वनवासकलेशं हित्वा तदन्तिके वासेन राज्यभ्रंशकष्टादपि युधिष्ठिरो मुच्यते स्मेति
भावः ॥ १७ ॥

संसाररूप नथके पथिक-देहियों के छायाप्रदान द्वारा संसारहारी वृक्ष रूप नर-
नारायणके दर्शनसे जिनका वनवासकलेश समाप्त हो गया है ऐसे राजा युधिष्ठिर जब
उक्त नर-नारायणके तपोवनमें वास करने लगे, तब विवास-राज्यभ्रंशरूप कष्टसे भी निवृत्त
हो गये-मुक्त हो गये ॥ १७ ॥

एकदा तत्र स्तुपावत्सलतयेव मारुतेन पुरतो नीतमटवीपर्यटनखेदै-
संपदामसासहिमन्थंकरणमलिकुलचेतनामासचनकमदणां कमपि कहार-
मुकुलमादाय 'क लभ्येत पुनरेतादृशम् ?' इति कौतुकहर्षाभ्यां सूचितन-
र्पया पार्षत्या रहन्ति याचितः पार्षदश्विः क्षुणं विचिन्त्य तद्विचिचीपया
दिशमुदीचीं प्रतल्ये ॥

सकृदेति । एकदा कदाचिदेकस्मिन् समये मारुतेन वायुना स्तुपावत्सलतया

पुत्रवधूस्नेहेन इव पुरतो नीतम् अग्रतः प्रापितम् (द्रौपदी वायुस्तुपा, भीमस्य वायुपुत्रत्वात्) अटवीपर्यटनखेदसंपदाम् वनभ्रमणजनितश्रमाणाम् असासहिम् अपनेतारम् , अलिकुलचेतसाम् अमरमानसानाम् अन्धङ्करणं मोहनम् , अवगाम् दर्शकलोचनानाम् आसेचनकम् तृप्तिकरम् कमपि अनिर्वाच्यरूपगुणयुतम् कङ्कार-सुकुलम् पद्मक्रीशमादाय हस्ते गृहीत्वा 'क कुत्र पुनः भूयः पृतादृशम् इदयमानेन तुस्यम् कमलं लभ्येत प्राप्येत' इति कौतुकहर्षाभ्यां कुतूहलानन्दाभ्यां सूचित-तर्पया ज्ञापितकमलप्राप्तिकामनया पार्यस्या द्रौपद्या रहसि एकान्ते याचितः तादृशं कमलमानेतुं प्रार्थितः पार्यदक्षिः पृष्टदशस्य वायोः सुतो भीमः क्षणं विचिन्त्य अल्पं कालं यावत् तदुपलब्धिस्थानविषये विभाव्य तद्विचिचीपथा तादृशस्य कमलपुष्प-स्याहरणाय उदीचीं दिशमुत्तरां दिशाम् प्रतस्थे चलितः ॥

किसी समय उस बदरिकाखण्डमें वायुने द्रौपदीके आगे एक कमलका फूल लाकर गिरा दिया—मार्गो वायुदेव अपनी पुत्रवधू द्रौपदी पर प्रेमसे उसे उसके आगे रख रहे हों, वह फूल ऐसा था जिसके मिल जानेसे वनमें भ्रमण करनेसे उत्पन्न थम समाप्त हो जाना था, भ्रमणोंके हृदयको मोद लेनेवाले तथा आँखोंको तृप्त करने वाले अवर्णनीय रूप युगयुक्त उस कमल-पुष्पको हाथमें लिये 'कहाँ पर यह फूल और मिल सकता है ?' इस प्रकार कौतुक तथा हर्ष प्रकट करनेके वहाने उस फूलको पानेकी इच्छा प्रकट करती हुई द्रौपदीने भीमसे वैसा फूल माँगा, भीमने थोड़ी दूर तक सोचा कि ऐसा फूल कहाँ मिल सकता है ? फिर वे उस तरहके फूलोंको पानेकी इच्छासे उत्तर की ओर चल पड़े ॥

क्षिप्रं विलङ्घ्य गिरिशैवलिनीवनानि

गच्छन्नसौ पथि ददर्श कपिं महान्तम् ।

दृग्भ्यामवन्तमरिपत्तनद्राहकाले

निद्रां भयौदुपगतामिव कुम्भकर्णात् ॥ १८ ॥^३

क्षिप्रमिति । असौ उत्तरां दिशं प्रस्थितो भीमः गिरिशैवलिनीवनानि पर्वतनदी-काननानि विलङ्घ्य उत्तीर्य पथि मार्गो गच्छन् सन् महान्तं भीषणकायं कपिम् हनुमन्तम्—अरिपत्तनद्राहकाले शत्रुनगर्या लङ्काया दाहसमये भयात् प्राणनाश-भीत्या कुम्भकर्णात् तं विहाय उपगताम् शरणागतां निद्राम् दृग्भ्याम् स्वनेत्रा-भ्याम् अवन्तं रचन्तं ददर्श । भीमो मार्गो कुम्भकर्णामिव निद्रामुपागतं कमपि महान्तं कपिमपश्यदित्यर्थः ॥ उत्प्रेञ्चालङ्कारः ॥ १८ ॥

उत्तर दिशाको प्रस्थित—भीमने जल्दी-जल्दी पहाड़, नदियाँ और वनोंको पार करके रास्तेमें पड़े एक महान् कपिको देखा, वह इस तरह सो रहा था कि मानो हनुमान्जी

१. 'पट्टग' ।

२. 'उपनतान्' ।

३. 'अभीरत्सौ गभीरमभाषीच्च' । इति पा० ।

द्वाररूप शत्रुपुरीके दाह समयमें भयसे कुम्भकर्णको छोड़कर अरगमें आर्द्र उसकी निद्राकी अपनी आँखोंमें रखे हों ॥ १८ ॥

कपिकुञ्जरं सुकृतपुञ्जमञ्जनापवमानयोरचलमानमध्वनि ।

विपयं दृशोरथ पुरो वृकोदरः स चकार साधु विहिताक्षिमीलनम् ॥१६॥

कपिकुञ्जरमिति । अथ सामान्यतो दर्शनात् भरतः अञ्जना हनूमन्माता पर्वमानस्तज्जनकश्च वायुस्तयोः सुकृतपुञ्जम् पुण्यराशिरूपम्, विहिताक्षिमीलनम् निमीलितदृशम् अचलमानम् मार्गादनपसरन्तं पर्वतप्रमाणं वा तं कपिकुञ्जरं वानरमुख्यम् हनूमन्तं पुरः अग्रे अध्वनि-मार्गं दृशोर्विपयम् अग्निगोचरं चकार ददर्श ॥ अत्र पुत्रस्य पुण्यराशिलभ्यत्वेऽपि तस्मिंस्तत्त्वव्यपदेशः कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायमूलकलक्षणयाऽऽयुर्धतमितिवद्बोध्यः ॥ १९ ॥

इसके बाद भीमने अञ्जना तथा वायुदेवके पुण्यपुञ्जररूप, रास्तेसे नहीं हटनेवाले अधवा पर्वतप्रमाण (अचलमान) आँखे बन्द किये हुए कपिश्रेष्ठ हनूमान्जीको आगे राह पर देखा ॥ १९ ॥

अभीरसौ गभीरमभाणीच,—

अभोरिति । न भीः भयं यस्यासौ अभीः निर्भयः असौ भीमः गभीरं गभीरस्वरेण अभाणीत् उक्तवांश्च, कपिकुञ्जरमिति शेषः ।

निर्भय उस भीमने गभीर आवाजमें कहा— ॥

कस्त्वं निरुध्य पदवीमविनीतबुद्धे !

निद्रास्यपेहि न सहे गमने विलम्बम् ।

क्रोधो भुजामिव समाद्य हिडिम्बहन्तु-

रुद्यद्गदा तव तनूमपि मूढ ! कुर्यात् ॥ २० ॥

कस्त्वमिति । हे अविनीतबुद्धे, अशिक्षितमते, कः त्वं पदवीं मार्गं निरुध्य आवृत्त्य निद्रासि शेषे ? अपेहि मार्गात् अन्यतो गच्छ, गमने विलम्बं कालात्ययं न सहे न मर्पयामि । रे मूढ (यदि मयोक्तोऽपि मार्गान्नापैपि तदा) हिडिम्बहन्तुः हिडिम्बासुरवधकर्तुः मम भीमस्य क्रोधः मद्भुजाम् मम बाहुम् उद्यद्गदाम् उस्थितगदारूपप्रहरणाम् इव तव मार्गमवरुध्यशयानतया कृतापराधस्य कपेः तनूम् देहम् अपि उद्यद्गदां (गदाऽऽवातेन) संजातपीडां कुर्यात् विदध्यात् । कुपितस्य मम बाहुर्गदामुन्मथाय तव तनूं चूर्णयेदतः पथोऽपस्मरेति भावः । हिडिम्बहन्तुरिति विशेषणस्य साभिप्रायतया परिक्ररो नामालङ्कारः ॥ २० ॥

हे अशिक्षितमते-मूढ़, रास्ता रोक्कर सोनेवाले तूम कौन हो ? रास्तेसे दूर हट जाओ, जानेंमें विलम्ब मैं नहीं सद सजना हू । हमको अगर क्रोध हुआ तब आज हमारी भुजाको 'उद्यद्गदा'-उठी है गदा जिसमें ऐसी बनाकर उसकी तरह तुम्हारी देहको भी

उद्यद्गदा'—उत्पन्न हैं पीटा जिसमें ऐसी कर दूँगा । हाथके पक्षमें—'उद्यन्ती गदा यस्यां सा उद्यद्गदा', और देहके पक्षमें 'उद्यन् गदो रोगो यस्यां सा उद्यद्गदा' यह समास करना चाहिये ॥ २० ॥

क्रौर्यस्पृशा तदनु कौरवसार्वभौम-

वाचातया सपदि मारुतनन्दनस्य ।

दृग्द्वारपद्मपुटयुग्मकवाटकूट-

निद्रार्गलाहरणकुञ्चिकया वभूवे ॥ २१ ॥

क्रौर्यं प्रोति । तदनु ततः क्रौर्यस्पृशा कठोरतायुक्तया तथा प्रागुक्तरूपया कौरव-
पार्वर्भौमस्य कुरुवंशराजस्य भीमस्य वाचा वचसा सपदि सद्यः मारुतनन्दनस्य
हनुमतः दृग्द्वारस्य नेत्ररूपद्वारस्य पद्मपुटयुग्मम् कवाटकूटम् कपालदलद्वयम् तस्य
निद्रा पृवार्गला तदाहरणकुञ्चिकया तदुद्घाटनशलाकारूपया वभूवे जातम् । यथा
ऋश्चित् क्वचिद्द्वारे योजितं कपाटकूटं दत्तार्गलं च कुञ्चिकयोन्मोचयति तद्वद्भीमस्य
कटुर्वा चाणी हनुमतो नेत्रद्वारे योजितं पद्मयुग्मकपाटं दत्तनिद्रारूपार्गलं मोचित-
वर्तन्ति भावः । साङ्गं परम्परितं रूपकमलङ्कारः ॥ २१ ॥

भीमकी उस तरहकी कृत्यायुक्त चाणी हनुमान्के नेत्ररूप द्वारमें बरुनीन्पद्म कपाटोंमें
लगी निद्रारूप अर्गलाको दूर करनेमें चावी वन गई । जैसे दरवाजेमें लगे कपाटकी
अर्गला-की-—जब खोलना होता है तो चावीसे खोलते हैं उसी तरह हनुमान्के नेत्रद्वारमें
लगे बरुनीन्पद्म कपाटकी नीटरूप अर्गलाको खोलनेमें भीमकी कटुर्वा चाणी वनी वन गई,
जबकि मारुतनन्दनके भीमकी कटुर्वा चाणी नन्दन आँवें खोल दी ॥ २१ ॥

अर्थ गिरा किचिदुदीच्य तस्य लाङ्गूलमात्रे तरलः कपीन्द्रः ।

कोपास्त्राक्षं कुरुसिंहमेनं रवापास्त्राक्षः रचयसेवमृचे ॥ २२ ॥

इत्थमिति । इत्थम् एतत्प्रकारया प्रोक्तविधया तस्य भीमस्य गिरा कटुवाचा
लाङ्गूलमात्रे तरलपुच्छभागे तरलः चलः (प्रबोधसूचनायेतत्कम्पितपुच्छः) कपीन्द्रः
कपिश्रेष्ठो हनुमान स्वयं स्वापेन निद्रया अस्त्राक्षः रक्तनयनः कोपास्त्राक्षम् क्रोध-
रक्तनयनम् एनम् कुरुसिंहम् कुरुवीर भीमम् किञ्चित् उदीच्यहृष्टा एवम् वक्ष्य-
माणप्रकारेण उच्ये उक्तवान् ॥ २२ ॥

भीम डाग बर्ही गई इस तरहकी कटुवाणी सुननेके बाद हनुमानजीने पूंउमात्र हिला-
कर अपने जामनेकी सूचना दी, भीमकी धोड़ी देरतक देखने रहे और निद्राले रक्तनयन
कपीश्वरने कोपस्त्राक्ष भीमसे इस प्रकार वचन कहा ॥ २२ ॥

१. 'अर्थ गिरा-' । २. 'वाग्रूपमा' । ३. 'कपाट' । ४. 'वभू-' ।

५. 'आ बालधेररिमहागृहदाहशौण्डादाचौपथाचलधृतिस्थपुटात्किरोडात् ।

अङ्गेष्वजानचलनोऽप्यरितिलेपु भीममालोक्य मन्दमधरोष्ठपुटे चकन्पे ॥' इति पा० ।

हनूमन्ने जब ऐसा कहा तब भीमने अपनी गदा जमीन पर रख दी, अपना बल्कल जब कम्पकर बाँध लिया, और अर्वाञ्ज-झीलकी तरह विद्याल तथा पौन अपने बाहुओंसे उस कपिराजकी लींचनेने नी अन्तमर्थताही प्राप्त की, हाँ अपनी पुच्छगुन्नासे उस कपिराजने भीमके हृदयको विस्मयमें अवश्य डाल दिया, उसकी पूछकी गुरुताका अन्धान करके भीमका हृदय विस्मयान्वित हो गया ॥ २४ ॥

तत्रु विस्मयत्रोडापारदृशना मातरिषसुनुना 'त्वं वासवलोकवासिपु कोऽसि ? इति पृष्टः कपिकुञ्जरः स्वमञ्जनायां प्रमञ्जनेन संजातं जान-कीजानेहृदयरञ्जकं लेखवाहकं व्याजहार ॥

सबहुमानं तस्य वचनमाकर्ण्य,—

तदन्विदि । तत्रु कपिपुच्छोत्थापनाशक्तवानुमने विस्मयस्य आश्चर्यरसस्य वा लज्जायाश्च पारदृशना पारं गतेन महान्तं विस्मयं दीर्घां लज्जां चानुभवता मातरिषतो वायोः सुनुना पुत्रेण त्वं कपे, वासवलोकवासिपु स्वःत्येषु देवेषु कोऽसि ? कतनो नवसि ? इति एवं पृष्टः अनुयुक्तः कपिकुञ्जरोवांनरश्रेष्ठो हनूमान् स्वम् आत्मानं प्रमञ्जनेन वायुना संजातम् उत्पादितम् जानकीजायायस्य तस्य जान-कीजानेः श्रीरामस्य हृदयरञ्जकं चेतस आह्लादकं लेखवाहकं सम्वादप्रापकं दूतं स्याजहारोक्तवान् । देवेषु त्वं क इति भीमेन विस्मित्य लज्जित्वा च पृष्टो हनूमान् जानमानं वायुमुतं रामस्य प्रियं दूतं चाम्यघादिभ्यर्थः ॥

सबहुमानम् आदरपूर्णं तस्य वचनं भीमस्य वाचम् आकर्ण्य श्रुत्वा—

जब भीम हनूमन्की पूछ उठा नहीं सके तब भीमने हनूमन्से आश्चर्य तथा लज्जाके साथ पूछा कि देवोंमेंसे आर कौन हैं ? इसके उत्तरमें हनूमन्ने बताया कि वायुद्वारा अन्धनामें उत्पादित तथा जानकीके प्रिय रामका लदेश ले जानेवाला प्रिय दूत हूँ मैं ।

उसका इस तरहका आदरपूर्ण कथन सुनकर—

प्रीतेन तेन पुनरप्यधिपः कपीनामूचे तथा यद्वि भवानधुनार्थयेशहम् ।

कतुं तनुं नयनयोः पथि तौवकीनां तत्तादृशीमुद्विपत्वलतासवित्रीम् ॥२५॥

प्रानेनेदि । प्रीतेन हनूमदुक्त्वा जातप्रसादेन तेन भीमेन कपीनाम् अधिपः वानरराजो हनूमान् पुनरपि एवम् वच्यमागमकारकं वचनम् ऊचे उक्तः यदि भवान् तथा—रामस्य दास हनूमान्, तर्हि अशुना सम्प्रति अहमर्थये प्रार्थये, किं कर्तुं प्रार्थयसे इत्यपेक्षायामाह—'तत्तादृशीम् अतिमहतीम् उद्विपत्वलता-सवित्रीं सागरस्य स्वहरजलाशयताकारिणीम् तावकीं तनुं स्वं देहम् नयनयोः मम

१. 'वित्तपवित्तपद्रीहा' । २. 'संजतिवत्' । ३. 'लेखवाह' । ४. 'जावकी ली' । इति पा० ।

हनूमान् जब समुद्र लाँव रहे थे, उस समय उनका विशाल शरीर देखकर समुद्रमें रहनेवाले मैनाकके हृदयमें शङ्का हुई कि यह कोई हमारा ही सजाति सयक्षपर्वत है, परन्तु उसकी इस शङ्काका छेदन हो गया जब कि हनूमान्का पक्ष नहीं देखा गया, मैनाकके हृदयमें वर्तमान मन्त्रेहके छेदनमें पक्षका नहीं होना इताने कुठारका कार्य किया, जिन रूपकी यह बात है, उस रूपकी देवका भीम भीम जब तक मूर्च्छाकी स्थितिमें रहे तबतक तो उनकी ओरें मुकुलिन-मंडी हुई-रहीं, फिर जब उनकी होश हुआ तब उनके दोनों हाथ मुकुलिन-अङ्गठिबद्ध-हो गये ॥ २७ ॥

प्रमोदात्परिपुण्यद्भिः प्रतिक्षणमथाङ्गकैः ।

भीमेनाप्युदपादीव भ्रातृवृद्धिविडम्बना ॥ २८ ॥

प्रमोदाति । अथ हनूमतो विशालं वपुर्दृष्ट्वा भीमेनापि प्रमोदात् आनन्दाति-शयात् परिपुण्यद्भिः वर्तमानैः बह्नेरेवाङ्गकैः भ्रातुः हनूमतः वृद्धेः कायमहत्त्वकल्प-नायाः विडम्बना अनुकरणम् इव उदपादि कृता । यथा भ्राता हनूमान्वपुषाऽव-धृतं तदनुकरणप्रवृत्तो भीमोऽपि रोमाञ्चोदयेन फुल्लदिनिर्जरङ्गैस्तस्य विडम्बनमिवा-कृतेति भावः ॥ २८ ॥

हनूमान्के विशाल शरीरको देखकर भीमको जो आनन्दातिशय प्राप्त हुआ, उससे उनका शरीर रोमाञ्चित होनेके कारण प्रफुलित हो उठा, ऐसा लगा मानो वह अपने भाई की शरीरवृद्धिका अनुकरण कर रहे हों ॥ २८ ॥

सविनयमेयं व्यजिज्ञपञ्च,—

नन्विन्यभिति . एवम् वक्ष्यमाणरूपेण सविनयं नम्रभावेन व्यजिज्ञपञ्च विज्ञा-पितवाञ्छ, भीमो हनूमन्तमुवाच चेत्यर्थः ।

भीमने नम्रतापूर्वक हनूमान्से इस प्रकार कहा भी—

प्रार्थ्यमानपददर्शनं चिरात्पश्यतः पथि भवन्तमग्रजम् ।

विस्मयान्मुनिधिरेष मेऽधुना वीरवर्य ! भवतापि दुस्तरः ॥ २९ ॥

प्रार्थ्यमानेति । चिरात् बहुकालात् प्रार्थ्यमानपददर्शनम् कान्यमानचरणावलो-कनम् अग्रजम् ज्येष्ठभ्रातरं भवन्तं पथि मार्गं पश्यतो मे एषः मन्मात्रवेद्यो विस्मया-म्युनिधिः आश्चर्यरमममुद्रः हे वीरवर्य, वीरश्रेष्ठ. भवताऽपि दुस्तरः तत्तुमशक्यः । अहं भवतश्चरणयोर्दर्शनं चिरादेच्छ सपदि पथि भवन्तं भ्रातरं पश्यतो मम मननि यो विस्मयान्मुनिधिरद्वैल्लते तं (मागरं सुखं तार्णवान्) भवानपि न सुखं तरीतुर्माश इति भावः । अतिमहान् मम विस्मय इति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

हे वीरके चरणों. उदनीके लिये विस्मयसे लाल लाल हो, भाव नमनेके से उदत

१. 'उदपादीव भ्रातुः' । इति पा० ।

२० च० भा०

तो नार्द्र-आपके दर्शनोंका अवसर प्राप्त कर सजा हूँ, आपके दर्शनोंसे हमारे हृदयमें जो दिग्भयका सागर लहराने लगा है, तब कहता हूँ उसे पार कर सकता आपके लिये भी कठिन होगा। आपने समुद्र लांवा है, परन्तु हमारे हृदयका त्रिभयसागर पार करना आपके लिये भी कठिन होगा। वह सागर से भी बड़ा है ॥ २९ ॥

राघवस्य सहजादपि त्वयि प्रेमवृत्तिरधिकेति मे मतिः ।

यामिनीचरवधोत्सवे यतो लक्ष्मणादधिकमंरामग्रहीः ॥ ३० ॥

राघवस्येति । राघवस्य रामस्य त्वयि हनूमति सहजात् सोदरात् अपि भ्रातुः लक्ष्मणात् अधिका प्रेमवृत्तिः प्रगाढप्रेमा इति मे मम भीमस्य मतिः विश्वस्त्वं ज्ञानम्, तत्र हेतुमुपन्यस्यति—यतः यामिनीचराणां रक्षसां वध एव उत्सवः संसारकल्याण-साधनत्वात् उत्सवरूपः तत्र लक्ष्मणात् अधिकम् अंशम् भागम् अग्रहीः, अतो रामस्त्वयि लक्ष्मणापेक्षया अधिकं प्रेमाणं रक्षति, प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्राय-श्चलं गौरवमाश्रितेष्वित्युक्तत्वात् इति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३० ॥

मैं समझता हूँ कि आपके लिये रामजीके हृदयमें लक्ष्मणसे भी अधिक प्रेम है क्यों कि राक्षसोंके वधरूप उत्सवमें आपने लक्ष्मणसे अधिक हाथ बढ़ाया था। आपको रामजी लक्ष्मणसे अधिक स्नेह करते हैं इसका कारण यही है कि आपने लक्ष्मणसे अधिक नधावता पहुँचाई थी। लक्ष्मणसाधनमें महान् लोग काम देखकर स्नेहका नात्राका विभाजन करते हैं ॥ ३० ॥

आर्य ! क्षमस्व मम वागपराधमुग्र-

मित्यानतं चरणयोश्चिबुके गृहीत्वा ।

जिब्रन्शिरस्यवरजं मुमुचे हनूमान्

भीमोऽप्यमुष्य विरहासहनोऽश्रुविन्दून् ॥ ३१ ॥

आर्येति । हे आर्य पूजनीय, उग्रं परुषं मम वागपराधं कट्टृक्षिप्रयोगजनित-नागः क्षमस्व मर्षय, इति एवमुक्त्वा आनतं चरणयोः पतितम् अवरजम् कनिष्ठ-भ्रातरम् चिबुके ओष्ठाद्यःप्रदेशे गृहीत्वा शिरमि जिब्रन् स्नेहज्ञापनाय शिरस्युपा-घ्राय हनूमान् भीमं मुमुचे मुक्तवान् गमनानुज्ञां दत्तवान्, भीमः अपि अमुष्य हनूमतः विरहासहनः त्रियोगासहिष्णु अश्रुविन्दून् अश्रूणि मुमुचे विसर्ज । मम वचनकृतमपराधं क्षमस्वेत्यभिवाद्य चरणयोः पतितं भीमं चिबुके घृत्वा शिरस्यु-पाघ्राय च ममसाध्यापनविधयाऽपराधक्षमाभिव सूचयित्वा हनूमान् भीमं गन्तु-मनुज्ञातवान्, भीमश्च गमने हनूमद्वियोगमुष्येवैव तदमहत्तयाऽश्रूणि मुमुचेति भावः ॥ ३१ ॥

हे आर्य, आप हमारे वचनद्वारा किये गये उक्त कठोर अपराधकी क्षमा करें, ऐसा कहकर चरणों पर गिरे हुए भीमकी छुट्टी पकड़कर (दाढ़ी पकड़कर) और फिर श्रेष्ठकर

इनुमान्ने उसे आगे जानकी अनुमति दे दी, जाते समय इनुमान्के वियोगको स
सह सकनेके कारण भीमने भी अश्रुओंके बूँदोंकी वर्षा की, वह भी रो पड़े ॥ ३१ ॥

गच्छतोऽस्य पथि मासतेः पुरो गन्धमादनमभूत्कुलाचलः ।

वानरेन्द्र इव गाढवीक्षिकावासनाभिरविमुक्तद्वपथः ॥ ३२ ॥

गच्छतोऽस्येति । अथ हनूमदनुमतिमान्नाद्य गच्छतः अस्य मासतेः भीमस्य पथि
मार्गे गन्धमादनं नाम कुलाचलः पर्वतश्रेष्ठः सप्तकुलाचलानामन्यतमः—गाढं निर-
न्तरं सौत्कण्ठं च या वीक्षिकाः दर्शनानि तद्वासनाभिः तत्संस्कारवशात् अविमुक्त-
द्वपथः अनुज्ञितदृष्टिद्विपथः (नयनयोगाढमासक्ततया दूरापसरणेऽपि दृष्टयो-
र्विद्यमान इव) वानरेन्द्रः हनूमान् इव पुर अग्रेऽभूत् । अयमाशयः—हनूमताऽनु-
मतो भीमो यावदग्रे गच्छति तावत्तेन गन्धमादननामा कुलाचलः दृश्यते स्म, स च
पर्वतो भीमेन चिरं हनूमतो दृष्टव्योपजातेन संस्कारेण दृष्टिस्थितो हनूमान् इव प्रती-
यते स्मेति भावः ॥ ३२ ॥

हनूमान्की अनुज्ञा प्राप्तकरके भीम जब आगे बढ़े तब उनके आगे गन्धमादन नामका
एक पर्वत आ गया, गन्धमादन सात कुलाचलों-पर्वतश्रेष्ठोंमें से एक है, उसे देखकर
भीमको ऐसा मालूम पड़ा मानों वह बहुत डेर तक और उत्कण्ठासे हनूमान् को देखते
रहे, उसीसे आँसोंमें हनूमद्विपक जो संस्कार-वासनाएँ उत्पन्न हैं उन्हींके कारण दृष्टिवर्ती
हनूमान्को ही देख रहे हैं ॥ ३२ ॥

अलकेशयोपिदलकेशयैः सुमैः

सुरभिं प्रमोदसुरभिं नभःसदाम् ।

शिखरे स तस्य महतीमुदग्दिशो

मणिदर्पणीमिव ददर्श वापिकाम् ॥ ३३ ॥

अलकेशेति । सः भीमः तस्य गन्धमादनस्य पर्वतस्य शिखरे उपरिभागे अल-
केशस्य अलकाभर्तुः कुबेरस्य चोपितां रमणीयाम् अलके केद्रापाने शरते निर्भरं
तिष्ठन्ति तैः कुबेरस्त्रीभिरात्मकं केशप्रसाधनकर्मणुपयुज्यमानैः सुमैः सौगन्धिकप्र-
सूनैः सुरभिन् आमोदपूर्णान्, नभःसदाम् देवानान् प्रमोदाय आनन्दाय सुरभिन्
कामधेनुम् देवानाममन्दस्यानन्दस्य दात्रीम्, उदग्दिशः उत्तरस्या दिशो नायि-
कायाः मणिदर्पणीम् मणिनिर्मितमादर्शमिव महतीम् दीर्घाम् वापिकाम् जलाशय
ददर्श । गन्धमादनशिखरे कुबेरस्त्रीभिः स्वीयकेशप्रसाधनकर्मणि उपयुज्यमानैः
सौगन्धिकप्रसूनैरामोदिनीं देवानामानन्दजननीं दिग् उत्तरस्या नायिकाया मणिम-
यदर्पणीमिवैकां दीर्घां दीर्घिकां भीमो दृष्टवानिति भावः ॥ ३३ ॥

उत्त गन्धमादनपर्वतके शिखर पर भीमने देखा कि एक नायक है जो अनापुत्री

स्वामी कुबेर की स्त्रियों द्वारा अपने केशोंको अलङ्कृत करनेके लिये व्यवहृत किये जानेवाले पुष्पोंसे मुगन्धित है, और देवोंके आनन्दके लिये कामधेनु है, वह तालाब ऐसा रंगा मानो उत्तरदिशारूप नायिकाका मण्डपग हो ॥ ३३ ॥

यक्षाधिपस्य यशसीव गृहीतदेहे

दृष्ट्वा भयादपगते सति हंसयूथे ।

कक्षानिवेशितगदः स विगाह्य तोयं

फुल्लानि हल्लककुलान्यखिलान्यलावीत् ॥ ३४ ॥

। यक्षाधिपस्येति । गृहीतदेहे शरीरधारिणि यक्षाधिपस्य कुबेरस्य यशसि कीर्त्तौ इव हंसयूथे हंपडले दृष्ट्वा (भीमम्) आलोक्य भयात् त्रामात् अपगते अपसृते सति कक्षायां वस्त्रवेष्टने निवेशिता स्थापिता गदा येन स तादृशो भीमः तोयं त्रिगात्र पानीयं प्रविश्य फुल्लानि विकसितानि अग्निलानि सर्वाणि हल्लककुलानि रक्तकमलवृन्दानि अलावीत् त्रोटितवान् । 'कक्षा वस्त्रकृतं कटिवेष्टनम्' इति प्रसिद्धं वदकक्षाद्यै । तत्र वापिकायां विद्यमाना हंसा मूर्त्तिमन्ति कुबेरयशांसि इव प्रतीयन्ते स्म, ते हंसा भीमं विलोक्य भयादिवापमस्तुः, अथ कक्षायां गदां स्थापयित्वा मुक्ताभ्यामुभाभ्यां कराभ्यां सर्वाण्यपि तत्र विकसितानि रक्तकमलानि भीमो लुलावेति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

शरीर धारण करके आये हुए कुबेरसम्बन्धी यशोरात्रिके ममान प्रतीत होने वाले रक्तकमल देखकर ठरसे डर उधर भाग गये. भीमने अपनी गदा पेटीमें (टांड बांधनेका वस्त्र) गोंस ली, और पानीमें उतरकर सारे त्रिले हुए रक्तकमल तोट लिये । गदाको टाटमें रग्न लिया-इसका उपादान इसीलिये किया है कि वैसा कर लेनेपर दोनों हाथोंसे पद लेनेमें नबिधा होगी ॥ ३४ ॥

तदात्व एव तद्रक्षणः 'कस्त्वं रे' जाल्म ! आयुरग्रभूमिमारुरुक्षसि ?' इति समन्ततो निरुन्धानानन्वर्थतावलम्बकतया लोहितायितानां लोचनानां प्रतिबिम्बैस्तां सरसीं पुनरपि मांगन्धिकान्तर्वनीमिथ कुर्वतः क्रोधवशात्त्राम यातुधानान्स भीमो रंहसा मनुपवृंहितसिहनादध्विर्मुपोपितस्य पारशस्य पारणां परिकल्पयांचके ॥

तदात्व इति । तदात्वे भीमवृत्तपुष्पलवनममये एव तद्रक्षणः तद्वापीरक्षाधिकृतान्, रे जाल्म, अग्रभूमिधारिन्, त्व का ? (इत्युक्त्वा) इति एवम्-समन्ततो निरुन्धानान् परितोऽवरोधपरायणान् अन्वर्थतावलम्बकतया सार्थकतया

१. 'साहसिन्' ।

२. 'अग्रभूमिधारा' ।

३. 'लोहितानान्' ।

४. 'चिर-

लोहितायितानां रक्तीभूतानाम् (शोणितोपमतया लोहितपदसार्धक्यं प्रकारय-
ताम्) लोचनानां दृशां प्रतिविम्बैः छायाभिः तां सरसीम् वापिकाय पुनरपि भी-
मेन सकलसौगन्धापहरणेन शून्यता गमितत्वेऽपि सौगन्धिकान्तर्वर्तीन् गर्भस्थि-
तसौगन्धिकाम् इव कुर्वतः (स्वरक्तदृष्टिपातेनान्तर्जले सौगन्धिकानीव जनयतः)
क्रोधवशाद् कट्टिजनिताकोपवशात् सः भीमः तादृशान् यातुधानान् रक्षाधि-
कृतान् राजमान् रंहसा वेगेन समुपवृंहितग्निहनादः उच्चैः सिंहनादं कुर्वन् यत्
चिरमुपोषितस्य ब्रह्मोः कालात् अकृतप्रहारतया उपोषितस्य परिवस्य गदायाः
पारणां भोज्यं परिकल्पयाञ्चक्रे उपकल्पितवान् । भीमस्तान् राजसान् गद्या मार-
यामास, मन्ये चिरीपोषितायास्तद्गदायास्ते भोज्यान्यमवन्, इत्यर्थः ॥

जब मैं फूल तोड़ रहे थे उमा समय उस सरौवरके रक्षक राक्षसगण आये और लज्-
कारकर कहा कि अरे सुन्य नू कीन है ? क्यों अपनी जीवनलीलाका अन्त करना चाहता
है ? इस प्रकार कहकर वे राक्षस भीमको छेड़ने लगे, उनकी आँवे यथार्थमें रक्तवर्ण हो रही
थीं, उनकी आँवोंकी रक्तवर्ण प्रतिच्छविके पड़नेसे वह सरसी ऐसी लग रही थी, मानों
उसके भीतर बहुतसे सौगन्धिक पुष्प हों, इस प्रकारके राक्षसोंका भोगने जोगोंका
सिंहनाद कर्के संहात कर दिया—अपना उपवास की हुई गदाका भोजन बना दिया ॥

रक्षःसृता रक्तनदी महाद्रेर्विष्वक्पतन्ती वियति स्थितानाम् ।

क्षरक्तटीधातुभरिनि बुद्धेः करावलम्ब्य कलयाञ्चकार ॥ ३५ ॥

श्रुत्वन्तेति । महाद्रेः गन्धमादनपर्वतात् विश्वक् सर्वतः पतन्ती प्रवहमाना
रक्षोभ्यः सृता भीमगदाचूर्णितेभ्यो राजमेभ्यो निःसृता रक्तनदी शोणितधारा
वियति अकाशे स्थितानां देवार्दानाम् चरन्ती प्रवहन्ती तटीधातुजरी पर्वततट-
वर्निर्गैरिकादिधातुनंपृक्ता नदी इति बुद्धेः करावलम्ब्य चकार दृढतामुद्गावयामाम् ।
अथः पतन्तीः रुधिरधारां दृष्ट्वा गैरिकादिधातुप्रवाहोयमिति बुद्धिं देवा द्रढयाञ्चकु-
रिति भावः ॥ ३५ ॥

भीमकी गदासे चूर्णित होकर मग्नेशाले गक्षसोंकी देहनिर्गत रक्त-धारा जब गन्ध-
मादनके चारों ओर प्रवाहित होने लगी तब आकाशचारी देवोंकी यह धारणा दृढ़ होने
लगी कि यह गन्धमादनके तटोंसे निकलने वाला गैरिकादि धातुप्रवाह ही है ॥ ३५ ॥

पर्वतस्याग्रवस्तुभ्यः प्रवस्तुं नेच्छतीं दशम् ।

उत्वाय स महायज्ञादुपासीददुपत्यकाम् ॥ ३६ ॥

पर्वतभ्येति । सः भीमः पर्वतस्य तस्य गन्धमादनमहीभृतः अग्रवस्तुभ्यः शिव-
रवत्सिन्निगिरगादिपरमोपादेयदृश्यपद्मार्थेभ्यः प्रवस्तुम् निर्गन्तुम् नेच्छतींम्
अर्नाहमानां तदर्थनमक्ताम् दृष्ट्वा आत्मनो दृष्टिम् महायज्ञान्-
र्दीर्घप्रयामान्
उत्वाय आकृष्य उपत्यकाम् पर्वतामन्नभुवम् उपार्नाद्व आयानवान् । पर्वतो-

अवभागास्यतवस्तुदर्शनासक्तां दृशं चशादाकृप्यागमनमार्गं पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः ॥ ३६ ॥

गन्धमादन पर्वतके शिखर पर रहनेवाली रमणीय वस्तुओंको छोड़कर किसी प्रकार नहीं इदना चाहनेवाली अपनी दृष्टिसे बन्धुर्वज्र खींचकर भीम पर्वतकी उपत्यकामें गये । आँनोंको तुमा लेनेवाली चीजों पर लटकी हुई आँतोंको बड़े कष्टसे बहोते हटाकर भीम वाग्ल चलकर खँवकी समतल भूमिमें आ गये ॥ ३६ ॥

तदानीमितरेष्वपि भ्रातृषु कमलपालिकासूनोः स्कन्धभागशिविका-
भविष्य नस्यैव कटकभुवमागतेषु सत्सु मारुतिरादरेण रहसि तां विक-
सितां कुसुमसंहतिं मूर्त्तानुरागभ्रमदां प्रमदां प्रत्युपदामकरोत् ॥

तदानीमिति । तदानीम् भीमस्य उपत्यकाप्रातिकाले इतरेषु अपि भ्रातृषु युधि-
ष्टिरादिषु कमलपालिकासूनोः हिडिम्बातनयस्य ददोत्कचस्य स्कन्धभागशिविकां
स्कन्धदेशरूपं यानम् वाहनम् भविष्य आस्य तस्य गन्धमादनपर्वतस्य एव
कटकभुवम् नटदेशम् आगतेषु सत्सु मान्निः भीमः आदरेण सन्नेहम् ताम्
गन्धमादनगन्धमरस्या उपनीतां विकसितां फुल्लां कुसुमसंहतिं पुष्पसमुदायम्
मूर्त्तानुरागभ्रमदाम् रक्तया शरीरधारिप्रेमन्य भ्रमं जनयन्तीम् स्नेहवद्भासमा-
नान् ('रक्तौ च प्रेमरागौ' इति प्रसिद्धया तानां कुसुमसंहतीनां प्रेमप्रत्ययजनकत्वं
बोध्यम्) तां प्रमदां द्रौपदीं प्रति उपदाम् उपहारम् अकरोत् । गन्धमादनाहतानि
रक्तकमलकुसुमानि रहसि भीमो द्रौपद्यै उपहतवानिति ॥

वर्त्ता समव उपधिष्टर आदि भीमके मन्द मार्ग मीं शिटिम्बाके पुत्र ददोत्कचजे कथों
पर ईठका गन्धमादनकी तराईमें आ गये. तब भीमने वे फूल जो दिव्यमिद होकर
शरीरधारी अनुरागके समान लग रहे थे, प्रकृतमें अपनी प्रियतमा द्रौपदीको उपहत
कर दिये ।

सरसीव कचेऽप्यस्या धार्तराष्ट्राकुलीकृते ।

उपे तथा वरतनोरुर्मिमत्यलिभासुरे ॥ ३७ ॥

सर्गवेदि । धार्तराष्ट्रं दुःशामनेन आकुलीकृते आकृष्टे उर्मिमति कौटिल्य-
नालिति अलिभासुरे भ्रमराने अस्याः वरतनोः सुन्दर्या द्रौपद्याः कचे केशपाशे
नया भीमनोपादनीकृतया पुष्पसंहत्या धार्तराष्ट्राकुलीकृते हंसव्याहते उर्मिमति तरङ्ग-
युते अलिभासुरे सुगन्धाकृष्टेः भ्रमरैः शोभाशालिति सरसि इव सरोवर इव उपे
उपितं म्बिनम् अर्थयः । नानि पुष्पाणि मग्मं नुन्ये द्रौपदीकेशपाशे सुखमासाञ्च-
किरे, केशानां मग्मा नाम्ब्यञ्च श्लिष्टविशेषनत्रयद्वारोत्तरूपम् ॥ ३७ ॥

धार्तराष्ट्र दुःशासन द्वारा आकृष्ट, कुटिलतायुक्त, एवं अमरके समान सुन्दर लगने वाले सुन्दरी द्रौपदीके केशपाशमें वे फूल ठसी तरह रहने लगे जैसे वे उस सरोवरमें रद्द करते थे, सरोवर भी धार्तराष्ट्र हँसोसे व्याप्त, ऊर्मिमान्-तरङ्गयुक्त, तथा अमरोंसे भरा था । धार्तराष्ट्राकुलीकृत, ऊर्मिमत्, अलिमासुर यह तीन विशेषण श्लिष्ट होकर केश तथा सरोवर दोनोंमें समन्वित होते हैं, तब उपमा बैठती है ॥ ३७ ॥

अथ कदाचिदाखेटाय तटाटवीं पर्यटति तस्मिन्वकद्विषि जटो नाम दुर्जटः सुरारिरुटजमुपेत्य वेदिकया वैतानतनूनपात इव दयितया सह त्रीनपि तान्वीरान्स्कन्धमानीय जवात्केनचिदपदिशपथेन प्रतस्थे ॥

अथेति । अथ कदाचित् आखेटाय मृगयाविहारं कर्तुम् तस्मिन् वकद्विषि वक्रासुरप्राणहरे भीमे तटाटवीं पर्वतनितम्बदेशं पर्यटति भ्रमति सति दुर्जटः पारुष्यदीर्घविस्वारस्वादिना दुष्केशः जटो नाम सुरारिः राक्षसः उटजम् युधिष्ठिराद्युपितां पर्णशालाम् उपेत्य प्राप्य वेदिकया वेद्या सह तनूनपातः वह्नीन् इव (वेदीं द्रौपदीं, त्रयोऽपि भीमेन विना स्थिताः युधिष्ठिरनकुलसहदेवा भ्रातरः आहवनीय-गार्हपत्यदक्षिणनामानस्त्रयोऽग्नयस्तान्) दयितया द्रौपद्या सह त्रीन् अपि वीरान् युधिष्ठिरनकुलसहदेवान् स्कन्धमानीय स्वस्कन्धदेशे आरोप्य जवात् वेगात् केनचित् अलक्षितेन अपदिशपथेन दिगन्तरालवर्त्मना प्रतस्थे चलितः । भीमेऽनुपस्थितो जटो नामासुरस्त्रीनपि भ्रातॄन् द्रौपद्या सहैव स्कन्धमारूढान् कृत्वा केनापि विदिगवर्त्मना प्रयातो यथा कश्चिद्वेद्या सह त्रीनपि वह्नीनादाय गच्छेदिति भावः ॥

किसी समय जब भीम शिकारके लिये पर्वतके अधोभागमें उतर आवे थें तब रूपे तथा कड़े-कड़े वालों वाला जटनामक अनुर वहाँ गया और द्रौपदीके साथ तीनों भाइयों को कन्ध पर बैठाकर किसी कोणमार्गसे चल दिया, जैसे कोई वेदीके साथ तीनों वहियों—आहवनीय, गार्हपत्य तथा दक्षिण—को लेकर चल दे । वेदीसे द्रौपदीका और तीनों अग्नियोंसे तीनों भाइयों—युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव—का सादृश्य प्रतीत होता है ॥

गतागते तत्र घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धघृतस्य राज्ञः ।

पादारपणालाभशुचा वनं तत्पतत्रिनादैरिव रोदिति स्म ॥ ३८ ॥

गनागत इति । तत्र गन्धमादनपर्वते वने गतम् आगतञ्च तत्र गतागते आगमने प्रयाणे च घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धघृतस्य स्कन्धदेशेऽधिरोपितस्य (आगमने घटोत्कचेन प्रयाणे च जटेन स्वस्कन्धमारोपितस्य) राज्ञः युधिष्ठिरस्य पादारपणालाभशुचा चरणसंपर्काप्राप्तिजन्मना खेदेन तद्वनम् पतत्रिनादैः शकुनिकुलकोलाहलैः रोदिति स्म क्रोशति स्म इव, तस्मिन् वने यदाऽयं राजा युधिष्ठिर आयात्-

स्तदा घटोत्कचस्य स्कन्धमास्त्र्य, अथाहुना प्रयागसमये च जटासुरस्य स्कन्ध-
 द्वेषमास्त्र्य गतस्तदनयोर्द्वयोरप्यवसरयोः वने युधिष्ठिरः पादमर्पयितुं शक्नो न
 यमूव, मन्ये तत्पादस्पर्शालाभजनितत्वेदेन इव तद्वर्तनं पश्चिकूलकोलाहलैरस्तदि-
 न्याशयः । अत्र नवागन्तुकजनदर्शनकृतकोलाहलस्य पादस्पर्शाप्राप्तिसिन्धुप्रयुक्त-
 रोदनरूपतद्योषेदगादुषेज्ञाञ्छृङ्गारः ॥ ३८ ॥

युधिष्ठिर जब उस गन्धमास्त्र वनमें आये तब घटोत्कचके कर्णोंपर बैठकर तथा जब
 गये तब भी जटासुरके कर्णों पर ही गये, फलतः जानने और आनेमें-कर्णों भी उस वनको
 युधिष्ठिरके चरणस्पर्शका सीमात्य जो नहीं प्राप्त हुआ, इसीलिये वह वन पश्चिमके कूल-
 कूलके बहाने रोने लगा ॥ ३८ ॥

वनं वियासोः कठिने सभान्ते जटासु रोधो न यमूव यस्य ।

वने विजृम्भत्करुणे तु तस्य जटासुरोऽधोऽजनि धर्मसूनोः ॥ ३९ ॥

वन्निनि । कठिने लकरुणे सभान्ते धृतसमावमाने वनं वियासोः वनगमनोद्य-
 तस्य यस्य धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य जटासु जटाधारगविषये रोधः प्रतिबन्धो नेमा
 उचिता इत्येवं जातीयो निषेधो न यमूव नाभूत्, तस्य धर्मसूनोः विजृम्भत् कर्णो
 सर्वतो वर्णमानदये दयालुजनपरिवृत्ते करुणाशयवृद्धबहुले वा वने जटासुरः तत्रा-
 नको राज्ञ्यः अथः स्कन्धेन बहलकाले निम्नस्थः अजनि जानः । 'जटासुरोऽधो न
 यमूव' 'जटासुरोऽधोऽजनि' इत्यनयोरापानतो विरोधप्रतिभासः, परिहारस्तूक
 एव, तदत्र विरोधाभासोऽञ्छृङ्गारः ॥ ३९ ॥

दुर्धनमन्त्री वृत्समाले कठोर वन जाते समग्र जिन धर्मयुक्तो जटाधारण करनेमें
 िनी प्रकारका रोध-रुकावट, शिचक्रियाए-तर्ही हुई, उसी धर्मराजके इस दयालु दुःख
 युक्त वनमें अथवा करुण नामक वृक्षांशे इतल वनमें जटासुर नीचे ही गया, कर्णों पर
 जटाका हुआ जटासुर धर्मराजके नीचे क्या आया । 'जटासुरोऽधो न यमूव', और 'जटासुरो-
 अधोऽजनि' इन दोनों वाक्योंमें विरोध भासन पढ़ता है, परन्तु 'जटासुरोऽधो' और 'जटा-
 सुरोऽधोऽजनि' इस प्रकार पढ़च्छेद करने पर विरोध छूट जाता है, वही विरोधाभास
 अलङ्कार है ॥ ३९ ॥

नीत्या किमथ वनंसीन्नि सुवृत्समेता-

नत्रैवं हन्मि सहस्रेति धियैव विष्टम् ।

आलक्ष्यत्रायममरारिरनुष्णजह्वेः

गन्तुं पदात्पदमपि श्रित्तिपानुभावान् ॥ ४० ॥

नीचेति । श्रित्तिपानुभावान् धर्मराजस्य प्रनाशनिश्चयात् पदात्पदम् एकमपि

पदं गन्तुम् पुरन्वर्तुम् अनुष्णजङ्घः अक्षमजङ्घनः सौण्ड्यमरागिः जडासुरो नाम राज्ञः
 अथ अधुना वनसंनि वनोद्वेगे पुनात् युधिष्ठिरादींश्चतुरो जटान् सुदूरं बहुदूरं नीत्वा
 किं कार्यम् ? पृथ्वा वने सुदूरप्रापगमत्येकम् । अत्रैव देगे इहेव स्थाने सहसा
 जटद्विभाष्य निहन्ति मारयामि इति पदं प्रदारया विद्या विचारणया विष्टु
 अपुरो गच्छन् इव आलक्ष्यत हरयते म्म । अत्रे गन्तुमजमो धर्मनृपुप्रभावातिश-
 यात्, तत्र स्थितशाली जडासुः पुनात् वने सुदूरं नीत्वा किं कर्तव्यम् ? अत्रैव किञ्च
 व्यानादयानि ? इति चिन्तयन्निवावस्थितः प्रनीयतेन्मेति ताप्यर्थम् । दत्तञ्चाऽऽ-
 हारः ॥ २० ॥

दुर्निर्दिष्टके प्रभाव-भाराधिक्य-न अग्रे वक्ष्येने एक पद चल्नेने नी अनुष्ण जङ्घ-
 अकार्ये जङ्घन-अगत होकर म्हा वट जडासु केसा लगना म-मालो यही सोचना
 उभा ठहरा हुआ हो कि इहे वने बहुदूर नीत्वा ले जाकर क्या करना है, जलीसे
 नहीं क्यों न इहे नार दिया जाय ? ॥ २० ॥

मध्यमार्गं वनान्तात्मदगजगमने मारुतो मंसुरेऽस्मि-

न्मार्थं तेनाय योद्धुं धृतरभसमनास्तीन्द्रपप्रसारः ।

द्वैत्यस्थानराजपुत्रान्क्षितितलमनयद्राहुना स्कन्धमव्या-

त्क्रोधान्वोऽरन्निशीघ्रं न पुनरनित्भर्दान्णतस्य शीर्षम् ॥२१॥

मध्यमार्गमिति । मध्यमार्गं मार्गमव्ये वनान्तात् वनप्रान्तात् (आगते) मद्-
 गजगमने मन्तकगित्त्यगतौ अस्मिन् मार्गौ मीमे मसुवे मर्मापसुरोवचिनि मति
 तेन मारुतिना मीमेत मह योद्धुं युद्धं कर्तुं धृतरभसमनाः उक्थितहृदयः सः
 तीन्द्रपप्रसारः अतिदृष्टबलः सः द्वैत्यः जडासुः स्कन्धमव्यात् तात् राजपुत्रान्
 युधिष्ठिरादीन् क्षितितलम् अनयत् मूर्त्ता अवतान्तिवान्, पुन किञ्च सः अनित्यः
 वासुतो मीमेस्तु अरनिशीघ्रा सुष्टिता दाणं भयतनक तम्य जडासुरस्य शीर्षं
 गिरः क्षितितलम् मूर्त्तितलम् अनयत् प्रापितवात् पातयानापेत्यर्थः । अयमा-
 शयः-वनान्तान्पुगयान्ते निवर्तमानो गजगामी च स मीमो यदा मार्गमव्ये जडा-
 सुरेण तदाऽनिद्वतो जडासुरो मीमेत मह योद्धु तं शामभिलाषां मनसि कृत्वा युधि-
 ठिरादीन् राजपुत्रान् मूर्त्तावुदतारयत्, (युद्धोपक्रमे मारोचारणभावव्यकमिति
 तथा कृतवान्) मीमेस्तु पुनर्मुष्टिप्रहारेण तस्य भयङ्करं मन्तकमेव पातितवानिति
 बोध्यम् ॥ २१ ॥

सुराविज्ञानके बाद वनप्रान्तने लीउदे हुए मद्गजगामी मीमडे रास्तेमे जडासुरे
 सेउ हो गये, जडासुरने उनने वनके वनपटदे मीमेत साथ युद्ध करनेकी हादिक प्रस्ता
 प्रकट की, लक्ष्मेकी तैवारमि दैत्यन जडासुरके वरशोण आरुद्ध युधिष्ठिरादिको उनने
 वनीन प उदारकर गन् दिया, काँ मीमने अपनी वज्रोन्म सुष्टिके प्रहारसे उन
 रास्तेके मयङ्क गिरके हो म्हाके निचे जमीन पर कारर रख दिया ॥ २१ ॥

निपेतुपस्तस्य निकृत्तमूर्ध्नो नितान्तभारेण वनान्तभूमिः ।

निम्नाभवद्दूरममुष्य सङ्गे निजैः प्रतीकैरिव संकुचन्ती ॥ ४२ ॥

निपेतुष इति । निकृत्तमूर्ध्नः छिन्नशिरसः निपेतुपः धरापतितस्य तस्य जटा-
सुरस्य नितान्तभारेण महता भारेण वनान्तभूमिः वनस्थली निजैः स्वीयैः प्रतीकैः
अङ्गैः अमुष्य पापिनो जटासुरस्य सङ्गे स्पर्शविपये संकुचन्ती इव जुगुप्समाना
इव दूरं बहु निम्ना नता अभवत् अभूत् । अयमर्थः—भीमेन छिन्नशिरसो जटा-
सुरस्य तस्य भारेण नमन्ती वनधरणी पापिनस्तस्याङ्गैः स्पर्शं सङ्कोचादिव निम्न-
भावं गता प्रतीयतेस्म । अन्योऽपि कस्यचिदमेध्यवस्तुनः स्पर्शाङ्गुगुप्समानो नि-
जं वपुर्नमयतीति तद्वदित्याशयः ॥ ४२ ॥

भीम द्वारा आहत होकर शिरके कट जाने पर जब वह जटासुर भूमि पर गिरा तब
उसके भारसे जमीन कुछ दर गई, यह ऐसा लगा मानो वनभूमि उस पापीके अङ्गोंसे
स्पर्श होनेमें कुछ सङ्कोचका अनुभव कर रही हो, इसीलिये अपने अङ्गोंको सिकोढ़कर
उसके स्पर्शसे वचना चाह रही हो ॥ ४२ ॥

निष्कण्टकाभवत्सर्वा निहतेऽस्मिन्वनावनिः ।

उत्कण्टकाभवत्प्रीतेरुन्नत्या सा तु पार्षती ॥ ४३ ॥

निष्कण्टकेति । अक्तिन् जटासुरे हते सति सर्वा समस्ता वनावनिः-गन्धमाद-
नपर्वतभूमिः निष्कण्टका निरुपद्रवा अपगतशत्रुभया च अभवत्, सा पार्षती
द्रौपदी तु प्रीतेः स्वामिसमृद्धिप्रभवायाः प्रमुद उन्नत्या उदयेन सकण्टका सजातरो-
माज्जा अभवत् अजायत । सर्वासां वनावनीनां निष्कण्टकत्वसंपादकसामग्रया
पार्षत्याः सकण्टकत्वसम्पत्त्या विपमालङ्कारः । विरोधाभासस्तु स्फुट एव, तयोश्चे-
काश्रयत्वेन सङ्करः ॥ ४३ ॥

उत् जटासुरके मारे जानेसे पूरी वनभूमि—गन्धमादन वनमही—अकण्टक-शत्रु बाधा
रहित-हो गई, लेकिन वह पार्षती-द्रौपदी-स्वामियोंकी समृद्धिसे उत्पन्न आनन्दकी अधिकता
के मारे रोमाञ्चित हो उठी ॥ ४३ ॥

ततस्ते श्वेताद्रिं चिरमधिवसन्तः कुरुवराः

सिताश्वस्य प्राप्त्या मुदमनुबभूवुर्निरवधिम् ।

कथाशोपीकारात्त्रिदशरिपुवर्गस्य बहुधा

धनुर्ब्रह्मोज्ज्वलत्वं शतमखभुजे स्थापितवतः ॥ ४४ ॥

ततस्त इति । ततः जटासुरवधानन्तरम् श्वेताद्रिं गन्धमादनपर्वतरूपं हिमाल
द्रैकदेशं चिरम् अधिवसन्तः स्ववासेनाश्रयन्तः ते कुरुवराः पाण्डवाः, युधिष्ठिरा-

दयः बहुधा नानावारं त्रिदशरिजुवर्गस्य देवविरोविराजसनिवहस्य कथाक्षेपीकारात्
 नाममात्रावशेषत्वसंपादनात् नारणात् सतमन्त्रस्य इन्द्रस्य मुजे बाहौ धनुर्दक्रो-
 ष्त्वन्म धनुर्वेदत्यागम् शस्त्रविद्यापराङ्मुखत्वम् स्थापितवतः सिताश्वस्य अर्जुनस्य
 गान्धा सङ्गमेन निरवविन् अर्जमानम् सुदम् जानन्दम् अनुवभूवुः अनुभूषवन्तः ।
 तदनुन्तरं ज्वापुरवधादिविविधा क्षमितोपद्रवं तं हिमवदैकदेशं पर्वतमधिवसन्तस्ते
 युधिष्ठिरादयो बहुधा तत्तन्निवातकवचकाशकेयादिराजसगणसंहारद्वारेण नष्टसम-
 लभ्युतयेन्द्रस्य मुजे शस्त्रविद्यापराङ्मुखतामवस्थापितवतोऽङ्गुनस्य सङ्गमेन परा-
 मानन्दक्रोदिनासवन्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ज्वापुरप्रच्छाते राक्षसोके नारे जानं पर निरनद्रवीमूत वस हिनालय पर वास
 करकेवते युधिष्ठिर प्रच्छते इन्द्रवारण-निवात-कवच-काशकेय प्रच्छति शत्रुभोजो कथा-
 श्वेन करके निम्ने इन्द्रके बाहूको शस्त्रविद्यापराङ्मुख कर दिया है; जिन्ने इन्द्रके समी
 शत्रुभोजो संशर करके इन्द्रको शस्त्रप्रह्न करकेकी आवश्यकतासे इन्द्र कर दिया है—
 ऐसे अर्जुनकी सङ्गनि-पुनः प्राप्ति-से आनन्दित हुए ॥ ४४ ॥

तमनुक्रममापितेरायुद्धं स बहुकृत्य चलाचलेन मूर्ध्ना ।

अनुजैर्नृपतिः समं हिमाद्रेन्यथुतद्वृत्तवनं नितान्तहृष्टः ॥ ४५ ॥

अनुक्रमेण । सः नृपतिः युधिष्ठिरः अनुक्रमम् क्रमननुसृत्य मापितं कथित-
 मीमायुद्धं शिवेन सह स्वस्य युद्धवृत्तम् येन तं तथोक्तमर्जुनम् चलाचलेन कम्पितेन
 मूर्ध्ना गिरसा बहुकृत्य अग्निन्यथ प्रशस्य नितान्तहृष्टः अतिसुदितः सन् अनुजैः
 नृपाभिः समम् सह हिमाद्रेः हिमालयात् द्वैतवनं तदाख्यं प्रागध्युपिनं तपोवनं
 प्रति न्यवृत्तत् निवर्ततेस्म । ईदमेन सह स्वयुद्धस्य वृत्तं क्रमशो मापमागमर्जुनं शिर-
 क्रमनद्वारा प्रगत्यार्जुनादिभिः स्वभ्रातृभिः समं नृपतिर्हिमाद्रिं विहाय द्वैतवनं
 पुनरागत इत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

इसके बाद अर्जुनने जब क्रमपूर्वक महादेवके साथ हुए अपने मन्त्रान्वयी वात करी,
 तब युधिष्ठिनेने फिर हिलाचर वनकी तारीफ की और अति प्रसन्न हुए, फिर अपने छोटे
 भाई नाम आदिके साथ वस हिमाद्रिसे द्वैतवन समक वनोवनको लौट आये ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रपुत्राः सह याज्ञसेन्या न केवलं तत्र तपोवनानाम् ।

नेत्राणि जुहुर्नियमैः कृशाङ्गा नेदीयसीनां वनवीर्यां च ॥ ४६ ॥

नरेन्द्रपुत्रा इति । नरेन्द्रपुत्राः राजसुता युधिष्ठिरादयः याज्ञसेन्या द्रौपद्या सह
 नियमैः व्रतोपवासादिभिः कृशाङ्गाः दुर्बलदेहाः मन्तः तत्र द्वैतवने केवलं तपो-
 वनानां तपस्यानिरतानाम् सुनीनान् पृथ नेत्राणि न जहः न आकृष्टवन्तः कथ-

मिमे सुकुमारवपुषोऽपीदृशानि कष्टसाध्यानि व्रतान्याचरन्तीति विस्मयेन लोकान
नयनान्यमूनपश्यन्, परं नेदीयसीनां समीपस्थितानां वनवीर्याम वनस्थलता
नाम् अपि नेत्राणि मूल्यानि जहूः आकृष्टवन्तः । एतान्कठिनं तपस्यतो दृष्ट्वा मुनये
विस्मयेनैतानपश्यन्, एते च लतामूलन्याहृत्याभुञ्जतेति वक्तव्यांशः । 'नेत्रं नाड्यं
तरोर्मूले लोचने वसनेऽपि च' इति विश्वः ॥ ४६ ॥

द्वीपदीके साध कठोर तपस्यामं निरत रहनेवाले युधिष्ठिर आदि राजपुत्र दुर्बल शरीर
होकर केवल द्वैतवनके तपस्वियोंके ही नेत्र नहीं आकृष्ट करते थे, वे वहाँ ममीपर्म मिलने
वाले लताओंके मूल भी उखाटकर लाया करते थे ॥ ४६ ॥

तदनु स खलु मानी सर्वसाम्राज्यलक्ष्मीं
प्रचिकटयिपुरेपां प्राप्तकार्श्याञ्जतीनाम् ।
कुरुनृपतितनूजो घोषयात्रापदेशा-

दभजत वलसंघैरावृतस्तं वनान्तम् ॥ ४७ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् मानी अभिमानयुक्तः सः कुरुनृपतितनूजो धृ-
राष्ट्रपुत्रः दुर्योधनः प्राप्तकार्श्याञ्जतीनाम् पराङ्गाष्टां प्राप्तवताम् एषाम युधिष्ठिरा-
दीनां (पुरतः) सर्वसाम्राज्यलक्ष्मीम् एकाधिपत्यसम्पदम् प्रचिकटयिषुः प्रकाश-
यितुं कामयमानः मन बलासहैः सैन्यसमुदयैरावृतः सन् घोषयात्रापदेशात्—निज-
गोकुलदर्शनयात्राच्छ्रुत्वा तं युधिष्ठिराद्यधुपितं वनान्तं वनप्रान्तं द्वैतवनम् अभ-
जत आगतवान् । एवं तपस्यत्सु तेषु कदाचिद्दुर्योधनः स्ववैभवं दर्शयित्वा विजि-
तानामेषां धैर्यं ध्वंसयितुम् ससैन्यो घोषयात्राच्छ्रुत्वेन द्वैतवनमागत इति भावः ।
मालिनीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

इसके बाद मानी दुर्योधनने सोचा कि दरिद्रताही पराङ्गाष्टा पर पहुँचे हुए इन युधि-
ष्ठिर आदि राजपुत्रोंको अपनी एकाधिपत्य सम्पत्तिका दर्शन कराया जाय, जिससे उनके
मनमें ग्लानि हो, ऐसा सोचकर दुर्योधनने सेनाओंको साथ लया और घोषयात्रा-अपने
पशुधनको देखनेके लिये प्रस्थान-के छलसे उस द्वैतवनमें आ गया, जहाँ वह नपन्या
क्रिया करते थे ॥ ४७ ॥

कर्णानिलैस्तत्र करिप्रजानां चलत्सु सर्वेषु चमूरजःसु ।

रजस्तु चित्ताश्रितमस्य राज्ञो बलादिवाचञ्चलमेव तस्थौ ॥ ४८ ॥

कर्णानिलैरिति । तत्र द्वैतवने करिप्रजानाम् सैन्यगजसमूहानाम् कर्णानिलैः कर्ण-
चालनोत्थितैर्वायुभिः सर्वेषु समस्तेषु चमूरजस्तु सैन्योद्धतेषु धूलीपटलेषु चलत्सु
अपसरत्सु सत्स्वपि अस्य राज्ञो दुर्योधनस्य चित्ताश्रितम् अन्तःकरणवर्तिरजः
रजोगुणस्तु बलादिव राजाश्रयसामर्थ्यवशादिव अचञ्चलम् स्थिरं यथावस्थमेव

तस्यै । तत्र सैन्योत्थापितानि रजांसि गजकर्णवायुभिरपसरन्त्यपि, परं दुर्योधनस्य रजोगुणकृतं हृदयमालिन्यं तु तत्रापि वने न न्यवर्त्ततेति भावः ॥ ४८ ॥

एतद् द्रैतवनम् हाथिवीके कानका वायुके चलनेसे सेना द्वारा उदाई गई रजतो शान्त हो गई परन्तु दुर्योधनके हृदयका रज-रजोगुण,मालिन्य-बलपूर्वक वही बना रहा; उसमें किसी प्रकारकी कमी नहीं हुई ॥ ४८ ॥

तत्र रज्जुनहनस्य भाविनः स्थानसूचनकृती इवाङ्गदे ।

धारयन्भुजयुगेन कौरवः सैनिकान्स विवभाज पङ्क्तिशः ॥ ४९ ॥

तत्र रज्जुनहनस्येति । तत्र द्रैतवने भाविनः गन्धर्वैः सह युद्धे भविष्यतः रज्जु-नहनस्य रज्जुकृतबन्धनस्य स्थानसूचनकृती इदमेव स्थानं रज्जुभिर्वन्धनस्योपयुक्त-मिति स्वनिवेशेन प्रदर्शयन्ती इव अद्भुते केयूरनामके भूषणे भुजयुगेन बाहुद्वयेन धारयन् सः कौरवः दुर्योधनः सैनिकान् स्वसेनाः पङ्क्तिशो विवभाज विभक्तान् कृत-वान् वर्गाच्चकार । दुर्योधनयुते अद्भुदे गन्धर्वद्वारा करिष्यमाणस्य रज्जुसंयमनस्य स्थानं सूचयन्ती इव प्रतीयतेस्म, ते तथामूले अद्भुदे भुजाभ्यां दधानो दुर्योधनः स्वसेनां वर्गशो विभज्यास्थापयदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

गन्धर्वीके साथ युद्धमें होनेवाले रज्जुबन्धनके स्थानोंको निर्दिष्ट करनेवाले केयूरोंको दोनों हाथोंमें धारण किये हुए दुर्योधनने उस तपोवनमें अपनी सारी सेनाको वर्गीकृत करके बाँट दिया, एक ओर केवल रथी, दूसरी ओर केवल हाथी, तीसरी ओर केवल पदाति इस तरह व्यवस्थित रूपमें सेनाका विभाग कर दिया ॥ ४९ ॥

अभ्रंलिहस्य वटभूमिरुहस्तलेऽसौ

स्थित्वाऽशृणोत्तदनु वैणिकगीतिरीतिम् ।

संगीतभङ्गिरसिकं सह बन्धुवर्गै-

राकारयन्निव मुराधिपगायकेन्द्रम् ॥ ५० ॥

अभ्रंलिहन्वेति । तदनु विभज्य सेनासन्निवेशात् परतः असौ दुर्योधनः बन्धु-वर्गैः स्वभ्रातृसुहृद्भिः सह अभ्रंलिहस्य उद्यतयाऽऽकाशचुम्बिनः वटभूमिरुहः वट-वृक्षस्य तलेऽश्रोदेशे स्थित्वा सङ्गीतभङ्गिरसिकम् गानविशेषेषु प्रवाणम् मुराधि-पगायकेन्द्रम् इन्द्रस्य गायकमुख्यं चित्रमेतन्नाम गन्धर्वम् आकारयन्निव आह्वय-न्नित्व वैणिकगीतिरीतिम् वीणावादकानां सङ्गीतभङ्गिन् अशृणोत् आकर्षयामास । यथाविभागं सेना अवस्थाप्य स दुर्योधनः सवन्धुगणस्तत्रोन्नतस्य वटनरोर्धोदेशे स्ववैणिकैः क्रियमाणं गीतमशृणोन्मन्ये गीतविद्याविशारदमिन्द्रस्य मुख्यं गायकं चित्रसेनन्नाम गन्धर्वराजमाकारयतीति भावः ॥ ५० ॥

यथाकत सेनाका विभाग करके अपने बन्धुबन्धुवर्गोंसे युक्त दुर्योधनने उन वटान् आकाशदर्शी वटवृक्षके नीचे अपने वीणावादकों द्वारा प्रस्तुत संगीत सुनना प्रारम्भ

किया, ऐसा लगता था मानों वह दुर्घोषन उस सङ्गीतध्वनि द्वारा सङ्गीतविधाविशारद शब्दके मुख्य गायक चित्रसेन नामक गन्धर्वको पुकार रहा हो ॥ ५० ॥

तावत्तस्य धार्तराष्ट्रस्य चेष्टितरौच्यं निरीच्य नितरां क्रुधान्धः सुधान्धपतिनिदेशेन वनावनिदेशोऽवतीर्णस्तूर्णं विष्टतकृपाणवाणचापकलापतनुत्रसेनश्चित्रसेनश्चिरंलुधितस्तरलुध्वमूर्ततमिव चमूममूं निवार्य च्चेल्या लोलयांचक्रे ॥

तावदिति । तावत् यावद्दुर्घोषनो गीतमाकर्णयति तावता कालेन तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्घोषनस्य चेष्टितरौच्यम् पाण्डवानामग्रे स्वसाम्राज्यसम्पदः प्रदर्शनेन तेभ्यो लज्जेप्यादिभावप्रदानात्मनः चेष्टितस्य व्यापारस्य रौच्यम् पारुष्यम् निरीच्य ध्यात्वा नितरां क्रुधान्धः अत्यन्तकुपितः सुधान्धसां देवानाम् पत्युरिन्द्रस्य निदेशेनाज्ञया वनावनिदेशे तत्र वनमुवि अवतीर्ण आगतः तूर्णम् अतिशीघ्रम् यथा तथा विष्टनानि गृहीतानि-कृपाणाः खड्ग, वाणाः चापाः कलापाः तूर्णाराः, तनुत्राणि कवचानि चैतानि यथा सा तूर्णं विष्टतकृपाणवाणचापकलापतनुत्रा तादृशी सेना यस्य सः तयोक्तः चित्रसेनो नाम गन्धर्वराजः चिरलुधितः बहोः कालादनधिगताहारस्तरलुधः नृगादनो हित्तजन्तुनेदः चमूरुततिम् नृगसमूहम् इव अमूमं दुर्घोषनसम्बन्धिनीं चमूं सेनाम् निवार्य अस्तव्यस्तां कृत्वा च्चेलया सिंहनादेन लोलयांचक्रे चञ्चलीकृतवान् । 'तरलुधस्तु नृगादनः' इति व्याघ्रविशेषपर्यायं विश्वः । यावदसौ गीतान्याकर्णयति तावत्तदीयं वैभवप्रदर्शनद्वारा मानसव्यथाप्रदानात्मकं पारुष्यं विमान्य कुपितेनेन्द्रेणाद्रिष्टः सज्जीभूतसेन्यानुयातश्चित्रसेनो नाम गन्धर्वस्तदीयां समस्तां चमूं तरलुधर्णगयूयमिव स्वनादेनास्तव्यस्तां चक्रु इत्यर्थः ॥

वव तक दुर्घोषन गीत सुन रहा था उसी समय उसका चेष्टा-वैभवप्रदर्शन द्वारा वनवासी सुधिष्ठिरादिके दृष्टवर्कोके अष्ट देवा-जी कठोरता देवकर अमृतभोजी देवोंको आकासे आये हुए एवं क्रोधान्ध चित्रसेनने-जिसकी सेना तलवार, बाण, तीर, कवच आदिके सज्ज रह थी, अतिरुध उस वनभूमिमें आकर दुर्घोषनको सेनाको अस्तव्यस्त करके अपने सिंहादने चढ़कर बना दिया, जैसे तरलुधनामक नृगभक्षी जानवर नृगदूधको अपने गर्जनेसे नितरविजय कर दिया करता है ॥

भट्टेषु धावत्सु भयेन कर्णः क्रुधा हसन्कुञ्जरमञ्जुचारः ।

करणेन विलफारितकालपृष्ठो जगाम शत्रुं जगदेकवीरः ॥ ५१ ॥

मंथयति । कुञ्जरमञ्जुचारः गज इव मनोज्ञगमनः, जगदेकवीरः भुवि मुख्यशूरः,

१. 'अन्ध' । २. 'अवतीर्णम्' । ३. 'अवतीर्णो विष्टत' । ४. 'चिरत्' ।
५. 'चिरं लुधितः' । ६. 'च्चेलया' । इति पा० ।

कर्णः भटेपु कौरवसैनिकेषु भयेन धावत्सु पलायमानेषु सत्सु हसन् प्रतावदेव भवतां वीर्यमिति परिहसन् करेण स्वहस्तेन विस्फारितम् दङ्कारितं कालपृष्ठं नाम स्वधनु-
र्येन तथोक्तः सन् क्रुधा सैन्यमथनभवेन कोपेन शत्रुं गन्धर्वं चित्रसेनम् जराम
प्राप ॥ ५१ ॥

जब दूर्योधनकी सेना भयसे श्वर उधर भागने लगी तब गजवी तरह मन्द गतिसे
चलने वाला, संसारप्रथित शूर, 'आप लोगोंकी बहादुरी इतनी ही है?' इस प्रकार
भागने वाले सैनिकोंका परिहास करता हुआ और अपने कालपृष्ठ नामक धनुषको
दंकारित करता हुआ कर्ण कुपित होकर विरोधी चित्रसेनके सामने आया ॥ ५१ ॥

स्वसमाननाम्न्यवयवे नटद्गुणाद्धनुपश्च्युतैः स युधि देवगायिनाम् ।

अतिरक्ततां गलतलैकवर्तिनीमखिले वपुष्यपि चकार सायकैः ॥ ५२ ॥

स्वसमानेति । सः कर्णः स्वसमाननाम्निः स्वाभिधानसदृशाभिधाने कर्णं नाम
अवयवे गात्रैकदेशे नटद्गुणात् नृत्यप्रत्यञ्चात् चाणग्रहणमोक्षयोश्चलन्मौर्वीकादि-
त्यर्थः धनुषः स्त्रीयात्कालपृष्ठनामकात्कार्मुकात् च्युतैः निर्गतैः सायकैः वाणैः युधि
युद्धे देवगायिनाम् गन्धर्वाणां गलतले कण्ठदेशमात्रे एकवर्तिनीम् स्थितिमती
वर्तमानाम् अतिरक्तताम् सुस्वरताम् अखिले वपुषि समस्ते कायेऽपि चकारेति
आश्चर्यम्, एकत्रभागे स्थिताया रक्ततायाः सर्वत्र प्रापणमाश्चर्यम्, धनुषश्च्युतैः
वाणैः विद्धानि सर्वाणि गात्राणि रक्ताक्तानि सन्ति, मन्ये स कण्ठमात्रवर्तिनीमति-
रक्ततां सर्वेष्वप्यङ्गेषु सञ्चारितवानिति भावः ॥ ५२ ॥

कर्णेने अपने समान नाम वाले अवयव-कान-में नाच रहा है गुण-प्रत्यञ्चा-जिसका
ऐसे अपने धनुषसे निकले हुए वाणोंके द्वारा युद्धमें गन्धर्वोंके कण्ठमात्रमें रहनेवाली
अतिरक्तता-सुस्वरताको-उनके सारे शरीरमें सञ्चारित कर दिया, जो रक्तता केवल
कण्ठमें थी वही रक्तता-शोणित व्याप्तता-उनके सभी अङ्गोंमें फैल गई अश्चर्य है ॥ ५२ ॥

गगने शिरश्चलयतः श्रवोऽन्नलाद्गलितापि दूरभवतंसमञ्जरी ।

पुनरुन्नमद्भिरिपुपक्ष्वायुभिः पुरतोऽभवत्कलहभोजिनो मुनेः ॥ ५३ ॥

गगन इति । गगने आकाशे शिरः चलयतः युद्धश्लायया स्वं शिरः कम्पयतः
कलहभोजिनः कलहप्रियस्य मुनेः नारदस्य श्रवोऽन्नलात् कर्णाग्रभागात् दूरं गलि-
ता पतिता अपि अवतंसमञ्जरी भूषणीभूता मन्दारादिवृक्षपुष्पमञ्जरी उन्नमद्भिः ऊर्ध्व-
गामिभिः इपूणां कर्णवाणानाम् पक्ष्वायुभिः पक्ष्पवनैः पुनः पुरतः कर्णयोरग्रेऽभ-
वत् । या कर्णमञ्जरी युद्धप्रशंसायां शिरः कम्पयतो नारदस्य कर्णाच्च्युता सांघ्व-
गामिनः कर्णवाणस्य पक्ष्वातेन प्रेरिता सती भूयोऽपि नारदस्य कर्णे निविष्टेति
भावः ॥ ५३ ॥

भागने लगे, और दूसरे सभी कौरव गण मयके बारे रोने लगे, तब सती गन्धर्व योद्धा गण युद्ध क्षेत्रमें दर्पते तनकर खड़े हुए दुर्योधनको रस्तीसे बाँधकर गरजते हुए धीरे धीरे आकाशकी ओर ले चले धीरे धीरे ले जानेका अभिप्राय यह था कि इस दुष्टको अपनी करनीका फल दिया जा रहा है यह बात युधिष्ठिर मादि भी देख छ ॥

नयत्स्वमुं वैरिषु नाकमार्गं विपादभाजां विपिने कुरुणाम् ।

तत्तादृशि व्रीडभरेऽपि तेषामुत्तानभावं न जहुर्मुखानि ॥ ५५ ॥

नयत्स्वमुमेति । वैरिषु शत्रुषु गन्धर्वेषु अमुं दुर्योधनं नाकमार्गं स्वर्गवत्सं आकाशदेशं प्रति नयत्सु आकर्षत्सु सत्सु विपिने तत्र द्वैतवने विपादभाजाम् दुःखमनुभवताम् तेषां कुरुणाम् कौरवाणां मुखानि वदनानि तत्तादृशि असामान्ये महति व्रीडभरे लज्जातिक्षये सत्यपि उत्तानभावम् ऊर्ध्वदर्शित्वम् न जहुः न मुमुक्षुः । दुर्योधनघन्वनेन दुःखमनुभवन्तो लज्जमावाश्चापि कौरवा नीयमानस्य दुर्योधनस्यावलोकनार्थं मुखमुन्नमय्याकाशं पश्यन्तस्तस्थुरित्यर्थः । अत्र मुखनमनकारणीभूतलज्जातिशयसत्त्वेऽपि मुखनमनाभावस्य घर्णनात् विशेषोक्तिरलङ्कारः ॥ ५५ ॥

शत्रुभूत गन्धर्वगण जब दुर्योधनको आकाशकी ओर लिये जा रहे थे उस समय द्वैतवनमें रहने वाले कौरवके मुख उस तरहकी असाधारण लज्जाके होते रहने पर भी अपने मुखको अधोगुल नहीं कर सके । उनके मुख ऊर्ध्वदर्शी ही बने रहे—जाते हुए दुर्योधनको देखनेके लिए वे सभी ऊपरकी ओर ही देखते रहे ॥ ५५ ॥

तस्यान्तःपुरसुभ्रुवो विगलितैर्वाष्पान्मृभिः पङ्क्तिले

मार्गे मन्दितवेगपादगतयो वक्षःस्खलत्पाणयः ।

आजग्मुस्तमजातशत्रुमजहत्कारुण्यमद्भिर्द्वये

कुर्वन्त्यो नमितं ह्यियैव पुरतो दत्तार्धसाह्यं शिरः ॥ ५६ ॥

तस्यान्तःपुरेति । विगलितैः च्युतैः वाष्पान्मृभिः अश्रुजलैः पङ्क्तिले पांसूदकयोर्गवशात् कर्दमवति मार्गे वनपथे मन्दितवेगपादगतयो मन्दीकृतवेगचरणसंचाराः मन्दं चलन्त्यः वक्षःस्खलत्पाणयः दुःखातिरेकात् सोरस्ताडनं क्रन्दन्त्यः तस्य दुर्योधनस्य अन्तःपुरसुभ्रुवः अवरोधसुन्दर्यः अजातशत्रुम् कस्यापि विपयेऽनुत्पन्नशत्रुवत् अजहत्कारुण्यम् सर्वस्मिन्नपि दयमानमानसम् तम् युधिष्ठिरम् हया लज्जया एव पुरतः पूर्वतः दत्तार्धसाह्यं नमनविपये कृतसाहायकं लज्जया स्वतो अप्रवृत्तिं शिरः अद्भिर्द्वये युधिष्ठिरस्य चरणयुगले नमितं कुर्वत्यः नमयन्त्यः सत्य आजरमुः शरणमुपाययुः । स्वतो मन्दगतयोऽपि रोदनानुद्बद्धता जलराशिना पङ्क्तिले पथि मन्दं चलन्त्य सोरस्ताडनं रुदत्यश्च दुर्योधनस्त्रियः कदाचिदप्यमुक्तदयं तं युधि-

द्विरं शरणं प्रपञ्चास्तासां शिरांसि च भर्तृमोचनाय शत्रुं शरणीकुर्मह इति लज्जयैव नमितान्यपि ताः प्रणामाय पुनरनभयञ्चिति भावः ॥ ५६ ॥

गिरते हुए मधुञ्जने पङ्कभूत वस वन नार्गनें और मन्द पट गर्ई है चाट जिनकी ऐसी एवं छातीनर गिर रहे हैं हाथ जिनके ऐसी अर्थात् छाती पीटकर रोती हुईं दुर्योधनके कन्धःपुरमें रहनेवालों सुन्दरियोने अज्ञात शत्रु तथा कमीनी दयाका त्याग नहीं करने वाले वस धर्मराजके पास आकर उनके चरणोंमें अपने शीश झुकाये, जो शिर लम्बासे पड़ेही आये अंशमें झुकचुकं थे, झुकनेमें जिनकी लज्जाने आधी सहायता पड़ेही करदी थी ॥ ५६ ॥

सगद्गदमेवमभिदधुश्च,—

सगद्गदमिति । (ताः सुयोधनस्त्रियः) सगद्गदम् दुःस्तेन स्वल्द्वर्णं यथा स्यात्तथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अभिदधुः कञ्चुः च, धर्मराजं विज्ञापयामासुश्चेत्यर्थः । दुर्योधनकी स्त्रियोने ते ते कर गद्गद स्वरमें धर्मराजके रस प्रकार निवेदन भी किया ।

संद्रष्टुं तव पादमूलमधुना सर्वैः समं वन्धुभि-

र्देव ! भ्रातरमागतं वनतले लेशेन हेतोर्विना ।

पापः कश्चन गायको दिविपदां हा हन्त वदुष्या हृदं

नःशङ्करुपवीणितो निजभटैरभ्रं नयत्युच्चैः ॥ ५७ ॥

सन्द्रष्टमिति ! देव, अधुना अद्य तव पादमूलं चरणयुगलं सन्द्रष्टुम् अवलोकयितुम् वन्धुभिः स्वभ्रातृपत्न्यादिभिः समम् सह आगतं भ्रातरं तवानुजन्मानम् दुर्योधनं वनतले वनभुवि पापः दुराचारः कश्चन कोऽपि दिविपदां देवानां गायको गन्धर्वश्चित्रसेनः हेतोर्लेशेन विना विदेव स्वल्पमप्यपराधं, हा हन्त ! हृदं वदुष्या रज्जुभिः संयम्य निःशङ्कैः अभयैर्निजभटैः स्वयोधैः स्वैर्जनैः उच्चकैः गर्भीरं यथा तथा उपवीणितः वीणावादनेन स्तूयमानः सन् अन्नम् आकाशदेशं नयति कर्षति । अद्य तव भ्राता दुर्योधनस्वतृपादमूलमवलोकयितुं सवन्धुब्रान्धवो वननिदमागतः, कारणलेशमपि विनैव तमयं देवगायको रज्जुसंयमितं कृत्वा दिवं नयति, तद्भराश्च तं गन्धर्वं वीणायोपगायन्ति, ते निःशङ्काश्चरन्तीति परमं नः कष्टमुपस्थितं तद्भायस्त्विति भावः ॥ ५७ ॥

मशाख, आरके भारे दुर्योधन अपने दन्धुओंके साथ आपके चरणोंके दर्शनार्थ रस लज्जने आये, विना कुछ कारणके उन्हें भीड़ पानी गन्धर्व कसकर बांधकर लिये जा रहा है, वह गन्धर्व निर्भय भावसे आकाश की ओर जा रहा है, वसके बोझ गग कीना बजा कर वसकी स्तुति कर रहे हैं ॥ ५७ ॥

तदद्य नः कण्ठमुवि स्तुपाणां तवैव पादं शरणं गतानाम् ।

‘वास्तव्यतां मङ्गलसूत्रिकायाः प्रसीद दातुं प्रथमानकीर्त्ते ! ॥ ५८ ॥

नदधेति । तत् तस्मात् हे प्रथमानकीर्त्ते, वर्धमानयशोराशे, महाराज युधिष्ठिर, तवैव केवलस्य तव पादं चरणमूलं शरणं गतानाम् स्वामेव शरणं प्रपन्नानाम् स्तुषाणां भ्रातृजायानाम् नः अस्माकं कण्ठभुवि गल्वदेशे मङ्गलसूत्रिकायाः सधवा-
स्वचिद्भूतस्य मङ्गलसूत्रस्य वास्तव्यताम् निवासं दातुं कल्पयितुं प्रसीद वयस्व ।
यतोऽस्माकं स्वामी शत्रुणा नीयतेऽतः प्रार्थयामहे यदस्माकं स्वामिनं मोचयित्वाऽ
स्माकं सधवाभावं रक्षेति भावः ॥ ५८ ॥

हे वर्धमान यश वाले महाराज युधिष्ठिर, हमारे पतिको शत्रु बाधकर लिये जा रहे हैं, इस लिये हम आपकी बहुत आपकी शरणागत हुई है आप कृपा करके ऐसा उपाय कर दें जिससे हमारे कण्ठमें मङ्गलसूत्र रूप सधवाचित्रकावास कायम रहे, ऐसा उपाय कर दें जिससे हम सखा रहें. हमारे पतिकी रक्षा करके हमें विधवा होनेसे बचा लें ॥५८

इति ताभिर्दीनभावं पुरोधाय निवेदितस्य राज्ञो निदेशेन निर्गत्य सत्वरमनुधावतां भ्रूदण्डमिव कोदण्डमपि कोपेन कुटिलीकुर्वतां भीमप्र-
भृतीनां च्वेलितविस्फाराभ्यां तत्क्षणं वियदखिलं विकस्वरनिजगुणमा-
सीत् ॥

इति ताभिरिति । इति एवं प्रकारेण दीनभावं दैन्यं पुरोधाय अग्रे कृत्वा दैन्यं प्रकाश्य निवेदितस्य प्रार्थितस्य भ्रातृमागृहीतस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य निदेशेन आज्ञया निर्गत्य आश्रमाद् वहिर्भूय सत्वरं वेगेन अनुधावताम् गन्धर्वाननुसरताम् कोपेन क्रोधवशेन भ्रूदण्डम् भ्रूवल्लीम् इव कोदण्डम् चापम् अपि कुटिलीकुर्वताम् नमय-
ताम् भीमप्रभृतीनाम् भीमार्जुननकुलसहदेवानाम् पाण्डवानां च्वेलितविस्फाराभ्यां सिंहनादचापनादाभ्याम् तत्क्षणं तदा अखिल समग्रं वयत् नभः विकस्वरनिजगुणम् उज्ज्वलस्वीयशब्दरूपगुणम् सुखरितम् आसीत् । आकाशस्य शब्द एव विशेषगुण इति स्वगुणशब्देन तस्यैव ग्रहणम् ॥

इस प्रकार दानता प्रदर्शित करके प्रार्थित होनेवाले धर्मराजको आज्ञा प्राप्त करके आश्रमसे निकलकर वेगसे हतापराध गन्धर्वाका अनुसरण करनेवाले भीम आदिने क्रोधसे अपनी भद्रोद्यो बक्र बनाया और उसी तरह अपने धनुषोंको भी बक्र बनाया, उस समय उनके सिंहनाद तथा चापशोषसे सारा आकाश सुखरित हो उठा, आकाशने अपने गुण शब्दको प्रकाशित कर दिया ॥

अर्जुनस्त्वेवमुवाच,—

अर्जुन इति । अर्जुनस्त्वृतीयपार्थस्तु एवम् वक्ष्यमाणं वचनमुवाच उक्तवात् ।

अर्जुनने इत्त प्रकारेत्ते गन्धर्वोको ललकार कर वधा—

क गायका ! यूयमुपात्तवीणाः क्व चापधुर्याः कुरुवंशभूपाः ।

अहो रणे चापलमीदृशं वः स्वमूलकं वा परमूलकं वा ॥ ५६ ॥

क गायका इति । उपात्तवीणाः आजन्मनो वीणावादनपराः गायकाः गन्धर्वाः यूयम् क्व ? चापधुर्याः धनुर्विद्यानिष्णाताः कुलवंशभूपाः कौरववृत्तयो क्व क्व ? नात्माभिः सह भवतां युद्धं युज्यत इत्यर्थः । अहो आश्चर्यम्, रणे युद्धे ईदृशं वर्तमानप्रकारं वक्ष्यापलम् युष्माकं घृष्टत्वम् स्वमूलकम् आत्मविचारमव परमूलकं वा परप्रतारणाप्रमव वा ? इति व्रूतेत्यर्थः । युद्धविरतानां गानमात्ररसिकानां भवतां गन्धर्वाणां युद्धप्रवृत्तिः कथं जातेत्याश्चर्यमिति भावः ॥ ५९ ॥

वीणा बजाने वाले गन्धर्व आप लोग कहाँ ? और कहाँ चाप पर जीवन देने वाले वशादुर कौरवगण ? आप गन्धर्वोने जो यह युद्धमें चपलता दिखलाई है क्या यह आप लोगोंकी बुद्धि की करामात है या कित्ती और आदमीकी बुद्धिकी करामात है ? अर्थात् आप लोग अपनी मर्जीसे लड़ने चले थे या कित्ती और ने आपको लड़नेमें प्रवृत्त कराया था ? ॥ ५९ ॥

वृषाङ्कमौलेर्व्रणचिह्नदायी वने र्जनोऽस्मिन्वसतीति वार्ता ।

पपात कर्णे भवतां न किंस्विद्यदीदृशं साहसमातनुध्वे ॥ ६० ॥

वृषाङ्केति । वृषाङ्कस्य शिवस्य मौलेः शिरसः व्रणचिह्नदायी गाण्डीवप्रहारक्षतचिह्नप्रदः शिवस्यापि शिरसि प्रहर्त्ता जनोऽर्जुनलक्ष्णो लोकेऽस्मिन् वने वसति इति वार्ता कथा किंस्विद् किं भवतां कर्णे श्रवणे न पपात न गता, यदीदृशं कौरवबन्धनरूपं साहसम् घाट्यम् आतनुध्वे कुरुध्वे । किं भवन्तो महादेवाद्पि रणेऽयिभ्यतोऽर्जुनस्याप्रवने वासं नाकर्णितवन्तो येनैतादृशं कुरुवंशिवन्धनारमकं घृष्टत्वं कर्तुं प्रवृत्ता यूयमित्यर्थः ॥ ६० ॥

महादेवके शिर पर गाण्डीवके प्रहार करके दावका चिह्न प्रदान करने वाला अर्जुन इत्त वनमें रहा करता है यह बात क्या आप लोगोंने नहीं सुनी थी कि इत्त तरहका साहस-कौरवोंके साथ युद्ध-उनका बंधन आदिकी घृष्टता करने लगे हैं ॥ ६० ॥

भ्राताद्युनासौ न विस्मृज्यते चेत्तथात्र संनह्यतु गाण्डिवो मे ।

यथा महेन्द्रः परिगृह्य त्रीणां स्वबाहुकीर्तिं स्वयमेव गायेत् ॥ ६१ ॥

भ्राताऽयुनेति । असौ भवद्भिर्वदुध्वा नीयमानो मे भ्राता दुर्योधनः चेद् न विस्मृज्यते यदि भवद्भिर्न मुक्तबन्धनः क्रियते तदा मे ममार्जुनस्य गाण्डिवस्तदास्यया प्रथितश्चापस्तथा सन्नह्यतु उच्यते भवतु यथा महेन्द्रः शक्रः स्वबाहुकीर्तिम् स्वमु-

जयोर्दानघात्रमत्रं यत्पौराशिसु वीणां परिगृह्य धादाय स्वयमेव गायेत् गायकान्तरानुपलब्धेः स्वयमेव गायेत् । यदि भवन्तो मद्भातरं दुर्योधनं न मुञ्चन्ति, तदाहममुनागाण्डीवेन सर्वान् भवतो हनिष्यामि, येन गन्धर्वाणामभावे इन्द्रः स्वं यशो गालुमात्मभिन्नं कमपि गातारं गन्धर्वमनुपलभमानः स्वयमेव गातुं बाध्येतेति भावः । पर्यायोक्तालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६१ ॥

इसी समय आप हमारे इत बंधे हुए भार्गव दुर्योधनको नहीं छोड़ते हैं तो हमारा यह गाण्डीव धनुष ऐसा उपक्रम करेगा कि इन्द्रको वीणा लेकर अपना यश स्वयं गाना पड़ेगा, अब तक तो गन्धर्व उनका यश गाया करते थे, अब तो सभी गन्धर्व मेरे द्वारा निहृत हो जायेंगे, इन्द्रको अपना यश खुद गाना पड़ जायेगा ॥ ६१ ॥

इति विजयस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्त्तमानैर्वीणासंसेषु निबध्य बाणासनमेव करे कूजयद्भिस्तैर्नभश्चरैः सममेषां सकलवैमानिकपरिपदङ्गरुहवितीर्णनिद्राभङ्गो महान्संगरोऽभूत् ॥

इति विजयस्येति । इति एवं विधेन विजयस्यार्जुनस्य वीरवादेन साहङ्कारभाषितेन पुनः अपि निवर्त्तमानैः परावर्त्तमानैः संसेषु भुजशिखरेषु वीणाम् निबद्ध्य स्थापयित्वा वीणावादनं निहायेत्यर्थः करे हस्ते बाणासनम् धनुः एव कूजयद्भिः टङ्कारयद्भिः तैः नभश्चरैः गन्धर्वैः समम् सह एषां भीमादीनां पाण्डवानाम् सकलायाः वैमानिकपरिपदः देववर्गस्य अङ्गसहेभ्यो लोभभ्यो वितीर्णः दत्तः निद्राभङ्गः रोमाञ्चरूपः प्रबोधो येन तादृशः अतिभीषणतया पश्यतां देवानाम् रोमाञ्चं जनयन्नित्यर्थः संगरः संग्रामोऽभूत् जातः ।

अर्जुन की ऐसी बहादुरी मरी बात सुनकर फिरसे लौटे हुए गन्धर्वोंने वीणाको अपने कन्धों पर लटकाकर धनुषको हाथमें रखकर टंकारित करते हुए पाण्डवोंसे लड़ने लगे, गन्धर्वों तथा पाण्डवोंका वह युद्ध इतना भीषण हुआ कि विमान विहारी देवगणके रोम राशिको जगा दिया, उस भीषण युद्धको देखकर देवोंके रोंगटे खड़े हो उठे ॥

गम्भीरगाण्डिवगुणाद्गलितैः पृषत्कैर्गण्डस्थले हृदि भुजे गमितव्रणास्ते । गर्वं विहाय चकिता गगनान्तराले गन्धर्वभावसदृशं गमनं वितेनुः ॥६२॥

गम्भीरैति । गम्भीरान् अतिदृढात् गाण्डीवगुणात् गाण्डीवाख्यशरासनमौर्वीतः गलितैः निर्गतैः पृषत्कैः बाणैः गण्डस्थले कपोलदेशे हृदि उरसि भुजे बाही च गमितव्रणाः प्रहारक्षतास्ते गन्धर्वाः चकिताः भीताः सन्तः गर्वम् युद्धशूरतादर्पम् विहाय त्यक्त्वा गन्धर्वभावसदृशं गन्धर्वत्वानुरूपम् गमनम् भीत्या पलायन गगनान्तराले नभसि वितेनुः चक्रुः । गन्धर्वा अशवास्तदनुरूपं गमनं वितेनुरितिवाच्यः

'वाज्रिवाहवर्गन्धर्व' इति घोटकपर्यायेष्वमरः । अर्जुनेन गाण्डीवात् प्रह्वैः शरैः
स्रुतवपुषो गन्धर्वागलितयुद्धदर्पानीताश्च सन्तो वेगेन पलायिष्येति भावः ॥ ६२ ॥

गाण्डीव धनुषको डोरीस निरूपने चाले वागोसे क्षत विश्रुत ही रहे ई कपोल, हृदय
और भुज जिनके रस्ते वे गन्धर्व वोरताके गर्वकी ओढ़कर मजनीतहो आकाशमें अपनी
जातिके अनुरूप गनन पलायन करने लगे. अथवा शौङ्गों तरह द्रुत वेगसे शर उधर
जागना प्रारम्भ कर दिया ॥ ६२ ॥

वीणाः समस्ता विजयेन कृत्वा गन्धर्वसैन्याद्गलिता निपेतुः ।

आयुष्मती केवलमालुलोके हस्ताप्रवीणा दिवि नारदस्य ॥ ६३ ॥

वीणा इति । विजयेन अर्जुनेन कृत्वाः द्विधाः अत एव गन्धर्वसैन्यात् गन्धर्व-
सेनासकाशात् गलिताः च्युताः समस्ताः वीणाः निपेतुः भुवि पतिताः, केवलम्
एका नारदस्य मुनेः हस्ताप्रवीणा करस्थिता महती नाम तन्त्री दिवि आकारो
वायुष्मती अचिद्धतया जीवनादष्टमच्चमात्मनो गमयन्ती आलुलोके वृद्धो ।
आकाशस्थितैर्गन्धर्वैः स्वस्वन्धेषु घृतासु वीणासु विजयशरच्छिन्नासु भुवि पति-
तासु च मतीषु केवलमेकानारदस्य महती विद्यति सकुशलं स्थिता दृश्येतेस्मेति
भावः ॥ ६३ ॥

अर्जुनके द्वारा छिन्न होकर गन्धर्वोंकी सारी विगायें जब जर्जर पर गिर पड़ीं तब
केवल एक मात्र नारदके हाथमें रहने वाली नष्टी नामक वीणाही आकाशमें जीती
जागती देखी जाती रही ॥ ६३ ॥

एतावतीति युधि मार्गणचारशक्तिः

स्पष्टीवभूव सुरगायकपाण्डवानाम् ।

तेषां ययुः शरकुलानि हि लक्ष्यमात्रं

लक्ष्यं विभिद्य पुनराययुरन्तमेपाम् ॥ ६४ ॥

एतावतीति । युधि युद्धे सुरगायकानां गन्धर्वाणां पाण्डवानाञ्च मार्गणचारशक्तिः
वाण प्रयोगनिपुणता एतावती इत्यप्रमाणा इति स्पष्टी वभूव स्फुटीमृता, गन्धर्वाः
पाण्डवाश्च कीदृशीं वाणप्रयोगपटुतां धारयन्तीति तत्र युद्धे स्पष्टतया ज्ञायतेस्मे-
त्यर्थः । हि यतः तेषां गन्धर्वाणां शरकुलानि वागगनाः लक्ष्यमात्रं ययुः केवलं
लक्ष्यं प्रापुः एषां पाण्डवानां शरकुलानि तु लक्ष्यं विभिद्य विदार्थं पुनः एषां प्रहृष्ट-
णां पाण्डवानाम् अन्तम् पार्वम् आययुः आगच्छन्तिस्म । गन्धर्ववाणाः केवलं
लक्ष्यदेशमुपसर्पन्ति, न तु लक्ष्याणि भिन्दन्ति, न वा परानुश्यागच्छन्ति, पाण्डवश-
रास्तु लक्ष्यं प्राप्य तद्विभिद्य पुनरायान्तीति दृष्टमुभयोस्तारतम्यमिति भावः ॥ ६४ ॥

गन्धर्वों और पाण्डवोंकी बाणविद्या निपुणता कैसी है वह बात उस युद्धमें स्पष्टही गई क्योंकि गन्धर्वोंके बाण समूह केवल लक्ष्यतक पहुँचकर रह जाते थे, और पाण्डवोंके बाण लक्ष्यतक पहुँचते उनका भेदन करते, फिर प्रहार करने वाले पाण्डवोंके पाश लौट भी आते थे ॥ ६४ ॥

तत्र शक्रसुतस्य तादृशं विक्रममभिनन्द्य कृतसंधानेन गन्धर्वराजेन समर्पितं पौरुपहीर्नमिदं न पुरस्करणीयमिति बन्धनमिषेण पश्चादुपनीतवा-
हुयुगलं सुयोधनमादाय ते भीमादयो वसुधाधिपस्य संनिधिं प्रत्यनयन् ॥

तत्रेति । तत्र युद्धे शक्रसुतस्य अर्जुनस्य तादृशं वर्णयितुमशक्यम् विक्रमम् पराक्रमम् अभिनन्द्य श्लाघयित्वा प्रशस्य कृतसन्धानेन कृतसन्धिना गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन समर्पितं प्रत्यावर्त्तितम्, पौरुपहीनम् अशक्ति इदं बाहुयुगलं न पुरस्करणीयम् नाद्वर्णीयं नाग्रे स्थापनीयमिति धिया बन्धनमिषेण संयमनच्छलेन पश्चादुपनीत-
बाहुयुगलम् पृष्ठावस्थापितकरद्वयम्, सुयोधनम् आदाय गृहीत्वा ते भीमादयः पाण्डवाः वसुधाधिपस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य सन्निधिं समीपं प्रत्यनयन् प्रापितवन्तः ।

उस युद्धमें इन्द्रके पुत्र अर्जुनका वैसा पराक्रम देखकर उसकी प्रशंसा करने वाले चित्रसेन नामक गन्धर्वराजने पाण्डवोंके साथ सन्धिकरली और दुर्योधनको उनके हाथोंमें सौंपदिया, दुर्योधनके दोनों हाथ पृष्ठ देशमें अवस्थापित थे, मार्को दुर्योधनने अपने हाथोंकी अशक्त जानकर लुच्छ समझकर उन्हें आगे करना नहीं चाहा, ऐसे दुर्योधनको वे लोग राजा युधिष्ठिरके पास ले आये ॥

तं वीक्ष्य तत्र तरुमावरणं भजन्ती

सा पार्षती सविधवल्लिपरन्परासु ।

हासैः कराङ्गुलिविलादसकृद्रुलङ्घि-

राकालिकीं कुसुमपङ्क्तिमिव व्यतानीत् ॥ ६५ ॥

तं वीक्ष्येति । तत्र युधिष्ठिरस्य पुरोदेशे तर्हं वृक्षम् आवरणम् आच्छादकं भजन्ती स्वीकुर्वती वृक्षान्तरालाच्छादितदेहा सा पार्षती द्रौपदी तं तथाऽऽनीयमानं तं पङ्ककरयुगले दुर्योधनं वीक्ष्य दृष्ट्वा कराङ्गुलिविलाद हास्यगोपनार्थं मुखे स्थापितस्य करस्य अङ्गुलिसन्धिच्छिद्रात् असकृत् भूयो भूयो गलङ्गिः वहिर्भवङ्गिः हासैः स-
विधवल्लिपरन्परासु समीपस्थितलताततिषु आकालिकीम् अस्ममयोपपद्याम् कुसुम-
पङ्क्तिम् पुष्पराशिम् व्यतानीत् अकरोत् इव अयमाशयः—वृक्षान्तरालस्थिता द्रौपदी तद्दृश्यं दुर्योधनं वीक्ष्य निरुद्धैरपि निर्गतैः स्वहासैरन्तिकस्थलतासु पुष्पाणीवोद्भावयदित्यर्थः । हासानां धातुत्वेन कुसुमत्वोपेक्षावोच्या ॥ ६५ ॥

वृद्धी नोत्तमं छिन्नकर वृद्धो आवरण बनाकर दुर्घोषन की उस स्थितियों देखकर
द्वीपदीने इती रोक्नेके छिये मुत्तर रत्ने गये हायकी अकुलियोंके छिद्रमें से निकलने वाले
हाससे सनीरवर्षीं छटा परन्तरानें मलात्तमें फूट खिटा दिये, उसकी सख्त इती आगों
पर विहर गई, ऐसा नात्त पटा मानों छत्रायें अन्ननयनं फूट पड़ी हीं ॥ ६५ ॥

वीरभ्रातैस्त्रिभुवनतले विश्रुते नः कुलेऽस्मिन्.

न्तुत्पद्य त्वं बहुभिरनुजैरास्थितोऽप्याधिपत्यम् ।

एवं मङ्गं किमिह भजसे वत्स ! नीचैः प्रणीतं

राजन्यानां परपरिभवो राजपक्षमा हि कीर्तः ॥ ६६ ॥

वीरभ्रातैरिति । हे वत्स दुर्घोषन, त्वं वीरभ्रातैः कुहपुत्रप्रभृतिवीरसमूहैः हेतुमि
त्रेभुवनतले लोकत्रये विश्रुते प्रसिद्धे वः अस्माकम् अस्मिन् कुले अन्द्रबन्धो बहुभिः
वनवन्धा अनुजैः भ्रातृभिः सह उत्पद्य प्रादुर्भूय आधिपत्यम् राज्याधिकारम्
वास्थितः प्राप्तः अपि नीचैः गन्धर्वादिगायकवादुकैः प्रणीतं सम्पादितम् पुत्रम्
पुतादृशम् मङ्गं पराजयम् इह इदानीम् किम् कुतो भजसे ? वीरानां बंधो जातो
।हुनिभ्रातृमियुक्तो राज्याधिकृतनया मन्थसक्तिमन्महोऽपि स्वमेवं वैगिकैः कथं
पराजयसे, अनुचितमाश्रयंकरं चेदं घृणानिन्दयः, पुतादृशसत्पार्यत्पानुचिनत्वं
अमर्षयितुमाह—राजन्यानामिति । राजन्यानां अद्रियाणां परपरिभवोऽन्यैः कृतः
पराजयः कीर्तयैषामः राजपक्षमा अयरोगतुल्यो विनाशक इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

कुल पूरु प्रच्युति वीर्णके दाग गिमुवन प्रथित हनारे इन चन्द्रवर्धनं निन्दानवे
अनुजोंके साथ पैदाहोकर और गल्या नद होनेके सैन्य शक्ति सम्पन्न होकर भी तुन
इत प्रकार नीच गाणकों द्वारा किये गये पराजयको कैसे जात हो जाते हो ? यह तुम्हारे
छिये अहित नहीं है. अद्रिनोका दुर्गों द्वारा पराजित होना उसकी कीर्तिके लिये
अपरीण है, विनाशक है ॥ ६६ ॥

इत्थं निगद्य सरलेन युधिष्ठिरेण

बन्धाद्विमुच्यं बकविद्विपता विनुष्यः ।

मानं च्युत भृगयमाण इवातिनन्नो

वाचंयमेन स ययौ महता बलेन ॥ ६७ ॥

इत्यनिति । सरलेन कोमलहृदयेन युधिष्ठिरेण इत्यन् उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा
बकविद्विपता बकासुरसंहारकर्मीमद्वारा बन्धात् गन्धर्वकृतसंयमनात् विनुष्य
बिभोच्य विषष्टः गन्धुमाश्रितः स दुर्घोषनः च्युतम् अष्टं मानं स्वगौरवं भृगयमाणः
अन्विष्यन् इव अतिनन्नः नअशिरस्को नृत्वा वाचंयमेन पराजयकृतलजया त्यक्त-

गर्भमवशा नृकोमूलेन महता बलेन सैन्येन सह ययौ प्रतत्ये । मानं सुगयमानं
ह्येति हेतुञ्जिहा ॥ ६० ॥

लोक इव सुविधिते इत प्रकार कहकर नीचेके द्वारा दुर्योधनका वन्दन सुनवा
दिया और उसे जानेकी आज्ञा देती, अनन्तर दुर्योधन शिर नीचा किये पराजयकी
लज्जासे नृक बनने बही लेनके साम चल पड़ा, वह इत तरह शिर झुकाने चला रहा
क मानो अपने लोभे हुए गौरवको हूँद रहा हो ॥ ६० ॥

यं प्रायं बहुमिच्छन्ति जना जीवितुमुत्सुकाः ।

उपाविश्वत्तमेवासाँ पयि प्रापान्तमुष्णितुम् ॥ ६१ ॥

यं प्रायन्ति । जीवितुं प्राणान् धारयितुमुत्सुकाः इच्छन्तो जनाः ये प्रायन्
वयः बहुन् ननेकवर्षभ्यापिनमिच्छन्ति, तमेव प्रायं निरशनव्रतम् वसाँ दुर्योधनः
पयि मत्तं प्राणान् लसुञ्चितुम् त्यक्तुम् उपाविश्वत्तं धारयामास । लघनाशयः—
लज्जा बोलनेझुका बहुं प्रायं वयः कामयन्तेष्यं पुनर्दुर्योधनः प्राणान् हातुं पयि
प्रायश्च निरशनव्रतमङ्गीकार । प्रायस्य जीवनसाधनस्यापि मृत्युसाधनतयास्वीकार
इति विद्वन् । प्रायसत्वेन निरशनव्रतस्य ग्रहणे च विरोधपरिहारः । लज्जाशय-
शयैः पयि स्वं समापयितुमिच्छन्तिस्मेति तात्पर्यम् । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्या-
नरुणच्युतु' इति वैजयन्ती ॥ ६० ॥

लोक जानेकी इच्छासे जित प्रायश्चरन्तों बहुत चाहते हैं, लोग जानेके लिये प्राय
वयसों अथिक्ता चाहते हैं, दुर्योधनने अपने प्राण विसर्जित करनेकी इच्छासे वसी प्राण-
अनशनको मर्त्य बनना । लज्जासे मरे बनने द्वारा प्राण त्यागना चाह । ॥ ६० ॥

तस्मिन्व्रते स्वपनलक्ष्यसुरारिमाह्यत्त्यागे तनोस्तदनु वन्धुतया निषिद्धः ।
तस्माद्धनात्पुनरपि प्रतिपद्य वैर्यं धृष्यद्भृतो निवृत्ते कुरुराजधानीम् ॥ ६१ ॥

तस्मिन्व्रते । तस्मिन् प्रायो पवेशने जनशनेच्छाल्लवधरूपे व्रते नियमे स्वप्ने
स्वपने लक्ष्यं प्राप्तं सुरारिः अलक्षुसाये राजस्य साह्य साहायकं येन तादृशः
स्वप्नावगतालक्षुसादिसाहायकः, तदनु तस्याहाय्यप्राप्तिसाक्षाश्रवणानन्तरम् वन्धु-
तया स्वभ्रातृवर्गेण तनोस्त्यागे मरणे निषिद्धः निवारितश्चासाँ दुर्योधनः वैर्यं प्रतिपद्य
कालाद्य तस्माद् वनात् हैताल्पाज्जाननात् पुनरपि धृष्यद्भृतः शत्रुपक्षानवतुरङ्ग-
सैन्यः कृत्वाजधानीम् हन्तिनाशुरीम् निवृत्ते परावृत्तः प्रायोपवेशनमाक्षितो
दुर्योधनः कदाचिदलक्षुसादिनां राजसैत्त्वसाहाय्यं करिष्याम इत्यारवात्तनं स्व-
प्येऽधिगत्य आतृभिर्मरणादायमानाः सन् पुनरपि ससैन्यः स्वां राजधानीं प्राह-
वानिति भावः ॥ ६१ ॥

एत प्रायो पवेशनं वनरुक्ते स्वप्ननयने अलक्षुसादिराशनेने दुर्योधनको

सहायताका आश्रासन दिया, तब उसके बाद उसके भार्योंने दुर्घोषनने प्राणत्याग करनेसे रोका, और उनकी वान मानकर दुर्घोषनने गरजती हुई सेनाके साथ फिरसे कुरुओंकी रान्धानों हस्तिनापुरमें प्रवेश किया ॥ ६९ ॥

कदापि मा बन्धय गायकैर्मामितीव हृव्यैरमृतायमानैः ।

सप्रीणयन्निन्द्रमथाभिमतनी स पौण्डरीकं क्रतुमाजहार ॥ ७० ॥

कदापीति । अथ राजधानीप्राप्तेः पश्चात् अभिमानी मानघनः सदुर्घोषनः हे इन्द्र, इतः परम् एतत्परतः मां कदापि गायकैः गन्धर्वैः मा बन्धय न संयमय इतीव एतदर्थमिव अमृतायमानैः सुधासङ्घैः हृव्यैः हृवनीयद्रव्यैः इन्द्रं सप्रीणयन् प्रासादयन् पौण्डरीकं नाम क्रतुं यज्ञम् आजहार कृतवान् । इन्द्रो मां पुनरपि गन्धर्वैर्मा बन्धयत्वितौव सुधासदृशहृद्यैरिन्द्रमारोपयस्वसौ दुर्घोषनः पौण्डरीकं नाम यज्ञमनुष्ठितवानिति भावः ॥ ७० ॥

हे इन्द्र, आप फिर कभी मुझको अपने गायकों द्वारा नहीं बंधवायें, इसी प्रार्थनाके साथ अनृत सनान स्वादिष्ट हृव्यद्वारा उत्तम इन्द्रकी प्रसन्न करनेके लिये पौण्डरीक नामक यज्ञका अनुष्ठान किया ॥ ७० ॥

भूपोऽपि तां वनसुवं प्रविहाय भेजे भूयः स काम्यकतपोवनमण्डलानि ।
किर्मीरनाशमुदिताखिलतापसौघस्वाध्याययोधमुखरीकृतदिङ्मुखानि ॥७१॥

भूपोऽपीति । सः प्रसिद्धः भूपो राजा युधिष्ठिरः अपि तां वनसुवं द्वैतवनसूम्नि प्रविहाय त्यक्त्वा किर्मीरस्य तदारुपराक्षसस्य नाशेन भीमकृतेन वधेन मुदिताः प्रसन्ना ये तापसौघाः सुनिरुमुदयास्तेषां स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन मुखरीकृतं सशब्दं दिङ्मुखं दिशावकाशो यत्र तानि तथोच्छान्ति काम्यकतपोवनमण्डलानि काम्यकनानक तपोवनानि भेजे प्राप । राजायुधिष्ठिरः पुनरपि काम्यकवनमागतः, तत्र स्थितस्य सुनिजनोपद्रवकारिणो राक्षसस्य किर्मीरस्य भीमेन वधे कृते प्रसन्ना मुनयः स्वाध्यायेन तदिशावकाशान् मुखरयन्तित्नेति भावः ॥ ७१ ॥

अपनी दयालुताके लिये प्रसिद्ध राजा युधिष्ठिर जिस काम्यक तपोवनमें आगये, वहाँ किर्मीरनामक राक्षसके भीमद्वारा निहत हो जानेसे प्रसन्न मुनि-जन अपने स्वाध्याय द्वारा दिशाओंको सुनरित कर रहे थे ॥ ७१ ॥

मृदुभिर्वनत्रल्लिकन्दमूलैर्विहिताविध्यविधिः स तत्र पार्यः ।

स्थितिमाचरति स्म हृष्टचेतास्त्वृणविन्दोर्धचने तपोवने च ॥ ७२ ॥

मृदुभिरिति । तत्र काम्यकतपोवनमण्डलेषु सः पार्यः युधिष्ठिरः मृदुभिः अकशेरैः कोमलैः वनत्रल्लिकन्दमूलैः वनभवानां लतानां कन्दमूलैः कन्दैर्मूलैश्च विहिताविध्यविधिः कृतसत्कारः सन् हृष्टचेताः प्रसन्नः सः तृणविन्दोः तदारुस्य मुनेः

वने वाधि स्थितिम् निष्ठाम आदरम् आचरति स्म, तपोवने च तदीयतपस्या-
ग्रमे स्थितिं निवासं च आचरति स्म । काम्यके मुनिभिः कन्दमूलादिना मुनिजनैः
सर्वस्त्रिपभागो युधिष्ठिरत्वंविन्दोर्नाम मुनेराग्रमे तद्वचनमाद्रिपमाणस्तस्यौ इत्या-
क्षयः । कौषण्डसिकं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

उत्त क्रान्त्रक वनमें मुनेयोंने नवीन नवीन लवा कन्दमूल आदिसे युधिष्ठिरका
आदिपन-तत्कार किया, आतिथ्य स्त्राणसे प्रसन्न होकर वह युधिष्ठिर त्वाविन्दु नामक
मुनिसे आश्रममें इनकी वक्तिपर आस्था कावे-उदका क्वना मानकर-रहने लगे ॥ ७२ ॥

प्रासूत या सदसि पट्टपटीसंख्याः

सैषा समागतवतीति सकौतुकाक्षयः ।

वेणीधरामुदजसीमनि याज्ञसंज्ञौ

विस्मित्य वल्कलधस ददृशुर्गृहिण्यः ॥ ७३ ॥

प्राप्तवति । या द्रौपदी सदसि द्यूतसभायां दुःशासनकनूकवस्त्रापहारकाले
वसङ्गयाः अनन्तरया गगयितुमशक्त्याः पट्टपटीः कौशेयवस्त्राणि अमृत प्रकटीकृत-
वती, सैषा द्रौपदी समागतवती वस्त्रायाता इति सकौतुकाक्षयः उल्कण्ठितदृष्टयः
गृहिण्यः मुनिदाराः उदजसीमनि पर्णशालापरिसरभूमौ वेणीधराम् मुक्तकेशीं वल्क-
लधसं वल्कलपरिधानाम् याज्ञलेनीं द्रौपदीम् विस्मित्य आश्चर्येण दृष्टुः । या
द्रौपदी द्यूतसभायामनन्तं कौशेयपट्टराशिमात्रिभवावयत्सेयं समागतवतीतितदृश-
नोल्कण्ठिता मुनिस्त्रियो यदोदजसमीपे मुक्तकेशीं वल्कलधारिणीं च द्रौपदीम्-
पर्यस्तदा तासां महान् विस्मयो जातः, अनन्तरवस्त्रप्रकटनशक्त्या अपि वल्कल-
परिधानत्वं तासां विस्मयमवजदित्वर्यः ॥ ७३ ॥

वित्त द्रौपदीने द्यूत सभामें अक्षय्य रेशमी सादियों उत्पन्न की थीं, वही द्रौपदी यहाँ
पर आ गई हैं इस बातकी सुनकर उन्हें देखनेके लिये आश्चर्यजनकवाली मुनिलक्षणों
सब पर्णशालके समीपमें मुक्तकेशी (दुःशासनवधपर्यन्त केश नहीं बांधनेकी प्रतिशान्के
कारण खुले बालों वाली) तथा वल्कधारिणी उत्त द्रौपदीकी देखती थीं तब उन्हें वदा
आश्चर्य होता था जिनने इतने बल उत्पन्न किये उसे वल्कल पहनना पड़े यह आश्चर्यकी
वस्तु तो थी ही ॥ ७३ ॥

उत्ताहृद्दे करेऽस्यां विविधवनभवं कन्दमूलोपहारं

दातुं लज्जापयोधेस्तलमभिममृशुर्धर्मद्वारा मुनीनाम् ।

यस्य स्पर्शानुभावादविरतमुदितैः पायसैरेव दिव्यैः

किंचिद्भाण्डं वनान्ते तनुमतिथिजनस्यातनोदन्यथार्थाम् ॥ ७४ ॥

१. 'स्वादिविध' ।

२. 'तत्रान्तरे-दिशि दिशि' । इति पा० ।

तत्तादृश इति । यस्य द्रौपदीकरस्य स्पर्शानुभावात् स्पर्शमाहात्म्यवशात् अवि-
रतम् अखिलेऽपि काले उदितैः प्रकटीभूतैः दिव्यैः असाधारणैः पायसैः परमान्नैः
एष किञ्चित् अतितुच्छपरिमाणं भाण्डं रविप्रदत्तं पात्रम् वनान्ते वने अतिथिजनस्य
तनुम् देहम् अन्ययार्थाम् विरुद्धार्थाम् अकृशाम् स्थूलाम् अतनोत् अकृत, तत्ता-
दृशे स्वमाहात्म्यवशात् स्पर्शमात्रेण क्वचन पात्रेऽति स्वादुपायसपूर्णात्वमुद्भावयितुं
समर्थे अस्याः द्रौपद्याः करे मुनीनां धर्मदाराः स्त्रियः विविधवनभवं नानाजातीयकं
वन्यं कन्दमूलोपहारं कन्दमूलकल्पितमुपायनं दातुं लज्जापयोधेः लज्जासागरस्य
तलम् अन्तस्तलम् अभिममृशुः स्पृष्टवत्यः अयमाशयः—यो द्रौपद्याः करः स्वस्प-
र्शमात्रेणातिलघुनि पात्रे तादृशं माहात्म्यमुद्भावयति येन तत्पात्रं सर्वदा परमाश-
पूर्णमेवातिष्ठते, यत्परमान्नमाकण्ठमभ्यवहरन्तश्चातिथिजनाः स्वतनोस्तनुत्वमप-
नयन्ति, तत्रैव तस्याः करे वन्यं कन्दमूलादिसमर्पयितुं प्रवर्त्तमानामुनिस्त्रियः
लज्जापयोनिधेरन्तस्तलं प्रापुः लज्जासागरं ममञ्जुरित्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः,
सप्तधरावृत्तम् ॥ ७४ ॥

जिसके स्पर्शके प्रभावसे एक छोटेसे पाक-पात्रसे सतत निकलने वाले विलक्षण पर
मात्रकी खाकर अतिथिजन 'अपने तनु-शरीर-को विरुद्धार्थक-अतनु-स्थूल-वनाया करते
हैं, वसी द्रौपदीके हाथोंमें जङ्गली कन्दमूलोंका उपहार देती हुई मुनि ललनायें लज्जा
सागरकी तहकी स्पर्श करने लग जाती थीं, उन्हें उस समय बड़ी लज्जाका अनुभव
होता था-न्यों कि जो हाथ छू भर देनेसे एक मामूलीसे पात्रमें ऐसा जादू पैदाकर
दे सकता है कि वह परमाश्रसे भरा ही रहे चाहे जितना खर्च किया जाय, उस हाथ पर
एम यह मामूली सा कन्दमूलोपहार रख रही है वे ऐसा समझती थीं ॥ ७४ ॥

दिशि दिशि मृगयायै तेषु यातेषु जातु

स्वयमुटजमवाप्तः सोमकेन्द्रात्मजायाः ।

लपनशशिमहिम्ना लङ्घयामास वेलां

तरलितमकराङ्कस्तत्क्षणं सिन्धुराजः ॥ ७५ ॥

दिशिदिशीति । जातु कदाचित् तेषु युधिष्ठिरादिषु पाण्डवेषु दिशि दिशि भिक्षेषु
दिविभागेषु यातेषु गतेषु स्वयम् आत्मनैव उटजम् युधिष्ठिरस्य पर्णशालाम्
अत्राप्तः सिन्धुराजः जयद्रथः सोमकेन्द्रात्मजायाः द्रुपदसुतायाः लपनशशिर्नो मुख-
चन्द्रस्य महिम्ना सौन्दर्यातिशयेन तरलितः क्षुभितः प्रवृद्धः मकराङ्कः कामदेवो
यस्य तथाभूतः सन् वेलां परस्त्रियोऽप्राप्तताया मर्यादम् तत्क्षणं सपदि लङ्घया-
मास अतिक्रान्तवान् । तं बलाद्गृहीतवानित्यर्थः । सिन्धुराजः समुद्रः चन्द्रदर्शनेन
वेलां लङ्घयतीति, तस्य च समुद्रेलतायां तदङ्गभूतामकराः क्षुभ्यन्तीति च प्रती-

यत्ने । यथा चन्द्रदर्शनेन समुद्रो वेलां सीमानं जहाति, तथा द्रौपदीमुखं हृष्टा जय-
द्रथः कामाकुलः मन् मर्यादासुल्लङ्घ्य तां बलाद् गृहीतवानिति भावः । अत्र द्विती-
यार्यस्य ध्वनिरेव । मालिनीवृत्तम् ॥ ७५ ॥

किंसी समय युधिष्ठिर आदि पांचो पाण्डव शिकारके लिये यत्र-तत्र चले गये थे,
तब सिन्धुराज जयद्रथ आश्रममें आया, उसने द्रौपदीका मुखचन्द्र देखा, उसका
कामदेव क्षुभित हो उठा, और उसने तत्काल पर स्त्रीको छूना मना है इस मर्यादाका
उल्लङ्घन कर दिया, अर्थात् उसने बलात् उसको पकड़ लिया । समुद्र भी चन्द्रमाके
देखने पर वेला-तटको पार कर जाता है और उसके मकर क्षुभित हो उठते हैं ॥ ७५ ॥

ततः क्रन्दन्तीं कुररीमिव निन्दन्तीमेनां पुरस्तादधिरोप्य सूतकर-
तोन्नदण्डाध्यापितवेगतन्त्रपारीणरथयेन घनतरजर्घनपयोधरभाराक्रमण-
विनम्रीकृतपूर्वभागतया पार्थदर्शनशङ्कया निकुञ्जीभूयेव धावता शताङ्गेन
निमिषचूषितपरिणाहवनीपथं जयद्रथं पुनरप्याश्रमपदमाश्रित्य निशमित-
प्रमदावार्तेन पार्थेन दावार्तेनेव पूर्वजेन नियुक्तो जटारिकिरीटिनौ रोष-
विद्रुमलताकिसलयैरिव लोचनैः शरासनं विकीर्य मृगयानिवृत्तमात्रेण
चरणेन द्रुतमन्वद्रवताम् ॥

तत इति । ततः जयद्रथेन ग्रहणे कृते क्रन्दन्तीम् रोदनपरायणाम् कुदरीम्
उत्क्रोशपक्षिणीम् इव निन्दन्तीम् तदीयमाचरणं गर्हयन्तीम् एनाम् द्रौपदीम् पुर-
स्तात् स्वाग्रभागे अधिरोप्य उपवेश्य सूतकरे सारथिहस्ते (स्थितेन) तोन्नदण्डेन
कशया अध्यापितं यद् वेगतन्त्रं वेगेन प्रस्थानविद्या तत्पारीणाः तत्पारगामिनः
रथ्याः अश्वा यस्य तादृशेन सूतकशाघातवशाद् अतिवेगचलितेन अश्वसमुदयेन
युक्तेन, (द्रौपद्याः) घनतरयोः अतिविशालयोः जघनपयोधरयोः नितम्बस्त-
नयोः भारेण गौरवातिशयेन यद् आक्रमणम् अभिभवस्तेन विनम्रीकृतपूर्वभाग-
तया नमिताप्रदेशतया (द्रौपद्याः पुरोनिषण्णतया पुरो देशस्य नतत्व बोध्यं
तस्यैव भागस्य तज्जघनस्तनभाराक्रान्तत्वात्) पार्थदर्शनशङ्कया मृगयानिवृत्त-
युधिष्ठिरादिकत्तुकदर्शनभयेन इव निकुञ्जीभूय खर्वाभूय धावता (अन्योऽपि कस्या-
पि शत्रोर्दर्शनं परिजिहीषुः रर्वाभूय गच्छति, तद्गज्जयद्रथस्यन्दनमपि द्रौपद्या
जघनस्तनभारेणाक्रान्ततया नतीभूय धावति मन्ये मृगयाऽऽगतपार्थभयेनेव खर्वा-
भूय धावतीतिभावः) शताङ्गेन स्यन्दनेन निमिषचूषितपरिणाहः अल्पकाललङ्घित-
विस्तारः क्षणतीर्णः वनीपथो घनमार्गो येन तं जयद्रथं-पुनरपि आश्रमपदम् आ-

१. 'रुदतीम्' । २. 'तज्जघन' । ३. 'भूत' । ४. 'वार्तेन दावार्तेनेव' ।

५. 'अवकीर्य' । ६. 'मृगयाविहारनिवृत्त' । ७. 'अन्वदुद्रवताम्' । इति पा० ।

श्रमभुवम् आधिप्य प्राप्यनिशमितप्रमदावात्सेन श्रुतद्रौपदीहरणवृत्तान्तेन दाका-
सेन वनवद्विपीडितेन इव पूर्वजेन ज्येष्ठभ्रात्रा सुधिष्ठिरेण नियुक्ती आविष्टौ जटारिः
जटाखयराक्षसहन्ता भीमः किरीटी अर्जुनश्च तौ रोषविद्रुमलतायाः क्षीपलपप्रबाल-
वल्त्याः किसलयैः नूतनपल्लवैः इव अतिरक्तैः लोचनैः नयनैः शारासनं चार्षं
विकीर्यं त्रिस्फाल्य मृगयानिघृत्तमात्रेण तत्कालपुत्राखेटतो निवृत्तेन चरणेन पाद्रेण
द्रुतम् शीघ्रम् अन्वद्रवताम् अनुगतवन्तौ, जयद्रथं ग्रहीतुं चलित्वाविर्ययः । उच्ये-
षाऽलङ्कारः ॥

इस तरह पकड़ी जाने पर कुरुरी नानक पछिगीकी तरह रोती तथा जयद्रथकी
निन्दा करती हुई द्रौपदीको आगेमें बैठाकर—सूतके करमें वर्त्तन—चाडुक द्वारा पढ़ाई
गई वेग विषा तेजीसे दौटना रूप विषाके पारगामी घोड़े वाले—विशाल नितम्ब तथा
स्तनके भारके कारण बोझिल द्रौपदी द्वारा पूर्व भागमें आक्रान्त होनेके कारण झुक
कर चलते रथसे—जो रथ ऐसा प्रतीत होता था—भारों पार्श्वके देखनेके मयसे झुककर
चलता हो, झटसे पारकर लिचा ई वनमार्गकी लम्बाईको जितने देते जयद्रथका—
मृगयासे लौटकर आश्रममें आने पर द्रौपदी हरण वृत्तान्त सुननेके बाद वनाग्नि
पीडितकी तरह दुःखी सुधिष्ठिर रूप ज्येष्ठ भार्गवी आश प्राप्त करके रोष रूप
विद्रुमलताके पछड़ समान रक्तवर्ण नयनों वाले तथा दनुष चढ़ाये हुए भीम और अर्जुनने
भभी अभी शिकारसे लौटे हुए चरणोंसे तेजीके साथ पीछा किया ।

ततः क्षणादेव कर्णपूरवनकुसुमसौरभजिघ्रत्सिञ्जिनीकेन धनंजयेन
सपत्राकृतो धृतत्रासतया विनयविपर्ययो विद्यामिव कृष्णां विमुच्य कृत-
पलायनः स दुर्मथा पुरःप्रधावितेन मागधविरोधिना रुह्ये ॥

ततः अनुधावनानन्तरम् क्षणात् एव त्वरितम् एव कर्णपूरवनकुसुमस्य कर्णे-
ऽन्तंसभावेनावस्थापितस्य काननपुष्पस्य सौरभं सुगन्धं जिघ्रन्ती अनुभवन्ती-
शिञ्जिनी ज्या यस्य तेन तयोक्तेन कर्णान्ताकृष्टधनुःप्रत्यञ्जेन धनञ्जयेन अर्जुनेन
सपत्राकृतः भेत्तुं लक्ष्मीकृतः धृतत्रासतया भीततया—विनयविपर्ययः अविनयः
विद्याम् इव कृष्णां द्रौपदीं विमुच्य विहाय—कृतपलायनः पलायितः सः दुर्मथाः
नीचमतिर्जयद्रथः पुरः प्रधावितेन अग्रे गतेन मागधविरोधिना जरासन्धशशुणा-
भीमेन रुह्ये अवरुद्धः धृतः ।

इसके बाद कानमें लटकते हुए वनकुसुमकी सुगन्ध ग्रहण कर रही है प्रत्यक्षा दौरी-
जितकी—ऐसे कर्णान्ताकृष्ट धनुषवाले अर्जुन द्वारा लक्ष्य बनाया गया अतः भीम
जयद्रथ द्रौपदीको छोड़कर भागा, जैसे अविनय विधाको छोड़ देता है, उस भागते हुए
जयद्रथको आगे दबकर जरासन्धके शत्रु भीमने रोक लिया ॥

कचे गृहीत्वा भुवि पातितस्य कठोरचारित्रपरस्य शत्रोः ।

संताडने मारुतिरात्मपाणेः सच्छात्रयामास पद् च वामम् ॥ ७६ ॥

कचे इति । मारुतिः वायुसुतो भीमः कठोरचारित्रपरस्य अतिनिघ्नपरस्त्रीहरण-
रूपकार्यप्रवृत्तस्य कचे केशदेगे गृहीत्वा आदाय भुवि पृथिव्यां पातितस्य तस्य
शत्रोः अहिताचरणपरतयाऽहितस्य जयद्रथस्य सन्ताडने कर्त्तव्ये आत्मनः पाणेः
स्वहस्तस्य वामम् पद्म् निजं सभ्यं पादम् सच्छात्रयामास सहाध्यायिनं चक्रे,
यथैव हस्तेन ताडयामास तं तथैव वामपादेनापीति भावः ॥ ७६ ॥

अत्यन्त निन्दनीय कार्यमें तत्पर उत्त जयद्रथकी चौटी पकड़कर भीमने उत्ते
जनीन पर गिराकर जड़ जोरोंसे पीटनेका काम शुरू किया, तब उत्त पीटनेके काममें
उन्होंने अपने हाथके साथ बायें पैरसे नां काम लिया, पीटनेमें उन्होंने बायें
पैरको अपने हाथका सहाध्यायी बनाया, हाथसे तथा बायें पैरसे—दोनोंसे—चूब
मरन्मत् को ॥ ७६ ॥

सौवीरभर्तुरथ मूर्धनि पञ्चचूडाः

क्लृप्ताः क्षुरेण पवनात्मभुवा विरेजुः ।

इङ्गालधूमकलिका इव शान्यतोऽन्त-

त्रासान्बुभिः स्मरशरानलपञ्चकस्य ॥ ७७ ॥

मीदीनेति । अथ यगेच्छताडनानन्तरं सौवीरभर्तुः सिन्धुराजस्य जयद्रथस्य
मूर्धनि भस्तके पवनात्मभुवा वायुपुत्रेण क्षुरेण तद्दाख्यवाणभेदेन क्लृप्ताः निर्मिताः
पञ्चचूडाः शिखाः (सर्वत्र केशांश्छित्त्वा पञ्चस्थलेषु नुक्ताः केशराशयः पञ्च) अन्तः
हृदये त्रासान्बुभिः प्राणभयरूपवारिभिः शान्यतः निर्वाणं प्राप्नुवतः स्मरशरानल-
पञ्चकस्य कामवाणवद्विपञ्चकस्य (कामस्य पञ्चवाणतया तत्प्रहारपञ्चकेन जनि-
तस्य पृथक् पृथक् पञ्चविधस्य वामनावहेः) इङ्गालधूमकलिकाः इङ्गालधूमप्ररोहा इव
विरेजुः । अयमाशयः—भीमो नृशं ताडयित्वा क्षुरेण शिरो मुञ्चयित्वा जयद्रथस्य
शिरसि यत्र-तत्र पञ्च चूडाः क्लृप्तवान्, तादृचूडास्तस्यान्तर्हृदि निर्वाणं भजतः
कामान्निपञ्चकस्य धूमशिखा इव विरेजुः इति । उच्छेत्ताऽलङ्कारः ॥ ७७ ॥

गार पीट करनेके बाद भीमने जयद्रथके शिरकी क्षुरनामक वाणसे मूँड़कर उसने
पांच शिखायें बना दीं, वे शिखायें ऐसी लगती थीं, मानों वासुत्य जलके संपर्कसे
उसके हृदयमें वर्त्तमान कन्दर्पके पांच दागों द्वारा लगाई गईं पांचों आगे बुल रही हैं
उन्हेंकी धूमराखि ऊपरकी ओर उठ रही हैं ॥ ७७ ॥

विमतमनुजनीतं वीज्य भूपः स्मितात्स्यः

कृतनतिशिरसं तं केशसारे हृतेऽपि ।

त्वदसुहरगमार्गे दुःशालैवार्गला नः

कचिदपि कुरु मैवं कुत्सितेत्युत्ससर्ज ॥ ७२ ॥

विमतमिति । भूपः राजा युधिष्ठिरः अनुजनीतम् भीमार्जुनरूपस्वानुजन्मभ्यां समीप प्रापितम् केशभारे केशपाशे हते छिन्ने अपि लज्जावशात् कृतनतिकारिषं मतमस्तकं तं विमतं शत्रुं जयद्रथं वीक्ष्य दृष्ट्वा स्मितात्प इष्यद्वासयुक्तवदनः सन् त्वदसुहरगमार्गे स्वप्राणहरणवर्त्मनि दुःशाला नाम धृतराष्ट्रपुत्री नः अर्गला रोषिका यमूव, (दुःशालावैवन्मनयादेव स्वामधुना जीवन्तं त्यजामि) हे कुरिसत नीच, कचिद् अपि कदापि एवं (यथा मदाश्रमे कृतवानसि) ना कुरु नाचर इति उक्त्वा उरसस्तर्जं त्यक्तवान् । इतः परं कदापीदृशं नानुष्ठेयमिति कथयित्वा बन्धनान्मोचयित्वा च गन्तुमनुज्ञातवानिति भावः ॥ ७२ ॥

इसके बाद अपने छोटे भाई भीम तथा अर्जुन द्वारा समीप लिये गये केशके बलर जाने पर भी लज्जावश शिर झुकाकर खड़े हुए शत्रु जयद्रथको देखकर युधिष्ठिरने सुत्कारकर कहा कि तुम्हारे मार्गोंको हरण करनेसे हमको दुःशाला ही रोक रही है (दुःशाला नामक अपनी चचेरी बहनके विषया हो जानेके भयसे ही तुम्हारी जान नहीं ले रहा हूँ) नीच, जाओ, फिर कहीं पर देखा खराब काम नहीं करना, इस प्रकार कह कर युधिष्ठिरने बन्धन छोड़ दिया ॥ ७२ ॥

दीनधीः स तपसा हिमशैले हृक्पथं पुरहराद्गृह्यालोः ।

आददे वरमयो विजयौ द्वावन्तरेण युधि पाण्डवरोधम् ॥ ७६ ॥

दीनधीरिति । अयो युधिष्ठिरेण गन्तुमादिष्टः दीनधीः हतमतिः स जयद्रथः हिमशैले हिमालये तपसा तदीयतपस्याप्रभावेण हृक्पथम् नयनविपयत्वं प्रत्यक्षतां गृह्यालोः प्राप्तात् पुरहरात् महादेवात् द्वौ विजयौ जयं च विजयं च अन्तरेण विना युधियुद्धे पाण्डवरोधम् पाण्डवानामवरोधमात्रं वरमाददे प्राप्तवान् । तपस्यावशाद्दृष्टिविपयतां गतशिवस्तस्मै पाण्डवांस्तुं युद्धे रोद्धुं प्रभविष्यति परमर्जुनं न रोद्धुं शक्यसे, विजयं च पाण्डवेषु न प्राप्स्यसि इति मात्रं वरं दत्तवानिति भावः ॥ ७६ ॥

युधिष्ठिर द्वारा छोड़ दिये जाने पर उस नीच मति जयद्रथने विनालय पर्वत पर वनसा द्वारा शिवको ज्ञातात् कल्के वनसे वरदान प्राप्त किया कि अर्जुनके अतिरिक्त पाण्डवोंको मैं युद्धमें रोक नहीं, दो विजय-रथ जय दूसरे अर्जुनके अतिरिक्त पाण्डवोंको मैं लड़ाने में आगे नहीं बढ़ने दे नहीं देता ही वरदान प्राप्त किया ॥ ७६ ॥

पार्याश्च कृच्छ्रादुत्तीर्णा पार्यती प्राप्य रेभिरे ।

हेमन्तात्पद्भिर्नी मुक्तां हेलेरिव कराङ्कुराः ॥ ८० ॥

पार्याश्चेति । पार्याश्च युधिष्ठिरादयश्च कुन्तीपुत्राः कृच्छ्रात् जयद्रथकृतापहारक-
ष्टात् उत्तीर्णा निर्गतां पार्यति द्रौपदीम् प्राप्य हेमन्तात् शीततोः मुक्ताम् पद्भिर्नी कम-

लिनीं प्राप्य ह्येलेः सूर्यस्य कराङ्कुराः किराणा इव रेमिरे रतिमलमन्त । पद्मिनी-
मिव द्रौपदीम् हेमन्तादिव जयद्रथकृतापहारकष्टतो निर्गतां प्राप्य सूर्यकरा इव
पाण्डवाः परां रतिमापुरिति भावः ॥ ८० ॥

वैसे हेमन्त ऋतुसे मुक्ता कमलिनीको पाकर सूर्यके कर रतिको प्राप्त करते हैं उसी
तरह जयद्रथकृतापहार कष्ट से छुटी द्रौपदीको प्राप्त करके पाण्डवोंको वही रति-आनन्द-
मिली ॥ ८० ॥

तत्रान्तरे ज्वलितवर्णवपुः कदाचि-

दङ्क्षेपु शब्द इव कर्णमवाप्य रात्रौ !

भासत्पतिः कृतनमस्करणाय तस्मै

प्रेम्णाशियः प्रणिजगाद् यवीयसीं गाम् ॥ ८१ ॥

तत्रान्तरे इति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेवकाले कदाचित् रात्रौ ज्वलितवर्णवपुः
प्रकाशमानशरीरः भासात्पतिः सूर्यः—अङ्क्षेपु करणादिषु शब्दः कर्णम् श्रोत्रेन्द्रियम्
इव अङ्क्षेपु तन्नामकदेशमेदेषु कर्णं नाम राजानं प्राप्य आसाद्य कृतनमस्करणाय
प्रणताय तस्मै कर्णाय प्रेम्णा स्नेहेन आशियः आशीर्वादस्य यवीयसीं कनिष्ठां
पश्चाद् भवां गाम् वाचं प्रणिजगाद् उक्तवान् । यथा शब्दः सर्वेष्विन्द्रियेषु श्रोत्रे-
न्द्रियमेव याति, तथा ज्वलितवर्णदेहः सूर्यः कदाचिद्रात्रौ कर्णं नाम वीरमवाप्य तेन
प्रणतः सद्वाशीर्वादात् परतो वक्ष्यमाणप्रकारं वचनमुवाचेति भावः । श्लिष्टविशेषणो-
पमाश्लङ्कारः ॥ ८१ ॥

शब्द जैसे सभी अङ्गोंमें श्रोत्र रूप अङ्गको ही पहुँच जाता है, उसी तरह प्रकाशमान
शरीर सूर्य कदाचित् रातके समय अङ्गदेशमें वर्तमान राजा कर्णके पास पहुँचे, कर्णके
द्वारा नमस्कार किये जानेके बाद आशीर्वाद के उपरान्त सूर्यने कर्णसे निम्नोक्त
वात कही ॥ ८१ ॥

अहमहरधिनाथोऽनुग्रहान्मे पृथाया-

मयि जननमगास्त्वं वत्स ! कोशो गुणानाम् ।

तदिदमिह रहस्यं शासने गृह्यतां मे

तनयकुशलयोगे तातपादा यतन्ते ॥ ८२ ॥

अहमिति । अपि वत्स, हे पुत्र, अहम् अहरधिनाथः दिनाधिपः सूर्योऽस्मि,
गुणानां शौर्योदार्यादीनां कोशः आश्रयभूतस्त्वम् कर्णः मे मम अनुग्रहात् कृपावशात्
पृथायाम् कुन्त्याम् जननम् उत्पत्तिम् अगाः प्राप्तवान् । तत् तस्मात् रहसि
एकान्ते इदं वक्ष्यमाणं मम तव जनकस्य सूर्यस्य शासनम् आज्ञा गृह्यताम्

१. 'अत्रान्तरे' । २. 'भासानिधिः' । इति पा० ।

कर्त्तव्यताऽभ्युपेयताम् तत्रार्थान्तरन्यासेन स्वल्पप्रतां समर्थयति—तातपादाः
पितरः तनयकुसुमयोगे पुत्रस्य शुभे यतन्ते प्रयत्नवन्तो भवन्ति । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । यतः पितरः पुत्राणां शुभमनुभूयान्तीति निब-
भोऽतोहं तवतातस्तवशुभमेव ध्यास्यामि, तेन मद्गुणं शासनं त्वयाऽवश्यमङ्गी-
कृत्तव्यं भवतीति भावः ॥ ८२ ॥

हे पुत्र कर्ग, मैं दिनका स्वामी चूर्ण हूँ । हमारे ही अनुग्रहवश तुमने कुन्तीसे जन्म
प्राप्त किया, इसलिये इस एकान्तमें तुम मेरी एक बात स्वीकार करो क्योंकि पिता
सदा पुत्रका कल्याण ही सोचा करते हैं, मैं तुम्हारा पिता हूँ, मेरी बात तुम्हारी भलाईका
ही कारण होगी ॥ ८२ ॥

सुखसंधानविश्लेषमुक्ते कवचकुण्डले ।

तवैते भूपण्ये शोभां तन्वाते परदुर्लभाम् ॥ ८३ ॥

मुक्ति । सुखयोः आद्यन्तभागयोः सन्धानविश्लेषान्याम् सन्धानपृथग्भावान्यां
मुक्तं रहिते अतिविलक्षणं नित्यसम्बन्धे न सन्धातुं नापि पृथक्कर्तुं शक्ये एते कवच-
कुण्डले तव भूपणे अलङ्कारमुक्ते परैर्दुर्लभां जनान्तरदुरापां शोभां दीप्तिं तन्वाते
कुर्वन्ति । एतान्यां नित्यानुपसक्तया सन्धातुं पृथक् कर्तुं चाशक्यान्यां कवचकुण्डला-
भ्यां तव परा शोभा जन्यत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आदिमें अथवा अन्तमें दोनों ओरसे जो न पहने जा सकते हैं और न उतारे जा
सकते हैं, जो नित्य संसक्त हैं, जिन्हें पहना उतारा नहीं जाता है, ऐसे यह कवचकुण्डले
दूसरोंके पास नहीं मिल सकते हैं, यह केवल तुम्हारी ही शोभावृद्धि कर रहे हैं । यह
कवचकुण्डल जो केवल तुम्हारे ही पास हैं, ऐसे है जिन्हें न तुम्हें कभी चौड़ना पहनना
पड़ेगा और न उतारना होगा, यह तुम्हारे जन्मके सङ्गी हैं, यह तुम्हारी शोभाके बढ़ाने
वाले हैं ॥ ८३ ॥

एतानि याचकमिह द्विजवेषगूढं

मा लब्धकामममराधिपतिं कृथास्त्वम् ।

आज्ञापथात्स्वलसि चेदगुमात्रमस्मा-

द्वेष्यो भविष्यसि सुखेन रणे रिपूणाम् ॥ ८४ ॥

एतानीति । एतानि त्वदीयानि सहजकवचकुण्डलानि याचकम् याचिष्यमाणम्
द्विजगूढ्वेषम् ब्राह्मणरूपं धत्वाऽऽमानं प्रच्छाद्यन्तम् अमराधिपतिम् इन्द्रम् इह
कवचकुण्डलाद्यनाविधौ त्वं लब्धकामं कृतार्थं मा कृथाः न सम्पादयेः, ब्राह्मणरूप-
तामास्यायैतानि तव कवचकुण्डलानि याचितुमागतायेन्द्रायैतानि न दद्या इत्यर्थः ।

आज्ञोऽङ्गुले प्रतिमाह—आश्रयति । चेत् यदि आज्ञायया मदादेकवर्त्मनः
अनुमात्रम् ईयदपि स्तवसि स्ववसे पर्दानं मदादेकमंसतोऽप्युक्त्यसि तदा रणे
युद्धे सुवेन अनायासेन रिपूणां शत्रूणां वधो भविष्यति कत्रवस्त्रां हन्तुं समयां
भविष्यन्ति । एतत्कवचकुण्डलायत्तं तवावप्यधमतो नैतान् ममाज्ञां कथमप्यति-
वर्तेया ह्युत्तमयः । 'एताति याचकम्' इत्यत्र 'अर्केनोर्भविष्यदावस्यर्धयो' इति
कृपेणो यथे प्रतिषेधः ॥ ८२ ॥

श्राद्धकं वेदने अनेको विनाकर देवेन्द्र इत कवचकुण्डलीको मार्गने तुन्दारे पास
आवेगे, तुम उनको इस विषयमें सफल-उपकवचकुण्डलदा कृपार्थ-नत बना देगा,
यह नद दे देना, यदि तुम हमारी इस निषेधादाका उलट्टन करोगे, यदि हमारी
बादर ध्यान न देकर अने यह कवचकुण्डल श्राद्धरूप धरकर आये हुए इन्द्रको
दे दोगे तो तुम्हें तुन्दारे शत्रु तुम्हें आसानीसे मार देंगे ॥ ८४ ॥

इत्थं निशम्य तां वाचं रावेयो रचितस्मितः ।

दर्पादखलिना साकमाददे प्रतिभाषितम् ॥ ८५ ॥

श्रवणिति । इत्थम् प्रोक्तप्रकारम् ताम् वाचम् सूर्यस्य गिरम् निशम्य सादर-
माकर्ण्य रचितस्मितः कृतहासः रावेयः कर्णः हयात् आनन्दोदयात् अञ्जलिना
नमस्कारसूचकमुद्राविशेषेण सह प्रतिभाषितम् अत्युत्तरम् आददे अग्राह, नम-
स्कृत्य प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

इस प्रकार सूर्य की बातें सुनकर और घोड़ा हँसकर कर्णने हाथ लोढ़नेके साथ प्रत्युत्तर
दिया, नमस्कार करनेके साथ उनकी बातका अग्राह दिया ॥ ८५ ॥

तवार्थमेति प्रयितेऽपि शब्दे समर्थमेत्यर्थिजनेषु दानम् ।

निषेवरूपे निदधाति मार्गे पदं कथं वा भवदीयजिह्वा ? ॥ ८६ ॥

तवार्थमेति । मम दानम् अर्थिजनेषु आर्यं श्रेष्ठं गच्छति, अहं याचकसुकुपायैव
ददानि, एतेनापात्रदानाप्रसक्त्या निषेधानौचित्यं व्यञ्जितम्, तव 'अर्थमा' 'यः
खलु ददाति सोऽर्थमा' इति प्रथितार्थे शब्दे नामनि प्रयितेऽपि प्रसिद्धे सत्यपि
भवदीयजिह्वा तव रसना निषेवरूपेऽर्थिने मा दाः इति प्रतिषेधात्मके मार्गे कथं
वा केन प्रकारेण पदं निदधाति ? अहं योग्यपात्रार्थैव ददानि, त्वं च स्वयमर्थमा
बहुदाता प्रसिद्धपति, तदेवमपि मां दानाश्रिपेदुं तव जिह्वा कथं प्रवृत्तेत्याश्रयम् ।
दातृश्रवस्य स्वयं दातृश्च निषेधो नोचित इति भावः । दातृदांतृश्रवस्य च पित्रा दात्रा
निषेधो विषमाउद्धारं सूत्रति ॥ ८६ ॥

मेरा दान सदा ही श्रेष्ठ वाचकके लिये हुआ करता है, तुम मुझे अनायदापी कहकर
नहीं रोक सकते हो । तुम सूर्य की अर्थमा-बहुदाता-श्रवसे प्रकारे बातें हो, फिर भी
तुम्हारी जीभ मुझे वाचकके प्रति निषेध प्रयोग करनेके लिये-वाचकको उदास करनेके-

स्यो प्रकृत होती है । तुम खुद दाताके नामते प्रतिद हो, मैं भी किसी अयोग्य पात्रको दान नहीं देता हूँ, फिरभी तुम्हारी जीम मुझे दान देनेते रोकनेके लिये चल रही है, यह आश्चर्य की बात है ॥ ८६ ॥

सततं सदर्थिसदसे बहु दातुं सकुतूहलस्य पुरुषस्य जगत्याम् ।

उदकोर्मिका करघृता हि विभूषा कनकोर्मिका तु परमङ्गुलिभारः ॥ ८७ ॥

सततमिति । जगत्यां लोके सदर्थिनां सदसे उत्तमयाचकसमूहाय सततं सर्वदा बहुदातुम् अनरणं दानं कर्तुं सकुतूहलस्य घृतोत्कण्ठस्य पुरुषस्य करघृता हस्तेज्वलम्बिता उदकोर्मिका दानजलदारा विभूषा तत्करभूषणम्, परन्तु किन्तु कनकोर्मिका हेमाङ्गुलीयकं तु अङ्गुलिभारः भारकारणम् । 'दानेन पाणिर्नतु कङ्कणेन' इत्यभियुक्तोक्तदिशा योग्यपात्रेभ्यो बहुदातुमुक्तस्य जनस्य तद्वस्तस्थितं दानजलमेवभूषणं भवति, हेमाङ्गुलीयकं तु भारभूतमेवेति भावः । 'ऊर्मिका त्वङ्गुलीये स्याद्वाची भङ्गित्तरङ्गयोः' इति वैजयन्ती । सुमङ्गुलीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—'सजसाः सगौ यदि सुमङ्गलिकेयम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ८७ ॥

इत संसारने योग्यपात्रके लिये सदा बहुतसा दान देनेकी इच्छा रखने वाले जनके लिये उत्तके हाथमें रखा गया दानजल ही उत्तके हाथको अलङ्कृत करता है, सोनेकी अंगूठी तो उत्तकी अङ्गुलियोंका बोझ है ॥ ८७ ॥

दिवसेश ! यः खलु शयः प्रतिकर्तुं घृतलालसो भवति नार्थिषु दैन्यम् ।

प्रतिपादयेत्स तु कथं पुरुषस्य प्रतिकूलवर्णनिजनामपदार्यम् ॥ ८८ ॥

दिवसेति । हे दिवसेदा, दिनपते सूर्य, यः शयः पाणिः अर्थिषु याचकजनेषु दैन्यम् दारिद्र्यम् प्रतिकर्तुं निरासयितुं दूरीकर्तुं घृतलालसः कामुको न भवति खलु यः पाणिर्याचकजनदैन्यनिराकरणाय उत्सुको न भवति—स तु पाणिः पुरुषस्य स्वस्वामिनो जनस्य प्रतिकूलवर्णं विपरीताशरं यच्चिजनामपदं स्ववाचकशब्दः 'शयः' इत्यस्य विपरीतार्थत्वे 'यशाः' इति पदं निष्पद्यते तदर्थं तद्वाच्यं कीर्तिरूपं वस्तु कथं प्रतिपादयेत् सम्पादयेत् ? यो हस्तो याचकजनदारिद्र्यधापाकर्मणि बद्धस्थो न भवति सः पुरुषस्य स्वनाम्नः 'शयः' इति पदस्य विपर्ययेण निष्पद्यस्य 'यशाः' इति पदस्य वाच्यमर्थं कीर्तिरूपं कथङ्कारं जनयेदित्यर्थः, संग्रहैकपरः प्रायः समुद्रोऽपि रसातले' इत्युक्तंवाददातुः कीर्तिर्न जायत इति भावः ॥ ८८ ॥

जो शय-हाथ-याचक लोगोंकी दानका दूर करनेके लिये उत्कण्ठित नहीं रहा करता है, वह अपने नातिके लिये अपना नाम 'शयः' उत्तको उलटाकर लिख देनेसे बना शब्द यशः उत्तका वाच्यार्थ हुआ कीर्ति, उत्तको किस प्रकार पैदा करे, बिना दान किये यश नहीं मिला करना है ॥ ८८ ॥

यश एव जन्मफलमात्मवतामिदमेषितव्यमति यन्नभरात् ।

अपि भूषितं गुणगणैरपरैरयशस्विनं न जगदाद्रियते ॥ ८६ ॥

यश एवेति । यशः कीर्तिरेव आत्मवताम् प्राणिनाम् जन्मफलम् जीवनसाफल्य-
करम्, अतः इदम् यशः अतियत्नभरात् अतिप्रयत्नात् पृषितव्यं कामयित-
व्यम् । जगत् संसारः अपरैः सुरूपध्वशौर्यादिभिः गुणगणैः गुणसमुदायैः भूषि-
तम् अलङ्कृतम् अपि अयशस्विनं कीर्तिवर्जितम् न आद्रियते न सम्मन्यते ।
प्राणिनां जन्मनः फलं यशः, अतस्तदर्थं यतनीयम्, अन्यगुणसद्भावेऽपि कीर्ति-
विरहे लोकः सम्मानदृष्टिपात्रं न भवतीति भावः । काम्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रमिता-
चरावृत्तम् ॥ ८९ ॥

यश ही प्राणियोंके जीवन का फल है, खूब प्रयत्न करके उस यशको एकत्र करना
चाहिये, यह संसार उस आदमीका आदर नहीं करता जो रूप, विद्या, धन आदि
गुणोंसे युक्त होकर भी यशसे रहित रहता है ॥ ८९ ॥

व्यापृता वितरणोपनिषत्सु व्याहरन्ति हि विपश्चिदधीशाः ।

स्पर्शनेन रहिताविति हेतोलुब्धकं च कुणपं च समानौ ॥ ९० ॥

व्यापृता इति । वितरणोपनिषत्सु दानरहस्यप्रतिपादकशास्त्रेषु व्यापृताः सतत-
परिशीलनजागरूकाः दानविधारहस्यज्ञातारः विपश्चिदधीशाः विद्वन्मुख्याः स्पर्श-
नेन दानेन रहितः शून्यः स्पर्शनेन स्पर्शनं च रहितः इति हेतोः लुब्धकम् धन-
लुब्धम् अदातारम् कुणपं शवं च समानौ तुल्यौ व्याहरन्ति कथयन्ति । दानम-
र्मज्ञाः पण्डिताः स्पर्शनेन दानेन रहितं कृपणं स्पर्शनेन स्पृश्यतया रहितं शवं च
स्पर्शनराहित्यहेतुना तुल्यौ भ्रुवतेऽतः शवलुस्या माभूमेत्यवश्यं दानं कर्त्तव्यमित्या-
शयः । 'स्पर्शानामास्तैस्पर्शादानयोः स्पर्शनं तथा' इति वैजयन्ती ॥ ९० ॥

दानशास्त्रके रहस्यको सतत परिशीलन करनेवाले पण्डितोंका कहना है कि स्पर्शन-
दानसे रहित लोभी पुरुष और स्पर्शन-स्पर्श-से रहित शव दोनोही स्पर्शन रहित होनेके
कारण समान हैं । शवका स्पर्श मना है, अतः वह स्पर्शन रहित हुआ, जिसने दान नहीं
दिये वह भी स्पर्शन-दानसे रहित हुआ, फिर दोनो में क्या भेद ? ॥ ९० ॥

दृष्टे वनीपकजने वदनं स्मितेन दानाम्बुना करतलं यशसा दिशश्च ।

शुभ्रीकरोति विवशः स्वयमेव दाता कस्तादृशं प्रतिनिवर्तयितुं क्षमेत ॥९१॥

दृष्टे इति । दाता प्रकृत्या दानपरायणः पुरुषः वनीपकजने याचकजने दृष्टे दृष्टि-
वर्त्मगते सत्येव विवशः स्वाम्यासपरवशः सन् स्वयम् एव स्मितेन हसितेन वदनं
स्वं मुखम्, दानाम्बुना दानजलेन करतलम् पाणिम्, यशसा दानभवया कीर्त्या
च दिशः सर्वा आशाः शुभ्रीकरोति धवल्यति, तादृशं दातारं कः प्रतिनिवर्तयितुं
दानकर्मणो निवारयितुं क्षमेत शक्नुयात्? याचकं दृष्ट्वा स्मितमुखीभूय दानाम्बु

करे ह्रस्वा सर्वा अपि दिक्षो ध्वलीकुर्वतो दामिनः कस्तद्दानपथात् प्रतिवेद्भुमीस्र
हृत्पर्यः । प्रकृतानां वदनकरतलदिशाम् ध्वलीकरणस्यैकधर्मसम्बन्धात्पुण्ययोगि-
ताऽलङ्कारः ॥ ९१ ॥

जो दानी पुरुष याचकको देखने भरसे ईसकर दान-जल हाथमें लेकर दान द्वारा
सभी दिशाओंको कीर्त्तिते धवल बनाता है, याचकको देखकर ईसासे मुँहको धवल बनाता
है, पानी-दान-जलसे-हाथको स्वच्छ करता है और दानजन्यकीर्त्तिते सभी दिशाओंको
स्वच्छ बनाता है, उस स्वभाववश दानी जनको कौन उसकी दानपरायणता से रोक
सकता है ? कोई वैसे दानीको दानसे निवृत्त नहीं कर सकता ॥ ३१ ॥

वाञ्छामनाप्तेन वनीपकेन सहासवो दातृजनस्य यान्ति ।

तद्य शक्रार्चनया धृतासोर्भावी वधो मे परमो हि लाभः ॥ ६२ ॥

वाञ्छामिति । दातृजनस्य दानशीलस्य लोकस्यासवः प्राणाः वाञ्छाम् अनप्तेन
अपूर्णाभिलाषेण वनीपकेन याचकेन सह यान्ति निर्गच्छन्ति, अदानजन्या दातुर-
कीर्त्तिर्मरणमप्यतिशेते, 'संभावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्युक्तेरिति-
भावः । तत् तस्मात् अद्य द्वदानीं शक्रस्य इन्द्रस्यार्चनया तदिष्टवस्तुदानात्मना
पूजया धृतासोः आगतजीवितस्य मम भावी कालान्तरमविष्युः वधः शत्रुहारकः
प्राणत्यागः परमो महर्हलाभः । अधुना शक्रमनोरथपूर्या प्राप्तजीवितस्य मम काला-
न्तरे भावी शत्रुकृतो वधो महान् लाभ इति । साम्प्रतिकमरणापेक्षया भाविमरणम-
वर्यं लाभ इति तात्पर्यम् ॥ ९२ ॥

मनोरथकी पूर्त्ति नहीं प्राप्त करके लौटते हुए याचकोंके साथ ही दाताजनके प्राण
निकल जाते हैं, याचकको दाता न दे सके तो उसको इतनी अकीर्त्ति हो जाती है कि
वह एक प्रकारसे मर जाता है, अतः अभी शक्रको उनकी प्रार्थित वस्तु देकर मैं अपने
प्राण लौटा लूँ, फिर कालान्तरमें शत्रुओंके हाथों मरना भी हमारे लिये बड़ा भारी
लाभ ही होगा । अभी मरनेकी अपेक्षा कालान्तरमें मरना लाभप्रद ही है ॥ ९२ ॥

यद्गोष्ठीप्रतिहारभूतलशिला चिन्तामणिः कल्पका

यस्यारामवृत्तिद्रुमाश्च सुरभिः सा होमधेनुः पुनः ।

तादृग्याचति चेदुपेत्य मघवा संपूर्य तत्कामनां

त्रैलोक्यस्थवदान्यसंसदुपरि स्यामेप मे निश्चयः ॥ ६३ ॥

यद्गोष्ठीति । चिन्तामणिः चिन्तितार्थप्रदतया प्रसिद्धो रत्नमेदः यस्य इन्द्रस्य
गोष्ठ्याः सभाभवनस्य प्रतिहारभूतलशिलाद्वाराग्रदेशपाषाणः, कल्पकाः कल्पवृक्षाः
आरामवृत्तिद्रुमाः पुण्योद्यानावरणवृक्षाः सा प्रसिद्धा सुरभिः कामगवी होमधेनुः

पयसा होमसन्नादिका गौः, तादृक्-चिन्तामणिकल्पवृक्षकामधेनुनां स्वामी मघधा इन्द्रः उपेत्य मद्द्वारभागस्य याचति चेद भिचते यदि, तदा तत्कामनाम् इन्द्र-मनोरथं सम्पूर्य पूरयित्वा त्रैलोक्ये ये वदान्याः दातारस्तेषां संसदः समुदास्य उपरि ऊर्ध्वं स्यात् जायेय एषः इदंशः मे मम निश्चयः निर्णीता मतिः । यस्येन्द्रस्य द्वारदेशशिलाभावेन चिन्तामणिकल्पयुज्यते, यस्यारामे नन्दने कल्पवृक्षा आवरण-तरुभावेनोपयुज्यन्ते, कामधेनुश्च होमधेनुमावं भंजते, तादृशः सर्वतः सम्पत्तिशाली शक्रो यदि मामुपेत्य याचेत् तदा तदीयं मनोरथं पूरयित्वा सकलदातृसमूहमूर्धन्य-मावं भजेयमेवेति मम दृष्टो निश्चयस्तदलं भवतो निपेधेनेति तात्पर्यम् । काव्यलिङ्ग-मलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९३ ॥

जित इन्द्रके सनामवनके द्वार पर लगा हुआ पाषाण चिन्तामणि है, जितके नन्दनो-पानने बैरेके लिये कल्पवृक्ष रोपे गये हैं, जितने होमधेनुके रूपमें कामधेनुएँ पाल रखी हैं, ऐसा इन्द्र यदि मेरे पास आकर याचना करे तो मैं उसे अभीष्ट वस्तु देकर त्रिलोक-वर्ती दाताओंकी नण्डलीका मूर्धन्य-श्रेष्ठ-बन्नें, यह मेरा अहिम निश्चय है, आप मुझे व्यर्थ रोक रहे हैं ॥ ९३ ॥

वीक्ष्य वन्ध्यवचनोऽपि गुणज्ञो विस्मयान्बुनिधिवीक्षिषु ममः ।

पद्मवन्धुरिति वादिनमेनं पाटलस्मितरुचिर्गिरमूचे ॥ ९४ ॥

वीक्ष्येति । इति उक्तप्रकारेण वादिनं कथयन्तम् पुनं कर्णं वीक्ष्य वन्ध्यवचनः व्यर्थोमृतानुरोधः अपि गुणज्ञः दाननिष्ठारूपकर्णवर्तिगुणज्ञाता विस्मयान्बुनिधि-वीक्षिषु आश्चर्यसागरतरङ्गेषु ममः अत्यन्तविस्मितः पद्मवन्धुः कमलकुलविकासकः सूर्यः पाटलस्मितरुचिः स्वतःसितस्यापि हासस्य रक्तोष्ठप्रसारितया रक्तीभूतस्मित-कान्तिः सन् पुनं कर्णम् इति वक्ष्यमाणां गिरम् ऊचे उवाच । एवं कथयतः कर्णस्य निश्चयेन व्यर्थोमृतनिषेधाभिप्रायोऽपि तदीयदाननिष्ठाज्ञानेन विस्मयं प्रपन्नः कमल-वनवन्धुः सूर्यः स्मितपूर्वकं कर्णमुद्दिश्य वक्ष्यमाणं वचनं व्याजहारिति भावः ॥ ९४ ॥

यद्यपि कर्णने सूर्यका दानविरोधा वचन नहीं माना, उनका कथन बेकार हुआ, फिर भी गुणग्राही सूर्यमगवाक्को कर्णकी अद्भुत दाननिष्ठताते बड़ा आश्चर्य हुआ और उन्होंने पूर्वोक्तप्रकारक वचन कहते हुए कर्णते इत प्रकार कहा, कहनेके समयमें उनका हास रक्तम हो उठा, क्योंकि हास श्वेत होकर भी रक्त ओष्ठपर फैलकर रक्तम हो गया ॥९४॥

अथे वत्स ! भवतो भापितं क्षममेव स्थूललक्षणांममूदृशं तु तव मतं पुनरपि मम रसनां निदेशावशेषपथैर्नान्यां निर्मिमीते ॥

१. 'अपि' । २. 'भवता' । ३. 'स्थूललक्ष्यांगानीदृशं तव' । ४. 'पान्थि-नीन्' । ५. 'निर्मिमीते ॥ त्वं शुनाशीरस्य' । इति पा० ।

‘त्वं शुनासीरस्य मनीषितस्य पूरणात्पूर्वमेव पूर्वदेवगर्वनिर्वापणधूर्व-
हृतया कुलिशमपि चिरारूढकलङ्काङ्कुरजर्जरितधाराशतमातन्वती तदीयां
शक्तिमाघत्स्वेति’ ॥

ततस्तथेति परमङ्गीकृत्य पर्यतस्तनूजस्य समक्षमचिरेण स मरीचि-
माली चरमाचलशित्तरपरिशील्यमानविहारमिहापि समाचचार ॥

अये वत्सेति । अये वत्स, हे पुत्र, नवतस्तव मापितं प्रागात्पयेऽपि शक्रमनोरथ-
पूरणदृष्टस्वरूपं स्थूलबाजां महदानिनां इमम् उचितम् एव, महावदान्मोपयुक्तं
तव वचनमित्यर्थः । अनूदशं तादृशं प्रागात्पयेऽपि शक्राय तदीहितं दास्याम्येवेत्येवं
रूपं तव मतम् विचारः पुनः अपि मम रसनां जिह्वां निदेशावदोषपथपान्याम्
उक्तादवशिष्टस्य वक्ष्यस्य कथने प्रवृत्तां निर्मिमीते सम्पादयति, तादृशं तव मतं
विज्ञाय पुनरपि मम रसनोक्तदोषं कथयितुमुद्यच्छ्रुतीति भावः ।

वक्ष्यदोषमाह—उचिमात् । त्वं कर्णः शुनासीरस्य इन्द्रस्य मनीषितस्य मनी-
शयस्य पूरणात् सम्पादनात् पूर्वं प्रागेव पूर्वदेवाः सुरादिषस्तेषां गर्वस्य शौर्यदुर्पस्य
निर्वापणधूर्वहृतया समापनधुरन्धरतया कुलिशम् वज्रम् अपि चिरारूढकलङ्का-
ङ्कुरजर्जरितधाराशतम् कार्यविरततया संजातकलङ्कधारम् आतन्वती कुर्वतीम्
तदीयां शक्रत्वानिकाम् शक्तिं नामास्त्रनेदम् आघत्स्व स्वीकुरु । अयमाशयः—कवच-
कुण्डलानि याचितुमागतमिन्द्रं प्रागेव तदर्थितदानात्वं तदीयां शक्तिं प्रार्थयस्व,
यथा शक्त्या हतेषु सर्वासुरेषु शक्रस्य वज्रं चिरात् कार्यनिवृत्ततया शतधारावच्छे-
देन सजातकलङ्कं क्रियत इति । ततः तादृशानुरोधश्रवणानन्तरं तथा इति परम्
नृशम् अङ्गीकृत्य सूर्याक्षमन्युपेत्य पर्यतः सादरं सूर्याभिमुखमीक्षमाणस्य तनू-
जस्य स्वपुत्रस्य समक्षम् समीपे अचिरेण त्वरया स मरीचिमाली सूर्यः चरमाच-
लस्य अस्ताचलस्य शित्तरे उपरिभागे परिशील्यमानं सततमन्यस्यमानं विहारम्
श्रीदाम् अकस्मात्प्रच्छिन्नवारूपाम् अस्तमनक्रियाम् इहापि कर्णसमीपदेशेऽपि समा-
चचार, पश्चिमाचल इवेहापि त्वरितमस्तमगमदिन्यर्थः ॥

हे पुत्र, तुम्हारा कर्ण महादानांके उपरुक्त ही है, तुम्हारे शक्त निश्चयने मेरी विद्याओ
कादाके दोषांके कथनरूप मार्गद्वी पान्या बना दी है, क्यातं तुम्हारे अक्षि निश्चयने मेरी
विद्याओ उल्लेख बाउ करनेओ बाणित किया है ।

तुम इन्द्रके मनोरथको पूर्ण करनेके पहले रत्नकोके शौर्यदुर्पको समाप्त करनेके धुरन्धर
शेनके कारण इन्द्रके वज्रको शतमूल्यके धाराओंके उच्छ्रित्ना देने वाली इन्द्रको शक्ति
(एक प्रकारका बल) ले लेना । इन्द्रके वन्द्यी शक्ति माँग लेना, पीछे उनके द्वारा
याचित कवचकुण्डल प्रदान करना ।

इसके बाद जब कर्णने उनका कहना स्वीकार कर लिया-इन्द्रसे शक्ति ले लेनेकी बात मान ली-तब कर्णके देखते देखते ही शीघ्र सूर्यनारायणने पश्चिमाचल शिखर पर परिशीलित क्रीडा-अस्वगमनरूप छेड-वहाँ भी कर दिखाई, देखते ही देखते अस्तंगत हो गये ॥

कतिपयदिने काले याते ततो मरुतां पतिः

सदसि तनयं भानोरेत्यार्थिचाटुशताकुले ।

कवचमतुलं वाचाऽयाचत्सकुण्डलमादरा-

दयमपि तयेत्युक्त्वा शक्तिं ततो जगृहेऽद्भुताम् ॥ ६५ ॥

कतिपयदिने इति । ततः कतिपयदिने बहुतिथे काले याते व्यतीते सति मरुतां देवानाम् पतिरिन्द्रः अर्थिनां याचकानां चाटुशतैः प्रियवचनैराकुले पूर्णं सदसि समायाम् भानोः सूर्यस्य तनयं पारस्त्र्यं पुत्रं कर्णम् पत्य प्राप्य अतुलम् निरुप-मम् सकुण्डलं कुण्डलाम्यां युक्तं कवचं तनुग्रम् वाचा अयाचत् । अयं कर्णः अपि आदरात् तथा स्वीकरोमि दातुम् इत्युक्त्वा ततः शक्रात् अद्भुताम् विलक्षणाम् शक्तिं नामास्त्रमेदं जगृहे प्राप्तवान् । अयमर्थः—ततः कदाचिद्याचकवृन्दैः स्तूयमानं कर्णमुपेत्येन्द्रस्तदीये अतिरमणीये कवचकुण्डले याचितवान् स कर्णोऽपि तद्दानं स्वी-कृत्येन्द्रस्य शक्तिं प्राप्तवानिति भावः ॥ ९५ ॥

इसके बाद कुछ समय बीत जाने पर—याचकवृन्दोंकी ठकुरझूँतीसे पूर्ण समाप्त वर्तमान कर्णके पास आकर इन्द्रने अतुलनीय कवचकुण्डल मुँह खोलकर माँग लिया, कर्णने भी कवचकुण्डल देनेका वादा करके इन्द्रसे उनकी लोकविलक्षण शक्ति-तन्नामक एक अस्त्र-प्राप्त की ॥ ९५ ॥

नकारमेते बहवो रिपूं ममेत्यभयभारादिव शस्त्रधारया ।

सुतो रवेर्दशनैर्कर्णवेष्टने स्वयं समुत्कृत्य ददौ विडौजसे ॥ ६६ ॥

नकारमिति । एते दंशनकर्णवेष्टने (तनुत्रकुण्डलार्थकी शब्दावेतौ वाच्यवाच-कयोरभेदोपधारात् कवचकुण्डलपर्यवसायिनौ भवतः) नकारम् 'न' वर्णं निपे-भार्यकमभयभेदं बहवः स्वावयवीकृतः, अतः कारणात् मम वदान्यस्य कर्णस्य कदापि नकारमवहतः रिपू शत्रू स्तः, इति उक्तप्रकारात् अभयभारात् कोपाति-शयात् इव रवेः सुतः सूर्यपुत्रः कर्णः शस्त्रस्य असेः धारया अत्रलेन समुत्कृत्य उत्साह्य दंशनकर्णवेष्टने कवचकुण्डले विडौजसे इन्द्राय स्वयं निजहस्तेन ददौ समर्पितवान् । अयमर्थः—दंशनपदं कवचार्यं कर्णवेष्टनपदं च कुण्डलार्थकं ते एते नकारयुतत्वात् कदापि नकारमस्पृशतो मम कर्णस्य शत्रू इति कोपादिव कर्णः

खड्गेन छिद्यत्वा ते दंशनकर्णवेष्टने शक्राय दत्तवान्, 'तनुत्रं वर्मं दंशनम्' 'कुण्डलं कर्णवेष्टनम्' 'बिहौजाः पाकशासनः' इति सर्वत्रामरः । हरिणप्लुतावृत्तम्—'रस-युगहयैरिद्यन्ता न्सां त्रौ स्लगा हरिणप्लुता' इति तल्लक्षणात् ॥ ९६ ॥

यह दंशन और कर्णवेष्टन (कवच तथा कुण्डल) नकार धारण करनेके कारण कभी भी नकारका ग्रहण न करनेवाले मुझ कर्णके शत्रु हैं, इसी कोपके कारण कर्णने तलवार की धारसे खुद कवचकुण्डलको काटकर निकाला और उन्हें इन्द्रके हाथोंमें सौंप दिया, दानी कर्ण मला 'न'वालोंको अपने अङ्गमें लगा रहने दे यह कब संभव था ॥ ९६ ॥

निशम्य तत्कल्पतरोर्हिया च्युतैश्चिरार्जितैस्त्यागयशोभरैरिव ।

सुपर्वमुक्तैः कुसुमैर्न केवलं तदङ्गमङ्गाश्च सुगन्धयोऽभवन् ॥ ९७ ॥

निशम्येति । तत् कर्णकृतं सहजकवचकुण्डलदानं निशम्य श्रुत्वा हिया लज्जया च्युतैः गलितैः कल्पतरोः कल्पवृक्षस्य चिरार्जितैः बहुकालैकत्रीकृतैः त्यागयशो-भरैः दानकीर्तिसमुदायैः इव सुपर्वमुक्तैः देवविष्टैः कुसुमैः केवलं तदङ्गम् कर्णस्य वपुरेव सुगन्धि न क्षभवत् किन्तु अङ्गाः कर्णपालितास्तन्नामानो देशा अपि सुगन्धयोऽभवन् सुरभयोऽजायन्त । कर्णेन स्वशरीरावयवतामिव गतं कवचं कुण्डलं च शक्राय दत्तमिति निशम्य जातलज्जैः कल्पतरुणा चिरादजितैः त्यागकीर्तिनिवहै-रिव गलितैः देवविष्टैः पुष्पैः कर्णस्य वपुरेव न केवलं परं तदङ्गा देशा अपि सुर-भयो जाता इत्याशयः । हियाच्युतैरित्युक्तेषां । पुष्पवृष्ट्या देशस्यासुरभित्वेपि तत्सौरभ्याभिधानादतिशयोक्तिश्च ॥ ९७ ॥

कर्णने अपने शरीरमें लगे हुए कवच तथा कुण्डल इन्द्रको दे दिये, यह सुनकर लज्जाके मारे चिरकालजित कीर्तिसमुदाय गिर रहे हों ऐसे प्रतीत होने वाले कल्पतरुके फूल जब देवोंने बरसाये तब केवल कर्णका शरीर भर ही नहीं, उनका सारा अङ्गदेश सुगन्धित हो उठा ॥ ९७ ॥

जाम्रत्सु सर्वावयवेषु तस्य कर्णस्य कर्णः पुनरर्थिने स्वाम् ।

हिरण्मयीं र्यद्विततार भूषां तन्नामसाम्यं ध्रुवमत्र हेतुः ॥ ९८ ॥

जाम्रत्त्विति । तस्य कर्णस्य सर्वावयवेषु करचरणादिषु वपुरंशेषु जाम्रत्सु विद्यमानेषु सत्सु पुनः कर्ण एव अर्थिने शक्राय याचमानाय स्वां निजां हिरण्मयीं सुवर्णनिर्मिताम् भूषाम् कुण्डलं नामालङ्कारं यत् विततार ददौ, ध्रुवम् निश्चयेन अत्र तन्नामसाम्यं कर्णनामसादर्यम् एव हेतुः कारणम् । यद्यपि कर्णस्य सर्वाण्यङ्गान्यासन्नथापि विशिष्य कर्ण एव स्वं कुण्डलरूपं सुवर्णालङ्कारं यदिन्द्राय याचकाया-दात्तत्र तस्य कर्णनामसादर्यमेव कारणमभवदिति भावः ॥ ९८ ॥

कर्णके सभी अङ्ग करचरणादि विषयान ये ही, फिर भी इन्द्र रूप याचकको कर्ण-कान-ने ही अपना सुवर्णमय अलङ्कार कुण्डल प्रदान किया, और अङ्गोंने कुछ

नहीं दिया, यालूम पड़ता है निश्चय ही इस उदारतावी जड़में कर्णके साथ नामकी समानता ही इसका कारण हुई ॥ ९८ ॥

आपृच्छथ तं तदनु नाकपतिः सुधर्मा-
मासाद्य सिद्धमरुदप्सरसां समाजे ।
प्राशंसदस्य चरितं सविधे सुरभ्या
रोमन्यमप्यविगण्य निशम्यमानम् ॥ ९९ ॥

आपृच्छथेत । तदनु कवचकुण्डलप्राप्त्यनन्तरं नाकपतिः स्वर्गाधीश इन्द्रस्तं कर्णम् आपृच्छथ गच्छामीत्यामन्थ्य सुधर्मान् देवसभाम् आसाद्य आगत्य सिद्धानां नारदादीनां देवयोनिविशेषाणाम् मरुतां देवानाम् अप्सरसाम् स्वर्वेश्यानाञ्च समाजे सङ्घे रोमन्यं चर्चितस्याकृप्य पुनश्चर्वणम् अपि अविगण्य अनादृत्य सुरभ्या कामधेन्या सविधे समीपे निशम्यमानम् आकर्ष्यमानम् अस्य कर्णस्य चरितं वदान्यत्वरूपम् प्राशंसत् स्तुतवान् । कवचकुण्डले गृहीत्वा कर्णमापृच्छथ स्वर्ग-
मायातः शक्रः सिद्धमरुदप्सरसां समाजे कर्णस्य वदाम्यत्वं प्रशंसितवान् यद् काम-
धेनुरपि ध्यानदानेनाकर्णयतिस्मेति भावः ॥ ९९ ॥

इसके बाद कवचकुण्डल पाकर इन्द्रने कर्णसे जानकी अनुमति ली, देवसभामें आये और सिद्धनारदादि, मरुत्, देवगण और अप्सराओंके समाजमें कर्णके चरितकी बड़ी प्रशंसा की जिले रोमन्य क्रिया-बवाये हुए आसको पुनः चवाना-छोड़कर काम-धेनुने भी सादर श्रवण किया, कामधेनुको भी कर्णका चरित सुनकर बड़ा आश्चर्य हुआ क्योंकि वृत्तने सोचा होगा कि मैं भी अपना चमड़ा काटकर तो दान नहीं कर सकती हूँ, यह कैसा दानी है कि कवचकुण्डल-जो शरीरके अङ्ग थे, उन्हें भी काटकर दे दिया ॥ ९९ ॥

तावत्पार्यास्तेऽपि पुनः काम्यकस्तीमां
हित्वा संघैर्भूविलुधानामनुयाताः ।
तीर्थव्रातान्विस्मृतपूर्वानवगाढं

ध्व्वा साकं द्वैतवनारण्यमवापुः ॥ १०० ॥

तावदिति । तावत् यावत् शक्रः कर्णं कवचकुण्डलादि याचते तावत् ते पार्या युधिष्ठिरादयः अपि काम्यकस्तीमां काम्यकवनसुवम् हित्वा त्यक्त्वा भूविलुधानाम् धरणीसुराणां ब्राह्मणानां सङ्घैः समुदायैः अनुयाताः अनुगताः सन्तः विस्मृतपूर्वान् पूर्वम् असेवितान् तीर्थव्रातात् पुण्यसरोवरादीन् अवगाढं स्नातुम् ध्व्वा द्रौपद्या साकं सह पुनरपि द्वैतवनारण्यं द्वैताख्यतपोवनम् अवापुः प्राष्ठवन्तः । भक्तमयूरी-
वृत्तम्—वेदैरन्ध्रैस्तौ यस्य भक्तमयूरी' इति तद्वृत्तम् ॥ १०० ॥

जिस समय इधर इन्द्र कर्णसे कवचकुण्डल मांगने आये थे उसी समय वह पार्थ युधिष्ठिरादि काम्यक वनकी सीमाको छोड़कर ब्राह्मणोंके दलको साथ लिये पहली यात्रामें जिन तीर्थोंको भूल गये थे उन तीर्थोंमें स्नान करनेकी इच्छासे द्रौपदीके साथ फिरसे द्वैतवन नामक वनमें पधारे ॥ १०० ॥

तत्र कदाचिदाश्रमद्वारि 'ह्रीं हा महाभागाः ! मम होमसाधनमरणि-
मपहृत्य हरिणोऽयमितो^१ धावति' इति बाष्पायमाणस्य कस्यचिद^२अजन्म-
नः शोकनिवारणाय चक्रीकृत्य चापमनुधावतस्तान्पार्थान् पार्श्वलताताड-
तानुषक्तनवकिसलयजालमुत्प्लवनवेगपवनबहिर्ज्वलद्बहिशिखाकन्दलमिवा-
रणिं विषाणयोर्विभ्राणः कतिषुचित्पदेषु सुग्रह इव कतिषुचिद्दुरासद
इव विचित्रगतिः कोऽपि कृष्णसारो दूरमा^३ कृष्य स्वयमन्तरधात् ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने कदाचित् एकस्मिन्नहनि हे महाभागाः महानुभावाः
पार्थाः, मम होमस्य साधनम् उपकरणभूतम् अरणिम् अग्निमन्थनकाष्ठम् अपहृत्य
आदाय अयं हरिणः मृगः इतोऽत्र वर्त्मनि धावति, हाहा ! (खेदाभिव्यञ्जकम्)
इति एवं बाष्पायमाणस्य रुदतः कस्यचिद् अजन्मनः ब्राह्मणस्य शोकनिवार-
णाय अरणिपुनरानयनद्वारा कष्टं दूरीकर्तुम्, चापं धनुः चक्रीकृत्य नमयित्वा कुण्ड-
लीकृत्य अनुधावतः मृगमनुसरतः तान् पार्थान् युधिष्ठिरादीन् पाण्डवान् पारश्वयोः
उभयोर्मागयोर्या लताः वहत्यः तासां ताडनेन आसङ्गेन अनुषक्तानि लग्नानि नवकि-
सलयानि नूतनपल्लवा यत्र तादृशम्, अतएव उत्प्लवनवेगपवनेन उत्कृष्टलनवेग-
संजातवायुना बहिर्ज्वलत् प्रकटीभवत् बहिशिखाकन्दलं बहिज्वालाप्ररोहो यत्र तादृ-
शम् इव अरणिं बहिमन्थनकाष्ठं विषाणयोः शृङ्गयोः विभ्राणः धारयन् कतिषु-
चित्पदेषु पादक्षेपेषु सुग्रहः समीपागतत्वेन ग्रहीतुं सुकरः इव, कतिषुचिदपदेषु
दुरासदः दूरगतत्वेन दुराप इव कदाचित् समीपे कदाचिद्दूरे च प्रकटीभवन् अत-
एव विचित्रगतिः आश्चर्यंगमनः कोऽपि कृष्णसारो नाम मृगः दूरमाकृष्य नीत्वा
स्वयमात्मना अन्तरधात् तिरोबभूव ।

उस द्वैतवन नामक तपोवनमें कभी पाण्डवोंके आश्रम द्वार पर आकर 'महानुभाव
पाण्डवगण, हमारे होमके उपकरण अग्निमन्थन काष्ठअरणिको लेकर यह मृग भागा
जा रहा है' इस प्रकार कहकर रोते हुए किसी अजन्माके दुःखको दूर करनेके लिये
धनुष तानकर मृगका अनुसरण करते हुए युधिष्ठिरादि पाण्डवोंको वह मृग बहुत दूर

१. 'हा महाभागाः' ।
२. 'साधनमपहृत्य' ।
३. 'इतस्ततः' ।
४. 'गृहमेधिनः' ।
५. 'स्तान्पार्श्वलता' ।
६. 'उत्प्लव्य धावनवेग' ।
७. 'उन्नतितगर्भवहि' ।
८. 'विषाणया' ।
९. 'चित्रगतिः' ।
१०. 'अपाकृष्य' । इति पा० ।

आकृष्ट करके ले गया, और दूर ले जाकर खुद अन्तर्हित हो गया, वह दृग अरगिको अपने सींगोंमें लटकाये हुए था, पार्श्ववर्ती लताओंसे रगड़ानेके कारण उन लताओंके नये पल्लव उस अरगिनें लग गये थे अतः वह अरगि देस्ता लग रहा था मानो मृगके वदलनेसे उत्पन्न वेगपवनके संपर्कसे उस अरगिनेंसे आगकी शिखाका प्ररोह उत्पन्न हो रहा हो, वह दृग कभी समीपमें प्रकट होने पर देस्ता लगता था मानो अब पकड़ा गया, और फिर दूर निकल जाने पर दुःखसे भी अग्राह्य मालूम पड़ने लगता था, इस प्रकार वह दृग विचित्रगति था ।

तदनु ललाटान्तपनखन्पचहेलिधूलिभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामुदन्यावदान्यमहिन्नि दिनयौवने^३ प्रादुर्भवति सति प्रकृतमर्यामिव पानीयमपि इतस्ततो विचिन्वद्भिरनुजैः सह कस्यचिद्विशालस्य वनशालस्य मूलभुव^४ तच्छ्वायामण्डलमिव पाण्डवः शनैः शनैरुपससर्प ॥

तदनु मृगे तिरोभूते सति ललाटन्तपः अतिकठोरो हेलिः सूर्यः नखम्पचा पादतापिनी धूलिः रजश्च ययोस्ताभ्याम् द्यावापृथिव्याम् आकाशधरणीभ्याम् उदन्यावदन्यः पिपासाप्रदायी महिमा प्रभावो यस्य तपद्भ्यां व्योमपृथिवीतलाभ्यां समधिकपिपासाजननपरे दिनयौवने मच्याह्ने प्रादुर्भवति जायमाने सति प्रकृतम् लर्थम् मृगम् इव पानीयं जलमपि इतस्ततो यत्र तत्र विचिन्वद्भिः अन्विप्यद्भिः अनुजैः भीमादिभिर्भ्रातृभिः सह पाण्डवो धर्मराजः कस्यचिद् विशालस्य महतः वनशालस्य वनवृक्षस्य मूलभुव^४ मूलदेशं तच्छ्वायामण्डलम् तद् तरुच्छ्वायावलयमिव शनैः शनैरुपससर्प प्राप्तवान् ।

इसके बाद सूर्य जब ललाटको तपाने लगा, और जमीनकी धूल नखोंको पकाने लगी, अर्थात् खूब तप गई, इन प्रकार आकाश और पृथ्वीतलको पिपासा प्रदान करने वाली महिमासे युक्त मच्याहके प्रकटित होने पर मृगकी तरह पानीका भी अन्वेषण करते हुए अपने अनुज भीम आदिके साथ दुषिष्ठिर किसी विशाल वनमृगकी मूलमें उस वृक्षकी छायाकी तरह आ गये, श्रीमके दिनोंमें वृक्षकी छाया जैसे उस वृक्षकी बटमें धीरे धीरे चली आती है वसी तरह वे भी उस वृक्षकी जड़में धीरे-धीरे चले आये 'निरस्त्रि दुपहरी जेठकी छायो चाहति छौह' ॥

तत्रानिलैः कमलगन्धिभिरुच्यमाना-

माशां गतेषु सलिलाय चिराचितेषु ।

भीमादिषु क्षितिभुजा परितप्य भेजे

तेषां पदानुसरणाद्य कापि वापी ॥ १०१ ॥

तत्रानिलैरिति । तत्र वृषभूले कमलगन्धिभिः पद्मसौरभयुतैः अनिलैः वायुभिः उच्यमानाम् अत्र दिशि पद्मपूर्णां वापीं विद्यते इति सुगन्धिद्वारा सूच्यमानाम् आशाम् दिशं सलिलय जलायाहर्तुं गतेषु भीमादियु भ्रातृषु चिरायितेषु आबरव-कतातोऽधिकं विलम्बं कुर्वन्सु सत्सु चितिभुजा राज्ञा युधिष्ठिरेण परितप्य खेदमनुभूय जय तेषां भीमादीनां पदानुसरणात् पदचिह्नान्यनुसृत्योपसरणात् कापि वापी सरसी भेजे प्राप्ता । कमलसुगन्धिहरेण वायुनाऽत्र दिशि वापीस्यादित्यनुमाय तां दिशं प्रयातेषु जलाहरणाय भीमादियु विलम्बमानेषु तदनागमदुःखार्तो युधिष्ठिर-स्तत्पदाङ्गानुसरणचिह्नान्यवलम्ब्य कामपि वापीं प्रापदिति भावः ॥ १०१ ॥

उक्त वृषकी जड़में कमलकी सुगन्धसे पूर्ण वायु द्वारा उक्त दिशाके वापीयुक्त होनेकी सूचना प्राप्त करके भीमादि भ्रातृगण स्त्री दिशाकी ओर पानी बाने गये, जब उनके लौटनेमें आवश्यकतासे अधिक देर होने लगी तब खिन्न होकर राजा युधिष्ठिर भी उनके पदचिह्नोंका अनुसरण करके जाते जाते एक तालाबके किनारे पहुँचे ॥ १०१ ॥

तस्यास्तटे कमलिनीदलपात्रपाणी-

स्तान्पद्मिणो निपतितानवलोक्य वीरान् ।

वाष्पाम्बुभिः प्रथमदर्शितमार्गयेव

तन्वा नृपस्य घरणौ सहसा निपेते ॥ १०२ ॥

तस्यास्तटे इति । तस्याः वाष्पास्तटे तीरे कमलिनीदलानि पद्मपात्राणि एवं पात्राणि जलाहरणोपकल्पितानि भाजनानि पाणौ हस्ते येषां तौस्तयोक्तान् पङ्क्तिः एकक्रमेण निपतितान् भूमौ पतितान् तान् वीरान् शूरान् भीमादीन् विलोक्य दृष्ट्वा वाष्पाम्बुभिः अश्रुधाराभिः प्रथमदर्शितमार्गया पूर्वप्रदर्शितपथया अश्रुभिः पूर्वं निपत्य प्रदर्शितो नियतनमार्गो यस्यै तादृश्या नृपस्य युधिष्ठिरस्य तन्वा वपुषा सहसा हठात् घरणौ भुवि निपेते पतितम्, तद्वापीतीरे कमलपात्रपात्रहस्ताम्बुत्वा भूमौ पतितान् भीमादीन् भ्रातृनवलोक्य रुदतो नृपस्याश्रुभिर्यत्र पतितं तत्रैव वपुषाऽपि पतितं मन्येऽश्रुणि वपुषे पतनाय मार्गमिव प्रादर्शय-दिति भावः ॥ १०२ ॥

राजा युधिष्ठिरने देखा कि उसी वापीके तट पर उनके वीर भाई कमलका पात्ररूप पात्र हाथोंमें लिये हुए भरकर जमीनमें गिरे हैं, उनकी वह दशा देखकर पहले राजाके अश्रु गिरे फिर वह खुद भी जमीन पर गिर पड़े, ऐसा मालूम हुआ मानो अश्रुओंने गिरनेमें उनकी देहका मार्गप्रदर्शन किया ॥ १०२ ॥

स नृपतिर्दृष्टोऽधिकवत्सलः सपदि मूर्च्छितधीर्निमृताङ्गकः ।

स्वयमपि प्रविभज्य तदा दशामनुभवन्निष तामनुजाश्रिताम् ॥ १०३ ॥

त नृतिरिति । बविकवस्तुलः आनुषु साविशयस्नेहशाली स नृपतिः राजा युधिष्ठिरः सपदि तत्पुत्रं एवं मूर्च्छितधीः नष्टचेतनः निवृत्ताङ्गकः निश्चलकायश्च तदा तस्मिन् काले अनुजाश्रितान् आनृनिरासादितान् दशां मूर्च्छालङ्घनां नरगणनां स्थितिं प्रविनय्य समविभागं कृत्वा स्वयम् अपि अनुभवदिव मुञ्जान इव दहते दूरयते स्म, मूर्च्छितो निश्चेष्टसन्स्तदेहश्चासौ नूमौ पतितो राजा युधिष्ठिरः तदा नीनादिभित्पमुञ्जानानां निश्चेष्टारूपां दशां स्वयमपि विनय्य मुञ्जान इव प्रतीयते स्मेति भावः । वल्लो हि लोको आनृभिः समदुःखसुखो मन्यते ॥ चप्रेक्षाश्लक्षारः, द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

नारदोऽपि अतिशय स्नेह करने वाले राजा युधिष्ठिर तत्काल अचेत तथा अचल शरीर शीकर गिर पड़े, वनका यह गिरना देखा प्रतीत हुआ मानी आनृगण जिस नरगो-पन मूर्च्छादिदशा का भोग कर रहे थे वसन्ते अपना नाग लेकर वे भी वनका भोग कर रहे हैं । नारदोऽपि सय सन्दुःखसुख होना ही तो वचन आनृस्नेह है, वतः राजा युधिष्ठिरने तत्काल वननेको भी नारदोको हात्तमें पडुवा दिया ॥ १०३ ॥

नासाविलोमनपट्टप्रवर्षद्भगन्वा-

नादाय तत्र ननुपैरनुसेव्यमानाः ।

वर्षिष्णुचेतनममुं वनवापिकायाः

कह्लोलमहपवनाः कल्यांवभूवुः ॥ १०४ ॥

नासाविलोमनेति । तत्र तस्मिन्वसरे नासाविलोमनपट्टम् प्रागेन्द्रियाकर्षणस-
मर्थान् नवपद्भगन्वान् प्रत्यप्रस्तुदितसरोजसौरम्याणि वादाय ननुपैः सुगन्वानुसा-
रिभिः क्रमैः अनुसेव्यमानाः अनुगन्वमानाः वनवापिकायाः काननस्यसरस्याः
कह्लोलमहपवनाः तरङ्गश्रेष्ठसंबन्धिनो वायवः जमुं युधिष्ठिरं वर्षिष्णुचेतनं क्रमशः
प्रत्यागतवोर्ध्वं कल्यांवभूवुः विदुः । प्रागेन्द्रियलोमजनकान् कमलसुगन्वाना-
दाय क्रमैरनुगवास्तन्तः सनापावास्तच्छडागसरसीतरङ्गवावास्तं युधिष्ठिरं क्रम-
शश्चेतन्यं प्रापयश्रिति भावः । नासाविलोमनेन सुगन्वता, क्रमरानुगमेन मन्दता,
कह्लोलसंप्रवेन च शीतलतेति वायौ चेतनाप्रत्यावर्त्तनोपयोगिनः शीतलत्वमन्दत्व-
सुगन्वत्त्वाल्लकात्रयोषि गुणः प्रकृतिताः । कान्यलिङ्गमलक्षारः, विशेषगानां
चैतन्यप्रत्यावर्त्तनहेतुत्वेनोपादानात् ॥ १०४ ॥

वही सन्दर्भ प्रागेन्द्रियको अदृष्ट करनेमें समर्थ नव विकटित कमलको गन्धको
लिये हुए, क्रमरों द्वारा अनुगन्वमान, एवं वच वनदृष्टाकी बड़ी बड़ी तरङ्गोंसे लड़कर
अने वाली बायुने राजा युधिष्ठिरको चेतनाको बढ़ाया, धरे-धारे उन्हें चैतन्य
प्राप्त कराया ॥ १०४ ॥

ततः क्षणादेव किञ्चिद्द्रुम्य परितः शून्यशून्या दिशो दशापि विलोक्यमानः शनैः शनैरुपसृत्य शोकचञ्चलेन करञ्चलेन तान्भ्रातृन् पर्यायवृत्त्या परामृश्य वनविहगमृगपानसौकर्याय सुतरां दुरवतरां तां सरसीमिव पूरयितुं बाष्पधारामभिवर्षन् धर्मसूनुरेवं विशापितुमारभत,—

ततः क्षणादेवेति । ततः वेतनाप्राप्यनन्तरम् क्षणात् एव सद्य एव किञ्चिद्द्रुम्य उत्थाय परितः सर्वतः दशापि दिशः आशाः शून्यशून्याः नितान्तशून्याः विलोक्यमानः पश्यन् शनैः शनैः उपसृत्य समीपं गत्वा शोकचञ्चलेन खेदकम्पमानेन कराञ्चलेन हस्ताग्रेण पर्यायवृत्त्या क्रमेण तान् भ्रातृन् भीमादीन् परामृश्य स्पृष्ट्वा सुतरां नितान्तं दुरवतरां प्रोञ्जतीरतयाऽत्यन्तदुरवगाहां तां सरसीम् वार्पा वनविहगमृगपानसौकर्याय वन्यपक्षिहरिणगणजलपानसौविध्यसम्पादनाय पूरयितुम् जलेन पूर्णां सम्पाद्य सुखावतरां सम्पादयितुमिव बाष्पधाराम् नयनवारिप्रवाहम् अभिवर्षन् विसृजन् धर्मसूनुः युधिष्ठिरः एवं वक्ष्यमाणविधया विशापितुम् विलपितुम् आरभत प्रारम्भे ।

इसके बाद थोड़ा उठकर बैठे और उन्होंने आँखें खोली तो युधिष्ठिरको सभी दिशाएँ सूनी प्रतीत हुई, उन्होंने धीरे धीरे समीप जाकर शोकसे कौपते हुए शायीसे एक एक करके अपने माइयोंको स्पर्श किया, और खड़ा किनारा होनेसे पानी तक पहुँचनेमें कठिनता होती थी, अतः उस तालाबमें वनमृग और पक्षियोंको पानी पीनेकी सुविधा प्रदान करनेके लिये उस तालाबको भरनेकी इच्छासे आँखोंका पानी बरसाते हुए धर्मपुत्र युधिष्ठिरने विलाप करना प्रारम्भ किया ॥

वीरा ! भवद्विपदि देवपरम्परापि
दूरेतरां प्रति पराञ्ज गिरां प्रवृत्तिः ।

हा हा दशोयमिह वोऽद्य कुतोऽवतीर्णा
मामन्तरेण भवतां किमिदं प्रयाणम् ॥ १०५ ॥

वीरा इति । हे वीराः शूरा मम भ्रातरः, भवतां विपदि अस्मिन्ननिष्टे मरणविषये देवपरंपरा देवसमुदायोऽपि दूरेतराम् अतिदूरे, अपि भवद्विपदमाधातुमशक्ता इत्यर्थः परान् देवभिन्नान् नरादीन् प्रति गिरां प्रवृत्तिः वाक्प्रसरो नास्ति, देवभिन्ना मनुष्याभवद्विपदमादृश्युरिति तु वक्तुमप्यशक्यमित्याशयः । (एवं देवै-

१. 'उत्थाय' । २. 'दिशो विलोक्यमानः' । ३. 'पाणिना तान्भ्रातृन्' ।
४. 'परामृश्य परामृश्य' । ५. 'नरात्र' । ६. 'सरसीं परिपूरयितुमिव' ।
७. 'दूरापरान्प्रति नरान्ज गिरां' । ८. 'सौकर्याय दुरवतरां तां' ।
९. 'किमिदं भवतां' । इति पा० ।

नरैश्च भवद्विपदोऽसाध्यत्वे सत्यपि) अथ अधुना वः युष्माकं दशा मरणरूपा कृतः कस्मात् जनात् कारणाद्वा अवतीर्णा उद्भूता, न जाने केनेयं भवतां दशा प्रणीतेति, वास्तु वा येन केनापि कृता भवतां दशेयम् सर्वतोऽधिकमाश्चर्यं तु भवतां मामनापृच्छद्य गमनं जनयतीत्याह—मामन्तरेण मां विना इदं भवतारं प्रयाणं गमनं किम् कुतोऽजनीति भावः प्रामाद् ब्रह्मान्तरमपि गमने ममादेशमनुपालयतां भवतां सम्प्रति लोकान्तरप्रयाणं मामनापृच्छद्य जातमिति मृशं चित्रीयते नश्चेत् इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

बहादुरों, आपकी इस प्रकारकी विपत्ति—अचानक मर जानेमें देवगण भी समर्थ नहीं हो सकते हैं, फिर दूसरोंके बारेमें कहना ही क्या ? दूसरे कर ही क्या सकते हैं ? (देवगण भी जब आप लोगोंकी विपत्तिमें असमर्थ हैं तब) आप लोगोंकी यह दशा अकस्मात् मृत्यु हो कैसे गई ? बिना हमको साथ लिये अथवा बिना हमसे पूछे, आप चले कैसे गये ? ॥ १०५ ॥

दैवं कठोरचरितं दयया विहीनं

माद्रीसुतावहह मातृमुखानभिज्ञौ ।

कन्दाहुराणि च फलानि च भक्षयित्वा

कान्तारसीमनि मयाचरितुं न सेहे ॥ १०६ ॥

दैवमिति । दयया कृपया विहीनम् रहितम् कठोरचरितम् दारुणकर्मदैवं भाग्यं (कर्तृ) मातृमुखानभिज्ञौ मातृमाद्रथाः पत्यासहानुमृततया तथा वञ्चितौ मातृसुखरहितौ माद्रीसुतौ नकुलसहदेवौ मया सह कान्तारसीमनि वनभुवि कन्दाहुराणि लवामूलानि फलानि च भक्षयित्वा भुक्त्वा मया सह चरितुं न सेहे मया सहावस्थानं न मृष्यते स्म । निर्दयं भाग्यं मातृसुखवञ्चितयोर्नकुलसहदेवयोः कन्दमूलफलादिनोरपि मया सह वने भ्रमणं न सहतेस्मेति भावः ॥ १०६ ॥

निर्दय तथा कठोरकर्मपरावण भाग्य—माँके सुखसे वञ्चित इन नकुल तथा सहदेवको जो वनमें कन्दमूलफल खाकर हमारे साथ वन-वन घूमा करते थे, नहीं देख सका । निर्दय भाग्यको यह सहन नहीं हो सका कि ये बिना माताके लडके नकुल-सहदेव कन्दमूल पर गुजर करते हुए हमारे साथ जङ्गलोंमें घूमा करें ॥ १०६ ॥

स्वयमव्रण एवं यो भवान्ब्रणमाधत्त हरस्य मन्तके ।

व्रणमायुपि पार्थ ! तस्य ते विदधाति स्म मृधंवि नैव कः ॥१०७॥

स्वयमिति । हे पार्थ, यः भवान् स्वयम् अव्रणः क्षतरहितः सन् पूर्वं हरस्य निवस्य मन्तके शिरमि व्रणम् घतन् आधत्त अकृत, (शिवमपि युद्धे क्षतेन स्व-

यामास) तस्य ते पार्थस्य आयुषि जीवने प्राणते कः प्रणं द्विदं विदधाति ? कस्त्वां
तयामूनमपि शिवेन सह युद्धवन्त निहन्तीति प्ररतेनाश्रप्यं व्यज्यते ॥ १०७ ॥

हे पार्थ जिम आपने स्वय विना चोट पावे शिवक शिरमें आघात उत्तन्न कर दिया
था, जिस आपने युद्धमें महादेवको भी जल्नी बना दिया था, उसी आपके जीवन पर
आघात करने वाला—विना किसी प्रकारकी लडाईके आपका प्राण लेनेकी क्षमता
रखने वाला यह कौन होता है ? ॥ १०७ ॥

वत्स द्वेषिनियुद्धजीवनभुज प्रत्यानिधे मारुते

कर्णाकर्णिकया निशम्य भवता प्राप्तमवस्यामिमाम् ।

शोकेनानिशमेकचक्रनगरीभाजां च बाष्पायितुं

स्वस्त्रीयैः सह सौवलस्य च मुदा कोऽप्येव कौलोऽहभूत् ॥१०८॥
वत्सेनि । हे वत्स, द्वेषिभिः हिडिम्बादिभिः नियुद्धं बाहुयुद्धमेव जीवनं वृत्तिर्य-
योस्तादृशौ भुजां यस्य तादृश शत्रुमर्दनपरायणमुज्जपालिन्, प्रत्यानिधे कीर्त्ति-
सागर, मारुते भीम, भवता भीमेन प्राप्ताम् आसादिताम् इमाम् मरणलक्षणाम्
अवस्थाम् दशाम् भवदीयं मरणम् कर्णाकर्णिकया श्रोतृजनपरम्परया निशम्य
आकर्ष्य एकचक्रनगरीभाजाम् एकचक्रनामक्रामवासिनाम् सौवलस्य तदाख्यस्य
राज्ञः स्वस्त्रीयैः भगिनीपुत्रैः दुर्योधनादिभिः सह अनिष्टं सतत शोकेन मुदा च
बाष्पायितुं रोदयितुं दुर्योधनादीनानन्दाश्रुणैकचक्रपुरीवासिनश्च शोकेनानिशमुदा-
प्यान् त्रिघातुम् एषः कोऽपि कालः अमून् अजायत । अयमर्थः, हे भीम त्वदीयं
निधनं श्रुत्वा दुर्योधनादय आनन्दाश्रु प्रवाहयिष्यन्ति, वक्रासुरनाशद्वारा रक्षित-
प्राणा एकचक्रपुरवासिनश्च शोकेनाशु प्रवाहयिष्यन्ति, तदयमीदृशः कालः समा-
यात इत्यर्थः । भीमविशेषगतां हर्षशोकोदयहेतुतयोपनिबन्धनात् काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ॥ १०८ ॥

हे वत्स, हे दुश्मनोंके साथ बाहुयुद्धमें सतत निरत रहनेवाले बाहुओंवाले, हे
कीर्त्तिसागर, हे भीम, तुम्हारी इस प्रकारकी अवस्थाप्राप्ति—मृत्यु—को लोगों द्वारा परम्परया
सुनकर एकचक्रपुरनिवासी लोग—जिन्हें तुमने वक्रासुरसे बचाया था, तथा सौवलके
भागिनेय दुर्योधनादि सतत शोक तथा हर्षने अमून् बहायेंगे, ऐसा यह समय आ उप-
स्थित हुआ । तुम्हारे मृत्युका खबर प्राप्त करके एकचक्रपुरीके लोग मृत रोयेंगे, और
तुम्हारे शत्रु दुर्योधन आदि आनन्दके अमून् रक्षायेंगे ॥ १०८ ॥

मय्यप्यसूनिह विमुञ्चति चालसेनि

सा श्वापदामिपमवुद्धगतिर्भवेन्नः ।

हा माद्रि ! कुन्ति ! युवयोर्वनभूमिरेव

पुत्रप्रसूतिविपदोः पदतां प्रपेदे ॥ १०६ ॥

नव्यपीती ! इह अत्र वापीतटे मयि युधिष्ठिरेऽपि असूत्र प्राणान् विमुञ्चति
विस्त्रति सति सा पतिव्रतात्वेन प्रसिद्धा याज्ञसेनी द्रौपदी नः अस्माकम्
असुद्रगतिः अज्ञातात्मदीयवृत्तान्ता सती श्वपदामिषम् मृगमन्नकजन्तुविशेषम-
च्या भवेत्, श्वापदानां मष्यतां गच्छेत् । हा माद्रि, हा कुन्ति, युवयोः भवत्योः
मात्रोः वनभूमिरेव वनस्थली एवं पुत्रप्रसूतेः पुत्रजन्मनः पुत्रविपदः पुत्रमरणस्य च
पदतां स्यान्त्वं प्रपेदे, भवत्यौ वन एवं पुत्रानुत्पादितवर्ष्यौ, भवत्योः पुत्रा वन एवं
नृताश्च, हा अतिकष्टमिदमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

अत्र नै मां इत्त वापितट पर मर जाजंगा तत्र पतिव्रता द्रौपदी भी हमारी खबर
न प्राप्त करके अवश्य ही श्वापद-मृगमन्त्री हिंसक वन्तु विशेष-का बाहार वन जायेगी,
अनाथ अवस्थामें उसे कोई श्वापद खा जायेगा । हा माद्रि- हा कुन्ति, तुम दोनों नादानों
के पुत्रोंके लिये वनभूमि ही उत्पत्ति तथा मरण दोनोंका स्थान हुई, वनमें ही तुम्हारे
लड़के जनमें और वनमें ही उनका देहपात हुआ ॥ १०९ ॥

कृदस्थशीतकरकुक्षिगतं कुरंगं

कुर्वन्स्वजातिकृतकापरसातिरेकम् ।

क्रोदण्डमप्यगणयन् कुलिशाखसूनोः

कासी स्थितो वन मृगः कुलहानये नः ? । ११० ॥

कृदस्थेति । कृदस्थस्य अस्माकं चन्द्रवंश्यद्वित्रियागामादिपुरुषस्य कुक्षिगतम्
उदरे स्थितं कुरङ्गं मृगम् स्वजाती स्वसजातीये मृगे कृतः कोपरसातिरेकः क्रोधाति-
शयो येन तं तथोक्तं कुर्वन् सम्पादयन्, (चन्द्रवंशनाशहेतुतां गतेऽरणिहर्त्तयत्र
मृगेऽस्मद्वंशप्रथमपुरुषोदरगतः कुरङ्गोऽवश्यं कुप्येत्, तेनाथ सम्प्रत्यस्मान् विपनौ
पातयन् अरणिहर्त्ता कुरङ्गः चन्द्रमृगं स्वजाती अरणिहरे मृगे कोपिन करोतीति
तथा विशेषणं दत्तम्) स्वसजातीयकृते स्वस्वामिचन्द्रवशस्ये चन्द्रमृगः स्वजातीये
कुप्येत्, तथा कुर्वन् तदीयं कोपं जनयन्, ततोऽप्यविम्वदित्यर्थः । कुलिशाख-
सूनोः वज्राक्षपुत्रस्य इन्द्रान्नजस्य क्रोदण्डमप्यगणयन् गाण्डीवं धनुरप्यनाद्रिय-
भागः असी वनमृगः क्व स्थितः क्व गतः (यः) नः अस्माकं कुलहानये वंशोच्छे-
दाय जात इत्यर्थः ॥ ११० ॥

चन्द्रवंशी राजाओंक आदि पुरुष हुए चन्द्रमा-उतकी कुक्षि-पेटमें रहनेवाल मृगको
उदर मृग-जित्ने अरणिहरण करके हमें विपत्तिमें डाला है, अपने इत्त गईनाचन

द्वारा, अपने जातीय मृगपर कुपित बना रहा है, इसको उसको चिन्ता नहीं हो रही है कि हमारे इस आचरणसे हमारे ऊपर चन्द्रमृग कुपित होंगे, और यह मृग वज्रधारण करनेवाले इन्द्रके आत्मज अर्जुनके गाण्डीवकी भी परवाह नहीं कर रहा है. हमारे वक्ता लोप उपस्थित करनेवाला वह मृग है कहाँ ? ॥ ११० ॥

इत्थं विलप्य नृपतौ स्वयमप्यमीपा-

मन्तस्य हेतुरिदमित्युदकं सरस्याः ।

पातुं प्रवृत्तवति कोऽपि पुमानदृश्यो

गम्भीरमाह गगनस्थित एव वाचम् ॥ १११ ॥

इत्थमिति । इत्थं प्रोक्तरूपेण विलप्य विलापं कृत्वा-इदम् एतत्सरस्युदकम् ॥ अमीपां मम भ्रातृणां भीमादीनाम् अन्तस्य मरणस्य हेतुः कारणम्-एतज्जलमेव पीत्वेमे मृताः, तदहमपि जलमिदं पिबामीति-इति एवम् (निश्चित्य) नृपतौ धर्मराजे सरस्या वाप्या उदकं पातुं प्रवृत्तवति उद्युक्ते सति कोऽपि अचिन्त्यरूप-माहात्म्यः पुमान् पुरुषः गगनस्थितः आकाशस्थित एवं गम्भीरम् धीरभावेन आह वक्ष्यमाणं वचनमुक्तवान् ॥ १११ ॥

इस प्रकार विलाप करके युधिष्ठिरने तय कर लिया कि इस तालाबके पानीके पीनेसे ही हमारे इन भाइयोंकी जानें गई हैं, अतः हम भी इसका पानी पीकर जान दें, ऐसा निश्चय कर जब वह पानी पीनेको प्रवृत्त हुए इसी समय किसी अदृश्य तथा आकाश स्थित पुरुषने धीर स्वरमें इस प्रकार कहा ॥ १११ ॥

‘राजन् ! महुक्तिसरणोः प्रतिवाक्यदानं

देवोऽप्युपेक्ष्य जलमत्र न पातुमीष्टे ।

एते मदीयमवमत्य वचोऽवलेपात्

पीताम्भसः सपदि विभ्रति दीर्घनिद्राम्’ ॥ ११२ ॥

राजमिति । हे राजन्, भूपते, महुक्तिसरणोः मद्बचनमालायाः मयाकृतस्य प्रश्नसमुद्भवस्यैर्यर्थः, प्रतिवाक्यदानम् उत्तरप्रदानम् उपेक्ष्य विहाय (उत्तरमदत्त्वा) देवः अपि अत्र सरसि जलं पातुं न ईष्टे, एते तव भ्रातरः अवलेपात् बलदर्पवशात् मदीयं पूर्वोक्तप्रकारम् प्रश्नोत्तराग्रहरूपम् वचः वचनम् अवमत्य अनाहृत्य पीताम्भसः पीतैतत्सरोवारयः सपदि तत्काल एवं दीर्घनिद्राम् अपुनःप्रबोधाम् निद्राम् स्वाप विभ्रति धारयन्ति, मत्प्रश्नोत्तरदानमकृत्वैव पयः पातुं प्रवृत्ता इमे सद्य एवं मृता इत्याशयः ॥ ११२ ॥

महागज, हमारी प्रश्नावलीका उत्तर दिये बिना इस सरोवरका जल देवता भी नहीं पी सकते हैं (आपकी क्या कथा है, इष्टान्त देखिये) आपके भाईयोंने हमारा

पातकी उपेक्षा करके जल पी लिया और तत्काल यहीं पर ढेर हो गये, अतः आप भी प्रश्नोंका उत्तर दिये बिना इस तालावका पानी न पियें अन्यथा उसका परिणाम बुरा होगा ॥ ११२ ॥

तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिबेति वक्तुः

प्रश्नानसौ दिविचरस्य पट्टत्तरैः स्वैः ।

प्रत्युद्ययौ बहुमतेर्वनदेवताना-

मिन्दोः करानिव तरङ्गकुलैः पयोधिः ॥ ११३ ॥

नत्प्रत्युदीर्येति । तत् तस्मात् कारणात् प्रत्युदीर्य प्रश्नानां महुच्छानामुत्तरं दत्त्वा अत्र सरसि जलं पानीयं पिब इति वक्तुः कथयतः दिविचरस्य नमःस्थितस्य पुंसः प्रश्नान् असौ युधिष्ठिरः स्वैः निजोक्तैः वनदेवतानां बहुमतैः आहूतैः पट्टत्तरैः यथार्थोत्तरैः पयोधिः सागरः तरङ्गकुलैः वीचिभिः इन्दोः चन्द्रमसः करान् इव प्रत्युद्ययौ प्रत्युद्गतः । अयमाशयः—यथा सागरश्चन्द्रकरान्स्वतरङ्गैः प्रत्युद्याति आगच्छतश्चन्द्रकरान्स्वतरङ्गैर्मध्ये मार्गमेवावलम्ब्य तदादरं ध्यनक्ति, तथैव युधिष्ठिरोपि नद्यप्रश्नान् यथार्थैरुत्तरैः प्रत्युद्ययौ यथार्थोत्तरप्रदानेन तद्यप्रश्नानविलम्बं संभावयामासेत्यर्थः ॥

इसलिये आप भी हमारे प्रश्नोंका उत्तर देकर ही इस सरोवरका जल पियें, इस प्रकार कहते हुए उस आकाशचारी पुरुषके प्रश्नोंको युधिष्ठिरने वनदेवताओं द्वारा प्रशंसित अपने यथार्थ प्रतिवचनोंसे सत्कृत किया; जैसे सागर अपनी उमड़नी हुई तरङ्गोंसे चन्द्रमाकी किरणोंको सत्कृत करना है ॥ ११३ ॥

तदनन्तरम्,—

कटिलम्बितवल्कलो जटालः कमनीयस्मितधौतयज्ञसूत्रः ।

कुशवर्हवतंसितः स देवः कुरुराजस्य पुरोऽवतीर्य तस्थौ ॥ ११४ ॥

कटिलम्बितेति । तदनन्तरम् युधिष्ठिरेण प्रश्नेपूत्तरेण योजितेषु सत्सु कटिलम्बितवल्कलः ऊरूपरिभागे परिहितवृक्षत्वग्बसनः, जटालः जटाधारी, कमनीयेन सुन्दरेण स्मितेन हासेन धौतं धवलतां नीतं यज्ञसूत्रं यस्य तथोक्तः कुशवर्हैः दर्भपत्रैः वतंसितः शिरसि भूषितः सः आकाशात् प्रदानानुपस्थापयन् देवः कुरुराजस्य युधिष्ठिरस्य पुरोऽवतीर्य अग्रे आगत्य तस्थौ साक्षाद् बभूव ॥ ११४ ॥

युधिष्ठिरने जब प्रश्नोंके उत्तर दे दिये तब जाय तब लटक रहा है वल्कल जिसका पेना, जटाधारी और स्मित-ईपद हास-से स्वच्छ हो रहा है यज्ञोपवीत जिसका पेना तथा कुशके पत्रोंसे भूषित मन्त्रक वह आकाशचारी देव युधिष्ठिरके आगे आकाशने उतरकर खड़ा हो गया, सामने आया ॥ ११४ ॥

स तु तत्र लोकातीतेन राकाशतमिवाकारयता निजेन तेजसा कुड्म-
लीकृतकरकमलयुग्मं तमात्मसंभवं प्रेममेदुरमेवमवादीत्,—

स तु तत्रेति । स देवः तत्र तस्मिन् समये लोकातीतेन अलौकिकेन राकाशतम्
पूर्णमाशतम् आकारयता उपस्थापयता शतं श्वेता निशाः प्रादूर्भावयता (अति-
धवलमानं विस्तारयता) निजेन तेजसा स्वप्रभया (आवरातिशयात्) कुड्मली-
कृतकरकमलयुग्मं प्रणाममुद्रया वदद्भ्रामिम् (राकायां कमलकुड्मलीभावः स्वा-
भाविक इति ध्वनिः) तम् आत्मसंभव स्वपुत्रं युधिष्ठिरम् प्रेममेदुरं सप्रेम एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उवाच ।

उस पुरुषने अपने अलौकिक तेजके सामने—जो तेज सैकड़ों पूणिमाकी रात्रियोंको
उपस्थित कर रहा था—मुकुलितकरकमल—हाथ जोड़कर खड़े हुए—मपने पुत्र युधिष्ठिरसे
इस प्रकार कहा—

‘अये वत्स ! मां धर्ममवेहि । विमंतजनवितीर्णं विधिधं विपिनक्लेश-
मनुभवतो भवतो भावं बुभुत्सुरेवमाचरिषम् । तद्बहुधा परीक्षितेन भवतः
शीलेन समञ्जसेन प्रश्रोत्तरेण च प्रसेदिवानस्मि । तस्मान्मममानुग्रहेण
स्वप्नान्निवृत्तैरिव भूयोऽप्युत्थितैरनुजन्मभिः सह त्रयोदशीं शरदं वैपान्तर-
वन्तं भवन्तं कोऽपि न जानीयात्’ इति वरमरणिं च विस्मयविस्मारि-
तनयनपरिस्पन्दनाय निजनन्दनाय प्रतिपाद्य स पुमानन्तर्दधे ॥

‘अये वत्स, हे पुत्र, मां धर्म धर्मराजम् अवेहि जानीहि, विमतजनवितीर्णं
शत्रुदत्तं विविधं नानाप्रकारकम् विपिनक्लेशं वनवासकष्टम् अनुभवतः भुञ्जानस्य
भवतो युधिष्ठिरस्य भावम् धर्मे दृढताम् बुभुत्सुः जिज्ञासुः अहम् एवम् यथावृत्तम्
(भीमादीनां मरणोपस्थापनम्) आचरिषम् कृतवान् । तत् तस्मात् बहुधा अनेक-
प्रकारेण परीक्षितेन भवतः शीलेन आचारेण समञ्जसेन युक्तेन प्रश्नोत्तरेण च
च प्रसेदिवान् प्रसन्नः संजातोऽस्मि । तस्मात् ममानुग्रहेण मम कृपया स्वप्नान्नि-
वृत्तैः समाप्तस्वपनक्रियैः जागरितैः इव भूयोऽप्युत्थितैः प्रबुद्धैः अनुजन्मभिः कनिष्ठ
भ्रातृभिः सह त्रयोदशीं शरदं वर्षम् वैपान्तरवन्तम् घृतरूपान्तरं भवन्तं त्वां
कोऽपि न जानीयात् तत्ततः परिचिनूयात्’ इति उक्तप्रकारकं वरम् वरदानवा-
क्यम् अरणिम् मृगवेपमास्थितेनात्मना धृतम् द्राह्मणसम्बन्धिनम् मन्थनकाष्ठं च
विस्मयविस्मारितनयनपरिस्पन्दनाय आश्चर्यवशविस्मृतनिमेषपातनेत्राय आश्चर्येण
निर्निमेषं पश्यते निजनन्दनाय स्वपुत्राय युधिष्ठिराय प्रतिपाद्य समर्प्य स पुमान्
पुरुषो धर्मराजः अन्तर्दधे तिरोबभूव ॥

१. ‘मंप्रति विमतजन’ । २. ‘मदनुग्रहेण’ । ३. ‘रूपान्तर’ । ४. ‘विजानीयान्’ ।
५. ‘वन् च तमरणि’ । इति पा० ।

'हे पुत्र ! मैं धर्म हूँ, शत्रुओं द्वारा दिये गये नानाप्रकारके वनवासकष्टोंकी मीठी बुर तुम्हारे भावकों जाननेकी इच्छासे ही हमने यह—मीमादिका वृत्त्यन्वय—किया है । तुम्हारे वाचनकी परीक्षासे तथा समीचीन उत्तरसे मैं नसक्त हूँ । अतः इसानी अनुकम्पासे तुम्हारे मार्ग द्विर उठ जायेगे जैसे छोकर उठे हो, इसके साथ तुम अयोध्या वर्धने रुगन्धर धारण करके रहोगे, तुम्हें कोई नहीं पहचानेगा' इस प्रकारका वरदान तथा अग्नि (जिसे वर्धने का बनकर इरा था, जिसके पीछे दग्धा बड़ा कान्ठ हुआ) दित्तयसे निर्दिष्ट नयनवाले अपने पुत्र-धर्मपुत्र-सुविष्टिको समर्पित करके वह पुत्र-धर्म-अन्वय हो गया ॥

सत्तादृशो भगवतो वचसा निकाम-

मासाद्य मोदभरसाश्रममागतानाम् ।

आश्रारणोर्द्विजवरस्य शुचेष साक-

मन्तं जगाम समयोऽपि महानमीषाम् ॥ ११५ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते पञ्चमः स्तवकः ।

तत्तादृश इति । तद् तादृशः अनुभवेयस्य भगवतः यमस्य वचसा वरदानात्मक-
वाक्येन निकामं पूर्णं मोदभरस्य आसाद्य प्राप्य आश्रमम् आगतानाम् श्रियावृत्तानां
वर्माषाम् सुविष्टिरादीनाम् आश्रमगेः लब्धयज्ञसाधनकाष्ठस्य द्विजवरस्य ब्राह्मणश्रे-
ष्ठस्य शुचा श्लेधेन साकम् सह इव महान् समयः सुर्दीर्घो द्वादशवर्षात्मकः वनवास-
कालोऽपि अन्तं जगाम समापत् । एवं यमाद्वरं लब्ध्वा प्रसन्नेन मनसा आश्रमसुप-
गतैस्त्वेषु ब्राह्मणः स्वभरुनिकाष्ठनवाप्य शुचि समाप्तं कृतवान्, एते पान्धवा अप्येवं
वनवासावधि समापयन्तित्याशयः । तुक्ययोगिताऽल्लहारः ॥ ११५ ॥

इति मैथिल्यगणित श्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारते 'प्रकाशे'

पञ्चमस्तवक 'प्रकाशः' ।

इस प्रकार अनुभवं स्वभाववाले अपने वंश प्रात करके निदान्द प्रसन्नताके साथ
आश्रम आनेपर वन पान्धवोंका वनवासकाल समाप्त हो गया, और अग्नि वापस
मित्र जानेसे इस ब्राह्मणका शोक भी मिट गया ॥ ११५ ॥

इति मैथिल्यगणित श्रीरामचन्द्र मिश्रप्रणीते चम्पूभारते 'प्रकाशे'

पञ्चमस्तवक 'प्रकाशः' ॥

अथ षष्ठः स्तवकः

तदनु ते भरता व्यवधाश्रयाचरमहायनलङ्घनकाङ्क्षिणः ।

अतिचिरं रविभाण्डविवर्धिताननुचरानिव तामटवीं जहुः ॥ १ ॥

नदन्विति । तदनु द्वादशवर्षात्मकवनवासकालसमाप्तौ व्यवधाश्रयात् प्रच्छन्न-
भावेन चरमहायनस्य त्रयोदशवर्षात्मकगुप्तवाससमयस्य लङ्घनकाङ्क्षिणः ध्यतिया-
पनेच्छ्वः ते भरताः भरतवंशोद्भवा युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः अतिचिरं बहुकाल-
पर्यन्तं रविभाण्डविवर्धितान् सूर्यदत्ताक्षयपात्रस्थितास्रपोषितान् अनुचरान् सह-
यात्रिकान् इव ताम् अटवीं वनं जहुः त्यक्तवन्तः । एवं द्वादशवर्षपर्यन्तं वनवासं
समाप्य त्रयोदशं वर्षं गुप्तवासेन गमयितुमिच्छन्तस्ते पाण्डवाः चिरं पोषिताननु-
चरांस्तामटवीं च विजहुरित्यर्थः । काव्यलिङ्गेन तुल्ययोगिता सङ्कीर्यते । द्रुतविल-
म्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

द्वादशवर्षात्मक वनवासकालकी समाप्ति हो जाने पर तेरहवें वर्षको गुप्तवास
रूपमें बितानेकी इच्छा रखनेवाले वे भरतवंशोत्पन्न पाण्डवगण—बहुत दिनों तक
जिन्हें सूर्यदत्त अक्षयपात्रके स्वादिष्ट अन्नसे पोसा था, उन अनुचरोंके साथ उस
काम्यक वनको मी छोडकर चले गये ॥ १ ॥

तदन्वमी तदनुचितवचनसाहसाधिगतबाहसाधिपवपुषं नहुघमौदर-
दमुनसः शमनाय चतुर्णववारिकाङ्क्षिणः पारिकाङ्क्षिणः अगस्त्यस्य कोपो-
दिताच्छ्लापोदघेरुत्तरैरुत्तार्य तस्मादेव विस्मारितनिजविधिदुर्विलसितया
तया वरारोह्या सह दुःसहनिजधामपिधानवैदग्ध्यमभ्यसितुकामा इव ते
मात्स्यनगरस्य नातिसमीपपितृवनगामिनीं शमीमभजन् ॥

तदन्वमा इति । तदनु काम्यकवनस्थागात्परतः अमी युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः
तस्मै अगस्त्याय यत् अनुचितवचनसाहसम् अवाच्यकथाप्रतिपादनघट्टत्वम् तेन
अधिगत प्राप्तं बाहसाधिपस्य अजगरश्रेष्ठस्य वपुः शरीरं येन तं तथोक्तम्—अगस्त्यं
प्रति कुत्सितं वचनं व्याहृत्य तच्छ्लापादासादिताजगररूपम् इत्यर्थः । उदरे भवः
औदरः जाठरः यो दमुनाः वह्निः तस्य शमनाय शान्तये जठरज्वालाशान्तये बुभुक्षा-
पूर्तये चतुर्णववारिकाङ्क्षिणः मागरचतुष्टयजलं काम्यमानस्य चतुरोपि सागरा-
न्निर्षीय जठरवह्निं शमितवतः पारिकाङ्क्षिणः मुनेः अगस्त्यस्य कोपोदितात् क्रोध-

१. 'तदनु तदनुचित' । २. 'दमुनः' । ३. काङ्क्षिणः कोपोदिता' । ४. 'रुत्त-
रैरमुत्तार्य' । ५. दुर्विलासादासादिनवराः वरारोह्या सह' । ६. 'इव मत्स्य' ।
७. 'अनतिसमीपगामिनीं पितृवनशमोन्' । इति पा० ।

नवात् शारोद्रेः क्षापसागरात् उत्तरीः नहुषप्ररनप्रलिवचनैः प्लवैः उचार्य पारं
 टन्मभित्वा क्षापान्मोक्षविलेख्यैः, तस्मान् नहुषावस्थावर्धनात् एवं विस्मारित-
 निजत्रिविदुर्विलसिप्रया अगणितनिजवनवासरूपमात्यविपर्ययया धैर्यं धारयन्त्या
 उवा वरारोहया सुन्दर्या द्रौपद्या सह ते पाण्डवाः दुःसहस्य सोढुमशक्यस्य निज-
 धान्नः स्वतेजसः पिधाने गोपने वैदग्ध्यं चातुर्यं तदभ्यसितुकामाः तज्जिज्ञासवः
 इव (यथा शर्मावतः स्वस्मिन् स्थितं तेजो गोपयति तथा वयमपि स्वं तेजो गोप-
 यितुं शक्नेमहीति जिज्ञासवान्पुमिव) नात्स्यनगरस्य त्रिराष्टपुरस्य नातिसर्मीपे
 अनविदूरस्थिते पितृवने रमशाने गामिनीं रमशानस्थितां शर्मानं नाम वृक्षम्
 वनमन् प्राप्ताः, अगस्त्यशापाप्राप्ताःशरणात् नहुषं तद्वरमोक्षप्रदानेनोद्दृष्ट्य
 नद्वादर्शनेन मान्यविपर्ययकष्टं महमानया द्रौपद्या महिवास्ते पाण्डवाः स्वं स्वे ते-
 जसः गोपनं जिज्ञासमाना इव नात्स्यनगरसर्मीपश्चरमानस्थितं शर्मावृक्षमममन् ।
 शर्मावृक्षस्याग्निगर्भत्वं प्रतिद्वन्द्वम्—यथा—'शर्मानिवाभ्यन्तरलीनपावकान्' इति ।
 'वक्षरं शयुवांहस इत्युभौ' 'महासिद्धिमुनाक्षिप्रः' 'तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी
 वाच्यमो मुनिः' 'वरारोहा मत्तकाशिनी' इति सर्वत्रानरः ॥

इसके बाद अगस्त्यके प्रति कृतज्ञि वचनप्रयोग करनेकी घटनाके कारण प्राप्त
 विद्या है महात् अक्षरके शरीरकी जिनके पने नहुषकी—वृतराजशास्त्रिके लिये
 चारो सागरोंके पानोंकी अपेक्षा रखनेवाले—सुमन्त मांगरन्को पी लेनेवाले तपस्वी
 अगस्त्यके औपवस्य प्रदत्त मानरूप सागरसे नहुष द्वारा जिये गये प्रणोंके उत्तररूप
 नावसे पार करके, नहुषकी दक्षा देवकर मृत गया है मांगरिपर्यवष्ट जितकी देसी
 द्वन्द्वी द्रौपदीके साथ वे पाण्डव त्रिराष्ट्रके नमीपवर्ती रमशानमें विद्यमान शर्मावृक्षके
 सर्मीप गये—नानी वे लोग उस शर्मावृक्षके निजनेमोगोपनकी विद्या सीखना चाह गये हैं ।
 शर्मावृक्ष अपने अन्दर आग छिपाये रहता है, उसकी तेजोगोपनविद्या सांगकर वे पाण्डव
 नी सुखवासमें अपना तेज छिपाकर रख सके इसीलिये शर्माके पान गये वह उद्वेक्षा है ।

क्रमेण नात्स्येन्द्रपुरोपकण्ठे करालमापुः पितृकाननं ते ।
 वधूतृहां भाविनि सुतजानां वधप्रदेशस्य दिदृक्षुव ॥ २ ॥

क्रमेणैति । ते पाण्डवाः क्रमेण गतिक्रमेण नात्स्यपुरोपकण्ठे विराटनगरसर्मीपे
 स्थितं करालम् मांगगम् पितृकानसम् रमशानम् भाविनि भविष्यतिकाले वधू-
 दुहान् द्रौपद्यनामकृतां सुतजानां कौचकानां वधप्रदेशस्य घातस्थानस्य दिदृक्षुवा
 दशनेच्छया इव आपुः । क्रमेण ते पाण्डवा विराटनगरसर्मीपवक्षिरमशानं गताः,
 मन्ये द्रौपदीं प्रति दूहतां कौचकानां भाविनी वधस्य स्थानं द्रष्टुमिव ते तत्र
 गता इत्युच्येक्षासारः ॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २ ॥

जाने जाते वे पाण्डव नात्स्यपुरके निज वरतान रमशानमें पहुँचे, देखा लगना

था मानो भविष्यमे द्रौपदीके प्रति दुरी दृष्टि रक्षनेके कारण मारे जानेवाले कीचकोंके वधका स्थान देखने गये हों ॥ २ ॥

शमीतरौ तत्र निधाय शस्त्रममी तदन्तर्ज्वलदग्निक्ल्पम् ।

जगाहिरे वेपमिवान्यमुच्चैर्ध्वजं विराटस्य पुरं प्रवीराः ॥ ३ ॥

शमीतराविति । अमी प्रवीराः शूराः पाण्डवाः तत्र श्मशानस्ये शमीतरौ शमी-
बुधे तदन्तर्ज्वलदग्निक्ल्पम् शमीवृक्षान्तर्वर्त्तमानवह्निसमानभासुरम् शस्त्रं स्वं
स्वमायुधं निधाय स्थापयित्वा अन्यं वेपम् रूपमिव संन्यासपाचकत्वनपुंसकरवा-
विरूपपरिवर्त्तनम् इव उच्चैर्ध्वजं समुन्नतपताकम् विराटस्य पुरं नगरं जगाहिरे
प्राविशन् । रूपपरिवर्त्तनं कृत्वा विराटनगरं गतवन्त इत्याशयः ॥ ३ ॥

उन पाण्डववीरोंने उस श्मशानमें वर्त्तमान शमीवृक्षपर अपने शस्त्र रख दिये, जो उस
शमीवृक्षके भीतर रहनेवाली आगकी तरह चमकदार थे, और रूप बदल-बदलकर
उन्नत पताकायुक्त विराट नगरमें गये ॥ ३ ॥

समत्वमुत्कर्षनिकर्षयोः स्वं संदर्शयिष्यन्निव धर्मसूनुः ।

क्रमेण हंसः परमो हि भूत्वा कङ्कत्वमापद्यत सद्य एवं ॥ ४ ॥

समत्वमिति । धर्मसूनुः युधिष्ठिरः उत्कर्षनिकर्षयोः सम्पत्तौ विपत्तौ च स्वं
स्वीयं समत्वम् समानभावं निर्विकारचित्तत्वं संदर्शयिष्यन् प्रकटीकरिष्यन्निव
क्रमेण परमो हंसः महात्मा साधुः भूत्वा अपि सद्यः तत्काले एवं कङ्कत्वम् कङ्कसं-
ज्ञाम् आपद्यत प्राप्तवान्, गृध्रभावं गत इति । योहं परमहंसः न एवं गृध्रोऽपि
भवितुं शक्नोमीति मम कृते उत्कर्षापकर्षौ समानौ इति ज्ञापयितुमिव धर्मराजः
संन्यासरूपमास्थायात्मनः कङ्कसंज्ञकत्वं प्रकाशितवानिति भावः । परमहंसस्य
गृध्रत्वमिति विरोधप्रतिभासः, परमहंसस्य कङ्कनामत्वमिति तद्व्युदासः एवं विरो-
धाभास उपेक्षया संकीर्यते ॥ ४ ॥

हमारे लिये उत्कर्ष-अपकर्ष-सम्पत्ति-विपत्ति सभी समान हैं, इस बातको प्रकट
करनेकी इच्छासे धर्मराजने परमहंस होकर कङ्कत्व-गृध्रत्व-स्वीकार किया, परमहंस
नकर अपना नाम कङ्क प्रथित किया ॥ ४ ॥

पुरार्जुनस्येव यतित्वमेतदस्यापि कामप्यपरां सपत्नीम् ।

संपादयेत्किं नु ममेति कृष्णा तथाविधं वीच्य नृपं शशङ्के ॥ ५ ॥

पुरार्जुनस्येति । कृष्णा द्रौपदी तथाविधं धृतसंन्यासिरूपं नृपं युधिष्ठिरं वीच्य
दृष्ट्वा पुरा सुमद्राहरणावसरे अर्जुनस्य यतित्वं संन्यासिरूपम् इव अस्य युधिष्ठिर-
स्यापि एतत् संन्यासिरूपम् अपरां सुमद्राभिन्नां काञ्चनद्वितीयां सपत्नीम्

सम्पादयेत् जानयेत् किंलु इति एवं सप्तद्वे सम्भावयामास । यथाऽर्जुनः सन्न्यास-
परिमहं कृत्वा सुमद्रां नाम सपत्नीमानीतवान्, तथैव किमयं युधिष्ठिरोऽपि
सन्न्यासिवेपमाधाय कामपि मम सपत्नीमानेष्यतीति शङ्का सन्न्यासिवेपघरं धर्म-
राजं परबन्धाः कृष्णायाः स्वान्ते पदमकृतेति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

द्रौपदीने जब धर्मराजका सन्न्यासवेष देखा तो उसके हृदयमें यह खटका हुआ कि
कहीं यह भी धर्मुनकी तरह हमारी एक सौत लाकर न रग दें । अर्जुनने सन्न्यासीका
बाना पकड़ा था, तब सुमद्रारूपी एक सौत ले आये थे, यह धर्मराज भी आज संन्या-
सीका रूप ग्रहण कर रहे हैं, क्या ठिकाना, कहीं यह भी न एक औरत लाकर हमारी
सौतौत्री सख्यामें शूद्धि कर दें, यह बात द्रौपदीके मनमें आरं, जब उसने संन्यासि
वेषमें युधिष्ठिरो देखा ॥ ५ ॥

त्रिदण्डकापायकमण्डलुञ्जलो जपस्फुरद्वन्तपटो युधिष्ठिरः ।

उपानहं दारुमयीं पद्मा स्पृशन्नुपासदत्संसदि मेदिनीश्वरम् ॥ ६ ॥

त्रिदण्डेति । त्रिभिः संहर्ष्यैकप्रवर्द्धैः दण्डैः कपायेण रक्तं वस्त्रं कापायं तेन गैरि-
कवस्त्रेण कमण्डलुना पानीयपात्रमेदेन च उञ्जलः शोभमानः—त्रिदण्ड कापायं कम-
ण्डलुं चाददानः, जपेन ओङ्कारावर्त्तनव्यापारेण स्फुरन् चलन् द्वन्तपटः ओष्ठो
यस्य तयोक्तः, युधिष्ठिरः दारुमयीं उपानहं काष्ठकृतां पादुकां पद्मा स्पृशन् धार-
यन् सन् संसदि मभायाम्, मेदिनीश्वरं महीश्वरं राजानं विराटम् उपासदत् प्राप्त-
वान् । अत्र त्रिदण्डग्रहणं पुनर्गाहस्यस्वीकारेऽपातित्यद्योतनाय, एकदण्डग्रहणे तु
तत्रोपयुज्यते, अतएव रावणादीनामपि त्रिदण्डग्रहणे कृतेपि पुनर्गाहस्यं वर्णयते ॥६॥

त्रिदण्ड, कापाय वस्त्र तथा कमण्डलुसे युक्त होकर, ओङ्कार जपसे ओष्ठको बन्धिन
करने हुए युधिष्ठिर पैरमें काष्ठपादुका धारण करके समामे वर्त्तमान पृथ्वीपात विराटक
समीप पद्वि ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा तमुत्थितो मात्स्यो धृतप्रश्रयविस्मयः ।

तत्पादपांसुं फालान्ते चक्रे तं पुनरासने ॥ ७ ॥

दृष्ट्वेति । न समायामुपस्थितं मन्न्यामिवेष युधिष्ठिरं दृष्ट्वा धृतप्रश्रयविस्मयः
यश्रयेण नम्रतया विस्मयेन कोऽयं महात्मेत्याश्रयेण च युक्तः सन् उत्थितः प्रत्यु-
त्थाय मात्स्यः विराटः तत्पादपांसुं धर्मराजस्य शरणरजः फालान्ते भालमूलं शिरसि
चक्रे स्थापितवान्, पुनः तं युधिष्ठिरसन्न्यासिनम् आसने चक्रे उपवेशितवान् ;
अत्र नमस्कृत्युपवेशनक्रिये समाने कर्त्तरि समुच्चिन्ते इति समुच्चयालङ्कारः ॥ ७ ॥

समामे आये हुए सन्न्यासिवेषधारी धर्मराजको देखकर विराट नम्रता तथा विस्मयने
युक्त होकर उठकर गूढ़े हो गये, और संन्यासीके चरणरजको शिर पर रखा और
युधिष्ठिररूप संन्यासीको उपयुक्त आसन पर बैठाया ॥ ७ ॥

दुर्वीरगर्वासहनोऽथ भीमो दूर्वीकरोदर्शितसूदभावः ।

शोणाधरालोलुपसूतसूनोः प्राणानिलान्पारयितुं किलासीत् ॥ ८ ॥

दुर्वीरिति । दुर्वीराणाम् बकहिडिन्वादीनां दुष्टयोधानां गर्वस्य वीर्यावलेपस्य अस-
हनोऽमर्षयिता भीमः शोणाधरायां रक्तौष्ठ्यां द्रौपद्यां लोलुपस्य सकामतयाऽऽसक्तस्य
सूतसूनोः कीचकस्य प्राणानिलान् प्राणवायून् पारयितुं भोक्तुम् दूर्वीकरः दम्यां
खजया युक्तवाहुः अत एव दर्शितसूदभावः प्रकटीकृतपात्रकलङ्गणः आसीत् विराट्-
सदसि प्रकटीवमूव । प्राणानिलान् भोक्तुम् दूर्वीकरः सर्पः दर्शितसूदभावः प्रकटी-
कृतवातकभाव इति च ध्वन्यते । युधिष्ठिरे प्रागागते सति भीमोऽपि खजां करेण
धारयन् पाचकत्वेन तत्रागतः, मन्ये द्रौपर्दीं पापदृष्ट्या परयतः कीचकस्य प्राणानि-
लान् भक्षयितुमसौ वातकभावमापन्नः सर्प इवागत इत्याशयः ॥ ८ ॥

दुष्ट वीर दक, हिडिन्व आदिके गर्वको नहीं रहनेवाले भीम द्रौपदीके विषयमें
आसक्ति रखनेवाले पापी कांचकके प्राणोंको हरनेके लिये हाथमें दूर्वी लेकर अपनेको
पाचक बताकर विराटकी सभामें आये, प्राणवायुकी पारणा करनेके लिये सर्परूपमें
घातक बनकर आ गये । दूर्वीकर पदमें श्लेष है ॥ ८ ॥

पितुः सखायं परिपूज्यमेधैर्दिने दिने वृत्तिमिवोपनेतुम् ।

सूदाकृतिः सोऽपि ययौ विराटं वृकोदरो वृत्तशरावपाणिः ॥ ९ ॥

पितुरिति । परिपूज्यम् अत्यन्तादरपात्रम् पितुः वायोः सखायं सुहृदम् अग्निम्
पृथैः शुष्ककाष्ठैः दिने दिने प्रत्यहम् वृत्तिम् सन्तुष्टिम् उपनेतुं लम्भयितुम् इव
सोऽपि वृकोदरः भीमः वृत्तशरावपाणिः करधृत्विस्तृतास्यपात्रः अत एव सूदा-
कृतिः पाचकरूपधरः सन् विराटं नाम नृपतिं ययौ प्राप्तवान् ॥ ९ ॥

अपने पिता वायुदेवके मित्र अतएव पिताकी तरह अत्यन्त पूजनीय अग्निको प्रति-
दिन शुष्क काष्ठे तृप्त करनेके लिये भीम नी पाचकरूपमें चौड़ा मुँहका पात्र-कौता
बगैरह-लिये हुए विराटके सामने आये ॥ ९ ॥

कुलशैलशृङ्ग इव जंगमे तदा कुरुकुक्षरे चलति कम्पनं मुहुः ।

वसुधैव तस्य न पुरस्य केवलं वहति स्म कीचकभुजाप्यदक्षिणा ॥१०॥

कुलशैलशृङ्ग इति । जङ्गमे चले कुलशैलशृङ्गे महापर्वतशिखरे इव तदा तस्मि-
न् समये कुरुकुक्षरे कुरुत्रेष्टे भीमे चलति विराटलम्पगमनायं प्रतिष्ठमाने सति
केवलं तस्य पुरस्य विराटनगरस्य वसुधा भूरेव मुहुः कम्पनं न वहति स्म लभते
न्म अपितु अदक्षिणा वामा कीचकभुजा अपि कम्पनं वहति स्म । भीमाकृतौ चल-
कुलशैलशिखरोपमे भीमे तदा विराटमुपसर्पति सति केवलं तस्य नगरस्य धरेव

न चक्रम्ये, अपितु क्रीडकस्य वामबाहुरपि पुस्तोर । वामबाहुस्फुरणमनिष्टद्योतकं
बोध्यम् । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ १० ॥

चलनशील कुलशब्दसिद्धके समान भीषणकाय भौम जड विराट्की समामे उप-
स्तित्र हाँनेके लिये जा रहे थे तब समय केवल उस नगरकी पृथ्वी ही नहीं हिलने
लगी, वरन् क्रीडकका बायाँ हाथ भी फटकने लगा था ॥ १० ॥

महानसेऽवतरतो जनस्य स पतिः कृतः ।

महानसेवत रतो मात्स्यं स्वाद्रुषु कर्मसु ॥ ११ ॥

महानस इति । सः महान् विशालकायः भौमः महानसे अवतरतः पाकशालाः
याम् अधिकृतस्य जनस्य लोकस्य पतिः स्वामीकृतः प्रधानपाचकतया नियुक्तः
सन् स्वाद्रुषु रचिकरीषु कर्मसु पाकक्रियासु रतः संलभनः सन् मात्स्यं विराट्म
असेवन सिपेवे; स्वयैर्भोजनैस्त्वस्वान्निनभाराधयामासेत्पर्यः ॥ ११ ॥

विशालकाय भौमकी विराट्ने अपनी पाकशालामें काम करनेवाले लोगोंका प्रधान
बनाकर नियुक्त कर दिया, और उस पद पर रहकर भौमने स्वादिष्ट भोजन बनानेमें
निरत रहकर अपने स्वामीकी सेवा की, स्वादिष्ट भोजनोंसे विराट्की वृत्ति सम्पादित
की ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेन योगः खलु वीरगर्ह्यः पुंस्त्वेन चान्तःपुरवासविघ्नः ।

इतीव षण्डत्वमवश्यभाव्यमादाय पार्योऽपि जगाम मात्स्यम् ॥ १२ ॥

स्त्रीत्वेनेति । स्त्रीत्वेन योगः स्त्रीरूपधारणम् वीरगर्ह्यः अस्मादशवीरजननिन्दितः,
पुंस्त्वेन पुंरूपेण च अत्रः पुरवासविघ्नः अवरोधेऽत्रस्थानस्य प्रतिबन्धः, इति इव
अत एव अवश्यभाव्यम् आवश्यककल्पनम् षण्डत्वम् नपुंसकभावम् आदाय स्त्री-
कृत्य पार्यः अर्जुनःअपि मात्स्यम् विराट्म जगाम प्राप । स्त्रीत्वस्य वीरजननिन्दिततया
पुंस्त्वस्य चान्तपुरवासप्रतिबन्धकतया तदुभयस्वीकारस्यायोग्यत्वे षण्डत्वमवश्यं-
मावीति षण्डभावमवलम्ब्य पार्यो विराट्मुपासीदिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

स्त्रीका रूप धारणकरना अर्जुन पैसे वीरके लिये निन्दनीय था, और पुरुषरूपमें
रहने पर अन्तःपुरवासमें विघ्न था, स्त्रीलिये नपुंसक बनना आवश्यक हो गया, और
पार्यने नपुंसकका रूप अपनाकर विराट्की समामें प्रवेश किया ॥ १२ ॥

कृतवसतिरसौ नृपस्य कन्यागृहभुवि नर्तयति स्म तालपाणिः ।

मधुकरमुखरो लता वनान्ते मलयगिरेरिव मादतप्ररोहः ॥ १३ ॥

कृतवसतिरिति । तालं कांस्यनिर्मितवाद्ययन्त्रभेदो नर्तकोपेयुक्तः पाणौ यस्य
तादृशः असौ बृहन्नडास्यः षण्डवेशधरोऽर्जुनः नृपस्य विराट्स्य गृहभुवि गृहे
अन्तःपुरे कृतवसतिः विहितवस्थितिः सन् कन्याः उत्तराप्रमृतीः विराट्बालिकाः
मधुकरमुखरः अमरैर्क्षहारितः वनान्ते वनमूर्त्तौ मलयगिरेः मात्तप्ररोहः मन्दवायुः

लता इव नर्त्तयतिस्म अनर्त्तयत् । यथा अमरैः शब्दायमानैर्मुञ्जरीकृतो दक्षिण-
पवनो वने लता नर्त्तयति तथा तालपाणिर्विराट्पृष्टेऽवस्थितोऽर्जुनो विराट्स्वो-
त्तरादिष्ठाः पुत्रीः नृत्यकलाम् अशिक्षयदित्यर्थः २ अमरशब्दस्तालवेण वापुरर्जुनेन
वनं गृहेण कन्याश्च लताभिरुपमिता घोष्याः । उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

जित प्रकार अमरके शब्दोंसे मुखरित मलयाचलका मन्द पवन कानममें लताओंको
नचाया करता है उसी प्रकार कठताल-गजराप्रभृति वाद्ययन्त्र हापमें छिये अर्जुनने
विराट्के अन्तःपुरमें रहकर उनकी उत्तरप्रभृति कन्याओंको नचाया, नृत्यकलाकी
शिक्षा दी ॥ १३ ॥

मम ध्वजाङ्कस्य विभर्ति संज्ञामसाविति प्रेमभरादुपेतः ।

प्रसूनधन्वेव सुतोऽपि माद्रथा मत्स्येन्द्रमागत्य ननाम मूर्ध्ना ॥ १४ ॥

ममेति । जसी विराटः मम कामस्य ध्वजाङ्कस्य ध्वजचिह्नम् तस्य मत्स्यस्य
संज्ञां नाम मत्स्येन्द्रशब्दावयवं मत्स्यपदम् विभर्ति धारयति इति प्रेमभराद्
स्नेहातिशयात् उपेतः आगतः प्रसूनधन्वा कामदेव इव उपेतः प्राप्तः माद्रीपुत्रः
नकुलः अपि आगत्य सभां प्रविश्य मत्स्येन्द्रं विराटं मूर्ध्ना ननाम शिरसा प्रण-
नाम । काम एवं—अयं विराटो मम ध्वजचिह्नमृतमत्स्यस्य संज्ञां मत्स्येन्द्रतया
विभर्त्तति स्नेहातिशयात् माद्रीपुत्ररूपधरः सन् आगत्य सभायां विराटं प्राणंसी-
दित्यर्थः । एतेन नकुलस्य कामसमानरूपता ध्वनिता ॥ १४ ॥

यह मत्स्येन्द्र विराट् हमारे ध्वजचिह्न मत्स्यके नामका धारण कर रहा है इसीलिये
प्रेमसे आये हुए कामदेवके समान लगनेवाले माद्रीपुत्र नकुलने सभामें आकर विराट्
को शिर नवाया ॥ १४ ॥

तं पश्यन्नकुलं राजा तन्द्रालुर्दृष्ट्वा निमेपणे ।

निजां मत्स्येश्वराभिरुष्यां निनाय प्रकटार्थंताम् ॥ १५ ॥

तं पश्यन्निति । तं नकुलं पश्यन् अवलोकमानः दृशोः निमेपणे मीलनव्यापारे
तन्द्रालुः प्रमादपुक्तः निर्निमेपभावेन तमालोकयन् राजा विराटः निजाम् स्वीयां
मत्स्येश्वरः महामत्स्यः मत्स्यानामीश्वर इति वा अभिरुष्यां संज्ञाम् प्रकटार्थंताम्
अन्वर्थभावं निनाय प्रापितवान् 'सुरमत्स्यावनिमेपौ भवतः' शास्त्रप्रसिद्धयनुसारं
मत्स्या अनिमेपा भवन्ति, मत्स्येश्वरेणापि सुतरामन्वर्थसंज्ञेन भाष्यं तेनायं वि-
राटो नकुलावलोकनवेलायां विस्मृतनिमेपतया मत्स्येश्वर ईदं स्व नाम ययार्थ-
यामासेति भावः । शंभ्योप्येच्छालङ्कारः काव्यलिङ्गेन मङ्गीर्यते ॥ १५ ॥

राजा विराट् जब नकुलको देखन लग तब वै पलक गिराना भूळ गये, उस समय

देसा लगा मानों वे 'मत्स्येश्वर' संघाको सार्थक बना रहे हों. मछली और देवता अनिमेप होते हैं, राजा भी मत्स्येश्वर हैं तो इनको अनिमेप होना ही चाहिये ॥ १५ ॥

कशां करे स विभ्राणं शराङ्कुलभूपणम् ।

मन्दुरापतिमातेने तं दुरापपराक्रमम् ॥ १६ ॥

कशामिति । स विराटः शशाङ्कुलभूपणं चन्द्रबंशालङ्काररूपं दुरापपराक्रमं शत्रुदुरासदवीर्यं तं नकुलन् कशाम् अश्वदमकं करे विभ्राणम् धारयन्तम् मन्दुरापतिम् वाजिशालाऽधिकृतम् धातेने कृतवान् । नकुलस्य करघृतकशात्वेन अश्व-विद्यानेपुष्यं विभाव्य विराटस्तं स्वाश्वशालाऽधिकारं न्ययुक्तं, 'यद्येन युज्यते लोके बुधस्तत्तेन योजयेत्' इत्युक्तेः ॥ १६ ॥

राजा विराटने जब चन्द्रकुलोपक तथा शत्रुदुर्लभपराक्रम नकुलको हाथमें नाहुन लिये हुए देखा, तब उन्होंने समझ लिया कि यह अश्वविद्याके विशेषज्ञ हैं अतः विराटने नकुलको अपने अस्तबलका मुख्याधिकारी बना दिया ॥ १६ ॥

अस्मत्तिरोधिर्वसते भवितान्तद्हेतु-

रेतद्विनैः कतिपरैरिति जानतेव ।

पाण्डोः सुतेन चरमेण च तस्य राज्ञो

वृन्दं गवां प्रजुगुपे पृथुकौतुकेन ॥ १७ ॥

अस्मदिति । एतत् गवां वृन्दम् अस्मत्तिरोधिर्वसतेः अस्माकं गुप्तवासस्य कतिपरैः स्वल्पैः कतिभिश्चन दिनैः अन्नहेतुः अघसानकारणं भविता भविष्यति इति जानता इव अवगच्छता इव चरमेण अन्तिमेन पाण्डोः सुतेन सहदेवेन पृथुकौतुकेन अन्यन्तोत्कण्ठया गवां वृन्दं गोसमूहः प्रजुगुपे रक्ष्यते स्म । अयमाशयः—एतद्गवां वृन्दं कतिपरैरेव वासरैरस्माकं गुप्तवासस्यान्ते हेतुत्वं प्राप्स्यतीति जानन्निव सहदेवो विराटस्य गाः परेण कुनुहलेन ररजेति । विराटस्य गोषु शत्रुभिर्हतासु पाण्डवास्तद्राजकाले प्रकटीवभूवुरिवेति कथाऽत्र ध्यातव्या । सहदेवो विराटाज्ञया तद्गोकुलं पर्यपालयदिति परमार्थः ॥

यह गोवृन्द ही कुछ दिनोंमें हमारे अज्ञानवासके अन्तका कारण होगा, इस गोवृन्दके हरण होने पर हमारा यह अज्ञानवास समाप्त होगा, हमें प्रकट होकर इनकी रक्षा करनेके लिये लटनाही पड़ेगा, उस बातको जानते हुएसे अन्तिम पाण्डुपुत्र सहदेवने पूरी उत्सुकताके साथ विराटके गोवृन्दकी रक्षा की, विराटने सहदेवको गोवृन्दकी रक्षामें नियुक्त कर दिया ॥ १७ ॥

आगता नगरवासवाञ्छया देयतेव विपिनस्य पार्यती ।

केलिपुष्पमिव दन्तकङ्कतं विभ्रती नृपवधूसुपागमत् ॥ १८ ॥

आगतोति । नगरवासवाञ्छया ग्रामवाससुखमनुभवितुम् आगता आयाता विपिनस्य वनस्य देवता अधिष्ठात्री इव प्रतीयमाना पार्षती द्रौपदी, केलिपुष्पं श्रीहाकुसुमम् इव दन्तकङ्कतं राजदन्तनिर्मितं केशप्रसाधनयन्त्रं विभ्रती सती नृपवधुम् विराटस्य प्रधानमहिषीं सुदेष्णाम् उपागमत् आगता । हस्ते कङ्कतमादाय द्रौपदी सैरन्ध्रीभावं व्यञ्जयन्ती सती सुदेष्णायाः समीपदेशं गता, तदानीं सा नगरवासेच्छयाऽऽगता ऋषता लीलाकुसुमा वनदेवतेव प्रतीयतेस्मेति तात्पर्यम् । उच्छेधालङ्कारः । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इत्यमरः ॥ १८ ॥

द्रौपदी षाधमें केश साफ करनेका साधन हाथीदाँतकी बनी कंधो लिये हुई विराट की रानी सुदेष्णाके समीप पहुँची, उस समय वह ऐसी लग रही थी मानों हाथमें श्वेत-लीलासुगन लिये नगरमें वास करनेकी इच्छा रखनेवाली वनदेवता आ गई हो ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीरूपभाजोऽस्या जातिनैच्यान्नतं शिरः ।

सुदेष्णायास्तु तां दृष्ट्वा सुन्दरीं त्रीलगौरवात् ॥ १९ ॥

नैरन्ध्रीति । सैरन्ध्रीरूपभाजः प्रसाधिकारूपधराया अस्या द्रौपद्याः शिरः मस्तकं जातेः सैरन्ध्रीकूलस्य नैच्यात् नीचत्वात् नतम् अवनतम् आसीत्, स्वां नीचे सैरन्ध्रीवंशे जातां दर्शयितुं द्रौपदी मस्तकं नतं कृत्वाऽतिष्ठदित्यर्थः । सुदेष्णायाः विराटपत्न्याः शिरस्तु तां सुन्दरीम् सर्वावयवानवद्यां द्रौपदीं दृष्ट्वा त्रीलगौरवात् लज्जातिशयात् नतमभूदिति योजनीयम् ॥ १९ ॥

सैरन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीका त्तिर इतलिये झुका था कि उसे सैरन्ध्रीवंशमें उत्पन्न होनेके कारण अपनी जातिकी नीचता अभिव्यक्ति करना पड़ रहा था, और उस परम सुन्दरीको देखनेके कारण उत्पन्न लज्जा-स्वापकृष्टत्वप्रकारकज्ञानजन्य सङ्कोचसे सुदेष्णाका भी त्तिर नीचा हो रहा था, वह भी द्रौपदीके रूपको देखकर लज्जासे गड़ी जा रही थी ॥ १९ ॥

वनमुव इव माघवोदयश्रीर्मनुजपतेरवरोधयोपितोऽसौ ।

अनुदिनमखिलालिलालनीयैरलमकरोत्तिलकैरतीव दृश्यैः ॥ २० ॥

वनमुव इवेति । असौ द्रौपदी माघवोदयश्रीः वसन्तागमलक्ष्मीः वनमुवः वनस्यलीः इव मनुजपतेः दिग्दस्य अवरोधयोपितः स्त्रियः अखिलालिलालनीयैः समस्तसखीप्रशंमनीयैः सकलभ्रमरहृद्यैः अतीवदृश्यैः सस्पृहनिरीक्षणीयैः तिलकैः चित्रकैः तिलकवृत्तिश्रेणैश्च अनुदिनम् प्रत्यहम् अलमकरोत् प्रसाधितवती । यथा वसन्तागमशोभा समस्तभ्रमरकाम्यैः अत्यन्तसुन्दरैस्तिलकवृत्तैर्वनमुवोऽलङ्करोति

तयाऽनौ सैरन्ध्रोपदे नियुक्ता द्रौपदी समस्तजनचन्दनीयैस्ससृहनिरीक्षणीयैस्ति-
लकर्मज्ञेश्वरस्य विराटस्थान्तःपुरिकाः प्रत्यहमलङ्कारेति भावः । शिल्पविशेषण-
साधन्योपमाऽलङ्कारः ॥ २० ॥

ईसे वसन्तागमनी शोभा वनभूमिको भ्रनरौ द्वारा प्राथित अत्यन्त दर्शनोय तिलक-
तरुते अलङ्कन कानी है दर्शा तरह सैरन्ध्री पद पर नियुक्त शेर द्रौपदी विराटके
अन्तःपुरणी रमणियोंको समस्त संग्रजनसे प्रदर्शित अत्यन्त सुन्दर लगनेवाले निलकौ
(चित्रकौ) ने प्रतिदिन अलङ्कन किया करती थी ॥ २० ॥

अनन्तरं स्ववशा पाञ्चालमुता भृशमादृतकङ्कतमतिरसोत्पादनचण-
मधिकशोभनाटनपाटवमाश्रितगन्धर्वकुलमाकलितगोत्रान्तरं पञ्चधा रूप-
मुदञ्चयन्ती पञ्चापि पतीननुयातवती ॥

अनन्तमिति । अनन्तरम् एवं सर्वेषु विराटगृहे गुप्तरूपेण तिष्ठत्यु स्ववशा
स्वार्थाना शिल्पकारिका च पाञ्चालमुता द्रौपदी भृशम् अत्यर्थम्—आदृतकङ्कत-
तदीयः प्रथमः पतियुधिष्ठिरः कङ्कता तदाद्यामाद्रियत इति सा स्वयमपि कङ्क-
प्रसाधनयन्त्रमाद्रियते—तेनादृतकङ्कतम् अतिरसोत्पादनचणम् तदीयो द्वितीयः
पतिर्भामो महानलाधिकृततया नवरसोत्पादने रुच्यभोजनसम्पादने प्रयते, द्रौप-
द्यपि द्रष्टृणां शृङ्गारभाविर्भावयतीति अतिरसोत्पादनचणम्, अधिकशोभनाटन-
पाटवम् अर्जुनः समधिकशोभागालिनृत्यकौशलं प्रकाशयति साऽपि अधिकं के शि-
रसि इति अधिकं शोभाया अलङ्करणजन्यश्रियः नाटने योजने पाटवं चातुर्यं
विभर्तीति, आश्रितगन्धर्वकुलम् एतत्पतिषु चतुर्थोऽश्वकुलरक्षकतया नियुक्त इय-
मपि गन्धर्वाणां स्वपतीनां कुलमाश्रिता, आकलितगोत्रान्तरम्—सहदेवो गोत्राया
गोवृन्दस्यान्तरं मध्यमधितिष्ठति, इयमपि गोत्रान्तरम् सैरन्ध्रीति भिन्नां संज्ञान्
विभर्तीति, पञ्चधा रूपम् पञ्चप्रकारक स्वरूपमुदञ्चयन्ती धारयतीति पञ्चापि पती-
ननुयातवती न्वक्रिययाऽनुसृतवती, पर्यनुसरणस्य पतिवताधर्मतया सा पञ्चापि
पतीननुनसारेति भावः ॥

इत्येक वाद शिल्पकारिके रूपमें नियुक्ता वस द्रौपदीने अपने रूपको पाँच प्रकारका
बनावकर अपने पाँचो पतिवोंका अनुगमन किया, क्रियारूपमें उनका माय दिया—युधि-
ष्ठिरने कङ्क नाम रम्यकर 'आदृतकङ्कत' पद पाया, उसने कङ्कत—कट्टी धारण करके
'आदृतकङ्कत' नाम पाया । भीमने रुचिकर पाक बनावकर—'अतिरसोत्पादनचण' को
पदवी पाई, उसने स्वीयरूप द्वारा शौर्गीमें रसरी उत्पत्ति करके । अर्जुनने नाट्यकलाकी
विशेषज्ञानने चलने 'अधिकशोभनाटनपाटव' शब्दे पशंसा पाई. उसने म्रियमें जग

१. 'स्ववशा भ्रमादृत' । २. 'अधिकत' । ३. 'गोत्रापन्थाप' । ४. 'पञ्चा-
नामपि' । ५. 'पाञ्चालनृत्यसुता पञ्चापि' । इति पा० ।

वापना, वसे सजाना आदिसे'। नकुलने गन्धर्व-अश्व-कुलका भाग्य लिया, उसने अपने पति रूप गन्धर्वोके कुलका । सहदेवने 'आकलितगोत्रान्तर' गाथोंके बीचमें चात किया, उसने अपना गोत्रान्तर-नामभेद, दूसरा नाम-किया, इस प्रकार द्रौपदीने पाँच रूप बनाये, जिससे पञ्चरूपवापन पतियोंका अनुकरण कर सके और अपना पातिव्रत्य कायम रख सके 'गोत्रा गोनिचये' 'गोत्रं नाम च कथ्यते ॥

विमतानपि तैर्जित्वा विवासमिव दायकः ।

अक्षेण्वकुरुतावृत्तिमवनीन्द्रेण धर्मभूः ॥ २१ ॥

विमतानपीति । धर्मभूः युधिष्ठिरः तैः अक्षैः अपि विमतान् शत्रून्धुर्योधनादीन् जिन्वा विवासं तेषां राज्यभ्रंशं दायकः वितरिष्यन्निव अवनीन्द्रेण राज्ञा विराटेन सह अक्षेषु द्यूतक्रोडासु आवृत्तिं पुनः पुनरभ्यासम् अकृतम् । युधिष्ठिरोऽनवरतं विराटेन सह द्यूतेन क्रोडति, मन्ये स द्यूते शत्रून्विजित्य तेभ्यो राज्यभ्रंशं दिस्सती-वेत्युल्लेखा । 'विवासं दायकः' इत्यत्र 'अकेनोर्मविष्यदाधमर्गयोः' इति पट्टी-प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

कङ्क नामभारो युधिष्ठिर सतत राजा विराटके साथ जूषा खेलते रहते थे, मानो वह जूषा खेलनेका खूब अधिक अन्यास इसलिये कर रहे हों कि जिससे शत्रुओंको जूषाके द्वारा श्री (अरुते हराना तो निश्चित ही है) हरकर राज्यभ्रंश दे सकें ॥ २१ ॥

एवं तैस्तैः स्वकृत्यैः संपादितं शिरःकम्पं चयःकृतमिव संततमनुभव-
ताऽनेन महीपतिना बहुमानिताः पृथ्यासुताः यथा विवासनखेदं तथा
तदीयमपि स्वरूपमितरे जनास्तत्र नाज्ञासिपुः ॥

अथैकदा तत्र सुद्रेष्णायाः प्रेषणेन मदनोत्सवासवाय वासवायतन-
सदृशं वासगृहमागतां कोरवाचमकरपरिक्लेशादिव विवर्णेन वाससाङ्गु-
ण्डिताङ्गीं नखशशिपरम्परासेवनलालसतयेव प्रपदसंमुखीनलोचननीलो-
त्पलां राजीवशङ्खयानुव्रजता रौजहंसेनेव राजतभाजनेन राजितकराञ्चलां
पञ्चालमुतां विलोक्य पञ्चेपुत्रागवञ्चितविवेको मञ्चादुपसृत्य किञ्चिदा-
कुञ्चितमौलिः कीचको नीचां वाचमुवाच,—

एवमिति । एवं तैस्तैः स्वकृत्यैः अङ्गीकृतैः साधितेश्चाङ्क्रीडापाकप्रबन्धकन्याश्र-
त्यकलाम्यासाश्वपर्यवेष्टगगवाप्यवृत्तारूपैः संपादितं शिरःकम्पं क्षाधया शिरश्चालनं
चयसा वार्धकेन कृतं कम्पमिव सन्ततम् सदा अनुभवता अनेन महीपतिना विरा-

१. 'कृतैः' । २. 'गिहम्' । ३. 'परिक्लेशदुःखादिव' । ४. 'अवकुण्डिताङ्गीम्' ।
५. 'रजत' । इति पा० ।

ऐन बहुमानिताः आहताः पृथासुताः युधिष्ठिरादयः यथा विवासनखेदं राज्यभ्रंशं कृतं कष्टं नाज्ञासिपु नाविदन् तथा तत्र विराटनगरे इतरे जनाः लोकास्तदीयं युधिष्ठिरादिसम्बन्धिस्वरूपं वास्तविकं परिचयम् नाज्ञासिपुः ॥

अथ अनन्तरम् एकदा कदाचित् सुदेव्यायाः विराटवध्वाः प्रेपणेन आदेशेन मदनोत्सवासवाय कामोत्सवे उपयोच्यमाणम् वासवं मद्यम् जानेतुम् वासवाय-तनसदृशम् इन्द्रगृहोपमम् वासगृहम् केलीभवनम् आगताम्, (कीचकवासगृहे स्थितं मद्यं नेतुं सुदेव्याप्रेपणेन तद्वासगृहागतमित्यर्थः) कौरवाधमस्य नीचस्य दुःशासनस्य करेण परिव्लेशात् आमर्शनात् इव विवर्णेन मलिनेन वाससा वक्षेण अवगुण्टिताङ्गीम् आच्छद्यदेहाम्, नखशशिपरम्परायाः नखरूपचन्द्रसमुदयस्य सेवनलालसतया सेवाभिलाषेण—पादस्थनखरूपचन्द्राराधनकामनया इव प्रपद-संमुखीनलोचननीलोत्पलाम् पादाग्रपतितनयनरूपनीलकमलाम्, (द्रौपद्या नीलकमलसमाने नयने सदा पादौ पश्यतः मन्ये तदीये नेत्ररूपे नीलकमले कदाप्य-लब्धावसरतया नखशशिमालामाराधयितुमिव तत्र गते इति भावः) राजीव-शङ्कया द्रौपद्याः करे रक्तकमलत्वध्रमेण राजहंसेन इव राजतभाजनेन रजतनि-र्मितासवपात्रेण राजितकराङ्गलाम् शोभितहस्ताग्रभागाम्, (द्रौपद्या कराग्रे स्थितं रजतनिर्मितं मद्यभाण्डं हंसः स हि द्रौपद्या करोष्यं रक्तकमलमिति भ्रान्त्येव तत्र स्थित इति तात्पर्यम्) पाञ्चालसुतां द्रौपदीम् विलोक्य हृष्टा पञ्चोपुवाणैः काम-शरैः वद्धितः अपहृतः विवेकः कृत्याकृत्यज्ञानं यस्य तादृशः सन् मञ्जात् स्वास-नात् उपसृत्य द्रौपद्याः पार्श्वमागत्य किञ्चिन्नतमस्तकः सन् कीचकः नीचाम् तिन्ध्याम् अयोग्याम् वप्यमाणलङ्घनां वाचमुवाच उक्तवान् ॥

इस प्रकार अपने अपने कार्यों—जूआ खेलना, पाकप्रबन्ध, लड़कियोंको नृत्य सिखलाना, घोड़ोंकी देख रेख, गायोंकी रक्षा आदि—से प्रशंसाके लिये कंपाये गये शिरकी शुद्धापेके कारण भी कौंपते हुए समझने वाले राजा विराटके द्वारा आदरप्राप्त वे पाण्डुपुत्र युधिष्ठिर आदि जैसे अपने राज्यभ्रंशजात कष्टको नहीं जान सके, उन्ही प्रकार वहाँके रहनेवाले उनके वास्तविक परिचयको भी नहीं जान सके ॥ इसके बाद किसी समय सुदेव्याकी प्रेरणासे कामक्रीडामें उपयुक्त होनेवाले मद्य लानेके लिये द्रौपदी कीचकके क्रीडागृहमें गयी जो क्रीडागृह इन्द्रके गृहकी तरह सजा था, दुःशासनके हाथसे छुए जानेके कारण मलिनेसे वखोंसे द्रौपदी अपनेको आच्छादित किये थी, उसके नेत्ररूप नीलकमल उसके पदाग्र पर थे, मानों वे नीलकमल उसके चरणनखरूप चन्द्रपङ्क्ति की सेवाकी इच्छासे वहाँ आये थे, उसके हस्ताग्रमें चांदीका पात्र था, वह राजत पात्र ऐसा लग रहा था मानों द्रौपदीके हाथको रक्तकमल समझकर राजहंस उस पात्रके रूपमें उसके हाथ पर विराजमान हो, ऐसी द्रौपदीको देखकर कामके बाणों द्वारा हर लिया गया है अर्त्तव्याकर्त्तव्य ज्ञान जिसका ऐसा वह कीचक अपने मद्य-आसन-ऐ

उत्तरकर द्रौपदीके पास आ गया, और तिर झुकाकर हम प्रकारकी गन्दी बात कहने लगा ॥

इदमेव हि सद्य भद्रभद्रं यदिदानीं तव मार्दवज्ञमङ्घ्रेः ।

अयमप्यहमस्मि धन्यधन्यो हरिणाक्षि ! त्वदपाङ्गगोचरो यः ॥ २२ ॥

इदमेवेति । हे हरिणाक्षि मृगलोचने, सैरन्ध्रि, इदमेव हि सद्य एतदेव मदीयं गृहम् भद्रभद्रम् अतिशयकल्याणभाजनम् अस्ति, यत् इदं गृहम् सम्प्रति तव अङ्घ्रेः चरणस्य मार्दवज्ञम् मृदुत्वज्ञानवत् । इदं गृहमधुना तव चरणकोमलताज्ञानेन धन्यं जायते इत्यर्थः । यस्तव अपाङ्गगोचरः दृक्पातविषयः दृश्यो जातः (सः) अयम् अहमपि धन्यधन्यः अतिभाग्यभाजनमस्मीति शेषः । गृहमिदं त्वच्चरणस्पर्शेनाहं च दृक्पातेन धन्यो जातावित्यर्थः । अतिशयोक्तिः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

हे मृगलोचने सैरन्ध्रि, हमारा यह गृह आज धन्य हो रहा है जो तुम्हारे चरणोंकी कोमलताका दान पा रहा है, और आज मैं भी धन्यधन्य हो रहा हूँ कि तुम्हारे नयन मूक पर पड़ रहे हैं, तुम मुझे देख रही हो ॥ २२ ॥

नतगात्रि ! यदागमेन मां नयसे भोदगिरेरधित्यकाम् ।

चिरपुण्यफलोद्यश्रियां दिवसो वैजननस्तदेष मे ॥ २३ ॥

नतगात्रीति । हे नतगात्रि, जघनस्तनभारनन्नाङ्गि, त्वं विश्वाधिकसुन्दरी यत् पस्मान् भागमेन स्वीयेनागमनेन मां भोदगिरेः आनन्दरूपपर्वतस्य अधित्यकाम् उपरितनं प्रदेशम् नयसे, स्वयमागमनेन माम् अत्युच्चमानन्दशिखरमारोपयसि, महान्तमानन्दं प्रयच्छसीत्यर्थः, तत् पुप मे दिवसः अद्यतनो वासरः चिरपुण्यफलोद्यश्रियाम् चिराचरितसुकृतजन्यफलसमृद्धीनाम् वैजननः प्रसूतिमासः, अद्य मम नर्वाणि नुकृतानि फलदानप्रवृत्तानि, सर्वा अपि पुण्यक्रिया अद्य फलं दातुं प्रवृत्ताः, येन त्वां पश्यामि, इतरथा न दृश्येते दृशं रूपम् । एतेन त्वद्दर्शनं पुण्यातिशयलभ्यमिति ध्वनितम् । 'सूतिमासो वैजननः' इति कोशः, तत्र मासपदं दिनाद्युपलक्षक बोध्यम् ॥ २३ ॥

हे नताशी सैरन्ध्रि, तुमने स्वयम् यहाँ आकर जो मुझको आनन्दरूप पर्वतकी लीटी पर पहुँचाया है, महार आनन्द प्रदान किया है, सो मालूम पड़ता है कि आजका दिन मेरे नमस्त पुण्योंके लिये फल देनेका—फलप्रसव करनेका—है, प्रसूति काल है । हमारे शरीरे पुण्योंके बन्ने ही आज तुम्हारे दर्शन प्राप्तकर मैं इस असीम आनन्दका उपभोग कर रहा हूँ ॥ २३ ॥

अन्वर्थता मालिनि ! तेऽभिधायाः कुतो न जागर्त्यधुना कन्वेषु ।

तस्याः प्रतीपोदितवर्णपङ्केरयोऽथवालंकरणं ह्यमीषु ॥ २४ ॥

अन्वर्थति । हे मालिनि, पुष्पमालानिर्माणकर्त्रिं सैरन्धि, अधुना सम्प्रति ते केशेषु केशेषु तव अभिधायाः 'मालिनी' इति संज्ञायाः अन्वर्थता अर्थवत्ता मालायुक्तता कुतो न जागति विद्यते, किमर्थं तव केशाः सम्प्रति मालयानालंकृता इति प्रश्नाशयः, अथवा अमीषु तव केशेषु तस्याः 'मालिनी' इति तव संज्ञायाः प्रतीपम् द्विपरीतभावेन उदितायाः उच्चारितायाः वर्णपङ्केः अक्षरसमुद्रस्य 'नीलिमा' इत्येवं रूपस्य अर्थः श्यामत्वम् अलङ्करणं शोभाजनकम् अस्त्येवेति शेषः । तव केशेषु मुक्तापुष्पादिरचितमालापेक्षया स्वाभाविको निलिमेव विशेषशोभाकारक इत्याशयः । आक्षेपालङ्कारः—'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिपेधो विचारणात्' इति तद्वृत्त-णात् ॥ २४ ॥

हे मालिनि, तुम्हारे इन केशोंमें आज तुम्हारे नामकी अन्वर्थता मालिनि पदकी वार्थता—मालयवत्ता—क्यों नहीं है, तुमने आज अपने केशोंको मालसे क्यों नहीं संज्ञाया ? अथवा मालकी क्या आवश्यकता है ? तुम्हारे नामके अक्षरोंको उल्टा लिखने-बोलने पर बनने वाले पद-नीलिमा शब्दका अर्थ कालापन ही उसका स्वाभाविक अलङ्कार है ॥ २४ ॥

वाहोरनङ्गदत्वस्य वाले ते कारणे उभे ।

एकं तयोस्तु लावण्यमितरन्नावगम्यते ॥ २५ ॥

वाहोरिति । हे वाले, ते तव वाहोः मुजयोः अनङ्गदत्वस्य कामवासनासनेषक-त्वस्य कामोद्दीपकत्वस्य अङ्गदाण्यभूषणशून्यत्वस्य च उभे कारणे द्वौ हेतु संभवत इति शेषः, तयोर्द्वयोः कारणयोर्मध्ये अनङ्गदत्वस्य कामवासनोद्दीपकत्वस्य एकं कारणं लावण्यम् अवगतम् दर्शनेनैवावधारितम्, इतरत् अङ्गदराहित्यस्य कारणं नाव-गम्यते नावबुध्यते, तदेदशासुन्दर्याः अङ्गदालाभस्तु न कारणं संभवति, गर्भकृतं स्थौल्यमपि न दृश्यते, तत्किमित्यङ्गदं विना तव ग्राहू इति न वेशीत्यर्थः ॥ २५ ॥

हे वाले, तुम्हारे हाथ अनङ्गद-कानोद्दीपक तथा अङ्गद कैयूरशून्य-हैं, इसके दो कारण होंगे, उनमें कामोद्दीपक होनेका कारण तुम्हारा लावण्य तो नास्त है, केवलेमें ही ज्ञान है, परन्तु भूषणशून्यताका कारण नहीं समझ पा रहा हूँ ॥ २५ ॥

अरम्यभावं भजते जगत्यामङ्गेषु किञ्चिद्विकलोऽपि लोकः ।

संदृश्यसे त्वं निखिलेन वाले मध्येन हीनापि मनोज्ञमूर्तिः ॥ २६ ॥

अरम्यभावमिति । अङ्गेषु करचरणादिशरीरावयवेषु किञ्चिद्विकलः इपद्वैगु-ण्यवान् आंशिकदोषयुक्तः अपि लोकः जगत्याम् संसारे अरम्यभावम् कुरूपत्वम्

भजते प्राप्नोति, अङ्गेषु मत्स्वपि वक्रचिद्गविशेषे कामपि वक्रः वादिलक्षणां स्वल्पं
वृद्धिम् धारयन्नपि जनः कुरूपतया प्रयामधिगच्छतीत्यर्थः । हे बाले, त्वं तु निरिलेन
समस्तेन मध्येन कटिभागेन हीना रहिताऽपि मनोज्ञमूर्तिः रमणीयाकृतिः सन्-
न्यसे, अङ्गे किञ्चिद्दृष्टिपते कुरूपताप्रयालोकस्य तव त्वेकस्याङ्गस्य सर्वथाऽसत्त्वेऽपि
न सौन्दर्यवृत्तिरपि तु मनोज्ञता समृद्धिरिति लोकोत्तररूपसम्पत्तिरसित्वमित्या-
शयः ॥ २६ ॥

इस सत्तारमें वह व्यक्ति अरन्ध्र-कुरूप-माना जाता है जिसके किसी भी अङ्गमें
थोड़ा भी वैकल्य-दुष्टि, वक्रत्वादि दोष-होता है, परन्तु हे बाले, तुम्हारा तो कटिभाग
सोलहो बाने गायत्र है, अत्यन्नासत् है फिर भी तुम सुन्दरी हो दोस्त पटती हो, यह
आश्चर्यजनक तुम्हारे सौन्दर्यकी विशेषता है ॥ २६ ॥

न पल्लवस्तन्त्रि ! न विद्रुमश्च ताम्रोऽधरोऽयं तव दिम्बमेव ।

चन्द्रो यदि स्यात्तव वक्रमेतच्चन्द्रस्य त्रिन्ध्रं सहजं हि लोके ॥ २७ ॥

न पल्लव इति । हे तन्त्रि, ताम्रः अरुणः अयं तवाधरः न पल्लवः त्रिसलयः नापि
विद्रुमः प्रवालः, (किन्तु) विम्बम् रक्तफलमेद एव अस्तीति शेषः । तव एतत्
दृश्यमानं वक्रं मुखं यदि चन्द्रः स्यात् तदा चन्द्रस्य विम्बं मण्डलं सहजं स्वाभा-
विकं लोकेऽस्ति । अयमाशयः—मुखस्य चन्द्रत्वे तवाधरस्यापि विम्बत्वं सिद्धमेव,
चन्द्रस्य विम्बसहचरितत्वात्, तथा च तवेदं मुखमिन्दुरिति निर्णये जाग्रति
तत्पहचरस्यौष्ठस्यापि विम्बत्वे प्रतिपन्ने तत्र पल्लवत्वस्य विद्रुमत्वस्य वा संशयो
न संभवतीति । अत्र मेदेऽभेदातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २७ ॥

हे तन्त्रि, तुम्हारा यह ओठ न पल्लव है, और न प्रवाल ही है, यह तो निश्चय
रूपसे विम्ब है, यदि तुम्हारा मुख चन्द्रना है तब यह ओष्ठ विम्ब ही होगा, क्योंकि
विम्ब (मण्डल) चन्द्रमाका नित्य सहचर हुआ करता है ॥ २७ ॥

कान्ते ! तवाननमिदं कमलावलीपु

स्रष्टुं पुरा सरसि विस्मृतमेव धात्रा ।

पश्चाद्विचिन्तितवता तदुपान्तभागे

संद्श्यते विरचितः खलु हंसपादः ॥ २८ ॥

कान्ते इति । हे कान्ते प्रिये, तव इदं प्रत्यक्षरमणीयम् आननं मुखम् सरसि
कमलाकरे कमलावलीपु कमलसमुदायेषु स्रष्टुं पुरा धात्रा विस्मृतम् एव, इदं तव
मुखं कमलतया सरसि कमलकुलमध्ये विधाता स्रष्टुं विस्मृतवानिति निश्चितम्
एव, तन्निश्चये कारणमाह—पश्चादिति । पश्चात् कमलानि निर्माथ ततः परतः विचि-

न्तितवता ध्यातवता घात्रा तदुपान्तभागे कमलानां पार्श्वे विरचितः कृतः हंसपादः
हंसचरणः हंसपादनामकं त्रुटिचिह्नं च संदृश्यते विलोक्यते । हंसपादो नाम त्रुटि-
सूचकश्चिह्नविशेषः । अयमाशयः—पुरा कमलानि निर्मातुं प्रवर्चमानो ब्रह्मा मरुति-
सर्वाण्यपराणि कमलानि निर्माय तत्र तव मुखरूपं कमलं निर्मातुं विस्मृतवान् ,
अतएव कमलानां पार्श्वे हंसपादं हंसपद्मिणां चरणं हंसपादनामकं त्रुटिचिह्नं च
कृतवान् । यो भ्राम्यति स तत्र त्रुटिचिह्नं हंसपादं निर्माय त्रुटिमार्जनं करोति,
कमलावलीमध्ये तव मुखं निर्मातुमुचितमासीत् तद्विस्मृतवता ब्रह्मणा कमलसमीपे
हंसपादं निर्माय मार्जिता स्वीया त्रुटिरिति । अतिशयोक्तिरलङ्कारः, अनुमानं च ॥२८॥

इं कान्ते, सरोवरमे कमलपाशुका निर्माण करनेके समय ब्रह्मा तुम्हारे मुखका
व नाना मूल गटे, इसीदिने पीछे जब उनकी अपनी गलती याद आई तब उन्होंने कमलों
के सामने हंसपाद-हंसोंका चरण और हंसपाद नामक त्रुटिचिह्न-लगा दिया जो
दीना करता है । जब लिखनेमें कुछ छूट जाता है तब लिखनेवाला सामनेकी पंक्तिमें
एक निरच्छा तुर्कीला चिह्न बनाकर त्रुटिका सूचना देता है, उसी प्रकार सरोवरमें कमलों
के समूहमें तुम्हारे मुँहका बनाना मूलकर ब्रह्माने हंसपादरूप चिह्न लगाकर अपना
दोष मार्जित किया है ॥ २८ ॥

कूपस्य तीरे निवसन्नपायं को वा न धत्ते वद् कोमलाङ्गि ! ।

त्वन्नाभिकूपस्य वसन्धि तीरे न दृश्यते संप्रति मध्यभागः ॥ २९ ॥

कूपस्येति । हे कोमलाङ्गि, कूपस्य तीरे समीपे निवसन् निवासं कुर्वन् को वा
रूपाय पतनलक्षणं विनाशं न धत्ते इति वद्, सर्वोऽपि कूपसमीपे वसन् कदाचिद्-
वश्यमेव कूपे निपत्यात्मानं विपादयेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—त्वन्नाभिकूपस्य
कूपवद्गभीरायास्तव नामः तीरे तटे वसन् तिष्ठन् तव मध्यभागः कट्टिदेशः संप्रति
नहि दृश्यते । कूपस्य तटे वसतो जनस्य कस्य निपातो न स्यादिति वद्, दृष्टं हि
मया तव नामीकूपस्य पार्श्वं वसतो मध्यस्यादृश्यत्वलक्षणो निपातः । तद्वश्यं
त्वयापि मञ्जुच्छृष्टान्तद्वारा सिद्धान्तनूतोऽर्थः स्वीकरणीय इति भावः । अर्थान्तरेण
नामेरतिगाम्भीर्यप्रतीतिरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २९ ॥

इ कोमलाङ्गि, कूपके किनारे वास करनेवाला कौन नाशको नहीं प्राप्त करता है,
बताओ तो, अर्थात् कूपके समीप रहनेसे सबका नाश निश्चित हो है, देखो तुम्हारे नामी-
कूपके पास रहने वाला तुम्हारा मध्यभाग नहीं दीख रहा है, वह भी कूपके पास रहनेसे
ही मानो अदृश्य हो गया है ॥ २९ ॥

अक्षीणवक्त्रशशिसेवनलाभतोषा-

दालिङ्गितामिव मिथो रजनेखियामीम ।

त्रेधा विभज्य रचितां वहसेऽद्य वेणीं

कं सिंहसहननमूहयितुं वियुक्तम् ॥ ३० ॥

अक्षीणेति । अक्षीणः पूर्णो वनप्रदशी मुखचन्द्रस्तस्तेवनस्य तत्परिचरणावसरस्य लाभेन अधिगमेन यो तोषः मनुष्टिस्तस्मादिव मिथः आलिङ्गिताम् अन्योन्याश्लिष्टाम् रजने स्त्रियामीम् रजन्यास्त्रीन् प्रहरानिव त्रेधा विभज्य रचिताम् वेणीं केशचन्धम् अद्य कं सिंहसहनन विशिष्टरूप पुमांसम् वियुक्तम् ऊहयितुं तर्कयितुं वहसे धारयसि ? कस्य पुरुपरत्नस्य वियोगे वेणीं धारयसि ? स्ववेणीधरणेन कस्य पुरुपरत्नस्य वियुक्तत्वं लोकैरनुमापयसि ? तव हि वेणी परस्पराश्लिष्टा रात्रेन्त्रियामीव श्यामा साहि रात्रेस्त्रियामीमुखशशिसेवावमरलाममासाद्येव परस्परमाश्लिष्यन्ती सर्ती वेणीरूपं प्रपन्नेति भावः । प्रोपिते पश्यावेकवेणीधरं शिरो दार्यो वहन्ति, ततो वेणीधारणेन कं प्रियं वियुक्तमनुमानविषयतां नयसीति बोध्यम् ॥ उल्लेखाऽनुमानयोः सङ्करः ॥ ३० ॥

पूर्ण चन्द्रमा रूप मुखकी सेवाके अवसरको पा सकनेकी सुशीसे एक दूसरेसे लिपटी हुई (रातके नीनी प्रहरोकी तरह) त्रियामीके समान तीन भागोंमें बाँटकर मूँधी गईं म वेणीको किस सुन्दर पुरुषके वियोगको तर्कित करानेके लिये माथे पर धारण करती हो ? जिस स्त्रीका पति बाहर होता है वह वेणी धारण करके उसके वियुक्त होनेकी अभिव्यक्ति करती है, तुम किसके वियोगमें यह वेणी धारण कर रही हो, तुम्हारा वह प्रियतम कौन है ? तुम्हारी यह वेणी ऐसी लगती है मानो सुखरूप पूर्ण चन्द्रमाकी सेवाका अवसर मिल जानेके सन्तोष-सुशीसे आपसमें लिपटी हुई त्रियामी-तीन प्रहर-हो ॥ ३० ॥

सुदति ! बहुपरागधूसरापि त्वमपहरस्यधुना मनो मदीयम् ।

रतिरिव हरकोपदह्यमानस्मरतनुधूमलतावृत्ताखिलाङ्गी ॥ ३१ ॥

सुदतीति । हे सुदति, पूर्णयौवने, बहुना परागेण रजसा धूसरा मलिना अपि स्वम् कार्यकरीत्वेन नियुक्ततया धरापरागमलिनाऽपि स्वम् अधुना सम्प्रति हरकोपेन दह्यमानस्य महादेवकोधेन ज्वलन् यः स्मरः तस्य यस्तनुधूमः शरीरदाहसंभवो धूमस्तस्य लतया लेखया आवृतानि दृष्टानि आखिलान्यङ्गानि यस्यास्तादृशी रतिः कामवधूः इव मे मम मनो हृदयम् अपहरसि आकर्षसि । धराधूलधूसरतनुरपि त्वं शिवकोपानलदह्यमानकामदेहधूमलताच्छ्रया रतिरिव प्रतीयमाना मम स्वान्तं बलवदारुर्षमीति तात्पर्यम् । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३१ ॥

हे सुदति, धूलधूसर शरीर कोकर भी तुम उस समय हमारे हृदयका आकर्षण कर रही हो, शिवधूमरूपमें तुम ऐसी लग रही हो मानो महादेवके क्रोधमें जलते हुए कन्दर्पके शरीरसे निकलनी हुई बलतासे लिपटी गि हो ॥ ३१ ॥

त्वामुल्लसद्विम्बफलाधरां मे मामप्यनङ्गाशुगमर्दितं ते ।

विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे पद्मानने ! पातुमयं हि कालः ॥ ३२ ॥

त्वामुल्लसदिति । हे पद्मानने कमलमुखि, मे मम उल्लसद्विम्बफलाधरां शोभमानविम्बफलतुल्योष्ठीं त्वाम् पातुम्—त्वदधरामृतमास्वादयितुम्, ते तव माम् अनङ्गाशुगमर्दितं कामवाणपीडितं पातुं रक्षितुम् स्वाङ्गदानेन कन्दर्पाद्रक्षितुञ्च विशङ्कम् शङ्कारहितरूपेण अस्मिन् विजने एकान्ते प्रदेशे स्थाने अयं कालः समुचितः समयः । अत्रैकान्तस्थाने निःशङ्कमहं त्वदधरं पिबेयं त्वं च स्वाङ्गदानेन मां रक्षे-
रेतदुपयुक्तोऽयं समयः प्राप्तस्तदलं कालविलम्बेनेति भावः ॥ ३२ ॥

इस निर्जन एकान्त स्थानमें मेरे लिये तुम्हारे विम्बफलकी तरह शोभमान अधरको पीनेका—तुम्हारे अधरामृतके आस्वादनका—और तेरे लिये कामवाणसे पीड़ित होने वाले हमारी रक्षा करनेका उपयुक्त समय यही है । हे कमलमुखि, यही मौका मिला है कि मैं तुम्हारे विम्बाधरका पान कर सकूँ, और तुम मुझ कामपीडितकी रक्षा कर सको ॥

इति तस्य तादृशं वचनमाकर्ण्यपि चित्तचम्पकमञ्जरीचञ्चरीकाय-
माणं पञ्चशरविकारां^१ पाञ्चाली गिरमिमां स्मररागतिमिरकौमुदीमुदीरया-
मास,—

इति तन्धेति । इति एवं प्रकारकं तस्य कीचकस्य तादृशं स्मरविकारजनकं वच-
नम् आकर्ण्य श्रुत्वा अपि चित्तम् एव चम्पकमञ्जरी चम्पकप्रसूनं तस्य चञ्चरीकाय-
माणः भ्रमरवदाचरन् (यथा भ्रमरश्चम्पकमञ्जरी दूरे तिष्ठति तथैव) पञ्चशरवि-
कारो यस्यास्सा तथोक्ता, कामविकारास्पृष्टहृदया पाञ्चाली द्रौपदी स्मररागः काम-
विकारः एव तिमिरं तमः तस्य कौमुदीम् (यथा कौमुद्या तमोऽपसार्यते तथैव)
चन्द्रिकारूपाम् कामविक्रियानाशिकाम् इमां वच्यमाणां गिरम् उदीरयामास
उवाच ॥

इस प्रकार कीचकके कामोद्दीपक वचनको सुनकर भी द्रौपदीके हृदयरूप चम्पक फूलके
भ्रमरके समान आचरण करनेवाला है पञ्चशरविकार—कामविकार—जिसका—इतनी चिकनी
प्रलोभनं वार्ते सुनने पर भी जिसके हृदयमें कामविकार नहीं उत्पन्न हुआ—वैसी द्रौपदीने—
स्मरविकाररूप अन्धकारके लिये चन्द्रिकास्वरूप—कामविकारनिरासकर—यह वचन कहा ॥

अन्तःपुरेषु विहरन्नयि कीचक ! त्वं

सैरन्ध्रये स्पृहयसीति विगर्ह्यमेतत् ।

रम्येषु कल्पकुसुमेषु चरन्दिरेफो

रज्येत किं पितृवनद्रुमगुच्छिकायाम् ? ॥ ३३ ॥

अन्तरिति । हे कीचकः, अन्तःपुरेषु विहरन् अन्तःपुरस्त्रीभिः सह क्रीडां कुर्वन् त्वम् सैरन्ध्रये दास्यं स्पृष्टव्यसि कामयसे इति पतत् विगह्यन् अतिनिन्दनीयम् । अवरोधरमणीभिः क्रीडां कुर्वतस्त्वव दासीविषया स्पृहा नितान्तहास्येति भावः, तत्र दृष्टान्तमाह—रन्येषु लोकोत्तरसौरभशालिषु कल्पकुसुमेषु कल्पद्रुमप्रसूनेषु चरन् द्विरेफः भ्रमरः पितृवनद्रुमगुच्छिद्रकायाम् रमशानतरुपुष्पस्तवके रज्येत अनु-
रागं भजेत किम् ? नहि कल्पद्रुमकुसुमानुरागी भ्रमरः रमशानतरुकुसुमस्तव-
केऽनुरागं भजते तद्वदन्तःपुरस्थललनाविहारिणस्तव दासीकामना नितान्तनिन्द्येति-
तात्पर्यम् ॥ दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३३ ॥

हे कीचक, तुम जब अन्तःपुरका ललनाओंके साथ विहार करके सुख पा रहे हो तो फिर मुझ सैरन्ध्रोंके लिये क्यों स्पृहा कर रहे हो, तुम्हारी इस तरहकी स्पृहा नितान्त निन्दनीय है। जो भ्रमर रमणीय कल्पद्रुम कुसुममें विचरण किया करता है वह क्या रमशान वृक्षके फूलों पर अनुराग रख सकता है ॥ किस प्रकार रमशानवृक्षकुसुम और कल्पवृक्षप्रसूनेमें अवर्णनीय अन्तर है उसी तरह हममें और तुम्हारे अन्तःपुरकी स्त्रियोंमें अन्तर है फिर भी तुम मुझ दासी पर अनुराग प्रकट कर रहे हो, तुम्हारे लिये यह अति गद्दित है ॥ ३३ ॥

प्रतापते चपलता पतिवन्नीषु या हठात् ।

इष्टार्थसिद्धेः प्रागेव दिष्टान्तं दोग्धि सा नृणाम् ॥ ३४ ॥

प्रतापते इति । या चपलता लोलुपता पराङ्मनाऽऽसक्तिः हठात् अविचारपूर्व-
कम् पतिवन्नीषु पतिव्रतासु नारीषु विषयेषु प्रतापते क्रियते, सा पतिव्रताविषयाऽ-
ऽसक्तिरूपा चपलता इष्टार्थसिद्धेः तादृशस्त्रीप्राप्तिरूपमनोरथपूर्त्तः प्राक् पूर्वमेव नृणां
तादृशदृष्टपुरुषाणां दिष्टानां मृत्युं दोग्धि उपपादयति । अयमाशयः—पतिव्रता-
नारीर्मुग्धस्य यदि हठात् कौञ्चि पुरुषो बलात्कारप्रवृत्तिमादधाति तदा तादृश-
वनितासुरतप्राप्तेः पूर्वमेव स हृदप्रवृत्तो नरो मृत्युमाप्नोति, त्दिष्ट दुरन्ते कर्मणि मा
पदं निधा इति । 'पतिव्रती पतिव्रता' 'दिष्टान्तः प्रलयोऽप्ययः' इत्युभयत्राभ्रमरः ॥ ३४ ॥

वेना विचार किये यदि पतिव्रता नारियोंके विषयमें चपलता—आसक्ति—की, बावी है तो वह चपलता मनोरथपूर्त्तके पहलें ही उस लोलुप व्यक्तिके लिए मृत्यु उपस्थित कर देती है, अतः इस खतरवाले काममें प्रवृत्त मत हो ॥ ३४ ॥

गन्धर्वाः सन्ति मे कान्ता वायते यान्स्मरोऽनिशम् ।

स्त्राभिख्यां स्वान्नसंख्यां च वहन्तीतीर्षया किल ॥ ३५ ॥

गन्धर्वा इति । मे मम सैरन्ध्रयाः कान्ताः पतयः गन्धर्वाः गन्धर्वरूपाः सन्ति,

यान् मम पतीन् स्वामिरयां स्वरूपसदृशं रूपम् स्वाच्छाणां संख्याम् पञ्चसंख्याम् च ब्रह्मन्ति धारयन्तीति ईर्ष्याया इव स्मरः कामः अनिशं वाधते कदर्थयति । मम पतयः पञ्चसंख्यकाः सन्ति, कन्दर्पसमरूपाश्च, तांश्च स्वामिख्यां स्वास्त्रसंख्यां च धारयतस्तयेर्ष्याया इव कामोऽनवरतं पीडयति, एतेन तेषां मद्दिपये सदा सतर्कतया मद्दिपय। तव प्रवृत्तिर्न विपत्तिविमुखीति व्यञ्जितम् ॥ ३५ ॥

मेरे पति गन्धर्व हैं, वे कन्दर्पका रूप तथा उसके वाणोंकी संख्याको धारण करते हैं इसी ईर्ष्याके कारण कन्दर्प उन्हें सदा सताया करता है। मेरे पति पौंचसंख्यक तथा काम समान सुन्दर हैं, उन्हें कामदेव सताया करता है, अतः वे हमारे प्रति सदा सानुराग हैं, ऐसी स्थितिमें हमें छेदनेमें तुम्हारा कुशल नहीं है ॥ ३५ ॥

दोष्मतामवतंसास्ते स्वरूपं नैव केवलम् ।

गोपायन्त्यप्रमादेन परेभ्यो मां च मानिनः ॥ ३६ ॥

दोष्मतामिति । दोष्मताम् बाहुबलशालिनाम् अवतसाः अलङ्कारभूताः ते गन्धर्वा मम पतयः केवलम् स्वरूपम् आत्मनो मूर्त्तिमेव न गोपायन्ति प्रच्छादयन्ति, परम् अप्रमादेन सततसावधानतया माम् च परेभ्यो दुष्टेभ्यो गोपायन्ति रक्षन्ति । ते प्रच्छन्नस्थिताः सावधानतया मां रक्षन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

बाहुबलशालियोंके भूषणभूत वे हमारे पति गन्धर्व केवल अपनी मूर्तिको ही नहीं छिपाये रहते हैं, वरन् मुझको भी सावधानीके साथ सदा दूसरोंसे बचाया करते हैं। हमारे पति सदा सन्निहित हैं और प्रच्छन्नरूपमें रहकर सावधानीके साथ हमारी रक्षा किया करते हैं ॥ ३६ ॥

तदद्य पथि वामेऽस्मिन्संप्रतिष्ठाससे यदि ।

ते तु त्वां चारयिष्यन्ति दक्षिणे विधृतक्रुधः ॥ ३७ ॥

तदद्येति । तद् तस्मात् तेषां मम पतीनाम् गन्धर्वाणाम् अत्रैव प्रच्छन्नभावेन स्थितत्वात् अथ अयुना त्वं यदि वामे अनुचिते पथि परदाराभिर्मर्शनरूपे संप्रतिष्ठाससे पदमाधातुमिच्छसि तदा विधृतक्रुधः कृन्कोपास्ते मम पतयो गन्धर्वाः त्वां दक्षिणे पथि यमपुरगामिनि मार्गं चारयिष्यन्ति प्रस्थापयिष्यन्ति, मारयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतः यदि तुम इस परदाराभिर्मर्शनरूप अनुचित मार्गसे चलना चाहोगे तो वे हमारे पति गन्धर्व क्रुधित होकर तुम्हें यमपुरगामी दक्षिण मार्गसे चलनेके लिए बाधित करेंगे, तुम्हें मारकर यममार्ग-दक्षिण पथ-से बिदा करेंगे ॥ ३७ ॥

इत्युचुपी^३ सा महिपी कुरुणां शेषुपीमती ।

सद्यो निववृते तस्माच्चित्तवृत्तिरिवात्मनः ॥ ३८ ॥

१. 'संप्रतिष्ठाससे' । २. 'अपि धृतक्रुधः' । ३. 'अचिपी' । इति पा० ।

शुचुधीति । इति प्रागुक्तप्रकारेण उच्युषी कथितवती शेषुषीमतो प्रनास्तद्वृद्धिः सा प्रसिद्धचारित्रा कुरुणां महिषी कुरुराजपत्नी द्रौपदी तस्मात् कीचकात् मद्यः सपदि आत्मनः स्वस्याश्चित्तवृत्तिः आत्मभाव इव निववृत्ते परादमुखी बभूव । एवं कथयित्वा सा द्रौपदी कीचकं हिन्वा गन्तुं प्रवृत्ता, यथा तदीया चित्तवृत्तिस्तद्वि-
मुखी आसीत्तथा देहेनापि सा तद्विमुखी जातेत्यर्थः । अत्र द्रौपदी तच्चित्तवृत्त्यो-
निवृत्तिरूपैकक्रियाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ३८ ॥

इम प्रकार कहकर उद्दिनती वह कुरुराजपत्नी द्रौपदी कुरत कीचकनी छोड़कर वहाँ से चल पड़ी, जिस प्रकार उननी चित्तवृत्ति उसकी प्रति विमुख थी, उसी प्रकार देहसे भी वह कीचकसे विमुख हो गई ॥ ३८ ॥

यथा यथाऽस्या धावन्त्या रिद्धणेन पदोद्युगम् ।

तथा तथा वारुण्यं तस्याधत्त दृशोरपि ॥ ३९ ॥

यथायथेति । धावन्त्याः कीचकभयान् पलायमानायाः अस्याः सैरन्ध्रयाः पद्भ्योः चरणयोः युगम् द्वयम् रिद्धणेन चलनेन (नदायानेन) यथा यथा वारुण्यं रक्ता-
भवम् आधत्त गतम् , तथा तथा नावण्या मात्रया तस्य कीचकस्य दृशोः नेत्रयोः
युगम् अपि वारुण्यमाधत्त रक्ततामापत् इत्यर्थः । यथा पलाय्य गच्छन्त्यास्तन्या-
श्चरणद्वयमावासवशाद्रक्तममूत्तया स्वापमानजनितेन कोपेन कीचकस्य नयनद्वय-
मपि रक्तमजनीति भावः । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, पादयुगनयनयुगयोरानुषङ्गधारण-
रूपैकक्रियाभिसंबन्धात् ॥ ३९ ॥

कीचकके समीपदेशसे भागकर जाती हुई द्रौपदीके पादयुग जैसे जैसे चलनेमें आयात के कारण लाल होने गये उसी तरह कीचकके नेत्रद्वय भी स्वापमानजन्य कोपके कारण लाल होने लगे ॥ ३९ ॥

कृष्णा ततस्तेन कृतान्तभासा केशे गृहीता भुवि पातिता सा ।

पर्यायवद्वोद्यमविश्रमाभ्यां पद्भ्यां कराभ्यामपि पर्यभावि ॥ ४० ॥

इति । ततः क्रोपोदयावरतः कृतान्तभासा यमराजसमेन तेन कीचकाधमेन
केशे गृहीता केशेषु गृहीत्वा भुवि पातिता धरायां शायिता च सा कृष्णा द्रौपदी
पर्यायेण क्रमेण वद्वः आश्रितः उद्यमः प्रहारप्रवृत्तिः विश्रमः प्रहारनिवृत्तिः याम्भ्यां
तादृशान्याम् पदोः प्रहरतोः मतोर्हस्तौ विश्राम्यतः हस्तयोश्च प्रहरतोः पादौ
विश्राम्यत एवं क्रमेण पद्भ्यां चरणाभ्यां कराभ्यां हस्ताभ्यां च पर्यभावि तिरस्कृता
नादिता । कोपस्य सर्वाकार्यप्रवर्तकतया कीचकः कृष्णां पद्भ्यां कराभ्याञ्चायताड-
प्रदित्वाशयः ॥ ४० ॥

कुपित होनेपर वमराजके समान प्रतीत होनेवाले उस नीच कीचकने केश पकड़कर जमीन पर गिराई गई द्रौपदीको, क्रमसे उद्यम तथा विश्राम करनेवाले अपने पैरों तथा हाथोंसे अपमानित किया, पीटा । जब पैरोंसे पीटता तब हाथ विश्राम करते और जब हाथोंसे पीटता तब पैर विश्राम करते, इस प्रकार कीचकने कुष्णाकी पूरा पीटाई करके उसका अपमान किया ॥ ४० ॥

प्रहारभीत्येव तदा मृगाद्या नाड्यां कचिद्यान्तरधत्त संज्ञा ।

उद्गम्य सा दूरगते प्रहर्तयुद्वाटयामास दृशौ चिराय ॥ ४१ ॥

प्रहारभीत्येवेति मृगाद्याः हरिणशावकलोचनायाः द्रौपद्याः या संज्ञा चेतना तदा ताडनकाले प्रहारभीत्या ताडनाद्भयेन इव क्वचन अज्ञातायाम् नाड्याम् धमन्याम् अन्तरधत्त तिरोभवति स्म, या संज्ञा प्रहर्त्तरि ताडके कीचके दूरगते अपसृते सति चिराय उद्गम्य ब्रहोः कालात् प्रकटीभूय दृशौ द्रौपद्या नेत्रे उद्घाटयामास उन्मीलयामास । ताडनावसरे भीतेव संज्ञा क्वचिन्नाड्यामन्तरधान्, प्रहर्त्तरि कीचके दूरगते तु सा संज्ञा नाड्या बहिर्भूय द्रौपद्याः पिहिते नेत्रे उन्मीलयामास, ताडनावसरे मूर्च्छां गता ताडननिवृत्तौ लब्धसंज्ञा च सा द्रौपदी चक्षुःन्मीलितवर्तीत्याशयः । उच्छ्वा समासोक्तिश्चालङ्कारौ ॥ ४१ ॥

मृगाक्षा उस द्रौपदीकी जो चेतना प्रहारकालमें प्रहारसे डरी हुई सी किसी अज्ञात नाड़ीमें जाकर छिप गई थी, प्रहार करनेवाले कीचकके दूर हट जाने पर गतभय होकर उसी चेतनाने, फिर बाहर होकर द्रौपदीकी आँखोंको खोल दिया, द्रौपदी कुछ देरके लिये अचेत हो गई थी, थोड़ी देरके बाद उसने आँखें खोल दीं ॥ ४१ ॥

तदनु शनैःशनैरुत्तस्थुपी धरातलपरागधूसरिमतिरोहितदीधितितया वासरोपलपितमहौपधिलनेव विलुलितचूर्णकुन्तलतया चक्रवाताकुलीकृत-वालपूलिका चैमरीनृगीव सूतान्ववायजनपदस्य प्रथमामीतिबाधामिव वाष्पधारामुत्सृजन्ती कचिदपि शरणमलभमाना सा याज्ञसेनी मन्दं मन्दं तदेव भवन्मभिजगाम ॥

तदन्विति । तदनु चेतनालाभात् परतः शनैः शनैरुत्तस्थुपी मन्दं मन्दं कृतोस्थाना धरातलपरागेण पृथ्वीरजसा यो धूसरिमा तनोर्मालिन्यं तेन तिरोहितदीधितितया आच्छन्वप्रकाशतया वासरोपलपितमहा द्विनतिरोहिततेजस्का ओपधिलता ज्योतिष्मती वरुणी इव, विलुलितचूर्णकुन्तलतया अस्तव्यस्तमुक्तकवगीभारतया चक्रवातैः आवर्त्तवायुभिः आकुलीकृता व्यस्ततां गमिता बालपूलिका लोमसश्रयो

१. 'शनैरुत्तस्थुपी' । २. 'अपलापितमहामहौपधि' । ३. 'वमर' । ४. 'भूपति-भवनम्' । इति पा० ।

यस्याः सा तादृशी चमरीमृगी इव, सूतान्ववायजनपदस्य कीचकवंशरूपस्य देशस्य (कृते) प्रथमाम् पूर्वं कदाप्यजाताम् ईतिवाधाम् बहुयुष्टिम् इव वाङ्मधाराम् अश्रुप्रवाहम् उत्सृजन्ती वर्पन्ती क्वचिदपि शरणं त्रातारमलममाना अनासादयन्ती सा याज्ञसेनी द्रौपदी मन्दं मन्दं शनैः शनैस्तदेष सुदेष्णाऽध्युषितम् भवनम् अभिजगाम आयातवती । उद्येक्षणां त्रयमत्रयोध्यम् । ईतिः—‘अतिवृष्टिरत्नावृष्टिर्मृपकाः शलभाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पटेता ईतयः स्मृताः’ इति परिभाषिता, तत्रात्राद्या प्रकरणपर्यवसेया ॥

इसके बाद चैतन्य प्राप्त होने पर धीरे धीरे ठठी वह द्रौपदी उक्त समय पृथ्वीकी धूलसे उत्पन्न मलिनता द्वारा तेजके छिप जानेसे ऐसी लग रही थी मानो दिनमें तिरोहित हो गया है तेज जिसका ऐसी औषधिलता—ज्योतिष्मती वृष्टी हो; उसके बाद खुले तथा अस्तव्यस्त हो रहे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो दवंटर वायुसे अस्तव्यस्तीकृत रोमसंचयवाली चमरीमृगी हो, वह आँसुकी धारा दरसा रही थी, उसकी वह अश्रुधारा ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो कीचकवंशरूप देशके लिये ईतिवाधा—अतिवृष्टि हो, ऐसी वह द्रौपदी कहीं भी शरण न पाकर फिर धीरे धीरे वसी सुदेष्णाके प्रासादमें आई ॥

दृष्ट्वा तां ज्ञातवृत्तान्तो देव्या गेहे चरञ्जनः ।

नयनान्मो विमुमुचे न तु किञ्चन भाषितम् ॥ ४२ ॥

दृष्ट्वेति । तां तथादशां द्रौपदीं दृष्ट्वा ज्ञातवृत्तान्तः अथगतकीचककृतद्रौपद्यमानवृत्तः देव्यास्सुदेष्णाया गेहे प्रासादे चरन् परिचर्यानिरतो जनो लोकः नयनान्मो वाष्पाब्जु मुमुचे ववर्ष, नतु किञ्चन भाषितम् वचनं मुमुचे उवाच, सुदेष्णाभयान्मूकस्तस्यौ ॥ ४२ ॥

द्रौपदीकी वैसी दशा देखकर तथा सारा वृत्तान्त जानकर भी सुदेष्णाके प्रासादमें रहनेवाले परिचारकजनने केवल आँसुकी वर्षा भर की, कुछ बोल नहीं सके, सुदेष्णाके भयसे उस अत्याचारके खिलाफ आवाज नहीं उठा सके ॥ ४२ ॥

सायं महानसशयं शनकैर्ययौ सा

भीमं रहः पृथुशरावकृतोपधानम् ।

धूमाधिरोहमलिनं वसनं वसानं

नीलाम्बुवाहपरिवीतमिवाचलेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

सायमिति । सायं संध्यासमये रात्रौ पृथुना दीर्घेण शरावेण पात्रविशेषेण कृतमुपधानम् उपवर्हकार्यं यस्य तं तथाभूतं पृथुशरावमुपधाय महानसशयम् पाकगृहे निद्रितम्, धूमाधिरोहेण धूमव्याप्तया मलिनं श्यामलतामापद्यमानं वसनं वस्त्रं वसानं परिदधत्तं नीलाम्बुवाहपरिवीतम् श्यामघनाच्छन्नम् अचलेन्द्रं पर्वतराजमिव स्थितं भीमं रहः एकान्ते सा कीचकापमता द्रौपदी यद्यौ प्राप, रात्रौ पृथुशरावमुपधाय

पाकशालायां शयानं धूमसन्वन्धमलिनवस्त्रधारणेन श्यामघनावृतं पर्वतराजमिव प्रतीयमानं भीमं रहस्सा द्रौपदी प्राग्दित्यर्थः । उत्प्रेक्षोपमयोः सङ्करोऽलङ्कारः ॥४३॥

रात्रि होनेपर बड़ेसे शराव-पात्र विशेष-को तकिया बनाकर पाकशालामें सोते हुए, धुवों लगते रहनेसे मलिन हो जानेवाले वस्त्रको पहने हुए—अतएव श्यामघनावृत पर्वत-राजकी तरह प्रतीत होनेवाले भीमको कीचक द्वारा अपमानिता उस द्रौपदीने एकान्तमें पाया, द्रौपदी एकान्तमें भीमके पास पहुँची ॥ ४३ ॥

निःश्वस्य दीर्घमियमन्तिकमावसन्ती

स्पृष्टेन वाष्पसलिलैः कुचयोः स्खलद्भिः ।

बुद्धेन तेन किमिदं व्यसनं तवेति

पृष्ठा सगद्गदमुवाच विषण्णचेताः ॥ ४४ ॥

निःश्वस्येति । विषण्णचेताः कीचककृतापमानव्यथितहृदया अतएव दीर्घं निःश्वस्य श्वासं मुक्त्वा अन्तिकम् आवसन्ती उपगता इयं द्रौपदी कुचयोः स्खलद्भिः उन्नतयोः स्तनयोर्निपतद्भिः वाष्पसलिलैः (उत्प्लुत्य पतितैः) स्पृष्टेन अत एव (शीतलजलस्पर्शतः) बुद्धेन भग्ननिद्रेण तेन भीमेन—तव किमिदं व्यसनम् दुःखमुपस्थितमिति पृष्ठा अनुयुक्ता सा सैरन्ध्रीरूपा द्रौपदी सगद्गदं दुःखातिरेकतः स्खलितवर्णं यथा तथा उवाच । कीचककृतापमानदुःखिता दीर्घं श्वसन्ती सा द्रौपदी भीमस्य समीपे स्थिता, तदीयेन तस्कुचयोर्निपत्योत्प्लुत्य च पतता अश्रुणा स्पृष्टोऽत एव च प्रबुद्धो भीमो द्रौपदीं पृष्ठवान्, किमिदं तं कष्टमुपस्थितं यदित्यं रोदिपि ? तथा पृष्ठा सा दुःखेन स्खलिताक्षरं वक्ष्यमाणदिशोवाचेति भावः ॥ ४४ ॥

कीचक द्वारा अपमानित अतएव दीर्घ उसीसे भरती हुई द्रौपदी भीमके समीप जाकर बैठ गई, उसके आँसू उसके स्तनों पर गिर रहे थे जो उड़कर भीमकी देह पर पड़ते थे, उस अश्रुजलके स्पर्शसे भीमका नींद खुल गई, उसने द्रौपदीसे पूछा कि तुमको क्या कष्ट है जो इस प्रकार रो रही हो, ऐसा पूछने पर द्रौपदीने गद्गद स्वरमें कहा ॥ ४४ ॥

किमद्य मे दुःखमपत्रपा का को वीरपत्नीत्वपदेऽभिमानः ।

सर्वं गतं कीचकनीचपिङ्गाद्घृत्वा कचे ताडनमाप्तवत्याः ॥ ४५ ॥

किमद्येति । कीचकनीचपिङ्गात् कीचकरूपविटाघमतः कचे केशदेशे घृत्वा गृहीत्वा ताडनं प्रहारमाप्तवत्याः सकचग्राहं ताडितायाः मे ममाद्यदुःखं नाम किम् ? अपत्रपा नाम लज्जा का ? वीरपत्नीत्वपदे वीरभार्याशब्दे वा कोऽभिमानः कीदृशो गर्वः ? मम सर्वं गतम्, यन्मां कीचकपिङ्गः केशेषु गृहीत्वाऽताडयत्तन्मे न दुःखं

न लज्जा न वीरपत्नीत्वगर्वो विद्यते, एकेनैव महता तेनापमानेन मवं मम समा-
प्तमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

कोचकरूप नाच लंपट ने जब मुझे चौटी पकटकर पीट दिया तो अब मेरा क्या
दुःख, क्या लज और वीरपत्नी कहानेका क्या गर्व, मेरा सब समाप्त हो गया ॥ ४५ ॥

मयि दुःखेन घुष्यन्त्यां मत्स्याधिपसभान्तरे ।

तथ्यस्येव यतेरासीद्धर्मसूनोरुपेक्षणम् ॥ ४६ ॥

मयीति ' मयि द्रौपद्यां दुःखेन ताडनकृतकपेन घुष्यन्त्याम् 'मां प्रहियमाणां
त्रायस्व' इति रटन्त्यां सरथां मत्स्याधिपसभान्तरे विराटसम्बन्धिनि सभामण्डपे
धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य तथ्यस्य अकृत्रिमस्य यतेः सन्त्यासिन उपेक्षणम् उपेक्षा
अभूदिति शेषः । यथा कोऽपि वीतरागो यथार्थसन्न्यासी पीड्यमानामपि स्वन्त्रि-
यमुपेक्षते तथैवात्तां त्राणार्थिनीं च मां विराटसभास्थितो युधिष्ठिर उपैक्षिष्येति
भावः ॥ ४६ ॥

मार पड़नेके कारण मैं चिह्लाकर त्राणकी याचना कर रही थी, वीर धर्मन्नु युधिष्ठिर
विराटकी समामें बैठे हुए यथार्थ संन्यासीकी तरह मेरी उपेक्षा करने रहे, मेरी पुकार टनकर
भी उन्होंने मेरी रक्षा नहीं की, जैसे वह यथार्थमें ही वीतराग सन्न्यासी हों ॥ ४६ ॥

वुमुक्षते न जीवन्तीं मारितामेव मां नृपः ।

कन्याणं खलु तत्तस्य कङ्कभावमृतोऽधुना ॥ ४७ ॥

इमुक्षते इति ' नृपः युधिष्ठिरः जीवन्तीं प्राणान् धारयन्तीं मां द्रौपदीं न वुमु-
क्षते न पालयितुमिच्छति, किन्तु मारिताम् अन्येन हताम् एव वुमुक्षते भक्षितुमि-
च्छतीति तत् तस्य अधुना कङ्कभावमृतः कङ्कर्मज्ञयाऽऽमानं प्रथयतः गुत्रभावं
भजतश्च कल्याणम् उचितं खलु । कङ्को गुत्रः, स हि परैर्हतनेव मुक्ते, युधिष्ठिरोऽपि
मां मारितामेव वुमुक्षते, कङ्कः सन्न्यासावस्था नाम च युधिष्ठिरस्येति बोध्यम् ॥४७॥

राजा युधिष्ठिर इस समय जीती हुई द्रौपदीकी रक्षा नहीं करना चाहते हैं, दूसरों
द्वारा मारी गई द्रौपदीको खाना चाहते हैं, इस समय वह कङ्क बने हैं—कङ्क (सन्न्यासी,
गुत्र) ही रहे हैं, मृतका भक्षण तथा मारी जाती हुई का उपेक्षण ही उनके लिये
ठीक है ॥ ४७ ॥

तस्यैवाह्नापयेऽजलं चरता स्वलनं विना ।

भवता खलु निःशङ्कं परामर्श्या कचेऽपरैः ॥ ४८ ॥

नस्वैवेति । तस्य घुष्यन्तीं मामुपेक्ष्य मूर्तेन क्रीडते युधिष्ठिरस्य एव आज्ञापथे
आदेशानागं स्वलनं प्रमादं विना विहाय अजलं सततं चरता चलता भवता त्वया

निःशब्दम् अक्षरम् अहम् अपरैः अन्यैः कीचकादिभिः कचे परामर्या प्राहयित-
व्या, सकचप्राहमपमाननीया । दुषिटिरित्येवाज्ञाननुवर्त्तमानेन त्वया सकचप्राह-
मपमानिताश्मवश्यमुपेक्षणीया स्यामिति काकुभिर्वृथा तवान्तिकेऽप्यात्मकष्टोदघो-
पगमिति ध्वन्यने ॥ ४८ ॥

दुषिटिगर्हो ही आशानर विना किंसी नहु-सकक सतत चलनेवाले आपके लिये मी तो
यही टांक है कि मुझे किसके द्वारा केश पकड़वाकर अपमानित करें । जो तुम उपेक्षा
करता हो, उसकी लकीर पीढ़नेवालेके लिये मी तो उपेक्षा ही उचित है ॥ ४८ ॥

दुःशासनादर्प्यविकापरावः सूतात्मजोऽयं न निहन्यते चेत् ।

आद्ये कचप्राहिणि नाशितेऽपि समायुषौ वेणिसवेहि मां च ॥ ४९ ॥

दुःशासनाद्रिति : दुःशासनात् द्यूतसमायां कृतकचकर्षणाद् दुर्योधनादप्यधि-
कापरावः वाडनादिना कृवाधिक्रागाः अयं सूतात्मजः कीचकः चेत् न निहन्यते
त्वया न व्यापाद्यते तदा आद्ये प्रथमे कचप्राहिणि केशकर्षके दुःशासने मारिते
निहते अपि वेणिसुकं केशम् मां द्रौपदीं च समायुषौ समानजीवनावधी अवेहि
जान्नाहि, यदीमं सूतपुत्रं न हंसि तर्हि दुःशासने हतेऽपि नाहं वेणीं मोक्ष्यामि,
आजीवनं मयैवमेव स्यात्तव्यमिति नम प्रतिज्ञां जानीया इति भावः ॥ ४९ ॥

दुःशासनने केवल केश पकड़ा, इसने केश पकड़ा और लात वृत्ते मी बनाये, इसप्रकार
दुःशासनसे अधिक अपराधी यह कीचक अगर नहीं मारा गया, तो जान लेना, प्रथम केश-
प्राहो दुःशासनके मारे जाने पर मी मेरी तथा इस वेणीको आयु समान रहेगी, जब तक
मैं जीवूँगी, यह वेणी बनी ही रहेगी ॥ ४९ ॥

अयं बलीयानिति ते मतिश्चेदन्यत्र मां कापि नयस्व भीरुम् ।

अज्ञातवासेऽप्यनुभूयमाने रक्ष्यं हि शीलं कुलपालिकानाम् ॥ ५० ॥

अयमिति । अयं कीचकः बलीयान् मदपेक्षया बलवत्तरः अतो हन्तुं न शक्यते,
चेद् यदि इति एतादृशी तव मतिः निश्चयात्मकं ज्ञानम्, तदा भीरुं व्रतभङ्गभयदा-
तिनीन् मां कापि कुत्रचिच्चीचक्रान्तेषु स्याने नय प्रापय । तत्र कारणमाह—
अज्ञातैति । अज्ञातवासे गुप्तवासेऽपि अनुभूयमाने निपेक्ष्यमाने कुलपालिकानां कुल-
नर्यादारक्षगभिच्छूर्त्तानां कृते शीलं चारित्रं रक्ष्यं रक्षणीयम् । अज्ञातवाससमयेऽपि
धारित्ररक्षगस्यावश्यकत्वाद्भावस्थाने कीचकद्वारात्तद्भङ्गस्य संभाव्यमानत्वात्त्वया
च दुर्बलेन तद्बलत्यासम्बाधत्वान्मामन्यत्र नयेत्येक एवोपायोऽस्ति सम्प्रति नान्य
इति भावः । अन्यत्र नयने वाक्यार्थस्य हेतुत्वेनोपादानात् काव्यल्लिङ्गमलङ्कारः ॥

अगर आप यह समझते हों कि यह कीचक मुझसे अधिक बलशाली है तो रूपदा
पातिव्रत्यमइसे दरनेवासी मुझ गरावकी कहीं दूतनी अगर पहुँचा दीजिये, विसत अगर

नीचकका भय न हो, अज्ञातवासकालमें भी आखिर कुलव्रतपालन करनेवालियोंके लिये अपने चरित्रकी रक्षा तो करना ही है ॥ ५० ॥

श्रुत्वा वधूगिरंमिति स्वपनोपनीतं
शोणत्वमक्षिण पुनरुक्तयतो रूपापि ।
तस्याधरोष्ठमुदवेपत निर्गमिष्य-
त्क्रूराक्षरावलि विमर्दनशङ्कयेव ॥ ५१ ॥

श्रुत्वेति । इति प्रागुक्तरूपां वधूगिरं द्रौपदीवाचं श्रुत्वा स्वपनेन निद्रया उपनीतं अनितम् अक्षिण नेत्रे शोणत्वं रक्तिमानम् रूपा कोपेनापि पुनरुक्तवतः द्विगुणतां प्रापयतः तस्य भीमस्य अधरोष्ठम् निर्गमिष्यन्ती बहिरेष्यन्ती या क्रूराक्षरावलिः कठोरवाक्यतिः तथा विमर्दनस्य सङ्घर्षणस्य शङ्कया भीत्या इव उदवेपत्तं चकम्पे । एवं द्रौपद्युक्तं श्रुत्वा शयनलब्धं नेत्रयोः शोणत्वं कोपेन द्विगुणीभावं नयतो भीमस्यौष्ठः प्रकटीभवदतिकठोरवचनसम्मर्दभीत्येवाकम्पतेति भावः । अत्र क्रोधेनौष्ठस्फुरणे क्रूराक्षरावलि विमर्दं शङ्काजातत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५१ ॥

द्रौपदीकी इस प्रकारकी बातें सुनकर निद्राद्वारा प्राप्त आँखकी लालीको कोपसे द्विगुण बनानेवाले भीमके ओठ चलने लगे, ऐसा मालूम पड़ता था कि वह अभी अभी निकलने वाले कठोर वचनोंके साथ सङ्घर्ष होनेकी शङ्कासे डरकर कांप रहे हैं ॥ ५१ ॥

गदापि सापित्तष्ठु मे गभीरा नियुद्धमात्रं मयि निर्मिमाणे ।
क्व मेघवाहः क्व मरालवाहः क्व तार्क्ष्यवाहः क्व महोक्षवाहः ॥ ५२ ॥

गदापीति । गभीरा अतिदृढा मे गदापि तिष्ठतु आस्ताम्, नास्ति तथापि मम प्रयोजनम्, मयि भीमे नियुद्धमात्रं केवलं बाहुयुद्धं निर्मिमाणे कुर्वति सति मेघवाहः इन्द्रः क्व कुत्र ? मरालवाहः हंसवाहनः ब्रह्मा क्व ? तार्क्ष्यवाहः गरुडगामी विष्णुः क्व कुत्र ? महोक्षवाहः वृषराजवाहनः शिवश्च क्व ? नैतेऽपि बाहुयुद्धमात्रपरस्य निरस्तसमस्तशस्त्रस्यापि मम पुरः स्यातुमलमिति का गणना कीचकस्येत्थर्थापत्तिष्वभिः ॥ ५२ ॥

मेरी गभीर-अतिदृढ़-गदा तो अलगा रहे, अगर मैं केवल बाहुयुद्ध करने लग जाऊँ तो कहाँ इन्द्र ? कहाँ ब्रह्मा ? कहाँ विष्णु ? और कहाँ महादेव ? इनसे भी कुछ नहीं हो सकता है, फिर छत अधम कीचककी तो बातही क्या ॥

हिडिम्बकिर्मीरवृहद्रथात्मभूवकादिर्हृत्यातरतस्त्रपाम्बुधौ ।

निमज्जनायैव भुजस्य मेऽधुना सृजस्यसुं कीचकसूदनोद्यमम् ॥ ५३ ॥

हिडिन्वेति । हिडिन्वः स्वनामप्रसिद्धः, किर्मीरोऽपि तथा, बृहद्भयस्यात्मभूः पुत्रो जरासन्धः, बक्रो बक्रासुरश्च तदादीनां तल्पमृतीनां द्रुष्टानां हत्या मारणेन त्रपा-
न्धुधौ लज्जासागरे तरतः मे मम भुजस्य निमज्जनाय एव द्रुद्धितुमेव अधुना अमुं
कीचकसूदनोद्यमम् कीचकमारणोद्योगं सृजसि करोषि । हिडिन्वकिर्मीरजरासन्ध-
बक्रासुरादिभारगेऽपि मम भुजस्य लज्जा जाता, अतिशयितसामर्थ्यजुषो मम
भुजस्य तेषां मारणेऽपि नोत्कर्षः, परं लज्जैव, परन्तु तथापि तेषां राक्षसत्वादि-
गौरवशालितया तत्र त्रपासागरे मम भुजस्तरन्नेवातिष्ठत्, नाधिकमलज्जताहपमे-
वालज्जतेत्यर्थः, अधुना स्वयाऽनुसूयमानः सन् कीचकं विनिपारय तु मद्भुजोऽ-
न्नदयं लज्जासागरे मज्जेत्, कीचकस्य नराधमत्वेन तद्वधप्रवृत्तेर्लज्जास्पदत्वादि-
त्याशयः ॥ ५३ ॥

हिडिन्व, किर्मीर, जरासन्ध तथा बक्रासुर वगैरहको मारनेसे उत्पन्न लज्जारूप सागरमें
तरते हुए इनारे भुजको आज तुम कीचकवधमें उद्यत बनाकर लज्जासागरमें डुबानेका ही
प्रबन्ध कर रही हो । जिस भेरे भुजको हिडिन्वप्रभृतिके मारनेसे भी कुछ लज्जा ही
हुई थी, क्योंकि वह उसके योग्य प्रतिमत् नहीं थे, उसी भुजसे आज कीचकका वध किया
जायगा, यह तो इनारे भुजके लिये लज्जासागरमें डूब जानेकी ही बात होगी ॥ ५३ ॥

तथाप्यौदास्यमेतस्मिन्ननौपयिकमेव मे ।

क्षोदीयानपि वध्यो हि कुलक्षीमुक् महीयसाम् ॥ ५४ ॥

तथापीति । तथापि कीचकवधस्यातिष्ठकार्यतया लज्जाजनकत्वेऽपि एतस्मिन्
स्वदुष्के कीचकहनने विषये मे मम भीमस्य लौदास्यं तदस्थत्वमुपेक्षा अनौपयिकम्
अयुक्तं, तद्य कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपमर्थान्तरमाह—
क्षोदीयानिति । हि यतः क्षोदीयान् अतिघृदोऽपि कुलक्षीमुक् कुललक्ष्मणापाति-
व्रत्यमहोद्युक्ते जनः महीयसां महतां वध्यः हन्तव्यः ॥ ५४ ॥

यद्यपि कीचकको मारना अति तुच्छकार्य होनेके कारण भेरे लिये लज्जाजनक होगा,
किर भी इस विषयमें—कीचकको मारनेमें उदासीनता भेरे लिये अनुचित होगी, क्योंकि
छुद्रतम व्यक्तिभी यदि कुललक्ष्मणाके शीलपर आघात पहुँचाना चाहता हो तो बड़ोंका
कर्त्तव्य हो जाता है कि वे उसे समाप्त कर दें ॥ ५४ ॥

अये तन्वि ! किं बहुना,—

अये इति । अये तन्वि कृशोदरि, किं बहुना उक्तेन, प्रातःकाले कार्यं बहुक्त्वाऽऽ-
मित्यर्थः । तस्मात्कार्यमेव प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ।

हे कृशोदरि, अब अधिक कहनेकी क्या आवश्यकता है !

तस्यासृजा यावकिताङ्घ्रिर्मस्थानां चूर्णेन कर्पूरमयाङ्गरागाम् ।

अकीर्तिमप्याप्यभिलिप्तनेत्रीमलंकरिष्ये मम वीरलक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥

तस्यासृजेति । तस्य तवापमन्तुः कीचकस्य असृजा शोणितेन यावकितां संजा-
तयावकीं कृतलाक्षारगौ अंग्री पादौ यस्यास्तां तथोक्ताम् तस्य कीचकस्य अस्थानं
कीकसानां चूर्णेन क्षोदेन कर्पूरमयः कर्पूररचितः अङ्गरागो विलेपनं यस्यास्तां तया-
भूताम् अपि च अकीर्तिमप्या ह्युर्यशोरूपेणाञ्जनेन अभिलिप्तनेत्रीम् अभ्यक्त-
लोचनाम् मम वीरलक्ष्मीम् आत्मीयां शौर्यसम्पदम् अलङ्करीष्ये अहं प्रसाधयि-
ष्यामि । मम हि वीरलक्ष्मीर्भया क्रीचकं हत्वा तदीयरुधिरेण यावकितचरणा तद-
स्थिचूर्णेन कर्पूरकृताङ्गरागशालिनीं तदयशोऽञ्जनेनाभ्यक्तलोचना च सत्यलंकृतत्वं
प्राप्स्यतीति, अहमवदयं तं हनिष्यामीति भावः ॥ ५५ ॥

मै अपनी वीरलक्ष्मीके चरणोंमें कीचकके शोणितसे अलङ्कृत लगाकर उसकी हड्डीके
चूर्णसे उसके शरीर पर कर्पूरका पावटर मलकर तथा उसकी अकीर्तिरूप त्याहीसे उसके
नेत्रोंको अञ्जनसे लिप्त करके सजाऊंगा ॥ ५५ ॥

वीरश्रियः शिल्पमिदं मयोक्तं यथार्थभावादनुभूय सद्यः ।

सैरन्ध्रिकाचारविनोदनेऽपि तवानुसारेच्छुमवेहि मां त्वम् ॥ ५६ ॥

वीरश्रिय इति । इदं प्रोक्तप्रकारकं वीरश्रियः शौर्यलक्ष्म्याः शिल्पम् अलङ्कारम्
यथार्थभावात् वस्तुतः सत्यरूपेण अनुभूय विलोक्य त्वं सद्यः तरङ्गणम् सैरन्ध्रि-
काचारविनोदने सैरन्ध्रीभूतायास्तव कार्यस्यानुकरणेन प्रसाधनकर्मप्रवृत्तिरूपेण वि-
नोदने क्रीडायाम् अपि तव अनुसारेच्छुम् तवानिप्रायानुगामिनम् अवेहि आनीहि
अहम् वीरलक्ष्मीं प्रोक्तप्रकारेण प्रसाधयिष्यामि, तत्प्रसाधनं दृष्ट्वा त्वमवगमिष्यसि
यद्वचं भीमो मां सैरन्ध्रीभूतां प्रसाधनकर्मणानुकृत्य स्वं प्रेमभरं प्रकाशयति, स्वा-
नुरूपचेष्टादर्शनेन प्रेमप्रकर्षस्य स्वामाविकत्वादित्याशयः ॥ ५६ ॥

इस प्रकार सन्पन्न किये गये मेरी वीरलक्ष्मीके प्रसाधन-अलङ्कारण-को वास्तविकरूपसे
तुम देखोगी, नव तुम्हें मालूम पड़ेगा कि मीन तुम्हारे सैरन्ध्रिकाचारानुसरणमें मी रचि
रखता है, तुम सैरन्ध्री बनो हो, वह भी प्रसाधक बनकर तुम्हीं जैसा प्रसाधन करके तुम्हारे
प्रेमको प्रकट बनानेका इच्छुक है ॥ ५६ ॥

त्वया पुनश्च स्मितपूर्ववाचा प्रत्युत्पतन्त्येव कटाक्षं खलैः ।

क्रीडां विधातुं क्रियताममुष्य संकेतमूस्ताण्डवमण्डपोऽयम् ॥ ५७ ॥

त्वया पुनश्चेति । त्वया द्रौपद्या च पुनः प्रत्युत्पतन्त्या स्नेहेन स्वयमागच्छन्त्वा

१. 'अत्रान्' ।

२. 'अकीर्तिमप्याप्यभिलिप्तनेत्रान्' ।

३. 'पुनः श्वः' ।

४. 'खलैः' । इति पा० ।

इव कटाक्षलेलैः वक्रनेत्रपातैः सह स्मितपूर्ववाचा सहासवचनव्याहारिण्या क्रीडां संभोगं वधं च विधातुम् कर्तुम् अयं ताण्डवमण्डपः नृत्यशाला अमुष्य कीचकः । धमस्य सहक्रेतमूः गुप्तमिलनस्थानं क्रियताम् । त्वं च स्नेहेन स्वयमागतामिवात्मानं प्रदर्शयन्ती सती सकटाक्षस्मितं व्याहरन्ती सती इमां रङ्गशालां तस्य सङ्केत-भुवं संभोगाय कल्पयेत्यर्थः, सङ्केतस्थानमायातस्य तस्य वधः सुकरः स्यादतः प्रत्तार्यं तमत्रानयेति भावः ॥ ५७ ॥

तुम भी इस प्रकार हैं-हंसकर कटाक्ष चलाती हुई वार्ते करना कि वह समझे कि तुम प्रेसने खुद उसके पास आ रही हो, और पीछे उसको संभोग प्रदान करनेके लिये (या उसकी नृत्यक्रीड़ा देखनेके लिये) दती नृत्यशालाको संकेत स्थान बना दो ॥ ५७ ॥

इत्याश्वासितवतः पत्युरनुमत्या पुनरौगत्य नैपथ्यभवनमधिशयालो-
स्तस्याश्चेतसः पलायमानस्य भयभरस्य सापि विभावरी सहचरी बभूव ॥

श्रीतीति । इति एवं प्रकारेण आश्वासितवतः दत्ताश्वासनस्य पत्युः स्वामिनो भीमस्य अनुमत्या आज्ञया पुनः आगत्य नैपथ्यभवनम् सैरन्ध्रया आवासाय कल्पितं नृत्यरमणीनामलङ्करणप्रसाधनस्थानम् अधिशयालोः शयितायास्तस्याः द्रौपद्याः चेतसः हृदयात् पलायमानस्य अपसरतः भयभरस्य सा विभावरी रात्रिः अपि सहचरी पलायने सङ्गिनी बभूव, तस्या भयेन सहैव निशापि पलायिता ।

इस प्रकार धीरज वंधानेवाले पतिदेव भीमकी अनुज्ञा प्राप्तकरके द्रौपदी फिर अपने आवासस्थान-अलङ्करण भवनमें आकर सी रही, उसके हृदयसे भागते हुए भयके साथ वह रातभी भाग खड़ी हुई, उसके भयके साथ रात भी समाप्त हुई ॥

अन्येद्युरेत्य चपलः पुनरैत्रवीत्तां

सुभ्रु ! प्रसीद् मयि तुल्यनिकारपात्रे ।

केलीषु हार्दकलहेषु च केशकृष्टिं

पादाहतिं च दधती कुरु वैरशुद्धिम् ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परदिने चपलः परस्त्रीलम्पटः सः कीचकः पुनः पत्युः समीपमागत्य तां द्रौपदीम् अब्रवीत् उक्तवान्, हे सुभ्रु रमणीयभ्रूलताशालिनि, तुल्यनिकारपात्रे समानापमानयोग्ये—यादृशस्तव कचग्रहणपादृताडनात्मकोऽपराधो मया कृतस्तादृशमेव कचकर्पणचरणावातरूपं दण्डं भोक्तुं योग्ये—मयि प्रसीद् प्रसादं प्रकटय । ननु दास्यह राजवल्लभस्य तव दण्डं कर्तुं कथं शक्नुयामिति चेत्तत्राह—केलीष्विति । केलीषु सुरतवन्धविशेषेषु हार्दकलहेषु प्रणयकोपेषु च क्रमशः केशकृष्टिं कचग्रहणं पादाहतिं चरणप्रहारं च दधती कुर्वती सती वैरशुद्धिं

कृतापमाननिर्यातनां कुरु संपादय । यदहं कचमगृह्णां यच्च पदाघातमकरं वत्-
रतौ प्रणयकोपे च क्लृप्त्वा स्वमपि निर्यातयेति भावः ॥ ५८ ॥

दूसरे दिन वह परदारलम्पट कीचक द्रौपदीके पास आया और कहने लगा—
वचित्र दण्डका पात्र हूँ, वैया कसूर मैंने किया है वैया दण्ड मुझे मिलना चाहिये, मैंने
तुम्हारे केश पकड़े, तुम्हें पादसे ताड़ित किया, रत्नका बदला मुझे मिलना चाहिये, अतः
तुम मुझपर प्रतन्त्रता धारण करो और सुरतवीर्यामैं केशग्रहण करके तथा प्रणयकच्छा-
वत्पाने पादप्रहार करके अपना बैंग साथ लो ॥ ५८ ॥

पञ्च सन्तु धवास्तेभ्यो मुञ्च भीतिं मयि स्थिते ।

पञ्चवक्त्रे वने दृष्टे किं चरेयुः परे मृगाः ? ॥ ५९ ॥

पञ्चेति । पञ्चधवाः पतयः ते सन्तु तिष्ठन्तु, मयि भूयिष्ठवले स्थिते सति तेन्य
पतिभ्यः नीतिं नयं मुञ्च त्यज, तत्र पञ्चपतयः सन्तोऽपि मयाऽनुगृहीतायास्ते
नास्ति तेभ्यः स्वल्पमपि भयमित्यर्थः, तद्दृष्टान्तमाह—वने कानने पञ्चवक्त्रे सिंहं
दृष्टे सति किं परे मृगाः चरेयुः बहिर्भवेयुः, यथा सिंहं दृष्ट्वा मृगाः पलायन्ते तथा
स्वल्पमपि नां दृष्ट्वा ते स्वल्पकाशाद्दूरमपसरिष्यन्ति, तेन निरशङ्कं नां क्षुपस्वेत्य-
नुरोधः फलति ॥ ५९ ॥

तुम्हारे पाँच पति हैं तो रहा करे, जब अतिबलशाली मैं उपस्थित हूँ तो वनसे टरनेकी
आवश्यकता नहीं है, क्या वनमें सिंहसे देखे जानेके बाद भी हरिण श्वर उबर चलते हैं ?
जैसे सिंहको देखकर हरिण छिप जाते हैं वैसे ही मुझको तुम्हारे पास देखते ही तुम्हारे
पति कहीं छिप जाएँगे, वनसे भयभीत होनेकी आवश्यकता बिलकुल नहीं है ॥ ५९ ॥

मस्तकेऽञ्जलिपद्मस्य मम संप्रति मानिनि ! ।

प्रसादशंसिनं पादं प्रयच्छ सहचारिणम् ॥ ६० ॥

मस्तक इति । हे मानिनि, कोपने, संप्रति अथुना मम मस्तके शिरसि अञ्जलिप-
द्मस्य स्वप्रसादनाय वदस्याञ्जलेरेव कमलस्य प्रसादसूचकं स्वीयप्रसन्नताद्योतकं पादं
सहचारिणं समीपस्थायिनं सङ्गिनं प्रयच्छ वितर । त्वत्प्रसादनाय मयाऽभ्यमञ्जलि-
रारचितस्त्वं स्वप्रसन्नताद्योतकं स्वीयं चरणं मम मस्तके निधेहि इत्यर्थः ॥ ६० ॥

हे मानिनि, मैंने तुम्हारी प्रसन्नता प्राप्त करनेके लिये वह अञ्जलि अपने मस्तक पर
रखा है, हाथ जोड़े हैं, इनका अपनी प्रसन्नताकी सूचित करनेवाले अपने चरणोंको भी
हमारे शिर पर रखकर उसका सही बना दो ॥ ६० ॥

इत्थमतिवेलं प्रलपन्तमेनं प्रैत्यरुचिसुखसाचीकरणे त्रपादितुकवाम-
भिनयन्ती सा कुन्तीरूपा वृषामिभूतेव वचनमिदं किंचिदुदञ्चयांचकार,—

१. 'मानिनी'; 'नादिनी' । २. 'इति' । ३. 'प्रति क्षुपन्ता' । ४. 'वृणा' ।
५. 'चक्रे' । इति पा० ।

अपि भद्र ! जगदिदमारुद्रं क्षुद्रयितुर्मनिद्राणाय शम्बरद्रुहः शासन-
मुद्रणाय द्रुह्यति को वा जनः ? । किन्तु इयानेव प्रस्तुते वस्तुनि विशेषः ॥

इत्यनिद्रि । इत्यन् अनेन प्रकारेण कतित्रैलम् निर्मायां प्रलयन्तं व्ययं वदन्तम्
पुनं कीचकं प्रति अरुच्या घृणया मुखस्य साचीकरणे तिर्यक्करणे त्रपाहेतुकताम्
लज्जाजन्यत्वम् अभिनयन्ती प्रदर्शयन्ती नाहं घृणया मुखं वक्त्रीकरोमि, किन्तु
लज्जाया तथा करोमीति प्रकाशयन्ती सा कुन्तीस्तुपा कुन्त्याः पुत्रवधूः वृषाग्नि-
मृता कामानुरा इव इदं वच्यमाणं वचनं किञ्चिद् ईषत् मन्दं मन्दम् उदङ्घ्यांचकार
व्याजहार ।

अपि भद्र हे सौम्य, आरुद्रं शिवपर्यन्तम् इदं जगत् सुवनम् क्षुद्रयितुं स्ववरो
कृत्वा तुच्छीकर्तुम् अनिद्राणाय सततजागल्काय शम्बरद्रुहः कामदेवस्य शासन-
मुद्रणाय आदेणाय को वा जनः द्रुह्यति विपरीतमाचरति ? न कोऽपि तथेति भावः ।
किन्तु इयान् पृतावन्मात्रम् एव प्रस्तुते प्रकान्ते मन्मयविकारे वस्तुनि विशेषः
तारतम्यम् अस्तीति शेषः ।

इस प्रकार मर्यादा त्याग करके निरर्थक बातें करते हुए कीचकसे—इसके प्रति घृणास
मुँह देना करके उस वक्रताको लज्जामूलक प्रदर्शित करती हुई तथा अपनेको कामानुर सी
जगती हुई उस कुन्तीकी पुत्रवधू द्रौपदीने निम्नोक्त वचन धीरेसे कहे—

अजी भले आदमी, महादेवसे लेकर सारे संसारको अपने वशमें करके क्षुद्र बनानेमें
मउन संलग्न रहनेवाले कन्दर्पके शासनके साथ कौन द्रोह कर सकता है ? किन्तु इस
कामविकारके सम्बन्धमें इतना ही अन्तर है— ॥

स्त्रीपुंसयोर्भावनतौ मिथो यौ पूर्वस्तयोर्ब्रीडतिरःपटेन ।

चिरायते स्पष्टयितुं स्वरूपं परस्तु तन्नोत्सहतेऽनुमन्तुम् ॥ ६१ ॥

स्त्रीपुंसयोरिति । स्त्रीपुंसयोः स्त्रियः पुंसश्च मिथः परस्परं यौ भावनतौ अनुरागनतौ
तयोः पूर्वः स्त्रियोऽनुरागनतः ब्रीडतिरःपटेन लज्जायवनिकया स्वरूपं आत्मस्वरूपं
स्पष्टयितुं प्रकाशयितुं चिरायते विलम्बते, परः पुंसो रागनटस्तु तत् विलम्बाधानम्
अनुमन्तुं स्वीकर्तुं नोत्सहते विलम्बं न प्रतीक्षते । स्त्री पुरुष-विषये यमनुरागं वहति
सोऽनुरागो लज्जायवनिकाच्छब्दत्वेन झटिति न प्रकाशते, पुरुषस्य स्त्रीविषयको राग-
स्तु लज्जायवनिकामाभावात् त्वरितभावात् प्रकटीकरोति, एतावदेवान्तरं तव मम
चानुरागस्य बोध्यम् ॥ ६१ ॥

स्त्री तथा पुरुषके हृदयोंमें एक दूसरेके लिये उदित होनेवाले प्रेमरूप जो नट रहा करते
हैं, उनमें नोहृदयवर्ती पुरुषविषयक अनुरागनट लज्जाके परदेमें छिपा रहनेके कारण

अपनेको प्रकाशित करनेमें देर करता है, और पुरुषहृदयवर्ती स्त्रीविषयक अनुरागनट विलम्ब नहीं सह सकता है, इतना ही अन्तर दोनोंमें है, नहीं तो काम सबको सताता है ॥

किं बहुना,—

गीर्भिस्तवाद्य चतुराभिरुदस्यते मे
गन्धर्वदण्डनभयं त्वद्वाप्रिविन्नः ।

तस्माद्भजस्य रतिसौख्यभराय रात्रौ

भीमे स्थिते तमसि नर्तनगेहमध्यम् ॥ ६२ ॥

गीर्भिन्वेति । चतुराभिः चातुरीपूर्णाभिः तव गीर्भिः वारिभिः त्वद्वाप्रिविन्नः त्वत्कामनापूरणपन्थी मे मम गन्धर्वदण्डनभयं गन्धर्वरूपपातिद्वैयकष्टभयम् अथ सम्प्रति उदस्यते अपसरति, त्वदीयाभिः कुशालमित्रांगिभिरहं गन्धर्वदण्डभयान्मुक्ता, सम्प्रति त्वदाज्ञापालने मम कोऽपि प्रतिबन्धो नास्तीत्यर्थः । तस्मात् रात्रौ रतिसौख्यभराय संभोगसुखातिशयप्राप्तये भीमे तमसि गाढान्धकारे स्थिते वर्तमाने नर्तनगेहमध्यम् नृत्यशालामण्डपम् भजस्व प्राप्नुहि । इदं नृत्यशालामध्यमेवावयोर्मिलनस्य सङ्घटस्थलमस्त्विति भावः ॥ ६२ ॥

तुम्हारी चतुर वागियोंके तुम लेनेसे आज हमारे हृदयमें रहनेवाला गन्धर्वसे दण्ड पाने का भय मिट गया जो तुम्हें तुमसे मिलने नहीं दे रहा था, अतः आज रातमें जब गाढ़ अन्धकार सर्वत्र व्याप्त रहे तब कामसुखका प्रकर्ष भोगनेके लिये इन नर्तनशालाके बीच में आ जाना । वही इन लोग मिलेंगे । 'भीमके रहने पर' यह भी प्रतीत होता है ॥ ६२ ॥

तथैव लीलां तनवानि तत्र तल्पान्तसीमानमुपेयुस्ते ।

भूयो यथान्तःपुरिकाजनानां वक्त्रं न पश्येरतिमुन्दरीणाम् ॥६३॥

तथैवेति । तत्र नर्तनगेहे तल्पान्तस्य शय्यायाः एकदेशम् उपेयुषः आगतमात्रस्य ते तव लीलां स्मरन्कीडां तथैव तेन प्रकारेण विचित्रैर्यन्थादिभिस्तनवानि करवै, यथा भूयः अतिमुन्दरीणाम् रतिमुन्दरीणां वा अन्तःपुरिकाजनानां स्वादरोधवधूनां वक्त्रं मुखं न पश्येः । त्वां तत्र गतमहं तथा नभयं यथा त्वमात्मललनाः नितरां विस्मरेरित्यर्थः । भीमे स्थिते इति प्रागुक्तं न तत्र मग्न्यन्ते, नया च भीमे स्थिते तल्पमुपेतस्य तव तां लीलां तादृशां कारयेयं यथा त्वं तत्रैव मृन्वा स्वर्षीणां मुखं पुनर्द्रष्टुं न शक्नुया इति कुटिलार्थो ध्वन्यते ॥ ६३ ॥

नृत्यमंडपमें लीलां सजके एक भागमें जब तुम आभोगे तब मुन्दरी माथ देखी ऐसी संभोगलीलायें प्रकट करूंगी कि फिर तुम अतिमुन्दरी या रतिकी भी मुन्दरी अवरोध ललनाओंका मुँह भी नहीं देखना चाहोगे । पहले इत्येकमें 'भीमे स्थिते' कहा है, भीमकी

व्यसिदिनें जव तुम दृष्टान्न आरुह्य शोके नव तुन्दारी वइ टौला-दसा-कराजो कि रिह
 तुम अपनां सिद्धोके सुई नो नही देच पाओगे, वही पर सदाके लिये विश्राम पा लोंगे,
 वइ कुटिलार्य नो ध्वनि होता है ॥ ६३ ॥

एवं मृगाद्या वचनमाक्षिकस्य क्षौद्रपटलीभूतकर्णपुटः प्रमोदागवज-
 लमातुपायमापद्दयः सदनमासाद्य सभालम्भनपूर्वेण सलिलावगाहेन
 विरजाकृताङ्गोऽयमन्तरिख बहिरप्यत्रलितः, ततः परं भगवति निजवर्तन-
 यप्रजायतीमनोरयसिद्धिं संपादयितुमिव कमलवन्धौ चरमसिन्धौ निर्मगने
 ध्वान्ते निरुन्ध्यमानदिविषदध्वान्ते ध्वान्तकदम्बे संमृतसंभोगसंविधानः
 क्रीचको निर्वर्तितराजभोजनपरिवेषणकृत्येन पवमानसूनुना प्रविष्टपूर्वं
 तदेव नर्तनमप्यहमगाहत् ॥

पञ्चमिदि । एवं प्रोक्तकारेण मृगाद्याः हरिजलोचनाया द्रौपद्या वचनमेव
 माक्षिकं ननु तस्य क्षौद्रपटलीभूतः नमुच्छ्रान्भूतः (वाश्रयः) कर्णपुटो यस्य
 तयोक्तः—द्रौपद्या नखुरं वचनं कर्णं कुर्वद् इत्यर्थः, प्रमोदागवे जानन्दसागरे जल-
 मातुपायमानं पानीयपुत्रपञ्चशरदृष्टयं यस्य तयोक्तः जानन्दमभनमानसः क्रीचकः
 सदनं स्वं प्रासादनं वासाद्य जागत्य सभालम्भनपूर्वेण गन्धर्वजोमिरहोद्वर्तनपूर्व-
 केण सलिलावगाहेन स्नानेन विरजाकृताङ्गः निर्मलीकृतदेहः जयन् क्रीचकः बहिः
 उपरि इव अन्तरनि अवलितः चन्दनवर्चितः गर्वितश्च, ततः परं स्नानादुत्तरकाले
 निजवर्तनयस्य स्वपुत्रस्य कर्णस्य प्रजावत्या प्राग्जायायाः द्रौपद्याः मनोरयस्य
 क्रीचकववरूपस्य सिद्धिं पृच्छि संपादयितुं कर्तुम् इव भगवति कमलवन्धौ सुधे
 चरमसिन्धौ पश्चिमान्धुवौ निगने वस्तंगते सति, ध्वान्तकदम्बे अन्धकारराशौ
 निरुन्ध्यमानः आत्रियमाणो दिविषदध्वान्तः देवमार्गप्रान्तः आकाशदेशो येन तयोक्ते
 आकाशमावृष्वति सति संमृतसंभोगसंविधानः सज्जीकृतवचनचन्दनवान्मूलादिसुरत-
 श्चोडोपकरणः क्रीचकः निर्वर्तितं सन्नादितं राजभोजनपरिवेषकृत्य तन्स्वरूपं स्वीयं
 कार्यं येन तयोक्तेन पवमानसूनुना वायुसुतेन प्रविष्टपूर्वम् पूर्वमेवाप्रीयमाणं तदेव
 द्रौपद्यानिर्दिष्टे नर्तनमप्यहम् नृत्यकालानवदन् वगाहत् प्रविष्टवान् ॥

इमं प्रकारं मृगादीं द्रौपदीके वचनमन नमुके लिख नमुकाश्याता (वाश्रय) हो रहा है
 वान विषका देसा, द्रौपदीकी माठी बाले सुतना हुआ, प्रमोदसागरमें जलमातुपकी तरह
 आश्रय कर रहा है हृदय विषका देसा-प्रमोदसागरमध्यहृदय, वइ वीचक उबडन लगाकर
 स्नान करके निर्मलीकृत देहकर बाहरकी तरह अन्तर नी अवलित-चन्दनवर्चित-तथा

१. 'सुमान्भवा' । २. 'नमुह' । ३. 'निगने निरुन्ध्य' : 'निगममगने' । ४. 'ध्वान्ते
 संमृतसंभोगे' । ५. 'अलिदलिन' । ६. 'वचन' । ७. 'निन्द' । इति पा० ।

गतिं हो, इसके बाद मगवान सूर्य जब अपने पुत्र कर्कको आदृजाया द्रौपदीके मनोरथ-
वीचक-वध-को पूर्ण करनेके लिये पश्चिम भागमें हूब गये और अन्धकारगण्डिने देवोंके
नागोंको बेर लिखा तब संनोगकी सानध्री माला-चन्दन-तामूल आदि शक्यों करके द्रौपदी
द्वारा निश्चिष्ट वसी कृत्यशालामें पैठा प्लिमें राजाका भोजन परीक्षणस्वरूप अपना कार्य
मन्त्र करके वायुपुत्र भीम पहरेसे ही जा बैठा था ॥

क सालभञ्जिकेवासि मौलिति ! स्तन्मपार्श्वगा ।

इत्यसौ भीमतल्पान्तभाससाद् शनैः शनैः ॥ ६४ ॥

क सालभञ्जिकेति । हे सैरन्ध्रि, सालभञ्जिका कृत्रिमपुत्रिका ह्य त्वं क्व इत्र
स्तन्मपार्श्वगा स्तन्मस्य पार्श्वे वर्त्तमाना असि ? इति एवं भापमागोऽसौ कीचकः
शनैः शनैर्नन्दपदन्त्यासं भीमतल्पान्तम् भीमाधिष्ठितशय्यासनीपन् वाससाद्
प्राप्तवान् । सालभञ्जिकेवेत्युपमाऽलङ्कारः ॥ ६४ ॥

हे सैरन्ध्रि, कठपुतलीकी तरह सुन्दरी तुम वहाँ पर खम्बेकी छोटमें दुबकी खड़ी हो,
इस प्रकार कहना हुआ वह कीचक धीरे-धीरे भीमकी शय्याके पान पहुँच गया ॥ ६४ ॥

ततस्तं बललोऽपि खैगसमुचितेन कण्ठस्वरेण मृदुलमेवं जगाद्,—

नत्निति । ततः कीचके शय्योपान्तमागते सति बल्लः (विराट्गृहे गुप्त-
वासकाले भीमस्य तदेव नाम प्रयते स्म) अपि खैगसमुचितेन खीजनोपयुक्तेन
कण्ठस्वरेण मृदुलं कोमलं यथात्याक्त्या एवं बधयमाणरूपं वचनं जगाद् प्रोक्तवान् ॥

इसके बाद भीमने (बल्ल यह भीमका ही पुत्रगणकालिक नाम था) खीजनोपयुक्त
स्वरमें मोठा रोडिते यह कहा—

वधूशतमनादृत्य मामपेक्ष्य यद्वागतः ।

तत्त्वां वहिर्गतप्राणं मन्यते मे मनोऽधुना ॥ ६५ ॥

वधूशतमिति । हे कीचक, यत् त्वं वधूशतम् अवरोधजनान् अनादृत्य उपेक्ष्य
माम् सैरन्ध्रीम् अपेक्ष्य लक्ष्योक्त्य आगतः वायातः, तत्त्वे नम मनः त्वाम्
अधुना वहिर्गतप्राणं मद्गतजीवनं मृतकल्पं च मन्यते । अनुमानालङ्कारः ॥ ६५ ॥

वधूशत-अवरोधत्पिड अनेक खीजन-को छोड़कर नेरी खीजन जो तुम वहाँ आवे हो,
इससे नेरा मन पैठा उनझवा है कि दुन्दारे प्राण मुझमें ही रह रहे हैं (या तुम मर चुके
हो) ॥ ६५ ॥

एवमुक्त्वते वृकोदराय कीचकः पुनरपि वाचं मृदुपदार्मुपदां विद्वे ॥

श्वनिनि । एवं प्रोक्तरूपेण उक्त्वते वृकोदराय भीमाय कीचकः पुनरपि भूयः
मृदुपदां कोमलां वाचं गिरम् उपदां विद्वे उपायनीकृतवान् उपहृतवान् ॥

१. 'नानिति' ।

२. 'बल्ललोऽपि' ।

३. 'यद्वागतः' ।

४. 'अनादृत्य' ।

५. 'आददे' । इति पा० ।

इस प्रकार कहनेवाले मीनको कीचकने फिरते कोमल वचन कहे ॥

गन्धर्वानपि दयितांस्तृणाय मत्वा
मामेवं रतिविषये प्रतीक्षसे यत् ।

देवत्वादपि सुतनु ! त्वयाधुना मे
मर्त्यत्वं जगति महत्तरं हि ^१क्लृप्तम् ॥ ६६ ॥

गन्धर्वानिधि । हे सुतनु वरगात्रि, त्वं दयितान् प्रियतमान् गन्धर्वान् अपि तृणाय मत्वा अनादृत्य माम् मनुष्यमात्रम् एवं स्वयमाहूय रतिविषये संभोगाय यत् यतः प्रतीक्षसे प्रतिपालयसि, तत् तस्मात् मे मम कीचकस्य मर्त्यत्वम् मानुष्यकम् देवत्वात् देवभावात् अपि जगति संसारे महत्तरं श्रेष्ठं क्लृप्तम् साधितम् हिर्निश्चये । यतस्त्वं देवयोनिगतान् प्रियानपि गन्धर्वान् विहाय मां रतये प्रतीक्षसे ततो देवत्वापेक्षयाऽपि मम मनुष्यतां श्रेष्ठां प्रत्याययसीति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६६ ॥

हे सुन्दरि, अपने प्रियतम गन्धर्वोंको अपमानित करके तुम जो इस तरह रतिसंभोगके लिये मेरी प्रतीक्षा कर रहों हो, इस्ते तुम हमारे इन मर्त्यभावको देवत्वसे भी संसारमें श्रेष्ठ सिद्ध कर रही हो ॥ ६६ ॥

सुराधिकत्वेऽपि पदे वितीर्णे मह्यं तवास्त्येव हि कृत्यशेषः ।

कुरुष्व मेरोरधिके कुचे मां सुधाधिकं पायय चाधरोष्टम् ॥ ६७ ॥

सुराधिकत्वेऽपीति । सुराधिकत्वे देवादिपि श्रेष्ठत्वे पदे गौरवे वितीर्णे दत्ते अपि गन्धर्वानप्यनादृत्य मत्प्रतीक्षाविधानेन देवैभ्योऽप्यहं श्रेष्ठ इति प्रमापितेऽपि मह्यं मम कृते तव कृत्यशेषः कर्त्तव्याशेषः अस्त्येव विद्यत एवं कर्त्तव्यशेषमाह—मां सुमेरोरधिके देवालयपर्वतादपि तुङ्गे कुचे कुरुष्व स्थापय, सुधाधिकम् अमृतादपि स्वादिष्टम् अधरोष्टं च पायय पातुं प्रयच्छ, न गौरवप्रदानमात्रेण मम देवादुक्षत्वं सार्थकं किन्तु देववासभूतसुमेरोरपेक्षयोश्चते कुचे स्थानलाभेन देवभोज्यसुधापेक्षयाऽधिकमधुरस्य तवाधररसस्य पानेन चैव तथेति कर्त्तव्यशेषं पूरयेत्यर्थः । आलिङ्गनाधरपानावसरदानेन मां तोपय, न प्रतीक्षायात्रेण ममेष्टसिद्धिरिति भावः ॥ ६७ ॥

तुमने सुराधिक होनेका गौरव तो मुझे प्रदान किया, गन्धर्वोंका अपमान करके रतिकों कामनासे हमारी प्रतीक्षा करके हमें गन्धर्वोंसे श्रेष्ठ तो संसारमें सिद्ध कर दिया, फिर भी तुम्हारा कर्त्तव्य अभी बाकी है तुमको अब सुमेरुसे ऊँचे अपने स्तनों पर मुझे रखना चाहिये और अमृतसे स्वादु अपना अधर मुझे पिलाना चाहिये । जिसे देवोंसे ऊँचा सिद्ध करना है उसे देवालयसे ऊँचे स्थान पर रखो, और देवपेय सुधासे स्वादिष्ट अधर पिलाओ, तभी तो देवाधिक पद प्रदान करना सत्य साबित होगा ॥ ६७ ॥

इत्थं ससान्त्ववचनोदयमर्धमञ्च-

मारोदुमानमितपूर्वतनोः स भीमः ।

मुष्ट्याहति निटिलसीन्नि चकार शत्रो-

रायुर्लिपिं शिथिलयन्निव घातृदत्ताम् ॥ ६५ ॥

इत्थमिति । इत्थम् उक्तप्रकारेण ससान्त्ववचनोदयं स प्रियवाक्यव्याहारं प्रिया-
णि वचनान्युक्त्वा अर्धमञ्चम् शयनीयार्धभागम् आरोदुम् आक्रमितुम् आनमि-
तपूर्वतनोः भावजितोर्ध्वकायस्य तस्य शत्रोः कीचकस्य घात्रा ब्रह्मणा दत्तां लिखि-
ताम् आयुर्लिपिं जीवनलिपिं शिथिलयन् मार्जयन्निव स भीमः निटिलसीग्नि लला-
टदेशे मुष्ट्याहति मुष्ट्याघातं मुष्टिप्रहारं चकार । प्रियाणि व्याहरन् कीचको मञ्चा-
र्धभागमारोदुं यावच्छरीरोर्ध्वभागं नमयति, तावत्तस्य ललाटदेशे भीमो मुष्ट्या
प्रहारमकृत, मन्ये भीमो ब्रह्मणा कीचकस्य ललाटे लिखितामायुर्लिपिं प्रोञ्छितु-
मिव तथा प्राहार्पादित्याशयः । उखेञ्जालङ्कारः ॥ ६८ ॥

इस प्रकार नदुर वचन कहते हुए कीचकने जद शय्या पर आरुढ़ होनेकी इच्छा
से शरीरका ऊपरी हिस्सा झुकाया, उसी समय भीमने उसके कंधार पर मुष्टिप्रहार किया
वह प्रहार करना देखा लगा मानो भीम ब्रह्म ढाग कीचकके ललाट पर लिखी गई आयु-
लिपि मिटा दे रहा हो ॥ ६८ ॥

गन्भीरचेताः स तुं कीचकोऽपि गन्धर्वबुद्ध्या प्रतिहन्तुमेतम् ।

सद्यो भविष्याः शवतादशायाः साधारणीमेव ववन्ध मुष्टिम् ॥ ६६ ॥

गन्भीरचेता इति । गन्भीरचेताः अकातरहृदयः सः कीचकः अपि गन्धर्वबुद्ध्या
गन्धर्वोयं सैरन्ध्रीकामुक्तं मां प्रहरतीति बुद्ध्या एनं प्रहर्तारं भीमं प्रतिहन्तुम् प्रति-
प्रहर्तुम् सद्यो भविष्याः जणेनैव भाविष्याः शवतादशायाः नृत्यूपरान्तस्थितेरेव
साधारणीं सदृशीं मुष्टिं ववन्ध । शवानां मुष्टिर्न मुच्यत इति प्रतिद्वयाज्मोच्यां मुष्टिं
ववन्धेत्यर्थः, कृते प्रतिकारत्यावश्यकतया कीचकोऽपि भीमं मुष्ट्या प्रहर्तुममोच्यां
मुष्टिं ववन्धेति यावत् ॥ ६९ ॥

नहीं है कामर हृदय जिसका देखा वह कीचक वह समझकर कि गन्धर्व बुद्ध पर प्रहार
कर रहा है, प्रति प्रहार करनेके लिए मुष्टी बंधकर नैयाग हो गया, उसने इनकी कड़ी मुष्टी
बांधी जो कुछ ही देर में होनेवाली उसको शवता दशाके योग्य थी । मुष्टीकी मुष्टी
नहीं बुझती है, अतः वह अर्थ हुआ कि न बुझनेवाली मुष्टी बंध ली ॥ ६९ ॥

जवं भजन्तौ जयतर्पवन्तौ रुषं वहन्तौ रुधिरं किरन्तौ ।

परस्परं तौ पटुशब्दवन्तौ नियुद्धवन्तौ नितरामतान्तौ ॥ ७० ॥

जवमिति । जवम् वेगं भजन्तौ धारयन्तौ, जयतर्पवन्तौ जयविषयकामिलाप-
शालिनौ, रूपं वहन्तौ कुप्यन्तौ, रुधिरं किरन्तौ वर्पन्तौ परस्परम् अन्योऽन्यं पटु-
शब्दवन्तौ मारयामीत्यादिशब्दनुदीरयन्तौ नितराम् अतान्तौ लेशतोऽपि अध्या-
न्तौ तौ भीम-कीचकौ नियुद्धवन्तौ बाहुयुद्धं कृतवन्तौ । अनुप्रासः स्फुटोऽलङ्कारः ॥

वेग धारण करनेवाले, युद्धमें विजयकी इच्छा रखनेवाले, जोबसे भरे शीघ्रताका धारा
प्रवाहित करनेवाले, एक दूसरेके प्रति 'अव नारा' आदि शब्दोंके प्रयोग करनेवाले तथा
एकदम नहीं एकनेवाले मीन तथा कीचक बाहुयुद्ध करते रहे ॥ ७० ॥

अर्ध्वेलितारावमवीरवादमवीक्षकरलाघनचाटुगुम्फम् ।

अनुचनिःश्वासमहुंक्रियाकमभूतपूर्वं तद्भून्नियुद्धम् ॥ ७१ ॥

अर्ध्वेलितारावमिति । तद् नियुद्धम् भीमकीचकयोस्तद्बाहुयुद्धम् अर्ध्वेलिता-
रावम् सिंहगर्जनरहितम्, अवीरवादम् अवहुविक्रत्यनम्, अवीक्षकरलाघनम् तत्र
एकान्तो द्रष्टुरभावेन दर्शकजनकृतप्रशंसावर्जितम्, अनुचनिःश्वासम् श्रान्त्यभा-
वेनोच्चभासरहितम्, अहुंकारम् हुंकारशब्दरहितम् अतएव अभूतपूर्वम् अनीदशपूर्वम्
अभूत् ॥ ७१ ॥

मीन तथा कीचकके बीच हुए उस बाहुयुद्धमें सिंहनाद नहीं, वीरवाद-आत्मश्लाघा-
नहीं, देखनेवालों द्वारा की गई प्रशंसा-ठकुरसुहाती-की पुट नहीं, कोई थकता नहीं था
अतः ऊँची साँस नहीं, हुंकार नहीं, इस प्रकार वह बाहुयुद्ध अभूतपूर्व ही हुआ ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैश्चित्तजचापजुष्टैर्दत्तानि रन्ध्राणि दधन्निजाङ्गे ।

समीरजातेन विधू्नितोऽपि स कीचको नैव चुकूज किञ्चित् ॥ ७२ ॥

शिलीमुखैरिति । चित्तजचापजुष्टैः कामवनुःसहितैः पुष्पप्रीतैश्च शिलीमुखैः बाणैः
अमरैश्च दत्तानि कृतानि रन्ध्राणि छिद्राणि दधत् अपि समीरजातेन भीमेन वायु-
समूहेन च विधू्नितः कम्पितोऽपि स कीचकः सूतात्मजो वंशमेदश्च न किञ्चित्
सुकृञ्च शब्दं चकार । अयमादायः—'कीचका वेणवस्ते स्युर्यं स्वनन्त्यनिलोद्धताः'
इति परिभाषितो हि कीचकः पुष्पाणुसारिभिरलिभिः कृतच्छिद्रः वायुना कम्पितश्च
कूजति, अयं पुनः कीचकः चित्तजचापजुष्टैः शिलीमुखैः कृतच्छिद्रोऽपि कामबाण-
वर्जितोऽपि भीमेन प्रहारसुदृष्या कम्पितोऽपि न किञ्चित् सुकृञ्चेति व्यतिरेकः ॥ ७२ ॥

कानदेवके चापसे छूटे बाणसे तथा पुष्पसे ललझे अनरसे किया गया छिद्र कष्ट और
छिद्रको धारण करनेपर भी उस कीचक सूतपुत्र ने तथा वंशविशेषने वायुपुत्र मीन तथा
बाणसमूहसे कम्पित होकर भी कुछ शब्द नहीं किया ॥ ७२ ॥

१. 'पटुशब्दवन्तौ'; 'पटुश्रीर्ववन्तौ नियुद्धकेलि निशि निर्मिनाते' । २. 'सुधूनि-
तोऽपि' । इति ५० ।

तस्मिन्हते निपतिते वक्रवैरिसुष्टया

रङ्गेण तेन समकन्धि चलत्पताकम् ।

पार्याचिरेण परिशीलितनुचराद्यैः

कन्याजनैरभिविदन्वयतेव नाटयम् ॥ ७३ ॥

उत्तिविति । वक्रवैरिणः वक्रासुरहन्तुः नीमस्य सुष्टया सुष्टिप्रहारेण हते अत-
पुत्र निपतिते तस्मिन् क्रीचके तेन रङ्गेण नृत्यमण्डपेन उत्तराद्यैः उत्तराप्रवृत्तिभिः
कन्याजनैः चालिकालोकेः पार्यात् गुरोरुडनाव् चिरेण परिशीलितम् वन्यस्तम्
नाटयम् नृत्यकलाम् कनिविदन्वयता अनुकृता इव चलन्ती पताका यत्र कर्मानि
उया समकन्धि कन्धितम् । नीमसुष्टिप्रहारेण हते क्रीचके निपतिते सति रङ्गाला
पताकया सह वक्रमे, मन्ये सा स्वाङ्गे चिरं पार्यात् कन्यानिरन्यस्यमानं नाट्य-
मनुकरोतिस्मिति भावः । उद्येदाऽऽङ्कारः ॥ ७३ ॥

नीमस्य सुष्टिके वावाटसे नाट्यं च वद क्रीचकं गिरा वद वद रंगमाला पताकादे
साप द्रौपदी, वक्रका दौगता देसा छान्ना था नानो वद विराद् वी वदकिर्वा उत्तरा
वैरह जो नाटयका कन्यास वदुद उन्दसे कर रहीं थीं, वकीका अनुकण कर रही हो ।

तदनु तत्र मण्डपे पिण्डवत्या कृतं तस्य दस्योस्तरसं तरसा विलोक्य
प्रहर्षवत्या पार्षत्या रलाषापूर्वमात्रावमुजः कुख्यात्रो निर्गत्य यथापुरम-
विह्वतमानसो महानसोदरं प्रविश्य सुखेनाविशिरये ॥

उदन्विति । तदनु क्रीचकवधानन्तरं तत्र मण्डपे नृत्यमण्डपे पिण्डवत्या कृतं
पिण्डरूपेण स्थितं दस्योः परसतीत्वलुप्याकस्य दुष्टस्य तस्य क्रीचकस्य तरसं मांसं
तरसा उच्छ्रवत्या विलोक्य दृष्ट्वा प्रहर्षवत्या आनन्दितया पार्षत्या रलाषापूर्वकम्
सप्रहंसम् आत्रावमुजः सुन्दितमुजः स कुख्यात्रः कुख्यात्रो नीमः निर्गत्य नृत्य-
मण्डपाद् विहित्य यथापुरम् पूर्ववत् विह्वतमानसः सुखनितहृदयः महानसोदरं
पाकशालान्तरं प्रविश्य सुखेन विशिरये निर्जरं सुध्याप ॥

क्रीचकैरु नाणे पर नृत्यमण्डपे निन्दाकार पदं हुद उद हुद क्रीचकके मांसको
उच्छ्रवत्यापूर्वकं देवकर आनन्दित होती हुई द्रौपदीने प्रहंसके साथ नीमका बाहु कम
लिया, और कुख्यात्र नीम नृत्यमण्डपे निह्वतकर पड़े ही की तरह निन्दाकार इत्यपे
पाकशालाके नोदर काकर कारान्ते ही गये ॥

निपात्य नीलिन्यपि तत्र शत्रुं चक्रन् मीत्येव चलाप्रपाणिः ।

निशान्य वक्ति किमिति त्रुवाणाः सर्वेऽपि तस्यावरजाः सन्धुः ॥७४॥

निशात्वेति । मालिनी द्रौपदी अपि तत्र नृत्यमण्डपे शत्रुं सर्वात्वापहारपरं क्रीचकं

निपात्य भीमेन घातयित्वा भीत्येव भयेनेव चलाप्रपाणिं हस्ताग्रं चालयन्ती चक्रन्द
स्रोत्रं, तत् द्रौपदीकन्दितं निशान्य किमिदम् किमिदमत्याहितमापतितम् इति
शुवागाः नापनागाः सर्वेऽपि तस्य क्रीचकस्यावरजाः कनिष्ठप्रातरः सनीयुः समा-
गतवन्तः ॥ ७४ ॥

भीमके द्वारा क्रीचककी इत्या करवाकर नाटिनोरुना द्रौपदी मयका अभिनयसा
करके हाथ चक्रकर रोने लगी, उसका रोना-चिल्लाना सुनकर सभी क्रीचकके छोटे नारि-
ण (यह क्या हुआ ? क्या घटना हुई ? इत्यादि कहते हुए वहाँ आ गये ॥ ७४ ॥

विलोक्य तं भ्रातरमात्तशोका मृत्युद्विपत्येव पिधानपिण्डम् !

ज्यायानिनामी विद्वुः स्थलीं तान्क्षेण गुल्फद्वयसीं निजेन ॥ ७५ ॥

विलोक्येति । मृत्युः मरणमेव द्विपो गजस्तस्य पिधानपिण्डम् तृणाच्छुक्रमस्य-
कवलमिव पिन्हीनूतं तं क्रीचकं विलोक्य आत्तशोकाः प्रातमनोव्यथास्ते क्रीचका-
वरजाः ज्यायान् ज्येष्ठप्राता क्रीचक इव सनी अवरजाः तां स्थलीं रङ्गशालाम् अस्त्रेण
शोणितेन, नेत्राश्रुणा च गुल्फद्वयसीं गुल्फप्रनागां विद्वुः । ज्यायान् प्राता यथा
शोणितेन तां रङ्गशालां प्लावयामास तथाश्वरजा अपि नेत्रजलेन तां प्लावयामा-
सुरित्प्राशयः ॥ ७५ ॥

दृष्ट्वा हाथके लिये तृणाच्छुक्रमकवच समान वल क्रीचककी देखकर शोकप्रस्त
क्रीचकके छोटे नारिणी वल रङ्गशालामें छुडौनर आँसु बहा दिये, वैसे वलके बड़े नारि
क्रीचकने छुडौनर शोणित बहा दिया था ॥ ७५ ॥

तवस्ते सोदरविपत्तिनिमित्तमियमेवेति रोषरुषितचेतसो निवेशित-
शत्रुपिण्डभारस्य मूर्तेर्भीमस्य मुष्टिभिरिव नारिकेलफलैरुपहृष्यमानपार्श्व-
स्य चरमविमानस्य स्तन्मदारुणि संदानितां कौन्तेयसीमन्तिनीं विभिरसु-
दिरसौदामिनीभिः करदीपिकाभिर्दीयमानचङ्कमावकांशेन यथा पितृवन-
सुपनीय स्वकीयत्रिवेकसंपत्त्या सह महत्त्यां चित्यामत्याहुः ॥

तद्वत् इति । ततः बहुविलापकरणानन्तरं ते क्रीचकावरजाः सोदरविपत्तिनि-
मित्तम् क्रीचकवधहेतुभूता इयं सैरग्री पृथ—इमानेव निमित्रीकृत्य मन आता
शुव इति रोषरुषितचेतसः कुपितमनसः सन्तः निवेशितशत्रुपिण्डभारस्य स्या-
पितपिण्डाकारक्रीचकशवस्य मूर्तेः साकारैः भीमस्य मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः इव नारि-
कैरुफलैः उपहृष्यमानपार्वस्य जावृत्प्रान्तस्य चरमविमानस्य शवरयस्य स्तन्म-
दारुणि सन्दानितां इहां कौन्तेयसीमन्तिनीं पार्यपरानीन् कृष्णां विभिरसुदिरसौ-

१. 'भारस्य' । २. 'भीममुष्टिभिः' । ३. 'उपहृष्यमानस्य चरम' ।

४. 'भावकालेन पितृवध' । ५. 'तद् चित्यामत्याहुः' । इति पा० ।

दामिनीः बन्धकाररूपे मेघे विद्युत्कलताभावं भजन्तीभिः करदीपिकाभिः हस्तवाङ्मे-
दीपैः दीयमानचन्द्रकृमावकाशेन दत्तसञ्चारवर्चनना पथा मार्गेण पितृवचनं श्मशान-
मुपनीय प्रापत्य स्वकीयविवेकसम्पत्त्या सह स्वीयविचारशक्त्या सह महत्प्रां
विशालायां चित्वां चितायाम् अस्याद्युः विसृष्टवन्तः ।

उन कीचकके भार्योंने जोचा कि हमारे भार्थकी विपत्ति-मरणका कारण यहीं तैरन्ध्रों
है, अतः उन्होंने वसुधर कुपितहृदय हो करके वस्ते उसी अर्थको खूँटते बाध दिया जित
अरथी पर कीचकका पिण्डाकार शव रखा था, और मौनके शरीरधारी सुष्टिप्रहारकी तरह
लगनेवाले नारियलके फलोंसे जिनके सभी पादर्व भरे थे, उस अर्थमें पार्थीकी को द्रौपदीको
बांधकर उस बन्धकाररूप मेघमें बिजली की प्रतीत होनेवाली हृदयचियाँ द्वारा चलने योग्य
जगह की राहसे श्मशान भूमिमें ले गये, वहाँ ले जाकर उन लोगोंने द्रौपदीको विशाल
चिता पर डाल दिया, उसीके साथ अपनी विवेकदृष्टि भी उसी चिता पर टाक दी ।

तावदेषा चकितचकिता 'हा नाथ हा नाथ ! जगत्प्राणभूत ! विप-
त्समयबन्धो ! संप्रति कान्तां रसवतीं परिगृह्य मुग्धामिमां कथं न गण-
यसि ?' इत्युच्चैररोदीत् ॥

तावदिनि । तावद् तस्मिन् समये चकितचकिता अतिभीता एषा कृष्णा—'हा
नाथ, हा नाथ, हा इति खेदे, जगत्प्राणभूत लोकानां प्राणस्वरूप, जगत्प्राणाद्वा-
योरूपन्नेति च, विपत्समयबन्धो, संप्रति रसवतीं शृङ्गारभावपूर्णां कान्तां काञ्चिद्-
परां प्रेयसीं परिगृह्य—कान्तां रम्यां रसवतीं मधुरादिपदसां पाकक्रियाम् परिगृह्य
आलम्ब्य मुग्धाम् कृस्याकृत्यज्ञानविधुराम् इमां कथं न गणयसि' इति उच्चैः
तारस्वरेण अरोदीत् आक्रन्दितवती । अत्र सामान्यतः पतिस्मरणे भीमार्थकानि
विशेषानि प्रयुक्तानि सन्ति भीमस्याङ्गानं गमयन्ति ॥

उस समय अतिभीत होकर 'हा नाथ, हा नाथ, हे संसारके प्राणरूप (वातजात), हे
विपत्ति-समयके बन्धु, इस समय दूसरी प्रियाको ग्रहण करके मुझ अभागिनकी क्यों भूल
रहे हो (नानारसयुक्त पाकक्रियाका अवलम्बन करके मुझे क्यों विसरा रहे हो), इस
प्रकार जोरोंसे द्रौपदी रोने लगी । (जगत्प्राणभूत-वायुजन्त, रसवती-रसप्रदा की तथा
पाकक्रिया, इन श्लेषों द्वारा भीमका आह्वान प्रतीत होता है) ॥

तत्रास्या रुदितस्वनैरथ जवादाकारितो मारुतिः

सकथनोर्वायुबलादलातमहसामीपल्लभैर्मौलनैः ।

ध्वान्ते गारुडभित्तिभङ्गिपिशुनेऽप्योषं द्विषां धावितुं

ज्येष्ठस्याध्वनि दिव्यदृष्टिमकरोद्दोर्दर्पसिद्धाञ्जनैः ॥ ७६ ॥

नशाल्या शनैः । अथ तत्र रमयानभूमौ अस्याः द्रौपद्याः रदितन्वनेः क्रन्दनव्य-
निभिः जवाद् वेगाद् आकारितः काहृतः मालतिः भीमः मन्थनोः उर्वोः वायोः
वेगजनितवानस्य बलाद् अलाप्रमहसान् ईरहमैः दुर्लभैः मीलनैः उपभूमैः
उपलङ्घितः सन्—उरवेगजनितवायुवशाद्बलात्प्रमहसां दुर्लभैरुपभूमैः सहितः (भीम
क्रे उन्मुकमादाय धावति, तदूर्खेगोन्धिनवायुभिः मन्दुन्नगात् तरकरत्यन्-
लानं न निर्वाति, तदेवं ज्वलदुत्सुककरोऽसौ रगे धावति) उन्मुकप्रकाश-
युतः सन् गाल्डमिनिमङ्गिपिथुने मरकतशिलानिमित्तिभ्रम जनयति अपि अति-
निव्रिडे अपि ध्वान्ते रात्रितमसि द्विपान् कौचकावरजातां निजरिपृग्गाम् भ्रवं
समुदायं ज्येष्ठस्य पूर्वजस्य ज्ञातुः कौचकस्य अश्वनि मार्गे मरणपथे धावितुं दोर्द-
र्पविद्राज्जनैः दाहुबलरूप दिव्याज्जनं न्यस्य दिव्यदृष्टिम् अन्धकारेऽपि कार्यंकरने-
त्रम अकरोत् त्रिहितवान् । अथमाशयः—द्रौपद्या रोदनध्वनिर्ममं त्वरयाऽद्भुतवान्,
भीमश्च धावन्निम्न, तादृगस्तस्य क्रे ज्वलदुत्सुकमार्गान्कञ्च तदीयवेगोदिनवा-
तपर्यन्तान्प्रयुञ्जितं सन् नृदा दिर्दपि, येन मरकतमणिहृतमिन्द्रियामलेऽप्यन्ध-
कारे भीमः कौचकद्रातृन्, ज्येष्ठस्य ज्ञातुर्वर्त्मनि प्रयातुं स्वीयदाहुबलदिव्याज्जन-
प्रभादेन दिव्यदृष्टीन् अकृतेत्यर्थः, भीमभुजबलप्रेरिताः कौचकानुजास्तन्मिन् गाडे
तमसि ज्ञातरं नृतमनुसृतवन्त इति भावः ॥ ७६ ॥

द्रौपदीका श्मशानमे रोमा मुनकर भीम तेजोति वशी था गये, उनके शायोने जननी
पुत्रे लक्ष्मी (लक्ष्म) थी जो उनके देगले उत्पन्न वायु द्वारा प्रव्वलित होती रहनेसे बुझनी
नही थी, उस गाड़े अन्धकारमें—जो मरकत मणिही दोवार सा प्रतीत हो रहा था—भीम
ने अपने दगाक्रमरूप सिद्धाजनके हाग कौचकानुजोंको ऐसी दिव्य दृष्टि दी, जिससे वे
अपने बड़े माँके रास्ते चउ सके, भीमके बलसे सभी कौचकानुज कौचकही तरह संहर गे
गये, माने गये । ७६ ॥

निपातितान्स्वेन निरीक्ष्य तत्र सुतान्स वीरः सुमनायने स्म ।

उत्पातमुद्रां दधतां स्वपित्रा तालानिवारण्यतले विस्मयान् ॥ ७७ ॥

निपातितानिति । उत्पातमुद्राम् औत्पातिकीं स्थितिं दधता धारयता स्वपित्रा
वायुना अरण्यतले विस्मयान् निपातितान् मथितान् तालान् तालवृक्षान् इव स्वेन
आपन्नना भीमेन तत्र श्मनभूमौ निपातितान् हतान् सुतान् कौचकावरजान् निरीक्ष्य
न वीरः शूरो भीमः सुमनायते स्म हृष्यति स्म । यथारथानिको वायुर्वने ताल-
तरुनुत्पाद्य पातयति, तथाऽऽप्यना हत्वा निपातितान् तत्र श्मशानभूमौ शयि-
तान् सूतवंरपान् कौचकावरजान् दृष्ट्वा भीमो मोदते स्मेति भावः ॥ ७७ ॥

जिस प्रकार थीमात्रिक वायु हाग अपने पितासे बनें उल्टाकर गिराये गये तालके

१. 'भुवता' । २. 'तर्हनिव' । इति पा० ।

वृक्ष ह्यो, चत्ती तरह श्मशान भूमिमें अपने द्वारा आहत होकर गिरे हुए कीचकानुजोको देखकर भीम बहुत प्रसन्न हुए ॥ ७७ ॥

गन्धर्वभीरुषु जनेष्वितरेषु तत्र

विष्वक्पलायनपरेषु विमुक्तबन्धा ।

कृष्णा च कीचकरिपुश्च कृतप्रशंसा-

वन्योन्यमभ्यगमतां नगरं पुनस्तौ ॥ ७८ ॥

गन्धर्वेति । तत्र श्मशाने गन्धर्वभीरुषु भीमरूपगन्धर्वाद्भयं भजत्सु इतरेषु हतशेषेषु जनेषु कीचकपरिजनेषु विष्वक्पलायनपरेषु समन्ततो धावत्सु सत्सु विमुक्तबन्धा बन्धनान्मोचिता कृष्णा द्रौपदी कीचकरिपुः कीचकहन्ता भीमश्च तौ अन्योन्यं परस्परं कृतप्रशंसौ श्लाघापरौ सन्तौ पुनः भूयो नगरं विराटपुरम् अभ्यगमताम् यातवन्तौ । हतशेषा जना गन्धर्वभीत्या पलायन्त, तदा कृष्णा बन्धनान्मोचिता, ततस्तौ परस्परं शौर्यं चातुर्यं च श्लाघमानौ पुनर्विराटपुरमागतावित्यर्थः ॥

दूसरे आदमी जो मारे जानेसे बच गये, वे गन्धर्वके भयसे इधर उधर भाग गये । तब भीमने द्रौपदीके बन्धन खोल दिये, इसके बाद भीम तथा द्रौपदी दोनों एक दूसरेकी तारीफ करते हुए पुनः विराटके नगरमें चले गये ॥ ७८ ॥

ततः क्षणादेव संध्यारुणिमकरम्बितेनाम्बरमणिविम्बेन परिचुम्ब्यमाने शम्पायुधहरिदङ्गणे परितो रुधिरवीचीमुचा पिशितपिण्डेन कृतानुपङ्गं रङ्गं विडम्बयति सति शुचा निरस्तमौलिभिर्निर्गलितवाग्भिर्निरुपन्दतनुभिर्निखिलैरपि पौरैर्नृपातनिलयद्वारं^३ निविडितमभूत् ।

ततः क्षणादिति । ततः द्रौपदीभीमयोः विराटनगरगमनानन्तरम् क्षणादेव क्षटिति सन्ध्याऽरुणिमकरम्बितेन प्रातःसन्ध्याकृतारुण्यव्याप्तेन अम्बरमणिविम्बेन सूर्यमण्डलेन परिचुम्ब्यमाने संयुज्यमाने—अतएव परितो भागेषु सर्वेषु रुधिरवीचीमुचा शोणितप्रवाहधारिणा पिशितपिण्डेन मांसराशिना कृतानुपङ्गं सम्पृक्तं रङ्गम् नृत्यशालामण्डपम् विडम्बयति अनुकूर्वति सति शम्पायुधहरिदङ्गणे प्राचीदिशामुखे (सूर्यमण्डलेन रक्तं वज्रायुधदिशामुखं परितो ज्यास्ररक्तं नृत्यमण्डपमनुहरति) पूर्वदिशामुखे सूर्यकरसम्पर्केण रज्यमाने सति, शुचा शोकेन निरस्तमौलिभिः त्यक्तोष्णीपैः नतमस्तकैर्वा निर्गलितवाग्भिः मूकीभूय स्थितैः निःस्पन्दतनुभिः लिखितैरिव स्थिरकायैः पौरैः पुरवासिभिः नृपतिनिलयद्वारं राजप्रासादद्वारम् निविडितम् व्याप्तम् अभूत् अजनि । सर्वेपि पौराः शोकविकलमनसो राजद्वारे समायाताः ॥

१. 'रुधिरमुचा' ।

२. 'विडम्बयति शुचा' ।

३. 'निविडम्' । इति पा० ।

इसके बाद सगमरमें प्रातःसव्याकी लाठीसे व्याप्त सूर्यबिन्दुसे संयुक्त होकर वज्रा-
सुष-इन्द्रको दिशा-पूर्व दिशाका अङ्गन जब—चारो ओर शोणित प्रवाहिते मरे मांसस्वप्नो
से युक्त मृत्युमन्दपका अनुकरण करने लगा—जब प्राची दिशाका मुख सूर्यकिरणसे संयुक्त
होकर नभिरनांसावृत्त रङ्गमण्डपके समान रत्नाम टाँवने लगा—तब, शीकने तिरपरकी
पगडियों उतारे या क्षिर झुकाये, चुम्पों साथे और अचलशरीर नागरिकोंने आ-आकर
राजमन्वनका द्वार घेर लिया ॥

वध्वस्तदा मण्डलशो निविष्टा रुन्ध्रिशाशा रुद्रुर्विलापैः ।

महत्सु दुःखेषु विजृम्भितेषु मालिन्युपालम्भनमस्पृशद्भिः ॥ ७६ ॥

वध्वस्तदेति । तदा तस्मिन्प्रभातसमये मण्डलशो निविष्टाः बलयाकारेणोपविष्टाः
वध्वः पौररनग्यः महत्सु दोरेषु दुःखेषु शोकेषु कीचककुलसंहारमवेषु विजृम्भितेषु
प्रवृद्धेषु सत्स्वपि मालिन्युपालम्भनं द्रौपदीनिन्दाम् अस्पृशद्भिः लेशतोऽप्यवि-
वृषद्भिः आशा दिशा रुन्ध्रिः व्याप्नुवद्भिः विलापैः परिदेवितैः रुद्रुः क्रन्दन्ति-
न्म । तस्मिन् समये मण्डलीमूय स्थिताः पुरनार्यो दिशो व्याप्नुवद्भिर्विलापरुद्रन्
परं गन्धर्वदण्डमयात् क्वचिदेकमपि शब्दं मालिनीनिन्दान्वयञ्जकं नाम्बधत्तेति भावः ।
अत्रोपालम्भनहेतोः कीचकवधेस्य सत्त्वेऽपि तदनुदयवर्णनाद्दिशोपेक्षिरलङ्कारः ॥१७॥

रुद्र प्रातःकालमें मण्डलाकार बैठों हुई पुरक्षियों उस घोर दुःखके—कीचककुलसंहार
जन्य मनोव्यथाके—उपस्थित होने पर भी गन्धर्व द्वारा दिये जानेवाले दण्डके मयने
मालिनीकी निन्दाको अंशतः भी न छूनेवाले तथा आकाशको गुँवा देनेवाले मियापों
द्वारा रोतां रहीं । इन्होंने अपने रीने धोनेके सिलसिलेमें एक भी शब्द देना नहीं कहा
किससे मालिनीको शिकायत हो सके, क्योंकि वे इतनी भी कि कहीं मालिनीको शिकायत
करनेसे वे गन्धर्व हम लोगों पर भी विगड़ न बाँध, हमें भी दण्ड न देने लगे, नहीं तो
लेनेके डेने पढ़ जायेंगे ॥ ७७ ॥

तस्मिन्दिने संनिधिमागता सा कृष्णा दृशं केकयराजपुत्र्याः ।

मयीशलाकार्पणया विनापि मन्दंतरामश्रुकणैरकार्यात् ॥ ८० ॥

तस्मिन्दिने । तस्मिन् कीचकवधपरभाविनि दिवसे संनिधिमागता सर्वापमा-
याता सा कीचकवधनिदानतया द्याता कृष्णा द्रौपदी केकयराजपुत्र्याः सुदेष्णायाः
दृशं नेत्रम् मयीशलाकार्पणया अङ्गनसाधनकाष्ठन्यासं विना अन्तरेण अपि अश्रु-
कणैः बाष्पजलैः मन्दंतराम् पूरिताम् अकार्यात् तस्मिन्दिने द्रौपदीमागतां दृष्ट्व
इयमेवासम्द्रोत्रावृषवहेतुरिति समिद्धेन शोकेन सुदेष्णाया नयनं साश्रु जातम् ,
अन्येषु तु दिवसेष्वगत्य द्रौपद्या मयीशलाकायामर्पितायां साश्रुभवतिस्तेत्यर्थः ।

प्रतिदिनं मपीशलाकार्पणं सुदेष्णाशुकारणं तत्र दिने नु सैरन्त्रीदर्शनमेव तथेति भावः । अत्राशुकारणमपीशलाकार्पणमन्तरैवाशुप्रवृत्तिवर्णनाद्विभावनाऽलङ्कारः ॥८०॥

उस दिन जब द्रौपदी सुदेष्णाके पास आई तब सुदेष्णाके नयन नुरना लगानेकी सज्जई के बिना लगाये ही अशुपूर्ण हो गये, दूसरे दिनोंमें जब द्रौपदी आती और नुरनेकी सज्जई सुदेष्णाकी आँखोंमें डालती, तब उसकी आँखोंसे आँसू प्रवाहित होते थे, उस रोज तो द्रौपदीको देखने ही सुदेष्णाकी स्मरण आ गया कि इतने हमारे भाइयोंका संशय करवाया है, और उसके नयन आँसूमें भर जाये ॥ ८० ॥

तावद्युधिष्ठिरमुखा अपि वातजात-

व्याधूतकीचककुलाकुलकोटिभागम् ।

निर्यत्प्रियानयनवारिभ्रतीपरीतं

संकेतशैलमधिरह्य निशश्वमुस्ते ॥ ८१ ॥

नावद्रिति । तावत् तरिन्मन्समये युधिष्ठिरप्रभृतयः पाण्डवा अपि वातजातेन वायुपुत्रेण भीमेन एव वातजातेन वायुसमूहेन व्याधूतानां निहतानां कम्पितानां च कीचकानाम् एव कीचकानां वेणुनाम् कुलैः समुदायैः आकुलः कोटिभागः अग्रदेशो यस्य तम् तथोक्तम्, तथा निर्यत् प्रियानयनवार्येव झरी प्रस्रवणं तथा परीतं व्याप्तम् संकेतम्-अमुकस्थाने त्वया मया चामुककाले समागन्तव्यम् इत्येवं कल्पितं स्थानम्-एव शैलं पर्वतम् अधिरह्य प्राप्य निशश्वसुः, आनताया त्रिपत्तेर-वसिततया दीर्घं श्वासं तस्यजुः । अयमस्याशयः-कीचके हते सर्वे पाण्डवा वचन संकेतस्थाने एकत्रीभूय स्थितिमालोच्य दीर्घश्वासं त्यक्तवन्तः, तत्र सङ्केत एव शैलत्वेनाव्यवसीयते, सङ्केते भीमहतकीचकस्यैवाग्रदेशस्था पर्वते वायुकम्पितकीचकवेणुकोटिरप्रस्था, सङ्केते द्रौपदीनयनाशुप्रवाहपरीतता, शैले च प्रस्रवणपरीतताः तदेवं निवृत्तं साम्यमिति समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकमलङ्कारः ॥ ८१ ॥

उस समय युधिष्ठिरप्रभृति पाण्डवोंने भी भीम द्वारा निहत कीचककुलसे व्यग्र है ओटिदेश जितका ऐसे, तथा हवाके समुदायसे कम्पित है अग्रभाग जितका ऐसे वेणुओंसे युक्त, द्रौपदीकी आँखोंसे बहने वाली अशुधारासे व्याप्त तथा झरनोंसे युक्त संकेतस्थान रूप शैलपर आकर दीर्घश्वास ले लिये, दुःखसे छुटकारा पानेपर दीर्घ श्वास लिये ॥ ८१ ॥

तदनु विदितवार्तो धार्तराष्ट्रश्चरेभ्यः

शुभगुणचरितेभ्यः सूतजानां शतस्य ।

वसतिभरिजनानां मत्स्यभूपालपुर्या

हृदयमुकुरत्तर्नैर्हंतुभिनिश्चिकाय ॥ ८२ ॥

तदन्विति । तदनु कीचकानां वधानन्तरं धार्तराष्ट्रः दुर्योधनः शुभमुणचरितेभ्यः शुभानि रमणीयानि गुणाः गूढवृत्तज्ञतेजितज्ञत्वाद्यः चरितानि ययार्थवक्तृत्वाङ्गीनि च येषां तेभ्यः चरेभ्यः गुप्तचरेभ्यः सूतजानां शतस्य शतसंख्यककीचकानां विदितवार्त्तः मृत्युरूपं वृत्तं ज्ञात्वा हृदयमुकुरल्लग्नैः चित्तरूपदर्पणप्रतिबिम्बभूतैः हृदये भासमानैर्हेतुभिः का सा सुन्दरी यां कीचकश्चकमे, के ते गन्धर्वा ये पञ्च सन्ति, प्रच्छन्ना एव तं न्यघ्नन् इत्यादि तर्कोपनीतैरवश्यममी पाण्डवा इति सम्भावनात्मकैः लिङ्गैः अरिजनानां पाण्डवानां मत्स्यभूपालपुर्याम् विराट्नगरे वसतिं निवासं निश्चिकाय निर्धारयामास । अयमर्थः युधिष्ठिरादयोऽवश्यं धृतराष्ट्रनगरे सन्तीति निश्चयो दुर्योधनस्य चित्ते चरोपनीतकीचकवधवृत्तश्रवणानन्तरं सद्य एव ज्ञात इति भावः ॥ ८२ ॥

इसके बाद कीचकवधवृत्तान्तकी अपने चतुर, विश्वासी एवं यथार्थवक्ता चरोंके मुखसे जानकर हृदयमें मासित होनेवाले कारणोंसे धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनने निश्चयरूपसे समझ लिया कि हमारे शत्रु-पाण्डव-मत्स्यराज विराटके ही पुरमें हैं ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरङ्गेश्वरसौवलाभ्यामास्थाय गोष्ठीमधिपः कुरूणाम् ।

भीष्माग्रगान्वन्धुजनान्विलोक्य गम्भीरमेवं गिरमावभापे ॥ ८३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन्नहति कुरूणाम् अधिपः दुर्योधनः अङ्गेश्वरसौवलाभ्यां कर्णशकुनिभ्यां सह गोष्ठीम् आस्थाय सभामण्डपं प्राप्य भीष्माग्रगान् भीष्मप्रमुखान् वन्धुजनान् आत्मीयवर्गान् विलोक्य गम्भीरम् धीरस्वरेण एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण गिरं वाचम् आवभापे उवाच । निश्चयानन्तरं कर्णशकुनिभ्यां सभामवनमागतो दुर्योधनो भीष्मादीनात्मीयान् पश्यन्वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् हर्ष्यर्थः ॥ ८३ ॥

दूसरे दिन अङ्गेश्वर कर्ण तथा शकुनिके साथ सभामवनमें आये हुए दुर्योधनने भीष्मादि आत्मीयजनोंकी ओर देखकर गम्भीर भावसे इस प्रकारके वचन कहे ॥ ८३ ॥

भो भोः ! विदितं किं भवतामिदम् ? । संप्रति मात्स्यपुरे कामपि कामिनीं कामयमानः कीचकौऽपि निशि तस्याः पतिभिरदृश्यैः पञ्चभिर्गन्धर्वैरनुरहसि स्वसंख्यापर्दाभिवेयमनीयत । तस्यै पुनरपि द्रुह्यन्तस्तद्गुजा अपि तथैवेति काचिदियं किंवदन्ती कर्णात्कर्णमधिरोहति । एवं चेदसंशयं सा चतुष्पथमण्डपस्तम्भसालभञ्जिकेव सर्वजनकरपरामर्श-

१. 'सौवलिभ्यान्' । २. 'भीष्मादिमान्' । ३. 'अपीदन्' । ४. 'संप्रति खटु' ।
५. 'कीचको निशि' । ६. 'अभिवेयमान्' । ७. 'मण्डपिका' । ८. 'सर्वकरा-
वमर्शः' । इति पा० ।

भाजनं पाञ्चालदुहिता । तस्याः पतिविदम्बका इति प्रवादभाजस्तेऽपि पुनरज्ञातवासिनः परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विनां पारस्त्रैगेयाः । तेष्वपि द्वितीयेनैव वाहुवल्शालिना वधूद्रुहां निहन्त्रा भवितव्यम् । अहो सर्वत्र विश्वङ्गलममीपां दौःशील्यम् ॥

भो भोः त्रिदितमिनि । भो भोः अये बन्धुजनाः, किमिदं कीचकवधवृत्तं भवतां विदितम् ज्ञातम्, (न चेत् सम्प्रति श्रूयताम्) सम्प्रति एषु दिनेषु मात्स्यपुत्रे विराटनगरे कामपि अज्ञातविशेषपरिचयं कामिनीं स्त्रियं कामयमानः प्रार्थयमानः कीचकः विराटरयालः अपि निशि रात्रौ तस्याः प्रार्थयमानायाः कामिन्याः पतिभिः स्वामिभिः अदृश्यैः गुप्तैः पञ्चभिः गन्धर्वैः अनुरहसि एकान्ते स्वसंख्या पञ्चत्वं संख्या तद्वाचकपदं पञ्चत्वं तदभिधेयं पञ्चत्वशब्दप्रतिपाद्यं मृत्युम् अनीयत प्रापितः । तस्यै कीचकवधकारणीमूतायै स्त्रियै पुनः भूयोऽपि द्रुह्यन्तः तां चितायामारोप्य दिधक्षन्तस्तदनुजाः कीचकावरजा अपि तयैव भ्रातुरेव दशां गमिता मारिताः । काचित् कापि इदम् पूर्वोक्तरूपा किंवदन्ती दन्तकथा कर्णात् कर्णम् जनाञ्जनान्तरम् अधिरोहति श्रयते । एवं चेत् यदीयं किंवदन्ती सत्या तदा असंशयं निश्चयेन सा कामिनी चतुष्पथे चतुर्मागमिलनस्थाने यो मण्डपस्तस्य सालभञ्जिका कृत्रिमपुत्रिका इव सर्वजनकरपरामर्शभाजनम् सर्वेषां लोकानां स्पष्टव्यां पाञ्चालदुहिता द्रौपदी (एव भवितुमर्हति) तस्याः कामिन्याः पतिविदम्बकाः स्वामित्वेन प्रथमानाः इति प्रवादभाजः ख्याताः ते गन्धर्वाः अज्ञातवासिनः प्रच्छन्नभावेन बसन्तः परेतपतिर्यमः पवमानो वायुः पाकशासन इन्द्रः अश्विनौ स्वर्वेद्यौ । तेषां पारस्त्रैगेयाः परस्त्रीषु जाताः पुत्राः । (यमस्य युधिष्ठिरः, वायोर्ममिः, इन्द्रस्यार्जुनः, अश्विनोर्नकुलसहदेवौ) तेष्वपि पञ्चसु भ्रातृषु बाहुशालिना भुजवीर्ययुक्तेन वधूद्रुहां द्रौपद्यनिष्ठं चेष्टमानानां कीचकादीनां निहन्त्रा मारणप्रवृत्तेन द्वितीयेनैव भीमेनैव भवितव्यम् । अहो, आश्चर्यम् अमीपां पाण्डवानां सर्वत्र सर्वेषु स्थानेषु विश्वङ्गलम् अनर्गलं दौःशील्यम् दुष्टं चारित्रम् ॥

हे बन्धुजन, क्या आपने कीचकवृत्त सुना है ? इस समय मात्स्यराजके नगरमें एक अज्ञातविशेषपरिचय सुन्दरी है, जिसकी कामना करनेवाले विराटके साले कीचकको भी गन्धर्व नामसे ख्यात अदृश्य होकर रहनेवाले उस स्त्रीके पाँच पतियोंने रात्रिके एकान्त में अपनी संख्या पञ्चत्व, उसके लिये पद भी पञ्चत्व, उसका अर्थ मृत्युकी प्राप्त करा दिया । फिर भी उस स्त्रीके प्रति द्रोह करनेवाले-उत्ते चित्तमें डालकर जला देनेकी इच्छा रखने वाले कीचकानुजोंकी भी वही दशा हुई जो उनके दहे भार्गकी हुई थी । इस प्रकारकी

१. 'सुता' । २. तेऽपि पुनरज्ञातवासिनः परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विना पारस्त्रैगेयास्तस्याः पतिविदम्बकाः । ३. 'बाहुशालिना' इति पा० ।

किंवदन्ती कालोक्तत फल रही है यदि यह किंवदन्ती सच्ची है तो चौराहेवाले पाण्डवों के कर्तव्यकर्ता नरक मन्त्रके शार्ङ्गके स्पर्शको सङ्गेवाली बहूनी पाण्डवपुत्रों द्रौपदी ही है, और उसके पतिजी नरक करनेवाले वे गन्धर्व भी अज्ञातवास करनेवाले वन्द्युव-दुषिष्टिर, वासुदेव-मान, इन्द्रपुत्र-अर्जुन और अग्निनाडुमारके दोनों पुत्र नकुल-सहदेव ही हो सकते हैं। उनमें भी द्रौपदीके द्रौहिणोका मानेवाला बाहुशार्ङ्ग मान ही होगा, आश्चर्य है- वे पाण्डव क्यों कहीं जाते हैं सब बगद अपना अन्तर्गत आचरण अवश्य ही लिखते देते हैं।

तथा हि—

देवो जरासन्धमुत्तैर्ध्यात्स्वन्वनेऽपि किर्मीरद्विद्विन्वसुत्सैः ।

गूढे निवासोऽपि च सूतपुत्रैः क तु स्थितास्ते कलहं विनात्यैः ? ॥५२॥

देवो इति । देवो स्थितास्ते पाण्डवाः दुषिष्टिरादयः जरासन्धमुत्तैः जरासन्धप्रवृत्तिभिः व्यक्तवत् विरोध कृतवन्नाः, वनेऽपि स्थिताः किर्मीरद्विद्विन्वसुत्सैः किर्मीरद्विद्विन्वप्रवृत्तिभिः व्यन्वव्रित्ति योज्यम्, एवं परत्रापि । गूढे निवासं अज्ञात-वासकाले अपि सूतपुत्रैः कर्षकैः सह, ते पाण्डवाः कर्म्यैः परैः कलहं विरोधं विना च तु स्थिताः कुत्रानिहन् . न कुत्रापि ते शान्त्या स्थिताः सर्वत्रैव ते विगोघनेवाग्नि-तवन् इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इस देशमें रहें तब पाण्डवोंने जरासन्ध वरैरहते लहान् की, जिग बतमें गये नर क्यों पर किर्मीर, दिद्विन्व आदिमें लहान् गये, अज्ञातवासमें समयमें भी आसन नहीं छोड़ी, क्यों भी कर्षकोंके साथ विगोघ किया, यह पाण्डव विना दूसरोंके झगड़े क्यों रह नये हैं, लहान् इनका स्वभाव है, कहीं भी बिना दूसरोंके झगड़े इनका रहना नहीं हो सकता है ॥

अत्रैव स्थित्वा वेद्यान्तरकञ्चुकैः पञ्चमिरकिंचनैरेवैश्चित्तः खलु वृद्धो विराट इत्यभिवाय सुगोवतो रावेयेन सह कृतहस्ततालो बलाङ्गुजिरा-खलुत्सुचैर्जहास ॥

अत्रैवेति । वेद्यान्तरं सन्त्यासादित्थोऽप्यो देशस्य एवं कञ्चुकमावरणं वेपथं वेपथान्तरकञ्चुकैः सन्त्यासपाचकत्वादित्थान्तरान्त्यादाय प्रवृत्तैः अकिञ्चनैर्देरि-द्वैरैतैः पञ्चभिः पाण्डवैः अत्रैव विराटस्य राजवान्त्यामेव स्थित्वा जघ्नुष्य एव वृद्धो विराटः वञ्चितः प्रवारितः खलु इत्यभिवाय उपरिहासमुक्त्वा रावेयेन कर्णेन सह कृतहस्ततालाः करानसः सुगोवनः बलाङ्गुजसुजसिद्धरम् हस्ताग्रं चालयन् आनन्द्या-निर्गन्तं बाहू चिनत् सन् उच्चैर्वहास बद्धशसनहव ॥

वेद्यान्तरस्य पर्यन्तं क्षिपे ह्यु . इति अकिञ्चन पाण्डवोंने विराटके नगरमें ही गङ्गा

बड़े विराटको ठग लिया, देसा कहकर दुर्योधनने कर्णके हाथ पर ताली मारी और फिर वह जोरोंने हँसने लगा ॥

ततः,—

संक्षोभे नगरस्य मत्स्यनृपतेर्योद्ध्वं स्वयं निर्गता-

न्दष्ट्वा तानवकीर्णिनो वितनुमो गच्छाद्युना त्वं पुरः ।

इत्युक्तः कुरुभूभुजा सदसि गा हर्तुं त्रिगर्तेश्वर-

स्तस्यैवाप पुरीं दिनावधिरिवार्यम्यः प्रतीचीं दिशाम् ॥ ८५ ॥

नक्षोभे इति । ततः पाण्डवानां विराटपुरवासस्य निश्चये सति—मत्स्यनृपतेः विराटस्य नगरस्य राजधान्याः संक्षोभे अस्माभिराक्रमणे कृते सति स्वयम् योद्धुम् निर्गतान् तेषां पाण्डवानां युद्धरसिकतयाऽऽश्रयरक्षाप्रवणतया च युद्धायोधुकान् तान् पाण्डवान् दृष्ट्वा अवकीर्णिनः भग्नाज्ञातवासरूपव्रतान् वितनुमः कुर्मः, अधुना सम्प्रति त्वं पुरः अग्रे गच्छ, कुरुभूभुजा कुरुराजेन सदसि सभायाम् इत्युक्तः एवमभिहितः त्रिगर्तेश्वरः त्रिगर्ताख्यदेशाधिपः सुशर्मा गाः धेनूः हर्तुं तस्य विराटस्य एव पुरीम्, अर्यम्यः सूर्यस्य दिनावधिः सन्ध्यासमयः अस्तमयकालः प्रतीचीं दिशामिव वारुणीं दिशाम् इव आप प्राप्तवान् । अयमाशयः—पाण्डवा निश्चयेन विराटपुरे वसन्ति, वयं यदा विराटनगरमवरोत्स्यामस्तदाऽवश्यमेव ते युद्धरनिकाः स्वाश्रयरक्षाप्रवणाश्च युद्धाय निर्यास्यन्ति, ततस्तान् परिचिव्य वयं तान् भग्नाज्ञातवासव्रतान् करिष्यामः, तावत् त्वं पुरो गत्वा विराटपुरमदरुन्धि, एवं सभायां दुर्योधनेनोक्तस्त्रिगर्तेश्वरः सुशर्मा विराटस्य पुरीमाप्तवान्यथा सूर्यस्यास्तमयसमयः प्रतीचीं दिशं यातः, सुशर्मापि विराटपुरं गते सूर्योऽपि प्रतीचीं गत इति भावः । अत्र सुगर्भ-दिनावध्योः प्राप्तिरूपैकक्रियाऽन्वयात्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ८५ ॥

दुर्योधनको जब इस बातका निश्चय ही गया कि पाण्डव लोग विराट-नगरमें रह रहे हैं तब उसने त्रिगर्ताधिपनि सुशर्माको कहा कि यदि हम लोग विराट नगरपर आक्रमण कर दें तो पाण्डव लोग वहाँ पर रहनेके कारण निश्चय ही युद्धमें उतर आवेंगे और इस प्रकार हम लोगोंसे पहचाने जानेके कारण उनका अज्ञातवास समाप्त हो जायगा अतः 'तुम आगे चलो' इस प्रकार कहे जानेपर सुशर्मा, जिस प्रकार सूर्य सन्ध्या समय पश्चिम दिशाको प्राप्त करना है उसी प्रकार गावोंका हरण करनेके लिए विराट-नगरको गया ॥८५॥

तत्र क्वचिदरुणतया निमग्नजमदग्निकुमारोष्णनिःश्वासवेगविलुलितै-
यिचित्रयोचीप्रपञ्चमिव^३ स्थमन्तपञ्चकम्, क्वचिन्नीलतया मदकण्डूलवे-
तण्डुशुण्डाविधूनिवटिपमालामिव तमालकाननम्, क्वचिद्धवलतया मन्द-

१. 'नत्र दक्षिणेन पुर व्यग्रतरसेन्येन काल्यमानं क्वचित्' ।

२. 'विलुलितवाची' ।

३. 'अमन्तः' ; 'स्थमन्तक' ।

४. 'सालवनम्' । इति पा० ।

रगिरिमथनविशोभितफेनकूटमिव क्षीरोदमध्यम्, उन्नमितलाङ्गूलम्,
उद्गमितहुंकारम्, उल्ललितधूलीकम्, उदामघण्टारवं गोधनं दक्षिणेन पुरं
व्यप्रतरसैन्येन तेन काल्यमानं निशम्य सेनाकुम्भिकुलगन्मीरवृंहितार-
म्भैर्मन्दिराप्रसिंहप्रतिच्छन्दवृन्दमुखकन्दरमौननियमं विभिन्दन्, अनुकू-
लपवमानपुरोनाटितपटैर्बैरिभटजीविताहरणाय त्रैवस्वतमिवाह्वयद्भिः केतु-
दण्डैः परिमोटितगगनतटिनीतटविटपिवाटो विराटोऽपि रणप्रयाणारम्भ-
माटीकत ॥

तत्रेति । नत्र मंध्यासमये क्वचित् कृत्रापि भागविशेषे निमग्नस्य स्नानायान्त-
निमग्नस्य जमद्गिनकुमारस्य परशुरामस्य उष्णानाम शत्रुषु क्रोधवशादत्युष्णानां
निःश्वासानां वेगैर्विलुलिता इतस्ततः क्षिप्ताः विचित्रवीर्याप्रपञ्चा यस्मिंस्तत् तथा-
भूतं स्यमन्तपञ्चकम् कुरुक्षेत्रे परशुरामनिहतत्रयिन्धिरभयहृदपञ्चकम् इव स्थि-
तम्, (गोधनं नानावर्णं, तत्र रक्तं गोघनं सञ्चरत्सत् कुरुक्षेत्रे स्थितं शोणितहृदप-
ञ्चकमिव प्रतीयतेऽन्मेत्यस्या उद्येज्ञाया अर्थः) क्वचित् भागविशेषे धवलतया स्व-
च्छ्रुतया मन्दरगिरिमन्थनेन मन्दराचलकृतसन्तोभेण विजोभितफेनकूटम् सञ्चालि-
तफेनसमुदायम् इव क्षीरोदमध्यम्, (या धवला गावस्ता मन्दराचलमधिते
क्षीरोदमध्यं सञ्चरत्फेनपटलमिव प्रतीयन्ते स्म) उन्नमितलाङ्गूलम् उत्थापित-
पुच्छम्, उद्गमितहुंकारम् हुंकारं कुर्वत्, उल्ललितधूलीकम् धूलिसुक्किरत्, उदा-
मघण्टारवं प्रवृत्तभीषणघण्टाशब्दं गोधनं निजं गोरूपं धनम् दक्षिणेन पुरं ग्रामस्य
दक्षिणभागे व्यप्रतरसैन्येन गवां धारणे व्यस्तसैनिकनिवहेन तेन सुशर्मणा
काल्यमानं स्वानुमतद्विधां प्रतिगन्तु प्रैर्यमाणं निशम्य श्रुत्वा सेनाकुम्भिकुलानां
नेनागजानां गम्भीरवृंहितारम्भैः गम्भीरध्वनिभिः मन्दिराप्रे भवन्तोपरि यानि
सिंहप्रतिच्छन्दवृन्दानि सिंहाकृतयः तेषां मुक्त्वाभ्यं व कन्दराः गुहाः तेषां मौन-
नियमं सदा मूक्रीभावं विभिन्दन् दूरीकुर्वन् सेनाकरिशब्दैर्मन्दिराप्रसिंह-
प्रतिभाः अथि प्रतिशब्दं कर्तुं बाधिताः सत्यो मौनं त्यजन्ति, सेनागजशब्देन
मन्दिराप्रभागवस्थितसिंहप्रतिभामुखकुहराण्यपि मुन्वरीकुर्वन्, अनुकूलेन स्वग-
न्तव्यदिशमेव गच्छता पवमानेन वायुना पुरोनाटितपटैः अग्रे धूयमानपताकैः
बैरिभटजीविताहरणाय शत्रुसैन्यप्राणहरणाय वैवस्वतं यममिव आह्वयद्भिः आकार-
यद्भिः केतुदण्डैः ध्वजैः परिमोटितः त्रोटितः गगनतटिन्या आकाशगङ्गायाः तटयो-

१. 'मन्थनपरिक्षोभित' । २. 'उल्ललित' । ३. 'गोधनं निशम्य सेनाकुम्भि-
कुल' । ४. 'सैन्यपरिवर्तन' । ५. 'जीवितहरणाय' । ६. 'केतनदण्डैः' ।
७. 'आरम्भदीप्त' । ८. 'घटोक्त' । इति पा० ।

विदपिवाटो वृक्षराशिर्येन तादृशो विराटः आप रणप्रयाणारम्भं युद्धयात्रोद्योगम्
आटीकत कृतवान् । उद्येसातिशयोक्तिश्चात्रालङ्कारौ ।

उस समय विराटके गोधनका गाँवकी ओर लौटनेका समय था, सनी रंगकी गाँव थीं,
जो गाँव लाल थीं और दौड़ रही थीं, वे ऐसी लग रही थीं मानो कुन्क्षेत्रमें परशुराम-
निहितलत्रियनधिरमय हृद हों लिनमें निमग्न परशुरामके उच्छ्वासे तरङ्गे उठ रही
हों; कुछ गाँव काली थीं, वे ऐसी लगती थीं मानो मत्त गजोंने सिर रगट करके शाखायें
तोड़ टाले हों भिनके ऐसे तमालवृक्षसमूह हों, कुछ गाँव उजली थीं वे ऐसी लगती थीं
मानो मन्दराचलमथित क्षीरसागरके बीचमें फेनराशियाँ चल रही हों, गाँव पूँछ उठाये,
हुंकार करती हुईं, घूल उड़तीं, धनधोर षण्माशब्द करती थीं उन्हें पकटने व्यस्त कुशर्ना
का सैन्य हॉकर लिये जा रहा है यह बात सुनकर विराटने युद्धयात्राकी तैयारी की,
उनके सेनागजके गम्भीर शब्दसे भवनोंके ऊपर बनी हुई सिंहाकी प्रतिमायें भी अपने
मौनव्रतको छोड़नेके लिये लाचार कीं जा रही हैं, अनुकूल वायु आगेकी ओर पताकाको
उड़रा रही है मानो शत्रु सैन्योंके प्राणहरण करनेके लिये यमराजको डुलावा दिया जा
रहा हो, उनके ध्वजदण्ड आकाशगङ्गाके तटोंमें उत्पन्न वृक्षोंके शाखासमुदायको मन्द
कर रहे थे ॥

संख्याय यानेषु समारूत्तश्चाकेलिस्पृशां कीचकवान्धवानाम् ।

अश्वप्रसंगेऽप्यभिधीयमानो गन्धर्वशब्दो गरलायते स्म ॥ ८६ ॥

संख्यायेति । संख्याय युद्धं कर्तुं यानेषु गजाश्वादिषु समारूत्तश्चाकेलिस्पृशाम्
आरोहणकुतुकिनाम् कीचकवान्धवानाम् कीचकवंशावशेषाणाम् अश्वप्रसङ्गेऽपि अश्व-
वोधनताःपर्येण अपि अभिधीयमानः केनचिदुच्चार्यमाणः गन्धर्वशब्दः गरलायते
स्म विपवृत्मासते स्म, तानुद्देजयति स्म । युद्धाद्यमे यानमारोदुमुक्ताः कीचकवा-
न्धवाः केनापि जनेनाश्ववोधनेच्छयाऽप्युच्चार्यमाणं गन्धर्वशब्दमाकर्ष्य कीचक-
संहारपरकगन्धर्वसृष्ट्या विमनायन्तेस्म, 'वाजिवाहार्वागन्धर्व' इति घोटकार्येऽमरः '
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८६ ॥

युद्धमें जानेकी इच्छासे सवारीपर आरूढ़ होनेका उत्कण्ठा धारण करनेवाले कीचक-
वान्धवगण जना किराके मुँहसे घोड़ेके अर्थमें भी गन्धर्व शब्दका प्रयोग सुन लेते तो वह
शब्द उन्हें विषकी तरह मालूम पड़ता था, उस शब्दमात्रके सुननेसे वह उद्विग्न हो
उठते थे । गन्धर्वोंने ही कीचकका संहार किया है इस विदवासेके कारण किसी भी अर्थमें
प्रयुक्त होनेवाले गन्धर्व शब्द मात्रसे वह डर जाते थे, दूषका जला मूँठा भी तो फूँक-फूँक
कर पिया करता है ॥ ८६ ॥

सभ्यैश्च सूदैश्च तुरङ्गिभिश्च गोपैश्च विज्ञापितवीर्यभूत्रः ।

दन्तानिवेन्द्रद्विरदः स पार्थान्वीरैः पुरोधाय शत्रुम् ॥ ८७ ॥

सन्धैश्चेति । सन्धैः समासद्भिः, सूदैः पाचकैः, तुरङ्गिभिः अश्वशालाकर्मकरैः, गोपैः गोरक्षाधिष्णुतैश्च विज्ञापितवीर्यभृग्मनः सूचितवलाधिक्यान् पार्थान् युधिष्ठिर-
भीमनकुलसहदेवान् इन्द्रद्विरदः ऐरावतश्चतुरोदन्तानिव पुरोधाय अत्रे कृत्वा वीरः
स विराटः शत्रुं सुशर्माणं श्लोष अवल्लवान् । सभ्या युधिष्ठिरस्य सूदा भीमस्य
तुरङ्गिणो नहुलस्य गोपाश्च सहदेवस्य वीर्यप्रकर्षं विराट्याख्यातवन्तस्तं श्रुत्व
विराटस्तान्पार्थान्पुरोधाय सुशर्मणा सह योद्धुमभ्याययौ यथा शम्भस्य हस्ती
ऐरावतः स्वैश्चतुरो दन्तान्पुरोधाय शत्रुमाक्रामति, उपमयाऽलङ्कारेणैषामजयत्वं
वीर्यावदात्तत्वं च ध्वन्यते । सभ्याद्य एवं सभ्यादीन् युधिष्ठिरादिपार्थान्प्रचुरं परि-
विन्वन्तिस्म अत एव च तेषां तद्वीर्यकथने उपयुक्तपात्रत्वं बोध्यम् ॥ ८७ ॥

जब युद्धकी तैयारी हो रही थी, तब समासद् लोग जो युधिष्ठिरके साथ रहनेके कारण
उनके वीर्यप्रकर्षसे परिचित थे, इसी तरह पाचक लोग जो भीमके बल्की जानकारी रखते
थे, घोड़ेके रक्षक जो नकुलको ताकतसे परिचित थे एवं गोप लोग जो सहदेवके पराक्रमके
शता थे, सभी लोगोंने आकर विराटको उन वीरोंके बल्की सूचना दी, अतः बहादुर राजा
विराटने उन चारो पार्थोंको आगे करके सुशर्माको बैरा बैसे इन्द्रका हाथी ऐरावत अपने
चागे दौतोंको आगे करके शत्रुओंको धेरेता है ॥ ८७ ॥

तृणकल्पमपि त्रिगर्तभूषं तमुपेक्ष्यैव तदा गवां कुलानि ।

सहदेवविलोकमात्रहर्षात्सहसा मात्स्यचमूसमीपमापुः ॥ ८८ ॥

तृणकल्पमिति । तदा सुदर्शननिरोधकाले गवां कुलानि सङ्घाः सहदेवविलोक-
मात्रहर्षात् सहदेवस्य स्वपालकसुत्यस्य दर्शनमात्रप्रभवात् प्रमोदात् तृणकल्पम्
अतितुच्छं आसोपयोगि घाससमं च तं युद्धोद्यतं त्रिगर्तभूषं सुशर्मणसुपेक्ष्य अना-
हृत्य मात्स्यचमूसमीपम् विराट्तेनासमीपम् आपुः आगच्छन्तिस्म । तृणकल्पत्यः
गेन स्वपालकप्रेमप्रकर्षात्तत्समीपागमनं गवां स्वभावसिद्धम् । औपच्छन्दसिद्धं
शुत्तम् ॥ ८८ ॥

उस समय सुशर्मा द्वारा धेरेकर रखी गई विराटकी गावोंने जब सहदेवको देखा तब
उनके दर्शनसे उत्पन्न आनन्दसे वे गावें तृणकल्प-अतितुच्छ त्रिगर्तेश्वर सुशर्माकी उपेक्ष
करके इठाव मात्स्यराजा विराटकी सेनाके पास चली आई ॥ ८८ ॥

मौर्वीकुशाङ्कितकरावथ चन्द्रपङ्की

मात्स्यत्रिगर्तवसुधाधिपयोरनीकौ ।

आध्मातशङ्खनिनदप्रणवप्रैणाद्-

मायोधनाध्ययनमद्भुतमारभेताम् ॥ ८९ ॥

योषवीराजम् अस्मिन्नेवः खड्गाः तिजस्य नाम अस्मिन्नेरिति तस्य पदस्य अप-
रावं पश्चाद् धेनुरिति तद्वाच्यम् तदर्थं गोधनम् निखिलं समस्तं ग्राहयितुं सुशर्म-
णाऽपहारयितुं विराटेन रक्षितुञ्च वचल्युः चालन्ति स्म । युद्धे प्रारब्धे सति उभय-
पक्षाया योधाः स्वास्मिन्नेरचालयन्तत्र सुशर्मसैनिकास्तेन गा अपहारयितुं स्वान-
नीनचालयन्, वीराटस्य सैनिकाश्च विराटद्वारा गा रक्षितुं स्वाननीनचालयन्
इत्याशयः । अस्मिन्नेरुपदं यद्यपि न्वतरन्वद्वाचकं नयापि युद्धप्रकरणात् तद्गसा-
मान्यपरतया नैयं, तस्तुतस्त्वस्य क्वेरीदशार्थाभिधाननिबन्ध एवानाचित्यमिदम-
सृजदिति बोध्यम् ॥ ११ ॥

युद्ध प्रारम्भ होनेपर दोनों पक्षोंके सैनिक अस्मिन्नेर-तलवार चलाने लगे, उनकी
तलवारों इस्तेलिये चल रही थी कि अस्मिन्नेर (तलवार) अपना नामपद अस्मिन्नेरुपद
उसका उत्तरार्ध धेनु-उसका अर्थ गोधन इत्ने इतना-छिनवाना तथा रगतवाना चाहती
थी । विराटकी सेनाकी तलवार गायोंको बचानेके लिये और सुशर्माकी सेनाकी तलवार
गायोंका हनन करवानेके लिये चल रही थी ॥ ११ ॥

तावदम्बरपथाद्भिगन्तुस्तामनीकर्यरणीं शमनस्य ।

कासरादहरवीशतुरंगः कांदिशीक इव दूरमयासीत् ॥ ६२ ॥

तावदिति । तावत् तस्मिन्नेव काले अम्बरपथात् आकाशमार्गात् तान् अनीक-
घरणीम् युद्धभूमिम् अभिगन्तुः आगच्छतः शमनस्य यमराजस्य कासरात् वाहन-
भूतान्महिषाद् कांदिशीकः मयद्रुत इव अहरधीशस्य दिनाधिपस्य सूर्यस्य तुरङ्गः
अश्वः दूरमयासीत् सूर्योऽस्तं गत इत्यर्थः । अश्वमहिषयोर्विरोधः शाश्वतिकः ।
तस्मिन्नेतयं व्योममार्गमवलम्ब्य विराटसुशर्मणोर्युद्धभूमिमागच्छतो यमराजस्य
महिषमालोक्य भीत इव सूर्यस्याश्वो द्रुतं दूरमपसरति, सूर्योऽस्तंगत इत्यभिप्रायः ॥

तस समय—इव अश्व लड़ाई करने थी—तमी अम्बरमार्गसे विराट तथा सुशर्माकी
युद्धभूमिमें आया इव यमराजके महिषको देखकर मड़का हुआ—मयते षवहावा हुआ—सा
सूर्यका अश्व मयने दूर भाग खड़ा हुआ, सूर्य अस्तंगत हो गये ॥ १२ ॥

पाटलीकृतपयोधरपङ्क्तिः प्रादुरास शनकैरथ सन्ध्या ।

वासरस्य रजनैरपि सीन्त्रोर्मध्यभागकुरुविन्दशिलेव ॥ ६३ ॥

पाटलीति । अथ सूर्योऽस्तंगते सति पाटलीकृता श्वेतरक्ततां गमिता पयोधर-
पङ्क्तिर्मेघमाला यथा सा तादृशी सन्ध्या वासरावसानवेला वासरस्य दिनस्य रजनेः
राश्या अपि सीन्त्रोः अवधयोः मध्यभागे कुरुविन्दशिलापद्मनारागद्वयस्थिता
प्रादुरास प्रकटीभवत् । सन्ध्या प्रादुरभूत्, तथा मेघमण्डलं श्वेतरक्तीकृतम्, सा
दिननिशयोः सीमस्यले स्थापिता पद्मरागरचिता शिलेव प्रतीयते स्म । द्वयोर्दश-

योर्विभागसोमनि शिला स्याप्यत इति प्रसिद्धिः, दिनरात्र्योर्विभागकाले सन्ध्यं
शिलामात्रं गतेति भावः ॥ ९३ ॥

इसके बाद सूर्यास्त हो जाने पर मेघमण्डलको श्वेतरक्त बनायी हुई सन्ध्या धीरे-धीरे
प्रकट हुई वह ऐसी लगती थी मानो दिन और रात्रको सीमापर स्थापित की गई पधराग
की शिला हो । दो मार्गोंकी सीमा निश्चित करनेके लिये शिला गाड़ दी जाती है ॥ ९३ ॥

संध्या वसौ सा समरे भटौघो विम्बं विभिन्द्यादिति भीतिभारत् ।
विवस्वता विद्रवता विसृष्टा नभःस्थले दीप्तिरिवाभिदेया ॥ ९४ ॥

मन्थेति । सा एवं प्रकटीभूता सन्ध्या दिनावसानवेला समरे युद्धे भटौघः
त्रियमाणा वीरगणः (स्वर्गप्रयाणकाले) विम्बं मदीयं मण्डलं विभिन्त्यात् भेदयेत्
इति भीतिभारत् भयातिशयात् विद्रवता कातरीभूतेन विवस्वता सूर्येण नभः-
स्थले आकाशदेशे विसृष्टा त्यक्ता अग्निदेया अग्नये निशि प्रदातव्या दीप्तिः आत्म-
प्रभा इव वसौ शुशुभे । अयमेतदभिप्रायः—'युद्धे मृता वीराः सूर्यमण्डलं भित्त्वा
स्वर्गं यान्ति' इति शास्त्रप्रसिद्धया त्रियमाणा जमी वीरा मम विम्बं भिन्त्युरिति
भीतेन सूर्येण पलायमानेन सता अग्नये दातुं नीयमाना स्वप्रभा आकाशे त्यक्ता,
नेव सा सन्ध्या वसौ इति । युद्धे हतानां सूर्यमण्डलभेदकत्वमुक्तं महाभारते
यथा—'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनी । परित्राह् योगयुक्तश्च रणे चाभि-
मुखो हतः' इति । सूर्यप्रमायाश्च गर्वा वह्निगतत्वं प्रसिद्धं शास्त्रेषु ॥ ९४ ॥

इस प्रकार प्रकट हुई मन्ध्या—रसी लगती थी मानो नूर्य अशिको नीपनेके लिए जित
प्रभाको लिये जा रहे थे उसे उनने आकाशमें छोड़ दिया हो, और खुद इस भयते-कि
कहीं युद्धमें मरनेवाले वीरगण इनारे मण्डलका भेदन न कर दें, कहीं दूर चले गये-माग
वड़े हुए हों ॥ ९४ ॥

नभःपयोधेर्नवविद्रुमश्रीः क्रमेण संध्या ऋशिमानमप ।

उद्यत्प्रकोपैरुभयैरनीकैर्विभज्य नीतेव विलोचनानि ॥ ९५ ॥

नभःपयोधेरिति । नभःपयोधेः आकाशरूपस्य सागरस्य नवविद्रुमश्रीः प्रत्यग्र-
प्रवालसदृशी सन्ध्या—उद्यत् प्रकोपैः युद्धविघ्नकारिण्यां सन्ध्यायां जातक्रोधैः युद्धे
वा परप्रहारेण जातक्रोधैः उभयैः पक्षद्वयगतैः अनीकैः विभज्य समविभागं कृत्वा
लोचनानि स्वस्वनयनानि नीता प्रापिता इव ऋशिमानम् धाप प्राप्तवती समाधिं
गतेत्यर्थः । आकाशसागरस्य प्रत्यग्रप्रभा सा सन्ध्या कृपितदंलद्वयसैनिकैः मम
त्रिभज्य निजानि नयनानि गमितेव समाप्तिनभज्जतेत्याशयः । रूपक्रोधेद्वयोः
संकरः ॥ ९५ ॥

आकाशरूप सागरके नदीन प्रवाल (मंगा) की तरह प्रतीत होनेवाली सन्ध्या क्रमशः क्षीण पड़ने लगी, समाप्त होने लगी, ऐसा मालूम पड़ता था मानो परब्रह्मरसे अन्योन्य कृपित अथवा सन्ध्या द्वारा युद्धमें विघ्न पड़नेसे सन्ध्यापर कृपित दोनों दृष्टके सैनिकोंने उस सन्ध्याको अपनी आँखोंमें रख लिया हो । सैनिकोंको आँखोंमें जो लाली थी मानो वह सन्ध्याकी ही लाली हो जिते उन्होंने अपनी अपनी आँखोंमें रख लिया था ॥

ध्वजिनीजनितं रजोऽन्धकारं त्वरितं बान्धवकौतुकातिरेकात् ।

परिरब्धुमिवान्धकारसंघः परमार्थो रणचत्वरं जगाहे ॥ ६६ ॥

ध्वजिनीति । ध्वजिनीभ्याम् उभयोरपि पक्षयोः सेनाभ्यां जनितम् राजतुरगादिपक्षोऽयं रजः तदेव अन्धकारं ध्वान्तं बान्धवकौतुकातिरेकात् बन्धुरवक्रतोऽकण्ठातिशयात् परिरब्धुम् आलिङ्गितुम् इव परमार्थः वास्तविकः रात्रिकृतः अन्धकारसंघः तमोराशिः त्वरितम् आशु रणचत्वरं युद्धाङ्गम् जगाहे प्रविवेश । सेनोत्थापितरजोऽन्धकाररूप साजात्यकृतं बान्धवं ह्यत्र तदालिङ्गनीऽकण्ठापरवदा इव तपोभरस्तद्युद्धक्षेत्रं प्रविवेशेति भावः । आलिङ्गितुमिवेति हेतूप्रेशा ॥ ९६ ॥

दोनों पक्षोंको सेनाओं द्वारा जो बून् उड़ाई जा गयी थी, तत्स्वरूप अन्धकारको बान्धवभिल्लनविषयक उत्कंठासे आलिङ्गित करनेके लिये वास्तविक अन्धकारने उस युद्ध-क्षेत्रमें प्रवेश किया । वहाँ पर जो अन्धकार फैला हुआ था, वह अन्धकारत्वसाजात्यने रात्रिकृत अन्धकारका बन्धु होगा, उसे देखकर उत्कण्ठातिशयसे उसका आलिङ्गन-सा करनेके लिये वास्तविक रात्रिकृत अन्धकारने उस युद्ध-क्षेत्रमें प्रवेश किया ॥ ९६ ॥

संकोच्य पक्षानेकेषु संविशास्वपि पत्रिषु ।

विस्तार्य पक्षानपरं विचेरुस्तत्र पत्रिणः ॥ ६७ ॥

संकोच्येति । तत्र रात्रिकृतान्धकारे एकेषु कतिपयेषु पत्रिषु पक्षिषु पक्षान् स्वीयपक्षतीः सङ्कोच्य मुकुलीकृत्य वागावपातभयात् संविशासु कुलायं प्रविशासु मरस्त्रपि अपरे पत्रिणः वाणाः पक्षान् युद्धभागान् विस्तार्य विततीकृत्य बहूः प्रचरन्ति स्म, अन्ये गृध्रादिपक्षिणः शवमांसाभिलाषेण मंचेरुरिति वा । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९७ ॥

उस रात्रिकृत अन्धकारमें जब कुछ पक्षी अनेक पक्षोंको समेत्कार वागपातभयसे जोसलोंमें छिपने जा रहें थे, उसी समय कुछ पक्षवाले वाग अपने पक्ष पक्षारे शपर-उधर चल रहे थे, अथवा कुछ शवमांसाभिलाषी पक्षी शपर उधर उड़ रहे थे ॥ ९७ ॥

शरवर्षभयेन तत्र युद्धे सकले कङ्कुकुले गतंसपि दूरम् ।

प्रमदं दधद्रेक एव कङ्कुः परिवभ्राम सभीमपक्षपातः ॥ ६८ ॥

शरवर्षेति । तत्र युद्धे शरवर्षभयेन वागावपातभीत्या सकले समस्ते कङ्कुकुले गृध्रसमूहे दूरं गते पलायिते अपि सति प्रमदं हर्षं दधन् धारयन् प्रमदं रणोत्साहं

च धारयन् समीमपक्षपातः भयङ्कररूपेण पक्षं पातयन् भीमकृतपक्षपातसहितश्च
भीमेन स्वसाक्षिध्यादिना साहायकं प्रापितश्च सन् एक एव कङ्को गृध्रः युधि-
ष्ठिरश्च परिवभ्राम सर्वतः सञ्चचार । तत्र युद्धक्षेत्रे सर्वेष्वपि कङ्केषु दाणावपात-
भयात् सुदूरं पलायितेषु सन्तु महता पक्षपातध्वनिना युतः कोऽपि साहसी गृध्र-
भेदः सर्वतः सञ्चचार, भीमेन कृतसाहायकश्च कङ्कापरनामा युधिष्ठिरः सर्वतो
रणोत्साहं धारयन् अमतिस्मेति भावः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९८ ॥

एत युद्ध क्षेत्रमें जब तारे गृध्र वागवर्षाके नयते दूर नाग गये थे तब भी मयानक
पक्ष फटफटाता हुआ कोई साहसी गृध्र वहाँपर चारो ओर घूम रहा था, उसे बढ़ी बुद्धी
ही रही थी, अथवा भीमकी सहायतासे निर्भय होकर रणोत्साहसम्पन्न बन युधिष्ठिर-
रूप कङ्क शर-वधर विचर रहे थे ॥ ९८ ॥

अन्योन्यपट्टिशविषट्टम्भयैः स्फुलित्त्रैराजिस्थले तिमिरकर्दमभाजि योधाः ।
आगामिनीषु समितिष्वधिकं विधातुमासन्प्रतापनवबीजमिवावपन्तः ॥६६॥

अन्योन्येति । योधाः उभयपक्षभद्राः अन्योन्यस्य पट्टिशोभयः खड्गविशेषेभ्यः विव-
द्रेण परस्परसंघर्षेण भवः उत्पत्तियेषां तैस्तयोक्तैः परस्परपट्टिशसदृर्षजन्मभिः स्फुलित्त्रैः
अग्निकर्णैः आगामिनीषु भाविनीषु समितिषु युद्धेषु अधिकम् विधातुम् उपचयं
मन्पादयितुम् तिमिरकर्दमभाजि अन्धकाररूपकर्दमशालिनि आजि क्षेत्रे युद्धरूपे
क्षेत्रं प्रतापस्य नवं बीजमावपन्त इव आसन् । कुर्यादला यथाऽधिकमनमुत्पाद-
यितुं कर्दमीकृतक्षेत्रे शीघ्रादियोजं वपन्ति तद्वत् योधाः प्रतापरूपमधिकमज्ञमवाप्तुं
तिमिरकर्दनोपपन्ने युद्धक्षेत्रे परस्परपट्टिशप्रहारभवैः स्फुलित्त्रैः प्रतापबीजं वपन्त
इवावभासन्तैस्मेत्यर्थः । साङ्गं परस्परितरूपकमलङ्कारः ॥ ९९ ॥

दोनों पक्षोंके योद्धागन होनेवाले युद्धमें अधिक प्रताप पानेकी आशामें परस्पर
पट्टिशसंघर्षसे उत्पन्न अग्निकर्णों द्वारा अन्धकारमय युद्धक्षेत्रमें मानो प्रतापके बीज
ढाल रहे थे, जैसे छपक अधिक अन्न पानेकी आशामें बीजवमय खेतमें अन्नके बीज टाल
करते हैं ॥ ९९ ॥

नलिनीशक्तिवन्धपथचारमलच्छ्वा नभसि भ्रमत्सु नववीरसुरेषु ।

करपल्लवौ परिनिपीड्य मृगाद्यः कलहाय नक्तमशपन्त सुराणाम् ॥१००॥

नलिनीशक्ति । नववीरसुरेषु ये वीरा युद्धे मृत्वा सद्य एव देवभावं गतास्तेषु नलि-
नीशक्तिवन्धं सूर्यमण्डलं तत्पथचारं तेन मार्गेण सञ्चरणं सूर्यमण्डलं भिन्नोपरिगम-
नम् अलच्छ्वा रात्रौ सूर्यस्यासत्वेन सूर्यमण्डलपथचारमप्राप्य नभसि आकाशे
भ्रमत्सु सत्सु सुराणां मृगाद्यः देवल्लनाः (तेषां नवसुराणां प्रतीक्षणपराः) कर-

पञ्चवौ पञ्चवतुल्पौ निजौ पाणी परिनिपीडय कोपेन संसृष्ट कलहाय वाक्कलहं कर्तुं नक्तम् रात्रिम् (सूर्यस्य समागमने विलम्बमादधानाम्) अशपन्त परुषवाक्यैः अस्मन्नववरलामे विघ्नमातन्वती पापिनी त्वं किमिति विलम्बसे इत्यादिरूपैः अभर्त्सयन् ॥ १०० ॥

युद्धमें मरण प्राप्त करके अभी-अभी देवत्वको प्राप्त हुए देवगण-नये देवगण रात्रिमें सूर्य के नहीं होनेके कारण सूर्यमण्डलमार्गसे सञ्चार नहीं पाकर जब आकाशमें टहल रहे थे—सूर्योदयकी प्रतीक्षामें आकाशमें भ्रमण कर रहे थे उस समय अपने पञ्चवोपम करोंको मलती हुई देवललनार्थे वाक्कलह करनेके लिये रात बी कोस रही थी—अमागी यह कब खतम होगी कि इमें नये वर मिलेंगे—इत्यादि कठोर बातें कह रही थी ॥ १०० ॥

राज हैमी रथकेतुराजी रज्यत्पटा रक्तकणैः प्रकीर्णैः ।

आकर्ष्य युद्धाद्भुतमर्धमार्गाद्द्रष्टुं निवृत्ता चरमेव संध्या ॥ १०१ ॥

रराजेति । प्रकीर्णैः ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तैः रक्तकणैः युध्यमानजनदेहनिर्गतरुधिरत्रिन्दुभिः रज्यत्पटा अरुणायमानपताकावच्छा हैमी स्वर्णनिर्मिता रथकेतुराजिः स्यन्दनध्वजावलिः युद्धाद्भुतम् आक्षयं युद्धम् आकर्ष्य श्रुत्वा अर्धमार्गात् निवृत्ता द्रष्टुं प्रत्यावृत्ता घरमा सायन्तनी सन्ध्या इव रराज प्रकाशते स्म । उपरिच्छिप्तै रक्तकणै रज्यत्पटा हैमी ध्वजदण्डपरम्पराभीषणं युद्धं भवदाकर्ष्य तद्दर्शनाय मध्येमार्गात्परावृत्ता सायंसन्ध्येष भ्रमास ह्रयाशयः । उत्प्रेक्षा स्वरूपगता ॥ १०१ ॥

घायल होनेवाले योद्धाओंकी देखते ऊपरकी ओर उड़नेवाली रक्तविन्दुओंसे लाल हो रहे हैं पताकावलि जिनके ऐसे बड़े स्वर्णनिर्मित रथपरके ध्वजदण्ड ऐसे प्रतीत हो रहे थे, मानो अद्भुतयुद्धका होना सुनकर देखनेके लिये आधे रास्तेसे लौटकर आई हुई सायंसन्ध्या हो ॥ १०१ ॥

तत्र तावदरिशरं निकृत्तमत्तगजसन्निरथिपत्तिकुलनवरक्तसिक्कं रणचत्वरमनुभूय भूयसा रोपेण संवर्तसमवर्तिसममूर्तिर्हृदि नर्तितधूर्तधार्तराष्ट्रशासनवार्तैर्गैतैः कैधर्त इव मत्स्यचक्रवर्तिनमाहतुं मुहूर्तादुपावर्तत ॥

तत्र तावदिति । तत्र युद्धे तावत् तस्मिन् समये अरिशरैः शत्रुप्रहतैः वाणैः कृत्तानां क्षण्डितानां मत्तगजानां मदमत्तकरिणां सहीनाम् अश्वानाम् रथिनां रथा-रोहिणां पत्तीनां पापुचारिसैनिकानां च कुलस्य समुदायस्य नवैः तत्कालप्रवाहिभिः रक्तैः सिक्कम् आर्द्रं रणचत्वरम् युद्धाङ्गणम् अनुभूय साक्षात्कृत्य भूयसा रोपेण महता क्रोपेण संवर्तं प्रलयकाले यः समवर्त्ता यमराजस्तस्य मूर्तिरिव मूर्तिर्गस्य म तयोक्तः प्रलयकालयमसमभीषणरूपधरः हृदि मनसि नर्तिता स्मृता धूर्तस्य वज्र-

कस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य शासनवार्ता आज्ञावाक्यं यस्य तयोक्तः चेतना
 दुर्योधनादेशं परामुशन् त्रैगर्तः त्रिगर्तदेशस्वामी कैवर्तः धीश्वर इव मरस्यश्चक्रवर्तिनं
 मत्स्यदेशाधिपं विराटं मत्स्यध्रेष्ठं च आहर्तुं बन्धुम् उपावर्तत समीपभायातः ।
 तत्र युद्धे हनानां गजाश्वरधिपतीनां शोगितैराज्ञां समरमुवं त्रिलोक्य कोपेन यम-
 समीपगणरूपधरः स्वान्ते दुर्योधनादेशं परामुदानुसार्मा विराटं बन्धुं तत्समीपं
 चलितो यथा धीश्वरो महामत्स्यं बन्धुं तत्समीपं गच्छतीत्यर्थः । उपमावृत्त्यनुप्रास-
 श्वालङ्कारौ । 'समवर्त्तौ परेतराट्' इत्यमरः ॥

युद्धमें उस समय शत्रुओंके बाणों द्वारा कटे हुए हाथी, घोड़े, खाल्डू, पैदल सैनिकों
 के समुदायके स्तम्भश्चरित रक्तसे पटे हुए मनरक्षेत्रको देखकर भयङ्कर क्रोधके कारण प्रलय
 काण्डिक यमराष्ट्रके समान भीषणरूप धारण करनेवाला सुशर्मानाम त्रिगर्तदेशाधीश्वर
 हृदयमें बद्धक दुर्योधनकी आज्ञाको दुहराना हुआ मत्स्यदेशाधीश्वर विराटको बांधनेके
 लिये उनके पास चला, जिस प्रकार महामत्स्यको बांधनेके लिये मत्स्यर दस मत्स्यराजके
 पास जाता है ॥

मानिनामचरयोऽथ सुशर्मा मध्यवर्तिनमनीकपयोधैः ।

संमुखो ऋटिति बन्धमनैषीत्स ज्यया रिपुमपत्रपया च ॥ १०२ ॥

मानिनामिति । अथ विराटसमीपगमनानन्तरं मानिनाम् अभिमानशालिनाम्
 अचरमः प्रथमो मुरयः सुशर्मा नाम त्रिगर्तेश्वरः जनोक्तपयोधैः सैन्यसागरस्य मध्य-
 वर्तिनम् रिपुं शत्रुमूतं विराटम् सम्मुखः तदप्रवर्त्तौ सन् इदिति त्वरया ज्यया
 धनुर्गुणेन बन्धमनैषीत् बन्ध, अपत्रपया लज्जया च बन्धम् अनैषीत् अभिमान-
 भङ्गेनातिलज्जितमकार्षीत् इत्यर्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

विराटके समीप जाकर अभिमानियोंमें अग्रगण्य दस सुशर्मनि सैन्य-सागरके बीचमें
 अवस्थित रिपु विराटके सम्मुख जाकर अपने धनुषकी डोरोंसे उन्हें बांध लिया, और
 वही समय लज्जासे भी उन्हें बद्ध कर दिया-बंध जानेसे उनके मानमङ्गके कारण दही
 लज्जा भी हुई ॥ १०२ ॥

भूपे परामवपदे युधि धर्मसूनो-

भ्रूवल्लिकम्पकलिकामवतंसयन्सः ।

मध्नन्वलानि रिपवे मरुतः कुमारो

मात्स्यं विमुच्य विततार दशां तदीयाम् ॥ १०३ ॥

भूपे इति । भूपे विराटे युधि युद्धे परामवपदे सुसमंस्कृतबन्धनरूपापमानपात्रे
 सति धर्मसूनोः धर्मात्मकस्य युधिष्ठिरस्य भ्रूवल्लिकम्पः शिरःकम्पेन आज्ञाप्रदानं
 स एव फलिकामुष्णमुद्गं ताम् अवतंसयन् शिरोमूष्णीकृत्वा युधिष्ठिरेण शिरः-

कम्पनद्वारादचामाज्ञां शिरसा विभ्राणः बलानि शत्रुसैन्यानि मप्यन् मर्दयन् सः प्रसिद्धबाहुवीर्यः मत्तः कुमारो वायुसुतो भीमः मात्स्यं विराटं विमुच्य (अन्तर्मावि-
त्पय्योऽत्र मुचिः) मोचयित्वा (सुशर्मकृतबन्धनान्मुक्तं कृत्वा रिपवे शत्रवे सुशर्मणे
वदीयाम् विराटसन्बन्विनीं चद्रसारुपां दशां स्थितिं विततार ददौ, विराटं बन्ध-
नान्मोचयित्वा मुक्षमाणं ववन्वेति भावः । अत्र ब्रूवल्लिकण्ये रूप्यमाणायाः
कलिकाया अवतंसनक्रियोपयोगात्परिणामाञ्जहारः । स्पष्टमन्यत् ॥ १०३ ॥

विराट्के सुशर्मा द्वारा बाँध लिये जानेपर धनुष्यको शिरःकम्पन द्वारा दी गई
आकाररूप फूटनालाको शिरसे ठावे उस भीमने शत्रुसैन्यका मर्दन करके विराट्को बन्धन-
मुक्त कर दिया, और विराट्की जो बद्धतादशा थी वह सुशर्माको दे दी, अर्थात् विराट्को
बन्धनमुक्त करके सुशर्माको बाँध लिया ॥ १०३ ॥

विराटसैन्येषु भिवत्सु युद्धे त्रिगर्तनेतुर्दृढबन्धनाय ।

कोदण्डयुक्तो गुण एव तत्र कर्ता च जज्ञे करणं च जज्ञे ॥ १०४ ॥

विराटं । विराटसैन्येषु युधि युद्धे भिपत्सु निर्विकारभावेनावलोक्यत्सु सत्सु
त्रिगर्तनेतुः त्रिगर्ताधीश्वरस्य सुशर्मणः दृढबन्धनाय संयमनाय कोदण्डयुक्तः धनु-
र्धरः गुणः सूदः एव कर्ता जज्ञे अभूत्, कोदण्डयुक्तः धनुष्यारोपितः गुणः ज्या
एव च करणं साधनं जज्ञे जातः । भीमो धनुष्यया सुशर्माणं ववन्व, सर्वे चान्ये
सैनिका असमर्थतया केवलमपरयश्चित्याशयः । कोदण्डयुक्तो धनुर्धरो गुणः सूदः
(भीमः) सुशर्मबन्धनक्रियायाः कर्ता, कोदण्डयुक्तो धनुषि स्थितो गुणो ज्या
च करणं बन्धनसाधनममृदिति स्पष्टार्थः । 'सूदा औदनिका गुणाः' इति पाचक-
पर्यायेष्वमरः ॥ १०४ ॥

सूदनं विराट्की सेनः अक्रियवती सिद्धं देखती रही, सुशर्माके बाँध जानेमें उसने
झुझ दिस्ता नहीं लिया, उस सुशर्माके बाँधनेमें तो धनुर्धर पाचक (कोदण्डयुक्त गुण)
भीम कर्ता बना, और (कोदण्डयुक्त गुण) धनुषपर चढ़ी प्रत्यक्षा करण—बन्धनक्रिया
साधन बनी ॥ १०४ ॥

तस्यां निशायां तु तमःकदम्बकं निमीलनोन्मीलनयोर्दशां यथा ।

युद्धं तयोर्मात्स्यसुशर्मणोस्तथा समानरूपं फलमेव संददौ ॥ १०५ ॥

वत्साभिति । तस्यां युद्धेन संगतायां निशायां तमःकदम्बकम् अन्धकारराशिः
यथा देन प्रहारेण दशां छोकलोचनानां निमीलनोन्मीलनयोः पिधानप्रसारणादयोः
समानरूपं तुल्यं फलं दर्शनाभावरूपम् सन्ददौ दत्तवत्, तथैव युद्धं संग्रामः
मात्स्यसुशर्मणोः विराटाय सुशर्मणे च समानरूपं तुल्यं बन्धनात्मकं फलं सन्ददौ
दत्तवत् । अयमर्थः—युद्धे प्रवृत्ते तस्यां रात्रौ नेत्रे पिहिते प्रसारिते च दर्शनाभाव-

रूपं तुल्यं फलमजायत यथा तथा युद्धेऽपि विराटसुशर्मणोस्तुल्यमेव बन्धनात्मकं फलमजायतेति ॥ १०५ ॥

उस युद्धकी रातमें अन्धकारने जिस प्रकार आँखोंके खुलने और बन्द होने, दोनों स्थितिमें समान फल (कुछ नहीं सूक्ष्मा-दर्शनाभाव) दिया उसी तरह उस युद्धने भी विराट तथा सुशर्मा दोनोंको बंधनरूप समान फल दिया ॥ १०५ ॥

विमानितो वायुभुवा विराटतो विमोचितो धर्मभुवा दयालुना ।

तया रजन्येव स सामिशेषया समं ध्वजिन्या निरगाद्यथागतम् ॥१०६॥

विमानित इति । वायुभुवा वातपुत्रेण भीमेन विमानितः बधनेनापमानितः, दयालुना परदुःखप्रहाणेच्छाशीलेन च धर्मभुवा युधिष्ठिरेण विराटतो विराटमनुनीय विमोचितः मुक्तबन्धनः कृतः सः सुशर्मा सामिशेषया अर्धावशिष्टया ध्वजिन्या स्वीयसेनया समं तथा सामिशेषया अर्धावशिष्टया रजन्या समम् इव यथागतं निरगात् येन पथाऽऽयातस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्त इत्यर्थः । भीमेन बद्धोऽसौ सुशर्मा दयापरवदोऽनु युधिष्ठिरेण विराटमनुनीय मोचितस्तदनन्तरमसौ सुशर्मा अर्धावशिष्टया स्वयेनया सह यथागतं निवृत्तः, तथाऽर्धावशिष्टा सा रात्रिरपि गतेत्याशयः ॥

भीमके द्वारा बन्धनमें डालकर अपमानित सुशर्मा दयालु युधिष्ठिरके द्वारा विराटको कह सुनकर बन्धनसे छुड़ा दिया गया, और मुक्तबन्धन होनेपर वह अपनी-अर्धावशिष्ट उस रात्रिकी तरह अर्धावशिष्ट सेनाके साथ जिस तरहसे आया था उसी तरहसे वापस लौट गया ॥ १०६ ॥

व्याकृतशीर्षकरको विमलास्थिदन्तो

रक्तहृदांशुकधरो रथकेतुदण्डः ।

सेनाक्षयाद्घृतशमः स्वयमाजिरङ्गः

कङ्कादिवाप चरमाश्रमसंप्रदायम् ॥ १०७ ॥

व्याकृतेति । व्याकृतं क्षिप्तं शिरः सैन्यमस्त्रकमेव करकः कमण्डलुर्यस्य तादृशः, विमलानि स्वच्छानि यत्र तत्र प्रसृतानि अस्थिन्येव दन्ता यस्य तथोक्तः, रक्तहृदाः शोणितसरांसि एव अंशुकानि कापायवस्त्राणि तेषां धरः धर्ता, रथकेतुः स्पन्दध्वज एव दण्डः संन्यासयष्टिः यस्य स तथोक्तः, सेनाक्षयाद् बहुसैन्यमरणदर्शनात् घृतशमः युद्धोपरमं वैराग्यं च धारयन्, आजिरङ्गः समरदेशः स्वयम् अपि कङ्कात् संन्यासिनो युधिष्ठिरात् चरमाश्रमसंप्रदायम् संन्यासाश्रमदीप्तान् प्राप इव प्राप्तवानिव । युद्धदेशो युधिष्ठिरसंन्यासिनः सकाशात् संन्यासमिव गृहीतवान्, अन्योऽपि गृहीतसंन्यासः कमण्डलुरवेतदन्तकापायवस्त्रदण्डशमादीनि संन्यासोप-

करणानि धारयति, युद्धदेशे सैन्यानां छिन्नं शिरः कमण्डलुः, अस्थीनि श्वेता दन्ताः, रक्तदाः काषायवासांसि, रथश्वजो दण्डः, सेनास्यजन्मा युद्धोपरमो वैराग्यम्, एवं सन्न्यासोपकरणानि संमृतानि बोध्यानि । सन्न्यासदीक्षां प्राप्तवानि-वेत्युद्येक्षा सावयवकङ्कटरूपणेन संकीर्यते ॥ १०७ ॥

सैनिकोंके कटे सिर कमण्डलु, स्वच्छ हड्डियाँ स्वच्छ दन्त, शोणितके श्वेत काषायवस्त्र, रथके ध्वज दण्ड, सेनाके क्षयसे युद्धविरामरूप वैराग्य धारण करके श्वनं युद्धदेशने भी मानों युधिष्ठिररूप सन्न्यासीसे सन्न्यास आश्रमकी दीक्षा ले ली । जो सन्न्यास लेता है उसे कमण्डलु, शुक्लदन्त, काषायवस्त्र, दण्ड इत्यादि वैराग्यरूप सामग्री अपेक्षित होती है, युद्धदेशमें यह सभी एकत्र हैं, मानो इस युद्धदेशने सन्न्यास ले लिया हो, युधिष्ठिररूप सन्न्यासी गुरु भी उपस्थित थे ही इस प्रकार दीक्षा पूर्ण हुई ॥ १०७ ॥

तदनु 'मुहुर्मुहुर्वल्लमेव केवलमवलोकमाना बलशासनदिशायामो-जायमानेन चन्द्रमसा प्रसूताभिर्मदसहितकरिघटाविषाणाङ्गणप्रतिफलन-शतगुणितधवल्लमवीचिभिर्मरीचिभिर्दलितरणविमर्ददुर्दशा विराटस्य च-मूरपि प्रतिनिवर्तनहृष्यमाणगोधनवेगप्रसूतश्रीरधारापातशीतलितसिकता-यां पदव्यां पद्मपङ्क्तिं निलीनेन समरभूरगुभारेण नयननिमीलनशिल्प-कल्पितबहुसाहाय्यमुद्रया निद्रया तां यामिनीं पश्चार्धसीमानं प्रत्यवीवहत् ॥

इत्यनन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभारते षष्ठः स्तवकः ।

तदन्विति । तदनु परिपन्थिसेनागमनानन्तरम् मुहुर्मुहुः वारंवारम् बल्लं विराटगृहे तदाह्वया प्रसिद्धं भीममेव केवलम् अवलोकमाना वीचमाणा बलशा-सनस्य इन्द्रस्य दिशायां पूर्वस्याम् भोजायमानेन प्रकाशमानेन चन्द्रमसा शक्तिना प्रसूताभिः जनिताभिः, मदसहितानां मत्तानां करिणां गजानां या घटा श्रेणी तस्या विषाणाङ्गणे दन्तचत्वरे प्रतिफलनेन प्रतिबिम्बनेन शतगुणिता शतगुणी-कृता धवल्लमवीचिः स्वच्छताप्रवाहो यासां तादृशीभिः, (चन्द्रमरीचयो हस्ति-दन्तपरम्पराप्रतिबिम्बिताः सत्यः शतगुणितां शोभां धारयन्तीति) मरीचिभिः किरणैः (चान्द्रीभिः कलाभिः) दलितरणविमर्ददुर्दशा उपशमितयुद्धश्रमा विरा-टस्य चमूः सेना अपि प्रतिनिवर्तने सुशर्मकृतावरोधात् प्रत्यावर्तनकाले हृष्यमा-

१. 'मुहुर्तं मुहुर्विलं बल्लमेव' । २. 'अवलोकमानावलमाना' । ३. 'प्रसूते-मंदकरदिघटाविषाणाङ्गणप्रति' । ४. 'विमर्दमट्टश्रमदुर्दशा' । ५. 'निवर्तनवेगहृष्य-मानगोधनपयःप्रसवणधारा' । ६. 'निमीलनेन' । ७. 'लोचनयोर्निमीलन' । ८. 'पश्चार्धसीमा'; 'पश्चात्यसीमानमत्यवीवहत्' । इति पा० ।

णात् प्रसन्नात् गोधनात् गवां समूहात् वेगेन प्रस्रुतैः चरितैः क्षीरधारापातैः पय-
प्रवाहैः शीतलिप्ताः शैत्यं प्रापिताः सिक्ताः मृत्कणाः यस्यां तयोक्तायां पदभ्यां
मार्गं पद्मपङ्क्तिनिलीनेन नेत्रपुटलोमराशिस्थितेन समरभूरेणुभारेण युद्धक्षेत्रजो-
राशिना नयननिमीलनशिल्पे नेत्रपिधानकर्मणि कविपतव्रहुसाहाय्यमुद्रया कृत-
वहुसहायतया निद्रया तां यामिनीं रात्रिं पञ्चार्धस्त्रीमानं चरमावधिं प्रत्यवीवहव
समापयामास । सा सेना विराटस्य गतासु सुशर्मसेनासु बलं विलोक्यमाना जाते
चन्द्रोदये मत्तगजदन्तप्रतिविम्बनशतगुणिताभिश्चन्द्रिकाभिः क्षपितयुद्धध्रमा सती
बन्धनमुक्ततया प्रसन्नानां गवां स्वतः हरितया क्षीरधारया शीतलीभूतवालुकायां
पदभ्यां शयाना रेणुभारेण पद्मस्थितेन स्वतो निमीलितनेत्रा तां निशामत्यवाहय-
दिति भावः ॥

सुशर्माकी सेनाके चले जानेपर केवल भीमकी ओर देखनी हुई, प्राची दिशामें उदित
होनेवाले चन्द्रमाके द्वारा प्रकाशित तथा मतवाले हाथियोंके दाँतोंपर प्रतिफलित होनेके
कारण शतगुणित होनेवाली चन्द्रिका जिनका युद्धध्रम शान्त कर दिया गया है ऐसी
विराटकी वह सेना, बन्धनसे छूटनेपर प्रसन्न हुई गायोंकी स्वतःप्रवृत्त दुग्धधारके गिरनेसे
शीतल हो गई है बालुका राशि जहाँकी ऐसी वस राहपर ही बरुनीपर पड़ी युद्धक्षेत्र-
घूलिके कारण आँखके बन्द होनेमें सहायता पहुँचानेवाली निद्रासे उस रातको पश्चिम
सीमापर-समाप्तिपर पहुँचा दिया । अर्थात् विराटकी सेना मार्गमें ही सो रही, रात खतम
हो गई ॥

इति नैमिल्यभिडतश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रगीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

पष्ठत्तवक्त्र'प्रकाशः' ॥

सप्तमः स्तवकः

आरूढे धामर्कविन्धे परेषुः साकं सैन्यैः सार्वभौमः कुरुणाम् ।

पार्यादेकां विभ्रदाहृत्य गोत्रां मात्स्यादन्यां तत्पुरं हर्तुमागात् ॥ १ ॥

आरूढ इति । परेषुः युद्धविरामाद्द्वितीयस्मिन् दिवसे कर्कविन्धे सूर्यमण्डले
धामारूढे व्योमगते सति सूर्योदये जात इत्यर्थः, सैन्यैः सेनाभिः साकं सह कुरुणां
सार्वभौमः चक्रवर्ती दुर्योधनः पार्यात् युधिष्ठिरात् एकां गोत्रां पृथिवीम् आहृत्य
घृते प्राप्य विभ्रत् भुञ्जानः अपि मात्स्यात् विराटात् अन्याम् अपरां गोत्राम्
गोवृन्दं हर्तुम् अपहर्तुं तत्पुरम् विराटनगरम् आगत आयातः । युद्धद्वितीयदिने
सूर्योदये जाते युधिष्ठिरं घृते पराजित्यापहतामेकां गोत्रां पृथ्वीं धारयन्नपि
मात्स्यादपरां गोत्रां गोरान्नि हर्तुं ससैन्यो दुर्योधनो विराटपुरमायात इत्यर्थः । 'गोत्रा
गोनिचये भूय्याम्' इति वैजयन्ती । शालिनीवृत्तं लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ १ ॥

दूसरे दिन सूर्यमण्डलके आकाशगामी हो जानेपर—सूर्योदय हो जानेपर सेनाको
साथ लिये, युधिष्ठिरको जुपमें धराकर वनसे छीनी गई एकगोत्रा पृथ्वीको धारण करता
हुआ भी दुर्योधन मात्स्य विराट्से दूसरी गोत्रा गोधन छीननेके लिये विराट्के नगरमें
आया ॥ १ ॥

सुदूरमार्गश्रमविह्वलान्नी सेना समस्ता घृतराष्ट्रसूनोः ।

आभीरवाटान्तिक एव तस्यौ सद्यो निरुद्धेव तदाज्यगन्धैः ॥ २ ॥

सुदूरेति । सुदूरमार्गं अतिविशालवर्त्मनि यः श्रमः आयासस्तेन विह्वलानि किञ्चि-
दपि पुरस्तर्तुं अयोध्यानि अह्नानि करचरणादीनि यस्याः सा तादृशी घृतराष्ट्रसूनोः
दुर्योधनस्य समस्ता अखिलसेना चमूः तदाज्यगन्धैः आज्यवाटस्थितासुगन्धैः
सद्यो निरुद्धेव अस्मदुपभोगं कृत्वा अग्रे गन्तव्यमिति कृतनिरोधा इव आभीर-
वाटस्य गोपपक्ष्त्राः अन्तिके समीप एव तस्यौ स्थिता । दूरादागच्छन्त्यत एव
श्रमनिःसहाङ्गी दुर्योधनसेना विराटनगरस्थिताभीरवाटस्य समीपे समागत्य
स्थिता, मन्धे आभीरवाटाधिस्वरैस्तदाज्यसुगन्धस्तां सेनां पुरस्तरणादिरुद्धवती,
मामास्र्वाश्चैव पृथ्वास्तरणीयमिति गमनाद्विषन्धेन निवारितवतीवेति भावः ग्रहणफल-
केष्वस्त्वाने आन्यागन्धग्रहणफलकत्वमुत्प्रेष्यते इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २ ॥

बहुत दूरसे चटकर धानेके कारण यकी हुई दुर्योधनकी समस्त सेना विराटकी
गोपपक्षीके समाने आकर ठहर गई मानो उत पहाड़ीकी घृतगन्धने उसे आगे बढ़नेसे रोक
दिया हो—इसारा मात्वादन करके ही आगे बढ़ना ऐसा आग्रह करके आगे जानेसे रोक
रखा हो ॥ २ ॥

तावत्तस्य पादात् सर्वाभिसारेण गाहं गाहं गवां व्रजं व्रजगृहे प्रजं गृहे ॥

तावदिति । तावत् यावत् सैन्यं समस्तं तिष्ठति तावता कालेन तस्य दुर्योधनस्य पादात् पादचरि बलं व्रजगृहे गोशालायां गाहं गाहं प्रविश्य प्रविश्य सर्वाभिसारेण सर्वप्रकारेणोद्योगेन गवां धेनूनां व्रज समुदायं प्रजगृहे स्ववशीचकार ।

जब तक सेना ग्वाँ तबतक दुर्योधनके पैदल सैनिकोंने गोशालामें पैठकर सभी प्रकारके उद्योग द्वारा गोसमुदायको अपने कब्जेमें कर लिया ॥

दण्डाघाते दीयमानेऽपि योधैर्दुग्धं भूयो दोहशेषं वहन्त्यः ।

घोपाद्गावो निःसरन्ति स्म यन्नाद्गोभ्यो घोषो यत्रलेशं विनैव ॥ ३ ॥

दण्डाघात इति । योधैः दुर्योधनसैनिकैः दण्डाघाते लगुडप्रहारे दीयमाने क्रियमाणे अपि भूयः प्रचुरं दोहशेषम् दुग्धावशिष्टं स्तन्यं वहन्त्यः धारवन्त्यः गावः घोपात् व्रजात् यत्नात् यत्नमाघाय क्लेशेन निःसरन्तिस्म निर्गच्छन्तिस्म, घोपस्तु गोभ्यः यत्नलेशं विनैव निःसरतिस्मेति वचनविपरिणामेनान्वयः । घोषः आर्त्तनादः अयमाशयः—ताड्यमाना अपि गावो घोपान्महता प्रयत्नेन निर्गच्छन्तिस्म यतस्ताः पयोधरभारपीडिताः घोषः व्रजस्तु यत्नलेशं विनैव निस्ससारेति विरोध-प्रतिभासः । घोपस्य स्थावरतया निस्सरणायोग्यत्वाद्यत्नं विनैव निस्सरणस्यात्पन्तासंभवात् तदयं विरोध आपाततः प्रतीयते । ताड्यमाना गावो घोषं कुर्वन्तीति घोपस्यार्त्तनादार्यक्त्वेन विरोधपरिहारो बोध्यः ॥ ३ ॥

दुर्योधनके सैनिकों द्वारा लाठियोंसे पीटी गई गायें स्तनोंमें दुग्धावशिष्ट दूध लिये हुए भी धोपसे बड़े प्रयत्नसे निकलीं, घोष तो वनसे विना किसी प्रयत्नके ही निकल गया । (स्थावर घोष—गोनिवास निकल गया, विना प्रयत्नके, यह विरोध प्रतीत होता है, आर्त्तनाद निकला इस अर्थसे विरोधपरिहार होता है) ॥ ३ ॥

इतस्ततः संभ्रममीयुषीणां गोपाङ्गनानां कुचदर्शनेन ।

निपादपङ्क्तिर्निजहस्तिमंस्ते सृणिं निघातुं श्लथपाणिरासीत् ॥ ४ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः यत्र तत्र संभ्रममीयुषीणां भयेन सञ्चरन्तीनां गोपाङ्गनानां वक्ष्मवीनां कुचदर्शनेन स्तनान्विलोक्य निपादपङ्क्तिः हस्तिपकसमुदायः घृणिम् अङ्कुशं निघातुं प्रहर्तुं श्लथपाणिः अलसकरः निष्पत्तव्यापारहस्तः आसीत् । हस्तिपकाः सन्निहितेषु वक्ष्मबोकृचेषु विशालरवद्विस्वसहचरितत्वादिना हस्तिमस्तकभ्रममादधानाः के हस्तिकुम्भाः के वा कुचकुम्भा इति विवेकुमशक्ताः सन्तोऽङ्कुशारोपणमेव त्यक्तवन्तः, भ्रमावस्थायां कृतेऽङ्कुशारोपणे कदाचिकृचे विभिन्नेऽनौचित्यमापतेदित्याशयः । आन्तिमत्सङ्कीर्णं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४ ॥

अथमीत होकर श्वर उषर दौड़नेवाली गोपालबधुओंके स्तनोंको देखकर इस्तिपके लोग भ्रममें पड़ गये कि कौन वास्तविक करिकुम्भ है और कौन गोपालबधुकुच है, इस भ्रमकी स्थितिमें उन लोगोंने करिकुम्भपर अङ्कुश-प्रहार करनेमें अपने हाथ रोक लिये, अन्यथा यदि भ्रमकी दृष्टामें कुचोंको ही इस्तिमस्तक समझकर अङ्कुश चला दें तो अनुचित काम होगा ॥ ५ ॥

भीमसेनभिपजा शमितो यो दक्षिणे ऋदिति मत्स्यपुरस्य ।
उत्तरेऽप्युदभवत्स तु पार्श्वे पक्ष्वात इव कौरवबाधः ॥ ५ ॥

भीमसेनेति । मत्स्यपुरस्य विराटनगरस्य दक्षिणे भागे यः कौरवबाधः गोघना-
पहरणरूपः कौरवकृत उपद्रवः भीमसेनभिपजा भीमात्मकेन वैद्येन शमितः उपशमं
नीतः, स तु कौरवबाधः पक्ष्वातः चायुरोगविशेषः इव मत्स्यपुरस्य उत्तरेऽपि पार्श्वे
भागे उदंभवत् प्रकटीभूतः । यथा दक्षिणाङ्गे जातोऽर्धाङ्गवातो भिपजा शान्ति
नीतः सन् वामाङ्गे उद्भवति, तथैव भीमेन दक्षिणभागे शान्ति गमितः कौरवबाध
उत्तरभागतो मत्स्यपुरमाचस्कन्देति भावः । उपमाऽलङ्कारः, स्वागतावृत्तम् ॥ ५ ॥

मत्स्यपुरके दक्षिण भागमें जो कौरवकृत गोघनापहरणरूप उपद्रव पैदा हुआ था,
उसे भीमसेनरूप वैद्यने उपशमित कर दिया तो वह पक्ष्वातकी तरह फिर उत्तर भागमें
प्रकट हुआ, अर्थात् भीमने जब दक्षिण ओरसे होनेवाले गोघनापहरण को रोक दिया
तब कौरवोंने उत्तर ओरसे आक्रमण किया, जैसे पक्ष्वात नामक वातरोगको एक भागमें
रूका दिया जाता है तब वह दूसरे भागमें प्रकट हो जाता है ॥ ५ ॥

वृत्तं निवेदयितुमेतदतीव वेरा-

दाघान्य कश्चिदथ गोपयुवा विविग्नैः ।

रिङ्क्षत्पदाः क्षितिपतेरिव घोपसीन्नि

स्वस्यापि गा विसुमुचे नृपसुनुगोष्ठ्याम् ॥ ६ ॥

वृत्तमिति । अथ उत्तरभागावस्थितगोघनहरणप्रवृत्ते सति कुस्सैन्ये कश्चिद्
गोपयुवा युवको गोपः विविग्नः क्षिन्नः एतद् वृत्तम् गोघनापहरणवृत्तम् निवेदयितुं
स्वामिने सूचयितुम् । अतीववेगात् सातिशयशीघ्रगामितया आभाव्य घावित्वा
घोपसीग्नि व्रजे रिङ्क्षत्पदाः स्वलक्षरणन्यासाः क्षितिपतेर्विराटस्य गाः धेनुः इव
रिङ्क्षत्पदाः स्वलक्षराः भयसंभ्रमगद्गदाः स्वस्य आत्मनः गाः वाच अपि नृप-
सूनुगोष्ठ्याम् राजपुत्रसभायाम् विसुमुचे तस्याज व्याजहार च । गोषु क्रियमाणासु
सतीषु कोपि युवा गोपो वेगेन गत्वा राजपुत्रसभायां स्वलिताक्षराः स्वबाधः

स्थापितवान्, यथा घोषे स्त्रलत्पादन्यासा गाव आसन्, दुःखमयाम्यामस्फुटा-
चरं स गोपयुवा गोहरणवृत्तं राजपुत्राय निवेदयामासेति भावः ॥ ६ ॥

औरव सैन्यने जब उत्तर भागमें अवस्थित गोपनका अपहरण प्रारम्भ किया तब एक
जवान गोप तेजीसे दौड़कर गया, और राजपुत्रकी समामें दुःख तथा भयसे गद्गद स्वरमें
उत्तने अपनी बातें कहीं, जैसे स्त्रलिनपाद गायोंको बह घोषमें छोड़ आया था । 'रिह्वत्पादः'
यह गाय तथा वाणी दोनोंका विशेषण है, 'गाः' से वाणी और गायें दोनोंका बोध कराना
है ॥ ६ ॥

औदास्यं किमिदं कुमार ! कुरवो गृहन्ति गास्तेऽखिला-
स्त्वहोष्णोः समयोऽयमाजिषु परैर्दुष्प्रापमातुं यशः ।

देवीं केकयनन्दनां कुरु महावीरप्रसूमूर्धसु

द्रागारोह रथं गृहाण च धनुर्धत्स्वाभ्यमित्रीणताम् ॥ ७ ॥

औदात्यमिति । हे कुमार, राजपुत्र, उत्तर, इदम् औदास्यम् उपेक्षणम् किं किम-
र्थम् । कुरवः दुर्योधनादयः ते तव अखिलाः समस्ताः गाः धेनूः गृहन्ति अपहरन्ति
आजिषु समरेषु परैः अन्यैः दुरापं दुर्लभ यशः कीर्त्तिम् आप्तुं लब्धुम् अर्जयितुम्
तव दोष्णोः भुजयोः अयं समयः कालः । केकयनन्दनां सुदोष्णां नाम देवीम् राज्ञीं
महावीरप्रसूमूर्धसु धीरपुत्रजननीषु मातृषु मूर्द्धन्यां श्रेष्ठाम् सर्वाधिकवीरजनन-
प्रसिद्धां कुरु विधेहि, द्राक् शीघ्रम् रथम् स्यन्दनम् आरोह, धनुः गृहाण धारय,
अभ्यमित्रीणताम् शत्रून्प्रति सन्मुखीनताम् शत्रून्नुद्दिश्य प्रस्थानं धत्स्व कुरुष्व ।
अत्रैकस्योत्तरस्य कुरु आरोह गृहाणेत्याद्यनेकक्रियाभिसम्बन्धादीपकं नामालङ्कारः ॥

हे कुमार, उत्तर, यह उपेक्षा क्यों है ? तुम इस तरह खामोश होकर क्यों बैठे हो ?
कुरु लोग तुम्हारी सारी गायें हरकर लिये जा रहे हैं, यही समय है कि तुम्हारे भुज
दूसरोंके लिये दुर्लभ यश समरमें अर्जित करें । उठो, अपनी माता सुदोष्णा देवीको वीर-
जननी माताओंका मूर्धन्य बनाओ, रथपर बैठो, धनुष संभालो और शत्रुओंके सामने
चलकर उनके छक्के छुड़ाओ ॥ ७ ॥

उक्तोऽयमित्यं पुरतो वधूनामुज्जासयन् रमश्रुलवान्नखत्रैः ।

किंचिन्मणिस्तन्मणिवियोजिताङ्गो गिरं दधेऽन्तःपुरमात्रधीरः ॥ ८ ॥

उक्तोऽयमिति । इत्थं पुरोदीरितप्रकारेण वधूनाम् अन्तःपुरस्त्रीणां पुरतः अत्रे
उक्तः गोपयुना अभिहितः रमश्रुलवान् कर्णोष्ठीपरिमबरोमलेक्षान् नखाग्रैः करजा-
ग्रभागैः उज्जासयन् उज्जमयन् शौर्यप्रकाशनाय रमश्रुत्यापयन् अन्तःपुरमात्रधीरः-
स्त्रीणां मध्ये एव धीरः अयम् उत्तरनामा राजकुमारः किञ्चित् ईषत् मणिस्तन्म-

त्रियोजिताङ्गः मणिमयस्तम्भतो दूरीकृतदेहः (पूर्वं मणिस्तम्भाधारेण सुखासिकया स्थितः, सस्प्रति कोपाभिनयाय किञ्चिदुत्थितः सन्) गिरं वक्ष्यमाणां वाचं दधे उवाच ॥ ८ ॥

इस प्रकार खियोंके बीचमें जब उस जवान ग्वालेने उत्तरकी ललकारा, तब मूर्खोंपर ताव देता हुआ, अन्तःपुर मात्रमें अपनी बहादुरी जनलानेवाला वह उत्तर मणिमय स्तम्भते अपने शरीरको थोड़ा अलग करके इस प्रकार बोला— ॥ ८ ॥

तथा भुजं विक्रमयेयमेतं यन्ता यदि स्यादिह मे युयुत्सोः ।

षष्ठोऽपि नः कश्चन पाण्डवोऽभूदिति त्रसेयुः कुरवो यथा ते ॥ ९ ॥

तथा भुजमिति । इह अस्मिन् समये युयुत्सोः शत्रुभिः सह संग्रामं कर्तुमिच्छतो मे ममोत्तरस्य यन्ता कश्चित् सारथिः चेत् स्यात् यदि मिलेत्तदा एतं भुज स्वीयम् इमं वाहुं तथा विक्रमयेयं पराक्रमयुक्तं कुर्यां यथा ते कुरवः नः अस्माकं कुरुणां कश्चन षष्ठः षड्भ्यः प्रसिद्धेभ्यः पाण्डवेभ्यो भिन्नः अपि पाण्डवः तत्समानयोद्धा अमूर्त्तजातः इति मत्वा त्रसेयुः भीता भवेयुः मम तादृशं भुजविक्रमं विलोक्य पण्डं पाण्डवं मां तर्कयन्तस्ते कौरवा अतिमात्रं भयं भजेयुरिति भावः ॥ ९ ॥

इस समय लड़नेकी इच्छा रखनेवाले मुझ उत्तरको यदि एक सारथि मिल जाय तो अपने इस भुजाका वह करामात दिखलाऊँ कि वह कौरवगण समझें कि हमारा कोई छठा पाण्डव हो गया है और ऐसा समझकर वे अति भयभीत हो उठें ॥ ९ ॥

इदं निशम्य स्मितलाञ्छितोऽप्यथा तत्रोत्तरा केशकृता प्रणुना ।

बृहन्नलां सारथिकृत्यदक्षां भ्रात्रे निवेद्यानयति स्म चैनाम् ॥ १० ॥

इदमिति । तत्र इदम् उक्तम् उत्तरविकृत्यनं निशम्य श्रुत्वा स्मितलाञ्छितोऽप्यथा हसिताङ्किताधरया केशकृता प्रसाधिकया सैरन्ध्रया प्रणुना प्रेरिता उत्तरा नाम विराटपुत्री बृहन्नलां नाम नृत्यशिक्षाधिकृत्याम् सारथिकृत्यदक्षां सारथिकार्यपटुं भ्रात्रे उत्तराय निवेद्य व्याख्याय एनाम् बृहन्नलाम् आनयतिस्म उत्तरसमीपं प्राप्य स्थापयतिस्म च । उत्तरवाक्यं श्रुत्वा हसन्त्या केशसंस्कारं कुर्वत्या सैरन्ध्रया प्रेरितोत्तरा तथा विकृत्यमानाय स्वभ्रात्रे मम बृहन्नला साधु सारथ्यं कर्तुं क्षमत इत्यभिधाय बृहन्नलामानीय चोत्तरस्य पुरः स्थापितवतीति भावः ॥ १० ॥

उस समय कही गई उत्तरकी आत्मश्लाघापरक बातें सुनकर ईसती हुई सैरन्ध्री द्रौपदी ने उत्तराको प्रेरित किया, और उत्तराने अपने भाई उत्तरसे कहा कि इनारी बृहन्नला नामकी नृत्यशिक्षिका सारथिकार्यमें दक्ष है, उसे अपने सारथिके रूपमें ले जाइये, ऐसा कहकर उत्तराने बृहन्नलाको वहाँ लकर उपस्थित कर दिया ॥ १० ॥

अवाप्य तां संसदमाहतः क्रमाद्वाग्बभार द्वयमिन्द्रनन्दनः ।

नृपात्मजं पूजयितु च मस्तकं नितम्बिनीर्होसयितुं च कञ्चुकम् ॥१६॥

अवाप्येति । इन्द्रनन्दनः अर्जुनः तान् संसदम् अन्तःपुरप्रचुराम् समाम् अवाप्य
प्राप्य आहतः उत्तरादिभिः कृतपधार्हमत्कारः सन् नृपात्मजं राजपुत्रम् उत्तरं
पूजयितुं सम्मानेन समाजयितुं मस्तकं स्वं शिरः मनस्विनीः तत्र स्थिताः वनिताश्च
हासयितुं प्रसादयितुं कवचं चेतिद्वयम् क्रमात् अवाग्बभार. शिरःपद्मे नमया-
मास, कञ्चुकपत्रे विनैव किञ्चिद्बचनं धारयामास इत्यर्थः । तत्रागतोऽर्जुनः स्वा-
श्रयप्रदत्तपुत्रमुत्तरं सक्तुं स्वं शिरो नमयामास, स्त्रीणां प्रसादं जनयितुं च
किमप्यनुवचैव कवचं पर्यघत्स्याशयः अत्रावाग्बभारेत्यत्र तन्त्रेगोत्रयार्थकृतं क्रमे-
णोभयत्रान्वयश्च, यथासङ्घमलङ्कारः ॥ १६ ॥

उत्त स्त्रीभान समाने आये इष्ट इन्द्रपुत्र अर्जुनने उत्तरा आदि द्वारा यथोचित रूपेण
सन्वृत होकर राजकुमार उत्तरके सम्मानने अपना सिर झुका दिया, और वहाँकी स्त्रियों
को खुशाने सदास बनानेके लिये कवच भी बिना कुछ बड़े धारण कर दिया ॥ १६ ॥

पण्डोऽपि तेजसा तत्र सारथ्यसदृशाकृतिः ।

न कासां पौरदृष्टीनां चकासामास फौलुनः ॥ १७ ॥

पण्डोऽपीति । पण्डः नपुंसकोऽपि सः फाल्गुनः उत्तरफल्गुनीजातवाफाल्गुन-
पदेन प्रतिपाद्योऽर्जुनः तत्र कवचधारणकाले तेजसा सारथ्यसदृशाकृतिः सारथि-
कार्योचितवेषः कामां पौरदृष्टीनां पुरजनलोचनानां न चकासामास प्रकाशोबभूव ।
अपि तु सर्वासामपि पौरदृष्टीनां सारथ्यमदृशाकृतिः प्रचकाश इत्यर्थः । एतत्तेजो
दृष्ट्वाऽयं सन्त्यक् सारथ्यं करिष्यतीति पौरा विश्वसुरिति यावत् ॥ १७ ॥

उर्वशीके शापके प्रभावते नपुनरुवाको प्राप्त होनेपर भी अर्जुनने जब कवच धारण
कर लिया तब किस पुरवासीकी दृष्टिमें वह सारथ्यकर्मके योग्य आकृति-सम्पन्न नहीं
प्रतीत हुआ, अर्थात् कवच धारण करके अर्जुनने सभी पुरवासियोंकी आँखोंमें अपनी
आहृतिको सारथ्यके योग्य साधिन कर दिया ॥ १७ ॥

तं सारथिपदे कृत्वा सँ धातारमिवेश्वरः ।

परसेनां हसन्नेव प्रघक्ष्यामीत्यमन्यत ॥ १८ ॥

न मार्याति । सः विराट्पुत्र उत्तरः तम् अर्जुनम् ईश्वरः शिवो धातारम् ब्रह्मा-
णम् इव सारथिपदे कृत्वा सारथित्वे नियुज्य हसन्नेव हासमात्रेणैव (अन्तरैव
प्रयत्नं) परसेनां अनुसैन्यं त्रिपुरासुरसैन्यं च घक्ष्यामि दाषां करिष्यामीति अम-
न्यत विश्वासमद्यत । यथा ब्रह्माणं सारथि कृत्वा शिवो हासमात्रेण त्रिपुरासुरसैन्य-

मघाकीत्तयाहमपि फाल्गुनमिमं सारथिपदे लब्ध्वाऽनायासं कौरवसेनां ध्वंसयि-
ष्यामीत्युत्तरो विश्वासमभजतेति भावः । ब्रह्मणः शिवसारथ्यमुक्तं यथा महिम्नः
स्तवे—‘रथः क्षोणीयन्ता द्रतष्टतिरगेन्द्रो धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः
शर इति । दिवक्षोस्ते कोऽयं त्रिपुरतृणम्’ इत्यादिना । उपमाऽत्राऽलङ्कारः ॥ १३ ॥

उस बृहन्नलारूप अर्जुनको सारथिपदपर नियुक्त करके उत्तरने समझ लिया कि
मैं शत्रुसैन्यपर हँसते-हँसते विजय पा लूंगा, जैसे शिवजीने ब्रह्माको सारथिपदपर रखकर
हासमात्रसे त्रिपुरासुरके सैन्यको जला डाला था ॥ १३ ॥

मालिनी तादृशः पत्युर्महान्तं तं रणोद्यमम् ।

श्यामाकचरुनिर्वापं जज्ञे सोमाय वाजिने ॥ १४ ॥

मालिनीति । मालिनी सैरन्ध्रीभावे मालिनीतिनाम्ना प्रसिद्धा द्रौपदी तादृशः
क्लीवतां गतस्यापि क्वचधारणे सारथ्योपयुक्ततया भासमानस्य पत्युः अर्जुनस्य
तं रणोद्यमम् युद्धसन्नाहं वाजिने सोमाय वाजिबगुणविशिष्टसोमदेवतायै श्यामाक-
चरुनिर्वापं श्यामाकसम्पाद्यं होमविशेषं जज्ञे तर्कयामास । अयमाशयः—यः श्या-
माकचरुं सोमाय वाजिने निर्वपसति स क्लीवत्वान्मुच्यते, यथोक्तं श्रुतौ—‘सोमाय
वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेद्यः कर्त्तव्याद्विभीयात्’ इति, तथा च पार्थस्येमं युद्धोप-
क्रममेव तदीयाज्ञातवाससमाप्तिविधया तत् क्लीवत्वावसानं समुपस्थापयिष्यतीति
मालिनीमनुतेस्मेति ॥ १४ ॥

मालिनी द्रौपदीने जब अपने नपुंसक पति अर्जुनका बैसा रणोत्साह देखा तब उसने
समझ लिया कि यह रणोत्साह वाजिसोमदेवताक श्यामाक चरुहोम है । ‘सोमाय वाजि-
ने श्यामाकचरुं निर्वपेद्यः कर्त्तव्याद्विभीयात्’ इस प्रकार श्रुति है, जो श्यामाकचरु होम
करता है वह क्लीवतासे मुक्त हो जाता है, द्रौपदीने समझ लिया कि अर्जुन युद्धमें जाते
हैं अवश्य अपना पराक्रम दिखलायेंगे, लोग इनको पहचान लेंगे, अज्ञातवास समाप्त
होगा साथ ही इनका क्लीवत्व भी जाता रहेगा, अतः उसने इनके रणोत्साहको वाजिसोम-
देवताक श्यामाक चरु (क्लीवत्व समापक) समझा ॥ १४ ॥

अकर्त्तृकारण्यत्र वशे कुरुणां पाण्डुस्तुपाया वसनानि सन्ति ।

आहृत्य नस्तानि दिशेति कन्यास्तमभ्ययाचन्त कुतूहलिन्यः ॥ १५ ॥

अकर्त्तृकाणीति । अकर्त्तृकाणि तन्तुवायेन न रचितानि (भगवत्कृपयैव प्रकटि-
तानि) पाण्डुस्तुपायाः द्रौपद्याः वसनानि वस्त्राणि अद्य सप्रति कुरुणां कौर-
वाणां दुर्योधनादीनां वशेऽधिकारे सन्ति तिष्ठन्ति, तानि द्रौपदीसम्बन्धीनि अकर्त्तृ-
काणि वासांसि आहृत्य कुरुभ्योऽपहत्य नः अस्मभ्यं दिश देहि, इति उक्तप्रकारं

कुतूहलिन्यः नूतनविश्वविलक्षणवस्त्रलामोच्छ्रण्टाशालिन्यः कन्या विराट्-पुत्रः उत्तरामृत्तयः तम् युद्धोद्यतम् उत्तरम् अयाचन्त प्रार्थयन्ते स्म ॥ १५ ॥

सुना है इन दिनों कौरवोंके अधिकारमें द्रौपदीके बह बन्ध हैं जिन्हें कित्तीने दुना नहीं है, तुम कौरवोंसे छीनकर वे बन्ध हमारे लिये लेते आना, इस प्रकारसे नवीन तथा लोकाविलक्षण वस्त्रको पानेकी उत्कण्ठा रखनेवाली विराटकी पुत्री उत्तरामृत्तितने युद्धमें जाने के लिये उद्यत उस उत्तमसे प्रार्थना की, याचना की ॥ १५ ॥

तत्क्षणं यातायातसरभसराजलेखवाहमुखश्रतवललमुजबलेपवृत्तान्त-
मोदमानमुद्धुलं वीरपत्नीत्ववीरजननीत्वयुगपत्प्रसिद्धेवैजननो वासरोऽ-
यमिति कात्यायनीर्जनसंस्तूयमानसुदेष्णां मस्तकतलविन्यस्तहस्तप्रवृद्धव-
ल्लवयोपिद्भययौचनावचनप्रतिशब्दान्दक्षैगवाक्षमात्रोपलक्षितं कुमारप्र-
याणपरिहार्यमाणमातु तशतान्तःपुरवधूटीनवविलापघोषं तत्पुरमासीत् ॥

तत्क्षणमिति । तस्मिन् क्षणे तच्छगम् उत्तरकृतयुद्धप्रयागसमये तत्पुरम् विराट-
नगरम् यातायातसरभसाः गतागतवेगशालिनः ये राजलेखवाहाः दृपतिपत्रप्रा-
पकाः तेषां मुखेभ्यः (तच्छगनाद्विषयैः) श्रुतेन कर्णगोचरीकृतेन बल्लमुजावलेप-
वृत्तान्तेन स्वजात्यन्यतमस्य (नीमस्य) बल्लनाम्ना प्रयमानस्य मुत्रवीर्यगर्भ-
वत्तेन मोदमानं प्रसीदन् सुदकुलं यस्मिस्तत्तादृशम् , अयं दिवसः अद्यतनो वासरः
वंःरसनोववीरजननोत्वयोर्गुणप्रसिद्धः वैजननः प्रसूतिदिवसः (अद्य तव स्वामी वि-
राटः पुत्रश्रोत्तरो रणे विजित्य तव वीरपत्नीत्वं वीरजननीत्वं च युगपदुपहरिष्यतीति)
कात्यायनीर्जनेन (' कात्यायन्यर्षदृष्टा या काषायत्रसनाऽशवा ') इति लक्षितेन स्त्री-
लीकेन संस्तूयमाना श्लाघ्यमाना सुदेष्णा विराटभार्या यत्र तादृशं तथोक्तम् , मस्त-
कतलविन्यस्तप्रणामार्थं शिरसि कृतपाणयो याः बल्लवयोपितो गोपाङ्गनास्तासाम्
अभययाचनाया वचनस्य रक्ष नः पतीन् इति प्रार्थनापरस्य वचसः प्रतिशब्दान्-
दक्षै गवाक्षमात्रेण उपलक्षितम् युक्तम् (सर्वेषामेव पुरुषाणां युद्धार्थं गतत्वेन
बल्लवीमभययाचनावचनप्रत्युत्तरदाता न तत्रासीत् केवलं तदर्थना वचांसि गवा-
क्षेषु प्रतिशब्दं जनयन्तिस्मेति भावः) कुमारप्रयागेन उत्तरयुद्धयात्रया परिहार्य-
माणः निवार्यमाणः मातुःशतान्तःपुरवधूटीनां शतसंख्यकक्रीचकक्षीगाम् नववि-
लापघोषः प्रत्यग्रवैचल्यपरिदेवनं यत्र तादृशम् (कुमारयात्रायामपन्नकुलं रोदनं
मा श्रावीति कीचकवधूनां रोदनं प्रतिपिद्धम्) आसीत् ॥

१. 'दृष्टवमुजलावलावलेप' ।

२. 'कुलवीरपत्नीवीरजननीति तव' ।

३. 'जनस्तूयमानसुदेष्णम्' ।

४. 'इत्तपल्लवतलववृद्ध' ।

५. 'वाचा' ।

६. 'गवाक्षोपलक्षितम्' ।

७. 'प्रयागकूल' । इति १० ।

जिस समय उत्तरने बुद्धयात्रा की उस समय विराटके नगरमें—यातायातमें तेजी रखनेवाले राजपत्रवाहक लोगोंके मुखसे बल्लभ भोगके वाहुवीर्यकी खबर पाकर पाचकगण प्रसन्न हो रहे थे, अर्धवृद्धा औरनें रानी सुदेष्णाके पास बैठकर उनकी प्रशंसा इन शब्दोंमें कर रही थीं कि आजका दिन आपके लिये एक ही साथ वीरपत्नीत्व तथा वीरजननीत्व दोनों पदका जन्मदाता होगा, सिरपर हाथ रखकर प्रणाम करके बूढ़ी गोपालस्त्रियों अन्वयाचना—अपने पतिपुत्रोंको प्राणरक्षाकी प्रार्थना कर रही थीं, परन्तु उनके प्रार्थनावचनका प्रत्युत्तर देनेवाला कोई वीर उस नगरमें नहीं रह गया था, सभी युद्धमें चले गये थे, केवल गत्राक्षोंमें ही उनकी प्रार्थनायें प्रतिध्वनित होकर रह जाती थीं, कुमारकी बुद्धयात्राके कारण उनके शतसंख्यक मातुलोंकी स्त्रियोंके विलापघोष निवारित कर दिये गये थे ॥

लाजाभिवर्षी ललनासमाजो राज्ञः कुमाराय रथस्थिताय ।

मुदाशिपं मूल्यमिव व्यतानीज्जिघृक्षितानां द्विषदंशुकानाम् ॥ १६ ॥

लाजेति । ललनासमाजः पुरवन्निताजनः रथस्थिताय युद्धे गन्तुं कृतरथारोहणाय कुमाराय राजपुत्रायोत्तराय लाजाभिवर्षी आचारलाजवर्षणपरः सन् मुदा हृपंग जिघृक्षितानाम् आदिरिसितानां लब्धुमिष्टानां द्विषदंशुकानाम् कौरववस्त्राणां मूल्यम् इव आशिपं शुभाशंसां व्यतानीत् कृतवान् । पुष्पं वर्षन्त्यो लाजैरवकिरन्तश्च ललनाजनाः प्रेप्सितद्विषद्वस्त्राणां मूल्यमिव स्वामाशिपं राजपुत्राय वितेरुरिति भावः । उच्येत् ॥ १६ ॥

युद्धर आरूढ़ राजकुमारके ऊपर शुभसूचक लाजवर्षण करनेवाली ललनाओंने—जो दुर्योनादिके वस्त्र वे पाना चाहती थीं उनके मूल्यके समान अपना आशीर्वचन कुमारको अर्पित किया ॥

आलेख्यदत्तैः पुरुषैरुपेतामालोक्यन्राजर्षथे प्रतोलीम् ।

घोटान्नुदन्तीं स रथे निबद्धान्पोटां पुरस्कृत्य पुरात्प्रतस्ये ॥ १७ ॥

आलेख्यदत्तैरिति । स उत्तरः आलेख्यदत्तैः सुधमानदशायां चित्रार्पितैः पुरुषैः उपेतां युक्ताम् प्रतोलीं रथ्याम् राजपथे राजमार्गे आलोक्यन् सुधमानजनचित्रपूरितां रथ्यां पश्यन् (ईदृशमेव सुकरं युद्धमिति भावयन्) सन्, रथे निबद्धान् घोटान् अश्वान् सुदन्तीं पुरःसरणाय प्रेरयन्तीं पोटां स्त्रीपुंसलक्षणां बृहन्नलाम् (अर्जुनम्) पुरस्कृत्य सारथ्यभावेनाग्रे स्थापयित्वा पुरात् स्वनगरात् प्रतस्ये चलितः ॥ १७ ॥

युद्ध करते हुए रूपमें चित्रलिखित पुरुषोंसे युक्त गलियोंकी रागमार्गमें देखता हुआ (जैसे यह चित्रस्य पुरुष लड़ रहे हैं उसी तरह हमें भी लड़ना है, कोई बड़ी बात नहीं है,

इस प्रकारकी भावना रखता हुआ) वह राजकुमार उत्तर स्त्रीपुंसलक्षण-कलीन अर्जुनको सारथिके रूपमें आगे बैठकर नगरसे चला ॥ १७ ॥

तदनु दक्षिणदिङ्मुखादुदयमानः पवमानो वृन्दारकमुक्तमन्दारकुसु-
मवर्षमन्दायितधूमगन्धं बल्ललस्य चिकुरबन्धमाघ्राय निशि तस्य जयो-
त्सवं विज्ञापयितुमवसरं विचिन्वन्निव विराट्कुरुनन्दनयोः स्यन्दनसमीपे
मन्दं मन्दमस्पन्दत् ॥

तदन्विति । तदनु उत्तरनिर्गमानन्तरं दक्षिणदिङ्मुखात् दक्षिणस्या दिशः मल-
यात् उदयमानः प्रवृत्तः पवमानः त्रायुः वृन्दारकैः देवैः मुक्तात् विसृष्टात् मन्दार-
कुसुमवर्षात् कल्पवृक्षपुष्पवृष्टेः मन्दायितः मन्दीभूतः अनुत्कटरथं गमितः धूमगन्धः
महानसवासे जातो धूमगन्धो यत्र तादृशम् (भीमस्य केशे चिरमहानसवासवशा-
द् धूमगन्धः संजातः स च विजयानन्तरं देववर्षितसुरद्रुमपुष्पसुगन्धसम्पर्कमहिम्ना
मन्दीकृत इति विवक्षितोऽर्थः) बल्लस्य भीमस्य चिकुरबन्धम् केशराशिम् आघ्राय
(स्नेहप्रदर्शनाय पिता पुत्रस्य शिर आजिघ्रतीति प्रसिद्धम्) निशि रात्रियुद्धे तस्य
भीमस्य जयोत्सवं विजयं विज्ञापयितुं पार्थं सूचयितुम् अवसरं योग्यं समयम्
विचिन्वन् अन्विष्यन् इव विराट्कुरुनन्दनयोः उत्तरार्जुनयोः स्यन्दनसमीपे रथ-
पार्श्वे मन्दं मन्दम् अस्पन्दत् चलतिस्म । अनुकूलवायुस्तं विजयाशंसिनमकार्षीत्
मन्दस्यानुकूलस्य च वायोर्यात्राकाले प्राप्तिः कार्यसिद्धिं सूचयतीति कवयस्तथा
वर्णयन्ति, दृश्यतां मेधे—'मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा स्वाम्' इति ॥

इसके बाद दक्षिण दिशासे आता हुआ, देवों द्वारा बरसाये गये कल्पवृक्षप्रसूनोसे कम
हो गया है महानसधूमगन्ध जिसमें ऐसे भीमके केशोंका आघ्राण करके (बाधु भीमके
पिता थे, स्नेह प्रकट करनेके लिये उन्होंने विजयोपरान्त अपने पुत्र भीमका शिर चूम
लिया) रात्रिमें हुई भीमकी विजयके विषयमें सूचना देनेका अवसर सा ढूँढता हुआ पवन
उत्तर और अर्जुनके रथके पास मन्दगतिसे बहने लगा ॥

प्रस्वापितेभ्यः परभूपतिभ्यः सजातिवर्गः सुलभो रयोऽस्मिन् ।

भविष्यतीतीव ननर्त ह्यष्टा शताङ्गशाटी शतमन्युसूनोः ॥ १८ ॥

प्रस्वापितेभ्य इति । शतमन्युः इन्द्रस्तरसूनोः अर्जुनस्य शताङ्गशाटी रथध्वजपटः
अस्मिन् अचिरभाविनि रणे युद्धे प्रस्वापितेभ्यः अर्जुनकसुंक्रप्रस्वापनास्रप्रयोगीण
समाधिभिष कामपि निद्रादशां गमितेभ्यः परभूपतिभ्यः विरुद्धराजभ्यः सकाशात्
सजातिवर्गः स्वसमानजातीयपटराशिः सुलभः प्राप्तुं सुकरः भविष्यति इति हर्षात्

१. 'वृन्दारकघृन्दमुक्त' । २. 'बल्लवचिकुर' । ३. विजयाय विज्ञापयितुं ।
४. 'मन्दमन्दम्' । ५. 'भविष्यतीति प्रणनर्त' । इति पा० ।

इव ननर्त्तं नृत्यति स्म । अन्योऽप्यर्भाष्टजनलामसंभावनया नृत्यति तद्वदजुनरय-
ध्वजपटोऽपि प्रस्त्रापितेभ्योऽपरभूपेभ्यस्तदीयानां वस्त्राणां लारं सुकरमुपेक्ष्य
सजातिलामसंभावनयैव ननर्त्तति उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

अजुनके रथका ध्वजपट नाच रहा था, ऐसा लगता था मानो अचिरमावी युद्धमें
अजुनद्वारा प्रत्वापनारुके प्रयोग होनेपर जब सभी विपक्षी राजागण सो जायेंगे, तब उनके
पट-रूपड़े आत्मानांसे मिलेंगे इसी तुर्थांसे नाच रहा हो ॥ १८ ॥

जले मत्स्यान्दधानोऽपि स्थले मत्स्यान्विलोकितुम् ।

आगतोऽन्धिरिवानीकः कुरूणां दृष्टो ततः ॥ १९ ॥

जले मत्स्यानीति । ततः नगरादृबहिर्गमनानन्तरम् कुरूणां दुर्योधनादीनाम्
अनीकः सैन्यम् जले मत्स्यान् भीमान् दधानः धारयन्नपि स्थले मत्स्यान् विराटा-
दीन् मत्स्यदेश्यान् विलोकितुम् द्रष्टुम् आगतः अन्धिरिव दृष्टो उत्तरेणार्जुनेन च
अदर्शि । अत्र कुरुसैन्यस्य सागरत्वोपेक्षया दुरवगाहत्वरूपं वस्तु ध्वन्यते ॥ १९ ॥
उस नगरसे बाहर आनेपर उत्तर तथा अर्जुनने कौरवसैन्यको देखा, वह सैन्य ऐसा
लगता था मानो अलमं अपने अन्दर मत्स्य-मछलीको रखनेपर भी स्थलमें मत्स्य-मत्स्य-
देशस्थ विराट आदिको देखनेके लिये आया हुआ समुद्र हो ॥ १९ ॥

सेहे जिष्णुर्न तत्रारेः सेनाधूलिं विसृत्वरीम् ।

प्रायेण मानिना पुंसा परागो न हि सह्यते ॥ २० ॥

सेहे इति । तत्र तस्मिन् कौरवसैन्यदशनकाले जिष्णुः अर्जुनः अरेः शत्रोः
कौरवपक्षस्य विसृत्वी सर्वतः प्रसृमरां सेनाधूलिं चमूसमुत्थं रजः न सेहे न मर्ष-
यामास, अत्रार्थान्तरन्यासमाह—प्रायेणेति । प्रायेण भूयसा मानिना अभिमान-
शालिना पुंसा पुरुषेण परागः परकृतः अपराधः परागः धूलिश्च नहि सह्यते न
मृष्यते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

कौरवसैन्यको देखनेके समय अर्जुनने चारो ओर फेंकी हुई सेनाकी धूलपरामको नहीं
सहन किया, प्रायः करके अभिमानी लोग दूसरोंके अपराध-पर आग अथवा पराग धूलको
नहीं ही सहते हैं ॥ २० ॥

तत्रारिसैन्यमवलोकितुरुत्तरस्य स्त्रीगोष्ठिकाऽजनि रणे निजवेशमनीव ।

भीश्रितमश्रुलहरी नयनं विमूर्च्छां बुद्धिं च वैपथुरुजा वपुरानशे यत् ॥२१॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् समये अरिसैन्यं शत्रुसेनाम् अवलोकितुः परयतः उत्तरस्य
निजवेशमनि स्वगृह इव रणे युद्धक्षेत्रेऽपि स्त्रीगोष्ठिका वनिताजनपरिवृत्तत्वम्
अजनि अभूत्, ययासौ स्वगृहे स्त्रीभिः परिवृत्तस्तिष्ठति तथैव रणे शत्रुसैन्य-

मालोक्यासौ स्त्रीभिः स्त्रीलिङ्गपदोपस्थाप्यतया स्त्रीत्वेन मन्यमानाभिः मीत्वादिभिः
परित्रियतेस्म; मीः, अशुलहरी, मूच्छा, वेपथुरुजा इत्यादयो भावा एवं क्रियस्तं
परिवृत्य स्थिता इत्याशयः, तदेवाह—चित्तं तदीयं हृदयं मीः भयम्, नयनं
तदीयमस्ति अशुलहरीं बाष्पधारा, तदीयां बुद्धिं विमूच्छां ज्ञानलोपावस्था, तदीयं
वपुः शरीरं च वेपथुरुजा कम्पः यत् भानगे व्याप्यानिष्ठत्, अतोऽसौ स्त्रीभिरिव
परित्रियतेस्मेति भावः । अत्रानेकवाक्यार्थेन स्त्रीगोष्ठीसमर्थनात् कान्यलिङ्गम-
लङ्कारः ॥ २६ ॥

शुद्धके विशाल सैन्यको देखनेपर उत्तरके हृदयमें मोनि-भय व्याप्त हो गया, अंतर्लोकमें
अशुलवाह होने लगा, बुद्धिमें विमूच्छा (ज्ञानलोप) हो गई, शरीरमें वेपथुरुजा (कम्प)
हो गई, ऐसा लगला था नानो बुद्धमें भी उत्तरके चारों तरफ कियोंकी गोष्ठी (मी, अशु-
लहरी, मूच्छा, वेपथुरुजा-इन कियोंकी जनवट) का लुटो, बैठे घरपर उत्तके पास
नारियोंकी जनवट रहा करती थी ॥ २६ ॥

व्यातन्वन्दुरवं गले विरचयंस्तालुन्यपां शोषणं

वृष्टीरधिग विवर्चयन्विपुलयन् घां वार्तराष्ट्रारवैः ।

सेवायां त्वरयन्वनंजयर्गुणस्यान्तर्वहिः कम्पयं-

त्वासो मात्स्यसुते चकार चरितं पण्णामृतूनां क्रमात् ॥२२॥

व्यातन्वन्निष्ठि । गले कण्ठे कुरवन् कुरवकं पुष्पमेदन् (मीतिवशाद्गद्गदतया
कुशब्दं) व्यातन्वन् प्रकटीकुर्वन् तालुनि तालुमाने मुखस्ये वपां डालात्रलानां
शोषणं विरचयन् (जलं शोषयन्) अधिग नेत्रे वृष्टीः जलवृष्टीः बाष्पवृष्टीश्च
विवर्चयन् समुपपादयन्, घान् आकाशं घार्तराष्ट्रारवैः दुर्योधनादीनाम् किमयं
योद्गुमागतैत्यं विभेतीति हासनादः विपुलयन् पूरयन् हंसशब्दश्च तथा कुर्वन्,
घनज्जयपदस्य अर्जुनचरणस्य सेवायां त्वरयन् अग्नित्यानसेवायां च त्वरयन्
उत्सुकयन्, अन्तर्वहिश्च कम्पयन् कम्पं जतयन् त्रासो युद्धमय उत्तरे विराट्पुत्रे
क्रमात् क्रमशः पण्णां वसन्तादीनाम् ऋतूनां चरितं व्यवहारं चकार जनयामास ।
जनयामासः—उत्तरो युद्धात् विभेति, भयेन यद् गद्गदं कुरवं करोति तदेव
कुरवकपुष्पोद्ग्रहणं वसन्तचरितम्, तदीयतालु शुष्यति तदीयमुखशोषो जायते
तदिदं जलशोषणात्मकं ग्रीष्मचरितम्, तदीयमस्ति बाष्पं वर्षति, तदिदं वृष्टिरूपं
वर्षर्तुचरितम्, तदीयां मीतिमनुमाप तं हसन्तो धृतराष्ट्रपुत्रा गर्जन्ति तदिदं
घार्तराष्ट्राणां हंसानामारवरूपं शरद्वत्तुचरितम्, उत्तरस्य घनज्जयपादग्रहणमेवा-
ग्नित्यानसेवनरूपं हेमन्तचरितम्, अन्तर्वहिश्च कम्पनं शिशिरचरितं तदेवं क्रमशः
पण्णानपि ऋतूनां चरितं भयनेकमाविष्करोतिस्मेति भावः । श्लेषः स्पष्टः ॥ २२ ॥

युद्धमें उत्तर डर गया, उसके मुँहसे साफ शब्द नहीं निकलते थे, वही क्रुरवरूप क्रुरवक फूट हो गया जो वसन्तका सूचक है, उसका गला सूख रहा था, वह शोष शीघ्रका कार्य हुआ, आँखोंसे आँसूका बरसना वर्षाका कार्य हुआ, उसे डरा देखकर धृतराष्ट्रके पुत्र जो सिंहनाद करते थे वही हंतोका शब्दरूप शरद्भुतका कार्य हुआ, टरकर वह धनञ्जय—अर्जुनके चरणोंमें लिपट गया, यह हुआ धनञ्जय—बहिराका स्थान सेवनरूप हेमन्तका कार्य, और बाहर भीतर होनेवाला कन्वय हुआ शिशिरका कार्य, इस प्रकारसे भयने उत्तरके लिये सभी ऋतुओंके चरित क्रमशः प्रकट कर दिये ॥ २२ ॥

अथ रथादवप्लुत्य पुरं प्रति पलायमानोऽयमुत्तरः पश्चादनुधाव्य कचेपु गृहीतवते फाल्गुनाय फल्गुना कण्ठरवेण प्राक्तनचित्रमिव प्रमुपितार्धवर्णं वच एवमवादीत्,—

अथेति । अथ भयोदयानन्तरं रथात् अवप्लुत्य सवेगम् अत्ररुह्य पुरं प्रति पलायमानः नगरामिसुखं धावन् अयम् उत्तरः विराटपुत्रः पश्चादनुधाव्यम् तोऽनुसृत्य कचेपु गृहीतवते गृहीतोत्तरकेशाय फाल्गुनाय अर्जुनाय फल्गुना व्यर्थेन मन्दीभूतेन सगद्गदस्वरेण वा कण्ठरवेण शब्देन प्राक्तनचित्रम् प्राचीनालेख्यम् इव प्रमुपितार्धवर्णम् भीतिवशात् स्वलदचरं लुस्रङ्गं च (चित्रस्य पुराणत्वे तद्गततागाधं लुप्यति, भयभीतस्य पुंसो वचनस्यापि वर्णाः साधु नोच्चार्यन्ते तेन लुप्ता इव प्रतीयन्ते) वचः वचनम् एवं वच्यमाणप्रकारेण अवादीत् ।

इसके बाद उत्तर त्यसे दृढ़कर भागा, अर्जुनने भी उसका पीछा करके उसकी शिला पकड़ ली, इससे उत्तरने अपने गद्गद स्वरमें अर्जुनसे इस प्रकारके वचन कहे, जिनके कुछ अक्षर भयसे अनवश गायब थे, स्पष्ट उच्चारित ही नहीं हो सके थे जैसे प्राचीन चित्रके रंगोंका आधा हिस्सा गायब हो गया रहता है ॥

किं वा चिकीर्षुरसि हन्त वृहन्नले ! त्व-
मङ्गोर्न मान्ति कुरुराजवलान्यमूनि ।

सद्यो निवर्तय रयं समरेच्छयाऽलं

नेप्यान्यहं निजगृहेष्ववशेषमायुः ॥ २३ ॥

किं वेति । हे वृहन्नले, त्वं किंवा चिकीर्षुः असि किमनर्थकारि मम युद्धप्रवर्तनं कर्तुमिच्छसि ? अनूनि पुरःस्थितानि कुरुराजवलानि कौरवसैन्यानि अङ्गोः मम नयनयोः न मान्ति । अपारतया मया द्रष्टुमप्यशक्यानि कौरवसैन्यानि, तथापि मां युद्धे प्रवर्तयन्ती त्वं कमनर्थं विधित्ससीति न चेद्गीत्याशयः । रयं मम स्पन्दनम् लघुः तत्कालमेव निवर्तय परावर्तय, समरेच्छया युद्धामिलापेण अलम् नास्ति

किमपि युद्धेन फलम् , अहम् अवशेषम् शिष्टम् आयुर्जीवनसमयम् निजगृहेषु स्व-
वासेषु नेष्यामि, न कदाचिदपि योत्स्ये इत्यर्थः ॥ २३ ॥

हे वृहन्नले, तुम क्या करना चाह रही हो, हाय कौरवकी यह अपार सेना मेरी
भौखोंमें नहीं समा रही है, तुम मेरे इस रथको अविलम्ब लौटा लो, मैं अपनी अवशिष्ट
आयु अपने घरों में ही बिताऊँगा । मुझे लड़नेकी विलकुल इच्छा नहीं है ॥ २३ ॥

गाः कालयन्तु सह वत्सकुलैरशेषै-

घोषान्दहन्तु कुरवः प्रहरन्तु गोपान् ।

मह्यं पलायनमहोत्सवमेव देहि

प्राणेषु किञ्चिदपि मे गुरुतां न वेत्सि ॥ २४ ॥

गाः कालयन्त्विति । कुरवः दुर्योधनाद्याः गाः धेनुः अशेषैः सकलैः वत्सकुलैः सह
कालयन्तु नयन्तु, घोषान् गोष्ठान् दहन्तु भस्मसात्कुर्वन्तु, गोपान् गोरक्षाधिकृ-
तान् जनान् प्रहरन्तु ताडयन्तु, (यथेच्छं कुरवो व्यवहरन्तु नास्ति मम तत्र किमपि
कर्त्तव्यम्) मह्यम् उत्तराय स्वम् पलायनोत्सवं इतो युद्धस्थलादपसरणरूपं हर्षं
देहि प्रयच्छ, मम प्राणेषु गुरुतां महत्त्वं किञ्चिदपि न वेत्सि नागवच्छसि । मम
प्राणानां यदि महत्त्वं वेत्सि तर्हि मां पलायितुमनुमन्यस्वेति भावः ॥ २४ ॥

कौरवगण सभी गाँवें बध्दड़ोंके साथ ले जायें, घोषको जला डालें और गाँवोंको यथेच्छ
पीटें, मुझे कुछ नहीं कहना है, मुझे तुम केवल भाग जानेका मौका दो, मेरे प्राणोंके महत्त्व
को क्या तुम कुछ भी नहीं समझते हो ? ॥ २४ ॥

मातुर्मुखं मम पुरः पुर एव तिष्ठ-

त्युत्कण्ठितस्य नय तत्सविधं कृपालो ! ।

यावन्ति सन्ति मम कोशगृहे सवित्री

तावद्भिरेव कनकैरभिपेक्ष्यति त्वाम् ॥ २५ ॥

मातृमिति । उत्कण्ठितस्य मातृदर्शनोत्सुकस्य मम मातुर्मुखं पुरः पुरः अग्रेऽग्रे
एवं तिष्ठति अवस्थितं प्रतीयते, हे कृपालो दयाशाली वृहन्नले, मां तत्सविधं मातुः
समीपं नय प्रापय । अहं मातृदर्शनोत्कतया भावनीपनीततया मातुर्मुखं पुरःस्थि-
तमेव प्रत्येमीत्यर्थः । नैतावता ममोपकारमात्रं सिद्ध्यति, किन्तु तवार्थलामोऽपि
स्याह—यत्प्रवृत्तीति । मम कोशगृहे यावन्ति कनकानि सुवर्णधनानि सन्ति,
तावद्भिः एवं तैः सर्वैः एवं सवित्री मम माता त्वाम् अभिपेक्ष्यति पुरस्करिष्यति,
एवं च यत्प्राणरक्षणं न केवलं दयालुतया करणीयं किन्त्वर्थलाभलोभेनापि तथेति
भावः ॥ २५ ॥

मे माताको देखनेके लिये बरतुक ही रहा हूँ, मेरे लानेने माताका मुँह सदा नाचा करता है, हे दयालु बृहन्नले, तुम मुझे माताके पास पहुँचा दो, ऐसा करने पर-हमारे लानेमें कितना खेना है, खतने जनीसे हनारी माता तुम्हें सङ्कत करेगी, पुत्र देनेवालेके लिये अदेय कुञ्च मी नहीं होता है, अतः जब तुम मुझे नकुशलरूपमें मेरी माताके पास पहुँचा दोगे, तब मेरी माता तुमको खजानेमें वर्त्तमान समस्त सोनेसे पुरस्चन करेगी ॥२५॥

चित्रे युद्धं विलोक्याहं चापलादेत्य वञ्चितः ।

तत्रासङ्घिरिहोद्यद्भिः च्वेलाहेषितवृहितैः ॥ २६ ॥

चित्रे युद्धमिति । अहम् उत्तरः चित्रे आलेख्ये युद्धं विलोक्य दृष्ट्वा (ईदृशमेव युद्धं भवतीति विभाव्य) चापलात् लौल्यवशात् एव्य युद्धनूनिम् आगत्य तत्र चित्रे असङ्घिः अविद्यमानः इह युद्धभूमौ च उद्यद्भिः प्रकटीभवद्भिः च्वेलाभिः वीराणां सिंहेनादैः हेपितैः अश्वशब्दैः वृहितैः करिगजितैश्च वञ्चितः प्राणसंशयम् आरोपितः अस्मि । चित्रगतं युद्धमालोक्य युद्धमोदशमेवारुत्पातं भवतीति प्रतीत्या अहमि-
हायातः, परं चित्रयुद्धेऽवर्त्तमाना वीरनादगजाश्वशब्दा मां व्यामोहयन्तीति भावः ॥

मैंने चित्रमें युद्ध दत्ता और लौल्यवश यहाँ युद्धक्षेत्रमें चला आया, उन चित्रोंमें नहीं होनेवाले परन्तु यहाँपर शीतनेवाले-सिंहनाद समान वीरनाद, घोड़ोंका दिनदिनाना और शायियोंका चिन्पाटना वगैरहने मेरे प्राणोंको संशयमें डाल दिया है ॥ २६ ॥

यथाहं भूतलं त्यक्त्वा रथमारुक्षमुच्छ्रितम् ।

तथा हृदन्तरं मुक्त्वा कण्ठं प्राणोऽविरोहति ॥ २७ ॥

यथाहमिति । यथा अहम् भूतलं पृथिवीतलं त्यक्त्वा विहाय उच्छ्रितम् उन्नतं विद्यालं रथं स्यन्दनम् आरुक्षम् आरुढः, तथा मम प्राणः हृदन्तरं स्वाधिष्ठानं मुक्त्वा कण्ठम् अविरोहति आगच्छति । यथाहमुत्सुकतयोन्नतं रथमारुढवास्तथैव मम प्राणोऽधुना कण्ठदेशमापद्य बहिर्निर्गन्तुर्माहृत इत्याशयः ॥ २७ ॥

जित प्रकार मैं पृथ्वीतल छोड़कर रथ ऊँचे विशाल रथपर आरुढ़ हो गया था, उसी तरह इन समय मेरे प्राण हृदयदेशरूप अपनी जगहको छोड़कर कण्ठमें आ रहे हैं, मय के मारे मैं कण्ठगतवान हो रहा हूँ ॥ २७ ॥

इति बहु विलप्य पदयोः प्रणिपतन्तं तं नृपसुतमपराङ्गे करपुटेन मुह-
रौस्फालयन्सस्मितं गिरममैर्त्यपतिसुतोऽपि प्रवर्तयामास,—

इति । इति एवं प्रकारेण बहु नानाप्रकारं विलप्य विलापं कृत्वा पदयोः ऊर्ध्वनचरणयोः प्रणिपतन्तं पतन्तं तं नृपसुतं राजकुमारमुत्तरं नाम अपराङ्गे पृष्टदेशे

१. 'त्यक्त्वा' । २. 'बहुधा' । ३. 'पदयोः' । ४. 'आसुरवाण्डिकवन्' ।
५. 'अनरपतित्तनः' 'अनराधिपद्वतः' इति पा० ।

सुहुः वारंवारं करपुटेन करतलेन आस्फालयन् परामृशान् अमर्त्यपतिसुतः देवराज-
पुत्रः अर्जुनोऽपि सस्मितं हसन् गिरं घाचं प्रवर्त्तयामास व्याजहार ॥

इस प्रकार बहुत-सा विलाप करके पैरोंपर पढ़ते हुए राजपुत्रकी पीठकी हाथोंसे थपथपाते हुए देवराजके पुत्र अर्जुनने इस प्रकारके वचन कहे— ॥

उदितोऽसि विराटभूपतेरुदराद्भद्र कथं त्वमीदृशः ।

प्रवया अपि यः कुतूहलात्परसैन्यैरधुनापि युध्यते ॥ २८ ॥

उदितोऽस्मीति । हे भद्र, (विपरीतलक्षणया) अभद्र, कुलकलङ्क, ईदृशः युद्ध-
भूमिमात्रदर्शनात् कण्ठगतप्राणः त्वम् विराटपतेः मत्स्वराजस्य विराटस्य उदरात्
कथम् उदितोऽसि कथं विराटात् स्वमीदृशो भीरुः सुत उत्पन्न इति भावः । यः
विराटः प्रवयाः अधिकवयाः वृद्धः सन्नपि कुतूहलात् युद्धोरसुकत्वात् अधुना अपि
सम्प्रत्यपि परसैन्यैः शत्रुबलैः सह युध्यते । यो विराटो वृद्धः सन्नपि शत्रुसैन्यं साक्षा-
त्करोति तस्य पुत्रस्त्वं कथमीदृशः कातर उत्पन्नः, 'आकरे पन्नरागाणां जन्म काच-
मणोः कुतः' ॥ २८ ॥

हे कुलकलङ्क, अभद्र, वसं विराट नृपतिके वंशमें इस तरहका कायर तू किस
प्रकार पैदा हो गया ? जो विराट वृद्ध होकर इस समय भी शत्रुसैन्यके साथ युद्ध कर
रहे हैं । जो बूढ़ा पिता उत्साहसे शत्रुसैनिकोंका मुकाबला कर रहा हो, उसका पुत्र इस
तरहका कायर निकले कि शत्रुसैन्यको देखते ही कण्ठगतप्राण हो जाय, यह बड़े आश्चर्यकी
बात है ॥ २८ ॥

सारथौ गतभयेऽपि रथी त्वं संगरे यदि विभेषि रिपुभ्यः ।

मत्स्यकेकयभुवां भुजभाजां मानकृन्तनमितोऽपि किमन्यत् ॥ २९ ॥

सारथाधिति । सारथौ सूते मयि गतभये निर्भये अपि रथी रथारूढः त्वं यदि
संगरे युद्धे रिपुभ्यः शत्रुभ्यः विभेषि भयं लभसे, मत्स्यकेकयभुवां मत्स्ये केकये च
वंशे उत्पन्नानां भुजभाजां बाहुवीर्यशालिनां राज्ञाम् इतोऽपि अस्मादपि तव युद्धा-
त्पलायनात् अधिकं मानकृन्तनम् अभिमाननाशनम् अन्यत् किम्, सारथौ मयि
निर्भये सत्यपि रथस्त्वं यदि युद्धे शत्रुभ्यो विभेषि तदा तव पितृकुले मत्स्यवंशे
मातुलकुले केकयवंशे चोत्पन्नानां बाहुवीर्यशालिनां राज्ञां महदयशो जायेत, त्वत्प-
लायनादधिकं तदकीर्तिकरं न सम्भवतीति भावः । स्वागतावृत्तम् ॥ २९ ॥

मैं सारथि निर्भय होकर बैठा हूँ और आप रथारूढ़ होकरके भी शत्रुओंसे टर रहे हैं,
मत्स्यवंशके तथा केकयवंशके (आपके पितृकुल तथा मातुलकुलके) बाहुबलशाली राजाओंके
लिये इससे बढ़कर अकीर्तिजनक बात क्या हो सकती है ? ॥ २९ ॥

विस्तार्य संसदि विशृङ्खलवीरवादं
युद्धात्पलायितवतोऽद्य तवाङ्गकम्पः
अन्तःपुरेषु हसतामवलाजनाना-

माचार्य एव भविता कुचवलितानाम ॥ ३० ॥

वित्तायेति । संसदि अन्तःपुरस्त्रीसभायाम् विशृङ्खलं निम्प्रतिरोधं वीरवादम् 'पद्मोऽपि नः कश्चन पाण्डवोऽभूत्' इत्यादिस्वरूपमात्मरलावापरकं वचनं विस्तार्य उद्घोष्य कथं युद्धात् पलायितवतः संप्रति समरं विहाय धाप्रवितवतस्तव अङ्गकम्पः भयकृतं शरीरचलनम् अन्तःपुरेषु हसताम् त्वदीयं युद्धात्पलायनं ज्ञात्वा त्वामुप-हसताम् अवलाजनानाम् वनितानाम् कुचवलिगतानाम् स्तनसंचाराणाम् आचार्यः उपदेशे भविता एव । त्वां युद्धान्पलायितुं कम्पमानवपुषं च दृष्ट्वा अन्तःपुरस्त्रियो वलिगतकुचं-चालितकुचभारमुच्चैर्हासं करिष्यन्ति, तत्र तवाङ्गकम्पस्तासां स्तनानां कम्पस्योपदेशे प्रत्येप्यत इत्यर्थः । स्त्रियोऽपि त्वामुपहसिष्यन्ति तदा का कथा पुरुषाणामुपहासस्येति भावः ॥ ३० ॥

अन्तःपुरकी स्वागोष्ठीमें आपने बिना गोक टोकके वीरवाद-अपने पराक्रमकी तारीफ की, और अब जब आप लड़ाईके मैदानसे भयसे काँपते हुए भागकर जाइयेगा तब आपका यह काँपना आपका उपहास करने गयीं अन्तःपुरस्त्रिणाओंके कुचोंको काँपनेका उपदेश देनेमें आचार्य बनेगा ही, बिना आपका भयसे काँपना देखकर बहुत जोरसे हँसेगी, आपका काँपना मानो उनके स्तनोंको काँपना सिखावियेगा ॥ ३० ॥

क्रियद्द्विपामंशुकमाहृतं ते सहोदरेणेति सखीभिरुक्ते ।

मानोत्तराया भृशमुत्तरायाः किमुत्तरं ब्रूहि तदुत्तर ! त्वम् ॥ ३१ ॥

क्रियदिति । हे उन्ने, तव सहोदरेण भ्रात्रा उत्तरेण क्रियन् किं परिमाणम् द्विपां कौरवाणाम् अंशुकं वन्धम् आहृतम् अपहृत्यानीतम् इति एव सखीभिः वयस्याभिः उक्ते पृष्टे सति मानोत्तरायाः सा मानशालिण्याः उत्तरायाः त्वद्भुजायाः त्वलुः उत्तरं प्रतिवचनं किं स्यात् इति त्वं वदनां कथय । युद्धान् परावृत्त्य गते त्वयि उत्तरासख्यस्तां तव भ्रातो क्रियत्परिमाणं शत्रूणां वन्धमपहृत्यानीतवानिति प्रच्छन्ति तदोत्तरा किमुत्तरं दास्यति ? नानिनीं ग्ना नानभद्रेण कथं निर्वचना मती रथा-स्यतीति नष्टं त्वमाख्याहीति भावः ॥ ३१ ॥

जब तुम युद्धसे परावृत्त होकर व. प्रोग तब उत्तरायाः सखियों उत्तराने पूछेंगी कि तुम्हारे माँसाहव शत्रुओंसे जिनने वध कौनकर लाये है ? उस समय अभिमादिनी उत्तरा अपनी सखियोंको कौनसा उत्तर देगी, वह जो वनाओ ॥ ३१ ॥

जरठो जनकोऽपि मातुलाः शतमप्यन्तमगुस्त्वमेककः ।

यदि यासि न धैर्यमत्र ते न वशे राज्यमिदं भविष्यति ॥ ३२ ॥

जरठ इति । तव जनकः पिता विराटः जरठः वृद्धः तव शतम् शतसङ्ख्यकाः अपि मातुलाः मातृभ्रानरः कीचका अन्तमगुः विनाशं गताः मृताः, यदि अत्र युद्धे धैर्यम् अचञ्चलत्वं न यासि स्थिरो न तिष्ठसि तदा इदं राज्यं तव वशे अधिकारे न भविष्यति न स्थास्यति । तव पिता वृद्धः सहायकतया संभाव्यमाना मातुलाः कीचकाः सम्प्रत्येव नाशं गताः, तदस्यां स्थितौ सहायकाभावेन यदि त्वं युद्धे दृढतां नावलम्बसे तदा त्वदीयं राज्यमिदं स्थिरत्वं नोपयास्यति, वीर-भोग्यत्वाद्दुसुन्धरायाः, अतस्त्वया स्वराज्यं रक्षितुं युधि धीरत्वमवश्यमवलम्बनीयमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तुन्हारे पिता विराट वृद्धे हो चले हैं, सौसंख्यका तुन्हारे माना कीचका भी मर चुके हैं, उन दोनों सहायक पक्षोंसे कुछ सहायताकी आशा करना व्यर्थ है, इस स्थितिमें यदि तुम युद्धमें स्थिरताका अवलम्बन नहीं करते हो तो तुम्हारा यह राज्य तुन्हारे हाथसे निकल जायगा, तुन्हारे हाथमें नहीं रहेगा ॥ ३२ ॥

तदिदं विजहीहि साध्वसं कुरु पाणौ तृणतां कुन्ध्वपि ।

तव मत्स्यपतेस्तु वाहिनीमुखभागे खलु वल्गनं क्षमम् ॥ ३३ ॥

नद्विदमिति । तत् तस्मात् युद्धाःपलायनस्य नद्यन्वाद्वाज्यभ्रंशपरिणामत्वाच्च इदं सम्प्रति प्रकाश्यमानं साध्वसं भयम् जहीहि त्यज, पाणौ हस्ते तृणतां चापं कुरु स्थापय, कुरुषु सम्प्रत्याक्रमणपरेषु शत्रुषु कौरवेषु तृणतां तृणध्वजानं तुच्छत्वप्रत्ययं कुरु विधेहि, मत्स्यपतेः मत्स्यदेशाधीश्वरस्य तव उत्तरस्य वाहिनीमुखे सेनाग्रभागे वल्गनं सञ्चरणं क्षमम् युक्तम् खलु, मत्स्यपतेः महामत्स्यस्य खलु वाहिनीमुखे नद्या अग्रतः वल्गनं संचरणं युक्तम् इति च ध्वन्यने, तेनोपमाध्वनिः, 'तृणता स्यात्तृणत्वेऽपि तृणता कार्मुकेऽपि च' इति विश्वः, 'सेनानद्योस्तु वाहिनी' इति धामरः ॥ ३३ ॥

युद्धसे भागना निन्दनीय है, उत्तका परिणाम राज्यनाश है, अतः इस भयको छोड़ो, धनुष हाथमें उठाओ और आक्रमण करनेवाले इन कौरवस्य शत्रुश्रेणियों वासकी तरह तुच्छ समझ लो । तुम मत्स्यराज हो, तुन्हारे लिए उचित यही है कि तुम सेनाके आगे चला करो, महामत्स्यके लिये नदीके आगे रहना ही उचित होता है ॥ ३३ ॥

इत्याश्वास्य पितृवनाटवीतटमुपेत्य शर्माविटपिकोटिसमाटीकितकिरीटशङ्खापनिपङ्क्तौ जयलक्ष्मीपरिणयनयोग्यतां संपादयितुमिव खण्डित-

पण्डभावोऽयमाखण्डलसुतो निजतत्त्वव्याकरणशतधापल्लवितघाष्टर्थेन तेनैव सुद्रेष्णापत्येन परिकल्पितसारैश्वर्यशिल्पं रथमधिष्ठ्य क्षणेन वारि- निधिपूरस्य वाडवैवहिरिव सपन्नसैन्यस्य संमुखीनो बभूव ॥

इति एवं प्रकारेण उत्तरम् आश्वास्य धैर्यं लम्भयित्वा पितृवनाट- र्वातटम् इमशानवर्तिकाननम् उपेत्य आसाद्य शमीत्रिदपिकोटः शमीवृक्षाग्रभागात् आदीक्षिताः आनीताः किरीटम् देवेन्द्रदत्तं मुकुटम्, शङ्ख, देवदत्तनामा स्वीयः शङ्खः, चापं धनुः गाण्डीवनाम, निपङ्क्तौ अक्षयतूणीरौ एते युद्धोपकरणसम्भाराः येन तथाभूतः अयम् उत्तरसारथीभूतोऽपि आखण्डलसुतः इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः जयलक्ष्मी- परिणयनयोग्यतां विजयश्रीरिमं वृणुयादिति स्वरूपयोग्यताम् संपादयितुं जन- यिनुमिव खण्डितपण्डभावः दूरीकृतवर्लाञ्चत्वः (सति नपुंसकत्वे विजयलक्ष्मीः कथं वृणुयादिति हेतोरिव नपुंसकतां परिहृत्य वीरलक्ष्मीवरणयोग्यतां पुंस्तां प्राप्य) निजतत्त्वव्याकरणेन स्वस्वरूपपाण्डवत्वानुनन्वादिव्याख्यानेन शतधा पल्लवितघाष्टर्थेन शतगुणाभूतोत्साहेन तेन रथाभूयागतेन एवं सुद्रेष्णापत्येन उत्तरेण परिकल्पितसारव्यशिल्पं विहितसारथिर्कर्त्तव्यम् उत्तरसारथिकम् रथम् यानम् अधिष्ठ्य आस्थ्य क्षणेन त्वरितम् रूपन्नसैन्यस्य शत्रुबलस्य सम्मुखीनः अभिसुन्वात्रस्थितः बभूव, यथा वाडववह्निः बडवानलः वाग्निधिपूरस्य समुद्रस्थ- जलराशेः संमुखीनो भवति । अत्रोपमया यथा बडवानलः सामुद्रमग््नः रूपयति तथैवार्जुनोऽपि शत्रुसैन्यं क्षपयिष्यतीति वस्तु च्यज्यते ॥

पूर्वोक्तं रितिसे उत्तरको आश्वासन देकर अजुनने इमशानसमीपस्थित वनमें आकर शमीवृक्षके ऊपरों भागमें अपना किरौट, शङ्ख, धनुष तथा तरकत बनारा, और अपना नपुंसकत्व दूरकरके अपनेको वीरलक्ष्मी द्वारा वरण किये जानेके योग्य बना लिया, अनन्तर अर्जुनने अपना स्वरूप पाण्डव अर्जुन होना बयाकर उत्तरके उत्साइको सौगुना कर दिया, और उत्ती उत्तरको जो रथी बनकर आया था सारथिके कार्यपर नियुक्त करके अर्जुन उत्ती रथपर आरुढ़ हुए, और क्षणभरमें वह शत्रुसैन्यके नामने आ गये, जैसे बडवानल समुद्रके जलपूरके सामने आकर सड़ा हो ।

संख्यातीतमवेक्ष्य कौरवबलं तत्सव्यसाचीं पुर-
 श्रापे तादृशि किञ्चिदेवं विदधे साचीभवन्तीं दशम् ।
 पार्श्वत्या निर्जपदृवत्प्रशकलं स्नेहदृष्ट्यार्द्रं स्वयं
 न्यस्य न्यस्य चिकित्सितत्रणशिरा देवोऽपि यं श्लाघते ॥ ३४ ॥

१. 'व्याकरणात्' । २. 'सारथि' । ३. 'आस्थ' । ४. 'वारिधि' ।
 ५. 'बडवा' । ६. 'पुनः' । ७. 'किञ्चिदेव' । ८. 'निबन्धनपट्ट' । इति पा० ।

संख्यानीतमिति । सख्यसाची अर्जुनः संख्यातीतम् अनन्तं तत्कौरवबलम्
दुर्वांधनसैन्यम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा क्रिद्धिदेव ईपन्मात्रं साचीभवन्तीं तिर्यक् प्रसरन्तीं
दृशं स्वां दृष्टिं तादृशि तस्मिन् चापे गाण्डीवे नाम स्वधनुषि निदधे स्थापितवान् ,
यं चापं पार्वत्या गौर्या स्नेहद्वयार्द्रं तैलादिना स्नेहेन प्रेम्णा च धार्द्रं सिक्तं निजस्य
स्वपरिधानभूतस्य पट्टवस्त्रस्य कौशेयवसनस्य गकलं खण्डं न्यस्य न्यस्य वारं वारं
व्रणविरोपणार्थं स्थापयित्वा विक्रिन्वितं व्रणं यस्य तादृशं शिरो यस्य तथाभूतः
देवः शिवः अपि श्लाघते प्रशंसति । अपारं कौरवबलं पश्यन्नर्जुनः करवत्तिनि तस्मि-
न्नियनुपि वक्रां दृशं निदधे यत् धनुः पार्वत्या स्नेहार्द्रवसनखण्डन्यासेन धिक्रि-
रिसतव्रणयुक्तमस्तकः शिवोऽपि श्लाघते, पुरा किरातार्जुनयुद्धेऽर्जुनो गाण्डीवप्र-
हारेण शिवगिरसि प्रहारमकृतेति कथात्र स्मत्तव्या ॥ अत्र शिवप्रशंसिते धनुषि
वक्रदवपातेन तस्याश्वस्तत्रं ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

अर्जुनेन जव असंख्येय कौरवसैन्यको ज्ञानेन देखा तव कर्णोने जरा विरह्यो इष्टि
अपने वस धनुषपर डाली जिल धनुषको प्रभंसा पार्वती द्वारा स्नेह-नैल तथा ममता-से
नरावीर अपने बलके दुःख-डेको वारवार रखकरके विक्रिस्त्रि हुआ है व्रण जितका देसे
तिरवाले महादेव भी किया करते हैं । जित धनुषने महादेवको भी चोट पहुँचार्-जितको
याद महादेव भी किया करते हैं ॥ ३४ ॥

नभसि प्रविसारि देवदत्ते नरदत्तं ध्वनितं ततो दधाने ।

मुमुहुर्द्विरदा मुमूर्च्छुरन्वा रथिनश्चुलुभिरे भटाश्च विभ्युः ॥ ३५ ॥

नभसीति । ततः तदनन्तरं देवदत्ते तदाप्यया प्रथितेऽर्जुनशब्दे नभसि आकाशे
प्रविसारि व्यापनशीलं नरदत्तम् अर्जुनेन नरेण दत्तम् आघ्रानद्वाराजनितं ध्वनितं
शब्दं दधाने धारयति सति द्विरदाः गजाः मुमुहुः भयेन चक्रिता चतुर्बुः, अश्वाः
मुमूर्च्छुः मूर्च्छामापुः, रथिनः रथस्या योधाः चुलुभिरे चुलुधा लभवन्, भटाः पादा-
ताश्च विभ्युः त्रसना जाताः । चतुरङ्गमपि बलमस्वस्थमजायतार्जुनशब्ध्वनिमाकर्षयति
भात्रः ॥ ३५ ॥

इसके बाद अर्जुनके द्वारा शूक नारे जानेपर आकाशमें कैलनेवाले शब्दको धारण
करनेवाला देवदत्त जव शब्दावधान हुआ तब हाथी अचक्रवाने लगे, घोड़े मूर्च्छित होने
लगे, रथी लोग भयचलित हो उठे और पैदल सेना मगभीत हो उठी, इन तरह चतुरङ्ग-
सैन्य विचलित हो उठा ॥ ३५ ॥

पर्यायेणास्य गाण्डीवः पातितज्यः प्रकोष्ठयोः ।

गन्धर्वयुद्धमारभ्य कृतं मौनं समापयन् ॥ ३६ ॥

पर्यायेनेति । अस्य अर्जुनस्य प्रकोष्ठयोः मणिवल्धादारभ्य कर्परपर्यन्तहस्तभा-
गयोः पर्यायेण क्रमेण पातितज्यः पातितमौर्वीकः सन् गाण्डीवः वामदक्षिणहस्तयोः

क्रमशो मौर्वीपाते जायमाने मति गन्धर्वयुद्धम् वने जातं गन्धर्वैः सह युद्धम् आरभ्य प्रभृति कृतम् अवलम्बितं मौनं निःशब्दत्वं ममापयत् अवसितं घञार । वानेन पाणिनादाय दक्षिणेन मौर्ध्वामारोप्यमाणायाम् गाण्डीवः शब्दं कृत्वा गन्धर्व-युद्धादारभ्य मग्नप्रति यावत् स्वीकृतं मौनघनं समाप्तं कृतवानिति भावः ॥ ३६ ॥

क्रमते वायें तथा दक्षिण कृष्णेण गिर रथी है प्रत्यज्ञा जित्वा ऐमा अर्जुनका वह गाण्डीव धनुष अपना वह मौन समाप्त कर रहा था, जिसे अपने गन्धर्वयुद्धसे लेकर अब तक कायम रखा था ॥ ३६ ॥

अथ करतलद्वयमण्डपकृतनाण्डवस्य गाण्डीवस्य विस्फारेण पाण्डवो-ऽप्यमिति निश्चित्य लीलानिस्तीर्णदुस्तरमन्वाप्सिन्धुरयं पुनरपि निर्वन्धु-मागत ईत्यधृष्यया निजेर्ष्यया रुक्षा विपक्षाः पूर्वपक्षाः सिद्धान्तमिव युद्धा-य तं पर्यवारयन् ॥

अथेति । अथ कृतदंकारे गाण्डीवे मति करतलद्वयम् अर्जुनस्य हस्तद्वयमेव मण्डपः नृत्यरङ्गः तत्र कृतं ताण्डवं नर्तनं सलीलचलनं येन तादृशस्य अर्जुनकर-युगले सलीलं चलनो गाण्डीवस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य धनुषश्चापस्य विस्फारेण दंकारध्वनिना पाण्डवः अर्जुनः अयं पुरोवर्त्ती धनुर्धर इति निश्चित्य अनुमाय लीलानिस्तीर्णदुस्तरमन्वाप्सिन्धुः अनायाससमापितदुष्कराज्ञातवासवतः अयम् अर्जुनः पुनरपि भूयोऽपि निर्वन्धन् राज्याय निरोद्धुम् राज्यप्राप्तये आग्रहीतुम् आगत इति अच्युष्यया बलीयस्या दुर्निवारया ईर्ष्या गुणानपि दोषेषु ख्यापयन्त्या रुक्षाः कलुषितहृदयाः विपक्षाः कौरवाः पूर्वपक्षाः शङ्काविषया अर्थाः सिद्धान्तम् निर्णयमर्थम् इव तम् अर्जुनं युद्धाय सम्मुखसंग्रामाय पर्यवारयन् परिवव्रुः ॥

अर्जुनने जब धनुषदंकार किया तब अर्जुनके दोनों करतलरूप नृत्यमण्डपमें नृत्य करनेवाले गाण्डीवके दंकारसे कौरवोंने निश्चय कर लिया कि अनायास पार कर लिया है दुस्तर अज्ञातवासप्रतिद्वान्तको जिसने ऐसा वह पाण्डव अर्जुन ही है, और फिरते हम लोगोंको राज्यके लिये घेरने आया है, इस दुर्दमनीय ईर्ष्याके कलुषितचित्त होकर विपक्षी कौरवोंने अर्जुनको घेर लिया, जैसे पूर्वपक्ष सिद्धान्तको घेर लेते हैं । शस्त्रमें निर्णय अर्थको निश्चय करनेके लिए उसके विरुद्ध जो तर्क उपस्थित किये जाते हैं उन्हें पूर्वपक्ष तथा निश्चय अर्थको सिद्धान्त कहा जाता है, सिद्धान्तको पूर्वपक्ष घेरते अवश्य हैं, पर वे तर्ककी कसौटी पर पूरे नहीं उतरने पर छट जाते हैं, अन्तमें सिद्धान्त अर्थही टिकता है उसी तरह घेरने कौरव लोग अवश्य, परन्तु अन्तमें दृढ़ रहेंगा अर्जुन ही, यह बात इस उपमासे प्रतीत होनी है ॥

१. 'गाण्डवस्य विस्फारेण पार्थोऽयम् ।

२. 'विस्तर' ।

३. 'निर्वन्धन्' ।

४. 'इत्यधृष्यया' । इति पा० ।

विजयस्य रथे ततो निपेतुर्विमतानामिपत्रः परःसहस्राः ।

जनमेजययागवेदिमध्ये जगतां भीतिकरा इवाहिसंधाः ॥ ३७ ॥

वितयस्वेति । ततः परिवारणे जाते सति परःसहस्राः सहस्राधिकसंख्याः विम-
तानां प्रतिपक्षानाम् इपत्रो वाणाः विजयस्य अर्जुनस्य रथे स्थन्दने जगतां भीति-
कराः सर्वलोकप्रचंकराः अहिसन्धाः सर्पसमुद्रयाः जनमेजययागवेदिमध्ये इव
निपेतुः पतन्तिस्म । परीक्षितपुत्रेण जनमेजयेन सर्पवधकाम्यया यज्ञे प्रारब्धे यथा
भीषणाः सर्पा मन्त्रबलाकृष्टाः सन्तो वेदिमध्ये न्यपतन् तथैवार्जुनरथस्य मध्ये
भीषणाः परस्सहस्राश्च विपक्षवाणाः पतिनुमारभन्तेति भावः ॥ ३७ ॥

अर्जुनको जब चारों तरफसे शत्रुओंने घेर लिया तब सहस्राधिक शत्रुवाण अर्जुनके
रथमें गिरने लगे, जैसे संसारको नय देनेवाले सर्पसमुद्राय जनमेजयके यज्ञमें वेदीके बीच
गिरने लगे थे । इस उपमाले गिरनेवाले वाणोंका नाश तथा अर्जुनका सुरक्षित रहना
व्यक्त होता है ॥ ३७ ॥

जन्मद्विषोऽपि तनयो जगद्रेकवीरो

जन्यं समारभत जृम्भयितुं महीयः ।

प्रत्यर्थिरक्ततटिनीम्नपनैः शराणां

भेत्स्यन्निवाथ पितृकाननवासदोषम् ॥ ३८ ॥

जन्मद्विषोऽपीति । जगद्रेकवीरः संसारप्रसिद्धोऽद्वितीयः शूरः जन्यद्विषः इन्द्रस्य
तनयः अर्जुनोऽपि प्रत्यर्थिनां शत्रूणां रक्तस्य शोणितस्य तटिन्यां नद्यां स्नपनैः
अवगाहनैः शराणां वाणानां पितृकाननवासदोषम् श्मशानावस्थानपातकं भेत्स्यन्
निवारयिष्यन् इव महीयः श्लाघनीयं जन्यं युद्धं जृम्भयितुं प्रकटीकर्तुम् आरभत
उपक्रान्तवान् । अर्जुनोऽपि स्ववाणानां श्मशानवासपापप्रचालनाय शत्रुशोणित-
नद्यां स्नानमिव कारयन् भीषणं युद्धमारब्धवान् इत्यर्थः । अन्योपि स्त्रीये
जने कुतोपि हेतोर्जातपातकं तत्पातकोपशमनार्थं तस्य नदीस्नानमौलम्यमुपपाद-
यितुं प्रयतते इति बोध्यम् । उद्येक्षाऽलङ्कारः, वसन्तनिलकं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

संसारके अद्वितीय वीर तथा इन्द्रके पुत्र अर्जुनने भी भीषण युद्ध करना प्रारम्भ कर
दिया, ऐसा लगता था कि अर्जुन अपने दानोंके श्मशानवास्तुजन्त पापोंका शत्रुशोणितमें
उनको स्नान करा करके नाश कर देना चाहते हैं । जित्ने पाप लग जाते हैं वह कितनी
पुण्यनदीमें स्नान करके अपना पाप दूर करना है, अर्जुनके दानोंने भी बहुत दिनों तक
विराटनगरको श्मशानभूमिमें वास्तु किया था, जिससे उन्हें पाप लग गया था, अर्जुनने
सोचा कि शत्रुओंको नाशकर उनके शोणित की नदी वहा दी जाय, उन्हीं स्नान करके

इतरे वाग गतवान् हो जायेंगे, वही विचारसे उन्होंने भीषण युद्ध करना प्रारम्भ कर दिया ॥ ३८ ॥

चतुष्टयस्यद्विषोन्धरेणुन्वरणान्नञ्जुभिः प्रणीय शान्तिम् ।

सुखदृष्टरणा यथा भवेयुः सुरवासामा गगने तथा समैयुः ॥ ३९ ॥

चतुष्टयि । चतुष्टयः रणे मङ्गलद्वयः अक्षरयद्विषेभ्यः ह्यरयथाज्ञेभ्यः सत्याः उद्वृष्टाः रेणुः पृथिवीरजांसि वरणवद्भुमिः वरनाशमकरन्दैः शान्तिम् प्रणीय शमयित्वा यथा येन प्रकारेण सुखदृष्टरणाः अत्रिन्दहरययुद्धाः भवेयुः तथा सुरवासामाः देवशुभानाः गगने विपत्तिः समैयुः समायाताः । भुवो रजांसि दिवि त्रितानि सन्ति युद्धदुर्गते विन्दमुत्पादयेयुन्नानि कश्चनवर्गमालामकरन्दैः शमं नीत्वा रणं स्फुटं द्रष्टुं कामा देवनाश विपत्ति ममागता इति भावः । वरणवद्भुमिर्भिरापरागवृथा-मन्वन्त्रेऽपि तन्मन्वन्त्रयोः फेरनिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ३९ ॥

उठने हुए बाँधे, गंध पूर्व हाथियों हाग उठार्यो गर्त धूलको हाथने धारणकी गर्त स्वयंकर मालके मकरन्दोंसे शान्ति करके आनालीसे विना किनी गोकटोकके युद्ध देखा जा सके ऐसा नैदान करके युद्ध देखनेके स्थिते नैदान देवनाशके आमन्त्रणके आकर दृष्ट गर्त ॥ ३९ ॥

कौन्तेयकर्णद्वितयोपकण्ठमौहूर्त्तिकावेदितजैत्रयात्रैः ।

आशातराल्यै ननुवेऽथ भल्लैराशा कुबेरस्य च वैरिणां च ॥ ४० ॥

कीन्देति अथ कौन्तेयस्य अर्जुनस्य कर्णद्वितयोपकण्ठाम्बां श्रोत्रद्वयसमीप-दशाम्बां मौहूर्त्तिकाभ्यां ज्यौतिषिकाभ्याम् आवेदिता सूचिता जैत्रयात्रा विजय-पूर्ण यात्रा येषां तादृशः कर्णान्तपर्यन्तमाकृत्य सुकैः आशातसत्यैः अनितीक्ष्णमुखैः मन्त्रैः दानविशेषैः कुबेरस्य आशा उत्तर दिक् वैरिणां शत्रुभूतानां आशा गोवना-पहरणविषयामिलापः कृत्रे अत्रियतेस्म समाप्यतेस्म च । अथमर्थः—अर्जुनेन कर्णान्तपर्यन्तमाकृत्य विमृष्टैर्वागैरुत्तरादिगपूर्यत, कौरवाणां गवाहरणविषयाऽऽशा चामज्यनेति । उत्तरदिशि शत्रुवैरिण्यन्ताः दक्षिणदिशि च पार्थः अतस्तद्विषयशा यागा उत्तरं दिग्मन्त्रयन्तिवि शोच्यम् । तुष्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ ४० ॥

अर्जुनके शौलो कान्तके समीपदेशरूपी ज्यौतिषी द्वारा बताया गया है यात्राका विजयसुहृदं जितकी ऐसे अत्यन्त तीव्र नोकवाले बाणोंसे कुबेरको आशा (उत्तरदिशा) तथा शत्रुवैरिणी आशा (गोवनापहरणरूप आशा) एक साथ उपरुद्ध हो गई । भाव यह है कि शत्रुगण उत्तर दिशाने तथा अर्जुन दक्षिण दिशाने अवस्थित थे ॥ ४० ॥

उद्धारसंविपरिस्तुत्तु मार्गणानामाद्ये उभे अपि तदा तिस्र्यु क्रियासु ।
सायुज्यमापनुखिवान्तिमया समीके चक्रीकृते धनुषि शक्रमुतेन तेन ॥४१॥

उद्धारति । तदा तस्मिन् समये समीके युद्धे तेन शक्रसुतेन अर्जुनेन धनुषि गाण्डीवे चक्रीकृते गुणाकर्षणद्वारेण मण्डलीकृते सति मार्गणानां बाणानाम् उद्धारः निपङ्गादादानं, सन्धिः धनुषि सन्धानम्, परिमुक्तिः बाणप्रयोगः, तासु तदाख्यासु तिस्रसु क्रियासु मध्ये आद्ये प्रथमोपात्ते द्वे उद्धारसन्धिनामिके क्रिये अन्तिमया परिमोचनक्रियया सह सायुज्यम् एकीभावम् आपतुः प्राप्ते इव । अर्जुनेन चक्रीकृत-गाण्ढोवेन बाणानां कदा निपङ्गादादानं कदा च धनुषि सन्धानं कृतमिति लोका न विदुः केवलं मोचनमेव विदुस्तेन प्रतीयते आद्ये द्वे क्रिये तृतीयक्रियया सह सायु-ज्यमिव प्राप्ते इति । अतिप्रकारितयाऽऽदानसन्धाने अज्ञात्वा बाणमोचमेव सर्वो लोको ज्ञातवानिति भावः ॥ ४१ ॥

उस समय युद्धमें अपने धनुषको जब अर्जुनने चक्राकार बनाकर बाण चलाना प्रारम्भ किया, तब बाणोंकी तीन क्रियाओं—निपङ्गसे निकालना, धनुषपर चढ़ाना और छोड़ना इनमेंसे पहली दो क्रियाओंने—निकालना और धनुषपर चढ़ाना—तीसरी क्रिया—बाणमोचन क्रियाके साथ मानो सायुज्य पा लिया था, लोग केवल तीसरी क्रिया ही देखते थे, अतः लोग समझते थे कि पहली दो क्रियायें तीसरी क्रिया ही में लीन हो गई हैं ॥ ४१ ॥

युद्धसीम्नि भृतगर्वविप्रुषो मूर्च्छितान्कटकनिःसृताम्भसः ।

तत्र लक्ष्यमकरोत्स कुञ्जरान्तस्य तात इव शैलसंचयान् ॥ ४२ ॥

युद्धसीम्नोति । कटकनिःसृताम्भसः कटदेशनिर्गतमदजलान् मत्तान् अतएव भृतगर्वविप्रुषः धृतगर्वलेशान् मूर्च्छितान् विशालतया स्थितान् कुञ्जरान् करिणः सः पार्थः तत्र युद्धे लक्ष्यमकरोत् स्वशरपातविषयान् अकार्पात्, तस्यार्जुनस्य तातः पितेन्द्रः कटकनिःसृताम्भसः नितम्बदेशनिःसृतनिर्हरान् मूर्च्छितान् विशालान् शैलसञ्चयान् पर्वतराशीन् इव । अयमाशयः—यथा शक्रः पुरा पर्वतपक्षच्छेदा-वसरे नितम्बदेशनिर्गतनिर्हरान् विशालान् शैलान् स्ववज्रस्य लक्ष्यानकरोत्तथाऽजु-नोऽपि युद्धे कपोलनिर्गच्छदानवारिप्रवाहान् सगर्वान् विशालांश्च करिणो निजबाण-प्रहारस्य लक्ष्यतामनैपीदिति । उपमाऽलङ्कारः ॥ ४२ ॥

जिस तरह इन्द्रने पर्वतपक्षच्छेदनके समय नितम्बभागसे झरने निकल रहे हैं जिनके ऐसे एवं विशालोन्नत पर्वतोंको अपने वज्रप्रहारका विषय बनाया था, उसी तरह उस युद्धमें अर्जुनने कपोलोंपर प्रवाहित हो रहा है दानवारि जिनके ऐसे अतएव सगर्व तथा विशालोन्नत गजराजोंको अपने बाणप्रहारका लक्ष्य बनाया ॥ ४२ ॥

काण्डैरपातयदधः करिमण्डलानां

शुण्डाः प्रचण्डतरदोर्युधि पाण्डुसूनुः ।

निद्रास्यतां निखिलवैरिमहीपतीना-

मुत्पाद्यन्निव पृथूरुपधानपङ्कीः ॥ ४३ ॥

काण्डैरिति । प्रचण्डतरौ अतिभीषणौ द्वेषौ बाहू यस्य तादृशः पाण्डुसूनुः अर्जुनः निद्रास्यतां प्रस्वापनाखप्रयोगेन स्वप्स्यतां निखिलवैरिमहीपतीनां सम-
स्तपरिपन्थिराजन्यानां पृथूः विशालस्यूलाः उपधानपङ्कीः उपवर्हराशीन् उप-
धानानि उत्पाद्यन् निर्मिमाण इव युधि तत्र संगरे काण्डैः स्वग्रहतैः वाणैः करि-
मण्डलानां हस्तिसमुदयानां शुण्ढाः करान् अधः अपातयत् छित्त्वा भूमौ न्यपा-
तयदिति । अर्जुनो वाणैः करिणां शुण्ढादण्डांश्छित्त्वा भूमावपातयन्मन्ये प्रस्वापने
प्रयुज्यमाने स्वप्स्यतां प्रत्यर्थिभूपालानां कृते सुत्रशयनं सन्पादयितुं विशालान्युप-
धानानि सन्पादितवानिति भावः । उप्रेक्षाऽलङ्कारः । 'काण्डोऽस्त्री ढण्डवाणार्वा-
वर्गावसरवारिषु' इति कोशः । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इति चामरः ॥ ४३ ॥

प्रचण्डबाहुशाला अर्जुनने दुष्टने बाणैस्ते हाथियोंके शुण्ढादण्ड काट-काटकर नीचे
गिरा दिये । ऐसा लता था मानो वे प्रस्वापनाखप्रयोग होनेसे लो जानेवाले प्रतिपक्षी
राजाओंके लिये बहुतसे मोटे-मोटे तकिये बना रहे हों ॥ ४३ ॥

विशालरन्ध्रं विजयाखदत्तं देहस्य मध्ये दधतो महान्तः ।

स्कन्दस्य शक्त्या क्षनमेखलस्य क्रौञ्चस्य लीलां करिणो विवव्रुः ॥४४॥

विशालरन्ध्रमिति । महान्तः विशालाः करिणो गजाः देहस्य मध्ये विजयाख-
दत्तम् अर्जुनयागनिर्मितम् विशालरन्ध्रं महत् छिद्रं दधतः धारयन्तः सन्तः
स्कन्दस्य कार्तिकेयस्य शक्त्या अक्षमेदं क्षतमेखलस्य सच्छिद्रीकृतमध्यभागस्य
क्रौञ्चस्य तदाख्यपर्वतविशेषस्य लीलां तुलनां विवव्रुः प्रकाशयामासुः । अर्जुनाख-
प्रहारजातच्छिद्रं विशालं वपुर्वहन् करी स्कन्दशक्तिनिर्भिन्नस्य क्रौञ्चगिरेस्तुलामासा-
द्यदिति भावः ॥ ४४ ॥

अर्जुनके द्वारा पहन बाणोंसे पैदा किये गये छिद्रोंकी धारण किये हुए बड़े-बड़े गज
ऐसे प्रतीत होते थे मानों कार्तिकेयकी शक्तिसे जिसका मध्यभाग क्षनविकृत हो गया है
ऐसे क्रौञ्चगिरि हों ॥ ४४ ॥

आधोरणस्य शिरसा पतत्तार्धमार्गो

संधानभाजि दिवमुत्पतिते कत्रन्वे ।

न्यस्य त्रजं सुरैर्वधूरथ वद्धमौना-

त्तस्माद्भिया दिवि पलायत दूरमेका ॥ ४५ ॥

आधोरणत्वेति । पृष्ठा काचित् सुरवधूः नववज्रभवरणायागता देवाङ्गना दिवम्

आकाशमुत्पतिते पतता अर्जुनवाणेन च्छिन्नं भूवोद्ध्वं गत्वा परावर्त्तमानेन
 आधोरणस्य हस्तिपकस्य शिरसा मस्तकेन अर्धमागं पथि संधानभाजि संबन्ध-
 णालिनि सति कवन्धे अपमूर्धकलेवरे कस्मिंश्चित् स्रजं वरणमाह्वयं निधाय समर्प्य
 नवसुरभ्रान्त्या तस्यापमूर्धकलेवरस्य गले वरणमाह्वयं नित्तिप्य वद्धमौनात्
 अचेतनतया वक्तुमशक्तात् तस्मात् कवन्धात् भिया भयेन दूरम् दिवि पलायते
 अपससार । अयमाशयः—अर्जुनच्छिन्नगलः कश्चित् कवन्ध ऊर्ध्वमुत्पतितस्तेन
 सहार्जुनेन च्छिन्नं कस्यचिद् हस्तिपकस्योत्पथ्य परावर्त्तमानं शिरःसन्धानमा-
 पत्तथाभूतं तं कवन्धं दिवि नववल्लभं वरीतुमायाता सुरवाला वरणस्रजाऽभूपय-
 त्परं यदासौ कवन्धो गतचेतनतया किमपि नाभापत तदा ततो भीता सा
 सुरवाला ततो दूरं पलायतेति । अत्र भ्रान्तिमदुज्जीवितं कान्यलिङ्गमलङ्कारः ॥४५॥

नववल्लभवरणार्थं आकाशमें आई हुई किसी सुरवालाने—अर्जुनके वाणसे छिन्नशिरस्क
 किसी कवन्धके गलेमें जिसके साथ ऊपर उड़कर किसी हस्तिपकका कटा हुआ सिर जुड़
 गया था—अपनी वरणमाला ढाल दी, परन्तु वह कवन्ध अचेतन होनेके कारण चुप
 ही रहा, कुछ भी नहीं बोल सका, तब वह वरण करनेवाली सुरवाला उस कवन्धसे डर
 गई और आकाशमें उससे दूर भाग गई ॥ ४५ ॥

तुङ्गा गजाश्च जवनास्तुरगाश्च शूरा योधाश्च तेन निहता भुवमाशु जग्मुः ।
 निद्रास्यतो निविडमत्र नरेन्द्रसङ्घात्प्रागेव सम्यगवकाशजिघृक्षयेव ॥४६॥

तुङ्गा गजाश्चेति । तुङ्गाः विशालाः गजाः करिणश्च जवनाः वेगवन्तः तुरगाः
 अश्वश्च, शूराः वीरा योधाः भटाश्च तेन अर्जुनेन निहताः मारिताः सन्तः अत्र
 युद्धे निविडं घनं निद्रास्यतः प्रस्वापनास्रप्रयोगावसरे स्वप्स्यतः नरेन्द्रसङ्घात्
 राजसमुदयात् प्राक् पूर्वमेव अवकाशजिघृक्षया स्थानलाभेच्छया इव आशु शीघ्रम्
 भुवं धरणीं जग्मुः प्रापुः, यदि विलम्बो भविष्यति तदा राजभिरवकाशेषु स्वा-
 यत्कीकृतेषु निरवकाशा भविष्याम इति विचार्यैव निहता गजाश्चयोधाः शीघ्रं
 धरणीं समागच्छन्तिस्मन्ति तात्पर्यम् ॥ ४६ ॥

ऊँचे करिणण, तेज चलनेवाले घोड़े और वीर योद्धारण अर्जुन द्वारा निहत होकर
 शीघ्र पृथ्वीपर इसलिये आ जाते थे कि प्रस्वापनास्रप्रयोग होने पर तो सभी राजागण
 सोने लग जायेंगे, फिर उनके द्वारा सारा स्थान अधिकृत हो जायगा, हम लोगोंको
 अवकाश नहीं मिल सकेगा, अतः उनके सोनेसे पूर्व ही जगह दखल कर लें ॥ ४६ ॥

गङ्गा सिता रविसुताप्यसिता पिशाङ्गी

चक्रे तयोः सहचरी च पुरा विधात्रा ।

१. वीराः । २. 'नृपेन्द्र' । ३. 'गङ्गां सितां रविसुतामसितां पिशाङ्गीं चक्रे तयोः
 सहचरी च पुरा विरिञ्चिः' । इति पा० ।

शोणा क्वा न तडिनीति किलाजुनेन

बापातिभिः शतममृक्सरितां वितेने ॥ ४७ ॥

इति । पुरा पूर्वसमये विघात्रा ब्रह्मणा गङ्गा सिता स्वच्छजला, रविमुता यमुनायै कश्चिदा कृष्णवर्णा, तयोः गङ्गायमुनयोः सहचरौ सती सरस्वती च निगङ्गा पिङ्गलवर्णा चक्रे विद्वेभ क्वा वर्गेन गोणा रक्ता च काचिद् तडिनी कापि नदी न चक्रे न निर्मिता, इति हेतोरस्माद् भुविनेतां पूरयितुं किल अर्जुनेन बापा-
तिभिः शतसमुदयैः अमृक्सरितान् शोणितनदीनां शतम् शतसंख्याः शोणित-
नद्यः वितेने व्यरचिषत् । रवेतकृष्णनिङ्गलासु नदीषु ब्रह्मणारचितास्वपि रक्तवर्णाया
नद्याः शोणितनिर्मितत्वेन तां भुविनेताकर्तुमिवाजुनेः स्ववर्गे राज्ञो निजाल्य शतं
शोणितनदीः प्रवाहितवानिति भावः ॥ ४७ ॥

पूर्व मन्वन्ते सृष्टिकाष्मे ब्रह्मणे उज्जयी नदी गङ्गा बनार्य, काठे जल वाली यमुना सी
बनार्य, गङ्गा यमुनाजी सती सरस्वती नामक पिङ्गलवर्णा नदी सी बनार्य, परन्तु रक्त
वर्णा कोई बड़ी नदी बनार्य, इसी बर्णाको दूर करनेके लिये अर्जुनेने अपने बापांमे सैकड़ों
रक्तको नदियाँ बहा दीं ॥ ४७ ॥

कर्णे केति गवेषणस्य विषये गान्धारनाथे पुन-

निर्गन्तुं धृवदिग्भ्रमे विकलितच्छत्रेऽपि दुर्योधने ।

द्रोणेऽपि क्षपितध्वजे कृतवचुर्मङ्ग्रेऽपि तस्यात्मजे ।

मूर्च्छांते सरितः सुतेऽपि युधि सा मन्त्रौ कुरुणां चनूः ॥४८॥

कर्म केति । ततः रक्तनदीप्रवाहानन्तर युधि युद्धस्थले कर्णे रावेये क्व ?
इति गवेषणस्य विषये कुत्र कर्णे गत इति पराम्तरथमात्ने- पुनः गान्धारनाथे
अकृणौ निर्गन्तुं ततो युद्धस्थलादपसर्तुं धृवदिग्भ्रमे नयहतज्ञानतया प्राच्यादि-
दिशां ज्ञानेन रहिते जाते, दुर्योधनोपि विकलितच्छत्रे क्षिन्नातपत्रे कृते, द्रोणे गुरौ
क्षपितध्वजे विनश्यत्पदाके, तस्यात्मजे द्रोणसुते अयवधामनि जनि कृतवचुर्मङ्ग्रे
ममसारासने, सरितः गङ्गायाः सुते पुत्रे नीभे मूर्च्छांते मूर्च्छिते सति सा अचरानि
कुरुणां चनूः कौरवसेना मन्त्रौ स्तानि गता सर्वथा शोक्तनामवेयानां महावीरार्मा
तानु दृग्मासु जावासु कुरुसेना नद्योस्ताहाजायतेति भावः ॥ ४८ ॥

बव—कहाँ गये कर्ण इस प्रकार कर्म हुईनेकी वस्तु बन गये, अकृणिको माफनेमें
दिग्भ्रम होने लग, दुर्योधन नष्टच्छत्र हो गये, द्रोणचार्य बिना ध्वजके हो गये, द्रोणके
पुत्र अयवधामका वचुड मग्न कर दिया गया, कौर मीमनितदाम ही मूर्च्छित हो गये
एव कौरबैकी वह विरान सेना होतीसाइ ही गई ॥ ४८ ॥

नृपतीन् युद्धागतान् राज्ञः निरीक्ष्य दृष्ट्वा हियात्ताः लज्जया पीडिताः सत्यः निमी-
लनाञ्जं निमेषापरिचितं नयनं निजं नेत्रं निनिन्दुः । युद्धे नग्नान् नृपान् दृष्ट्वा लज्जा-
त्तानां देववालयानां पुरतो द्वयी गतिः, मुखं परावर्त्तयेयुरक्षिवानिमीलयेयुस्तत्र
शृङ्गदेशे युद्धावलोकनागतदेवसंमर्देन मुखपरावर्त्तनमशक्यविधानं तस्यां स्थितौ
नेत्रमीलनमात्रमुपायस्तदपि च नेत्राणां निमेषशून्यतया विधातुमशक्यं तेन ता
अमर्यो निजं निमीलनाञ्जं नयनं 'निनिन्दुरितिभावः ॥ ५६ ॥

आकाशमें युद्ध देखनेकी लालसासे आर्हं दुर्हं देववालाओंने जब नगे राजाओंको देखा
तब वे मुख परावर्त्तन करना मुंह फेरना चाहने लगीं किन्तु उनके पीठपर युद्ध दर्शनापरियों
की इतनी भीड़ थी कि वे मुंह घुमा नहीं सकीं, तब उन लोगोंने आँखें मुँद लेना चाहा,
परन्तु निनिमेष होनेके कारण वह भी नहीं हो सका इस अवस्थामें देवियोंने आँखोंकी
खूब निन्दा की ॥ ५६ ॥

इति परिभवलक्ष्म्या संभृतां भोगमुद्रां

तनुभिरभिदधानाः स्थास्तुभिर्नग्नभावे ।

ध्वजपटशकलाग्रैः क्लृप्तकौपीनकृत्याः

सुवलदुहितृपुत्राः स्वां पुरीं प्रत्यगच्छन् ॥ ५७ ॥

इति परिभवेति । इति उक्तप्रकारं नग्नभावे वस्त्रशून्यतायां स्थास्तुभिः तिष्ठ-
न्तीभिः नगनाभिरित्यर्थः तनुभिः स्वदेहैः परिभवलक्ष्म्या अर्जुनकृतानादरसम्पदा
स्त्रिया संभृताम् उपादितां भोगमुद्रां संभोगस्थितिमिवानुभूतिम् अभिदधानाः
नग्नैर्देहैरेवार्जुनकृतमपमानमभिदधानाः सुवलदुहितृपुत्राः गान्धारीतनयाः ध्वज-
पटशकलाग्रैः पताकावस्त्रखण्डैः क्लृप्तकौपीनकृत्याः सम्पादितकौपीनकार्याः (कथ-
ञ्चिदावृतगुह्याङ्गाः) सन्तः स्वां पुरीं राजधानीं प्रति अगच्छन् गतवन्तः । यथा
कोपि स्त्रियाकृतां रतिमुद्रां नग्नया तन्वा विवृणोति सयैवार्जुनकृतानादरचिह्नानि
विवाससा वपुषामभिदधानाः कौरवाः पताकावस्त्रखण्डानि कौपीनतया परिधाय
स्वां राजधानीं प्रति परावर्त्तन्तेस्मेति भावः । समासोक्तिः अनुमानं चालङ्कारी । मालि-
नीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

इस प्रकार अपने बखरीन शरीर द्वारा परामव लक्ष्मीके संभोगावस्था अनुभवकी-
अर्जुन द्वारा किये गये बक्सापहरणरूप अपमानकी सूचना देते हुए तथा पताका
बख खण्डकी कौपीनकी तरह पहनकर आज ढंक्ते हुए कौरवगण अपनी राजधानीमें लौट
आये ॥ ५७ ॥

तदनु हरिदङ्गुणविश्रुतलविभ्रमितत्रिजयशङ्करवो निजायुवनिक्षेपरक्षिपु
भूतकुटुम्बेषु नवरुधिराञ्जलिपानवृत्तिकिलिकिलितमनुभविषुकाम इव

१. 'कुटुम्बकेषु' । २. 'नवस्रनरुधिर' । ३. 'परिवृत्ति' । इति पा० ।

पुनरपि पितृवनमेत्य तरुनिहितशखसंभारः पुरात्सहायातेषु गणेषु आवा-
मेयं तव रगाद्भुतदर्शनं प्रतिवञ्चिते इति उपालव्युमिव कृतसांनिध्या-
भ्यां क्लैब्यसारध्याभ्यां भूयः कृतानुपञ्जनः कुरुकुञ्जरो भूमिजयमेवं
जगाद्,—

तदन्विति । तदनु ततः पश्चात् हरिदङ्गणेषु दिशासु विश्वङ्गलं निप्रतिबन्धं विश्र-
मितः व्यापितः विजयशङ्करवः विजयशङ्खध्वनिः कुरुकुञ्जरः कुरुवंशश्रेष्ठः पार्थः
निजायुधनिचेपरङ्गिषु स्वास्त्ररूपन्यासधनरक्षकेषु भूतकुट्टम्बेषु भूतगणेषु नवसधि-
राङ्गलिपानेन प्रत्यग्रशोणितपानेन या वृष्टिः सन्तोषस्तेन किलकिलितं प्रसन्नतासूच-
कम् स्तं तत् अनुभवितुकामः श्रोतुमिच्छुः इव पुनः अपि पितृवनम् श्मशानम्
पत्य आगत्य तरुनिहितशास्त्रसंभारः शर्मावृक्षावरयापितास्त्रगणः सन् पुरात् विराट-
नगरात् सह आयातेषु आगतेषु गणेषु वर्गेषु आवाम् एव तव अर्जुनस्य रणाद्भुत-
दर्शनं युद्धकौशलवीक्षणविषये प्रतिवाञ्चिते विफलमनोरथे जाते इति उपालव्युम्
निन्दां कर्तुम् इव कृतसान्निध्याभ्याम् समीपागताभ्याम् क्लैब्यसारध्याभ्याम्
नपुंसकत्वसूतभावाभ्यां भूयः कृतानुपञ्जनः सम्ब्रव्यमानश्च भूत्वा (अर्जुनः) भूमि-
जयमुत्तरं प्रति एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद् उक्तवान् ॥

कौरवोंके वापस चले जानेपर दिशारूप अङ्गणमें बिना रोकके व्याप्त कर दिया है
विजय शङ्खध्वनिको जिसने देखे अर्जुन अपने अखरूप धातीकी रक्षा करनेवाले भूतगणोंका
नवीन रुधिरपानजन्य वृष्टिसे क्रिये जानेवाले किलकिला शब्दको सुननेकी इच्छासे
फिर वस श्मशानमें आये और वहाँ शमीवृक्षपर अख शस्त्र रख दिया । इसी
समय उनका नपुंसकत्व और सूतत्व दोनों उनके पास आगये मानों उलाहना देने आये
हों कि विराट नगरसे साथ आनेवालोंमें से हम ही दोनों देखे हैं जिन्हें आपने अपना
अद्भुत युद्ध कौशल नहीं दिखलाया । इस प्रकार आये हुये नपुंसकत्व तथा सूतत्वको
स्वीकार करके अर्जुनने मुमीजय-उत्तरसे इस प्रकार कहा— ॥

कुमार ! कोशीकुरु केशपाशं मुखेऽश्रुणो मार्जय पातमार्गम् ।

तूण्या समं दोष्णि निधेहि चापं राशेरुपर्योस्त्व रथे पटानाम् ॥५८॥

कुमारेति । हे कुमार, राजपुत्र, उत्तर, केशपाशम् अस्तन्यस्तं कचभरं कोशीकुरु
संपमय, मुखे अश्रुणः बाष्पधारायाः पातमार्गम् पतनस्थाने कपोलाद्वा जायमानां
रेखां मार्जय प्रहालमर्दनादिना अपनय, दोष्णि निजहस्ते तूण्या निपङ्गेण सह
चापं धनुः निधेहि स्थापय, रथे अन्तःस्पन्दनम् पटानाम् कौरवेभ्योऽपहतानां

१. 'सनायातेषु' । २. 'मेव रणाद्भुत' । ३. 'भूयोऽपि क्लैब्यसारध्याभ्यां
कृतानुपञ्जनः' । इति पा० ।

वीभत्सुः अर्जुनः परिपदि घृतसभायां समानीतः विहितो यो वधूपरिभवः द्रौपदी-
नग्नतारूपपराभवः तद्वनुरूपफलप्रदित्सया तद्वपयुक्तदण्डप्रदानेच्छया इव (परि-
पदि पाञ्चाली कौरवैर्वस्त्रापहरणेन लज्जिता सम्प्रति ते कौरवा अपि नग्नतारूपं
दण्डमनुभवन्विवतीच्छया इव) सारथिना उत्तरेण द्विपतां शत्रूणां अपहारित-
विविधपरिधानः गृहीतनानाप्रकारकवस्त्रः गुरुप्रभृतिषु द्रोणादिषु अमीषु प्रस्वा-
पनास्त्रप्रभावेण शयानेषु दिवास्वापः दिवसनिद्राकृतो दोषः मा भूत् , द्रोणादयो
दिवास्वापदोषेण कलङ्किता मा जनिपतेति मन्यमानो विभावयन् कृपया अनुग्रहेण
पुनः अपि तदस्त्रं प्रस्वापनास्त्रं क्षणादेव त्वरयैव संजहार प्रतिसंहतवान् ॥

इसके बाद अर्जुनने घृतसभामें को गई द्रौपदीकी नग्नतारूप वैशङ्गनीके अनुरूप
दण्ड देनेके लिये उत्तरके द्वारा शत्रुओंके नानाविध वस्त्रोंका अपहरण करवा लिया, पीछे
अर्जुनने सोचा कि गुरु द्रोण वगैरहको दिवास्वापका दोष लग रहा है यह अच्छा नहीं
हो रहा है, इसीलिये अनुग्रह करके उन्होंने तुरत अपने प्रस्वापनास्त्रको समेट लिया ॥

अथ दृशः परिमृज्य कराञ्चलैररुणिताः परिमीलनमुद्रया ।

प्रकटितास्यविलैः पट्टजृम्भणात्प्रबुबुधे कुरुराजचर्मूश्चिरात् ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ प्रस्त्रापनास्त्रसंहरणानन्तरम् परिमीलनमुद्रया मुकुलनावस्थया
अरुणिताः रक्तीभूताः दृशः नयनानि परिमृज्य परामृश्य मर्दयित्वा पट्टजृम्भणात्
शयनोत्तरस्वाभाविकजृम्भाविधानात् प्रकटितास्यविलैः विवृतमुखद्वारैः (युक्ता)
कुरुराजचर्मूः कौरवसेना प्रबुबुधे प्रबुद्धा । यथा कोपि सुखसुप्तः प्रबुध्यमानो रक्ते
अक्षिणी मर्दयन् जृम्भाविवृतमुखश्च प्रबुध्यते तथैव कुरसेना प्रबुद्धेति भावः ॥ ५३ ॥

अर्जुनने जब अपना प्रस्त्रापनास्त्र उषसहृत कर लिया तब कौरवकी सेना बहुत देर
तक बन्द रहनेके कारण लाल आँखें मलती हुई तथा जंभाईके आनेसे मुँह खोले उठ
बैठी ॥ ५३ ॥

पूर्वप्रयोगमुदिता इव तस्य वाणा

निद्रां द्विषत्सु निखिला ददुरेव दीर्घाम् ।

पञ्चात्प्रयुक्तममुनाऽहमितीव रोपा-

त्प्रस्वापनं तु विततार न तादृशीं ताम् ॥ ५४ ॥

पूर्वप्रयोगेति । तस्य अर्जुनस्य निखिलाः सकलाः वाणाः शराः पूर्वप्रयोगमुदिता
इव पूर्वं प्रयुक्तत्वेन संसृतहर्षा इव द्विषत्सु शत्रुषु विषये दीर्घां चिरस्थायिनीम्
अपुनःप्रबोधाम् एव निद्रां मृत्युम् ददुः दत्तवन्तः प्रस्वापनं तदाख्यमस्त्रं तु अमुना
अनेनार्जुनेनाहं पञ्चात् प्रयुक्तं व्यवहृतम् अभयम् इति रोषात् कीपादिव तादृशीं

दीर्घां तां निद्रां न विततार न ददौ । अर्जुनेन ये वाणाः प्राक् प्रयुक्तास्ते शत्रुभ्यो
दीर्घां निद्रां दत्तवन्तो यतस्ते प्राक् प्रयुक्ततया मुदिता आसन् यच्चेदं प्रस्वापनास्त्रं
सर्वान्ते प्रयुक्ततयाऽपमतमिव रुष्टं तद्रोषादिव शत्रुभ्यो दीर्घां निद्रां न दत्तवदिति
भावः । मुदितो बहु ददाति कुपितो न बहु ददातीति प्रसिद्धमेवलोके ॥ ५४ ॥

अर्जुनेने जिन दाणोंका पहल प्रयोग किया उस बाणगणने पूर्वप्रयोगके आदरसे मुदित
होकर शत्रुसैन्यको चिर निद्रा, मृत्यु प्रदान किया, और उस प्रस्वापनास्त्रने जिसे अर्जुनेने
अन्तमें प्रयुक्त किया था, अन्तमें प्रयुक्त होनेके कारण कुपित सा होकर शत्रु सैन्यको दीर्घ
निद्रा प्रदान नहीं किया । प्रस्वापनास्त्रके प्रभावसे सोरंहे थे, वे फिर जग गये ॥ ५४ ॥

स तु वपुरनुशोच्य धार्तराष्ट्रः समिति विराट्सुतापनीतचेलम् ।

कुलिशभृदनुजीविदत्तवन्धां कुशलममन्यत घोषवाटयात्राम् ॥ ५५ ॥

स तु वपुरिति । स धार्तराष्ट्रः दुर्योधनस्तु समिति युद्धे विराट्सुतापनीतचेलम्
उत्तरापहतवस्त्रं वपुः स्वं शरीरम् अनुशोच्य विमान्य कुलिशभृतो वज्रिणः अनु-
जीविभिः भृशैर्गन्धर्वैर्दत्तः कृतो बन्धो बन्धनं यस्यां तां तथोक्तां घोषवाटयात्राम्
स्वगोष्ठदर्शनव्याजेन विहितं स्वं प्रयाणं कुशलम् कल्याणकरममन्यत, ततोऽप्य-
धिकपमानजननीमिमां यात्रामवैपीदिति भावः । पुरा युधिष्ठिरादिपु वने वसत्सु
स्ववैभवदर्शनेच्छया दुर्योधनः ससैन्यो गोष्ठावलोकनव्याजेन यात्रामकृत, तत्र
यात्रायां तदभिप्रायाशुद्धिं ज्ञातवतेन्द्रेण प्रहिता गन्धर्वास्तमवधनन्, पश्चादर्जुनो
युद्ध्वा तममोचयत्, तस्यां यात्रायां तु बन्धनमेव जातमत्र तु वस्त्रापहरणमिति
ततोऽपीयं यात्रा दुःखदेति ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनने जब अपने शरीर परके वस्त्रको विराटके पुत्र उत्तर
द्वारा अपहृत देखा तब उसने अपने द्वारा की गई तथा जिसमें इन्द्रके अनुचर गन्धर्वों
द्वारा दुर्योधन बंध लिया गया था, उस घोषयात्राको ही कल्याणमय माना, अर्थात् उस
ने विराट् घोषयात्रा और पहलीं घोषयात्रामें पहली घोषयात्राको कम अपमानजनक
समझा पहली यात्रामें गन्धर्वोंने बंधा भर था, इस यात्रामें तो नंगा करके छोड़ा गया था,
अतः यह यात्रा अधिक अपमानजनक हुई ॥ ५५ ॥

पराश्रि कर्तुं वदनान्यनीशाः पश्चाद्विमर्देन नभस्यमर्यः ।

निरीच्य नभ्रान्पृतीन्हियातौ निमीलनाज्ञं नयनं निनिन्दुः ॥ ५६ ॥

पराश्रिकर्तुमिति । पश्चात् पृष्ठदेशे विमर्देन बहुलोकसंमर्देन वदनानि निजमु-
खानि पराश्रि विमुखानि कर्तुं विधातुम् अनीशाः असमर्याः नभसि आकाशं युद्धा-
वलोकनायोपेता अमर्यः देवललनाः नग्नान् अपहृतवस्त्रतया अनावृतशरीरान्

वीणासुनीन्द्रो विजयस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन निरीक्षमाणः ।

आनन्दजैरश्रुभिरेव चक्रे हस्तापितैराहिककृत्यमश्रे ॥ ४६ ॥

वीणेति । वीणाप्रियो मुनीन्द्रः वीणावादनरसिको मुनिप्रवरो नारदोऽपि विजयस्यार्जुनस्य युद्धं नीरन्ध्रभावेन अविच्छिन्नरूपेण निनिमेषतया सततसावधानतया च अश्रे आकाशे निरीक्षमाणः पर्यन् हस्तापितैः करन्यस्तैः आनन्दजैरश्रुभिः आनन्दचापैरेव आहिकं मध्याह्नसन्ध्यादिकं चक्रे, आकाशे जला-
नुपलब्धेस्ततोऽपसरणे युद्धदर्शनप्रतिबन्धसंभवात् नारदो हर्षाश्रुभिरेव करण्यैः मध्याह्नकृत्यं निरवहदित्यर्थः । असंबन्धे सम्यन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४९ ॥

वीणावादनरसिक नारदमुनि आकाशमें रहकर अविच्छिन्न रूपसे अर्जुनका लड़ना देखते रहे, और उन्होंने जलके अभावमें आनन्दके अश्रुसे ही अपना मध्याह्न सन्ध्या आदि कृत्य सन्ध्र किया, पानी आकाशमें था नहीं, और युद्ध देखनेमें तहाँन नारद वहाँसे दृष्टकर पानी लाने जाँव यह हो नहीं सकता था, फिर दूसरा उपाय था ही क्या, हर्षाश्रुको हाथमें लेकर वहीसे मध्याह्नकृत्य सन्ध्र किया गया ॥ ४९ ॥

विस्मयार्णवविभावरीविभुं वीक्ष्य वीक्ष्य विजयस्य विक्रमम् ।

उत्तमाङ्गमखिलाप्सरोगणैरुर्वशी नभसि साप्यकम्पयत् ॥ ५० ॥

विस्मयार्णविति । विस्मयः आश्चर्यमेव अर्णवः सागरस्तस्य विभावरीविभुं चन्द्र-
मसं वृद्धिकरम् महाश्चर्यवर्धनं विजयस्यार्जुनस्य विक्रमं पराक्रमं वीक्ष्य वीक्ष्य सादरं
दृष्ट्वा सा उर्वशी अपि नभसि अखिलाप्सरोगणैः सह उत्तमाङ्गं शिरः अकम्पयत्
अचालयत् । अत्याश्चर्यकरमर्जुनस्य युद्धपराक्रमं सादरं पर्यन्तीषु प्रशंसाद्योतनाय
निजशिरांसि चालयन्तीषु चाप्सरस्सु अर्जुनकृतापमानञ्जमितोर्वश्यपि निजं तं
भावं गोपयितुं स्वं शिरः कम्पितवतीत्यर्थः । रयोद्धतावृत्तम् । तादृग्द्वेषवरयोर्वश्यापि
शिरश्चालने कृते का कथाऽन्यशिरश्चालनस्येत्यर्यापत्तिरलङ्कारो व्यज्यते ॥ ५० ॥

आश्चर्यरूप समुद्रके लिये पूर्णिमास्वरूप—अतिविस्मयवर्धक—उस अर्जुनकृत युद्ध-
पराक्रमको देख-देखकर आकाशचारी अप्सरायें जो प्रशंसा प्रकट करनेके लिये अपने
सिर दिलाती थीं तब उर्वशी भी अपना सिर दिलाया करती थी, यद्यपि उर्वशी अर्जुनसे
अप्रसन्न थी क्योंकि उर्वशीकी रतिप्रार्थनाको अर्जुनने ठुकरा दिया था ॥ ५० ॥

वपुरस्त्रसात्कृतवतां सुभटानां वरणञ्जले विबुधवारवधूम्यः ।

कुसुमात्यये क्सिलयान्यपि दत्त्वा क्षुपतामवाप कुलिशायुधशास्त्री ॥५१॥

वपुरिति । वपुः निजं देहम् अस्त्रसात्कृतवतां पार्यप्रयुक्तशस्त्रेभ्यः समर्पितवताम्
तदस्त्रनिवृत्तगन्नाणां सुभटानां वीरयोधानां वरणञ्जले स्वयंवरणमाश्रयनिर्माणाय

विबुधवारवधूम्यः देववालाभ्यः कुसुमात्यये पुष्पसमाप्तौ सत्यां किसलयान्यपि स्वपल्लवान् अपि दत्त्वा प्रदाय कुलिगायुधशास्त्री इन्द्रस्य द्रुमः कल्पवृक्षः क्षुपताम् हस्वशास्त्रत्वम् अवाप । अर्जुनक्षतदेहेष्वसंख्येषु शूरेषु स्वर्गमागतेषु तान्वरीतुमिच्छन्तीभ्यो देववालाभ्यो वरणस्रङ्गनिर्माणाय पुष्पाणि समर्प्य तरुसमाप्तौ पत्राण्यपि प्रदाय च कल्पवृक्षो हस्वशास्त्री जायते स्मेति भावः । अत्र कल्पवृक्षस्य शाखा हस्वत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ५१ ॥

जिन लोगोंने अपने शरीरको अरुक्षत कर दिया ऐसे वीरोंको वरण करनेके लिये देववालयें फूल चाहती थीं कल्पवृक्षने अपने सारे फूल उन्हें दे दिये, फिर भी उनका प्रयोजन पूर्ण नहीं हुआ, क्योंकि वरणीय जनोंकी संख्या अधिक थी, तब कल्पवृक्षने फूलके अभावमें अपने पत्ते दिये, और पत्तोंको दे देनेके बाद कल्पवृक्ष टूँठ हो गया, हस्वशास्त्र बन गया ॥ ५१ ॥

बाह्योः प्रवृष्टकुसुमस्य ततो निलिम्पैः

प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयेन तस्य ।

निद्रायते स्म निखिलां पृतना रिपूणां

युद्धावतीर्णमपनेतुमिव श्रमं स्वम् ॥ ५२ ॥

बाह्योरिति । ततः तदनन्तरं निलिम्पैः देवैः बाह्योः करयोः प्रवृष्टकुसुमस्य कृत-पुष्पवर्षस्य तस्य अर्जुनस्य प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयेन प्रस्वापननामकास्त्र प्रभावेण रिपूणां कौरवाणां निखिला सकला अपि पृतना सेना युद्धावतीर्णं युद्धोद्भवं श्रमम् अपनेतुं विहातुम् इव निद्रायते स्म सुप्वाप । तदनन्तरं देवैर्भुजयोरमि-नन्दनार्थं कृतकुसुमवर्षस्य पार्थस्य प्रस्वापनास्त्रप्रभावेण कौरवाणां सकला सेना निद्रां प्राप, नन्ये सा युद्धोद्भवं श्रममपनयतीव, अन्योऽपि स्वीयं श्रममपनेतुं स्व-पिति, तद्वद्युद्धश्रमापनेतुं सेना सुप्वापेति भावः ॥ ५२ ॥

इसके बाद देवगणद्वारा पुष्पवृष्टि करके अभिनन्दित मुजशाली अर्जुन द्वारा प्रयुक्त प्रस्वापनास्त्रके प्रभावातिशयसे शत्रुओंकी सारी सेना सो गई, उसका वह सोना ऐसा लगता था मानों वह सेना युद्धजात थकावटको मिटानेके लिये सो रही है ॥ ५२ ॥

ततः स बीमत्सुः परिषत्समानीतवधूपरिभवानुरुपफलप्रदित्सयेव सारथिर्ना द्विषतामपहारितविविधपरिधानो गुरुप्रभृतिष्वमीषु दिवास्वापो मा भूदिति कृपया मन्यमान इव पुनरपि तदस्त्रं क्षुणादेव संजहार ॥

तत इति । ततः प्रस्वापनास्त्रप्रभावेण सर्वेषु शत्रुसैन्येषु निद्रितेषु सत्सु सः

१. 'पृतना निखिला' । २. 'ततो बीमत्सुः' । ३. 'निजवधू' । ४. 'विदिषां' ।
५. 'प्रभृतिषु दिवा' । इति पा० ।

वस्त्राणाम् रागेः पुञ्जस्तोपरि आन्व उपविश, सर्वथाऽऽत्मानं रथिनं प्रदर्शयेत्यर्थः ॥

हे राजकुमार उदर, अपने इन अस्तव्यस्त दुष्ट केशपाशको संनाल लीजिये, चेहर पर आँसूके बहनेसे ली लकीर ली बन गई वसे पौंड्र लीजिये, दरकस और धनुष अपने हाथमें रथिय, और रथके भीतर रखे गये दुर्योधनादिसे छीने गये कपटोंको डेरपर जाकर बैठ जाइये जिससे लोग आपकी रथी मनझ सकें ॥ ५८ ॥

वधान धैर्यं वद् वन्धुगोष्ठ्यामात्मानमेवारिजयस्य हेतुम् ।

मातुः पितुर्वा धुरि मन्त्रिणां वा मा तत्त्वगन्धं मम सूचयेति ॥ ५९ ॥

वधानेति । धैर्यं धीरभावम् वधान धारय, वन्धुगोष्ठ्याम् मित्रमण्डले आत्मानं स्वनम् एव विजयस्य हेतुम् प्रयोजकं वद् अभिवेहि मयैव रिपवो जिता इति स्थापयैत्यर्थः । मातुः जनन्याः सुदृग्जायाः पितुर्विराटस्य मन्त्रिणां सचिवानां वा नम बृहन्नलायाः तत्त्वगन्धं यथाप्यलेशं मा सूचय न प्रकाशय, कस्याप्यग्रे मद्रिपथकं सत्त्वं मा ब्रूहि, सर्वथेदं रहस्यमेवस्थापयेति भावः ॥ ५९ ॥

धैर्यं धारण लीजिये, अपने मित्राकी मण्डलीमें वहाँ कहा कीजिये कि मेरे ही कारण यह विजय हो सकी है, माता, पिता, अथवा मन्त्री, किसीके सामने इनारे तत्त्वव्यर्थ परिचय आदिकी चर्चा नन कीजिये, इन बातोंको विलक्षण गुप्त रखिये ॥ ५९ ॥

अथ तथेत्यभ्युपगम्य श्रुतजपट्टारुणितनेमिरेखैर्द्विपदात्प्राप्तिकालात्-
चक्रैरिव परिभ्रमद्भिचक्रैः संक्रोडता शताङ्गेन पथि गच्छन्नप्रेसरघोटै-
कुल्लुरपुटकुट्टनेत्रुटितधरणीतलोच्चलितरजोभाराक्रमणविनम्रीकृतपद्मणापि
कुल्लुरजैत्रोऽयमिति विस्मयवत्विस्तारितेन चक्षुषा बृहन्नलामप्यनाहत्य
मुहुर्मुहुरापिबद्धिः पौरैरनुगम्यमानोऽयमुत्तरो नलकूर्वरं इवालकां स्वां
नगरीं प्रविश्य परम्परोपमर्दनद्विगुणितवन्दिवादित्रघोषेण महता राजमा-
गंणोपलक्षितः पितुः सभामभिजगाम ॥

अथ तथेति । अथ अर्जुने एवमुक्तवति सति तथा यथा भवतोक्तं तथा करि-
ष्यामीति अभ्युपगम्य स्वीकृत्य जतजपट्टेन शोणितकर्दमेन अरुणिता रक्ततांग-
मिता नेमिरेखा चक्रान्तायाः—पट्टिका येषां तैस्तयोक्तैः द्विपतां शत्रूगाम् औत्पा-
तिकैः उत्पानकालमवैः अलातचक्रैः टल्मुकचक्रैः इव परिभ्रमद्भिः उपर्यधश्च
गच्छद्भिः चक्रैः रयाङ्गैः संक्रोडता चलता शताङ्गेन रथेन पथि गच्छन् अग्रे सरन्,
अप्रेसराणां पुरोगच्छतां घोटकानाम् अश्वानाम् नुरपुटकुट्टनेन शफाग्रप्रहारेण
त्रुटिता खण्डिता चूर्णीकृता या धरणी त्रिधिवी तस्याः तलात् टच्चलितैः उत्पतितैः

१. 'औत्पातिककालचक्रैः' । २. 'परिगच्छन्' । ३. 'गोवदा' । ४. 'भूत' ।

५. 'कुठमटवैत्रोऽयन्' । ६. 'शत्रोःस्त्रामिव स्वां पुरीम्' । ७. 'मागंन पितुः सभाम्' ।

रजोभारैः धूलिनिकरैः आक्रमणेन उपयारोहणेन विनम्रोक्तपद्मणा नतपद्मणा अपि 'कुरुकुलजैत्रः कौरवगणविजेताऽयम्' इति हेतोः विस्मयविस्फारितेन आश्चर्य-
त्रिकमितेन चक्षुषा नेत्रेण बृहन्नलाम् अग्रे स्थिताम् अपि अनादृत्य उपेक्ष्य सुहुमुहुः
भ्रूयो भ्रूयः आपिवद्भिः पर्यद्भिः पौरैः नगरवासिभिः अनुगम्यमानः अनुस्त्रियमाणः
अयम् उत्तरः विराटसुतः नलकूबरः कुवेरसुतोऽलकां तन्नामिकां नगरीं स्वामिव
नगरीं मात्स्यपुरं प्रविश्य परस्पोपमर्दनेन अन्योन्यमिलनेन द्विगुणिताः द्वैगुण्यं
प्राप्ताः वन्दिनां स्तुतिपाठकानां वादित्राणां वीणावेणुमृदङ्गादीनां घोषो यत्र तेन
तयोक्तेन महता विशालविस्तृतेन राज्यमार्गेण उपलक्षितः पितृविराटस्य सभाम्
आस्थानमण्डपम् अभिजगाम आगतः ॥

उत्तरने अर्जुनका कहना मान लिया, और शोणितसे रक्तवर्ण हो रहा है चक्रकेका
लौहवेष्टन जिनका ऐसे शत्रुओंके लिये औत्पातिक अलातचक्रके समान चक्रोंके बलपर
चलनेवाले रथपर मार्ग तय करते हुए—आगे चलनेवाले अश्वोंके खुरसे चूर्ण की गर्त
पृथ्वीसे उड़ती हुई धूलि द्वारा आक्रान्त होनेके कारण नतपद्म तथापि 'बही कौरवोंको
जीतनेवाला है' इस आश्चर्यसे विस्तृत नयनसे बृहन्नलाकी उपेक्षाकरके बारबार देखते
हुए नगरवासियोंसे अनुगम्यमान उत्तर राजकुमारने अपने पुरमें प्रवेश किया जैसे
कुवेरका बेटा नलकूबर अलकामें प्रवेश करता हो, उत्तरके स्वागतमें वन्दिगण अपने
अपने बाजे बना रहे थे, जो सभी मिलकर आवाजकी दुगुनी बना रहे थे, विशाल मार्गसे
आकर उत्तरने विराटसभामें पदार्पण किया ॥

तान्येव पुष्पाणि त एव धूपास्ते केतवस्ते मणितोरणाङ्कः ।

पुत्रस्य तस्यापि पुरोपचारा बभूवुरग्रे जयिनः पितुर्ये ॥ ६० ॥

तानीति । जयिनः दक्षिणभागे गोग्रहणे कृतविजयस्य पितुः विराटस्य अग्रे
प्रथमं सकाराय यानि पुष्पाणि माद्व्यानि, ये धूपाः, ये केतवः ध्वजाः, ये मणि-
मयाः रत्ननिर्मिताः तोरणाङ्काः पुरे विराटनगरे उपचाराः स्वागतसंभाराः बभूवुः,
जयिनः उत्तरभागे गोग्रहणे प्रसक्ते प्रातःविजयस्य पुत्रस्य उत्तरस्य तानि पुष्पाण्येव
पुष्पाणि त एव धूपाः, त एव केतवः, त एव च मणितोरणाङ्काः पुरोपचाराः बभूवुः ।
सायंकाले शत्रून् विजित्यागतस्य पितुः सकाराय ये उपचाराः मात्स्यधूपध्वजादयः
कृतास्त एव प्रातः पुत्रस्यापि विजये उपचारत्वेनोपयुज्यन्ते स्म, कालविलम्बा-
भावेन नवीनायोजनस्यानावश्यकत्वादिति भावः ॥ ६० ॥

सौंझको विराट नगरके दक्षिणभागमें गोधनापहरण करनेके लिये आये हुए सैन्यकी
जीतकर जब विगट वापस आये तब उनके स्वागतमें जो मात्स्य, धूप, पताका, तोरण
आदि सजाये गये थे, प्रातःकालमें उत्तर भागमें गोधनापहारी कौरवोंको परास्त करके
आये हुए पुत्र उत्तर कुमारके लिये भी उन्हीं मात्स्य, धूप, ध्वज, तोरणादिका उपयोग हुआ,

गया, युद्धमें मैंने अर्जुनके बिना कुछ नहीं किया, फिर विजयको आगे करके अपनी नगरी लौट आया, अर्जुनको आगे रखकर मैं लौट आया ॥ ६९ ॥

इति तादृशीं तस्य वचनचातुरीं निशाम्य दुरोदरविहारप्रहारवेदनामप्यविगणय्य तरलितेन शिरसा श्लाघमाने यतीन्द्रे वासरविरामशंसिनं यामशङ्करवमाकर्ण्य ययोचितं सभास्तारान्विसृज्य मेदिनीपतिर्भोदेन सुदेष्णाप्रासादमाससाद ॥

इति तादृशीमिति । इति एवं तादृशीम् उक्तप्रकारान् तस्य उत्तरस्य वचनचातुरीम् वाक्पटुताम् (शब्दैक्येपि वाच्यव्यङ्ग्यार्थभेदेन सत्यासत्ये वस्तुनी प्रकाशयन्तीम्) निशाम्य श्रुत्वा (यदोत्तरो युद्धाद्यिदृत्तस्तदा युधिष्ठिरो बृहन्नलापराक्रममेव प्रशंसितवान्, नोत्तरं, तस्य तादृशं धाष्टर्यमसहमानो विराटः पाशकेन युधिष्ठिरं शिरसि प्राहरदिति कथा) दुरोदरविहारप्रहारेण घृतक्रीडासमये विराटद्वारा शिरसि कृतेन पाशकप्रहारेण या वेदना पीडा ताम् अपि अविगणय्य अनाहत्य प्रहारश्चते शिरसि कम्पमाने पीडा वर्धिष्यत इति कष्टमपि विस्मृत्य तरलितेन चंचलीकृतेन शिरसा मस्तकेन यतीन्द्रे कङ्कसंन्यासिनि युधिष्ठिरे श्लाघमाने प्रशंसापरे सति (युधिष्ठिरोऽर्जुनपराक्रमस्यापकमुत्तरोक्तं वचनं कम्पमानेन शिरसा प्रशंसत्) वासरविरामशंसिनं दिवसावसानसूचकं यामशङ्करवं प्रहरान्तेषु क्रियमाणं शङ्खध्वनिम् आकर्ण्य ययोचितं समुचितक्रमेण सभास्तारान् सभासदृगणान् विसृज्य गमनायानुमन्य मेदिनीपतिर्विराटः भोदेन प्रसन्नभावेन सुदेष्णाप्रासादं राज्ञीभवनम् आससाद प्राप्तवान् ॥

इस प्रकार कहीं गई उत्तरकी बातें सुनकर घृतक्रीडा समयमें किये गये प्रहारके कष्टको भी भूलकर कङ्क संन्यासी युधिष्ठिरने सिर हिलाकरके उत्तरकी तारीफ की । उसी समय दिनकी समाप्तिकी सूचना देनेवाला प्रहरान्तमें होनेवाला घण्टानाद सुनकर ययोचित रीतिसे सभी समासदोंको विदा करके राजा विराट प्रसन्न मनसे सुदेष्णाके महलमें पहुँचे ॥

सुतावलोकनेन नरेन्द्रसुभ्रुवश्च्युताखिलाश्रुष्वपि सोदरात्ययात् ।

विलोचनाङ्गेष्वतिवृष्टिसंपदे विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ॥ ७० ॥

सुतावलोकनेति । सुतावलोकनेन पुत्रदर्शनेन नरेन्द्रसुभ्रुवः सुदेष्णायाः सोदरात्ययात्, सोदरभ्रातृणां कीचकानां विनाशात् च्युतानि गलितानि अखिलानि समस्तान्यश्रूणि वाष्पाणि येभ्यस्तादृशेषु अपि विलोचनाङ्गेषु नेत्ररूपशरीरावयवेषु अङ्गदेशेषु च विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ऋष्यशृङ्गमुनिवदाचरितम् । यथापूर्वमङ्गदेशे अबुद्धौ सत्याम् ऋष्यशृङ्गमुनेरागमनेनातिवृष्टिरासीत्तथैव भ्रातृमरणेऽति-

शाय्पातेन शुष्केऽपि सुदेष्णानेषु पुत्रदक्षिणेनानन्दाशुप्रवाहः प्रादुरासीदित्यर्थः ।
देवपत्नयोः सङ्गतोऽलङ्कारः ॥ ९० ॥

सुदेष्णा माई कौवकाँके मरुतेर हतना रोई थी कि वत्तके आँनु समाप्त हो गये थे,
तथापि पुत्रको देखनेपर वत्तके नेत्रोंमें आनन्दाशु निकल आये, जैसे अङ्गदेदनें जब
नूखा पढ़ा था, तब विमान्बक ऋषिके पुत्र ऋग्पञ्च मुनिको देखकर अतिवृष्टि हो आई
थी, पुत्रका देखत। सुदेष्णाकी कौलोरूप अङ्गोंके लिये विनाष्टक मुनिका आना बन गया ॥

अन्येद्युरात्मजमुत्सादमीषां यथार्थ्यमवगम्य चक्रितचक्रितः कुटुम्बेन
सह सचिवान्पुरस्कृत्य सभामागतो विराटो नामान्तरसंनिधानादिव हाय-
नमेकमनुपसर्पद्भिः स्वैः स्वैर्वैः प्रकृतिसापत्नेन सोदर्यजनेन समुपास्य-
मानस्य युधिष्ठिरस्य चरणलिनयोः पलितं भात्रुकेन मौलिना मरालयु-
वकेलिसुल्ललायांचकार ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः परस्मिन् वासरे आत्मजमुत्साद उत्तरकथनात् अमीषां
कङ्कवल्लवृहन्नजावाव्यङ्गोपाव्यवाजां याथार्थ्यम् वास्तविकपरिचयम् पाण्डव-
त्पोपस्कृतं क्रमशो युधिष्ठिरीमाहुर्जनकुलसहदेवत्वरूपम् अवगम्य विज्ञाय चक्रि-
तचक्रितः अतिविस्मितः कुटुम्बेन परिवारजनेन सह सचिवान् मन्त्रिणः पुरस्कृत्य
समीपे आदाय सभाम् आस्थानभवनम् आगतः आयातो विराटः नामान्तर-
सन्निधानात् कङ्कवल्लादिनामान्तरधारणात् इव हायनम् वर्णम् एकम् अनुप-
सर्पद्भिः परस्परमनिलद्भिः स्वैः स्वैर्वैः यथोचितस्वरूपैः मन्दर्यजनेन आत्-
वर्गेण समुपास्यमानस्य आराध्यमानस्य युधिष्ठिरस्य चरणलिनयोः पादकमलयोः
पलितं भात्रुकेन वार्धक्यवशात् श्वेतीनूतेन सितकेशेन मौलिना शिरसा मराल-
युवकेलिम् युवहंसव्यापारम् उल्ललायाञ्चकार धारयामास यथा युवा मरालः कमल-
समीपे विहरति तथैव स्वं श्वेतकेशं शिरो विराटो युधिष्ठिरस्य चरणयोर्न्यस्तवा-
सिति भावः । मरालः श्वेतो मौलिरपीति सुबोधं सादृश्यम् ॥

दूसरे दिन उत्तरके मुँहसे इन कङ्क, बल्ल, वृहन्नजा आदिका वार्धक्य परिचय प्राप्त
करके आश्चर्यित होकर अपने परिवारके और मन्त्रियोंके साथ विराट समास्थानमें आये,
नामान्तर ग्रहण करनेके कारण वर्ष दिन तक पङ्क दूसरेमें पूयक् रहकर आज अपने अपने
व्यार्थरूप वेषमें प्रकट हुए सोदर भाइयोंसे उगातित युधिष्ठिके चरण कमलोंपर जराश्वेन
अपने मत्तककी हंसयुवकीकी लीला धारण करवाया । जैसे हंसयुवा कमलपर लीला करता
है वैसे तरह विराटने अपने बुढ़ापेके कारण श्वेत मन्तकको युधिष्ठिके चरणोंपर डाल
दिया, श्वेतकेशमत्तक और श्वेत हंसकी तुलना है ॥

१. 'याथार्थ्यम्' । २. 'चक्रितम्' । ३. 'नेकैकमनुपसर्पद्भिः' । ४. 'प्रत्या
मन्तेन' । इति ५० ।

नव्यं गुरुं भुवि न मार्गितुमुत्तरायाः
 संरक्ष्य सूतमपि तादृशि संप्रहारे ।
 जन्मर्क्षजीवदिनयोगफलं च दातुं

कन्यासु वत्स ! कथमेत्य कुरुन्व्यजेष्टाः ॥ ६६ ॥

नव्यं गुणमिति । हे वत्स, उत्तरायाः तव स्वसुः नव्यं बृहद्यलातोन्म्यं गुरुं शिक्षकं न मार्गितुं न बन्धेययितुम्, कन्यासु उत्तराप्रवृत्तिवालिकासु जन्मर्क्षजीवदिनयोगफलं जनननक्षत्रेण सह बृहस्पतिवासरस्य योगे लभ्यं फलम् वक्ष्यमस्तिरूपम् च दातुं सम्पादयितुं सूतम् बृहद्यलाम् अपि संरक्ष्य प्रहारात् संरक्षितां कृत्वा संप्रहारं युद्धे पत्युः नागत्य कुरुन् दुर्योधनादीन् कथं व्यजेष्टाः जितवान् । आश्चर्यजनकोऽयं तव जयः तस्मिन् युद्धे बृहद्यलारूपसारथे रक्ष्यं यदि त्वया न कृतं स्यात्तदा सम्प्रति उत्तराया बन्धस्य गुरोरन्धेयणं कर्तव्यं स्यात्, कन्याप्रार्थितं वत्सं च त्वयाऽऽनीतं तदिदं युद्धजयरूपं महदाश्चर्यं कथं घटितमिति प्रश्नः जन्मर्क्षजीवदिनयोगे 'अन्वा भोजनमालस्यं विधावन्नं वराहना । मृत्युश्चेत्किमाजन्मर्क्षदिदिनयोगितः' इति ज्यौतिषशास्त्रानुसारेण वन्नलानः फलम् ॥ ६६ ॥

वत्स, यदि वत्स युद्धे तुन बृहद्यलाको नहीं बचावे तो वत्स उनसे उत्तराके लिये दूषता गुरु खोबना पढ़ा, वह नहीं करना पढ़ा, वत्स नक्षत्र और बृहस्पति दिनके योग द्वारा प्रान्यकल वक्त कन्याकोष्टे प्राप्त हो गया, तुनने वत्स युद्धमें जाकर खौरवाँ पर छिन्न प्रकारसे विजय पाई कि जारा दान बन गया ॥ ६६ ॥

इति प्रमोदचञ्चलेन पाणिना परामृश्य चरमाङ्गं पुनःपुनरनुयुञ्जानाय
 तावाय सौदेष्णोऽपि त्रपाप्रवाहामिमुत्स्रमवस्थातुमपारयन्निव विवर्लित-
 क्ववरो गिरमेवं विक्षापयामास,—

इति प्रमोदंदि । इति एवं प्रमोदचञ्चलेन हर्षातिशयवशात् कम्पमानेन पाणिना चरमाङ्गं तिरः परामृश्य स्पृष्ट्वा पुनः पुनः अनुयुञ्जानाय पृच्छते तावाय पित्रे सौदेष्णोऽपि मुदेष्णायाः पुत्रः उत्तरः अपि त्रपाप्रवाहामिमुत्स्रम्, लज्जाघारासमक्षम् अवस्थातुम् स्थातुम् अपारयन् अशक्नुवन् इव विवर्लितकन्वरः वक्त्रिकृतप्रीवः पुत्रं वक्ष्यमाणं लङ्घनां गिरं वाचम् आददौ उक्त्वान् ॥

इस प्रकार हर्षाधिकवशक बोलते हुए हाथसे तिर सहजात्रे हुए पित्रा विरत द्वारा चारचार पृष्ठे बानेन लज्जाप्रवाहके सामने उत्तरनेके अलस्यं ना होकर उत्तरने तिर हुकाकर इस प्रकारके उत्तरन करे ॥

रोदःप्रसारि ध्वनितं मया चक्रे धुरि द्विपाम् ।

यावान्मे वेगसंनहस्तावांस्तत्र प्रदर्शितः ॥ ६७ ॥

रोदनप्रतीति । मया उत्तरेण द्विषां हुरि शत्रूणामग्रतः रोदप्रसारि द्विवि
सुवि च व्याहं घ्नितं सिंहनादः मयेन रदितं वा चक्रे कृतम् । मे मन यावान्
वेगसंनहः पलायनशक्तिः पराक्रमप्रदर्शनसामर्थ्यं च तत्र युद्धे तावान् वेगसंनहः
वेगोनाक्रमनं पलायनं च कृजो मया विहितः । तदिह श्लेषद्वारा वस्तुवृत्तं स्वसामर्थ्यं
च प्रकटीकृतम्, एकं वाच्यम् अपरं व्यङ्ग्यम् ॥ ६७ ॥

मैत्रे इदुर्भोजे सानने अक्राश और छिथीपर कैल जानेवाला सिंहनाद किया, या
अनैद-रोदन किया, और युद्धमें वेगसे अक्रान्त करनेकी शक्ति थी, या वेगसे
भागनेकी शक्ति थी, स्वकी शक्ति मैंने प्रदर्शित की ॥ ६७ ॥

अहमेको रणे तस्मिन्नपरैरनुष्ठिताम् ।

रथिसारथिपत्तित्वे रचयामि स्म कर्तृताम् ॥ ६८ ॥

अहमेक इति । एकः सहायान्तरनिरपेक्षः अहम् उत्तरः अपरैः अन्यवीरैः जन-
सुष्ठितान् सामर्थ्याभावेन अकृतान्, रथित्वे स्थानवर्चित्वे सारथित्वे सूतभावे,
पत्तित्वे पदात्तित्वे च कर्तृतां रचयामि स्म विहितवान् । एक एवाहं दुष्करां रथितां
नारथ्यं पादातनैर्यथायं चानुष्ठितवानित्यर्थः । व्यङ्ग्यार्थस्तु अहमेक एव अपरैः
अनुष्ठितान् अनुष्ठितवान् अनाचरितान् पुरास्त्रिगमसमये रथितां युद्धे सारथितां
मयात्वलायनसमये पदातितां चावलम्बितवानिति भावः ॥ ६८ ॥

एक युद्धमें मैंने अकेले ही दूतों द्वारा अज्ञाप्य रथी सारथी तथा पदाति सेनाका
काम किया, मैं ही इस युद्धमें गाँवसे जानेके समय रथपर था, युद्धमें सारथिका कार्य
मैंने ही किया, और मयसे भागनेके समय मैं ही पैदल भागा, इस प्रकार मैंने वह कार्य
किया जिसे कोई बहादुर आदमी कभी नहीं कर सकता है ॥ ६८ ॥

देव ! किं बहुनाः—

अपार्यं कर्म मे नासीदाहवे यदरातिषु ।

पुरो विजयमौवाय पुनर्गां पुरीमिभाम् ॥ ६९ ॥

अपार्यमेति । देव, बहुना उक्तेन किं बहुकथनेन नास्ति फलमित्यर्थः, यत् यतः
साहवे युद्धे अरातिषु शत्रुषु विषये मे मन कर्म युद्धम् अपार्यं व्यर्थम् अर्जुनरहितं
च नासीत्, तस्मात् पुरः क्षेत्रे विजयम् जयम् लाभाय कृत्वा पुनः नृपः इनां
पुरीम् आगाम् लायात्, अर्जुनं पुरस्कृत्य गृहमागत इति च ॥ ६९ ॥

मशाराज, अधिक क्या कहा जाय, युद्धमें इनारा कर्म अर्जुनपर अपार्य व्यर्थ नहीं

बोचने अधिक समय हो लगा नहीं था वहाँ जानान सभी सजे सजावे ये ही, नवीन
आयोजनकी आवश्यकता नहीं प्रतीत हुई ॥ ६० ॥

तत्रावनीन्द्रः प्रगतं कुमारमस्यैष्ट्यैराद्रितनुत्रमाजौ ।

दोभ्यां द्विपद्वन्वनखेदमाग्न्यामपि प्रमोदाद्दृढमालिलिङ्ग ॥ ६१ ॥

उत्प्रेत्ति : तत्र नभायाम् अवनीन्द्रः राजा विराटः प्रगतं चरणानतं द्वयैः द्विविधै-
रत्नैः पूर्वं रोदनाद् वाप्यैः पश्चाच्च शत्रुशरक्षतेन रुधिरैः काजौ युद्धे कार्द्रवतनुत्रम्
विलसकवचम् कुमारम् उत्तरम् प्रमोदात् आनन्दवशात् द्विपद्वन्वनखेदमाग्न्याम्
शत्रुसुगमकृतज्याहारकवन्वनसञ्जातव्ययाम्याम् अपि दोभ्याम् बाहुभ्यां दृढम्
मालिलिङ्ग गतं परिपस्वजे । सनायामागत्य प्रगतं कुमारमुत्तरं पिता विराटः
सुगमकृतवन्वननिशान्यामपि बाहुभ्यां दृढमालिलिङ्गय पुत्रं समाजितवानिति भावः ॥

समाने आकर उत्तरने पिताको प्रगम किया, वस्त्रा वच पहले कान्ठे पाँछे शत्रु-
प्रहारवन्द रखे—इस प्रकार दोनों तरहके शस्त्रों गीला हो रहा था, ऐसे पुत्रको
पिता विराटने अपने बाहुओंसे गाढ़ालिङ्गन करके अपना प्रेम प्रदर्शित किया, यद्यपि
उत्के क्षणमें शत्रु सुगमं द्वारा दिये गये वन्वनसे व्यथा हो रही थी, फिर भी उन्होंने
उन हाथोंसे आलिङ्गन किया ही ॥ ६१ ॥

पार्योऽप्युपानीय रथस्य गर्भात्पार्श्वस्थितार्यैः पितुरुत्तरार्यै ।

प्रादुत्त पट्टांशुकमात्मसूनोः पाणिप्रहार्यं क्लिप्त मन्त्रवासः ॥ ६२ ॥

पार्योऽप्युपानीति । पार्यः अर्जुनः अपि रथस्य गर्भात् अन्यन्तरतः पट्टांशुकं कौरवै-
भ्योऽप्युपानीतं वस्त्रम् उपानीय आदाय आत्मसूनोः स्वसुतस्याभिमन्योः पाणि-
प्रहार्यं विवाहाय मन्त्रवासः कन्यानिश्चयकाले देयं वस्त्रविशेषमिव पितुः विराटस्य
पार्श्वस्थितार्यैः सनीपावस्थितार्यैः उत्तरार्यैः विराटपुत्र्यैः ददौ । कन्यानिश्चयकाले
शशुरः पितृपार्श्वस्थितार्यैः भाविस्तुपार्यैः वस्त्रादिकं ददातीति व्यवहारः, तदनुरो-
धेनैव पार्योऽपि रथाद्बलमानौयोत्तरार्यैः दत्तवान्यतो हि सा पार्यपुत्रस्याभिमन्योः
परिनेया भवितेति भावः ॥ ६२ ॥

अर्जुनने भी रथके भीतरसे ठे आकर शस्त्रों छीनकर लाया गया वस्त्र पिताके पार्श्वमें
नहीं हुई वरन्को दिया, ऐसा लगता था मानो पार्य अपने पुत्र अभिमन्युके विवाहके
दिने कन्यानिश्चयकालिक वस्त्र दे रहे हों ॥ ६२ ॥

आचेष्टमन्यमखिलं पटमानुद्रेष्मन्त्वपुराय स विभक्त्य ददौ कुमारः ।

सैरन्त्रये न तु मलीमसवाससेऽपि संधिन्त्व तां ददुपटप्रभवत्तन्नाम् ॥ ६३ ॥

आचेष्टमिति । सः कुमार उत्तरः अन्यम् अर्जुनेनोत्तरार्यैः दत्ताश्लिष्टम् अखिलं

सकलं पदं वस्त्रम् आसुदेष्णाम् सुदंष्णां नाम निजमातरमारम्य आचेदं दासंजन-
पर्यन्तं अन्तःपुराय समस्तान्तःपुरवासिलोकाय ददौ, (सैरन्धीं द्रौपदीं) तां
बहुपटप्रभवं मध्यमवलग्नं यस्यास्तां बहुवस्त्रोत्पत्तिस्थानमध्यभागाम् स्वमध्य-
भागाद्बहुं पदं सृष्टवतीं त्रिचिन्त्य विभाव्य मलीमसवाससे मलिनवस्त्रायै अपि
सैरन्ध्रये द्रौपद्यै तु न ददौ । अर्जुनेन उत्तरायै दत्ताद्वस्त्राङ्घ्रिन्नमखिलमपि वस्त्र-
मुत्तरः सुदेष्णामारम्य दासीपर्यन्तं सर्वेभ्योऽन्तःपुरस्थलोकेभ्यो वितीर्णवान्, परं
नानापटोत्पादकृतया प्रथितमध्यां तां विभाव्य मलिनं वासो वसानायै अपि न
ददौ । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६३ ॥

अर्जुन द्वारा उचाराको दिये गये वस्त्रके अतिरिक्त सभी वस्त्रोंको उत्तरने अन्तःपुरमें
सुदेष्णासे लेकर दासदासी तक बाँट दिया किन्तु मलिनवस्त्र पहनकर दिन बितानेवाली
द्रौपदीको उत्तरने वस्त्र नहीं दिया क्योंकि उत्तरने सोचा कि द्रौपदीका मध्यभाग—कटि-
प्रदेश तो खुद अगणित वस्त्र पैदा करता है इत्ते वस्त्र देना व्यर्थ है ॥ ६३ ॥

विनार्जुनं पाण्डुसुतान्समाजे विस्मित्य विस्मित्य विलोकमानम् ।

जिघ्रन्विराटश्चिकुरेषु सूनुं जगाद् विन्यस्य निजासनार्थे ॥ ६४ ॥

विनार्जुनमिति । समाजे सभायाम् अर्जुनं विना तद्भिन्नानित्यर्थः पाण्डुसुतान्
युधिष्ठिरभीमनकुलसहदेवान् अर्जुनोक्तवेषान्तरवर्त्तिन विस्मित्य विस्मित्य कदापि
पूर्वमदृष्टतया साश्चर्यं विलोकमानं पश्यन्तं सूनुं पुत्रम् विराटः निजासनार्थं विन्यस्य
उपवेश्य चिकुरेषु केशेषु जिघ्रन् एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ ६४ ॥

उस समामें अर्जुनके अतिरिक्त युधिष्ठिर भीम नकुल सहदेव रूप पाण्डवोंको आश्चर्यं
के साथ देखते हुए उत्तर कुमारको अपने आसनके अर्धभागमें बैठाकर उसके बालोंको
सूंधते हुए राजा विराटने उत्तरसे इस प्रकार कहा ॥ ६४ ॥

निपात्य पार्थान्कान्तारे निःसपत्रत्वमीयुषाम् ।

कण्ठेगह्वयसे वत्स ! कौरवाणां त्वमेककः ॥ ६५ ॥

निपात्येति । पार्थान् युधिष्ठिरादीन् कान्तारे वने निपात्य प्रेष्य धृतद्वारावनवासं
प्राप्य निःसपत्रत्वं शत्रुराहित्यम् ईयुषाम् प्राप्तवताम् कौरवाणां हे वत्स, पुत्र,
त्वम् एककः एक एव कण्ठे गह्वयसे गलविवररोधिकिण इवाचरसि, पार्थान् वने
प्राप्य शत्रुशून्यत्वमनुभवतां कौरवाणां त्वं केवलमतिभीषणः शत्रुर्जात इति भावः ॥

युधिष्ठिरप्रभृति कुन्तीपुत्रोंको वनमें भेजकर (धृत द्वारा वनवास प्रदानकर)
निःसपत्रताको—शत्रुशून्यत्वको प्राप्त करनेवाले कौरवोंके तुम एक मात्र कण्ठका काँट,
रह गये हो, तुमही उनके एक मात्र प्रबल दुश्मन रह गये हो ॥ ६५ ॥

तदा नुनोद् स्मितपाण्डुरिम्णा तपःसुतोऽक्षक्षतिहेतुमुग्रम् ।

महेन्द्रसूनोर्दृशि शोणिमानं मात्स्यस्य चित्तेऽपि च नीलिमानम् ॥७१॥

तदानुनोदेति । तदा विराटे चरणप्रणते सति तपःसुतो धर्मराजः स्मितपाण्डुरि-
म्णा हासस्य धवलतया अक्षक्षतिहेतुम् पाशप्रहारकृतव्रगहेतुकम् । (युधिष्ठिरस्य
मस्तके विराटेन पाशद्वाराप्रहारः कृतस्तत्कृतम्) महेन्द्रसूनोः अर्जुनस्य दृशिनेत्रे
शोणिमानं रक्तत्वम्, मात्स्यस्य विराटस्य चित्ते हृदये नीलिमानं भयान्धत्वरूपं
मालिन्यं नुनोद् दूरमपसारयामास । विराटे चरणप्रणते सति हसन् धर्मराजः
स्वमनो नीरागत्वम्यञ्जनेनार्जुनस्यकोपं विराटस्य भीतिकृतं मनोमालिन्यं च दूरी-
चकारेत्यर्थः ॥ अत्रार्जुनविराटाभ्यां धर्मराजस्मितधावत्येन तदन्तःप्रसादानुमा-
नादनुमानाऽलङ्कारः । पाण्डुरिम्णाऽर्जुननेत्ररक्तत्वविराटचित्तनीलिनोर्धावत्यप्रप-
णोवत्यातद्गुणश्रुतयोश्चाङ्गान्निभावसङ्करः ॥ ७१ ॥

विराटके चरणान्त होनेपर हासकी धवलता फैलाकर युधिष्ठिरन अर्जुननेत्रोंमें
वर्तमान विराट द्वारा युधिष्ठिरके मस्तकपर पाशके द्वारा किये गये प्रहारसे उत्पन्न
बोपजन्य लाली तथा विराटके हृदयमें अवस्थित भीतिजन्य कालिमाको दूर कर दिया ।
युधिष्ठिरकी ईर्ष्यासे उनके हृदयकी प्रसन्नताका अनुमान करके अर्जुनने अपना कोप तथा
विराटने भय त्याग कर दिया ॥ ७१ ॥

मात्स्यस्ततः प्रमुदितो महितेऽह्नि कन्यां शौरौ समेयुपि सहाखिलबन्धुवर्गैः ।

मृद्धीं शिरीषकुसुमादपि पार्थसूनोः सीमाशिलामतनुत प्रथमाश्रमस्य ॥७२॥

मात्स्य इति । ततः तदनन्तरं प्रमुदितो युधिष्ठिरप्रसादज्ञानेन हृष्टः मात्स्यो
मात्स्यदेशाधिपतिर्विराटः महिते चन्द्रतारादिगुणसम्पदुपेतेऽह्नि क्वचनवासरे अखि-
लबन्धुवर्गैः समस्तबान्धवैः सह शौरौ श्रीकृष्णे समेयुपि समायाते सति शिरीषकुसु-
मात् शिरीषपुष्पापेक्षयापि मृद्धीं सुकुमारीं कन्यां स्वां दुहीतरसुत्तराम् । पार्थसूनोः
अभिमन्युनाम्नोऽर्जुनसुतस्य प्रथमाश्रमस्य ब्रह्मचर्यस्य सीमाशिलाम् अवसानसूच-
कद्वपदम् अतनुत, विवाहावधितया ब्रह्मचर्यस्याभिमन्यवे विराटेन कन्यादानं क्रिय-
माणं ब्रह्मचर्याश्रमसमापनशिलाभावेन वर्ण्यते, अभिमन्यवे पत्नीरूपेण विराटः स्वां
कन्यां दत्तवानिति भावः । अत्र पत्नीत्वस्य ब्रह्मचर्याश्रमसमाप्तिशिलात्वेन निवेद-
नात् पर्यायोक्तमलङ्कारः ॥ ७२ ॥

इसके बाद शुभ समयमें बन्धुबान्धवोंके साथ श्रीकृष्णके आ जानेपर योग्य के लाभसे
प्रसन्न राजा विराटने शिरीष पुष्पसे भी अधिक सुकुमारी अपनी कन्या उत्तराकी अर्जुनके
पुत्र अभिमन्युकी ब्रह्मचर्यावस्थाकी अवसान सीमा-शिला बनाया, अभिमन्युकी स्त्रीरूपमें
उत्तरा नामक अपनी सुकुमारी कन्या दी ॥ ७२ ॥

तथोपचारं विदधे सुदेष्णाजानिः स पार्थेयु समाधवेयु ।

तमेव गान्धारपतिं यथा ते जानीयुरत्यन्तकृतोपकारम् ॥ ७३ ॥

तथोपचारमिति । सः सुदेष्णा जाया यस्य स सुदेष्णाजानिः विराटः समाधवेषु कृष्णसहितेषु पार्थेषु युधिष्ठिरादिषु तथा तादृशम् उपचारं स्वागतसंभारं चक्रे, यथा ते पार्थाः गान्धारपतिं शकुनिम् अत्यन्तकृतोपकारम् वनवासप्रदापनविधयात्यन्तमुपकर्तारम् (वनवासे जात एवं विराटेन संबन्धः स्थापितोमी उपचाराश्च प्राप्ताः, तेन शकुनिरूपकारमेव कृतवानिति) एव जानीयुः भवगच्छेयुः । शकुन्यपकारस्य गुणत्वेन वर्णनाहलेदो नामाऽलङ्कारः ॥ ७३ ॥

सुदेष्णापति राजा विराटने माधवके साथ पाण्डवोंका देसा स्वागत-सत्कार किया कि पाण्डवगण शकुनिको अत्यन्त उपकारकर्ता मानने लगे, यदि शकुनिने जुएमें हराकर राज्यच्युत नहीं किया होता तो आज देसा सत्कार कैसे मिलता ? देसा सौचकर पाण्डवों ने शकुनिको उपकर्ता ही स्थिर किया ॥ ७३ ॥

अथोल्लास्य कुरुनेतान्हरिर्मात्स्यपुराद्ययौ ।

मन्दारप्रमुखान्कल्पान्वसन्त इव नन्दनात् ॥ ७४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते सप्तमः स्तवकः ।

अथोल्लास्येति । अथ विराटकृतस्वागतसत्कारग्रहणानन्तरं हरिः श्रीकृष्णः एतान् पाण्डवान् उल्लास्य पुत्रविवाहे सम्मिलनेन बान्धवत्वज्ञापनात्संतोष्य मन्दारप्रमुखान् मन्दारप्रभृतीन् कल्पान् सुरदुमान् उल्लास्य विकास्य वसन्तः मधुमालो नन्दनात् हृन्द्रकाननात् इव मात्स्यपुरात् विराटनगरात् ययौ प्रस्थितः । यथा सुरतरुन् विकास्य वसन्तो नन्दनवनात् प्रतिपद्येत तथा श्रीकृष्णः पाण्डवांस्तोषयित्वा मात्स्यपुराद्यस्थितवानित्युपमाऽलङ्कारः ॥ ७४ ॥

इस प्रकार विराट के स्वागतको स्वीकार करके श्रीकृष्ण विराट नगरसे चले गये, जैसे मन्दार आदि देववृक्षोंको विकसित करके वसन्त नन्दन वनसे चला जाता है ॥ ७४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारते 'प्रकाशे'

सप्तमस्तवक'प्रकाशः' ॥

अष्टमः स्तवकः

तावत्प्राग्भुसुतेन कौतुकवता कर्तुं प्रक्रीडाङ्गणे
 ज्यानेकां युधि नर्वकीं मुजनुवि स्थास्तुं चिरस्यापरात् ।
 आहूताः शिविपा विराटनगरी सैन्यद्विपैरुन्मदैः
 प्रावृद्ध्वासरसंचया इव धनैः प्रापुर्नद्वादेस्वटीम् ॥ १ ॥

अत्रेति । तावत् कौतुकवतये प्रक्रीडाङ्गणे हस्ताप्रनागविदोरे पुकां ज्यां धनुषः
 प्रयुक्तां युधि नर्वकीं युद्धेने नमनपागनोदादिक्मंगा वपटां कर्तुं तथा अपरां
 द्विपयां ज्यां युधिर्वा मुजनुवि बाहुदने स्थाने चिरस्य ग्रहोः कालस्य ह्ये स्थास्तुं
 स्थिरां च कर्तुं कौतुकवता उक्कन्डाशातिना प्राग्भुसुतेन धर्मराजेन आहूताः दूवा-
 दिद्वारा आकारिताः शिविपाः ते ते राजानः उन्मदैः नदुत्साविनिः सैन्यद्विपैः सेना-
 गणैः प्रावृद्ध्वासरसञ्चयाः वर्षर्षुदिवससमुद्रयाः धनैः नैवैः अदेस्वटीम् पर्वतमुवन
 इव प्रापुः प्राप्तवन्तः । यथा नैवदिवसा नैवैः सह पर्वतमुवनागच्छन्ति तथैव युद्धेन
 मुवनवर्षानां कर्तुं युधिद्विपैराहूता राजानः नदुर्गत्रैः सह विराटनगरिनागमश्रिति
 नावः । 'प्रक्रीडः कृपरादवः' इति दाहवयवपर्यायेष्वनरः, 'ज्या नैर्वानाहृन्मिधु'
 इति विश्वः, उपनाञ्जहारः, शाङ्खलविक्रीडितं वृचन् ॥ १ ॥

उक्त समय कल्पे हाथके कामे धनुषकी नलकात्रे युद्धे ननानेको वया इयने
 युष्कीला स्थाने निवास करानेके त्रिपे उक्कन्डव युधिद्विरे द्वारा इत्ये गदे सदाग
 नदवःके हाथिपो पर चकिर विराटकी नगरीने उपारे वैडे वरकटके दिन नेडेके सा
 पर्वतनर वपारडे है ॥ १ ॥

सेनानां यावतीः पार्यो युद्धायाश्चौहिणीर्द्वौ ।

वार्ध्वपृथ्वमृभित्वावतीरविकाः पुनः ॥ २ ॥

सेनाभित्तिः । पार्यो युधिद्विः युद्धाय युद्धं कर्तुं यावतीः पल्लव्याकाः सेनानां
 पादावरप्यादीनां सैनिकानाम् अशौहिणीः द्वौ संगृहीतवान् धारैराष्ट्र दुर्पोषतः
 पुनः चतुश्चिः अविकाः तावतीः अशौहिणीः द्वौ । युधिद्विः सताशौहिणास्तथा
 दुर्पोषत एकादशशौहिणीः सेनाः संगृहीतवादिपि परमार्यः ॥ २ ॥

युधिद्विने युद्धे त्रिपे विटकी सेनाको अशौहिणीको इच्छो को, दुर्पोषतने चतु
 चार अशौहिणी अविड सेना इच्छो को, युधिद्विरी सेनाको संख्या सात्र अशौहिणी
 तथा दुर्पोषतको सेनाको संख्या चतु चार अशौहिणी अविड—अपां न्दारइ अशौहिणी
 यो ॥ २ ॥

उत्ताप्यवृचान्मुवाच शल्यं पार्यस्त्वतो भानुसुवस्य युद्धे ।

लाक्षेपवाचा हृद्यं विवक्षन्नवर्यवामाचर भानुलेति ॥ ३ ॥

उक्ताध्ववृत्तान्तमिति । ततः उभयोः सेनासंग्रहानन्तरम् पार्थः धर्मराजः उक्ता-
ध्ववृत्तान्तम् मार्गवृत्तं कथितवन्तम् शल्यं नाम माद्रीभ्रातरं युद्धे भाविनि रणे—
मातुल, आक्षेपवाचा धिक्कारवचसा भानुसुतस्य कर्णस्य हृदय मर्मं वितघ्नन् भिन्दन्
अन्वर्थतां अर्थानुसारिनामत्वम् आचर इति उवाच, युद्धाय निमग्न्यमाणः पथ्या-
गच्छन् शल्यो नाम माद्रीभ्राता दुर्योधनेन सङ्गतः सन् दुर्योधनस्य सहायतां
कर्तुं प्रतिज्ञातवानिति मार्गवृत्तं कथितवते शल्याय युधिष्ठिर उक्त्वान् यत् हे
मातुल, त्वम् यथाप्रतिज्ञं दुर्योधनस्य सहायतां कुरुष्व मम न तत्र किञ्चित् कथनीयं
परं कर्णस्य हृदयं कटुवाग्भिर्विभिन्दन् सन् त्वं शल्यं प्रमापय, शल्यं भेदनाय
भवति, त्वमपि कटुवाचा कर्णस्य मर्मं भित्त्वा निजं नाम सार्यकीकुरुष्वेति भावः ।
'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना' इति अमरः ॥ ३ ॥

जब दोनोंने सेनाएँ एकट्ठी कर लीं तब युद्धमें दुर्योधन की सहायता करनेकी प्रतिज्ञा
करनेवाले माद्रीभ्राता शल्यसे धर्मराजने कहा कि मामा ! आप युद्धके समय निन्दावाचक
शङ्कुसे कर्णका हृदय विक्षत करते हुए अपने नामकी अन्वर्थ करें। शल्य—एक आक्षेप-
विशेष—का कार्य होता है किसी स्थानको क्षत विक्षत करना ॥ ३ ॥

अथ भागिनेयेषु वत्सलतया सत्यसंगरस्तथेति प्रतिश्रुत्य—

अथेति । अथ युधिष्ठिरे तथा कथयति सति भागिनेयेषु भगिनीपुत्रेषु युधिष्ठिरा-
दिषु वत्सलतया प्रेम्णा सत्यसंगरः अवितयव्याहारी शल्यः तथा—दुर्योधनपक्ष-
गतोऽप्यहं कर्णस्य हृदयं कटुवाग्भिर्मत्स्यामि इति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय दुर्योधना-
न्तिकं यथाविति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ।

युधिष्ठिरके वत्स तरह कहनेपर भागिनेयोंपर प्रेम रखनेवाले शल्यने कटुवचनों
द्वारा कर्णके हृदयका भेदन करना स्वीकार कर लिया, फिर वह दुर्योधनके समीप गया ॥

भद्राय तव मां विद्धि निद्रामुचमिति ब्रुवन् ।

भद्राधिपो ययौ पार्थात्स द्राग्दुर्योधनान्तिकम् ॥ ४ ॥

भद्रायेति । हे पार्थ युधिष्ठिर त्वं तव भद्राय त्वत्कल्याणाय मां शल्यं निद्रामुचं
प्रदा जागरूकम् विद्धि जानीहि इति एवं ब्रुवन् अभिदधानः भद्राधिपः शल्यः द्राक्
शीघ्रं पार्थात् युधिष्ठिरसमीपात् दुर्योधनान्तिकं दुर्योधनसमीपं ययौ गतवान् ।
लाटानुप्रासः स्फुटः ॥ ४ ॥

हे धर्मराज, आप मुझे सदा अपनी भलाई करनेके लिये जागरूक समझियेगा, ऐसा
कहकर भद्राधिप शल्य युधिष्ठिरके पाससे चलकर दुर्योधनके पास गया ॥ ४ ॥

तदन्तरम्,—

साधाय युद्धे सरसीरुहाक्षं वरीतुकामस्य बलारिसूनुः ।

१. 'भागिनेयवत्सलतया' । २. 'ततः' । ३. 'कामो बलवैरिसूनुः' । इति पा० ।

अजातशत्रोर्वतंसयनां तुङ्गध्वजां द्वारवतीमयासीत् ॥ ५ ॥

साहाय्येति । तदनन्तरं शल्ये कृतकर्णकटुनापणप्रतिज्ञे गते सति चलारिसुतुः इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः सरसीरुहाक्षं कमलनयनं श्रीकृष्णं युद्धे साहाय्य सहायतायै वरीतु-
कामस्य स्वपत्नगतं चिकीर्षोः अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य गाम् वाचन् आज्ञाम् अवतंसयन् शिरसो भूषणतां प्रापयन् शिरसा विभ्राणः सन् तुङ्गध्वजां प्रोन्नत-
पताकां द्वारवतीं नाम कृष्णपुरमयासीत् । कृष्णं युद्धे सहायकत्वया वरीतुं युधि-
ष्ठिरेणाज्ञप्तोऽर्जुनो द्वारकां प्रतस्थे इति भावः ॥ ५ ॥

दृक्चक्रे चले जनेपर युधिष्ठिरने अर्जुनसे कहा कि वे द्वारका वाचर श्रीकृष्णको युद्धमें सहायक बनने को कहें, उनकी इस व्यादाको मस्तकालङ्कार बनाकर शिरपर रखकर अर्जुनने ऊँची पताकासे युद्ध द्वारकापुरीके लिये प्रस्थान किया ॥ ५ ॥

तत्र चिरदृष्टस्य कुरुकुञ्जरस्य कुञ्जरकुमारकोमलचक्रमविलासस्य तस्य विलोकनाय वीथीषु जनाः संधीवमूढुः ।

नवेति । तत्र द्वारकापुर्यान् चिरदृष्टस्य वहोः कालाद्रुचोदितस्य कुरुकुञ्जरस्य कुक्ष्रेष्ठस्यार्जुनस्य कुञ्जरकुमारो गजयुवा तस्येव कोमलः अनुद्भिन्नः चक्रमविलासो गतिविलासस्य तयोक्तस्य गजकुमारमन्दगतैः तस्यार्जुनस्य विलोकनाय दर्शनाय जनाः द्वारकापुरवासिलोकाः वीथीषु नगरमार्गेषु सङ्घीवमूढुः समवेता यमूढुः ॥

द्वारकापुरीमें बहुत दिनोंके बाद देखे गये, कुरुवंशमदीय तथा गजकुमारकी तरह मन्दगतिसे चढनेवाले दस अर्जुनको देखनेके लिये गलियोंमें लोग इकट्ठे हो गये ॥

हेतुं सुमद्राहरणे तदीयां यतित्वशुद्धिं हृदि कुर्वतीनाम् ।

गवाक्षमार्गैः कृतवीक्षणानां स्त्रीणां मुखेन्द्रोः स्मितचन्द्रिकाभूत् ॥ ६ ॥

हेतुमिति । सुमद्राहरणे हेतुं कारणतया गृहीतां तदीयात् अर्जुनसम्बन्धिनीं यतित्वशुद्धिं परिव्राजकनैर्मर्ष्यं (विपरीतलक्षणया) कपट्यतितां हृदि कुर्वतीनां विभावयताम् गवाक्षमार्गैः गवाक्षजालैः कृतवीक्षणानां पार्थं पर्यन्तीनां स्त्रीणां द्वारकापुरवनितानां मुखेन्द्रोः चन्द्रसदृशात् मुखात् स्मितचन्द्रिका हासरूपा कौमुदी अभूत् प्रकटीवभूव, अयमेवार्जुनोऽस्ती यः कपट्यतित्वमास्थाय सुमद्रामहरत् इति मनसि विभावयन्त्यः गवाक्षमार्गोर्जुनं पर्यन्त्यश्च द्वारकापुरनार्यः सहासमुखा अजायन्तेति भावः । अत्रार्जुनसन्न्यासस्मरणतद्वलोकनयोः स्मितहेतुतयोपादानात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः, 'स्मितचन्द्रिका' 'मुखेन्द्रो'रिति परम्परितरूपकेण सङ्घीर्यते ॥

कपटसंन्यासी बनकर अर्जुनसे सुमद्राका हरण किया था, अर्जुनका कपटसंन्यास

१. 'चिरदृष्टस्य कुञ्जरकुमार' ।

२. 'वीथीवीथीषु'; 'वीथीषु वीथीषु' ।

३. 'इद्विन्द' । इति ५० ।

कुम्भद्राके हरगन्धा कारण बना था, इस बातको याद करनेवाली तथा खिड़कियोंसे अर्जुनको देखती हुई द्वारकापुरवासिनी रमणियोंके मुखरूप चन्द्रमाते हातरूप चन्द्रिका प्रकट होने लगी-सर्वां लिखां मुक्कुराने लगीं ॥ ६ ॥

दौवारिकैस्त्वत्र स दत्तमार्गो निद्रायमाणस्य निकेतमध्ये ।

शौरैरुपायाच्चरणोपधानं तत्स्यन्दिस्निधुच्युतकूर्मशोभम् ॥ ७ ॥

दौवारिकैरिति । तत्र तस्मिन्समये दौवारिकैः द्वारपालैः दत्तमार्गः अन्तःप्रवेष्टु-
मनुमतः सः अर्जुन निकेतमध्ये शयनकक्षमध्यभागे निद्रायमाणस्य स्वपतः शौरैः
श्रीकृष्णस्य चरणोपधानं पादस्थाने स्थायिनमुपवहं तस्यन्दी भगवत्पादप्रवाही
स्निधुर्नदी गङ्गा ततः च्युतस्य निर्गत्यागतस्य कूर्मस्य कमठस्य शोभेव शोभा यस्य
तत् तथोक्तं गङ्गाप्रवाहनर्गतकूर्मसदृशं भगवच्चरणोपधानम् उपायात् उपगतः,
अर्जुनः शयानस्य भगवतः पाददेशे गत्वोपविष्टः भगवतः पादयोरधोवर्त्तमान-
मुपधानं गङ्गानिर्गतकूर्मसदृशं स्वच्छवर्तुलं प्रतीयते स्मेति भावः । उषेहाऽल-
ङ्कारः ॥ ७ ॥

दौवारिकों द्वारा मार्ग दिखलाये जानेपर अर्जुन^१ उस शयनकक्षके भीतर पहुँचे जहाँपर
भगवान् सोये हुए थे, वनके पैरोंके नीचे रखे हुए तक्रियेके पास जाकर अर्जुन बैठ गये,
वह गोल तथा स्वच्छ तक्रिया रस्ता लगता था मानो भगवान्के चरणोंसे निकली गङ्गा-
नदीका एक कछुआ चिकलकर यहाँ आ गया हो, 'दिष्णोः पादप्रन्तासि' के अनुसार
गङ्गा भगवान्के चरणसे निकली नदी कहाँ जाती है ॥ ७ ॥

यस्याधिमौलिसविधे प्रथमं समेत्य तिष्ठन्कुरुद्वहसुतो युधि साह्यमर्थी ।

रेजे परीक्षितुमिवोत्सुकतां दधानस्तत्कुन्तले निजमनस्यपि वक्रिमाणम् ॥ ८ ॥

यत्वेति । युधि भाविति संग्रामे साह्यं साहायकम् अर्थी याचिष्यमाणः (अतश्च)
प्रथमम् अर्जुनागमनात् पूर्वम् एव समेत्य यस्य श्रीकृष्णस्य अधिमौलिसविधम्
शिरोदेशसमीपे तिष्ठन् उपविष्टः कुरुद्वहसुतोः कुरुराजपुत्रो दुर्योधनः निजे मनसि
हृदये तस्य श्रीकृष्णस्य कुन्तले कचेऽपि (द्वयोः) वक्रिमाणं कौटिल्यं परीक्षितुं
कतमदधिकमिति ज्ञातुम् उत्सुकताम् औत्कण्ठ्यं दधान इव रेजे यभौ । अयमे-
तद्दाशयः—अर्जुनागमनात्पूर्वमेव दुर्योधनः कृष्णं युद्धे साहायकं याचितुमागत्य
तच्छिरोभागे स्थितः, तत्र स्थितोऽर्जुनं भगवत्कचकौटिल्यस्वमनःकौटिल्ययो-
स्तारतम्यं परीक्षितुकाम इव प्रतीयतेस्मेति । उषेहाऽलङ्कारः । 'साह्यम्' इत्यत्र
कृद्योगे प्राप्ता पद्ये 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्षयोः' इति निषिद्धा ॥ ८ ॥

अर्जुनके जानेसे पहिले ही दुर्योधन युद्धमें सहायता मांगनेके लिये श्रीकृष्णके पास

गया, और वह भगवान्‌के शिरके पास जाकर बैठ गया, वहाँपर बैठा हुआ दुर्योधन देखा लगा था मानो वह भगवान्‌के केशमें और अपने हृदयमें वर्चमान कुटिलताके तारतम्य की परीक्षा करनेके लिये उत्सुक हो ॥ ८ ॥

निमीलनालिङ्गितनेत्रयुग्मो निष्पन्ददेहो नितरां बभौ यः ।

स्वध्यानशैलीसुखमास्थितानां तपस्विनां सङ्गमिवानुकुर्वन् ॥ ९ ॥

निमीलनेति । निमीलनेन मुद्रणेन आलिङ्गितं युक्तं नेत्रयुग्मं लोचनयुगलं यस्य स तथोक्तः मुद्रितनयनद्वयः, नितरां सातिशयं निष्पन्ददेहो निश्चलकायः यः भगवान् स्वध्यानशैलीसुखम् भगवदध्यानपरम्पराप्रभवम् (विगलितवेद्यान्तरं विश्वविलक्षणं) सुखम् ब्रह्मानन्दम् आस्थितानां प्राप्तानां तपस्विनां योगरतानाम् सङ्गम् समुदायम् अनुकुर्वन् अनुहरन् इव बभौ । मुद्रितलोचनो निश्चलकायश्च यो भगवात् स्वध्यानजन्यं ब्रह्मानन्दमागतानां योगिनां वृन्दमनुहरतिव प्रतीयते, योगिनो ध्यानमग्नतादशायां निमीलितनयना निश्चलवपुषश्च भवन्तीति भावः । अनुकुर्वन्निवेत्युपेक्षाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

दोनो आँखें मूढ़े तथा निश्चलदेह भगवान् उक्त शयनावस्थामें ऐसे प्रतीत होते थे मानो वे भगवान्‌की ध्यानपरम्परामें लब्ध ब्रह्मानन्द सुखको प्राप्त करनेवाले योगियोंका अनुकरण कर रहे हों । योगी लोगोंको भी जब ध्यानमें ब्रह्मास्वाद होने लगता है तब उनकी आँखें मुँदी तथा देह निश्चल रहती है, भगवान् सो रहे थे अतः उनकी आँखें मुँदी तथा देह स्थिर थी ॥ ९ ॥

देवीकुचाद्विरुचं घुसृणोः क्लृप्तः सक्तः कपोलफलके मकरो यदीये ।

स्वाङ्घ्रज्वजारिजयिने विजयाय सिद्धिं विश्राणयेति निगदन्निव कर्णमूले ॥१०॥

देवीकुचादिनि । घुसृणोः काशमीरजेन कुङ्कुमेन क्लृप्तः रचितः देव्याः रुक्मिण्याः कुचात् स्तनात् यदीये यस्य कृष्णस्य कपोलफलके कपोलदेशे सक्तः लग्नः मकरः मकराकृतिलेखः—स्वाङ्घ्रजः मकरचिह्नितध्वजः कामः तत्पारिः शिवः तस्य जयिने विजेत्रे विजयाय सिद्धिं मनोरथसाफल्यं विश्राणय देहि इति कर्णमूले कर्णप्रान्ते निगदन् इव विरुचं रेजे । रुक्मिणी स्वस्तनयोः कुङ्कुमेन मकराकृतिं रेखां लिखितवती, स्तनौ मुग्धतः कृष्णस्य कपोले सा मकराकृतिरेखा लग्ना, सा रेखा मकरः, स च कन्दर्पस्य शत्रोः शिवस्य जयिनेऽर्जुनाय सिद्धिं देहीति भगवतः कर्णे कथयन्निव रुचं इत्यर्थः । उपेक्षाऽलङ्कारः ॥ १० ॥

देवी रुक्मिणीने अपने स्तनोंपर मकराकृति रेखा लिखी थी, श्रीकृष्णने जब रुक्मिणी के स्तन चूमे, तब वह मकराकृति रेखा उनके कपोलमें जा लगी, वह मकराकृति रेखा—

मकर देसा लगता था, मानो भगवान् के कानमें कह रहा हो कि कृपा करके आप मकर ध्वजके शत्रु शिवके विजेता अर्जुनको उसके मनोरथका साफल्य प्रदान करें, मकर मकरध्वजका अङ्ग है, वह अपने मालिक कामदेवके शत्रु शिवके विषयमें द्वेष रखता है, अतः उसके विजयी अर्जुनके लिये उसके हृदयमें पक्षपात है ॥ १० ॥

पाश्चात्यपाथोनिधिपार्श्वभागे सम्पूर्णं कुक्षिं सलिलस्य पूरैः ।

सजातियूयाच्च्युतिमाश्रितस्य क्रमं दधौ यो घनशावकस्य ॥ ११ ॥

पाश्चात्येति । यः श्रीकृष्णः पाश्चात्यपाथोनिधिपार्श्वभागे पश्चिमसागरैकदेशे सलिलस्य पूरैः जलराशिभिः कुक्षिं सम्पूर्णं उदरं पूरयित्वा सजातियूयात् स्वसमान-जानीयमेववृन्दात् च्युतिमाश्रित्य पश्चाद्भूत्वा स्थितस्य घनशावकस्य मेघवालस्य (स्वल्पकायस्य मेघस्य) क्रमं सादरयं दधौ धारयामास । पश्चिमसमुद्रे जलमादातु-मायातेषु मेघेषु कश्चन मेघवालकः पीतप्रचुरपानीयतया धावितुमशक्तः पश्चात्स्थितः, स ह्यव श्यामतनुः श्रीकृष्णः प्रतीयतेस्मेत्यर्थः, द्वारकायाः पश्चिमसागरतटस्थतया पाश्चात्येति विशेषणम्, अत्राप्युच्येत्सा स्फुटा ॥ ११ ॥

जो भगवान् पश्चिमसमुद्रके किनारे पयोरशिते अपना पेट भरकर अपने सजातीय मेघवृन्दसे अलग छूटे हुए बालमेघकी तरह प्रतीत होते थे, वे श्यामलशरीर भगवान् श्रीकृष्ण ऐसे लगते थे, मानो बहुतसे मेघ पानी पीने समुद्रके किनारे आये, उनमेंसे एक बच्चा मेघ भरपेट पानी पीनेके कारण जाते समय अन्य मेघोंके साथ नहीं दौड़ सका, पीछे छूट गया वही बालमेघ ही ॥ ११ ॥

ततः प्रबुद्धेन तेन देवेन तयोः क्रमेण प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्यां कृत्यसाम्यं हृदि कृत्य रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां नवकोटिसंख्यावतां गोपकुमाराणां कदम्बेन केनचिदंशेन केवलसन्निधानेन स्वेनापि केनचिदंशेन परिपूरितं घनमनोरथौ सुयोधनघनजयौ स्वावासकटकमुवमासेदतुः ॥

इति । ततः उभयोरागमनानन्तरं प्रबुद्धेन त्यक्तनिद्रेण तेन देवेन भगवता श्रीकृष्णेन तयोः सुयोधनार्जुनयोः प्रथमागमनदर्शनाभ्याम् सुयोधनस्य प्रथमागमनं, पाददेशे स्थित्या अर्जुनस्य प्रथमं दर्शनं च ताभ्याम्, कृत्यसाम्यं सहाय्यतारूपे कर्त्तव्ये तुल्यतां हृदि कृत्य विभाव्य—रणाङ्गणे गृहीतहेतीनां एतायुधानां नवकोटिसंख्यावतां गोपकुमाराणां कदम्बेन राशिना 'नारायणी सेना' इति प्रथितेन केनचिदंशेन, केवलसन्निधानेन विनैवास्त्रग्रहणं स्वोपस्थानेन केनचिदंशेन, (सुयोधनाय एतशारा नारायणी सेना, अर्जुनाय च केवल स्वसाहचर्यम्) इत्येवं परि-

१. 'स्वजाति' । २. 'तयोः प्रथमाभ्यागमन' । ३. 'प्रथमागमन' ।

४. 'रणाङ्गणे' । ५. 'पूरितमनोरथौ' । इति पा० ।

पूरितमनोरथौ लब्धेष्टसिद्धी सुयोधनघनञ्जयौ स्वावासकटकसुवम् स्वावासदेश-
भृतं सेनासन्निवेशस्थलम् आसेदतुः भागतवन्तौ ॥

सुयोधन तथा अर्जुन दोनोंके आ जानेपर भगवान् जगो, उन्होंने देखा कि दोनों ही आये हैं, पहले सुयोधन आये हैं, और अर्जुन पहले दीखे हैं, दोनोंकी ही सहायता करनी चाहिये, अतः उन्होंने एक ओर अपनी नारायणी सेना जित्तमें युद्धमें शस्त्र धारण करनेवाले नव करोड़ गोपकुमार ये—इसे दुर्योधनकी सहायताके लिये दिया, और अर्जुनकी सहायताके लिये बिना अल्लके अपनी उपस्थिति त्वीकार की, इस प्रकार पूर्ण-मनोरथ होकर दुर्योधन तथा अर्जुन दोनों अपने रहनेकी जगह सेनासन्निवेशमें चले आये ॥

सेनागजेन्द्रमदसौरमवीचिवेगनिर्घृतगोप्रहणसंयुगपूतिगन्धम् ।

संवीक्ष्य मत्स्यवसुधेन्द्रपुरोपकण्ठं शौरिश्च शक्रतनयश्च ननन्दतुस्तौ ॥१२॥

सेनेति । तौ शौरिश्च कृष्णः शक्रतनयश्चार्जुनश्च तौ सेनागजेन्द्राणां युद्धोद्यतवा-
हिनीगजराजानां मदसौरमस्य दानवारिसुगन्धस्य वीचीवेगेन लहरीतरङ्गेण निर्घृतः
शान्ति नीतः गोप्रहणयोः दक्षिणोत्तरयोप्रहणयोः यौ संयुगौ संग्रामौ तयोः पूतिगन्धो
मृतगजतुरगमनुष्यादिमांसास्वादिजनितो दुर्गन्धो यस्य तादृशं मत्स्यवसुधेन्द्रपुरो-
पकण्ठं विराटनगरपादं संवीक्ष्य विलोक्य ननन्दतुः प्रसादमनुबभूवतुः । द्वारकातः
परावर्तमानौ कृष्णार्जुनौ विराटनगरसंघाते युद्धायोद्यतानां सेनागजानां दानवारिप्र-
वाहेणापसारितमगृत्तगोप्रहणयुद्धकृतपूतिगन्धं विराटपुरसमीपदेशमासाद्य युद्धो-
द्यतसेनादर्शनेन महान्तमानन्दमनुबभूवतुरित्यर्थः । अत्र युद्धोद्यतसेनादर्शनस्यानन्द-
हेतुतयोपनिबन्धनात् कान्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १२ ॥

युद्धके लिये सन्नद सेनामें अवस्थित गजेन्द्रोंके दानवारिप्रवाहसे शान्त हो गई है
मूवपूर्व गोप्रहणमें मरनेवाले गजान्वादिके मांसरक्तादिकी गन्ध जहाँपर ऐसी ठस विराट
नगरकी सीमाभूमिमें आनेपर अब श्रीकृष्ण तथा अर्जुनने सुखोद्यत सेना देखी तब उनको
बड़ा आनन्द हुआ ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा निवृत्त्य वदतो युधि पाण्डवानामुत्साहमुग्रमथ संजयतो निशम्य ।

वातैर्विनापि मणिसौघतले निवासं कुर्वन्नकम्पत भृशं कुरुवंशकेतुः ॥१३॥

दृष्टेति । अथ कृष्णे द्वारकातः समायाते दृष्ट्वा पाण्डवान् विलोक्य निवृत्त्य पुनः
समागत्य वदतः कथयतः संजयतः संजयात् युधि युद्धविषये पाण्डवानां युधिष्ठिरा-
दीनाम् उग्रम् अदमनीयन् उत्साहम् उद्यमम् निशम्य श्रुत्वा कुरुवंशकेतुः कौरव-
वंशश्रेष्ठो धृतराष्ट्रः मणिमयसौघतले रत्ननिर्मिते प्रासादे निवासं कुर्वन् अपि वातै-
र्विना विनैव वायुसम्पर्कं मृशाम् अत्यर्थम् अकम्पत वेपतेस्म । मणिमयसौघस्यः
कौरवध्वजश्च विनैव घातमकम्पतेति चार्थः, धृतराष्ट्रस्य पुत्रविपत्तिभयकृतः कम्पः
पताकादण्डस्य चौत्पातिकः कम्पोऽत्र श्लेषकृतो घोत्यः ॥ १३ ॥

दृग्ज्ज्व दारकाते विराट्पुर वा गये त्व घृतराष्ट्रे संजयको पाण्डवोक्ती स्थिति
 देवनेहो मेवा, संजयने दौटकर दुदने पाण्डवोक्ते रुदन्त्य चत्ताइकी वात कही, एते
 इतनेर नागिनय सौषमे रहनेपर नी कुर्वंश्चैत्रे घृतराष्ट्रं कौप एते, नागिनय सौषके
 एपर उरानेवावा कौरवोका ध्वज नी कौप एता ॥ १३ ॥

पाण्डोः सुताय वसुधां प्रविभज्य दित्तोः

प्रज्ञादशो रहसि सान्त्वययोपदिष्टम् ।

दुर्योधनस्तु वचनं न चकार कर्णे

कर्णे स्वमेव वचनं मधुरं चकार ॥ १४ ॥

पाण्डोरिति । पाण्डोः सुताय युधिष्ठिराय वसुधां भूमिं प्रविभज्य सनविभागं
 कृत्वा दातुमिच्छोः दित्तोः प्रज्ञादशः घृतराष्ट्रस्य रहसि एकांते सान्त्वययेन साम-
 नार्गेण उपदिष्टं वीधितं वचनं तु दुर्योधनः श्रोत्रे कर्णे न चकार न श्रुतवाच, स्वं
 मधुरं वचनम् एव कर्णे राधेये चकार, कर्णेनैव स्वं दुर्मन्त्रिणं व्याजहारति यावत् ।
 दुर्योधनो युधिष्ठिराय विभज्य घरां दित्तोर्घृतराष्ट्रस्य स शान्तिवचनं हितोपदेशं
 कर्णे न चकार, तदाऽपि दुर्योधनः कर्णेन सह दुर्मन्त्रणमेव विदधे इत्याशयः 'परत-
 कल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृत्क्षीरितिस' इत्यभियुक्ता जाहुः ॥१३॥
 धृष्टकेतुः विभागं करके युधिष्ठिरको देवेकी इच्छा रखनेवाटे घृतराष्ट्रका सान्त्वयय-
 पूर्वक वदेश दुर्योधनने कानोने नही किया, एव सनय नी एतने कर्णको जपना अपाव-
 न्धुर दुर्मन्त्रणावाक्य ही कश ॥ १४ ॥

तदनु दिने दिने समुपचीयमानानानाविधानरपतिकुलचतुरङ्गचलकल-
 कलानप्यभिमवद्भिः कङ्ककाकिसालावृकजन्तुकरदितैः कट्टकृत्पनिकटयोः
 कुरुविराट्पुटभेदनयोः कृतिपयदिनेरेव पञ्च खलु वीराः कौरवसाम्राज्य-
 लक्ष्मीमभिदीक्ष्य स्यातुमवशिष्येरन्निवृत्तिं क्विदन्त्यां क्षितिपतिः क्षीणधैर्यो
 दीनाक्षरेण सहोदरसमर्द्धं सैरसीदृहालमेवमाचचचे, —

तदन्विति । तदनु ततः पश्चात् दिने दिने प्रत्यहं समुपचीयमानान् वर्षमा-
 नात् नानाविधानां भिक्षाभिन्नदेशात्पाद्युत्पद्यमानानां नरपतिकुलानां राजवृन्दा-
 नां चतुरङ्गचलकलकलान् हस्त्यश्वरथपदातिसैन्यकोलाहलान् अपि अभिमवद्भिः
 न्यूनतां प्रापयद्भिः कङ्काः गृध्राः काकाः सालावृकाः श्वानः जन्तुकाः शृगालाश्च तेषां
 रदितैः दुर्वोपैः कुरुविराट्पुटभेदनयोः हस्तिनापुरसैन्यपुरयोः कट्टकृतनिकटयोः कट्ट-
 तां प्रापितसर्मापदेशयोः सतोः, (युद्धे सङ्गन्तुमागतानां तेषां राज्ञां सेनाकलकलदा-

१. 'बन्तुककट्टकृतदितैः' । २. 'कृतिपयैः' । ३. 'पौरव' । ४. 'क्विदन्त्यां
 प्रवदन्त्यां सत्यान्' । ५. 'दीनाक्षरः' । ६. 'सरोदृहाक्षनेव व्याचचचे' । इति पा० ।

व्दमपि तिरयन्निर्गुणकाकञ्चशृगालशब्दैः द्वयोरपि सेनासन्निवेशदेशयोः कट्टमृतयोः सतोः) कतिपयदिनैः स्वर्णैः एवं वासरैः पञ्च खलु वीरा युधिष्ठिरादयः पञ्चभ्रातरः कौरवसान्नाज्यलक्ष्मीम् हुरुवंशसम्पदम् अन्विष्य इष्ट्वा स्यातुं जीवितुम् अवशिष्ये-
रन् इति किंवदन्त्यां जनश्रुतौ क्षीणधैर्यः नष्टधैर्यः क्षितिपतिः राजा युधिष्ठिरः दीना-
क्षरेण दुःखगद्गादवचनेन सहोदरसमक्षं भीमादीनां पुरतः सरसीरुहात्तं कमलनयनं
श्रीकृष्णं प्रति एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण आचचचे उक्तवान् ॥

इसके बाद दिनानुदिन बढ़नेवाले नानादेश जातिके नरपतियोंकी चतुराहिणी सेनाके
कलकलवो भी तिरोहित करनेवाले गृध्र, काक, कुत्ते और शृगालोंके दुःसुन्दों द्वारा जब
हन्तिनापुर तथा मत्स्यपुरका सनोपदेश कड़ हो गया, तब एक किंवदन्ता फैली कि 'लुह्य
हो दिनोंमें कौरवलक्ष्मीको देखनेके लिये पाँच ही वीर पाण्डव बच जायेंगे,' इस किंवदन्ती
को सुनकर युधिष्ठिरका धैर्य जाता रहा, उन्हींने गद्गद स्वरमें भीम आदि अपने माइयोंके
सामने कमलनयन भगवान्से इस प्रकारके वचन कहे— ॥

एतावतो बन्धुजनान्निहत्य किं लब्धवया कृष्ण ! भुवानंया मे ।

सकन्दमूलानि सनिर्हराणि न किं ममाद्यापि वनानि तानि ॥ १५ ॥

एतावत् इति । हे कृष्ण, एतावतः इयत्संहृद्यकान् बन्धुजनान् भ्रातृसुहृत्सम्य-
न्धिप्रभृतीनात्मीयान् निहत्य घातयित्वा लब्धवया प्राप्तया अनया भुवा पृथिव्या
मे मन किम् ? नास्ति किमपि फलमित्यर्थः, नन्वेवं सति कुत्र त्वया जीवनं याप-
नीयमिति चेत्तत्राह—सकन्दमूलानीति । सकन्दमूलानि भोजनोपयोगितामूलो-
पेतानि पानार्हजलयुक्तानि सनिर्हराणि जलप्रपातपूर्णानि तानि मयाऽनुभूतपूर्वाणि
किनद्यापि सम्प्रत्यपि न सन्ति, सत्यां जीवननिर्वाहोपयुक्तायां सामप्रयामलं बन्धु-
संहारमूलकराज्यलाभेनेति वक्ष्य्यसारः ॥ १५ ॥

हे कृष्ण, इतने बन्धुबान्धवोंको मारकरके मिलनेवाली इस पृथ्वीसे मुझे जौन लाभ
हीगा, क्या कन्द-मूलों तथा निर्झरप्रवाहोंसे युक्त वन मेरे लिये आज भी खुले नहीं हैं ?
उन वनोंमें रहना अच्छा है, परन्तु बान्धवोंको मारकर मिलनेवाला राज्य नहीं अच्छा है ॥

सन्तापकाले सति सर्वमम्भः पतत्यधस्तादिति हि प्रसिद्धिः ।

जिह्वां विहायाद्य जलं मुहुर्मे दृष्टिं समारोहति चित्रमेतत् ॥ १६ ॥

सन्तापेति । सन्तापकाले ग्रीष्मसमये सति समायाते सर्वम् अम्भः पानीय-
मधस्तात् पतति अधो गच्छति इति हि प्रसिद्धिः ख्यातिः, अस्तीति शेषः, अध
अधुना सन्तापकाले दुःखसमये जलं पानीयं जिह्वां तालु विहाय त्यक्त्वा मुहुः
वारं वारं दृष्टिं नेत्रं समारोहति तालुशोषपूर्वाशुषारा प्रवर्तते पतश्चित्रम् आश्रयं-

करन् । सन्तापसमये जलमयः भवतीति प्रसिद्धावपि सन्प्रति दुःखसमये मन
जिह्वागतं पयो नेत्रनागंमुपरितनमारोहतीति चित्रम् , अस्त्रानाविक्रवात् इत्यर्थः ।
मनात्र दुःखसमये ताक्षुशोपो जायते, अश्रुधारा च प्रवर्तत इत्याशयः ॥ १६ ॥

सन्तापकाल-ग्रोभसमय कानैर नव पानी ऊपर से नीचेकी ओर बहता है यही
प्रसिद्धि है, परन्तु आश्चर्य की बात है कि नेरी जीन का सारा जल नेरी आँखों में-
ऊपर की ओर उड़ जा रहा है । नेरी जीन सूख रही है और नेरी आँखोंसे अश्रुधारा बह
रही है ॥ १६ ॥

गतत्सनीरैर्गजकर्णतालैर्नटत्पटेभ्यो नगरध्वजेभ्यः ।

वनूरिदानो मन तान्त्वकान्तिराकल्पनाश्रायमसावधीते ॥ १७ ॥

गजविनि । इदानो सन्प्रति तान्त्वकान्तिः संतापातिशयात् न्दानग्रना मन
जसां वनूः शरीरम् गलत्सनीरैः निस्सरद्वातैः गजकर्णतालैः करिकर्णपुटैः करणै-
र्नटत्पटेभ्यः नृत्यदृष्वजवज्जेभ्यः नगरध्वजेभ्यः पृथक् पुरपवाकान्यो गुह्यः आक-
ल्पनाश्रायम् कल्परूपं वेदम् अधीते शिञ्चते । यथा कोऽपि कुतोऽपि गुरोः सकाशात्
वेदमधीते तथैव करिकर्णतालैश्चलन्त्यो नगरध्वजपटेभ्यः सन्तापकद्वयिता मन
तनुः कर्णं शिञ्चत इत्याशयः । दुःखदया मन तनुः कल्पत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इस समय मादो बन्धुविनाशकी चिन्तासे झुटसा हुआ वह नेरा शरीर काँप
रहा है, रोजा लगना है मानो वह नेरा शरीर हाथियोंके कानोंके बचनेसे निकलने-
वाली बाहुसे बचने हुए नगरवासी पताकाबल्लोसे काँपनेकी विधाका यथावत् अध्ययन
कर रहा हो ॥ १७ ॥

आनन्दयित्रीमखिलस्य जन्तोरन्तःक्षमां स्वामपहाय मोहान् ।

बन्धुप्रणाराद्बहुदुःखदोग्ध्यै बहिःक्षमायै स्पृहयामि विद्वान् ॥ १८ ॥

आनन्दयित्रीमिति । अखिलस्य जन्तोः प्राणवृन्नात्रस्य आनन्दयित्रीं प्रमोदजन-
नीम् स्वान् अन्तर्नानीं अन्तःक्षमान् आन्तरिकीं तितिक्षान् अपहाय त्यक्त्वा बहुत्
बन्धुप्रणाशात् शान्त्ववसंहारात् बहुदुःखदोग्ध्यै नानाविधकष्टदाग्यै बहूनां कष्टस्यो-
त्पादयित्रीं वा बहिःक्षमायै पृथिव्यै स्पृहयामि लुब्धो भवानि, नां विद्म् । सकल-
जनानन्दजननीं तितिक्षां विहाय धरां-बन्धुप्रणाशाद्वारा सर्वेषां कष्टस्य दात्रीमपि
कामयमानं नां विगलिवति भावः ॥ १८ ॥

उसी प्राणियोंको आनन्द देनेवाली आनन्दरक्षमा-तितिक्षाको छोड़कर बन्धु-संशरके
द्वारा नाना प्रकारके कष्टोंको पैदा करनेवाली इस पृथ्वीको चाहनेवाले लुब्धको विचार है ॥

गतिर्न मेऽन्या गच्छध्वज ! त्वय्य विनाशुनास्या विपदो विधूतये ।

वनानल्यार्चिर्बलयाधृतस्मितेर्वेलाहकालि शरणं मृगीशिशोः ॥ १९ ॥

गतिर्नैति । हे गच्छध्वज, अस्याः तिरसि सनापतिवायाः विपदः बन्धुध्वयरूपा-

या विपत्तेः विधृतये अपनयनाय दूरीकरणाय त्वया विना त्वदभिन्ना गतिः उपायः
न अस्ति इति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—वनानलेति । वनानलो द्वावाग्निः तद-
चिर्वलयेन तज्ज्वालामण्डलेन आवृता वेष्टिता स्थितिः आश्रयस्यानं यस्य तथाभू-
स्य नृगिशिशोः हरिणशावस्य बलाहकात् मेघात् (अन्यत्) किं शरणं रक्षकम् ? न
किमपीत्यर्थः । यथा वनाग्निज्वालामण्डलाश्रयस्यानस्य हरिणस्य मेघादन्यच्छरणं
न भवति तथैव बन्धुविनाशविपदो रक्षार्थं त्वदतिरिक्तं कमपि निजजनं समर्थमह-
ज्ञावैमि इत्याशयः । अत्रोपमानोपमेयवाक्यार्थयोरनस्ति त्वस्वरूपैकसामान्याप्रति-
चत्सूपमाजलद्वारः ॥ १९ ॥

हे गरुडध्वज, इस उपस्थित बन्धुविनाशविपत्तिसे प्राण दिलानेमें—इस विपत्तिमें दूर
करनेमें आपकी अतिरिक्त कोई गति-उपाय नहीं है, जैसे दावाग्निकी लपटोंसे आवृत
आश्रयस्थानमें रहनेवाले नृगशिशुको नेवके सिवा दूसरा रक्षक नहीं होता है ॥ १९ ॥

बहुभिः किमिहापरैः प्रलापैर्वहिरन्तश्च वदामि तुल्यभावम् ।

कुङ्कुराधिप ! बन्धुभिर्मम स्वैः कुरु संधिं कुरुवंशभूतये त्वम् ॥ २० ॥

बहुभिरिति । कुङ्कुराः यादवविशेषास्तेपामधिप, हे यदुनाय, बहुभिः अपरैः
अन्यैः प्रलापैः निरर्थकवचनैः इह इदानीं किम् ? नास्ति बहुकेन किमपि साधनीय-
मित्यर्थः, वहिः अन्तर्नसि च तुल्यभावं समानाशयं वचनं वदामि, सत्यं
वदामीत्यर्थः, त्वं मम युधिष्ठिरस्य स्वैः चारुमीयैः बन्धुभिः आरुभिः दुर्योधनादिभिः
कुत्स्वंशविभूतये कौरवकुलकल्याणाय सन्धिम् कुरु सम्पादय । हे यदुनाय, व्यर्थैः
प्रपञ्चवचनैः किमपि फलं नास्ति, अहं सत्यं वदामि, यदि त्वं कुत्स्वशहितं काम-
यसे तदा मम आज्ञादिभिरापतितमिमं विरोधं शमयित्वा सन्धिं सम्पादयेति
भावः ॥ २० ॥

हे यादववंशभूषण ! बहुत निरर्थक बातोंसे क्या काम, मैं नीवर-बाहर एक-ही सत्य
बात कह रहा हूँ, यदि आप कुत्स्वंशका कल्याण चाहते हैं, धी कृपया हमारे भाइयोंके
साथ हमारी सन्धि करा दें ॥ २० ॥

इति श्रुवन्तं यदुनायकोऽन्नवीशुधिष्ठिरं योगिधिविचिन्त्यवैभवः ।

महीपते ! यद्भवता समीरितं महात्मनां युक्तमिदं भवादृशाम् ॥ २१ ॥

इति श्रुवन्तमिति । इति उक्त्वा श्रुवन्तं कथयन्तं युधिष्ठिरं योगिधिविचिन्त्य-
वैभवः तपस्यापरायणजनघ्यातन्यमाहात्म्यः यदुनायकः श्रोतृणाः अन्नवीत्
उक्तवान्, यत् हे महीपते, राजन्युधिष्ठिर, भवता यत् उक्तं कथितं सन्धिधिवान-
नस्यावश्यकत्वम् तत् इदं महात्मनां विशालहृदयानां भवादृशाम् त्वत्सदृशानां

कृते युक्तम् उपपन्नम्, महात्मानो हि कुलविनाशं कस्यांचिदपि स्थितौ नामि-
प्रयन्तीति भावः ॥ २१ ॥

इस प्रकार कहनेवाले बुध्दिरत्ते योगियों द्वारा ध्येय माहात्म्यवाले यदुवंशविभूषणने
कहा कि राजन्, आपका देसा कहना-संषिद्धे लिये निवेदन-आग्रह करना आपके
समान महात्माओंके लिये युक्त-ठोकर ही है ॥ २१ ॥

सरिदात्मजशासितोऽपि सन्तु दुरव्यं न जहाति कौरवः ।

इति चिन्तयतो समाधुना हृदि सिद्धिः खलु संशयेशया ॥ २२ ॥

सरिदिति । सरितः सद्याः गङ्गायाः सात्मजेन पुत्रेण भीष्मेण शासितः सद्रव्यना
चलितुमादिष्टः अपि सन् सः कौरवो दुर्योधनः दुरध्वं दुर्यं पन्थानं न जहाति न त्यज-
ति, भीष्मवचनमपि स नृणाय मन्यते, इति चिन्तयतो विभावयतः मम हृदि चित्ते
बहुना सम्प्रति सिद्धिः सन्निवृत्तिपयकं च्छापूर्तिः संशयेशया सन्दिग्धा अस्तीति
शेषः । यो दुर्मतिः भीष्मस्यापि वचनं पर्य्यं नाद्रियत, स मम कथनात्संधये सन्नद्धो
भवितेति नम विश्वासो नास्तीति भावः ॥ २२ ॥

दुर्योधनने भीष्मद्वारा न्याय्य परपर चरनेके लिए आशापित होकर-कहे जानेपर
भी-दुष्ट मार्गका त्याग नहीं किया, इस बातको सोचता हूँ तो मुझे इत समय सन्धिके
विषयमें सिद्धिकी आशा कम होती है, मुझे सिद्धिमें सन्देह मान्य पड़ता है ॥ २२ ॥

प्रयते तथापि नृप ! संविल्लब्धये

प्रयतेन्द्रियैर्भुवि पणायितस्य ते ।

फलति क्वचिन्न फलति क्वचिक्रिया

प्रविधातुरेय नहि दोषशीकरः ॥ २३ ॥

प्रयत्न इति । तथापि यद्यपि सिद्धिः संशयिता तथापि हे नृप बुध्दिर भुवि
संसारे प्रयतेन्द्रियैः जितेन्द्रियैः पणायितस्य संस्तुतस्य ते तव संविल्लब्धये दुर्योधना-
दिभिः सन्धि कारयितुं प्रयते यत्नं करोमि, वर्त्तमानसामीप्ये लट्, तेन करिष्यामी-
त्यर्थः फलितः । क्वचित् क्रिया उद्योगः फलति सिध्यति क्वचित् न फलति व्यर्थ-
भवति, पुपः लघं प्रविधातुः उद्योगशालिस्य व्यवस्यतः दोषशीकरः अपरावविन्दुर्न ।
'यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः' इति ग्राहुरभियुक्ताः । 'ईडितशस्तपणा-
यितपणायितप्रणुत्तपनितपणितानि' इति स्तुतिपर्यायेष्वभरः ॥ २३ ॥

यद्यपि सरुलवाके विषयमें मुझे सन्देह है फिर भी जितेन्द्रियों द्वारा स्तुत आपको
कौरवोंके नेत्र करा देनेके संरन्धमें मैं प्रयत्न करूँगा, प्रयत्न करनेपर सरुलवा निठे या
न निठे, इतमें प्रयत्न करनेवालेका कुछ भी दोष नहीं होता ॥ २३ ॥

इत्थं निगद्य मधुरस्मितसीक्षमाणो
भीमस्य वक्त्रमपि दारुकनीतमग्रे ।

आरुह्य रत्नरथमाश्रितरक्षलीला-

कूलंकपो हरिरगात्कुरुराजधानीम् ॥ २४ ॥

इत्यनिति । आश्रितानां शरणागतानां रक्षः रक्षा एवं लीला विलासः तस्याः कूलद्वयः पारदर्शी भगवान् हरिः श्रीकृष्णः इत्थन् पूर्वोक्तप्रकारेण निगद्य अभिधाय मधुरस्मितं किञ्चिद्वासयुतं सन्धिप्रयासत्यानर्थकत्वं दुर्योधकत्वं चाभिप्रेत्य स्मयमानं भीमस्य वक्त्रम् मुखम् ईक्षमाणः पश्यन् सन् अपि दारुकनीतम् स्वसूतेन दारुकेणो-पस्थापितं रत्नरथम् मणिमयं यानम् आरुह्य अधिरुह्य कुरुराजधानीं हस्तिनापुर-मगात् गतः । एवमभिधाय भगवान् भीमे हसत्यपि सन्धिं विधापयितुं रथमारुह्य गत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

आश्रित जनोकी रक्षा करनेमें तत्पर भगवान् श्रीकृष्णने इत प्रकार कहकर सन्धिके विषयमें अज्ञानत भीमके हैंसते हुए मुखकी ओर देखकर भी दारुक द्वारा लाये गये रत्न-निर्मित रथपर आरुह्य होकर कौरवोंकी राजधानी हस्तिनापुरके लिये प्रयाण किया ॥ २४ ॥

अवलोकयन्नय पुरप्रतोलिकामनिमेयपौरजनतानिरन्तराम् ।

मृदुरानतेषु स दुरासदः परैर्यदुराज एष विदुरालयं ययौ ॥ २५ ॥

अवलोकयन्निति । अथ हस्तिनापुरप्राप्तयनन्तरम् आनतेषु आश्रितेषु जनेषु मृदुः कृपाप्रवणः अथ च परैः जनानतैः द्विषद्भिः दुरासदः वजेयः एषः यदुराजः श्रीकृष्णः अनिमेयाभिः निर्निमेयाभिः पौरजनताभिः निरन्तराम् आवृतां व्याप्तां पुरप्रतोलिकां हस्तिनापुरनगरव्याप्तम् अवलोकयन् पश्यन् विदुरालयं विदुरस्य गृहं ययौ । प्रणत-जनेषु दयालुः परजनदुरापश्च श्रीकृष्णः स्वदर्शनागतजनसंकुलां हस्तिनापुरप्रतोलीं पश्यन् विदुरभवनं गतवानित्याशयः । लाटानुप्राप्तोऽलङ्कारः ॥ २५ ॥

आश्रित जनपर दया करनेवाले तथा शत्रुजनके दुर्धर्ष यदुराज भगवान् श्रीकृष्णको अपने दर्शनके लिये आये हुए निर्निमेष नयनवाले पौरजनताते नरी हुई गलीको देखते हुए क्रमशः विदुरके घरपर पहुँचे ॥ २५ ॥

तमसां कुलानि सकलानि दर्शने सति सद्य एव शमयन्महामहाः ।

स विवेश तत्र विदुरस्य मन्दिरं चरमाद्रिकन्दरमभीषुमानिव ॥ २६ ॥

तमतामिति । महत् लोकोत्तरं महस्तेजो यस्य स महामहाः कृष्णः तमसां पापानां ध्वान्तानां च सकलानि समस्तानि कुलानि राशान् दर्शने अवलोके सति सद्यः तत्काल एव शमयन् नाशयन् तत्र हस्तिनापुरे विदुरस्य मन्दिरं भवनं गृहम्

अर्धगुह्यात् क्षिण्णमाली सूर्यः चरनाद्रिकन्द्रम् पश्चिमाचलगुह्यात् इव विवेश,
 यथा महामहाः सूर्यः समस्तमन्त्रकारणं नारायणं सायं पश्चिमाचलगुहां विवेश
 तथैव महामहाः कृथाः स्वदर्शनमात्रेण समस्तं पापजातमपहरन् विदुरस्य नवमं
 प्रतिष्ठ इत्यर्थः । कृष्णार्चयोः प्रकृतयोः प्रवेशरूपैकक्रियान्वयात्सुल्ययोगिताऽल-
 क्करः ॥ २६ ॥

लोकेश्वरतेजस्वी होनेके कारण अपने दर्शनमात्रसे समस्त पापोंको दूर करते हुए
 महात्मा श्रीकृष्णने वल इतिनापुरमें विदुरके गृहमें प्रवेश किया, जैसे लोकेश्वरतेजस्वी
 होनेके कारण समस्त मन्त्रकारको दूर भगानेवाले सूर्यने पश्चिमाचलकी गुह्यामें प्रवेश
 किया जिस समय महात्मा विदुरके पास पहुँचे वल समय सूर्यास्त भी हुआ, यही
 प्रतिगटनाय है ॥ २६ ॥

कंसवैरिणि सनेयुषि गेहं क्षत्तुरातिशयिकं मदनृत्तम् ।

संक्षिपां गमयति स्म पुरारेः सांख्यताण्डवविवेकवलेपम् ॥ २७ ॥

कंसवैरिणादि । कंसवैरिणि श्रीकृष्णे गेहं नमुपेयुषि गृहागते सति बभूवुः विदु-
 रस्य आतिशयिकं सर्वोत्कर्षमवन् (सर्वान् विहाय भगवान् मन गृहमेवागत इति
 स्वस्मिन् गौरवप्रतीतिकृतम्) मदनृत्तम् प्रमोदकृतं नर्तनम् पुरारेः शिवस्य सांख्य-
 ताण्डवविवेकः सन्ध्यासमयात्सुल्ययोगिताण्डवस्य वललेपं गर्भम् संक्षिपां संक्षिप्तत्वां
 सर्वत्रन् गमयति स्म प्रापयति स्म । भगवति गृहासते सति स्वस्मिन्सर्वोत्कर्ष-
 प्रतीत्या जनितां विदुरत्यानन्दवृत्तं सन्ध्याकाले क्रियमागत्य शिवताण्डवस्य गर्भं
 नर्वनक्रोदिति, अत्यानन्दमानो विदुरो ममोदकृतं ननर्तन्यर्थः । उपनालद्वारः,
 'तस्य मुष्पाति सौभाग्यम्' इत्यादौ दण्डिनोपमायाः स्वीकाराद्वापि तथेति बो-
 ध्यम् । स्वागतावृत्तम्, लज्जगं प्राणुक्तम् ॥ २७ ॥

विदुरने जब देखा कि इतिनापुरमें रहनेवाले सभी लोगोंको छोड़कर भगवान् हमारे
 ही घर प्यारे हैं तब उसे अपने विषयमें उत्कर्ष-श्रेष्ठत्वा ज्ञान हुआ, वह आनन्दविभोर
 होकर नाचने लगा, वलके वल नृत्यने नशदेव द्वारा किये जानेवाले सन्ध्याकालिक ताण्डव
 नृत्यके गर्भको भी सर्व कर दिया ॥ २७ ॥

विरतेरचितं विशुद्धमज्ञो विविमावाय पितृष्वसुः सकाशे ।

वसतोऽस्य निशैव सासैमात्रा वसुदेवात्मसुवः कथान वास्ताः ॥ २८ ॥

विरतेरिति । जज्ञो दिनस्य विरतेः समाप्तेः उचितमुपयुक्तम् सन्ध्याकालयोग्यं
 विशुद्धं पावनं विधिं सन्ध्यावन्दनादिकर्म वावाय विधाय पितृष्वसुः पितृर्नगिन्याः

१. 'नादिद्विर्न मदनृत्तम्' । २. 'संक्षिप्यम्' । [३. 'समान्तेव' इति पा० ।

कुन्त्याः सक्राशे सनापे वसतः तिष्ठतोऽस्य वसुदेवात्मसुवः वासुदेवस्य श्रीकृष्णस्य सा निशा रात्रिः एव समाप्ता, ताः ताः बहोः कालान् कथयितुं श्रोतुं च सञ्चिताः कथाः वाचाः न समाप्ता इति शेषः । सायंकालिकं सन्ध्यावन्दनादिकर्म कृत्वा विर-
तस्य कुन्त्याः पार्वे उपविश्य तास्ताः कथाः कुर्वतोऽस्य श्रीकृष्णस्य सा रात्रिरेव समाप्ता, तदीयाः कथाः पुनरसमाप्ता एव तस्थुरित्यर्थः । दृश्यतां तुलनार्थं भवन्तूः पद्यम्—'नविद्वितगतयाना रात्रिरेवं त्वरंसि' इति ॥ २८ ॥

दिग्दो उभाति हो जानेपर तन्कालोचित तथा पावनत्वकर-सन्ध्यावन्दनादिकर्म झरके भगवाद् अर्चना विरुषता-इत्या कुन्तीके फल बैठे और बातें करने लगे, बातें करते-करते वह रात्र ही खत्म हो गई, उन दोनोंका वे बातें नहीं समाप्त हुई । देरह वसीति बहने-बहनेके लिये सञ्चित उन दोनोंकी रानस्थाने सारी रात्र लेकर नां उभाति नहीं पारें ॥ २८ ॥

अथ विरतायां निशीथिन्यामिव पृथाकथायां दीनघृतिषु तारकाक-
लापेष्विव प्रदीपेषु विजृम्भितेषु शकुन्तिभिरिव चन्द्रिभिः कलकलेषु
विकसितेषु नलितेष्विव नयनेषु चञ्चरीकेश्विव पौरजनेषु उत्पलादिव
राजमन्दिरान्महोत्पलं प्रतीव विदुरमन्दिरमागतेषु विरोचन इव कमल-
लोचनः प्राचीनगिर्यङ्गादिव पर्यङ्गादुत्तस्थौ ।

व्येति । अथ चिरकथानन्तरम् निशीथिन्यां रात्रौ इव पृथाकथायां कुन्त्या
वाचायां विरतायां समाप्तयान्, द्वयोरपि समाप्तयोः सत्योरित्यर्थः, तारकाक-
लापेषु नद्वत्रसमुदयेष्विव प्रदीपेषु दीनघृतिषु हीगप्रनेषु (तारासु प्रदीपावलिषु
च म्लायमानासु) चन्द्रिभिः स्तुतिपाठकैः इव शकुन्तिभिः पद्भिः कलकलेषु स्तेषु
विजृम्भितेषु उत्चारितेषु, नलितेषु कमलेषु इव विकसितेषु उत्कृष्टेषु निद्रां बहत्सु,
चञ्चरीकेश्विव प्रनरेषु इव पौरजनेषु उत्पलात् कुवलय्यात् इव राजमन्दिरात् महोत्पलं
कमलम् इव विदुरमन्दिरम् आगतेषु विरोचनः सूर्य इव कमललोचनः श्रीकृष्णः
प्राचीनगिर्यङ्गात् उदयाचलशिखरात् इव पर्यङ्गात् शयनीयात् उत्तस्थौ उदस्थात् ।
पृथाकथा समाप्ता रजनिरपि, प्रनाते जाते प्रदीपाः हीगप्रना जाताः, तारकागानपि
दातिः क्षीयते स्म, चन्द्रिभिः पद्भिश्च कलकलमारमन्त, नलितानि इव लोकेलेच-
नानि विकसितानि, यथा प्रनाते प्रनराः कुवलयकुलनपहाय कमलमागच्छन्ति
तथैव लोकाः पुरवासिनो राजमन्दिरनपहाय भगवद्दिदृष्टया विदुरमन्दिरमागताः,

१. 'विगतायां रचन्यामिव पृथाकथायां । २. 'दृम्भितेषु' ।

३. 'उत्पलादिव नदीदलं रावनगरादिदुरमन्दिरमागतेषु चञ्चरीकेश्विव सारिकेसु
विप्रेचन इव कमलविरोचनः प्राचीनगिरिरिव पर्यङ्गात्' । इति पा० ।

येण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्बो गुरुकृपप्रमुखैर्ब्रह्मसंघैः प्रतिपाद्य-
मानां जयाशिपं शिरसा प्रतिगृह्णानः कुशलप्रभकोरकितमोदाभ्यां कुरुराज-
देवव्रताभ्यां सद्नाभिगमनाय संप्राथर्यमानैश्चिरतरावसरं प्रतिपालय-
तामश्रौहिणीपतीनामङ्गलिकमलवनालिमवलोकनेन संभावयमानो मुकु-
न्दो वन्दिवृन्दपरिपठ्यमानकंसादिविजयविरुदावलिप्रवन्धवन्धुरेण म-
ङ्गलकुसुमगन्धसंपदन्धीकृतपुष्पंधयभंकारसहचरवादित्रघोषेण मेघवर्ज-
मुन्मिपन्तीभिः सौदामिनीभिरिव कनकवेत्रलताभिरौकुलीकृतेन महता
राजपथेन सुयोधनादिभिश्चतुर्भिरध्यासितपूर्वं सभामण्डपं शनैः शनैरव-
जगाहे ॥

तदन्विति । तदनु तरपश्चात् निखिलं समस्तम् अहरारम्भकृत्यम् प्रातः-
कालिकं कार्यजातम् अवसाय्य समाप्य बालातपेन प्रातःकालिकसूर्यकरेण चर्चित-
कलेवरः भूपितदेहः बलाहको मेघ इव घुसृणमसृणितेन कुङ्कुममिलितेन पटीर-
पङ्केन चन्दनद्रवेण चर्चितकलेवरः लिप्तगात्रः पङ्केरुहशङ्किनीभिः कृष्णप्रपदपङ्खवं
कमलं सम्भावयन्तीभिः अञ्जललिखितराजहंसराजिभिः वस्त्रप्रान्तचित्रितहंस-
पङ्क्तिभिः अवकृष्यमाणेन अधःसार्यमाणेन इव पीताम्बरभागेन पट्टाम्बरभागेन
परिचुम्बितप्रपदपङ्खवः स्पष्टचरणाङ्गुष्ठः, निजोदरान्तरानवकाशतया स्वोदरे स्थाना-
लामेन वह्निर्निर्गतैः वहिरागतैः जगदण्डशिशुभिः ब्रह्माण्डबालकैः (सूक्ष्मावस्थायां
वर्त्तमानैः संसारैः) इव मुक्ताफलैः मौक्तिकैः (भगवदुरसि स्थिते माल्ये गुम्फिता
वर्त्तुलाकृतयो मुक्ताः शिशुभावे स्थितानि ब्रह्माण्डानि इव भगवदन्तरेऽवकाशम-
लङ्घ्वा वह्निःस्थितानीवेति उपमेया) प्रत्युसमेखलामुखभागः खचितमेखलाप्रदेशः
वर्षाहेमन्तसमययोः वर्षर्त्तुहेमन्तखैरपि अविनश्वरम् अविनाशि लक्ष्मीलीलाकम-
लम् उपरलोकिंतुं स्तोतुं समाजयितुम् आगतेन आयातेन दिनमणिधियेन सूर्य-
बिम्बेन इव तद्ब्रह्मास्वरेण कौस्तुभेन तदाख्यमणिभेदेन देदीप्यमानभुजान्तरः
प्रकाश्यमानभुजद्वयमध्यमभागः दनुजपरिपदः राक्षसकुलस्य उत्पातः दुर्निमित्तम्
तथामूतेन इव रक्तपरिवेषेण इव स्थितेन पद्मरागकेयूरेण पद्मरागमणिनिर्मिताङ्गदेन
परिमण्डितभुजदण्डः भूपितबाहुः, (भगवान्) निर्गत्य सुयोधनदुर्वासितायाः
दुर्योधनेन वासानर्हीकृतायाः नगरभुवः हस्तिनापुरमद्याः स्पर्शं परिहर्तुं वारयि-
तुम् इव द्वारि समुपागतेन दारुकेण सयोजितमणिपादुकः परिधापितमणिस्पर्ण-
पादुकः, किञ्चिदवनमितपूर्वकायेण नतगात्रेण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्बः

१. 'मुखैः' ।

२. 'त्राहणैः'

३. 'चिरमवसरं' ।

४. 'वनजावलम्' ।

५. 'वद' ।

६. 'प्रबन्धनम्' ।

७. 'आकुलितेन । इति पा० ।

दीयमानहस्तसाहाय्यः गुरुकृपप्रमुखैः द्रोणाचार्यकृपाचार्यप्रधानैः ब्रह्मसङ्घैर्ब्राह्मण-
गणैः प्रतिपाद्यमानाम् उच्चार्यमाणाम् जयाशिषं जयजीवेत्येवंप्रकारामाशीर्वाद्गि-
रम् शिरसा नतमस्तकेन प्रतिगृह्णानः आदरपूर्वकं स्वीकुर्वन् कुशलप्रश्नकोरकित-
मोदाभ्याम् भगवता कृतेन कुशल्यसीतिप्रश्नेन जायमानहर्षाभ्याम् कुरुराजदेव-
व्रताभ्याम् धृतराष्ट्रभीष्माभ्याम् सदानभिगमनाय गृहान् उपैतुम् सम्प्रार्थ्यमानः
आगृह्यमाणः चिरतरावसरं बहोः कालात् प्रगामसमयं प्रतिपालयताम् प्रतीक्षमा-
णानाम् अक्षौहिणीपतीनाम् सेनाप्रधानानाम् अञ्जलिकमलवनालिम् प्रणामाञ्जलि-
रूपं कमलकुलम् अवलोकनेन दृक्पातेन संभावयमानः आद्रियमाणः सुकुन्दः
वन्दिवृन्दैः स्तुतिपाठकैः परिपथ्यमानः उच्चार्यमाणः कंसार्दानो वैत्यानां विजय-
विरुद्धावलिप्रबन्धो विजयावदानप्रबन्धः तेन बन्धुरेण युक्तेन, मङ्गलकृसुमगन्ध-
सम्पदा मङ्गलार्यविकीर्णकुसुमसुगन्धभारेण अन्धीकृतानां पुष्पन्धयानां भ्रमराणाम्
शङ्कारस्य शब्दस्य सहचरः सङ्गी वाद्विन्नवोषो वीणासुरजादिवाद्यशब्दो यत्र तथो-
क्तेन, मेघवर्जम् अन्तरैव मेघम् उन्मियन्तीभिः प्रकाशमानाभिः सौदामिनीभिः
विद्युत्प्रताभिः इव कनकवेत्रलताभिः स्वर्णखचितवेत्रयष्टिभिः आकुलीकृतेन व्याप्तेन
महता आयतेन राजपथेन राजमार्गेण सुयोधनादिभिः चतुर्भिः सुयोधनदुःशासन-
कर्णशकुनिभिः अध्यासितपूर्वम् पूर्वत एवाध्युष्यमाणम् सभामण्डपम् सभामव-
नम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवजगाहे प्रविष्टवान् ॥

इसके बाद भगवान्ने समस्त प्रातःकृत्य समाप्त किये, फिर कुङ्कुम युक्त चन्दनसे
अपने शरीरको लिप्त किया, वह चन्दन उनके शरीरपर ऐसा लग रहा था जैसे
वालनूर्यका प्रकाश मेघपर पड़ रहा हो, उनके पीतान्बरका अगला हिस्सा उनके
चरणपल्लवपर पड़ रहा था, ऐसा लगता था मानो पीतान्बरके छोरपर चित्रित किये
गये राजहंस चरणोंको कमल समझकर वहाँ जानेको उत्कण्ठित हो रहे हों, अतएव
उस पीतान्बरको खींच रहे हों, उनकी मेखलाके बीचमें मुक्तार्ये लगी थी वे देखी
लगती थी मानो भगवान्के उदरमें स्थान नहीं पानेसे बाहर निकले हुए छोटे छोटे
ब्रजाण्डशिशु हों, उनके दोनों बाहुओंके अन्तरभाग-छातीपर कौस्तुभमणि प्रकाशित
हो रही थी, ऐसा लगता था कि वह सूर्यविन्व है, जो वर्षा तथा हेमन्तमें भी नहीं
नष्ट होनेवाले लक्ष्मीलीलाकमलको अभिनन्दन देने आया हो, भगवान्के बाहुदण्डमें
क्षेयूरनामक पद्मरागमणिते बना हुआ अलङ्कार ऐस छाता था मानो राक्षससमु-
दायके लिये उत्पात-दुर्निमित्त प्रकट हुआ हो, दारुकेने सविनय दरवाजे पर आकर
भगवान्के चरणोंमें मणिमय पादुका पढ़ना दां, ऐसा लगा मानो दुर्योधनके द्वारा न रहने
योग्य बना दी गई इस्तिनापुरी के स्पर्शसे भगवान्को वह बचाना चाहते हों, शरीर
ऊपरी भागको थोड़ा झुकाये हुए विदुर भगवान्को इस्तावल्मन दिये हुए थे, भगवान्
द्रोण, कृपप्रमुख ब्राह्मण वर्ग द्वारा दिये गये जयाशीर्वाद वचनको सिर झुकाकर स्वीकार

करते थे, कुशलप्रदानसे हर्षित धृतराष्ट्र तथा भीष्म भगवान्‌को नीतर भवनमें चलनेके लिये आग्रह कर रहे थे, बहुत देरसे प्रणाम करनेकी प्रतीक्षामें सिरसे हाथ सटाकर खड़े हुए सेनानायकोंको भगवान्‌ने दर्शनमात्रसे कृतार्थ कर दिया, जिस राजमार्गमें बन्दिगण भगवान्‌को कंसादिवधवाली विरुदावलि-कविता-का उच्चारण कर रहे थे, मन्त्रार्थ बिहारे गये पुष्पसमुदायकी सुगन्धसे अन्धीकृत भ्रमरोंके शब्द वीणानृदनादिवाधोंके शब्दसे मिल रहे थे- विना मेवके प्रकाशित होनेवाली विजलीकी तरह दीखनेवाली वेत्र-लताओंसे जो व्याप्त हो रहा था, ऐसे विशाल राजमार्गसे भगवान् धीरे धीरे उक्त समा भवनमें पहुँचे जहाँ सुयोधन, दुःशासन, कर्ण तथा शकुनि पहलेसे ही बैठे थे ॥

द्वारं समेयुषि हरावथ तत्र गोष्ठ्याः

सर्वैः समं नरपतिः सहसोदतिष्ठत् ।

पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्केः

सौरभ्यपूर इव षट्चरणैरनेकैः ॥ ३० ॥

द्वारमिति । अथ हरौ श्रीकृष्णे द्वारं समेयुषि द्वारदेशं समागते सति तत्र समायाम् नरपतिः दुर्योधनः सहसा भ्रटिति गोष्ठ्याः सदसः सर्वैः सभ्यैः कर्णादिभिः समम् पूषणि सूर्ये पूर्वाचलाश्रयिणि उदयाचलमारूढे सति पद्मपङ्केः कमलराशेः सकाशात् अनेकैः षट्चरणैः सह सौरभ्यपूरः सुगन्धभर इव उदतिष्ठत् उच्यते । अयमाशयः—श्रीकृष्णे द्वारदेशमागते सति दुर्योधनः सर्वैः सभ्यैः सहोदतिष्ठत्, यथा सूर्ये उदयाचलारूढे सति कमलात् भ्रमरसहचरः सौरभ्यपूरः समुत्तिष्ठति । उपमाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

भगवान् श्रीकृष्ण जब द्वारपर पहुँच गये तब दुर्योधन अपने सामाजिकगणके साथ गोष्ठीमें बैठते वहाँ जैसे सूर्य जब उदयाचलपर आ जाते हैं तब कमलसमुदायमें से भ्रमरोंके साथ सुगन्धकी राशि निकलने लगती है ॥ ३० ॥

तत्रातितुङ्गे तरसोपनीते रत्नासनेऽयं रचितोपवेशः ।

पुरोहितैरभ्रभुवि प्रदिष्टां पूजामुपादत्त पुमान्पुराणः ॥ ३१ ॥

तत्रेति । तत्र सभामण्डपे तरसा वेगेन उपनीते शीघ्रतयाऽऽभीते अतितुङ्गे अत्युन्नते रत्नमये मणिनिर्मिते आसने सिंहासने रचितोपवेशः कृताधिष्ठानः अयं श्रीकृष्णः पुराणः पुमान् पुराणपुरुषः अभ्रभुवि प्रथमं कृतां पुरोहितैः कुरूकुलपुरोहितैः सम्पादिताम् पूजाम् अर्घ्यपाद्यादिसत्कारम् उपादत्त स्वीकृतवान् । अयमर्थः—भगवति समागते दुर्योधनः शीघ्रं रत्नमयमासनमानीय तमुपवेशितवान् पुरोहितद्वाराऽर्घ्यपाद्यादिनिवेदनेन तं सत्कृतवाँश्चेति ॥ ३१ ॥

भगवान् जब समाने पहुँच गये तब दुर्योधनने शीघ्रतासे रत्नमय आसन भंगवाकर उन्हें उल्टा कर बैठाया तथा पुरोहितके द्वारा अर्घ्यपात्रादि पूजा उपहृत करके उनका आरम्भिक सत्कार किया ॥ ३१ ॥

समान्तरे तत्र समप्रकान्तिं संवीच्य संवीच्य सरोरुहाक्षम् ।

नरेन्द्रवर्षे नगरीजनेषु न कस्य वामूत्रयनप्रमोदः ॥ ३२ ॥

समान्तरे इति । तत्र तस्मिन् समये समान्तरे समानस्ये समप्रकान्तिं सन्पूर्णशोभं सरसीरुहाक्षं कमलउदयवं श्रीकृष्णं संवीच्य संवीच्य इष्ट्वा इष्ट्वा नरेन्द्रवर्षे दुर्योधनं विना नगरजनेषु हस्तिनापुरवासिलोकेषु कस्य वा नयनप्रमोदः नेत्रदृष्टिर्नामूद नाजनि, समायागवस्थितं सातिशयशोभं च श्रीकृष्णमादरातिशयेन पुनः पुनः पर्यतां सर्वेषामेव पुरवासिनां नयनानि मुदं लेभिरे केवलं दुर्योधनस्य नयने नानन्ददुर्गतोऽसौ भगवन्तं पाण्डवद्वेषपत्रपातमुद्गनावयन् भगवति द्वेषवृद्धिभवति नान् ॥ ३२ ॥

उक्त समय समानउदयने समप्रकान्तिने विराजमान भगवान् श्रीकृष्णको देख देखकर पुरवासिदोने सबकी आँखोने नेत्रका आनन्द प्राप्त कर लिया, केवल दुर्योधनकी आँखोको आनन्द नहीं हुआ क्योंकि वह भगवान्को पाण्डवपक्षपाती समझकर उनपर द्वेषवृद्धि रखा करता था । 'नरेन्द्रवर्षे' इस पदका-धृतराष्ट्ररूप अर्थ लेना ठीक नहीं है, क्योंकि वह तो देखता ही नहीं था उसके आनन्दकी बात ही नहीं है, जो लोग देख लके उनने सभी दृष्ट हुए, केवल दुर्योधन देखकर भी आनन्द नहीं पा सका क्योंकि उसकी द्वेषवृद्धि थी ॥ ३२ ॥

भद्रासनादुपगतं पदपल्लवाग्रं संवाहयत्युपगते विदुरे दयार्द्रः ।

सामाजिके बुबजने सति दत्तकर्णे प्रज्ञादृशं नृपमभाषत पद्मनाभः ॥३३॥

भद्रासनादिनि । भद्रासनात् रत्नमयसिंहासनात् उपगतम् लघुप्रसारितं पदपल्लवाग्रं पल्लवकोमलचरणप्रभासं संवाहयति मृदु मृदु भर्दयति उपगते समीपस्ये विदुरे दयार्द्रः कृपायुच्छेदयः (तदीयदास्यदर्शनेन तस्मिन् घृत्वानुकम्पः) सरसीरुहाक्षः श्रीकृष्णः सामाजिके समास्ये बुबजने विश्लोके भीष्मद्रोणादौ दत्तकर्णे सादरं सावधानतया स्थिते सति प्रज्ञादृशं ज्ञात्वात्वं नृपं राजानं धृतराष्ट्रम् अभाषत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् । समास्थिते भगवति सिंहासनादुचोल्बन्मानं तदीयं पादाग्रं सादरं संवाहयति दास्येन स्वं निवेदयति विदुरे दयमानमनाः श्रीकृष्णः शृग्वत्सु भीष्मादिषु विश्लजनेषु धृतराष्ट्रं सम्बोध्य वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् इत्यादिशयः ॥ ३३ ॥

भगवान् सिंहासनपर बैठे थे, उनके कोमल चरण नीचे उतक रहे थे, विदुर उन्हें

धारे धीरे दवा रहे थे, विदुरका इस प्रकार दास्यभाव देखकर उनपर दयामात्र रखनेवाले कमलनयन भगवान् श्रीकृष्णने समाप्त वर्त्तमान विशजन भीष्म, द्रोण आदिको सावधान-तया सुननेके लिये तत्पर देखकर जन्मान्ध राजा धृतराष्ट्रसे इस प्रकार वचन कहे ॥ ३३ ॥

अल्पैरहोभिरधियुद्धमवेक्ष्य नङ्क्ष्य-

चान्द्रं कुलं तव सुतैः सह पाण्डवानाम् ।

संधिं विधातुमधुना समये विधेयं

प्राप्तोऽहमस्मि भरतर्षभ ! ते सकाशम् ॥ ३४ ॥

अल्पैरिति । हे भरतर्षभ, भरतकुलश्रेष्ठ, धृतराष्ट्र, अल्पैः कतिपयैः एव अहो-भिः दिवसैः अधियुद्ध युद्धे चान्द्रं कुलं समस्तं चन्द्रवंशं नङ्क्ष्यत् विनाशं गमिष्यत् अवेक्ष्य ज्ञानदृशा दृष्ट्वा (उपदेक्ष्य) अधुना समये उपयुक्ते काले विधेयम् कर्तुं योग्यं तव सुतैः दुर्योधनादिभिः सह पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां सन्धिम् परस्पारानुकूल्यम् मैत्रीम् विधातुं सम्पादयितुं ते तव कुलश्रेष्ठस्य सकाशं समीपम् अहम् प्राप्तः आगतोऽस्मि । हे धृतराष्ट्र, कियद्भिरैव वासरैः (न तु पक्षमासवर्षैः) युद्धे भाविनं समग्रचन्द्रवंशनाशं संभाव्य तव पुत्रैः सह पाण्डवानां सन्धि (सम्प्रति प्राप्तकालं पश्चात्तस्मिन् कृतेऽपि फलाभावेन वैयर्थ्यात्) सम्पादयितुं तव समीपमहमायात ह्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुछ ही दिनोंमें युद्धमें समस्त चन्द्रवंशका नाश होते देखकर—समस्त चन्द्रवंश कुछ ही दिनोंमें युद्धमें समाप्त हो जायगा ऐसा अन्दाज करके आपके पुत्र दुर्योधनादिका पाण्डवों के साथ मेल कराने—सुलह कराकर समस्त चन्द्रवंशको समाप्त होनेसे बचानेके लिये जो इस समय करना ही चाहिये—मैं आपके पास आया हूँ, आप भरतवंशके भूषण हैं, आपका काम है कि आप इस वंशनाशको बचाये ॥ ३४ ॥

शतेन संधत्स्व तनूभवानां कुन्तीकुमारान्कुशलोदयाय ।

कल्लोलजालेन कलिन्दजाया गङ्गातरङ्गानिव गेयकीर्ते ! ॥ ३५ ॥

शतेनेति । हे गेयकीर्ते, स्तोतव्ययशः सम्पन्नयशस्विन् धृतराष्ट्र, कुशलोदयाय समस्तकुलकल्याणाय तनूभवानां स्वपुत्राणां शतेन शतसंख्यकैर्दुर्योधनादिभिः स्वसन्यैः सह कुन्तीकुमारान् युधिष्ठिरादिपाण्डवान्—कलिन्दजायाः यमुनायाः कल्लोलजालेन तरङ्गनिकरेण गङ्गातरङ्गान् भागीरथीप्रवाहान् इव सन्धस्व मेलय । यथा गङ्गायमुनयोः सङ्गमो लोकानां कल्याणाय जायते, तथैव तव पुत्रैः पाण्डवानां सन्धिः समस्तचन्द्रवंशस्य जीवनरक्षायै स्यादतस्तदर्थं यतस्वेति भावः । अत्र यमुनाकल्लोलैस्सह दुर्योधनादीनामुपमा, तेन तेषां मलिनता, गङ्गाप्रवाहेण सह च पाण्डवानां तेन च तेषां नैर्मल्यं व्यक्तितं, ताभ्यामुभयोः पक्षयोरग्रहाना-प्रहौ व्यक्तौ ॥ ३५ ॥

हे परस्विन् घृतरात्र, निम्नप्रकार यजुनादी कस्त्योलमाला तथा गङ्गातरङ्गोंने सन्धि हो जानेसे सकलवनका कल्याण-पापनाश होता है, वही तरह आपके सौ पुत्रों दुर्योधनादि के साथ कुन्दिके पुत्र पाण्डवोंकी सन्धिके हो जानेसे समस्त चन्द्रवंशका कल्याण, अस्तमय चन्द्रुत्पत्ते प्राग ही जायगा, अतः आप अपने पुत्रों तथा पाण्डवोंके बीचमें सन्धि-मुलह अवश्य करा दें ॥ ३५ ॥

पादारविन्दे प्रणतीः शिरोभिः शतं शतं सादरमर्पयन्तः ।

पाण्डोः कुमारश्च भवन्तमेवं विज्ञापयन्ति स्म विनीतिपूर्वम् ॥ ३६ ॥

पादारविन्दे इति । पाण्डोः कुमारः पुत्राः युधिष्ठिरादयः पादारविन्दे त्वदीये पादकमले शिरोभिः स्वेः नूर्ध्वभिः सादरं सचहुमानं शतं शतं प्रणतीः शतसङ्ख्याकान् प्रणानान् अर्पयन्तो निवेदयन्तः सन्तः विनीतिपूर्वम् सविनयम् भवन्तम् एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण विज्ञापयन्ति स्म मन्मुखेन निवेदितवन्तः । युधिष्ठिरादयो भवदीये पादकमले शतधा प्रणम्य सविनयमेवं भवते विज्ञापयन्ति स्मेति भावः ॥

पाण्डुके पुत्र युधिष्ठिर आदिने आपके चरणकमलमें सादर शतशत प्रणाम निवेदन करके नम्रतापूर्वक आपसे इस प्रकार निवेदन किया है ॥ ३६ ॥

जाता वने वयममी भवदङ्कमूर्मो

वृद्धिज्ञताः शिरसि शासनमादधानाः ।

निस्तीर्णसंगरपयोनिवयस्त्वयाद्य

स्थाय्या यथांशमवनेरवने वने वा ॥ ३७ ॥

जाता इति । वने कानने जाताः उत्पन्नाः भवतः तव अङ्कमूर्मो उत्सङ्गदेशे वृद्धि-गताः पालिताः, शासनं भवदीयामाज्ञां शिरसि मूर्धनि आदधानाः धारयन्तः सदैव भवदाज्ञापरतन्त्राः, निस्तीर्णाः उत्तीर्णाः अतिक्रान्ताः सङ्गराः प्रतिज्ञाः वनवासा-ज्ञातवासादिरूपाः पयोनिधयः मागराः यैस्तथोक्ताः अमी वयम् पाण्डुपुत्राः त्वया अद्य यथांशं यथाऽस्मदीयभागम् अवनेः पृथ्व्याः अवने पालने वने कानने वा स्थाय्याः-नियोजयितव्याः । वयं वने उत्पन्ना, भवान् बाल्ये एव नृतपितृकान-म्मानपालयत्, वयमपि सर्वदैव भवदाज्ञां शिरसा धृतवन्तः सग्नति वयं वन-वासाज्ञानवासादिरूपं दुस्तरं प्रतिज्ञासागरं लङ्घयित्वा स्थिताः स्मः, तदिदानीनिदं भवतानेव इष्टं मवति यद् भवन्तोऽस्मभ्यं यथांशं पृथ्वीं विभज्य दत्त्वा तत्पाल-नेऽधिकुर्युः वने वास्मान् विसृजेयुति ॥ ३७ ॥

इस लोग वनमें पैदा हुए, लड़कपनमें ही पिताके घर जानेपर आपने ही हमारा पालन किया, हम आपको ही गोदमें सपाने हुए, सदा आपको आज्ञाकी निरपर रखा,

इस समय हम वनवास, अज्ञातवास आदि दुस्तर प्रतिज्ञासागरको पार करके अवस्थित हैं, आप चाहें तो हमें अपना भाग पृथ्वीका अंश-आधा राज्य दिलाकर उसकी रक्षामें नियुक्त करें या वनमें रहनेको कह दें ॥ ३७ ॥

बाल्ये वनान्तजनुषां मम पाण्डवाना-

मेकापि रक्षणविधौ न बभूव धात्री ।

इत्येव शोकमनिशं हृदये दधान-

स्तस्यास्तु नार्धमपि संप्रति दित्ससि त्वम् ॥ ३८ ॥

बाल्य इति । वनान्ते अरण्यप्रान्ते जनुः जन्म येषां तेषां वने जातानाम् मम पाण्डवानाम् मदभ्रातृपुत्राणां युधिष्ठिरादीनाम् रक्षणविधौ पालनादिकर्मणि एकापि धात्री उपमाता न बभूव नातिष्ठत् इति एवं प्रकारकम् उपमातुरभावकृतं शोकं मनःखेदम् अनिशं सदा हृदये दधानः त्वम् तस्याः धात्र्याः अर्धम् अपि सम्प्रति न दित्ससि दातुमिच्छसि । यो भवान् अस्माकं वने जातानां बाल्ये परि-
रक्षणार्थमुपमाता धात्री नासीदित्येतदर्थं मनःखेदमनुभवति स्म, स एव भवान् अधुना धात्र्यर्धमपि दातुमिच्छां न करिष्यतीति न संभवतीति भावः, यदर्थधात्र्य-
भावे यस्य खेदः स तस्मै धात्र्यर्धमपि दातुं नेच्छेदिति न संभवतीति, अत्यन्तस्ने-
हेनास्मासु व्यवहृतवता स्वयाऽवश्य राज्यार्धमस्मभ्यं दीयेतेति तात्पर्यम् ॥ ३८ ॥

आपक हृदयमें बरानर इस नातका दुःख बना रहा है कि हमारे इन पाण्डुपुत्रोंको बाल्यावस्थामें पालनपोषण करनेके लिये एक भी धात्री-उपमाता (दाई) नहीं रही, इस समय वही आप धात्रीका आधा पृथ्वीका अर्धांश भी नहीं देना चाहेंगे ? अवश्य देंगे, जिसे इतनी ममता हो कि धात्रीके न होनेका दुःख बरानर खला करे, मला वह आधी धात्री (उचित राज्यार्ध) भी न दे यह कब संभव है ॥ ३८ ॥

इत्थं त्रुषाणं यदुवीरमेनं निःश्वस्य दीर्घं नृपतिर्बभापे ।

व्यरंसिपं व्यध्वममुं विमुञ्च विमुञ्च वत्सेत्यनुशास्य शौरे ! ॥ ३९ ॥

इत्थं इति । इत्थं त्रुषाणमिति त्रुषाणम् पाण्डवोक्तं निवेदयन्तम् एनं यदुवीरम् यदुनाथं श्रीकृष्णम् दीर्घं निःश्वस्य दुःखव्यञ्जकं दीर्घश्वासं कृत्वा नृपतिः धृतराष्ट्रः
बभापे उक्तवान्, हे वत्स, पुत्र दुर्योधन, व्यध्वं कुमार्गं पाण्डवैः सह वैरं मुञ्च मुञ्च
त्यज त्यज इति एवं प्रकारेण अमुं दुर्योधनमनुशास्य उपदिश्य व्यरंसिपम् विर-
तोऽस्मि, नायम्मदुदित पाण्डवैरविरोधं कर्णं करोति । हे शौरे, हे श्रीकृष्ण, दुष्टोऽयं
दुर्योधनो नेच्छति सन्धिमहं तु क्षत्रसः सन्धयेऽनुशिष्यश्चान्तोऽस्मीति पाण्डवोक्तं
कथयते भगवते धृतराष्ट्रः सनिःश्वासमुवाचेति भावः ॥ ३९ ॥

इस प्रकार पाण्डवोंके वक्तव्यको दुष्टराते हुए श्रीकृष्णको धृतराष्ट्रने दुःखघोतक दीर्घ
निःश्वास लेकर कहा कि हे कृष्ण मैंने इस दुर्भाग्यगामी दुर्योधनको अनेक बार समझाया

जि है वेय ! पम्हवोंके साथ विरोध रूप कुनगंको खोड़वे परवइ सुनता ही नही है ॥३९॥

मधुमयन ! निर्माणिता सुवन्त्रे

मम जननी खलु पुत्रवत्सला सा ।

सुखमहममवेद्य मूर्त्तसूतो

सुदन्निविक्रमधुना यथा द्वापि ॥ ४० ॥

पुत्रमतीति । हे मधुमयन मधुवानकदेवत्ववधकारिन्, श्रीकृष्ण, सा प्रसिद्धा मम जननी अन्विका पुत्रवत्सला नाविनि सुते मयि दयालु सत्येव व्याप्तं सुवन्त्रे निर्माणिता निर्माणितात्री खलु जातेति शेषम् (व्याप्ते निशोभेन पुत्रोत्पादनाय सङ्गच्छमाने सति मम मत्प्राप्त्यन्विका यन्निव नैत्रममौत्पत्तत्त्वं मयि नाविनि पुत्रे दुःखान्स्वभाः सत्येव) यथा यतः अहम् अमुना मूर्त्तसूतोः अकार्यस्य पुत्रस्यात्म दुर्भावस्य सुत्रम् जनवेद्यं वाङ्मया वाचिकां साविभयां सुदं प्रीतिं धारयामि । मम माता व्याप्तेन संगणिकाते यद्विनिर्माणितावती, तन्मनोपकाराय दयया, ताम्येन हेतुना; तद्दयया एव सन्नति (अन्तान्भवया) मूर्त्तस्य सुप्तस्य सुखदर्शनात् साविनेऽन्विकमालम्ब्य वहामि, यदि माञ्जि न मीलितवन्त्यन्वियत्तदा मम चक्षुमदया मूर्त्तसुप्तसुखवीक्षणकथनस्य सुमन्वनीयमेवापस्त्वमेति भावः । वाक्यार्थ- हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४० ॥

हे मधुमयन, इनारा माता अन्विकाने व्याप्तवेक सुवन्त्रके साथ समो गकाठने जो अनीको अने सुते ली थी, वह निश्चय ही हीनेकते पुत्र-सुख इतराए पर दया करके मैंना किया था, क्योंकि इस समय अन्विके अज्ञानेर्माजनकन अनुभवके कारण मैं अन्तान्भव पैदा हुआ जिससे मुझे इस समय मूर्त्त पुत्रका सुख देखना नहीं पड़ता है, जिसके कारण मूर्त्तके सुखावशोकनरूप अन्तःकाष्ठते मुक्त रहकर समो गका अमुन्व करता हूँ ॥ ४० ॥

स्वयमपि न विदुष्यते सुतोऽयं सुमतिजनस्य शृणोति नापि वाचम् ।

कुण्डलकुण्डलाङ्गुलिभिवृद्धयै गुणगणवारिनिवे ! गतिस्त्वमेव ॥ ४१ ॥

पुत्रमतीति । अयं सुतः मम पुत्रो दुर्भावतः स्वयम् अपि न विदुष्यते हितमन्व- वाचयति, नापि न च सुमतिजनस्य विदुष्यतस्य मीमन्विदुरादेः वाचं शृणोति, पुरुषमपि वचनम् आकर्णयति, (तदस्यां विभक्त्यां परित्यक्ता) हे गुणगणवारि- निवे समस्तपुत्रमन्तर श्रीकृष्ण, त्वमेव केवळं त्वम् एव कुण्डलस्य वा कुण्डलाङ्गु- लीनैर्वेद्यस्य अन्विदुष्यते वर्जनाय पत्तवनाय गतिः उपायम् केवळं त्वमेवैकः कौरववंसनस्तन्महाविदासाद्विद्वं जनते नान्य इति भावः । अङ्गुरानिवृद्धयै पर्यायशिवेव केवळइता जनते इत्याहायोऽन्वनिर्गुणी दोषः ॥ ४१ ॥

यह इनारा मूर्त्त पुत्र सुद मी कुञ्ज नहीं समझता है, और बुद्धिमान् जन मीमन्, विदु आदिका अज्ञान मी नहीं सुनता है, अतः इस स्थितिमें, हे गुणगणके कारण कानही कुनवस

के कुशलरूप अङ्कुरकी अभिवृद्धि कर सकते हैं, भाषकी ही चेष्टासे कुरुवंशका कुशल पनप सकता है। सागरकी बूँदोंसे ही कदाचिद कुशलका अङ्कुर पल्लवित हो जाय तो हो सकता है, दूसरा कुछ रास्ता नहीं है ॥ ४१ ॥

इति 'सिद्धान्तवति वद्वाञ्जली राजनि निजासनार्धनिवेशितकर-
तलतया किंचिदुन्नमितवामभुजशिखरेण गण्डमण्डले निमज्जितमकर-
कुण्डलं कटिचलनकन्दलितकाञ्चनपटमर्मरारवभीषत्कंधरां विनिवर्त्य,—

इतीति । वद्वाञ्जली नम्रतां द्योतयितुं कृतकरयुगवन्धे राजनि घतराष्ट्रे इति प्रोक्तप्रकारेण सिद्धान्तवति-प्रकटीकृतनिश्चये निर्णीतार्थं कथितवति सति निजासनार्धे स्वासनैकभागे निवेशितकरतलतया स्थापितवाहुतया किञ्चिदुन्नमितवामभुजशिखरेण ऊर्ध्वमुखगतवामहस्ताप्रभागेन (दक्षिणं हस्तमासने आरोपयति सति कृष्णे तस्य वामबाहुशिखरस्योञ्जतिर्जाता) गण्डमण्डले कपोलमध्ये निमज्जितं तिरोहितं मकरकुण्डलं मकराकृतिकर्णभूषणं यत्र कर्मणि तथा, (उन्नमितेन वामहस्ताग्रेण कुण्डलमाच्छाद्यन्) कटिचलनेन कन्दलितः वलिमान् यः काञ्चनपटः सुवर्णतन्तुप्रचुरः पीतपटस्तस्य मर्मरारवः मर्मरध्वनिर्यत्र कर्मणि तथा, ईषत् स्वल्पं कंधरां विनिवर्त्य परावर्त्य—दुर्योधनाभिमुखं द्रष्टुं तदभिमुखीभूयेत्यर्थः । कंसवैरी आहेति वच्यमाणक्रिययाऽन्वयः ।

राजा धृतराष्ट्रने जब हाथ जोड़कर अपना सिद्धान्त प्रकाशित कर दिया तब श्रीकृष्णने—अपने आसनके एक भागपर हाथ रोप दिया, बायें हाथके अग्रभागको ठठाकर अपने कानमें वत्तमान् कुण्डलको अन्तर्हित कर दिया. कटिप्रदेशके सञ्चलित होनेसे कपड़ेमें सिकुड़न पैदा हुई जिससे भगवान्के जरीदार पीतवस्त्रने मर्मर ध्वनि की, भगवान्ने गर्दनको थोड़ा घुमाया, (फिर दुर्योधनसे कहा) ॥

क्लृप्तस्मितं रविभुवा कृतहस्ततालं
दुःशासनेन धुरि दूषितसंधिपक्षम् ।
कर्णोपकण्ठचलिताधरमातुलास्यं

कौरव्यमाह कुरुसंसदि कंसवैरी ॥ ४२ ॥

क्लृप्तस्मितमिति । रविभुवा सूर्यपुत्रेण कर्णेन कृतहस्ततालं कृतहस्तध्वनिः यथा स्यात्तथा क्लृप्तस्मितं कृतहासम् कर्णस्य हस्ते स्वहस्ताघातं कृत्वा हसन्तमित्यर्थः, धुरि अग्रदुःशासनेन आत्रा दूषितः अनभिमतः सन्धिपक्षः सन्धिसिद्धान्तो यत्र कर्मणि तत्तथा, कर्णोपकण्ठे श्रोत्रसमीपे चलिताधरं मन्दं मन्दं किमपि कथयन्

१. 'सिद्धान्तवति' । २. 'विनिवेशित' । ३. 'गण्डमण्डल' ।
४. 'कटितटचलन' । ५. 'मर्मरमीपट' इति पा० ।

मातुलास्यं शकुनिमुखं यस्य तं कौरव्यं दुर्योधनं कुत्संसदि कौरवगणपरिपदि एवं
रथ्यमाणप्रकारेण आह कथयति स्म । धृतराष्ट्रे कथयति तदीयं कथनमनादरेण-
बोधेनमात्रं सहासं कर्णस्य हस्ते स्वहस्तमारोप्य कृततालं दूषितसन्वेर्दुःशासनस्य
वचनमाकर्ण्यं शकुनिकृतकर्णोपजापमाकर्णयन्तं दुर्योधनं भगवानेवं सर्वजनसमत्त-
मुक्तवानिति भावः ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र अब भगवान्ते अपना मन्तव्य कह रहे थे तब दुर्योधन कर्णके हाथपर ताली
मारकर हँस रहा था, दुःशासनने पहले ही सन्धिकी बातको दूषित कर दिया था, और
दुर्योधनके कानके पास माना शकुनि कुछ कह रहे थे, कुछ मन्त्रणा दे रहे थे जिससे
उनका ओठ हिल रहा था, इस स्थितिमें भगवान्ने सभी क्रूरजनके सामने दुर्योधनको
कहा— ॥ ४२ ॥

पृथासुतेभ्यः पृथिवीं तदीयां पुनर्दिशेति ब्रुवतो गुरोर्गाम् ।
अशृण्वतः पौरव ! ते कथं वा संभूतिरेषा शशिनोऽन्ववाये ॥ ४३ ॥

पृथासुतेभ्य इति । हे पौरव पुरुवंशोत्पन्न दुर्योधन, पृथासुतेभ्यः कुन्तीपुत्रेभ्यो
धर्मराजादिभ्यः तदीयां वस्तुतस्तत्सम्बन्धिनीं पृथिवीं भुवं पुनः दिश प्रत्यर्पय इति
ब्रुवतः कथयतः गुरोः पितुर्गाम् वाचम् अशृण्वतः अनाद्रियमाणस्य ते तव पृथा
वर्त्तमाना शशिनोऽन्ववाये चन्द्रवंशे संभूतिः उत्पत्तिः कथम् केन वा प्रकारेण
जाता ? तव पिता कथयति, पार्थेभ्यस्तदीया पृथिवी दीयताम् इति तदप्युपेक्षयाऽ-
शृण्वतस्तव जन्म कथं चन्द्रवंशेऽभूदिति नावैमि, नहि विमले चन्द्रकुले स्वादृशां
पितुरुचितमप्यादेशमपाठयतां जन्मोचितमासीत्कथमजायतेति हेतुं न पश्या-
मीति भावः ॥ ४३ ॥

हे पौरव दुर्योधन, पिता कह रहे हैं कि पाण्डवोंकी पृथ्वी-राज्य-उन्हें फिरसे लौटा
दो, और तुम उनका यह अत्यन्त युक्त आदेश भी नहीं सुन रहे हो, इस तरहके पितृ-
वचनलक्ष्मी तुम्हारा जन्म कैसे इस चन्द्रवंशमें हो गया, मैं नहीं समझ रहा हूँ । तुम्हारे
समान जनका जन्म तो इस वंशमें नहीं होना चाहिये, न जाने वह कैसे हो गया ॥ ४३ ॥

तत्तादृशं शृणु महत्तव वंशवृत्तं
पूरुर्ददौ नववयः पितुरात्तजीर्णः ।
त्यक्त्वाश्रमं पितृमुदे तृणवद्धितीयं
देवव्रतोऽयमिह तिष्ठति धीरधीरः ॥ ४४ ॥

तत्तादृशमिति । हे कौरव, तव प्रसिद्धं तादृशम् असाधारणम् तव वंशवृत्तं
वंशानुचरितं शृणु आकर्णय, पूरुः नाम पुत्रः पितुर्यवातेः आत्तजीर्णः वार्धकं गृहीत्वा

नववयः नवीनामवस्थाम् यौवनं ददौ दत्तवाद् । पूरुनांम पित्राज्ञापालकः तवैव
 वंशे जातो यो निजपितुर्यथातेर्वार्धकं गृहीत्वा स्वं तारुण्यं पित्रे दत्तवानित्यर्थः ।
 ननु पुराणमिदं वृत्तं न मदुपदेशार्हमिति चेत्तत्राह—(तिष्ठतु पुराणवाक्तां) धीर-
 धीरः अतिगम्भीरः अयं देवव्रतः भीष्मः पितृमुदे शन्तनुनाम्नः पितुः सन्तोषाय
 द्वितीयम् गार्हस्थ्यरूपमाश्रमं तृणवद् त्यक्त्वा अनायासं गार्हस्थ्यसुखं विहाय
 इह तव पुर एव तिष्ठति । इमं प्रत्यङ्निदर्शनमूर्तं भीष्ममालोक्यापि स्वया पितु-
 राज्ञाश्वधीर्यते हृति न युक्तं तव पूरुवंशयस्येति तात्पर्यम् ॥ ४४ ॥

हे कौरव दुर्योधन, तुम अपने वंशके अनुपम चरित्रोंको सुनो—तुम्हारे ही वंशमें
 पूरु नामक राजा थे जिन्होंने अपने पिता ययातिकी वृद्धावस्था सुदूर ले ली, और अपनी
 जबानी पिताको दे दी, (जाने दो पुरानी बातको) अपने पिता शन्तनुको प्रसन्न रखनेके
 लिये अपने गार्हस्थाश्रमको अनायास छोड़ देनेवाले अतिगम्भीर देवव्रत तो तुम्हारे
 सामने ही बैठे हैं । ऐसे ऐसे पितृवचनवर्त्तों लोगोंके वंशमें जन्म लेकर भी तुम ऐसे ही
 कि पिताके अत्यन्त उपयुक्त आदेश की मो उपेक्षा कर रहे हो ? ॥ ४४ ॥

कितवोक्तिभिः किसलितः स कर्णयोः

सफलो भवेत्तत्र तदा मनोरथः ।

हरिनन्दनेन युधि पातितं धनु-

हर्मस्तकान्न पुनरुन्ममञ्च चेत् ॥ ४५ ॥

कितवोक्तिनिरिति । कर्णयोः श्रोत्रयोः कितवोक्तिभिः धूर्त्तशकुन्यादिमन्त्रगाभिः
 किसलितः सजातपह्लवः सः प्रसिद्धो राज्यापहरणरूपः तव दुर्योधनस्य मनोरथः
 दुरभिलाषः तदा सफलो भवेत् पूर्णः स्यात् चेत् यदि हरिनन्दनेन अर्जुनेन युधि
 किरातार्जुनीययुद्धकाले पातितं हरमस्तके प्रहृतं धनुः गाण्डीवम् हरमस्तकात्
 शिवशिरसः पुनः न उन्ममञ्च बहिर्वन्मूव शकुन्यादिधूर्त्तजनोक्तीः कर्णे कृत्वा स्वया
 कृतो राज्यापहरणमनोरथस्तदासिद्धोऽभविष्यद्यदि महादेवेन सह युद्धयमानेन पार्थेन
 शिवशिरसि प्रहृतं गाण्डीवं धनुस्ततो न बहिरभविष्यत्, परं तथा न जातं,
 प्रसन्नः शिवोऽर्जुनाय तद्वचं पुनरदादतस्तस्मिन् हरप्रसादलक्ष्ये दुर्जये गाण्डीवे
 धनुषि विद्यमाने तत्रायं मनोरथो न फलिता, अतो वृथा कलङ्कमत्रयसीति भावः ॥४५॥

वद्वक धूर्त्त शकुनि आदिही टाक्त्योंसे जो दुम्हारा परराज्यापहरणरूप मनोरथ पडवित्त
 हो रहा था वह तमी सफल हो सकता था जबकि किरातार्जुनयुद्धमें अर्जुन द्वारा शिवकीके
 शिरपर प्रहृत होनेवाला गाण्डीव वहाँसे बाहर नहीं चला आया होता, यदि महादेव अर्जुन
 के धनुषको लौटा नहीं देते, जिस प्रकार अट्टय कर दिया था अगर वह उसी तरह अट्टय

रह गया होता तब तुम अपना वह कपटमनोरथ सिद्ध कर लेते, परन्तु वैसा नहीं हुआ; अर्जुनके पराक्रमसे प्रसन्न होकर शिवजीने गण्डीव धनुष वापस कर दिया है उसके रहते तुम्हारी यह वैश्यानी सफल नहीं होगी, फिर क्यों कलङ्क लेते हो ? ॥ ४५ ॥

वंशः कुरूणां महितोऽयमस्मिन्वर्तु कलङ्कं चतुरौ खलु द्वौ ।

एकत्र कोटौ रजनेरधीशः परत्र मन्ये परुषो भवांश्च ॥ ४६ ॥

वंशः कुरूणामिति । अयं कुरूणां वंशः कुलम् महितः प्रसिद्धः, अस्मिन् कुरूणां वंशे कलङ्कं चिह्नम् अपवाहं च घत्तुं धारयितुम्—एकत्र कोटौ प्रारम्भभागे रजनेः निशायाः अधीशः चन्द्रः परत्रकोटौ परुषः निर्दयः भवांश्च द्वौ पुतौ चतुरौ निपुणौ मन्ये खलु । अहं मन्येऽतिस्याते कुरूकुले प्रथमभागे चन्द्रः कलङ्कभाजनमजनि चरमभागे च भवान् कलङ्की उत्पन्न इति द्वावेव कलङ्किनौ जातौ, भविष्यति कलङ्कीति तु नैव संभाष्यते सम्प्रत्येव युद्धे कुरूवंशविनाशस्यावश्यंभावित्वात् ; द्विन्ने मूले नैव शास्त्रा न पत्रम् इति प्रसिद्धेरिति । तुलनार्थं दृश्यताम्—‘इन्दुरादिरजनिष्टकलङ्कीकष्टमत्र स भवानपि मा भूव’ इति नैपथीयचरिते पञ्चमसर्गे इन्द्रनलसंवादे ॥ ४६ ॥

कुलवंश बढ़ा प्रशंसनीय है, मैं समझता हूँ इसमें आदिभागमें चन्द्रमाने अङ्क चिह्न कलङ्क धारण किया, और अन्तभागमें निर्दयइन्द्रय होकर तुम कलङ्क धारण करोगे, वस यही दो इस वंशमें कलङ्की कहलार्येंगे, भविष्यमें भी इसमें तीसरे कलङ्कीके पैदा होनेका मय नहीं है क्योंकि यह वंश जो इसी युद्धमें समाप्त होगा, फिर कलङ्की पैदा होगा कहाँ ? इसलिये तुम तथा चन्द्रमा यही दो कलङ्क, इस वंशमें कहलार्येंगे ॥ ४६ ॥

वन्धूपदिष्टं न शृणोषि वत्स ! संधानमस्मिन्न तवाद्य दोषः ।

गन्धर्वराजेन कृतं वनान्ते वन्धुं पुनर्मुक्तवता हि तेषाम् ॥ ४७ ॥

वन्धूपदिष्टमिति । हे वत्स, त्वं वन्धुमिः आत्मीयैर्जनैः सादृशैः उपदिष्टं कथितं सन्धानं पाण्डवैः सह सन्धिं न शृणोषि नाङ्गीकरोषि (यत्) अस्मिन् सन्धेः प्रस्तावस्य त्वयाऽनङ्गीकारे अद्य सम्प्रति तव दोषः अपराधः नास्ति, किन्तु वनान्ते द्वैतवनमध्ये गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन कृतम् वन्धुम् तव संयमनं पुनर्मुक्तवताम् मोचितवताम् तेषां हि पाण्डवानाम् (दोषः) । अयमाशयः—सम्प्रति निजजनैः प्रस्तूयमानं सन्धिं त्वं नाङ्गीकरोषि, नेदं तव दूषणं किन्तु चित्रसेनेन बद्धं त्वां वन्धनान्मोचितवतां पाण्डवानामेव दूषणमिति, ‘पयः पानं भुजङ्गानां केवलं विप-वर्धन’मिति प्राचीनोक्तिमनादृत्य पाण्डवास्त्वां तादृग्वन्धविपदोऽरुचन्त एव त्व सम्प्रतीत्यं विकारयसे, यदि ते तथा न कृतवन्तः स्युस्तदा कुत्रास्यास्य इति भावः । अत्रोपकारस्यापकारफलदत्त्वेन वर्णनाल्लेशालङ्कारः ॥ ४७ ॥

वत्स, इय समय वो तुम आत्मीयजनों द्वारा प्रस्तावित सन्धिके लिये तैयार नहीं हो रहे हो, इसमें तुम्हारा कुछ दोष नहीं है, यह तो पाण्डवोंका दोष है कि उन लोगों ने दूतवनमें जब तुम्हे गन्धर्वराज चित्रतेज बंधकर लिये जा रहे थे तब बन्धनमुक्त कर दिया, अगर उन लोगोंने वैसा न किया होना तब यह सन्धिप्रस्ताव नहीं करना पड़ता, तब तो तुम कहीं बंधे पड़े होते ॥ ४७ ॥

इति निर्गदितवति भगवति क्रोधनः सुयोधनोऽपि गिरमिमामुज्जगार,—अये नन्दनन्दन ! केवलं विराटतनयाश्रयलाभेन कृतकृत्यं मन्यमानानां कुन्तीभुवां च बहुभिरक्षौहिणीपतिभिरनुक्षणमावेद्यमानाञ्जलिधोरणीमवलोकयितुमप्यलब्धावसराणामस्माकं च किं वा संधानं किं वा तव दूतकृत्यं किं वा मया देयमीदृग्विधं मुधायासमवधूय रथ्यागतं गन्तव्यमिति ।

इति । इति एवं निर्गदितवति कथितवति भगवति श्रीकृष्णे क्रोधनः कोपन-
न्वभावः सुयोधनः दुर्योधनोऽपि इमां वक्ष्यमाणलक्षणां गिरं वाचम् उज्जगार
व्याजहार । अये नन्दनन्दन, नन्दसूनो, केवलं विराटतनयाश्रयलाभेन विराटपुत्र-
स्याश्रयं प्राप्य कृतकृत्यं मन्यमानानाम् आत्मानं धन्यं समर्थयताम् कुन्तीभुवां
पार्याणाम् च बहुभिः अनल्पसंख्यैः अक्षौहिणीपतिभिः महासेनानायकैः अनुक्षणम्
सदा आवेद्यमानाञ्जलिधोरणीम् क्रियमाणान् नमस्कारान् अवलोकयितुं द्रष्टुमप्य-
लब्धावसराणाम् अप्राप्तसमयानाम् (सेनापतीन्मस्कुर्वतो दृशापि साहाय्यं कर्तुम्
अलब्धकालानाम्) अस्माकं कौरवाणां च किं वा सन्धानम् सन्धिः ? (सन्धिर्हि
समानबलयोः शोभते, न दुर्बलप्रबलयोरिति हृदयेऽभिप्रायः) किं वा कीदृशं वा
तव दूतकृत्यम् दूत्यम् ? (असंभववस्तुनिवेदनं दूतस्योपहासायैव जायते) किं
वा मया देयम् ? प्रत्यर्पणीयं राज्यम् ? (राज्यस्य वीरभोग्यत्वात्) इदृग्विधम्
पृतादृशरूपं मुधाऽऽयासम् ध्यर्थप्रयासम् अवधूय यथागतं गन्तव्यम् येन वर्त्म-
नाऽऽगतं तेनैव वर्त्मना परावर्त्तनीयमित्यर्थः ॥

भगवान्ने जब इस प्रकारसे कहा तब क्रुपित होकर दुर्योधनने भी यह बात कही—
नन्दलाल, पाण्डव केवल विराटपुत्रका आश्रय पाकर अपनेको कृतकृत्य समझ रहे हैं,
और हम लोगोंको इसके लिये भी समय नहीं मिल रहा है कि प्रतिष्ठा नमस्कार करनेके
लिये हाथ जोड़नेवाले अक्षौहिणीसेनासद्वालकोंको एकबार देखकर भी उन्हें संभावित

१. 'प्रगदित'; 'गदित' । २. 'उज्जहार' । ३. 'अरे' । ४. 'मन्यमानम्' ।
५. 'अक्षौहिणीभिः' । ६. 'अञ्जली' । ७. 'अवलोकितम्' । ८. 'मवता
यया' । इति पा० ।

कर सकें, इस स्थितिमें पाण्डवोंकी और हमारा सन्धि कैसी ? और इसमें आपकी दूतता क्या काम करेगी ? मैं दे क्या सलूंगा ? इसलिये इस व्यर्थ परिश्रमको छोड़कर आप जैसे आये हैं, वैसे ही वापस चले जाइये ॥

आकर्ण्य तच्चकितचेतसि नम्रवक्त्रे

कर्णौ पिधाय नृपतौ करसंपुटाभ्याम् ।

मत्वा तृणाय मधुवैरिणमप्यलङ्घयं

गोष्ठ्या जवेन निरगात्कुराजसूनुः ॥ ४८ ॥

आकर्ण्य तदिति । तत् दुर्योधनदुर्वचनम् आकर्ण्य श्रुत्वा चकितचेतसि भीतमानसे करसम्पुटाभ्याम् संपुटाकारतां नीताभ्यां कराम्यां कर्णौ पिधाय मुद्रयित्वा नृपतौ धृतराष्ट्रे नम्रवक्त्रे नतमुखे सति अलङ्घयम् अनतिक्रमणीयवचनम् मधुवैरिणं हरिम् अपि तृणाय मत्वा अनादृत्य कुलाजसूनुः धृतराष्ट्रसुतः सुयोधनः जवेन वेगेन गोष्ठ्याः सभाया निरगात् बहिर्गतवान् । तादृशं दुर्वचनं कथयति सुयोधने धृतराष्ट्रे भीतमनाः कर्णौ पिधाय स्थितः, सुयोधनस्तु तथा व्याहृत्य भगवति तत्रस्थेऽपि कृतानास्थो वेगेन सभाभवनाद्बहिरयासीदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

दुर्योधनके दुर्वचनोंको सुनकर धृतराष्ट्र मन ही मन बरे कि अब अनर्थ होकर ही रहेगा, उन्होंने अपने हाथोंसे कान नूद लिये, उस समय दुर्योधन अनतिक्रमणीयवादेशवाले भगवान्की भी उपेक्षा करके वेगके साथ सभासे बाहर चला गया ॥ ४८ ॥

तदनु दनुजारातिरेष रोपस्मितलेशरूपिताधरस्तादृशेन तस्यावलेपवचनेन भिया विहस्तान्मुदा निरस्तान्समस्तानपि सभास्तारान्पुरस्तात्रिरीक्ष्य पुनरपि वाचमेवं जगाद,—

तदन्विति । तदनु दुर्योधने सभामण्डपाद्बहिर्गते सति रोपस्मितलेशेन कोपव्यञ्जकेषुदासेन रूपितः युक्तः अधरो यस्य तयोक्तः एषः दनुजारातिः दैत्यारिः श्रीकृष्णः तादृशेन तयामूतेन तस्य दुर्योधनस्य अवलेपवचनेन गर्वीक्या भिया भयेन विहस्तान् व्याकुलान् (दुर्योधनगर्ववाक्येन कुपितो हरिः कमनर्थमुपस्थापयिष्यतीति भीतहृदयान्) मुदा निरस्तान् समाप्तहर्षान् समस्तान् सकलान् अपि सभास्तारान् समासदः पुरस्तात् पूर्वं पुरतो वा निरीक्ष्य दृष्ट्वा पुनरपि एवं वक्ष्यमाणां वाचं जगाद उक्तवान् ॥

दुर्योधन जब सभासे बाहर चला गया तब कोपव्यञ्जकहाससे युक्त अधरवाले भगवान् दैत्यारि श्रीकृष्णने उस प्रकारकी दुर्योधनकी गर्वीकति सुनकर भगवान् अनर्थ उपस्थित कर दोगे इस भयसे ब्रह्म, गतहर्ष समी समाप्तदोंको आगे देखकर फिर इस प्रकारके वचन कहे ।

धरामुजा किं तटिनोमुवा किं मयाधुना किं वसतापि दूत्ये ।
पार्थाय दातुं प्रभवेद्भरित्रीं गदैव सा गन्धवहस्य सूनोः ॥ ४६ ॥

धरामुजेति । अधुना धरामुजा राज्ञा धृतराष्ट्रेण किम् ? न किमपि कर्तुं शक्य-
मिति सर्वत्र योज्यम् तटिनोमुवा गाङ्गेयेन भीष्मेण किम् ? दूत्ये वसता दूतभावेना-
गतेन मयाऽपि वा किम् ? दुर्योधने एवं सन्धिपराङ्मुखे न धृतराष्ट्रः किमपि कर्तुमीदृशो
न भीष्मः, नवाहं किमपि कर्तुं क्षमः, सम्प्रति-पार्थाय युधिष्ठिराय गन्धवहस्य
चायोः सूनोः पुत्रस्य भीमस्य गदा एव केवलं धरित्रीं दातुं पृथ्वीं प्रत्यर्पयितुं प्रभवेत्
इमेत, युद्धादन्यन्तास्ति साधनमिति भावः ॥ ४९ ॥

अत्र दुर्योधन इत्त तरहस सन्धि नहीं करनेको कटिबद्ध हैं तब राजा धृतराष्ट्र क्या
करेंगे, भीष्मका क्या अख्तियार है, और दूत बनकर आया हुआ मैं भी क्या कर सकता
हूँ, अब तो केवल भीमको गदा ही युधिष्ठिरको पृथ्वी दिलानेमें समर्थ हो सकता है,
अर्थात् अब हम दोनोंके हाथको बान नहीं है, अब युद्ध अवश्यंभावी है ॥ ४९ ॥

शौरैस्तां वाचमाकर्ण्य साध्वसाक्रान्तचेतसः ।

जोषंभावं सभास्तारा युगपद्घुत्तरम् ॥ ५० ॥

शौरैरिति । ताम् पूर्वोक्तरूपां शौरैः श्रीकृष्णस्य वाचम् गिरम् आकर्ण्य श्रुत्वा
साध्वसाक्रान्तचेतसः भयाविष्टहृदयाः सभास्ताराः सर्वे सभासदः जोषंभावं मूक-
भावेनावस्थानम् युगपदुत्तरम् सामूहिकं प्रतिवचनम् द्युः आश्रयन्ति स्म, तादृशीं
भगवदुक्तिं निशम्य भीताः सभासदो मूकीभूय स्थिताः, तेषां मूकभावेनावस्थान-
मेव भगवदुक्तेः सामूहिकं प्रत्युत्तरमजायतेति भावः । 'तृष्णां जोषं भवेन्मौने' इति
वेज्यन्ती ॥ ५० ॥

भगवान् कृष्णजी वेंसी रक्ति सुनकर सभी सभासदगण चुप लगा गये, यह सभासदों
की चुप्पी ही भगवान्के कथनका सामूहिक प्रत्युत्तर हुआ, भयके नारे सभासदोंने कुछ
भी न कहा ॥ ५० ॥

बहिः स संमन्त्र्य बलावलिप्तैस्त्रिभिः सहायैर्धृतराष्ट्रसूनुः ।

गन्धर्वराजेन कृतां दशां स्वां गदाप्रजन्मानमियेष नेतुम् ॥ ५१ ॥

बहिरिति । सः गोष्ठ्या बहिर्गतः धृतराष्ट्रसूनुः दुर्योधनः बलावलिप्तैः शौर्यगर्वितैः
त्रिभिः कर्णशकुनिदुःशाननरूपैः सहायैः पृष्टपोषकैः सम्मन्त्र्य परामर्शं कृत्वा
गदाप्रजन्मानम् श्रीकृष्ण गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन कृतां स्वां दशां बन्धनारिभिरु-
च्यति नेतुं प्रापयितुम् इत्येव चक्रे । सभानिर्गतो दुर्योधनो बलाभिमानशालिभिः
स्वमहायुक्तैः कर्णशकुनिदुःशासनैः सह त्रिचार्यं भगवन्तं बन्धनं प्रापयितुमिष्टवा-
निति भावः ॥ ५१ ॥

समाप्ते बहिर निकलकर धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनने दण्डमिमानी अपने तीनों सहायकों के—कर्ण, शकुनि, दुःशासनके साथ परामर्श करके चाहा कि भगवान्की वही हालत की जाय जो हालत गन्धर्वराज चित्रतेजने दुर्योधनकी की थी, अर्थात् जैसे चित्रतेजने दुर्योधनको बॉध लिया था उसी तरह दुर्योधनने भी भगवान्की बॉध लेना चाहा ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा तत्कुपितो हरिः स्वयम्भसावेकोऽपि सर्वात्मक-
स्ताराभिर्नवभिर्ग्रहैर्निविडितां शैलैर्यनैः सागरैः ।

पेट्यां भूषणमञ्जरीमिव धृतां कुक्षौ जगन्मण्डलीं

जह्मलामतनोत्सभाजिरजुषां दृक्पङ्क्तिघण्टापथे ॥ ५२ ॥

श्रुत्वा तदिति । स्वयम्भूकः सन्नपि सर्वात्मकः सर्वस्वरूपः सर्वान्तर्यामी अस्मी हरिः भगवान् तत् दुर्योधनादिकृतं दुर्मन्त्रणं बन्धनविषयकं श्रुत्वा प्रभावातिशयात् आकर्ष्य कुपितः क्षुद्रस्य तस्येदृशेन घाटयन् संजातकोपः सन् ताराभिः अश्विन्यादिनक्षत्रैः नवभिर्ग्रहैः सूर्यादिनवग्रहैः शैलैः सुमेरुप्रभृतिपर्वतैः वनैस्तैस्तरण्यैः सागरैः क्षीरसमुद्रादिभिः निविडितां व्याप्तां जगन्मण्डलीं लोकमालाम् पेट्याम् मञ्जूपायाम् भूषणमञ्जरीम् अलङ्कारजातम् इव कुक्षौ भगवदुदरे धृताम् समाजिरजुषाम् समाह्वये स्थितानाम् दृक्पङ्क्तिघण्टापथे नयनसमुदायरूपराजमार्गे जह्मलाम् मपदि महता वेगेन सञ्चरन्तीं सद्यः समुपस्थिताम् अतनोत् कृत्वान् । अयमाशयः—दुर्योधनस्य तादृशीं मन्त्रणां प्रभावेण विज्ञाय श्रीकृष्णः कुपितः सन् भूकः सन् अपि सर्वगतोऽस्मी मञ्जूपायां स्थितां भूषणावलिमिव स्वोदरे स्थितां सनक्षत्रग्रहमण्डलां सगैलकाननसागरां धारां समासदां दृशोरग्रे समुपस्थापितवान् विश्वरूपं निजं विराट्स्वरूपं प्रकटीचक्राणेत्याशयः । पेट्यां भूषणमञ्जरीमिवैयुपमा ॥ ५२ ॥

एक होकर भी सर्वात्मक सर्वस्वरूप सर्वान्तर्यामी भगवान्ने जब सुना कि दुर्योधन मुझे बन्धनमें डालना चाहता है, तब उन्हें बड़ा क्रोध हुआ, उन्होंने—तारे, ग्रहों, पर्वतों, वनों और समुद्रोंके व्याप्त पृथ्वीमण्डलको—जो उनके उदरमें पेटमें भूषणोंकी तरह रखी थी समासदर्जननोंकी आँखोंके सामने ला दिया, अर्थात् विश्वरूप धारणकर अपना विराटरूप प्रकट किया, जो रूप उदरमें सारे प्रपञ्चकी वस्तुमें गहनोंकी तरह सजाए हुए था ॥ ५२ ॥

तस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे नव इव मुकुटे वीक्ष्य सर्वं प्रपञ्चं

विस्मेराः सिद्धविद्यावरसुरनिकैराः पुष्पवृष्टीर्व्यमुञ्चन् ।

१. 'पेटिभूषणः' । २. 'नस्मेराः' । ३. 'सदसः पुष्पवृष्टिम्'; 'सदसः पुष्पवर्षम्' । इति पा० ।

सान्द्रं मोहान्वकारं सकलमुनिजनः संमदाश्रुणि नीमः

अचादपोः पद्मकर्णं कुंभपुरजनता प्रेम दुर्योधनेऽपि ॥५३॥

तन्निरिति । 'अहुष्टमात्रः पुरुषः' इत्यादि रवेतारवतरश्रुत्या अहुष्टमात्रे अहुष्ट-
मात्रपरिमिते तस्मिन् सर्वात्मके भगवति नवे सर्वप्राचीनतज्जातीयापेक्षया विल-
जगसान्ध्योपेतो मुहुरे दुर्पणे इव सर्वम् उच्चावचं प्रपञ्चं जगत्स्थितं वीक्ष्य दृष्ट्वा
वित्तेराः काक्षर्षयुक्ताः सिद्धाः, विद्याधराः, सुरादिकराः देवसहास्र पुण्यवृष्टीः
कुमुदतिकरवृष्टीः व्यमुञ्चन् विमुक्त्वन्तः सकलमुनिजनः सर्वो मुनितमुदायः
सान्द्रम् अनादिवासनाप्ररूढतया वनम् मोहान्वकारम् अज्ञानं वनः, (व्यमुञ्चत्)
नीमः गाह्येयः संमदाश्रुणि प्रमोदप्रवृत्ताः नयनवारिधाराः (व्यमुञ्चत्) चत्ता
विदुरः अज्ञोः नेत्रयोः पल्लकरम् पल्लसात्तम् निनेपम् (अमुञ्चत्) कुंभपुरजनता
हस्तिनापुरवासिजनः अपि दुर्योधने (तादृक्प्रभावं भगवन्तनपि वन्द्युर्नाहनाते)
प्रेम स्नेहं व्यमुञ्चत् इति सर्वत्र वचनविपरिणामेन विमुञ्चति क्रियाऽन्वयः ।
नवीनदर्शजोपमे तत्राहुष्टपरिमाणे भगवति श्रीकृष्णे समन्तं जगद्वेष्य वित्तिवाः
सिद्धा विद्याधरा देवगणाश्च पुण्यान्धवर्षन्, मुनयः स्वमज्ञानं तत्पुत्रः, नीमः
प्रमोदाश्रुत्यस्त्वान्, विदुरो निर्दिनेपनावेन परपन्नविष्ट, कुंभपुरवासिलोकश्च
दुर्योधनात् अपरकी वन्दुवेति भावः । समुच्चयाऽलङ्कारः ॥ ५३ ॥

अहुष्टपरिमाणे च अनादि पुष्पमे-दवीत दर्शनमे-सन्तस्य प्रपञ्चो देवदर, भगवाद्
के विपदरूपा अद्वैतकृत करके काक्षर्षणे पङ्के दुर सिद्ध, विद्याधर तथा, देवान्ते पुष्प-
वर्षां धीः, मुनिवर्तने करता वता अज्ञानान्वार दूर सिद्धा, नीमते अनादाष्ट प्रवादित
किमे, तथा विदुरने अज्ञोऽका पञ्च गिराना छोहा, निर्दिनेप नयनोऽवे भगवान्को
देवः, रवं इस्तिनापुर वी वता दुर्योधनेके तादृष्ट अमुत्रि वरुण देवकर उचते विरल
हो वतो ॥ ५३ ॥

अस्याहृहासष्वनिरादिपुंसो विशृङ्खलं व्योम्नि विजृम्भमाणः ।

द्विक्पालसौधावलिजालकानामध्यापकत्वं विमरां वमूव ॥ ५४ ॥

अस्तेति । अह्य विरवरूपमास्थितस्य आदिपुंसः पुराणपुररस्य भगवतः विशृ-
ङ्खलम् निर्वाधं व्योम्नि मनोदेगे विजृम्भमाणः प्रसरन् अहृहासष्वतिः उर्ध्वैः किल-
किलादृष्टः द्विक्पालानां शक्रादीनां च सौधावलिः प्राकारमाला तस्या बालकानां
गवाङ्गानाम् अध्यापकत्वम् अध्यायताचार्यभाव विमरां वमूव धारयानाम्, द्विक्पा-
लमालाजालकानि प्रतिष्वनिक्रियामधिज्ञयत्, विरवरूपरस्य भगवतो महा-
न्हासो दिशामु व्याठः सन् द्विक्पालगृहानि अत्यध्वनपदित्यास्तयः ॥ ५४ ॥

विश्वरूप धारण करनेवाले आदिपुरुष भगवान्के उस अति विशाल अट्टहासध्वनिने—
जो बिना रुके आकाशमें व्याप्त हो रही था—दिकपालोंके भवनमें वर्त्तमान गवाक्षोंको प्रति-
ध्वनित करनेकी शिक्षा देनेमें अध्यापकत्व धारण किया, भगवान्के अट्टहासने आकाशमें
फैलकर दिक्पालप्रासादोंको भी प्रतिध्वनित कर दिया ॥ ५४ ॥

संस्तूयमानचरितस्य जनैस्त्रिलोकी-
साधारणीकृतकृपस्य हरेः प्रसादात् ।

चक्षुष्मतां समधिरुह्य धुरं मुहूर्तं

भूयस्ततोऽप्यवततार स भूमिपालः ॥ ५५ ॥

संस्तूयमानेति । जनैः लोकत्रयवासिलोकैः संस्तूयमानचरितस्य कीर्त्यमानदुष्ट-
निग्रहशिष्टानुग्रहरूपचरित्रस्य त्रिलोकीसाधारणीकृतकृपस्य लोकत्रयं प्रति समान-
भावेन दयाशालिनः हरेः श्रीकृष्णस्य प्रसादात् अनुग्रहात् सः भूमिपालो जन्मान्धो
धतराष्ट्रः मुहूर्तं चक्षुष्मतां धुरम् नेत्रशालिनां प्राधान्यं दर्शनसामर्थ्यम् समधिरुह्य
(कियन्तं कालं यावद् भगवदनुग्रहेण दृक्शक्तिसम्पन्नतां प्रपद्य भगवतो विश्वरूपं
विलोक्य च) भूयः पुनरपि ततः चक्षुष्मतां धुरः दृक्शक्तियुक्तत्वात् अवततार
पृथग् बभूव । पुनरप्यन्धो बभूवेति भावः । जन्मान्धोऽपि धतराष्ट्रो विश्वरूप-
धरस्य भगवतः कृपया दर्शनसामर्थ्यं कियतः कालस्य कृते प्राप्य भगवद्विश्वरूप-
स्वरूपदर्शनेनारमानं पावयित्वा च पुनरप्यन्धभावं प्रपन्न इति भावः ॥ ५५ ॥

लोगों द्वारा गीयमानचरित्र, सकल-ताधारणपर दया रखनेवाले भगवान्के अनुग्रहसे
जन्मान्ध धतराष्ट्र ने थोड़ी देरके लिये दर्शनसामर्थ्य प्राप्त करके भगवान्का विश्वरूप देख
लिया, अपनेको कृतार्थ कर लिया, फिर पड़लेकी ही तरह जन्मान्ध हो गये ॥ ५५ ॥

ओजस्तवेदमुपसंहर माधवेति

घुष्यत्सु सत्सु गुरुभीष्मपुरोगमेषु ।

घोरं विहाय निमिषेण कुशेशयाक्षो

गोपीदृशां कुतुकहेतुमवाप रूपम् ॥ ५६ ॥

ओजस्तवेति । हे माधव श्रीकृष्ण, तव त्वदीयम् इदं विश्वरूपतास्वरूपम् ओजः
रूपम् उपसंहर संवृणु, इति एवं गुरुभीष्मपुरोगमेषु द्रोणभीष्मप्रभृतिषु घुष्यत्सु
उच्चैरुच्चारयत्सु सत्सु कुशेशयाक्षः कमलनयनः श्रीकृष्णः निमिषेण षणमात्रेण घोरं
भयजननं तद्विशालं रूपं विहाय त्यक्त्वा पुनरपि गोपीदृशाम् गोपाङ्गनाजननय-
नानाम् कुतुकहेतुम् उत्कण्ठाजनकं प्रेमवर्धकं स्वाभाविकं रूपं पीताम्बरपरिधान-
वनमालाभूषणं वपुः भवाप धारयामास, भगवतो विश्वरूपं दृष्ट्वा भयेन द्रोणभीष्म-
प्रभृतिषु, हे माधव, निजमिदं भयङ्करं स्वरूपं विषृजेति कथयत्सु सरसु भगवान्

घोरं तद्रूपं विहाय मनोरमं गोपीदृगाकर्षणकार्मणश्च रूपं प्रपन्न इति भावः ॥ ५६ ॥

भगवान्के उस विशाल रूपको देखकर भयभीत द्रौण भीष्म आदि भगवान्के कहने लगे कि हे माधव, आप अपना यह घोररूप संवृत कीजिये, जोरते उच्चारित इस प्रार्थनाको सुनकर भगवान्ने क्षणभरमें अपना वह भीषण स्वरूप त्यागकरके गोपियोंको लुभानेवाला अपना दही पीताम्बर, वनमाला, मुरली आदिवाला मोहन स्वरूप धारण कर लिया ॥ ५६ ॥

ततस्तादृशं निरूपमानं तस्य महिमानमनुभूय चरितार्थो मुनिसार्थः
शान्तमूर्तिं तमेवमस्तौपीत्,—

तत इति । ततः भगवति स्वरूपं संहतवति सति तादृशं निरूपमानं तुलना-
रहितम् विलक्षणम् तस्य भगवतः महिमानं प्रभावातिशयम् अनुभूय साक्षात्कृत्य
चरितार्थः कृतार्थः मुनिसार्थः मुनिगणः शान्तमूर्तिं सौम्यस्वरूपं तम् भगवन्तम्
एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अस्तौपीत् स्तोतुं प्रकृतः ।

इसके बाद भगवान्के सर्वातिशायी महत्त्वको ओंखों देखनेके कारण कृतार्थ हुए मुनियोंके समुदायने सौम्यस्वरूप भगवान्को इस प्रकार स्तुति की ।

भगवन् ! महात्मभिरपि योगिभिरविदितप्रभावाय तस्मै भवते नमः ।

भगवन् अखिलसामर्थ्याशालिन्, महात्मभिः उन्नमितात्मिकशक्तिभिः अपि
योगिभिः तपस्विभिः अविदितप्रभावाय अविदितसामर्थ्यातिशयाय तस्मै असा-
धारणपुरुषाय तुभ्यं हरये नमः प्रणताःस्मः ॥

भगवन्, आपके प्रभावको महात्मा तपस्वी जन भी नहीं जान पाते हैं, आप असा-
धारण पुरुष हैं, हम आपको नमस्कार करते हैं ॥

दुग्धान्पुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेत्य भुवि थः सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमनवीनगवीर्विचिक्रये ॥ ५७ ॥

दुग्धान्पुराशीनि । यः भगवान् दुग्धान्पुराशोः क्षीरसागरस्य तनया लक्ष्मीः
तस्याः नयनद्वयेन नेत्रद्वितयेन तुल्याकृतित्वं समानरूपता तेन यः महिमा प्रकर्षः
लक्ष्मीनयनसादर्यकृतं महत्त्वम् तम् उपगन्तुम् लब्धुमिव भुवि संसारे मत्स्य-
त्वम् मत्स्यस्वरूपताम् एव प्राप्य मध्येसमुद्रे सागरमध्ये सुरवैरिणा राक्षसेन
शङ्खासुरनाम्ना नीताः अनवीनगवीः पुराणवाचः वेदान् विचिक्रये अन्विष्यतिस्म ।

१. 'तस्य निरूपमानं' । २. 'सार्थः समुपसृत्य' । ३. 'भवते भवते भग-
वते' । इति पा० ।

मन्स्यरूपधरो हरिः शङ्खासुरेण सागरमध्यं नीतान् वेदानन्विष्यति स्म, तस्य मन्स्यरूपधारणे कारणं तु लक्ष्मीनयनसदृशाकारताप्राप्या स्वस्मिन्नुत्कर्षज्ञानमेवेति भावः । हेदृष्येच्चान्नाऽलङ्कारः ॥ ५७ ॥

जित्त भगवान्ने हीरसागरर्वा कन्या—लक्ष्मीके नयनके समान आकार प्राप्त कर सकनेके गौरवको पानेके लिये मत्स्यन्त्ररूप धारण करके देववैरी शङ्खासुर द्वारा ममुद्र मध्य ले जाई गई अनादिवाणी वेदका अन्वेषण किया । भगवान्ने मछलीका रूप धारण किया, मानो वह चाहने हों कि मैं लक्ष्मीके नेत्रके समान रूप धारण करके महत्त्वानिश्चय को प्राप्त हो जाऊँ ॥ ५७ ॥

मन्यानशैलमपि मार्गरुवं हिमांशो-

वीचीकणैः सदृशमङ्गविषक्तिभाग्भिः ।

काये वभार चरमे कमठाकृतिर्यो

जीवातुमुद्रमयितुं जलधेः सुराणाम् ॥ ५८ ॥

मन्यानशैलमिति । यः कमठाकृतिः कूर्मरूपधरो भगवान् हिमांशोः चन्द्रस्य मार्गरुवं सञ्चारमार्गावरोधकम् अपि मन्यानशैलम् समुद्रमन्यने साधनभूतं मन्दराचलम् अङ्गविषक्तिभाग्भिः शरीरसंसक्तैः वीचीकणैः तरङ्गागतजलविन्दुभिः सदृशं तथाऽऽनायासवार्यम् चरमे काये स्वष्ट्रभागे जलधेः समुद्रात् सुराणां देवानां जीवातुं प्राणप्रदम् अमृतम् उद्रमयितुं प्रादुर्भावयितुं वभार धारयामास । यदि भगवान् कूर्मः स्वष्ट्रे मन्दरं नाघास्यत्तदा समुद्रः कथमभविष्यत्, तदभावे च देवानां जीवनौषधिकममृतं कुतोऽल्पस्यतातो दयापरवशोऽसौ विशालतया चन्द्रसञ्चारमार्गमप्यवह्यावस्थितं मन्दरं जलविन्दुनिवानायामं वभारेति भावः ॥ ५८ ॥

जित्त भगवान् न समुद्रसे देवताओंके लिए प्राणप्रद अमृत निकालनेके लिए कछुवा बनकर समुद्रमन्यनेमें साधनभूत, चन्द्रके भी मार्गको रोकनेवाले अर्थात् अत्युच्च शिखर वाले भी मन्दराचलको शरीरमें लगे समुद्रके तरङ्गकणोंकी मूर्ति अर्थात् अनायास ही पोट पर उठा लिया था ॥ ५८ ॥

दंष्ट्राप्रवर्ति किटिवेपधरस्य यस्य

दमामण्डलं कुर्वलयङ्गुरकोमलाम् ॥

ऊर्ध्वप्रमृत्वरत्नकावलिकावलीढ-

प्रावृट्पयोद्वलयस्य वभार लीलाम् ॥ ५९ ॥

दंष्ट्राप्रवर्तीति । किटिवेपधरस्य घृतवराहरूपस्य यस्य दंष्ट्राप्रवर्ति दन्ताग्रलयनं

कुवलयान्कुरकोमलाभम् नीलकमलदलममानकान्ति क्षमामण्डलम् धरावलयं ऊर्ध्व-
प्रसूत्सरी उपर्यारूटा या वकावलिका वक्रपङ्क्तिः तथा अवलीढस्य सक्तस्य प्राकृष्ट-
योद्वलयस्य वर्षाकालिकमेवमण्डलस्य लीलाम सादृश्यं वभार धारयामास । यस्य
वराहमूर्तेर्भगवतो दंष्ट्राप्रलग्ना कुवलयदलाकृतिर्धरा ऊर्ध्वप्रसारिवक्रमालामिलिता
मेवावलीव प्रतीयतेस्मेति भावः । अत्रोपमया वराहस्य विशालता ध्वनिता ॥ ५९ ॥

असि वराहमूर्तिधारी भगवान्की दंष्ट्राके आगे लगी तथा कुवलयपत्रसमानकान्ति
परपी देसी लगनी धी मानो ऊपर फेंकी हुई बगडोंकी पीतसे मिलित वर्षाकालिक श्यामल
घनमाला हो ॥ ५९ ॥

इन्द्रद्विपो मद्गजस्य हिरण्यनाम्नो

भेदं रसस्य पिशितस्तबकावलीनाम् ।

जिज्ञासमान इव यो धृतसिंहभावः

स्तम्भाद्दुदेत्य नखरैस्तमुरस्यमाह्वीत् ॥ ६० ॥

इन्द्रद्विप इति । धृतसिंहभावो गृहीतसिंहरूपो यो भगवान् इन्द्रद्विपः शक्ररिपोः
हिरण्यनाम्नः हिरण्यकशिपुसंज्ञस्य मद्गजस्य मत्तकरिणः पिशितस्तबकावलीनां
मांसगोलकसमूहानाम् रसस्य स्वादस्य भेदं विशेषं जिज्ञासमानः ज्ञातुमिच्छ-
न्निव स्तम्भात् उदेत्य प्रकटीभूय नखरैः स्वीयैः नखैः तं हिरण्यकशिपुनामानं
मत्तगजम् उरसि वक्षोदेशावच्छेदेन अभाङ्गीव व्यदारयत् । सिंहरूपधरो यो
भगवान् इन्द्राय द्रुह्यतो हिरण्यकशिपुनाम्नो मत्तगजस्य मांसस्य स्वादं जिज्ञासु-
रिव स्तम्भाभिर्गत्य तं हिरण्यकशिपुं नाम करिणमुरसि व्यदारयदित्यर्थः । जिज्ञा-
सुरिवेति हेतुष्येक्षाऽलङ्कारः ॥ ६० ॥

असि शक्तिरूपधारी भगवान्ने स्तम्भसे निकलकर इन्द्रके शत्रु हिरण्यकशिपुके
वक्षोदेशको अपने तांखे नखोंसे चीर डाला, मानो वह उस हिरण्यकशिपु नामक मत्तगजके
मांसगोलक समुदायके रसकी विशेष-स्वादविशेषकी-ज्ञानकारी हासिल करना चाह रहे
हैं ॥ ६० ॥

याच्नाप्रतारणवशादधियज्ञशीलं

यो वामनत्वमवलम्ब्य बलिं निगृह्णन् ।

दुःखं सतां स्वमिव खर्वतमं सुखं च

स्वीयं पदक्रममिवोन्नतमालतान ॥ ६१ ॥

याच्नाप्रतारणेति । यः भगवान् वामनत्वमवलम्ब्य वाननरूपं कृत्वा याच्नाप्र-

तारणवशात् त्रिपदमात्रभूमिभिन्नाद्वारावचनं कृत्वा अधियज्ञशालम् यज्ञमण्डपे
वलिं नाम दानशीलं दानवभेदं निगृह्यन् पराभवन् सतां दुःखम् स्वम् आत्मनो
वपुः इव सर्वतमम् अतिस्वल्पपरिमाणं तथा सतां सुखमानन्दश्च स्वीयं पदक्रमम्
चरणन्यासम् इव उन्नतं विशालम् आततान कृतवान् । वामनरूपो यो भगवान्
यज्ञमण्डपे त्रिपदभूमिभिन्ना वलिं वाग्बद्धं कृत्वा वञ्चनाद्वारा निगृह्य च सतां सुखं
वर्धयामास दुःखं च क्षपयामासेति भावः । अत्र प्रकृतयोर्भगवच्छरीरसज्जनदुःखयो-
रतिस्वर्गीकरणेन भगवत्पदक्रमसज्जनसुखयोश्चोन्नतीकरणेन चौपम्यस्य गम्यत्वात्के-
वलप्रकृतगोचरत्तुल्ययोगितालङ्कारौ ॥ ६१ ॥

जित्त भगवान् ने वामनअवतारमें भोगनेके बहाने से ठगनेके लिए वामनरूप-छोटा-
रूप-धारणकर यज्ञशालामें दैत्यराज वलिको पराभूत करते हुए सज्जनोंके दुःखको अपने
समान छोटा किया तथा उनके दुःखको अपने पदक्रमके समान बढ़ा दिया ॥ ६१ ॥

सृष्टौ पुरा मुखभुजोरुपदे मुरारे-

रङ्गं द्वितीयमभजत्किमु वन्ध्यभावम् ।

इत्येव संशयमशेषजनस्य चक्रे

यस्याह्वेषु करताण्डवितः कुठारः ॥ ६२ ॥

सृष्टौ इति । यस्य परशुरामरूपधरस्य भगवतः आह्वेषु युद्धेषु करे हस्ते ताण्ड-
वितः प्रवृत्तनृतः कुठारः परशुरामास्त्रभेदः पुरा प्रथमायां सृष्टौ मुरारेः विष्णोः मुख-
भुजोरुपदे मुखे, भुजे, ऊरौ, पदे च, द्वितीयमङ्गं भुजः वन्ध्यत्वम् अजनकत्वम् अभ-
जत् अलभत किमु ? इत्येव एवंप्रकारकं संशयं सन्देहमशेषजनस्य सर्वस्य लोकस्य
चक्रे । यस्य परशुरामस्य करस्थो युद्धे कृतनृतश्च कुठारः सकलक्षत्रियमारणेन धरां
क्षत्रियशून्यां कृत्वा किं भगवतो विष्णोर्भुजो वन्ध्यो जातो यश्चक्षत्रियशून्या धरणीति
संशयं सर्वस्य जनयतीत्यर्थः । येन सर्वे क्षत्रियाः क्षयं नीता इति भावः । 'ब्राह्म-
णोऽस्य मुग्धमासीद् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरु तदस्य यद्वैरयः पद्भ्यां शूद्रो अजा-
यत' इति श्रुत्या क्षत्रियाणां भुजजन्यता । क्षत्रियसामान्यक्षयेन विष्णुभुजस्य वन्ध्य-
तायामर्यापत्तिः प्रमापयति ॥ ६२ ॥

परशुरामरूपधारी जित्त भगवान्के हाथमें का परशु युद्धमें नृत्य करके सभी लोगोंके
हृदयमें यह सन्देह उत्पन्न कर देता है कि क्या पुण्ड्रिमें भगवान्का भुजरूप अन्न
वन्ध्य हो गया था ? अर्थात् परशुरामके कुठारने जब सारे क्षत्रियोंका संहार कर दिया,
एक भी क्षत्रिय शेष नहीं रहा, तब लोगोंको यह सन्देह होता था कि क्या भगवान्का
बाहु वन्ध्य हो गया, यदि भगवान्का भुज जननक्षम होता तो अवश्य स्वजन्य क्षत्रियोंकी
सृष्टि करता और क्षत्रिय दीखते । वे दीखते नहीं हैं, इससे अन्दाज होता है कि क्या
भगवान्का हाथ वन्ध्य हो गया है इस प्रकार सभीको सन्देह होता था ॥ ६२ ॥

श्वश्रुमुनेरजनि यस्य पदाब्जधूलि-

र्यत्कृष्टमीशधनुराप शरव्यकृत्यम् ।

यस्माद्द्वियाब्धिरपि कम्पमकम्पमागा-

यत्पत्रिणां विघस एव विभीषणोऽभूत् ॥ ६३ ॥

श्वश्रुरिति । यस्य रामरूपधरस्य भगवतः पदाब्जधूलिः कमलोपमचरणरजः मुनेः गोतमस्य श्वश्रुः पत्नीजननी अभूत् (अहल्या मनुष्यभावं प्राप्य-पुनर्जनयित्वा श्वश्रुकृत्यं चक्रे) यत् कृष्टं येन नमितं सत् ईशधनुः हरचापम् शरव्यकृत्यम् लक्ष्यधर्मं भङ्गम् आप प्राप, यस्मात् यतो भगवतो रामात् भिया आग्नेयास्त्रप्रयोगभीत्या अब्धिः कम्पम् वेपथुम्, अकम्पम् उपायचिन्तनकाले हस्तेङ्कितमनुरुष्य स्थिरताम् अपि आप लेभे, विभीषणो यत्पत्रिणां यदीयवाणानां विघसः मुक्तावांशैः एवाभूत् । यस्य रामस्य पदधूलिः अहल्यायाः पुनर्जन्मेव कृत्वा गोतमश्वश्रुकृत्यं निरवहत्, यत्नमितमीशधनुरभज्यत, यतो भीतः सागरो यथासमयं कम्पमकम्पं चाधत्त, यद्वाणाश्च विभीषणं हित्वा सर्वानपि राक्षसानवधीदित्याशयः । पर्यायोक्त-त्रयं विरोधाभासश्च तृतीयेपादेऽलङ्काराः ॥ ६३ ॥

जिस रामरूपवारी भगवान्की चरणधूलि गौतम मुनिकी सास वन गई, अहल्याकी पत्थरसे आदमी वनाकर मुनिके पास पहुँचा दिया, अतः सासका काम किया, जिसके द्वारा आकृष्ट होकर शिवके धनुषने लक्ष्यका धर्म-भङ्ग प्राप्त किया, जिसके भयसे आग्नेयास्त्रप्रयोगके डरसे सागर काँपने लगा, और उपायचिन्तनके समय रामके इशारेपर कलकल त्याग करके अकम्प-स्तम्भ भी हो उठा, और जिसके वाणोंने विभीषणको पत्रशेष जूटनके रूपमें छोड़ दिया, सभी राक्षस तो वाणोंने चटकर लिये पत्रशेषके रूपमें विभीषण वैच गया ॥ ६३ ॥

हन्यामहं युधि रिपूनहमेव हन्या-

मित्येव यन्मुसललाङ्गलयोर्विवादः ।

यस्याम्बरं निजरुचिप्रतिमह्लवर्णं

यत्पृष्ठसंस्करणमासवपानमाहुः ॥ ६४ ॥

हन्यामहमिति । यस्य बलरामरूपस्य भगवतः मुसललाङ्गलयोः तत्तन्नामकयो-रस्त्रयोः युधि युद्धे रिपून् अहम् मुसल एव हन्याम् मारयेयम्, अहं लाङ्गल एव हन्याम् इति एवंविध एव विवादः प्रतिस्पर्धाकलहः अभूत् यस्य बलरामस्यास्त्रे मुसललाङ्गलौ परस्परस्पर्द्धयेव शत्रून्विपादयत इति भावः । यस्य अम्बरं वस्त्रम् निजरुचिप्रतिमह्लवर्णम् स्वकान्तिविरोधिरूपम्-स्वयं बलरामो धवलतनुर्वसनं च

नीलनिति वसनस्य स्वलचिप्रतिकूलवर्गत्वमुक्तम् । वासवपानम् सुरापानं यत्
पृथक्संस्करणम् यदीयं पठं संस्कारमन्त्रप्राशनमाहुः, जन्मतो यो नद्यसेवी जात
इत्यर्थः । गर्भाधानस्त्रीमन्तोन्नयनपुंसवदनजातकर्मनामकरणान्प्रदानान्नीत्येवंक-
मेण गगने षष्ठः संस्कारोऽन्नप्राशनं मन्यते ॥ ६४ ॥

वरदान-रूपधारी जित नगवान्के मुसल-वाइल नामके बखोंमें सदा ही इतका विवाद
रहा करता था कि युद्धमें शत्रुओंको मैं मारूँगा मैं मारूँगा, इस प्रकारकी प्रतिस्पर्धा बराबर
बनी रहती थी, और जिनका बल शरीरकी कान्तिके विपरीत रंगका था, अर्थात् शरीर
धवल तथा बल नील था, और जिनका अन्नवपान ही अन्नप्राशन नामक छठा संस्कार
था, अर्थात् नद्यपान जिनका स्वामाविक भोजन सा था ॥ ६४ ॥

यः स्तन्यपानसमये वर्त पूतनायाः

प्राणानपि प्रविद्धे परमोपदंशम् ।

नाकाधिपस्य वनभूरपि येन सद्यो

नारीमुदे कृतनखेन्पचधूलिरासीत् ॥ ६५ ॥

यः स्तन्यपानेति । यः कृष्णरूपधरो भगवान् पूतनायाः तदास्यायाः कृष्णप्राण-
हरणाय विपलिसुकुचीकृत्य कंमेन प्रेषिताया अर्जुन्याः स्तन्यस्य चौरस्य पानसमये
(पूतनायाः) प्रागान् अपि परमोपदंशम् अतिरिक्तव्यञ्जनरूपं विद्धे चक्रे । वते-
त्याश्चर्यं । यथाऽन्नं भुञ्जानो मूलकाद्युपदंशं मुङ्क्ते तथैव पूतनायाः पयः पिवस्त-
त्यान्नानप्यपासीदित्यर्थः । नाकाधिपस्य स्वर्गाधिपस्य इन्द्रस्यापि वनभूः नन्दनवन-
भूमिः, नार्याः सत्यनामायाः मुदे प्रसादाय कृतनखपंचधूलिः अतिसन्तप्तहरजाः
आसीत् । सत्यनामानुरोधेन श्रीकृष्णो नन्दनस्य पारिजाततल्लमहरत् तस्मिन्हृते
सति सूर्यकरपातेन नन्दनधूलिर्दृष्ट्याभवतिस्म, प्राक्तु तच्छायया सूर्यकरप्रवेशाना-
वेन धूलेर्नोष्णत्वसंभव इति ॥ ६५ ॥

जित कृष्णरूपधारी भगवान्ने दूध पीते तमथ पूतनाके प्राणोंको भी बखनके रूपमें
चढ़ कर लिया, अर्थात् दूध पीते पीते प्राण भी हर लिये, और जितने, सत्यनामास्वरूप
नन्दनी लोको प्रसन्न करनेके लिये इन्द्रके वनकी भूमिको भी नखंचधूलि-तन्त्रमभूमि-कर
दिया (पारिजातवृक्षके हर लिये जानेपर वहाँ अन्धाइन धूप पड़ने लगी, जितसे धूल खूब
गरन रहा करने लगी । नरकासुरकी मारकरके भगवान् जब अदितिको वसके कुण्डल
मौडाने गये थे, तब सत्यनामा भी उनके साथ स्वर्ग गई थी, वतने वहाँ पारिजात वृक्ष
देखा तो लडवा गई, वसीके अनुरोधसे भगवान्ने स्वर्गाधानसे पारिजातका हरण
किया था ॥ ६५ ॥

वार्यस्तपोधनवरेण्यमनःखलीनै-

स्तृष्यां मुहुः कवलयञ्जगदार्तिरूपाम् ।

नीचान्विधातुमसुरान्निजशृङ्गतुल्या-

न्कोपादुदेष्यति च यः कुहनातुरंगः ॥ ६६ ॥

वचं ःठि । तपोधनवरेण्यानां तपस्विमुख्यानां मनांसि हृदयानि खलीनानि
अश्वमुखबन्धनायसयन्त्राणि तैः ग्राह्यः नियन्त्रणीयः (अश्वसंयमनार्यमयोमयं
खलीनं तन्मुखे दीयते, भगवानपि तपस्विहृदयेषु स्थिरस्तिष्ठति, तेन मनसां खलीन-
भावः प्रोक्तः) जगदार्तिरूपाम् संसारस्य कष्टरूपां तृष्यां तृणसंहतिं मुहुः कवल-
यन् मुञ्जानो नाशयँश्च, (अश्वो हि तृणं चरति, तदयमश्वरूपो भगवान् लोकपी-
डामेव तृष्यामम्यवहरति) नीचान् खलान् असुरान् म्लेच्छान् निजशृङ्गतुल्यान्
अश्वशृङ्गवदसद्गतान् विनष्टान् विधातुं यः कुहनातुरङ्गः मायाघोटकरूपः कल्की
कोपात् उदेष्यति करूपान्ते प्रकटिष्यति । अत्राश्वारोहापेक्षयाऽश्वस्यैव प्रागुप्यं वर्णितं
वोध्यम् ॥ ६६ ॥

कल्की अवतारमें दृष्ट म्लेच्छादि अहुरोंको खतम करनेके लिये अपने शृङ्गोंकी तरह
असद्भूत बनानेके लिये (जैसे घोड़ेकी सींग नहीं होती उसी तरह अहुरोंका सर्वात्मना
अभाव करनेके लिये) जो भगवान् मायातुरगका रूप धारण कर कौपसे प्रकट होगा, जिसकी
तपस्वियोंके हृदयरूप लगाम ही रोक सकेंगे, जो केवल तपस्विहृदयोंनै वास करेगा, और
जो संसारस्थलोकका पीडारूप तुरगशिकी चरा करेगा, समाप्त किया करेगा ॥ ६६ ॥

एतैः स्तवैर्हृष्टमना यथार्थैर्मन्दस्मितश्रीमधुराधरोष्टः ।

पीठादुदस्थाद्य पीतवासा मेरोर्नितम्बाद्वि मेघशावः ॥ ६७ ॥

एतैरिति । अथ एतैः उक्तप्रकारकैः यथार्थैः सत्यैः वस्तुगत्या सद्भिः स्तवैः स्तुति-
वचनैः हृष्टमनाः प्रसन्नहृदयः मन्दस्मितश्रीः मन्दहासशोभा तथा मधुरः सुन्दरः
अधरोष्टः अधरो यस्य तयोक्तः पीतवासाः पीतान्वरो हरिः मेरोर्नितम्बात् कटक-
देशात् मेघशावः तरुणमेघः इव पीठात् स्वासनात् उदस्थात् उत्थितः । पृथिवस्तुतः
सत्यैः स्तवैः प्रसन्नो हासच्छविलिप्ताधरश्च भगवान् नवचारिदो मेरोः कटककादिव
स्वासनादुत्थित इत्याशयः । उपमाञ्जकारः ॥ ६७ ॥

इन स्तुतिवचनोंसे सन्तुष्टहृदय, मन्द हासकी छविले रजिताधर होकर पीतान्वर
भगवान् इमेरुके नितम्बदेशसे उठनेवाले नवचारिदकी तरह अपने वासनसे उठ गये ॥६७॥

आस्थानाद्गहिरैत्य कैटभरिपुर्गाङ्गेयमालिङ्गथ तं

पञ्चार्धे परिमृश्य भूपमितरानापृच्छथ सर्वाङ्कुरन् ।

आत्रायातिचिरेण मूर्ध्नि विदुरं युक्तं शताङ्गं हयै-

राहूडोऽभिययौ विराटनगरीमन्तः स्मरन्पाण्डवान् ॥ ६८ ॥

आत्मानादिति । आत्मानात् सभामण्डपात् बहिः पुत्र्य निर्गम्य कैटभरिपुः
कैटभहन्ता भगवान् तं प्रसिद्धपराक्रमं भगवद्भक्तं च गात्रेयं भीष्मन् आलिङ्ग्य
जाशिल्य भूपं राजानं दृतराष्ट्रपक्षार्थं पृष्टदेशे परिनुरय स्पृष्ट्वा इतरान् सर्वान्
तत्रोपस्थितान् कुरुन् सोमदत्तादीन् आगृह्य गन्तुमाज्ञां याचित्वा अतिविरेण बहु-
कालपर्यन्तं विदुरं मूर्च्छि शिरोदेशावच्छेदेन आघ्राय, अन्तः हृदये पाण्डुसुतान्
युधिष्ठिरादीन् स्मरन् ध्यायन् हर्ययुक्तम् योजितारवं शताङ्गं रथम् आरूढः अवि-
हृतः सन् विराटनगरीम् नस्त्यपुरम् अभिषद्यै प्रस्थितः । सभामवनात्निर्गतो
भगवान् कृष्णः परमभागवतं भीष्मनाल्लिङ्गं दृतराष्ट्रस्य पृष्टदेशानाममर्शः, इत-
रान्सोमदत्तादीन् सभागतान् कुरुन् गन्तुमनुमतिं ययात्, विदुरस्य शिरश्चिरमा-
घ्रातवान्, ततः पाण्डवानुध्यायन् भगवान् नस्त्यपुरीं प्रतिरथेन प्रतस्थ इति
भावः ॥ ६८ ॥

कैटभके इत्या भगवान्ने समानवन्दते बाहर व्याकर परमभागवत भीष्मको गते
व्यासा, राजा दृतराष्ट्रको पीठ धन्यपाई, अन्य कुरुवंशीय सोमदत्त आदिते जानेको
अनुश नाँगी, बड़ी देर तक विदुरका सिर सूँवने रहे, इस प्रकार सबका वधायोग्य
सन्मान करनेके बाद बीडोंते सञ्चित रथ पर आरूढ होकर पाण्डवोंके वाद करते हुए
भगवान् विराटके पुरकी ओर प्रस्थित हो गये ॥ ६८ ॥

श्रुत्वा ततः परमतं पुरुषोत्तमात्ते
फेनायमानरणसंनहनान्विपूराः ।

आराधयन्विविधवद्वगणं रमशाने

पीतां वमन्तमिव कान्तिमिपेण धूम्याम् ॥ ६९ ॥

श्रुत्वा । ततः तदनन्तरं पुरुषोत्तमात् हस्तिनापुरं गन्धये गत्वा परावृत्तात्
पुरागप्रख्यात् कृष्णात् परमतं सन्धिविषयकं दुर्योधनाद्यभिप्रायं श्रुत्वा निशम्य
फेनायमानः सन्नेघनानः रणसंनहनस्य युद्धोद्योगस्य अन्ध्रिपूरः सागरप्रवाहो येषां
ते तयोक्ताः अतिवेगेन युद्धार्थं समुद्युज्जानास्ते पाण्डवाः रमशाने विराटनगरोपा-
न्तरनशाननूमौ वासकाले पीतां धूम्यां धूमसंहतिं कान्तिमिपेण स्वप्रभाच्छ-
लेन वमन्तम् इव अखगणं त्वद्गाद्यत्त्रजातम् कराधयन् सागनादिक्रियया
पूजयामासुः । हस्तिनापुरत आयाताद् भगवतः कृष्णाल्सन्धयेऽनिच्छतां दुर्योध-
नादीनामभिप्रायं विज्ञाय वर्धनानरणोद्योगाः पाण्डवाः स्वमखगणं समाराधयन्
समाराधनदीप्तानि च तानि पूर्वमज्ञातवासकाले नस्त्यपुररनद्यानवासतनये पीतां
रमशानधूमसंहतिं वमन्तीव प्रतिभासन्तेस्मेत्याशयः । उद्येहाऽलङ्कारः ॥ ६९ ॥

सन्ध करानेके प्रदासुनें अक्षरल होकर जब भगवान् हस्तिनापुरसे लौटे तब वन्दके
मुक्तसे दुर्योधनादिका अभिप्राय सुनकर पाण्डवोंका रणोत्साहरूप सागर फेनायित होने

न्गा, उरुकी वृद्धि होने का और वह पाण्डव अपने कर्त्तव्ये शानादि द्वारा सत्कृत करने लगे, उनके चमत्कृत हुए अन्न देते जाते से जैसे क्लान्वास्तनपने श्मशानमें रहकर पीर गये धूमका चमन कर रहे हैं ॥ ६९ ॥

तत्रान्तरे—

तत्रान्तरे शत । तत्रान्तरे युद्धाय सद्यहास्तु पञ्चद्वयशूरेषु ।

वह दोनों पक्षोंके वीरगण अपने कर्त्तव्य पानी बढ़ा रहे थे, उन्हें सात करके ठीक ठिकाने कर रहे थे, उसी बीचमें—(कुन्ती कर्णके यहाँ गई) ॥

ततः परं जह्नुकुमारिकायास्तदीवने कृत्यविदां पुरोगा ।

पृथ्वा तपस्यन्तमवाप कर्णं कर्णं प्रवृत्तिस्तु न किञ्चिदस्याः ॥ ७० ॥

वहः अनिष्टि । ततः परं कृत्यविदां कर्त्तव्यार्थज्ञानवतां पुरोगा धुर्यां पृथ्वा कुन्ती जह्नुकुमारिकायाः गङ्गायास्तदीवने तदवर्त्तिनि क्वचनकानने तपस्यन्तं तपश्चरन्तं

कर्णम् अवाप उपगता, अस्याः कुन्त्याः प्रवृत्तिः आगमनवार्त्ता तु किञ्चित् ईषत् अपि (कर्णस्य) कर्णं श्रोत्रम् न अवाप, कुन्त्यानागततायानपि तदागमनसमाचारं कर्णो नाज्ञासीत्, तपस्यासमाहितचेतसस्तस्य चाह्यार्थज्ञानाभावादिति भावः ॥७०॥

इतके बाद कर्त्तव्य कर्णके जाननेवर्त्तमें अज्ञान्ता कुन्ती गङ्गाके तटवर्ती बनने तपस्या करने हुए कर्णके पास पहुँची, परन्तु कर्ण तपस्यामें इत प्रकार समाहितचित्त था कि गङ्गाके आनेकी खबर उसके कानों तक नहीं पहुँची, एकाग्रचित्त होकर तपस्यारतपण करने कुन्तीका वहाँ आना नहीं जाना ॥ ७० ॥

कमनीययशोभरे तनूजे क्वचोत्कर्त्तनकर्त्तेशाङ्गकेऽपि ।

नलिनान्मृदुलं नरेन्द्रपत्न्या नयनं तत्र चिरेण संचचार ॥ ७१ ॥

जन्तोवेति । क्वचस्य जन्मनहजातस्य क्वचस्य वर्मणः दत्कर्त्तनेन द्वित्वा याचमानाय शक्राय दानावमरं कर्त्तव्यानि व्रगक्रिययुतत्वादिन्नोद्यतानि अङ्गानि अवयवाः यस्य तादृगे अपि कमनीययशोभरे नर्वस्तुत्यकीर्त्तिरागौ तत्र तस्मिन् तनूजे पुत्रे कर्णं नलिनात् मृदुलं कमलादपि सुकुमारं नरेन्द्रपत्न्याः कुन्त्या नयनं चिरेण संचचार । चिह्ने चिरेण गम्यते पदस्वलनमयात्, कर्णगे तु सुखं गम्यते त्वग्निं च, अत्र तु कर्णशरीरे जनन्याः कुन्त्या दृष्टिः चिरदृष्टे तनये चिरेण प्रेमप्रमा- वाद् अर्धं विलम्ब्य सञ्चारेति भावः । अत्र तादृग्मृदुलनयनतादृष्टिनाम्नोः सङ्घ- टनाया वैरुप्याद्विरूपसंबटनाम्ना विषमप्रमेदोऽट्टकारः ॥ ७१ ॥

१. 'तत्रान्तरे' । २. 'कुन्ती' । ३. 'जर्त्तव्ये' ; 'कर्त्तव्ये' ।

४. 'पुत्र्याः' । इति पा० ।

कर्णनि याचना करने पर अपने अङ्गसे काटकर सङ्ग कवच दे दिया था, उस कवच-
कुन्तनसे कर्णका अङ्ग सुरदुरा ही गया था, उस सुरदुरे अङ्ग पर भी कुन्तीका कमलकौमल
नयन पुत्रस्नेहवश बड़ी स्थिरतासे चलता था, अर्थात् कर्कश कर्णशरीर पर भी उसकी
माताकी आँख बड़ी स्थिरतासे सञ्चरण कर रही थी। यद्यपि रंखड़े स्थानमें शीघ्र चल
सकना संभव होता है। तथापि पुत्रप्रेमवश कुन्ती बड़ी स्थिरतासे कर्णको देखती रही,
उसकी आँखोंने रुझ स्थान पाकर शीघ्र नहीं देखना समाप्त किया ॥ ७२ ॥

स तत्र पूतः परमाभिपेकैस्तपोवसाने तपनस्य सूनुः ।

श्रोत्रे वितेने शुचिमक्षमालां नेत्रे च राज्ञी निकटं प्रपन्नाम् ॥ ७२ ॥

स तत्रेति । परमाभिपेकैः जह्नुकन्याजले पावनैः स्नानैः पूतः निर्मलीकृतः सः तत्र
तपस्यापरायणः तपनस्य सूनुः सूर्यसुतः कर्णः तपोऽवसाने तपस्यापूर्त्तौ शुचिं पवि-
त्राम् अक्षमालां जपमालिकां श्रोत्रे कर्णे वितेने स्थापितवान्, निकटं स्वसमीपं
प्रपन्नाम् आयातां राज्ञीं राजपत्नीं कुन्तीं च नेत्रे वितेने चक्षुर्विपयीकृतवान् । तप-
स्यावसाने भग्नध्यानावस्थोऽसौ कर्णो जपमालां कर्णे न्यस्य कुन्तीमपश्यदित्या-
शयः ॥ ७२ ॥

गङ्गाके जन्में पावन स्नानसे निर्मल अन्तःकरणवाले उस कर्णने तपस्याके अवसित
होनेपर अपनी जपमालाको कान पर लटका लिया और समीप आई हुई राजपत्नीको
देखा ॥ ७२ ॥

विनतेः पदयोरनन्तरं विहिताशीः परिरभ्य तं सुतम् ।

परिहर्तुमुवाच पञ्चतामुभयीं धर्मसुतादिसूनुषु ॥ ७३ ॥

विनतेति । (राज्ञी कुन्ती) पदयोः विनतेः चरणप्रणतेः अनन्तरम् विहि-
ताशीः दत्ताशीर्वादा तं सुतं कर्णं परिरभ्य आलिङ्ग्य, (चरणयोः प्रणमन्तं कर्णं
शुभाशिपाऽभिनन्द्य गाढमालिङ्ग्य च) धर्मसुतादिसूनुषु युधिष्ठिरप्रभृतिषु स्व-
पुत्रेषु उभयीं द्विप्रकाराम् अपि पञ्चतान् पञ्चसंख्यकत्वं मृत्युं च परिहर्तुं दूरीकर्तुं
उवाच अनुरोधं कृतवती । कुन्ती कर्णमनुत्तोष यत्त्वं युधिष्ठिरेण सन्धत्स्व एवं
सति ते पञ्चत्वं विहाय पद्भ्रातरो भविष्यन्ति, (एवमेका पञ्चता परिहृता) कर्णं
सपत्ने सति तेषां कुत्रापि पराजयाभावेन (द्वितीया पञ्चता) मृत्युरपि परिहृता
भविष्यतीति । एवमुभयीं पञ्चतां वारयितुमनुरोधं कृतवतीति भावः ॥ ७३ ॥

कुन्तीको देखकर कर्णने उसके चरणोंमें प्रणाम किया, कुन्तीने भी आशीर्वाद देकर
कर्णको गले लगा लिया, और अनुरोध किया कि वह धर्मराजप्रभृति कुन्तीके पुत्रोंकी दोनों
प्रकारकी पञ्चता पञ्चसंख्यत्व तथा मृत्यु दूर कर दे, अर्थात् कर्ण जब युधिष्ठिरपक्षमें चला

जायगा तब वे पाँच नहीं छः कहलायेंगे, इस प्रकार (एक पञ्चता) पञ्चसङ्ख्यकत्व दूर होगा, और जब कर्ण मिल जायेगा तब वे अजेय हो जायेंगे, उनकी मृत्यु भी (दूसरी पञ्चता भी) दूर हो जायगी ॥ ७३ ॥

अयि वत्स ! रवेरनुग्रहादजनिष्ठा मयि भाग्यमर्थिनाम् ।

तनुरक्षणमात्रकारिणौ तव राधातिरथौ न जन्मभूः ॥ ७४ ॥

अयीति । अयि वत्स, हे पुत्र कर्ण, अर्थिनां याचकानां भाग्यं सौभाग्यस्वरूपः त्वम् रवेः सूर्यस्य अनुग्रहात् प्रसादात् मयि पृथायाम् अजनिष्ठाः जन्माग्रहीः । राधातिरथौ राधानाग्नी सूतपरानी अतिरथो नाम सूतश्चेति द्वौ त्वन्मातृत्वपितृत्वान्मयां प्रथितौ सूतौ तव तनुरक्षणमात्रकारिणौ तनुपोषणमात्रहेतु जन्मभूः उत्पत्तिस्यानं न । त्वं मम पुत्रोऽसि सूर्याज्जातो, राधातिरथौ तु केवलं तव पोषकौ नतु जनकाविति ॥ ७४ ॥

हे पुत्र कर्ण, तुमने सूर्यके प्रसादसे मेरे गर्भसे जन्म लिया है, तुम्हारी माता मैं हूँ तथा सूर्य तुम्हारे पिता हैं, राधा और अतिरथ, जिन्हें तुम माता-पिता समझते हो, वे तो केवल तुम्हारे शरीरकी रक्षा करनेवाले हैं, वे तुम्हारे जन्मदाता नहीं हैं ॥ ७४ ॥

जहीहि राधातनयत्ववृद्धिं सहैव दुर्योधनसौहृदेन ।

गृहाण चाण्या सह धर्म्या मे सहोदरान्धर्मतनूजमुख्यान् ॥ ७५ ॥

जहीहीति । त्वं कर्णः दुर्योधनसौहृदेन तत्सख्येन तत्पक्षगामितया सहैव राधातनयत्ववृद्धिं राधापुत्रोऽहमिति प्रतीतिं जहीहि त्यज, (राधातनयत्वं विस्मर, दुर्योधनपक्षं च त्यजेत्यर्थः) धर्म्या धर्मादनपेतया मे मम मातुः चाण्या युधिष्ठिरपक्षगामित्वस्वीकृतिप्रार्थनारूपया सह सहोदरान् समानगर्भोद्भवान् धर्मतनूजमुख्यान् युधिष्ठिरादीन् गृहाण अङ्गीकुरु । मम वाक्यमङ्गीकृत्य तानात्मसोदरभावेन गणय, तेषां पक्षं चावलम्बस्वैति भावः ॥ ७५ ॥

वेदा कर्ण, दुर्योधनकी मैत्रीके साथ ही साथ अपनेको राधाका पुत्र समझना छोड़ दो और धर्मयुक्त मेरी वाणी ही के साथ-साथ युधिष्ठिरादि अपने सहोदर भाइयोंकी भी स्वीकार करो ॥ ७५ ॥

यस्मैकस्मैचन त्वं सहजकवचदः प्रार्थनातुल्यकालं

मातुः साक्षान्निदेशे मम सुकरतमे मा कृथा मन्दभावम् ।

पाराङ्मुख्यं विधत्ते गुरुजनवचनानुष्ठिते यस्य चेतो

धिकशब्दस्याभिधेयं जगदिदमखिलं दोग्धि तस्मै सुखेन ॥ ७६ ॥

यस्मै इति यस्मैकस्मैचन अज्ञातपरिचयाय ब्राह्मणसामान्याय (इन्द्राय)
 प्रार्थनातुल्यकालं प्रार्थनायां कृतमात्रायामविलम्बेन सहजकवचदः शरीरसंसक्त-
 वर्मदाता त्वं साक्षात् जननेनोपकृतवत्या मातुः मम कुन्त्याः निदेशे अनुरोधे
 (दुर्योधनपत्न्यागपूर्वकयुधिष्ठिरपत्नस्वांकारविषये) मन्दभावम् आलस्यं विलम्बं
 मा कृथाः न विधेहि । यस्य जनस्य चेतः हृदयं गुरुजनवचनानुष्ठिते मातुः पितु-
 रन्यस्य वा गुरुजनस्यादेशपालने पाराङ्मुख्यं पराङ्मुखत्वं विधत्ते करोति तस्मै
 निदेशपराङ्मुखाय पुत्राय सुखेन अनायासम् अखिलं निखिलमिदं जगत् धिक्श-
 व्दस्याभिधेयं निन्दाम् दोग्धि व्याहरति । यः कोऽपि साधारणो जनो यदि गुर्वा-
 देशपालनात् पराङ्मुखो भवति, तदा लोकास्तं निन्दन्ति, भवादृशो दानवीरो
 यो यस्मैकस्मैचन याचकाय शरीरसंसक्तं दिव्यं कवचमपि दत्ते, स यदि मातु-
 स्साक्षान्निदेशे विलम्बते तदा कियतो धिक्करान् प्राप्नुयादिति विभाष्य शीघ्रं
 मदादेशमनुसरेति भावः ॥ ७६ ॥

देव्य कर्ण, तुमने सामान्य याचकको दिव्य कवच माँगेने पर अविलम्ब दे दिया, मैं
 नाता बनकर खुद आदेश दे रही हूँ, अब हमारी आज्ञाके पालनमें आलस्य-विलम्ब
 मत करो । जो लोग गुरुजनोंके आदेशके पालनमें पराङ्मुखत्व करते हैं, यह संसार
 अनायास ही उनका धिक्कार किया करता है ॥ ८६ ॥

इति दशनकिरणव्याजादन्तश्चिररक्षितं तदंशं स्तन्यं प्रकाशयन्त्या इव
 कुन्त्या निदेशं कर्णः कर्णदेशाध्वनीनं विधाय साकमञ्जलिना समुचित-
 मुत्तरं ववन्ध,—

इतीति । इति प्रोक्तरूपं दशनकिरणव्याजात् दन्तप्रभामिपात् अन्तः स्तनाभ्य-
 न्तरद्वाराहृदये चिररक्षितं ब्रह्मोः कालादुद्यतं तदंशं पुत्रकर्णभागभूतं स्तन्यं प्रकाश-
 यन्त्याः प्रकटीकुर्वत्याः कुन्त्याः निदेशम् आदेशम् कर्णदेशाध्वनीनं विधाय श्रुति-
 पथातिथीकृत्य कर्णः अञ्जलिना साकं प्रणाममुद्रया सह उत्तरं ववन्ध प्रणम्योत्तरं
 वभापे इत्यर्थः । कुन्ती कर्णं प्रतिहासमिषेण चिररक्षितं स्तन्यमिव प्रकाशयामासे-
 त्युत्प्रेक्षा सापह्नुवा ॥

इस प्रकार दन्तप्रभाके व्याजसे भीतरमें चिरकालसे सुरक्षित कर्णके हिस्सेके दूधको
 प्रकाशित करनेवाली कुन्तीके आदेशोंको कानसे सुनकर कर्णने प्रणामाञ्जलि समर्पण करनेके
 साथ ही इस प्रकार उत्तर दिया ॥

भोजान्ववायो भुवने प्रतीतः कुलं कुरुणां च तथा द्वयेऽस्मिन् ।

तवाम्ब ! जन्मोपयमश्च चेद्द्वौ त्वय्येव जागर्त्युचितज्ञभावः ॥ ७७ ॥

१. 'चिरकालरक्षित' । २. 'तदंशस्तन्यं' । ३. 'अध्वनीतं' । ४. 'आववन्ध' ।

५. 'भोजान्वयो यो भुवनप्रतीतः' ६. 'जन्मोपयमोत्तनौ चेत' । इति पा० ।

भोजान्ब्रह्म इति । भोजानां यादवविशेषानाम् अन्ववायो वंशः सुवने संसारे प्रतीतः प्रसिद्धः, कुरूणां कुलं च तथा प्रतीतम् प्रसिद्धम्, अस्मिन् द्वये भोजवंशे कुरूकुले च क्रमेण तव जन्म उपयमो विवाहश्च द्वौ इमौ चैत् (निष्पन्नौ) तर्हि उचितज्ञभावः कर्तव्यज्ञता जागर्ति एव । स्याते भोजवंशे गृहीतजनुपः प्रसिद्धे कुरूकुले च विवाहितायास्तव कर्तव्यज्ञानमन्वयताऽवरयं भवेदेवेति भावः ॥ ७३ ॥

यादवविशेष भोज्या वंश मन्वाने प्रत्यात है और कुरूकुलोका वंश भी वैसा ही हैं । इन दोनों वंशोंमें जनमः पुन्शारा जन्म तथा विवाह हुआ है । अतः तुझमें उचितज्ञान होना अवश्यनाही है ॥ ७३ ॥

अङ्गद्वयं मे परिपालनीयमङ्ग ! त्वया शूरजनाप्रगेण ।

एवं वशे मे विततान यत्तत्तस्यापि सख्यं किमुपेक्षणीयम् ॥ ७४ ॥

अङ्गद्वयम् । अङ्ग हे कर्ग, शूरजनाप्रगेण वीरलोकमुख्येन त्वया मे मम दुर्योधनस्य अङ्गद्वयं तस्मान्नको देशः, शरीरावयवश्च परिपालनीयं रक्षणायम्, हे कर्ग, एवम् अङ्गं नाम देशं शाधि मां च रक्ष, एवमङ्गद्वयं पालय, एवम् विश्वस्तभावेन यः दुर्योधनः तव अङ्गद्वयम् (देशं त्वं शरीरं च) मम वशे लब्धीनस्त्वे विततान चकार मद्यं समर्पयामास, तस्य तथा राज्यापणेनोपकृतवतः तथा विश्वामनिर्भरस्य च दुर्योधनस्य सख्यं सौहार्दं किमुपेक्षणीयम् अनादरणीयम् ? नैवं युक्तमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

हे बीगमूढेन्द्र. कर्ग. तुम इनारे अधिकारवर्ती इस अङ्गदेशकी रक्षा करना और इनारे देहकी भी रक्षा करना, इस प्रकार विजने अङ्गदेशकी तथा अपनी जानकी इनै सौधि दिया है. क्या उन तरहके अन्यायी तथा विद्वत्त दुर्योधनका सख्य अनादरकी जाँच है ? ॥ ७४ ॥

परस्य लोकस्य गतेर्हि विन्नं कृतज्ञतामेव वदन्ति सन्तः ।

सा न स्पृशेन्मामधुना यया त्वं तथा प्रसीदाम्भ ! कृपार्द्रचित्तौ ॥ ७५ ॥

परस्येति । सन्तः सज्जनाः पण्डिताश्च परस्य लोकस्य गतेः परलोकप्राप्तेः विन्नं प्रतिबन्धं कृतज्ञतान् अनुपकारज्ञतान् एव वदन्ति कथयन्ति, अकृतज्ञता हि परमपदप्राप्तिप्रतिबन्धकेति सन्मतम् । एवं यया सा कृतज्ञता (उपकर्तुं विश्वस्तस्य च दुर्योधनस्य पक्षत्यागी कृतज्ञताभाविनी) मां न स्पृशेत् न दूषयेत्, हे अन्व. मातः. कृपार्द्रचित्ता दयाद्रुतहृदया त्वं तथा तेन प्रकारेण प्रसीद प्रसन्ना भव । कृपया कृतज्ञताया मां रक्षेति भावः ॥ ७५ ॥

सज्जनों का कहना है कि कृतज्ञता परलोकप्राप्तिका विघ्न है, जो कृतज्ञता करेगा, वह परम पद नहीं पावेगा, अतः हे अन्व, कृपारुतकेतुन कुछ ऐसा बनाव करो कि मुझे

इतज्जना न ह्यु सजे, अर्थात् दुर्योधनाका पक्ष छोड़ना मेरे लिये इतज्जना है, अतः कृपा करके तुम मुझे वैसा करनेको मत कसो ॥ ९७ ॥

इतिवादिनो रविसुतस्य मानसं न निवर्तते स्म धृतराष्ट्रनन्दनात् ।

अपि तु स्वकीयतनयान्महामुजादनवाप्य कामभियमेव केवलम् ॥ ९८ ॥

इत्यनन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभारतेऽष्टमः स्तवकः ।

इति वादिन इति । इति उक्तप्रकारेण वादिनः कथयतः रविसुतस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य मानसं धृतराष्ट्रनन्दनात् दुर्योधनात् न निवर्तते स्म, अपितु महामुजात् प्रसिद्धबाहुपराक्रमात् स्वकीयतनयात् जातमपुत्रात् कर्णात् कामम् अनिलयितं युविष्ठिरपद्मप्रदणरूपम् जनवाप्य अप्राप्य केवलम् इयम् कुन्ती एवं निवर्तते स्म । एवं द्रुवानस्य कर्णस्य मनो दुर्योधनान्न निवृत्तं किन्तु विफलमनोरथा कुन्त्येव स्वपुत्रकर्णसमीपाद्विदृच्छति भावः ॥ ९८ ॥

इन् प्रकारसे कइते हुए मूर्धपुत्र कर्णका हृदय दुर्योधन की ओर से नहीं फिर, नहीं लौटा. कर्णके दुर्योधनके पक्षसे विदुन शोना नहीं स्वीकार किया, किन्तु अपने पुत्र कर्णसे मनोनिवृत्ति अर्थ—युविष्ठिर—पद्म—प्रदण—स्वीकृति—नहीं पाकर कुन्ती लौट गई ॥ ९८ ॥

इति नैयिठगण्डितर्करामचन्द्रनियन्गीते चम्पूरामायणप्रकाशे

अष्टमस्तवकप्रकाशः ॥

हिरण्वीने जगन्ध द्वारा हाथियोंका मार्ग—चलनध्रम दूर किया उसके बदले में हाथियोंने जो अपनी दानवारिधारारूप बहुत सी जगन्धितप्रवाहा नदियों हिरण्वीनेको सौंप दीं ॥२॥

अस्मज्जन्मभुवः समानभिधया सप्तापि सिन्धूनिमा-
न्नेष्यामो वयमद्य शोपणमिति स्फीताभ्यसूया इव ।

सेनासैन्धवपङ्क्तयः खुरपुटैर्दीप्रक्षुरप्रोपमै-

भूमेरुल्लिखितात्तलादजनयन्भूयो रजोमण्डलम् ॥ ३ ॥

अस्मज्जन्मभुव इति । सेनासैन्धवपङ्क्तयः सेनागता अश्वसमूहाः अस्मज्जन्मभुवः अस्माकमुत्पत्तिस्थानस्य देशस्य सिन्धोः अभिधया समान् तुल्यसंज्ञान् इमान् सप्तापि सिन्धून् सागरान् अद्य सम्प्रति वयम् शोपणं नेष्यामः शुष्कतां प्रापयिष्यामः इति स्फीताभ्यसूयाः उत्पन्नेष्याः इव भूयः पुनः पुनः दीप्रक्षुरप्रोपमैः प्रकाशमानक्षुरप्रसमानैः खुरपुटैः शंफाप्रैः उल्लिखितात् खातात् भूमेस्तलात् भूतलात् रजोमण्डलम् धूलीमण्डलम् अजनयन् उदपादयन्, यदि कोपि कस्यापि जनकस्य नाम विमर्शि तदा तस्मै स द्रुह्यति, अरवानां जनकस्य देशस्य सिन्धुरिति संज्ञा, तथा युक्तेभ्यः सिन्धुभ्यो घृतेष्यैः अमी अरवास्तान् शोपयितुमिव स्वैः खुरै रजोमण्डलमुत्पापयन्ति, येन ते सिन्धवो मृताः शुष्कत्वमापद्यारवजनकनामरक्षणापराधस्य दण्डमाप्नुयुरिति भावः । उप्येद्वाऽलङ्कारः, 'देशे नदविशेषेऽर्धौ सिन्धुर्ना सरिति त्रियान्' इति विरवः । शाट्टूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

ये सिन्धुगण हमारे जनकदेश सिन्धुका नाम धारण कर रहे हैं, हमारे पिताके नामकी नकल कर रहे हैं, इस ईर्ष्यासे सेनानेके घोड़े चाहते हैं कि इन सिन्धुओंको हम मर दें, सुखा दें, इसलिये वे घोड़े खुरपे सट्टय अपने खुरोंसे धरातलको खोदकर धूली-मण्डल पैदा कर रहे हैं जिससे वह सागर सूख जा सके ॥ ३ ॥

तेषां कुरुणां कलहोदयात्प्राप्रथस्वनानां करिवृंहितानाम् ।

आशामशेषां स्ववशे विधातुमन्योन्यमासीत्कलहो महीयान् ॥ ४ ॥

नेमानिनि । तेषां युध्यमानानां कुरुणां पाण्डवानां धार्तराष्ट्रानां च कलहोदयात् युद्धप्रारम्भात् प्राक् पूर्वम् रथस्वनानाम् करिवृंहितानाम् हस्तिगर्जितानाम् अशेषानाम् आशाम् सकलां दिशम् स्ववशे विधातुम् आत्मना व्यापयितुम् अन्योन्यम् परस्परम् महीयान् दीर्घः कलहो विवाद आसीत् यावद्युद्धं न प्रारब्धं तावदेव रथध्वनयो गजगृंहितानि च दिशो व्याप्तुमन्योन्यं कलहमारभन्त, परस्परस्पर्धयेव रथध्वनयो गजगर्जितानि च दिशो व्याप्तुवन्निति भावः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः, रथध्वनिगजगर्जितयोः कलहासम्बन्धेऽपि तत्संबन्धाभियानात् ॥ ४ ॥

पाण्डवों तथा धार्तराष्ट्रोंमें अभी युद्ध नहीं छिड़ा है उससे पहले ही रथके उभर तथा हाथियोंका चिंग्याड़ना सारी दिशावों व्याप्त करनेके लिये आपसमें झगड़ने लगे । जब तक लड़ाई प्रारम्भ नहीं हुई थी, तभी तक रथोंकी घड़घड़ाहट तथा हाथियोंके गरजनेसे दिशामें व्याप्त हो गई ॥ ४ ॥

नाम्ना वो^१ नवमग्रहस्य समतां सोढास्महे हे ! वयं

तुङ्गत्वं न सहेमहीत्यतिरुपा संनाहधुर्या इव ।

उदण्डा अपि केतवो ददृशिरे स्थानं ग्रहाणामति-

क्रम्य स्यन्दनवृन्दमौलिकलिता मध्येनमस्वर्त्यथम् ॥ ५ ॥

नान्नेति । स्यन्दनवृन्दमौलिकलिताः रथसमूहोपरिस्थापिताः उदण्डाः असहन-
स्वभावाः उद्यतदण्डाश्च केतवः, हे ग्रहाः, वयं रथकेतुवृन्दः वः युष्माकं ग्रहाणां
नवमग्रहन्य केतोः नाम्ना समतान् वभिषासादृश्यं सोढास्महे मर्षयिष्यामः, तुङ्ग-
त्वम् ऊर्ध्वदेशवर्चित्वं तु न सोढास्महे न मर्षयिष्यामः इति इत्थम् अतिरुपा साति-
शयकोपेन संनाहधुर्याः रणोद्युक्ता इव ग्रहाणां सूर्यादीनां नवग्रहाणां मण्डलं स्थानम्
अतिक्रम्य अतीत्य मध्येनमस्वर्त्यथम् वायुमार्गं वियति ददृशिरे इत्यन्ते स्म । रथ-
केतवो ग्रहान्यतमस्य केतोर्नाममात्रसादृश्यं कथञ्चित्सोढुमीक्षा अपि तेषामुच्चस्थान-
वर्चित्वं सोढुमशक्नुवन्त इव ग्रहमण्डलमतिक्रम्य ततोऽप्युपरि गत्वा स्थिता लोकै-
र्वायुमार्गं इत्यन्ते स्मेति भावः । उल्लेखानुप्राणितातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

रथके दिखरपर लगाये गये ध्वजदण्ड—केतुओंने ग्रहोंको ललकारकर कहा कि—हे
सूर्यादिग्रहगण, हम आपमेंसे नवें ग्रह केतुका नामसाम्य तो किसी तरह सहन कर सकते
हैं, परन्तु तुङ्गता—ऊपर रहना नहीं सहन कर सकते, इस प्रकार कहकर दोपसे लड़नेको
सत्रदसे होकर वे रथकेतुगण रविचन्द्रादिग्रहमण्डलको पारकर ऊपर, वायुमार्गमें लहराते
हुए देखे गये ॥ ५ ॥

महीपतीनां पटमन्दिराणि मार्गं सुराणां लिलिहुः शिरोभिः ।

वयं हि दूप्याणि शुचीभवेमेत्यभ्रापगावारिमिमङ्गयेव ॥ ६ ॥

महीपतीनामिति । महीपतीनां युद्धाय समवेतानां नृपाणां पटमन्दिराणि वस्त्र-
रचितसदृशानि वयं हि दूप्याणि दूप्यपदप्रतिपाद्यानि सदोषाणि च सन्ति शुची-
भवेम पवित्राणि जायेमहि इति हेतो अभ्रापगावारिमिमङ्गया गङ्गाजलस्नाने-
च्छया इव सुराणां मार्गं व्योमदेशम् शिरोभिः स्वोपरितनभार्गैः लिलिहुः पस्पृशुः ।
युद्धागतानां नृपाणां पटमयगृहाणि स्वशिरोभिराकाशं स्पृशन्ति स्म, मन्ये तानि
दूप्याणीति हेतोर्गङ्गापयसि स्नानमिव चिकीर्षन्ति, अन्योऽपि दूप्यः पावने गङ्गाप-

यसि स्नात्वा शुचित्वं विन्दति, तद्वदिमान्यपि दूष्याणि सदोषाणि दूष्यपदप्रति-
पाद्यानि च शुचीभवितुमिच्छन्तीति तात्पर्यम् । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'दूष्याद्यं
वस्त्रवेशमनि' इत्यमरः ॥ ६ ॥

सुदूषके लिये एकत्रीभूत नृपोंके लिये बनाये गये पटमय वस्त्रसदन हम दूष्य—दूष्यपदा-
मिषेय तथा सदोष हैं, हम पवित्र हो जाँय इसलिये गङ्गाजलमें स्नान करनेके लिये अपने
ऊपरी भागोंसे आकाशको छू रहे थे, वस्त्रमय गृह आकाशगङ्गामें स्नान करके शुद्धिलाम
करनेके लिये आकाशको चूम रहे थे, वे दूष्य पदसे पुकारे जाते हैं अतः उनको अपनेमें
दूष्यत्व निन्दनीयत्व सदोषत्वका संशय है, अतः गङ्गामें नहाकर अपना दोष छुड़ा लेना
चाहते हैं ॥ ६ ॥

ततः क्षणादेव विशालविनिर्मितवीथीसहस्रविराजमानविशङ्कटविपै-
णिविविधपण्याहरणविमर्दसहक्रयिकलोकं विटकुलानुसार्यमाणवारविला-
सिनीजननिविडवेशवाटं विशिखकृपाणकुन्तशक्तिप्रमुखविविधायुधसंस्कार-
परवशयोधसंवाधं तत्कुरुक्षेत्रं कुरुनगरमित्रं बभूव ॥

नत इति । ततः राज्ञां पटगृहेषु निर्मितेषु क्षणात् अल्पतमसमयात् एव विशालं
विस्तृतभावेन विनिर्मितानां रचितानां वीथीनां संचित्तमार्गाणां सहस्रैः विराजमानं
शोभाशालि, विशङ्कटासु विशालासु विपणिषु पण्यशालासु विविधानां नानाप्रका-
राणां पण्यानां क्रय्यपदार्थानाम् आहरणे ग्रहणे विमर्दसहाः परस्परसंमर्दभाजः
क्रयिकलोकाः क्षेत्रारो यत्र तत्तादृशम्, विटकुलेन भुजङ्गसमुदयेन अनुसार्यमाणो
नीयमानो यः वारविलासिनीजनः वेश्यालोकस्तेन निविडाः व्याप्ताः वेशवाटाः
वेश्यानिवासा यत्र तत्तादृशम्, विशिखाः वाणाः, कृपाणाः, खड्गाः, शक्तयः प्रासाः
प्रमुखाः प्रधाना येषां तादृशानाम् विविधायुधानां बहुप्रकारकशस्त्राणाम् संस्कारे
घर्षणशाणनादौ परवशाः आसक्ताः योधाः भटास्तैः संवाधं युक्तम् तत् कुरुक्षेत्रम्
कुरुनगरमित्रम् हस्तिनापुरम् इव बभूव । यथाहि हस्तिनापुरे नानावीथयस्तथाऽत्र-
कुरुक्षेत्रस्थे सेनासन्निवेशेऽपि, यथा तत्र क्षेत्रारः क्रय्यवस्तुग्रहणे व्यासक्तास्तथा-
त्रापि, यथा तत्र वेश्या विटैर्नीयमाना व्याप्नुवन्निवेशं तथैवात्रापि, यथा च तत्र
शस्त्रपरिष्कारस्तथात्रापि तिल्यं हस्तिनापुरस्य तत् कुरुक्षेत्रम् इत्यर्थः ।

इसके बाद क्षणमरमें विस्तृतरूपमें बनाई गई गलियोंसे शोभित, विशाल दूकानोंसे
नानाप्रकारक वस्तु लेनेके लिये व्याकुल क्रेताजनसे सचाखच भरा हुआ, विटों द्वारा अपने
विचारानुसार चलाई जानेवाली वेश्याओंसे व्याप्त वेश्या-स्थानवाला तथा बाण, तलवार,

१. 'विराजमानं' । २. 'विपणिविस्तारितविविध' । ३. 'माणविलासिनी' ।
४. 'निविडित' । ५. 'प्रासत्तोमरप्रमुख' । इति पा० ।

प्राप्त वगैरह नाना प्रकारके अन्वोको तेज करनेमें लगे हुए योद्धाओंसे व्याप्त वह कुक्षेत्र
हृन्निनापुरके समान बन गया ।

तत्र तावद्दुःशासनाग्रजः 'भगवन् ! अस्मिन्नुपतस्थुषि वीरभुजवि-
नोदकाले त्वं विवाहविमुखोऽपि मर्दर्थं प्रत्यधिपार्थिवान्निहन्तुं पृतना-
धिपत्यलक्ष्मीमुपयच्छस्व' इति विज्ञाप्य पितामहस्य चरणयोः प्रणि-
पपात ॥

तत्र कुरुनेत्रे तावत् युद्धोद्यमसमये दुःशासनाग्रजो दुर्योधनः—'भगवन् सामर्थ्य-
शालिन् पितामह, अस्मिन् उपतस्थुषि उपस्थिते वीरभुजविनोदकाले शूरजनपरा-
क्रमप्रदर्शनावसरे युद्धे त्वं भीष्मः विवाहविमुखोऽपि परिणयविधेः पराङ्मुखः
सन्नपि मर्दर्थं मदनुरोधेन प्रत्यधिपार्थिवान् निहन्तुम् विरोधिना राज्ञो हन्तुम् पृत-
नाधिपत्यलक्ष्मीम् सेनापतित्वश्रियम् उपयच्छ परिणय, सेनापतित्वम् अङ्गीकुरु'
इति विज्ञाप्य निवेद्य पितामहस्य भीष्मस्य चरणयोः प्रणिपपात प्रणतवान् ॥

उसी समय दुर्योधनने भीष्मके चरणोंपर गिरकर कहा कि—भगवन् पितामह, यद्यपि
आपने विवाह नहीं करनेका व्रत ले रखा है, तथापि इनारे लिये विरोधी नृपोंको मारनेके
लिये सेनापतित्वलक्ष्मीको अङ्गीकार कर लें, सेनापतित्व स्वीकार करें ॥

दुर्योधने विशति मौलिभुवा पदं स्वं शूराग्रणीष्वचरमः सुरसिन्धुसूनुः ।
अर्धक्षणादरिभटांस्त्रिदिवे विधास्यन्नध्यक्षतापदमविक्षदनीकिनीनाम् ॥ ७ ॥

दुर्योधन इति । शूराग्रणीषु वीरसुर्येषु अचरमः प्रथमः सुरसिन्धुसूनुः गाङ्गेयो
भीष्मः दुर्योधने मौलिभुवा शिरोदेशेन स्व पदं भीष्मस्य चरणं विशति स्पृशति
सति अरिभटान् शत्रुयोधान् अर्धक्षणात् क्षणार्धमध्ये त्रिदिवे विधास्यन् स्वर्गं प्राप-
यिष्यन् अनीकिनीनाम् सेनानाम् अध्यक्षतापदम् सेनापतित्वम् अविज्ञत् प्राप्तः ।
दुर्योधने पादप्रणतिपुरस्सर तथा प्रार्थयमाने प्रसिद्धः शूरो गाङ्गेयः क्षणेन शत्रु-
भटान्मारयितुं सेनापतित्वमङ्गीकृतवानिति भावः ॥ ७ ॥

दुर्योधनने जब अपने मस्तकको भीष्मके चरणोंपर रख दिया तब वीरोंमें अग्रगण्य
भीष्मने शत्रुभटोंको क्षणभरमें मारकरके स्वर्ग भेजनेके लिये सेनापति-पद स्वीकार कर
लिया ॥ ७ ॥

पार्थाश्र्वं ते द्रुपदनन्दनमाशु चक्रुः सेनान्यमुद्धतविरोधिवनानि दग्धुम् ।
वह्निं प्रतापकपटान्निजजन्मकाले सक्तं भुजे बहति यः सततं ज्वलन्तम् ॥ ८ ॥

१. 'दुःशासनाग्रजः' । २. 'विनोदन' । ३. 'विहितविवाह' । ४. 'विनिहन्तुं' ।
५. 'उपयत्स्व' । ६. 'विज्ञापित्य' । ७. 'चरणनलिनयोः' । ८. 'रिपुभटान्' ।
९. 'तु' । इति पा० ।

पार्याश्चेति । ते प्रसिद्धाः पार्याः युधिष्ठिरादयश्च आशु शीघ्रं द्रुपदनन्दनं धृष्टद्युम्नं नाम द्रुपदसुतं मेनान्यं सेनापतिं चक्रुः विद्वुः, यो धृष्टद्युम्नः निजजन्मकाले स्वभ्य वह्निकृण्डाद्द्रुभवसमये सक्तं लम्बं वह्निम् उद्धतविरोधिवनानि गर्वितशत्रुसमूह-रूपवनानि दग्धुं भरमत्वात् कर्तुम् प्रतापकपटात् प्रतापव्याजात् सततं सर्वदा भुजे स्वकरे वहति । यः धृष्टद्युम्नः होमकृण्डात् जन्मग्रहणकाले सक्तं वह्निम् सर्वदा प्रताप-कपटेन भुजे रक्षति येन शत्रवो दहन्त इत्यर्थः । तं तथा प्रतापिनं धृष्टद्युम्नं पाण्डवा अपि सेनापतिमकार्षुरित्याशयः । अपहृतिरलङ्कारः ॥ ८ ॥

पाण्डवोंने मां धृष्टद्युम्न नामक द्रुपदपुत्रको अपना सेनापति बनाया जो धृष्टद्युम्न होमकृण्डसे जन्म लेनेके समय सक्त-संटे हुए-वह्नियो प्रतापके व्याजसे सदा हाथमें धारण किये रहता है, जिस वह्निके द्वारा शत्रुसैन्यरूप वन भरमत्वात् हुआ करते हैं ॥ ८ ॥

अथ सदसि महारथपरिगणनकथायामर्धरथोऽयमिति जाह्नवीयेन नि-
हृतपौरुषतया रोपचिह्नितवदनरोचिरहांपतिसूनुरहाय तस्यावधिमेव नि-
जहेतेरधारणस्यापि साधारणं प्रतिजज्ञे ॥

इदं प्रतिपद्य खिद्यमानं मानधनं सुयोधनम् 'वत्स ! मा भैषीः; महा-
भुजानपि रिपुमहीभुजः संख्ये खरतरविशिखमुखेन खांद्यामि' इति पिता-
मह आश्वासयामास ॥

अथेति । अथ सेनापतिवरणानन्तरम् सदसि मभायाम् महारथपरिगणनकथा-
याम् को महारथीति सन्याससमये धर्धन्थः अयम् कर्णः इति एव निहृतपौरुषतया
अपलपितवीर्यतया (निन्दितपराक्रमत्वेन) रोपचिह्नितवदनरोचिः कोपलाञ्छि-
तमुन्मद्युतिः सन् अहांपतिमूनुरः सूर्यसुतः अहाय झटिति तस्यावधिम् भीष्मस्य
जीवनकालम् एव निजहेतेः स्वास्त्रन्य अधारणस्य अस्वीकरणस्य अपि साधारणम्
तुल्यम् अवधिं मर्यादां प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । अर्धरथोऽयमिति भीष्मेण निन्दित-
पराक्रमः कर्णः यावद्भीष्मजीवनमहमस्त्रं न धारयिष्यामीति प्रतिज्ञां कृतवानि-
त्याशयः ।

इदं कर्णप्रतिज्ञातं प्रतिपद्य ज्ञात्वा खिद्यमानं व्यथमानं मानधनं स्वामिमानि-
नम् सुयोधनम्—वन्म, मा भैषीः भयं न कुरु, महाभुजान् विशालबाहुवीर्यान् अपि
रिपुमहीभुजः विरोधिनृपान् संग्ये युद्धे खरतरविशिखमुखेन घाणमुखेन खादयि-
ष्यामि भक्षयिष्यामि, घाणग्रासान् करिष्यामि इति एवं पितामहो भीष्म आश्वा-
सयामास धैर्यं दापयामास ॥

१. 'जाह्नवीयेन' । २. 'कुमारोऽहाय' । ३. 'सुधितस्य' । ४. 'खादि' 'यामि' ।

५. 'प्रसादयामास' । इति पा० ।

सेनापतिका चुनाव हो जानेपर सामं महारथियोंकी गिनतीके समय भीष्मने कर दिया कि कर्ण अर्धरथ है, इस प्रकार भीष्म द्वारा अपने पराक्रमके अस्वीकृत किये जानेपर कौपचिन्हित चेहरावाले सूर्यपुत्र कर्णने प्रतिज्ञा कर ली कि जब तक भीष्म जीते रहेंगे मैं अल धारण नहीं करूँगा, इनके जीनेकी और हमारे अल नहीं धारण करनेकी एक ही अवधि होगी ।

इस बातको जानकर दुर्योधनको बड़ा खेद हुआ, तब भीष्मने अमिमानी दुर्योधनको इस प्रकार आश्वासन दिया कि बेटा, हरो मत, शत्रुपक्षमें लड़नेवाले महापराक्रमशाली राजाओंकी भी बागका घास अवश्य बना देगा ॥

तदनन्तरम्,—

अभ्रापगातनयपार्षतनन्दनाभ्या-

र्मप्रावनौ तिलकिता घृतकार्मुकाम्याम् ।

उच्चावचं निजनिजं विरुद्रं वहन्ती

युद्धाय तस्थुरुभयेऽपि कुरुप्रवीराः ॥ ६ ॥

अभ्रापनेति । घृतकार्मुकाम्याम् धनुर्धराम्यां ताम्याम् अभ्रापगातनयः गात्रेभ्यो भीष्मः पार्षतनन्दनः द्रुपदसुतो घट्टद्युम्नश्च ताम्याम् अभ्रावनौ अग्रदेशे तिलकिताः युक्ता अलङ्कृताः, उच्चावचं बहुविधं निजनिजं स्वं स्वं विरुद्रं जयचिह्नं ध्वजादि वहन्ती धारयन्तः उभयेऽपि कुरुप्रवीराः कौरवाः पाण्डवाश्च युद्धाय तस्थुः युद्धं कर्तुं सन्नद्धा बभूवुः ॥ ९ ॥

धनुष धारण किये हुए भीष्म तथा घट्टद्युम्नसे आगेमें युद्ध दोनों पक्षोंके योद्धागण कौरव तथा पाण्डव नाना प्रकारके विजयचिह्न ध्वजादि धारण किये हुए लटनेके लिये युद्धभूमिमें आकर खड़े हो गये ॥ ९ ॥

जेता पुरामिव तदा जलजातयोनि

पत्नीश्वराग्रजमिव प्रथमो ग्रहाणाम् ।

अग्रे विधाय यदुनायकमात्ततोत्रं

पार्थो रथी प्रधनभूमिमवाप वीरः ॥ १० ॥

जेतेति । तदा युद्धारम्भसमये वीरः पार्थः अर्जुनः आत्ततोत्रं गृहीतकशं यदुनायकं श्रीकृष्णं पुरां जेता त्रिपुरारिः शिवो जलजातयोनि कमलयोनि ब्रह्माणम् इव, ग्रहाणां प्रथमः आद्यः सूर्यः पत्नीश्वराग्रजम् पत्निगणनायकस्य गरुडस्य ज्येष्ठ-
आतरम् अरुणम् इव रथस्य अग्रे सुखभोगे विधाय कृत्वा सारथिभावेनावस्थाप्य रथी रथमारूढः सन् प्रधनभूमिम् युद्धस्थलम् अवाप प्राप्तः । यथा त्रिपुरविजयकाले

शिवो ब्रह्माणं सारथिनमकृत, यथा वा सूर्योऽजुहं सारथ्ये नियुक्ते तथा गृहीताश्व-
दमनकशं भगवन्तं श्रीकृष्णं सारथ्ये नियुज्य रथमात्स्य च वीरोऽर्जुनः समरमुचमा-
जगत पति मावः । शिवेन ब्रह्मा सारथितां नीत इत्यत्र प्रमाणं शिवमहिम्नः स्तोत्र
यथा—‘रथः क्षीणीयन्ता शतघृतिरगेन्द्रो धनुरयो रथाङ्गं चन्द्राकौ रथचरणपाणिः
शर इति’ इत्यादि ॥ १० ॥

युद्धके प्रारम्भमें चातुक लिये हुए यदुनाथको आगेमें बैठाकर-सारथी बनाकर-एथारुद्ध
हो वीर अर्जुन युद्धक्षेत्रमें आये, भगवान्का सारथिके पदपर होना ऐसा लगता था जैसे
त्रिपुरविजयमें शिवने ब्रह्माको सारथि बनाया था, या सूर्य अनूरु नाम गरुटाग्रजको सारथी
बनाते हैं ॥ १० ॥

संचिन्त्य भीष्ममुखबन्धुजनस्य हानिं

संतापिनः समरसीमनि शक्रसूनोः ।

वाष्पास्तु चक्षुरधिकं श्वसितं मुखेन्दु

धैर्यं मनः करतलं च मुमोच चापम् ॥ ११ ॥

संचिन्त्येति । समरसीमनि युद्धक्षेत्रे भीष्ममुखबन्धुजनस्य भीष्मप्रभृतिनिजा-
लीयवर्गस्य हानिम् विनाशम् संचिन्त्य विभाव्य सन्तापिनः खिद्यमानमनसः शक्र-
सूनोः अर्जुनस्य चक्षुः नेत्रम् अधिकं वाष्पास्तु अश्रु मुमोच, मुखेन्दुः चन्द्राकृति-
मुखम् अधिकं श्वसितं निःश्वास मुमोच, मनः धैर्यं मुमोच, करतलं च चापं मुमोच
तत्याज । युद्धे भीष्मादिवधसुदीप्यार्जुनो रुदन् श्वास त्यजन्नर्घीरश्च संश्रापं विस-
सर्जति तात्पर्यम् । अत्रानेकेषामेकक्रियान्वयात्समुच्चयाऽलङ्कारः ॥ ११ ॥

युद्धक्षेत्रमें आकर जब अर्जुनने विचारा कि भीष्म आदि बन्धुजनोंको युद्धमें मारना
हीना तब खिन्न होकर अर्जुनके नेत्रसे आँसू गिरने लगे, उनके मुखसे दीर्घ श्वास निकलने
लगे, वे अधीर हो उठे तथा उनके हाथने धनुष बाण रख दिया ॥ ११ ॥

वलारिसूनुं वसुदेवसूनुर्वचोभिराश्वस्य चिरेण तैस्तैः ।

असासहि पावकजाठराग्नेरग्राहयत्तत्र पुनः शरासम् ॥ १२ ॥

वलारिन्नुभिति । तत्र अर्जुनव्यामोहकाले वसुदेवसूनुः श्रीकृष्णः तैस्तैः वचोभिः
‘मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्’, ‘वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि
देही’, ‘धर्म्याद्रि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते’ इत्यादिभिः कर्मयोगोपदेश-
वाक्यैः वलारिसूनुम् अर्जुनम् चिरेण बहुकालेनाश्वस्य गतमोहं कृत्वा पावक-
जाठराग्नेः अग्निबुमुच्चायाः असासहिम् असोदारम् खाण्डववनसमर्पणद्वारावह्निबुमु-
च्चानिवारकम् तद्वनदाहकरम् शरासं गाण्डीवचापम् पुनः अप्राहयत् धारयामास ।
भगवतोपदिष्टोऽर्जुनः पुनरपि गाण्डीवसग्रहीदित्यर्थः ॥ १२ ॥

जब अर्जुनको मोह हो गया तब वासुदेवने गीतोक्त कर्मयोगप्रतिपादक वचनोंसे बड़ी देरमें इन्द्रपुत्र अर्जुनको गतमोह करके खाण्डववनदाह कराकर अग्निकी हुमुष्ठा मिटाने वाला गाण्डीव धनुष फिरसे पकड़वाया, भगवान्की वचनोंसे मोह मिट जानेपर अर्जुनने फिरसे गाण्डीव उठा लिया ॥ १२ ॥

देवव्रतस्य जयकेतनचिह्नताल-

श्यामप्रभावतिरहश्यत दूरदीर्घा ।

सख्याः सुतस्य समरे भुजवीर्यलक्ष्मीं

संवीक्षितुं रविसुतेव नभोऽधिरूढा ॥ १३ ॥

देवव्रतस्येति । देवव्रतस्य भीष्मस्य दूरदीर्घा आयता जयकेतने विजयध्वजे चिह्नतालस्य तालाकृतिचिह्नस्य श्यामप्रभावलिः श्यामलवर्णा प्रभापङ्क्तिः सख्याः गङ्गायाः सुतस्य भीष्मस्य समरे युद्धे भुजवीर्यलक्ष्मीम् पराक्रमसम्पदम् संवीक्षितुम् द्रष्टुम् नभोऽधिरूढा आकाशदेशमागता रविसुता यमुना इव अदृश्यत लोकैर्दृष्टा । भीष्मस्य जयपताक्रायाम् श्यामप्रभातालचिह्नच्छविः यमुनेव प्रतीयते, सा हि यमुना स्वसख्या गङ्गायाः सुतस्य समरे पराक्रमं द्रष्टुं वियदारूढेति ॥ १३ ॥

भीष्मके ध्वजमें तालके चिह्न थे, आकाशमें फैली हुई उसकी श्यामप्रभा ऐसी प्रतीत होती थी मानो यमुना अपनी सखी गङ्गाके पुत्र भीष्मका युद्धमें पराक्रम देखनेके लिये आकाशमें चढ़ आई हो ॥ १३ ॥

युद्धारम्भमटाभर्तृपिशुनतामुद्दामयन्तस्तदः

निःसाणादिमजैत्रवाद्यनिनदा निर्धूतशब्दान्तराः ।

श्रान्तिं क्षेत्रमिवातिदूरपदवीसंपादितामस्युधे-

वैलाशैलमहागुहासु विविशुर्व्याप्तासु धाराधरैः ॥ १४ ॥

युद्धारम्भेति । तदा तस्मिन्समये युद्धारम्भे रणोद्यमे भटानाम् वीराणाम् आरम्भयाः सिंहनादादिशौर्यप्रकटनलीलायाः पिशुनतां सूचकत्वम् उद्दामयन्तः प्रकटीकुर्वन्तः (वीराणां युद्धारम्भकालिकवीरसिंहनादादिवस्मितं प्रकाशयन्तः) निर्धूतशब्दान्तराः तिरोहितान्यशब्दाः, निःसाणादिमजैत्रवाद्यनिनदाः जयभेरीप्रधानविजयवाद्यध्वनयः अतिदूरपदवीसम्पादिताम् सुदूरमार्गचलनजनिताम् श्रान्तिम् आर्त्तिं क्षेत्रम् परिहर्तुम् इव धाराधरैः मेघैः व्याप्तासु आवृतासु वेलाशैलमहागुहासु चक्रवालादिसागरतटस्थपर्वतविशालकन्दरासु विविशुः प्रवेशमकुर्वत । युद्धारम्भे शूरैः कृतानां सिंहनादादिशौर्यप्रकाशनन्यापाराणां सूचका शब्दान्तरतिरोधायकाश्च भेर्यादिविजयवाद्यध्वनयः सुदूरपथधावनश्रमम् अपनेतुमिव सागरतटस्थपर्वतगुहासु प्राविशन्, तत्र विशश्रमुः, अन्योपि सुदूरधावनश्रान्तः क्वचन निमृतेऽवकाशे

विश्राम्यति तद्वदित्यर्थः । उद्येशानुप्राणिता असम्यन्धे सम्वन्धरूपातिशयोक्तिर-
लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

उस समय वीरोंकी युद्धप्रारम्भकालिक सिंहनादादि सीलाभोंको प्रकाशित करने
वाले, अन्धान्ध धनियोंको अपनी विशालतामें विलीन करनेवाले मेरी आदि विजयवाचके
शब्द सागरतटवर्ती चक्रवालादि पर्वतोंको मेघावृष्ट कन्दरामोंमें प्रवेश कर रहे थे, देसा
लगाता था मानो वे दूरमार्ग धावनजनित शमको मिटाना चाहते हों । जो धकता है वह
किसी निश्चित स्थानमें जाकर विश्राम करता है ॥ १४ ॥

संप्रामदुन्दुभिरवश्रवणेन देवाः सर्वे कवाटघटितानि गृहाणि कृत्वा ।

आदाय नन्दनवनादभिपेक्तुमाजौ वीरान्प्रसूनचयमप्यभजन्विहायः ॥१५॥

संमानेति । सर्वे देवा इन्द्रादयः संप्रामदुन्दुभिरवश्रवणेन युद्धभेरीनिनदाकर्णनेन
गृहाणि निजभवनानि कवाटघटितानि पिहितद्वाराणि कृत्वा वीरान् अभिपेक्तुम् वीरा-
णामुपरि वर्षयितुं प्रसूनचयम् पुष्पनिकरं नन्दनवनात् इन्द्रोद्यानात् आदाय गृहीत्वा
अपि विहायः आकाशम् अभजन् आयाताः । युद्धवाद्यध्वनिमाकर्ण्य देवाः पिहित-
गृहद्वारा वीरान् पूजयितुं गृहीतनन्दनवनकुसुमाः शीघ्रमाकाशमुपजग्गुरिति भावः ॥

युद्ध-दुन्दुभिन्ने शब्दको सुनकर सभी देवोंने अपने घरोंमें किवाटें बन्द कर दीं, वीरों
पर बरसानेके लिये नन्दनवनके फूल ले लिये और आकाशमें चले आये ॥ १५ ॥

सति घर्मजले मिथोविमर्दात्सकलं तद्व्यपनेतुमङ्गकेभ्यः ।

मघवत्प्रमुखाः सुरा बभूवुर्मस्तोऽपि स्वयमात्तालवृन्ताः ॥ १६ ॥

सतीति । मघवत्प्रमुखाः शक्रप्रभृतयः सुराः मिथोविमर्दात् परस्परसङ्घर्षात्
घर्मजले स्वेदे सति सकलं समस्तं तत् घर्मजलम् व्यपनेतुं शमयितुं स्वयम् मरुतो
देवाः वायवश्च सन्तोऽपि आत्तालवृन्ताः गृहीतव्यजनाः बभूवुः । युद्धदर्शनार्थ-
माकाशे समवेता देवा यदा परस्परसम्मर्देन स्वेदपूरितवपुषोऽजायन्त, तदा स्वयं
मरुतो (देवाः वायवश्च) भूत्वाऽपि ते स्वेदजलशमनाय तालवृन्तानि चालया-
मासुः । देवानामपि स्वेदजननोक्त्या संमर्दस्याधिक्यं तेन च युद्धस्य विस्मयावहरत्वं
ध्वनितम् ॥ १६ ॥

युद्ध देखनेके लिये जब इन्द्रादि देवगण आकाशमें आ गये तब वहाँ इतना जनसंमर्द
हुआ, इतनी भीड हुई कि सभी देवगण पत्तानेसे तर हो गये, उस समय-स्वयं मरुत
(देवता-वासु) होकर भी देवोंने पड़ा झलना प्रारम्भ कर दिया ॥ १६ ॥

तत्र तारैरिगणौ शनैः शनैः संगतां सधनुषौ सगर्जितौ ।

पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पुष्करे घनघनाघनाविव ॥ १७ ॥

तत्र ताविति । तत्र युद्धक्षेत्रे सधनुषी घृतचापी सगर्जितौ ससिंहनादौ च तौ पाण्डवकौरवपक्षगतौ धरिगणौ शत्रुसङ्घौ पुष्करे आकाशे सधनुषी सेन्द्रचापी सगर्जितौ सस्तनितशब्दौ पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पूर्वमरुता पश्चिममरुता च प्रेरितौ घर्ना भीषणौ घनावनौ मेघाविव सङ्गतौ परस्परं मिलितवन्तौ । यथा विभिन्नवायु-प्रेरितौ महाघनौ सेन्द्रचापी सवृद्धितौ च सन्तौ वियति परस्परं मिलतस्तथा-पाण्डवकौरवयोधौ घृतचापी सगर्जितौ च युद्धक्षेत्रे सङ्गतौ बभ्रुवतुरित्याशयः । उपमा-लङ्कारः ॥ १७ ॥

एतत् युद्धक्षेत्रमें धनुष धारण करनेवाले तथा गरजते हुए दोनों दलोंके सैनिक आकर एक दूसरेसे मिल गये जैसे आकाशमें इन्द्रधनुषसे युक्त गरजते हुए महामेघ विभिन्न दिशाओंसे आनेवाली वायुओंसे प्रेरित होकर एक दूसरेसे मिलते हैं ॥ १७ ॥

धावत्स्यन्दनकेतनांशुकमत्स्याधूतमन्दाकिनी-
विन्दूनामपि सैन्यकुञ्जरघटाशुण्डासमुत्यायिनाम् ।

दानाम्भःपृपतामपि स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिनां
भेदं ग्राहयितुं शशाक गगने भृङ्गानुरोधक्रमः ॥ १८ ॥

धावदिति । स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिनां विमलशरदनक्षत्रवद्वर्तुलधवलस्वरूपानाम् धावतां वेगेन चलतां स्यन्दनानां रथानां यानि केतनांशुकानि ध्वजपटाः तन्मरुता तत्प्रभववायुना व्याधूता ये मन्दाकिनीविन्दवः आकृष्टा आकाशगङ्गाजलकणास्तेषाम् अपि, सैन्यकुञ्जरघटायाः सेनाकरिसन्ततेः शुण्डाम्यः करटेभ्यः समुत्यायिनाम् उत्पततां दानाम्भः पृपताममदजलविन्दूनाम् अपि गगने वियति भेदं पार्थक्यं ग्राहयितुं भृङ्गानुरोधक्रमः भ्रमरानुवृत्तिः शशाक समर्थाभूव । नक्षत्रवदतिवर्तुलस्वरूपाः ध्वजपटपवनाकूप्यमाणाः आकाशगङ्गाजलविन्दवः के ? के च तादृशा एव मदाम्बुविन्दव इति भेदं भ्रमरानुवृत्तिरेव बोधयितुं क्षमते स्म, यत्र भ्रमरानुवृत्तिस्ते दानाम्बुविन्दवो ये च भ्रमरानुवृत्तिरहितास्ते वियद्गङ्गाविन्दव इति भेदो ज्ञायते स्मेत्यर्थः । अत्र 'ताराकृतिस्पर्धिनाम्' इत्युपमा । दानाम्भसः श्यामतायामपि तद् विन्दूनां ध्वजपटवायुना वियति विक्षेपे धावत्स्यं, यमुनाजलानामिव, तदुक्तं मुक्तावल्यां—'वियति विक्षेपे धवललिम्पोलब्धेः' इति ॥ १८ ॥

शरद्वस्तुके नक्षत्रोंकी तरह श्वेत तथा गोल दीखनेवाले—दीढ़ते हुए रथोंपर लहराते हुए ध्वजपटोंसे वायुद्वारा आकूप्यमाण आकाशगङ्गाजल-विन्दुओं तथा हाथीके शुण्डादण्डसे आकूप्यमाण दानजल-विन्दुओंके बीचमें पार्थक्य केवल भ्रमरानुवृत्तिमात्रसे ज्ञात होता है । जिन विन्दुओंके पीछे भ्रमर मुगन्धलोभसे चलते रहते हैं उन्हें लोग दानजल-विन्दु समझ लेते हैं, और जिन विन्दुओंके पीछे भ्रमर नहीं चलते उन्हें गङ्गाजल-विन्दु मानते हैं ॥१८॥

आसाद्य द्विपमाहवे रदपथेनारुह्य तीक्ष्णासिना

यन्तारं विनिपात्य सादृहसितं स्कन्धे विधाय स्थितिम् ।

कुम्भास्फालनकारिणं रिपुमटं दृष्ट्वा दिवौकःस्त्रियाः

कस्याश्चित्कुचकुम्भयोः कठिनयोः कण्डूरखण्डाऽभवत् ॥ १६ ॥

आसादेति आहवे युद्धे द्विपं शत्रुहस्तिनम् आसाद्य उपसृत्य रदपथेन दन्त-
मार्गेण आरुह्य आरुम्य सादृहसितं सादृहासं तीक्ष्णासिना खरतरकरवालेन यन्तारं
सादिनं विनिपात्य ह्रत्वा स्कन्धे गजस्य स्कन्धदेशे स्थितिं विधाय स्थित्वा कुम्भा-
स्फालनकारिण गजकुम्भमानुशान्तं रिपुमटं शत्रुवीरं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य कस्याश्चित्
दिवौकःस्त्रियाः देववालायाः कठिनयोः कर्कशयोः कुचकुम्भयोः अखण्डा अवि-
च्छिद्यया प्रचला कण्डूः खर्जुः भ्रमूत् प्रववृते । परगजमुपेत्य सादिनं हत्वा तदीयं
गजमारुह्य तत्कुम्भमानुशान्तं कञ्चन दोषमालोकयन्त्या देवान्नायाः कस्याश्चित्
हृदये यद्यय मृत्त्वा स्वर्गनागच्छेत्तदीनं घृत्वा तदीयेन कर्कशेन हस्तेनाहं निजकुच-
मर्दनं कारयिष्यामीत्युत्कण्ठा जागरिता, तदा तत्कुचयोस्तादृगुत्कण्ठाहता कण्डूर-
विरतं प्रववृते स्मेत्यर्थः ॥ १९ ॥

एक यांश्च शत्रुके हाथीके पात पहुँचा, दाँतके रास्ते हाथीपर चढ़ा, अपनी तीक्ष्ण
तलवारसे हस्तिपकक्री काटकर गिरा दिया, खुद हाथीपर बैठकर हाथीका कुम्भ सहलाने
लगा, ऐसे वीरको जब आकाशवर्तिनी किसी देववालाने देखा तब उसके स्तनोंमें अवि-
च्छिन्न लुजली पैदा होने लगी—उत्ते इच्छा होने लगी कि अगर यह नरकरके स्वर्ग आवे
और इसका वरण करके मैं अपने कुचों का मर्दन इसके हाथोंसे करा सकूँ तो बड़ा आनन्द
मिले, इसी इच्छासे उसके स्तन लुजलाने लगे ॥ १९ ॥

कश्चिद्गजः प्रतिभटेन करे विल्लनेः

ऽप्यामूलभागमसिना नमिताप्रकायः ।

क्षिप्रं प्रगृह्य रदनेन निषादिहस्ता-

स्तं सृणिं पुनरदात्कुशलाय तस्मै ॥ २० ॥

कश्चिदिति । कश्चिद् गजः हस्ती प्रतिभटेन विपद्ययोधेन असिना सद्गद्गारा
करे शुष्कादन्धे धामूलम् मूलमवधीकृत्य लूने छिन्नेऽपि नमिताप्रकायः अवनमित-
शरीरपूर्वभागः सन् निषादिहस्तात् सस्तं हस्तिपकपाणितलात् पतितं सृणिम्
अङ्कुलम् रदनेन दन्तेन क्षिप्रं शीघ्रम् प्रगृह्य आदाय कुशलाय कस्याणाय कुशलाय
चतुराय वा तस्मै निषादिने पुनः अदात् वत्तवान् । कस्यचिद् गजस्य परेण योधेन
शुष्कादन्धो मूलतरिद्यते स्म, तथापि चतुरोऽसौ हस्ती हस्तिपकहस्ततरच्युत-

मङ्गलं स्वदन्तेनोत्थाप्य चतुराय हन्तिपकाय सनर्पयति स्मेत्यर्थः । तद्यत्ति दशाया-
मङ्गलशदानासन्यन्धेऽपि तदभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २० ॥

किञ्चि योद्धाने एक परमैन्धगत्का मंडु अग्नी नन्वारके द्वारा जट्टके काटकर गिरा
दिया था, फिर भी वह हाथोंने हन्तिपकके हाथसे गिरे हुए अङ्गुलको अपने दाँतोंसे उठाकर
हस्तिपकको दे दिया, जिससे वक्ष्यान हो ॥ २० ॥

भस्मितलेपसितौ करिणावुभौ युधि परस्परदत्तरदौ मुखे ।

हरिरवेच्य वहत्यपि बाहने सरभसं निदधे सकला दशः ॥ २१ ॥

भस्मितेति । भस्मितलेपसितौ भस्मोद्धूलनधवलान् द्वौ युधि युद्धे मुखे परस्परं दत्त-
रदौ प्रवेशितदन्तौ उभौ करिणौ गजौ अवेच्य हरिः इन्द्रः वहति इन्द्रम् स्वोपरि-
दधानेऽपि बाहने स्वार्थे ऐरावते सरभसं भयचकितं सकलाः दशः निदधे स्थापित-
वान् । भस्मधवलौ द्वौ गजौ युद्धेऽन्योन्यस्य मुखे दन्तान्प्रवेशयाम्बुस्थितौ, तस्मिन्नेवा-
चसरे शक्यस्तौ निरीच्य किमयं मनैरावनस्तत्र गत इति मनसि सन्दिहानस्तयो-
रुपरि पतन्तीर्दशः परावृत्त्य न्वेनास्तेऽप्येरावते चकितचक्रिताः स्वा दशः स्थापय-
न्तीति भावः । ऐरावतश्चतुर्दन्तौ धवलश्च प्रसिद्धयति, युद्धेऽवसरवशात्पथान्मूर्तौ गजौ
द्वौ शक्यस्यापि विस्तयोऽजनिदिति तात्पर्यम् । त्रान्तिमदलङ्कारः ॥ २१ ॥

मत्सलेपसे धवल कथा परस्पर सुगमै दन्त टालनेसे चतुर्दन्तसे प्रवीत होनेवाले
हाथियोंको युद्धमें देखकर इन्द्रेने अपने बाहनेसे वर्चनगत ऐरावत पर भी भयचकित अपनी
नारी इष्टियों एक ही बार टाल दीं, इन्द्रको भ्रम हो गया कि वह मेरा ऐरावत तो नहीं है,
इसलिये उन्होंने हठबहाकर अपने ऐरावतको देना ॥ २१ ॥

भिन्नैकदन्तमुसलः प्रतिदन्तिघाता-

कुम्भाग्रलक्ष्यकुटिलाङ्कुशचन्द्ररेखः ।

कश्चिद्गिरीशसमतां कलयन्करीन्द्रः

सारूप्यभागिव गणाधिपतेविरजे ॥ २२ ॥

भिन्नैवेति । प्रतिदन्तिघातात् युद्धगतशत्रुगजप्रहारात् भिन्नैकदन्तमुसलः
वृद्धितमुसलममानैकदन्तः, कुम्भाग्रे मन्तकाग्रमाने लक्ष्या स्तुटधरया कुटिला वक्रा
अङ्गुशचन्द्ररेखा चन्द्ररेखामाङ्कुशरेखा यस्य तयोक्तश्च कश्चित् करीन्द्रः गजराजः,
गिरीशसमतां कलयन् शिवस्य सादृश्यं (भालस्थितचन्द्ररेखत्वेन) प्राप्सुवन्
गणाधिपतेः सारूप्यभागिव गणेश इव विरजे । गिरीशसमता औन्नत्येन पर्वत-
समता वा । अयमाशयः—वृद्धितैकदन्ततया कुम्भवर्तिनाङ्कुशेन भालचन्द्रतया च
पर्वतविशालः कोऽपि करी एकदं भालचन्द्रं च गणाधिपमनुचकारेति । गिरीश-
समतां कलयन् गणाधिपमनुचकारेति विरोधस्य पर्वततुल्यार्थकतया परिहारः ।

गणेशस्यैकदन्तत्वं भालचन्द्रत्वं चागमप्रसिद्धम् । श्लेषोत्थापितोपमाऽलङ्कारः ॥२२॥

विरोधेषुक्षर्य गजदारा किये गये प्रहारसे जिसका एक मुसलसम दन्तका भङ्ग हो गया कुम्भपर लटकता हुआ अङ्कुश चन्द्रलेखा समान चमकता है, ऐसा एक हाथी गिरीश शिव वी समता या उन्नत होनेके कारण पर्वतराजकी तुलना करता हुआ गणेशकी तुलनाको प्राप्त हो गया. गणेश भी एकदन्त भालचन्द्र, वह भी एकदन्त तथा कुम्भवर्ती अङ्कुश द्वारा भालचन्द्र ॥ २२ ॥

कश्चिन्निर्गत्य वेगादरिन्पतिबलेऽपातयत्स्वामिनं स्वं

तत्र स्कन्धाधिरूढं विमतमपि तथाधत्त नीत्वा स्वसैन्यम् ।

इत्थं दुःसाधरोधो युधि करिकलभो दूरधूताङ्कुशः सन्

विज्जमन्यं निपादिद्वयमपि विदधे हासपात्रं जनानाम् ॥ २३ ॥

कश्चिदिति । दुःसाधरोधः अतिकठिनसाध्यवारणः अतएव धूताङ्कुशः अगणिताङ्कुशप्रहारः सन् कश्चित् करिकलमः तरुणगजः युधि युद्धे वेगात् निर्गत्य स्वसैन्याद् वहिर्गत्य अरिन्पतिबले शत्रुसैन्यमध्ये स्वं स्वामिनं स्वकीयं यन्तारम् अपातयत् तत्र अरिन्पतिबले च स्कन्धाधिरूढं साहसनेपुण्यद्वारा झटिति स्कन्धमारूढं विमतं शत्रुपक्षगतं कञ्चन वीरम् अपि स्वसैन्यं नीत्वा स्वबलमध्ये आनीय तथा आधत्त तथैव भूमौ अपातयत् । इत्थम् अनेन प्रकारेण विज्जमन्यं पण्डितमानि निपादिद्वयम् द्वावपि यन्तारौ जनानां लोकानाम् हासपात्रम् उपहासास्पद विदधे चक्रे । अतिदुष्करो निरोधो यस्य तादृशोऽवमताङ्कुशप्रहारश्च कश्चित्तरुगजः स्वसैन्यमध्याग्निःसृत्य परसैन्यमध्यं प्रविश्य स्वं यन्तारं तत्रापातयत् तथा रिक्तपृष्ठं तं गजं दृष्ट्वा कश्चन शत्रुः साहसी वीरस्तं वशयितुं तदीयं पृष्ठमारूढस्तमपि स्वसैन्यमध्यमानीयापातयत्, इत्थमुभावपि विज्जताऽभिमानिनौ यन्तारौ लोकैरहासयदित्याशयः । अत्र काव्यलिङ्गत्रयम्, दुःसाधरोधत्वेन धूताङ्कुशत्वेन च यन्तृपातनात् द्वितयम्, यन्तृपातनेन लोकहासे चैकम्, तेषां परस्परम्, अतिशयोक्त्वा च सङ्करो बोध्यः ॥ २३ ॥

दुर्निवार तथा अङ्कुश प्रहारको नहीं गिननेवाला एक जवान हाथी वेगसे अपने सैन्यसे भागकर शत्रुओंके सैन्यमें पहुँच गया और अपने यन्ताको वहाँ पर गिरा दिया, तत्काल ही वहाँ पर वर्तमान एक शत्रुपक्षीय वीर साहस तथा निपुणतासे उसके कन्धोंपर आ बठा, उसको भी वहाँसे लाकर उस हाथीने अपने सैन्यके बीचमें गिरा दिया, इस तरह योग्यताका दावा रखनेवाले दोनों यन्ताओंको उस हाथीने लोकहासमाजन बना दिया, लोगोंने दोनों यन्ताओंकी मूर्खतापर कहकहे लगाये ॥ २३ ॥

हस्तेन हस्तमय दन्तयुगेन दन्तौ
कर्णौ च कर्णयुगलेन पदे च पद्मयाम् ।

वालेन वालमभिहत्य च वारणौ द्वौ

तुल्याङ्गयुद्धमतिशिक्षितमादघाताम् ॥ २४ ॥

हस्तेनेति । हस्तेन शुण्ढादण्डेन हस्तं शुण्ढादण्डम्, दन्तयुगेन दन्तद्वयं दन्तौ, कर्णयुगेन कर्णौ, पद्मयाम् अग्रपादाम्याम् पदे चरणौ, वालेन लाङ्गूलकेशेन वालं लाङ्गूलकेशं च अभिहत्य निपीड्य द्वौ वारणौ गजौ अतिशिक्षितं स्वम्यस्तं तुल्याङ्गयुद्धं समानाङ्गयुद्धं येन चरणादिनाश्वयवेन परः प्रहस्तेनैव प्रतिहर्तव्यमित्येवं रूपम् समानरणम् आदघाताम् अकुरुताम् ॥ २४ ॥

दो हाथियोने हाथ-सूँडसे छँडपर. दाँतोसे दाँतोपर, कानोसे कानोपर, चरणोसे चरणोपर और पुच्छकेशसे पुच्छकेशपर प्रहार करके सुशिक्षित तुल्याङ्गयुद्ध करना प्रारम्भ किया ॥ २४ ॥

निपादिनो दन्तिशिरस्यधोमुखं निपातिताङ्गा लगुडस्य ताडनैः ।

व्यथापनोदाय मदस्य सौरभं विनम्य जिघ्रन्त इवालुलोकिरे ॥ २५ ॥

निपादिन इति । निपादिनः गजास्ताः लगुडस्य प्रतिपद्योधाधिष्ठितगजकर-स्थितदण्डस्य ताडनैः प्रहारैः दन्तिशिरसि गजकुम्भोपरि अधोमुखं निपातिताङ्गाः नमितीत्तरकायाः सन्तः व्यथापनोदाय दण्डताडनजन्यकष्टशमनाय विनम्य नम्रीभूय मदस्य सौरभं दानवारिसुगन्धम् जिघ्रन्तः इव आलुलोकिरे अदृश्यन्त । अपमाशयः प्रतिभटयोधगजेन दण्डद्वाराताडिता निपादिनो मुखं नमयित्वा पतिताः स्वकष्टशमनाय नम्रीभूय हस्तिमदगन्धमाजिघ्रन्त इव प्रतिभासन्त इति । स्फुटोत्प्रेक्षा ॥ २५ ॥

प्रतिपद्य योधाधिष्ठित गजकरस्थ दण्डसे प्रहार पाकर हाथीके सिरपर औषे मुँह पडे हुए बोधा सेते लगते ये मानो वे अपनी प्रहारजनित पीडासे शान्त करनेके लिये झुक्कर हाथीके दानवारिको सूँघ रहे हों, जब जोरोंकी चोट लग जाती है तब कुछ बेहोशी-सी आने लगती है, वैसे दूर करनेके लिये लोग कुछ तीव्र गन्धका आघ्राण करते हैं ॥ २५ ॥

तीक्ष्णैः प्रत्यर्थिभल्लैरपहतशिरसां हस्तिपानां शरीरा-

दुत्क्रान्ताः प्राणवाताः करिमदपयसां सौरभीमुद्धहन्तः ।

पायं पायं कपोलस्थलकुचकलशस्वेदवारिप्रवाहं

चक्रुःसंमर्दभाजां दिविं सुरसुदृशां वालवृन्तस्य कृत्यम् ॥२६॥

तीक्ष्णैरिति । तीक्ष्णैः अतिशितमुखैः प्रत्यर्थिभल्लैः शत्रुबाणैः अपहतशिरसां

द्विभ्रमस्तकानां हस्तिपानां निपादिनां शरीरात् शवभूताद्देहात् उत्क्रान्ताः निर्गताः करिमदपयसां दन्तिदानजलानां सौरभीं सुगन्धम् उद्वहन्तो धारयन्तः प्राणवाताः मृतनिपादिप्राणवायवः दिवि व्योमनि संमर्दभाजां परस्परमहमहमिकया परापतन्तीनां सुरसुदृशां देववालानां कपोलस्थलकुचकलशस्वेदवारिप्रवाहम् गण्डदेशे कुचप्रान्ते च प्रकटितं घर्मजलम् पायभ्यायम् शोषयित्वा तालवृन्तग्र्य कृत्यं व्यजनकार्यम् चक्रुः । अयमाशयः—प्रत्यर्थिवाणाच्छिन्नशिरसां निपादिनां प्राणवायवः स्वभावाद्बुक्कामन्ति, वायुस्वाभाव्यादेव ते गजमदसौरममपि कर्षन्ति, वियति गताश्च ते सुगन्धिहरा वायवो नववल्लभवरणागतसुरवालाजनानां जनसम्मर्देण गण्डेषु कुचस्थलेषु चाविर्भवद्घर्मजलमपनयन्तो व्यजनभावं भजन्त इति । असन्ध्ये सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः । स्वधरावृत्तम् ॥ २६ ॥

चन्द्रद्वारा प्रयुक्त तीक्ष्ण दण्डोत्से द्विन्नसिरवाले हस्तिपर्कोकी देहसे निकलकर ऊपरकी ओर उड़नी तथा गजमद-सौरमका वहन करती हुई हस्तिपर्कोकी प्राणवायुर्दे-आकाशमें बढ़ी मीड़ हो जानेके कारण देववालाओंके कपोलप्रदेश तथा कुचस्थली पर प्रकट होनेवाले स्वेदजलको दूरकरके व्यजनका कार्य कर रही थी । व्यजनसे मी सुगन्धि वायुका संचार तथा स्वेदशोषण किया जाता है, प्राणवातोंने मी वे ही कार्य किये ॥ २६ ॥

अश्वानुभौ तस्थतुरप्रपाद।वुत्क्षिप्य युद्धाभिमुखीभवन्तौ ।

परस्परस्योपरि हेतिपातात्स्वसादिनीं त्रातुमिवोर्ध्वकार्यौ ॥ २७ ॥

अश्वानुभविति । उभौ अश्वौ अग्रपादौ पादाग्रौ उत्क्षिप्य उर्याप्य युद्धाभिमुखीभवन्तौ स्वसादिनीं स्वोपर्यारूढौ तौ रङ्गिकौ परस्परस्योपरि अन्योन्यम् हेतिपातात् अश्वनिपतनात् त्रातुम् रक्षितुम् ऊर्ध्वकार्यौ लब्धमानवपुर्णौ तस्थतुः स्थितौ । उभयोरपि पक्षयोः पङ्क्तिवदेषु स्थितेष्वश्वेषु परस्पराभिमुखौ पूर्वकायमुपमयन्तौ चोभावश्वौ स्वस्ववाहौ शस्त्राद्रक्षितुमिवोत्थितौ प्रतीयेतस्मेत्यर्थः । उच्छेद्यालङ्कारः ॥ २७ ॥

दो घोड़े आमने सामने शरीरका अगला भाग उठाये युद्धाभिमुख रहते हैं, वे ऐसे लगते हैं मानों अपने अपने अश्वारोहियोंकी शस्त्रप्रहारसे बचानेके लिये अपने सिर उठाये हुये हों ॥ २७ ॥

एकैव वैरिभटस्त्रद्वग्वरस्य धारा

धारासु पञ्चसु सतीष्वपि कंचिदश्वम् ।

स्कन्धे विभिद्य तदसूनितरैर्दुरीपां

जग्राह नाल्पमपि तत्क्षतजाम्बुलेशम् ॥ २८ ॥

१. 'एकैक' । २. 'दुरापान' । इति पा० ।

३४ च० भा०

एकैवेति । वैरिभद्रस्वद्वगवरस्य परिपन्थिवीरकरवालस्य एका एव धारा पञ्चसु
 आस्कन्दितादिनामिकासु अश्वे विद्यमानासु धारासु गतिविधासु सतीष्वपिकंचिद
 अश्वे स्कन्धे विभिद्य द्वित्वा इतरैः दुरापान् अलम्प्यान् तस्य तीव्रगामिनोऽश्वस्या-
 सृन् प्राणान् जप्राह, अल्पन् अपि नस्याश्वस्य हतजाम्बुनः रक्तोदकस्य लेशं सम्बन्धं
 न जप्राह न पस्पर्श । पञ्चधारायुतनप्यश्वं द्वित्वा खरत्तरकरवालधारारक्ताम्बु न
 पस्पर्श, खदुग्धधाराया अतितीक्ष्णतया द्विदिक्रियां कृत्वा रक्तप्रवृत्तः प्रागेव बहि-
 निर्गमाद्रक्तस्पर्शो न जातः इत्यर्थः । पञ्चधारायुतारवसंसर्गोऽपि धारास्पर्शः वित्त्या-
 चटः, पञ्चधाराशालिनोऽप्यश्वस्यकंधाराशालिना खदुग्णेन वध इति च आश्चर्यजनकं
 योष्यम् । 'आस्कन्दितां घोरितिकं रेचितं वग्गितं प्लुतम् । गतयोऽमूः पञ्चधाराः'
 इति हयविद्याविदः । अश्वस्येच्छया समागतिः, पूर्वाधिका चतुरा गतिः, मण्डली-
 क्रियया गतिः, वेगेन गतिः, खरया कम्पेन गतिः, इति क्रमेणास्कन्दितानां पञ्चानां
 धाराणामर्थाः ॥ २८ ॥

पाँच धाराओं-गतिप्रकारोंसे चलनेवाले अश्वको भी काटकर हटते यादर निकल जाने
 वाली तलवार तैजीके कारण एक धारावाली होनेपर भी अश्वके रक्तसे भिगी नहीं, तलवार
 की एकही धारा थी, अश्वको पाँच धारायें थीं फिर भी तलवार इतनी तेजीसे चली कि अश्वका
 गला चतारकर विलकृत वेदांग निकल गई, एक धारावाली होकर भी तलवारने पाँच धारा
 वाले घोड़ेका वध कर दिया । घोड़ोंकी गतियोंके नामनेदते पाँच धारायें हैं, जो ऊपर संस्कृत
 टीकानें दी गई हैं ॥ २८ ॥

समरभुवि वभासे सादिनो भूषणानां

मरकतमणिभासां मध्यगः कश्चिदश्वः ।

सकलमटत्रिमर्देष्वञ्जलाद्रिर्नवाहा-

त्रिपतित इव रथ्या नेतुरह्नां शताङ्गान् ॥ २९ ॥

समरभुवीति । समरभुवि युद्धक्षेत्रे सादिनः अश्वारोहिणो मटस्य भूषणानाम् कट-
 ककुण्डलाद्यलङ्कारजातानां मरकतमणिभासां गारुमतरत्नकान्तीनां मध्यगः अन्त-
 रालवर्ती कश्चिदश्वः सकलमटत्रिमर्देषु युद्धे शतानां सूर्यमण्डलं भित्त्वा स्वर्गन्तुमुद्य-
 तानां बहूनां योधानां सम्मर्दः चञ्जलात् चलित्वात् भिद्यवाहात् मुक्तबन्धनीमूलाश्व-
 गणात् अह्नां नेतुर्दिनाधिपस्य शताङ्गात् रथात् निपतितः द्युतो रथ्य इव वभासे
 दिदीये । केनचिद् मटेन घृतकटककुण्डलादिभूषणजातेनाधिष्ठितोऽश्वस्तदीयभूषण-
 खचितगारुमदमणिभासा हरितवर्गतां प्रापितः सन् सूर्यमण्डलमैदनायागच्छतां
 मृतवीराणां सम्मर्दात् चलित्वात् मुक्तबन्धनतामुपगतादवसमूहात् सूर्यरथाच्च्युतोऽश्व
 इव प्रतीयते स्म । सूर्यारवानां हरितवर्गत्वादियमुप्येहा । मालिनीवृत्तम् ॥ २९ ॥

बुद्धक्षेत्रमें अश्वारोही घोड़ेके अमृषणमें लगे नीलम की कान्तिसे लिपटा हुआ एक घोड़ा ऐसा लग रहा था, मानो बुद्धमें भरकर सूर्धमण्डलभेदन करके स्वर्ग जानेके लिये उत्प्रेक्ष्य वीरजनोंको भीड़ ही जानते चञ्चल तथा कुञ्च गये हैं घोड़े भित्तके पेटे सूर्यके रखते गिरा हुआ सूर्यका एक घोड़ा ही । नीलमकी कान्तिसे लिपटा घोड़ा सूर्यके घोड़ेके समान ढील रहा था, क्योंकि सूर्यके घोड़े हरे हैं ॥ २९ ॥

आयोषनाङ्गणजुषामसृगापगानामावर्तगर्भपतिताः कुणपा ह्यानाम् ।

संचभ्रमुर्विहितपूर्वमुपाददानाः शिक्षाविशेषमिव मण्डलचङ्क्रमेषु ॥ ३० ॥

आयोषनेति । आयोषनाङ्गणजुषाम् समरञ्चेत्रप्रवाहिणीनाम् असृगापगानां शो-
णितनदीनाम् आवर्तगर्भपतिताः जलभ्रमिन्यगताः ह्यानां कुणपाः सरवानां
शवदेहाः मण्डलचङ्क्रमेषु मण्डलाकारभ्रमणेषु विहितपूर्वम् अम्यस्तपूर्वम् शिक्षावि-
शेषम् उपाद्दानाः स्वीकुर्वन्त इव संचभ्रमुः भ्रान्त्यन्ति स्म । युद्धभूमौ वहन्तीनां
शोणितनदीनां प्रवाहपतिताः ह्यददेहा मण्डलीक्रियाशिक्षायां स्वम्यस्तं गतिभेद-
मादवाना इव प्रतीयन्तेस्मेत्यर्थः । उल्लेखाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

समराङ्गणमें प्रवाहित होनेवाली शोणितनदियोंके जलावर्तमें पड़े हुए घोड़ोंके शव
पेटे लगते थे मानो मण्डलीकरणकालमें साँझी गई मण्डलाकार—भ्रमणकलाकी शिक्षाको
जानमें ला रहे हों, मण्डलाकार भ्रमणके पाठको डुहराते हों ॥ ३० ॥

धन्वी धानुष्कर्मारादसिभृतमसिमान् कुन्तिनं कुन्तधारी

चक्रात्त्रं चक्रहेतिर्गदिनमपि गदापाणिरन्योन्यमेत्य ।

स्वस्वास्त्राणां प्रयोगे दृढपरिचितयो हन्तृवध्यत्वशैली-

साधारण्ये प्रतिष्ठान्भिविदधुरमी द्वन्द्वयोधाप्रगण्याः ॥ ३१ ॥

धन्वीति । स्वस्वास्त्राणां प्रयोगे धनुरादिस्वायुधसञ्चालने दृढपरिचितयः प्रास-
प्रक्रामान्यासाः अमी युद्धगताः द्वन्द्वयोधाप्रगण्याः समानयुद्धकुशलाः भटाः—धन्वी
धनुर्धरः धानुष्कम् धृतवतुषम्, असिमान् खड्गधरः असिभृतम् सङ्गधरम्, कुन्त-
धारी कुन्तधरम्, चक्रहेतिः चक्रप्रहरणः चक्रात्त्रम् चक्रेण युध्यमानम्, गदापाणिः
गदिनम् अन्योन्यम् परस्परम् एव्य उपेत्य हन्तृवध्यत्वशैलीसाधारण्ये हन्तृत्वयुक्त-
व्यवभावे प्रतिष्ठान् भिविदधुरः, समानभावेन भ्रन्ति स्म हन्यन्तेस्म चेति यावत् ।
अयमर्थः—निजान्त्रप्रयोगकुशलाः परस्परसमानयुद्धव्यसनिनश्च भटाः स्वसमानैर्यो-
धैर्युध्यमाना यथैव हन्यन्ते स्म तथैव च भ्रन्ति स्मेति । अत्रैकस्मिन् योधे हन्तृत्वव-
ध्यत्वरूपानेकधर्मसमुच्चयात्समुच्चयालङ्कारः । सङ्घरावृत्तं, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ३१ ॥

अग्ने अग्ने अस्त्रोंके प्रयोगमें निपुण, द्वन्द्वयुद्धमें अत्रगण्य भटगण—धनुषवाले धनु-

धरोको, तलवारवाले तलवारवालोको, कुन्तवाले कुन्तवालोको, चक्रवाले चक्रवालोको एवं गदावाले गदावालोको पाकर समानरूपसे हन्ता तथा वध्य होनेकी प्रतिष्ठा पा रहे थे. विस तरह मारते थे उसी तरह मरते भी थे ॥ ३१ ॥

ततः,—

घृष्टद्युन्नोत्कृत्तर्ममाणमग्रे दृष्ट्वा हाहाशब्ददीनां स्वसेनाम् ।

कोदण्डज्यामौमृशन्धोरघोषां कोपाद्भीष्मः प्राविशत्पार्यसैन्यम् ॥ ३२ ॥

घृष्टद्युन्नेति । (ततः) घृष्टद्युम्नेन सदादयपाण्डवसेनापतिना उत्कृत्तर्ममाणं छिन्नभिन्नोरोमुख्यदेशाम् स्वसेनाम् कौरववाहिनीम् हाहाशब्ददीनाम् दीनभावेन हाहाशब्दं कुर्वतीम् अग्रे पुरतो दृष्ट्वा घोरघोषां भीष्मणदृष्ट्वा कोदण्डज्यां धनुप्रत्य-
ञ्चाम् आमृशन् टंकारयन् भीष्मः कोपात् कोपं घृत्वा पार्यसैन्यम् युधिष्ठिरसेनाम् प्राविशत् प्रविष्टः । घृष्टद्युम्नेन निश्चनर्माणं कौरववाहिनीं हाहाशब्दं कुर्वती दृष्ट्वा भीष्मः पार्यसेनां हन्तुं प्रविष्टस्तन्मध्यमित्यर्थः । काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

इसके बाद जब भीष्मने देखा कि हमारी सेनाको घृष्टद्युन्न छिन्न-भिन्न कर रहा है. वह हाहा शब्द करके दैन्य प्रदर्शित कर रही है, तब वह अपने धनुषकी प्रत्यञ्चाका भीष्म टंकार करते हुए कोपसे पाण्डव-सैन्यके बीच पैठे ॥ ३२ ॥

ससिंहनादे सरितः कुमारे चापं समाकृष्य शरैर्विसुक्तैः ।

परान्वरीतुं प्रथमं प्रवृत्ते वरान्वरीतुं ववलेऽप्सरोग्भिः ॥ ३३ ॥

ससिंहनाद इति । ससिंहनादे कृतभीष्मणत्वे सरितो गङ्गायाः कुमारे पुत्रे भीष्मे चापं समाकृष्य निजं धनुर्ममयित्वा विसुक्तैः विसृष्टैः शरैः बाणैः परान् शत्रून् वरीतुं वारयितुम् प्रथमं प्रवृत्ते तत्परे सति अप्सरोभिः देवबालाभिः वरान् नव-
वहमान् वरीतुं स्वीकर्तुं ववले चलितम् । भीष्मः शत्रून्बाणैर्हन्तुं प्रवृत्तः, तद्दृष्ट्वा शत्रूणां वधमवर्यं भाविनं भवा नववह्मभागमने प्रतीक्षमाणा अप्सरसो वरान् वरीतुं चलन्ति स्मेत्यर्थः । भीष्मेण शत्रवो वारिताः, तेन हतान्स्वर्गतांश्चाप्सरसो वसुरित्याशयः ॥ ३३ ॥

भीष्मने सिंहनादके साथ धनुष तानकर छोड़े गये बाणोंसे जब शत्रुओंको पहले पहल रोकना प्रारम्भ किया, तभी नववह्मवरणार्थ उत्कण्ठित अप्सरायें चल पड़ीं, उन्हें विदवात हो गया कि अब भीष्म द्वारा हत वीरगन आवेंगे ही, उनका वरण करके हम कृतार्थ हो जायेंगे ॥ ३३ ॥

पृथासुतानां पृतनान्तराले पृथक्पृथक्कस्य प्रपत्कवयीः ।

द्विपान्सहस्रं तुरगान्सहस्रं भटान्सहस्रं पतितानकार्षुः ॥ ३४ ॥

१. 'वर्माणन्' । २. 'आश्वशन्' । ३. 'परीतुं' ; 'परितुम्' । इति पा० ।

पृथेति । तस्य भीष्मस्य पृषत्कवयाः वागब्रेष्ठाः पृथक् पृथक् एकैकदाः पृथासु-
तानां पाण्डवानां पृतनान्तराले सेनामध्ये सहस्रं द्विपान् गजारूढयोधान्, सहस्रं
तुरगान् अश्वारोहिणः, सहस्रं भटान् पदातींश्च पतितान् हतान् अकार्षुः कृतवन्तः ।
भीष्मेण प्रयुक्ता बाणाः प्रत्येकं सहस्रं गर्जास्तावतोऽर्षास्तावत एव च पदातीन्
न्यपातयन्निति ॥ ३५ ॥

पाण्डव सैन्यके वीरमै वर्त्तमान भीष्म द्वारा चलादे गवे भीष्म वागोमैले हर एक
वागने हकार हाथी, हकार घोड़े तथा हकार पदानितैत्य मारकर गिरा दिवे ॥ ३४ ॥

सिन्धोः सुतस्य विशिखैर्जसदग्निस्तोः

प्राणान्विलिह्य विगिति प्रविमुक्तवद्भिः ।

कृत्तान्यमुञ्चत विरोधिकुलानि कश्चि-

त्कश्चिज्जवेन जगृहे युधि भूतवर्गः ॥ ३५ ॥

सिन्धोर्गिति । जमदग्निस्तोः परशुरामस्य प्राणान् अपि विलिह्य आस्वाद्य धिक्
अस्वाद्य इमे मुनेः प्राणा इति चिन्दित्वा प्रविमुक्तवद्भिः (परशुराममपि मर्मणि
विद्ववद्भिः, तस्यापि मरणमिव संपादितवद्भिः) सिन्धोः सुतस्य भीष्मस्य विशिखैः
बाणैः कृत्तानि लण्डितानि विरोधिकुलानि भक्तिपन्नृपजातानि युधि समरे कश्चिद्
भूतवर्गः प्रागवायुः जवेन शीघ्रम् अमुञ्चत तत्याज, कश्चिच्च भूतवर्गः पिशाचगणो
जगृहे भञ्जितुं स्वीचकार । भूतानां वर्गो न जगृहे, कश्चिद् भूतवर्गो जगृहे इति
विरोधप्रतिभासः, तत्र महाभूतान्यतमो वायुर्न गृहीतवान् पिशाचगणश्च भक्षणाय
गृहीतवानिति परिहारः । 'भूतं ध्नादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्त्वोपमानयोः' इति
वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

जमदग्निस्तुत परशुरामके प्राणोक्ते मी चक्रकर जिन्होंने फीका समझकर त्याग दिया,
इस तरहके, परशुरामकी मी मरणान्तिर दशा कर देनेवाले गह्रापुत्र भीष्मके बाणोंने
चिन्हें लण्डित कर दिया था, वैसे कटे हुए शत्रुसमुदायको एकभूतवर्ग-प्रागवायु छोड़ रहा
था, और इसत भूतवर्ग-पिशाच खानेके लिये पकट रहा था ॥ ३५ ॥

देवव्रते दलितवैरिणि दृष्टमात्रे सारथ्यमात्रकरणे कृतसंगरोऽपि ।

मूले न केवलमहो सुरभिद्रयस्य मध्येऽपि चक्रमतिसंभ्रमयांचक्रार ॥ ३६ ॥

देवव्रत इति । दलितवैरिणि कृतशत्रुसंहारे देवव्रते भीष्मे दृष्टमात्रे नेत्रपात्रता-
मात्रभाजने सति सारथ्यमात्रकरणे अर्जुनसूतकार्यमात्रनिवाहे कृतसंगरः कृतप्रति-
ज्ञोऽपि नाहमस्त्रं धारयिष्यामि केवलमर्जुनस्य सारथ्यं करिष्यामीत्येवं कृतप्रति-

शोऽपि मुरमित् श्रीकृष्णः अहो आश्चर्यम् न केवलं रथस्य मूले स्थान्दनाभोगो
चक्रं रथचक्रम् अतिसम्भ्रमयाश्चकार नर्त्तयामास, किन्तु रथस्य मध्येऽपि चक्रं स्वमन्त्रं
सुदर्शनं संभ्रमयाश्चकार चालयामास । अर्जुनस्य रक्षायं भगवान् रथं चालयन्नेव
चक्रमप्यग्रहीदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यद्यपि भगवान्ने प्रतिष्ठा कर रत्नी थी कि महाभारतमें मैं शस्त्र ब्रह्मण नहीं करूँगा,
केवल अर्जुनका सारथिदृत्व-भर निमा दूँगा, तथापि उन्होंने जब शत्रुसंहारक भीष्मको
देखा, तभी उन्होंने रथके मूले ही केवळ चक्र-पहिया नहीं चलाया, केवल रथ हाँका भ
ही नहीं, रथके मध्यमें-बीचमें भी अर्जुनको भीष्मके वागोत्ते वचानेके लिये अपना सुदर्शन
चक्र नचाया, बुमाया ॥ ३६ ॥

अरिमण्डलखण्डनैः पृषत्कैरवदीर्णा रुधिरापगावलीनाम् ।

अवनीपतयो रूपा निजानामधिविभ्रां जननीममुष्य चक्रुः ॥ ३७ ॥

अरिमण्डलेति । अमुष्य भीष्मस्य अरिमण्डलखण्डनैः शत्रुगणसंहारकरैः पृषत्कैः
वाणैः अवदीर्णाः छिन्नमर्माणः अवनीपतयः प्रतिपन्नभूसृतः रूपा कोपेन अमुष्य
भीष्मस्य जननीं गङ्गां निजानां रुधिरापगानां स्वरक्तनदीपरम्पराणाम् अधिविभ्रां
सपत्नीं चक्रुः । भीष्मेण हतानां वीराणां पतितानि रक्तानि नद्यो भूत्वा प्रवहन्ति
मन्ति महानदीरूपमापद्य गङ्गासपत्न्यो जाताः इत्यर्थः । शत्रवो हन्यमाना भीष्म-
मपकर्तुमपारयन्तस्तन्मातरमेव सपत्नीसमुपस्थानविधया बलेशयामालुः, अन्योऽपि
वैरी शत्रुमपकर्तुमशक्तोऽन्य तत्सम्बन्धिजनं पीडयति तद्ददिति भावः । प्रत्यन्तीकं
नामालङ्कारः । 'प्रत्यन्तीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः' इति च तल्लक्षणम् ॥ ३७ ॥

शत्रुमण्डलको छिन्न भिन्न कर देनेवाले भीष्मके वागोत्ते मारे गये शत्रुओंने जब भीष्मकी
कोई क्षति करनेका सामर्थ्य अपनेमें नहीं देखा, तब उन लोगोंने अपने रक्तकी नदियाँ
प्रवाहित करके भीष्मकी माता गङ्गाकी सपत्नियाँ महानदियाँ पैदा करके उसे तल्लीप
पहुँचानेकी चेष्टा की । भीष्म द्वारा मारे गये शत्रुओंकी रक्तधारायें गङ्गाकी तीर्थे बन
गई ॥ ३७ ॥

तदनु समरसंमुखीनवैरिभटप्राणपरिमोक्षणोन्मुखशिलीमुखप्रस्थान-
समयसमापृच्छनपात्रीकृतकर्णपुटैर्बलवैरिनगरवास्तव्यवारविलासिनीजन-
पाणिपङ्केरुहपरिगलितपारिजातप्रसवसहपैतितचञ्चरीकपुञ्जमञ्जुगुञ्जितव्य-
ञ्जितभेद्विकुरवन्धैर्वैर्गोपतितविशिखविधृत्नविपर्यस्तमुकुटविप्रकीर्णविक्रि-

१. 'खण्डकैः' । २. 'भोगोन्मुख' । ३. 'सनाप्रच्छन' । ४. 'वारवनिवाजनता' ।
५. 'आपतित' । ६. 'कूञ्जित' । ७. 'विगादापतित' । ८. 'विपर्यस्तविकटमुकुट-
विक्रान्त' ('विटङ्क') विप्रकीर्णमुक्ता' । इति पा० ।

धमुक्ताफलशङ्खावदान्यरणश्रमवारिशीकरनिकरकोरकितनिटिलभागै रोषा-
तिरेकव्यतिकरितर्दशनावलिर्दशानपुनरुक्तरक्तिमाधरैरयुतेन राक्षां शिरोभिः
कल्पान्तरुद्रबन्धुः सुरसिन्धुसूनुयं वसुंधरां वन्धुरयांचकार ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् कल्पान्तरुद्रबन्धुः प्रलयकालिकरुद्रसमः अयं
सुरसिन्धुसूनुः देवापगापुत्रः गाङ्गेयो भीष्मः समरे युद्धे सम्मुत्तीनानाम् अभिसुखा-
गतानाम् वैरिभटानां वीरयोधानाम् प्राणानां परिमोक्षणे देहपरित्याजने उन्मु-
खानां तत्पराणाम् शिखीमुखानां वाणानां प्रस्थानसमये प्रयाणकाले समापृच्छन्स्य
गन्तुमनुज्ञाप्रश्नस्य पात्रीकृतानि कर्मीकृतानि कर्णपुटानि श्रोत्राणि येषां तैस्तादृशैः,
(युद्धोद्यतशत्रुप्राणहरणार्थं वाणप्रस्थानस्यानुमतिमिव याच्यमानैः) बलवैरिनगरे
स्वर्गं वास्तव्यानां निवासिनां वारविलासिनीजनानां वेश्यालोकानां पाणिपङ्केरुहे
करकमले तार्भ्यां पाणिकमलाभ्यां परिगलितैः च्युतैः पारिजातप्रसवैः कल्पवृक्षप्रसूनैः
सह पतितानां समागतानां चञ्चरीकंपुञ्जानां भ्रमरसमूहानां मञ्जुना हृदयहारिणा
गुञ्जितेन शङ्खारेण व्यञ्जितः प्रकटीकृतः भेदः परस्परपार्थक्यं येषां तादृशाश्चक्र-
बन्धाः घम्भिह्वा येषां तैस्तथोक्तैः (स्वर्गता अप्सरसो वीराणामुपरि पारिजाततरु-
प्रसूनानि वर्षन्ति, तैः पुष्पैः सह भ्रमरा अपि पतन्ति, ते भ्रमरा वीरजनोपरि-
पतितास्तरकेशैः सह संसृज्यन्ते, तेषां तुल्यवर्णतया पार्थक्यं केवलं भ्रमराणां
शङ्खार एव योधयति, एवंभूतैः शिरोभिरिति वक्ष्यमाणेन विशेष्येणान्वयः) वेगा-
पतितैः शीघ्रतयाऽऽगतैः विशिखैः वाणैः विघट्टनेन आघातेन विपर्यस्तेभ्यः क्षिप्तेभ्यः
(चालितेभ्यः) मुकुटेभ्यः किरीटेभ्यः विप्रकीर्णानां च्युतानां विविधमुक्ताफलानां
शङ्खावदान्यानि सन्द्देहदायीनि श्रमचारीणि युद्धायासप्रसूतस्वेदजलानि तेषां शीकर-
निकरैः विन्दुनिचयैः कोरकितः सञ्जातकोरकत्वमिव गमितः निटिलभागो भाल-
देशो येषां तादृशैः, (वीराणां मुखानि भ्रमविन्दुपूर्णानि ते भ्रमविन्दवो वेगायात-
वाणचालितमुकुटविपर्यस्तमौक्तिकानीव भासन्ते) रोषातिरेकेण क्रीपात्तिशयेन व्य-
तिकरितायाः सद्दृढितायाः दशनावलेर्दन्तपङ्क्तेः दंशनेन पुनरुक्कः रक्तिमा आरुप्यं
यस्य तादृशः अधरः ओष्ठो येषां तैस्तथोक्तैः, (कोपवशाद्दन्तदंशनेन द्विगुणरक्ती-
भूताधरैः) अयुतेन दशसहस्रेण राक्षां शिरोभिः छिन्नैर्मूर्धभिः वसुंधरां रणमुवं
वन्धुरयाञ्चकार पाटयामास । दशसहस्रं शत्रून्वधीदित्यर्थः ।

इसके बाद प्रलयप्रवृत्त रुद्रके समान भयानकाङ्कित गङ्गापुत्र भीष्मने दश हजार
शत्रुसिरोसे युद्धभूमि पाट दी, वे सिर समरागत शत्रुदोषोंके प्राणहरणमें सन्नद्ध बाणों द्वारा
प्रस्थानकी अनुमति माँगी गई है जिनसे ऐसे कर्णपुटोंसे युक्त थे, उन सिरोपर स्वर्गस्थित
अप्सरसों द्वारा पारिजातके फूल गिराये गये थे, उन फूलोंके साथ आये भ्रमरगण सिरके

बालोंसे लिपट गये, उनमें भेड़ नहीं मालूम होना यदि नरि शब्द नहीं करते, उन सिरों पर ललाट-भागमें सुढायासम्भित पक्षीनेकी दूँदे ऐसी लाठी थीं मानो बेगागत्र वाग प्रहार से हिटाये गये सुदृढसे चुन मुक्ताफल हों, बौनके कारण अथर-दशन करनेसे उन सुतीके अथर दुगुने लाल हो रहे थे ॥

नद्याः सुतेन जनितर्नवदेववर्गैः

सान्त्रे स्वधाम्नि सति संकुचितस्थितीनाम् ।

स्वर्गौकसामजनि सा स्वयमेव कान्या

कूलंकपा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा ॥ ३८ ॥

नद्याः सुतेनेति । नद्याः सुतेन भीष्मेण जनितैः उत्पादितैः नवदेववर्गैः नर्धनैः सृष्ट्वा सद्य एव देवत्वं प्राप्तैः नूतनसुरगणैः स्वधाम्नि स्वस्थाने स्वर्गे सान्त्रे निविदिते ग्याहे सति संकुचितस्थितीनाम् स्वस्वीभूतनिवासस्थानानाम् स्वर्गौकसाम् देवानाम् सा कूलङ्कपा दुर्बारा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा विश्वामित्रस्य कोपदशा स्वयम् एव कान्या इष्टा अजनि जाता, देवा विश्वामित्रस्य कोपमुद्रामकामयन्त, यदि विश्वामित्रः कुपितः सन् स्वर्गान्तर जनयेत्तदा भूयः स्थानलाभेन लब्धावकाशा जायेनहीति देवा ऐच्छन्वित्यर्थः । भीष्मे शत्रुशो धीरासिपात्य देवावं प्रापस्य च स्वर्गमावृण्वति सति देवाः पुनरपि दुर्निवारं विश्वामित्रस्य कोपमुद्रामकामयन्तेति भावः । अत्र नसंदर्भे सम्बन्धरूपाविदायोक्तिरलङ्कारः ॥ ३८ ॥

भीष्मके द्वारा पैदा किये गये, युद्धमें मारकर देवत्वको प्राप्त कराये गये-नवनव देववर्गोंसे स्वर्गके मर जानेपर रहनेकी अगहर्दी कमीका अनुभव करनेवाले स्वर्गके वासी देवगण विश्वामित्रकी दुर्निवार कोपमुद्राको सुदृढ चाहने लगे । स्वर्गवासीयोंको इच्छा होने लगी कि अच्छा होजा यदि विश्वामित्र फिरसे कुपित होकर एक नया स्वर्ग दत्ता देवे, तब इत तत्ह स्थानकी कमीका अनुभव नहीं करना पढ़ता ॥ ३८ ॥

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडां पितुर्मुद्रे त्यक्त्वतोऽपि तस्य ।

संधात्सुराणां सति पुष्पवर्षे संतानलाभोऽजनि तद्विचित्रम् ॥ ३९ ॥

भीष्मकेति । पितुः शन्तनोः मुद्रे सत्यवतीप्राप्तिद्वारकसन्तोषाय कन्याजनपाणिपीडाम् विवाहम् त्यक्त्वतः सर्वदाकृते वर्जितवतः अपि बालग्रहचारिणः अपि भीष्मस्य सुराणां सहाय देवगणाव अद्भुतयुद्धकौशलप्रसङ्गात् पुष्पवर्षे सति पुष्पवृष्टौ सत्वाम् सन्तानलाभः पारिजातकुसुमप्राप्तिः पुत्रप्राप्तिश्च अजनि जायते स्म, तत् विचित्रं विस्मयावहम्, विवाहरहितोऽपि सन्तानमलभतेति विरोधः, पारिजातकुसुमप्राप्त्या च तदपरिहारः । 'सन्तानः कल्पवृक्षश्चेत्यमरः । अत्र सन्तानकारणद्वारपरिग्रहानावेऽपि तत्कलमवर्णनात् रत्नेप्रतिभोत्थापितो विभावनाश्लकारः ॥ ३९ ॥

यद्यपि पिताके सन्तोषार्थं भीष्मने किसी भी कन्यासे विवाह नहीं करनेका व्रत ले रखा था, आबाल ब्रह्मचारी बन गये थे, फिर भी जब देवोंने भीष्मका अद्भुत रणकौशल देखकर कल्पवृक्षके फूलकी वर्षा की, तब भीष्मको सन्तान-लाम-देवकुसुमकी प्राप्ति तथा पुत्र लाम-शो गया, यह दिना विवाह सन्तान लाम होना आश्चर्यजनक हुआ, सन्तान, कल्पवृक्ष-पुष्प अर्थमें कुछ भी विरोध नहीं है ॥ ३९ ॥

इत्थं विधाय दिनमेकमसौ समीकं पाश्चात्यभूधरमुपेयुपि पद्मवन्धौ ।

प्रत्यर्थिनामिव चकार बलापहारं स्वस्यापि चापशिखरादवरोपितज्यः ॥४०॥

इत्थमिति । असौ भीष्मः इत्यम् पूर्वोक्तप्रकारेण एकं दिनम् पूर्णमेकं वासरं व्याप्य समीकं युद्धं विधाय कृत्वा पद्मवन्धौ कमलकुलमित्रं सूर्यं पाश्चात्यभूधरम् अस्ताचलम् उपेयुपि प्राप्ते सति चापशिखराद् धनुष्कोटेः अवरोपितज्यः अवतारितप्रत्यङ्गः सन् प्रत्यर्थिनाम् शत्रूणाम् बलस्य युद्धसामर्थ्यस्य अपहारं क्षयमिव स्वस्यात्मनोऽपि बलस्य सैन्यस्य अपहारं शिविरप्रवेशम् चकार कृतवान् । इत्थं भीष्मः सकलमहो युद्ध्वा सूर्यंस्तननप्रवगे सति शत्रुबलक्षयेण सहैव स्वं सैन्यं शिविरगतं चकारेत्यर्थः । 'बलं शक्तिर्यत् सैन्यम्' इत्यभिधानरत्नावलिः । तुल्य-योगिताञ्जलिकारः, स्वबलापहारशत्रुबलापहारयोः श्लेषेण तु तुल्यताप्रतीतिरेकक्रियान्वयात् ॥ ४० ॥

इस प्रकारसे दिनभर युद्ध करके—जब कमलकुलमित्र सूर्य अस्ताचलपर चले गये तब भीष्मने शत्रुओंके सान्त्विका क्षय करके अपनी सेनाको शिविरगामिनी बनाया, शत्रुओंके बलापहारकी तरह—शक्तिरूपकी भाँति अपना बलापहार-सैन्यका शिविरपरत्वन्तं क्रिया ॥ ४० ॥

इति नवदिनानि नवनवानि भुजविलसितानि प्रकाश्य दर्शमेऽहि पुनरसौ निजध्वजचिह्नमात्रं वियदौरोहलि भगवति विवस्वति समरवर्षा-समयशिखण्डिना गण्डीघघन्वना पुरस्कृतं शिखण्डिनं ह्युद्गा 'स्त्रीपूर्वोऽयम्, अमुना सह न योद्धव्यम्' इति निषिध्य हस्ततलानिरस्तधनुर्लस्तकः प्रथमं स्वदूरापसरणकूपितयेव सिञ्चिन्या पश्चादतिदूरनिष्कासितैर्विजयविपाठै-रादिवसावसानं विदारितकलेवरतया नितान्ततान्तः शान्तमनाः शान्त-नवोऽसौ स्वान्तनिहितरमाकान्तः सुभद्रलोकसमुचितां शरशय्यां क्रमाद्-धिशिश्वे ॥

१. 'भुजवता' । २. 'मेऽहनि पुनरप्यसौ निजध्वज' । ३. 'आरोहति सति' ।
 ४. 'गण्डीविना' । ५. 'समीक्ष्य'; 'विदोक्ष्य' । ६. 'अपसार' । ७. 'दूरनिष्कासितै' ।
 ८. 'सान्त्वयदरित' । ९. 'शान्तनवैः शान्तमनाः स्वान्त' । इति पा० ।

इति नवेति । इति एवं प्रकारेण नवदिनानि नवदिवसपर्यन्तम् नवनवानि निरयनूतनप्रकाराणि विलक्षणानि भुजविलसितानि युद्धे प्रकटितान् स्वभुजविक्रमान् प्रकाश्य दर्शयित्वा पुनः असौ भीष्मः निजध्वजचिह्नमात्रम् भीष्मध्वजचिह्नभूततालप्रमाणं वियत् आकाशम् आरोहति मति भगवति विवस्वति सूर्ये समरं युद्धमेव वर्षासमयस्तस्य शिखण्डिनां मयूरेण युद्धे समुपस्थिते प्रसादं प्राप्नुवता गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन पुरस्कृतं स्वाग्रे स्थापितं शिखण्डिनं नाम द्रुपदपुत्रं दृष्ट्वा, अयं शिखण्डी स्त्रीपूर्वः पूर्वजन्मनि स्त्रीभावं गतः, अमुना स्त्रीपूर्वेण शिखण्डिना सह न योद्धव्यं न युद्धं कर्त्तव्यम् इति निषिध्य युद्धं विहाय हस्ततलनिरस्तधनुर्लस्तकः हस्तत्यक्तधनुर्मध्यभागः सन् प्रथमं पूर्वं बाणत्यागात्पूर्वमाकर्षणसमये स्वदूरापसरणकुपितया सिञ्चिन्या आकर्षणमपसारणेन दूरापसारणजनितत्वमानेन कुपितया लब्धक्रोधया पश्चात् अतिदूरनिष्कासितैः सुदूराक्षिसैरर्जुनबाणगणैः आदिवसावसानं सन्ध्याकालपर्यन्तम् विदारितकलेवरतया छिन्नदेहतया नितान्ततान्तः अतिक्रान्तः शान्तमना निर्विकारहृदयोऽसौ शान्तनवः शान्तनुतनयः भीष्मः स्वान्तनिहितरमाकान्तः भगवन्तं लक्ष्मीनारायणं मनसा ध्यायन् सुमटलोकसमुचितां वीरभटयोग्यां शरशय्याम् बाणमयीं शय्याम् क्रमात् शनैः शनैः अधिशिरये शीतेस्म ।

इस प्रकार नव दिनों तक नवीन नवीन बाहुविक्रमका प्रदर्शन करके फिर दशवें दिन एक ताड़के बराबर सूर्यके आकाशमें आ जानेपर भीष्म जब युद्धक्षेत्रमें पहुँचे तो उन्होंने देखा कि युद्धरूप वर्षासमयकी पाकर मयूरी तरह नाँच उठनेवाले-अतियुद्धरत्नेही अर्जुनने अपने बागे शिखण्डीकी बैठ लिया है, उसे देखते ही भीष्मने कहा कि शिखण्डी पूर्वजन्ममें स्त्री था, स्त्रीके साथ लटना उचित नहीं है, अतः मैं इसके साथ नहीं लड़ूँगा, ऐसा कहकर भीष्मने अपन हाथसे धनुष रख दिया, इसके बाद धनुषपर बाण चढ़ाकर प्रत्यक्षाकी बहुत दूर कानसे अलग कर दिया गया था, इसी दूरापसारणजन्य बी से कुपित होकर सिञ्चिनाने भी जिन बाणोंको बहुत दूर फेंक दिया ऐसे अर्जुनक्षिप्त बाणोंसे संध्याकाल तक भिन्नगात्र होकर नितान्त थके हुए से भीष्मने निर्विकार हृदयसे भगवान् लक्ष्मीनारायणकी याद करके धीरे धीरे वीरजनके योग्य शरशय्यापर शयन किया ॥

पार्थेन क्षितिविनिखातपुङ्ककानां बाणानामुपरि पितामहः शयानः ।

बभ्राज व्रणविलवान्तरक्तविन्दुधाराणां घन इव शक्रगोपवर्षा ॥ ४१ ॥

पार्थनेन । पार्थेन अर्जुनेन क्षितिविनिखातपुङ्ककानाम् भूतलविनिखातमूलभागानां बाणानां शराणामुपरि ऊर्ध्वभागे शयानः शयनं कुर्वन् पितामहः भीष्मः व्रणविलवान्तरक्तविन्दुः अस्त्रप्रहारजनितबहुच्छिद्रनिपतच्छोणितशीकरः सन् शक्रगोपवर्षां रक्तकीटवृष्टिकरः धाराणां घनः वर्षाप्रवृत्तो घनो मेघ इव बभ्राज । पार्थ-

खातमूलानां वाणानां शय्यायां सुप्तो रक्तविन्दुवर्षिर्देहश्च भीष्मः रक्ताभशक्रगोपना-
मकवर्षासमयभाषिकीटवर्षणपरो धाराधर इव दृश्यते स्मेति भावः । उपमालङ्कारः,
प्रहर्षिणी वृत्तम्—मनौ जौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ४१ ॥

अर्जुन द्वारा रोपितमूल बागोकी शय्यापर सोए हुए तथा रक्तविन्दुवर्षी देहसे युक्त भीष्म
देहे लगते थे मानो शक्रगोप नामक बरसाती रक्तवर्ग कीटोकी वर्षा करनेवाला मेघ हो ॥४१॥

संवीक्ष्य तत्र शयितं तमिमं शरेषु
सांक्रामिकं गुणमिव प्रतिपद्यमानः ।
भास्वानपि स्वयमुपात्तकरोष्मशान्तिः ।

पाश्चात्त्यसागरशरेषु शयालुरासीत् ॥ ४२ ॥

संवीक्ष्येति । तत्र युद्धक्षेत्रे शरेषु वाणेषु शयितं शरशय्यागतं तमिमं भीष्मं संवी-
क्ष्य दृष्ट्वा संक्रमात् देहादेहान्तरप्राप्तेः भवतीति तं तथोक्तं सांक्रामिकं गुणं प्रतिपद्य-
मानः आश्रयन्निव स्वयमपि उपात्ता स्वीकृता करोष्मणः भुजप्रतापस्य शान्तिः
उपरमः किरणोष्मणश्च उपरमो यस्य तथोक्तः भास्वानपि सूर्योऽपि पाश्चात्य-
सागरशरेषु पश्चिमोदधिजलेषु शयालुः शयनशीलः आसीत् । भीष्मः शान्तभुज-
प्रतापः शरशय्यामधिश्रितः, तं दृष्ट्वा साङ्क्रामिकं गुणमाप्येव भास्करः शान्तकिर-
णौष्प्यः सन् पश्चिमोदधिजले शीते स्मेत्यर्थः । साङ्क्रामिकं गुणं प्रपद्यमान इवेत्यु-
च्येत्ता । 'शरो दर्भान्तरे वागे शरं दक्षिण जलेऽपि च' इति विश्वः ॥ ४२ ॥

युद्धक्षेत्रमें शरशय्यापर सोए हुए भीष्म पितामहको देखकर सूर्य भी भुजप्रतापको
उपगता या किरणको उष्णताका त्याग करके सांक्रामिक गुणको प्राप्त सा करते हुए पश्चिम
समुद्रके जलमें सोने चले गये, सूर्य अस्त हुए ॥ ४२ ॥

जगति विनुतकीर्त्तौ जामदग्न्यस्य शिष्ये
कवलितरिपुवर्गे कालधर्मं यियासौ ।
बहुसुरवरलाभाद्बद्धकामोत्सवानां

श्वशुरमरणदुःखं स्वर्वधूनां बभूव ॥ ४३ ॥

जगतीति । जगति संसारे विनुतकीर्त्तौ स्तुत्यशक्ति कवलितरिपुवर्गे क्षपितश-
त्रुगणे जामदग्न्यस्य परशुरामस्य शिष्ये भीष्मे कालधर्मं मरणं यियासौ जिगमिषौ
सुमूर्षौ सति बहुसुरवरलाभात् नवनवदेवगणरूपपतिप्राप्त्या बद्धकामोत्सवानां प्रार-
ब्धरतिमहोत्सवानां स्वर्वधूनां देववालानां श्वशुरमरणदुःखं बभूव । भीष्मे युध्य-
माने सति तेन हता भटा। देवत्वं प्राप्य स्वर्वधूनां काममापूरयन्ति स्म, सन्प्रति भीष्मे
मृते कस्तथा वीरान् मारयित्वा तामां पतौनुत्पादयिष्यतीति देवचालाः भीष्मस्य

मरणं श्वशुरमरणसमदुःखदं मन्यन्ते स्मेऽयाशयः । अत्राप्सरसां तादृशदुःखामन्वधे-
ऽपि तदभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४३ ॥

ससारमें गीयमानकीर्त्ति, शत्रुवर्गसंहारक, परशुरामके शिष्य भीष्मके मरने पर—
आसन्नमरण हो जानेपर उनके द्वारा युद्धमें निहत होकर देवत्वको पानेवाले वीरोंको पति
भावमे वरण करके कामसूत्र पानेवाली अप्सराओंको श्वशुरमरण समान दुःगका अनुभव
हुआ, क्योंकि उनको पति देनेवाले भीष्म ही थे ॥ ४३ ॥

पतिते युधि वाहिनीसुते पतदश्रुर्द्विविधापि वाहिनी ।

प्रथमं परितापमुच्छ्रितं पटवेश्मानि ययौ तत परम् ॥ ४४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते नवमः स्तवकः ।

पतिन इति । वाहिन्या नद्या गङ्गायाः सुते भीष्मे युधि पतिते शरशय्यां गते
सति द्विविधा पाण्डवकौरवोभयपक्षगताऽपि वाहिनी सेना पतदश्रुः रुदती नती
प्रथमम् आदौ उच्छ्रितं महान्तं परितापम् ययौ प्राप ततः परम् पटवेश्मानि निज-
निजदृष्याणि ययौ, तद्दिनयुद्ध विररामेत्यर्थः । वाहिनीसुतमृत्युना वाहिनीशोकः
स्वाभाविक एव । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

वाहिनी-नदी गङ्गाके पुत्र भीष्मके युद्धमें निहत हो जानेपर दोनों पक्षोंकी रीती हुई
सेनाओंने पहले अतिमहान् परिताप पाया, उमेंके बाद अपने अपने शिविरोंमें गईं ॥ ४४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

नवमस्तवक'प्रकाशः' ॥

दशमः स्तवकः

अपरेऽहनि कौरवश्चमृनामधिपत्वे परिकल्प्य कुम्भयोनिम् ।

पुरतो निजगाद् भीष्मपाताद्भुदितोऽच्छूनदृशां नराधिपानाम् ॥ १ ॥

अपरेऽहनीति । अपरं अहनि भीष्मशरशय्याऽधिरोहात् परस्मिन् दिवसे कौरवः दुर्योधनः कुम्भयोनिं द्रोणाचार्यञ्च मृनामधिपत्वे सेनापतिश्च परिकल्प्य नियुज्य भीष्मपातात् भीष्मस्यावसानात् रुदितेन रोदनेन उच्छूनदृशाम् स्थूलीभूतनेत्राणाम् नराधिपानां स्वपक्ष्यभूपतीनाम् पुरतो निजगाद् उवाच, द्रोणमिति शेषः । औप-
च्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥

भीष्मके शरशय्याधिरोहणके दूसरे दिन कुरुराज दुर्योधनने द्रोणाचार्यको सेनापति पदपर नियुक्त करके भीष्मके निधनसे रोते रहनेके कारण मूत्र गई हैं आखें जिनकी रीते नृपोंके सामन इत प्रकारसे कहा— ॥ १ ॥

कुम्भोत्पत्त्या प्रसिद्धो मुनिवृषभ इव द्वाधरं विन्ध्यसंज्ञं

लोके तादृग्विधस्त्वं युधि निजमहसा भूभृतः स्तम्भयित्वा ।

जीवप्राहं गृहीत्वा विनमितवदनं लज्जया धर्मसूनुं

पद्मभ्रामेव प्रचारं विदधतमधुना लीलया मेऽर्पयेति ॥ २ ॥

कुम्भोत्पत्त्येति । कुम्भोत्पत्त्या षटोद्भवत्वेन प्रसिद्धः ह्यातः मुनिवृषभः मुनि-
श्रेष्ठः अगस्त्यः निजमहसा स्वतेजसा विन्ध्यसंज्ञं द्वाधरं पर्वतमिच लोके तादृग-
विधः कुम्भोद्भवत्वेन ह्यातः त्वम् युधि युद्धे निजमहसा स्वपराक्रमेण भूभृतः
शैलान् नृपान् च स्तम्भयित्वा निवार्य, जीवप्राहं गृहीत्वा जीवन्तमेव बन्धनादिना
वशीकृत्य लज्जया पराभवजनितया त्रपया विनमितवदनम् अधोनमितमुखम्
पद्मथाम् एव प्रचारं विदधतम् पादचारिणम् धर्मसूनुं युधिष्ठिरम् अधुना सम्प्रति
स्वसेनापतित्वसमये लीलयाऽनायासेन मे मह्यं दुर्योधनाय अर्पय समर्पय, इति
जगादेति पूर्वोक्तान्वायः । यथा कुम्भोद्भवोऽगस्त्यो निजतेजसा विन्ध्यपर्वतं स्त-
म्भितवर्तयत् त्वमपि कुम्भोद्भवो द्रोणः स्वमुज्जीविणं तत्पन्नगान् राज्ञो निवार्य
जीवन्तमेव युधिष्ठिरं वशीकृत्य लज्जानतमुखं पादचारिणं च तं मह्यमर्पयेति दुर्यो-
धनो द्रोणमुवाचेति भावः । 'जीवप्राह'मित्यत्र 'समूलाकृतिजीवेषु हन्तृन्प्राह'
इति णमुल् ॥ २ ॥

जिस प्रकार कुम्भोद्भव मुनिवर अगस्त्यने अपने तेजसे विन्ध्यनामक पर्वतको स्तम्भित कर दिया था, आगे बढनेसे रीक लिया था, वसी प्रकार आप भी कुम्भोद्भव हैं ही,

२. 'द्वितो' । २. 'श्रुपम्' । ३. 'भूभृतम्' । इति पा० ।

आप भी अपने पराक्रमते युधिष्ठिरको ओरसे लड़नेवाले राजगणको रोककर युधिष्ठिरको जीवित पकड़ लें, और लज्जासे सिर झुकाकर पैदल चलते हुए युधिष्ठिरको आप अनायास लाकर मुझे सौंप दें ॥ २ ॥

उदितं तदिदं निशम्य गोष्ठ्यामुचितज्ञः करमुन्नमय्य किञ्चित् ।

गुहसन्निभविक्रमस्तदानीं गुरुरपोऽपि कुरुद्वहं वभाषे ॥ ३ ॥

उदितमिति । गुहसन्निभविक्रमः स्कन्दसमानपराक्रमशाली, उचितज्ञः कर्तव्यको-
विदः पयः गुरुः द्रोणाचार्यः अपि तदानीं तस्मिन्समये गोष्ठ्यां नृपमण्डलयुक्तसमा-
याम् तदिदं पूर्वोक्तरूपं (दुर्योधनस्य) उदितं वचनं निशम्य श्रुत्वा करं स्वीयं
भुजं किञ्चिदुन्नमय्य ईषदुरयाप्य कुरुद्वहं दुर्योधनं वभाषे उवाच । दुर्योधनानुरोधं
श्रुत्वा कार्तिकेयपराक्रमो यथोचितज्ञानवोश्च द्रोणाचार्यो वीरमुद्रया बाहुमुत्थाप्य
दुर्योधनं प्रति वक्ष्यमाणं वचनमुक्तवानिति भावः ॥ ३ ॥

कार्तिकेयके सदृश भुजबलशाली तथा उचितज्ञाना गुरु द्रोणने उस समय मरी समान
कही गई दुर्योधनकी बातें सुनकर थोड़ा हाथ ऊपर उठा करके दुर्योधनसे इस प्रकार
कहा ॥ ३ ॥

कर्तुं हि शक्यमखिलं नृप ! काङ्क्षितं ते
धर्मात्मजे परिवृत्तेऽपि धराधिनायैः ।

शौरिप्रगुन्नह्यहेपितशब्दमिश्रो

न श्रूयते यदि नरस्य शरासघोषः ॥ ४ ॥

कर्तुमिति । हे नृप दुर्योधन, धर्मात्मजे युधिष्ठिरे धराधिनायैः पृथ्वीपतिभिर्वि-
राटादिभिः परिवृत्ते रक्षार्यं सर्वतो वेष्टिते सत्यपि, शौरिणा कृष्णेन प्रणुत्तानां चालि-
तानां प्रेरितानां हयानाम् अर्जुनरथाश्वानां हेपितशब्देन मिश्रः मिलितः नरस्यार्जु-
नस्य शरासघोषः धनुष्टकारः चेत् यदि न श्रूयते न कर्णयोः पतति तदा अखिलं
समस्तं नृपवारणयुधिष्ठिरसमर्पणादि ते काङ्क्षितम् अभीष्टं कर्तुं शक्यम् साध्यम् ।
यद्युपेन्द्रसारथिरर्जुनो नोपेयत्तदा युधिष्ठिरं सकलनृपपरिवृत्तमपि यथा त्वदुक्तरूपे-
णाहं ते समर्पयितुं शक्नुयां परन्तु सत्यर्जुने युधिष्ठिरपरिभवाय न कोऽपि शक
इत्याशयः ॥ ४ ॥

हे राजन्, यदि मगवान् कृष्ण द्वारा प्रेरित घोड़ोंकी डिनदिनाइटसे मिला हुआ अर्जुन
का धनुष्टकार न सुन पड़े, यदि अर्जुन सामने न चला आवे, तब तो राजवर्गोंसे धिरे रहने
पर भी युधिष्ठिरको लाकर यथोक्तरूपमें आपकी सौंप सकता हूँ, परन्तु अर्जुनकी उप-
स्थितिमें यह असंभव है ॥ ४ ॥

सर्वास्त्रविद्यासहवाससौख्यसंकेतभूमेरपि तस्य वाचम् ।

प्रत्युद्ययौ तां परिषद्गतानां तिर्यक्प्रचारः शिरसो नृपाणाम् ॥ ५ ॥

सर्वास्त्रेति । सर्वासाम् सर्वप्रकाराणाम् अस्त्रविद्यानाम् धनुरादिविविधास्त्रप्रयोगकौशलानाम् सहवाससौख्यम् एकत्रवासानन्दः तस्य संकेतभूमेः निश्चितस्थानस्य सर्वाभिरस्माभिरस्त्रविद्याभिरिह द्रोणे सहवासेन सुखं स्थातव्यमिति पूर्वमवधार्य तामिराधितस्य अपि तस्य द्रोणस्य तां पूर्वोक्तरूपां वाचं परिषद्गतानां तत्र गोष्ठ्यां स्थितानां राज्ञां शिरसः मस्तकस्य तिर्यक्प्रचारः स्वीकृत्यनुमोदनादिसूचकचेष्टाविशेषः प्रत्युद्ययौ स्वागतार्थमिव च्चाल । द्रोणे सर्वास्त्रविद्यानिकेतनभूतेऽपि तथाऽभिदधाने तत्रस्थिताः सर्वेऽपि राजानस्तदुक्तिसमर्थने स्वस्वशिरास्यकम्पयन्निःस्वर्त्यः ॥ ५ ॥

सभी प्रकारकी विद्याओं द्वारा एक साथ सुखपूर्वक वासके लिये निश्चित स्थानके रूपमें चुने गये-सर्वास्त्र विद्यानिकेतन द्रोणके द्वारा पूर्वोक्त वचनके कहे जानेपर उस गोष्ठीमें उपस्थित सभी नृपोंने समर्थनके रूपमें अपने सिर दिखाये ॥ ५ ॥

अथ द्रुपदृजद्रोणौ रथाश्वगजसंवृतौ ।

बद्धायतसमुत्साहौ युद्धाय निरगच्छताम् ॥ ६ ॥

अथेति । अथ द्रुपदृजो घृष्टद्युम्नो द्रोणश्च तौ पाण्डवकौरवसेनानायकौ बद्धः घृतः आयतः विशालः समुत्साहो युद्धोद्यमो याम्भ्यां तयोक्तौ सन्तौ रथाश्वगजसंवृतौ स्यन्दनतुरगकरिसैन्यसमेतौ भूत्वा युद्धाय निरगच्छतां स्वशिविराम्भ्यां निर्गत-चन्तौ ॥ ६ ॥

इसके बाद युद्धके विषयमें विशाल उत्साह रखनेवाले एवं रथ, घोड़े तथा हाथियोंसे धिरे हुए घृष्टद्युम्न तथा द्रोणाचार्य-दोनों पक्षोंके सेनापति युद्धके लिये अपने अपने शिविरोंसे निकल पड़े ॥ ६ ॥

नामाक्षराङ्कितनदीसुतवार्ष्णेपूर्णै

रङ्गेऽवतेरतुरुभावपि राजवर्गौ ।

सच्चैलितौ सविरुदौ समहाट्टहासौ

साँस्कालितां सशिखरीं सहवल्गनौ तौ ॥ ७ ॥

नामाक्षरेति । उभौ पाण्डवकौरवोभयपक्षगतौ राजवर्गौ नृपसमूहौ सच्चैलितौ ससिंहनादौ सविरुदौ ध्वजचामरादिराजचिह्नयुतौ, समहाट्टहासौ महवाऽट्टहासेन

१. 'सौख्यं' । २. 'रथद्विपहयावृत्तौ' । ३. 'महोत्साहौ' । ४. 'कीर्णौ' ।
 'सच्चैलितौ' । ६. 'सनदाट्टहासौ' । ७. 'संस्कालितां', 'संस्कालितां' । इति पा० ।

युक्तौ, सास्फालितांसशित्वरौ सशब्दपरामृष्टमुजाग्रभागौ सहवल्गनौ उरुत्पुत्र्य
गत्या युतौ च सन्तौ नामाक्षरैः भीष्मेति वर्णैः अङ्कितैः नदीसुतवाणैः भीष्मशरैः पूर्णैः
कीर्णै रङ्गै युद्धक्षेत्रे अवतेरतुः आगतौ ॥ ७ ॥

सिंहनाद करते हुए, ध्वजचाक्ररादिराजविरुद्ध धारण किये, जोरोंसे अट्टहास करने
वाले, मुञ्जमूलमें हाथसे ताड़ियों पीटते हुए, क्रुद क्रुदकर चलनेवाले कौरव पाण्डव दोनों
दलोंके राजागण भीष्मके नामाक्षराङ्कित बानोंसे पटे हुए युद्धक्षेत्रमें आकर आग्ने सामने
टट गये ॥ ७ ॥

अश्वौहिणीरवनिवह्नभवाहिनीना-

मेकत्र गाढमिलिताः सुतरामसोढ्वा ।

सा युद्धभूमिरुपरीव समुत्पतन्ती

सान्द्रा रजःपटलिका समदृश्यताभ्रे ॥ ८ ॥

अश्वौहिणीरिति । एकत्र पृङ्गस्मिन् स्थाने युद्धक्षेत्ररूपे गाढमिलिताः परस्परसमा-
सृज्जाः अवनिवह्नभवाहिनीनाम् नृपसेनानाम् अश्वौहिणीः बहुभिरश्वौहिणीभिर्मिताः
राजसेनाः सुतराम् धार्यमन्त्रतोढ्वा सोढुं न शक्नुयती उपरि समुत्पतन्ती ऊर्ध्वम्
गच्छन्ती युद्धभूमिः रणस्थलपृथ्वी इव सा सान्द्रा घना रजःपटलिका घृलीमण्डली
अग्रे सेनानां पुरोदेशे समदृश्यत अलोक्ष्यत । सेनाभिरुद्धता रजःपटली बहुसंख्यको-
भयपक्षीयसैन्यसम्भेदं सोढुमभारयित्वा उपरि पलायमाना युद्धभूमिरिव दृश्यते स्मे-
त्यर्थः । उच्छेद्याऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

युद्धक्षेत्रमें एक जगह आकर जुड़ते हुए, उभयपक्षगत, बहुत अश्वौहिणी सेनाओंके
सम्भेदको नहीं बरदाश्त करके ऊपर उठती हुई युद्धभूमिकी तरफ सेना द्वारा उछार गइ
धूल ऐसी नाखन पड़ती थी, मानो सेनासम्भेदकी बरदाश्त नहीं कर सकनेके कारण युद्ध
भूमि ही ऊपर उठती जा रही हो ॥ ८ ॥

मेरीरवे गगनवाहिनि बाहुलीलां

द्रोणस्य वीक्षितुमनोभिरदृष्टपूर्वाम् ।

मध्ये विमृश्य दिवि जन्मभिदोऽवकाशं

तस्येऽभितस्विदर्शकिन्नरयक्षसिद्धैः ॥ ९ ॥

मेरीरवे इति । मेरीरवे विलयहुन्दुभिध्वनीं गगनवाहिनि आकाशव्यापके सति
अदृष्टपूर्वाम् कदापि पूर्वम् अवशीलिताम् द्रोणस्य बाहुलीलाम् मुजपराक्रमम् वीक्षितुम्
द्रष्टुम् मनो येषां तैः वीक्षितुमनोभिः द्रष्टुकामैः त्रिदशकिन्नरयक्षसिद्धैः देवैः किन्न-
रैर्यज्ञैः सिद्धैश्च देवयोनिविशेषैः जन्मभिदः इन्द्रस्य अवकाशं सुखावस्थानसमुचितं

स्थानं नल्पे विस्वज्य द्विदि आकाशे अभितः सर्वतः स्थितम् । युद्धवाद्यध्वनिमा-
कर्ण्यकाशे सनुपस्थिता दंश्यच्चक्रिन्नरसिद्धाः शक्राय मध्ये स्थानं विस्वज्य तदभितो
व्योमनि तस्थुरित्याशयः ॥ ९ ॥

विजय-दुन्दुभिः वज्रते ईश द्रोणाचार्यकी अभूतपूर्व युद्ध-शैलीको देखनेकी इच्छा रखने
वाले देव, क्रिन्नर, यक्ष, सिद्ध आदि दीवनों इन्द्रके रहनेकी जगद बनाकर उनके चारों ओर
आकाशमें आकर लड़े हो गये ॥ ९ ॥

ततस्ते नरेन्द्राः सर्वेऽपि वसुधातलनिहितवामजानुभागाः क्ष्वेलित-
मन्त्रमुदीर्य तूणीरपेटिकसमुत्थापितास्त्रीवाकर्षणसमुपजातत्वरान्परुषभी-
षणविषदिग्धान्विनतातनयनिवद्धस्पर्धास्तक्षकमुखान्वाणपन्नगात्रभोभुवि
चिराय नर्तयन्तः परस्परपरिपन्थिनां प्राणपवमानमपीप्यन् ॥

ततस्त इति । ततः सेनासमारोहानन्तरम् ते उभयपक्षगताः नरेन्द्राः राजान
एव नरेन्द्राः विषवैद्याः वसुधातलनिहितवामजानुभागाः क्षितितलस्थापितवाम-
जानवः क्ष्वेलितं सिंहनादं मन्त्रम् सर्पनर्तनसाधनं शब्दमेदम् उदीर्य उच्चार्य तूणीरा
एव पेटिकाः मञ्जूपास्ताम्यः समुत्थापितान् बहिरानीतान्, जीवाकर्षणसमुपजात-
त्वरान् प्रत्यञ्चाकर्षणकृतवेगान् परुषेण कठिनेन भीषणेन भयानकेन च विषेण
दिग्धान् युक्तान् विनतातनयनिवद्धस्पर्धान् वेगेन गरुडस्पर्धिनः तक्षकमुखान् तक्षक-
प्रमृतिनामधेयान् बाणा एव पन्नगाः सर्पास्तान् नभोभुवि आकाशदेशे चिराय नर्त-
यन्तः प्रचारयन्तः परस्परपरिपन्थिनां मिथो विरोधिनां प्राणपवमानं प्राणवायुमपी-
प्यन् पायितवन्तः । यथा विषवैद्या भूतले जासु रोपयित्वा मन्त्रमुच्चार्य सर्पपेटिकातः
सर्पानुपरि नीत्वा जीवाकर्षणविद्यया तानुत्तेजितान् विधाय भीषणविषान् गरुड-
स्पर्धिनस्तक्षकप्रमृतिंसर्पान् मूर्ध्ना नर्तयन्ति, वायुं च पाययन्ति तद्दिने पक्षद्वय-
गता राजानः क्षितितले वीरासनोपविष्टा आरोपितवामजानवः सन्तः सिंहनादं
कृत्वा तूणीरम्यो बाणान् आकृष्य विषदिग्धान्स्वान् बाणान् प्रत्यञ्चाकर्षणेन तीव्र-
वेगतया गरुडस्पर्धिनो विधाय तक्षकप्रमृतिंसंज्ञान् बाणान् आकाशे अमयित्वा
विरोधिनां प्राणान् अहरन्निति नावः । 'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि भूपालेऽप्य च' इत्यभि-
धानरत्नमाला । 'जीवा जीवन्तिकामौर्व्योः' इत्यमरश्च ।

जैते विषवैद्य जमीनपर बायीं जड़ा रोपकर मन्त्र पढ़ते हुए पेटिवैले निकालकर जीवा-
कर्षण विद्यासे उच्चैर्जित करके कठोर भीषण विषसे भरे हुए तथा गरुडके साथ वैर रखनेवाले
तक्षक बगैरई सर्पोंको भूमिपर नचावे तथा हवा खिजाते हैं वसी तरह उस समय कौरव
पाण्डव उभयपक्षके राजागणने वीरामनते बैठनेके कारण जमीनपर बायीं जानु रोपकर

१. 'सर्वेऽपि नरेन्द्राः' । २. 'पेटिक' । ३. 'स्पर्धांमारांस्तक्षक' । ४. 'चिरं' ।
५. 'परस्पर' । इति पा० ।

सिंहनाद करके तूणीरोंसे बाणोंको बाहर करके प्रत्यञ्चाकर्षणद्वारा बाणोंमें वेग पैदा करके विपद्भङ्गे तथा वेगमें गरुड़के साथ होड़ रखनेवाले तक्षकादिसंशुक्त बाणोंको आकाशमें प्रचारित करके शत्रुओंके प्राणोंको अपने बाणोंका ग्राम बनाया ॥

कलशीतनयेऽथ कार्मुकं स्वं वलयीकुर्वति वैरिधन्वियूनाम् ।

युधि केवलमेव चापदण्डा धृतजीवा जनदृक्पथेष्वतिष्ठन् ॥ १० ॥

कलशीति । अथ युद्धप्रारम्भानन्तरं कलशीतनये कुम्भोद्भववे द्रोणाचार्ये स्वं निजं कार्मुकं धनुः वलयीकुर्वति संहितशरगुणाकर्षणद्वारा मण्डलीकुर्वति सति वैरिधन्वियूनां प्रतिपक्षधानुष्कयुवकानां चापदण्डाः धनुर्दण्डाः एव युधि युद्धक्षेत्रे घृतजीवाः आरोपितप्रत्यञ्चाः प्राणवन्तश्च जनदृक्पथेषु प्रेक्षकजनदृष्टिवर्त्मसु केवलं प्राधान्येनातिष्ठन् वर्तन्ते स्म । लोकास्तथा युद्धाभिमुखे द्रोणाचार्ये दर्शकाः सर्वतः सञ्चद्रजोवान् वीरयुवकान् दृष्टवन्त इत्यर्थः । 'चापदण्डा एव घृतजीवाः' इति परिसंख्ययाऽतिशयोक्तिः सङ्कीर्यते ॥ १० ॥

द्रोणाचार्यने जब अपने धनुषको वलयाकार-प्रत्यञ्चाकर्षणद्वारा गोल बनाया तब लोगोंने युद्धक्षेत्रमें वीरयोधा युवकोंके चापदण्डोंको ही केवल धृतजीवा प्रत्यञ्चापर आरूढ़ देखा, उन्हें चारों ओर धनुष ताने वीर योधा ही देखने थे ॥ १० ॥

विधातृसृष्टिं विपरीतरूपां विधातुमुद्युक्त इवैव वीरः ।

शराभिवर्षेण चकार राज्ञामूर्ध्वं कवन्धानि शिरांस्यधस्तात् ॥ ११ ॥

विधातृसृष्टिमिति । एषः वीरः असामान्यपराक्रमशाली द्रोणः विधातुर्ब्रह्मणः सृष्टिं (उपरि शिरस्तिष्ठेदधश्च कवन्ध इति प्रतिनियमस्वरूपाम्) विपरीतरूपाम् भिन्नरूपाम् (अधःशिर उपरि कवन्धः) तथाभूतां विधातुं कर्तुम् उद्युक्त इव कृतप्रयास इव शराभिवर्षेण निरन्तरबाणप्रहारेण राज्ञां प्रतिमदभूपालानां कवन्धानि अपमूर्धकलेवरान् ऊर्ध्वम् शिरांसि अधस्तात् निम्नगतानि चकार कृतवान् । विधातृसृष्टिं विपरीतरूपां विधातुमुद्युक्त इवेत्युल्लेखा ॥ ११ ॥

इस वीर द्रोणाचार्यने निरन्तर शरवर्षा करके युद्धमें लड़नेके लिये विपक्षी बनकर आये हुए नृपोंके शिर नीचे तथा धड़ ऊपर कर दिये, मानों वह ब्रह्मा-द्वारा की गई सृष्टिका क्रम बदल देना चाहते हों, ब्रह्माकी सृष्टिमें शिर ऊपर और धड़ नीचे होना व्यवस्थित है, द्रोणने शिर नीचे और धड़ ऊपर कर दिया, मानो द्रोण ब्रह्माकी सृष्टिका रूप बदल देना चाहते हों ॥ ११ ॥

तावद्दोदैर्बलक्षैर्बलयितसविधे तस्थिवांसं शताङ्गे

भारद्वाजो जिघृक्षुर्नृपतिमभिययौ भल्लैर्वृष्टीर्विमुञ्चन् ।

दंष्ट्रारोचिःशलाकास्तुमुलमवकिरन्दिक्षु सर्वासु घोरः ।

शीतांशुं मध्यसीन्नि स्थितमिव परिधेः सिंहिकायाः कुमारः ॥१२॥

तावदिति । (यावत्सेनाविनाशः प्रवर्तते) तावत् बलचैः घोटैः श्वेतवर्णैरश्वैः चलयितसविधे वेष्टितसमीपे युक्ते शताङ्गे रथे तस्थिवांसं स्थितं धर्मराजं युधिष्ठिरं जिघृषुः ग्रहीतुमिच्छुः भारद्वाजः द्रोणः भल्लवृष्टीः भल्लाख्यवाणप्रहारान् विमुञ्चन् कुर्वन् सन् परिधेः परिवेषस्य मध्यसीग्नि मध्यदेशे स्थितं शीतांशुं चन्द्रं जिघृषुः घोरः भीषणः सिंहिकायाः कुमारः राहुः दंष्ट्रारोचिःशलाकाः सूक्ष्मदीर्घाणि दंत-ज्योतींषि तुमुलं भीषणं यथास्यात्तथा सर्वासु दिक्षु अवकिरन् प्रसारयशिव अभि-ययौ समीपमायातः । यथा तीक्ष्णदन्तप्रभाशलाकाः प्रसारयन् राहुः परिधिमध्य-स्थितं शशाङ्कमुपयाति तथा श्वेताश्वयुक्तरथारूढं धर्मराजं ग्रहीतुं वाणवृष्टीः कुर्वन् द्रोणस्तत्समीपं गत इत्यर्थः । पूर्णोपमाऽलङ्कारः, स्रग्धराद्वृत्तम् ॥ १२ ॥

जैसे तीक्ष्ण तथा भयानक दंतज्योत्स्नारूप शलाकाका प्रसार करता हुआ सिंहिवा-कुमार राहु परिधिमध्यस्थ चन्द्रमाको ग्रहण करनेके लिये उसके पास पहुँचता है उसी तरह उजले घोड़ोंसे वेष्टित रथ पर बैठे हुए धर्मराज युधिष्ठिरको पकड़नेके लिये अविरल शरवृष्टि करते हुए द्रोण युधिष्ठिरके पास पहुँच गये । उजले घोड़ोंसे युक्त रथ—परिधि, धर्मराज—चन्द्रमा, राहु—द्रोण, भल्लवृष्टि—दंष्ट्राप्रभाप्रसार इनकी तुलना की गई है, उपमा पूरी है ॥ १२ ॥

तदनु तदीयमार्गणगणाभिघातनिवर्तितमुखैर्निजशिलीमुखैः सह दूर-मपयातान्मातरिश्वत्रैश्चानराश्विनेयतनयप्रभृतीन्क्षितिपतिरक्षिणः प्रवीरान-भिवीक्ष्य क्षणेन माधवधाव्यमानतुरंगेण शताङ्गेन प्लवंगकेतनो नगेन्द्रो नदीप्रवाहमिव निर्निवाररथचर्यं तमाचार्यमुपरुरोध ॥

तदन्विति । तदनु तत्पश्चात् तदीयानां द्रोणसम्बन्धिनां मार्गणानां वाणानाम् अभिघातेन प्रहारेण निवर्तितमुखैः प्रत्यावृत्ताप्रदेशैः निजशिलीमुखैः स्वीयैर्वाणैः सह दूरमपयातान् सुदूरपलायितान् मातरिश्वतनयो भीमः, वैश्वानरतनयो छट-शुम्भः आश्विनेयतनयो नकुलसहदेवौ तत्प्रभृतीन् तदाद्यान् क्षितिपतिरक्षिणः युधि-ष्ठिररक्षानियुक्तान् अभिवीक्ष्य क्षणेन शीघ्रम् माधवधाव्यमानतुरङ्गेण कृष्णसारथिना शताङ्गेन रथेन प्लवङ्गकेतनः कपिध्वजोऽर्जुनः, नगेन्द्रः पर्वतश्रेष्ठः नदीप्रवाहं धारा-प्रवाहमिव निर्निवाररथचर्यं निर्वाधरथगतिं तम् आचार्यं द्रोणम् उपलरोध निरुद्ध-वान् । अर्जुनो यदा युधिष्ठिररक्षार्थमवस्थापितान् भीमछटशुम्भनकुलसहदेवादीन्

१. 'ततः' । २. 'मुपयातान्' । ३. 'रथरक्षिणः' । ४. 'वीक्षमाणेन माधवेन' ।
५. 'तुरगेण प्लवंग' । ६. 'निर्निरोधरथचर्यमाचार्यं' । इति पा० ।

द्रोणाचार्यसितवाननिवर्त्तितान्मीमादिवानिव विमुक्षीभूयापस्तान्परयति स्म, तथा सति युधिष्ठिरबन्धं सम्भाव्य कृष्णचाल्यमानारवेन स्वेन रथेन द्रुवमुपेत्य पर्वतो नदीप्रवाहमिव द्रोणाचार्यं निहृदवानिति भावः । उपमाञ्जकारः ॥

इसके बाद जब अर्जुनने देखा कि युधिष्ठिरको रक्षामें नियुक्त भीम, धृष्टद्युम्न, नकुल, सहदेव आदि आचार्य द्रोणके वागाघातसे परावर्त्तित अपने-अपने बाणोंके साथ ही दूर भागकर खड़े हो रहे हैं, तब उस कपिध्वज अर्जुनने नाभय-द्वारा चलाये गये घोड़ोंवाले अपने रथके द्रोणको घेर लिया, जैसे पर्वत नदी-प्रवाहको घेर लेता है ॥

शिवयुद्धकृतस्तस्य द्रोणयुद्धेऽप्यभून्मनः ।

सर्वापि जनता श्रेयः काङ्क्षते ह्युत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥

शिवयुद्धेति । शिवेन शम्भुना मानभेदेन च युद्धकृतो युद्धवतस्तस्य अर्जुनेन द्रोणयुद्धेऽपि द्रोणेन द्रोणाचार्येण परिमाणभेदेन च युद्धेऽपि मनः अभूत्, शिवेन सह युद्धवतोऽर्जुनस्य द्रोणाचार्येण सह युद्धेऽपि प्रवृत्तिरजायतेत्यर्थः, शिवाख्यलघुमानेन युद्धवतो द्रोणाख्यबृहन्मानेनापि युद्धेऽपि जायतेति च । तत्रायान्तरन्यासमुपन्यस्यति—हि यतः सर्वाऽपि जनता सर्वाऽपि लोकः उत्तरोत्तरं श्रेयः स्वहितं काङ्क्षति इच्छति ॥ १३ ॥

शिवजीके साथ लड़नेवाले अर्जुनको द्रोणाचार्यके साथ लड़नेकी भी इच्छा हुई, शिव नामक द्यौट परिमाणके साथ लड़नेवालेको इच्छा द्रोण नामक बड़े परिमाणके साथ लड़नेकी भी हुई क्योंकि सभी आदमी उत्तरोत्तर श्रेयकी इच्छा रखा करते हैं ॥ १३ ॥

दाता भ्रहीता च धनञ्जयो वेत्युद्दामशब्दो भुवनेऽस्ति यस्य ।

विस्फारघोषो धनुषोऽस्य भूयान्विजृम्भते स्म द्विपतामसह्यः ॥ १४ ॥

दानेति । यस्य गाण्डीवस्य दाता समर्पकः धनञ्जयः वह्निः (स्वाण्डववनदाहेऽर्जुनाय वह्निना गाण्डीवं दत्तमिति प्राग्वर्णितम्), प्रतिग्रहीता आदाता वा धनञ्जयः कुत्रेरविजयी पार्यं पुत्र, इति उद्दामशब्दः यथाऽलोकः भुवने अस्ति प्रयते, अस्त्यै-तादृशकीर्त्तोगाण्डीवस्य धनुषः भूयान् बृहत्तमः विस्फारघोषः टंकारध्वनिः द्विपताम् अत्रुणाम् असह्यः असहनीयः विजृम्भते स्म व्यापकत्वं प्राप्य प्रवर्त्तते स्म । अर्जुनस्तदा गाण्डीवस्य तादृशं टंकारं कृतवाद्, यं श्रुत्वा क्षत्रवो भीता अजायन्तेति भावः ॥ १४ ॥

जिस गाण्डीव धनुषको धनञ्जय-वह्नि-ने दिया और धनञ्जय-अर्जुन-ने प्राप्त किया, यह क्षीरसागर जिस धनुषको प्रचलित है, संसारमें दयालु है, उस गाण्डीव धनुषका जब टंकारघोष हुआ, तब वह घोष अर्जुनके शत्रुओंके लिये असहनीय हो उठा । शत्रुगण उस टंकारध्वनिको सुनकर डर गये ॥ १४ ॥

नामैषां मे ज्ञायसः पुण्यकीर्तैरासीद्विष्टं मात्स्यपुर्यामितीव ।

गाण्डीवोत्थैरेष वाणैर्हतानां कङ्कान्कञ्चैर्विद्विषां पर्यताप्सीत् ॥ १५ ॥

नामैयानिनि । एषां कङ्कानां गृध्राणां नाम संज्ञा 'कङ्कः' इति संज्ञा मे मम अर्जुनस्य ज्ञायसो ज्येष्ठत्रानुः पुण्यकीर्तैः पुण्यरलोकस्य मात्स्यपुर्यां विराटनगरे वसीव इष्टं प्रियम् आसीत् (मात्स्यपुरेऽज्ञातवासकाले मम ज्येष्ठोऽतिपुण्यात्मा च भ्राताऽतिप्रियतया स्वं नाम कङ्क इति प्रययामास, तेन तस्य कङ्केषु प्रीत्यन्ति-शयप्रतीत्या) एषोऽर्जुनः गाण्डीवोत्थैः गाण्डीवात्स्यघनुर्विसृष्टैः वाणैः (हतानां) विद्विषां शत्रूणां क्रञ्चैः मांसैः कङ्कान् गृध्रान् पर्यताप्सीत् तर्पयामास । स्वत्रानुः कङ्कपदे प्रेम दृष्ट्वाऽर्जुनः कङ्कान् शत्रुमांसैरतर्पयदित्यर्थः ॥ १५ ॥

जब इनारे वड़े मारं पुण्यरलोक बुधिरि अज्ञातवासकै समय मात्स्यपुरमें रहते थे तब उनको इन कङ्कोके नाम-गृध्रपद-से बड़ा प्रेम था (यहाँ तक कि उन्होंने अपना नाम भी कङ्क रखा था), इसी बादका ध्यान करके अर्जुनने गाण्डीवबिनो वारों द्वारा शत्रुओंको नारनारकर इनके नांनोंसे कङ्को-गृध्रोंको परिवृत्त कर दिया ॥ १५ ॥

तदनु सव्यसाचिशरवीचीनीचीकृतमुजदम्भविजृम्भः कुम्भसंभवः समराय परिगृहीतेषु संविधानेषु तूणीरमात्रमेव प्रतिभटोन्मुखं विदधानै-र्योवैः साकं चण्डमानुश्चरमगिरेरिव स्वयमपि कटकसीमानमासीदत् ॥

तदन्विति । तदनु बहुषु सैन्येष्वर्जुनेन हतेषु सरुषु सव्यसाचिनः अर्जुनस्य शर-चीचिभिः वाणपरम्परामिः नीचीकृता क्षीणतां गमिता मुजयोः दम्भविजृम्भा दर्प-चेष्टितं यस्य तयोक्तः अर्जुनवागवृष्टिचपितमुजवीर्यदर्पः कुम्भसंभवः द्रोणः समराय युद्धाय परिगृहीतेषु आक्षेपु संविधानेषु साधनेषु मध्ये तूणीरमात्रम् पृष्ठस्यमिषुधि-मेव केवलं प्रतिभटोन्मुखं शत्रुयोधसमञ्जं विदधानैः (भयवशात्परावर्तितमुखतया तूणीरमात्रमेव शत्रुयोधनंत्रपातपात्रतामानयद्भिः, दत्तपृष्टैः पलायमानैः) योवैः साकं सह कटकसीमानम् शिविरप्रदेशम्, चण्डमानुः सूर्यः चरमगिरेः अस्ताचल-स्य कटकसीमानम् नितम्बदेशनिव आसीदत् प्राप्तवान् ॥

इसके बाद अर्जुनके वान-वर्षणसे क्षीण हो गया है मुजप्रतापदम्भ बिनका ऐसे द्रोणा-चार्य, युद्धके लिये लाये गये साधनोंमेंसे पृष्ठस्य तूणीरमात्रको शत्रुयोधओंके सामने करनेवाले भयवश दत्तपृष्ठ होकर पलायनपरायण होनेके कारण जो अपने तूणीरमात्रको शत्रुओंके सामने करते हैं, ऐसे योधओंके साथ द्रोणाचार्य अपने शिविरमें आये और प्रसरकरिण-सूर्य पश्चिमाचलके नितम्ब-प्रदेशमें आये, सूर्यास्त हुआ ॥

अन्येषुद्रोणसंचोदितनृपवचने तस्थिवद्भिस्त्रिगर्तै-
राहूतेऽन्यत्र योद्धं गतवति विजये कृष्णक्लृप्तप्रशंसे ।

प्रातस्ते धार्तराष्ट्राः परवलमभजन्वीतभीकैरनीकै-

र्दावज्जालेन शून्यं वनमिव चमरा वल्गावद्भिः स्वयूथैः ॥ १६ ॥

अन्येषुरिति । अन्येषुः ततः परदिवसे द्रोणसंचोदितनृपवचने यदि विजयो नाम्यत्र याति, तदा युधिष्ठिरपराभवो नशक्यक्रियः, तत्केनाप्युपायेन तमन्यत्र नयेत्येवंविधेन द्रोणाचार्यवचसा प्रेरितस्य दुर्योधनस्य कथने तस्थिवद्भिः स्थितैस्तदनुसरद्भिस्त्रिगर्तैः त्रिगर्तास्वजनपदोद्भवै राजभिः आहूते युद्धाय निमन्त्रिते कृष्णक्लृप्तप्रशंसे 'आहूतो न निवर्त्तत' इत्यादिप्रशंसावचनैः कृष्णेनोत्तेजिते विजयेऽर्जुनेऽन्यत्र कुरुक्षेत्रात्परत्रस्थाने त्रिगर्तैः सुशर्मादिभिः सह योद्धुं गते सति प्रातः प्रभात एव ते धृतराष्ट्रसुताः धार्तराष्ट्राः दुर्योधनादयः वीतभीकैः अर्जुनानुपस्थितौ गतभयैः अनीकैः सैन्यैः सह परेषां पाण्डवानाम् वलं सैन्यम् चमराः मृगभेदाः दावज्जालेन घनाग्निना शून्यं वनं वल्गावद्भिः प्लुतिगतिशालिभिः स्वयूथैरिव अभजन् प्राप्ताः । यथा घनाग्निशून्ये वनोद्देशे स्वयूथेन सह चमरा गच्छन्ति, तथैवार्जुनानुपस्थितौ निर्भीकैः सैन्यैः सह दुर्योधनादयः पाण्डववलमुपगता इत्युपमार्थः । 'द्वयोज्वालकीलौ' इति ज्वालस्य पुंस्त्वम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १६ ॥

दूसरे दिन सबेरे द्रोण द्वारा प्रेरित दुर्योधनकी आज्ञा माननेवाले द्रुपमां आदि त्रिगर्तों द्वारा युद्धके लिये निमन्त्रित तथा कृष्ण द्वारा रणनिमन्त्रणकी अत्यान्यतासे आगृहीत होकर जब अर्जुन दूसरी जगह त्रिगर्तोंके साथ लड़ने चले गये तब अर्जुनकी अनुपस्थितिके कारण निर्भीक सैनिकोंकी साथ करके दुर्योधनादि धार्तराष्ट्रगण पाण्डवोंकी सेनामें आ गये जैसे दावानलसे रहित वनमें कूदते हुए अपने युधके साथ चमर मृग आते हैं ॥ १६ ॥

भारद्वाजोऽपि तस्मिन्नहनि कुरुपतेर्वाञ्छितार्थं विधास्य-

त्रन्ध्रान्वेषैकतानो रथमधिनिक्वा स्थापिते धर्मसूनोः ।

कृष्णाभ्यां रक्षणाय प्रथितभुजमदे सत्यजित्युत्सुकुलिङ्गं

दृष्टयोर्युगमं निर्धाय प्रतिभटपृतनाकुक्षिमाविश्वदेकः ॥ १७ ॥

भारद्वाजोऽपीति । तस्मिन् अहनि दिवसे कुरुपतेः दुर्योधनस्य वाञ्छितार्थं धर्मराजप्रहणरूपमभिमतं विधास्यन् करिष्यन् (अत एव) रन्ध्रान्वेषैकतानः युधिष्ठिरसैन्ये कुत्र दौर्बल्यमस्तीति गवेषणमात्रस्यापारः भारद्वाजः द्रोणः अपि धर्मसूनोः युधिष्ठिरस्य रक्षणाय रक्षां विधातुम् रथम् अधिनिक्वा तद्रथपार्ष्वे कृष्णाभ्यां श्रीकृष्णार्जुनाभ्यां स्थापिते नियुक्ते प्रथितभुजमदे प्रसिद्धबाहुबलदर्पे सत्यजिति

तन्नामके पाञ्चाले राजनि उत्स्फुल्लिङ्गं क्रोधाग्निक्षणवर्षिहृद्योर्युग्मं स्वीयं नयन-
युगलं विधाय निक्षिप्य एकः सहायान्तरनिरपेक्षः सन् प्रतिभटपृतनाकुक्षिम् शत्रु-
सेनामध्यम् । आविष्टत् प्रविष्टवान् । तस्मिन्दिवसे दुर्योधनानुरोधरचार्यं युधिष्ठिरं
ग्रहीतुकामतया रन्ध्रमन्विष्यन् द्रोणाचार्यो युधिष्ठिररथपार्श्वे तद्रक्षाधिकृते सत्य-
जिति कोपपूर्णे नयने निक्षिप्य अर्जुनाभावाक्षिर्निरोधतयाऽसहाय एव पाण्डवसैन्य-
मध्ये प्रविष्टवानिति भावः ॥ १७ ॥

जब अर्जुन त्रिगर्तासे लड़ने कहीं और चले गये थे उस दिन द्रोणने चाहा कि आज
युधिष्ठिरको पकड़कर दुर्योधनका अभिमत सिद्ध कर दें, अतः वे छिद्र खोजने लगे, उन्होंने
देखा कि युधिष्ठिरके रथके पात प्रसिद्धपराक्रम सत्यजितको श्रीकृष्ण तथा अर्जुनने युधि-
ष्ठिरकी रक्षाके लिये नियुक्त कर रखा है, अतः द्रोण सत्यजितपर कोपाग्निकी चिनगारियों
को बरसानेवाले नयन डालकर (वे) अकेले पाण्डवकी सेनाके मध्यमें पैठ गये ॥ १७ ॥

युद्ध्वा चिरेण युगमात्रमपास्य रथ्या-

निर्धूनितेन सरुपा गुरुणा निकृत्तम् ।

तस्याथ रङ्गभुवि सत्यजितोर्वराङ्गं

वाष्पाम्बुभिः सह पपात युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥

युद्ध्वेति । अथ चिरेण बहुकालपर्यन्तं युद्ध्वा द्रोणेन सह युद्धं कृत्वा रथ्यान्
द्रोणरथबहान् अश्वान् युगमात्रम् हस्तचतुष्टयप्रमाणम् अपास्य पश्चाच्चालयित्वा
निर्धूनितेन स्वद्वारा तिरस्कृतेन अत एव सरुपा कुपितेन गुरुणा द्रोणाचार्येण निकृ-
त्तम् खण्डितम् सत्यजितो वराङ्गं शिरः युधिष्ठिरस्य वाष्पाम्बुभिः अश्वभिः सह
रङ्गभुवि युद्धभूमौ पपात । यावद्द्रोणः पाण्डवसैन्यं प्रविशति तावद् बलीयसा
संरम्भेण सत्यजितेन सह योद्धुं प्रवृत्तश्चिरं युद्धं कृत्वा च सत्यजिद् द्रोणस्य रथ्यान्
हस्तचतुष्टयमात्रं पश्चाच्चालयामास, तेनात्मापमानेन कुपितो द्रोणः सत्यजितः
शिरोऽच्छिनत्तेन छिन्नेन शिरसा भुवं पतता सहैव युधिष्ठिरस्याशु भुवि पपातेति
भावः ॥ १८ ॥

बड़ी देर तक लड़नेके बाद जब सत्यजितने द्रोणके रथमें जुते अश्वोंको चार हाथ
प्रमाण पीछे चला दिया, तब अपमानित होकर क्रोधसे भरे हुए द्रोणने सत्यजितका सिर
काट दिया, उसका वह कटा हुआ सिर उस युद्धक्षेत्रमें युधिष्ठिरके अश्वके साथ ही गिरा,
उसके मरते ही युधिष्ठिर रो पड़े ॥ १८ ॥

उच्चया त्वरया तस्मिन्नुपकण्ठं समागते ।

पार्थस्य पर्यतोऽग्रे तं प्राणा अपि तथाचरन् ॥ १९ ॥

उच्येति । तस्मिन् हतसत्यजिति द्रोणे उच्यया महत्या त्वरया शीघ्रतया उप-
कण्ठं समीपदेशम् समागते प्राप्ते सति अग्रे स्वपुरोदेशे तं द्रोणं पश्यतः पार्थस्य
युधिष्ठिरस्य प्राणाः अपि तथा आचरन् कण्ठं समायाताः, द्रोणं पुरतो दृष्ट्वा युधिष्ठिरो
भीत्या कण्ठगतप्राणो जात इत्यर्थः । तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ॥ १९ ॥

तत्त्वजितके निहन्ता द्रोणाचार्य जब बड़ी तेजीके साथ समीपमें चले आये तब उन्हें
समीपमें आया देखकर युधिष्ठिरके प्राणमी कण्ठके समीपमें चले आये, उपकण्ठसमागत
द्रोणको देखकर युधिष्ठिरभी भयसे कण्ठगतप्राण हो गये ॥ १९ ॥

तस्याथ द्वेपिसेनाजलधिकवल्गनाकुम्भयोनिवकीर्तिं

स्पष्टीकर्तुं स्वकीयामिव कुतुकवतः पार्श्वमभ्येत्य वेगात् ।

भीमो रथ्यानमध्नाद्द्रुपदतनुभवः सूदयामास सूतं

कोदण्डं केतुदण्डं द्वयमपि शकलीचक्रतुर्दक्षपुत्रौ ॥ २० ॥

तस्याथेति । अथ समीपागमनानन्तरम् द्वेपिसेनाजलधिकवल्गनात् परिपन्थि-
सन्यसागरक्षपणात् स्वकीयां निजां कुम्भयोनिवकीर्तिम् घटयोनिवप्रभवं यदाः
(कुम्भयोनिर्हि सागरक्षपणान् प्रथत इति द्रोणोऽपि स्वस्य कुम्भसम्भवत्वमगत्यत्वं
घटयोनिवत् च) स्पष्टीकर्तुं प्रकाशयितुं कुतुकवतः उल्कण्ठितवतः परसैन्यसागरं
क्षपयितुं प्रवृत्तस्येत्यर्थः । तस्य द्रोणस्य पार्श्वम् समीपम् वेगात् पृथ्व आगत्य
भीमः रथ्यान रथवाहान् अश्वान् अमध्नात् मारयासास, द्रुपदतनुभवः घृष्टद्युम्नः
सूतं मारयिं सूदयामास जघान, दस्युपुत्रौ अश्विनोस्तनयौ नकुलसहदेवौ कोदण्डं
चापं केतुदण्डं ध्वजयष्टिं चेति द्वयम् अपि शकलीचक्रतुः खण्डं खण्डं कृतवन्तौ ।
स्वीयं कुम्भभवत्वं प्रकटीकर्तुमुत्सुक हव द्रोणो यावत् परसैन्यसागरं चुलुकयति
तावदेव भीमादयस्तद्रथपार्श्वमुपेत्य तदीयरथ्यसूतादीन् हतवन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

समीप आ जानेपर शत्रुसैन्यसागरको समाप्त करके अपने कुम्भोद्भवत्व-अगत्यत्व
तथा घटजातत्वको प्रकाशित करनेको इच्छा रखनेवाले-शत्रुसैन्यसागरको समाप्त करके
अपने कुम्भोद्भवत्वको प्रमाणित करनेकी चेष्टा करनेवाले द्रोणाचार्यके समीप आकर भीमने
उनके रथाश्वोंको मार डाला, घृष्टद्युम्नने उनके सारथीका संहार किया और अश्विनी
कुमारके पुत्रों—नकुल-सहदेवने द्रोणके धनुष तथा ध्वजदण्डको खण्डशः काटकर गिरा
दिया ॥ २० ॥

ततस्तादृशं कुम्भसंभवस्याभिपङ्गममिवीक्ष्य क्रोधनतया कर्णतालस-
मीरणसमृद्धिपरिणतचक्रवातगर्भपरिभ्रमद्रथकेतुपताकापटसहस्रसंपादित-
समरसागरावर्तवशंवदफेनकूटशोभानि सकलदिङ्मुखघण्टापथजाह्निक-

घण्टामरणरणितवधिराकृताष्टलोकपालपुरजनानि 'निविद्धितसुरसमाजस-
माक्रान्तगगनमण्डपसंधिवन्धस्थिरीकरणाय दत्तायतेन्द्रनीलस्तम्भानिव
शुण्डादण्डानूर्ध्वमुञ्जमयमानानि समस्तानि हास्तिकानि पुरस्ताद्विस्तार्य
रणमतो भगदत्तः सुप्रतीकमधिरुढो हठाक्रीममभिदुद्राव ॥

तत्र इति । ततस्तदन्तरं तादृशम् अश्वसारथिकोदण्डध्वजदण्डविनाशरूपं कुम्भ-
सम्भवस्य द्रोणस्य अभिपन्नं परामवम् अभिवीच्य इन्द्रा क्रोधनतया क्रोपेन रणमतः
युद्धे प्रकटमदः भगदत्तः नाम राजा सुप्रतीकं नाम औपवाह्यम् गजम् अधिरुढः
समारुहः सन् कर्णो तालौ व्यजने इव तयोः समारणसदृश्या वायुसमूहेन परिण-
तानां समुत्पन्नानां चक्रवातानां मण्डलाकारवायूनां गर्भेषु मध्यमार्गेषु परिभ्रमद्भिः
वेगेन चलद्भिः रथकेनृपात्कापदसहस्रैः रथध्वजदण्डावस्थितवक्रत्रण्डैः सन्पादिता
जनिता समरसागरस्य युद्धोदयेः आवर्तानां भ्रमिपरम्पराणाम् वशंवदानाम्
मर्ग्यकिंणां फेनकूटशोभाहिण्डीरपिण्डकान्तिर्येषां तानि तयोक्तानीत्येकं हास्तिक-
विशेषणम् ; (हस्तिनः कर्णतालेन वायुं सृजन्तश्चक्रवायुमुत्पादयन्ति, तेन स्वगर्भं
नर्व्यमानाः ध्वजदण्डपटाः सैन्यसागरोत्थितावर्तनरागैः श्रियं पुष्यन्तीति तदर्थः)
सकलदिङ्मुखानि सर्वे दिशावकाशा एव घण्टापथाः राजमार्गाः तेषु जाद्विकैः
वेगेन समुपसर्पद्भिः घण्टामरणरजितैः घण्टारवैः वधिरिताः अष्टलोकपालपुरजनाः
इन्द्राद्यष्टलोकपालनगरवासिलोका यैस्तथोक्तानि, इद्रमपरं हास्तिकविशेषणम् (सर्वेषु
दिशावकाशेषु प्रसरद्भिर्वण्टारवैः सर्वदिक्पालपुरजनान् वधिरचन्तीति तदर्थः)
निविद्धितैः धनीभ्यः स्थितैः सुरसमाजैः देवगणैः समाक्रान्तस्य गगनमण्डपस्य
आकाशरूपमण्डपस्य सन्धिवन्धानाम् योजनस्थलानां स्थिरीकरणाय अमङ्गलत्व-
सम्पादनाय दत्तान् उपस्थापितान् आयतान् दीवान् इन्द्रनीलस्तम्भान् इन्द्रनील-
मणिनिर्मितान् स्तम्भान् इव शुण्डादण्डान् निजकरान् उन्नमयमानानि उत्थाप्य
स्थितानि, इदं तृतीयं हास्तिकविशेषणम् ; (युद्धदर्शनाय देवैराकाशे समागतै-
राकाशमण्डपस्य सर्वतो व्याप्तिः कृता, सम्भवति कदाचिद्देवगणनरेणाकाशमण्ड-
पस्य सन्धिवन्धनशैथिल्यम्, तदपाकर्तुमिव हस्तिनः इन्द्रनीलमगिरचितस्तम्भा-
निव स्वान् करानुन्नमय्य स्थिताः, अन्योपि मङ्गलशङ्कया मण्डपेषु स्तम्भान् प्रयो-
जयति तद्वदित्यर्थः) समस्तानि सकलानि हास्तिकानि हस्तिकुलानि पुरस्तात्
जग्रे विस्तार्य प्रसार्य हठात् सरमसैर्भीमम् अभिदुद्राव आचक्राम ।

इसके बाद जब भगदत्तने देखा कि द्रोणका अपमान हो रहा है उनके रथाधनारथि,
चाप तथा ध्वजदण्डोंके फटनेसे उनका तिरस्कार हो रहा है तब भगदत्तने आगे उन
हाथियोंको खड़ा कर दिया जिन हाथियोंके व्यक्तसमान कानोंसे पैदा हुई वायुके इकट्ठे

होनेसे चक्राकार वात उत्पन्न हो गया, उसके बीचमें ध्वजपट नीच रहे हैं, वे ऐसे लगते हैं मानो सैन्यसागरमें उत्पन्न भ्रमिके बीचमें फेन-राशियाँ हों, जिन हाथियोंने अपने दिगन्त रूप राजमार्ग पर सञ्चरण करनेवाले दिगन्तव्यापी भण्डारवाँसे अष्टलोकपाल पुरबासीजनों को बहरा बना दिया था, ऐसे तथा आकाशमें युद्ध देखनेके लिये शक्ये हुए देवमण्डलते व्याप्त गगनमण्डपकी सन्धियोंको दृढ़ करनेके लिये लगाये गये इन्द्रनीलमणि-स्तम्भोपम गुण्डादण्टोंको वठाये हुए हाथियोंको आगेके भागमें फैलाकरके रणमदनच भगदत्तने सुप्रतीक नामक शार्पीपर चढ़करके मोनका पीछा किया, मोनपर आक्रमण किया ॥

घोरेऽभियाते सति सुप्रतीके दूरेऽपसस्रुद्विपतां बलानि ।

परश्वधास्त्रे पतिते जलानि पत्युर्नदीनामिव पश्चिमस्य ॥ २१ ॥

घोरे इति । घोरे भयङ्करे सुप्रतीके नाम भगदत्तत्वामिके गजे अभियाते सम्मुल-
मागते सति द्विपतां शत्रूणां बलानि सैन्यानि परश्वधास्त्रे परशुरामबाणे पतिते
सति पश्चिमस्य नदीनां पत्युः सागरस्य जलानि इव दूरे अपसस्रुः स्तानि । पुरा
परशुरामेण विप्राय दत्तायां भुवि स्वंवासनमुचितं मन्यमानेन समुद्रे बाणं निक्षिप्य
नतोऽपचूते समुद्रजले लब्धायां भूमौ कोङ्कणपदप्रसिद्धायामुवासेति पुराणकथा,
तेन यथा परशुरामास्त्रे पतिते पश्चिमसागरस्य जलं सर्वतोऽपसरति स्म, तथैव
सुप्रतीके समीपमुपसर्पति सति शत्रुसैन्यानि दूरे पलायिषतेति भावः । उपमाश्ल-
ङ्कारः ॥ २१ ॥

भयङ्कर सुप्रतीक नामक गजके सामने आ जाने पर विरोधियोंकी सेनाये भयसे भागने
लगी, जैसे परशुरामद्वारा द्विष अस्त्रके आगेसे पश्चिमसागरके जल भाग गये थे । परशुराम
ने जब जित घृष्टों आरुगोंकी सौंर शी, तब अपने लिये वासस्पत्यकी खोजमें उन्होंने समुद्र
में अस्त्र फेंका, पानी शहर लहर हट गया, बीचमें जो जगद् निकल आई उती पर परशुराम
ने आवास बनाया, इसी कथाके आधारपर यह उपमा प्रस्तुत की गई है ॥ २१ ॥

केतून्पातयतो रथान् ऋथयतो दन्तावलान् कृन्ततो

घोटान् पाटयतो विभिद्य गद्या भीमो द्विपान्विद्विपाम् ।

संप्रामाङ्गणरक्तवारिलहरीसंलक्ष्यमाणस्वक-

च्छायामात्रसहायमेव विद्वेषे तं सुप्रतीकं क्षणात् ॥ २२ ॥

केतून् इति । केतून् रथध्वजान् पातयतः भूमौ निपातयतः, रथान् ऋथयतः
त्रोटयतः, दन्तावलान् विरोधिगजान् कृन्ततः छिन्दतः, घोटान् अश्वान् पाटयतः
विद्वलयतः, विद्विषां शत्रूणां द्विपान् (भगदत्तेन पुरः स्थापितान्) गद्या विभिद्य
चूर्णयित्वा भीमः क्षणात् अर्क्षीयसा एव समयेन तं भगदत्ताचिह्नितं सुप्रतीकं नाम

१. 'दूरं सप्तदं द्विपतां बलीवः' ।

२. 'पतितेऽन्दपूराः पत्युः' । इति पा० ।

गजम् संग्रामाङ्गणे युद्धक्षेत्रे धा रक्तवारिलहरी शोणितप्रवाहस्तत्र संलक्ष्यमाणा
दृश्यमाना स्वच्छाया निजप्रतिबिम्बनेव सहायो यस्य तयामृतं सर्वकरिमारणेन
सहायान्तरामावास्वच्छायाद्वितीयं विदधे चक्रे । अत्र सुप्रतीकातिरिक्तसकलगज-
वधस्य स्वच्छायामात्रतस्तहायकत्वरूपेण वर्णनात् पर्यायोक्तिनामालङ्कारः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

रक्तके बाद मांमने ध्वजदण्डोंको उखाड़ फेंकनेवाले रथोंको विदलित करनेवाले,
हाथियोंको चौर ढालनेवाले, और घोड़ोंका विनाश करनेवाले सारे अन्य हाथियोंको
अपनी गदा द्वारा मौतके घाट उतारकर भीमने तत्क्षणमें वस सुप्रतीक नामक गजको
युद्धक्षेत्रमें बहनेवाली रक्तधारामें दृश्यमान निजच्छायामात्र-सहाय बना डाला, सभी
दार्थों मारे गये, दूसरा कोई सहाय तो रहा नहीं, केवल युद्धक्षेत्रमें बहनेवाली रक्तधारामें
दौखनेवाला अपना प्रतिबिम्ब ही सुप्रतीकका सहाय-सार्थी-वच गया ॥ २२ ॥

पादाग्रहस्तरदनप्रतिघातलीलाभ्रारिरक्तमसृणो भगदत्तदन्ती ।

आलक्ष्यत क्षितिभृतस्तद्वप्रकर्मण्यालिप्तगात्र इव गैरिककर्दमेन ॥२३॥

पादाग्रैति । पादाग्रेण चरणपुरोदेशेन, हस्तेन शुण्डादण्डेन रदनाभ्यां दन्ताभ्यां
च या प्रतिघातलीला आघातरूपक्रीडा तथा भगनानां विदारितानां विभिस्रोङ्ग-
नाम् क्षरीणां शत्रूणां रक्तेन शोणितेन मसृणः लिप्तगात्रः भगदत्तहस्ती सुप्रतीको
नाम भगदत्तस्य गजः क्षितिभृतः पर्वतस्य तद्वप्रकर्मणि तददेशे दन्ताद्यंस्त्रात-
केली गैरिककर्दमेन रक्तवर्णघातुभेदपद्धेन आलिप्तगात्रः लिप्तशरीर इवालक्ष्यत
दृश्यते स्म । दन्तादिभिः परप्रहारे तदीयरक्तलिप्तशरीरः सुप्रतीकः पर्वततटे वप्रक्रि-
यायां परिणततया गैरिकलिप्ताङ्ग इव प्रतिभासते स्मेत्यर्थः । उप्येच्छाऽलङ्कारः ॥२३॥

अपने पैरोंके आगेके हिस्सेसे, शुण्डादण्डों तथा दाँतोंसे शत्रुओंपर प्रहार करते
समय उनके रक्तसे रंगा हुआ वह सुप्रतीक नामक गज पेशा लगता था, मानो वह पर्वतके
तटमें दौरे आदिते उखातकेली-जमीन उकेरनारूप क्रीडामें संसक्त होकर पर्वतीय गैरि-
कादि पद्धते लिप्त हो रहा हो ॥ २३ ॥

तदनु करटिमल्लं तत्र वीद्यापतन्तं

दलितपरचलं तं दन्तकुन्तं वहन्तम् ।

चकितहृद्यवृत्तेः संगरे वायुसूनो-

र्जनकरुणसमृद्धिर्जङ्घन्योराविरसीत् ॥ २४ ॥

तदन्विति । तदनु ततः तत्र युद्धक्षेत्रे दन्तकुन्तम् दन्तरूपं तीक्ष्णाग्रभागमायु-

धविशेषं वहन्तं धारयन्तं दलितपरबलं विनाशितशत्रुसेनं तं करटिमल्लं गजश्रेष्ठं सुप्रतीकमापतन्तम् स्वाभिमुखमागच्छन्तं वीक्ष्य दृष्ट्वा संगरे युद्धे चलितहृदयवृत्तेः कम्पमानमनसः वायुसूनोः पवमानपुत्रस्य भीमस्य जङ्घयोर्जघनयोः जनकस्य वायोर्गुणसमृद्धिः वेगवत्ता आसीत् प्रादुरभूत् । सम्मुखमायान्तं सुप्रतीकं दृष्ट्वा कम्पमानमनसो भीमस्य जङ्घयोस्तत्तातगुणप्रकर्षो वेगवत्त्वं प्रकटीकभूत्, भीमः पलायामासेत्यर्थः । सम्मुखापतत्सुप्रतीकदर्शनस्य पलायनकारणतयोपनिबन्धनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २४ ॥

इसके बाद दौतरूप कुन्ताओंको धारण करके शत्रुसैन्यको विदलित करनेवाले सुप्रतीक नामक गजश्रेष्ठको सामने युद्धमें आते देखकर भीमका हृदय दहल उठा, और उनकी जङ्घाओंमें उनके पिता वायुका गुणप्रकप वेगवत्त्व पैदा हो गया । सुप्रतीकको आते देखकर भीम विचलित होकर जोरोंसे भाग खड़े हुए ॥ २४ ॥

इति सुप्रतीकसंक्षुभितनिजध्वजिनीकोलाहलसमाकर्णनाकुलमानसो वासवसूनुर्महेषुनिपूदितावशेषसंशक्तगणदूरनिरासप्रयुज्यमानवायव्यास्त्रवेगार्थं विभज्य निजरथाय वितीर्णवानिव तूर्णमासाद्य निर्वेलभुजगर्वदुर्विलसितौ तौ कुम्भजातकिरातराजौ निरुध्य चिरेण योधयामास ॥

इतीति इति एवंप्रकारेण सुप्रतीकेन तदाख्यभगदत्तगजेन संक्षुभितायाः मथिताया निजध्वजिन्याः स्वसेनायाः कोलाहलस्य कलकलस्य समाकर्णनेन श्रवणेन आकुलमानसः व्यग्रहृदयः वासवसूनुरिन्द्रात्मजोऽर्जुनः महेषुभिर्दोषैर्वाणैः निपूदितावरोपाणाम् हतशेषाणां संशक्तानां नाम त्रिगर्त्तानाम् निरासे दूरापसारणे प्रयुज्यमानस्य त्रिष्यमाणस्य वायव्यास्त्रस्य यो वेगः शीघ्रगामित्वं तदर्थं तदर्थभागं विभज्य निजरथाय वितीर्णवान् दत्तवानिव वायुवेगेन रथेन तूर्णमासाद्य युद्धक्षेत्रमागत्य निर्वेलभुजगर्वदुर्विलसितौ अपारभुजपराक्रमगर्वितौ तौ युद्धे सेना दलयन्तौ कुम्भजातः द्रोणः किरातराजो भगदत्तश्च तौ निरुध्य अग्रतोऽवरुध्य चिरेण योधयामास युद्धमकारयत् । निजसेनाकोलाहलं श्रुत्वा हतशेषाणां त्रिगर्त्तसेनानां निरासाय प्रयुज्यमानस्य वायव्यास्त्रस्य वेगार्थं स्वरथाय दत्तवानिवाऽर्जुनः तूर्णं रणस्थलमागत्यापारभुजवैर्यगर्वितौ द्रोणभगदत्तौ निरुध्य चिरकालपर्यन्तं युद्धं कारयामासेति भावः ।

इस प्रकार सुप्रतीक नामक हाथी द्वारा दलित की गई अपनी सेनाके कोलाहलको सुनकर आकुलहृदय अर्जुनने हतशेष संशक्तनामक त्रिगर्त्तसैन्यको दूर भगानेके लिये प्रयुज्यमान वायव्यास्त्रके वेगका आधा भाग बाँटकर अपने रथको दे दिया, इस प्रकार

वायुवेगते चलनेवाले रथके सहारे शीघ्र आकर अपारसुजपराक्रमगर्हित द्रोग तथा भगदत्त की आगते रोककर बड़ी देर तक लड़ाया ॥

ततः,—

मनश्च पार्थस्य रथं च भङ्क्तुं मदावलेन्द्रस्य करे प्रवृत्ते ।

सारथ्यचातुर्यवशेन शौरैर्भग्नः स तस्यैव मनोरथोऽभूत् ॥ २५ ॥

मनश्चेति । पार्थस्य अर्जुनस्य मनः हृदयं भङ्क्तुम् उदासयितुम् रथं च भङ्क्तुम् त्रोटयितुं मदावलेन्द्रस्य करिश्चेष्टस्य सुप्रतीकस्य करे शुण्ढादण्डं प्रवृत्ते तत्परं मति (सुप्रतीकेऽर्जुनस्य रथं विदलय्य तदीयसुत्साहं हसयितुं प्रवृत्ते सति) शौरैः श्रीकृष्णस्य सारथ्यचातुर्यवशेन रथचालननैपुण्येन तस्य सुप्रतीकस्य सः पार्थ-रथभङ्गनविषयकः मनोरथ एव भग्नः विफलोऽभूत्, कृष्णस्तथा तन्मार्गादन्यतो रथं गमयामास यथाऽर्जुनरथः सुरक्षितोऽतिष्ठदेवं तस्य करिणस्तादृशो मनोरथ एव भग्नो जात इत्यर्थः । रथं भङ्क्तुमप्यवसितस्य गजस्य मनोरथभङ्गवर्णनाद् विषमालङ्कारः ॥ २५ ॥

अर्जुनके रथ तथा शुद्धोत्साहसुक मनको भग्न करनेके लिये अर्जुनके रथको तोड़कर उनके उत्साहको कम करनेके लिये तत्पर सुप्रतीकका मनोरथ-पार्थरथभङ्गन विषयाम्बि-लाप ही भग्न हुआ, पार्थका रथ नहीं भग्न हुआ क्योंकि रथचालनकुशल भगवान्ने रथको दूसरी ओर मोड़ लिया, जिधरते वह हाथी आ रहा था उधरसे हटाकर दूसरी ओर कर लिया ॥ २५ ॥

पार्थस्य तस्य तदनु प्रहिता वधाय

भङ्गं ययौ पथि शरैर्भगदत्तशक्तिः ।

प्रस्थानकर्मसमये भयदायि तस्या

नागस्य दर्शनमजायत यत्समीपे ॥ २६ ॥

पार्थत्येति । तदनु तत्पश्चात् तस्य पार्थस्य अर्जुनस्य वधाय प्रहिता प्रेरिता भगदत्तशक्तिः आयुधविशेषः पथि मार्गे शरैः अर्जुनस्य वाणैः भङ्गं ययौ विनाशं प्राप, यत् यतः तस्याः भगदत्तशक्तेः प्रस्थानकर्मसमये अर्जुनवधाय यात्राकाले भयदायि विपद्जनक नागस्य सर्पस्य करिणश्च दर्शनम् अजायत । यात्रासमये येन नागः दृश्यते तस्य यात्रा विपदावहा जायते, सा हि भगदत्तशक्तिर्यात्राकाले नाग-मपश्यदतः सा पथ्येव पार्थशरैर्निर्मथ्यते स्मेति तात्पर्यम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, 'शशसर्पवृत्कादीनां दर्शनाद्भयमाप्नुया'दिति ज्यौतिषशास्त्रम् ॥ २६ ॥

अर्जुनके वधार्थं चलाई गई भगदत्तकी शक्ति (नामक-अस्त्र) आनेके समय मार्गमें

ही अर्जुनके वागोंसे नष्ट हो गईं, क्योंकि प्रत्यान करनेके समय उसे नाग-सर्प-शार्पणके दर्शन हुए थे । शकुनशास्त्रके अनुसार 'शशसर्पशृकादि' इन्तुओंके दर्शनसे यात्रामें विपत्तिका आना संभव रहता है ॥ २६ ॥

अथ तेन हरेः सुताय मुक्तं हृदि कृत्वा स्वयमात्मदैवमखम् ।

तदिदं वनमालया मुकुन्दः सहवास्तव्यकुटुम्बितामनैपीत् ॥ २७ ॥

अथ तेनेति । अथ भगदत्तशक्तिमहानन्तरं मुकुन्दः श्रीकृष्णः हरेः इन्द्रस्य सुताय अर्जुनं लक्ष्मीकृत्य तेन भगदत्तेन मुक्तं प्रहृतम् आत्मा स्वयं विष्णुर्देवमधिष्ठाता यस्य तादृशम् आत्मदैवम् वैष्णवम् अखम् स्वयम् हृदि कृत्वा हृदयेन प्रतीक्य हृद्देशेन गृहीत्वा तदिदं हृदयगृहीतं वैष्णवमखम् वनमालया स्वकण्ठस्थवनमालया सहवास्तव्यः सहनिवासकर्ता कुटुम्बी गृही तस्य भावस्ताम् स्वहृदयवासिवनमालासहनिवासित्वम् अनैपीत् प्रापितवान् । अथनाशयः-सक्तौ भगवायां भगदत्तोऽर्जुनवधाय वैष्णवमखमुद्धत, तच्चाखं भगवान्गमहृदयेन प्रतीष्टवान् स्वहृदयस्थवनमालासहनिवासित्वं चानैपीत् । कृष्ण उत्थाय तद्वैष्णवाखं वनमालावदुद्धते स्थापितवानिति भावः । 'आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्तिता' इति ॥ २७ ॥

शक्तिमद् ही जानेपर मुकुन्दने इन्द्रके पुत्र अर्जुनके वपार्ये भगदत्तद्वारा प्रवृत्त त्वदेवताक-वैष्णव-अखको अपने हृदयपर रखकर उस अखको वनमालाका सहवासि कुटुम्बित प्राप्त करा दिया, भगवान्ने वैष्णव अखको अपनी छातीपर सदाके लिये बसा लिया, अर्जुनकी रक्षाके लिये भगवान्ने उस अखको अपनी छातीपर रख लिया ॥ २७ ॥

स फल्गुनस्त्वत्र चकार वाणैश्चिकीर्षुमन्त्याक्षरवर्जितं स्वम् ।

कुलाचलात्पीवरमप्यरातेः करेणुमाद्याक्षरयोगशून्यम् ॥ २८ ॥

स फल्गुन इति । तत्र युद्धे सः प्रसिद्धपराक्रमः फल्गुनः अर्जुनः स्वम् आत्मानमर्जुनम् अन्त्याक्षरवर्जितम् फल्गुनशब्दस्यान्त्येनाक्षरेण नकारेण वर्जितं फल्गुम् असारं तुच्छं चिकीर्षुम् (रथभङ्गनद्वारालभूकर्तुम्) कर्तुमिच्छन्तम् कुलाचलात् पर्वतादपि पीवरं विशालं तम् सुप्रतीकं नाम अरातेः शत्रोर्भगदत्तस्य करेणुं गजम् वाणैः स्वशरैः आद्याक्षरस्य ककारस्य योगेन संबन्धेन शून्यं रहितम् रेणुं चकार । अर्जुनरथं विनियतं तुच्छतां नेतुमिच्छन्तं तं शत्रुकरिणमर्जुनः स्ववाणैर्लवदारिद्र्यवानिति तात्पर्यम् । अन्त्याक्षररहितं स्वं चिकीर्षुमर्जुन आद्याक्षररहितमकृतेति समकारोक्तिः । 'वाच्यवत्फल्वसारं चै'ति यादवः । अत्र फल्गुनकरेणुशब्दयोस्तदर्थयोश्चामेदारोपः ॥ २८ ॥

फल्गुनने अब देखा कि वह युद्धे ही अन्त्याक्षररहित, फल्गुन शून्यमें अन्त्य अक्षर

निकालकर वचा फल्यु-असार-करना चाहता है, यह हाथी सुद्धे रथमजनद्वारा वेकार बनाना चाह रहा है, तब बाण द्वारा उस पर्वतापेक्षया भी विशाल शत्रुगज सुप्रतीकको-करेणुको-अपने बाणोंसे खण्ड-खण्ड काट करके अन्त्याक्षरशून्य रेणु बना दिया । जो हाथी फल्युनको अन्त्याक्षरशून्य फल्यु बनाना चाहता था, उसे अर्जुनने करेणुसे रेणु बना दिया । अन्त्याक्षरशून्य बनानेकी इच्छा रखनेवालेको आधाक्षरशून्य बना दिया, यही उक्ति चमत्कारिणी है ॥ २८ ॥

मदपङ्कललामगन्धिफालं मघवत्सूनुररेर्निपात्य शीर्षम् ।

पृथुलां मुदमादधे ततोऽसौ पृथिवी गन्धवतीति गौतमोक्तेः ॥ २९ ॥

मदपङ्कतेति । ततः सुप्रतीकवधात् परतः असौ मघवतः सूसुः इन्द्रसुतोऽर्जुनः मदपङ्केन कस्तूर्यां यत् ललामतिलकं तस्य गन्धोऽस्यास्ति तादृशं फालं ललाट-देशो यस्य तादृशम् कस्तूरीतिलकसुगन्धयुतललाटम् अरेः भगदत्तस्य शीर्षम् शिरः निपात्य सुवि पातयित्वा पृथिवी गन्धवती इति गौतमोक्तेः पृथुलां महतीं मुदम् प्रीतिं (प्रमापणभवमानन्दम्) आदधे जनयामास । तादृशीं गौतमीं प्रत्यक्षप्रमाण-सिद्धां विधाय सन्तोषयामासेत्यर्थः । कस्तूरिकातिलकलान्धितमालदेशं शत्रोः शिरः पतितमाप्यधरा तदानीम् । गन्धान्त्रिता धरणिरित्युपलक्ष्यगन्धप्रत्यक्षतो मुदम-धात्रसु गौतमोक्तेः । इति भावः । अत्र भगदत्तशीर्षपातने गन्धबोधकगौतमोक्तेः प्रोत्थुयादासंबन्धेऽपि तस्मिन्गन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २९ ॥

उक्त समय कस्तूरिकातिलकाङ्कितमाल भगदत्तके सिरको पृथ्वीपर गिरा करके इन्द्र-पुत्र अर्जुनने 'पृथ्वी गन्धवती होती है' इस तरहको गौतमोक्तिको सन्तुष्ट कर दिया, प्रत्यक्ष प्रमाण सिद्ध करके उक्त उक्तिको कृतार्थ कर दिया ॥ २९ ॥

भगदत्ते वधं याते सह मत्तेन दन्तिना ।

सत्यजिन्नाशशोकार्तिमत्यजन्पाण्डुनन्दनाः ॥ ३० ॥

भगदत्त इति । मत्तेन मदच्युता दन्तिना सुप्रतीकनाम्ना गजेन सह भगदत्ते नाम शत्रौ वधं याते प्राप्ते सति पाण्डुनन्दनाः युधिष्ठिरादयः पाण्डवा सत्यजितो नाशेन भरणेन या शोकार्तिः शोकव्यथा तां व्यथाम् अत्यजन् त्यक्तवन्तः । भगदत्ते स्वइस्तिना सह मृते सति पाण्डवाः सत्यजितो मृत्युनोत्पादितां व्यथां न्यूनीमृता-मनन्यन्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥

मदमत्त हाथी सुप्रतीकके साथ भगदत्तके मारे जानेपर पाण्डुके पुत्र युधिष्ठिर आदिने सत्यजितके मरनेसे उत्पन्न मनोव्यथाको मुला दिया ॥ ३० ॥

तदनु नात्राऽरुणौ तेजसि संध्ययापि तादृशे कलशयोनिः स्वयं नात्रा

गुरुरपि व्यथयापि तादृग्विघ्नत्रिभिरेवाङ्गैर्विरलितेन बलेनानुगम्यमानस्तां-
दात्त्विकं स्वमनोरथमिव दूष्यतामुपगतमावासं शनैः शनैराववृते ॥

तद्विधिः । तदनु तत्पश्चात् नाम्ना अरुणे अरुगसंज्ञके तेजसि सूर्ये सन्व्ययाऽपि
संधारारोणापि तादृशं अरुणे सति आरक्ते जायमाने, कलशयोनिः द्रोणः स्वयम्
आत्मना नाम्ना गुरुः गुरुपदयोध्यः अपि व्यथया युद्धेऽसाफल्यजन्यया पीडयाऽपि
गुरुः गुरुव्यथः सन्, त्रिभिः एव रथाश्वपंदातिभिः (गजानां भीमेन संहतत्वात्रि-
भिरङ्गैरित्युक्तम्) विरलितेन स्वरूपीभूतेन बलेन सैन्येनानुगम्यमानः अनुत्थियमाणः
सन्, तादात्त्विकं तात्कालिकं मनोरथम् युधिष्ठिरग्रहरूपम् इव दूष्यताम् असफल-
तया निन्दापात्रत्वम् उपगतम् दूष्यतामुपगतं दूष्यत्वेन प्रसिद्धम् पटमण्डपात्मकम्
आवासं शिविरं शनैः शनैः आववृते परावृत्तः । 'अरुणो भास्करेऽपि स्याद् वर्णभेदे
स तु त्रिषु' इति ॥

इसके नामसे अरुणतेज सूर्यके सन्ध्यारागते भी अरुण रक्ताम हो जाने पर द्रोणने-
जो नामसे भी गुरु कहते हैं और उस समय युद्धमें सफलता नहीं पा सकनेकी व्यथासे भी
गुरु-मारी हो रहे थे, तीन ही अङ्गों—अश्व, रथ, पदातियोंके रह जानेके कारण स्वल्पीभूत
सैन्यके साथ दूष्यता असफलत्वेन निन्द्यताको प्राप्त युधिष्ठिरग्रहणमनोरथके सदृश दूष्यता
प्राप्त-दूष्यशब्दसे प्रथित-अपने आवेशमें शिविरमें प्रवेश किया । तीन ही अंग बच रहे
थे, इतका अभिप्राय यह है एक अंग, गज तो भीन द्वारा संहत हो चुका था ॥

शिविरमेत्य तदैव सुयोधनः शितशरव्रणमोचितकञ्चुकम् ।

मृदुलमद्भ्रगतं कलशोद्भवं विरचिताञ्जलिरेवमभापत ॥ ३१ ॥

शिविरमिति । तदैव द्रोणागमनसमय एव सुयोधनः दुर्योधनः शिविरम् द्रोणा-
वासम् एव आगत्य विरचिताञ्जलिः बद्धकरपुटः सन् शितानां तीक्ष्णानां शराणां
वाणानां ये व्रणाः क्षतानि तेभ्यः मोचितः प्रयत्नेन पृथक्कृतः कञ्चुकः कवचं येन तं
तथोक्तम् मृदुलमद्भ्रगतं कोमलशयनशयितं कलशोद्भवं द्रोणम् एवं बक्ष्यमाणदिशा
अभापत । युद्धादागत्य व्रणितेभ्यो गात्रेभ्यो महता कष्टेन कवचमपनीय व्रणयुत-
गात्रतया कठोरे आसने उपवेष्टुमशक्यतया कोमलशयनशयितं द्रोणमुपगम्य कृता-
ञ्जलिर्दुर्योधन एवमभापतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

जमी द्रोग अपने शिविरमें आये कि दुर्योधन वहाँ आया, द्रोणने बाणव्रणयुक्त शरीर
परसे किसी प्रकार कवच उतार कर रखा और कोमल शय्या पर लेट गये, तब हाथ
जोड़कर दुर्योधनने द्रोणाचार्यसे इस प्रकार कहा—॥ ३१ ॥

महारथ ! त्वं मम वाञ्छितद्रुं फलेप्रहिं न प्रतनोपि यस्मात् ।

कृपेति शब्दोऽपि भभूव नूनं ह्रस्वस्त्वयि श्यात् इव त्वदीये ॥ ३२ ॥

महारयेति । हे महारथ, वीरवर आचार्य द्रोण, त्वं यद् यस्मात् कारणात् मम दुर्योधनस्य वाञ्छितद्रं युधिष्ठिरग्रहणरूपमनोरथवृत्तं फलेग्रहिं सफलं न करोषि, युधिष्ठिरं जीवग्राहं गृहीत्वा नमोऽर्पयसि (तत् तस्मात्) कृपा इति शब्दः स्वदीये श्याले कृपाचार्यं शारद्वते इव त्वयि अपि 'कृपा' इतिशब्दस्तदर्थो दयारूपः हस्वः, अदीर्घाक्षरः रवर्वश्च वमूच किम् ? अयमाशयः—यत्त्वं मम मनोरथं न सफल्यसि तेन तव कृपा मयि हस्वाक्षरपा जातेति सम्भावयामि, यया तव श्याले 'कृप' इति प्रथिते कृपाशब्दो हस्वो जातस्तथैव महिष्येऽपि तव कृपा हस्वतां स्वल्पतां गता किम् ? इति ॥ ३२ ॥

हे महारथ आचार्य, यदि आप हमारे मनोरथ युधिष्ठिरका ग्रहणरूप वृक्षको सफल नहीं बनाते हैं, तो मुझे मान्यन पहना है कि आपकी कृपा मुझपर हस्व-थोड़ी हो गई है, जैसे आपके साले 'कृप' के नाममें कृपा शब्द हस्व, हो गया है ॥ ३२ ॥

भगवन् ! त्वमिदं सावधानेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय ।

भगवन् इति । हे भगवन् पूज्य आचार्य, त्वम् इदं वक्ष्यमाणं वस्तु सावधानेन अवहितेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय स्मरणपथं प्रापय स्मर इत्यर्थः ।

भगवन् गुरुदेव, आप उस बातको इस समय सावधानीसे स्मरण करें— ॥

पितामहः सोऽपि पृषत्कतल्पे वपुर्निजं माधवमन्तरङ्गे ।

तवैव हस्ते मम कार्यसिद्धिं कृत्वा हि धाम स्वमियेष गन्तुम् ॥ ३३ ॥

पितामह इति । सः लोकेर्कर्वीरः पितामहः भीष्मः अपि निजं वपुः स्वशरीरं पृषत्कतल्पे शरशय्यायाम्, अन्तरङ्गे हृदयं माधवम् लक्ष्मीकान्तम्, मम कार्यसिद्धिं जयरूपां सफलतां तवैव त्वन्मात्रस्य हस्ते कृत्वा निधाय स्वं धाम परमं धाम ब्रह्म गन्तुमियेष मोक्षं प्राप्तुमिच्छति स्म । भीष्मः शरशय्यायां शयानो मनसा च हरिं ध्यायन्मम भारं भवत्येवारीप्य निर्वृतिं गतस्तत्पूर्त्ये भवतावर्यं यतनीयं, 'समा-वितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भीष्मपितामहने नरनेके समय अपने शरीरको शरशय्यापर रखा, भगवान् रमा-कान्तको अपने मनमें रखा और हमारे कार्यकी सिद्धिका भार आपको सौंपा, तब अपने परम धाम ब्रह्मको पानेकी इच्छा की ॥ ३३ ॥

तमेतं दयमानेन समेतं शोकसंपदा ।

ऊचेऽथ गुरुणा तेन नीचेतरगुणाञ्चिना ॥ ३४ ॥

तमेतमिति । शोकसम्पदा अतिशोकेन समेतम् युक्तम् तन् तया प्रार्थयमानम् पूतं दुर्योधनम् नीचेतरे महान्तो ये गुणाः दयादाश्चिन्त्यगाभीषां दयस्तेषामविघना

१. भगवान्निदमिदानीं स्मरणपथमधिरोपय चेतसा सावधानेन । २. 'व' । इति पा० ।

सागरेण आश्रयभूतेन दयमानेन दयाशीलेन गुल्फा द्रोणाचार्येण एवं वक्ष्यमाण-
रूपम् ऊचे उच्यते स्म । अतिशोकयुक्तं तथा प्रार्थयमानञ्च सुयोधनं गुणसागरो
दयालुश्च द्रोण एवमुवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

शोकसमृद्धिते युक्त तथा उक्तरूपसे प्रार्थना करनेवाले सुयोधनके प्रति महान् गुण,
शौर्य, दाक्षिण्य आदिके सागर तथा दयालु द्रोणाचार्यने इस प्रकार कहा ॥ ३४ ॥

वाष्पातिवृष्टावपि पाण्डवानां पाथोरुहव्यूहवितिर्णमोदान् ।

प्रातः श्व एवाखिलधार्तराष्ट्रान् संचारयेयं युधि वाहिनीषु ॥ ३५ ॥

वाष्पातिवृष्टावपीति । पाण्डवानां युधिष्ठिरादिपाण्डुपुत्राणां वाष्पस्य दुःखाश्रुणः
अतिवृष्टौ अतिशयितवर्षणे सस्याम् जायमानायाम् अपि (पाण्डवेषु सैन्यसंख्या-
त्वप्रभावस्याकिञ्चित्करत्वाद्गुदस्त्वपि) पाथोरुहव्यूहवितिर्णमोदान् पञ्चव्यूहना-
मकसेनासन्निवेशविरचनेन दत्तानन्दान् कमलकुलदर्शनेनानन्दमग्नांश्च अखिलान्
सर्वान् धार्तराष्ट्रान् धृतराष्ट्रपुत्रान्भवतो दुर्योधनादीन् हसमेदाश्च श्वः आगामिनि
दिवसे प्रातः प्रभाते एव युधि समरे वाहिनीषु सेनासु नदीषु च सञ्चारयेयम्
प्रचारयुतान् कुर्याम् । अतिवृष्टौ नदीषु कमलानां निपातो धार्तराष्ट्राणामसञ्चारश्च
जायते, तद्विपरीतं करिष्यामि, रुदस्त्वपि पाण्डवेषु निर्भयान्भवतः सर्वतः सेनायां
चारयिष्यामीति च । 'धार्तराष्ट्रोऽसिते हंसे धृतराष्ट्रसुतेऽपि च', 'सेनानद्योस्तु वाहि-
नी', 'व्यूहस्तु बलविन्यासे निर्वाणे वृन्दतर्कयोः' इति क्रमशो विश्वामरौ । श्लेषो-
त्थापितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

पाण्डवोंके वाष्प-रुदनकी अतिवृष्टिके होते रहनेपर भी पञ्चव्यूहकी रचनासे
आनन्दित होनेवाले धृतराष्ट्र-पुत्र दुर्योधनादिकोंको कल प्रातःकाल युद्धमें सारी सेनामें
धुमा दूंगा, अति वृष्टि होते रहनेपर भी कमलकुल देखकर आनन्दमग्न हंसोंको कल
प्रातःकाल सारी नदियोंमें सञ्चारयुक्त बना दूंगा । कल में पञ्चव्यूहकी रचना करूंगा,
जित्ते देखकर सभी पाण्डव री उठेंगे, क्योंकि उसे तोड़ना उन्हें नहीं आवेगा, आप लोग
प्रसन्न होकर सारी सेनामें धूमें ॥ ३५ ॥

इति गिरा तमाश्वस्य राजानं सदनाय विस्तृष्टवतो मुहुर्मुहूर्जुनस्य
सव्यसाचित्वशैलीर्भनुचिन्त्य हृदि रणरणिकामनणीयसीं विभ्राणस्य द्रोण-
स्य सकाशाद्विनिर्गतां निद्रासखीं विचेतुमिव सा निशापि तरसा निर-
गात् ॥

इति गिरेति । इति गिरा प्रागुक्तप्रकारेण वचसा तं राजानं दुर्योधनम् आश्वस्य
धैर्यवन्तं कृत्वा सदनाय गृहं गन्तुं विस्तृष्टवतः अनुमतिं दत्तवतः (द्रोणस्य) मुहुः

सुदुः पुनः पुनः अर्जुनस्य सव्यसाचित्वशैलीम् हस्तद्वयेनापि चाणप्रयोगप्रार्वाण्यम् अनुचिन्त्य स्मृत्वा हृदि स्वचित्ते अनणीयसीं महतीम् रणरणिकां सन्तापं विभ्राणस्य धारयतः द्रोणस्य सकाशाद् समीपात् विनिर्गतां दूरीभूतां निद्रान्नाम स्वसस्त्रीम् विचंतुम् अन्वेषयितुं इव सा निशा अपि तरसा वेगेन निरगात् निरयासीत् निर्गता । दुर्योधनमेवं समाश्वास्य गृहं प्रति प्रेषितवतो द्रोणस्य हृदये पार्थस्य सव्यसाचित्वस्मरणेन प्रवृद्धया चिन्तया दूरं गता निद्रा, स्वसस्त्रीं तामन्वेष्टुमिव निशाप्ययासीत्, अफगोरेव तस्य प्रयाता रजनीति भावः ॥

इस प्रकारके वचनसे दुर्योधनको आश्वासन देकर द्रोणने उसे घर भेज दिया, उसके बाद जब उन्होंने अर्जुनका सव्यसाचित्व-दोनों हाथोंसे बाण चलानेकी क्षमता-का स्मरण किया तब उनको बड़ा सन्ताप हुआ और उनकी आँखोंकी नींद दूर भाग गई, उन्ही निद्रा-रूप अपनी सस्त्रीको खोजने रात मी वेगसे निकल गई ॥

अपरेद्युरसौ वृत्तो बलौघैरथ भेरीनिनदैर्नभां विभिन्दन् ।

कवची विशिखी रथी शरासी कलशीमृनुरवाप युद्धभूमिम् ॥ ३६ ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः तत्परवर्तिनि दिवसे असौ कलशीसूनुः द्रोणाचार्यः कवची घृतकवचः, विशिखी बाणधारी, रथी रथारूढः, शरासी धनुर्धरश्च भूत्वा बलौघैः सैन्यसमूहैः वृत्तः वेष्टितः, भेरीनिनदैः जयदुन्दुभिध्वानैः नभः आकाशं विभिन्दन् द्विधा विपाटयन् युद्धभूमिम् रणक्षेत्रम् अवाप । कृतसर्वसप्ताहः पञ्चद्यूह-रचनार्थं युद्धभूमिं गत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दूसरे दिन कवच धारण किये, बाणोंको सँभाले, रथारूढ एवं धनुषधारी द्रोणाचार्य सैन्य समुदायसे वेष्टित होकर विजयदुन्दुभिनादसे आकाशका नेदन करते हुए युद्धक्षेत्रमें पहुँचे ॥ ३६ ॥

द्रोणस्य सेनाचलधूलिपाली क्षोणेस्तु नग्नकरणी बभूव ।

घटाथ तस्याः कटदानपूरैः पटं पुनः संघटयांचकार ॥ ३७ ॥

द्रोणस्येति । द्रोणस्य द्रोणाचार्यस्य सेनाभ्यः चलति उत्तिष्ठतीति सेनाचला धूलिपाली रजःपटली सेनासमुत्थापितरजोराशिः तदा तस्मिन् समये तु क्षोणेः पृथिव्याः नग्नकरणी चित्ररतासम्पादनी आसीत् । तस्मिन्समये द्रोणसेनोत्थापिता रजःपटली समुद्रक्षोपणद्वारा पृथिव्या नग्नतां जनयतिस्म, समुद्रदसना हि धरणी, समुद्रेषु शुष्यत्सु नग्ना भवतीति भावः । अथ अनन्तरं तस्याः द्रोणसेनायाः घटा गजपट्टिः कटदानपूरः कुम्भदानवारिप्रवाहैः (पृथ्व्याः) पटं समुद्रं पुनः भूयः सङ्घटयांचकार वर्धयामास, सेनागजततिभिर्मुक्ताभिर्दानवारिधाराभिः पुनरपि पृथ्वी-पटरूपः सागरः समंघतेति तात्पर्यम् । पूर्वरूपातिशयोक्त्योः सङ्करोऽलङ्कारः ॥ ३७ ॥

द्रोणाचार्यकी सेनासे बड़ी हुई घृली-घटलीने उस समय पृथ्वीकी नम्रता उत्पन्न कर दी; समुद्र ही पृथ्वीका बन्ध होता है, सेनोरिपत धूलने समुद्रको शुष्क कर दिया, पृथ्वी विदल हो गई, फिर तुरन्त उस सेनाके गर्जोंको पट्टिके कुम्भस्थलसे प्रवाहित होनेवाली दानवारि-धाराने पृथ्वीके बलसागरको सहायित कर दिया, यथावस्थित सागर बनाकर पृथ्वीकी नम्रता दूर करके उसकी आज रक्ष ली ॥ ३७ ॥

आश्चर्यस्थूललक्षं तदनु दिविपदामन्तरिक्षस्थितानां

क्षोणीन्द्राणां रिपूणामसुमृगहरणे कृत्यन्त्रायमाणम् ।

गन्धर्वैः केसरार्यैर्मदमधुभिरिभैः केतुपत्रैः शताङ्गैः

पद्मव्यूहं व्यतानीत्प्रथममुवि गुरुः सांयुगीनाप्रगण्यः ॥ ३८ ॥

आश्चर्येणि । तदनु युद्धस्थलप्राप्तपनन्तरम् सांयुगीनेषु युद्धप्रवीणेषु अप्रगण्यः प्रथमो मुख्यो गुरुः द्रोणाचार्यः प्रथममुवि रणाङ्गणे अन्तरिक्षस्थितानां युद्धदर्शन-लालसतयाऽऽकाशेऽवतिष्ठमानानां दिविपदां देवानाम् आश्चर्यस्य विस्मयस्य स्यू-ललक्षम् मुख्यं प्रदातारम् अतिविस्मयजनकम्, रिपूणां शत्रुपक्षगतानां क्षोणी-न्द्राणां पृथ्वीपतीनाम् अस्रवः प्रागा एव मृगाः तेषां हरणे अपनयने कृत्यन्त्राय-माणम् बागुरायन्त्रव्यपतीयमानम्, केसरार्यैः प्रीवागतकेशयुतैः गन्धर्वैः अश्वैः, मदो दानवारि मधुमकरन्दो येषु तैः इभैः गर्जैः, केतुपत्रैः पताकापटरूपपत्रयुतैः शताङ्गै र्यैश्च पद्मव्यूहं कमलाकृतिसेनाविन्यासम् व्यतानीत् कृतवान् । कमले केसरमधुपत्राणि भवन्ति, अत्र सेनाव्यूहे केसरस्थाने केसरयुताश्वाः, मकरन्दस्थाने नदयुतकरिणः, पत्रस्थाने च ध्वजयुता रथाः क्षियन्तेऽस्मि । तदेवं पद्मव्यूहरचना द्रो-णेन कृता या देवानां विस्मयं प्राधान्येन जनयन्ती शत्रुभूपतीनां प्राणमृगहरणे बालकार्यमकृतेति तात्पर्यम् ॥ 'केसरोऽर्द्धी स्कन्धलोम्नि किञ्जल्के वकुलेऽपि च' इति वैजयन्ती । 'वाजिवाहार्चगन्धर्वाः' इति यादवश्र ॥ ३८ ॥

युद्धस्थलमें पहुँचनेके बाद वीराप्रगण्य द्रोणाचार्यने युद्ध देखनेकी इच्छासे आकाशमें उड़ते हुए देवोंके दिवि मुख्यवक्रा विस्मयावह, शत्रुपक्षगत रूपोंके प्राणरूप हरिणोंको खींच निकालनेमें बाल्य। जान करनेवाला, बोड़ेरूप केसर, नदगरूप मकरन्द तथा ध्वजयुत-युत रथरूप पत्रोंके युक्त पद्मव्यूह बनाया । सेनाकी पद्माकारमें सन्निवेशित किया, पद्ममें केसर, मकरन्द और पत्र होते हैं, सेनामें बोड़े केसरकी, हाथी मकरन्दकी तथा रथगत पत्र की मगहन सन्निवेशित किये गये थे ॥ ३८ ॥

समयेऽत्रै निशान्य वैरिवृत्तं तपसः सूनुरभापतामिमन्युम् ।

अयि बल ! पिताऽन्यतोऽधुना ते तव भारोऽजनि सर्वसैन्यरक्षा ॥३९॥

समयेऽत्रेति । अत्र अस्मिन् समये तपसः धर्मस्य सूनुः पुत्रो युधिष्ठिरः वैरिणां शत्रूणां कृत्तं पद्मव्यूहविरचनकृत्तान्तं निशम्य श्रुत्वा अभिमन्युं नामार्जुनपुत्रम् अमाधत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान्, अयि वत्स, हे पुत्र, अधुना सम्प्रति ते तव पिताऽर्जुनः अन्यतः अन्यत्र गतः, संशप्तकयुद्धे गतः, अतस्तदनुपस्थितौ सर्वसैन्य-रक्षा सकलपाण्डवसेनापरित्राणम् ते तव भारः कार्यम् अजनि जातः, पितरनुप-स्थितौ पुत्रेण त्वया सर्वा सेना रक्षणीयेति भावः ॥ ३९ ॥

इस समय जब धर्मराजकी शत्रुओं द्वारा पद्मव्यूह बनाये जानेकी खबर मिली तब उन्होंने अभिमन्युसे इस प्रकार कहा—हे पुत्र अभिमन्यु, तुम्हारे पिता अर्जुन संशप्तकोंसे लड़ने दूसरी जगह चले गये हैं, इस समय सारी सेनाकी रक्षाकी जवाबदेही तुम्हारे ऊपर आ पड़ी है ॥ ३९ ॥

कवचं प्रतिमुञ्च धत्स्व चापं मज धैर्यं परितो विधेहि योधान् ।

अधिरोह शताङ्गमाविश त्वं कमलव्यूहमरीन्निपूदयस्व ॥ ४० ॥

कवचमिति । कवचं वर्म प्रतिमुञ्च धारय, चापं धनुः धत्स्व को स्यापय, धैर्यं गभीरभावं मज गृहाण, योधान् भटान् परितो विधेहि यथोपयुक्ते स्थाने नियती-कुट, शताङ्गम् रथम् अधिरोह आरूढो भव, (इत्थं सन्नद्धः) त्वम् कमलव्यूहं पद्माकारं शशुसैन्यविन्यासम् आविश प्रविश, अरीन् शत्रून् निपूदयस्व घातय ॥४०॥

कवच पहन लो, धनुष हाथमें लो, धीरज धारण करो, अपनी रक्षाके लिये चारो ओर सेनाओंकी यथोचितरूपमें सन्निवेशित कर दो, रथपर चढ़कर पद्मव्यूहमें पैदो और शत्रुओं का संहार करो ॥ ४० ॥

इति राज्ञो निदेशं मौलिदेशे निवेश्य योद्धुं प्रतिष्ठमाने जयनिःसाण-भेरीपटहर्षणवाद्यैर्वाद्यैर्गगनशायिने गुणाय सौखशायनिकायमाने लीलया कमलव्यूहमवगाह्य बालेऽपि स्वयमेकाकिनि निजकोदण्डचण्डिमसंपदा कौरवचमूं क्षोभयमाणे तस्मिन्सौभद्रे सिन्धुपतिर्व्यूहमुखं पिधाय स्मर-हरवरलाभदर्पण तदनुधाविनीं पाण्डववाहिनीं क्रुधा रुरुधे ॥

इति राज इति । इति पूर्वोक्तरूपम् राज्ञो युधिष्ठिरस्य निदेशम् आज्ञाम् मौलि-देशे निवेश्य शिरसि स्थापयित्वा सादरं स्वीकृत्य योद्धुं युद्धं कर्तुं प्रतिष्ठमाने चलति (अभिमन्यौ) जयनिःसाणभेरीपटहर्षणवाद्यैः विजयवाद्यभूतदुन्दुभिपटह-पणवादिभिः वाद्यैः गगनशायिने आकाशवर्तिने गुणाय शब्दाय सौखशायनिकाय-माने सुखशयनप्रशन्नं कुर्वति तानुद्बोधयति आकाशगुणं शब्दं स्वविजयदुन्दुभिर-

वेण प्रबोधयति—कमलव्यूहम् पद्माकारावस्थितं सेनासन्निवेशम् छीलया अवगाह्य
 अनायासं प्रविश्य वाले अपूर्णपोडशवर्षेऽपि स्वयम् आत्मना एकाकिनी सहाया-
 न्तरनिरपेक्षे निजकोदण्डवण्डिमसम्पदा स्वचापगतोभ्रतासम्पदा स्वधनुषः परा-
 क्रमेण कौरवचमूं कौरवसैन्यं क्षोभयमाणे व्याकुलीकुर्वति सति तस्मिन् प्रकटपरा-
 क्रमे सुभद्रातनये सौभद्रेऽभिमन्यौ सिन्धुपतिः जयद्रथः व्यूहमुखं व्यूहप्रवेशमार्गम्
 पिधाय अवरुध्य स्मरहरवरलाभदर्पेण महादेवसकाशात्खल्वस्य वरस्य गर्वेण तप्तु-
 धाविनीं सौभद्रपृष्ठचरीं पाण्डववाहिनीं पाण्डवसेनां क्रुधा हरुधे निवारितवान् ।
 समुद्रो वाहिनीं रुणद्धीति प्रसिद्धम् ॥

इस प्रकारकी युधिष्ठिराशको सादर स्वीकार करके अभिमन्यु युद्ध करने चला, उस
 समय विजयवाद्य भेरी, पटह, पणव आदि बजने लगे, उन वाजोंके शब्दोंने आकाशमें
 अवस्थित गुण शब्दको सुखशयनिका पूछी, सोतेसे जगाया, आकाशमें शब्दोंको प्रोत्सोधित
 किया, अभिमन्युने एकाकी शलक होकर भी पद्मव्यूहमें प्रवेश करके अपने धनुषके उग्र-
 तातिशयसे कौरव-सेनाको व्याकुल कर दिया, तब सिन्धुपति जयद्रथने व्यूहके मुख-प्रवेश
 मार्गको रोक लिया, और महादेव द्वारा दिये गये वरदानके गर्वसे जयद्रथने अभिमन्युके
 साथ आनेवाली पाण्डव-सेनाको क्षोभपूर्वक रोक लिया । भेरी-गजवाद्य, पटह-अश्ववाद्य
 और पणव-नरवाद्य वाद्य होते हैं ॥

उद्यद्भिर्युद्धरङ्गादपि सुरवनितापुष्पवर्षात्पतद्भि-

र्वेगाल्लग्नैः परागैर्दृढतरघटिते चक्षुषां पद्मयुग्मे ।

स्थित्वा मध्येन्तरिक्षं विजयसुतभुजागर्वलीलायितानि

द्रष्टृणां खेचराणां भृशमनिमिषता तत्क्षणं भङ्गुरासीत् ॥४१॥

उद्यद्भिरिति । मध्येऽन्तरिक्षम् आकाशमध्ये स्थित्वा अवस्थाय विजयसुतस्य
 अर्जुनपुत्रस्याभिमन्योः भुजागर्वलीलायितानि बाहुबलगर्वविक्रीडितानि द्रष्टृणां
 पश्यताम् खेचराणां देवानां चक्षुषां नेत्राणां पद्मयुग्मे पलकयुगले युद्धरङ्गात् रण-
 क्षेत्रात् उद्यद्भिः ऊर्ध्वमुत्पतद्भिः सुरवनितापुष्पवर्षात् देवाङ्गनाकृतकुसुमगृष्टः पतद्भिः
 अधो गच्छद्भिः वेगात् लग्नैः संसक्तैः परागैः भूरजोभिः कौसुमैश्च रजोभिः दृढतर-
 घटिते परस्परं मिलिते सति तत्क्षणं तत्र समये अनिमिषता निनिमेषता भृशं
 भङ्गुरा नष्टा आसीत् अजायत । यद्यपि देवा अनिमिषनयना तथापि तस्मिन् समये
 सेनाभिहृतानि भृग्जांसि उत्पतितानि सन्ति तेषामधःपद्म निबिडीचक्रः, देव-
 बालावृष्टकुसुमपतद्भजांसि चोर्ध्वपद्म निबिडयामासुः, तदेवमुभयोः पद्मणोः परा-
 गनिबिडतया परस्परसंमत्कयोः सतोः आकाशेऽवस्थितानां युद्धद्रष्टृणां देवानां
 नेत्राणि सनिमेषाण्यजनिपतेति भावः । देवानामनिमिषत्वभङ्गासम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-

न्धामिधानादतिशयोक्तिः, परागसङ्गपद्मयुगघटनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्त्यात्मको हेतु-
लङ्कारश्च, तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । च्रग्धरावृत्तम् ॥ ४१ ॥

आकाशमें अबस्थित होकर देवगण अभिमन्युकी वहादुरी देख रहे हैं, उनकी आँखोंकी नीचेवाली पलकें सुदृष्टेत्रसे ऊपरकी ओर उड़नेवादी धूलिते भर गईं और ऊपरवाली पलकें देववालावर्षित कुसुमपरागोंसे भर गईं, भर जानेके कारण दोनों पलकें एक दूसरेसे सट गईं, फलतः उक्त समय देवगणकी अनिधिपनेत्रता मिट गई, उनकी पलकें झिप गईं ।

शरशायितैर्द्विरदशौलमण्डलैर्विपुलैर्विधाय विषमां वसुंधराम् ।

पृथुचक्रवर्तिपृथुयन्त्रैर्भवं वितथीचकार विजयस्य नन्दनः ॥ ४२ ॥

शरशायिनैरिति । विजयस्य अर्जुनस्य नन्दनः पुत्रोऽभिमन्युः शरशायितैः बाण-
निपातितैः विपुलैः बहुभिर्विशालैश्च द्विरदशौलमण्डलैः गजरूपपर्वतसमूहैः वसुंधरां
धरणीं विषमां नतोन्नतां विधाय पृथुनाम्नश्चक्रवर्तिनो राज्ञः पृथु यन्त्रैर्भवं महान्तं
धरणीसमीकरणप्रयासं वितथीचकार व्यर्थयामास । विष्ण्वंशमूतेन राज्ञा पृथुना
वैन्येन पृथिवीं पर्वतैर्नतोन्नतां दृष्ट्वा प्रजानिवासायभियमसमीचीनिति भत्त्वा धनुष्को-
दया पर्वतान्दूरीकृत्य धरा समीकृता, अयं पुनर्युद्धे हस्तिनः शैलसमाकारान् पान-
यित्वा धरणीं त्रिषमां विधाय पृथोः प्रयासं व्यर्थमकृतेति तात्पर्यम् । मञ्जुभाषिणी
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अर्जुनपुत्र अभिमन्युने बाणद्वारा पृथ्वीपर झुला दिये गये हाथीरूप विशाल पर्वतोंसे
पृथ्वीको फिरसे निम्नोन्नत बनाकर पृथुनामक राजाके धरणीसमीकरण-विषयक महाप्र-
यासको व्यर्थ कर दिया, पृथुने बड़े बलसे पृथ्वीको सम बनाया था, अभिमन्युने पर्व-
समान हाथियोंको मार-मारकर उनसे जमीनको नतोन्नत-विषय-बनाकर पृथुके प्रयास
बेकार कर दिये ॥ ४२ ॥

पार्थात्मजो भानुसुतस्य सामि भित्त्वा शताङ्गं शितमल्लवृष्टया ।

पितामहोक्तं कुंक्षीरगोष्ठयां तथ्यं चकारार्धरथत्वमस्य ॥ ४३ ॥

पार्थात्मज इति । पार्थात्मजः अर्जुनसुतोऽभिमन्युः शितमल्लवृष्टया तीक्ष्णानां
बाणभेदानामनारतप्रहारेण भानुसुतस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य रथं सामि अर्धं भित्त्वा
द्वित्वा कुंक्षीरगोष्ठयाम् दुर्योधनस्य समायाम् अस्य कर्णस्य पितामहोक्तं भीष्म-
प्रतिपादितम् अर्धरथत्वम् अर्धरथोऽयं कर्ण इति भीष्मकथनं तथ्यं यथार्थं चकार ।
भीष्मेण दुर्योधनगोष्ठयां निन्दाप्रसङ्गे कर्णस्यार्धरथत्वमुक्तं, सगप्रति द्विन्नेऽर्धं रथस्य
कर्णो यथार्थं एवार्धरथोऽज्जि तन्मन्ये पितामहोक्तं सत्यं विधातुमेवाभिमन्युस्तथा-
ञ्जेष्येतेति भावः ॥ ४३ ॥

अर्जुनके पुत्र अभिमन्युने तीखे बाणोंकी वृष्टि करके सूर्यपुत्र कर्णके रथका आधा हिस्सा खण्डित करके कुरुराजकी सभामें भीष्म पितामहद्वारा कहे गये कर्णके अर्धरथत्वको यथार्थ सिद्ध कर दिया । उन्होंने जो कर्णको निन्दामें अर्धरथका कलङ्क लगाया था उसे साबित कर दिखलाया ॥ ४३ ॥

अथाभिमन्युर्धृतभूरिमन्युद्रौणिं तं दीर्घ्यास्मितकान्तिलक्ष्यात् ।
बाल्ये निपीतानपि पिष्टसारानुग्रैः शरैरुद्धमयांचकार ॥ ४४ ॥

अथेति । अथ कर्णरथार्धच्छेदनारपरतः धृतभीममन्युः आश्रितभयानकक्रोधः अभिमन्युः उग्रैः दारुणैः शरैः स्वबाणैः द्रौणिम् द्रोणपुत्रम् अश्वत्थामानम् तस्य अश्वत्थाम्नः ईर्ष्यास्मितस्य अभिमन्युविक्रमासहनजनितहासस्य कान्तेः धवलताया लक्ष्यात् मिपात् बाल्ये स्वशिशुत्वे पीतान् अपि पिष्टसारान् जलमिश्रीकृततण्डुल-
चूर्णानि उद्धमयाञ्चकार उद्गारयामास । अभिमन्युशरप्रयोगेण यदश्वत्थामा ईर्ष्या-
स्मितमकुर्वत, तत्कान्तिष्याजाद्भिमन्युरश्वत्थाम्ना बाल्ये निपीतान् दुग्धाभावे तत्प्रतिकृतीन् पिष्टसारान् वान्तिद्वारा बहिष्कर्तुं तं वाद्यं चक्रे इत्यर्थः । अपह्नुतिर-
लङ्कारः ॥ ४४ ॥

कर्णके रथके आधे भागका छेदन करनेके बाद भयानक कोप धारण करके अभिमन्युने द्रोणपुत्र अश्वत्थामापर दारुण बाणवृष्टि की, उन बाणोंके लगनेसे अश्वत्थामाने ईर्ष्याहास किया, उसकी कान्तिके छलसे अभिमन्युने लङ्कपनमें अश्वत्थामा द्वारा पिये गये पिष्टसा-
रका वमन सा करवा दिया, अश्वत्थामाको छठीके दूधकी याद करा दी ॥ ४४ ॥

सुतस्य शौर्यात्सुरराजसूनोरुदीर्णदिग्भ्रान्तिरुदारभीतिः ।
कृपस्वसुर्मङ्गलतन्तुनैव साकं चकम्पे स गुरुमुहूर्तम् ॥ ४५ ॥

सुतस्येति । सुरराजसूनोः इन्द्रपुत्रस्यार्जुनस्य सुतस्य पुत्रस्याभिमन्योः शौर्यात्
वीरत्वातिशयात् उदीर्णदिग्भ्रान्तिः उत्पन्नदिग्भ्रमः उदारभीतिः सातिशयभय-
युक्तः सः चापाचार्यतया प्रथितो गुरुः द्रोणः कृपस्वसुः कृपाचार्यभगिन्याः द्रोण-
स्त्रियः कृप्याः मङ्गलतन्तुना माङ्गलिकसूत्रेण साकं सहैव मुहूर्तं क्षणं चकम्पे कम्प-
माप । द्रोणाचार्यस्तादृशमभिमन्युपराक्रमं परयन् दिङ्मूढो भयभीतश्च सन् स्व-
स्त्रीवद्वाविपत्तिकरसूत्रं करे धारयन्नपि कम्पमनुभवतिस्मेति भावः । सहोक्तिरल-
ङ्कारः ॥ ४५ ॥

अर्जुनके पुत्र अभिमन्युकी बहादुरी देखकर चापाचार्य द्रोण दिग्भ्रममें पड़ गये, उन्हें
बड़ा भय होने लगा कि न जानें क्या होनेवाला है, और इन्हीं चिन्ताओंके कारण कृपी
द्वारा बँधे गये मङ्गलसूत्रके साथही द्रोणाचार्य खुद भी कुछ देरके लिये कौप उठे ॥ ४५ ॥

विशिसं सुमुक्षुनय गौतमात्मजे
 विबुधेन्द्रपौत्रमभिवीक्ष्य भीषणम् ।
 जनने विपद्यपि जना रणाङ्गणे
 शर एव हेतुरिति तस्य मेनिरे ॥ ४६ ॥

विशिष्यमिति । अथ गौतमारमजे कृपाचार्ये भीषणं भयङ्करं विशिखं बाणं सुमुष्टं प्रयोक्तुमिच्छन्तं विबुधेन्द्रपौत्रम् इन्द्रपुत्रस्य पुत्रम् अभिमन्युम् अभिवीक्ष्य इष्ट्वा तस्य कृपाचार्यस्य जनने उत्पत्तौ विपदि मरणे अपि शरः शरकाण्डतृणभेदः बाणश्च हेतुः इति एवं जनाः मेनिरे निश्चिक्त्युः । यथाऽयं शरादजायत, तथैवायं शरेण विपद्यत इति लोकानां संभावनाभूदिति भावः । 'गौतमर्यः रेतः शरस्तन्ये पपात, तरमात्कृपी कृपश्चेति युग्ममुत्पन्नमिति महाभारते कथा वर्ण्यते ॥ ४६ ॥

इसके बाद जब अभिमन्युने कृपाचार्यके ऊपर भयङ्कर बाण छोड़ना चाहा तब उसे देखकर लोगोंने तय कर लिया कि यह कृपाचार्य जैसे शरसे पैदा हुए हैं वसी तरह आज शरसे मरेंगे, लोगोंको निश्चय हो गया कि इस शरसे उनका प्राण नहीं है ॥ ४६ ॥

आश्चर्यकर्मसु कृतेष्वपि हर्षभारा-
 न्मोक्तुं सुहर्षुर्हुरमुष्य शिरोजवन्धे ।
 दृष्टास्तदा सुमनसो दिवि कर्तृभूता
 नाकेन्द्रनन्दनवने न तु कर्मभूताः ॥ ४७ ॥

आश्चर्यकर्मसु इति । तदा तस्मिन्नभिमन्युयुद्धे (तेनाभिमन्युना) आश्चर्यकर्मसु द्रोणकम्पनकर्णरयश्छेदनाद्भुतकार्येषु कृतेषु अपि हर्षभारात् प्रसादातिशयात् अमुष्य अभिमन्योः शिरोजवन्धे केशे सुहर्षुर्हुः मोक्षुम् वर्षितुम् पुष्पवृष्टिं कर्तुम् दिवि आकाशे कर्तृभूताः वर्षणक्रियाकत्तत्वं गताः सुमनसो देवाः दृष्टाः, कर्मभूताः वर्षणक्रियाकर्मत्वभाजो वर्षणकर्माणि सुमनसः पुष्पाणि तु नाकेन्द्रनन्दनवने इन्द्रस्य नन्दननामके उद्याने न दृष्टाः, सर्वासां सुमनसां पूर्वमेवाभिमन्योरुपरि वृष्टत्वेन नन्दनवने सर्वथा पुष्पराहित्यमजायत, केवलं पुष्पवर्षका देवा दिव्यदृश्यन्त । वर्षणकर्तारः सुमनसो हृष्यन्ते स्म, वर्षणकर्माणि सुमनसस्तु नन्दने न दृश्यन्तेस्मेत्युक्तिमङ्गी चमत्कारजननी । 'सुमनाः पुष्पमालत्पोस्त्रि देशे कोविदेऽपि च' इति विश्वः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४७ ॥

अभिमन्युने युद्धमें द्रोण-कम्पन-उत्पादन, कर्ण-रथभजन आदि बहुतसे आश्चर्यजनक कार्य किये, उसके सिरपर पुष्पवृष्टि करनेके लिये भव नन्दन वनमें वृष्टिमें कर्म बननेवाले सुमन नहीं बच रहे थे, सभी फूल इसके पहले ही उसके ऊपर बरसाये जा चुके थे, हाँ पुष्पवृष्टिके कर्ता सुमन-देवगण-अवश्य आकाशमें मौजूद थे ॥ ४७ ॥

अमुष्य क्रोदण्डमखण्डयद्रवेः सुतो रथान्धान्प्रममाथ कुम्भजः ।

कृपः कृणति स्म जवेन सारथि व्यपाटयत्केतुपटं गुरोः सुतः ॥४८॥

अमुष्येति । अथ रवेः सुतः कर्णः अमुष्य अभिमन्योः क्रोदण्डं चापम् अखण्ड-
यत् चिच्छेद्, कुम्भजः द्रोणाचार्यः रथान्धान् रथवाहान् प्रममाथ नाशयाञ्चकार,
कृपः कृपाचार्यः जवेन त्वरया सारथिं सूतं कृणति छिनत्ति स्म, गुरोः सुतः द्रोण-
पुत्रोऽश्वत्थामा केतुपटं रथध्वजवस्त्रं व्यपाटयत् विदलितवान् । एवं सर्वे सहभूय
तमाचक्रमुः एतेनाभिमन्योरैकैकाजेयता ध्वनिता ॥ ४८ ॥

इसके बाद जब कौरव-पक्षके योद्धाओंने देखा कि एक एक कर लड़नेपर यह हाथ
नहीं आवेगा तब सभी मिलकर अन्याययुद्ध पर उत्तर श्राये, और तब कर्णने अभिमन्यु
का चाप काट डाला, द्रोणने रथाश्वोंको मार गिराया, कृपाचार्यने जल्दीसे सारथिका नाश
कर दिया और द्रोणके पुत्र अश्वत्थामाने ध्वजपटको नष्ट कर दिया ॥ ४८ ॥

एकाकिनः परिभवाय बहून्प्रवृत्ता-

नेतानवेक्ष्य निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः ।

मन्दारशाखिकुसुमानि यथाभिमन्यौ

निन्दारवान् रिपुषु तस्य तथाभ्यवर्षत् ॥ ४९ ॥

एकाकिन इति । एकाकिनः सहायान्तररहितस्याभिमन्योः परिभवाय अन्याय-
युद्धद्वाराऽभिमन्त्राय प्रवृत्तान् उद्युक्तान् एतान् बहून् नानासंख्यान् द्रोणकर्णादीन्
अवेक्ष्य दृष्ट्वा निखिलोऽपि निलिम्पवर्गः देवगणः यथा अभिमन्यौ मन्दारशाखिकु-
सुमानि कल्पवृक्षप्रसूनानि अभ्यवर्षत् अपातयत् तथा तस्याभिमन्योः रिपुषु
द्रोणादिषु निन्दारवान् धिक्कारशब्दान् अपातयत् । एकेन सह युध्यमानान् द्रोणा-
दीन् दृष्ट्वा देवा अभिमन्युं पुष्पवृष्ट्या समाजबामासुः द्रोणादींश्च धिक्कारैरन्तर्स्य-
ञ्चित्वाशयः । समुच्चयस्तुल्ययोगिता चालङ्कारौ ॥ ४९ ॥

एकाकी लड़नेवाले अभिमन्युको अभिभूत करनेकी चेष्टामें तत्पर बहुतसे वीरों द्रोणा-
दिकोंको देखकर देवोंने जिस तरह अभिमन्युपर कल्पवृक्ष-प्रसूनकी वर्षा की, उसी तरह
द्रोणादिपर निन्दाशब्द-धिक्कार-की भी वर्षा की ॥ ४९ ॥

रथादवप्लुत्य गदासखस्तदा विदार्य बालो विजयात्मसंभवः ।

चकार मन्दाक्षभृतो न केवलं रथानमीषां युधि तानपि क्षणात् ॥५०॥

रथादिति तदा तस्मिन्समये विजयात्मसंभवः अर्जुनात्मजः बालः अप्रौढवयाः
अभिमन्युः गदासखः गदापाणिः सन् रथात् भग्नाश्वसूतादकार्यकात् स्वस्यन्दनात्
अवप्लुत्य वेगेनावरुह्य युधि युद्धे अमीषां द्रोणादीनाम् रथान् विदार्य त्रोटयित्वा

केवलं रयान् मन्दाश्चतः गियिर्लीभूतचक्रान् न चकार, किन्तु जगात् कल्पका-
लात् तान् द्रोगादीन् अपि मन्दाश्चतः कथमसहायोऽयं वाचः सर्वेषामस्माकं रया-
नमिन्द्रिति लज्जायुतान् चकार । सर्वेषां तेषां रयान्निर्दार्यं रयैः सह तान् अपि
मन्दाश्चतश्चकारेति भावः । 'अहमिन्द्रियचक्रयोः' इति विश्वः । तुल्ययोगि-
ताऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

एकाही वाचक अभिमन्यु अपने चतुःशतवारि रथसे कूटकर नाँवे चला आया, गदा
नर उल्लेखे पान् थीं. किन्तु नाँ उल्लेखे सभी विगोधी वीरोंके रथको तोटकर केवल उल्लेखे
रथोंको ही मन्दाश्चत-गियिर्ली चक्रयुत नहीं बनाया, उन वीरोंको भी मन्दाश्चत-लज्जा-
युक्त-बना दिया. अपनी वाँगना तथा अपनी कुन्देशके जानले वे सभी ललित ही उठे ॥५०॥

बालौ ततः कृतरणौ घृतराष्ट्रपौत्रौ
भीरु पृथग्गमनकर्मणि मन्यमानः ।
पार्थात्मजः स तु परस्परसाह्यवन्तौ
चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमुध्रे ॥ ५१ ॥

बालविधि । ततः तदनन्तरं सः पार्यपुत्रः अभिमन्युः कृतरणौ अभिमन्युना
सह कृतयुद्धौ बालौ घृतराष्ट्रपौत्रौ दुर्योधनदुःशासनसुतौ द्वौ पृथक् प्रत्येकम् गमन-
कर्मणि कृतान्तपुरगमने भीरु मयभाजौ मन्यमान इव उध्रे मयङ्करे कृतान्तपुर-
वर्त्मनि यमनगरमार्गे गन्तुं परस्परसाह्यवन्तौ अन्योन्यसहायौ चक्रे । बालाविधौ
पृथक् पृथक् कृतान्तपुरस्य मयङ्करे मार्गे गन्तुं मयभाजौ स्यातामिति मत्त्वेवाभि-
मन्युस्तौ सहैव हत्वा परस्परसहायौ विवाय निर्भयं यमपुरवर्त्मनि गन्तुमनुदिदेशेति
भावः । लघ्वेलाऽलङ्कारः ॥ ५१ ॥

इसके बाद अपने साथ लड़नेके लिये आये घृतराष्ट्रके दोनों पौत्रोंको अलग अलग
मयङ्कर यमपुर मार्गमें चलनेमें मयनीत ता समझकर अभिमन्युने उन दोनोंका एकही
जाय वध कर दिया, जिससे वे दोनों एकही साथ यमपुर चले जाँय, मार्गमें एकाकी जानेसे
उन्हें मठ न लगे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिताः कैतवमेव यौगपद्यात् ।
सुरनायकपौत्रमेनमत्रैः स्वयशोभिः सह पातयांबभूवुः ॥ ५२ ॥

अथेति । अथः कर्णमुखाः कर्णवानास्ते महारथाः कर्णद्वीणजयद्रथरूपाश्रया-
मानः कैतवन् दुर्नीतिन् एकं निरखेण समं सरथास्त्राणामनेकेषां सन्परायरूपं
छलम् पत्य अज्ञाकृत्य यौगपद्यात् तुल्यकालम् मिलिताः परस्परसंहताः सन्तः
पुनम् सुरनायकपौत्रम् इन्द्रपुत्रत्याहुंतस्य पुत्रम् अभिमन्युं स्वयशोभिः स्वकी-

तिमिः सन्नं पातयांश्मूषुः निपातयामासुः । कर्णाद्बो मिश्रिताः सन्धोऽभिमन्युं
न्यपातयन्, बहुमिरेकस्य निपातनात्तेषामयज्ञोऽपि जातमिति भावः । सहोक्ति-
रलङ्कारः, औपच्छन्दसिकं कृतम् ॥ ५२ ॥

इसके बाद कर्ण आदि सभी महारथगगने छलका आश्रय लेकर एक ही साथ लड़कर
उत्त शन्द्रपौत्र अभिमन्युको धराशायी बना दिया, साथ ही इन्होंने अपनी कीर्ति भी
खो दी । एक निश्चये वीर पर सभी लोगोंने जो अन्याययुद्ध क्रिया इससे वन योद्धाओंको
कीर्ति निन्दामें मिल गई ॥ ५२ ॥

तदनु सेनयोस्तयोः द्वेलितरुदिते अपि स्पर्धाजनितया परस्परवि-
जिगीपुतयेव व्योमसीमानमुदलङ्घयताम् ॥

तदानीं नियमवृद्धपरिषदूर्ध्वविक्षिपकरपुटजलाञ्जलिक्षालनादिव व्यप-
र्षातमहोष्मणि पूषणि वी द्यवपि बलौघौ निजनिजस्कन्धावाराणुसंधा-
नाय निरगच्छताम् ॥

तदन्विति । तदनु अभिमन्युमरणानन्तरं तयोः सेनयोः पाण्डवकौरसैन्ययोः
कौरवसैन्यस्याभिमन्युमरणानन्तना प्रसारेण स्वेच्छितं लिहनादः, पाण्डवसैन्यस्य
तदुत्थेन विषादेन रुदितश्च ते स्वेच्छितरुदिने अपि स्पर्धाजनितया स्वोत्कर्षप्रकाशने-
च्छया जनितया परस्परविजिगीपुतयाऽऽपोन्वयप्रयामिलापेण इव व्योमसीमानम्
आकाशमर्षादाम् उदलङ्घयताम् उलङ्घयामासुः । पाण्डवसैन्येर्षादुद्भुदितं तावदेव
कौरवसैन्यैरानन्वर्जितं कृतमिति भावः ॥

तदानीं तस्मिन्समये पूषणि सूर्ये निचमभुङ्गागाम् उपस्थितां परिष्वा समूहेन
ऊर्ध्वविक्षिपकरपुटाञ्जलिभिः उपरिनिक्षिपकरथतजलार्थैः बाळनाद् स्वपनादिव व्य-
पयातमहोष्मणि दूरीभूतत्वापि निरस्तसंतापे सति द्वावपि बलौघौ कौरवपाण्डव-
सैन्यसमूहौ निजनिजस्कन्धावाराणुसंधानाय स्वस्वशिविरगवेषणाय निरगच्छ-
ताम् निर्गतौ । सूर्ये मुक्तसंतापतयास्तप्राये सैन्ये शिबिरं गते इत्यर्थः ॥

इसके बाद कौरवसैन्यका सिहनाद कौर पाण्डवसैन्यका रोदन एक दूसरेसे स्वर्षा
रखकर परस्पर अपेक्षा-सी धारण करके आकाशको श्यत्ताको लावने लगे ।

उत्त समय तपस्विजनमण्डली द्वारा शिबे गये अर्थात्जलि-जलसे क्षालित होनेके कारण
सूर्यको रक्षाता कम हो गई, सूर्य मन्दतेज पढ़ गये, तब दोनों दलोंकी सेनायें अपने अपने
शिबिरोंकी ओरमें चली ॥

अथ त्रिगर्तानपि तान्क्षुरप्रैः सहस्रगर्तान्विरचय्य गात्रे ।

१. 'तदनु तत्र तयोः सेनयोः द्वेलित' । २. 'विजिगीपुतयेव' । ३. 'तदानीं खड्ग
वगति निधम' । ४. 'व्यपेत महोमहो' । ५. 'बलौघौ निजस्कन्धा' । इति पा० ।

विनैव हेतुं व्यथमानचेता विद्वौजसोऽपि न्यवृत्कुमारः ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ विद्वौजसः इन्द्रस्य कुमारः पुत्रोऽर्जुनोऽपि त्रिगर्तान् त्रिगर्तनाम्नः
व्रगजन्यरन्ध्रप्रथसहितोश्च तान् युद्धागतान् क्षुरप्रैर्नामास्त्रभेदैः सहस्रगर्तान् व्रगजन्य-
च्छिद्रसहस्रयुक्तान् विरचय्य विधाय त्रिगर्तान् जर्जरीकृततनुन् विधाय अपि
विनैव हेतु कारणं किमपि विनैव व्यथमानचेताः त्विहमनाः न्यवृत्तव संशतक्युद्धाव्
परावृत्तः । त्रिगर्तान् अपि सहस्रगर्तान् इति विरोधः, त्रिगर्तसंज्ञान् व्रगच्छिद्रयु-
क्तान् चेति तत्परिहारः । त्रिगर्तविज्ञये जातेऽपि कुरुक्षेत्रयुद्धेऽभिमन्युनरणेन तद्-
हृदयस्याप्रसन्नतया दुःखितोऽर्जुनः स्वशिविरनायातः, वज्ञातमपि खेदकारणं हृदय-
मुदासयतीति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

इसके बाद त्रिगर्त देशवासी लोमदत्त आदिकी सानने युद्धमें अपने क्षुरप्र नामक
बाणोंके प्रहारसे सहस्रगर्त-हजार व्रगच्छिद्रयुन-शरीर बनाकर भी बिना किसी प्रत्यक्ष
कारणके वदासदिल इन्द्रपुत्र अर्जुन अपने शिविरमें आये ॥ ५३ ॥

वाष्पायते दृष्टियुगं कराम्राज्ञापो गलत्यन्तरुदेति तापः ।

फलं किमेतस्य भविष्यतीति विचिन्तयन्धाम विवेश राज्ञः ॥ ५४ ॥

वाष्पायते इति । दृष्टियुगम् अर्जुनस्य नेत्रद्वयं वाष्पायते अथ मुञ्चति, कराम्राव्
आपो गलति पतति, अन्तः हृदये तापः उदेति सन्तापो वर्धते, पतस्य सर्वस्याशु-
पातवागस्त्रलनतापोव्यानामुद्भवस्य समुदितस्याशुभलिङ्गस्य फलं किं भविष्य-
तीति विचिन्तयन् अर्जुनः राज्ञो युधिष्ठिरस्य धाम भवनं शिविरं विवेश प्रविष्टवान् ।
अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालङ्कारः ॥ ५४ ॥

काँहोति काँतू गिर रहा है, हाथसे धनुष छूट जाता है, हृदयमें सन्ताप उदित हो
रहा है, इन अनिष्ट लिङ्गोंका फल क्या होगा ? यह सोचता हुआ अर्जुन राजा युधिष्ठिरके
शिविरमें आया ॥ ५४ ॥

तंत्राश्रु नेत्रानथ सर्वबन्धून्निशान्य पुत्रस्य निशान्य वार्ताम् ।

तापापदेशेन धनञ्जयस्य चित्तं चुचुन्व स्वसनामतेजः ॥ ५५ ॥

तत्रेति । अथ तत्र युधिष्ठिरशिविरे सर्वबन्धून् सर्वानात्मीयजनान् अश्रुनेत्रान्
रुदतः निशान्य दृष्ट्वा, पुत्रस्य अभिमन्योः वार्ताम् कर्णादिनिरनुचितयुद्धेन हत्या-
रूपां प्रवृत्तिं निशान्य श्रुत्वा च धनञ्जयस्य अर्जुनस्य चित्तम् हृदयम् तापापदेशेन
सन्तापव्याजेन स्वसनाम् स्वनाम समाननामकं धनञ्जयनामकं तेजः वह्निः चुचुन्व
प्रविवेश । रुदतो वान्धवान् दृष्ट्वा पुत्रमरणवृत्तान्तं च श्रुत्वा धनञ्जयस्य हृदयं
सन्तापाग्निना स्पृश्यते स्मेति भावः । 'निशान्य', 'निशान्य' इत्युभयं 'शमोऽर्शने

इति मिष्कविकल्पकृतम् , दर्शनेऽर्थे मित्त्वाभावात् ह्रस्वत्वाभावेन निशाम्येति रूपं,
अबभे मित्त्वाद्ह्रस्वत्वेन निशाम्येति रूपं बोध्यम् ॥ ५५ ॥

अर्जुनने युधिष्ठिरके शिर्विरमे जाकर सभी आत्मीयजनको रोते देखा, और
अभिमन्युके अन्याययुद्धमें मारे जानेकी बात सुनी, इससे उनका हृदय धनञ्जय
समान नामक तेज-बद्धि-सन्तापसे स्पष्ट हो गया, अर्जुनके हृदयमें सन्ताप की आग-सी
लग गई ॥ ५५ ॥

वीरं तनूजमनुचिन्त्य विलापभाजं
धारालहृष्टियुगलं धरणौ लुठन्तम् ।
वाग्भिश्चिरेण वसुधाधिपसंयुतस्तं
विश्वभरोऽर्जुनमपि व्यदधादशोकम् ॥ ५६ ॥

वीरमिति । वीरम् ऐकाक्येऽपि बहुभिः कृतयुद्धतयाऽस्ताधारणशूरं तनूजं पुत्रम-
भिमन्युम् अनुचिन्त्य शोचित्वा विलापभाजं विलपन्तम् , धारालहृष्टियुगलम्
नेत्राभ्यां द्वाभ्यामपि वाष्पधारां विसृजन्तम् , धरणौ लुठन्तम् पृथिव्यां विवर्त्तमानं
तम् अर्जुनम् वसुधाधिपसंयुतः युधिष्ठिरेण सहितः विश्वम्भरः कृष्णः वाग्भिः टप-
देशैः चिरेण अशोकम् वीतसन्तापम् व्यदधात् कृतवान् । युधिष्ठिरसहितः श्रीकृष्णो
वीरस्य पुत्रस्य विरहे विलपन्तं रुदन्तं धरणौ लुठन्तं चार्जुनं बहुभिरुपदेशवचनैः
सान्त्वयामासेति भावः । अर्जुनमपि अशोकं कृतवानिति विरोधः, परिहारस्तूक
एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

वहादुर पुत्र अभिमन्युकं शोकने विलाप करनेवाले, दोनों नेत्रोंसे अश्रुधारा बरसाने
वाले तथा जमीन पर लोटते हुए अर्जुनको युधिष्ठिरसहित भगवान् ने बहुत देर तक
समझा-बुझाकर अशोक-सन्ताप-रहित कर दिया । भगवान् तथा युधिष्ठिरके बहुत
समझानेसे अर्जुन कुछ कुछ प्रकृतित्थ हुए ॥ ५६ ॥

इन्द्रात्मजस्तदनु बाहुमुदस्य कोपा-
त्सिन्धूद्रहस्य समरे द्विपतां समक्षम् ।
हेत्यां श्व एव यद्दि तस्य शिरो न कुर्यां
तस्यां विशेषमहमित्यकरोत्प्रतिज्ञाम् ॥ ५७ ॥

इन्द्रात्मज इति । तदनु कृष्णयुधिष्ठिरकृताश्वासनात्परतः इन्द्रात्मजः अर्जुनः
बाहुम् भुजम् उदस्य उरधाप्य 'श्वः आगामिनि दिने तस्य मत्पुत्रद्रुहः सिन्धूद्रहस्य
सिन्धुराजस्य जयद्रथस्य शिरः मत्तक द्विपतां दुर्योधनादीनां समक्षं पुरतः हेत्यां
निजायुधे यदि न कुर्याम् न निदध्यां द्धित्वा स्वास्त्रे नारोपयेयं तदा तस्यां हेत्याम्
अग्निज्वालाम् विशेषं प्रविश्यात्मानं दहेयम्' इति पुरंरूपां प्रतिज्ञाम् अक-

रोव, यद्यहं श्वः पुत्रद्रुहो जयद्रथस्य क्षिरो न द्विन्यां तदा वह्नीं प्रविरया-
त्मानं व्यापादयेयमिति भावः । 'हेतिः स्यादायुधे वह्निकीले तरुणतेजसि' इति
विश्वः ॥ ५० ॥

इसके बाद आश्वस्त होकर इन्द्रपुत्र अर्जुनने हाथ ठाकर प्रतिज्ञा की कि 'यदि मैं
कल अपने पुत्रके द्रोहां जयद्रथका दुर्योधन आदि शत्रुओंके सामने सिर काटकर अपने
अस्त्र पर न रखूँ तो अग्निपवेश करूँ, यदि जयद्रथको सबके सामने नहीं मार सकूँ
नव अग्निज्वालामें प्रवेश करके अपनी जान दे दूँ ॥ ५७ ॥

अथ वृत्तमेतदवकर्ण्य भीरवे विततान सिन्धुपतये प्रतिस्रुतम् ।

तव गुप्तियुग्ममपि मे भरोऽर्जुनात्सर्मरै श्व इत्यतिगभीरधीर्गुरुः ॥५८॥

अथेति । अथ अर्जुनप्रतिज्ञानन्तरम् एतद्वृत्तम् अर्जुनप्रतिज्ञाविधानरूपं समा-
चारम् अवगत्य ज्ञात्वा भीरवे भयभीताय सिन्धुपतये सिन्धुराजाय अतिगभीरधीः
अतिगम्भीरबुद्धिः गुरुः द्रोणः—'श्वः परदिने तव समरोऽर्जुनात् गुप्तियुग्मम्—गुप्तिः
गोपनं, गुप्तिः रक्षणं च इति द्वयमपि मे मम भरः कार्यम्' इति प्रतिस्रुतं प्रतिज्ञां
विततान । एवंविधां पार्थप्रतिज्ञां समाकर्ण्य भीतमानसाय जयद्रथाय द्रोणः प्रतिज्ञां
दत्तवान् यत् श्वः समरोऽहम् त्वां पार्थाद्गुप्तरूपेण अलक्ष्यभावेन स्थापयितुं रक्षितुं च
भारमावदामि इति । गुप्तिः—गुप्तभावेन स्थापना रक्षा च, तदिदं गुप्तियुग्ममहं तवा-
वरयं विधास्यामि, मामात्सरच्छादकमवेत्य मा भैर्यरिति भावः ॥ ५८ ॥

जयद्रथने जब अर्जुनदारा की गई प्रतिज्ञा की बात सुनी तब वह बहुत डर गया,
तब गंभीरबुद्धि द्रोणाचार्यने उससे प्रतिज्ञापूर्वक कहा कि कल युद्धमें अर्जुनसे तुमको
छिपाना और सुरक्षित रखना दोनों प्रकारकी गुप्तिका मार मैं लेता हूँ, कल न तो अर्जुन
तुमको देख सकेंगे, न बाल बाँका कर सकेंगे इसकी जिम्मेदारी मैं लेता हूँ ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरवलम्बितप्रथमशिखरिसानौ भानौ स्कन्धावारयुगवसुंधरा-
धिपतियुद्धसन्नाहपैशुन्यलम्पटपटहध्वानतरले सिन्धुराजयुगले शरणागत-
भरणालंकीर्माणैर्न पद्मनेत्रेण सौभद्रवधशोकातिरेकपरिगलितबाष्पपूरपट्टि-
ले द्वारदेशे समानीतं सौवीरनायकगोपनस्थलदिदृक्षयेव तुङ्गतरकेतुशृङ्ग-
मधिरूढेन कपिपरिवृढेन परिमण्डितं मानसगरुडगन्धवहवान्धवैः सैन्ध-
वैराहितवन्धनं स्यन्दनमधिरूढ्य संक्रन्दननन्दनः समरोचितवेपसंपद्वि-
कलेन निजबलेन सह प्रतिप्रमानो निर्द्ववियत्पथै रथैर्मदवन्धुरैः सिन्धु-

१. 'प्रतिश्रवम्' । २. 'समरोऽर्जुनरिति गम्भीर' । ३. 'भगवता पाणिभित्रतोत्रेण
पश' । ४. 'शूरजनबाष्प' । ५. 'द्वारतले' । ६. 'मान समार्गगण्ड' ।
७. 'दान्धवैराहितवन्धनम्' । ८. 'रुद्ध' । इति पा० ।

रैर्विधिघगतिनाटकैर्योटकैः कृतरणासत्तिभिः पत्तिभिर्विरचितपरिपन्थिजनमोहस्य व्यूहस्य पृष्ठभागे जयद्रथ प्रतिष्ठाप्य स्वयमपि पुरोभागं परिष्कुर्वाणस्य द्रोणस्य चरणयोर्बाणाभ्यां प्रणीतप्रणिपातस्तेन दीयमानमार्गावकाशश्चण्डमारुत इव घनमण्डलं तमेव व्यूहं क्षणादेव क्षोभयामास ॥

अन्येदुरिति अन्येषुः परदिवसे भानौ सूर्ये अवलम्बितप्रथमशिशिरसानौ आश्रितपूर्वाचलशिखरे सति सूर्योदये जाते सति, सिन्धुराजौ सागरौ जयद्रथश्च तयोः युगले द्वये (द्वयोरपि सागरजयद्रथयोः) स्कन्धावारयोः शिविरयोः युगे द्वितये कौरवशिविरे पाण्डवशिविरे च वसुन्धराधिपतीनां युद्धार्थमागतानां राजन्वानां युद्धसन्वाहस्य युद्धोद्यमस्य पैशुन्यं सूचना तत्र लम्पटेन रसिकेन तत्परेण पटहृष्वानेन विजयवाद्यरवेण तरले चञ्चले सति, (द्वयोरपि शिविरयो राक्षां युद्धोद्यमसूषकरुपटहृशब्दैः सागरे चलायमाने जयद्रथेऽप्यात्मविपत्तिशङ्कया चलचित्से जायमाने सति इत्यर्थः) शरणागतभरणालङ्कर्मिणेन शरणागतजनरघादक्षेण पद्मनेत्रेण राजीवनयनेन श्रीकृष्णेन सौमद्रवधेन अभिमन्युमृग्युना यः शोकातिरेकः शोकातिशयस्तेन परिगलितेन क्षुतेन बाष्पपूरेण अत्रुधारया पङ्क्तिं पिच्छिले द्वारदेदो द्वारमूर्त्तौ सौवीरनायकगोपनस्यलदिदृष्टया क्व जयद्रथो गोप्यते इति द्रष्टुमिच्छया इव तुङ्गतरङ्गकुम्भम् उच्चतरं ध्वजदण्डशिखरम् अधिरूडेन कपिपरिवृडेन हनुमता परिमण्डितम् शोभितम् मानसगुरुदग्धवहानां मनोवैतलेयवायूनां बान्धवैः बन्धुभिः तत्समशीघ्रगतिभिः सैन्धवैः अश्वैः आहितबन्धनं युष्मत् स्पन्दनं रथम् अधिल्ल्या आरुह्य संक्रन्दननन्दनः इन्द्रतनयोऽर्जुनः समरोचितवेषसम्पदत्रिकलेन युद्धोपयुक्तवेषमूषापूणेन निम्नबलेन स्वसैन्येन सह प्रतिष्ठमानः युद्धाय चलन्, निरुद्धवियत्पयैः व्याप्तभ्योममार्गैर्विशालैः रथैः, मद्वन्धुरैः दानवारिसुभगैः सिन्धुरैः गर्जैः, विविधगतिनाटकैः नानाविधान्गतिप्रकारान् प्रदर्शयद्भिः घोटकैः अश्वैः, कृतरणासत्तिभिः युद्धसन्निहितैः पत्तिभिः पादचारिभिः विरचितपरिपन्थिजनमोहस्य विरोधिजनान्मोहयतः व्यूहस्य सेनास्थापनप्रकारस्य पृष्ठभागे पश्चात् जयद्रथं प्रतिष्ठाप्य रक्षित्वा स्वयमपि आत्मना पुरोभागम् अप्रदेशं परिष्कुर्वाणस्य सेनाप्रदेशं भूषयतः द्रोणस्य चरणयोः बाणाभ्यां प्रणीतप्रणिपातः कृतप्रणामः, तेन द्रोणेन दीयमानमार्गावकाशः दत्तवर्त्मा अर्जुनः चण्डमारुतः प्रचण्डवायुः घनमण्डलं मेघपटलम् इव तमेव व्यूहं व्यूहाकारेण स्थितं द्रोणरक्षितं च सैन्धवम् क्षणात् स्वरूपकालादेव क्षोभयामान व्यस्तं चकार ॥

दृष्टरे दिन जव सूर्य पूर्वाचल (वदयाचल) शिखर पर आ गये, दोनों शिविरोंमें राजगणके युद्धोद्यमत्री सूचना देनेवाले विजयवाद्योंके दजनेसे समुद्र तथा जयद्रथ दोनों

सिन्धुराज तरल हो उठे (सागर भावाजसे तरल हो गया और जयद्रथ अर्जुनप्रतिशक्ते मयले), तब शरणागतरसक शीङ्गणद्वारा अर्जुनका रथ दरवाजे पर लाया गया, दरवाजा अभिनन्दुकी मृत्यु पर उमड़े हुए शोकातिरेकसे गिरी अशुधारासे पङ्कित हो रहा था, अर्जुनके रथकी ध्वजापर ऊपर चक्कर हनुमान्जी बैठे हुए थे, ऐसा लगता था मानों वे जयद्रथके छिपाये जानेकी जगह देखना चाहते हों, उस रथके घोड़े तीव्र गतिमें मन, गरुड़ तथा हवाकां तुलना करते थे, उस पर आरूढ़ होकर इन्द्रपुत्र अर्जुन युद्धोपयुक्त वेषभूषासे सज्जित सैन्यके साथ चले, (उन्हींने देखा कि) आकाशचुम्बी रथों, मतवाले हाथियों, नानाविध चाटवाले घोड़ों और युद्धस्थलमें पहुँचे पदातियों से बना हुआ व्यूह शत्रुओंको मोहमें डाले देता है, उस व्यूहमें जयद्रथको छिपाकर द्रोणाचार्य स्वयं उस व्यूहके अग्र-भागको भूषित कर रहे हैं, उन्हें देखकर अर्जुनने दो बाणों द्वारा उनके चरणोंमें प्रणाम स्थापित किया, द्रोणाचार्य ने अर्जुनको मार्ग प्रदान किया, अर्जुनने व्यूह की सेनाको उसीतरह धुब्ध-सञ्चलित-कर दिया जैसे प्रचण्ड वात मेवमालाको सञ्चलित कर देता है ॥

तदनन्तरम्,—

संशप्तकासुरपलायनवेगमङ्गी

तत्तादृशीमभिनयन्निव शौरिनुन्नः ।

वेगेन विस्मयकरणे विरोधिसैन्ये

विष्वक्चचार विजयस्य शताङ्गवर्चः ॥ ५६ ॥

संशप्तकेति । शौरिनुन्नः कृष्णप्रेरितः संशप्तकासुराणां त्रिगर्त्तयुद्धेऽर्जुनेन सह युद्धवतां तदाख्यानाम् पलायनेऽर्जुनबाणघातासहनतया धावतां या वेगमङ्गी द्रुत-पलायनकला तां तत्तादृशीम् अद्वितीयाम् अनन्योपमेयां तां भङ्गीम् अभिनयन् अनुकुर्वन् इव विजयस्यार्जुनस्य शताङ्गवर्चः रथश्रेष्ठः विरोधिसैन्ये शत्रुबले विस्मय-करणे आश्चर्यजनकेन वेगेन शीघ्रगत्या विष्वक्समन्ततः विचचार सञ्चरितवान् । भगवता प्रेरयागोऽर्जुनरथोऽरिसैन्ये समन्ततो वेगेन विचचार, मन्ये सः संशप्तका-सुराणां वेगपलायनमङ्गीमनुकुर्वन्निद्रावर्त्ततेति भावः । अभिनयन्निवेरथुपेक्षा ॥ ५९ ॥

भगवान्के द्वारा चलाया गया अर्जुनका रथ वेगसे शत्रुकी सेनामें चागे और चक्कर लगा रहा था, ऐसा लगता था मानों वह त्रिगर्त्तयुद्धमें संशप्तकासुरों द्वारा दिल्हाई गई अद्वितीय पलायनवेग-कलाका अभिनय कर रहा था । जिस वेगसे संशप्तकोंने रणस्थलसे पलायन किया था उसी वेगसे अर्जुनका रथ शत्रुसैन्यमें चक्कर लगा रहा था ॥ ५९ ॥

तत्र निहृतदिनेश्वरदीप्तौ जृम्भिते तमसि धूलिमिषेण ।

खिद्यते स्म युधि पाण्डवसेना हृष्यति स्म सहसा कुरुसेना ॥ ६० ॥

37 १. 'श्रीदे' । २. 'खिद्य' । ३. 'हृष्यते' । इति ग० ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् काळे युधि युद्धे निहृतविनेरवरदीप्तौ आवृतसूर्यप्रभा-
मण्डले सूर्यप्रकाशावरके तमसि अन्धकारधूलिमियेण सेनोरथापितरजोव्याजेन जृ-
न्मिते प्रसृते ऋति सहसा पाण्डवसेना विद्यते स्म, कुल्लेना सहसा हन्यति स्म ।
यदा यदा सेनोत्थितं रजो विधि व्याप्नुवत् सत् सूर्यमावृणोति, तदा तदा सूर्योऽ-
स्तंगतः सग्नति स्वप्रतिज्ञापूर्तये बद्धिं प्रवेक्ष्यति पार्थ इति जानती पाण्डवसेना
स्त्रिभवे कौरवसेना च हृष्यतीति तात्पर्यम् ॥ ६० ॥

उक्त समय युद्धमें सूर्यको निरगोको आवृत करनेवाली सेनोत्थापित घूल जब आकाशमें
फैल जाती थी, तब (सूर्यास्त हुआ जानकर) सहसा पाण्डवोंकी सेना क्षिप्र तथा कौरवों
की सेना आनन्दित होने लगती थी । उन्हें लगता था अब प्रतिज्ञापूर्तिके लिये पार्थ आगमें
प्रवेश करेंगे, मतः उन्हें छेद तथा इर्ष होता था ॥ ६० ॥

गाण्डीवमेतेन मुहुर्बिकृष्टं ह्रस्वं च दीर्घं च वभूव युद्धे ।

तुलामिवर्णेन तेषांविरोहं स्वनामधेयस्थितिशालिनेव ॥ ६१ ॥

गाण्डीवमिति । तदा तस्मिन् युद्धसमये एतेनाजुनेन मुहुः वारं वारं विकृष्ट नमितं
गाण्डीवं नाम तदीर्य धनुः स्वनामधेयस्थितिशालिना स्ववाचकगाण्डीवपदवर्तिना
इवर्णेन तुलाम् समताम् अधिरोद्भूम् प्राप्तम् इव ह्रस्वं दीर्घं च अल्पं दीर्घपरिणाहं
च वभूव, यदा हन्यति तदा कुल्लेनाकारतां प्रपद्य ह्रस्वपरिणाहं जायते, यदा
च बभूव, यदा हन्यति तदा दीर्घोमूतं भवति, तन्मन्ये स्ववाचकगाण्डीवपदनिष्कार-
साधर्यं लज्जुमिहेइते इत्यर्थः । गाण्डीवशब्दे दीर्घकारो ह्रस्वेकारश्च द्वयमपि कोश-
प्रमाणितं तथा रामरः—'कपिप्लवस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसके' । गाण्डीवरूपा-
र्षतज्ञाचक्रपदबोह्रस्वत्पदीर्घत्वयो इत्येपमूलकामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, उद्येष्टा
च तन्मूलेति द्वयोः सङ्करः ॥ ६१ ॥

उक्त समय उक्त युद्धमें अजुनेका धनुष गाण्डीव-धनुष जब नवाया जाता तो ह्रस्व
छोटा तथा जब बान छोटा जाता तब बड़ा दीर्घ परिमाण उन्का हो जाता था, ऐसा
लगता था मानो वह स्ववाचक गाण्डीव पदके मध्यमें वर्तमान इकाररूप वर्णकी
उठना प्राप्त कर रहा हो । गाण्डीव शब्दका इकार भी ह्रस्व दीर्घ दोनों प्रकारका
होता है ॥ ६१ ॥

अस्तं गतश्चेदरविन्दबन्धुर्वन्ध्या भवेत्सापि मदीयसंधा ।

इतीव संक्रन्दननन्दनोऽसौ तदीयमार्गं रुरुषे शरौघैः ॥ ६२ ॥

अस्त्विति । अरविन्दबन्धुः सूर्यश्चेत् अस्तंगतः अस्तः, तदा सा प्रसिद्धा जय-
त्रयवधरूपा मदीया सन्ध्या प्रतिज्ञा अपि बन्ध्या निष्फला जाता, इति इव अस्मा-

देव हेतोः असौ संक्रन्दननन्दन इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः शरौघैर्बाणराशिभिः तदीयमार्गम्
सूर्यसञ्चारपथमाकाशम् रूढ्वे आबृणोतिस्म । यदि सूर्योऽस्तं यायात्तदा मम
प्रतिज्ञा हांचत इति मनसि कृत्स्वैव पार्यः स्वीर्यैः शरैः सूर्यपथं रूढोघ, मार्गोऽवरुद्धे
सति नास्तगामी भवेदयं स्यान्नमे प्रतिज्ञायाश्च भङ्ग इति भावः ॥ ६२ ॥

कमलिनीकुलवल्डम सूर्यं यदि अस्ताचलपर पहुँच गये तब तो हमारा प्रतिज्ञा झूठी
हो जायेगी, ऐसा सीचकर ही अर्जुनने अपने बाणों द्वारा सूर्यका संचारमार्ग आकाश
रुद्ध कर लिया था । इनका मार्ग ही रोक दें तब यह अस्ताचल तक जायेंगे कैसे ? फिर मुझे
अपनी प्रतिज्ञा पूरी करनेका मौका मिल जायगा, यही अर्जुनकी इच्छा थी, इसी इच्छासे
उन्होंने अपने बाणों द्वारा आकाशको घेर रखा था ॥ ६२ ॥

मृतसंगतेनौष्टपुटेन भूमुक्संबन्धितां स्पष्टमिव ब्रुवाणैः ।

घनंजयोऽसौ शितमल्लकृत्तैः शिरोभिराच्छादयति स्म धात्रीम् ॥ ६३ ॥

मृतसंगतेनेति । असौ घनञ्जयः अर्जुनः शितमल्लकृत्तैः तीक्ष्णधारमल्लास्यबाण-
च्छिन्नैः मृतसंगतेन मृत्तिकास्पर्शिता ओष्टपुटेन ओष्टयुगलेन भूमुक्संबन्धितां नृप-
तिसम्बन्धशालितां स्पष्टं स्फुटं ब्रुवाणैः कथयद्भिः शिरोभिः इव राज्ञां मूर्धभिः धात्रीम्
पृथ्वीम् आच्छादयति स्म आबृणोति स्म । अयमाशयः—अर्जुनो राज्ञां शिरांसि ती-
क्ष्णधारैः स्वीर्यैर्मल्लास्यैर्बाणैरिच्छत्वा भूमौ पातितवान्, तानि च शिरांसि स्वांशभूतौ-
ष्टयुगलेन मृत्तिकां स्पृशन्ति स्फुटं राजसम्बन्धितां कथयन्ति स्म, राजानो हि भूमु-
जः, अमी ओष्ठा अपि तत्सम्बन्धिनोऽस्त एव च भूमुज इति स्वयमेव स्वीयराजसम्ब-
न्धितामवोपयन्नमी ओष्ठा इत्यर्थः । भुवं भुञ्जते पालयन्ति, भुवं भुञ्जन्ति मञ्च-
यन्ति ते च भूमुजः, तत्सम्बन्धितयैवैषामपि भूमुक्त्वमिति तारपर्यम् ॥ ६३ ॥

अर्जुनने अपने तीखे भल्लनामक बाणों द्वारा राजाओंके सिर काटकर पृथ्वीको पाट
दिया, राजाओंके कटे हुए सिर जमीन पर गिरे थे और उनके ओष्ठ जमीनमें सटे हुए थे,
जमीनमें सटे ओष्ठ कह रहे थे कि इन क्षितिमुक्-राजाओंके सम्बन्धी हैं, अर्थात् हम
राजाओंके सिरके ओष्ठ हैं, इसीलिये तो मिट्टी खा रहे हैं, क्षितिमुक्-पृथ्वीका पालक या
भोक्ता । क्षितिभोक्ता राजाका सिर भी क्षितिमुक् होगा, इसीलिये वह अथर मिट्टीमें
लगावे है ॥ ६३ ॥

वैङ्गं कङ्ककुलामिषं घृतविपल्लिङ्गं कलिङ्गं पुन-

भोजं भाजनमापदां यमपुरीसीमारुथं मागधम् ।

चोलं दुःखनिचोलचित्तमिषुभिः कुर्वन्सुपर्वाधिभू-

पुत्रस्तत्र दिनावसानसमये रुन्धे स्म सिन्धूद्वहम् ॥ ६४ ॥

वद्धमिति । सुपर्वणाम् देवानाम् अधिभूः स्वामी इन्द्रस्तस्य पुत्रोऽर्जुनः इषुभि-

बाणैः वक्रं तद्देशाधिपं कङ्ककुलम्बामिभं गृध्राणां भक्ष्यम् , कलिङ्गं तदाख्यजनपद-
स्वामितं विपत्तिलङ्गम् मरणविद्वधारिणम् , पुनः भोजम् भोजदेशशासकं नृपवि-
शेषम् आपदां भाजनम् पात्रम् , मागध मगधाधीशम् यमपुरीसीमारुघम् यमपुर-
सीमनि स्थितम् यमपुरगतम् , चोलं नृपभेदम् दुःखनिचोलचित्तम् कष्टवेष्टितहृदयं
कुर्वन् सन् तत्र रणे दिनावसानसमये सायङ्काले सिन्धूद्वहं जयद्रथं रुन्धेस्म निरुद्ध-
वान् । सर्वास्तांस्तान् नृपान् मारयित्वाऽर्जुनो दिनावसानकाले जयद्रथं पुरतोऽरुण-
दिति भावः । अत्र वक्रादयो देशवाचकशब्दा लक्षणया तदीशवाचका बोध्याः ॥६४॥

देवराजके पुत्र अजुनन अपने बाणों द्वारा वक्रदेशाधिपको गृध्रकुलका मध्य, कलिङ्गा
धीशको मरणचिह्नोपेत, भोजराजको आपत्तिपात्र, मगधाधीशको यमपुरगामी, चोलाधिप
को दुःखावृत्तचित्त बनाकर उस रणस्थलमे साय समयके आनेपर जयद्रथको आगेसे धेर
लिया ॥ ६४ ॥

तत्रान्तरे,—

भूपस्तूत्तपमानधीर्भयभराजिज्ञासुरिन्द्रात्मभू-

वार्ता सात्यकिमारुती रिपुचमूव्यूहं प्रति प्राहिणोत् ।

तौ जित्वा गुरुमात्तसिंहनिन्दौ संवीच्य भूरिश्रवा

राधेयश्च हठात्तौ रुरुधतुः संक्षोभयन्तौ कुरुन् ॥ ६५ ॥

भू' इति । भयभरात् अर्जुनानिष्टशङ्काजन्यभीत्यतिशयात् उत्तपमानधीः सन्त-
सहृदयो भूपो युधिष्ठिरः इन्द्रारमभुवः शक्रसुतस्यार्जुनस्य वार्तां वृत्तान्तं जिज्ञासुः
सन् सात्यकिं मारुतिं भीमं च तौ रिपुचमूव्यूहं शत्रुसैन्यसमूहं प्रति प्राहिणोत्
प्रेषितवान् । तौ सात्यकिभीमौ गुरुं द्रोणं व्यूहमुखस्थितं जित्वा विजित्य आत्तसिंह-
निन्दौ कृतसिंहनादौ कुरुन् संक्षोभयन्तौ नाशयन्तौ संवीच्य हृष्टा ततः राधेयः
कर्णः भूरिश्रवाश्च हठात् बलात् रुरुधतुः मार्गं उपस्थाय युद्धे व्यापार्य चाप्रेगमना-
न्निवारयामासतुः । ततोऽर्जुनविषयानिष्टशङ्कया व्ययमानमानसस्तद्वृत्तज्ञानोरको
युधिष्ठिरः सात्यकिमारुती शत्रुसैन्यं प्रति प्रहितवान्, तत्रागतौ च तौ व्यूहमुखस्थं
द्रोणं विजित्य कुरुसैन्यानि मर्दयितुं प्रवृत्तौ, तथाभूतौ सिंहनादं मुञ्चन्तौ च सात्य-
किभीमौ विडोक्त्य कर्णभूरिश्रवसौ तौ निरुद्धवन्ताविति भावः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिरको अर्जुनके लिये बड़ी चिन्ता हो रही थी, जिससे उनका हृदय संतप्त हो रहा
था, अर्जुनकी खबर लानेके लिये उन्होंने सात्यकि तथा भीमको भेजा, वे दोनों व्यूहके
मुँहपर अवस्थित द्रोणाचार्यको जीतकर मोतर पड़े, सिंहनाद करना प्रारम्भ किया और
कीरव-सैन्यको नष्ट करना प्रारम्भ किया, उन दोनोंको बैसा करते देखकर कर्ण तथा भूरि-
श्रवाने उन्हें एकाम्बक धेर लिया ॥ ६५ ॥

अथ सोमदत्ततनुजो रमापतेरनुजोऽपि भ्रमरथसूतकार्मुकौ ।

परिगृह्य पट्टसलतां परस्परं प्रघनं भयंकरमुभौ वितेनतुः ॥ ६६ ॥

अथेति । अथ एतदनन्तरम् सोमदत्ततनुजो भूरिश्रवाः, रमापतेः कृष्णस्य अनुजः सात्यकिः अपि च भ्रमरथसूतकार्मुकौ परस्परखण्डितस्यन्दनसारथिचापौ सन्तौ पट्टसलताम् अस्त्रविशेषं परिगृह्य आदाय उभौ तौ परस्परं भयङ्करम् अन्योन्यभीषणम् प्रघनम् युद्धं वितेनतुः चक्रतुः । भूरिश्रवःसात्यकी भग्ने रथे मृते सारथौ छिन्ने च चापे घृतपट्टसास्त्रौ भयङ्करं द्वन्द्वयुद्धमारब्धवन्तावित्यर्थः । मञ्जु-भाषिणीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

इसके बाद सोमदत्तनामक राजाका पुत्र भूरिश्रवा तथा श्रीकृष्णका भाई सात्यकि दोनोंने दोनोंके रथ तोड़ दिये, सारथि मार दिये और चाप काट दिये, पीछे वे दोनों ही पट्टस नाम अस्त्र लेकर भयङ्कर द्वन्द्वयुद्ध करने लगे ॥ ६६ ॥

अथ शिनितनयं निपात्य भूम्यामुरसि घृतासिरसौ तु सौमदत्तिः ।

गलयितुमिव गर्वसारमन्तनिजचरणेन निपीडयांचकार ॥ ६७ ॥

अथ शिनितनयमिति । अथ प्रवृत्ते द्वन्द्वयुद्धे शिनितनयं सात्यकिं भूम्यां निपात्य भूमौ पातयित्वा उरसि घृतासिः घृतकरवालः असौ सौमदत्तिः भूरिश्रवाः अन्तः हृदयस्थितं गर्वसारम् बलदर्पम् गलयितुं वमयितुम् इव निजचरणेन निपीडयाञ्चकार आस्कन्दितवान् । भूरिश्रवाः सात्यकिं भूमौ पातयित्वा स्वचरणेन तस्य हृदयमपीडयन्मन्ये स तद्घृदि स्थितं दर्पम् अपि बभनवर्त्मना बहिष्कर्तुमैच्छदित्याशयः ॥ ६७ ॥

शिनितनय सात्यकिको पृथ्वीपर गिरा करके भूरिश्रवा उसकी छाती पर तलवार लिये खड़ा होकर उसे दबा रहा था, ऐसा लगता था मानों भूरिश्रवा सात्यकिके हृदयमें वर्त्तमान बलदर्पको उगलवा देना चाहता ही ॥ ६७ ॥

तदा हरिर्दूरगतोऽपि नाशं व्यापारयामास रथेऽर्जुनस्य ।

निजानुजातोरसि दत्तपादे भूरिश्रवस्येव महारथेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥

तदा हरिरिति । तदा सात्यकिवधसमये, दूरगतोऽपि हरिः कृष्णः अर्जुनस्य रथे अश्वं चक्रमभ्यदण्डं न व्यापारयामास रथं न चालयामास, किन्तु निजानुजातस्य स्वानुजन्मनः सात्यकेः उरसि हृदये दत्तपादे न्यस्तचरणे महारथे वीरे अस्मिन् भूरिश्रवस्येव अश्वं चक्रुर्व्यापारयामास चिद्वेष । तस्मिन्सात्यकिवधकाले दूरगतो भगवान् स्वयमागन्तुमशक्त्वाऽर्जुनरथचालनमपि हित्वा तत्रैव दत्तद्विरासीदित्यर्थः ॥ ६८ ॥

जब भूरिश्रवा सात्यकिके हृदयपर छात्र रहे हुए खड़ा था, तब भगवान् दूर थे, वही ले उन्होंने उसकी स्थिति देखी, तत्काट उन्होंने अर्जुनके रथको चलाना छोड़ दिया, केवल अपने छोटे भाई सात्यकिके सानेपर पैर रखकर खड़े हुए महारथ भूरिश्रवाको ही देखते रहे ॥ ६८ ॥

चोदितस्य हरिणा किरीटिनो मार्गणेन हृतहस्तपल्लवः ।

सोमदत्ततनयो न केवलं कौरवा अपि विहस्ततां ययुः ॥ ६९ ॥

चोदिनस्येति । हरिणा श्रीकृष्णेन चोदितस्य—परम तवायं सखा क्षिप्रञ्च सात्यकिर्विपद्यते इति प्रेरितस्य किरीटिनोऽर्जुनस्य मार्गणेन बाणेन हृतहस्तपल्लवः स्फुटितकरः सोमदत्ततनयः भूरिश्रवाः एव केवलं न (विहस्ततां न ययौ हस्तशून्यतां न प्राप्तः), कौरवा अपि विहस्ततां विह्वलतां ययुः प्राप्तवन्तः । द्विषहस्ते भूरिश्रवसि ष्वहस्त्वमिव चिद्दग्धं मन्यमानाः कौरवा विह्वलतां प्रापुरित्याशयः ॥ 'विहस्तो म्याकुलः समी' इत्यमरः ॥ अत्रैकस्य हस्तच्छेदेन सर्वेषां विहस्तत्वकथनाद्भ्रमसङ्गति-नानालङ्कारः ॥ ६९ ॥

भगवान्ने अर्जुनको प्रेरित किया कि देखो, तुम्हारा क्षिप्र सात्यकि मर रहा है, इस पर अर्जुनने बाणसे भूरिश्रवाका हाथ काटकर गिरा दिया, भूरिश्रवाके हाथके कट जानेसे केवल भूरिश्रवाही विहस्त-हस्तरहित नहीं हुआ, सभी कौरव विहस्त-व्याकुल हो बैठे ॥

भूरिश्रवास्तदनु पुत्रममुं बलारे-

भूयो विगर्ह्य पुरुषोत्तमसंनिधाने ।

आचम्य पावनमसौ कुशमेकमन्य-

मास्तीर्य युद्धमुवि तत्र शयालुरासीत् ॥ ७० ॥

भूरिश्रवा इति । तदनु हस्तच्छेदनानन्तरम् भूरिश्रवाः अमुं बलारेरिन्द्रस्य पुत्र-मर्जुनम् पुरुषोत्तमसंनिधाने भगवतः समक्षं भूयः पुनः पुनः विगर्ह्य 'धिक्रवाम्, यो ममान्येन युष्यमानस्य हस्तमन्यायेनाच्छिन्नः' इत्येवं निन्दया तिरस्कृत्य एकं पावनं पवित्रं कुशं जलम् आचम्य प्रारप्य अन्यं कुशं दर्शं तत्र युद्धमुवि आस्तीर्य समासुः आसीत् । युद्धस्थान एव प्रायोपवेशमस्त्रिभिवत् इत्यर्थः । 'कुशो रामसुते इमे बीक्ष्णे द्वीपे कुशं जलम्' इत्यमरः ॥ ७० ॥

हाथके कट जानेपर भूरिश्रवाने बलारि-इन्द्रके पुत्रको भगवान्के सामनेमें ही खूब फटकारा—'बिष्कार है तुमको, तुमने दूसरेके साथ छुटते समय इनारा हाथ काटकर अच्छा काम नहीं किया है', इत्यादि निन्दा करके-पवित्र जलसे आचमन किया और कुश बिष्कार वही युद्धक्षेत्रमें प्रायोपवेशन करके सो रहा ॥ ७० ॥

तदनु हिडिम्बवैरी दिननायकत्तनयसाहाय्यकेन भयानकसायकनिकायवर्षिणाममर्षिणां दर्पेण गरीयसां दुःशासनयवीर्यसां विसरमुज्जासयितुं विदलितविमतमदां निजगदामष्टाभिः काष्ठाभिः सह भ्रमयांचकार ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं हिडिम्बवैरी हिडिम्बासुरघाती भीमः दिननायकत्तनयसाहाय्यकेन कर्णकृतसहायतया भयानकसायकनिकायवर्षिणाम् भीषणबाणगणघृष्टिपराणाम् अमर्षिणाम् कृपितानाम् दर्पेण गरीयसाम् अभिमानशालिनाम् दुःशासनयवीर्यसाम् दुःशासनानुजानाम् विसरं समूहम् उज्जासयितुं हन्तुम् विदलितविमतमदां खण्डितशत्रुजनवर्षाम् निजगदां स्वीयां गदाम् अष्टाभिः काष्ठाभिः दिशाभिः सह भ्रमयाञ्चकार भ्रमितवान् । अनन्तरं भीमः कर्णसहायतया बाणघृष्टि कुर्वतां कृपितानां संभृतगर्वाणां च दुर्योधनानुजानां वधाय स्वां गदां भ्रमयामास, यस्यां भ्रमन्त्यां दिशोपि भ्रामन्त्य इदं प्रतीयन्ते स्मेति भावः ॥

इतके बाद भीमने कर्णकी सहायतासे भीषण बाण बरसानेवाले, अमर्षपुरित तथा धृतगर्व दुर्योधनानुजोंके समूहका वध करनेके लिये अपनी गदा धुमाना प्रारम्भ किया, भीमकी गदाके धूमनेसे साथ-साथ आठों दिशायें धूमती-सी प्रतीत होने लगी ॥

गान्धारजाजठरसीन्नि पुराश्मदत्तां

दत्त्वा दशां युधि गदा पवमानसूनोः ।

दुःशासनानुजकुलाय हि यौगपथा-

चक्रे मिथोऽष्टनवति त्रिदशीस्तु यातृः ॥ ७१ ॥

गान्धारजेति । पवमानसूनोः वायुसुतस्य भीमस्य गदा गान्धारजायाः गान्धार्याः जठरसीन्नि गर्भदेशे पुरा गर्भावस्थ्यायां चिरेणापि प्रसवाभावे अश्मना पापाणेन दत्ताम् कृतां दशाम् अवस्थाम् युधि युद्धे दुःशासनानुजकुलाय दत्त्वा दुःशासनानुजसमूहाय वितीर्य अष्टनवति त्रिदशीः अष्टाधिकनवतिसंख्या अप्सरसः मिथः परस्परं यातृः भ्रातृभार्याः चक्रे विहितवान् । पुरा गान्धारी. धृतगर्भा चिरादप्यप्रसवेऽश्मना गर्भं समायेति कथा, तदनुसारेण गर्भस्था दुःशासनानुजास्तदश्मनाथसमये यां वेदनां प्राप्तवन्तो भीमस्य गदायुद्धे तेभ्यस्तामेव वेदनां दत्तवती, तान्मथितवती, मथनान्मृतेषु स्वर्गतेषु च तेषु अष्टनवतिमप्सरसो युगपदेव परस्परं यातृश्चक्रे च । भीमेन सहैव गद्या निष्पिप्यानवतिर्दुःशासनानुजा व्यापाद्यन्ते स्म, तेषां च वरणात्तावत्योऽप्सरसो युगपदेव यातृत्वं च प्राप्यन्ते स्मेति भावः ॥ 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्या यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः ॥ ७१ ॥

१. 'सुत' । २. 'यवीर्यसामुज्जासयितुं विदलित' । ३. 'समं भ्रामयामास' ।
४. 'यौगपथा' । इति पा० ।

दुःशासनके अनुजोंको—गान्धारीके गर्भमें बहुत दिनों तक प्रसव नहीं होनेके कारण पत्थरसे मथित होनेसे जो वेदना भोगनी पड़ी थी, उस समय युद्धमें भीमने वही वेदना अपनी गदाके प्रहारसे उन्हें दी, जिस प्रकार वे गर्भावस्थामें पत्थरसे मथित किये गये थे, भीमकी गदाने युद्धमें उन्हें उसी प्रकार मथ दिया, और उनके मरकर स्वर्ग जानेपर उनका वरण करनेवाली अठानवे अप्सराओंको एक साथ याता-देवरानों-जेठानी-सगौ भार्गवी बहुएँ बना दिया ॥ ७१ ॥

विहयं विरथं विसारथि विशारासं विपताकिकापटम् ।

विशिखेन विवस्वतः सुतं विदधाति स्म वृकोदरः क्षणात् ॥ ७२ ॥

विहयमिति । वृकोदरः भीमः विशिखेन बाणेन (जातावेकवचनम्, बाणैरि-
त्यर्थः) क्षणात् स्वल्पेन समयेन विवस्वतः सूर्यस्य सुत पुत्रं कर्णम् विहयम् गता-
श्वम्, विरथम् खण्डितस्यन्दनं, विसारथिम् मृतसूतम्, विशारासम् त्रुटितधनु-
षम्, विपताकिकापटम् नष्टध्वजञ्च विदधाति स्म कृतवान् । अथ भीमो बाणैः
कर्णस्याश्वान् अवधीत्, रथमभनक्, सारथिमवधीत्, चापं बभञ्ज, ध्वजपटं चा-
ध्वंसयदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

भीमने बाणोंसे क्षणभरमें सूर्यके पुत्र वर्णके घोड़ोंको मार गिराया, रथ तोड़ दिया,
सारथिको निहत् कर दिया, धनुष काट डाला और ध्वजपटको धूलिसात् कर दिया ॥ ७२ ॥

अथान्यमास्थाय रथं क्षणेन कर्णः कुरुणां धुरि कार्मुकस्य ।

पूर्वं गुणेनाशुगजातमेकं पश्चादटन्याप्यपरं निरास्यत् ॥ ७३ ॥

अथान्यमिति । अथ कर्णः क्षणेन शीघ्रम् अन्य रथं यानमास्थाय आरुह्य कुरुणां
कौरवाणां धुरि समस्रम् पूर्वं प्रथमं कार्मुकस्य गुणेन मौर्ध्यां एकम् आशुराजातं बाण-
समूहम् निरास्यत् क्षिप्तवान्, पश्चात् अटन्या धनुषः कोट्या अपरम् अन्यम् आशु-
गस्य वायोर्जातं पुत्रं भीमं निरास्यत् निर्धूतवान् । बाणान् विसृज्य भीमं व्यथित-
वान्, न तु हतवान्, अर्जुनान्यकुन्तीपुत्राणामभयस्य दत्तपूर्वत्वात् इति भावः ॥
'आशुगौ वायुविशिलौ' इत्यमरः ॥ ७३ ॥

इसके बाद दूसरे रथपर झटसे आरुढ़ होकर कर्णने कौरवोंके सामने ही पहले धनुष
की प्रत्यञ्चासे बाण बरसाये, पीछे धनुषकी कोटिसे मोमको पाकरके छोड़ दिया, धनुषकी
कोटिसे टकेल ही भर दिया, उसका बध नहीं किया, क्योंकि अर्जुनेतर पाण्डवोंको
वसने अमयदान दे दिया था ॥ ७३ ॥

मारुतिस्तदनु सोमदत्तभूपादपांसुपरिधूसरोरसा ।

कंसमर्दनकनीयसा समं शक्रनन्दनसमीपमाप सः ॥ ७४ ॥

मालतिरिति । तदनु कर्णेन निर्धूय त्यागान्तरं सः मारुतिर्वायुसुतो भीमः सोम-
दत्तमुषः सोमदत्तसुतस्य भूरिश्रवसः पादपांसुभिः आक्रमणकाले लग्नैः चरणर-
जोभिः परिधूसरं मलिनमुरो हृदयदेशो यस्य तथामृतेन कंसमर्दनस्य कृष्णस्य
कनीयसा अनुजेन सात्यकिना समम् साकम् शक्रनन्दनस्यार्जुनस्य समीपम्
सन्निधिम् आप । कर्णेन त्यक्तो भीमो भूरिश्रवश्चरणघृलिलिसवक्षसा सात्यकिना
सहार्जुनसमीपं गत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

कर्ण द्वारा छोड़ दिये गये भीम भूरिश्रवाके द्वारा किये गये पादाक्रमणके समय लगी
भूरिश्रवाकी घृल्लिसे व्याप्त हृदयवाले सात्यकिके साथ ही इन्द्रके पुत्र अर्जुनके पास पहुँचे ॥

तदनु दनुजपरिपन्थिनि श्रीकृष्णे निजशरपुञ्जेन कुरूकुञ्जरान् भञ्ज-
यन्तं वनंजयं तं सुतवधेन कृतमन्तुं रिपुं निहन्तुमादिश्य दलितदैत्यचक्रेण
निजचक्रेण चण्डकरमण्डलमपिदधाने गमस्तिमानस्तर्महास्तेति सम-
स्तनिजबलकोलाहलमाकर्ण्य दुःशलाजानिमुदा निजवदनमुदासयत् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् निजशरपुञ्जेन स्वबाणनिकरेण कुरूकुञ्जरान् कौर-
वमुत्थान् भञ्जयन्तं पीडयन्तं तं प्रसिद्धपराक्रमं धनञ्जयमर्जुनं दनुजपरिपन्थिनि
दानवारी श्रीकृष्णे सुतवधेन अभिमन्युनिपातेन कृतमन्तुं विहितापराधं रिपुं जयद्रथं
हन्तुमादिश्य आज्ञाप्य दलितदैत्यचक्रेण विनाशितराक्षससमुदयेन निजचक्रेण
स्वीयेन चक्राख्येण चण्डकरमण्डलम् सूर्यविम्बम् आपिदधाने आच्छादयति सति
गमस्तिमान् किरणमाली सूर्यः अस्तम् अहास्त गतवानितिहेतोः समस्तस्य निजब-
लस्य स्वसैन्यस्य कोलाहलं कलकलम् (सूर्येऽस्तंगते जीवति जयद्रथेऽर्जुनस्याग्नि-
प्रवेशप्रतिज्ञयाऽऽनन्देन शब्दायमानेषु स्वसैन्येषु) दुःशलाजानिः जयद्रथः मुदा
आनन्देन (स्वमृत्युसंभावनाऽपगमशुच्यसंभावनादयाम्याम्) निजवदनम्
स्वमुखम् उदासयत् उन्नमितवान् ।

इसके बाद अपने बाणों द्वारा कुरूमुख्यगणको मारते हुए अर्जुनको पुत्रवध द्वारा
अपराध करनेवाले शत्रुओंको मारनेके लिये आदेश देकर दानववैरी शंक्रुष्णने राक्षसोंका
संहार करनेवाले अपने चक्रसे सूर्यविम्बको आवृण कर दिया, उस समय अपनी सारी
सेनाका कलकल घुनकर जयद्रथने समझा कि सूर्यास्त हो गया, तब उसने आनन्दसे
अपना मुँह उठाया ॥

तदा प्रकाशस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्यापि जयद्रथस्य ।
अदर्शनायापि च दर्शनाय सुदर्शनं हेतुरभून्मुरारेः ॥ ७५ ॥

१. 'पन्थिनि निज'; 'पन्थिनि शर' । २. 'आदिश्य निहन्तु' । ३. 'विदधाने',
'विधाने' । ४. 'आस्त' । ५. 'सह निजवदनमुदास' । इति पा० ।

तदेति । तदा तस्मिन् जयद्रथमुत्सोद्धमनसमये प्रकाशस्य प्रकटस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्य समस्तसैन्यव्यूहगुप्तस्य अप्रकटस्य अदृश्यस्य अपि क्रमेण अदर्शनाय नप्रकटत्वाय दर्शनाय स्फुटावलोकाय च सुरारेः सुदर्शनं नाम चक्रं हेतुः कारणम् अनूत् भजायत । तस्मिन्समये प्रकटनपि सूर्यं प्रच्छाद्य इक्ष्वाकूपनेतुं, व्यूहमध्य-स्यतयाऽप्रकटमपि जयद्रथं बहिरानीय दर्शयितुं च श्रीकृष्णस्य चक्रं कारणत्वमवाप । चक्रेगाच्छन्ने सूर्यविम्बे तमस्तंगतं प्रतीत्य स्वयं बहो प्रविशन्तं तदाजुनं तं द्रष्टुं समागतं जयद्रथं पार्यो दृष्टवानिति भावः ॥ ७५ ॥

उक्त समय प्रकाशमान सूर्यको अपने चक्रे भगवान्ने छिपाकर दर्शन-पथसे दूर कर दिया, और व्यूहके मध्यमें छिपे रहने वाले जयद्रथको दिखला देनेमें भगवान्का चक्र कारण बना । यह भगवान्के चक्रका ही प्रभाव था कि प्रकाशमान सूर्य छिप गया और छिपा हुआ जयद्रथ प्रकाशमें आ गया । भगवान्ने चक्र आच्छादित करके सूर्यको अदृश्य बना दिया, और सूर्यको अस्तंगत समझकर जयद्रथ व्यूहसे निकलकर अर्जुनके सामने आ गया । नशानारतमें लिखा है कि भगवान्ने माया द्वारा अन्धकार उत्पन्न करके सूर्यको तिरोहित कर दिया, यहाँ जो चक्रे सूर्यका आवृत्त होना लिखा है वह पुराणान्तरकी कथा के आधार पर ॥ ७५ ॥

सकलमपि जगन्ति चक्रव्यूथं सवितुरदर्शनतः सखेदमाहुः ।

समरभुवि कथं नु शौरिचक्रं तपनतिरोभवन् तदाचकाह्वे ॥ ७६ ॥

सकलमपीति । जगन्ति लोकाः सकलम् निखिलम् अपि चक्रव्यूथं चक्रवाक-मण्डलं चक्रसमूहं च सवितुः सूर्यस्य अदर्शनतः अनालोकनतः सखेदं घृतकष्टम् आहुः कथयन्ति, जगत्यापामरप्रसिद्धमिदं यच्चक्रमण्डलं (चक्रवाकसमूहश्चक्रकुलं च) सूर्यस्यादर्शने खिद्यत इति, (परम्) तदा तस्मिन्समये समरभुवि युद्धक्षेत्रे शौरि-चक्रं कृष्णस्य चक्रम् तपनतिरोभवन् सूर्यस्यादर्शनं कथं नु आचकाह्वे कामयते स्म । यदि सर्वस्य चक्रकुलस्य सूर्योदर्शनं खेदावहं भवति, तदा शौरिचक्रस्य तद्-दर्शनं कथमभिलषितमजनीत्याश्चर्यम् । एकस्य चक्रपदस्य चक्रवाकपक्षिपरत्वे विरो-धपरिहारो बोध्यः । श्लेषोत्थापितो विरोधानासोऽलङ्कारः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ ७६ ॥

संतार कहता है कि सकल चक्रवाकमण्डल या चक्रमण्डल सूर्यके अदर्शने खेदका अनुभव करता है, परन्तु आश्चर्य की बात है उक्त समय युद्धके क्षेत्रमें भगवान्के चक्रे सूर्यका अदर्शन-छिपना-ही पसन्द किया ॥ ७६ ॥

तावत्किरीटी तरुणेन्दुमौलेर्वदान्यताकीर्तिवदावदेन ।

शरेण शत्रोरलुनीत शीर्षं साकं प्रमोदेन स कौरवाणाम् ॥ ७७ ॥

तावदिति । तावत् जयद्रथदर्शनक्षणे एव सः प्रसिद्धपराक्रमः क्रिरीटी बर्जुनः
तण्डुमौलेः बालेन्दुशेखरस्य शिवस्य वदान्यतायाः दानशीलतायाः या कीर्तिः
प्रशस्तिः तस्याः वदावदेन अभिवायिना शिवस्य दानशक्तिप्रभवयशःख्यापकेन
शिवदत्तेन शरेण पाशुपतास्त्रेण कौरवाणां दुर्योधनादीनां प्रमोदेन साकं हर्षेण सह
शत्रोः पुत्रवातिनो जयद्रथस्य शीर्षम् नस्तकम् अलुनीत छिन्नवान् । यावज्जयद्रथः
सूर्यस्यास्नमनं प्रनीत्यार्जुनप्रणाशं द्रष्टुमायाति तावदेवार्जुनस्तस्य शिरः पाशुपता-
स्त्रेण चिद्भवान्, तच्छेदेन कौरवाणां हर्षोऽप्यचिद्घट, भगिनीपतेर्मरणजन्यं दुःखं
कौरवाणां मनांस्यव्यथयदिव्याशयः । सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ७७ ॥

जनी जयद्रथ अर्जुनको देखनेके लिये बाहर निकला, तमी अर्जुनने शिवप्रदत्त, शिव
की वदान्यताको प्रख्यापित करनेवाले पाशुपतास्त्रे पुत्रवाती शत्रु जयद्रथका शिर काट
गिराया, उसके मरनेके साथ ही साथ कौरवोंका आनन्द भी समाप्त हो गया । अर्जुनके
मरनेको संभावनासे उत्पन्न हर्ष भी कौरवोंका जाना रहा, मर-साथ बहनोंके नारे जाने
से उन्हें बड़ा मार्गे कष्ट भी हुआ ॥ ७७ ॥

वृद्धश्चाञ्जलौ सायं नालमर्घ्याय कं धृतम् ।

इतीव कं सिन्धुभर्तुजिष्णुस्तस्मिन्नर्पातयत् ॥ ७८ ॥

वृद्धश्चाञ्जलौ सायं सन्ध्याकाले वृद्धश्चरस्य वृद्धस्य चत्रियस्य जयद्रथ-
जनकस्य अञ्जलौ मंपुटीकृतकरद्वये घृतम् अवस्थापितं कं जलम् अर्घ्याय सूर्यार्व्य-
दानाय न अलम् न पर्याप्तम्, इतीव अस्मादेव कारणात् जिष्णुः अर्जुनः तस्मिन्
वृद्धश्चाञ्जलौ सिन्धुभर्तुः सागरस्य कं जलम् सिन्धुभर्तुः जयद्रथस्य कं शीर्षं च
अपातयत् । अर्जुनः पाशुपतान्त्रिच्छिन्नं जयद्रथस्य शिरः सिन्धुतीरे तपस्यतस्तत्पितुः
करेऽपातयत्, यत्र करे स वृद्धः सूर्यायार्घ्यं दातुं जलं निहितवानासीत्, मन्ये
सूर्यायार्घ्यापर्याप्तं तदञ्जलित्यं पूरयितुमिवार्जुनस्तदञ्जलौ सिन्धुभर्तुः कम्पानीय-
मिव जयद्रथस्य शिरो न्यस्तवानिति भावः ॥ ७८ ॥

जयद्रथके पिता वृद्ध क्षत्रिय उस समय सन्ध्याकालमें सूर्यको अर्घ्य देनेके लिये अपनी
अञ्जलिमें जल लिये थे, (अर्जुनन सोचा कि उनके हाथका जल सूर्यायर्घ्यके लिये पर्याप्त
नहीं है देता नोचकर) अर्जुनने उनकी अञ्जलिमें सागरका जल-सिन्धुराजका शिर डाल
दिया ॥ ७८ ॥

एतत्किमित्ययमपास्य सुतस्य शीर्षं

शीर्यन्स्वमूर्धनि वरेण शशाङ्कमौलेः ।

क्षोण्यामवाङ्मुखतया निपपात वेगा-

दात्रातुकाम इव तत्सुतवत्सलत्वात् ॥ ७९ ॥

एतत्किन् इति । अयं वृद्धश्चत्रियो जयद्रथस्य पिता-एतत् शिरः किम् ? कुत आपतितम् ? इति शङ्कितः सन् सुतस्य शीर्षम् जयद्रथस्य शिरः अपास्य भूमौ निपात्य शशाङ्कमौलेः शिवस्य वरेण—‘यस्त्व पुत्रस्य शिरो भूमौ पातयिष्यति तस्यात्मनोऽपि शिरस्तत्क्षणमेव भूमौ पतिष्यति’ एवंप्रकारेण हरदत्तवरदानप्रभावेण स्वमूर्धनि शीर्षम् भिन्नशिरस्कः सन् सुतवत्सलत्वाद् पुत्रप्रेमवशात् तत् सुतशीर्षम् आघ्रातुकामः आजिघ्रासन् इव अवाङ्मुखतया निम्नमुखीभूय वेगात् शोण्यां धरण्यां निपपात । यदा तपस्यतो भास्करार्धदानायोद्युञ्जानस्य च वृद्धस्य जयद्रथपितुः करे जयद्रथस्य शिरः पतितं तदा किमिदमापतितमिति जुगुप्समान इवासी वृद्धस्तच्छिरो भूमावपातयत्तत्र पूर्वोक्तरूपेण शिववरेण तस्य वृद्धस्यावाङ्मुखं शिरो भूमौ पपात, तदेत्थं प्रतीयते स्म यदसौ वृद्धो निजपुत्रस्य शिर आघ्रातुं चात्सल्येनेव भूमौ नतमुखो भवतीति भावः ॥ ७९ ॥

उक्त वृद्ध क्षत्रियके हाथों पर जब जयद्रथका शिर गिरा तब उसने ‘यह क्या है ? कहाँसे आ पड़ा है ?’ ऐसा सोचकर घबराहटके साथ उस जयद्रथ-शीर्षको जमीन पर गिरा दिया, ऐसा करनेसे शिवप्रदत्त वरके प्रभावसे उस बूढ़े क्षत्रियका शिरभी जमीनपर अधोमुख गिर गया, ऐसा लगता था मानो वह बूढ़ा बाप अपने पुत्र पर प्रेम होनेके कारण उस शिरको-जयद्रथके शिरको सूँघना चाह रहा हो ॥ ७९ ॥

अथ तस्मिन्वासवसूनौ वासरविरामे शिबिरमेत्य यथावृत्तं रणकथां विज्ञाप्य हृषितरोमाणं राजानमुपतिष्ठमाने सुयोधनस्तु क्रोधनतया भगिनीजानि^१हानिनिदानया सर्वा^२मपि शर्वरीं नियोद्द्युक्तकामः सन्नाम्भीरयुद्धारम्भभेरीनिध्वानमुज्जम्भयामास ॥

एते तदा तं समाकर्ण्य^३ समरवैज्ञानिकाः स्मरणमात्रकृतसंनिधानं निशि दशगुणिनभुजबलावलम्बं हिडिम्बभागिनेयं पृथक्प्रस्थाप्य स्वयंमपि सकलान्यपि निजबलानि संनाह्य संयुगाय युंगायतबाहवः शक्रसुतादयो निश्चक्रमुः ॥

अथ तस्मिन्निधि । अथ तस्मिन् जयद्रथहन्तरि वासवसूनौ अर्जुनसुते वासरविरामे दिनान्ते शिबिरम् सेनारणिवेशदेशम् पर्य आगत्य यथावृत्तम् यथाभूतं रणकथां युद्धवृत्तान्तं विज्ञाप्य निवेद्य हृषितरोमाणं जायमानरोमाञ्च प्रसन्नम् राजानम् युधिष्ठिरम् उपतिष्ठमाने मेवमाने सति सुयोधनः भगिनीजानेर्भगिन्याः दुःशलायाः पर्युज्यद्रथस्य हानिः मरणं निदानं ब्रह्मास्तथाविधया क्रोधनतया

१. ‘हृष्ट’ । २. ‘निधननिदानतया’ । ३. ‘गन्भीर’ । ४. ‘एते तदाकर्ण्य’ । ५. ‘समरवैज्ञानिक’ । ६. ‘स्वयमपि निजबलानि’ । ७. ‘संयुगावत’ । इति पा० ।

ऋषा सर्वांश्च अपि समस्ताम् रजनीं रात्रिम् (अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) नियोद्बु-
कामः युद्धं कर्तुमीहमानः सन् गम्भीरयुद्धारम्भमेरीम् भयानकयुद्धप्रारम्भवाद्यम्
उज्ज्वलभयामास प्रवर्तितवान् ।

तदा तस्मिन् समये तं मेरीशब्दं समाकर्ष्य श्रुत्वा समरवैज्ञानिकाः युद्धवि-
शारदाः एते पाण्डवाः स्मरणमात्रकृतसन्निधानं ध्यानमात्रोपस्थितं निशि रात्रौ दश-
गुणितमुज्ज्वलावलम्बं दशगुणीभूतवाहुर्वीर्यशालिनम् रात्रौ विशिष्य प्रभवन्तं हि-
डिम्बभागिनेयं हिडिम्बासुरभगिन्यां हिडिम्बायां जातं घटोत्कचं नाम भीमसुतं
पृथक् स्वतः प्रधान्येन प्रस्थाप्य युद्धार्थं प्रेष्य स्वयम् अपि सकलानि बलानि
सैन्यानि संयुगाय अचिरभाविने निशासंगराय मनाह्य उद्युक्तानि कृत्वा युगायत-
बाहवः वृषभस्कन्धधार्योदाहनिर्मितः शकटाङ्गविशेषो युगं तद्ददायतौ दीर्घपीनौ
बाहु येषां ते तयोक्ताः शक्रसुतादयः अर्जुनप्रभृतयः निश्चक्रमुः युद्धार्थं शिविरेभ्यो
निर्गता जाताः ॥

जयद्रथका वध करके सूर्यास्त होनेपर इन्द्रपुत्र अर्जुन शिविरमें आ गये, और युद्धका
समाचार सुनाकर युधिष्ठिरको रोमाञ्चित तथा सेविन कर रहे थे, इसी समय दुर्योधनने
बहनोंई जयद्रथके वधसे उत्पन्न कोपके कारण सारी रातमर लडते रहनेकी इच्छासे गम्भीर
सुद्धारम्भकी सूचना देनेवाले रणवाद्य बजवा दिये ।

उस समय उस रणवाद्य ध्वनकी सुनकर युद्धके रहस्यको जाननेवाले पाण्डवोंने
याद भर करनेसे उपस्थित, रात्रिमें दशगुण होनेवाले बाहुपराक्रमसे युक्त हिडिम्बाके गर्भसे
भीम द्वारा बनिन घटोत्कचको पृथक् लड़नेके लिये भेज दिया, और खुद भी सारी सेनाको
युद्धके लिये सन्नद्ध करके युग-गाढीका जुआ-के समान दीर्घ विशाल बाहु रखनेवाले अर्जुन
प्रभृति पाण्डव शिविरोत्ते निकल पड़े ॥

या तारका मे सतत विरुद्धा तां विभ्रतीमा इति बद्धरोषम् ।

सर्वेन्द्रिये सत्यपि सैनिकानां मार्गं दृशामेव तमो रुरोध ॥ ८० ॥

या तारकेति । या तारका नक्षत्रं तारका कर्नीनिका च सततं मे मम तमसः
विरुद्धा समूलनाशकतया विरोधिनी तां तारकाम् इमाः सैनिकदृशः विभ्रति धार-
यन्ति, इति हेतोरस्मात् बद्धरोषं घृतकोपं तमः सर्वेन्द्रिये अन्येन्द्रियगणे सत्यपि
इतरेषु भ्रोत्रादिषु विद्यमानेष्वपि सैनिकानां दृशां चक्षुषाम् एव मार्गं रुरोध अव-
ल्लवत् । अन्योऽपि स्वविरोधिन आश्रयदातारं पीडयति तद्वदिदं तमोऽपि स्ववि-
रोधिन्यास्वारकाया नक्षत्रस्य तत्पदप्रतिपाद्यत्वेन तदभिन्नत्वेनाध्यवसिताया नेत्र-
कर्नीनिकाया आश्रयदानानाकुपितमिव सत् चक्षुष एव मार्गं रुरोध, नान्येषामि-
न्द्रबाणाम् इत्यर्थः । उल्लेखाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्याऽल्लङ्कारः ॥ ८० ॥

अन्वकारने देखा कि जिस तारका-नक्षत्र या नेत्रकर्नीनिका-से मेरा शाश्वतिक विरोध

है, वृत्ते ये आँखें धारण करती हैं, इसीलिये कुण्ठित होकर अन्धकारके नाक, कान आदि अङ्गोंको छोड़कर सेनाकी आँखोंके मार्गकी रोक किया । अन्धकारके विरोधी कर्तवीनक्रियाओंको आश्रय देनेवाले नेत्रोंपर कोप करके अन्धकारने और इन्द्रियोंको छोड़कर आँखोंके मार्गकी घेरा । अन्धकारसे सैनिकोंके नेत्रकी मार्ग नहीं रुद्ध रहा था ॥ ८० ॥

शर्वर्याश्चिकुरे मनोजशिखिनो धूमे नभोरण्यभू-

जम्बूशाखिनि पेचकाण्डजट्टशामालोकसिद्धाञ्जने ।

चेले कालहलायुधस्य तमसामुज्ज्वलभणौ तादृशे

ऽप्यहीवाहवशिल्पमद्भुततर्मं चक्रुर्द्वये सैनिकाः ॥ ८१ ॥

शर्वर्या इति । शर्वर्याः रात्रिरूपायाः स्त्रियः चिकुरे केशपाशे, तत्पुत्रस्य शर्वर्याः, मनोजशिखिनः मदनाग्नेः धूमे धूमसमे, नमः आकाश एव अरण्यभूः वनभूमिः तस्या जम्बूशाखिनि जम्बूवृक्षे, पेचका नाम येऽण्डजाः उल्लूकपक्षिणस्तेषाम् आच्छे-
काय इक्षुशक्तिसम्पत्तये सिद्धाञ्जने दिव्यौषधिरूपे (यस्या ओषधेः प्रभावेण लोकानां इक्षुशक्तिः प्रसरायते तस्मिन्नाञ्जनपदेनोच्यते, तमस्युल्लूकाः सम्पत्तिकां इक्षुशक्ति-
मासादयन्तीति तमसस्तेषां कृते सिद्धाञ्जनत्वमुक्तम्) कालः यमराज एव हला-
युधो बलरामस्तस्य चेले वस्त्रे, तादृशे वनन्योपमे तमसां उज्ज्वलभणे प्रागण्ये
सत्यपि विद्यमानेऽपि घोरे तमसि सर्वत्र व्याप्तेऽपि अहनि दिन इव द्वये उभये
सैनिकाः कौरवपाण्डवोभयपक्षगता भटाः अद्भुततरम् अत्याश्चर्यजनकम् आहव-
शिल्पं युद्धकौशलं चक्रुः प्रकटीकृतवन्तः । रात्रेः केशपाशोपमे कामवह्नेर्धूमामे
आकाशारण्यभूमेर्जम्बूवृक्षसदृशे उल्लूकानामाच्छेकाय सिद्धाञ्जनसमाने यमरूपबल-
रामस्य वस्त्रतुल्येऽतिघोरे तमसि सर्वतो व्याप्तेऽपि कौरवपाण्डवोभयपक्षभटा दिव-
स इवातिविस्मयावहं युद्धनैपुण्यं प्रकाशयन्तिस्मेत्यर्थाः ॥ ८१ ॥

निशारूप नायिकाके केशपाशस्वरूप, कामरूप अग्निके धूमस्वरूप, आकाशरूप
अरण्यभूमिके जम्बूवृक्ष-समान, बलक पक्षीकी दर्शनानिश्चिदिमें सिद्धाञ्जनतुल्य तथा यमरूप
बलरामके वस्त्र-समान तादृश भौषण अन्धकारके व्याप्त रहनेपर भी दिनकी तरह दोनों
पक्षोंके वार सन्यगन्ते भौषण युद्धकौशल प्रदर्शित किया ॥ ८१ ॥

प्रथमेऽद्भुतेऽपि निशि नारददृष्टेः प्रथमेतरा ज्वलसदीतिरुद्रा ।

वनिता अपि त्रिदशनायनेर्गर्गा वरणस्रजं चिकुर एव बबन्धुः ॥ ८२ ॥

प्रथमेऽद्भुतेऽपि । निशि रात्रौ अद्भुते विस्मयावहेऽपि प्रथमे युद्धे जायमाने
नारददृष्टेः उद्रा अतिमहती प्रथमेतरा द्वितीया इतिः अनावृष्टिः ज्वलसद् अजा-
यत, रात्रौ योगिनां समाधिभग्नतया तद्युद्धदर्शनादानन्दाश्रुवृष्टिर्न जाता, यदि दिन-

ममविष्यत्तदाऽसौ तद्युद्धं इष्ट्वा समधिकमानन्दमध्यगमिष्यदित्यर्थः । त्रिदशनाथ-
नगर्याः इन्द्रपुर्याः स्वर्गस्य वनिताः स्त्रियः अपि अप्सरसोऽपि वरणस्रजं युद्धे मृत्वा
देवत्वं प्रपद्य स्वर्गमागतानां वीराणां वरणाय रक्षितं माल्यं चिकुरे स्वकेशपाशे
एव बधन्तुः अधारयन् । रात्रेस्तासां भोक्कालतया ता अपि स्वां वरणस्रजं स्वीय-
केशपाशालङ्कारभावेनोपयुक्तवस्य इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

रात्रिके समय अदमुत युद्ध होते रहने पर भी नारदकी आँखोंमें आनन्दाशुकी
अनावृष्टि ही बनी रही, क्योंकि रात्रि योगिदोंके लिये समाधि-समय होता है उस समय
वह युद्ध देखने नहीं आये, फलतः उनकी आँखोंसे आनन्दाशुधारा नहीं प्रवाहित हो सकी
और स्वर्गकी अप्सराओंने भी अपने वरणस्रजोंको अपने केशपाशका ही अलङ्करण बनाया,
उस समय उनकी भोग-सनय या, अतः सन-धजकर वे विलासोंमें लग गईं, युद्ध देखने
या वरण करने गईं ही नहीं ॥ ८२ ॥

अमीषु युद्धदिवसेष्वयमेव हि कामुकः ।

रणोत्सवे विभक्त्यार्थं रात्रयेऽसौ ददौ यतः ॥ ८३ ॥

अमीष्विति । अमीषु एतेषु चतुर्दशसु युद्धदिवसेषु अयम् रात्रियुद्धयुक्तो युद्ध-
दिवसः एव कामुकः स्त्रीपरायणः रसिकः, यतः कारणात् असौ युद्धदिवसः रणो-
त्सवे युद्धकृतोत्सवे अर्थात् समांशं विभज्य रात्रये ददौ दत्तवान् । यो हि स्त्रीप्रियो
भवति स किमपि सुन्दर वस्तु प्राप्य तदर्थं प्रियायै समर्पयति, अयमपि युद्धदिवसो
रणोत्सवार्थं रात्रये दत्तवानतोऽयमेव स्त्रीपरः, अन्ये द्विवसास्तु नीरसास्तेषु निशायां
रणनिवृत्ते निशाये रणोत्सवार्थप्रदानामावादिति भावः ॥ ८३ ॥

इन सभी युद्ध-दिवसोंमें यह चौदहवाँ युद्ध-दिवस ही कामुक स्त्रीप्रिय रहा, क्योंकि
इसने त्वप्राप्तरणोत्सवमें से आधा विभाग करके रात्रिको भी दिया, जो स्त्रीपरायण-कामुक
होता है वह उत्तम चीज नाकर अपनी प्रियाको दिया करता है, दूसरे दिनोंने बैसा नहीं
किया था, इसने बैसा किया, अतः यही युद्धदिवस कामुक सिद्ध हुआ ॥

ततः क्षणादेव घटोत्कचोऽसौ सङ्ग्रामसीमोपरि जृम्भमाणः ।

तमीमिमां सान्द्रतमां तमोभिर्दृष्ट्वाप्रभामिर्दिवसं वितेने ॥ ८४ ॥

ततः क्षणादेवेति । ततः असौ पाण्डवपक्षेण प्रहितो घटोत्कचो नाम हिडिम्बा-
पुत्रः क्षणात् स्वल्पकालात् एव संग्रामसीमोपरि युद्धक्षेत्रोपरितनभागे जृम्भमाणः
धावन् युद्धक्षेत्रोपरि उड्डीयमान इत्यर्थः, इमां तमोभिः सान्द्रतमाम् अतिशया-
मलां तमीं निशां दृष्ट्वाप्रभाभिः दशनकान्तिभिः दिवस दिनवधकाशपूर्णां वितेने
कृतवान् । युद्धक्षेत्रोपरि चङ्क्रममाणो घटोत्कचः तमोमलिनामपि तां युद्धरात्रिं
दिवसवधकाशपूर्णामिहृतेति वार्षपर्यम् ॥ ८४ ॥

इसके बाद पाण्टवों द्वारा भेजे गये तथा आकाशमें युद्धक्षेत्र के ऊपर मँहराते हुए उस घटोत्कचने अपने दौंतोंकी किरणों द्वारा उस अंधकारपूर्ण रात्रिको दिन बना दिया ॥

तिष्ठ द्रोण ! सुयोधन ! द्रुततरं धावस्व दुःशासन !

त्वां मुञ्चामि किर्मद्य भोः कृप ! कृपालेशोऽपि न त्वत्कृते ।

गान्धाराधिप ! का कथा तव रणे दुर्मघसामग्रणीः

कर्णः केति घटोत्कचः कटुरवो व्यभ्रान्त्यदभ्रान्तरे ॥ ८५ ॥

तिष्ठेति । हे द्रोण, तिष्ठं एवं युद्धाय स्थिरो भव, सुयोधन, एवं द्रुततरं शीघ्रं धावस्व पलायस्व, दुःशासन, अद्य त्वां मुञ्चामि त्यजामि किम् ? न त्यजामीत्यर्थः, भोः कृप कृपाचार्य, स्वःकृते तव विषये कृपालेशो दयालवोऽपि न अस्तीति शेषः, हे गान्धाराधिप, शकुने, रणे तव का कथा ? एवं तु घूतकुशलो युद्धं किं ज्ञातवान् ? दुर्मघसाम् दुर्घ्नीनाम् अग्रणीः अग्रगण्यः कर्णः कः ? कुत्र विद्यते ? इति एवं कटुरवः कठोरवचनः घटोत्कचः अभ्रान्तरे आकाशमप्ये व्यभ्रान्त्यत् अभ्रान्त्यति स्म ॥ ८५ ॥

द्रोण, आप लटनेके लिए तैयार रहें, दुर्योधन, तुम शीघ्र युद्धक्षेत्रसे भागो नहीं तो मारे जाओगे, दुःशासन, मैं तुमको आज कहीं छोड़ता हूँ ? हे कृप, तुम्हारे लिये हमारे हृदयमें तनिक भी दया नहीं है । हे शकुने, तुम लटनेका हाल क्या जानो, तुम तो जूधा खेलना जानते हो, वह दुर्बुद्धि कर्ण कहीं है ? इस प्रकार कड़वी बात बोलता हुआ घटोत्कच आकाश में घूमता रहा ॥ ८५ ॥

१ हैडिम्बेयममुं निजाद्रहसितैः क्षुभ्यद्दशाशामुखं

इंद्राङ्कूरकरालमात्तपरशुं दृष्ट्वैव केचिद्भटाः ।

२ विभ्युश्चक्रुश्चुरामिमीलुरवनौ पेतुर्मूमूर्च्छुर्जहुः

प्राणानारुहुरुविमानममरीरापुः प्रमोदं दधुः ॥ ८६ ॥

हैडिम्बेयमिति । निजाद्रहसितैः स्वीयैरदृहासैः क्षुभ्यद्दशाशामुखम् व्याप्तदशदिगन्तरालम् इंद्राङ्कूरकरालम् दन्तप्ररोहभीषणम् आत्तपरशुम् गृहीतकुठारम् अमुं हैडिम्बेयं घटोत्कचं दृष्ट्वा एव केचिद् भटाः योधाः विभ्युः भीता बभूवुः, चुक्रुशुः रुरुहुः, आमिमीलुः नेत्राणि प्यदधुः, अवनौ पृथिव्यां पेतुः पतिताः, मूमूर्च्छुः, प्राणान् जहुः मृतवन्तः, विमानं देवयानम् आरुहुः आरूढाः, अमरीः देवबालाः आपुः प्राप्तवन्तः, प्रमोदं दधुः तामिः सह रममाणः प्रसादमापुः ॥ ८६ ॥

अपने भीषण अदृहाससे दश दिशाओंको व्याप्त करनेवाले, दौंतके अङ्कुरसे भयानक दोखनेवाले, कुठारधारी उस घटोत्कचको देखनेभरसे कुछ योद्धागण डर गये, रोने लगे,

१. 'आर्य' ।

२. 'हैडिम्बेय' ।

३. 'हस्तिनक्षुभ्यत्' ।

४. 'विभ्युश्चक्रुश्चुरमी' ।

५. 'प्रापुः' । इति पा० ।

आखें नूँद लीं, जमीन पर गिर गये, मूर्च्छित हो गये, प्राण छोड़ दिये, विमानपर चढ़कर स्वर्ग चले गये, अप्सराओंको पा लिया और आनन्द करने लगे ॥ ८६ ॥

नभसि तमभिदीक्ष्य घोररूपं दिशि दिशि तत्र पलायिते नृपौघे ।

मरणसमयमुष्टिलभशस्त्रतदभिमुखः प्रययौ कबन्ध एकः ॥ ८७ ॥

नमनोति घोरं भयङ्करं रूपमाकृत्यिर्यस्य तं तयोक्तं घटोत्कचं नभसि आकाशे अभिदीक्ष्य आलोक्य नृपौघे कौरवपद्मगतराजवर्गे तत्र युद्धे दिशि दिशि नाना-दिशासु पलायिते द्रुते सति मरणसमये नृत्युकाले मुष्टौ लम्बम् स्थितं शस्त्रं यस्य तादृशः (मरणोत्तरं मुष्टेरनुन्मोच्यतया संप्रति अपि घटशस्त्रकरः) एकः कबन्धः शिरोरहितः कायः तदभिमुखः घटोत्कचाभिमुखः प्रययौ गतः । युद्धागता राजा-नस्तु भयादितस्तोऽपसन्नः, केवलमेकः कबन्धः स्वनरणकाले मुष्टौ गृहीतशस्त्रतया संप्रत्यपि घटशस्त्रस्तं प्रययाविति भावः । परिसंख्यालङ्कारः, अभिमुखलग्नस्य कबन्धे नियमनात् ॥ ८७ ॥

भयानक रूपधारी उस घटोत्कचको आकाशमें उड़ते देखकर राजालोग इधर-उधर नाना दिशाओंमें भाग गये, केवल एक कबन्ध सिरकटा-जित्ते हाथकी मुठ्टीमें मरनेके समयमें पकड़ा गया शस्त्र था, (क्योंकि मरनेपर मुठ्ठी खुलती नहीं है) वही उसकी ओर गया, उसका पीछा किया ॥ ८७ ॥

पितुञ्च पुत्रस्य च वेदवाक्यैर्यदुक्तमैकाल्पमिदं हि दृष्टम् ।

भीमात्मजोऽपि स्वयमेव युद्धे भीमो यदासीदरिसैनिकानाम् ॥ ८८ ॥

पितुश्चेति । पितुः जनकस्य पुत्रस्य च ऐकाल्प्यम् अभिन्नरूपत्वम् यत् वेदवाक्यैः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादिभिः उक्तं तत् इदं दृष्टं तत्र युद्धे प्रत्यक्षीकृतम् । वेदैरु-द्धोपित पितुः पुत्रस्य चैकाल्प्यं तत्र युद्धे प्रत्यक्षमवेक्षितमित्यर्थः । यत् यतः भीमा-त्मजोऽप्यसौ घटोत्कचः युद्धे स्वयमेव अरिसैनिकानाम् शत्रुसैन्यानाम् भीमः भय-जनकः आसीत् अजायत, भीमजन्यस्यापि तस्य भीमत्वेन तत्र दृश्यतया जन्मज-नकैकाल्प्यं प्रमापितमिति भावः । काल्पलङ्कं श्लेषसमुत्पत्तिलङ्कारः ॥ ८८ ॥

वेदोंमें कहा गया है कि जनक और पुत्रमें कोई भेद नहीं होता है, 'आत्मा वै पुत्रना मासि' इत्यादि वेदवचनोंने जो पुत्र और पिताकी एकात्मता अभिन्नरूपता बताई है, वह उस समय युद्धमें प्रत्यक्ष देखी गई, क्योंकि भीमात्मज-भीम-पुत्र होकर भी वह घटोत्कच शत्रुसैनिकोंके लिये भीम भयङ्कर हो रहा था, भीमात्मज खुद भीम बन रहा था, इससे साबित हो गया कि पुत्र और पितामें एकरूपता वेदोक्त प्रत्यक्ष समर्थित भी है ॥ ८८ ॥

भिन्दीपालैस्तोमरैः शूलजालैर्वर्षैरुग्रैश्चोभयेषां नगानाम् ।

दृष्टः कापि काप्यदृष्टोऽरिसैन्यं व्योम्नि स्थित्वा नाग्नि शेषं स चक्रे ॥८६॥

मिन्दीपालैरिति । स घटोत्कचः व्योम्नि स्थित्वा आकाशे अवस्थाय कापि कुत्र-
चिद्देशे दृष्टः कापि अदृष्टः गुप्तः सन् मिन्दीपालैः रज्जुमयपाषाणक्षेपिभिरक्षैः, तोमरैः
अक्षयकुन्ताकारवृहत्फालैरायुधभेदैः, शूलजालैः शूलास्त्रास्त्रविशेषैः, उभयेषां नगानां
वृक्षाणां पर्वतानां च लग्नैः भीषणैः वर्षैः वृष्टिभिः अरिसैन्यं क्षत्रुबलं नाग्नि शेषं
नामावशेषं चक्रे कृतवान् । मिन्दीपालतोमरशूलास्त्रप्रहारैर्वृक्षाणां पर्वताणां भीषणैर्व-
र्षैश्च घटोत्कचः सर्वमरिबलमपातयत्, केवलं तन्नाम सिष्यते स्मेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

मिन्दीपाल, तोमर, शूल आदि अस्त्रोंका प्रहार करके और दोनों प्रकारके नग-पर्वत
और वृक्षकी उग्रवृष्टि करके, आकाशमें रहकर कभी वृष्टियथमें आकर और कभी क्षिप्रकर
उस घटोत्कचने समस्त शत्रुसैन्यको नामावशेष कर दिया ॥ ८६ ॥

स्वं स्वं क्षयं नागमदद्य रात्रौ दुर्योधनस्य ध्वजिनीति मत्वा ।

पितृव्यभक्त्येव स भीमसूनुस्तत्रैव तस्याः क्षयमाततान ॥ ६० ॥

स्वं स्त्विति । दुर्योधनस्य ध्वजिनी सेना अथ रात्रौ अस्यां रात्रौ (अन्यरात्रि-
ष्विव) स्वं स्वं क्षयं शिविरं न अगमत् न गतवती, इति मत्वा ज्ञात्वा स भीम
सूनुः घटोत्कचः पितृव्ये पितृभ्रातरि दुर्योधने भक्त्या अद्वया इव तत्र युद्धदेश
एवं तस्याः दुर्योधनध्वजिन्याः क्षयं नाशमाततान कृतवान् । अस्यां रात्रौ सेनेयं
शिविरं न गतेति मत्त्वेव घटोत्कचः पितृव्यभक्त्येव तत्सेनायास्तत्रैव क्षयं कृतवान्
शिविरं स्वप्नादिति च । 'प्रलयावासयोः क्षयः' इति विश्वः ॥ ९० ॥

और रातोंकी भीति आनकी रात दुर्योधनकी सेना अपने क्षय-आवासको न जा सकी,
वह जानकर भीमके पुत्र घटोत्कचने दुर्योधनकी सेनाका उस युद्धक्षेत्रमें ही क्षय बना
जाण, क्षय कर दिया, मानो वह अपने पिता के भाई दुर्योधनपर बड़ी भक्ति रखता हो,
उसी भक्तिसे प्रेरित होकर उसने दुर्योधनकी सेनाका क्षय-निवास, निर्माण-नाश कर
दिया हो ॥ ९० ॥

तत्रान्तरे,—

वाहिन्या एव मे नार्धं मेदिन्या अपि नङ्क्ष्यति ।

क्षणं युद्धयेत चेदेप इति मेने सुयोधनः ॥ ६१ ॥

वाहिन्या इति । एषः घटोत्कचः क्षणं किञ्चित् कालं यावत् युध्येत चेत् संग्रामं
प्रवर्षयेद्यदि, तदा मे मम वाहिन्याः सेनाया एव न, मेदिन्या अपि अर्धं नङ्क्ष्यति
बिनाह्नं गमिष्यति, यद्ययं कियत्कालपर्यन्तं युद्धं चालयेत्तदा न केवलमर्धं सेनायाः,
ममाधिकारस्याया सुबोऽप्यर्धं विनश्येत्, इति सुयोधनः मेने निर्णयं ज्ञातवान् ॥

अगर यह घटोत्कच कुछ देर तक और लड़ता रहेगा तब केवल हमारी आधी सेना ही नहीं, आधी हमारी अधिकृत भूमि भी नष्ट हो जायेगी, ध्वस्त हो जायेगी, सुयोधनने यह तय कर लिया । सुयोधनको इदं विश्वास हो गया कि अगर यह कुछ देर लड़ता रह जायेगा, तब हमारी आधी सेनाके साथ-साथ हमारी आधी पृथ्वी भी धूलमें मिल जायेगी ॥ ९१ ॥

इत्थं नितान्तचिन्तासंतानादितस्य धार्तराष्ट्रस्य संप्रार्थनागुणनिकया संभृतसर्वाभिसारो मिहिरकुमारो वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिव तेन दत्तया वलक्ष्माश्वक्षपणदक्षेयमिति चिररक्षितया महत्या शक्त्या वक्षसि निर्भिद्य क्षणेन तं क्षणदाचरं क्षितौ निषातयामास ॥

इत्थमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण नितान्तम् अत्यर्थम् चिन्तासन्तानेन चिन्ता-प्रवाहेण अर्दितस्य पीडितस्य धार्तराष्ट्रस्य संप्रार्थनागुणनिकया प्रार्थनापौनःपुन्येन भूयोभूयोऽभ्यर्थनया संभृतसर्वाभिसारः (घटोत्कचमारणाय) विहितसर्वोद्योगः सर्वात्मना समृद्धः मिहिरकुमारः कर्णः महेन्द्रः शक्रः वज्रधारया महीध्रम् पर्वत-मिव तेन महेन्द्रेण दत्तया वलक्ष्माश्वस्य अर्जुनस्य क्षपणक्षमा मारणसमर्था इयम् शक्तिरिति चिररक्षितया अर्जुनवधाय सुरक्षितस्थापितया महत्या शक्त्या तदा-ख्यात्तमेदेन तं क्षणदाचरं निशाचरं राक्षसं घटोत्कचं वक्षसि हृदयदेशे निर्भिद्य विदार्य क्षणेन अविलम्बेन क्षितौ पृथिव्यां पातयामास अपातयत् । कर्णेनेन्द्रदत्तया शक्त्या वक्षसि मिथो घटोत्कचो मृत इत्यर्थः । वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिवेत्युपमा ॥

इस प्रकार नितान्त चिन्तासमूहसे पीडित दुर्योधनकी बार-बार की गई प्रार्थनासे घटोत्कचको मारनेके लिये सभी प्रकारका उद्योग करनेवाले सूर्यपुत्र कर्णने जैसे वज्रकी धारसे इन्द्र पर्वतको भिन्न कर देते हैं वसीतरह इन्द्रद्वारा दी गई तथा 'इससे अर्जुनका वध करूँगा' इसलिये बहुत दिनोंसे सुरक्षित रखी गई शक्तिसे घटोत्कच नामक उस निशाचरका कलेजा फाड़ दिया, और वह घटोत्कच तुरत जमीन पर गिर गया ॥

पौत्रस्य तस्य प्रबलस्य शक्तेः प्रहारपीडां प्रतियोधिदत्ताम् ।

अपारयन्द्रष्टुमिवातिघोरामन्तः स्थितो वायुरगार्द्धहिष्ठात् ॥ ६२ ॥

पौत्रस्येति । प्रबलस्य प्रकृष्टबलयुक्तस्य पौत्रस्य पुत्ररूपभीमजनितस्य तस्य घटोत्कचस्य अन्तःस्थितः हृदयवर्ती वायुः प्राणानिलः प्रतियोधिना प्रतिभेदेन शत्रुणा दत्ताम् उत्पादिताम् अतिघोरां शक्तेः प्रहारपीडाम् शक्त्याख्यशस्त्राघात-जन्यां भय्यां द्रष्टुम् अपारयन्निव असहमान इव वायुः बहिष्ठात् हृदयात् बहिः निर-

१. 'संतानादावित्य संप्रार्थनागुण' । २. 'निर्भेद्य' । ३. 'न्यक्षिपत्'; 'पातयामास' ।
४. 'प्रबलप्रसिद्धेः' । ५. 'योव' । ६. 'बहिष्ठात्' । इति पा० ।

गात् निर्गतः । कर्णप्रहृतशक्तिव्ययां सोढुमसमर्थं इव घटोत्कचप्राणवायुस्तद्दृष्ट्यात्
निरयासीदिति उखेष्टा । बहिष्ठाव् इत्यत्र स्वार्थे तातिः ॥ ९२ ॥

कर्णद्वारा प्रहृत शक्तिकां घोर व्ययासे होनेवाले अपने पौत्रके कष्टको नहीं देख सकनेके
कारण वायुदेव घटोत्कचके हृदयसे बाहर निकल गये, कर्णने जो शक्ति चलाई उससे
घटोत्कचको जो पीड़ा हुई, उसे वायुदेव नहीं देख सके, अपने पौत्रके कष्टको वह नहीं
देख सके, इच्छीलिये वह उसके हृदय देशसे बाहर निकल गये, जिससे उसकी छटपटाहट
न देखनी पड़े ॥ ९२ ॥

सापि शक्तिरभिहत्य नराशं सांयुगीनजनसंनुतशौर्यम् ।

वायुसूनुपरिघादिव भीता वासवस्य सविधं प्रतिपेदे ॥ ९३ ॥

सापि शक्तिरिति । सा इन्द्रेण कर्णाय दत्ता, कर्णेन च घटोत्कचे प्रहृता शक्तिर्ना-
माद्यम् सांयुगीनजनसंनुतशौर्यम् शूरजनप्रशंसितपराक्रमम् नराशं राक्षसं घटो-
त्कचम् अभिहत्य मारयित्वा वायुसूनुपरिघात् भीमकरस्थायाः गदायाः भीता इव
अस्ता इव वासवस्य सविधम् इन्द्रसमीपदेशं प्रतिपेदे गतवती । घटोत्कचनाक्ला-
त्परतः सा शक्तिः पुनरपि इन्द्रस्य समीपं गता, मन्ये सा पुत्रमारणजनितकोपात्
भीमपरिघात् विभेति स्म इव ॥ ९३ ॥

इन्द्रद्वारा कणको दी गई वह शक्ति शूरजनद्वारा प्रशंसितपराक्रम उस राक्षस घटो-
त्कचका वध करके फिर इन्द्रके पास चली गई, ऐसा मालूम पड़ता था, मानो वह वायुपुत्र
भीमके परिघ-गदासे डर रही हो । शक्तिको मय मालूम पड़ा कि मैंने भीमके पुत्रकी इत्या
की है, कहीं भीमकी गदा उसका बदला न लेने लगे, अतः वह शक्ति अपने शरभ्य इन्द्रके
पास चली गई ॥ ९३ ॥

तदानीं तत्र तेषां कौरवकौन्तेयसैन्यानां आप्पलहरीं निष्पादयितुं
मोदविषादयोरहमहमिकया रूपर्धां समवर्धत ॥

अथ - जयद्रथघटोत्कचनिघनशोकातिशयगुरुन्द्रयानपि कुरूनाम्वास-
यितुमिव कुल्लूकूटस्थे कुमुदवान्वये कुलिशायुधदिशोमेत्य काशनिकाशौर-
भीपुभिराकाशं सदृशावकाशं विकाशयमाने सति कोपकुटिलीकृतचापौ
विराट् द्रुपदभूपौ द्रुतमनीचैर्नाराचैराचार्यं शललैः शल्यमृगमिव निबद्ध-
तनुमातेतुः ॥

१. 'तदानीं तेषान्' । २. 'दृन्पादयितुन्' । ३. 'अतिरेक' । ४. 'कुल' ।
५. 'दिशामेत्यकाशनाकाशै' । ६. 'आकाशदिशया' । ७. 'दृशदिशा' । ८. 'व्याकोच-
नाने' । ९. 'कोपेन' । १०. 'द्रुपदविराट्' । ११. 'शललैः' । इति पा० ।

तदानीमिति । तदानीं तस्मिन् काले तत्र युद्धक्षेत्रे तेषां कौरवकौन्तेयसैन्यानाम् कौरवपक्षसेनानां पाण्डवपक्षसेनानां च वाष्पलहरीम् एकत्रपक्षे आनन्दाशुधाराम् अपरत्रपक्षे शोकाशुधारां निष्पादयितुं प्रवर्त्तयितुम् मोदविषादयोर्हर्षशोकयोः अह-महमिकया अहं पूर्वमहंपूर्वमित्येवंरूपेण स्पर्धा विवादः समवर्धत अजायत । तदा कौरवसेना मुदा आनन्दाशु वर्धयितुम् पाण्डवसेनाश्च विषादेनाशु मोक्तुं परस्परस्पर्धांमिवाकृतेति भावः ।

अथ अनन्तरम् जयद्रथस्य घटोत्कचस्य च निघनेन मृत्युना यः शोकातिशयः समधिको विषादस्तेन गुरुन् पीडापूर्णान् द्वयान् उभयपक्षगान् अपि कुरुन् पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च आश्वासयितुं धैर्यं धारयितुम् इव कुलकृतस्ये चन्द्रवंशस्याद्यपुरूपे क्लमुदधान्धवे चन्द्रे कुलिशायुधस्य वज्रिण इन्द्रस्य दिशम् प्राचीम् -पत्य आसाद्य काशनिकाशैः शरपुष्पधवलैः अभीषुभिः किरणैः-सदिशावकाशं दिगन्तरालसहितम् आकाशम् नमः विक्राशयमाने प्रकाशयति सति, कोपकुटिलीकृतचापौ क्रोधनयितधनुषौ विराटद्रुपदभूपौ विराटद्रुपदनामानौ भूपौ द्रुतम् शीघ्रम् अनीचैः विशालैर्नाराचैः वाणविशेषैः आचार्यं द्रोणम् शल्लैः तरलोमभिः शल्यमृगम् इव निबद्धतनुम् आचितवपुषम् आतेनतुः चक्राते । अतः परं जयद्रथस्य मरणेन व्यथितान् कौरवान् घटोत्कचस्य मरणेन व्यथितान् पाण्डवांश्च धैर्यं धारयितुमिव चन्द्रवंशस्यादिपुंसि चन्द्रे प्राचीमुपेत्य धवलैर्शुभिर्दिगन्तरालमाकाशं च व्यश्नुवाते सति चक्रीकृतचापौ विराटद्रुपदौ द्रोणाचार्यस्य वपुः स्ववाणैर्व्याप्तमकुर्वतां यथा शल्यवृगस्य शरीरं शल्लैर्व्याप्तं तिष्ठतीत्याशयः । 'श्यायितुं शल्यस्तहोग्निं शल्ली शल्लं शल्लम्' इत्यमर ॥

युद्धस्थलमें उस समय कौरव-सैन्य और पाण्डव-सैन्यकी क्रमशः आनन्दाशुधारा तथा शोकाशुधारा को प्रवर्त्तित करनेके विषयमें आनन्द और विषाद परस्पर स्पर्धा कर रहे थे । इसके बाद जयद्रथ तथा घटोत्कचके निघनशोकसे पूर्ण कौरव और पाण्डवोंको आश्वासित करनेके लिये चन्द्रवंशके आदिपुरुष चन्द्रमा जब प्राची दिशामें आकर काशपुष्पधवल अपनी किरणोंसे दिशावकाशके साथ-साथ आकाशको भी धवल बनाने लगे, तब कोपसे धनुषको वक्र-नमित करके विराट तथा द्रुपदने द्रोणाचार्यके शरीरको अपने विशाल बाणोंसे बली तरह व्याप्त कर दिया, जैसे शाहीका शरीर उसके शल्ल केश या काटोंसे व्याप्त रहता है ॥

तस्यार्धमग्रा नाराचास्तन्वां तद्विक्रमश्रियः ।

रोचन्ते स्म प्रहृष्यन्त्यां रोमाञ्चानामिवाङ्कुराः ॥ ६४ ॥

तस्येति । तस्य द्रोणस्य तन्वां वपुषि अर्धमगनाः अर्धप्रविष्टाः, नाराचाः विशाल-बागाः द्रुपदेन विराटेन च प्रयुक्ताः, प्रहृष्यन्त्याः युद्धावसरलामेन मोदमानायाः

तस्य द्रोणस्य विक्रमश्रियः पराक्रमलक्ष्याः रोमाञ्जानाम् पुलकानाम् अङ्कुराः
प्ररोहा इव रोचन्ते स्म भान्ति स्म । द्रोणशरीरजग्मा द्रुपदविराटाभ्यां प्रयुक्ताः
नाराया द्रोणस्य पराक्रमश्रियो रोमाञ्जा इव शोभन्ते स्म । उपेचालङ्कारः ॥ ९३ ॥

द्रुपद तथा विराटद्वारा प्रकृत शोकर द्रोणाचार्यके शरीरमें आगे जुमे हुए वे नाराय-
बाण पैसे लग रहे थे, जैसे युद्धावसरलामते सुश होने वालो द्रोणको पराक्रमलक्ष्मीके रोमा-
ञ्जाङ्कुर हों ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येन निक्षिप्तमथोमौ द्रोणपार्षते ।

कोदण्डविद्यासर्वस्वं तन्वाते स्म प्रकाशितम् ॥ ९५ ॥

अग्निदेश्येनेति । अथ द्रोणः पार्षतः द्रुपदश्च तौ उभौ अग्निदेश्येन तन्नामकेन
द्रोणद्रुपदयोरस्त्रविद्यागुरुणा निक्षिप्तं न्वासीकृतं क्षिप्तितम् कोदण्डविद्यासर्वस्वम्
अस्त्रविद्यारहस्यं प्रकाशितं तन्वातेस्म चक्रुः । उभापि सतीर्थौ द्रोणद्रुपदौ याव-
त्तयोर्गुण्णाऽग्निदेश्यनामकमुनिना क्षिप्तं तावत्सर्वमस्त्रविद्यानैपुण्यं प्रकाशया-
मासत्पुरिति भावः ॥ ९५ ॥

इसके बाद द्रुपद तथा द्रोणको उनके अस्त्रविद्यागुरु अग्निवेश्यने जो कुछ अस्त्रविद्या-
कौशल उपदेश द्वारा धार्तकी रूपमें दिया था, उन लोगोंने उस समस्त अस्त्रविद्या-कौशलको
प्रकाशित कर दिया ॥ ९५ ॥

ततः शरसंभवमग्निनीजानेश्चापचतुर्मुखो वृद्धत्वविश्राणितविकृतवेष-
योरपि विशिखविमोचनसृष्टिशिल्पेन विलोमनीयविप्रहीकृतयोर्विराटपञ्चा-
लयोर्वरणोत्सवयौगपद्ये सति विबुधपुरविलासिनीनां बिडौजैसः कुटुम्बि-
न्या अपि दुःसर्मावेयं विवादमापादयामास ॥

अथ तत्र शर्वरीचरभुजगर्वं निर्वापितपर्वतशृङ्गशिला^१ भङ्गविपाटितश-
रीरा^२ संध्यारागमिपेण रुधिरधारामुत्सृजन्ती सा निशापि^३ विनाशदशा-
माशु विवेश^४ ॥

तदनु कोककुटुम्बिनीनां नग्नकरणे महसि समारूढविहायसि क्रो-
ध^५ निद्रारोधसाधारणीभवदरुणिमहकप्रतिफलनैरायोधनधरणीरुधिरधुनीपु

१. 'अग्निवेश्येन' । २. 'कुर्वते' । ३. 'अतिवृद्धत्व'; 'समृद्ध' । ४. 'पांचाल-
योरहंपूर्विक्रया' । ५. 'योगपद्ये विबुध' । ६. 'वारविलासिनीनां' । ७. 'विडौजः
कुटुम्बिन्या' । ८. 'दुःसर्माधन्' । ९. 'निर्वान्त' । १०. 'विमङ्गपाटित' । ११. 'शरीरेव' ।
१२. 'नाशदशान्' । १३. 'समाविवेश' । १४. 'नितोष' । इति पा० ।

पङ्केरुहाप्यङ्कुरयन्तो घटोत्कचविराटपाञ्चालपञ्चताप्रपञ्चितवैरभारतया
'गुरोरायुर्हेतुमलीकाक्षरं परिमार्ष्टुर्मलीकवचनमेकं प्रयुज्यतां भवता' इति
धर्मजातमनुकूलयन्तो वसुदेववासवकुमारादयः प्रथमसंनिकृष्टस्य घृष्टशु-
भ्रस्य वरूथिनीविमाथिनीं वारणघोरणीं प्रचेतसमिव पयोधरपरम्परां
पुरोधाय भृशं स्वस्य गुणं शङ्खस्य परिपूरणेन दुर्वहं कुर्वन्तं कौरवसेना-
पतिमभिजग्मुः ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं शरसंभवस्य कृपाचार्यस्य भगिनी कृपी ज्ञाया स्त्री
यस्य तस्य द्रोणाचार्यस्य चापचतुर्मुखः धनुरात्मको ब्रह्मा बुद्धत्वेन वार्धकेन वि-
श्राणितो दत्तः विकृतः कुत्सितः पलितादिना वनिताजननिन्दनीयो वेधो रूपं
याम्यां तयोस्तयामृतभोरपि विशिष्यबिमोक्षणं बाणप्रहार एव सृष्टिः सर्गस्तदेव
शिल्पं चातुर्यं तेन विद्योमनीयविप्रहीकृतयोः सुन्दरं वपुः प्रापितयोः (यद्यपि
बलीपलितादिवार्धककृतयोर्वैरविराटद्रुपदौ दूषिततनु आस्तां तथापि द्रोणस्य चापो
ब्रह्मा बाणप्रहाररूपसृष्टिनैपुण्येन मरणं प्राप्य नूतनदेवभूमे समारोप्य रमणीय-
तनुतां गमितौ, तयोरित्यर्थः) वरणोत्सवयौगपद्ये युगपत्पतित्वेन वरणरूपे उत्सवे
सति विबुधपुरविलासिनीनां स्वर्गस्थानामप्सरसाम् बिहौजसः इन्द्रस्य कुटुम्बिभ्या
भार्यया शक्याऽपि दुःसमाधेयम् समाधातुमशक्यं शमयितुमयोग्यं विवादम् कलहं
आपादयामास उपस्थापितवान् । यद्यपि द्रुपदविराटौ बृहदौ तथापि द्रोणचापो
मारणेन तौ देवौ कृत्वा सुन्दरतां प्राप्य तौ बरीतुमहमहमिकया स्पर्धमानानाम-
प्सरसां तं कलहमुपस्थापयामास यस्य समाधानं शक्यापि मध्यस्थया कर्तुं नापा-
र्यतेति भावः ॥

अथेति । अथ अनन्तरं तत्र युद्धक्षेत्रे शर्वरीधरस्य राजसस्य घटोत्कचस्य भुज-
गर्वेण बलदर्पेण निर्बापितानाम् उत्पाद्य पातितानां पर्वतशृङ्गाणां शिलामङ्गैः दाह-
स्वप्दैः विपाटितशरीरा विद्वीर्णदेहा संध्यारागमिणेण सायङ्कालसमुधितरक्तभाव-
व्याजेन रुधिरधाराम् शोणितप्रवाहम् उत्सृजन्ती कुर्वती सा निशा रात्रिः अपि
आशु शीघ्रं विनाशदशाम् अवसानम् विवेश प्राप्ता । घटोत्कचकृतपर्वतशिलाप्रवाहै-
श्रृण्विता संध्यारागव्याजेन रक्तमिव प्रवाहयन्ती रात्रिरपि प्रभातेत्यर्थः । तदनु
तत्पश्चात् कोककुटुम्बिनीनां चक्रवाकवधूनां नभस्करणे विवस्त्रतासंपादके रतोत्सव-
जनके महसि तेजसि सूर्ये समारूढविहायसि आकाशमागते सति क्रोधस्य इह-

१. 'प्रपञ्चद्' । २. 'अलीकम्' । ३. 'प्रयुज्यतामिति' । ४. 'वायुवासर' ।
५. 'प्रथमं संनिकृष्टः' ; 'प्रथमसंनिकृष्टघृष्टयुग्मवरूथिनी' । ६. 'प्रचेता इव' ।
७. 'कुरुसेनाधिपतिम्' । इति पा० ।

जनविनाशभवस्य कोपस्य निद्रानिरोधस्य रात्रिजागरणस्य च साधारणीभवत्
 तुल्यरूपेणोत्पाद्योऽरुणिमा रक्ततां यासु तासां रक्षां प्रतिफलम्; प्रतिबिम्बनैः आयो-
 धनघरणीषु युद्धभूमिषु याः रुधिरयुन्यो रक्तनद्यस्तासु पङ्केरुहाणि कमलान्यङ्कुरयन्तः
 जनयन्तः (कोपेन-जागरणेन च रक्तादशो युद्धस्थलप्रवाहिणीषु रुधिरधारासु
 निपात्यतासु कमलानीव जनयन्तः)-घटोत्कचविराटपाञ्चालानां पञ्चतया, नृत्युना
 प्रपञ्चितवैरभारतया समेधितवैरतया—'गुरोर्द्रोणस्य आयुर्हेतुम् जीवनादष्टरूपम्
 जलीकाक्षरं ललाटलिपिं प्रमाप्युं एकम् जलीकवचनं मिथ्या वचः प्रयुज्यतां व्याहि-
 यतां भवता इति एवं धर्मजातं युधिष्ठिरम् अनुकूलयन्तः स्वीकर्तुं प्रैर्यन्तः, वसु-
 देववामवल्क्यभारादयः श्रीकृष्णार्जुनप्रभृतयः प्रथमसन्निकृष्टस्य आदिनागे स्थितस्य
 घृष्टपुन्नस्य वरुण्यनीचिमाथिनीं सैन्यसंहर्त्रीम् वारणधोरणीम् गजसेनां पुरोधाय
 (पयोधरपरम्परां पुरोधाय जग्मे कृत्वा स्थितं प्रचेतसं वरुणमिव) ह्यस्याकाशस्य
 गुणं शब्दं शङ्खस्य स्वीयशङ्खस्य परिपूरणेन आध्मानेन नृशं दुर्वहे भारयुतं वीर्यं
 कुर्वन्तम् (हस्तिधूर्यं पुरस्कृत्य शङ्खमाघमन्तम्) कौरवसेनापतिं द्रोणम् धमि-
 जम्भुः सम्मुखं प्रापुः ॥

—इसके बाद कृपाचार्यके बहनोई द्रोणाचार्यके चापल्य ब्रह्माने विराट तथा द्रुपदके बुद्धाधिके
 कारण कुरूप कर दिये नाने पर भी अपने वागप्रहाररूप सृष्टिगुण्यद्वारा, रमणीयकलेवर
 बनाकर उनके चरणार्थ एक साथ आई हुई अम्पराओंके बीच शचीद्वारा भी नहीं सुलझाने
 लायक कलह पैदा कर दिया। यद्यपि विराट् तथा द्रुपद बूढ़े हो जानेके-कारण विरूप हो
 गये थे, तथापि द्रोणके चाप रूप विधाताने अपने वागप्रयोगरूप सृष्टिचातुर्यसे उन बूढ़ोंको
 शतना सुन्दर तन दे दिया कि वे अब मरणोत्तर तर्ग गये। अब उनके चरणार्थ अम्पराओंमें
 आपसमें शतना झगड़ा पैदा हुआ जिसे शची भी नहीं सुलझा सकती थी।

अनन्तर युद्धक्षेत्रमें राक्षस घटोत्कचके बलदर्पसे गिराये गये पर्वतशृङ्ग-शिखाउपडोंसे
 चूनिव देहवाली रात प्रातःसन्ध्याकालिक लालीरूप-रुधिरधारा बहाती हुई नाशदशाको
 प्राप्त हुई, रात दांत गई ॥

इसके बाद कौककुलम्बिनी-चक्रवाकीको नग्न करनेवाले-रतिप्रवृत्त बनानेवाले तेज
 सूर्य जब आकाशमें आ गये तब जोष और निद्राअज्ञान द्रोनों द्वारा समानभावसे उत्तम
 लाली शुक आँसोंके प्रतिबिम्बोंद्वारा युद्धक्षेत्रमें प्रवाहित होनेवाली रुधिरका नदियोंमें
 कमलको उत्पन्न करनेवाले घटोत्कच, विराट तथा पाञ्चालके मारनेसे बड़े हुए वैरके कारण
 'द्रोणाचार्यके मालमें लिखी आयुरेम्नाकी निदानके लिये एकबार आप मिथ्या वचनका
 प्रयोग करें' इस प्रकार युधिष्ठिरको मनाते हुए श्रीकृष्ण अर्जुन वगैरह सबसे आगे रहनेवाले
 घृष्टपुन्नकी सेनाको नपित करनेवाली हस्तिपङ्क्ति—जैसे वरुण भेवनालाको आगेमें रखे
 हों, उस तरह आगेमें रखकर आकाशके शुभ शब्दको अपने शङ्खके शब्दसे आकाशको अति
 दुर्वह बनाते हुए द्रोणाचार्यके सामने आ गये ॥

कोपेन तावत्कुटिलः स भीमः कुम्भानभाह्वोद्भया गजानाम् ।

नामैकदेशोऽपि च कुम्भयोनेरैर्धृतोऽभूदिति मत्सरीव ॥ ६६ ॥

कोपेनेति । तावत् तस्मिन् काले कोपेन घटोत्कचादिमरणभवेन क्रोधेन कुटिलः मयङ्करः स भीमः पूर्तः गजकुम्भैः कुम्भयोनेः द्रोणस्य नामैकदेशः कुम्भशब्दः अपि घृतः स्ववाचकतयाऽवलम्बितोऽभूत् इति मत्सरी घृतेर्ष्य इव गदया गजानाम् कुम्भान् मत्स्रकदेशान् अभाहृत्वात् व्यदलयत् । भङ्गेः कर्त्तरि लुङ् । इमे गजकुम्भाः कुम्भयो-
ने द्रोणस्य नाम्नः कुम्भयोनिशब्दस्यैकदेशं कुम्भशब्द घारयन्ति स्ववाचकतयोपाद-
दते इति कुम्भश्चिव भीमो गजकुम्भानां विपादनं कृतवान् इत्यर्थः ॥ ९६ ॥

यद् गजकुम्भं कुम्भयोनि द्रोणके नाम कुम्भयोनि पदके एकदेशं कुम्भशब्दका धारण
करते हँ इत्थलिये कुम्भोपर कोप रखनेवाले भीमने अपने गदासे गजकुम्भोंको मग्न कर
कर दिया ॥ ९६ ॥

इति तत्र तां करिषटां पाटयता घटोत्कचजनकेन द्रोणसुतस्य
सनान्नि हस्तिनि पातिते सति 'प्रचुरतरमदः स्ववशानुवर्ती शुभतरमणि-
देदीप्यमानमस्तकोऽयमश्वत्यामा हतः' इति धर्मतनयगदितं कर्णास्तुदं-
मभ्यर्णमाकर्ण्य वैवर्ण्यभरितवदनं सुतनाशशोकमोहेन परित्यक्त्वापशयं
स्थण्डिलेशयं भारद्वाजमालोक्य हृष्टतरधीर्धृष्टद्युम्नो निजपितृवन्धनं स्मृ-
तिजनुषा रथा सत्वरमेत्य हन्तुमुदयुक्त्वा ॥

इति तत्रेति । इति पूर्वप्रकारेण तत्र युद्धस्थले करिषटां गजपङ्क्तिं पाटयता दल-
यता घटोत्कचजनकेन भीमेन द्रोणसुतस्य अश्वत्यामनः सनान्नि तुल्याभिधाने अश्व-
त्यामनामनि हस्तिनि गजे पातिते हते सति 'प्रचुरतरमदः अतिमत्तः स्ववशानुवर्ती
स्वकरिणीमनुसरन् शुभतरमणिभिः सुक्तामणिभिः देदीप्यमानमस्तकः धवलशिराः
अयमश्वत्यामा (गजो) हतः' इति धर्मतनयगदितं युधिष्ठिरोच्चारितं कर्णास्तुदं
कर्णकष्टप्रदम् (द्रोणस्य बुद्धौ युधिष्ठिरोक्तेयमर्थं आपतितो यत् 'प्रचुरतरमदः साति-
शयमुजदर्पः स्ववशानुवर्ती स्वाधीनगतिः हन्तुर्वशंगत इति वा शुभतरमणिना
दीप्तललाटोश्वत्यामा मम पुत्रो हतः') आकर्ण्य श्रुत्वा वैवर्ण्यभरितवदनम् भिन्न-
कान्तिमुखं सुतनाशशोकमोहेन पुत्रविपत्तिकृतखेदभवया मूर्च्छया परित्यक्त्वापशयं
घनुस्तयागिकरम् स्थण्डिलेशयम् दर्मास्तरणे शयानं भारद्वाजं द्रोणमालोक्य दृष्ट्वा
हृष्टतरधीः अतिप्रसन्नबुद्धिः हृष्टद्युम्नः निजस्य पितुः द्रुपदस्य द्रोणेन अर्जुनद्वारा

१. 'दिपानाम्' । २. 'तत्र करिषटान्' । ३. 'पानयता' । ४. 'निपातिते' ।
५. 'निगदितन्' । ६. 'दुतशोकमोहेन' । ७. 'अवलोक्य' । ८. 'हृष्टधीः' ।
९. 'द्युम्नोऽपि' । १०. 'वधस्युति' । ११. 'अनिहन्तुम्' । इति पा० ।

कारितस्य बन्धनस्य स्मृत्या अनुयंस्यास्तथा रुषा क्रोपेन सत्वरं क्षीघ्रम् एव समी-
पमागत्य हन्तुम् द्रोणं खण्डयितुमुदयुक्त उद्यमं कृतवान् ॥

इस प्रकार सुदृष्टेयने हाथियोंको मारनेवाले भीमने जब अश्वत्थामा नामक हाथीको मार गिराया तब युधिष्ठिरने कहा कि—'मदमत्त, अपनी इधिनिका अनुसरण करनेवाला, मुक्तामणि-धवलमस्तक यह अश्वत्थामा नामक गज मारा गया' (द्रोणने समझा कि—'जुज-बलद्वय, स्वामी, मणिशोभितललाट अश्वत्थामा मेरा पुत्र मारा गया') युधिष्ठिरकी ऐसी कष्टप्रद उक्तिकी सुनकर द्रोणका चेहरा उतर गया, उन्होंने धनुष हाथसे गिरा दिया, वे जमीनपर कुछ बिछाकर सो गये, इस प्रकार उन्हें सोता देख धृष्टद्युम्नकी बड़ी खुशी हुई, उसे-द्रोणने अर्जुनद्वारा उसके पिता द्रुपदको वैधवाया था, यह बात याद आ गई, इस बातके स्मरणसे क्रुपित होकर वह द्रोणके पास जाकर उन्हें मारनेकी उद्यत हो गया ॥

एकेन खड्गं द्रुपदस्य सूनुः करेण चान्येन कचं गृहीत्वा ।

विल्य शीघ्रं गुरुमप्यमुं द्रागन्तेवसन्तं कलयाञ्चकार ॥ ६७ ॥

एकेनेति । द्रुपदस्य सूनुः द्रुपदपुत्रो दृष्टद्युम्नः एकेन करेण दक्षिणेन बाहुना खड्गं गृहीत्वा अन्येन करेण वामेन कचं द्रोणस्य शिरःस्थं केशं गृहीत्वा च शीघ्रं द्रोण-
क्षिरो विल्य छित्वा गुरुम् चापाचार्यम् अपि अमुम् द्रोणम् अन्तेवसन्तं क्षिप्यं
समीपे अवस्थितं च कलयाञ्चकार कृतवान् । तथा तस्य शिररिङ्गत्वा त स्वसमीपे
स्थापयामासेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

द्रुपदके पुत्र धृष्टद्युम्नने एक हाथसे तलवार तथा दूसरे हाथसे द्रोणकी चोटी पकड़कर चक्का सिर काटकर गुरुको भी अन्तेवसत् शिष्य-तथा समीपस्थ बना दिया, जो गुरु थे वह शिष्य ही गये इसमें विरोध आभासित होता है; जो गुरु थे वह उसके समीप सो गये इसमें उसका परिहार हो जाना है । यहाँ विरोधाभास अलङ्कार है ॥ ९७ ॥

तत्तादृशं तदनु तातवधं निशम्य
कोपातिरेककलुषः कृपभागिनेयः ।

आग्नेयमख्यमुच्चत्परसैनिकाना-

मक्षौहिणी शलभतां लभते स्म तस्मिन् ॥ ६८ ॥

तत्तादृशमिति । तदनु तत्तादृशम् लोकनिन्दनीयं तातस्य पितुः वधं हत्वाम्
(अख्यस्यागदृशायां मारणम्) निशम्य श्रुत्वा कोपातिरेककलुषः कोपाधिक्य घुञ्चः
कृपभागिनेयः कृपस्य भगिन्याः कृप्याः पुत्रः अश्वत्थामा आग्नेयम् अग्निदेवताकम्
अख्यम् अमुच्चत् प्रायुक्त, यस्मिन्नाग्नेयाऽऽस्त्रेऽश्वत्थामप्रयुक्ते परसैनिकानां शत्रुसेना-
नाम् अक्षौहिणी परिमाणभेदः शलभतां लभतेस्म दृग्धत्तमभजत । शलभो नाम
असौ पतयालुः कीटभेदः ॥ ९८ ॥

इसके बाद अपने पिताका-द्रोणका इस प्रकार निन्दनीय बध-अश्रुत्यागावस्थामें मारा जाना सुनकर अत्यन्त कोपके कारण क्षुभित होकर अश्रुत्यामाने आग्नेय अश्रुका प्रयोग कर दिया, जिस आग्नेय अश्रुमें शत्रुसेनाको अक्षौहिणी शलभत्वको प्राप्त हुई, जल मरी ॥

ततः सुराधीश्वरसूनुमुक्तब्रह्मास्त्रभासा भृशधिकृतेन ।

अस्त्रेण सार्धं गुरुनन्दनस्य मन्दायमानद्युतिरास भानुः ॥ ९९ ॥

तत इति । ततः अश्रवत्यामप्रयुक्ताग्नेयास्त्रेण स्वसेनाया दाहनानन्तरम् सुराधीश्वरसूनुना देवनायकपुत्रेण अर्जुनेन मुक्तस्य प्रयुक्तस्य ब्रह्मास्त्रस्य भासा दीप्तया भृशधिकृतेन तिरस्कृतेन गुरुनन्दनस्य अश्रवत्याम्नः अस्त्रेण आग्नेयास्त्रेण सार्धं सह भानुः सूर्यः मन्दायमानद्युतिः मन्दीभूततेजस्कः आस बभूव । अश्रुत्याग्ना प्रयुक्तमाग्नेयमस्त्रं शमयितुं पार्थो ब्रह्मास्त्रं प्रयुक्तवान्, तेन तदीयमाग्नेयास्त्रं धिकृतमिव मन्दायमानद्युतिकमभूत्, तेनैव सह सूर्योऽपि मन्दायमानद्युतिरजायत । सूर्योऽस्तं गत इति परमार्थः । अत्र सूर्यास्तयमने आग्नेयास्त्रसाहित्योक्तेः सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ९९ ॥

इसके बाद अश्रुत्यामप्रयुक्त आग्नेयाश्रुको शमित करनेके लिये देवाधीश इन्द्रके पुत्र अर्जुनने ब्रह्मास्त्रका प्रयोग कर दिया, उस ब्रह्मास्त्रसे अति तिरस्कृत होकर अश्रुत्यामाद्वारा प्रयुक्त वह आग्नेयाश्रु मन्दप्रम हो गया और उसीके साथ सूर्य भी मन्दप्रम हो गये ॥९९॥

धृतराष्ट्रसुतोऽपि गेहमागाद्दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्तिः ।

शकलीकृतबाहुकर्णनासैः सह योधैः स घटोत्कचाश्मवर्षात् ॥ १०० ॥

इत्यन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभरते दशमः स्तवकः ।

धृतराष्ट्रसुतोऽपि इति । सः धृतराष्ट्रसुतः दुर्योधनः अपि दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्तिः अहनि दीपस्येव दीनदीना अतिक्षीणा द्रोणजयद्रथादिवधेन मन्दीभूता दीप्तिः कान्तिः यस्य तथाभूतः स्वपक्षवीराणां मरणेनातिमन्दतेजाः सन् घटोत्कचारमवर्षात् घटोत्कचकृतशिलाप्रहारजन्यादाघातात् शकलीकृतबाहुकर्णनासैः खण्डिततत्तदङ्गैः योधैः सह अवशिष्टैः स्वपक्षभटैः सह गेहम् आवासदेशम् आगात् आयातः । औपच्छन्दसिकं घृत्तम् ॥ १०० ॥

द्रोण, जयद्रथ आदि वीरोंके मारे जानेसे उदास, दिनमें जलाये गये दीपकी तरह मन्दतेज वह दुर्योधन भी घटोत्कच द्वारा किये गये शिलाप्रहारसे खण्डित हो गये हैं हाथ, कान तथा नाक आदि अङ्ग जिनके ऐसे बचे हुए भटोंके साथ अपने आवासस्थानको आ गया ॥

इति मैथिलपण्डितयोरामचन्द्रमिश्रप्रणीते चम्पूभारत'प्रकाशे'

दशमस्तवक'प्रकाशः' ॥

एकादशः स्तवकः

अन्येषुरधिभिलितैरस्तृगापगानां
 पूरैरिवोदयति पूषणि शोणिताङ्गे ।
 सेनाधिपत्यसरणौ धृतराष्ट्रसूनुः
 कर्णं सुवर्णघटवारिभिरभ्यपिञ्चत् ॥ १ ॥

अन्येषुरिति । अन्येषुः द्रोणवधात्परवासरे अधिभिलितैः सागरसंगतैः असृगा-
 पगानां रक्तनदीनां पूरैः प्रवाहैः इव शोणिताङ्गे रक्ततनौ पूषणि सूर्ये उदयति सति
 धृतराष्ट्रसूनुः कर्णं नाम सेनाधिपत्यसरणौ सेनापतिपदे सुवर्णघटवारिभिः कनक-
 कलशजलैः अभ्यपिञ्चत् अभिपिक्वान् । द्रोणवधानन्तरम् परदिने युद्धप्रवाहिणीनां
 रक्तधाराणां प्रवाहैस्सागरसंगतैरिव शोणितरञ्जिततनौ रक्तामे सूर्ये प्राच्यां प्रकटी-
 भूते सति दुर्योधनः कर्णं कनककलशाहृतैर्जलैः सेनापतिपदेऽभिपिक्वान्, सेना-
 पतिं कृतवान् ॥ १ ॥

द्रोणके मारे जानेपर दूसरे दिन सागरसंगत शोणिते प्रवाहमें अवगाहन करनेके
 कारण रक्तवर्णशरीर सूर्य जब प्राची दिशामें उदित हुए तब दुर्योधनने कर्णको कनक-
 कलशजलसे सेनापति पदपर अभिपिक्त किया ॥ १ ॥

आभामतानीदभिवेककाले तस्योपरिष्ठात्तपनीयकुम्भः ।

आघ्रातुमात्मप्रभवोत्तमाङ्गं समीपयातस्य सरोजबन्धोः ॥ २ ॥

आमामिति । तस्य कर्णस्य अभिवेककाले उपरिष्ठात् उपरिभागे तपनीयकुम्भः
 कनककलशः आत्मप्रभवस्य स्वपुत्रस्योत्तमाङ्गं शिरः आघ्रातुम् समीपयातस्य सवि-
 धसुपगतस्य सरोजबन्धोः सूर्यस्य आभाम् शोभाम् अतानीत् कृतवान् । अभिवेक-
 काले कर्णस्योपरिदेशेऽवस्थितः स्वर्णघटः कर्णस्य पितुः सूर्यस्य तच्छिर आघ्रातु-
 मागतस्य शोभामघत्, कर्णशिरोग्रातुमायातः सूर्य इव प्रतीयतेस्मेत्यर्थः । अत्र
 सुवर्णकलशः कर्णाघ्राणागतसूर्यतयोर्व्येक्षितो बोध्यः । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

अभिवेककालमें कर्णके ऊपरि दशनमें वर्तमान स्वर्णकलश देसा लगना था मानो अपने
 पुत्र कर्णके शिरको सूँधनेके लिये समीप आया हुआ सूर्य हो । कनककलशको सूर्यरूपमें
 व्येक्षित किया गया है ॥ २ ॥

दिङ्मूलशैलेकुहरेशयकेसरोन्त्सौखप्रसुप्तिकमहापटहारवेण ।

कर्णो बलेन करनर्वितकालप्रुष्टो जन्यस्थलीमयं रथेन जवाज्जगाहे ॥ ३ ॥

१. 'आमात्तदानोन्' । २. 'समीपयातो हि सरोजबन्धुः' । ३. 'नमि
 येन' । इति पा० ।

दिङ्मूलेति । अथ सेनापतिपदेऽभिषेकानन्तरम् दिङ्मूलशैलानां दिशामादि-
भागे स्थितानां चक्रवालादिपर्वतानां कुहरेशयाः गुहास्थिताः ये केसरिन्द्राः महा-
सिंहास्तेषां सौख्यप्रसुप्तिकः सुखशायनप्ररनकर्ता तच्चित्रामञ्जकः यः महापटहारवः
महान् यस्य भेरीशब्दस्तेन दिगन्तस्थितपर्वतगुहासुप्तसिंहप्रबोधकारिणा दिगन्त-
न्यापकेन विजयवाद्यध्वनिनेत्यर्थः, बलेन सैन्येन (सह) करनर्तितकालपृष्ठः शर-
सन्धानमोक्षाभ्यां करकम्पितकालपृष्ठाख्यस्वचापः कर्णः रथेन जवात् वेगपूर्वकम्
जन्यस्यलीम् युद्धभूमिम् जगाहे प्रविष्टः । सेनापतिपदेऽभिषिक्तः कर्णो महाध्वनिना
विजयवाद्येन दिगन्तपर्वतगुहाशयान् सिंहान् जागरयन् बलेन सह कालपृष्ठं नाम
स्वं धनुर्नर्त्तयन् कर्णो वेगेन समरभूमिमाससादेत्यर्थः ॥ ३ ॥

दिगन्तमें वर्त्तमान चक्रवालादि पर्वतोंको गुहाओंमें सोये हुए सिंहोंको जगा देनेवाले
वायु शब्दोंसे युक्त सेनाको साथ लेकर रथारूढ़ कर्णने अपने हाथमें कालापृष्ठ नामक अपने
धनुषको नचाते हुए युद्धभूमिमें वेगपूर्वक प्रवेश किया ॥ ३ ॥

तावत्परेषां ध्वजिनीश्वरोऽपि पदं न्यधत्त प्रधनप्रदेशे ।

परिस्फुरत्पट्टशक्तियष्टिशरासतूणीरशरैर्बलौघैः ॥ ४ ॥

तावदिति । (यावत्कर्णो युद्धभूमिं प्रविशति) तावत् परेषां पाण्डवानां ध्वजि-
न्याः सेनायाः ईश्वरः अधिपतिः धृष्टद्युम्नः अपि परिस्फुरन्तः देदीप्यमानाः पट्टसाः,
शक्तयः, यष्टयः, शरासाः चापाः, तूणीराः ह्युधयः, शराः चाणाश्च येषां तैः तयोक्तै-
स्तत्तद्वस्त्रसज्जितैः बलौघैः सैन्यसमुदयैः (सह) प्रधनप्रदेशे युद्धस्थले पदं न्यधत्त
समाजगाम । यावत्कर्णो रणस्थलीं गाहते तावद्दृष्टद्युम्नोऽपि तत्तद्वस्त्रयुतान्सैनिका-
नादाय युद्धभूमिं गत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

जबतक कर्णने युद्धभूमिमें प्रवेश किया तबतक पाण्डवोंके सेनापति धृष्टद्युम्नने भी
चमकते हुए पट्टिश, शक्ति, यष्टि, धनुष, तरकस, बाण आदि अस्त्र-शस्त्रोंसे सज्जित स्वसैन्य
के साथ युद्धक्षेत्रमें पदार्पण किया ॥ ४ ॥

चमूद्ध्ययी सा तदनु प्रगल्भा विसृत्वैरैव्योमनि पांसुपुञ्जैः ।

प्रागेव शुद्धामपि सिद्धसिन्धुं विचित्रमेतद्व्यतनोदपापाम् ॥ ५ ॥

चमूद्ध्ययीति । तदनु कौरवपाण्डवसेनाद्वयसमागमानन्तरम् प्रगल्भा युद्धकला
निपुणा सा चमूद्ध्ययी सेनाद्वितयी व्योमनि आकाशे विसृत्वैरैः प्रसरणशीलैः पांसु-
पुञ्जैः सैन्यपदक्षेपोरथापितैर्धूलीपटलैः प्राक् स्वसम्पर्कात् पूर्वम् एव शुद्धाम अपगत-
पापाम् अपि सिद्धसिन्धुं देवापगाम् अपापाम् अपगतपापाम् अपगता आपो
यस्यास्तां तयोक्ताञ्च अतनोत् एतत् विचित्रम् आश्चर्यकरम् । सेनोत्थापितो धूलीभरो
व्योमनि प्रसरणपगतमलाया अपि देवापगाया अपापताम् अतनोत् इति मह-

दाश्वर्षम्, हुन्नायाः वात्सपन्नेदमं वैष्वानोःश्वर्षकरम् अपापाम् इत्यस्य अपग-
तापाम् अपगतजलाम् शुष्काम् अतनोदिति विवक्षितार्थः । अत्र विरोधाभासोऽ-
लङ्कारः ॥ ५ ॥

इसके बाद रणकलाप्रवीण दोनों पक्षोंकी सेनाओंने अपने द्वारा उड़ाई गई तथा
आकाशमें फैलनेवाली धूलसे पहले ही निष्पाप आकाशगङ्गाको अपाप निष्पाप बनाया, यह
आश्चर्यकी बात हुई, जो पहले ही से निष्पाप हो उसे क्या अपाप बनाया जायगा ? अप-
गता आपः जलानि यस्याः, इति विग्रहसे अपाप शब्दका अर्थ शुष्क भी होता है, अपाप
बनाया माने सुखा ढाला, यही मुख्य अर्थ है, जिसमें विरोध छूट जाता है ॥ ५ ॥

पादातं पादातं रथ्या रथ्यां च होस्तिकं गजता ।

आश्वीयं चाश्वीयं द्रागभिदुद्राव कम्पितमहीकम् ॥ ६ ॥

पादातमिति । पदातीनां पादचारिसैनिकानां समूहः पादातं तथाविधम् रथ्या
रथसमूहो रथ्याम्, गजता करिसमुदायः हास्तिकम् गजयूथम्, आश्वीयम् अश्व-
गणः च आश्वीयम् स्वसमानजातीयम् (परबलम्) द्राक् शीघ्रम् कम्पिता मही
यस्मिन् कर्मणि तत्तथा अभिदुद्राव आचक्राम । इन्द्रयुद्धं प्रावर्त्ततेति भावः ॥ ६ ॥

पदानि-सैन्यसमूह पदातियोंसे, रथगण रथोंसे, गजयूथ गजयूथसे तथा अश्वसमूह अश्व-
समूहसे, इस प्रकार सब सैन्य दूसरे पक्षके सजातीय सैन्यसे इन्द्रयुद्ध करने लगे, जिससे
वहोंकी पृथ्वी काँप उठी ॥ ६ ॥

विरोधिसेनामभिवीक्ष्य कोपाद्विस्फारिताद्भानुसुतेन चापात् ।

विजृम्भमाणं तरसा गुणं स्वं वियत्समस्तं न शशाक वोढुम् ॥ ७ ॥

विरोधितेनामिति । भानुसुतेन कर्णेन विरोधिसेनाम् शत्रुसैन्यम् अभिवीक्ष्य
दृष्ट्वा कोपाद् विस्फारितात् सक्रोधं नमितात् चापात् कालपृष्ठाख्यास्वधनुषः
तस्या वेगेन विजृम्भमाणं प्रकटीभवन्तम् स्वं गुणम् शब्दाख्यं गुणम् वोढुम् समस्तं
वियत् आकाशं न शशाक । शत्रुसैन्यसागरदर्शनजनितकोपेन कर्णेन सद्यो मन्त्र-
मानाद्भनुषः प्रादुर्भवन्नाकाशस्य गुणः शब्दस्तत्राकारो न मातिस्म, अतिमहान्ध्वनि-
रभवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

शत्रूसैन्यसागरको देखकर कर्णने कोपसे अपने धनुष कालपृष्ठको टंकारित किया, उससे
जो आकाशका शुभ-शब्द तेजीसे निकला, उस शब्दको दोनेमें पूरा आकाश असमर्थ हो
गया, आकाशमें वह शब्द नहीं अट सका ॥ ७ ॥

कुरुचमूपतित्राणविदारितादुदपतन्मणयः करिमस्तकात् ।

सुतवितीर्णनिजास्पददुर्दशां शुभणये त्रिनिवेदयितुं किल ॥ ८ ॥

कुरुचनूपतीति । कुरुचनूपतिना कौरवसेनापतिना कर्णेन बाणैः स्वशरैः विदारितात् विपाटितात् करिमस्तकात् पाण्डवसैन्यगजशिरसाः मज्जयः मुक्ताफलानि—
 धूम्रजये सूर्याय सुतेन तत्सुत्रेण कर्णेन वितीर्णा दक्षाम् उत्पादितां निजास्पदानां
 करिकुम्भानां दुर्दशाम् विपाटनात्मिकां विनिवेदयितुं किल कथयितुम् इव उदप-
 तन् उददीयन्त । बाणैः करिमस्तकानि कर्णोऽभिनत्, ततो मुक्ताफलान्युदपतन्,
 मन्थे मज्जयः कर्णेन कृतं स्वाश्रयविदारणरूपमपकारं तत्पित्रे सूर्याय निवेदयितु-
 मिवाकाशस्थितसूर्यमुद्दिश्योददीयन्त, अन्योऽपि पुत्रकृतमपकारं तत्पित्रे निवेदयि-
 तुमागच्छति तद्वदिति भावः । फलोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

कौरवसेनापति कर्णद्वारा विदारित करिकुम्भोंसे मणियों आकाशको ओर उड़ा, ऐसा
 लगता था मानो सूर्यके पुत्र कर्ण द्वारा की गई अपने निवासस्थान गजकुम्भोंको दुर्दशा
 को सूर्यसे निवेदित करनेके लिये जा रही हों ॥ ८ ॥

अनेकधा दत्तविलास्यत्राणैररातिखेदावलि रात्रभासे ।

भीम्रीडखेदावकराद्ग्रहीतुं पृथक्त्तयाऽसून्यमचालिनीव ॥ ९ ॥

अनेकधेति । अस्य कौरवसेनानायकस्य कर्णस्य बाणैः शरैः अनेकधा बहुशो द-
 त्तविला कृतच्छिद्रा अरातिखेदावलिः शत्रुगणकरस्या फलकततिः भीः भयं, लज्जा
 त्रपा, खेदो दुःखम्, पतत्रयमेव भवकरः तुपधूल्यादिसमूहः तस्मात् पृथक्त्तया
 मिद्वत्त्वेन असून् प्राणान् ग्रहीतुं यमचालिनी यमसन्धन्विनी चालिनी सानेकर-
 न्ध्रयन्त्रनेदः इव आवभासे श्युमे । अयमाशयः—कर्णो वाणान्मुञ्चति, तैः विपा-
 दिततया बहुच्छिद्रीभूता शत्रुगणस्य बाणवारणाय घृता फलकततिः—शत्रूणाम्
 मरणकाले भिया लज्जया खेदेन च सङ्कीर्णान्प्राणान् पृथक्कृत्य ग्रहीतुमात्ता यम-
 चालिनी इव प्रतीयतेस्म, अन्योऽपि रूपकादिः तुषादिमिश्रितमन्त्राणं पृथक्कर्तुं
 चलिनीं प्रयुङ्क्ते, तद्वद्यमोऽपि लज्जाभयखेदमिलितान्मृतशूरगणप्राणान् पृथक्कर्तुं
 चालिनीमाददे, तथैव त्रियमाणशूरगणकरस्या खेदावलिः प्रतीयते स्मेति । अत्र
 रूपकोत्प्राणितोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

सूर्यपुत्र कर्ण द्वारा बहुत छिद्रोंसे युक्त बनाई गई शत्रुओंकी ढालें उस समय ऐसी
 मालूम पड़ती थीं मानो लज्जा, भय, दुःख आदिते सङ्कीर्ण शत्रुगणके प्राणोंको साफ करके
 अलग करनेके लिये लाई गई यमकी चालनी हो । जैसे अन्नके साथ मूसा, मिट्टी आदिके
 मिल जानेपर लोग चालनीके द्वारा उसे साफ कर लेते हैं, वसी तरह मरनेके समयमें
 शरोंके प्राण लज्जाभयदुःखादि विविध भावोंसे सङ्कीर्ण हो जाते हैं उन्हें प्राणसे अलग
 करके केवल प्राण भर ले जानेके लिये यमने ढालकी चालनी लाई हो ॥ ९ ॥

तदनु बाणगणैर्धूमरोः सुतो घृतविपत्ति स पत्तिकदम्बकम् ।

अतिविषादि निषादिकुलं व्यधाद्यमपुरीपयिकान्धिकानपि ॥ १० ॥

तदन्विति । तदनु अनेकयोधसंहारानन्तरम् सः प्रमिद्धपराक्रमो ह्यमनेः सूर्यस्य सुतः कर्णः बाणगणैः स्वप्रयुक्तबाणराशिभिः पत्तिकदम्बकम् पादचारिसैन्यसमूहम् घृतविपत्ति विपन्नम्, (मरणरूपविपश्चिन्मग्नम्) निषादिकुलं हस्तिपकमण्डलम् अतिविषादि सातिशयदुःखोपेतम्, रथिकान् रथाखण्डान् अपि यमपुरीपयिकान् यमपुरगतान् व्यधात् । त्रिविधमपि सैन्यं कर्णेन स्वबाणैर्व्यापाद्यते स्मेति तात्पर्यम् । द्रुतदिलम्बितं कृतम् ॥ १० ॥

इसके बाद सूर्यपुत्र-कर्णने अपने बाणों द्वारा पादचारिसैन्यको मरणरूप विपत्तिमें डाल दिया, हस्तिपक-समुदायको विषादपूर्ण कर दिया और रथारोहियोंको भी यमपुर मागंका पथिक बना दिया ॥ १० ॥

अग्रेसरः कर्णहतेषु कश्चिद्भटः प्रविष्टो रविरन्ध्रमार्गम् ।

निलिम्पचांद्रश्रुतिपुष्टदेहो निर्गन्तुमीष्टे स्म न किञ्चिदुच्चैः ॥ ११ ॥

अग्रेसर इति । कर्णहतेषु कर्णेन हतानां भटानां मध्ये अग्रेसरः पुरोगामी कश्चिद् भटः रविरन्ध्रमार्गम् सूर्यमण्डलरूपं वर्त्म प्रविष्टः प्रविष्टमात्रः सन्नेव निलिम्पानां देवानां चाट्टनः तत्प्रशंसापरकवाक्यस्तोमस्य श्रुत्या आकर्णनेन पुष्टदेहः स्थूलीभूत-शरीरः (भूत्वा) किञ्चित् अल्पम् अपि उच्चैः ऊर्ध्वम् निर्गन्तुम् नेष्टेस्म, न समर्थो भवतिस्म । कर्णमारितेषु भटेषु कोऽपि भटः प्रथमं सूर्यबिम्बरन्ध्रमार्गं प्रविष्ट एव देवैः कृतया प्रशंसयोच्छृणगात्रः सन् ततो वर्त्मनो बहिर्भूयितुं नाशकत्, तत्रैव तथैववातस्थै इत्याशयः । असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ११ ॥

कर्ण द्वारा मारे गये शरोंमेंसे एक बहादुर शूर पहले ही सूर्यबिम्बभेदन करके स्वर्ग पहुँचने के लिये सूर्यरन्ध्रमार्गमें पहुँचा, मार्ग सङ्कीर्ण था ही, देवोंने जो उस वीरकी शूरताकी प्रशंसा की, तो उसकी देह फूल उठी, वस वहाँ वह अटक गया, आगे जानेमें समर्थ नहीं हुआ ॥

पुष्पप्रदानेन सुरद्रुवर्गे श्रान्तेऽमराणां प्रथमं वृतानाम् ।

हठेन कण्ठादपहृत्य मालामवृण्वताभ्यग्रसुरानमर्यः ॥ १२ ॥

पुष्पप्रदानेति । पुष्पाणां नूतनागतसुरवरणमात्म्यानां प्रदानेन वितरणेन सुर-द्रुवर्गे कल्पवृक्षसमूहे श्रान्ते घृतायासखेदे सति प्रथमं वृतानाम् अग्रे वरणमालया सत्कृतानाम् अमराणां देवभावं प्राप्तवतां शूराणां कण्ठात् हठात् अकस्मात् बल-पूर्वकं वा मालाम् स्वदत्तामेव वरणस्रजम् अपहृत्य आदाय अमर्यः देवाङ्गनाः अभ्यग्रसुरान् नवागतान् वीरान् देवभूर्यंगतान् अवृण्वत वृण्वतेस्म, अनुचरणं युद्धे मृत्वा देवत्वमासाद्य स्वर्गमागच्छतां वरणार्थं स्रजोऽर्पयन्तो देवदुःमाः श्रान्ताः

सन्तो भूयो माल्यं नार्पयन्ति, तदापि देवानां वरणं मां प्रतिघन्धीतिभावयन्त्योऽ-
प्सरसः पूर्वं वृत्तानां देवानामेव कण्ठेभ्यो हृदान्माल्यान्वादाय नवान् सुरान्वृण्व-
तेस्मेति तात्पर्यम् । अत्राप्यतिशयोक्तिः तथा चासङ्ख्यभटवधरूपवस्तुध्वनिः ॥१२॥

अर्द्धिंश युद्धमे मरकर स्वर्ग आनेवाले नवीन देवोंके वरणार्थं माल्य समर्पण करने
वाले देववृक्षगण जब थकते गये, माला देनेमें असमर्थ हो गये, तब अप्सराओंने पहले
वरण किये गये देवोंके गलेसे हठात् मालार्थं उतारकर नवागत देवोंका वरण करना प्रारम्भ
किया ॥ १२ ॥

तत्तादृशं तरणिभूभुजचण्डिमानं
संवीक्ष्य सर्वरिपुदृष्टु च भीतिभाक्षु ।
आसीत्प्रमोदपरिमेदुरमेकमेव
वामेतरं रणतले वनमालिनेत्रम् ॥ १३ ॥

तत्तादृशमिति । तत्तादृशम् अनितरसाधारणं तरणिभुवः सूर्यसुतस्य कर्णस्य
भुजयोः बाह्योः चण्डिमानम् उग्रत्वम् प्रतापातिशयं संवीक्ष्य दृष्ट्वा रणतले युद्धक्षेत्रे
सर्वरिपुदृष्टु सकलशत्रुनयनेषु भीतिभाक्षु भयत्रस्तेषु सखु च एक वामेतरं दक्षिणं
वनमालिनेत्रं कृष्णनयनमेव (सूर्यात्मकतया) प्रमोदपरिमेदुरम् आनन्दपूर्णम् आ-
सीत् । यद्यपि युद्धे कर्णस्य प्रतापमालोक्य सर्वाणि शत्रुनेत्राणि भयममजन्त,
अद्यापि कृष्णस्य दक्षिणं सूर्यात्मकं नेत्रं स्वपुत्रपराक्रमदर्शनेन लब्धहर्षमजायतेति
भावः ॥ १३ ॥

सूर्यसुत कर्णका असाधारण प्रताप देखकर युद्धक्षेत्रमें वर्तमान सभी शत्रुओंके नयन
भयसे भर गये, भीत ही ठठे, केवल एकमात्र वनमाली कृष्णका वामेतर-दक्षिण नेत्र
आनन्दसे परिपूरित ही रहा था । 'सूर्याचन्द्रमसौ दृष्टी' इस तरह शत्रुओं भगवान्के नयन
सूर्यचन्द्ररूप कहे गये हैं, तदनुसार भगवान्का सूर्यात्मक दक्षिण नयन अपने पुत्रकी वीरता
देखकर आनन्दपूर्ण हो रहा था ॥ १३ ॥

रिक्ते पुष्पैः सिद्धगन्धर्ववर्गो मुक्त्वा मुक्त्वा मूर्ध्नि वीरस्य तस्य ।
द्वावेवाश्रे द्योसदां गोष्ठिमध्ये पूषाचन्द्रौ पुष्पवन्तावभूताम् ॥ १४ ॥

रिक्त इति । सिद्धानां गन्धर्वाणां च देवयोनिभेदानां वर्गो समूहे (इदमुपलक्षणं
देवानामपि—तथा च सिद्धगन्धर्वदेवगणे इत्यर्थः फलितः) तस्य तथा पराक्रान्ततः
वीरस्य कर्णस्य मूर्ध्नि शिरसि मुक्त्वा मुक्त्वा अभिवृष्य पुनः पुनः पुष्पवृष्टीर्विधाय
पुष्पैः रिक्ते शून्ये सति अश्रे आकारे द्योसदां देवानां गोष्ठिमध्ये सभायां द्वौ पूषा-
चन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तौ घृतपुष्पौ पुष्पवत्पदप्रतिपाद्यौ चाभूताम् स्थित-

चन्तौ । कर्णस्य शिरसि पुष्पवर्षणं कृत्वा रिक्ततामुपगतेषु देवेषु केवलं सूर्याचन्द्र-
मसावेव पुष्पवन्तौ सपुष्पौ पुष्पवत्पदप्रतिपाद्यौ चातिष्ठतामिति भावः । 'पृषा-
चन्द्रौ' इत्यत्र 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशा-
करौ' इत्यमरः । अत्राप्यतिशयोक्तिरलङ्कारः देवानां रिक्तत्वासन्त्यन्धेऽपि तत्सम्ब-
न्धामिधानात् । शालिनीवृत्तम् , लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

बहादुर कर्णके सिरपर बारबार पुष्पवृष्टि करके जब सभी देवगण फूलसे शून्य (रिक्त-
खाली) हो गये तब आकाशचारी देवोंमें केवल सूर्य तथा चन्द्रमा दो ही (केवल) पुष्प
वन्त फूलवाले बन गये, पुष्पवत् शब्दके अभिधेय रह गये ॥ १४ ॥

वियत्प्रदेशाद्विशिखैः कठोरैर्दुद्राव दूरं ध्रुवमवज्जबन्धुः ।

अमुष्य नो चेदचिराद्भ्रुवज्जेरन्पादाः कथं पाटलिमानमेव ॥ १५ ॥

वियत्प्रदेशादिति । अमुष्य कर्णस्य कठोरैः भीषणैः विशिखैः (कठोरविशिख-
प्रहारभीत्या) अवज्जबन्धुः कमलकुलमित्रं सूर्यः वियत्प्रदेशात् आकाशात् दूरं बहु-
दूरं दुद्राव पलायितः ध्रुवम् असशयं, सूर्यः कर्णकठोरबाणप्रहारभीतः सन् रथा-
श्वान्मन्दगतीन् विहाय पादचारेणैव वियत्प्रदेशात् सुदूरं पलायितवानिति प्रथम-
पादद्वयार्थः । तत्रोपपत्तिमाह—नोचेदिति । नोचेत् यदीदं न स्यात्तदा अस्य सूर्यस्य
पादाः चरणाः किरणाश्च पाटलिमानम् रक्तत्वम् अचिरादेव तत्क्षणादेव कथं भजे-
रन् प्राप्नुयुः, यदि सूर्यः पादचारेण सुदूरं पलायितवान् नाभविष्यत्तदा तदीयाः
पादा रक्तत्वं गता नाभविष्यन्, सन्ति तु तथाभूता अतस्तथाभावः प्रतीयत इत्या-
शयः । अन्यस्यापि दूरदेशधावनेन पादयोरुणिमोत्पद्यते । अस्तोन्मुखोऽभूदर्क इति
भावः । अर्थापत्तिरतिशयोक्तिश्चालङ्कारौ ॥ १५ ॥

कर्णके कठोर-बाण-प्रहारके मयसे कमलकुल-मित्र सूर्य आकाशसे बहुत दूर भाग गये,
यह बात अवश्य ही हुई, अन्यथा उतने समयमें ही उनके पाद-चरण या किरण लाल
कैसे हो जाते । उस समय अस्तोन्मुख सूर्यकी किरणें लाल हो रही थीं, ऐसा लगता था
मानो आकाशमें कर्ण-बाणवृष्टि होते देखकर सूर्य भगवान् आकाशसे दूर भाग खड़े हुए
हैं, इसलिये द्रुतगमनके कारण उनके पाद लाल हो रहे हैं । जो पैदल चलता है उसके
पैरोंका लाल हो जाना स्वाभाविक है, सूर्य रथपर चढ़कर नहीं भागे, क्योंकि रथाइव उतनी
तेजीसे नहीं भागते, दिनभर चलते रहनेसे घोंड़े थक गये थे ॥ १५ ॥

तरणोः किरणैस्तदारुणानां पटलं व्योम्नि पयोमुचां बभासे ।

चिरकालेषुमुक्षया पिशाचैरधिकं सांसमिवाह्वाद्दुपात्तम् ॥ १६ ॥

तरणेरिति । तदा सूर्यास्तकाले तरणोः सूर्यस्य किरणैः अरुणानां रक्षीकृतानाम्

पयोमुचां मेघानां पटलं समूहः ज्योत्स्नि आकाशे पिशाचैः भूतविशेषैः चिरकालबु-
भुक्त्या बहुदिनपर्यन्तमाहाराय आहवात् रणस्थलादुपात्तं संगृह्य रक्षितमधिकं
मांसम् इव वभासे रुरुचे । अस्तकालेऽरुणवर्णैः सूर्यकिरणैः रक्षिता मेघमाला पिशा-
चैश्चिरकालपर्यन्तमहाराय सञ्चितो मांसराशिर्वि दृश्यते स्म । उपमाऽलङ्कारः ॥१६॥

उस समय सूर्यान्तकालमें अरुणवर्ण सूर्य-किरणोंसे रक्षित मेघमाला ऐसी प्रतीत हो
रही थी मानो पिशाचोंने बहुत दिनों तक खाते रहनेके लिये युद्धस्थलसे बहुत-सा मांस
इकट्ठा करके रख लिया हो । लाल मेघमाला आकाशमें पिशाचों द्वारा सञ्चित करके रखी
गई मांसराशिके समान प्रतीत हो रही थी ॥ १६ ॥

अवरोपितज्यमथ कर्णकार्मुकं

विरतौ दिनस्य विजहौ विनम्रताम् ।

अवलोकनाय हरिदन्तरे भया-

द्द्रवतामरातिधरणीभुजासिव ॥ १७ ॥

अवरोपितज्यमिति । अथ दिनस्य विरतौ सन्ध्यासमये अवरोपितज्यं शिथिली-
कृतप्रत्यञ्चं कर्णस्य कार्मुकं धनुः हरिदन्तरे दिगन्तरालमध्ये भयात् कर्णशरक्षति-
भीतेः द्रवतां पलायमानानाम् अरातिधरणीभुजाम् शत्रुराजन्यानाम् अवलोकनाय
दर्शनाय इव विनम्रताम् खर्वतां विजहौ तत्याज, उन्नतमभवत्, अन्योपि सुदूर-
धावज्जनदर्शनायोद्धतगात्रो भवति, तद्द्रवतारितप्रत्यञ्चं तद्धनुरुन्नतं सद् भया-
स्पलायमानान्परपन्नृपतीन् द्रष्टुमिवेहतेस्मेत्युत्प्रेक्षा । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

सन्ध्या समय प्रत्यञ्चको उतार दिये जानेपर कर्णका धनुष नम्रता-खर्वताको छोड़कर
उन्नत हो गया—उठ गया, ऐसा प्रतीत हो रहा था, मानो वह दिगन्तरमें बाण-पातमयसे
नागनेवाले शत्रुपक्षीय नृपतियोंको देखना चाहता हो । जो दूरमें जानेवालोंको देखना
चाहता है वह थोड़ा ऊँचा उठ जाता है, उसी तरह उस समय कर्णधनुषने टेढ़ापन छोड़कर
सीधापन ग्रहण कर लिया ॥ १७ ॥

अप्राप्तनूतनशरक्षतिभिः स्वसैन्यै-

रस्पन्ददृष्टिभिरनुक्षणमीक्ष्यमाणः ।

दुर्योधनाप्रकरसंवलितान्जुलीकः

प्राविक्षदात्मकटकं स तु भानुसूनुः ॥ १८ ॥

अप्राप्तेति । सः भानुसूनुः सूर्यसुतः कर्णः अप्राप्ता न लग्नाः नूतनाः नवाः
भीष्मद्रोणसेनापतित्वसमये प्राप्ताभ्यः शरक्षतिभ्योऽधिकाः शरक्षतयो बाणप्रहारा
यैस्तेस्तयोक्तैः स्वसैन्यैः स्वीयसैनिकैः अस्पन्ददृष्टिभिः निर्निमेषैः नयनैः अनुक्षणं
क्षणे क्षणे ईर्ष्यमाणः विलोक्यमानः (धन्योऽयं महारथः कर्णो यत्सैनपत्ये वयं न
वाणैर्भियामहे, ता एव बाणक्षतयोऽस्मदङ्गे सन्ति या भीष्मद्रोणसैनापत्यकाले प्राप्ताः,

नवानोद्भवन्ति, इति स्नेहादराभ्यां सैनिकैरनिमेषदृष्टिभिरवलोक्यमानः) दुर्योधनस्य अप्रकरेण हस्ताग्रेण संवलिता मिलन्ती अद्भुलिः यस्य तयोक्तश्च (दुर्योधनस्य हस्ताग्रे स्वं हस्ताग्रमवत्यापयन्) आत्मकटकं स्वीयं दिग्विर्षं प्राविशत् प्रविष्टः । अत्र नूतनशरचतिराहित्यस्य विशेषणगत्या अनुत्तणनिःस्पन्ददृष्टिरीक्षणकारणतपोपनिवन्धात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

नहीं लगे हे नये बाण-प्रहार जिनको देसी अपनी सेनाओं द्वारा निनिमेष नयनों से सतत दृश्यमान एवं दुर्योधनके हाथमें अपनी अद्भुली डाले सूर्यपुत्र कर्णने अपने शिविरमें प्रवेश किया । कर्णको सेनायें अपलक नेत्रोंसे इसलिये देख रही थीं, उस दिन कर्णने अपनी बहादुरीसे उन्हें चोट नहीं आने दी थी, जो धाव पहले लगे थे उनको नवीन-बाण प्रहारजन्य धाव नहीं लगने दिया था । दुर्योधन उत्तका मित्र था अतः वह प्रसन्नतासे उसके हाथमें अपनी अद्भुली रखे हुए था । इस प्रकार वह युद्धस्थले लौटा ॥ १८ ॥

परेशुः परिस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपत्रिकुलसंचारे प्रकटित-धनजयतेजोवर्धने भाविनि प्रधन इव प्रभातसमये प्रादुर्भवति सति मधु-मयनसारथेर्मघवत्कुमारस्य वधकृते शल्यमत्सारथ्यमेव परं साधनमव-धारयता राधेयेन कृतबोधनः सुयोधनः सवहुमानं मानधनभाजं मद्राज-मुपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन विमनायमानमपि तं तैस्तैर्मधुररच-नैर्वचनैः कोपगिरेरधित्यकाप्रदेशात्कयंचिद्वरोप्य कर्णरथनैर्षध्यं सारथ्य-मधिरोपयामास ॥

परेशुरिनि । परेशुः परस्मिन् दिने परिस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपद्म-व्यूहचक्रव्यूहनामकसैन्यविन्यासप्रकारे, अपरत्र—विकसत्कमलचक्रवाककुले, प्रका-शमानपत्रिकुलसञ्चारे प्रकटीभवत्बाणगणगतागतौ, परत्र पञ्चिकुलप्रचारयुक्ते, प्रकटि-तधनजयतेजोवर्धने स्फुटीभूतार्जुनपराक्रमसमृद्धौ परत्र स्फुटीदित्वाग्नितेजोवर्धकसूर्ये प्रधने युद्धे इव प्रभातसमये प्रादुर्भवति जायमाने सति मधुमयनसारथेः कृष्णसू-तस्य मववत्कुमारस्य अर्जुनस्य वधकृते हननाय शल्यसत्सारथ्यम् समीचीनं शल्यकृतं सारथिकृत्यम् एव साधनं सिद्धिदायकम् अवधारयता निश्चिन्वता राधेयेन कर्णेन कृतबोधनः बोधित आगृहीतः सुयोधनः सवहुमानं सादरं मान-धनभाजं स्वामिमानधनिक मद्राजं शल्यम् उपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन स्वस्य दुर्योधनस्य आगमननिदानस्य आगमनकारणस्य कर्णसारथ्याग्रहुरूपस्य परिज्ञानेन अवगत्या विमनायमानं विद्यमानम् अपि तं शल्यं तैस्तैरनेकविधैर्म-

१. 'अद्यपरः' । २. 'विपरिस्फुरत्' । ३. 'शल्यसारथ्यमेव साधन' । ४. 'राधाजन-येन' । ५. 'दुयोधनो मानधनभाजन्' । ६. 'निषध्यन्' । इति पा० ।

धुररचनैः श्रुतिप्रीतिकरगुम्फनैः वचनैः वाक्यैः कोपगिरेः क्रोधपर्वतस्य अधित्यका-
भूमेः उपरितनप्रदेशात् (महतः कोपात्) कथञ्चित् प्रचुरप्रयासेन अवरोप्य अव-
तार्य कर्णरथनैप्ययम् कर्णरथालङ्कारभूतं सारथ्यं सूतभावम् अधिरोपयामास स्वी-
कारयामास । 'अद्रेभूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः ॥

दूसरे दिन सेनामें पथव्यूह, चक्रव्यूह आदि सेनासन्निवेश-प्रकार बन गये, और इधर कमल तथा चक्रवाक के समुदाय प्रसन्न हो उठे, सेनामें बाणोंका यातायात होने लगा, इधर पक्षिकुल उड़ने लग गये, सेनामें अर्जुनके पराक्रमकी वृद्धि होने लगी, इधर आगकी दीप्तिकी बढ़ानेवाले सूर्य प्रकट हो गये, इस प्रकार भावी युद्धकी तरह जब प्रमात समय हो गया, तब कृष्णसारथि इन्द्रपुत्र अर्जुनके वधका एकमात्र उपाय यही है कि हमारे रथका सञ्चालन शल्य करें, इस प्रकार निर्धारित करके कर्णने दुर्योधनको यह बात समझा दी, अनन्तर दुर्योधन सादर मद्राज तथा महामिमानी शल्यके पास पहुँचा, दुर्योधनके आनेका कारण-कर्णके सारथिके रूपमें शल्यका आमन्त्रण-सुनकर शल्यको बड़ा दुःख हुआ, फिर जो दुर्योधनने प्रियवचनों द्वारा शल्यको कोपगिरिके शिखरपरसे नीचे उतारकर किसी प्रकारसे कर्णके रथको अलङ्कृत करके सारथिपदपर आरूढ़ होना स्वीकार करवाया ॥

अथ मद्रनायकनिवद्धसैन्यं

रथमारोह रविभूः पराक्रमी ।

प्रमदश्च कौरवचमूचरान्क्षणा-

दतिसाध्वसं च परयोधमण्डलम् ॥ १६ ॥

अथेति । अथ शल्येन कर्णसारथ्ये स्वीकृते पराक्रमी प्रशंसनीयभुजविक्रमः
रविभूः सूर्यसुतः कर्णः मद्रनायकेन शल्येन निवद्धाः नियन्त्रिताः सैन्यवा अश्वा
यस्य तं तादृशं रथम् आरूरोह आरूढवान् , प्रमदः आनन्दः कौरवचमूचरान् कुरु-
पक्षीयसैनिकान् आरूरोह अतिसाध्वसं समधिकं भयं तु परयोधमण्डलं पाण्डव-
सैन्यगणम् आरूरोह, अथमर्यः सारथ्यं स्वीकृत्य शल्येन योजिताश्वं रथमारोहति
महापराक्रमे कर्णे कौरवसेना विजयाशया महान्तमानन्दम् , पाण्डवसैन्यं च परा-
जयभयमविन्दतेति । काव्यलिङ्गसङ्कीर्णं दीपकमलङ्कारः ॥ १९ ॥

सेनापति-पद स्वीकार करके शल्यने जब रथके घोड़ोंका नियन्त्रण करना प्रारम्भ किया
तब कर्ण रथपर आरूढ़ हुए, उनके रथारूढ़ होते ही कौरव-सेना आनन्दित हो उठी, और
पाण्डवोंके पक्षकी सेना भयभीत हो उठी ॥ १९ ॥

ततः क्षणादेव रथेन तेन संग्रामसीमानमुपेत्य वीरः ।

शङ्खं तदन्त्याक्षरवाच्यमेतद्द्वयं निनादैरपुपूरुदेपः ॥ २० ॥

तत इति । ततः शल्यसारथिकस्वरथारोहणानन्तरम् पृथः वीरः कर्णः तेन शल्य-
कृतसारथ्येन रथेन क्षणात् अल्पकालात् एवं संग्रामसीमानम् युद्धसमीपदेशम्

उपेयासाद्य शङ्खं तद्वन्याहरस्य स्वस्य वाच्यम् आकाशम् एतद्वयम् शङ्खनाका-
शस्य निनादः शङ्खैः अणुपूर्व पूरयामास । रयाल्लः कर्णो युद्धेष्वनागत्य शङ्ख-
शब्देनाकाशं पूरितवान् , शङ्खं ध्मातवानिति भावः ॥ २० ॥

इत्थे वाद शङ्खजगधि सुल रयन वैठ्ठर वड नहायोडा कर्णे झग्गर्णे सुद्धेव्वे
आहर शङ्ख उपा उक्के कन्तिन वणं 'हु' का अभियेय आकाश—इत दोनोंको कथसे पूर्ण
कर दाका, इत वया आकाश दोनों ही मुँबा दिया ॥ २० ॥

तदनु चण्डतरदोर्दण्डश्चण्डकरसूनुर्निजयन्तारं मद्रनेतारं प्रति वचन-
मित्यनुत्यापयामास —

इदानीमपि शल्य ! तव सारथ्यंशौशल्यं निशान्य विजयसारथेर्वद-
नमविलज्जापयोषि सहमज्जनकृते नामिकमलवास्त्वव्यस्य नयनायुषसा-
रथेश्चत्वार्यपि मुखानि समाहातुमिव मृगमवनतमास्ते ॥

उच्यति । तदनु शङ्खवादिनात् परतः चण्डतरदोर्दण्डः शत्रुमयङ्करसुजः चण्ड-
करसुनुः सूर्यपुत्रः कर्णः निजयन्तारं स्वसारथि मद्रनेतारं शल्यं प्रति इत्यं वचन-
भागप्रकारकं वचनम् उत्यापयामास कथयितुनारमे ।

अपि शल्य, इदानीं सप्रति तव शक्यस्य सारथ्यकामस्यम् अश्वनिग्रन-
प्राचीप्यम् निगान्य साहायकृत्य विजयसारथेः अर्जुनसुतस्य कृष्णस्य वदनं सुगुम्
अविलज्जापयोषि त्रपासागरे सहमज्जनकृते सहैव मज्जितुन् नामिकमलवास्त्व-
व्यस्य कृष्णनामिसरोजनिवासिनः नयनायुषः शिवः (तेन नयनाग्निना कामो
हृत्स्तेन तस्य तयावन्) तत्सारथिः ब्रह्मा (त्रिपुरदाहे शिवसारथ्यं ब्रह्मणा
कृतं तदृक्तं महिम्नःस्तवे—रथः क्षीणो यन्ता शतघतिरगेन्द्रो घनुरयो' इत्यादिलोके)
तस्य ब्रह्मणः चत्वार्यपि मुखानि समाहातुम् आकारयितुन् इव मृगमवनतम्
अधोलुखनास्ते विशति । त्वङ्कृतं सारथ्यं शौच्य कृष्णोऽपि लज्जते, स हि लज्ज-
याऽवोमुनस्तिष्ठति, मन्ये तदीयं सुखं लज्जापयोषी महर्कुं सस्तिवाय ब्रह्मणोऽपि
चत्वार्यपि मुखकमलानि समाहातुमिवावनतं स्यादिति ॥

इत्थे वाद शङ्खमयङ्करसुवदण्डदार्ढ्यं सूर्यपुत्र कर्णे अने सारथि इत्थे प्रति इत
प्रकारके वचन कइना प्रारम्भ किया—

अर्णो शल्य, इत सनय पुन्हात सारथिदावे-शौशुट वेठ्ठर अर्जुनके सारथि शौशुण
मी लज्जावनतमुठ हो रहे हैं, ऐसा नाहन पहना है कि सनका सुठ लज्जा
सागर्णे एव साध नज्जव करनेके लिये नामिकमलवासी तथा शिवसारथी ब्रह्मके चारो
मुनोंको इतनेके लिये लज्जाकृत अवनति-आवृत्ते नामिके पास पहुँच गया हो ॥

१. 'उदनन्तरम्' । २. 'त्रिचण्ड' । ३. 'शौशुणम्' । ४. 'निजयन्' ।

५. 'पयोषी' । इति पा० ।

अपि च,—

मरुत्कदम्बैरुपलाल्यमानं^१ मन्त्रेन्द्र दीप्राखिलहेतिजालम् ।

शाराभिवर्षेण घनञ्जयं तमिङ्गालयेदेष भुजः क्षणेन ॥ २१ ॥

मन्त्रदिति । हे मन्त्रेन्द्र शल्य, मरुत्कदम्बः देवगणैः उपलाल्यमानम् शलाघ्य-
मानम् दीप्राखिलहेतिजालम् जाज्वल्यमानसमस्तशस्त्रचयम् तं विजयेन दृष्यन्तं
घनञ्जयं पार्यन् एव नामको भुजः क्षणेन त्वरितम् शाराभिवर्षेण बाणवृष्टया इङ्गाल-
येत् योजयेत्, यथा वायुना संवर्ष्यमानं दीप्तज्वालायुतं च घनञ्जयम् (मेघः)
शरवर्षेण वारिवृष्टया योजयति । यथा मेघेनाग्निः शम्यते तथाऽहमपि बाणवृष्टयाऽ-
र्जुनं स्थगयेयमित्याशयः । शिल्पपरम्परितं रूपक्रमलङ्कारः । उपजातिर्जुत्तम् ॥ २१ ॥

हे मन्त्रराज शल्य, देवगण से श्लाघित चमकते हुए सारे अस्त्रोंसे युक्त अर्जुनको हमारा
यह बाहु शीघ्र ही बाणवृष्टिसे ढँक देगा, जैसे बाहु द्वारा संवर्द्धित तथा चमकती हुई ज्वालासे
पूर्ण घनजल-अग्निको (मेघ) जलवृष्टिसे ढँक देता है ॥ २१ ॥

ततस्तच्छ्रवणपुटक्रकचं कर्णवचनमाकर्ण्य पार्थेन पुरा प्रार्थितमर्थं
दृढिकृत्य स मद्रभूपतिरर्षेवार्थार्थसूर्यतनयधैर्यं गगनकुसुमसोदर्यं विधा-
तुमेवमुत्तरमुत्तरङ्गयामास,—

तत इति । ततः तदनन्तरं तत् पूर्वोक्तरूपम् श्रवणपुटक्रकचं कर्णव्यक्तं कर्णवच-
नम् आकर्ण्य श्रुत्वा पार्थेन पुरा प्रार्थितं दुर्योधनपत्न्यस्वीकारेऽपि कर्णवचनकरणरूपम्
कर्जुनानुरोधं हृदिकृत्य श्रुत्वा सः मद्रभूपतिः मद्रदेशाधिपः शल्यः अपवार्यं कर्ण-
वचनं प्रतिपिब्य अत्रार्थं दुर्निवारम् अतिमहत् सूर्यतनयधैर्यम् कर्णगभीरभावं गग-
नकुसुमसोदर्यं स्वपुण्यायमाणं नितान्तमिथ्याभूतं विधातुं (कर्णं सोमयितुम्) एवं
वक्ष्यमाणप्रकारम् उत्तरम् प्रतिवचनम् उत्तरङ्गयामास व्याहृतवान् ।

इतके बाद कानमें अरिकों तरह लगनेवाले—कानको चीरनेवाले—कर्णकडु कर्णके
वचनको सुनकर और पार्थके द्वारा पहले किये गये अनुरोधका स्मरण करके मद्रराज शल्य
ने कर्णको रोककर-कहनेसे निषिद्ध करके-दुर्वार धैर्यशाली कर्णके धैर्यको आकाशकुसुम
सुख्य अत्यन्तालीक बगानेके लिये इत प्रकारका उत्तर दिया ॥

पुरा विराटस्य पुरोपकण्ठे रणाङ्गणे सारथिनार्जुनस्य ।

उत्पाट्यमानेऽपि रथेण नेत्रे निद्रा कथं ते हृदयंगमासीत् ॥ २२ ॥

पुरेति । हे कर्ण, पुरा पूर्वमुत्तरगोग्रहणवेलायाम् विराटस्य राज्ञः पुरोपकण्ठे
नगरपार्श्वे रणाङ्गणे युद्धनेत्रे अर्जुनस्य सारथिना तदानीमर्जुनरथचालकेनोत्तरेण

ते तव कर्णस्य नेत्रे नयने वस्त्रे च रयिण वेगेन उत्पाटयमाने अपहियमाणेऽपि निद्रा गान्धर्वास्त्रकृता हृदयंगमा प्रिया कथमासीत् ? उत्तरगोब्रह्मणसमयेऽर्जुनः प्रस्वापनास्त्रं प्रयुज्य भवतां चष्णाणि स्वसारथ्युत्तरद्वाराऽपहृतवान् , तदा भवान् कथं न जागर्सि स्म, सम्प्रति विकल्पमानस्य भवतस्तदा वस्त्रापहरणसमये जागरणमुच्यतेमासी-
दित्यर्थः ॥ २२ ॥

हे कर्ण, पूर्वकाल में उत्तर गोब्रह्मणसमयमें विराट नगरके पास अर्जुनका सारथि उत्तर जब आपका नेत्र-वस्त्र उतार रहा था, अथवा आपकी आँखें निकाल रहा था, उस समय आपको निद्रा क्यों प्यारी लग रही थी, उस समय तो प्रस्वापनास्त्रके प्रभावसे आप सो रहे थे, इस समय बहादुरीका वातें करने चले हैं ? ॥ २२ ॥

आयासलेशरहितं वनसीग्निं पूर्वं
संदानिते सुहृदि ते सुरवैणिकेन ।

कुत्रापि गूढवसतिस्त्वमहो निकुञ्जे

किं नाविभेः सविधकीचकरन्ध्रगानात् ॥ २३ ॥

आयासति । पूर्वम् दुर्योधनस्य घोषयात्राकाले वनसीग्निं द्वैतवनमध्ये ते तव भुजशालिनः सुहृदि दुर्योधने सुरवैणिकेन देवगायकेन गन्धर्वेण आयासलेशरहितं विनैवाल्पमप्यायासम् सन्दानिते रज्जुभिर्वद्धे सति, अहो इति सहासत्वेद्व्यञ्जकम् त्वं कुत्रापि निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने गूढवसतिः आत्मानं गोपयित्वा स्थितः सन् सविधकीचकरन्ध्रगानात् समीपस्थितवेणुगीतेः न अविभेः भीतो जातः किम् ? शब्दानुसारिणो गन्धर्वा मामत्र स्थितं ज्ञात्वा वधनीयुरिति किं त्वं भयं नाध्यगच्छः, अवश्यमेव भीतोऽभवः ? तदा तवेयं वीरता बवासीदित्युपहासः ॥ २३ ॥

घोषयात्राकालमें द्वैतवनमें जब गन्धर्व चित्रसेनने आपको मित्र दुर्योधनको बिना किसी आयासके बन्धनमें डाल रखा था, उस समय आप किसी निकुञ्जमें जा छिपे थे, क्या वहाँ वंशके छिद्रसे होनेवाले गीतसे आपको भय नहीं लगता था, शब्द झुनकर गन्धर्व वहाँ पहुँचकर वहाँ मुझको भी न बन्धनमें डाल दें इस आशङ्कसे आपको भय अवश्य होता रहा होगा, वहाँ छिपकर जान बचाने वाले आप इस समय डींग हॉक रहे हैं ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकायाः परिणीतिकाले संधीभवद्भिः सह धार्तराष्ट्रैः ।

भवानभूत्पार्यशरप्रयोगात्कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्धः ॥ २४ ॥

पाञ्चालिकाया इति । पाञ्चालिकायाः द्रौपद्याः परिणीतिकाले विवाहसमये सङ्गी-
भवद्भिः एकत्रीभूतैः तस्याः (पाञ्चाल्याः अपहरणाय मिलद्भिः) धार्तराष्ट्रैः दुर्यो-
धनादिभिः सह भवान् कर्णः पार्यशरप्रयोगात् अर्जुनशस्त्रप्रहारात् आत्तगन्धः

गृहीतगर्वः अभिभूतः भूत्वापि (इदानीम्) आत्तगन्धः सगर्वः कथम् अभूत् ? तदाऽभिभूतस्य तवाधुना गर्वो न शोभते इत्यर्थः । कर्णस्य शब्दग्रहणोचितता न गन्धग्रहणोचितता इत्यपि ध्वन्यते । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इति । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेगे सम्बन्धगर्वयोः' इति चासरः । उपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥

द्रीपदोन्वयवर्कालमें द्रीपदोके अपहरणार्थं इकट्टे दोनेवाले दुर्योधनादिके साथ जब पार्थ-बाण-प्रहारसे आप-कर्ण अभिभूत हो गये तब फिर इस समय आपका यह गर्व कहाँसे आ गया है ? जब उस समय आपने कुछ भी नहीं किया जब इस समय क्यों गर्व प्रकट कर रहे हैं ? ॥ २४ ॥

इन्द्रात्मजातेन स तेन गन्तुमीष्टे तुलामीश्वर एक एव ।

तृणाय कृत्वा निजजीवितं यो युद्धाय येन स्पृहयन्नुदस्थात् ॥ २५ ॥

इन्द्रात्मजातेनेति । एक एव सः ईश्वरः महादेवः इन्द्रात्मजातेन इन्द्रपुत्रेणार्जुनेन सह तुभ्यां समतां गन्तुं छन्दुस् इष्टे शक्नोति, (यतः) यः अर्जुनः येन शिवेन सह युद्धाय ममपुत्रसंग्रामाय निजजीवितं तृणाय मत्वा प्राणमोहं त्यक्त्वा उदस्थात् सन्नद्धोऽभवत् । येन शिवेन सह (किरातार्जुनयुद्धावसरे) युद्धाय स्वप्राणांस्तृणवत्तुच्छान्मत्वाऽर्जुनः सन्नद्धो जातस्सः शिव एवाऽर्जुनसमो नान्यस्त्वमन्यो वा कश्चन तत्तुल्य इति भावः । शूरमाधारणमभाष्यस्वाऽर्जुनमाहरत्य शिवमात्रे नियमनात्परिसंख्याशालद्वारः ॥ २५ ॥

शिव शिवजीके साथ युद्धके लिये जो अर्जुन अपने प्राणोंको तृण मानकर सन्नद्ध हो गया था, अपने प्राणोंका मोह छोड़कर लड़नेको उद्यत हो गया था, उस अर्जुनके साथ वह शिवजी ही समता का दावा कर सकते हैं, दूसरा कोई भी वीर शिवके साथ युद्ध करनेवाले अर्जुनकी समता नहीं प्राप्त कर सकता है ॥ २५ ॥

इति तस्य मद्राध्यक्षस्य तादृक्षमृमुद्गणः कुमारे पक्षपातं समीक्ष्य कर्मसाक्षिनन्दनोऽपि रौद्र्यवर्जितं पदविभागचमत्कृतिमुभयं भावुकं वचनमेवमेवादीत्—

इति नयेति । इति एवम प्रागुक्तरूपम् तस्य कर्णसारथ्यग्राहिणः मद्राध्यक्षस्य मद्राजस्य शक्यस्य ऋमुद्गणः इन्द्रस्य कुमाने पुत्रेऽर्जुने तादृक्षम् आतिशयशालिनं पक्षपानम् अभिनिवेशन आदरातिशयम् समीक्ष्य आलोच्य कर्मसाक्षिनन्दनः मृत्युपुत्रः कर्णः अपि रौद्र्यवर्जितम् अकटोरम् पदविभागेन पदच्छेदेन वा चमत्कृतिः शोभा तथा मुभयं भावुकं रमणीयम् वचनम् एवं वच्यमाणद्रिशा अवादीत् उक्तवान् ।

१. 'मत्वा' । २. 'जीवितम्' । ३. 'तादृक्षमृमुद्गणः कुमारे पक्ष' । ४. 'वच्यम्' ।
५. 'अभागीय' । इति पा० ।

कर्णने जव उक्तरूप शल्यका अर्जुनपर पक्षपात मुना तव वस कर्मसाक्षिनन्दन-भातु-
पुत्रने (कर्णने) रौधय-कठोरतासे रहित तथा पदच्छेदकृत चमत्कारयुक्त वचन इत प्रकार
से कष्ट ॥

अयि ! भागिनेयशसां सुभगंकरणस्त्वमद्य भुवि मद्रपते ! ।

मम मातुलेति बहुधा वदता विजयेन शंभुमपि मा तुलय ॥ २६ ॥

अयीति । अयि मद्रपते मद्रराज शल्य, अद्य सम्प्रति भागिनेयशसां सुभ-
गंकरणः स्वभगिनीपुत्राणां पाण्डवानां कीर्त्तः प्रशंसनपरायणः त्वम् मम अर्जुनस्य
मातुल, इति वदता मन्मातुल, इति पदेन त्वां सम्बोधयता, अथवा मम अर्जुनस्य
तुला केनापि वीरान्तरेण सादृश्यं मां नास्ति इति वदता आत्मानं श्लाघमानेन
विजयेन सह शम्भुम् शिवम् अपि मा तुलय न सदृशं कुरु, आत्मप्रशंसिनस्त्वां
मातुलशब्देन सम्बोधयतश्चार्जुनस्य त्वया कृता तुलना नोचितेति तात्पर्यम् ।
यतोऽसौ त्वां मातुलपदेन सम्बोधयत्यतस्त्वं तं शम्भुना तुलयसीति नोचितं तव
कार्यमिति भावः ॥ २६ ॥

हे मद्रराज, शल्य, आप अपने भागिनेय पाण्डव की कीर्तिको उत्तम बताते हैं,
आपको अर्जुन 'भेरे मामा' कहकर पुकारता है, इसलिये आप उसे महादेवकी तुलना दे
रहे हैं क्या यह ठीक है, अथवा अर्जुन आपसे कहता है कि मेरी बराबरी कोई नहीं कर
सकता, इसीपर आप उसे शिवतुल्य कहते हैं, क्या यह उचित बात है ? ॥ २६ ॥

इत्युक्त्वत एतस्य सौरेर्दन्तपुंदाविव ।

जवालुभावनीकौ तौ जैघटेते परस्परम् ॥ २७ ॥

इतीति । इति एवम् उक्त्वतः कथितवतः एतरस्य सौरेः सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य
दन्तपुंदाविव ओष्ठौ इव तौ उभौ अनीकौ सैन्यपक्षौ जवात् वेगात् परस्परम् अन्योन्यम्
जवटेते मिलितौ । चावदेवमभिधाय कर्णः स्वोष्ठौ योजयति विरमति, तावदेवोभौ
सैन्यपक्षौ परस्परं युयुजाते, द्वन्द्वयुद्धमारब्धवन्तौ इत्यर्थः ॥

इत प्रकार कहकर कर्णने जमी अपने ओठ दन्त किये, चुप हुए, तमी दोनों पक्षोंकी
सेनायें एक दूसरेसे भिड़ गईं, द्वन्द्वयुद्ध शिद्ध गया ॥ २७ ॥

सर्वतोऽपि भुवि सैन्यपरागैः शोपितेषु सजलेषु सरःसु ।

केवलं गगन एव तदानीमप्सरःकुलमलोक्यैत लोकैः ॥ २८ ॥

सर्वतोऽपीति । तदानीं तस्मिन्तेनायुगलसङ्घटनसमये भुवि संसारे सर्वतः सर्व-
त्रापि सजलेषु जलपूर्णेषु सरस्सु सरोवरेषु सैन्ययोः कौरवपाण्डवसेनयोः परागैः
धूलिभिः शोपितेषु शुष्कतां प्रापितेषु सन्सु लोकैः अप्सरःकुलम् जलपूर्णसरोवर-

सङ्घः अम्सरसां देववनितानां कुलं च गगने एव केवलम् आकाशमात्रे कलोक्यत
 दरयते स्म । सैन्योत्थापितधूलिभिः सरस्तु शुष्कतानापादितेषु अम्सरःकुलं केवल-
 माकाश एव दरयतेस्म, अन्यत्र नेति भावः । अम्सरः जलपूर्णं सरः, अम्सरसो
 देव्यरव । अत्र सर्वत्र प्रासत्याप्सरोवत्त्वस्याकाशमात्रे नियमनापेरिसंख्यालङ्कारः ।
 स्वगतावृत्तम् ॥ २८ ॥

दोनों सैनिकोंके परस्पर निद्र जानेपर पृथ्वीपर वर्तमान सारे जवालय तो
 सेनाद्वारा उड़ाई गई धूलसे शुष्क हो गये, अम्सर-जलपूर्ण सरोवर पृथ्वीपर कहीं भी नहीं
 रह गया केवल आकाशमें ही अम्सरकुल-जलपूर्ण सरोवर तथा अम्सरोगन लोगोंको
 देखनेको मिलता था । आकाशमें सुदृढदर्शनार्थ आई हुई अम्सरसे दीख पड़ती थी ॥ २८ ॥

तदनु तत्र परस्परवद्वनजनितस्फुलिङ्गव्याजेन निपीतपूर्वान् रथिर-
 शीकरानजीर्णशङ्क्या वमन्तीभिः पट्टसवल्लरीभिश्च, कवचवोत्पादनसृष्टिपा-
 दत्रमेव संभ्रामदेशादेशिकसदेशाद्भ्यसितुमवनीतलमवतीर्णैः पयोधरपटलै-
 रिव खेटकर्मण्डलैश्च, युगपदेव बहुत्रिघवीरयोधजनप्रवेशसौकर्णाय तरणि-
 रन्ध्रसरणिं विशालयितुमिव विद्यत्तले दूरमुच्चलिताभिः शक्तिभिश्च, प्रति-
 क्षणक्षपितविपक्षकुलवृत्तान्तं मुहुर्मुहुरदनीमुखेन कथयितुमिव धातुष्कक-
 णाभ्याशं प्रत्यागतैः कोदण्डदण्डैश्च, युद्धविलोकनवद्वक्रौतुकसिद्धयौवतकु-
 चमण्डलनिजकुम्भतारतम्य^१ परिचिचीपयेव^२ दूरं नभसि करान्ध्र^३ सारयद्भिः
 शुण्डाल^४ मण्डलैश्च, विचित्रतरचक्रचक्रमणिमिषेण पदात्पदमपि न गन्त-
 व्यमिति विमदनिरोधकुण्डलनामिव कुर्वद्भिरर्वद्भिश्च, शोणितपङ्क्तं^५ शोणितैः
 वेगसंभ्रमविदार्य^६ माणवरणीरन्ध्रनिर्गतवरफणीन्द्रफणासहस्रमणिकिरणयो-
 रणीमसृणितैरिव चक्रैः संक्रीडद्भिः शताङ्गैश्च, भयानके सकलसुरजनतनु-
 र्दसौखशायनिके^७ समीके ॥

१. 'उत्र दयोः सेनयोन्नवोरपि परदर' । २. 'शोकरनिकरान्' । ३. 'वमन्त-
 निरिव पट्टि' । ४. 'उत्पादन'; 'उत्पत्तन' । ५. 'पादव संभ्राम'; 'पादवमपि
 संभ्रामदेशिक' । ६. 'वल्लवैः' । ७. 'अतिविशालयितुम्' । ८. 'दूरं दूरम्' ।
 ९. 'क्रान्त्यर्धेनन्द्यागतैः' । १०. 'दण्डैश्च विचित्रतरचक्रचक्रमणिमिषेण पदात्पदमपि
 न गन्तव्यमिति विमदनिरोधकुण्डलनामिव कुर्वद्भिरर्वद्भिश्च सुदविलोकन' । ११. 'प्रति-
 चिञ्चिका' । १२. 'दूरं दूरम्' । १३. 'प्रविसारयद्भिः' । १४. 'मण्डलैश्च
 वेगतंभ्रम' । १५. 'शोणैः' । १६. 'संविदार्य' । १७. 'नयानकम्' । १८. 'शाय-
 निकम् सनीकमभूत्' । इति पा० ।

तदन्विति । तदनु सैन्यद्वयसंघटनानन्तरम् तत्र युद्धस्थले परस्परघटनजनितरफु-
 लिङ्गव्याजेन अन्योन्यसङ्घर्षप्रकटिताग्निकणच्छलेन निपीतपूर्वान् पूर्वं पीतान् रुधिर-
 शीकरान् शोणितविन्दून् अजीर्णशङ्कया अघ्यशनजनितापरिपाकभयेन वमन्तीभिः
 उद्गिरन्तीभिः इव पट्टसवल्लरीभिः पट्टिशारख्यास्त्रलताभिः, (परस्परसङ्घट्टेनाग्निकण-
 वमनच्छलेन पीतपूर्वान् शोणितविन्दून् पट्टिश आजीर्णा शङ्कयेवोद्गिरन्ति, मन्थेऽपि
 मुक्तमजीर्णशङ्कया वमनद्वारा निर्गमयन्ति तद्वदित्यर्थः) कवन्धानाम् उदकानाम्
 अपमूर्धकलेवराणाञ्च उरपाटनस्य ऊर्ध्वप्रसारणकर्मणः सृष्टिः जननव्यापारस्तस्यां
 पाटवं नैपुण्यम् एव संग्रामदेशदेशिकसदेशात् युद्धस्थलरूपाचार्यसकाशात् अभ्यसि-
 तुम् शिञ्चितुम् अवनितलम् भूतलम् अवतीर्णं आयातैः पयोधरपटलैः मेघमण्डलै-
 रिव खेटकमण्डलैः फलकनिकरैश्च, ('टाल' शब्देन कथ्यमानाः फलकाः मेघा इव, ते
 हि युद्धस्थलरूपाचार्यसकाशात्कवन्धानां पयसां छिन्नशिरसां वपुषां चोर्ध्वनयनकलां
 शिञ्चितुमिव भुवमायाता इत्यर्थः) युगपत् तुल्यकालम् बहुविधवीरयोधजनानां ना-
 नाभटानां प्रवेगसौकर्याय सुखं प्रवेशाय तरणिरन्ध्रसरणिं सूर्यरन्ध्रपथं विशालयितुं
 विस्तारयितुम् इव वियत्तले व्योमनि दूरमुच्चलिताभिः सुदूरं गताभिः शक्तिभिः
 तदाख्यान्त्रविशेषैश्च, (शक्तयः सुदूराकाशे चलन्ति, मन्ये तास्मद्भुचितं सूर्यरन्ध्र-
 वर्धम् बहुवीरजनप्रवेशसौकर्याय विस्तारयितुमिवोर्ध्वं प्रचरन्तीत्यर्थः) प्रतिक्षणं क्षणे
 क्षणे क्षपितानां हतानां विपद्कुलानां वृत्तान्तं ममाचारम् सुहुर्मुहुः पुनः पुनः
 अटनीमुखेन धनुष्कोटिरूपाननद्वारा कथयितुं सूचयितुमिव धानुष्ककर्णाभ्यांशं
 धनुर्धरवीरजनश्रुतिसमीपम् प्रत्यागतैः उपसृतैः कोदण्डदण्डैश्च धनुर्दण्डैश्च, (कोद-
 ण्डानमनत्राणमोक्षाभ्यां भूयोभूयः प्रयोक्तुः श्रुतिसमीपमायान्ति, मन्ये ते प्रतिक्षण-
 निहतशत्रुकुलवृत्तं स्वप्रयोक्त्रे सूचयितुमिव तथा कुर्वन्ति इत्याशयः) युद्धविलोकने
 संग्रामदर्शने निवद्धकौतुकम् घृतोत्कण्ठं यत् सिद्धयौवतम् देवर्षीसमूहस्तस्य कुच-
 मण्डलेन सह निजकुम्भस्य उत्तारतम्यं तुलनम् तस्य परिचिचीपया जिज्ञासया
 इव दूरं नभसि सुदूराकाशे करान् प्रसारयद्भिः शुण्ढादण्डान् प्रसारयद्भिः शुण्डाल-
 मण्डलैः हस्तिसमुदयैश्च, (हस्तिनो व्योमनि शुण्ढादण्डान् प्रसारयन्ति, मन्ये ते
 युद्धदर्शनाय विपदाश्रितानां मिद्धवनितानां कुचमण्डलैस्सह स्वकुम्भानां तारतम्य-
 मिव स्पृष्ट्वा जिज्ञासन्ते इत्याशयः) विचित्रतरचक्रचङ्क्रमणमिपेण अद्भुतचक्राका-
 रभ्रमणव्याजेन पदात्पदम् एकमपि पदम् न गन्तव्यं न पुरस्सरणीयम् इति विमत-
 निरोधकृण्डलनाम् शत्रुनिपेधकराजाज्ञावर्तुलरेखाम् इव कुर्वद्भिः अर्वाद्भिः अर्वाद्भिः
 (अर्वा विचित्रं चक्राकारभ्रमणं कुर्वते मन्ये ते शत्रून् पुरस्सर्तुं वारयितुं राज्ञामादेश-
 रूपां वर्तुलां रेखामिव कुर्वते इत्याशयः) शोणितपङ्कशोणितै रक्तकर्दमरञ्जितैः वेग-
 संभ्रमेण अतिवेगसञ्चारेण विदार्यमाणानां भिद्यमानानां धरणीनां पृथ्वीनाम् रन्ध्रे-
 म्यरिद्धद्रेभ्यो निर्गतवराः वहिर्भवन्तो ये फणीन्द्राः सर्पास्तेपां फणासहस्रस्य या मणि-

किरणधोरणी रत्नप्रभाक्षरी तथा मसृणितैः मिलितैरिव चक्रैः सङ्क्रीडद्भिः संचर-
माणैः शतान्नैः रथैश्च, (रथचक्राणि रक्ताक्तानि सञ्चरन्ति, मन्ये वेगवशविदीर्णपर्वत-
रन्ध्रनिर्गतफणिफणामणिक्रिणजालमिलितानीव स्युस्तानीत्यर्थः) भयानके पूर्वो-
क्तपट्टसखेटकशक्तिः करिशुण्डादण्डाश्वरथचक्रैः भीषणे सकलसुरजनतनूरुहसौखशाय-
निके समस्तदेवजनरोमाणि सुखशयनप्रदानद्वारा जागरयति समस्तदेवरोमाञ्चकरो
समीके युद्धे ॥

इसके बाद परस्पर टकरानेसे निकलते हुए स्फुल्लिङ्गोंके बढ़ाने पहले पीये गए रुधिर-
कर्णोंको अजीर्ण-शङ्कासे टगलनेवाली पट्टिशलताओंसे, कवच-पानी तथा अपमस्तक कले-
वरको ऊपर उड़ानेकी कलामें संग्रामरूप आचार्यसे शिक्षा ग्रहण करनेके लिये पृथ्वीपर
आये हुए मेवोंकी तरह दीखनेवाली ढालोंसे, एकही साथ बहुत से मटोंको आसानीके
साथ प्रवेशकी सुकरता उत्पन्न करनेके लिये सूर्यरन्ध्रमार्गको चौड़ा करनेके लिये आकाशमें
दूर तक फैली हुई शक्तियोंसे अनुक्षण मरनेवाले शत्रुकुलके समाचारोंकी सुनानेके लिए
धनुर्धरगणके कानोंके पास तक पहुँचनेवाले धनुर्दण्डोंसे, युद्धदर्शनार्थ आये हुए देव-
वालागणके कुचमण्डलके साथ अपने कुम्भमण्डलोंकी तुलनाका अभ्यास करनेके लिये
आकाशमें शुण्टादण्ड फैलानेवाले हाथियोंसे, अदभुतप्रकारक चक्राकार चङ्क्रमणके
व्याजसे 'एक पग भी आगे मत बढ़ना' इस प्रकारकी निषेधाज्ञासे शत्रुकुलको रोकनेवाले
अश्वोंसे, शोणितपङ्कते लाल होनेके कारण वेगभ्रमणविदीर्ण पृथ्वीके गर्भसे निकलनेवाली
सर्पफणानिप्रभाओंसे मिले हुएसे लगनेवाले चक्कोंसे श्वर-उधर घूमनेवाले रथोंसे जब
वह युद्धक्षेत्र भीषण हो उठा और समस्त देवगणको रोमाश्रित करने लगा तब—

दुःशासनो नयनजृम्भितकोपवह्नि-

भीत्येव फालतलमूर्ध्वमुपाश्रिताभ्याम् ।

भ्रूम्यां भयानकमुखो रिपुभूमिपान-

ऽप्यारब्ध योऽधयितुमेतदतीव चित्रम् ॥ २६ ॥

दुःशासन इति । नयनयोः नेत्रयोः जृम्भितः प्रवृद्धः यः कोपवह्निः क्रोधाग्निस्ततो
भीत्या भयेन ह्य ऊर्ध्वम् उपरितनं फालतलम् ललाटतटम् उपाश्रिताभ्यां गता-
भ्यां भ्रूम्यां भयानकमुखो भीषणवदनो दुःशासनः रिपुभूमिपान् शत्रुमृतान् राज्ञः
अपि योधयितुम् संग्रामप्रवृत्तान् कर्तुम् आरब्ध प्रारब्धवान्, एतदतीव चित्रम्
आश्चर्यम्, भूमिं पिबन्तीति भूमिपास्तान् अधयितुम् अधोमुखान् कर्तुमारब्धः,
भूमिपानायाधोमुखानामपि तथाविधानमाश्चर्यकरम् । राज्ञो भ्रूमन्मन्त्रेणाधश्च-
कारेत्याश्चर्यकरमजनीति भावः ॥ २९ ॥

अँखोंमें उदयन्न होनेवाले कोषवहिकी ज्वालाके भयसे ऊपर कपारकी ओर चली हुई अँसे भयानक दीप्तनेवाले दुःशासनने रिपुभूपालोंको लड़ाना प्रारम्भ किया, भूमिपर अधोमुखपतित रिपुओंको तिरस्कृत करना प्रारम्भ किया यह आश्चर्यकी बात हुई । जो स्वयं भूमिपर ही-भूमिका पान कर रहा ही-उसे क्या अधः किया जायगा ॥ २९ ॥

स कुन्तलाल्यम्बरधूतिधुर्यः स्वसिंहनादैर्विदधे दुरापः ।

पराभवं सोमकलास्यहेतौ पाञ्चालिकायागिव पार्थचम्बाम् ॥ ३० ॥

स कुन्तेति । दुरापः परैर्दुर्धर्षः कुन्तं नामास्त्रमेदं लालयति सादरं गृह्णाति यः स कुन्तलाली, स्वसिंहनादैः गजितैः अम्बरधूतिधुर्यः आकाशकम्पनधुरन्धरः सः दुःशासनः सोमकेषु पृष्टघ्नन्सैनिकेषु लास्यं स्वच्छन्दनृत्तं यासां तास्तयोक्ता हेतयः शस्त्राणि यस्यां तस्यां पार्थचम्बाम् युधिष्ठिरसेनायाम् पाञ्चालिकायां द्रौपद्यामिव पराभवम् अनादरं विदधे कृनवान्, पाञ्चालिकापक्षे कुन्तलालयः केशपाशाः अम्बराणि वस्त्राणि च, तेषां धृतौ आकर्षणे द्रौपदीकेशान्बराकर्षणे धुर्यः प्रवीणः, सोमस्य चन्द्रस्य कला आस्ये मुखे हेतुः जनको यस्यास्तथाभूतायाम् चन्द्रकलासुपादाय निर्मितवदनायाम् इति विशेषणयोरर्थः, शेषं पूर्ववत् । श्लिष्टविशेषणा पूर्णोपमाऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

कुन्त नामक अरुको सरनेह धारण करनेवाला एवं अपने सिंहनादसे आकाशको कम्पित करनेमें प्रवीण उस दुःशासनने सोमक-पृष्टघ्नके सैनिकोंके त्वच्छन्द नृत्यकारी अँखोंसे युक्त पाण्टव-सैन्यमें उत्ती प्रकारका परामव करना प्रारम्भ किया, जैसा कुन्तल-केशपाश तथा अम्बर-वस्त्रका आकर्षण करनेमें निपुण होकर चन्द्रमाकी कलाओंसे बने हुए मुख रखनेवालों द्रौपदीका परामव किया था ॥ ३० ॥

ततो याज्ञसेनीकटितटपटापहारसमयचक्रचङ्क्रमणवासनानुवृत्तिवशादिव विविधानि रेचकमण्डलानि वितन्वन्नजास्पदभेदको भीमः क्व वा समागच्छतीति वीक्षितुमुन्नतप्रदेशमधिरूढाभ्यां हृदन्तररुधिरबुद्बुदमुकुलाभ्यामिव रोषलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां साध्वसदानशौण्डः करतलवभ्रस्यमाणपैरिषपातनपाटितभटघोटककरद्विषटाक्षतजप्रवाहैः समीकसीमानं कण्ठद्वयसीं विदधानः सुयोधनानुजो वियदध्वनि विजृम्भितध्वनिर्वृकोदरद्वगध्वनीनोऽभूत् ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः कटितटात् नितम्बात् पटापहारसमये दुःशासनकृतवस्त्राकर्षणकाले या चक्रचङ्क्रमणवासना चक्राकारभ्रमणाभ्या-

१. 'धुवैः' ।

२. 'दुरापम्' ।

३. 'बुद्बुदाभ्यामिव' ।

४. 'कलित' ।

५. 'धनतरपरिविविधनविपाटित' ।

६. 'समरसीमां' ।

७. 'युक्त' । इति पा० ।

सस्तस्या अनुवृत्तिवशात् सम्पर्कादिव विविवानि रेचकमण्डलानि चक्राकारभ्रमणानि वितन्वन् कुर्वन् निजास्पदभेदकः स्वोरस्थलविपाटकः भीमः क्व वा कुत्र देशे समागच्छति आयाति ? इति वीक्षितुम् अवलोकयितुम् उन्नतप्रदेशम् मुखरूपमुच्चस्थानम् अधिरूढाभ्यां हृदन्तरे यद्गुधिरं शोणितं तस्य बुद्बुदमुकुलाभ्याम् कोर-
काम्याम् इव रोपलोहिताभ्यां कोपरक्ताभ्यां लोचनाभ्यां साध्वसदानशौण्डः भयदानदङ्गः करतले वंभ्रम्यमाणा वारं वारं भ्राम्यन्ती गदापरिवस्तस्य पातनेन प्रहारेण पाटिताः हताः मटाः योधवीराः घोटकाः अश्वः करटिनो राजाश्च तेषां वटायाः समूहस्य क्षतजप्रवाहैः शोणितधाराभिः सर्माकसीमानं युद्धस्थलप्रान्तदेशं कण्ठद्वयसीं कण्ठदेशमितरक्तजलाविलां विदधानः कुर्वाणः सुयोधनानुजो दुःशासनः वियदध्वनि आकाशमार्गं विजृम्भितध्वनिः व्याप्तशब्दः वृकोदरस्य भीमस्य दृशोः नयनयोः अध्वनीनः विषयः अभवत् भीमेनाद्दृश्यतेत्यर्थः ।

इसके बाद द्रोपदीके वस्त्रापहारकालमें किये गये चक्राकार भ्रमणके संस्कारकी अनुवृत्तिके कारण नानाप्रकारक चक्रगतिका करनेवाला, अपनी छातीको फाड़नेवाला भीम कहाँ आया है इसको देखनेके लिये मुखरूपा ऊँची जगहपर बैठे हुए तथा हृदयमें वर्तमान गुधिरकी कडीके समान रोपरक्त नयनोंसे भय देनेमें दक्ष हाथमें घूमती हुई गदा द्वारा मारे गये मट, अश्व, गजवटाके शोणित-प्रवाहसे युद्धभूमिको कण्ठप्रमाण शोणितजलसे पूर्ण बनानेवाला एवं आकाशमें अपनी गर्जनाको व्याप्त करनेवाला दुःशासन भीमकी आँखों के सामने आया ॥

वद्वकच्छावपि द्वौ तावभीकौ भीर्मकौरवौ ।

गदागदि रणं घोरं कुर्वते स्म परस्परम् ॥ ३१ ॥

वद्वकच्छाविति । वद्वः कच्छः मध्यपटवन्धः याभ्यां तौ तयोक्तौ (कौपीनवन्तौ च अभीकौ कामुकाविति विरोधः) अभीकौ निर्भयौ च तौ द्वौ भीमकौरवौ वृकोदरदुःशासनौ परस्परम् घोरं सर्वजनभयङ्करं गदया च गदया प्रवृत्तं गदागदि रणं युद्धं कुर्वते स्म कृतवन्तौ ॥ ३१ ॥

वद्वकच्छ कौपीनधारी होकर भी अभीक-कामुक इस अर्थमें विरोध प्रतिभासित होता है, वद्वकच्छ कमरमें कपड़ा लपेटकर बाँधे हुए तथा निर्भय (इसमें परिहार हो जाता है) वे दोनों भीम और दुःशासन आपसमें गदा-प्रहारद्वारा अनुष्ठित भीषण युद्ध कर रहे थे ॥

निपातितस्य द्विपतः स भूमौ समक्षमक्षणां कुरुभूपतीनाम् ।

गण्डे कराभ्यामुदरे पदाभ्यां संताडनं साधु समाचचार ॥ ३२ ॥

निपात्येति । सः प्रसिद्धस्वप्रतिज्ञावद्वः भीमः कुरुभूपतीनां दुर्योधनादिनृपाणां

अवगां समक्षम् तेषु पश्यन्सु भूमौ युद्धमुवि निपातितस्य बलपूर्वकं शायितस्य द्वि-
पतः शत्रोः दुःशासनस्य गण्डे कपोले कराभ्यामुभाम्भ्यां स्वहस्ताभ्याम् उदरे कुक्षौ
पदाभ्यां चरणाभ्यां च माधु यथाप्रतिज्ञं सन्ताडनं प्रहारं समाचचार कृतवान् ॥३२॥

उक्त इदमप्रतिज्ञं भीमने क्रौरववृषणि दुर्योधनादिकौ आन्तौके समने उक्त अपराधी-
दुःशासनके गालोंपर अपने दोनों हाथों तथा पेटपर चरणोंसे नृब प्रहार किया, इच्छा
भर पीया ॥ ३२ ॥

निजप्रियाकैश्यकृपोऽस्य शत्रोर्निभिद्य वक्षः पिबतोऽस्तुगम्भः ।

समीरसूनोश्च पिशाचिकानां सपीतिकेल्यां कलहो बभूव ॥ ३३ ॥

निजप्रियेति निजप्रियायाः स्वस्त्रियाः कैश्यकृपः केशाकर्षिणः अस्य शत्रोः
द्विपतो दुःशासनस्य वक्षः हृदयं निभिद्य विदार्य अस्तुगम्भः शोणितरूपं पयः पिबतः
आचामतः अस्य समीरसूनोः वायुसुतस्य भीमस्य पिशाचिकानां पिशाचाङ्गनानां
च सपीतिकेल्यां सहस्ररक्तपानक्रीडायां कलहः अहमधिकं रक्तं पिबेयम्, अहमधिकं
रक्तं पिबेयमिति विवादः अभूत् । भीमेनोष्यां पातयित्वा वक्षो विदार्य च दुःशा-
सनस्य रक्ते पीयमाने पिशाचिका अपि तद्रक्तं पातुं प्रावर्त्तन्त तदा समधिकरक्तपा-
नाय भीमेन सह पिशाचिका विवाद चक्रुरिति भावः ॥ ३३ ॥

भीमने द्रौपदीकेशकर्षी दुःशासनको जमीनपर गिराकर उसकी छाती फाड़ दी, और
उसका शोणित पीना प्रारम्भ कर दिया, पिशाचाङ्गनार्ये भी श्वर उधरसे आकर दुःशासन
का रक्त पीने लगीं, भीम तथा पिशाचियोंके बीच उस रक्तपान-प्रसङ्गमें छीना-झपटी होने
लगी ॥ ३३ ॥

एणीदृशः स्वकीयाया वेणीं तैरेव शोणितैः ।

क्षोणीभृतां द्विपामेपः शोणीचक्रे सहाक्षिभिः ॥ ३४ ॥

एणीदृश इति । स्वकीयायाः निजप्रियतमायाः एणीदृशो मृगीनेत्रसदृशनेत्रायाः
द्रौपद्याः वेणीम् केशपाशम् तैरेव दुःशासनहृदयनिर्गतैः शोणितैः एपः भीमः क्षोणी-
भृतां दुर्योधनादीनां प्रतिपन्नृपाणां सहाक्षिभिः अक्षिभिः नेत्रैः सह शोणीचक्रे
रञ्जयामास । वेणी रक्तस्नपनेन शोणीकृता, तत्पश्यतां राज्ञामक्षीणि च कोपेन
रञ्जितानीति भावः । सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ३४ ॥

अपना प्रिया द्रौपदीके बालोंको दुःशासनके शोणितसे भीमने लाल बनाया, साथ ही
नृपोंके नेत्रोंको भी कोप-रिज कर दिया ॥ ३४ ॥

तदनन्तरम्,—

रिपून्कुरुक्षेत्रतले चरन्तं वृणाय मत्वा वृषसेनमुग्रम् ।

किरीटिगोपः परधेनुकान्तं निनाय काण्डैर्यमलोकगोष्ठम् ॥ ३५ ॥

निपिनिति । रिपुन् सस्वरजकान् स्वकार्यसत्यभङ्गविरोधिनः शत्रुंश्च नृणाम्
मत्वा नृणवदनादस्य कुरुक्षेत्रनाले युद्धदेशे कुरुसंयन्विनि केदारभागे च चरन्तं सत्या-
नि भक्षयन्तं परवेनुनां कान्तं वल्गुभं परया वेनुकया असिधेनुकानामकात्रेण रम-
णीयं च उग्रं भयङ्करं वृषसेनं वृषसेनं नाम कर्गपुत्रं वृषश्रेष्ठं च किरीटी अर्जुन
पुत्रं गोपः दग्धैः लघुर्धैः वार्गैश्च असलोककल्पं गोष्ठं निनाय प्रापितवान् । यथा
कश्चन कृपकगोपः केदाररजकाननादस्य चैत्रे चरन्तं धेनुभिः काम्यमानं वृषराजं
स्वदग्धप्रहारेण गोष्ठं प्रापयति, तद्वदर्जुनः कर्णदुर्योधनादीन् अनादृत्य एतासिधेनु-
कान्त्रमुग्रं च वृषसेनं नाम कर्गपुत्रं स्ववार्गैर्यमलोकमनेपीदित्याशयः । समस्तवस्तु-
विषयं सावयवरूपकमलङ्कारः ॥ ३५ ॥

सैत्रे श्वेतशर्करां पक्वाद् नदीं करके सेत चरनेवाठे, गादींके प्रिय मौवन वृषराजको
गोप अपने लघुद-प्रधानते गोष्ठमें पहुँचा देता है, उसी तरह युद्धमें वर्तमान शत्रुओंका
अनादर करके अनुजने अपने बागीसे कुरुक्षेत्रमें घूमते हुए पवन ऋषिधेनुका नामक अजन्ते
शोभिन् भयङ्कर वृषसेन नामक कर्ग-पुत्रको दमनोक भेज दिया ॥ ३५ ॥

अत्रकर्ण्यं किरीटिभग्नमाजावभिमन्योरधिकं सुतं स कर्णः ।

रिपुरङ्कुरक्षुरष्टदिलु ज्वलयंश्चक्षुरभूदरीन्दिबलुः ॥ ३६ ॥

अत्रकर्ण्येति । अभिमन्योः तदास्यात् स्वमारितात् पार्यपुत्रादधिकं किरीटिनाऽ-
र्जुनेन भग्नं निहतं सुतं स्वपुत्रं वृषसेनम् अवकर्ण्यं श्रुत्वा आजौ संप्रामे चक्षुः
ज्वलयन् कौपशोणं विदधानः सः कर्णः रिपवः एव रङ्गवो हरिणाः तेषां तरङ्गः
नृगादनो नृगसनातीयः पशुभेदः (शत्रुभृगेषु तरङ्गुरिव प्रतीयमानः, यथा तर-
ङ्गदर्शनेन नृगाणां प्रागाः क्षियिलायन्ते तथा शत्रुप्राणान् क्षियिलयन्) अष्टदिक्षु
सर्वासु दिशासु अरीन् दिधङ्गुः ज्वलयितुमिच्छुः अमूत् । वृषसेनं नाम स्वसुतम-
भिमन्युवधप्रतीकारमिच्छताऽर्जुनेन निहतं श्रुत्वा कर्णः कोपरक्तनेत्रो भूत्वा शत्रु-
सैन्यनृगान् तरङ्गुरिव प्रलिङ्घिष्यन्सर्वतः सेना दिधङ्गुरिव प्रतीयते स्मेत्याशयः । अत्र
पुत्रवधवृत्तान्ताकर्गनस्य विशेषगत्या शत्रुदिधङ्गाहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥

कर्णेने जब हुना क्रि उक्तका पुत्र वृषसेन अभिमन्युवध-प्रतीकारके इच्छुक अर्जुनद्वारा
मारा गया, तब दमनकी आँखें कोरसे जलने लगीं, रक्त हो गयीं, वह शत्रुत्व नृगीके लिये
तरङ्ग-नृगादन (जिसे देखते ही शृंगोंके प्राण निकलने लगते हैं) बन गया, और सभी
आँर शत्रुओंको मारने लगा ॥ ३६ ॥

कुण्डलीकृतकोदण्डश्चण्डभानुतनृमुषः ।

ताण्डव्यं विद्वे पाणिः पाण्डवानां बलान्तरे ॥ ३७ ॥

कुण्डलीकृतेति । चण्डभानुतनृमुषः सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य पाणिः करः कुण्डलीकृत-
कोदण्डः कुण्डलाकारीकृतयमुः (आकृष्टचापः) सन् पाण्डवानां बलान्तरे सैन्यमध्ये

ताण्डवं नृत्यं विदधे, गुणाकर्षणवाणमोक्षाम्यां सततप्रवृत्ताभ्यां नृत्यद्विव प्रतीयते
स्मेत्याशयः । अनुप्रासभेदः शब्दालङ्कारः ॥ ३७ ॥

चण्डनानु नूर्यके पुत्र कर्णका हाय धनुषको कुण्डलाकार बनाकर धारण किये हुए-
नमित धनुष लिये हुए वहाँपर युद्धमें ताण्डव सा कर रहा था, नाच सा रहा था ॥ ३७ ॥

युद्धे हतो योधसमूह एष विन्ध्यं पितुर्मै वत भेत्स्यतीति ।

मत्वेव पत्युर्महसां कुमारः संछादयामास दित्रं शरौघैः ॥ ३८ ॥

युद्धे हत इति । एषः योधसमूहः मत्तगणः युद्धे हतः संग्रामनिपातितः सन् मे
नम पितुः सूर्यस्य विन्ध्यं मण्डलं भेत्स्यति युगपद्विगमने संवद्वशाद् विदलपिष्य-
तीति इति मत्वा इव इति मनसि कृत्वा इव महसां पत्युः सूर्यस्य कुमारः पुत्रः
कर्णः शरौघैः वाणैः दित्रम् आकाशं संछादयामास आवृणोतिस्म, इमे निहता
भटा मद्याकाशमार्गेण युगपत्स्वर्गाय प्रस्थास्यन्ते तदा सूर्यविन्ध्यं भेत्स्यत इति मत्त्वेव
कर्णस्तत्रवाणवर्त्म व्योम वाणैरावृणोतिस्मेति भावः ॥ ३८ ॥

यह योधागण युद्धमें मारे जानेपर इनके पिता नूर्यका मण्डल भेदन कर देगा, बहुतसे
मट एक साथ मरकर स्वर्ग जाने लगे तब उनकी मोठले सूर्यमण्डल छिन्न हो जायेगा,
देखा बीचकर कर्णने अपने वाणोले आकाशको ही आवृत कर दिया, जिससे कोई निहत
योधा स्वर्ग तक पहुँच ही न सके ॥ ३८ ॥

करीन्द्रमण्डले पेतुः कर्णमुक्ताः शरव्रजाः ।

सदानाम्बुकरं यान्ति स्थूललक्ष्यं हि नार्गणाः ॥ ३९ ॥

करीन्द्रेति । कर्णमुक्ताः कर्णेन प्रहृताः शरव्रजाः वाणगणाः करीन्द्रमण्डले गज-
समूहे पेतुः निपतन्ति स्म, (तथाहि) नार्गणाः वाणा याचकाश्च सदानाम्बुकरं
दानवारियुतशुण्डादण्डं दानार्थजलपूर्णकरं च स्थूललक्ष्यं पृथुलक्ष्यं बहुदातारं च
कमपि परं पुमांसं यान्ति । कर्णमुक्ता वाणाः करिणां समूहमगच्छन्, यतो वाणाः
स्थूललक्ष्यं दानवारियुतशुण्डादण्डशाटिनं च गच्छन्ति, यथा याचकाः दानाय
घृतकलहस्तं कमपि बहुदातारं व्रजन्ति । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था-
न्तरन्यासः ॥ ३९ ॥

कर्ण द्वारा चलाये गये वाण गजसमूहके ऊपर गिरे, क्योंकि वाण स्थूललक्ष्य तथा
दानवारिपूर्ण शुण्डाशालियोपर ही जाता है, और याचक अधिक देनेवाले सहूल्यार्थ गृहीत-
जल-पाणिवालोंके पास ही जाता है ॥ ३९ ॥

प्रकाश्य कर्णे युधि कालपृष्ठं मयंकरामे चलति प्रवीरे ।

तदीयमल्लैर्दलिताः परेऽपि प्रकाश्य चेलुर्धत रक्तपृष्ठम् ॥ ४० ॥

प्रकाशयेति । मयङ्करा मयजननी आमा तेजो यस्य तादृशे स्वतेजसा मयजनको
तस्मिन् प्रसिद्धे प्रवीरे शूरे कर्णे कालपृष्ठं नाम स्वं धनुः प्रकाश्य प्रकटीकृत्य युधि

युद्धे चलति इतस्त्वतो भ्रजति सति तदीयमल्लैः कर्णवाणैः दलिताः हताः प्रताडिता
वा परे शत्रवोऽपि रक्तपृष्ठं स्वीयं रुधिररक्तं पृथुदेशं प्रकारय चेलुः पलायाश्चक्रिरे ।
कर्णवाणहता रुधिररक्तपृष्ठाश्च शत्रवः पलायितुमारमन्तेत्याशयः ॥ १० ॥

कर्ण जब अपना कालपृष्ठ नामक धनुष सामने करके युद्धमें चलने लगा तब शत्रुगण भी
अपनी रक्तरक्षित पीठ दिखाते हुए इधर उधर चलने लगे । कर्णके वाणोंको आते देखकर
उन लोगोंने पीठ दिखा दी, पीठ शोणितसे भीग गई, और वे वही तरह भागने लगे ॥१०॥

तत्र तत्र युधि संचरमाणः शल्यसारथिमता स रथेन ।

चूपितारिमद्वारितयाऽसौ सूर्यसूनुरपि चण्डकरोऽभूत् ॥ ४१ ॥

तत्र तत्रेति । युधि रणमूमौ शल्यसारथिमता शल्यकृतसारथ्येन रथेन निजस्य-
न्दनेन सञ्चरमाणः सः प्रसिद्धपराक्रमः असौ सूर्यसूनुः कर्णः अपि चूपितारिमद्वारि-
तया निःशेषपीतशत्रुगर्वजलतया चण्डकरः सूर्यः मयङ्करपाणिश्च अभूत्, पुत्रोऽपि
पितरमनुचकारेति भावः । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति छुत्यनुसारेण पुत्रः पितृ-
त्वेनावभासे इति तात्पर्यम् ॥ ४१ ॥

शल्यकृत सारथ्यसे तीव्रगामी रथपर आलङ्घ्य होकर जब सूर्यपुत्र कर्णने युद्धस्थलमें
मयङ्कर आत्मा धारण करके, युद्धमें भ्रमण करना प्रारम्भ करके शत्रुओंको गर्वरूप जल पीना
प्रारम्भ कर दिया, तब वह अतिदीप्त कर्ण चण्डकर-सूर्य सा दीखने लगा । पिताके समान
प्रवीत होने लगा ॥ ४१ ॥

रथैः कुमारस्य रथं समीक्ष्य रमाप्रियस्यापि तदा समीक्षे ।

धैर्यं हृदः स्वेदजलं शरीराज्जगाल तोत्रं च जवेन हस्तात् ॥ ४२ ॥

वेरिति । तदा समीक्षे युद्धक्षेत्रे रथैः कुमारस्य सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य रथं तदद्भुत-
गतिस्त्यन्दनं समीक्ष्य विलोक्य रमाप्रियस्य लक्ष्मीनायस्य कृष्णस्य अपि हृदः हृद-
यात् धैर्यम्, शरीरात् स्वेदजलं, हस्तात् च तोत्रम् अश्वताहनम् च जवेन वेगेन
जगाल पतति स्म । 'जगाल' क्रियायाः सर्वत्रान्वयः । शल्येन चाल्यमानं कर्णरथं
पर्यन्तगतवान् कृष्णोऽपि त्यक्तप्रतिः स्वेदपूर्णवपुः स्खलिततोत्रश्चाजायतेति भावः ॥

शल्यक द्वारा सञ्चालित होनेवाले कर्णरथको देखकर श्रीकृष्णका भी धैर्य जाता रहा,
वह पसीनेसे तर हो गये, और उनके हाथसे अश्वताहन-चातुक गिर गया, भगवान् भी
स्वयं हो उठे ॥ ४२ ॥

तदनन्तरममर्त्यचक्रवर्तिविकर्तनतनयो परस्परं प्रैधनं प्रैवर्तयितुमार-
भेताम् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरम् तत्पश्चात् अमर्त्यचक्रवर्ती इन्द्रस्वत्तनयोऽर्जुनः

विकर्त्तनस्य तनयः कर्णश्च तौ परस्परम् अन्योन्यम् प्रथमम् युद्धं प्रवर्त्तयितुं कर्तुम्
धारमेताम् प्रारब्धवन्तौ ॥

इसके बाद अमर्त्यचक्रवर्ती देवराजके पुत्र अर्जुन तथा विकर्त्तन-सर्वके पुत्र कर्ण-दोनो
ने परस्पर युद्ध करना प्रारम्भ किया ॥

राधाकुन्तीपुत्रयोः शौर्यभाजोश्चक्रीभूतौ चापदण्डौ ज्वलन्तौ ।

मध्यस्थाया रङ्गभूदेवतायास्ताटङ्काभामादधाते स्म तत्र ॥ ४३ ॥

राधाकुन्तीति । शौर्यभाजोः असाधारणशौर्यशालिनोः राधाकुन्तीपुत्रयोः कर्णार्जु-
नयोः चक्रोभूतौ अवनततया चक्राकारतां गतौ ज्वलन्तौ देदीप्यमानौ च चापदण्डौ
धनुर्दण्डौ तत्र समये परस्परयुद्धकाले मध्यस्थायाः कर्णार्जुनमध्यदेशं गताया रङ्ग-
भूदेवतायाः युद्धस्थलाधिष्ठातृदेवतायाः ताटङ्कौ कर्णभूषणे तयोराभाम् सादरयम्
आदधाते स्म अधारयताम् । तदानीमन्योन्ययुद्धकाले चक्रीकृतौ कर्णार्जुनचापौ
मध्ये स्थिताया युद्धस्थलाधिष्ठातृदेवतायाः ताटङ्कवत् प्रतीयेते स्मेत्याशयः । उप-
मालङ्कारः ॥ ४३ ॥

उक्त समय असाधारण कर्ण तथा अर्जुनके चक्राकार तथा देदीप्यमान चापदण्ड ऐसे
प्रतीत हो रहे थे, मानो वे दोनों बीचमें अवस्थित युद्धस्थलकी अधिष्ठात्री देवताके गोल-
गोल चमत्कारी ताटङ्क-कर्णभूषण हों ॥ ४३ ॥

अवकर्ण्य शरासर्वाल्लिघोषं सुतयोस्तत्र सहस्रदृष्टिघृष्टयोः ।

दिवि वैणिकतापसस्य चित्रं महती प्रीतिरभूच्च नैव चाभूत् ॥ ४४ ॥

अवकर्ण्येति । तत्र तस्मिन्द्न्द्रयुद्धसमये सहस्रं दृष्टयो नयनानि यस्य सः सह-
स्रदृष्टिरिन्द्रः, सहस्रं घृष्टयः किरणा यस्य सः सहस्रघृष्टिः सूर्यः तयोस्सहस्रदृष्टि-
घृष्टयोः शक्रसूर्ययोः सुतयोः पुत्रयोः कर्णार्जुनयोः शरासर्वाल्लिघोषं चापशब्दम् अव-
कर्ण्य श्रुत्वा दिवि आकाशे वैणिकतापसस्य वीणावादनरसिकस्य मुनेर्नारदस्य
महती प्रीतिः आनन्दः अभूत् न चाभूत्, एतच्चित्रम् । नारदस्तयोश्चापघोषं-
निश्चाम्य प्रसादं गतः, तच्चापघोषस्य स्ववीणारवतिरोधायकतया नापि प्रसादं गत
इत्याशयः । प्रीत्युत्पत्त्यनुत्पत्त्योर्वैणिकत्वस्य कारणतया परिकरालङ्कारः ॥ ४४ ॥

सहस्रदृष्टि इन्द्रके पुत्र अर्जुन तथा सहस्रघृष्टि सूर्यके पुत्र कर्ण, इनके द्वारा किये गये
धनुर्दण्डकारको सुनकर आकाशमें रहकर युद्ध देखनेवाले वीणाप्रिय नारदको प्रसन्नता हुई
और न भी हुई, प्रसन्नता इसलिये हुई कि वैसे युद्ध देखा, नहीं इसलिये हुई कि उस
धनुर्दण्डकारशब्दने शब्दमात्रको अपनेमें लीन कर दिया, उनका वीणारव भी उसीमें
अन्तर्भूत हो जानेके कारण उनको सुननेको नहीं मिला ॥ ४४ ॥

उल्लोलकल्लोलितदोर्विलासावुपेन्द्रमद्रेश्वरसारथी तौ ।

परस्परं मङ्गकुलैरभूतां रूपावलीढावरूपावलीढौ ॥ ४५ ॥

उल्लिखितं । उल्लोलाश्रयलाः ये कल्लोलाः महोर्मयः ते सज्जाता येषु ते उल्लोल-
कल्लोलिताः अतिवृद्धि गताः दोर्विलासाः बाहुविक्रमाः त्रयोस्तौ तयोक्तौ उपेन्द्र-
सारथिः अर्जुनो मद्भ्रेश्वरसारथिः शल्यसुतः कर्णश्च तौ द्वौ कर्णाजुनौ परस्परम्
अन्योन्यं रूपा कोपेन अवलीढौ युक्तौ अपि मङ्गकुलैः वाणगणप्रहारैः अरूपा व्रणेन
अपि अवलीढौ व्याप्तदेहौ अभूताम् ज्ञातौ । रूपावलीढावप्यरूपावलीढाविति विरोध-
प्रतिभासः, रूपा कोपेन अरूपा व्रणेनेत्यथे च तत्परिहारः । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः'
इत्यमरः । अत्र विरोधाभासयमकयोः संसृष्टिः ॥ ४५ ॥

अतिप्रवृद्धं जुगप्रतापशालं कृष्णसारथि अर्जुनं तथा शैल्यसारथि कर्णं, दोनों ही
एक दूसरेपर कोपसे बाण बरसाते हुए घायल हो गये, रूपावलीढ होकर भी अरूपावलीढ हो
गये, ऐसा कहनेपर आपाततः विरोध प्रतीत होता है परन्तु रूपा-कोपेन अवलीढ-युक्त होकर
भी अरूपा-व्रणसे युक्त हो गये हस्त प्रकार अर्थ करनेपर विरोधका परिहार हो जाता है ॥४५॥

कर्णामरेन्द्रसुतकार्मुकवल्लिवान्तै-

नीरन्ध्रितेऽम्बरतले निविडैः प्रपत्कः ।

अभ्यागतानमरुभावमुपेत्य वीरान्-

न्यप्रच्छ वैणिकमुनिः प्रधनप्रकारान् ॥ ४६ ॥

कर्णामरेन्द्रेति । कर्णस्य अमरेन्द्रसुतस्य देवनायकपुत्रस्वार्जुनस्य च कार्मुकवल्लि-
म्यां धनुर्लताभ्यां वान्तैः चित्तैः निविडैः घनैः प्रपत्कैः वाणैः शरैः अम्बरतले आकाशे
नीरन्ध्रिते समन्ततो व्याप्ते सति वैणिकमुनिः नारदः अमरभावम् देवत्वम् उपेत्य
प्राप्य अभ्यागतान् उपगतान् वीरान् प्रधनप्रकारान् युद्धसमाचारान् अपृच्छत्,
वाणैराकाशे व्याप्यमाने स्वयं युद्धस्थिते दर्शनेऽशक्तो नारदस्तत्र युद्धे मृत्वा सथो
देवत्वमासाद्यागतान् वीरान्युद्धसमाचारविषये पृच्छति स्म । अत्र नारदस्य ताडनप्र-
श्नासम्बन्धेऽपि तत्संबन्धामिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन च युद्धस्यातिगहनत्वं
व्यज्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

कर्णं तथा अर्जुनं द्वारा प्रयुक्त क्रिये गये घने वाणोंसे आकाशके पट जानेपर नारद
स्वयं युद्ध नहीं देख सके, तब जो उस युद्धमें नरकर देवत्व प्राप्त करके स्वर्ग जाते थे,
उन्हींसे युद्धके समाचार पूछ पूछकर युद्धकी स्थितिका अन्दाज करने लगे ॥ ४६ ॥

पाणिना तदनु भानुनन्दने पन्नगाक्षमचिरेण गृह्णति ।

पूर्वमेव निखिलाप्सरःकुलात्सा दधौ वरणमाल्यमुर्वशी ॥ ४७ ॥

१. 'अपि लोढावरूपापि लीढौ' । २. 'नीरन्ध्रमुम्बरतले निविड' । ३. 'मागम्' ।

४. 'योधान्' । इति पा० ।

पाणिनेति तदनु तदनन्तरं भानुनन्दने सूर्यसुते कर्णे पाणिना स्वकरेण पञ्च-
गात्रं नागास्त्रं नाम शस्त्रमेदम् अचिरेण द्रुतं गृह्णति आददाने सति सा अर्जुनेन
सह रन्तुमिच्छया तत्पार्श्वमागत्य तेन तिरस्कृता उर्वशीनामाप्सराः निखिलाप्सरः-
कुलात् सकलाप्सरोगणापेक्षया पूर्वम् प्रागेव वरणमाख्यं स्वयंवरणास्रजं दधौ करे
हृतवती, सम्प्रति नागाश्चहतमर्जुनमायातं वृत्वा चिरपोषितमर्जुनसङ्गमाभिलाषं
पूरयितुकामा सोर्वशी सर्वप्रथमं वरणमाख्यमादाय सञ्जातिष्ठद्विषयः ॥ ४७ ॥

कर्णे जमां अपने हाथमें अर्जुनपर चलानेके लिये नागाख लिया, तमी सभी अप्स-
राओंसे पहले उर्वशीने अपने हाथोंमें वरणमाख्य धारण कर लिया, उर्वशीको अर्जुनको
पतिरूपमें पानेकी वढ़ी उत्कण्ठा थी, एकवार जब अर्जुन इन्द्रके पास स्वर्गमें ये तब उसने
अर्जुनसे रति-याचना की भी थी, परंतु अर्जुनने उसका प्रत्याख्यान कर दिया था, अबकी
उसने देखा कि कर्ण जब नागाख चलाने जा रहे हैं, तब अर्जुन अवश्य मरकर देवत्व
प्राप्तिपूर्वक स्वर्ग पधारेंगे, अतः उनके वरणार्थ उसने पहले ही माला ठठा ली कि कहीं दूसरी
अप्सरा अर्जुनका वरण न कर ले ॥ ४७ ॥

सव्यसाचिहननाय शरासे संहिते रविमुवा भुजगाखे ।

नन्दनद्वितयवत्त्वममस्त स्वस्य कल्पकवनेन सहेन्द्रः ॥ ४८ ॥

सव्यसाचीति । रविमुवा कर्णेन सव्यसाचिहननाय अर्जुनवधार्थं शरासे काल-
पृष्ठे नाम स्वधनुषि भुजगाखे नागाखे संहिते आरोपिते सति इन्द्रः स्वस्य आत्मनः
कल्पकवनेन नन्दनाख्यकाननेन सहेव नन्दनद्वितयवत्त्वम् नन्दनद्वयशालिखम्
अमस्त मनुते स्म । अयमाशयः—इन्द्रो हि जयन्तार्जुनाभ्यां नन्दनद्वितयवान्
प्रसिद्धः, सम्प्रति कर्णे नागाखं संदधाने सति अर्जुनमरणमवश्यम्भावि मत्वेन्द्रः
स्वस्य नन्दनद्वितयवत्त्वं न जयन्तार्जुनाभ्यां किन्तु जयन्तनन्दनकाननाभ्यां मनु-
तेस्मेति तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

कर्णेन जब अपने धनुष पर नागाखसन्धान किया, तब इन्द्रको विश्वास हो गया कि
अर्जुन इस बाणसे त्राण नहीं पा सकते हैं, और ऐसा समझकर उन्होंने अपने नन्दन-
द्वयमें जयन्त और नन्दनवनकी गिनती की, पहले वह अपनेको जयन्त तथा अर्जुन
से नन्दनद्वयशाली मानते थे, अब तो अर्जुनका नाश अवश्यम्भावी देखकर जयन्त तथा
नन्दनवनसे ही अपनेको नन्दनद्वयवाला मानने लगे ॥ ४८ ॥

रवितनयविमुक्तमस्त्रमेतद्विवि रसनायुगलं बहिर्वितन्वत् ।

अहमरिमधुना द्विधा करोमीत्यभिनयकेलिमिवादधुभासे ॥ ४९ ॥

रवितनयेति । रवितनयेन कर्णेन विमुक्तं महत्तम् पृतदुखं नागाखम् द्विवि
आकारो रसनयोः जिह्वयोः युगलं द्वयं बहिर्वितन्वद् प्रकाशयत् अहम् अरिं शत्रु-
मर्जुनम् द्विधा करोमि खम्बयामीति अभिनयकेलिम् स्वप्रौढिप्रकाशनाम ऋषिवादि-

शेषम् आदधत् धारयत् ह्यव आयमासे प्रचकाशे । स्वाण्डवदाहकाले मुखे पुद्रमा-
दाय गच्छन्ती तच्चकपत्नी पार्येन हता, तदा मुखस्यशिशोरश्वसेनस्य पुच्छच्छेदो
जातः, ततः कुपितोऽसौ पार्यवधाय कर्णवृणे स्थितः, तमेव शरं कर्णः सन्दृचे स च
मातृहन्त्रवधाय जिह्वां चपलयद्यवभास इत्याशयः ॥ ४९ ॥

रवितनय कर्ण द्वारा चलाया गया वह नागाक आकाशमें अपनी जीम फैलाये हुए
रेखा लगाता था मानो वह बमिनचक्रीड़ा द्वारा लोगोंसे अभिमान प्रदर्शित कर रहा हो-
नै अभी इस शत्रुकी श्रीवाकी दो खण्ड कर दूंगा ॥ ४९ ॥

द्विधा विधातुं विजयं शिरोधावथापतन्तं स सरीसृपं तम् ।

निरीक्ष्य पादेन निजेन शार्ङ्गी निमज्जयामास शताङ्गमुर्व्याम् ॥ ५० ॥

द्विधेति । जय विजयम् अर्जुनम् शिशोर्धौ श्रीवायाम् द्विधा विधातुं खण्डयितुम्
थापतन्तम् उमापान्तं तं सरीसृपम् कर्णास्त्रभावं गतं नागमश्वसेनम् निरीक्ष्य सः
प्रसिद्धोऽर्जुनवत्सलः शार्ङ्गी कृष्णः निजेन पादेन निजचरणमरेण शताङ्गम् अर्जुन-
विहितं रथम् उर्व्यां धरण्यां निमज्जयामास निमग्नप्रज्ञार्थीव, तथाकरणेन च
तस्मात्पृच्छतो नागास्त्रस्य लक्ष्यच्युतिरज्ञायत, नागास्त्रलक्ष्यतोऽर्जुनः क्षत्त इत्यर्थः
उपेन्द्रवज्रादृत्तम् ॥ ५० ॥

इसके बाद जमी भगवान्ने देखा कि कर्णप्रयुक्त वह बाणरूपधारी सर्प अश्वसेन
अर्जुनका गला काटने आ रहा है कि भगवान्ने अपने चरणके मारते अर्जुनके रथको
जमीनमें धँसा दिया, जिससे उस नागास्त्रका निशाना चूक गया, अर्जुन लक्ष्यस्थलसे क्षिप्तक
कर बच गये ॥ ५० ॥

आनेमिमग्नस्य हरेरुनायात्तदा शताङ्गस्य किरीटिनोऽस्य ।

गर्भेऽवकाशं किल बान्धवेन शंभोः शताङ्गो धरणी व्यतानीत् ॥ ५१ ॥

आनेमीति । तदा तस्मिन्समये हरेः श्रीकृष्णस्य उपायात् पादनिष्पीडनरूपात्
आनेमि चञ्चलायःपट्टिकापर्यन्तम् मग्नस्य पृथिव्यां गतस्य किरीटिनोऽर्जुनस्य
शताङ्गस्य बान्धवेन भ्रातृभावेन साज्जात्येन रथत्वकृतेन शम्भोः शताङ्गो रथो
धरणीरूपः गर्भे स्वान्तर्भागे अवकाशम् स्थानम् व्यतानीत् । भगवान् कृष्णो
यदाऽर्जुनरक्षार्थं तद्रथं पदा निष्पीडयामास, तदाऽऽनेमिमगनायार्जुनरथाय शिवस्य
रथो धरणी रथत्वसाज्जात्यकृतबन्धुप्रेम्णा स्वान्तःस्थानमकल्पयत् इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

उक्त समय भगवान्के व्यापार-पादनिष्पीडनरूप उपायसे जब अर्जुनका रथ धुरीतक
जमीनमें धँसा गया तब महादेवके रथ पृथ्वीने अर्जुनके रथको रथत्वसाजात्यसे अपना
बान्धव समझकर अपने भीतर स्थान दे दिया ॥ ५१ ॥

ततः कुरुणामिव पुष्करान्ते च्वेलाभर्तौ जम्भयतात्मनश्च ।

उग्राहिना तस्य किरीटशृङ्गमग्राहि नाकेन्द्रभयेन साकम् ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः तदनन्तरं कुरुणाम् दुर्योधनादीनाम् च्वेलाभर्तौ सिंहनादौ-
द्वत्यम् (अयमर्जुनो नागास्त्रेण निहन्यत इति प्रसादकृतमौद्वत्यम्) इव आत्मनः
स्वस्य च्वेलाभर्तौ विषोमत्त्वम् पुष्करान्ते आकाशे जम्भयता प्रकटयता उग्राहिना
भीषणसर्पेण तरय अर्जुनस्य किरीटशृङ्गम् इन्द्रदत्तं किरीटम् नाकेन्द्रभयेन अर्जुनो
विपद्यत इत्येवंरूपेण शशस्त्र भयेन सह अग्राहि अपहतम् । स हि कर्णास्त्रभूतो
नागः पृथ्वीनिमग्नतरयस्यार्जुनस्य लक्ष्यस्थानविन्नतया केवलं किरीटमेवाहरत् , न
प्राणान् , तेन किरीटेन सहैव शशस्य भयमप्यर्जुनमरणविषयमहरदिति सहोक्तिर-
लङ्कारः ॥ ५२ ॥

इसके बाद कौरवोंने सिंहनादकी उद्वनता प्रकट करना प्रारम्भ किया कि अर्जुन
मार गये, और कर्णके नागास्त्रने अपने विपकी उग्रता आकाशमें प्रकटित की, और
अनन्तर उस नागास्त्रने अर्जुनके किरीट नाचका हरण कर लिया, साथ ही इन्द्रके हृदयके
भयका भी हरण कर लिया, किरीटमात्रके हरणसे प्राण बच गये, इससे इन्द्र गतचिन्त हो
गये ॥ ५२ ॥

ततः स्नेहसार्द्रस्त्वं पक्षपाती भुजंगमम् ।

तक्षकः किल पार्थस्य वर्धयामास सायकः ॥ ५३ ॥

ततः स्नेहेति । ततः पार्थकिरीटहरणानन्तरम् स्नेहेन तैलरसेन प्रेम्णा च आर्द्रः
सरसः, पक्षैः पाती पतनशीलः पुत्रवत्सलश्च पार्थस्य वाणः तक्षकः कत्तनदक्षो
वाश्यादिः तक्षकः अश्वसेननागपिता च तं नागास्त्ररूपं भुजङ्गं वर्धयामास खण्ड-
शशकार वर्धयामास च । यथा तक्षको नाम नागाश्वसेनपिता स्निग्ध पक्षपाती
च भूत्वा तं वर्धयामास तथैव तैलाद्रः पक्षैः पतनशीलश्च चिद्धिकर्मा वाश्यादिरूपः
पार्थवाणस्तैः कर्णप्रयुक्तं नागास्त्रं खण्डशशकारेति भावः । सावयवं रूपकम् ॥ ५३ ॥

जिस प्रकार स्नेहाधीन पक्षपालो पिता तक्षकने नागसेनको बड़ा किया था, उसी प्रकार
तैलाद्र तथा पक्षोंके सहारे उड़नेवाले तक्षककर्मा पार्थवापने उस नागास्त्रभूत अश्वसेनको
खण्डशः काट दिया ॥ ५३ ॥

दन्तीन्द्रपादातरयाश्वभेदी कुन्तीकुमारः स हरेनिदेशात् ।

राधेयकाये विविधात्रजालमाधेयमेव व्यथित क्षणेन ॥ ५४ ॥

दन्तीन्द्रेति । दन्तीन्द्राः गजमुत्थाः, पादाताः पादचारिणः, रथाः, अश्वाश्च तान्
भिनत्ति मारयतीति तथोक्तः सः कुन्तीकुमारोऽर्जुनः हरेनिदेशात् 'अधैव कर्णो जेतव्य'

इत्येवं रूपं भगवदादेशं प्राप्य क्षणेनैव अल्पकालेनैव राधेयकाये कर्णशरीरे विवि-
धात्रजालम् नानाप्रकारकं स्वमच्छजातम् आधेयम् आश्रितम् अवस्थापितम् प्रहतम्
स्पधित कृतवान् । भगवदादेशेनार्जुनः कर्णस्य वपुषि क्षणेनैव बहून्प्रहारान् विदधे
इत्याशयः ॥ ५३ ॥

हार्था, पादचारी सैन्य, रथ तथा अश्वका भेदन करनेवाले कुन्तीपुत्र पार्थने 'आज
हीं कर्णको जीतना चाहिये' इस प्रकारका भगवदादेश पा करके क्षणभर अपने नानाप्रकारके
करकोंको कर्णके शरीरमें आश्रित कर दिया, कर्णके शरीरको अपने बागरूप आधेयका
अधिकरण बना दिया ॥ ५४ ॥

सर्वेषु मार्गणगणेषु बहुप्रदत्वा-

त्खर्वतराहतिरयं स्वमणेः कुमारः ।

पार्थस्य मार्गणमणं पतितं शरीरे

सार्थं व्यधादभिमत्तं स वितीर्य जीवम् ॥ ५५ ॥

सर्वेष्विति । बहुप्रदत्वात् अतिदानशीलत्वात् सर्वेषु अनयुसंहितविशेषेषु सकल-
साधारणेषु मार्गणगणेषु वाणगणेषु याचकेषु च खर्वतरा अतुच्छा महती आदतिः आदरो
यस्य तथाभूतोऽसौ अयम् स्वमणेः सूर्यस्य कुमारः पुत्रः कर्णः शरीरे स्वकाये पतितं
लभ्य पार्थस्यार्जुनस्य मार्गणगणं याचकवर्गम् वाणसमूहं च अभिमत्तं वाञ्छितं (स्वस्य)
जीवम् जीवनम् वितीर्य दत्त्वा सार्थम् पूर्णमनोरथम् व्यधात् कृतवान् । याचक-
सामान्यादरकर्त्तासौ कर्णः स्वप्राणयाचनागताय पार्थमार्गणगणरूपाय याचकाय
स्वप्राणान्द्रवा तदभिलाषं पूर्यित्वा स्वं वदान्यत्वं पालयामासेति भावः ॥ ५५ ॥

सभी मार्गणों-वाणों तथा याचकोंका आदर करनेवाले उस मूयपुत्र कर्णने पार्थके वाण-
रूप याचकोंको-जो उसके अङ्गमें लगे थे—अपनी जीवनरूप अभिमत्त वस्तु प्रदान करके
उन्हें कृतार्थ कर दिया, पार्थके वाणोंने कर्णके प्राण ले लिये ॥ ५५ ॥

कर्णेऽथ कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे दुर्योधनः शोकरसे ममज्ज ।

अभ्यासभूमानमिवाधिरोढुमनागतस्य हृदमज्जनस्य ॥ ५६ ॥

कर्णेऽथेति । अथ कर्णं कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे श्रवणमात्रशेषे श्रोतव्यमात्रे मृते सति,
दुर्योधनः शोकरसे दुःस्वसागरे—अनागतस्य भाविनः हृदनिमज्जनस्य युद्धान्ते
हृदमज्जनस्य अभ्यासभूमानम् परिचयदाढ्यम् अधिरोढुम् अधिगान्तुम् इव
ममज्ज । अयमाशयः—कर्णं मृते सति दुर्योधनः शोकरसागरे मनो वभूव, मन्ये सः
पश्चात्करिष्यमाणस्य हृदनिमज्जनस्याभ्यासं कर्त्तुमिव तथा कृतवानिति, हेतू-
ष्येक्षाऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

कर्ण जब केवल कानोंसे सुनने भरके लायक हो गये-नाममात्र शेष रह गये, तब इयोधन शोकसागरमें डूब गया, ऐसा लगता था कि वह आगे किये जानेवाले इदनिमज्जन के लिये कम्प्यास-आचुर्य कर रहा हो ॥ ५६ ॥

ततः स्वकीयस्य तनूभवस्य वधाज्जले स्नातुमना इव द्राक् ।

मन्दायमानद्युतिमालंभारी मरीचिमाली च ममज्ज सिन्धौ ॥ ५७ ॥

इत्यनन्तमट्टकविकृतौ चम्पूभारते एकादशः स्तवकः ।

तत्र शक्ति । ततः कर्णवधानन्तरम् मरीचिनाष्टी सूर्यः अपि स्वकीयस्य निजस्य तनूभवस्य पुत्रस्य कर्णस्य वधाद् मृत्योः द्राक् स्वरितम् जले स्नातुमनाः स्नातु-मिच्छन्निव (सद्योन्मत्तपुत्रस्य तिलाञ्जलिदानाय स्नानमावश्यकमितिकृत्वेव) मन्दायमाना शोकेन ग्लपिता या द्युतिमाला किरणततिस्तां विमर्त्तति तयोक्तः सन् सिन्धौ सागरे ममज्ज । सूर्योऽस्तं गत इत्यर्थः । मालमारीशब्दे 'इष्टकेषीकामालानां चित्तूलमारियु' इति मालाऽऽकारस्य ह्रस्ववन् ॥ ५७ ॥

कर्णके नारे जानेके बाद मन्दायमान किरणधारी सूर्य समुद्रमें डूब गये, ऐसा लगता है कि वह सूर्य अपने पुत्र कर्णके मरनेपर उसके निमित्त दिव्योपायलि-श्रदान करनेके लिये शीघ्र जलमें स्नान करना चाह रहे हैं ॥ ५७ ॥

इति नैथिलयगिष्ठतश्रीरामचन्द्रनिश्रमनांते चम्पूभारत'प्रकाशे'

एकादशस्तवक'प्रकाशः' ॥

द्वादशः स्तवकः

शल्यं ततः परमरातिकुलस्य चित्ते

शल्यं दिशन्तमनिशं रमणः कुरूणाम् ।

कल्यं रणेषु पृतनाधिपतिं विधाय

तुल्यं त्रिविष्टपपतेः स्वममन्यतासौ ॥ १ ॥

शल्यमिति । ततः परं कर्णात्परतोऽसौ कुरूणां रमणः स्वामी दुर्योधनः रणेषु विविधप्रकारकयुद्धेषु कल्यं समर्थम्, अरातिकुलस्य शत्रुवर्गस्य चित्ते अनिशं सततं शल्यम् कीलकं दिशन्तं शल्यनिदानमिव कष्टं समर्पयन्तं तं शल्यं नाम मद्रपतिं पृतनाधिपतिं सेनानायकं विधाय कृत्वा सेनापत्येऽभिषिच्य स्वम् आत्मानम् त्रिविष्टपपतेः शत्रुस्य तुल्यम् अमन्यत मन्यते स्म । कर्णात्परतः समरनिपुणमत एव शत्रुहृदयव्यथकं शल्यं सेनापतिपदेऽभिषिच्यतासौ दुर्योधनः स्वमिन्द्रमिव दुर्जयममन्यतेति भावः । कान्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १ ॥

इसके बाद कर्णके मारे जानेपर कौरवाधिपति दुर्योधनने शत्रुसमुदायके हृदयमें काँटा बिछानेवाले युद्धनिपुण मद्रराजको सेनापतिपदपर अभिषिक्त करके अपनेको स्वर्गके स्वामी शन्द्रके तुल्य समझ लिया ॥ १ ॥

तत्तादृशं तदनु बाहुबलेन शत्रू-

नाकम्पयन्तममरावल्लिमस्तकेन ।

शक्त्या निहत्य युधि शल्यमजातशत्रोः

पाणिर्दधौ प्रथमतः परहिसकत्वम् ॥ २ ॥

तत्तादृशमिति । तदनु बाहुबलेन भुजवीर्येण शत्रून् प्रतिपच्छिणो राज्ञः अमरावल्लिमस्तकेन देवगणशिरसा सह आकम्पयन्तम् घालयन्तम् (शत्रवो भीताश्चलन्ति, देवानां मस्तकानि च तवद्भुजमुजवीर्यश्लाघया चलन्ति) तत्तादृशम् अनुपमभुजप्रतापम् शल्यं मद्राधिपतिं युधि युद्धे शक्त्या स्वपराक्रमेण शक्त्याख्यास्त्रेण वा निहत्य अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य पाणिः प्रथमतः इदं प्रथमम् परहिसकत्वं शत्रुमारणम् दधौ धारयामास । अजातशत्रुरपि शल्यमारणेन परहिसकत्वमिदं प्रथममधारयदित्यर्थः ॥ २ ॥

इसके बाद अपने भुजप्रतापके द्वारा शत्रुओंके साथ साथ देवगणके मस्तकोंको भी सञ्चालित करनेवाले अतुलनीयपराक्रम शल्यको युद्धमें निहत करके अजातशत्रुके बाहुने पहली बार परहिंसा धारण की । शत्रु मयसे चल पड़े और देवगणके सिर उसके पराक्रम-

इलाषामें चले । इतने पहले युधिष्ठिरने परपीडा नहीं की थी, पहले पहल यह शल्यवध उनके द्वारा सम्पन्न हुआ ॥ २ ॥

अथ तं सुवलात्मजं क्षणार्दवगत्य प्रियपाशकं मृधे ।

यमदापितपाशकं व्यधाद्यमयोः प्राथमिकः पराक्रमी ॥ ३ ॥

अथ तमिति । अथ पराक्रमी भुजवीर्यशाली यमयोः युग्मजातयोः प्राथमिकः आद्यः नकुलः तं प्रसिद्धवञ्जनव्यापारम् सुवलात्मजं शकुनिम् प्रियपाशकं द्यूत-प्रियम् अवगत्य यमदापितपाशकम् यमेन सहदेवेन वा स्वपाशेन वद्धम् क्षणात् शीघ्रम् मृधे युद्धे यमदापितपाशकम् यमपाशवद्धम् व्यधात्, नकुलः सहदेवपाश-वद्धं शकुनिमाशु मृधे हतवानिति भावः । प्रियपाशकाय पाशदापनात्समालङ्कारः ॥३॥

इसके बाद युग्मजात भाइयोंमें वडे नकुलने सहदेव द्वारा द्यूतप्रिय जानकर-प्रियपाशक समझकर जिस शकुनिके गलेमें फन्दा टाल दिया गया था, उसके पास जाकर युद्धमें तुरन्त उसको यमराजके श्लेषपाशमें बद्ध करवा दिया ॥ ३ ॥

अथ युद्धतपर्तुदुःसहश्रीर्हरिदभ्यन्तरथावदात्मघोषम् ।

सहते स्म न किञ्चिदप्युल्लङ्कं सहदेवस्य भुजप्रतापभानुः ॥ ४ ॥

अथेति । अथ शकुनौ हते सति युद्धतपर्तुना समररूपग्रीष्मसमयेन दुःसहा श्रीः प्रकाशो यस्य स तद्योक्तः सहदेवस्य भुजप्रतापभानुः बाहुवीर्यरूपसूर्यः हरिदन्तरे दिशाभ्यन्तरे धावन्त आत्मघोषाः सिंहनादा यस्य त तथा दिगन्तरे पलायमानाः आत्मघोषाः काका यस्मात्तथाविधं च तम् उल्लङ्कं नाम पक्षिमेदं शकुनिसुतं च किञ्चिदपि न सहते स्म द्रुतमेव न्यवधीत् । यथा ग्रीष्मे प्रखरप्रकाशः सूर्यः काकान् दिशासु विद्रावयन्तं कमप्युल्लङ्कं न सहते तथैव युद्धे प्रकटपराक्रमोऽस्य सहदेवस्य प्रतापः दिगन्तरे व्याप्तात्मसिंहनादं शकुनिपुत्रमुल्लङ्कं क्षणमपि नासहतेत्यर्थः । साङ्गं रूपकमलङ्कारः ॥ ४ ॥

जिस प्रकार ग्रीष्म ऋतुका प्रकाशनान सूर्य, दिशामें भाग रहे हैं ताकगण जिससे पेटे उल्लङ्कको नहीं सहता है, उनी तरह युद्धमें प्रकट होनेवाले सहदेवके प्रतापने, जो दिगन्तरमें व्याप्त कर रहा है अपने सिंहनादको देखे उल्लङ्क नामक शकुनिपुत्रको युद्धमें क्षणभर भी नहीं टिकने दिया । सहदेवने उल्लङ्क नामक शकुनिपुत्रका वध कर दिया ॥ ४ ॥

ज्वालं विषं चमिव दानविधौ कृशानोः

शोणं दधञ्चमरवालमुदस्य चापम् ।

पार्थे निहन्तरि रिपूनथ कांदिशीका

द्रोणात्मभूकृपमुखाः सहसा बभूवुः ॥ ५ ॥

ज्वालमिति । अथ पार्थ अर्जुने दानविधौ वह्निर्जुनाय सगप्रदानीकरणे विपक्वम्
लघ्नम् ज्वालम् वह्निप्रभामिव शोणं रक्तं चमरवालम् चमरसृगपुच्छकेशजालं
दशब्द धारयत् चापन् गाण्डीवम् उदस्य उत्थाप्य रिपून् हतशेषान् शत्रून् निहन्तरि
हन्तु प्रवृत्ते सति द्रोणात्मनः अश्वत्थामा कृपस्तन्मातुलश्च तत्प्रमुखास्तदाद्याः अश्व-
त्थामकृपादयः सहसा हठात् क्रान्दिशकाः भयद्रुताः बभूवुः भयभीता सन्तः
पलायन्तेत्यर्थः । अर्जुनचापलघ्नो मृगवालभरः वह्निनाऽर्जुनाय खाण्डवदहनावसरे
गाण्डीवे संसक्ता वह्निप्रभवे प्रतीयते स्मेत्युपेक्षा ॥ ५ ॥

अर्जुनके धनुष गाण्डीवमे लगे हुप चमरसृगपुच्छकेश रक्ते लगते धे मानो खाण्डव-
दाह समयमे अग्नि जव अर्जुनको गाण्डीव धनुष दे रहे धे, उस समय अग्निकी लपट
उस धनुषमे लग गई हो, उस तरहके रक्तम धनुषको उठाकर अर्जुनने जव हतशेष
शत्रुओंका संशर करना प्रारम्भ किया, तब अश्वत्थामा कृप दगैरह भयभीत होकर भाग
खड़े हुए ॥ ५ ॥

इत्थं सोदरदायादवह्निनीनां रणक्षितौ परिश्रयमभिवीक्ष्य महीयसा
साध्वसेन मनसि विरचितप्रथमप्रवेशः कंचन दुर्ज्ञेयदेशे गूढावस्थितिरेव
महती ममायुष्टोमेष्टिरित्यालोच्य भाटिति घटितकवचावगुण्ठनः पन्नगके-
तनः समन्तपञ्चकसामन्तं सागरगन्भीरं त्वरितनामानं कंचन महाहृद्-
मासाद्य 'मद्भुजेन चिरधार्यमाणां क्षोणीं त्वय्येव समर्पयिष्यामि' इति
पातालवासिनः पन्नगाधिपतेर्द्विसहस्रलोचनेषु रहसि वाचा निवेद्यितुमिच्च
दूरं दूरं निमज्ज्य स्वविद्यया सर्वमप्यन्भः स्तन्मभयामास ॥

इत्थमिति । इत्थम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण सोदराणां भ्रातृणां दायादानां सपिण्डा-
नां भ्रातृसोमदातादीनां भ्रातृपुत्रादीनां च वह्निनीनाम् तावतीनां सेनानां च रण-
क्षितौ युद्धक्षेत्रे क्वचं विनाशम् अभिविच्य दृष्ट्वा महीयसा भूयिष्ठेन साध्वसेन मनसि
हृदये विरचितप्रथमप्रवेशः इदम्पूर्वतया प्रथमप्रथमं भयभीतः क्वचन दुर्ज्ञेयदेशे गुप्त-
स्थाने गूढावस्थितिः प्रच्छन्नावस्थानम् एव महती श्लाघ्या मम दुर्योधनस्य जायुष्टो-
मेष्टिः जायन्तसमयव्यतिगमनोपायः (क्वचिद्गुप्तस्थाने प्रच्छन्नभावेन स्थित्वा जीवितं
गमयामीत्येव साप्रतं पन्थाः) इति आलोच्य विचार्य हृदिति त्वरया घटितकव-
चावगुण्ठनः घृतकवचः पन्नगकेतनः सर्पध्वजो दुर्योधनः समन्तपञ्चक-सामन्तम्
समन्तपञ्चकालयलुरुन्नेत्रस्यतीर्थविशेषसमीपस्थम् सागरगन्भीरं त्वरितनामानं त्व-
रिताभिधानं कञ्चन महाहृद्म् विशालं जलाशयम् आसाद्य उपसृत्य 'मद्भुजेन

१. 'क्वचन गूढावस्थिति' । २. 'स्यन्तपञ्चकसामन्तम्' । ३. 'त्वरित' ।
४. 'क्वचनानि' । इति १० ।

दुर्योधनस्य मम बाहुना चिरघार्यमाणां सुबहुकालं पालितां शोणीं पृथिवीं त्वयि पद्मगाधिपे एवं समर्पयिष्यामि स्थापयिष्यामि' इति एवं पातालवासिनः भरातल-निवासिनः पद्मगाधिपतेः शोपनागस्य द्विसहस्रलोचनेषु दृष्टयात्मकेषु तावत्संख्यकेषु च श्रोत्रेषु निवेदयितुं वक्तुम् इव दूरं दूरम् सुदूरं निमज्ज्य मशो मूखा स्वविधया स्वाम्यस्तया जलस्तम्भनकलया सर्वमपि जम्भः स्तम्भयामास, स्वतो दूरे स्तम्भ-यित्वा स्थापयामास ॥

इतः प्रकारं बुद्धक्षेत्रमें अपने भारं, दायाद तथा सेनाबोंका सर्वनाश देखकर दुर्योधन के हृदयमें पहली बार बड़े मारी मयने प्रवेश किया, तब उसने सोचा कि किसी अशत स्थानमें छिपकर रहना ही अब मेरे आयुशेषकी समाप्तिका उपाय है, ऐसा सोचकर वत्तने जलमें कवच धारण कर लिया, और समन्तपद्मक नामक कुण्डक्षेत्रवर्ती तीर्थविशेषके समी-पस्थ त्वरित नामक समुद्रसदृश गम्भीर नहराहदमें पैठ गया, उसमें पैठकर वह बहुत नीचे चला गया, ऐसा नालूम पड़ा जैसे वह पातालवासी शेषके दो हजार संख्यक नेत्ररूप श्रोत्रोंमें एकान्तमें यह कहने गया हो कि जिस पृथ्वीका मैंने इतने दिनों तक पालन किया, वत्त पृथ्वीको आज तुझे समर्पित करूँगा, इतः प्रकार वत्त हृदके भीतर प्रवेश काके दुर्योधनने जलस्तम्भनविधासे सारे जलको स्तम्भित कर दिया ॥

चक्रहन्ता पुराद्यासौ धार्तराष्ट्रघोघतः ।

इति भीतस्य राज्ञोऽस्य युक्तं कासारमज्जनम् ॥ ६ ॥

वक्रहन्तेति । असौ भीमः पुरा पूर्वमेकचक्रपुरवासकाले चक्रहन्ता वक्रासुरमारकः चक्रनामक पक्षिहन्ता च अथ अशुना धार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रसुतानां दुर्योधनादीनां नीलपद्महंसभेदानां च घघोघतः वधाय कृतोद्यमः, इति भीतस्य मयत्रस्तस्य अस्य राज्ञो दुर्योधनस्य कासारमज्जनं सरसि प्रवेशनम् युक्तम् उचितमेव । कासारवासि-नानेकस्य हन्तर्युपस्थिते शोपाणामपि पलायनं जलप्रवेशो वा लोकसिद्धतयोचितो-पायेषु गण्यते । अनु रूपसदृशनात्मकः समालङ्कारः, स च श्लेषानुप्रागितः ॥ ६ ॥

जितने पहले एकचक्रपुरवासकालमें वक्र नामक दत्यका सशर किया था, वक्रपक्षीको मारा था, वही इतः समय धृतराष्ट्रपुत्रों या हंसोंको मारनेके लिये उद्यत हो गया है, इसीसे टरकर यह राजा दुर्योधन सरोवरमें डूब गया, यह ठीक ही किया ॥ ६ ॥

दरीषु वा शिखरितटीमरीषु वा पुरीषु वा घनवनवह्नरीषु वा ।

तिरो भवेद्यमिति तं स मार्गितुं रणस्थलात्पवनसुप्तोऽथ निर्ययौ ॥७॥

दरीषु वेति । अथ दुर्योधने हृदमग्ने सति सः दुर्योधनः दरीषु पर्वतगुहासु वा, शिखरितटीमरीषु पर्वतप्रपातनिर्गरेषु वा, पुरीषु कामुचिद् नगरीषु, घनवनवह्नरीषु सान्द्रकाननलतासु वा तिरोभवेद् अन्तर्हितः स्यादिति हेतोः तं दुर्योधनं मार्गितुम्

अन्वेष्टुन् पवनसुतः वायुपुत्रो भीमः रणस्यलात् युद्धवेत्तात् निर्ययौ निर्गतः ।
अवरयं स्वमात्रतोषोऽयं दुर्योधनः क्वचन प्रच्छन्ने नृमागे स्वं गोपयेदिति विभाष्य
भीमस्तदन्वेपनाय रणस्यलाच्चलित इत्याशयः । रुचिराष्टुत्तम्, 'चतुर्गुहैरिह रुचि-
रात्रनस्तगैः' इति तद्वचनाद् ॥ ७ ॥

एह दुर्गोवन किञ्चो पर्वतको कन्दगर्भे, शैलशिखरसे गिरनेवाले निर्झरने वा काननकी
बनी झाड़ोने कहींसे जाकर छिप जायेगा, पेडा लोकर उले हूँ देनेके लिये मीन सुदस्यक
हे निरुल पड़े ॥ ७ ॥

अपरैरपि सोदरैस्तदानीमनुयातस्य जयार्थसिद्धयेऽस्य ।

शतमन्युसुवः परेव दिष्टया शबरः कश्चन सन्मयाद्वनान्ते ॥ ८ ॥

अपरैरपि । अथ तदानीन् दुर्योधनान्वेषणसमये अपरैः स्वभिक्षैः सोदरैर्भ्रा-
तृभिः बर्नराजादिभिः अनुयातस्य अनुसृतस्य अस्य भीमस्य जयार्थसिद्धये विजय-
रूपप्रयोजननिश्चये पुरा तपश्चर्याकाले शतमन्युसुवः इन्द्रपुत्रस्यार्जुनस्य इव
कश्चन पुरुः शबरः किरातः दिष्टया नागवशात् वनान्ते काननपार्श्वे सन्मयात्
सर्नपिनागतः, यथा तपःसिद्धये वनं गतस्यार्जुनस्य सिद्धये कश्चन कुहनाकिरातः
सर्नपिनायावस्तथैव भीमस्यापि विजयसिद्धये कश्चन किरातः सद्भिद्वये इत्याशयः ।
उपमाऽतिशयोक्तिमिलिता ॥ ८ ॥

अथ सोदर बर्नराजादिके माथ विजयसिद्धिके लिये प्रस्थित भीमकी मार्गमें जलद-
वनी बनान्तमें एक किरातके भेद हो गई, जैसे तपश्चर्याकालमें सिद्धिप्राप्तिके चेडा करते
दूर कुहुन्को हिमालयके वनमें एक किरात मिला था ॥ ८ ॥

अथ तेन कृताञ्जलिना सविनयं निवेदितायां सार्वभौमलक्ष्मणोपेतायां
पद्मपङ्क्तौ लक्ष्यमाणैः सलिलमाहृतुं वनदेवताभिराहितैरिव कलशैरुद्धिताः
त्रतारपथात्संगररङ्गप्रयुक्तविविधवायुवसविविधोभयस्ततैरुप्यानीव मौक्तिक-
वनानि निशान्य विशालैः क्रोधनिःश्वासैरुपरिकोरकितमुद्मुदकलकलोद्-
यात्तस्माज्जलाशयाद्दुर्तीर्य मानिनामग्रणोः सुयोधनो धीरवीरमनास्ता-
दशेन भीमेन सह भयानकं गदागदिकैलहं सरससमुपचक्रमे ॥

अथेति । अथ शबरसङ्गमानन्तरम् तेन सविनयं नम्रभावेन कृताञ्जलिना
हवनमस्कारेण शबरं निवेदितायाम् सूचितायाम् सार्वभौमलक्ष्मणोपेतायाम् ।
पद्मपङ्क्तिविह्वलकलसखवादिरेतायुक्तायाम् पद्मपङ्क्तौ चरणविह्वलपरम्परायाम् लक्ष्य-
माणैः स्फुटं इयमानैः सलिलमाहृतुम् जलाहरणाय वनदेवतानिराहितैः स्यापितैः

१. 'कादस्य' । २. 'अन्तर्गतः' । ३. 'अङ्गिवाद' । ४. 'अधीरतैरुप्यानीव' । ५. 'पद्म-
पङ्क्तिः सरोसागि नावति' । ६. 'धीरमनास्तादृशेन' । ६. 'कलशवितुम्' । इति पा० ।

इव कलशैः घटैः अङ्किताचतारपथात् युक्ताञ्जलावतारमार्गात्, (जलावतारमार्गे दुर्यो-
धनपादगतकलशरेखाः स्फुटमदृश्यन्त, ता वनदेवता जलाहरणाय स्थापिताः कलशा
इव प्रतीयन्ते स्म) सङ्गररङ्गे युद्धक्षेत्रे प्रयुक्तेभ्यः व्यवहृतेभ्यः विविधायुधसन्निभेभ्य
नानास्रसकाशदेशेभ्यः अभ्यस्ततैषण्यानि अधीतप्रखरभावानि इव मारुतिवचनानि
भीमवाक्यानि निशम्य श्रुत्वा विशालैः दीर्घैः क्रोधनिःश्वासैः कोपप्रवृत्तैः श्वासैः उपरि
जलोर्ध्वभागे क्रोरकिताः संवर्धिताः बुद्बुदानां कलकलोदया कोलाहलध्वनयः
यस्मिंस्तादृशात् तस्मात् त्वरितनामकाञ्जलाशयात् उत्तीर्य वह्निर्निर्गत्य मानिनाम्
अभिमानशालिनाम् अग्रणीः अग्रगण्यः धीरधीरमनाः अतिगभीरहृदयः सुयोधनः
भीमेन सह भयानकं भीषणं गदागदिकलहं गदायुद्धं सरभसं वेगेन उपचक्रमे
प्रारब्धवान् । दुर्योधनमन्वेष्टुं प्रस्थितो भीमो मध्येमार्गमेकेन शबरेण मिलितः, स हि
शबरोऽनेन पथा दुर्योधनो गतवान्, पश्य चक्रवर्त्तिचिह्नैर्ध्वजकलशाकाररेखाभिरियं
सरणिष्यांसेति भीममुक्त्वान्, तद्रेखासुसारेण भीमो जलहृत्पाश्र्वमागत्य तीक्ष्णै-
र्वचनैर्दुर्योधनमाह्वयते स्म, तच्छ्रवणारकुपितो दुर्योधनः श्वासं मुञ्चन् हृदाद्दहिरागत्य
भीमेन सह गदायुद्धमारब्धवानिति भावः ॥

उस शबरने नम्रनापूर्वकं नमस्कार करके बनाया कि इसी मार्गसे दुर्योधन गया है,
चक्रवर्त्तिचिह्न ध्वजकलशादि रेखा इम मार्गमें बनी हुई हैं, उसी रेखाके आधारपर—जो
रेखायें ऐसी प्रतीत होती थीं जैसे वनदेवताओंने पानी लानेके लिये अपने घड़े रखे हों—
भीम जलाशयके घाटपर पहुँचे, और वहाँसे भीमने दुर्योधनको अपने तीक्ष्ण वचनोंसे
लटकारा, उनके वचन ऐसे तीक्ष्ण लगने थे जैसे उन्होंने युद्धस्थलमें प्रयुक्त अस्त्रोंसे नीक्षगता
का अभ्यास किया हो । भीमके तीक्ष्ण वचन सुनकर अभिमानियोंमें अग्रगण्य एवं गभीर-
बुद्धि दुर्योधनने जलाशयसे बाहर आकर अभिमानी भीमके साथ वेगसे गदायुद्ध करना
प्रारम्भ कर दिया ॥

आजगाम स सरस्वतीतटादाजिसीन्नि वलवान्बलस्तदा ।

जायते सह यदाख्यया खलु भद्रदेवपदयोः समागमः ॥ ६ ॥

आजगामेति । तदा भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धकाले बलवान् शौर्यशाली सः बलः
बलरामः सरस्वतीतटात् तन्नामकनदीतीरात् आजिसीन्नि युद्धक्षेत्रे आजगाम
वायातः यदाख्यया यन्नाम्ना भद्रदेवपदयोः समागमः संबन्धो जायते, यो हि
'बलमद्रो बलदेवश्च' इत्युभयामपि नामभ्यामभिधीयते ॥ ९ ॥

उम समय भीम और दुर्योधनका गदायुद्ध देखनेके लिये प्रसिद्ध वीर बलदेव सरस्वती-
तटसे उस युद्धक्षेत्रमें आये, जिनके नामके साथ भद्रपद देवपद जुड़ा हुआ है, जिन्हें बल
भद्र या बलदेव दोनों नामोंसे पुकारते हैं ॥ ९ ॥

तत्र विस्मयकरं गदाह्वं पश्यतोऽस्य सह संमदाश्रुभिः ।

पुष्पवृष्टिरुभयोरुपान्तयोः पुष्करात्सुरभिगन्विरापतत् ॥ १० ॥

तत्रेति । तत्र युद्धक्षेत्रे विस्मयकरं महाश्चर्यजनकं भीमदुर्योधनयोर्गदाह्वं गदायुद्धं पश्यतो विलोकयतः अस्य बलरामस्य संमदाश्रुभिः कानन्दाश्रुधाराभिः सह पुष्करात् आकाशात् सुरभिगन्धिः सुगन्धपूर्णा पुष्पवृष्टिः उभयोः उपान्तयोः पार्श्वयोः आपतत् पततिस्म । तयोर्युद्धे दृष्टे प्रसन्ना देवास्सुरमीणि पुष्पाणि वृष्टुर्वलरामस्य चानन्दाश्रु प्रवृत्तमिति भावः ॥ १० ॥

भीम तथा दुर्योधनका गदायुद्ध देखका बलरामके नेत्रसे आनन्दाश्रु प्रवाहित होने लगा, और उसके साथ साथ आकाशसे सुगन्धित पुष्पकी वर्षा भी दोनों भागोंमें होने लगी ॥ १० ॥

प्रविवेद् कुलालचक्रवद्भ्रमतोस्तत्र तयोर्द्वयोर्भिदाम् ।

न बलो न हरिर्न पाण्डवा न सुरा नाश्वमुखा न चारणाः ॥ ११ ॥

प्रविवेदेति । तत्र प्रवृत्ते गदायुद्धे कुलालचक्रवत् कुम्भकारचक्राकारेण भ्रमतोः वृत्तवर्त्मना धात्रतो' तयोर्भीमदुर्योधनयोः द्वयोः भिदाम् भेदम् पार्थक्यम् न बलः बलरामः प्रविवेद्, न हरिः कृष्णः प्रविवेद्, न पाण्डवा युधिष्ठिरादयो विविदुः, न सुराः देवाः विविदुः, न अश्वमुखाः गन्धर्वाः विविदुः, न चारणाः वावदुः । बल-कृष्णपाण्डवसुरगन्धर्वचारणेषु तदानीं तयोर्भेदं ज्ञातुं कोऽपि न प्राभूदित्याशयः ॥ ११ ॥

उक्त गदायुद्ध-कालमें चक्राकार भ्रमण करनेवाले भीम और दुर्योधन में भेदका ज्ञान न बलरामको, न भगवान्को, न पाण्डवोंको, न देवोंको, न गन्धर्वोंको, न चारणोंको, किसीको नहीं हुआ, उन दोनोंमें पार्थक्यज्ञान किसीको भी नहीं हुआ ॥ ११ ॥

मन्नामधारि मृदुलं वसनं विमथ्ना-

त्येतत्सदेत्यतिरुपेव यदूद्ब्रह्मस्य ।

नेत्रेण सूचितमरेरथ सक्थियुगमं

चूर्णीचकार गदया श्वसनस्य सूनुः ॥ १२ ॥

मन्नामेति । अथ चिरगदायुद्धानन्तरम् एतत् दुर्योधनस्य सक्थियुगमम् जहा-युगलम् सदा मन्नामधारि मत्समाननामकम् ('नेत्रं चासति लोचने' इति कौशस्वा-रस्येन मन्नाचक्रपदसमानपदाभिधेयम्) मृदुलं कोमलं वस्त्रम् विमथ्नाति मर्दयति परिधाय कलुषीकरोति, इति हंतोरस्मात् अतिरुपा कोपातिशयेन हरेः नेत्रेण सूचि-तम् इङ्गितेन बोधितम् अरेः दुर्योधनस्य सक्थियुगमम् जहाद्वयम् श्वसनस्य बायोः सूनुः पुत्रो भीमः गदया चूर्णीचकार दलितवान् । भगवतो नेत्रे स्वसमाननाममृदुल-

१. 'प्रवृद्धाति'; 'विमृदनाति' । इति पा० ।

वस्त्रमर्दनकोपादिव मीमाय सक्पनोः प्रहारायेद्भितं कृतवान्, तदिद्भितमवगत्य भीमो गदया दुर्योधनोरु चूर्णाकृतवानिति भावः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

नेत्र तथा वस्त्र इन दोनों अर्थोंमें नेत्र शब्दका प्रयोग होता है, यह दुर्योधनका जह्वा-द्वय हमारे नामधारी कोमल वस्त्रको पहनकर मसला करना है इसीलिये कुपित होकर भगवान्के नेत्रने मीमको इशारा किया कि दुर्योधनकी जह्वापर प्रहार करो, और भगवान्के इशारेको समझकर भीमने गदासे दुर्योधनके जह्वायुगलको चूर्ण कर दिया ॥ १२ ॥

तत्राय तारकमिवाद्रिसुताकुमारो

जित्वा सुयोधनमसौ शिविरं दिनान्ते ।

वर्गः पृथातनुमुवां मधुभिस्समेतः

षड्भिर्मुस्त्रैर्जनितशङ्करवी जगाहे ॥ १३ ॥

तत्रायेति । अथ तत्र हृद्पार्श्वे अद्रिसुताकुमारः पार्वतीपुत्रः कार्तिकेयः पण्मुखः तारकं नामासुरमिव तं दुर्योधनं जित्वा विजित्य हृत्वा मधुभिस्समेतः कृष्णसहितः असौ पृथातनुमुवां कुन्तीपुत्राणां वर्गः युधिष्ठिरादिगणः षड्भिर्मुस्त्रैः जनितशङ्करवः कृतशङ्खध्वनिः दिनान्ते सायंकाले शिविरम् सेनासन्निवेशदेशं जगाहे आयातः । कार्तिको स्वयं पण्मुखः, पाण्डवानां पञ्चानां कृष्णसाहित्यात् पण्मुखत्वं बोध्यं तत् उपमाऽलङ्कारः ॥ १३ ॥

वस समय कृष्णके साथ मिले हुए पार्श्वपञ्चकने दुर्योधनको जीतकर शङ्ख बजाया, जैसे कार्तिकेयने तारकासुरको जीतकर शङ्ख बजाया था, इन पार्श्वोंने भी छः मुखोंसे शङ्खध्वनि की (क्योंकि षट् कृष्णको मिलाकर छः थे) कार्तिकेयने भी अपने छः मुखोंसे शङ्खध्वनि की, अनन्तर पार्श्वगण तथा श्रीकृष्ण सन्ध्या-समयमें शिविरको लौटे ॥ १३ ॥

भूयोऽपि सायमनलाय महःप्रदाने

भासां प्रभोरिव कराद्विशि विप्रकीर्णैः ।

धूमैरिवाक्षिपथरोधिभिरन्धकारैः

प्रापे कुरुक्षितिभृतां पटमण्डपौघः ॥ १४ ॥

भूयोऽपीति । सायं दिनान्तसमये अनलाय चह्ये महसः प्रदाने स्वतेजसो वितरणकाले भासां प्रभोः सूर्यस्य करात् किरणात् हस्तादिव दिशि सर्वदिशासु विप्रकीर्णैः व्याप्तैः धूमैः इव (प्रतीयमानैः) अक्षिपथरोधिभिः नेत्रमार्गावरोधिभिः समोभिः अन्धकारैः कुरुक्षितिभृतां कौरववंशयानां राज्ञां पटमण्डपौघः पटनिर्मित-गृहावलिः प्रापे आक्रियतेस्म । सायमन्धकारो वस्त्रमण्डपराशिषु व्याप्तोऽभूत् स हि अन्धकारः सूर्येण चह्ये स्वतेजःप्रदानकाले तत्करस्सलितो धूम इव प्रतीयते स्म । सायंकालेऽस्तंगच्छन्सूर्यः स्वटे जोग्मौ निदधातीति प्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

सन्ध्याकालमें मूर्ध्न्य जव अपना तेज अग्निको प्रदान कर रहे थे, तब उनके हाथसे निकलकर दिशाओंमें व्याप्त हुए धूमके समान प्रतीत होने वाले अन्धकारने कौरव राजगणके शिविरोंको व्याप्त कर लिया ॥ १४ ॥

तस्मिन्काले विचित्र्य क्षितिपतिमसुभिर्युक्तमासाद्य रङ्गे
तैस्तैराश्वस्य लापैर्निजमपि समरे भावि कृत्यं निवेद्य ।
मुक्तस्तेनार्धमार्गे हरवरमुदितो द्रोणभूश्चापमौर्व्या

धृष्टद्युम्नं निकृत्य स्वसुरपि तनयानस्य चिच्छेद शूरान् ॥१५॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नन्धकारव्याप्तदिगन्तरे काले द्रोणभूः अश्वत्थामा रङ्गे युद्ध-
क्षेत्रे विचित्र्य समन्ततोऽन्विष्य असुभिः प्राणैः युक्तं जीवन्तं क्षितिपतिं दुर्योधनं
नाम आसाद्य उपगम्य तैस्तैः समयोचितैः लापैः कथनैः आश्वस्य धैर्यं लम्भयित्वा
समरे रात्रियुद्धे भावि भविष्यत् निजं कृत्यम् सर्वापाण्डववधरूपं निवेद्य विज्ञाप्य
तेन दुर्योधनेन मुक्तः गन्तुमनुज्ञातः सन् अर्धमार्गे वर्त्मनि हरस्य शम्भोर्वरेण सर्वान्
विजेयवरूपेण मुदितो द्रुपः सन् चापमौर्व्या धृष्टद्युम्नं नाम पाण्डवसेनापतिं निकृत्य
द्वित्वा अस्य धृष्टद्युम्नस्य स्वसुः भगिन्या द्रौपद्याः शूरान् तनयान् पुत्रान् लघु-
पद्मपाण्डवान् अपि चिच्छेद । युद्धे सुचिरमन्विष्य जीवन्तमासाद्य च दुर्योधनमश्व-
त्थामा तत्कालोचितवचनैस्तमाश्वसितवान्, स्वं कर्त्तव्यं रात्रौ पाण्डववधमपि
ज्ञापितवान्, ततश्च तेनानुमतो मध्ये मार्गं धृष्टद्युम्नं निहत्य पञ्चापि स्वपतः
पाण्डवपुत्रान् हतवानिति भावः ॥ १५ ॥

उस समय अश्वत्थामाने दुर्योधनको युद्धक्षेत्रमें दूँड़ा और उसे जीता पाकरके रात्रि-
युद्धमें वह पाण्डवोंका संहार करने जा रहा है यह कहा, और तत्कालोपयुक्त उक्तियों द्वारा
उसे आश्वसित भी किया, दुर्योधनकी अनुमति प्राप्त करके अश्वत्थामा वहाँसे चला, आधी
राहमें ही अश्वत्थामा शिवद्वारा दिये गये सर्वाजियत्वरूप वरदानसे द्रुप होकर धृष्टद्युम्नका
वध करके रातमें सोये हुए पाँच पाण्डव पुत्रों-द्रौपदीके लालोंको काट डाला ॥ १५ ॥

इत्थं निशीथे भयानकनिजसायकशतधर्षाशकलीकृतद्विषदनेकानीका-
त्कुरुनायकपटनिकेतनात्स्वभुजाभ्यामिव प्रविष्टकटकभ्यां कृपकृतवर्मभ्यां
सह पुनरपि सरस्तीरमागत्य दुष्करं स्ववृत्तान्तं कथयन्तमश्वत्थामानं प्रति
'अयि सखे ! संप्रति मम प्रीतिरेतावती' इत्यभिनेतुमिव तिर्यक्प्रसारितेन
वाहुयुगलेन यन्नादाश्लिष्य 'त्वमेव खलु मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिकं
वचनं प्रयुञ्जानं राजानं कोपादिव तदीयाः प्राणास्तदानीमत्याक्षुः ॥

१. 'शकलितद्विषदनीकाद' ।

२. 'मश्वत्थामानम् अयि' ।

३. 'चारिक' ।

४. 'तं राजानम्' । इति पा० ।

इत्यमिति । इत्यम् अनेन प्रकारेण निशीथे अर्धरात्रौ भयानकैः भीषणैः निज-
सायकैः स्ववाणैः शतधा शकलीकृताः खण्डं खण्डं कृताः द्विपत्तां शत्रूणामनेके बहवः
अनीकाः सैन्यानि यत्र तस्मात् हतबहुसैन्यगणात् कुरुनायकपटनिक्षेपनात् पाण्ड-
वानां पटभवनात् प्रविष्टकटकाम्यां घृताङ्गदाभ्यां स्वभुजाभ्याम् इव प्रविष्टकट-
काभ्यां सैन्यशिविरे प्रविष्टवद्भ्यां कृपकृतवर्त्मभ्यां तन्नामकाभ्यामात्मनः सहाय-
काभ्याम् सह पुनः भूयः अपि सरस्तीरम् दुर्योधनाध्युषितं सरोवरतटभागस्य
दुर्भकरं कठोरं स्वदृष्टान्तं निजकृत्यम् शिशुपाण्डवपञ्चकहत्यारूपम् कथयन्तं द्रुवाण-
मश्वधामानं प्रति-अथि सखे, सम्प्रति मम प्रीतिः स्नेहः पृतावती इयन्मात्रा,
समाप्ता मम प्रीतिः, नातः परमहं जीवित्तास्मि, इत्यभिनेतुमिव तिर्यक् प्रसारितेन
मण्डलीकृतेन बाहुयुगलेन करद्वयेन यत्नात् प्रयासाद् आश्लिष्य आलिङ्ग्य 'त्वमेव
खलु मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिकं मिथ्यावञ्चनरूपं वचनं प्रयुज्जानं कथयन्तं
राजानं दुर्योधनं कोपात् क्रोधात् इव तदीयाः दुर्योधनस्यन्धिनः प्राणास्तदानीं
तदा तम् अत्याहुः त्यक्तवन्तः दुर्योधनोऽगमन्यं प्राणमिहाहेति कोपादिव तदा
तत्प्राणास्तं राजानं त्यक्तवन्तः, दुर्योधनो मृत इत्याशयः ॥

इतके बाद इस प्रकार अपने भयङ्कर वाणों द्वारा खण्ड-खण्ड कर दिये हैं अनेक
सैनिकों को जहाँपर ऐसे पाण्डव-शिविरसे निकलकर अश्वत्थामा, कटकधारी अपने बाहु-
द्वयके तुल्य शिविरमें गये हुए रूप तथा इतवर्माके साथ, दुर्योधन जहाँ पर पड़ा था, उस
हृदके तटपर आया, वहाँ आकर उसने क्रूर निजकृत्य पाण्डवशिशुवधका वर्णन किया,
सुनकर दुर्योधनने कहा—कि 'हे मित्र, मेरी प्रीति इतनी है' इसी बातका अभिनय करनेके
लिये दुर्योधनने अपने हाथ फैलाकर कहा कि भाई अश्वत्थामा, तुम ही मेरे प्राण हो,
दुर्योधनके इस औपचारिक वचन को सुनकर कुपित होनेवाले दुर्योधनके प्राणोंने तत्काल
उसका त्याग कर दिया ॥

कृपस्ततः कुरुपुरीं कृतवर्मा कुशस्थलीम् ।

प्रययौ द्रोणसूनुश्च पाराशर्यतपोवनीम् ॥ १६ ॥

कृप इति । ततो दुर्योधनमरणानन्तरं कृपः कुरुपुरीं हस्तिनापुरं ययौ, कृत-
वर्मा कुशस्थलीं द्वारकां ययौ, द्रोणसूनुः अश्वत्थामा च पाराशर्यस्य व्यासस्य तपो-
वनीम् तत्तपस्याश्रमं प्रययौ, सर्वेऽपि युद्धं विहाय यथास्थानं गताः ॥ १६ ॥

इसके बाद दुर्योधनके मर जानेपर कृपाचार्य हस्तिनापुरको, कृतवर्मा द्वारकापुरीको
और द्रोणपुत्र अश्वत्थामा व्यासके तपोवनको चले गये ॥ १६ ॥

अथ दीप्तिभिरात्मनो विजेतुर्विमतद्रौणिशिरोमणोर्भक्तिनीम् ।

सहजास्पदमङ्गमानहानिं स्वमणिर्द्रुमुदयाद्रिमागात् ॥ १७ ॥

१. 'सविता' । इति पा० ।

अधेनि । अथ स्वमणिः सूर्यः दीप्तिभिः स्वप्रभाभिः आत्मनः सूर्यस्य विज्ञेनुः पराम्वितुः सूर्यादधिकतेजसः विमतस्य तेजसा स्वजेतृत्वा शत्रुभूतस्य द्रौणिशिरो-
मगेः अश्वत्यामशिरोवर्त्तिरत्नस्य भवित्रीम् भीमेन करिष्यमाणां सहजं स्वामाविकं
यद् वास्यद् स्थानमश्वरयामशिरोरूपं ततो भङ्गः अपसारणं पातनं निष्कासनञ्च
सैव मानहानिः अप्रतिष्ठा तान् द्रष्टुम् इव उदयाद्रिन् उदयाचलम् आगात् आया-
तः । अन्योऽपि स्वजेतुरप्रतिष्ठां द्रष्टुमिच्छति, तद्वत्सूर्योपि स्वतेजसा सूर्यमभिभव-
तोऽश्वत्यामशिरोवर्त्तिरत्नस्य भीमकृतां स्वस्यानादपसारणस्वरूपां मानहानिं द्रष्टु-
मिवोदयाचलरूपमुच्चस्थानं गतः, सूर्योदयो जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रकाशं अपनेको विनित करनेवाले अतएव स्वशत्रुस्वरूप अश्वत्याम-शिरोवर्ती
रत्नको भीमद्वारा ही जानेवाली मानहानिको देखनेके लिये उदयाचलपर आ गये, अश्व-
त्यामाके शिरपर एक रत्न था, उसने प्रमाने सूर्यका अतिक्रमण कर लिया था, जिससे
सूर्य उस रत्नसे बाह् रन्ते थे, जब सूर्यने तुना कि भीम अश्वत्यामाके शिरोवर्ती रत्नको
उसके स्वामादिक आदश-निवासस्थानसे दूर हटाकर अपमानित करने का रहा है, तब
सूर्यको बड़ी प्रसन्नता हुई, और वह अपने शत्रुभूत उस मणिका स्वस्यामच्युतिरूप
अपमान देखनेके लिये उदयाचलपर चढ़ गये ॥ १७ ॥

तदनन्तरमात्मसोदरसूतमुखाच्छत्रणकालकूटमपत्यात्ययमधिगम्य
त्रिषीदन्त्या याज्ञसेन्या मूर्च्छान्विकारं रत्नदीपालोकेन दूरमुत्सारयितुम्-
त्सुक इव गुरुसुताहरणाय शताङ्गमधिरुह्य मौर्वी विस्फारयद्भिर्मघवल्कुमा-
रादिभिर्मांसलितपार्श्वभागो मारुतिस्तपस्यतस्तस्यैवाश्रमपदभागं प्रतस्ये ॥

तदनन्तरम् इति । तदनन्तरम् सूर्योदयात् परतः आत्मसोदरसूतमुखात् स्वसो-
दरस्य घृष्टघृन्तस्य यः सूतः सारथिः तन्मुखात् तत्कथनात् श्रवणकालकूटम् कर्ण-
व्ययकम् अपत्यात्ययम् स्वपुत्रपञ्चकविनाशम् अश्वत्यामकृतम् अधिगम्य विदित्वा
विषीदन्त्याः त्रिघ्नानायाः याज्ञसेन्याः द्रौपद्याः मूर्च्छान्विकारं मोहतमः रत्नदीपा-
लोकेन रत्नप्रकाशेन दूरम् अपसारयितुं दूरीकृत्तुं उत्सुकः इव उत्कण्ठित इव
शताङ्गम् रथमधिरुह्य मौर्वी धनुषः प्रत्यक्षां विस्फारयद्भिः आकृष्य नमयद्भिः मघ-
वल्कुमारादिभिः अर्जुनादिभिः मांसलितपार्श्वभागः पूणसनीपद्देशः युक्तः मारुतिः
नीनः गुरुसुताहरणाय-अश्वत्यामानमानेतुम् तस्यैव अश्वत्याम्न एव आश्रमपदभागं
तपस्यास्थानं प्रतस्ये चलितः, द्रौपद्या आश्वत्यानायाश्वत्यामानमातीयोपस्थापयितुं
उच्छिरोरत्नं निष्कासयितुं अर्जुनादिभिरनुगतो भीमोऽश्वत्यामाधिष्ठितं तपोवनं
प्रतस्य इत्याशयः ॥

इसके बाद अपने सोदर धृष्टद्युम्नके कहनेसे कानोंकी दुःख पहुँचानेवाले पुत्रमरणका पता पाकर द्रौपदी विलाप करने लगी, उसके मोहान्धकारको रत्नद्रौपकी प्रसासे दूर करने के लिये व्यग्र-सा होकर भीम अश्वत्थामाको पकड़कर लानेके उद्देश्यसे अश्वत्थामाके तपोवनकी ओर चले, भीमके साथ-साथ रथाहट्ट होकर धनुष ताने हुए अर्जुनादि भी चले ॥

तत्रागतेषु युधि तेषु तपोधनोऽय-
मेकोऽपि धीरतरधीरिषुर्वर्षुकेषु ।

निष्पाण्डवास्तु वसुधेति निजव्रतेन

साकं व्यमुञ्चदभिमन्त्र्य जवादिपीकाम् ॥ १८ ॥

तत्रागतेष्विति । तत्र तपोवने आगतेषु ह्युर्वर्षुकेषु वागवर्षणपरायणेषु तेषु पाण्डवेषु भीमादिषु ससु एकः असहायः अपि युधि संग्रामे धीरतरधीः अत्यन्त-गम्भीरबुद्धिः अयम् अश्वत्थामा नामा तपोधनः तपस्वी वसुधा ह्ययं पृथ्वी निष्पाण्डवा समस्तपाण्डवरहिता अस्तु जायन्ताम् (इत्यभिमन्त्र्य) इपीकाम् नामाश्व-भेदम् जवात् वेगात् निजव्रतेन स्वतपसा साकं सह व्यमुञ्चत् व्यसृजत् । सर्वेषु प्रतिपक्षेषु सहागत्य त्राणं वर्षत्स्वपि स्वयमसहायोऽपि तपस्व्यसौ अश्वत्थामा निर्भयचित्त एवास्त, इपीकाम् आदाय निष्पाण्डवा घरणिरस्त्विति चाभिमन्त्र्यताम् स्वतपसा सहामुञ्चत्, परदापकाले तपः श्रयात्तपसा सहामुञ्चदित्युक्तम् । सहोक्ति-रलङ्कारः काव्यलिङ्गश्च ॥ १८ ॥

आश्रममें आकर भीम आदि वागवर्षा करने लगे, अश्वत्थामा एकाकी ही थे, फिर भी वे तपस्वी विचलित नहीं हुए. वे युद्धमें गंभीरतापूर्वक टटे रहे, और अपने तपोबल के साथ एक शर्पाकाको अभिमन्त्रित करके इस अभिप्रायसे चलाया कि यह पृथ्वी पाण्डव-रहित हो जाय ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मशिरोस्त्रस्य प्रहितस्य किरीटिना ।

योगात्तूलपदस्येव ह्रस्वभावं जगाम सा ॥ १९ ॥

अर्थः । अथ अश्वत्थाम्ना इपीकास्त्रप्रयोगानन्तरम् किरीटिना अर्जुनेन प्रहितस्य प्रेषितस्य अश्वत्थामप्रयुक्तेपीकास्त्रप्रतिकारधिया प्रयुक्तस्य ब्रह्मशिरोस्त्रस्य तूलपदस्य इव योगात् उत्तरपदभावेन संबन्धात् सा इपीका ह्रस्वभावं ह्रस्वत्वं क्षीणप्रभावतां च जगाम, यथा इपीकापदं तूलपदयोगे 'इष्टकेपीकामालानां चित्ततूलमारिषु' इत्यनुशासनबलाद् ह्रस्वत्वं याति तथैव पार्यब्रह्मास्त्रप्रयोगेणाश्वत्थामप्रयुक्तमिपीकास्त्रं शान्तमजायतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

वैसे तूपदयोगसे श्मीका शब्द ह्रस्व हो जाता है, वसी तरह अर्जुनप्रयुक्त ब्रह्मास्त्र-प्रभावसे अश्वत्थामाकी श्मीका ह्रस्व हो गई, दब गई ॥ १९ ॥

अथाहृतो मारुतिना हृटेन भग्नस्य शीर्षाद्गुरुनन्दनस्य ।

दत्तो मणिः पार्यतनन्दायाः शोकाग्निदाहप्रतिबन्धकोऽभूत् ॥ २० ॥

अथाहृत इति । अथ भग्नस्य पराजितस्य गुरुनन्दनस्य द्रोणपुत्रस्याश्वत्थाम्नः शीर्षात् मस्तकात् मारुतिना भीमेन हृटेन बलप्रयोगेण आहृतः छित्त्वा नीतः दत्तः द्रौपद्यै समर्पितश्च मणिः अश्वत्थामचूडारत्नम् पार्यतनन्दायाः द्रौपद्याः शोकाग्नि-दाहस्य पुत्रविद्योगजनितशोकाग्निना प्रज्वलनस्य प्रतिबन्धकः निरोधकः अभूत् । अयमाशयः—यथा सत्यपि बह्वीन्धनसंयोगे चन्द्रकान्तमणिसमवधाने दाहो न जायते, तथैवाश्वत्थामानं पराजित्य तच्छिरो भित्त्वा नीतं मणिं दृष्ट्वा शोकेन द्रौप-द्या दाहः प्रतिबन्ध्यते स्म, द्रौपदी स्वं खेदं लघूचकार, अपकृतृदण्डनस्य अपकार-विस्मरणफलत्वादिति ॥ २० ॥

इसके बाद अश्वत्थामाके पराजित हो जानेपर भीमेने उसका मस्तक चीरकर मणि ले ली, और लाकर द्रौपदीको दिया, उस मणिको देखकर द्रौपदीका शोकाग्निमें जलना बन्द हो गया, उसे कुछ आश्वासन प्राप्त हुआ, आग और इन्धन एक जगह रहे फिर भी यदि वहाँपर चन्द्रकान्तमणि लाकर रख दी जाती है तो दाहका होना रुक जाता है, वसी तरह उस मणिने द्रौपदीके अग्निदाहको रोक दिया, अपराधीको दण्ड मिल गया ऐसा समझकर द्रौपदीने शोक छोड़ा कम मान लिया ॥ २० ॥

ततः संवर्त्तसमयसच्छात्रे तादृशि कुरुणामुभयेषामपि संप्रहारे कृष्णा-वेणीबन्धायुषा सह परिसमाप्ते,—

तत इति । ततः अश्वत्थाममणिग्रहणानन्तरम् संवर्त्तसमयसच्छात्रे प्रलयकाल-सहपादिनि तत्सुख्ये तादृशि भीषणे कुरुणाम् उभयेषाम् कौरववंश्यानां पाण्डवानां दुर्योधनादीनाञ्च संप्रहारे युद्धे कृष्णावेणीबन्धायुषा कृष्णावेणीजीवितकालेन सह परिसमाप्तेऽवसिते सति । दुःशासनरक्तस्ताता द्रौपदी वेणीममुच्चत्, युद्धमपि तद-हरेव समाप्यतेति तयोः साहित्यमुक्तम् ।

अश्वत्थामाकी मणि छीन लेनेके बाद वह प्रलयकालतुल्य कौरवद्वय-पाण्डव तथा धृतराष्ट्रपुत्रोंका युद्ध द्रौपदीकी वेणी इन्धकी आयुके साथ ही समाप्त हो गया ॥

स्वं दुःशलाशेषमपत्यवर्गं पाण्डोश्च विज्ञाय समस्तशेषम् ।

दृशा सदान्धो जरठो महीपश्चिरं तदा चेतनर्यापि जज्ञे ॥ २१ ॥

स्वमिति । स्वम् स्वीयम् अपत्यवर्गम् सन्ततिसमुदयम् दुःशलाशेषम् दुःशला-

मात्राचशेषम् , पाण्डोश्च अपत्यवर्गम् समस्तशेषम् पञ्चापि शिष्यमाणा इति क्षत्र-
तम् विज्ञाय ज्ञात्वा जरठो वृद्धो महीपो राजा घतराष्ट्रः सदा चिरान् जन्मकालात्
दशाब्धः द्व्यशक्तिशून्यः तदा स्वसर्वापत्यधिनाशवार्ताश्रवणसमये चेतनयाऽपि
अब्धः रहितः जज्ञे अजनिष्ट । स्वमपत्यगणं दुःशालानामक्रकन्यामात्रशेषमवगत्य घत-
राष्ट्रो मूर्च्छां प्रापेति भावः ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्रको जब माझम हुआ कि हमारे अपत्योंमें केवल दुःशाला बची है, और पांडुके
पाँच पुत्र ज्योंके त्यों बचे हुए हैं तब आँखसे सदासे अन्धा बड़ बूढ़ा राजा चेतनासे भी
अन्धा-रहित-हो गया, मूर्च्छित हो गया ॥ २१ ॥

तदानीं विदुरसंजयाभ्यां व्यजनादिभिरुपचारैर्विश्राणितसंज्ञः कुरुभू-
पतिः 'हा सुयोधन ! हा दुःशासन !' इति बहुधा विलपन्तुत्थाय रणनि-
हतस्वजनमुखेन्दुस्मरणमात्रादुल्लोलकल्लोलितशोकसिन्धुभिर्वन्धुभिः सह
नगरान्निर्गतः 'हे प्राणाः ! भवत्समेपु गतेष्वपि यूयमद्यापि न निर्गताः ?'
इति रोपेण प्राणान्वहिरुत्सारयितुमिव हृदि पुनः पुनर्विरचितकरास्फाल-
नाभिः सविधमागत्य मज्जन्मभूसौन्दर्यप्रातिभद्यमियमाचरतीत्यसहिष्णु-
तयेव कपोलमकरिकामुनूलयन्तं वाष्पप्रवाहं नयनैरुत्सृजन्तीभिरनवर-
त्तमस्मान्कुसुमैरामोदभरितान्विदधानाः सुयोधनादयः क्व पतिता इति
गवेपयितुमिव भुवि दूरविकीर्णेश्चिकुरहस्तरूपलक्षिताभिः पवनमुतपरिघो-
पालम्भनपरिपूरितार्थैः विलापैर्दिगन्तरं निरन्तरयन्तीभिः स्नुपाभिः परि-
वार्यमाणया गान्धारसुतया शनैः शनैरनुगम्यमानः संग्राममुवमवगाह्य
पङ्क्तिशः परिशीलितदीर्घनिद्रेषु पाकशासनमुक्तं पारिजातं प्रसवपरिमलि-
तकचबन्धेषु प्रवीरेषु तनयेषु निपत्य परितो विलुण्ठन्कुरुभूपतिश्चिर-
मरोदीत् ॥

नदानीमिति । तदानीं तस्मिन् मूर्च्छावसरे विदुरसंजयाभ्याम् व्यजनादिभिः
तालन्यजनजलसेकादिभिः शीतलोपचारैः विश्राणितसंज्ञः दत्तप्रबोधः कुरुभूपतिः
घतराष्ट्रः, हा सुयोधन, हा दुःशासन, इति एवं बहुधा वारं वारम् विलापं

१. 'संज्ञः हा सुयोधन' ! २. 'उल्लोलित' । ३. 'निर्गतः भवत्समेपु' ।
४. 'आगम्य' । ५. 'आचरति' । ६. 'ववेति गवेपयितुमिव दूरमवतीर्णः', 'तूर्णम-
वतीर्ण' । ७. 'पूरितार्थैः' । ८. 'परिदेवनरवैः' । ९. 'अभिगम्यमानः' ।
१०. 'पङ्क्तिभिः निपतितेषु परि' । ११. 'परिमुक्त' । १२. 'कुसुम' । १३. 'वीरेषु' ।
१४. 'अपि विलुण्ठन्स कुरुभूपः' । इति पा० ।

कुर्वन् उत्याय रणे निहतानां मृतानां स्वजनानाम् पुत्रादिनिजात्मीयवर्गिणाम् मुखे-
न्दूनाम् चन्द्रोपममुखानां स्मरणमात्रात् ध्यानात् उत्तोलककलोलितशोकसिन्धुः
अतिमात्रप्रवृद्धस्नेहसागरः (चन्द्रोदये सागरवृद्धेः स्वाभाविकतयैवमुक्तम्) यन्बुभिः
विदुरादिभिः स्वजनैः सह नगरात् हस्तिनापुरात् निर्गतः बहिर्भूतः, हे प्राणाः,
भवन्ममेषु प्राणतुल्येषु स्वजनेषु पतिपुत्रादिषु गतेषु मृतेष्वपि यूयम् अद्यापि अधु-
नावधि न निर्गताः ? इति एवम् रोपेण कोपेन प्राणान् स्वजीवान् बहिरूसारयि-
तुम् निस्सारयितुम् इव हृदि उरसि पुनः पुनः विगचितकरास्फालनाभिः कृतहस्त-
ताडनाभिः, सविधमागत्य शवसमीपमागत्य, कपोलदेशमाप्येति वा, मम अश्रु-
प्रवाहस्य जन्मभूः नेत्रं तस्य यत्सौन्दर्यं श्यामत्वरूपम् , तस्य प्रातिमव्यम् प्रति-
स्पर्धिःवम् इयम् कपोलमकरिका करोति इति असहिष्णुतया कोपेन इव कपोलम-
करिकाम् गण्डोपरि निर्मितां कस्तूरिकादिभिर्मकराद्याकृतिं शृङ्गारप्रसाधनम् उन्मूल-
यन्तं जाल्यन्तं वाष्पप्रवाहम् अश्रुधाराम् नयनैर्लोचनैः उत्सृजन्तीभिः, अनवरतम्
सर्वदा अस्मान् चिकुरान् कुसुमैः मालतीमल्लिकादिपुष्पैरामोदभरितान् सुगन्ध-
पूर्णान् तुष्टांश्च विदधानाः कुर्वन्तः सुयोधनादयः क्व कुत्र ? इति गवेषयितुम् बन्धे-
ष्टुम् इव दूरविकीर्णैः चिकुरहस्तैः केशपादारूपैः करैरुपलक्षिताभिः युक्ताभिः,
पवनसुतस्य भीमस्य यः परिधो गदा तदुपालम्भने कठोरत्वादिना निन्दने पुरि-
तायैः सार्थक्यं लभमानैः तत्परकैः विलापैः परिदेवितैः दिगन्तरं दिशावकाशं निर-
न्तरयन्तीभिः पूरयन्तीभिः स्नुषाभिः पुत्रबधूभिः परिवार्यमाणया वेष्टितया गान्धार-
सुतया गान्धार्या शनैः शनैः मन्दं मन्दमनुगम्यमानः घृतराष्ट्रः संग्राममुदम् रण-
स्थलम् अवगाह्य आगम्य पङ्क्तिशः परिशीलितदीर्घनिद्रेषु प्रासचिरनिद्रेषु मृतेषु
पाकशामनमुक्तैः इन्द्रेणाभिवृष्टैः पारिजातप्रसवैः कल्पतरुप्रसूनैः परिमलिनः सुग-
न्धि प्रापितः कचबन्धः केशपाशो येषां तादृशेषु प्रवीरेषु श्रेषु तनयेषु स्वपुत्रेषु
दुर्योधनादिषु परितो विलुण्टन् समन्तत आवर्त्तमानः कुरुभूपतिः कौरवराजः चिरम्
अरोदीत् रोदिनिस्स ॥

एत समथ नूच्छित हो जानेपर विदुर तथा संजयने पद्मा आदि उपचारोंसे धृतराष्ट्रको
होग कराया, हा दुर्योधन, हा दुःशासन, इन प्रकार विलाप करते हुए वे उठे, रणमें
मारि गये आत्मीयजनोंके मुखरूप चन्द्रके ध्यानसे तरङ्गित हो रहा है-दुःखसागर जिनका
पेले बन्धुओंके साथ नगरसे बाहर निकले, उनके पीछे धीरे-धीरे गान्धारी चल रही थी
जो-हे प्राण, अब प्राणसमान प्रिय वे प्यारे चले गये तब तुम भी क्यों न चले गये इसी
कोपसे प्राणके स्थान छातीपर बार बार हाथसे प्रहार करती हुई, समीप आकर यह कपोल-
निमित्त कस्तूरीमकरिका अश्रुके जन्मस्थान नेत्रकी शोभा श्यामलताकी प्रतिस्पर्धा करती है
इसीलिये अश्रुप्रवाह मकरिकाको धो बक्षाना चाहते हैं, इस प्रकारके अश्रुप्रवाहको गिराती
हुई सदा जिन्होंने हमें फूलोंसे सुवासित किया वे दुर्योधनादि कहां चले गये, इस प्रकार

दुर्योधनादिकी अन्वेषणामें दूर तक फैले हुए केशोंवाली, तथा भीमकी गदाकी निन्दामें पर्यवसित होनेवाले विलाप-वचनोंसे आकाशको पूरित करनेवाली पुत्रवधुओंसे धिरी थी, इस प्रकारसे धृतराष्ट्र युद्धस्थलमें आये, वहाँ आकर धृतराष्ट्र एक पङ्क्तिसे चिर निद्रालीन तथा इन्द्रवर्षित-कल्पद्रुम कुसुमोंसे सुगन्धित केशशाली अपने पुत्रोंके शवोंपर लोट लोटकर बड़ो देर तक रोते रहे ॥

रुष्टं पितृव्यममुमागतमाजिभूमौ ।

द्रष्टुं भयाकुलधियाथ युधिष्ठिरेण ।

अभ्यर्थितौ हरिपराशरनन्दनौ द्रा-

गाजग्मतुस्तमपनीतरूपं विधातुम् ॥ २२ ॥

रुष्टमिति । अथ अनन्तरम् आजि भूमौ युद्धक्षेत्रे आगतं रुष्ट सकलपुत्रवधघटत-
कोपं पितृव्यं पितुर्भातरं धृतराष्ट्रद्रष्टुं साक्षात् कर्तुम् भयाकुलधिया भीतबुद्धिना
युधिष्ठिरेण अभ्यर्थितौ प्रार्थितौ हरिपराशरनन्दनौ कृष्णव्यासौ तम् धृतराष्ट्रम्
अपनीतरूपम् विगतकोपम् विधातुम् कर्तुम् द्राक् शीघ्रम् आजग्मतुः आगतौ ।
युधिष्ठिरो युद्धक्षेत्रागतस्य कुपितस्य धृतराष्ट्रस्य पुरो गन्तुं भीतः सन् तत्कोपशम-
नाय कृष्णव्यासौ प्रार्थितवाँस्तौ च तत्प्रार्थनामनुरुध्य धृतराष्ट्रं सान्त्वयितुमचिरे-
णागतवन्तावित्याशयः ॥ २२ ॥

युद्धक्षेत्रमें आये हुए क्रुधित चाचा धृतराष्ट्रके सामने जानेमें युधिष्ठिरकी बुद्धि भयभीत
हो उठा, उन्होंने हरि तथा व्याससे प्रार्थना की कि आकर धृतराष्ट्रको समझा-बुझाकर
शान्त करें, तदनुसार श्रीकृष्ण तथा व्यास शीघ्र ही वहाँ आ गये ॥ २२ ॥

तं व्यासकृष्णार्थभितप्यमानं शोकेन शान्तं सुतरां व्यधत्ताम् ।

नभोनभस्याविव दाववृक्षं दन्दह्यमानं दवपावकेन ॥ २३ ॥

तं व्यासेति । व्यासकृष्णौ शोकेन पुत्रशतमरणव्यथया अभितप्यमानं सातिशय-
सन्तप्तं तं धृतराष्ट्रम्, नभोनभस्यौ श्रावणभाद्रमासौ दवपावकेन वनवह्निना दन्द-
ह्यमान दाववृक्षम् वनतरुमिव सुतरां शान्तं व्यधत्ताम् कृतवन्तौ । यथा श्रावण-
भाद्रपदमासौ दावाग्निना दह्यमानं वनतरुं शान्तसन्तापं कुरुतस्तथा पुत्रशोकेन
सन्तप्यमान धृतराष्ट्रं कृष्णव्यासौ सुतरां शान्तं कृतवन्तावित्युपमा ॥ २३ ॥

जिस प्रकार श्रावणभाद्रमास वनाग्निसे सन्तप्त वनवृक्षको शान्तताप करते हैं उसी
प्रकार पुत्रशोकमें झुलसते हुए धृतराष्ट्रको कृष्ण तथा व्यासने समझा-बुझाकर शान्तताप
कर दिया ॥ २३ ॥

अथ सहजैः सह महाहवभुवमासाद्य 'स्वामिन् ! अनेकविधापराध-

करणेन तव शापपात्रं जनोऽयमागतः' इति चरणयोः प्रणमन्तं मात्मानं प्रथमतो मृदुलमालिङ्गितवन्तं पश्चाद्भावज्ञेन मुकुन्देन पुरःस्थापितेन लोहभीमसेनेन सह निजवैरमपि चूर्णीकृतवन्तं प्रज्ञादृशं पुरस्कृत्य स्मृत-
वहुलकरणीयजातो युधिष्ठिरः पुरा भगीरथ इव प्रेतभूयंगताय सर्वस्मै
ज्ञातिजनाय निर्मलैर्निलिम्पनिम्नगासलिलैर्निवापाञ्जलिनिर्वापणं निधिवदेव
निर्वर्तयामास ॥

अथेति । अथ धृतराष्ट्रकोपशमनानन्तरम् सहजैः सोदरैः भीमादिभिर्भ्रातृभिः
सह महाहवसुवम् महायुद्धक्षेत्रम् आसाद्य प्राप्य, स्वामिन् महाराज, अनेकविधा-
पराधकरणेन नानाप्रकारकापकारविधानेन तव शापपात्रम् अनुकरोशयोग्यः जनोऽयं
मल्लक्षणः आगत इति एवमुक्त्वा चरणयोः प्रणमन्तम् कृतप्रणामम् 'आत्मानं प्रथ-
मम् पूर्वम् मृदुलम् कोमलतया आलिङ्गितवन्तम् आशिलष्टवन्तम्, पश्चात् भावज्ञेन
धृतराष्ट्रहृदयभावज्ञेन मुकुन्देन श्राकृष्णेन पुरःस्थापितेन धृतराष्ट्रप्रे न्यस्तेन लोह-
भीमसेनेन लोहनिर्मितभीमप्रतिकृत्या सह निजवैरम् अपि चूर्णीकृतवन्तम् मर्दि-
तवन्तम् प्रज्ञादृशं जन्मान्ध्रं धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य संमान्य स्मृतवहुलकरणीयजातः
ध्यानोपनीतनानाविधकर्त्तव्यो युधिष्ठिरः पुरा पूर्वकाले भगीरथ इव प्रेतभूयंगताय
मृताय सर्वस्मै ज्ञातिजनाय स्वसम्बन्धिवर्गाय निर्मलैः पवित्रैः निलिम्पनिम्नगा-
सलिलैः गद्गापयोभिः निवापाञ्जलिनिर्वापणं तर्पणादिप्रेतकृत्यं विधिवत् यथाशास्त्रं
निर्वर्तयामास चकार ॥

इसके बाद अपने भादर्योंके साथ युद्धक्षेत्रमें आकर युधिष्ठिरने धृतराष्ट्रके पास जाकर
कहा कि महाराज, नानाविध अपराध करनेके कारण आपके शापका पात्र यह जन आ
गया है, ऐसा कहकर युधिष्ठिर धृतराष्ट्रके चरणोंमें गिर गये, युधिष्ठिरको धृतराष्ट्रने हलके
से गले लगा लिया, भगवान् जानते थे कि धृतराष्ट्रके भाव भीमके प्रति भले नहीं हैं, अतः
उन्होंने लोहका भीम धृतराष्ट्रके आगे कर दिया जिसे धृतराष्ट्रने अपने वैरके साथ
साथ चूर्ण कर दिया, इसके बाद युधिष्ठिरने धृतराष्ट्रका सम्मान करके कर्त्तव्यका स्मरण
किया, अपने सभी आत्मीयोंका, जो मारे गये थे, पवित्र गद्गाजलसे तर्पणादि प्रेतकृत्य
सम्पादित किया, जैसे पूर्वकालमें भगीरथने सम्पादित किया था ॥

शुभाश्विचीचीरिव तोरणान्नलीस्ततो वहन्ती ततवाद्यनिस्वनाम् ।

हरिं पुरोधाय समं सहोदरैरविक्षदात्मीयपुंरीं युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥

शुभाश्विचीचीरिवेति । ततः स्वर्गतानां प्रेतकृत्यस्य सम्पादनात्परतः युधिष्ठिरः

१. 'अयं जनः' । २. 'पतन्तम्' । ३. 'धमात्मनः' । ४. 'निवर्तयामास' ।
५. 'सुभाश्वि' । ६. 'पुर' । इति पा० ।

शुभानि कल्याणानि अन्वयः सागरास्तेषां वीचीः तरङ्गान् इव कल्याणसागरतर-
ङ्गमसत्वमाप्ताः तोरणावलीः पुष्पपल्लवादिनिर्मितगृह्वेष्टनीः वहन्तीम् धारयन्तीम्
वत्तवाद्यनिस्त्वनाम् व्यासमङ्गलवाद्यध्वनिम् आत्मीयपुरीम् कुलक्रमाध्युषितां नग-
रीम् हरिं श्रीकृष्णं पुरोधाय अग्रे कृत्वा सहोदरैः भ्रातृभिः समम् अविद्यन् प्रविष्ट ।
तोरणालङ्कृतां मङ्गलवाद्योपेतां च तां नगरीं भगवता भ्रातृभिश्च सहितो युधिष्ठिरः
प्रविष्टवानिति भावः ॥ २४ ॥

मृत बान्धवोंकी प्रवृत्तिका कर लेनेके बाद कल्याणसागरकी तरङ्गपरम्पराके समान
प्रवात होनेवाली तोरणावलियोंसे मुग्धजित तथा मङ्गलवाद्यध्वनिसे पूर्ण वच पैत्रिक पुरीमें
युधिष्ठिरने भगवान् कृष्णके आगे करके अपने भाइयोंके साथ प्रवेश किया ॥ २४ ॥

वल्लभसूतैर्द्रुपदात्मजाया वितानिते धाम्नि स तत्र चेलैः ।

स्थित्वा पितृव्यस्य दिनं तदेकं परेऽहि पार्थः प्रययौ स्वगेहम् ॥ २५ ॥

वल्लभेति । तत्र पुरे सः पार्थः युधिष्ठिरः द्रुपदात्मजायाः द्रौपद्याः वल्लभसूतैः
मध्यदेशप्रसूतैः (दुःशासनाकृष्टैः) चेलैः वस्त्रैः वितानिते सज्जातवित्ताने आच्छा-
दिते पितृव्यस्य धृतराष्ट्रस्य धाम्नि तत् प्रवेशोपलक्षितं द्विभमेकं स्थित्वा व्यति-
याप्य परेऽहि स्वगेहम् आत्मनां भवनम् प्रययौ गतवान् । पुरं प्रविष्टो युधिष्ठिरः
पूर्वं दुःशासनाकृष्टैर्वस्त्रैः सज्जातवित्तानं धृतराष्ट्रभवनमध्युष्य दिनमेकं परेऽहनि
स्वीयं भवनं प्रविष्टः, स्वाधिकारज्ञापनाय शशुजयलक्ष्मण वस्तुनः समधिकाकर्ष-
कत्वप्रत्यायनाय वा धृतराष्ट्रगृहे वासो वर्णितो बोध्यः ॥ २५ ॥

द्रौपदी-वस्त्राकर्षणकालमें दुःशासन द्वारा खींचे गये द्रौपदीकी कमरसे निकले हुए
वस्त्रोंसे बनायी गई हैं चाँदनी जिसमें ऐसे धृतराष्ट्र भवनमें प्रवेशवाले एक दिनको वित्तकर
दूसरे दिन युधिष्ठिर ने अपने भवन में प्रवेश किया ॥ २५ ॥

ततः—

राज्याभिषेकसलिलादिव संगतं द्रा-

गावर्तमुद्रहति मूर्धनि धर्मसूनोः ।

कृष्णादयः शुभगुरो कृतिनो मुहूर्ते

हेर्म न्यर्धुर्मुकुटमुज्ज्वलरत्नजालम् ॥ २६ ॥

राज्याभिषेकेति । ततः स्वभवनप्रवेशानन्तरम् कृतिनः तत्कालकर्त्तव्यज्ञानकु-
शलाः कृष्णप्रभृतयः द्राक् सत्वरम् राज्याभिषेकसलिलात् पट्टाभिषेकवारिसकाशात्
इव सङ्गतं मिलितं आवर्त्तम् जलभ्रमिं चक्रवर्त्तिचिह्नभूतं सव्यगतिचक्रावर्त्तचिह्नम्
उद्रहति धारयति धर्मसूनोर्युधिष्ठिरस्य मूर्धनि भस्तके उज्ज्वलरत्नजालम् प्रकाश-

मानमगियणं हैमं स्वर्णनिमित्तं मुकुटं किरिटीं शुभगुणे चन्द्रतारादिसाद्रगुण्ययुते
मुहुर्त्तं न्यधुः स्थापयामासुः, युधिष्ठिरराज्याभिषेकं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपने मवनमें आ जानेके बाद उस समयके कर्त्तव्यमें निपुण कृष्णादिने राज्याभिषेक-
वारित्ते समागत आवर्त्त-जलभ्रमि-की तरह प्रतीत होने वाले वामावर्त्त केशभ्रमिके धारण
करनेवाले युधिष्ठिरके मस्तक पर रत्नकिरणोंसे प्रकाशमान स्वर्णमुकुट गुमसुहुर्त्तमें रख
दिया, वनका राज्याभिषेक करके रत्नजटित स्वर्णमुकुट पहना दिया ॥ २६ ॥

द्विजप्रणामेषु नृपस्य लग्ना भूरेणुराजिर्भुजसीन्नि रेजे ।

एकाधिकद्वादशाहायनेषु क्षितिः कृशाङ्गी विरहादिवास्य ॥ २७ ॥

द्विजप्रणामेष्विति । द्विजान् तत्रोपस्थितान् ब्रह्मणान् उद्दिश्य प्रणामेषु साष्टाङ्ग-
नमस्कारेषु नृपस्य युधिष्ठिरस्य भुजसीन्नि बाहुदेशे लग्ना संसक्ता भूरेणुः पृथ्वीप-
रागः एकाधिकद्वादशवत्सरेषु त्रयोदशसु वर्षेषु वनवासाज्ञातवाससमयेषु अस्य
युधिष्ठिरबाहोः विरहात् वियोगात् इव कृशाङ्गी दुर्बलतां गता क्षितिः धरणी आव-
भासे रेजे । रजो हि पृथ्वी कृशेव प्रतीयतेस्मेति भावः, विरहादिव कृशेति हेतु-
त्वेना ॥ २७ ॥

उपस्थित व्यासादि ब्राह्मणोंको साष्टाङ्ग प्रणाम करनेसे राजा युधिष्ठिरके बाहुओंसे लगी
हुई घुल देती प्रतीत हो रही थी मानो तेरे वधों तक युधिष्ठिरसे वियुक्त रहनेके कारण
उबली पृथ्वी आज युधिष्ठिरके बाहुओंसे लिपट गई हो ॥ २७ ॥

तदानीमेव पराशरसुतविदुरसंजयैः सह संभाषमाणं रमारमणमप्रतो
निवार्य सविनयं युंयुरसुना दीयमानहस्तावलम्बो भूभारलघुकरैरणेन प्रीय-
माणैर्दिग्धारणैः प्रेषितमिव महान्तं कंचिदौपवाह्यमधिरूढः शशिमण्डलेन
शंखरीप्रथमयाम इव धवलातपत्रेण परिष्कियमाणोपरिभागो लालनवशेन
पार्श्वयोरौरागत्य प्रमोदतरलपक्षपुटाभ्यां मरालदंपतीभ्यां चतुर्थ्युख इव चाम-
राभ्यामुपवीज्यमानो हर्म्यशिखरावलम्बिनीनां पुरनितम्बिनीनां कपोल-
फलकस्खलानदूरविप्रकीर्णैरानन्दवाष्पविन्दुमुकुलैरिव लाजाखलिभिस्वकी-
र्यमाणः पुरःसरविधिवच्चगुरुजनशिष्यायमाणगवाक्षपरम्परां तां नगरीं
प्रदक्षिणीकृत्य द्वारभुवमवतीर्णो निजमणितिलकप्रतिविम्बानीव दीपाङ्कु-
राणि कनकपात्रमध्ये वहन्तीभिर्वारसीमन्तिनीभिर्विरचिता रार्त्तिकमङ्गलः

१. 'विधाय' । २. 'वीमल्लुना' । ३. 'करणोपकारेण' । ४. 'कंचिद्विप्रमौप' ।

५. 'सरद्राकाशवंरी' । ६. 'आगम्य' । ७. 'लंबिनीनां नितम्बिनीनां' । ८. 'कपोल-
स्खलन' । ९. 'मङ्गलवाच' । १०. 'पुरीन्' । ११. 'आर्त्तिक' । इति पा० ।

पाण्डुसूनुनिविडवितानमात्यधूपपरिमलसुरभिते मण्डपे कुरुकुलक्रमागतं सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनमध्यवात्सीत् ॥

तदानीं मेति । तदानीम् अभिषेकानन्तरकाले पराशरसुतोः व्यासः विदुरः संजयश्च तैः सह संभाषमाणम् आलपन्तम् रमारमणं कृष्णम् अग्रतो विधाय पुरस्कृत्य सविनयं नम्रभावेन युयुत्सना वेश्यागर्भोद्भवेन धृतराष्ट्रसुतेन तन्नाम्ना दीयमान-हस्तावलम्बः वितीर्णकरावलम्बनः भूमभारलघूकरणेन भूमिभारापहारहेतुना प्रीयमाणैः सन्तुष्यद्भिः दिग्धारणैः दिग्गजैः प्रेषितम् इव कञ्चित् महान्तम् विशालम् औपवाह्यम् राजवाहनयोग्यम् मद्गजम् अधिरूढः शशिमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन (परिष्क्रियमाणः) शर्वरीप्रथमयामः निशाप्रथमप्रहरः इव धवलातपत्रेण श्वेत-च्छत्रेण परिष्क्रियमाणोपरिभागः धवलीकृतोर्ध्वदेशः, लालनवशेन वात्सल्यप्रकाशनेन पार्श्वयोरगगत्य उभयोर्भागयोः आगत्य उपसृत्य प्रमोदतरलपत्तपुटाभ्यां कम्पमानेन पक्षद्वयेनानन्दं व्यञ्जयद्भ्यां मरालदम्पतीभ्यां हंसमिथुनाभ्याम् चतुर्मुखो ब्रह्मा इव चामराभ्याम् उपवीज्यमानः, हृद्यंशिवरावलम्बिनीनां प्रासाद-शिखरस्थानां पुरनितम्बिनीनां पुरस्त्रीणाम् कपोलफलके गण्डतले स्तलनेन निपातेन दूरविप्रकीर्णः सुदूरोच्छलितैः आनन्द्याभ्यन्दिमुकुलैः इव लाजाञ्जलिभिः आचारलाजैः अवकीर्यमाणः, पुरस्सराणि यानि विवधवाद्यानि वीणामृदङ्गादीनि तान्येव गुरुजनाः ध्वनिशिक्षकाः तच्छिष्यायमाणा तदुच्चारितशब्दावर्तनपरायणा गवाक्षपरम्परा वातायनसमूहो यस्यां तां तथोक्तां नगरीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणं भ्रान्त्वा द्वारमुच्यन् द्वारदेशम् अवतीर्णः आगतः सन् निजमणितिलकप्रतिविम्बानि स्वशिरोवर्त्तिरत्नभूषणप्रतिरूपाणीव दीपाङ्कुराणि प्रदीपान् कनकपात्रे स्वर्णभाजने वहन्तीभिः धारयन्तीभिः वारसीमन्तिनीभिः वेश्याजनैः विरचितारार्त्तिकमङ्गलः कृतशुभनीराजनः पाण्डुसूनुः युधिष्ठिरः निविडवितानेषु सर्वतो विस्तृतेषु वितानेषु मात्यानां स्रजां धूपानां गृहसंस्कारधूपानाम् परिमलसुरभिते सुगन्धपूर्णं मण्डपे सभाभवने कुलक्रमागतं वंशपरम्पराऽऽयातं सर्वतोभद्रं नाम सिंहासनम् अध्यवा-त्सीत् अध्यरुञ्चत् ॥

उसके बाद युधिष्ठिरने व्यास, विदुर तथा संजयके साथ बातें करते हुए, श्रांङ्गणको आगे करके युयुत्सु नामक धृतराष्ट्रके वेश्यापुत्रका हाथ पकड़े, भूमभारणसे प्रसन्न दिग्गजों द्वारा उपहारमें भेजे गये विशाल तथा राजवाहन योग्य हाथीपर आरूढ़ होकर, ऊपर श्वेतातपत्र धारण किया, वह श्वेतातपत्र उनके ऊपरी भागको चमका रहा था, जैसे चन्द्र-मण्डल रात्रिके प्रथम यामको चमकाता है, उनके दोनों ओर चामर चल रहे थे, वे चामर ऐसे लगते थे जैसे दुलारके कारण ब्रह्माके इंद्रयुगल ब्रह्माके दोनों ओर आ गये

मम सख्यः तिष्ठन्ति इति समवेक्षितुकामया द्रष्टुमिच्छन्त्या इव प्रसस्ये गतम् ।
भगवतः पादयोः समीपमुपसरन्ती यमुनाऽत्र भगवत्पादे (गङ्गाप्रादुर्भावमूले-
विष्णोः पादप्रसृतसि' इत्यादिवचसोक्ते) कतिमम सख्यः सन्तीति जिज्ञासुमा-
नेव वभासे इत्यर्थः । प्रसस्ये इति भावे लिट् । हेतूषेत्ताऽलङ्कारः ॥ ९० ॥

भगवान्के चरणोंके पास आता हुई यमुनाकी तरङ्गावली ऐसी लगती थी, मानो वह देखना चाह रही हो कि इस भगवच्छरणमें और कितनी संसारको पवित्र करनेवाली हमारी सखियाँ वास करती हैं । गङ्गा भगवत्पादप्रसृता है, इससे यमुनाको आशा है कि गङ्गासरीखी सुवनपाविनि और नदियाँ भगवान्के चरणोंमें हैं, इसीलिये भगवान्के चरणोंके पास आकर वह देखना चाहती है कि और कितनी हमारी वहनें इन चरणोंमें छिपी हैं, उन्हें देख तो लूँ ॥ ९० ॥

तस्या जलेषु तरुणाम्बुदजातिवैरिष्वावर्तजालमनयोरुभयोर्धर्तनीत् ।

वीचीकराप्रविनिवारितरामसीरव्यावल्गानोपजनितव्रणगर्तशङ्काम् ॥ ९१ ॥

तस्या इति । तस्याः यमुनायाः तरुणाम्बुदानां प्रौढश्यामलमेघानां जातिवैरिषु श्यामतया तत्पराजेतृषु—ततोऽपि श्यामलेषु वारिषु आवर्तजालम् जलभ्रमिः वीच्यः तरङ्गा एव कराग्राणि तैर्निवारितस्य प्रतीष्टस्य रामसीरस्य वलरामस्य हलस्य व्यावल्गनैः प्रहारैः जनितानां व्रणानां सम्बन्धिनो ये गर्ताः खातानि तेषां शङ्कां सन्देहं सादृश्यकृतम् अनयोः श्रीकृष्णार्जुनयोः व्यतानीत् कृतवत् । प्रौढमेघापेक्षयाऽप्यधिकश्यामलेषु यमुनायाजलेष्वावर्त्तां दृश्यमानौ भगवदर्जुनयोर्मनसि वलरामप्रहतहलकृतव्रणगर्तसन्देहं जनयामास, भगवदर्जुनौ जलभ्रमं दृष्ट्वा समभावयतां यदयं वलरामप्रहतहलकृतगर्तसमुद्यो भवेदित्याशयः । वलरामो यमुनां पुराहलेनाचकर्पतिकयाप्रसिद्धा ॥ ९१ ॥

प्रौढ मेघोंका श्यामलनाकां जीतनेवाले यमुनाके जलमें उठनेवाले जलभ्रम आवर्त्त (जिसे भँवरी, त्रकोह आदि नानोंसे पुकारते हैं) भगवान् और अर्जुनके हृदयोंमें तरङ्ग रूप द्वापके अग्रभागसे निवारित तथा वलराम द्वारा चलाये गये हलके आघातसे उत्पन्न व्रणके गदेषा सन्देह उत्पन्न करता था । भगवान् तथा अर्जुनने जब यमुना जलमें पैदा होनेवाले आवर्त्त—जलभ्रमिको देखा तो ऐसी शङ्का उनके हृदयोंमें हुई कि यह वलराम द्वारा चलाये गये हलके आघातसे उत्पन्न व्रणकी खाई (गर्त, गद्दा) तो नहीं है ॥ ९१ ॥

मुरारिनारीमुखपद्मपङ्क्तिर्जवेन योद्धुं जलदुर्गपद्मैः ।

तीरैऽवतस्ये तिलकापदशाकृत्वा पुरः खेटकमण्डलानि ॥ ९२ ॥

जुगतीति । मुरारिः श्रीकृष्णस्य या नार्यः स्त्रियस्तासां मुखान्येव पद्मानि तेषां पङ्क्तिः जवेन वेगेन जलदुर्गपद्मैः पानीयदुर्गस्थितैः कमलैः योद्धुं तिलकापदेशात्

१. 'अतानीत्' ।

२. 'विनिवर्तित' । इति पा० ।

ललाटावस्थितविशेषकस्याजात् खेटकानाम् पराघातवारकाणां चर्मणां मण्डलानि समूहान् पुरःकृत्वाऽग्नेऽवस्थाप्य इव तीरे यमुनातटेऽवतस्ये स्थिता । भगवतो वनिंतानां मुखानि विशेषरूपं चर्मादाय जलदुर्गस्थितकमलैः सह योद्दुकामानीव यमुनातीरेऽतिष्ठित्यर्थः । तुलनार्थं दृश्यताम्—‘कृतावरोहस्य ह्यादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्यत्रिभ्रती । तयोः प्रवालैर्धनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्दुकामे किल बद्धवर्मणी’ ॥

भगवान् श्रीकृष्णकी स्त्रियोंके मुखरूप पद्मका समुदाय यमुनातटपर खड़ा ऐसा लगता था मानो जलदुर्गमें वर्तमान कमलोंसे लड़नेके लिये तिलकरूप डाल (चमड़ेका बना अस्त्र प्रहारावरोधक) लेकर आवे हों ॥ ९२ ॥

तासां विलासगमनं समवेक्ष्य तत्र
लाल्यत्वहेतुरपि लज्जितचेतनायाः ।

वेगात्तिरोभवन्नविघ्नतया मराल्या

गर्हा बभूव नितरां गतिमन्दिमश्रीः ॥ ९३ ॥

तासामिति । तत्र यमुनाजले तासां कृष्णवनिंतानां विलासगमनं सविलासां गतिं समवेक्ष्य आलोक्य लज्जितचेतनायाः त्रपितमनसः मराल्याः हंसास्त्रियः लाल्यत्वहेतुः प्रशंसाकारणम् अपि गतिमन्दिमश्रीः मन्दगतिकलसमृद्धिः वेगात् तिरोभवने निलीयावस्थाने विघ्नतया प्रतिबन्धरूपतया नितराम् अत्यर्थं गर्हा निन्दनीया बभूव । अयमाशयः—मरालीनां मन्दागतिः प्रशंसाहेतुतयाऽतीवाद्गणीया भवति, परं यदा यमुनाजलस्थामराल्यो भगवदङ्गनानां सविलासं गमनमालोक्य स्वगत्यपेक्षया तद्गताद्युत्कर्षं ज्ञात्वा हीनगतित्वेनात्मानं निन्दन्त्यास्तिरोभवितुमैच्छन्, तदा तत्र तिरोभवनकर्मणि ता एव मन्दगतयो विघ्नमाचरन्ततो मराल्यस्तादृशीं गतिमतितरामनिन्दन्ति । अवसरवशेन निन्दास्तुती व्यवस्थाप्येते इति हृदयम् । अयं श्लोकरङ्गायामनुहरति निम्नोद्घृतस्य माघश्लोकस्य—‘सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्नचित्रमुच्चैः श्रवसः पदक्रमम् । अनुद्गतः संयति तेन केवलं बलस्य दानुः प्रशशंस शीघ्रताम्’ इति ॥ ९३ ॥

श्रीकृष्णकी स्त्रियोंका सविलासगमन देख कर लज्जित बुद्धि यमुनाजलस्थित मरालीने वेगसे छिपकर अपनी लाज छिपाना चाहा, परन्तु उक्तका मन्दगमन विघ्नकर हुआ अतः जिस मन्दगतिका वह बहुत आदर करती रही, वही मन्दगति उस समय उसके लिये निन्दनीय हो गया । मरालीको अपनी मन्दगति पर बड़ी नमता रहा करती है, परन्तु जब यमुना-मरालीने भगवान्की स्त्रियोंका सविलासगमन देखा तब उसे अपना गतिकी मन्दताके विषयमें बहुत हीनताका ज्ञान हुआ, जिससे लज्जित होकर उसने कहीं छिप

वाना चाहा, परन्तु वेगसे कहीं जाकर छिप जानेमें उनकी मन्दगतिने विघ्नकण दिया, अतः मरालीने उस पूर्वलेह भाजन मन्दगतिकी बड़ी निन्दार्थी. उसने कहा होगा कि कहींसे यह अनागिनी मन्दगति मेरे पीछे लग गई ? अगर यह नहीं होना तो जलीमें कहीं छिपकर मैं अपनी लज्जा बचा लेती ॥ १३ ॥

शनैः शनैस्तासु सरितन्मवगाहमानासु ॥

कासाञ्चिदीर्घ्यैर्व नितम्बविन्त्रानि निजावकारादानावलम्बितोन्नति-
भिरन्वुभिः पुलिनानि निचोलयांचक्रुः ॥

अपरासामसूययेव नामिहुहराणि जलचूषणादावर्तजवावलेपमवा-
लुन्पन् ॥

इतरासां क्रुवेव कुचकलशाः क्षोभणात्कनकोकनदकोशाब्धिदलयां-
चक्रुः ॥

शनैः शनैरिति । तासु श्रीकृष्णवनितासु शनैः शनैः क्रमगो मन्दमन्दम् सरितम् नदीं यमुनाम् अवगाहमानासु प्रविशतीषु सतीषु-कासाञ्चिव तल्लीणाम् नितम्ब-विन्त्रानि श्रोणीमण्डलानि इर्ष्या पुलिनेन सह स्वसाम्यकृतयेर्ष्या इव निजाव-काशदानावलम्बितोन्नतिभिः नितम्बविन्त्रेभ्योऽत्रकासां स्थानंदातुं स्वीकृतोन्नतिभिः उपरि प्रसरद्भिः अन्वुभिः जलैः निचोलयामासुः आच्छादयामासुः । इदमत्रबोध्यम्-भगवतः कापि स्त्री पयस्यवतरति तदीया श्रोणीं जले मज्जति, तन्मज्जनायावकाशं ददञ्चलं पुलिनमावृणोति, मन्ये नितम्बविन्त्रम्—इदं पुलिनं विशालतायां मयाऽ-स्पर्शतातोस्तु जलेनाच्छादितमिति पुलिनमाच्छादयतीत्यर्थः । इतरासाम् अन्यासां भगवद्वनितानाम् नामिहुहराणि नामिरन्त्राणि असूयया स्वसाम्यकृतकोपेन इव आवर्तजवावलेपं जलप्रभगतं वेगवर्तम् जलचूषणात् रानीयराशियानात् अवालु-न्पन् लुप्तवत्यः । नामयो रानीरा आवर्तनोपनीयन्ते आवर्तैः साम्येनासूयावत्यो नामयो जलं नीत्वाऽऽवर्तानां वेगवत्तां निरस्य तदीयं वेगवत्तादयं समापय-न्तित्यर्थः । इतरासाम् अन्यासां भगवद्वनितानां कुचकलशाः स्तनद्वन्द्वानि क्षुधा सादृश्यप्राप्तिचेष्टाकृतकोपेन इव क्षोभगात् सञ्चालनजन्यावातात् कनककोकनद-कोशाम् स्वर्गकमलसुकुलानि विदलयाञ्चक्रुः विभिदुः सुकुलितानि कमलानि स्तन-सादृश्यमान्भवन्ति, मन्ये तदुत्थितकोपादिव काश्चित् स्त्रियः कमलसुकुलानि क्षोभ-यित्वा विदलयामासुरिति तात्पर्यम् ॥

धारे धारे जव भगवाद्की लियो यमुनाने उरगी तव कुद्ध औरतौके नितम्बने पुलिन-

१. 'दव' । २. 'विन्त्राः' । ३. 'आवर्तकुलजवा' । ४. 'अवलुन्पन्' ।
५. 'कुचसुगलानि' । ६. 'क्षोभणात्कोकनद' । ७. 'विदलयानाद्भुः' । इति पा० ।

तट पर विशालतासान्व कृत् इर्ष्या होनेके कारण नितम्बकी जलमें त्यान देकर ऊपरकी ओर फैलनेवाले जलोंसे ढंके दिया। (पानीमें विशाल नितम्ब आया, पानीने उसे अवकाश देकर ऊपरकी ओर बढ़ना प्रारम्भ किया, क्रमशः पुलिन जलच्छादित होते गये, नानी नितम्बने पुलिनकी इत्तलिये जलच्छादित कर दिया कि पुलिन विशालतामें नितम्बकी बराबरी करते रहे। दूसरी औरतोंकी नामरूप विलोने पानी चूसकर यमुना जलमें वर्त्तमान आवर्त्तके वेगको ही सम्राप्त कर दिया, क्योंकि पानी कम ही बाने पर वेग रहे क्यों से ? नामरूप विलोने देखा इत्तलिये किया कि उन्हें आवर्त्तसे विड़ थी क्योंकि यह आवर्त्त नामिके साथ सनागतका दावा जो किया करते थे। अन्य स्त्रियोंके स्तनरूप कलशने पानी चलाकर कनककनकमुकुटोंको विदलित करवा दिया क्योंकि कनकमुकुट पर स्तनोंको क्रोध था क्योंकि वह स्तनकी तुलनाका दावा रखते थे ॥

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनानां

श्रीष्मर्तुना विनिहितं ग्रहराजपुत्री ।

तापं पितुः स्वमहरत्तरलोर्मिहस्तै-

रन्यं न याति हि विमूर्तिरपत्यमाजाम् ॥ ६४ ॥

वक्षोजेति । ग्रहराजस्य सूर्यस्य पुत्री यमुना श्रीष्मर्तुना विनिहितं न्यासभावेन रक्षितम् पितुः सूर्यस्य तापम् ऊष्माणमेव त्वं घनं वनिताजनानां भगवतः स्त्रीणाम् वक्षोजकुम्भनिवहात् स्तनकलदासमुदयात् तरलोर्मिहस्तैः चञ्चलैस्तरङ्गरूपैः करैः अहरत् प्रापत् तत्रायान्तरन्यासमाह—हि यतः अपत्यमाजां सन्तानशालिनां जनानां विमूर्तिः सम्पत्तिः अन्यं सन्तानातिरिक्तं जनं न याति न प्राप्नोति । सूर्यस्य करवापरूपं घनं श्रीष्मर्तुना तरुणीस्तनेषु निहितमासीज्जले स्नातीनां तरुणीनां स्तनेभ्यस्तं वापरूपं पैतृकं घनमियं यमुनासूर्यसुतातरङ्गरूपैः स्वरैरादात्, यतः सापत्यानां घनं तदपत्यानि विहाय नान्यं याति, तेन तनया रूपया सन्तत्या सूर्यसन्वन्निवहनं गृहीतमित्युचितमेवेति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽप्युक्तः ॥ ९४ ॥

ग्रहराज सूर्यकी पुत्री यमुनाने अपने पिता सूर्यकी वापरूप सम्पत्ति, जिते श्रीष्मर्तुने स्त्रियोंके स्तनकलशोंमें अमानदके रूपमें रख छोड़ा था, (कियों अब यमुनामें पैठी, वनके स्तन ठड़े हुए अब) तरङ्गरूप हाथोंसे ले लीं, क्योंकि सन्तानवालोंका घन दूसरोंको नहीं मिलता है, अतः सूर्यका वापरूप घन यमुनाको मिला । स्त्रियोंके स्तनमें जो श्रीष्मर्तुने वाप था वह यमुना जलमें आने लगा, यह दातर्पण है ॥ ९४ ॥

सुरनायकानुजमनोवशीकृतौ सुदृशो मुखैर्निपुणतां यथा च्युः ।

सरसीरुहैर्न नलिनीलतास्तया सकचान्यमृनि विकचानि तानि यत् ॥६५॥

सुरनायकेति । सुदृशः सुन्दर्यः सुरनायकस्य देवाविपत्येन्द्रस्य अनुजः कनीयात्

आता कृष्णः तन्मनसो तदीयहृदयस्य वशीकृतौ स्वाधीनीकरणे मुखैः स्वीयैरा-
ननैर्यथा चादर्शो निपुणतां दत्तवां ययुः प्रापुस्तथा तादर्शो निपुणतां नलिनीलताः
कमलिन्यः सरसील्लैः कमलैः कृष्णमनोवशीकृतौ न ययुः, यतः मुखानि सकचा-
निकेशयुक्तानि सरसील्लहाणि पुनः विकचानि केशरहितानि विकसितानि चासन्
इति । भगवतो हृदयस्य हरणे तद्दृष्ट्वा यथा स्वैर्मुखैरक्षमन्त कमलिन्यस्तथा
कमलैर्नाक्षमन्त, यतो मुखानि सकचानि कमलानि पुनर्विकचानि (विकासमाज्ञि)
आसन्निति शेषः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ ९५ ॥

भगवान्कृते मनसो आकृष्ट करनेमें उनकी अवलम्बने अपने मुखोंसे जितनी सफलता
पाई, उतनी सफलता कमलिनीकी कमलोंसे भगवान्कृते मनको आकृष्ट करनेमें नहीं मिली,
क्योंकि मुख सकच-केशयुक्त थे, और कमल विकच (केशरहित-विकसित) थे ॥ ९५ ॥

यमस्वसुः संनिविमेत्य रात्रौ स्वकान्तिचोरं सुदृशामुरोजः ।

नालाग्रशूले नलिनं निवेश्य ववल्ना हर्षादिव वारिमध्ये ॥ ९६ ॥

यमस्वसुरिति । सुदृशाम् सुन्दरीणां भगवदङ्गनानाम् उरोजः कुचः रात्रौ निशि
स्वकान्तिचोरम् स्वसाक्षर्यप्राप्तिकर्तारं स्वीयतुलाघरम् नलिनं कमलम् (कमलस्य
रात्रौ मुकुलितत्वेन कुचकान्तिचौरता, रात्रावेव चौर्यस्य संभवाच्च) यमस्वसुः
यमुनायाः सन्निविन् समीपदेशम् पत्य प्राप्य नालाग्रशूले कमलदण्डरूपे शूले
निवेश्य स्थापयित्वा वारिमध्ये पयसि ननर्त्त इव । अयमाशयः—यथा कश्चन
कमपि स्ववित्तापहरं घृत्वा तं कस्यचिद्द्वयवस्थापयितुः समीपं प्रापय्य दण्डयित्वा
च प्रतीकारसमर्थताप्राप्त्यासन्तुन्यति, तथैव निशिमुकुलितत्वेन स्वकान्तिचौरं
नलिनं युवत्याः कुचोऽयं यमुनायाः समीपे नालाग्रं शूलमारोप्य पयसि प्रमोदादिव
नृत्यतीति ॥ ९६ ॥

रातमें मुकुलित होनेवाले कमल ने भगवान्की लीके कुचकी कान्ति सुराली थी,
कुचने यमुनाके पास आकर उस कमलकी नालाग्रभाग रूप शूली पर चढ़ा दिया और
अपराधीको उचित दण्ड देनेकी खुशीमें यानीं नृत्यसा करने लगा । कमल रातमें मुकुलित
होने पर कुचकी कान्ति ग्रहण करते हैं, और चोरी भी रातमें ही संभव है ॥ ९६ ॥

व्यात्युक्षिकायां विपुलेक्षणासु वर्षन्नखद्योतवलक्षमन्मः ।

सखीमुदारं सरितस्तु तस्याः करोऽप्यसावीदिव कंसहन्तुः ॥ ९७ ॥

व्यात्युक्षिकायानिति । कंसहन्तुः श्रीकृष्णस्य करः हस्तः अपि व्यात्युक्षिकायाम्
हस्तेनान्योन्यं बलशेषक्रीडायाम् विपुलेक्षणासु विशालनयनासु स्नसहचरीषु सुन्द-
रीषु नखद्योतवलक्षं नखप्रभामासुरं (यामुनम्) अन्मः वर्षन् क्षिपन् सन् पुनः
तस्याः यमुनायाः सखीं सुहृद्भूतां उदाराम् महतीं सरितम् भागीरथीम् असा-

वीत् प्रादुर्भावायास किम् ? पूर्वं भगवतः पादो भागीरथीं प्रादुरभावयदिदं प्रसिद्ध-
मेव, अधुना जलप्रचेपक्रीडाकाले स्त्रीणामुपरि नखप्रभया घबलं वारिविकिरन् भग-
वतो हस्तोऽपि किमपरां यमुनायाः सर्वां गङ्गां प्रादुर्भावयतोत्युत्प्रेक्षितं बोध्यम् ॥९७॥

हाथसे एक दूसरेके ऊपर जलका उछालना रूप क्रीडामें ('अन्योन्यो परि-
हस्तान्यां व्यात्युक्षिर्जलसेचनम्') विशालाक्षी सुन्दरियोंके ऊपर नखकी कान्तिसे
स्वच्छाभूत यमुना जल उछालता हुआ कंसघाती भगवान्का हाथ ऐसा लगता था मानो
हाथने भी (पैरकी ही तरह) यमुनाकी अन्तरङ्ग सर्वा भागीरथीको जन्म दिया हो ।
भगवान्के हाथसे छूटता हुआ स्वच्छ जल ऐसा लगता था मानो वह हाथ दूसरी गङ्गाको
उत्पन्न कर रहा हो । पैरने तो गङ्गाको उत्पन्न किया ही है, हाथ भी गङ्गाको उत्पन्न कर
रहा हो, यही इस उत्प्रेक्षाका सार है ॥ ९७ ॥

उल्लासभाजा हरिणा प्रियायाः कङ्कारमाल्ये कलिते कवर्याम् ।

अस्त्रैरसूयाहसितैश्च चित्रमुत्तंसितं वक्त्रमभूत्सपत्न्याः ॥ ९८ ॥

उल्लासति । उल्लासभाजा आहादयुक्तेन हरिणा भगवता कृष्णेन प्रियायाः
स्वप्रेयस्याः कस्याश्चिन्नायिकायाः कवर्याम् केशपाशे कङ्कारमाल्ये रक्ताम्बुजमाल्ये
कलिते परिधापिते सति सपत्न्याः अन्यस्याः स्त्रियः वक्त्रम् मुखम् अस्त्रैः उच्चं
क्लिन्नम् असूयाहसितैः ईर्ष्याहासैश्च सितम् श्वेतम् अभूत्, उच्चं सितं भूपितम-
नूदिति च चित्रम् आश्चर्यम् । केशोऽलङ्कृतोऽन्यस्या मुत्तं चामूप्यतपरस्या इति
चित्रमजनि, परमार्थस्तु-भगवतैकस्याः प्रियायाः केशपाशे रक्तकमलमालया भूपिते
सति परस्याः सपत्न्या मुखम् (अस्त्रैः उच्चं) साशु, असूयाहसितैश्च सितमजाय-
तेति । 'उन्दी'कलेदने घातोःकप्रत्यये 'नुदविदोन्वत्रात्राहीम्योऽन्यतरस्याम्' इति
वैकल्पिकनिष्ठानत्वाभावे उच्चम् इति पदम् । 'आद्रं साद्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं
समुच्चमुत्तं च' इत्यमरः ॥ इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ९८ ॥

जलविहारमें सन्तुष्ट होकर भगवान्ने किसी प्रियसीके केशपाशमें रक्तकमलकी माला
पहना दी, उसे देखकर दूसरी सपत्नीका मुख आंनू तथा ईर्ष्याहाससे अलङ्कृत (उत्तंसित)
हो गया, वह आश्चर्यजनक बात हुई, वस्तुतः अर्थ यह है कि सपत्नीका चेहरा आँसूसे
भीग गया तथा ईर्ष्याहाससे श्वेत पड़ गया ॥ ९८ ॥

ग्लहं निमग्नग्रहणेषु कल्पयन्स्वयं ग्रहं श्लेष सुखं यदूद्बहः ।

सवर्णवर्ष्मा सलिले तडित्तनूः सुखादगृह्णात्सुदृशस्तु ता न तम् ॥९९॥

ग्लहमिति । सवर्णं यमुनाजलतुल्यकान्तिवर्ष्मशरीरं यस्य सः सवर्णवर्ष्मा यदू-
द्बहः यादवप्रेष्ठः स कृष्णः निमग्नस्य जलान्तर्लिनस्य जनस्य ग्रहणेषु स्वयं ग्रहण-
श्लेषसुखं स्वयं ग्रहणपूर्वकालिङ्गनम् ग्लहं पणं कल्पयन् आरोपयन् तडिदिवक्तु-

यासां तास्तद्विचनूः विद्युदुपमशरीराः सुन्दरीः सलिले जलान्तः सुखाद् अनाया-
सन् अगृह्णात् धारयामास, ताः सुदृशः तु तं नागृह्णन् । अयमाशयः—जलक्रीडा-
काले भगवाञ्छ्रियमं स्थापितवान् यत् जले भग्नं जनो गृह्णाति तस्मै गृह्णमाणोजनः
स्वयं ग्रहाश्लेषसुखं दद्यात्, एवं नियमे व्यवस्थापिते भगवान् सलिले निमग्नाः
सुन्दरीरगृह्णात्तेन च नियमानुसारं स्वयं ग्रहाश्लेषं तास्तस्मैन्यतरन्, भगवन्तं तु
सुन्दर्यो नागृह्णन्, यतस्तथा सति भगवानेव ताः स्वयमारिहल्प्येत्तया च निर्दया-
श्लेषकृतं कष्टं ता अनुभवयुरिति । किञ्च स्त्रियो गौर्यस्तेन ताः सुखमगृह्णन्त, भग-
वाँस्तु श्यामलतनुतया जलमिलित कान्तिस्ताभिः सुखं नागृह्यतेति बोध्यम् । परि-
करालङ्कारः ॥ १९ ॥

जलक्रीडाकालमें भगवान्ने नियम बांध दिया, राजी लगा दी कि जो पानीमें डूबा
हुआ जन पकड़ लिया जायगा वसको खुद गले लगाकर पकड़नेवालेको आनन्दित करना
पड़ेगा, इस नियमके बन जानेपर भगवान् विजलीके सदृश वर्षवाली सुन्दरियोंको अना-
यास पकड़ लेते थे, परन्तु वह सुन्दरियों भगवान्को पकड़ नहीं पाती थीं, क्योंकि वह
यमुना जल समानवर्ण थे, पानीमें उनका वर्ण मिल जाता था ॥ १९ ॥

फूत्कृतैः क्वचिदधःस्थितिचिह्नं बुद्बुदं हरिरुदस्य निमग्नः ।

वञ्चयन्प्रतिवधूं क्वचिदूरुस्तम्भमन्वुषु चुचुम्ब वराङ्गथाः ॥ १०० ॥

फूत्कृतैरिति । अन्वुषु जलेषु निमग्नः लीनो हरिः फूत्कृतैः मुखमास्तैः अधः
स्थिति चिह्नम् जलान्तरवस्थानसूचकं बुद्बुदम् जलविन्दुमेदम् क्वचिदेकत्र उव्सा
उद्भाव्य प्रकटीकृत्य प्रतिवधूं प्रियतमायाः सपर्यां वञ्चयन् छलयन् छिद्यन्
वराङ्गथाः सुन्दर्याः ऊरुस्तम्भ चुचुम्ब चुग्वितवात् । भगवतो बहुषु स्त्रीषु क्वचि-
दति प्रेयसी, जलविहारसफास्तु परा अपि, तत्र जले निलीने हरिरेकस्याः प्रिय-
तमाभिन्नायाः स्त्रियो निकटे बुद्बुदमुद्गान्याहमत्रैव वर्त्ते न प्रियतमात्वेनमतायाः
समीपंगत इति तां वञ्चयित्वा प्रच्छन्न एव प्रियतमापारर्षं गत्वा वराङ्गथाः प्रियत-
मायाः रुदेशं चुम्बतिस्मेत्यर्थः ॥ १०० ॥

जलक्रीडामें सत्तस्त्रियोंमें बोह खी भगवान्को अधिक प्यारी थी, भगवान् उसे चूमना
चाहते थे, अतः उन्होंने पानीमें डुबकी लगाकर किसी दूसरी स्त्रीके पास डुलवते छोड़कर
उसे ठग लिया कि वह उसीके पास पानीमें हूँ और भीतर ही भीतर अपनी प्यारी
वराङ्गी-सुन्दरीके पास पहुँचकर उसकी जंवा चूमली ॥ १०० ॥

क्रीडती मण्डलीभूय कृष्णयोरप्सु यौवते ।

तटिन्यास्तटयोः प्रान्ते ताटङ्के इव रेजतुः ॥ १०१ ॥

क्रीडती इति । तटिन्याः तटयोः यमुनाया उभयोः कूलयोः मण्डलीभूय मण्डला-

कारेण स्थित्वा क्रीडती विहारपरायणे कृष्णयोः हर्यर्जुनयोः यौवते युवतिमण्डले
प्रान्ते यमुनातीरे ताटङ्के इव रेजतुः शुशुभाते । तटिन्या यमुनाया उभयोस्तटयो-
रवस्थिते युवतीनां कृष्णार्जुनसम्बन्धिनीनां द्वेमण्डले मण्डलीभूयस्थिते क्रीडति च
तटिदाभकायकान्तिशालितया वर्तुलाकारावस्थानेन च यमुनायाः कुण्डले इव
प्रतीयेते स्मेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

जलक्रांदाकालमें- यमुनाके दोनों तटोंपर मण्डलाकार खड़ी हुई तथा ब्रीड़ा परायण
युवतियोंके दोनों दल, एक दल भगवान्की स्त्रियोंका, तथा दूसरा अर्जुनकी स्त्रियोंका, ऐसे
रूप रहे थे मानो दोनों कानमें लगे हुए यमुनाके दो ताटङ्क हों ॥ १०१ ॥

इति चिरं विहृत्य प्रतीरमुत्तीर्णाभिर्जलमेलनव्रीडादिव संकुचिता-
त्मभिः कुचैरानमिताभिस्तदङ्गसङ्गसंगतशर्माणि मर्मरगिरा संस्तुत्य पव-
नचञ्चलैरञ्चलैः श्लाघमानानीव वसनानि निर्वसितवतीभिः कायकान्ति-
लताकौरकाणि कनकाभरणानि कामनीयकपुनरुक्तिमात्रस्य पात्रयन्ती-
भिर्वधूटीभिः सह तटाटवीं पर्यटतोस्तयोरग्रे दिशि दिशि कृशितशिशिरे-
तराभीषुप्रकाशो जनदृशां कोशीकरणदेशिकः कोऽपि महसां राशिरावि-
रासीत् ।

इति चिरमिति । इति एवं प्रकारेण चिरं बहुकालपर्यन्तं विहृत्य जलविहारमनु-
भूय प्रतीरम् तटं प्रति उत्तीर्णाभिः, जलमेलनव्रीडात् जडस्य सङ्गेन जातादपत्रपाभ-
रात् इव (जलसंगेन) सङ्कुचितात्मभिः लघूभुतैः कुचैः स्तनमण्डलैः आनमिताभिः,
नतगात्रीभिः, तासां वनितानामङ्गैः स्तनादिभिः सङ्गेन सम्पर्केण सङ्गतानि जातानि
शर्माणि सुखानि मर्मरगिरा स्वकीयमर्मरध्वनिना संस्तुत्य प्रशस्य पवनचलैः वायु-
वशाच्चलितैः अञ्चलैः वस्त्रप्रान्तैः श्लाघमानानि अभिनन्दयन्तीव वसनानि वस्त्राणि
निवसितवतीभिः धारितवतीभिः, कायकान्तिः शरीरसौन्दर्यमेव लता वस्त्ररी
तत्कौरकाणि तन्मुकुलरूपाणि कनकाभरणानि सुवर्णभूषणानि कामनीयकपुनरुक्ति-
मात्रस्य पात्रयन्तीभिः सौन्दर्यपुनरुक्तिपात्रतामानयन्तीभिः, वधूटीभिः युवतिभिः
सहतटाटवीन् यमुनातटभुवि पर्यटतोः भ्रमतोस्तयोः कृष्णार्जुनयोरग्रे पुरतः
दिशि दिशि सर्वासु दिग्घु कृशितः कृशतां गमितः क्षीणीकृतः शिशिरेतरामीषोः
उष्णकरस्य सूर्यस्य प्रकाशो येन तादृशः सूर्यप्रकाशमपि मलिनीकुर्वाण इत्यर्थः,
जनदृशां लोकलोचनानां कोशीकरणेमुकुलितत्वसम्पादने देशिकः आचार्यः (स्व-
तेजोभरेण लोकनेत्राणि मुकुलीकुर्वन्) कोऽपि अनिर्वचनीयः महसां राशिः प्रकाश-

१. 'संगमशर्माणि' । २. 'वसित' । ३. 'कनकलता' । ४. 'कौरकाणीव' ।

५. 'कृशित' । ६. 'कोशीकार' । इति पा० ।

पुञ्जः आविरासीत् प्रकटीभूयस्थितः । अयमाशयः—चिरं जले विहृत्य तटमुपेताभिः जलरूपजडसङ्गजनितलजयेव लघुपरिणाहतां गतैः स्तनैर्नत्रीभूताभिः, तदङ्गसङ्गजातानि सुखानि मर्मरध्वनिना स्तुत्वा पवनचलैः शिरोभिरिवाञ्चलैः तदङ्गसङ्गसुखोपकारेण तदङ्गानि बन्दमानानीव वसनानि धारितवतीभिः शरीरकान्तिरूपलताकौरकाणीव स्वर्णाभरणानि शोभा पुनरुक्तिमात्रपात्रतां गमयन्तीभिर्युवतिभिः सहयमुनातीरभूमौ पर्यटतोस्तयोः कृष्णार्जुनयोः पुरतः कोपि लघूकृतसूर्यकिरणप्रकाशो लोकनयनानि स्वप्रभयामुकुलीकुर्वन् तेजस्वीपुरुषः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

बहुत देर तक पूर्वोक्त प्रकारसे जलविहार करके तीरभूमिमें आई हुई, जड़-जलके सङ्गसे उत्पन्न लज्जासे मानो सङ्कुचित होगये हों ऐसे लघुभूत स्तनोंसे झुकी हुई, उनके अङ्गोंके स्पर्शसे उत्पन्न सुखोंको मर्मरध्वनि द्वारा स्तुतिकरके पवनचलित अञ्चलरूप शिरसे लन्हें प्रणामसे करते हुए वस्त्रोंको धारण किये हुई, शरीरको कान्तिरूपलताकी कौरकावलीके समान स्वर्णभरणोंको सौन्दर्य पुनरुक्तिमात्रका पात्र बनाती हुई युवतियोंके साथ यमुनाके तटमें भ्रमण करते हुए कृष्ण तथा अर्जुनके आगे एक तेजोराशि प्रकट हुई जो सूर्यके प्रकाशको भी मन्द कर रही थी और जो लोगोंकी आंखोंको मुकुलित होना सिखला रही थी, अर्थात् जिसे देखतेही लोगोंकी आंखें झिन जाती थीं ॥

उन्मिष्योन्मिष्य यन्नात्परिचलितयथापूर्वशक्त्याथ दृष्ट्या

तन्मध्ये वीक्ष्य कंचित्पुरुषमनुदितच्छायाहस्तातपत्रम् ।

अक्षणा ज्ञातेयमोतोर्विदधतमनयोः प्रश्रयाश्चर्यलब्धा-

द्वैराज्यादाकुलाभूद्यदुकुरुवरयोस्तत्क्षणं चित्तसीमा ॥ १०२ ॥

उन्मिष्येति । तत्क्षणं तस्मिन्समये यत्नात् कष्टेन उन्मिष्य उन्मिष्य नेत्रे उन्मील्य (पूर्वं तेजोऽभिघातेन लुप्ताऽपि चिरनेत्रनिमीलनेन लब्धत्वात्) परिचलित यथापूर्वशक्त्या आगतत्वाभाविकसामर्थ्या दृष्ट्या तन्मध्ये तेजोराशिमध्ये अनुदितच्छायाहस्तातपत्रम् छायाारहितमातपत्रं करेण धारयन्तम् (उपरि सूर्यप्रभयाऽधश्च धारयित् प्रभयाद्भ्रस्य तस्य च्छाया राहित्यम्) अक्षणा स्वीयनेत्रेण ओतोः विडालस्य ज्ञातेयम् विदधतं कुटुम्बिनम् विडालससाननेत्रम्, कश्चित् अप्राप्तपरिचयं पुरुषं वीक्ष्य इष्टा अनयोः कृष्णार्जुनयोः चित्तसीमा मनोदेशः प्रश्रयेण नम्रतया आश्चर्येण विस्मयेन च लब्धात् प्राप्तात् द्वैराज्यात् द्वैराजानौ यत्र तस्य भावो द्वैराज्यं तस्मात् आकुला अभूत् । कृष्णोऽर्जुनश्च तं तेजोराशिं पुमांसं प्रति प्रश्रयभाजौ साश्चर्यौ चाम्भूतामित्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १०२ ॥

प्रयत्न करके पहलेकी सी शक्ति जुटाकर बारबार उन्मेष करके स्वस्थ बनी हुई आंखों

से कृष्ण तथा अर्जुनने उस आगन्तुक पुरुषकी ओर देखा, वह एक छत्ता लिये हुए था, जिसके नीचे तथा ऊपर कहीं भी छाया नहीं थी, क्योंकि ऊपरमें सूर्यका प्रकाश था, और नीचे उस पुरुषकी प्रभा फैल रही थी। उस तेजस्वी पुरुषकी आँखें बिड़ालकी आँखोंसे समानता करती थीं, उस पुरुषको देखकर अर्जुन तथा कृष्णके हृदयोंमें प्रश्न तथा आश्चर्य दोनों एक साथ उदित हुआ, उस दिव्य पुरुषके देखनेसे अर्जुन तथा कृष्णके हृदयोंमें नम्रता तथा आश्चर्य दोनों भावोंके द्वैराज्यका उदय हो आया ॥ १०२ ॥

मुखे तिरोवेपथुभिर्वयःकृतैर्मुकुन्दवध्वः कृतसूचना इव ।

द्विजातिवृद्धस्य पथोऽस्य पार्श्वयोर्द्विधापससुः सहस्रातिभीरवः ॥१०३॥

मुख इति । मुकुन्दस्य कृष्णस्य वध्वः स्त्रियः अस्य समागच्छतस्नेजस्विवृद्धस्य मुखे वयः कृतैः वार्धक्यजनितैः तिरोवेपथुभिः तिरश्चीनकल्पैः कृतसूचनाः पथोऽपससुःकृतप्रेरणा इव अतिभीरवः अतिभीताः सत्यः पथः मार्गात् द्विधा द्वयोर्भागयोः अपससुः अगच्छन् । कल्पमानवदनं वृद्धं तेजस्विनं पुरुषमायान्तं विलोक्य तदीय-मुखकल्पमुद्रया मार्गादपससुं प्रेर्यमाणा इव मुकुन्दवध्वोमार्गादपससुतवत्य इत्याशयः ॥ १०३ ॥

उस आते हुए तेजस्वी वृद्धपुरुषके मुखके कांपनेसे मानों मुकुन्दकी स्त्रियोंकी प्रेरणा मिली कि यह हमें रास्तेसे अलग हट जानेका इशारा कर रहे हैं, और उसकी तेजस्वितासे सहम कर मुकुन्दकी स्त्रियाँ सहसा रास्तेसे हटकर दोनों भागोंमें खड़ी हो गई ॥ १०३ ॥

ताभ्यां ततस्तस्य पदोः पुरस्तादपङ्कमात्मानमहो विधातुम् ।

स्पृष्टान्युदञ्चद्दुर्धर्मतोयैरष्टाभिरङ्गैरवनीरजांसि ॥ १०४ ॥

तान्याम् इति । ततः तस्य वृद्धनेजस्विनः समीपागमने सति ताभ्यां कृष्णाङ्गनाभ्याम् आत्मानम् स्वम् अपङ्कम् विगतपापम् नीरजस्कम् च विधातुम् कर्तुम्, अहो आश्चर्यम्, तस्य वृद्धतेजस्विनः पदोः चरणयोः पुरस्तात् अग्रे उदञ्चद्दुर्धर्मतोयैः चलत्स्वेदवारिमिः अष्टामिः अङ्गैः करचरणादिशरीराद्यवयवैः अवनीरजांसि महीधूलयः स्पृष्टानि अस्पृश्यन्त । आत्मनः पापमपनोदयितुं तौ तच्चरणयोः साष्टाङ्गं प्रणोमत्तुरित्यर्थः । पङ्कं प्रचालयितुं क्लिन्नैर्गात्रैरवनीरजांसि स्पृष्टवन्त इत्याश्चर्यमिति ध्वनिः । विचित्रालङ्कारः, तल्लक्षणं यथा—‘विचित्रं तल्पयत्नभ्रे-द्विपरीतः फलेच्छया’ ॥ १०४ ॥

उस तेजस्वी वृद्धपुरुषके समीप आ जाने पर वे दोनों कृष्ण और अर्जुन अपने पापोंको दूर करनेकी इच्छासे (अपने शरीरको निष्पङ्क बनानेकी इच्छासे) चल रहा है स्वेद जल जिनसे ऐसे अपने आठों अङ्गों द्वारा जमानकी धूलको छू लिया। उस तेजस्वी पुरुषके चरणोंमें माष्टाङ्ग प्रणाम किया। अपने शरीरको निष्पङ्क बनानेके लिये जमान की धूलमें

लेटने लगे यह आश्चर्यकी बात हुई, अपने पापोंको धो देनेके लिये उनके बरपोंने गिरं यह वास्तविक अर्थ है ॥ १०४ ॥

परस्परसङ्गफलप्रदित्सया स्वजन्मतारैन्द्ववासरविव ।

उपस्थितौ तावुपसृत्य संभ्रमात्स आशिषोऽनन्तरमेवमत्रवीत् ॥१०५॥

परस्परं । सः वृद्धब्राह्मणरूपधरोऽग्निः परस्परम् अन्योन्यम् जासङ्गो मिलनं तस्य फलं भोजनम् तद्यदित्सया वदानसमीहया उपस्थितौ स्वजन्मतारैन्द्व वासरौ जन्मनक्षत्रचन्द्रवासरौ इव (जन्मनक्षत्रेणसह चन्द्रवासरस्य योगे भोजनप्राप्तिरिति ज्योतिषसिद्धान्तेनेदम्) उपस्थितौ तौ कृष्णार्जुनौ उपसृत्य समीपं गत्वा वनन्तरम् तत्पश्चात् आशिषोऽनन्तरम् इति वा, संभ्रमात् जल्पन्तसंभ्रमेण (भयदुष्टादि-पीडिते हि संभ्रमः स्वामात्रिकः) एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण अत्रवीत् उक्तवान् । 'अध्वा भोजनमालस्यम्' इत्यादिरीत्या भातुवारादर्जन्मनक्षत्रयोगे मार्गभोजनादि-प्रदत्वमुक्तम्, इमौ कृष्णार्जुनौ ममारनेर्जन्मनक्षत्रचन्द्रवासरविव परस्परमिलित-तया मह्यमनये भोजनं प्रदातुमुपस्थितावितौ च बुद्ध्वा वृद्धब्राह्मणवयोऽसावग्नि-स्तयोः समीपं जगाम, आशिष उवाच, तदनन्तरं चात्ततया संभ्रमेण वक्ष्यमाणदि-शोवाचेति भावः ॥ १०५ ॥

वह वृद्धब्राह्मणवेषधारी अग्नि परस्पर तन्मिलनद्वारा भोजनरूप फल देनेके लिये आये हुए जन्म नक्षत्र और चन्द्रवारके समान कृष्ण और अर्जुनके पास आकर आशीर्वाद दिया और उनके पश्चात् षट्पदाये हुए के समान निम्नलिखित प्रकारसे कहा । 'अध्वा भोजनमालस्यम्' इत्यादि फलकथन परायण ज्योतिष वचनके अनुसार जब जन्मकालिक नक्षत्र और चन्द्रवारका योग होता है तब भोजन मिलता है, अग्निको मालस हुआ कि इनारे जन्म नक्षत्र और चन्द्र वार दोनों मिलाकर मुझे पूरा भोजन प्रदान करनेके लिये आये हैं, वहाँ यह दोनों हैं, ऐसा समझकर ही वह उन दोनों कृष्ण और अर्जुनके पास आया, आशीर्वाद दिया और वक्ष्यमाण रीतिसे कहा ॥ १०५ ॥

क्षुत्प्रपीडयति मामयि वीरौ ! कुक्षिमेत्य चकितेव युवाभ्याम् ।

याच्यते तदशनं बहु भोक्तुं यस्य तृप्यति पुरातिथिरेषः ॥ १०६ ॥

इदिति । अयि वीरौ, युवाभ्यां दृश्यमानान्याम् चकिता मयाक्रान्ता इव कुक्षिम् उदरम् एत्यङ्गुत्तु बुभुक्षा माम् अग्निम् पीडयति व्यययति, (यथा कोऽपि कमपि भाषणं पदार्थं दृष्ट्वा चकितो भूत्वा कापि निभृते स्थाने निर्लीयते, तथैव भवन्तं दृष्ट्वा चकिता क्षुन्ममोदरे गत्वा स्थिता सती मां पीडयतीति भावः) एषः महद्भ्रमः अतिथिः यस्य अन्नस्य भक्ष्यमाणस्य तृप्यतिसन्तुष्टो भवति तत् खाण्डव-वनरूपम् अशनम् भोजनं बहुभोक्तुं यावत्तृप्तिं भक्षयितुं याच्यते प्राप्यते, खाण्डव-

रूपं वनं मह्यं भक्ष्यत्वेन प्रदाय मां तर्पयेति प्रार्थनां करोमीति यावत् । खाण्डवं नाम वनं दिग्घ्नानि तत्र मम साहायकं कुरुतमिति तात्पर्यम् । स्वागतावृत्तम् ॥१०६॥

आप दोनों वीरोंको देखकर भयभीत हो पेटमें पैठ कर यह भूख मुझे सता रही है, मैं भूखते पीड़ित हूँ, ऐसा लगता है, मानों आपकी देखकर डरी हुई भूख मेरे पेटमें पैठ गई हो, इसलिये—जितमें मैं अतिथि वृत्त ही जाऊँ ऐसा खाण्डववनरूप भोजन भर पेट खानेके लिये मांग रहा हूँ । अर्थात् मैं खाण्डववनका दाह करना चाहता हूँ, बहादुरों, आप उक्त कार्यमें हमारी सहायता करें, यहाँ मेरी प्रार्थना है ॥ १०६ ॥

इत्थं स्वदक्षिणकरं पुरतः प्रसार्य

तस्यार्द्रतो वचनपाण्यनुधाविवेगा ।

ताभ्यां तथेति फणितिस्तु समाललम्बे

सत्स्वर्थना फलमदौहृदमेव सूते ॥ १०७ ॥

इत्थमिति । इत्थम् उक्तप्रकारेण स्वदक्षिणकरं स्वीयं सच्येतरं बाहुं पुरतः प्रसार्य अग्रे कृत्वा अर्द्रतः भोजनम् अर्धयमानस्य तस्याग्नेः वचनपाण्यनुधाविवेगा तदीयवचनानुसारिवेगशालिनी, (येन वर्त्मना प्रार्थयितुरग्नेर्वचनं गतं तेनैव वर्त्मना वेगेन गच्छन्ती, तदीयोक्तिमनुसरन्ती) तथा त्वदर्थितं भोजनं ते दास्यामीत्येवं रूपा फणिति उक्तिः ताभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यां समाललम्बे आश्रिता, तौ तथाभोजनमर्धयमानस्याग्नेर्वचनस्य त्वरया स्वीकारं चक्रतुरित्यर्थः, तत्रार्थान्तरन्यासमाह—तत्त्विति । अर्थना प्रार्थना सत्सु महापुरुषेषु विषये क्रियमाणा अदौहृदं गर्भधारणं विनैव फलं सूते जनयति, अर्थना स्त्री सङ्गिः सङ्गे सति त्वरितमेव फलमपत्यं जनयतीत्यर्थः । सन्तो विलम्बमकृत्वैवार्थिनोऽनुगृह्णन्तीति परमार्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १०७ ॥

इस प्रकार हाथ पसार करके याचना करनेवाले अग्निदेवके वचनके पीछे द्रुतगतिसे कृष्ण तथा अर्जुन द्वारा दिया गया—स्वीकार वचन चला, अर्थात् ज्योंही उत्तकी प्रार्थना समाप्त हुई कि इन दोनोंने तथा कहकर अपनी स्वीकृति दे दी, क्योंकि सज्जनोंसे की गई प्रार्थना विना कालविलम्ब गर्भधारणके ही कलप्रद होती है ॥ १०७ ॥

अथ मुदा कथितात्मयथातयाभावो भगवान्बृहद्भानुर्दन्तपटीयवै-
निकान्तर्नटस्मितयोर्देवकीपृथासुतयोर्धुरि गिरिदरीवसतिधुरीणविभावरी-
चरसरीसृपदिविषदरीशमेदुरीकृतदुरीहितताण्डवस्य खाण्डवस्य जगत्क-
ण्ठेर्गडुत्वं तत्परिरक्षणदक्षस्य ऋमुच्छणस्तक्षके पक्षपातं च विनिवेद्य युव-

१ 'भणितिः' । २. 'जवनिका' । ३. 'नटीभवत्' । ४. 'ताण्डवस्य जगत्कण्ठे' ।
५. 'गडुत्वं च' । ६. 'निवेद्य' । इति पा० ।

योः कटाक्षबलेन क्षणाद्विषक्षामीति स्वमपेक्षितविशेषमाचचक्षे ॥

अथेति । अथ श्रीकृष्णार्जुनाभ्यां खाण्डववनदाहे सहायतायाः करिष्यमाणतया स्वीकृतेरनन्तरम् मुदा हर्षेण कथितात्मयथातथाभावः उक्तस्वीयाग्निभावः भगवान् सामर्थ्यापपन्नः बृहद्भानुः वह्निः दन्तपटी एवं यवनिका तिरस्कारिणी तस्याः अन्तः अभ्यन्तरभागे नटत् प्रसरत् स्मितं मन्दहसितं ययोस्तयोरीपद्मासशालिमुखयोः देवकीपृथालुतयोः कृष्णार्जुनयोः घुरि पुरतः—गिरिन्दरीषु पर्वतकन्दरासु वसतिशुरीणैर्निवासिभिः विभावरीचरैः राक्षसैः, सरीसृपैः सपैः, दिविषदरीशैः असुरश्रेष्ठैश्च मेदुरीकृतं व्याप्तं दुरीहितानां दुष्टचेष्टितानां लोकोपद्रवाणां ताण्डवं प्रकाशीभावो यत्र तस्य खाण्डववनस्य कण्ठेराहुत्वं महागुलिकारूपरोगविशेषत्वं यथासौ रोगो गलग्रहणद्वारानाशकरस्तथैवं खाण्डवमपि जगन्नाशकम् इत्याशयः, तस्य खाण्डवस्य परिरक्षणेदक्षस्य समर्थस्य ऋभुक्षः शक्रस्य तक्षके तद्वनवर्त्तिनि महासर्पभेदे पक्षपातम् च विनिवेद्य अभिप्राय युवयोः कृष्णार्जुनयोः कटाक्षबलेन साहाय्यप्रदानकृपया क्षणात् त्वरया (तत् खाण्डवम्) दिधक्षामीति स्वम्=निजम् अपेक्षितविशेषं कामितार्थमाचचक्षे उक्तवान् । अयमर्थः—यदा कृष्णार्जुनौ खाण्डवदाहे साहाय्यकं स्वीकृतवन्तौ तदाग्निः स्वंपरिचयमदात्, स्मयमानमुखयोः कृष्णार्जुनयोः पुरतश्च पर्वतकन्दरावासिनां नक्तञ्चराणां, सर्पाणां, राक्षसविशेषाणाञ्च दुष्टचेष्टितानां ताण्डवभूमिरिदं खाण्डवं जगदहितकरमिति शकृश्चैतत्खाण्डववनवर्त्तिनस्तक्षकस्य स्नेहेनास्य खाण्डवस्य दाहं न सहिष्यत इत्यथापि भवतोरनुकम्पया घक्ष्यामि वनमिदमहमितिचाभ्यधात् इति ।

इतके वाद कृष्ण तथा अर्जुन द्वारा सहायता करना स्वीकार करने पर अग्निदेवने अपना यथावत् परिचय दिया, कृष्ण तथा अर्जुनके ओठके भीतर मुस्कराइट खेलने लगी, फिर अग्निने बताया कि पर्वत कन्दराओंमें रहनेवाले निशाचर, सर्प, तथा-देवगणके शत्रु श्रेष्ठ-राक्षस मुखोंके दुष्टचेष्टितोंकी ताण्डव लीलाका रङ्गमञ्च रूप यह खाण्डव संसारके लिये विनाशक है, इस खाण्डववनकी रक्षामें समर्थ इन्द्रवनमें रहनेवाले तक्षकनागके बड़े भारी पक्षपाती हैं, फिर भी आप दोनोंकी कृपासे हम खाण्डवको एक क्षणमें जलाकर खाक कर देंगे, इस प्रकार अग्निदेवने अपना अभिप्राय कह सुनाया ॥

भ्रूसंज्ञया यदुपतेः पुरुहूतसूनुः

संतुष्यतोऽथ जगृहे स तनूनपातः ।

तूणौ च गाण्डिवसखौ तुरगांश्च शुभ्रा-

न्कान्तं रथं च नटता कपिकेतनेन ॥ १०८ ॥

भ्रूसंज्ञेति । अथ अग्निवाक्यश्रवणानन्तरम्, स पुरुहूतसूनुः इन्द्रपुत्रोऽर्जुनः

यदुपतेः श्रीकृष्णस्य भ्रूसंज्ञया भ्रुवाकृतेनेद्वितेन सन्नुप्यतः साहायकस्वीकृतिप्रस-
न्नात् तनूनपातः बह्वेः सकाशात् गाण्डिवसखौ गाण्डीवनामकधनुपासहितौ तूणी
तूणीरद्वयं शुभ्रान् धवलवर्णान् तुरगान् अश्वान् नटता नृत्यता कपिकेतनेन कपियुक्त-
ध्वजेन कान्तं रमणीयं रथं च जगृहे प्राप्तवान् । असाधारणैरेवोपकरणैस्तादृशस्य
महतः कार्यस्य सम्पाद्यतया गाण्डीवारुयं धनुस्तूणीरद्वयं शुभ्रांश्चतुरोऽश्वान् हन्-
मता ध्वजस्थितेन सनाथं रथं चाग्निस्तस्मैदत्तवान्स च तानि सा धनानि कृष्णा-
भिप्रायानुसारेण स्वीचकारित्याशयः ॥ १०८ ॥

इस्के बाद इन्द्रके पुत्र अर्जुनने भगवान् द्वारा भ्रूका शक्ति पाकर हुआ होते हुए
अग्निदेवते दिये गये—गाण्डीवधनुषके साथ दो तूणीर, उजले बोड़े और कपिवर हनुमान्के
ध्वजापर विराजमान रहनेके कारण सुन्दर रथ—स्वीकार किया । अर्थात् अग्निदेवने अर्जुन
को कही गई चीजें दीं और अर्जुनने उन्हें स्वीकार किया ॥ १०८ ॥

मरुन्मनोमार्गणवैनतेचपृथ्वीजयात्तैरिव कीर्तिशार्धैः ।

चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं स फाल्गुनस्तं रथमारोह ॥ १०९ ॥

मरुदिति । सः फाल्गुनः अर्जुनः मरुतः वायोः, मनसः, मार्गणस्य वाणस्य,
वैनतेयस्य गरुडस्य च एषां चतुर्णां पृथक् प्रत्येकं ये जयाः पराभवास्तेभ्यः जातैः
प्राप्तैः कीर्तिशार्धैः यशःशिशुभिः इव स्थितैश्चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमानं सेवितं तं
वेगवत्तया प्रसिद्धं रथम् आरोह । रथे चत्वारोऽश्वान्ते मरुतं मनोवाणं गरुडं च
जित्वा प्राप्ताः कीर्तिशार्धका इव प्रतीयन्ते, तादृशैरश्वैः सनाथमश्वं धनञ्जय आरु-
हदित्यर्थः । उल्लेखात्लङ्कारः ॥ १०९ ॥

वह अर्जुन हवा, मन, वाग, एवं गरुडकी अलग-अलग जीतकर प्राप्तकीर्ति शिशुके
समान प्रतीत होनेवाले अश्वोंके युक्त चतुर रथपर आरोह हो गये । अर्जुनने चतुर रथपर
आरोहण किया जितने अनि वेगशाली चार बोड़े जुने थे, वे बोड़े ऐसे लग रहे थे, मानो
हवा, मन, वाग, एवं गरुडकी विजय करनेसे प्राप्त चार कीर्तिशार्धक हों ॥ १०९ ॥

दशमुखनगरे पुरानुभूतं दहनहठात्करणं पुनर्दिदृशुः ।

उपगत इव मारुतिः स साक्षादुदलसदस्य रथाप्रकेतनाङ्कः ॥ ११० ॥

दशमुखेति । अस्य खाण्डवदाहप्रवृत्तस्यार्जुनस्य रथाप्रकेतनाङ्कः रथोपरिस्थित-
ध्वजचिह्नभूतः कपिः दशमुखनगरे लङ्कायां पुरा लङ्कादाहसमयेऽनुभूतं साक्षात्कृ-
तम्, दहनहणत्करणम् अग्नेर्ललात्कारं दिदृशुः द्रष्टुकामयमानः अतएव साक्षा-
दुपगतः मारुतिः हनुमान् इव उदलसत् अशोभत । अर्जुनस्य ध्वजाप्रकपिचिह्न-
भवत्तत, तच्चिह्नभूतः कपिलङ्कायां यथाग्निः प्रागुदज्ज्वामत, तादृशमेव तदीयं

चुम्भगं द्रष्टुमिच्छुरागतः साक्षाद्गन्मान् इव प्रतीयतेस्मेति तात्पर्यम् । उलंसाऽ-
लङ्कारः । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ ११० ॥

अर्जुनके रथके ऊपर ध्वजा पर चित्रित कपि मूर्ति ऐसी लगती थी, मानों पुराने
तनयमें लङ्कामें साक्षात्कृत अग्निकी दृष्टपूर्वक ध्वंस लीला पुनः देखनेकी इच्छासे आये
इस साक्षात् इन्मानजी विराजमान हों ॥ ११० ॥

तद्भुजावनुधावन्त्याः संग्रामेषु जयश्रियः ।

जङ्घाद्वयधियं तूष्णौ जनयामासतुस्तदा ॥ १११ ॥

तद्भुजाविति । संग्रामेषु युद्धेषु तूष्णौ अर्जुनाय वह्निनादत्तावज्ञया तूष्णीरौ तस्य
अर्जुनस्य भुजाौ बाहू अनुधावन्त्याः अनुगच्छन्त्याः जयश्रियः विजयलक्ष्म्याः
जङ्घाद्वयधियं जङ्घायुगलबुद्धिं तदा खाण्डववनदाहावसरे जनयामासतुः । अर्जुनस्य
तूष्णीरौ विलोक्य लोकानां हृदये संशयो जायते यत्किमिदं युद्धे अर्जुनस्य बाहू
अनुसरन्त्या विजयश्रियो जङ्घाद्वयमस्तीति । स्फुटोत्प्रेक्षा ॥ १११ ॥

युद्धमें अर्जुनके बाहुओंको अनुसरण करनेवाली विजयलक्ष्मीकी जङ्घाद्वयकी समान वे
दोनों तूष्णीर वन खाण्डव वनके दाहकालमें लगते थे । अर्जुनने अपने पृष्ठके दोनों तरफ
दोनों तूष्णीर बांध रखे थे, वे ऐसे प्रतीत होरहे थे मानों विजयलक्ष्मी युद्धमें अर्जुनके
बाहुओंके पीछे चला करती हैं, यह वृत्तीकी दोनों जट्टाएँ हों ॥ १११ ॥

पवनसखदृशोर्मुदं वितन्वन्पटुतरटंकृत्तिकम्पिताटवीकः ।

कुटिलमतनुर्तार्जुनः कराभ्यां गुणमित्रं दण्डमध्यास्य गाण्डिवस्य ॥

पवनसखदृशोरिति । अथ अर्जुनः पवनसखस्यानेदृशोर्नयनयोर्मुदं हर्षं वितन्वन्
जनयन् सन् पटुतरया गभीरया दङ्कृत्या धनुष्टङ्कारेण कम्पिताटवीकः कम्पित-
खाण्डववनः कराभ्यां हस्ताभ्याम् अस्य स्वहस्तयुतस्य गाण्डीवस्य गुणमित्रं रज्जु-
मित्रं दण्डमपि कुटिलं वक्रमकुल्लत । ययार्जुनो धनुषो गुणप्रत्यञ्जामाकृष्टवार्त्तया
तथा तदण्डोपि नतोजातः, एतेन बलवदाकर्षणं व्यञ्जितम् ॥ ११२ ॥

इसके बाद वायुके सखा अग्निदेवकी आंखोंको सन्तुष्ट करनेवाले अर्जुनने गन्धोर
धनुष टंकारसे वनको कँपाकर गाण्डीवके गुण-प्रत्यञ्जाकी तरह वृत्तके दण्डवो भी टेढ़ा कर
दिया, अर्थात् जोरोंसे खींचकर झुका दिया ॥ ११२ ॥

अथ गरुडवलीमुखध्वजाभ्यामनुमतिमेत्य स संननाह हर्षात् ।

वलरिपुमणिनीलमुत्प्रवालं वनमशितुं बडवास्यभूरिवाग्निः ॥ ११३ ॥

अथेति । अथ अर्जुनेन धनुषि टंकारिते सति गरुडध्वजः कृष्णः वलीमुखध्वजः
कपिध्वजोऽर्जुनश्च तयोः अनुमतिम् अनुज्ञामेत्य प्राप्य सः अग्निः वलरिपुमणि-

नीलम् इन्द्रनीलमणिश्यामम् उष्णवालम् उद्रतनूतनपल्लवं वनम् अशितुं भक्षितुं दाहयितुं हर्षात् प्रसादमादाय सन्ननाह उद्यतोऽभूत्, बडवास्यमूः बडवानलः इव इन्द्रनीलमणितुल्यश्यामम् उदगतविद्रुमं च वनं जलम् अशितुमिव, अयमाशयः—अर्जुनेन धनुषि टंकारिते कृष्णार्जुनानुमतिमादायाग्निः वनम् दग्धुं प्रवृत्तः, कीदृशं वनम् ? इत्याह—चलरिपुमणिनीलम् इन्द्रनीलमणिश्यामलम्, उष्णवालम् उद्रितनूतनपल्लवं च । यथा बडवानलो वनम् जलम् अशितुं प्रवर्त्तते, वनं जलं तत्रापि—इन्द्रनीलमणिश्याममिति उष्णवालमिति च विशेषणं बोध्यम्, तत्रान्यविशेषणस्य सम्मुद्रजलपक्षे—प्रकटविद्रुमम् इत्यर्थः । शिल्पविशेषणोपमालङ्कारः ॥११३॥

इसके बाद गरुडध्वज—कृष्ण और कपिध्वज—अर्जुनकी अनुशा प्राप्त करके अग्निदेवने इन्द्र नीलमणि की तरह श्यामवर्ण एवं नूतन पत्रोंसे युक्त उस खाण्डवनकी दग्ध करनेकी सहर्ष तैयारी की, जैसे बडवानल—इन्द्रनीलमणि श्यामल तथा विद्रुमोंसे युक्त समुद्र जलको शोषित करनेकी तैयारी करता है ॥ ११३ ॥

शोणरुचा शिखयातिमहत्या वाणपुरावृतिवासनयेव ।

चण्डतरोऽस्य वनस्य समन्तात्कुण्डलनां कलयन्ववृधेऽग्निः ॥११४॥

शोणरुचेति । अथ चण्डतरः अतिभीषणः अग्निः वाणपुरस्य शोणितपुरसंज्ञयाख्यातस्य वाणासुरनगरस्य आवृतिवासनया प्राकाररूपतयाऽवस्थानस्य संस्कारेण इव अतिमहत्या विशालया शोणरुचा रक्ताभया शिखया निजऽज्वालया अस्य खाण्डववनस्य कुण्डलनां कुण्डलाकारेण समन्ततो वेष्टनम् कलयन् कुर्वन् ववृधे समृद्धिमाप । पुरा वाणासुरस्य नगरं शोणितपुराख्यं वह्निना प्रकारभावं गतेनावेष्टयत, तत्संस्कारेणवाग्निरिदं खाण्डवं वनमपि स्वीयया रक्ताभया ज्वालया समन्ताद् वेष्टयित्वाऽवर्धतेत्यर्थः । तोटकं वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा, तोटकवृत्तमिदं 'भम-भागौ' इति ॥ ११४ ॥

अतिमयानक वह अग्नि अपनी लाल ज्वालासे उस खाण्डव वनको चारो ओरसे कुण्डलाकारसे वेष्टित करके बढ़ने लगा, उसका वह वेष्टित करना ऐसा लगता था मानो पुराने समयमें आग ने वाणासुरकी राजधानी शोणितपुरको प्राकार वनकर घेरा था, उसी वासना—संस्कारके वश इस समय वह खाण्डव वनको समन्ततः वेष्टित कर रही ही ॥

प्रथमं पावकषिङ्गे परिरभ्य गृहीतपल्लवोष्टपुटे ।

उपकण्ठे वनराजेरुदगादाकुलकपोतनादततिः ॥ ११५ ॥

प्रथममिति । पावको वह्निरिव पिङ्गः विटः तस्मिन् प्रथमं परिरभ्य समन्ततो वेष्टयित्वा आलिङ्ग्य च गृहीतः शुम्भितः दग्धुं दृत्तश्च पल्लव एव ओष्टपुटे येन तादृशो सति वनराजेः वनपङ्क्तेः प्रियायाः उपकण्ठे समीपदेशे गलदेशे च आकुलानां भव-

अस्तानाम् कपोतानां पारावतानां नादततिः आकृन्दशब्दः (कपोतनादतुल्यः सुरतसुखशब्दश्च) उदगात् आविरासीत् । विटेन प्रियाया आलिङ्गनेन ओष्ठं पातुं प्रधृत्या च प्रियाया रसावेशवशात् कपोतशब्दोपमः शब्दः प्रकटीभवति, तथैव वह्ने वनराजि समन्ततो वेष्टयित्वा तदीयपल्लवान्दग्धुं प्रधृत्ते सति भीतानां कपोतानां संभ्रमध्वनिराविरासीदित्यर्थः ॥ समासोक्तिरलङ्कारः, 'समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्' इति तल्लक्षणात् । संभोगस्यालिङ्गनपूर्वकत्वं रतिकृजितानां कपोतनादसाम्यं चोक्तं रतिरहस्ये यथा—'आदौ रतं घाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्' । तत्र भावुककपोतवारिदेत्यादिना रत्यायासजनितो हुंकारो भणितमिति च ॥ ११५ ॥

विट जब आलिङ्गन करके प्रियाका अथर ग्रहण करता है तब उस प्रियाके कण्ठसे कबूतरके शब्दके समाज रतिकालिक शब्द निकलता है, पावक रूप विटने प्रिया रूप अटवीका वेष्टन करके ओष्ठ रूप पल्लव पकड़ा है, कबूतर आर्त्तनाद करते हैं, मानो अटवी भणित कर रही हो ॥ ११५ ॥

क्रमेण प्रवलीभवतो भगवतः पवमानसखस्य तमालादिषु केषुचित्तरुपु पर्णोच्चयायमानैर्धूमैः किंशुकादिषु केषुचिद्द्रुमेषु स्तवकायमानैर्ज्वालाकंदलैस्तिलकादिषु केषुचित् पचेलिमफलवीजायमानैः स्फुलिङ्गैर्हरिचन्दनादिषु केषुचिद्विटपिषु वल्कलायमानैरालोकैर्नोडवत्सु केषुचित्परस्परपक्षिपक्षताडनरटनायमानैः प्लोर्षचटचटत्कारैश्च परितः परीतमपि तद्वनं मुहूर्तं यथापुरमवतस्ये ॥

क्रमेणेति । क्रमेण शनैः शनैः प्रवलीभवतो वर्धमानस्य भगवतः सर्वसामर्थ्यशालिनः पवमानसखस्य वायुसखस्याग्नेः तमालादिषु केषुचित्तरुपु कतिपयद्रुमेषु पर्णोच्चयायमानैः पत्रराशिवदाचरद्भिः धूमैः (वर्धमानस्य वह्नेर्धूमराशिः केषुचित्तमालादिषु तरुषु तत्रराशिरिव प्रतीयतेस्मेत्यर्थः) किंशुकादिषु रक्तकुसुमेषु केषुचिद्द्रुमेषु स्तवकायमानैः पुष्पगुच्छशोभाभावहद्भिः ज्वालाकन्दलैः ज्वालाजालैः (वह्नेर्ज्वाला किंशुकादितरुषुप्पस्तवकतया प्रत्यभासतेत्यर्थः) तिलकादिषु केषुचित् रक्तवीजेषु तरुषु पचेलिमफलवीजायमानैः पक्षफलवीजवप्रेष्यमाणैः स्फुलिङ्गैः (तिलकादिरक्तवीजतरुषु वह्निस्फुलिङ्गाः पक्षतद्वीजवुद्धिमकृपतेत्याशयः) हरिचन्दनादिषु केषुचित् रक्तवृष्टु विटपिषु वृष्टेषु वल्कलायमानैः तत्तखवल्कलतुलामधिरोहद्भिः आलोकैः वह्निप्रकाशैः, (वह्नेरालोकाः रक्तवृष्टां हरिचन्दनादितरूणां

१. 'दद्रुद्रुमेषु' । २. 'पर्णोच्चयाय' । ३. 'केषुचित्तरुपु' ।

४. 'पक्षिपक्ष' । ५. 'केषुचिद्वल्कलायमानैः' । ६. 'प्रोचच्चटचटत्कारैः' ।

७. 'सर्वतः' । ८. 'तद्वनं यथापुरम्' । इति पा० ।

त्रिकटे तदीयत्वञ्चतुर्दिमुखपादयन्ति भावः) नीडवत्सु पश्चिद्वीरशालिषु केतु-
 च्छिदादितरुषु परस्परम् जम्बोन्वं पक्षिणां पद्माभ्यां ताडनेन प्रहारेण यद्दत्तं तद्-
 दाक्षरज्जिः रटनायमानैः प्लोचघटघटकारैः दाहजन्यघटघटाशब्दैः (अग्नेश्चघटा-
 सन्धो नीडवत्सु बटादितरुषु पक्षिणां पद्मताडनानीव प्रतीयन्तेस्मेति) परितः
 परीतं व्याप्तमपि तद्गुणम् यथापुरम् पूर्ववत् भवतस्ये । दाहापूर्वम् अपि तत्र वने
 तमालादिपत्राण्यासन्नेव, किंशुकस्तवका अभवन्, तिलकबीजानि रक्षान्यासन्, हरि-
 चन्दनवल्कलानि चालोकवर्जान्यासन्, पक्षिणोऽज्योन्वं पद्माभ्यां प्राहरंश्च नीडेषु
 सम्प्रति दाहे प्रवर्तमाने धूमस्तमालपत्रात्मना, ज्वालालालः किंशुकस्तवकरूपतया,
 अग्निस्फुल्लिहारकामतिलकबीजत्वेन आलोक्य हरिचन्दनवल्कलतया, दाहघटघटा-
 शब्दाश्च पक्षिपद्माघातत्वेन सभाव्यमानाः किमपि नूतनत्वमभावयन्तो वनस्य यथा-
 पूर्वत्वं द्योतयन्तीति बोध्यम् ॥

क्रमशः जड आगकी वृद्धिं दुर्गं तत्र तमालादि वृक्षो पर आया हुआ धूम तमालका
 पत्रा सा लगता था, लाल पुष्पवाले किशुकादि वृक्षो पर आरिं दुर्गं वहिकी ज्वाला पुष्पगुच्छ
 सी प्रतीत होती थी, तिलकादि वृक्ष पर फैरते हुए वहिस्फुल्लि वन वृक्षोके रक्तवर्ण
 बीनके समान मालम पढते थे, हरिचन्दनादि वृक्षो पर पढता हुआ वहमाल्येक वन वृक्षोके
 वल्कलकी समता पा रहे थे, और घोललावाले वृक्षो पर दाहके चटवटध्वनि ऐसी
 मालम पढ रही थी मानो पक्षिगण आपसमें पक्षप्रहार कर रहे हों, इस तरह आगसे
 वेष्टित होने पर भी वह वन यथापूर्वकी स्थितिमें प्रतीत होता था ॥

हुताशनपरित्रासादुच्चलन्त्या वनश्रियः ।

कबरीव श्लथा वेगात्कापि धूम्या स्वमानशे ॥ ११६ ॥

हुताग्नेति : हुताशनपरित्रासात् अग्निमयात् उच्चलन्त्याः वनं विहायोर्ध्वं
 गच्छन्त्याः वनश्रियः काननलक्ष्याः वेगात् संभ्रमवशात् श्लथ्या मुक्तवन्धा कबरी-
 केसमार इव धूम्या धूमराशिः खन् आकाशम् यानशे व्याप्तवती । अग्निमयात्
 खाण्डववनं हित्वा गच्छन्त्या वनश्रियो वेगेन श्लथ्यायाः कबरीयाः सदृशी धूमराशि-
 र्दिवि वितायतेस्मेति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निके मयसे खाण्डववनको छोड़कर कपरकी ओर भागती हुई वनलक्ष्मीके वेगवश
 खुले हुए केशमारके समान प्रतीत होनेवाली धूमराशि आकाशमें फैल गई ॥ ११६ ॥

बह्वं धूमरेसाय वत्सनि द्योसर्दां नभौ ।

माविनः शरकूटस्य परितो मानसूत्रवत् ॥ ११७ ॥

वलयमिति । धूमरेसायाः धूममालायाः बलयं मण्डलम् द्योसर्दां देवानां वर्त्मनि
 मार्ग आकाशे माविनः अविप्यतः शरकूटस्य बाणनिर्मितशालायाः परितः यावत्

मानसूत्रवद् मानसूत्रमिव ब्रह्मै । गृहं निर्मित्सुः पूर्वं यावतिदेशे गृहं निर्मेयं
तावन्तं देशं मानसूत्रेण मिसीते, आकाशे व्याप्तं धूमरेखावलयं भाविनो वाण्गृहस्य
मानसूत्रमिव प्रतीयते स्म आकाशे वाणा व्याप्यन्ति, वाणैर्गृहमिव निर्मितं भवि-
ष्यति तस्य निर्मान्य मानस्य गृहस्य मानसूत्रमिव धूमरेखावलयं दिवि प्रतीयते-
स्मेति भावः ॥ ११७ ॥

आकाशमें फ़ैला हुआ धूमलेखामण्डल ऐसा लग रहा था मानो अर्जुन द्वारा छोड़े
गये वाणोंसे बननेवाले आकाशस्थायी वागनिर्मित गृहका मानसूत्र (नक्शा) बनाया जा
रहा हो ॥ ११७ ॥

अस्यैव गाण्डिवभृतो भुवि भो जर्न ! त्वं
मल्लं वृणाय मरुतामपि मन्यमानम् ।

वाहोर्वलं पठ पठेति वदन्निवाग्निः

स्फोटारवं स ऋतिति स्फुटयांचकार ॥ ११८ ॥

अस्यैवेति । भोः जन हे संसारस्थलोक, त्वं मरुतां देवानां मल्लं प्रधानयोध-
मिन्द्रमपि वृणाय मन्यमानम् अनाद्रियमाणम् अस्य पुरो विक्राम्यतः गाण्डिवभृतः
गाण्डिवाह्यघनुर्धरस्यार्जुनस्य वाहोः भुजयोर्वलं सामर्थ्यं पठ पठ भूयोभूय उच्चा-
रय इति वदन् इव कथयन्निव सोऽग्निः शतितित्वरया स्फोटेन वंशादीनामग्नि-
संयोगजेन दलनेन य आरवः पटपटाशब्दस्तं स्फुटयांचकार प्रकटयामास । अग्नौ
प्रसरति वंशादयः पटपटाशब्दं कुर्वते मन्ये तेः शब्दैरग्निः संसारवासिनो बोधयति
यद्युयं शक्रमप्यनाद्रियमाणमर्जुनस्य पराक्रममेव स्तुतेति । उपेक्षालङ्कारः ॥ ११८ ॥

आगके फ़ैलने पर वंशादिके विदलित होनेसे पट पट शब्द होने लगें, मानो आग
उस पटपटा शब्दके द्वारा लोंगोंसे कह रही थी कि अरे ओ संसारके वासिन्ही, देवताओंके
प्रधान इन्द्रको भी जिसने वृणवत समझा, अर्जुनके उस बाहुबलकी ही तुम स्तुति
करो ॥ ११८ ॥

स्वपार्श्वयुग्मज्वलदभिकन्दला वनान्तभाजोऽजगरा महत्तराः ।

निशातवभ्रक्षतनिःस्रुतासृजां दशामयन्नाज्जगृह्महीभृताम् ॥ ११९ ॥

स्वपार्श्वेति । स्वपार्श्वयुग्मे आत्मनो द्वयोर्भागयोः ज्वलन्तः दीप्यमानाः अग्नि-
कान्दलाः वह्निसमूहा येषां ते तयोक्ताः, वनान्तभाजः खाण्डववनमध्यवर्तिनः मह-
त्तरा अजगराः सर्पमेदाः, निशातं तीक्ष्णं यद्भ्रमम् कुलिशं तस्मत्तेन तत्प्रहारेण
निःस्रुतासृजाम् निर्गतशोणितानाम् महीभृताम् पर्वतानाम् दशां तुलाम् अयत्नात्

१. 'हे जन' । २. 'मन्यमानः' । ३. 'वाहोः' । ४. 'स्फुटयान्भव' ।
५. 'ऋतितिःस्रुतासृजाम्' । इति पा० ।

प्रयासं विनैव जगृहः अवापुः । अजगराणां पार्श्वयोर्दीप्ता अग्रयः स्थितैस्त्वरग्निभि-
स्तेज्जगरा इन्द्रचक्रप्रहारनिर्गतासृजां पर्वतानां तुलनामन्त्रापुरिति भावः । अजगराः
पर्वता इव तत्पार्श्वस्या बह्वयश्च चक्रप्रहारस्रुतशोणितोपमाः प्रत्यभासन्तेति पर-
मार्थः ॥ ११९ ॥

उमय भागमें जिनके अग्निवी ढेर लग रही है ऐसे खण्डववनवर्ती बड़े बड़े अजगर
इन्द्र द्वारा किये गये वज्रप्रहारमें निकले हुए रुथिरसे युक्त पर्वतोंकी समताको विना
किसी प्रयासके प्राप्त कर रहे थे ॥ ११९ ॥

तत्र निकुरम्भाणि स्तम्बेरमाणामामूलमनलाचिर्वलम्बितदन्तमुसला-
नि प्रेमपरवशतया वशासु वितरितुं स्वसृक्कभागविन्यस्तजग्धार्घसल्ल-
कीपल्लवकवलानीव क्षणमलक्ष्यन्त ॥

तत्रेति । तत्र दह्यमाने खण्डववने आमूलं मूलपर्यन्तम् अनलाचिभिः अग्निशि-
खाभिः अवलम्बितानि घृतानि दन्तमुसलानि येषां तानि तयोक्तानि स्तम्बेरमाणं
गजानां निकुरम्भाणि समूहाः प्रेमपरवशतया स्नेहचशंवदतया वशासु करिणीयु
वितरितुं प्रदातुम् स्वेषाम् सृक्कभागेषु विन्यस्ताः स्थापिता जग्धार्घाः भक्षितार्घाः
सल्लकीपल्लवानां कवला आसा येषां तानीव क्षणम् कियत्कालपर्यन्तम् अलक्ष्यन्त
प्रतीयन्ते स्म । अग्निना मूलपर्यन्तं दह्यमानदन्ता गजाः स्वप्रियाम्यो दातुं सृक्क-
स्थापितसल्लकीपल्लवा इव प्रतीयन्ते स्मेत्यर्थः । सल्लकीपल्लवानामतिरक्ततया तत्प-
ल्लवानां करिभिराद्रियमाणतया च सृक्कभागेऽवस्थापनस्य स्वभावसिद्धतया
चेयमुपेक्षा ॥

उस वनमें कुछ हाथियोंका समुदाय था, उनके लम्बे लम्बे दाँतोंका जड़तक आग
फैर गई थी, लाल लपटें उनके सृक्कभागसे ऐसी लग रही थी, नाना वे हाथी अपनी
प्रियतमा हथिनियोंको प्रेमोपहारके रूपमें देनेके लिये अपने सृक्कभागोंमें अर्धभक्षित सल्ल-
कीके पल्लव दवाकर रखे हों । सल्लकीके पल्लव लाल होते हैं, अत एव उन्हें अग्निज्वालाका
उपमान बनाया गया है । सल्लकीपल्लव हाथियोंका प्रिय आहार है । देखिये—'जग्धार्घ-
नवसल्लकीकिसल्लवैस्तत्याः स्थितिं कल्पयन्नन्दोवन्यमतद्गुहः परिवयप्रागल्भ्यमभ्यत्यति'
मालतीमाधव ॥

सविध्वलनोष्मवीचिभिः सपदि न्लानकपित्यशाखिनाम् ।

परिपाकसिताः फलत्रजाः प्रबभुः स्फोटकस्रुद्रुदा इव ॥ १२० ॥

नविधेति । सविधे समीपदेशे ज्वलनस्य अग्नेः ऊष्मणां ज्वालानां वीचिभिस्त-
रुहैस्तत्काले सद्यः न्लानानाम् शुष्यताम् कपित्यशाखिनाम् तदाक्षयया प्रसिद्धानां

तरुणान् परिपाकसिताः समन्ततः पाकेन शुभ्रतां गताः फलत्रयाः फलानि स्फोटक-
बुधुदा इव दाहकन्याः विलोडका इव प्रवसुः भासन्ते स्म । कपित्थतरोरबोद्धो
ज्वला वह्निना ग्लानस्य तचरोः फलानि दाहकृतविलोडककुलां दधुरित्यर्थः ॥ १२० ॥

कपित्थतरोरके नीचे फलतो हुई अग्निनी ज्वालसे तत्काल कुलसे हुए कपित्थ बृक्षके
फल के अतिशयपाके शुभ्र हो गये, वे फले लगते थे नानो दाहते वत बृक्षके शरीरपर
बुलबुलके समान बुदुनसे छाटे निकल आये हों ॥ १२० ॥

निशि केवल तमसि दीप्रतनुं निजजातिमोषधितरुं निखिलम् ।

इतरे विजेतुमिव ते तरवो दिवसेऽपि जज्वलुरतीवतराम् ॥ १२१ ॥

निशीति । निशि रात्रौ तमसि अन्धकारे केवलम् एव दीप्रा भासुरा तनुः देह-
लना यत्प्रास्तां निजजातिं स्वजातिन् निखिलम् निशाप्रकाशिनं समस्तम् औषधि-
तरुं विजेतुम् परान्वितुम् इव इतरे निशाप्रकाशशीलतरुनिशास्तमालाद्यस्तरवः
दिवसेऽपि अतीवतरां नितराम् जज्वलुः दिदीपिरे । 'न बन्धुमस्ये धनहीनजीव-
नम्' इति नीतेरिव तमालाद्यो वृक्षा निशाप्रकाशिन औषधितरुं स्वर्द्धया जेतु-
मिव दिवसेऽपि (खाण्डवदाहे दह्यमानतया) अतीव जज्वलुरिति भावः ॥ १२१ ॥

कुछ औषधिवृक्ष रातमें अन्धकारमें ही केवल चमकते हैं, ऐसी अपनी जातिको
उत्तर रहेके समस्त औषधिवृक्षोंको जीतनेके लिये उनके वर्गमें अतिरिक्त वर्गमें पड़नेवाले
यह फलशतमालादिवृक्ष (खाण्डवदाहके समयमें) दिनमें भी खूब प्रज्वलित हुए ।
जैसे कोई अपने समाजादिकी प्रतिस्पर्द्धामें उनके द्वारा किये गये कार्यको और बढ़ा चढ़ा
करके उसे पराजित करना चाहता है, वसी तरह केवल रातमें अन्धकारमें चमकनेवाले
इन ऊपर औषधिवृक्षोंको परास्त करनेके लिये यह फलशतमालादि वृक्ष दिनमें भी
प्रज्वलित हो उठे ॥ १२१ ॥

इन्द्रदानवनिशाचरवर्गस्तत्र गाण्डिवमृता निहतोऽपि ।

तन्निषङ्गयुगवापगणानां संख्यया प्रतिमदत्त्वमकार्षीत् ॥ १२२ ॥

इत्येति । तत्र खाण्डववनदाहकाले गाण्डिवमृता अर्जुनेन निहतः पलायनकाले
खण्डितः अपि इन्द्रदानवनिशाचरवर्गः सगर्वदैत्यराक्षसगणः तन्निषङ्गयुगवापगणानां
तत्पूर्वपरद्वयवर्चिसरसमुद्ययानां सङ्ख्यया प्रतिमदत्त्वं स्वर्षान् अकार्षीत् । अर्जुनः
सततः खण्ड्यमानास्ते तद्वागसंख्यया तुलानयुः, यथा तव तूर्णारयुगले कोटि-
चांगानां तथा त्वया खण्डितानामस्माकमपि वपुषां कोटिरिति स्वर्षामिधारयन्निति
भावः । अत्यर्नाकमलङ्कारः । स्वागता वृत्तम् ॥ १२२ ॥

खाण्डववनदाहके समयमें गाण्डिवधारी अर्जुन द्वारा मारते हुए राक्षस दैत्य आदि
खण्ड खण्ड कर दिये गये—मर गये, फिर भी उन्होंने अर्जुनके तूर्णारयुगले गूनेवाटे

बाणोंकी सङ्गयासे स्पर्धा करना नहीं छोड़ा । अर्जुनसे नहीं उनके बाणोंसे संख्यामें स्पर्धाती की । उन्होंने यहाँ स्पर्धाकी कि जिल प्रकार तुम्हारे बाणोंकी सङ्गया कोटि है, उसी तरह हमारी देह भी कट कर कोटि हो रही है, फिर हम क्या कम हैं ॥ १२२ ॥

ज्वालतापभरकुण्डलिताङ्गीः द्वेडसारघृतसेचनमृद्धीः ।

सर्पपुंगवततीरतिहृष्टः शङ्कुलीरिव चर्चर्व कृशानुः ॥ १२३ ॥

ज्वालनापेति । कृशानुः अग्निः ज्वालानां निर्जाशखानां तापभरेण तापातिशयेन कुण्डलिताङ्गीः वक्त्रीभूतावयवाः श्वेडसारो विपरसस्तदेवधृतं तस्य सेचनेन उष्णेन मृद्धीः कोमलाः, शङ्कुलीः चक्राकृतिभयविशेषान् (‘जलेबी’ इति भाषायां ख्यातान्) इव सर्पततीः सर्पसमुद्धान् अतिहृष्टः अतिप्रसन्नः सन् चर्चर्व अभ्यव-जहार । यथा कोपि तापवक्राः घृताफाश्च शङ्कुलीरतिप्रसन्नतया चर्चर्वति तथाऽग्निज्वालया वक्त्रीभूतसर्वावयवा विषरसरूपेण घृतेनासिक्ततया मृद्धीः सर्पततीः शङ्कुलीरतिप्रसादेन चर्चयामासेति भावः । समस्तवस्तुविषयं रूपकमलङ्कारः ॥ १२३ ॥

अग्निज्वालाके अतिशय तापसे कुण्डलाकार हो गये हैं अङ्ग जिनके ऐसी, एवं विष-रसस्वरूप धीके सेचनसे कोमल गलेवाँके समान सर्पसमुदायको अग्निदेवने अति हृष्ट होकर चवाया ॥ १२३ ॥

तावत्तक्षकरक्षणाय सहसा शक्रोऽधिरुह्य द्विपं

वज्रं न्यस्य तदीयमूर्ध्नि मरुता संनाहयन्वाहिनीम् ।

ब्रह्माण्डप्रतिरोधनेन विमुखैर्धूमैरिवारण्यजै-

रातस्तार नभस्तलं जलधरैरारब्धघोरारवैः ॥ १२४ ॥

तावदिति । तावत् यावदर्जुनेन खाण्डवे दृश्यमाने सर्पा अदृशन्त तस्मिन् काले शक्रः इन्द्रः तक्षकस्य तदारुणस्य सर्पराजस्य रक्षणाय दाहाभाणाय सहसा इदिति द्विपम् हस्तिनमैरावतम् अधिरुह्य तदीये मूर्ध्नि ऐरावतशिरसि वज्रं नाम स्वमायुधं न्यस्य निधाय मरुतां वाहिनीम् देवसेनां सन्नाहयन् युद्धांयोत्साहयन् ब्रह्माण्ड-प्रतिरोधनेन ब्रह्माण्डभित्तौ प्रत्याघातेन विमुखैः पराङ्मुखीभूतैः प्रत्यावृत्तैः आर-ण्यजैः वन्यैः (खाण्डवदाहोत्थैः) धूमैरिव स्थितैः आरब्धघोरारवैः आरब्धभीषण-नादैः जलधरैः प्रेषैः नभस्तलम् आकाशदेशम् आतस्तार आच्छादयामास । याव-खाण्डवे सर्पा द्रुमुमारब्धास्तावदिन्द्रः स्वप्रियस्य तक्षकनागस्य रक्षार्थं द्विपमधि-रुह्य देवसेनां युद्धायोधोजयन्सन् मेघैरम्बरतलमाच्छादयन्ते च मेघा ब्रह्माण्डप्रति-घातपरावृत्ता धूमा इव प्रतीयन्ते स्मेति भावः ॥ १२४ ॥

जब खाण्डववनमें सर्प जलने लगें तब इन्द्रने तक्षककी रक्षाके लिये अपने हाथी ऐरावत पर चढ़कर उसके मन्त्रक पर वज्र रखा, देवसेनाको युद्धके लिये तैयार किया, और

प्रशण्डमिषिते प्रतिहत होकर प्रत्याश्रित धूमके समान प्रतीत होनेवाले मेघोंके आकाशको आच्छादित कर दिया ॥ १२४ ॥

ततस्तेरेनेकैर्नाकैकसामनीकैर्मत्सरेण तदुपरि निपात्यमानदिग्भित्ति-
शिखराणामिव वेगादापततां वारिधौ वाडवहृव्यवाडपि क्वलितोऽयमस्मा-
भिरितीव विद्युतः प्रकार्य गर्जितेन तर्जयतामिव पर्जन्यानामासारसर्वा-
भिसारेण निर्वापिते वनाग्नौ मनाश्रयामायमाने सति शोणायमानलो-
चनेन कपिकेतनेन तत्प्रतिचिकीर्षया शरकदम्बैरम्बरे निखलम्बमाकलितां
शालां छत्रीकृत्य पुनरपि समुन्नीयमाननिजकेतुषुर्बुधो भगवानुद्दिदीपे ॥

तत इति । ततः तद्वकरशायंभिन्द्रस्य संरम्भं दृष्ट्वा तैः प्रसिद्धैः नाकैकसाम्
देवानाम् अनीकैः सैन्यैः मत्सरेण द्वेषेण तेषाम् कृष्णपार्श्वपावकानाम् उपरि निपा-
त्यमानानाम् दिशामेव भित्तीनाम् इव (ये मेवा देवसैन्यैरर्जुनाद्युपरिपात्यमाना-
दिग्भित्तय इव प्रतीयन्ते स्म तेषाम् इत्येकं मेघविशेषणम्) वेगादापतताम् जवे-
नागच्छताम्, वारिधौ सागरे अयम् वाडवहृम्यवाट् वडवानलः अपि क्वलितः
भक्षितः इति इव एतत् बोधयितुमिव विद्युतः चपलाः प्रकार्य घेतयित्वा गर्जि-
तेन स्तनितेन तर्जयताम् भीषयताम् इव (इदं द्वितीयं मेघविशेषणम्, समुद्रे
जलेन सह वाडवाग्निरपि भक्षित इति स्वमुत्कर्षं बोधयितुकामा इव मेघा विद्युतः
प्रकाशयन्तीति तदर्थः) पर्जन्यानाम् मेघानाम् आसारस्य धारासम्पातस्य सर्वा-
भिसारेण सर्वाद्योगेन अवरिलबृष्टपेत्यर्थः निर्वापिते शमिते वनाग्नौ खाण्डववनवह्नौ
मनाक् स्वल्पं श्यामायमाने धूमाङ्गरादिभावेन मन्दीभूते सति, शोणायमान-
लोचनेन कोपरस्त्रीभूतचञ्चुया कपिकेतनेन अर्जुनेन तत्प्रतिचिकीर्षया इन्द्रकृतबृष्टि-
द्वारा खाण्डववनदाहे जायमानस्य विघ्नस्य निवारणाय अम्बरे आकाशे निख-
लम्बं कुक्ष्यस्तम्भाघाधारवर्जम् शरकदम्बैः वाणगणैः आकलिताम् रचिताम्
शालाम् वाणमयं भवनम् छत्रीकृत्य छत्रभावेनादाय पुनः अपि समुन्नीयमान
ऊर्ध्वं प्रसार्यमाणो निजस्य वह्नेः केतुर्धूमो येन तथाविधः भगवान् उपबुधः वह्निः
उद्दिदीपे प्रजज्ज्वाल । 'धारासम्पात आसारः' 'सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंहन-
नार्थकः' 'शोचिक्लेश उपबुधः—आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः'
इति च सर्वत्रामरः ॥

इमके वाद वे अनेक स्वर्गवासियोंके सैन्य-कृष्ण अर्जुन तथा पावकके ऊपर द्वेषसे
दिशा रूप दीवारें डाल रहे हों इस तरह प्रतीत होनेवाले एवं वेगसे आते हुए, समुद्रमें
इन मेघोंने केवल जल ही नहीं बटवानल भी पी लिया है इस बातको जाहिर करनेके

लिये विजलियाँ चमकाकर अपने भयङ्कर गर्जनसे लोगोंको डरवाते हुए। मेथोंके वर्षापात रूप सर्वात्मक उद्योगसे बुझकर जब खाण्टवाग्नि कुछ कम पटकर श्यामसा लगने लगा तब कोपसे लाल हो रही हैं आखें जिसकी ऐसे कपिध्वज-अर्जुन द्वारा आकाशमें बिना किसी अवलम्बनके बाणों द्वारा बनाए गए शालाभवनको दत्ता बनाकर फिरसे ऊपर उठाया है अपने ध्वजरूप धूमको जिसने ऐसे भगवान् अग्निदेव पुनः उद्दीपित हो उठे ॥

तत्रान्तरे प्रोषितवल्लभतया प्रेम्णा कुमारमश्वसेनं निगीर्य दहनार्चि-
रुष्णासहिष्णुतया पुनरपि निवृत्य दिवं प्रयान्तीभिर्घनधाराभिरिव पन्नग-
कन्यकाभिः सह वनाद्दुत्पतन्तीं तक्षककुटुम्बिनीमविलम्बितमेव श्वेतवाहनः
शितमुखेन शिलीमुखेन रसनागमिव ग्रीवायामपि द्विधा विद्वेक्ष्यांचक्रे ॥

तत्रान्तरे इति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये प्रोषितवल्लभतया तक्षकस्य पत्युः कुरु-
क्षेत्रगतत्वेन पतिवियुक्तया (तक्षकपत्न्या) प्रेम्णा पुत्रवान्सत्येन कुमारम् बालम्
अश्वसेनं नाम निगीर्य सुरक्षाय कण्ठे निधाय दहनस्याग्नेरर्चिषां ज्वालानाम् उष्ण-
स्य उष्णस्पर्शस्य असहिष्णुतया सोढुमशक्ततया पुनरपि निवृत्य परावृत्य दिवं
प्रयान्तीभिः आकाशं प्रति निवर्त्तमानाभिः घनधाराभिः मेघवृष्टिभिः इव पन्नग-
कन्यकाभिः नागकन्याभिः सह वनात् दह्यमानात् खाण्डववनात् उत्पतन्तीम्
उड्डीय गच्छन्तीम् तक्षककुटुम्बिनीम् तक्षकस्त्रियम् श्वेतवाहनः अग्निदत्तश्वेताश्व-
युक्तरथारूढः अर्जुनः अविलम्बितम् शीघ्रम् एव शितमुखेन तीक्ष्णाग्रभागेन शिली-
मुखेन घाणेन रसनायाम् जिह्वादेशे ग्रीवायाम् कण्ठदेशेऽपि च द्विधा द्वयोः स्थान-
योः खण्डद्वयं वा विद्वेक्ष्यां चक्रे अर्च्यैस्मीत् । अयमर्थः—यदा वृष्ट्याशम्यमा-
नोऽप्यग्निर्जुनरचितशरमयशालाच्छत्रमादाय पुनरदीप्यत तदा वियुक्तपतिका
तक्षकस्त्री प्राणरक्षाय कतिभिः नागकन्याभिस्तह ततो वनाद्दुत्पत्ता, वियत्युत्प-
तन्त्यश्च ता वह्निज्वालां सोढुमशक्ततया—पुनर्दिवं परावर्त्तमाना जलधारा इव प्रती-
यन्ते स्म, एवमुत्पतन्तीं तां तक्षकवधूमर्जुनो निशिताग्रेण स्वशरेण जिह्वायां शिरसि
च द्विधाऽच्छिन्नदिति ॥

उक्त समयमें तक्षक कुरुक्षेत्र गया था, अतः अकेली तक्षक की स्त्री पुत्रके प्रति वात्सल्यसे उसे निगल गई, (सुरक्षित स्थान कण्ठमें रख लिया) और नागकन्याओंके साथ उस वनसे ऊपर की ओर उड़ी, उड़ती हुई नागकन्याएँ ऐसी लग रही थीं मानो आगको बुताने के लिये इन्द्र द्वारा छोड़ी गई जलधाराएँ आगकी गर्मीको नहीं सह सकनेके कारण पुनः आकाशकी ओर लौटी जा रही हों, ऊपरकी ओर जाती हुई तक्षक पत्नीको देखकर शीघ्र ही श्वेतवाहन अर्जुनने तीक्ष्ण मुखवाले अपने बाणसे जीमकी तरह गर्दनके भी दो खण्ड कर

१. 'निवृत्य' । २. 'शितमुखेन' । ३. 'ग्रीवायां द्विधा' । ४. 'विद्वेक्ष्यां चक्रे' । इति पा० ।

दिये । जीम तो नागिनिओंकी पहलसे ही दिवा रहती है, अर्जुनने अपने तीक्ष्ण बाणसे उस तक्षकका गला भी दिधा कर टाला ।

नमसि कृते शरकूटे न पपाताशुगविनुन्नमम्बुमुचाम् ।

तस्मिन्त्वाण्डववह्नौ तक्षकपत्न्याः कवन्धमेव परम् ॥ १२५ ॥

नमसीति । नमसि आकाशे (अर्जुनेन) शरकूटे वाणमये गृहे कृते सति आशु-
गविनुन्नम् वायुचलितम् अम्बुमुचाम् मेवानाम् कवन्धम् एव उदकमेव तस्मिन्
त्वाण्डववह्नौ न पपात न पतितम् , परम् आशुगविनुन्नम् अर्जुनशरच्छिन्नम् तक्षक-
पत्न्याः कवन्धम् अपमूर्धकलेवरम् तस्मिन्त्वाण्डववह्नौ पतितम् । अर्जुनेन वाण-
मयशालानिर्माणद्वारा निरुध्यमानाः पयोदजलधारास्तु तत्र स्वाण्डववह्नौ न पेतुः
परं तक्षकपत्न्या वाणच्छिन्नं शिरः पतितम् । अत्र कवन्धद्वयपाते प्रसक्ते पातस्य
तक्षकपत्नीकवन्ध एव नियमनात् परिसंख्यालङ्कारः ॥ 'आशुगौ वायुविशिक्षौ'
इत्यमरः । 'कवन्धमुदकेन स्त्रीगतमूर्धकलेवरे' इति वैजयन्ती । गीतिरद्वन्द्वः ॥१२५॥

जब अर्जुनने आकाशमें बाणोंका धर बना दिया, बाणोंसे अच्छिद्ररूपमें आकाशको
आवृत कर दिया तब वायुद्वारा चालित मेघका पानी स्वाण्डववह्निमें नहीं गिरा, परन्तु
बाणसे छिन्न तक्षकका ढङ्-शिरसे शून्य गात्र स्वाण्डववह्निमें आकर गिरा ॥ १२५ ॥

अथ स कुपितः स्वयं कौशिकोऽपि चकितचकितं विर्यति विहितो-
पसरणं नवजननीशोकदयनीयं हृतवालं तमहिवालं परिगृह्य लालनया परि-
तोषमनैषीत् ॥

अथेति । अथ तक्षकवधुशिरश्छेदानन्तरम् कुपितः स कौशिक इन्द्रः स्वयं व्या-
लग्राही च विर्यति आकाशे चकितचकितं सभयं विहितोपसरणं कृतसञ्चारम् नवेन
सद्यः समुपस्थितेन जननीशोकेन मातृवधविपत्त्या दयनीयं शोच्यां दशां गतम्
हृतवालम् मातृमुखस्थितया मातुः शिरसिच्छिद्यमाने छिन्नपुच्छं तम् अश्वसेनं नाम
अहिवालं तक्षकपुत्रम् परिगृह्य गृहीत्वा लालनया आश्वासनेन परितोषम् सन्तो-
षम् अनैषीत् प्रापयामास । सर्पग्रहणसामर्थ्यद्योतनायैवेन्द्रस्य कौशिकपदेनोपादानं
बोध्यम् । 'महेन्द्रगुग्गुलुकच्यालग्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः ॥

तक्षकका स्त्रीके मारे जानपर कुपित होकर कौशिक इन्द्रने आकाशमें मयसे उलनेवाले
अश्वसेन नामक तक्षक पुत्रको—जितकी पूंछ मातृशिरश्छेद कालमें मातृमुखस्थ होनेके
कारण काट दी गई थी और जो तत्काल मरी माताके शोकसे दयनीय स्थितिको प्राप्त था
पकड़कर आश्वासन प्रदान करके सन्तोषित किया ॥

सुतं तमभ्येत्य सुरैरशेषैः क्रुध्यन्नयायुष्यत घोरमिन्द्रः ।

चक्रे स दावस्य च तक्षकस्य यदग्निमत्तां यदग्निमत्ताम् ॥ १२६ ॥

सुतमिति । अथ अश्वसेनाश्वसनानन्तरम् क्रुध्यन् कुपित इन्द्रः सुतम् पुत्रम् अपि तम् अर्जुनम् अश्वपैः सुरैः सह अभ्येत्य उपेत्य घोरं यथास्यात्तथा अबुध्यत युद्धं कृतवान् । यत् यस्मात् सः अर्जुनो नामेन्द्रपुत्रः दावस्य खाण्डववनस्य अग्निमत्तां अग्नियुक्तत्वम् चक्रे, तद्वक्तस्य च अनग्निमत्ताम् (अग्निं मप्तातीत्यग्निमत्, तस्य भावोऽग्निमत्ता न अग्निमत्ता अनग्निमत्ता ताम्) यज्ञेऽग्निमन्थनानर्हत्वम्, सपत्नीकस्यैव यज्ञेऽधिकारात्परनीवधेन यज्ञानर्हत्वम् चक्रे इत्यर्थः । यतोऽर्जुनः खाण्डववने वह्निं ज्वालितवर्तस्तद्वक्तवधुं चावधीदत् इन्द्रो देवसेनयोपेतस्तत्समीपमागत्योस्कटं युद्धमारब्धवानिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काम्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १२६ ॥

तद्वक्तवधुके मारे जाने पर कुपित होकर इन्द्र समस्त देवसैन्य लेकर अर्जुनके समीप आकर घोर युद्ध करने लगे, क्योंकि अर्जुनने खाण्डववनको अग्निमान् प्रज्वलित कर दिया था, और तद्वक्तको अनग्निमत्—अर्थात् अपत्नीक होनेके कारण याज्ञिक कर्मानर्ह बना दिया था ॥ १२६ ॥

वनस्य तस्योपरि केवलं तदा सहस्रनेत्रस्य च सव्यसाचिनः ।

निषङ्गनीडोत्पतितानि पत्रिणा कुलानि कोलाहलकेलिमादधुः ॥१२७॥

वनस्येति । तदा इन्द्रार्जुनयुद्धसमये वनस्य खाण्डववनस्य उपरि ऊर्ध्वभागे केवलम् सहस्रनेत्रस्य इन्द्रस्य सव्यसाचिनोऽर्जुनस्य निषङ्गाः वृक्षीरा एव नीडानि वासस्थानानि तेभ्य उत्पतितानि बहिर्गतानि पत्रिणां बाणानां (पत्रिणामिति च) कुलानि समूहाः कोलाहलकेलिम् कलकलध्वनिक्रीडाम् आदधुः चक्रुः । तस्मिन्-वसरे केवलं तयोर्बाणा एव निषङ्गेभ्यो निर्गत्य निपत्य जृम्भन्त, शकुनयस्तु पूर्वमेव दग्धा अभूवन्निति भावः ॥ १२७ ॥

एत इन्द्रार्जुनयुद्धके समयमें खाण्डववनके ऊपर इन्द्र तथा अर्जुनके वृक्षीररूप नीड-बोतलोंसे निकले पत्री-बाणरूप पक्षियोंके समुदाय ही कोलाहल करते रहे, पक्षी तो खाण्डववनके दाहमें ही जल चुके थे ॥ १२७ ॥

शरान्विपाठानपि पारदृश्वनः श्रुतेर्विधायान्शु विमुञ्चतस्ततः ।

कुरुद्वहात्साध्वसरोगिणो हरेरभूर्द्धिषगदूरतरप्रसर्पणम् ॥ १२८ ॥

शरानिति । विपाठान् शूलान् विपाठसंज्ञकान् वा शरान् श्रुतिपारदृश्वनः कर्ण-संगतान् कृत्वा आशु त्वरया विमुञ्चतः विसृजतः ततः कुरुद्वहात् कुरुवंशभवात् अर्जुनात् साध्वसरोगिणः भयरूपरोगग्रस्तस्य भीतस्य हरेः इन्द्रस्य दूरतरप्रसर्पणं दूरदेशगमनम् पलायनम् भिषक् वैद्यः रक्षकोऽभूत् । विपाठान् श्रुटितपाठान् श्रुतेः शरान् दोषान् विधाय पारदृश्वनः वेदपारंगतस्य ततोऽर्जुनात् साध्वसरोगिणो लज्जितस्य हरेः पलायनमेव रक्षकमभूदिति च ध्वन्यते । यथा कश्चन वेदाध्यायी कश्चन वेदपारगस्य पुरतो वेदस्य श्रुटितं पाठं कृत्वा शरान्नामदोषान् विधाय

लघ्नमानो विदुषा निगृहीतस्सन् वादात्पलायते तथेन्द्रोऽर्जुनेन स्थूलात् विपाठ-
संज्ञाद् बाणान् कर्णपर्यन्तमाकुञ्च्यत्य व्यमानान् सौदुमपारयन् भीत्या पलायनमेव
ततो भयाद्रञ्जकं रोगात्प्रतारं वैधमिव शरणीकृतवानिति भावः ॥ अत्रार्जुनेन्द्रवृत्ता-
न्ताभ्यां विदुषद्विदुषुत्तान्तप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ १२८ ॥

अर्जुनने जब विपाठनामक स्थूल वागोंको कान तक लींचकर शीततासे छोड़ना प्रारम्भ
क्रिया तब मांत होकर इन्द्रने उक्त मयरूप रोगसे बचनेके लिये भाग जाना दूर हट जाना
ही वैध च्चुना । भागनेसे ही रक्षा मानकर इन्द्र भाग लड़े हुए । वेदपारदर्शी विद्वान्के
आगे यदि कोई गलत पाठ विपाठ करके शरनामक वेददोष करनेके कारण वह पाठ
छोड़नेके लिये आगृहांत होता है तो उसे संकोचरूप रोगसे पिण्ड छुड़ानेके लिये अण-
सरूपरुप वैधकी शरगने ही जाना होता है, यह अर्थ भी ध्वनि होता है ॥ १२८ ॥

जयन्तमेकं युधि सोढुमक्षमे जयन्तमन्यं सुतमीक्षितुं गते ।

पुरीं बलद्वेषिणि घोषकैतवाञ्जहास शङ्खद्वितयं च कृष्णयोः ॥ १२९ ॥

जयन्तमिति । युधि युद्धे जयन्तम् परामवन्तम् एकम् सुतम् पुत्रमर्जुनम् सो-
ढुम् शङ्खादिना प्रतियोद्धुम् अक्षमे असमर्थे बलद्वेषिणि इन्द्रे अन्यं जयन्तं नाम
सुतम् इक्षितुं द्रष्टुम् पुरीम् स्वनगरीम् स्वर्गं गते सति कृष्णयोः कृष्णार्जुनयोः
शङ्खद्वितयम् घोषकैतवाद् विजयध्वनिच्छ्लाघा जहास इव । युद्धादिन्द्रे पलायिते
जयलामाकृष्णार्जुनौ स्वं स्वं शङ्खं दध्मत्तुरित्यर्थः । न्यञ्जकाप्रयोगाद्गन्धोत्प्रेक्षा ॥ १२९ ॥

इन्द्र जब युद्धमें परामव प्रदान करनेवाले एक पुत्र अर्जुनको लड़ने करनेमें प्रतियोधित
करनेमें असमर्थ होकर जयन्त नामक दूसरे पुत्रको देखने अपनी पुरी स्वर्ग चले गये तब
विजयध्वनिके छलने कृष्ण तथा अर्जुनके दोनों शङ्ख हलने लगे । विजय होनेसे कृष्ण तथा
अर्जुन दोनोंने अपने-अपने शङ्ख धुंके ॥ १२९ ॥

ततः कृशानोर्विपरीतवर्णस्वनामवाच्यादिव भीतभीतम् ।

मयं वने दैत्यमयं ररक्ष स चक्रपाणोरिव शक्रसूनुः ॥ १३० ॥

तत इति । अयं स्वः प्रसिद्धपराक्रमः शक्रसूनुः अर्जुनः विपरीतवर्णस्वनामवा-
च्याद् 'मय' इति नाम्नोऽश्चरयोर्विपरीतत्वेन यम इति सज्ञा जायते तद्वाच्याद् यमात्
इव कृशानोः वङ्केः भीतभीतम् अतिभयभीतम् मयं नाम दैत्यं वने चक्रपाणोः कृष्णा-
दिव ररक्ष । कदाचिन्मयं हन्तुमुद्यताद् भगवतो यया तयाऽधुना बहोरपि तमर्जुनोऽर-
थादित्वाशयः ॥ १३० ॥

अपने नाम मय शब्दके अक्षरोंको उलट देनेसे जो संज्ञा बनती है उससे प्रतिभाष—
अर्थात् यमके समान उक्त आगते उक्त वनमें अर्जुनने भयमांत मय नामक दैत्यकी रक्षा की,
जैसे मयकी एक बार भगवान् मारने लगे थे तो उनसे बचाया था ॥ १३० ॥

क्षेत्रमर्ष्यधिपतिं कुरुपूर्वं संप्रितौ सपदि दैवबलेन ।

चर्वितुः सकलत्वाण्डवमग्नेस्तक्षकावभजतां विधसत्वम् ॥ १३१ ॥

क्षेत्रनिधि । कुरुपूर्वम् क्षेत्रं स्थानं कुरुक्षेत्रं नाम, कुरुपूर्वमधिपतिं कुर्वधिपतिं कुरु-
राजमर्जुनश्च मपदि खाण्डववनदाहसमये देववलेन भाग्यवशात् संधितौ गतौ
(तक्षको नाम नागराजो भाग्यवशात्तस्मिन्समये कुरुक्षेत्रं गत आसीत्तत्रा शिल्पी
एव तक्षको मयो नाम भाग्योदयादर्जुनं शरणं गत इति च) तक्षकौ नागमयौ
सकलखाण्डवं समस्तं खाण्डववनं चर्चितुः मद्भयितुर्दग्धुरग्नेर्विवसताम् भोजनशेष-
त्वम् अभजतां प्राप्तवन्तौ । वह्निना सकलं वनं दहतापि तक्षको नागराजः कुरुक्षेत्र-
गतत्वेन देवशिल्पी तत्रा एव तक्षको मयश्चार्जुनशरणगतत्वेन न दग्धाविति भावः ।
'अमृतं वेचसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः' इत्यमरः । स्वागता वृत्तम् ॥ १३१ ॥

यद्यपि अग्निदेवने समस्त खाण्डववन जला दिया, तथापि खाण्डववनदाहकालेन
भाग्यवश तक्षक नामक नाग कुरुक्षेत्र चला गया था, और तत्रादेवशिल्पी मय भाग्यवश
अर्जुनको शरणमें आगया, अतः यह दोनों तक्षक समस्त खाण्डवदाही अग्निदेवके भोजन-
शेष वनकर जलनेसे बच गये ॥ १३१ ॥

अथ स्मित्वा तुन्दं परिमृशति मन्दायितगतौ

समापृच्छद्य प्रीत्या त्रिदिवमुपयाते हुतवहे ।

रथाभ्यां मौनिभ्यां घनसलिलसेकेन महता

विजेत्रौ तौ कृष्णौ विविशतुरुपान्तं नरपतेः ॥ १३२ ॥

इत्यनन्तमृकविकृतौ चम्पूभारते तृतीयः स्तवकः ।

अथ स्मित्वेति । अथ खाण्डवदाहानन्तरम् स्मित्वा ईषद्वसित्वा तुन्दमुदरं परि-
मृशति स्पृशति, मन्दायिता आहाराधिक्यान् मन्दीभृता गतिः सञ्चारो यस्य
तस्मिन् हुतवहे वहाँ प्रीत्या सस्नेहं समापृच्छद्य अनुज्ञां याचित्वा त्रिदिवम् स्वर्गं
प्रति उपयाते गते सति महता स्नातिशयेन घनसलिलसेकेन जलदकृतजलवृष्टया
मौनिभ्यान् निःशब्दाभ्यां रथाभ्यां स्पन्दनाभ्यां विजेत्रौ जयलक्ष्मीसमेतौ तौ कृष्णौ
कृष्णार्जुनौ नरपतेर्युधिष्ठिरस्य उपान्तं समीपं विविशतुः गतवन्तौ । खाण्डवे दग्धे
वृष्टतयाऽऽनन्दातिरेकवशतस्तुन्दं स्पृशति भोजनाधिक्यान्मन्दगतौ च वहाँ सस्नेहं
गमनानुज्ञामर्षयित्वा स्वर्गात् सति प्रचुरजलवृष्टया पयः कर्दमिततया निःशब्दाभ्यां
रथाभ्यां कृष्णार्जुनौ युधिष्ठिरसमीपमाजग्मतुरित्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १३२ ॥

इसके बाद मुस्तुङ्गा कर्णके पेट पर हाथ फेरते हुए ध्वन आहाराधिक्यसे मन्दगतिवाले
अग्निदेव तब स्नेहपूर्वक जानकी अनुमति लेकर स्वर्ग चले गये तब प्रचुर वृष्टि होनेके
कारण पड़िल मार्गमें निःशब्दभावसे चलनेवाले रथों पर आल्ह होकर विजयलक्ष्मीसे युक्त
श्रीकृष्ण तथा अर्जुन राजा युधिष्ठिरके पास आये ॥ १३२ ॥

इति नैथिलपट्टिनश्रीरानचन्द्रमित्रप्रणीते चम्पूभारत 'प्रकाशे' तृतीयस्तवक 'प्रकाशः' ॥

चतुर्थः स्तवकः

याते ततो निजपुरीं यदुवंशकेतौ गङ्गे मयो मणिसभां रचयां वभूव ।

यस्या रुचं समवलोक्य शुचाधुनापि जीवं गतागतजुषं वहते सुधर्मा ॥१॥

वान इति । ततः युधिष्ठिरसमीपमागतयोः कृष्णार्जुनयोः यदुवंशकेतौ ध्वजवच-
दुवंशप्रख्यापके कृष्णे निजपुरीं त्वां नगरीं द्वारकां याते गते सति मयो नाम शिल्पी
(योऽर्जुनेन रचितः) राज्ञे युधिष्ठिराय मणिसभां मणिनिर्मितमास्थाननिकेतनं
रचयां वभूव निरमात्, यस्या युधिष्ठिरसभाया रुचं कान्तिं समवलोक्य सुधर्मा
देवसभा अद्युना सम्प्रति अपि जीवं निजान् प्राणान् बृहस्पतिं च गतागतजुषं गमना-
गमनशीलं धारयति वहते । देवसभायां बृहस्पतेर्गमनागमनं स्वाभाविकम्, अन्यस्या
अपि परोक्षपांसिदृष्ट्योः शोकेन प्राणा गतागतामेव कुर्वते, तदेवात्र जीवपददलेपेण
विचित्रितम् । 'जीवः प्राणिनिर्गाप्यत्तौ' इत्यमरः । अत्र सुधर्मायास्तादृशदुःखासम्ब-
न्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १ ॥

यदुवंशकेतौ प्रतिष्ठा बद्धानेवाले भगवान् कृष्ण उव अपनी नगरी द्वारकाको चले गये
तत्र मयनामक शिल्पिने युधिष्ठिरके लिये एक मणिका समानवन बनाया, जिस समाहो
देखकर सुधर्मा नामक देवसभाको इतना दुःख होता है कि उसका जीव-प्राण (बृहस्पति)
गतागत करने लगता है, प्राण निकलने लगते हैं ॥ १ ॥

तामधिष्ठाक्षुर्मभ्येत्य तं मखं कर्तुमन्वशात् ।

विपञ्चीरवसारज्ञो नृपं चीरवसांवरः ॥ २ ॥

गानधिष्ठात्सुमिति । ताम् मयनिर्मिताम् समाम् आस्थानशालाम् अधिष्ठास्तुम्
अधिष्ठितम् नृपम् युधिष्ठिरम् अभ्येत्य उपेत्य विपञ्चीरवसारज्ञः वीणानादरहस्यज्ञाता
चीरवसां वक्त्रलधारिणां मुनीनां वरः नारदमुनिः मखं कर्तुं अश्वमेधेन यष्टुम्
अन्वशात् आदिदेश । एकदा नारदो युधिष्ठिरमासाद्य तमश्वमेधं कर्तुमन्वशादि-
त्यादायः ॥ २ ॥

मयनिर्मितं समाम् आसीन राजा युधिष्ठिरके पास आकर वीणावादनविद्याके
रहस्यको जानने वाले वक्त्रलधारियों-मुनियोंमें अग्रगण्य नारदने युधिष्ठिरसे अश्वमेध यज्ञ
करनेको कहा ॥ २ ॥

ततो दूताहूतः पुरुहूतानुजो निरन्तरायमेव महान्तं सप्ततन्तुमुपहर्तु-
मनसः कौन्तेयस्योपान्ते रहसि मुहूर्तं संमन्थ्य साक्षाद्दुत्साहप्रभावाभ्यां

१. 'भागवत्' ।

२. 'आहर्तुमनसः' ।

३. 'संमन्थोत्साहप्रभावान्यां' ।

४. 'प्रभवान्यान्' । इति पा० ।

मूर्तो मन्त्र इव तत्प्रहिताभ्यां गन्धवहसुधान्धोधिपनन्दनाभ्यामनुसंधीय-
मानगमनो नदीतटाकैर्द्विमातृकतया स्वपालयितारमनुकुर्वतो विविधान्य-
दुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान्मगधानवगाद्य विशृङ्खलामोदितगिरिव्रज
मपि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कुलं जराघटितदेहमपि देदीप्यमानबलसंपन्न-
माशाजेतारमपि परार्थापहारजागरितारं मागधमपि विगीतव्यापारं द्वैमा-
तुरं महारथं जैरासंधं पृथिवीनाथमेत्य प्रधनं ननाथ ॥

तत इति । ततो नारदे तयोक्तवति सति महान्तम् प्रयत्नविशेषसम्पाद्यम् सप्त-
तन्तुं यज्ञम् राजसूयम् निरन्तरायम् अन्तरापातिविघ्नपरिहारेण निर्विघ्नम् उप-
हर्तुमनसः चिकीर्षतः कौन्तेयस्य युधिष्ठिरस्य उपान्ते समीपे रहसि एकान्ते दूता-
हृतः युधिष्ठिरप्रेषितदूताकारितः पुरुहूतानुजः उपेन्द्रः सुहृत् किञ्चित्कालपर्यन्तं
सम्मान्य विचारविनिमयं कृत्वा (सर्वान् राज्ञो वशीकुर्यैव राजसूयः कर्त्तव्यः
जरासन्धश्चाखिलराजजेता, जिते तस्मिन्नेकस्मिन्सर्वजिताः, अतः स एव पूर्व जेतव्य
इत्यं विचार्यैत्यर्थः) तेन धर्मराजेन प्रहिताभ्याम् प्रेषिताभ्याम् सह गन्तुमादिष्टा-
भ्याम् गन्धवहनन्दनो वायुपुत्रो भीमः, सुधान्धसोऽमृतमुजो देवास्तेषामधिपत्ये-
न्द्रस्य नन्दनः पुत्रोऽर्जुनश्च ताभ्यां भीमार्जुनाभ्याम् अनुसन्धीयमानम् अनुगम्य-
मानम् अनुक्रियमाणं गमनं प्रस्थानं यस्य तयोक्तः, (अतएव च) साक्षात् मूर्त्ति-
मदभ्याम् उत्साहप्रभावाम्याम् उत्साहशक्तिप्रभावशक्तिभ्याम् अनुसन्धीयमान-
गमनः युक्तः मन्त्र इव, (यद्योत्साहशक्तिप्रभावशक्तिभ्यामुपपन्नो मन्त्रो दुर्वारप्रस-
रस्तथैव कृष्णोऽपि भीमार्जुनाभ्यामुपेतो दुर्वार इत्यर्थः) नदीभिः तटाकैः खातैश्च
द्विमातृकतया द्विविधसस्योत्पादकसाधनसामग्रीसम्पन्नतया (द्विमातृकतया द्वाभ्यां
मातृभ्यां जनितम्) स्वपालयितान् स्वरक्षकम् अनुकुर्वतः अनुहरतः (इदमेकं मगधा-
नित्यस्य विशेषणम्, मगधा अपि नद्या खातैश्च युक्ततया द्विमातृकाः सन्तो द्वाभ्यां
मातृभ्यां जनितं जरासन्धं नाम स्वशासकमनुकरोति) विविधानि नानाप्रकाराणि
अन्यदुर्लभानि यानि वसूनि धनानि धान्यानि व्रीहिमेदाश्च तैः समेधिता समृद्धिं ग-
मिता वसुधा पृथ्वीयेपांस्तथोक्तान्, मगधान् नाम भूभागविशेषान् अवगाद्य प्रविश्य,
विशृङ्खलम् निष्प्रतिबन्धम् आनोदितः सन्तोषितः गिरिव्रजः पर्वतमरः गिरिव्रजना-
भाराजधानी च येन तयोक्तमपि शृङ्खलाखेदितम् निगदबन्धेन क्लेशितम् महीभृत्कुलम्
राजवर्गं येन तं तयोक्तम् । शृङ्खलामोदितगिरिव्रजस्यापि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कु-
लत्रोकस्याऽऽपाततो विरोधप्रतिभासः, परिहारस्तूष्ण एव । जराघटितदेहम् जरया
नाम राक्षस्या योजितदेहम् अपि देदीप्यमानेन प्रकाशमानेन बलेन सैन्येन साम-

१ 'स्वपालयितारमिव' । २. 'नागधान्' । ३ 'अधिगम्य' । ४. 'हर्षित' ।

५. 'दिहबलसंपदम्' । ६. 'महारथं पृथिवीनाथं' । ७. 'पृथ्वीनाथमुपेत्य' । इति पा० ।

ध्वेन च सम्पन्नम् युक्तम्, जरायुक्तनोरपि बलवत्त्वमिति विरोधप्रतिभासः परिहारकोर्यस्तूष्णैव । आशाजेतारम् दिशां विजयितुम् अपि परार्थापहारे परकीय-सम्पत्तिहरणे जागरितारम् जागरूकम्, आशाविजेतानिरस्ताभिलाषः परार्थापहरणजागरूक इति विरोधः, परिहारस्तूष्णविधया मागधम् मगधाख्यदेशोत्पन्नम् अपि विगीतव्यापारम् निन्दिताचारम् मागधस्य स्तुतिपाठकस्य गानव्यापारवै-मुख्यमिति विरोधः । द्वैमातुरम् द्वयोर्मातुरपत्यम् महारयम् 'आत्मानं सारथिं धाम्बान् रक्षन् युष्यति यो भटः, स महारयसंज्ञः स्यात्' इति परिभाषितस्वरूपम् जरासन्धं नाम पृथिवीनायम् राजानन् पृथ्वी आसाद्य प्रधनं युद्धं ननाथ याञ्चितवान् । कृष्णो भीमार्जुनाभ्यां सह मगधाधिपं जरासन्धमुपेत्य तं युद्धायाहृतवानिति भावः । पुरा क्लिब केनचिन्सुनिना वृत्तं सन्तानप्रदं फलं द्विधा खण्डयित्वा एकैकं खण्डं मुक्तवतीन्यां मातृभ्यां स्वप्दशः प्रसूतं शरीरमागद्वयं त्यक्तम्, तच्च त्यक्तं मगधस्थं निक्षिप्तं सञ्चरन्ती काञ्चिज्जरानामपिशाची सन्धे, स एव जरासन्धोऽभू-दिति पुराणोक्तमज्ञानुसन्धेयम् ॥

इसके बाद यज्ञको निविष्ट समाप्त करनेकी इच्छा रखनेवाले युधिष्ठिरने दूतके द्वारा इन्द्राञ्चको बुला भेजा, वह आकर एकान्तमें युधिष्ठिरके साथ विचार करने लगे कि जयके बाद ही राजसूय किया जाता है, अब तक जरासन्धने सब लोगों पर विजय पाई है, उसी पर विजय प्राप्त कर लेनेसे सबकी जीत मान ली जानी चाहिये, अतः उसे जीतनेके लिये उत्साहशक्ति तथा प्रभावशक्तिके समान वायुपुत्र भीम तथा अमृतमोजी देवोंके अधिपति इन्द्रके पुत्र अर्जुन उनके साथ हो लिये, वह मूर्त्तिमान् मन्त्रकी तरह चले । (जैसे उत्साहशक्ति तथा मन्त्रशक्तिते सम्पन्न मन्त्र कार्यकर होता ही है, उसी तरह मगवान् भी भीम तथा अर्जुनके साथ होनेसे अवश्य जरार्संधवध रूप कार्यमें सफल होंगे, यह वस्तु उपमालङ्कारसे व्यङ्ग्य होती है) नदी तथा तालाबोंके कारण मगधकी भूमि द्विमातृक थी, (दोनों तरह सत्य जननी थी) वह द्विमातृक मगध अपने स्वामी जरासन्ध का अनुकरण कर रहा था क्योंकि जरासन्ध भी द्विमातृक था । मगध देश दूसरे स्थानोंके लिये दुर्लभ धनधान्यसे सम्पन्न था । उस मगध देशमें आकर उन्होंने जरासन्धसे युद्धकी याचना की, जो जरासन्ध—अप्रतिबन्धरूपसे गिरिब्रज नामक अपनी राजधानीको खुश करके अन्य राजगणको देखियों से जकड़कर कष्ट देता था, (इसमें विश्वङ्गलामोदित गिरि-ब्रज और शृङ्गलाखेदित महीमृत्कुलमें विरोधामास है) जरासन्ध जरा नामक राक्षसी द्वारा योजित देह होकर भी दौंसिशाली सैन्यसे युक्त था, (इसमें जराका बुढ़ापा अर्थ करनेपर विरोध प्रतीत होता है) जरासन्ध सभी दिशाओं पर विजय प्राप्त करके भी दूसरोंकी सम्पत्ति अपना नेमें सदा तत्पर रहता था: जिसने सारी आशा-अभिलाषा वशमें कर ली है वह दूसरोंकी सम्पत्ति क्यों लेगा, यही विरोध है) जरासन्ध मगध देशमें पैदा होकर भी निन्दिताचार था, (मागधबन्दी होकर गानव्यापारशून्य होना विरुद्ध

हैं) जरासन्ध दो माताओंसे खण्डशः उत्पन्न हुआ, वड़ा बीर था, सभी राजाओंको अधीन करके सारी पृथ्वीपर अधिकार रखता था ॥

तत्क्षणमतिरिति क्षया 'त्वमष्टादशकृत्वो दृष्टापजयोऽसि, अयं पुनरितरः किशोरः' इति कृष्णावुभावप्यवधीर्यं हिडिम्बवर्ककुटुम्बशोकोदयादारभ्य प्रवीरजनकर्णिकाभौक्तिकायमानं कीर्तिं रात्मनः संमुखीनं दृढतरपरिकरवन्धं जरासंधं गन्धवहनन्दनः पञ्चदशदिनानि नियुध्य तेषां तृतीयभागपरिसंख्यानपदाभिधेयेन सह योजयामास ॥

तत्क्षणमाते । तत्क्षणम् कृष्णकृतयुद्धप्रार्थनाकाले अतिरिति क्षया महत्यास्रमया त्वम् कृष्णः अष्टादशकृत्वः अष्टादशधा दृष्टापजयः प्रत्यक्षीकृतपराजयः असि, अयं पुनः इतरः अर्जुनः किशोरः बालः, हत्येवमुभौ अपि कृष्णार्जुनी अवधीर्यं युद्धानहंतोक्त्वा अपमान्य, हिडिम्बवकयोस्तस्मान्मौक्तिकायोः राक्षसयोः कुटुम्बस्य स्त्रीकन्यादेः शोकोदयात् खेदप्रादुर्भावात् (तद्गधावसरादित्यर्थः) आरभ्य प्रभृति प्रवीरजनस्य शूरलोकस्य कर्णिका श्रोत्रभूषणभेदस्तन्मौक्तिकायमाना तद्गतमौक्तिकवदाघरन्ती कीर्तिर्यस्य तस्य हिडिम्बादिराक्षसमारणात् प्रभृति वीरजनाकर्ण्यमानयशसो वीरत्वेन गण्यमानस्य आत्मनः स्वस्य भीमस्य संमुखीनं पुरःस्थितं दृढतरपरिकरवन्धं दृढ अतिगाढः परिकरवन्धः युद्धसज्जोपयुक्तो मध्यवन्धो यस्य तं तथोक्तम्, जरासन्धं नाम गन्धवहनन्दनः वायुसुतो भीमः पञ्चदशदिनानि नियुध्य युद्धं कृत्वा तेषां युद्धदिनानां पञ्चदशानां तृतीयभागस्य दिवसपञ्चकस्य परिसंख्यानं अपगमकं पदं पञ्चतेति पदं तदभिधेयेन तद्वाच्यार्थेन योजयामास संघटयामास । पञ्चदशदिनानि युध्यमानोजरासन्धो भीमेन हत इत्याशयः ॥

जब कृष्णने जरासन्धसे युद्ध की प्रार्थना की तब जरासन्धने बड़ी शान्तिके साथ—तुम तो अठारह बार मेरे साथ युद्धमें हार चुके हो, और यह अर्जुन लड़का है, इस प्रकार दोनोंका—कृष्ण तथा अर्जुनका अपमान करके जरासन्ध भीमके सम्मुख दृढ़ परिकर बांध कर खड़ा हो गया, क्योंकि भीम ने जब हिडिम्बासुर तथा बकासुरका वध करके उनके कुटुम्बको शोकान्वित किया था तबसे भीमकी कीर्ति वीरजनोंके कानोंको भूषित करनेमें मौक्तिकाका आचरण कर रही थी, जब भीमके साथ जरासन्धकी लड़ाई हुई तब भीमने पन्द्रह दिनों तक युद्ध करके युद्धके दिन पन्द्रह उनका तीसरा भाग हुआ पांच, उस शब्दसे अर्थात् पञ्चत्व शब्दसे कहे जानेवाले अर्थ पञ्चत्व—मृत्युसे जरासन्धको युक्त किया, नार दिया ॥

१. 'अतिरिति क्षुत्तया' । २. 'हिडिम्बकुटुम्ब' । ३. 'सुजकीर्ते' ४. 'वन्धं समीरकुमारः पञ्च' । ५. 'प्रयान्' । ६. 'भागसंख्यान' । ७. 'घटयावभूव' । इति पा० ।

हते तस्मिन् ज्यो दीप्रा हरिप्रस्थमुपाययुः ।

आगामिनि मत्सै हव्यमादित्सव इवाग्रयः ॥ ३ ॥

‘कत इति । तस्मिन् जरासन्धे हते मीनेन भारिते सति दीप्राः जरासन्धवधेन
मासुरकान्तयः त्रयः कृष्णमीमांसुनाः आगामिनि पुरःसम्पाद्ये मत्सै राजसूये हव्यम्
होमद्रव्यम् आदित्सवः युजुषवः (तत्रोपस्थातृनीहमानाः) त्रयोऽनयः आश्वनी-
यगार्हपत्यदाक्षिणात्यनामका इव हरिप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं नाम पुरम् उपाययुः बाल-
स्युः ॥ युधिष्ठिरसहस्रसन्धयेऽपेक्षितस्य जरासन्धवधस्य सन्पत्या त्रयाणां दीप्तत्व-
मुक्तम् ॥ ३ ॥

जरासन्धके नारे जानेसे दोक्षिणाली तीनों जन—कृष्ण, मीन एवं बर्जुन इन्द्रप्रस्थ
आ गये, नानो होनेवाले यज्ञमें हव्य-मदार्थ-महपत्नी इच्छा रखनेवाले तीनों अग्निर्षी—
आश्वनीय, गार्हपत्य, दाक्षिण—हों ॥ ३ ॥

कृष्णे गते यदुपुरीं क्षितिपानुजानां

जित्वा दिशः प्रतिनिवृत्तवतां चतुर्णाम् ।

कोशे मनुः परमसिभ्रवरा गृहीता

दोष्णोर्वलेन महता न तु हेमपुञ्जाः ॥ ४ ॥

कृष्णे गते इति । कृष्णे यदुपुरीं गते द्वारकां गतवति सति षतस्रो दिशः प्राच्या-
दिक्काः जित्वा प्रतिनिवृत्तवतां परावृत्तानां चतुर्णाम् क्षितिपस्य धर्मराजस्य जदुजानां
मीमांसुननकुलसहदेवाभिधानां आतृणाम् दोष्णोः बाहोः महता यदुना वलेन सारेण
गृहीताः करे कृताः असिभ्रवरा खड्गश्रेष्ठा एवं कोशे खड्गपिधाने नावरके मनुः
मान्तिस्म (दिशां जितत्वेन खड्गाः कोशमाश्रयन्तिस्म) दोष्णोर्महता वलेन करे
राजद्वेषनागे गृहीताः करदीकृतमूपाईर्दत्ताः तैरासादिवाश्च हेमपुञ्जाः स्वर्णरादानः
परम् परन्तु कोशे घनाधारगृहे न मनुः न मान्तिस्म । दिष्टु जितानु युद्धं व्यरम-
स्परं घनागमो न स्वरमदित्यर्थः ॥ ‘कोशोऽस्ती कृदमले खड्गपिधाने घनवेशनवि’
इति विश्वः । यत्र हेमपुञ्जानां खड्गानां च प्राप्तस्य कोशे मानस्य खड्गमात्रे निय-
न्तनात् परिसङ्ख्याऽऽलक्षारः, यसन्ततिलकं युक्तम् ॥ ४ ॥

नगवान्के द्वारका चले जानेपर प्राच्यादि चारों दिशाओंकी जीतकर इन्द्रप्रस्थकी
लौहे हुए युधिष्ठिरके छोटे नारै मीम आदिके बलशाली बाहुओं द्वारा जीतते पकड़ों गई
तबवाटें तो कोश—घनमें आ गई, किन्तु उनके बाहुओंसे कररूपमें गृहीत स्वर्णराशिर्षों
कोश—खदानेमें नहीं बना सकीं । श्वना घन करमें जाये कि वह खदानेमें रखा नहीं
जा सका ॥ ४ ॥

उपायनत्वेन नृपाय सर्वैर्दत्तेषु वित्तेष्वस्त्रिलेषु भूपैः ।

पार्थस्य पुर्याः क्षितिरेव भेजे वसुंधरावाचकमव्यसावम् ॥ ५ ॥

उपायनत्वेनेति । सर्वैः नागादेशसमुत्पन्नैः भूयैः रालमिः अत्रिलेपु समस्तेषु
वित्तेषु स्वसम्बन्धिषु धनेषु नृपाय युधिष्ठिराय उपायनीकृतेषु उपहृतेषु सख्यु
(अन्यासां राजपुरीणां धनराहित्येन) केवलं पार्थस्य पुयाः इन्द्रप्रस्थनगर्याः स्थितिः
एव बलुन्धरावाचक्रवाच्यमावम् वसुन्धरापदप्रतिपाद्यत्वम् मेमे प्राप । अन्यासां
पुरीणां वसुना शून्यतयाऽस्याश्च धनपूर्णतया वसुन्धरेत्यन्वयां संज्ञा केवलमिन्द्र-
प्रस्थस्यैवावर्त्तान्यासां तु सा रुडा संज्ञैवेति बोध्यम् । अतिशयोक्तिः स्फुटैव ॥ ५ ॥

समी राज्ञेने जव सारा धन धर्मराजको उपहृत कर दिया तव केवल पार्थकी नगरी
इन्द्रप्रस्थ ही बलुन्धरा शब्दका प्रतिपाद्य रह गई, समी नगर धनशून्य होनेके कारण—
'वसु धरतीति' व्युत्पत्तिसे वने बलुन्धरा शब्दसे कहे जाने योग्य नहीं रहे, केवल इन्द्रप्रस्थ
ही वैज्ञा रहा, क्योंकि उसमें तो सारी सम्पत्ति थी ॥ ५ ॥

नरदेवमगाज्ये प्रतीच्या नकुलेनैव वसूनि विस्तृतानि ।

दधदानकदुन्दुभिस्त्रनैर्घा दलयन्नानकदुन्दुभेः कुमारः ॥ ६ ॥

नरदेवमिति । विस्तृतानि बहूनि वसूनि धनानि दधत् धारयन् आनकदुन्दुभेः
वसुदेवस्य कुमारः श्रीकृष्णः आनकानां पटहानां भेरीणां च स्वनैः शब्दैः घाम्
आकाशं दलयन् मिन्दन् (आचालयन्) प्रतीच्याः पश्चिमाया दिशः जये सति
नकुलेन सहैव नरदेवं युधिष्ठिरम् अगात् पुनरायातः । जरासन्धवधानन्तरं द्वारकां
गतौ भगवान् पश्चिमाभासां जित्वा बहूनि धनानि सहानयता त्रिजयवाद्येनाकाशं
च पूरयता नकुलेनैव सह पुनर्युधिष्ठिरसमीपमागतवानित्याशयः । औपच्छन्दसिकं
वृत्तम् ॥ ६ ॥

वित्तृत धनराशि स्थिते भगवान् श्रीकृष्ण नाना प्रकारके विजयवाद्योंसे आकाशको मुख-
रित करते हुए पश्चिमदिशाको जोतकर लौटनेवाले नकुलके साथ ही पुनः युधिष्ठिरके
समीप आ गये ॥ ६ ॥

हरिणा स ततः कृताभ्यनुज्ञो हविरादातुमिवागतेन साक्षात् ।

क्रमवेदिपुरोधसां समूहैः क्रतुमाहर्तुमुपक्रमं प्रचक्रे ॥ ७ ॥

हरिणिति । ततः कृष्णागमनानन्तरं स धर्मराजः साक्षात् प्रत्यक्षीभूय हविरादात्
हृयमानं द्रव्यजातं ग्रहीतुम् इव आगतेन आयातेन हरिणा श्रीकृष्णेन कृताभ्यनुज्ञः
यज्ञं प्रारब्धुं लब्धानुमतिः सः धर्मराजः क्रमवेदिनाम् कर्त्तव्यकर्मपौर्वापर्यज्ञान-
शालिनाम् पुरोधसां याज्ञिकक्रियावेदिनामृत्विजां समूहैः सह कृतं राजसूयं
नाम यज्ञम् आहर्तुम् कर्तुम् उपक्रमम् प्रारम्भं प्रचक्रे कृतवात् । हरिणा स्वं यज्ञ-
भागमादातुमिव साक्षाद्गुप्त्यितेनादिष्टो धर्मराजो याज्ञिककर्मानुष्ठानक्रमज्ञानवतां

पुरोधलां समूहैः सह राजसूयं यागमारब्धवानिति भावः । वैतालीयं हृत्तम् ॥ ७ ॥

अपना यगभाग लेनेके लिये साक्षात् शरीर धारण करके आप हुए भगवान् श्रीकृष्णते अनुमति लेकर धर्मराजने याशिककर्मकलापके पीर्वापर्यको जाननेवाले ऋत्विजोंके साथ राजसूय यज्ञ करनेका उपक्रम किया ॥ ७ ॥

प्राग्वंशोऽप्युत्तमे तिष्ठन् प्राग्वंशं पुनराविशत् ।

कुरीरशिरसा पत्न्या कुलधीरः स दीक्षितः ॥ ८ ॥

प्राग्वंश इति । उत्तमे रमणीये प्राग्वंशे एविर्गोहे तिष्ठन्नपि कुरीरं जालं शिरसि यत्वास्तथा द्रौपद्या नाम पत्न्या दीक्षितः यज्ञदीक्षावान् सः कुलधीरः पुनः प्राग्वंशं हविर्गृहम् आविशत् आगतः । प्राग्वंशे तिष्ठतः प्राग्वंशागमनं विच्छमिव भासते, प्राग्वंशे प्राचां कुरुययात्यादीनां वंशे कुले इत्यर्थेन च तत्परिहारः । कुरीरं जालं तद्ग्रहणं च यज्ञदीक्षितपत्न्या विहितम् । कुरीरं साहायिकमन्यद्वस्त्विति केचिद् ॥८॥

अपने पूर्वके पुरुष कुरु ययादि आदिके वंशमें वर्तमान तथा यज्ञदीक्षित कुलधरेण धर्मराज शिरपर कुरीर-जाल या मङ्गल वस्तु धारण करनेवाली धर्मपत्नी द्रौपदीके साथ पुनः प्राग्वंश हविर्गृहमें आये । प्राग्वंशमें अवस्थितका प्राग्वंशमें आना विरोधकी प्रतिमा उत्पन्न करता है, प्राग्वंशका अर्थ प्राचीनोक्ता वंश-कुल करनेपर उत्तका परिहार हो जाता है ॥ ८ ॥

आप्सातुमिच्छुरनलो हविरत्र रुच्य-

मानीलधूमकुलनिर्गमनापदेशात् ।

जग्धान्पुरा जतुनिकेतनभित्तिखण्डान्

कुक्षिस्थितानिव ववाम गुरुनजीर्णान् ॥ ९ ॥

आप्सातुमिति । अनलः वह्निः अत्र युधिष्ठिरसम्पाद्ये राजसूये रुच्यं स्वादु हविः होमलक्ष्यं द्रव्यजातम् आप्सातुम् भक्षितुम् इच्छुः पुरा लाक्षागृहदाहावसरे जग्धान् भक्षितान् गुरुन् बहुकालपाच्यान् अत एव अजीर्णान् कुक्षिस्थितान् उदरवर्तिनः जतुनिकेतनभित्तिखण्डान् लाक्षाभवनभित्तिशकलान् आनीलस्य श्यामस्य धूम-कुलस्य धूमरात्रोर्निर्गमनस्य परिर्भावस्यापदेशात् छलात् इव ववाम वाञ्छवान् । यथा कश्चन मुक्तपूर्वं किमन्यजीर्णमुदरे वर्तमानं दमति, वमनक्षमृतधुसुचञ्च रुच्यं भोजयान्तस्मश्नाति, तथैवायं पुरा लाक्षागृहभित्तिखण्डानि भक्षयित्वा तानि गुरुणि पाचयित्वावच्छमो वह्निः सप्रति क्षीलपूनराशिव्याजेन वान्त्वा राजसूये रुच्यं हवि-रादानुमानान् सञ्जीकरोतीत्यर्थः । अपहुत्तिगर्भोच्छेच्छाऽल्लङ्कारः । वसन्ततिलकं हृत्तम् ॥ ९ ॥

दुषिष्ठिरको राजन्सु ददन् त्वादिष्ट हवनीय पदार्थोक्तो खानेकी श्च्यत्वा रत्नेवाते अग्नि-
देव क्राते धूमस्तोत्रके निर्गमनके बहाने आज्ञागृहदाहके समयमें खाये हुए एवं अभी तक
नहीं पचे हुए आज्ञागृहभित्तिके दुकड़ोंको वमनके द्वारा नानो निकाल रहे थे। आगसे
क्राता दुर्वा क्या निकल रहा था, आग अज्ञोर्गभावमें अवस्थित पुराकालमें खाये गये
आज्ञागृहकी दीवारके दुकड़ोंको वमन द्वारा पेटसे निकाल रही थी ॥ ९ ॥

तत्र प्रवर्ग्यजनितं दिवि धूमचक्र-

मालक्ष्यते स्म विदुधान्प्रति पावकेन ।

आनाकुरुर्वहविर्द्रविशौन वेगा-

दाहानपत्रवलयं किल नीयमानम् ॥ १० ॥

तत्रेति । तत्र यज्ञे प्रवर्ग्येण राजसूयज्ञाशुक्लमविशेषेण अग्नित्वा उत्साहितम्
धूमचक्रम् धूमराशिः द्विविधाकाशे आनाकम् स्वर्गपर्यन्तं दुर्वहम् बोहूनशास्यम्
हविः हव्यद्रव्यमेव द्रविणं घनं यस्य तेन तयोक्तेन पावकेन अग्निना विदुधाद्
देवान् प्रति वेगात् तीव्रतया नीयमानम् उद्यमानम् आहानपत्रवलयम् निमन्त्रण-
पत्रमण्डलम् इव मालक्ष्यतेस्म । प्रवर्ग्यजनितो धूममरो दिदि विततो देवान् प्रति-
नीयमानं निमन्त्रणपत्रमिव प्रतीयतेस्म, शीघ्रं च तद्य प्राप्स्यते, यतो दाहकोऽग्निरह्य-
द्रव्यभारेण मन्दगतिः सम्पन्नोऽस्तीति भावः । स्फुरद्येष्टा ॥ १० ॥

प्रवर्ग्यं नानकं यदजायते उत्पन्नं धूमराशिं देवां लगती धीं, नानो स्वर्गं पर्यन्तं दुर्वहं
हविर्द्रव्येते माराक्रान्तं अतएव मन्दगतिं अग्निदेव द्वारा नीयमानं देवोक्ता निमन्त्रण-पत्र
हो । देवता लीगोक्ता यदनें आहान होता है, अग्निर्देव प्रथम पूजा द्वारा निर्गत धूम
ही नानो देवोक्ता निमन्त्रण-पत्र होता है ॥ १० ॥

मेदस्त्विनं विपुलखाण्डवभक्ष्येण

देहं निजं चलयितुं शिखिनोऽक्षमस्य ।

उद्गम्य संज्वलितुमुत्तरवेदिकाया-

मालम्बनाय किल यूपवरोऽन्तिकेऽभूत् ॥ ११ ॥

मेदस्त्विनमिति । विपुलस्य अतिवित्तस्य खाण्डवस्य तत्संज्ञया ख्यातस्य वनस्य
मङ्गलेन मेदस्त्विनम् स्थूलम् अतिमांसलम् निजं देहं स्वां वन्युं चलयितुम् सञ्चार-
यितुम् अक्षमस्य अशक्तस्य शिखिनः पावकस्य, उद्गम्य उत्थाय गत्वा उत्तरवेदि-
कायाम् संज्वलितुम् सम्यक् ज्वलनकार्यं सम्पादयितुम् आलम्बनाय अवलम्बन-
दानाय यूपपत्रः यज्ञियस्तन्मन्त्रिणां पः अन्तिके समीपेऽभूत् । अन्योऽपि बहुमद्ययेन
संजातस्थूलभावः छत्रिदन्त्यत्र किमपि कर्मानुष्ठानं यियासुस्तन् दण्डमदलन्त्य
गच्छति, तथाऽयमग्निमन्त्रित्खाण्डववनतयाऽतिनेदस्वीश्रुत्वोत्तरवेदिकां गत्वा जि-
ज्वलिषुर्यूपमवलम्बत इति भावः ॥ ११ ॥

अतिवित्कृत खाण्डववनके खानेते मोटे हुए अग्निदेव अपनी देहको चलनेमें अमनर्थ होकर उत्थान द्वारा उत्तर वेदीमें पहुँचकर चलनेके लिए यूपका अवलम्बन करने लगे । जैसे अधिक खाकर मोटा बना हुआ कोई आदमी चलनेमें अशक्त होकर लाठीके सहारे चलता है वही दशा अग्निको हुई ॥ ११ ॥

विम्बेन सङ्गं विसपुष्पवन्धोर्नाथः कलानां न यथा विदध्यात् ।

तथैव देवास्तत्पुस्तदानीमत्यद्भुतानां हविषां विशेषैः । १२ ॥

विम्बेनेति । कलानां नाथः चन्द्रः विसपुष्पवन्धोः कमलकुलप्रेयसः सूर्यस्य विम्बेन मण्डलेन सह सङ्गम् एकत्रवासम् यथा न विदध्यात् न कुर्यात्, तदानीं राजसूयानुष्ठानसमये अत्यद्भुतानाम् अतिस्वादूनां हविषां हव्यद्रवाणां विशेषैः प्रासुर्यैः देवाः तथैव तदपुः तृप्ताः अभवन् । इदमत्र बोध्यम्, यदा देवाश्चन्द्रमसोऽमृतमयीः कलाः पिबन्ति तदा क्षीणश्चन्द्रः अमावास्यायां सूर्येण सह सद्गन्धृते, युधिष्ठिरयागे स्वादुभिर्हव्यद्रव्यैस्तृप्ता देवा अमृताय अस्पृहयन्तश्चान्द्रीः कला नापिबन्ति चन्द्रस्य क्षीणत्वाभावेन सूर्यत्रिम्बेन सह सद्गस्यावसरो नाजनीति भावः । अत्र देवानां वाहशतृप्स्यसन्बन्धे तत्सम्बन्धोच्चेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १२ ॥

उक्त राजसूय यज्ञमें देवोंने स्वादिष्ट हव्यद्रव्योंसे इतनी तृप्ति लाभ की कि उनको चन्द्रमाकी कलाके पानकी जरूरत नहीं रही, फलतः चन्द्रमाको सूर्य-विम्बके साथ सङ्गकी आवश्यकता नहीं हुई । देवों द्वारा कलारूप अमृतके पिबे जानेपर क्षीण चन्द्रमा अमामें सूर्यमण्डलके साथ रहता है, देवोंको यज्ञने इतना तृप्त कर दिया कि वे अमृत नहीं पीते. चन्द्रमा क्षीण नहीं होता, फलतः चन्द्रमा सूर्यविम्बके सङ्गको अनावश्यक समझकर छोड़ देता है ॥ १२ ॥

सर्वेषु वर्णेष्वपि दातुरस्मात्संप्राप्तवत्स्वर्थमजातशत्रोः ।

नवर्ण एकस्तु कदापि लेभे नार्थं क्रतूनामिह सार्वभौमे ॥ १३ ॥

सर्वेष्विति । इह अस्मिन् क्रतूनां यज्ञानां सार्वभौमे प्रधाने राजसूये सर्वेषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु जातिषु (अकाराद्यक्षरेषु च) दातुरस्मादजातशत्रोः सकाशात् स्वम् अर्थजातम् धनम् (वाच्यम् च) संप्राप्तवत्सु अधिगतवत्सु, एकः नवर्णः नकारः तु कदापि स्वम् अर्थम् निपेधरूपम् (जातु कदाचिदपि) नहि लेभे । अयमर्थः— युधिष्ठिरेऽर्थं वितरति सति सर्वे वर्णाः स्वाभिमतमर्थं लेभिरे, (सर्वाण्यक्षराणि च स्ववाच्यमर्थं प्राप्तवन्ति, परन्तु) एको 'न' वर्णः स्ववाच्यं निपेधं नाधिगतवन्, तत्र यज्ञे कस्यापि याचितुर्निपेधेन तिरस्कारो नाकारीति । तुलनायां दृश्यताम्— 'नाक्षराणि पठता किमपाठि, प्रसृतः किमथवा पठितोऽपि । इत्यमर्थिजनसंज्ञय-द्वोलाखेलन खलु चकार नकारः' ॥ १३ ॥

उस यशराज राजसूय यज्ञमें अजातशत्रु युधिष्ठिरके हाथसे सभी वर्णोंको यथाभिमत धन मिल रहा था (सभी अक्षर अपना अभिषेय पा रहे थे) परन्तु एक न वर्णको कभी भी अपना अभिषेय-अर्थ प्रतिषेध नहीं प्राप्त हुआ। अर्थात् उस यज्ञमें युधिष्ठिरने किसी प्राथीमें निषेध-वचन नहीं कहा, केवल नकारको अपने अर्थसे वञ्चित रह जाना पड़ा ॥१३॥

तत्र नानाजनपदमेदिनीवल्लभमल्लसुकुटमणिकिरणपल्लविते धह्वाटे त्रिपथगापृथातनूजाभ्यां नियुक्तो, वैमात्रेयैर्भ्रातृभिर्जतुभवनवनसचनेषु पृथक्पृथगाराधिततया स्वैनाप्यातिथ्यार्यामन्त्र्यमाणेन वीतिहोत्रेणैव ज्वलता हेमपात्रेण परिष्कियमाणपाणितलः सहदेवो निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेणैव निभृतावयत्रं सभ्यलोकलोचनपद्मयुगलपङ्क्तिपरस्परवैमुख्यवदान्यरूपकोमलिमानं महर्षिजनवल्लभमध्यमहेन्द्रनीलरत्नं चिरत्नं पुमांसं सैसासाद्य प्रथममध्वेण परिपूजयांचक्रे ॥

तत्रेति । नानाजनपदानां भिन्नभिन्नदेशानां ये मेदिनीवल्लभमल्लाः राजश्रेष्ठाः तेषां सुकुटेषु अस्तकालङ्कारेषु (स्थितानां) मणीनां किरणैः कान्तिभिः पल्लविते सजातपल्लवे (रक्तामत्कान्तिभीरङ्गिते) तत्र तस्मिन् यज्ञवाटे राजसूयशालायाम् त्रिपथगातनूजेन भीष्मेण पृथातनूजेन च युधिष्ठिरेण साभ्यां द्वाभ्यां नियुक्तः कृष्णमर्चयितुमादिष्टः, वैमात्रेयभ्रातृभिः भीमार्जुनयुधिष्ठिरैः क्रमेण जतुभवने लाक्षागृहे वने खाण्डवे सचने राजसूये च पृथक् पृथक् आराधिततया संतोषितत्वेन (लाक्षागृहे भीमेनाग्निस्सन्तोषितः खाण्डववनेऽर्जुनेन तर्पितः राजसूये च युधिष्ठिरेण सन्तर्पित इति स्पर्धया वैमात्रेयकृतकर्मानुष्ठानेनात्मनोन्यूनत्वं चिरसितुकामः सहदेवो वह्निमातिथ्याय निमन्त्र्य स्वकरयोर्घृतवान्, यत्तस्य हस्ते हेमपात्रं तिष्ठति स्म, तद्देमपात्रं वह्निरिव प्रतीयते स्मेति हृदयम्) स्वेन आत्मना सहदेवेनापि आतिथ्याय आतिथ्यसत्कारमाचरितुम् आमन्त्र्यमाणेन निमन्त्र्याहूतेन ज्वलता देवीप्यमानेन वीतिहोत्रेण वह्निवा इव हेमपात्रेण स्वर्णभाजनेन परिष्कियमाणपाणितलः भूप्यमाणवाहुः सहदेवो नाम कनिष्ठपाण्डवः निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेण इव समस्तस्वभक्तलोककार्यसम्पादनजन्मनाऽऽयासेन इव निभृतावयत्रं शान्तसकलगात्रम्, सम्यलोकानां सभास्थजनानां लोचनानां पद्मयुगलपङ्क्तिभ्यः पद्मसमूहेभ्यः परस्परवैमुख्यवदान्यः परस्परमङ्गराहित्यदाता रूपकोमलिमा सौन्दर्यमाधुर्यस्य तं तथोक्तम्, यदीयं सौन्दर्यं पश्यन्तः सभ्या निर्विभेयमासते तं तथाभूतमिति यावत्, महर्षिजनवल्लभे ऋषिसमुदाये वल्लभे इव मध्यमहेन्द्रनीलरत्नं

१. 'त्रिपथा' । २. 'निमन्त्र्यमाणेन' । ३. 'निर्वाहभारेण निभृता' । ४. 'युग्म' । ५. 'चिरत्नम्' । ६. 'आसाद्य' : इति पा० ।

मध्यगतेन्द्रनीलमणिमिव प्रतीयमानम् चिरन्तनं पुमांसं पुराणपुरुषं सयालाद्य
उपसृत्य जस्येण प्रथमं सर्वतः प्राङ् पूजयामास । समायां सर्वेषूपविष्टेषु भीष्म-
सुविष्टिराभ्यामाज्ञप्तः सहदेवो भगवन्तं शान्तभावेनावस्थितं मुनिरपामव्यगतं
वासुदेवं सर्वत प्राज्ञो दयोचितार्घ्यादिना सत्कृतवानिति ॥

नाना देशके रामश्रेष्ठोंके मुकुटोंमें लखित मणियोंकी किरणोंसे रक्षित उस राजसूय
यज्ञशालामें त्रिपयगातनूज-भीष्म तथा पृथातनूज-सुविष्टिरसे आदिष्ट होकर सहदेवने—
जिनके हाथका सुवर्णपात्र ऐसा लग रहा था—मानों उनके वैभाष्य माहर्षों—भीष्म,
वर्जुन-सुविष्टिरसे लाक्षागृह-लाण्डव-सया राजसूयमें अष्टम-अष्टम आराधित वरिष्ठों
सहदेव भी आतिथ्य सत्कारके लिये निमन्त्रित किया हो, ऐसे हेमपात्रसे उनका हाथ
अलंकरण था, भगवान्के पास पहुँचकर सभसे पहले अर्घ्य द्वारा उनकी पूजा की, भगवान् उस
समय समामें शान्तभावसे देते बैठे थे, मानों सकल ऋक्षवर्तोंके कार्यको करते करते उनके
अङ्ग थक गये हों, उनके सौन्दर्यकी मधुरता सभी वर्शक्योंकी आँसोंकी पक्ष्मपङ्क्तियोंकी परस्पर
वैमुख्यप्रदान कर रही थी, अर्थात् उनकी मुन्दरताको लीन निर्निमेष भावसे देख रहे थे, वह
भगवान् मुनियोंके समुदायमें (बलयमें) इन्द्रनीलमणिकी तरह दीख रहे थे, तथा वह आदि
पुण्य थे ॥

सावत्प्रकोपात्तरलाघरस्य प्रतिक्षितीशानमयानकस्य ।

वेदीभुवं तत्र विहाय वह्निश्चेदीशितुश्चित्तमिवाविवेश ॥ १४ ॥

तावदिति । तावत् यावत्सहदेवो भगवन्तमर्चयति तत्काले प्रकोपात् कृष्णस्याग्र-
पूजादर्शनप्रभवक्रोधोधात् तरलो चलो ओष्ठौ यस्य तस्य तथोक्तस्य नतपुत्र प्रति-
क्षितीशानमयानकस्य प्रत्यर्षिराजगणमयङ्करस्य वेदीशितुः शिशुपालस्य चित्तं
हृदयम् वह्निः यज्ञाहितोऽग्निः तत्र यज्ञशालायाम् वेदीभुवं वेदीरूपं स्वं स्थानम्
विहाय आविवेश प्रविष्ट इव । कृष्णस्याग्रपूजां विलोक्य शिशुपालस्य मनः क्रोपेन
जज्वाल, मन्ये वेदीगतो वह्निः स्वं स्थानं विहाय तद्दृष्टयं प्रविष्ट इत्याशयः ॥१४॥

जब तक सहदेवने श्रीकृष्णका सत्कार किया तब तक शिशुपालके ओठ कोपसे चलने
लगे, और सभी प्रत्यर्षिमूपालोंको उससे देखकर मय होने लगा, ऐसा मादम हुआ मानों
वेदीको छोड़कर वह आग शिशुपालके हृदयमें प्रवेश कर गयी हो, उसका हृदय कोपसे
जल उठा ॥ १४ ॥

सदसि न विकृतो यदच्युतोऽमूत्स तु परुषाक्षरमण्डलेन शत्रोः ।

बहिरवसदुपेत्य तच्छ्रवोभ्यां बहुतरकुण्डसनीत्तरनलक्ष्यात् ॥ १५ ॥

सदसीति । सः अच्युतः श्रीकृष्णः तु सदसि समायां शत्रोः निरोधिनः शिशु-
पालस्य परुषाक्षरमण्डलेन कटुवाक्यसमूहेन यत् विकृतः क्रोपादिविकारयुक्तः

नामूत्, तत् बहुतराणि भूयस्ति धानि कुण्डलनीलरत्नानि कुण्डलप्रोता नीलमणय-
स्तल्लभ्यात् तद्वभाजात् तच्छ्रवोभ्यां जगवतः कणाभ्यां बहिः उपेत्य गद्या (सद-
नुचितवचोनिचयः) भवत्यत् । अथमाहवः—भगवान् शिशुपालस्य बचांसि
नाकर्णितवानिव, यतस्तद्वाचो भगवत्कर्णलम्बितकुण्डलनीलरत्नप्रभाध्याजाद्बहि-
रेवावसन्नतोऽश्रुवतहचनलया भगवतो मनसि विकारो नाजायतेति ॥ १५ ॥

विरोधी शिशुपालक्री कठोर गार्तोते समामे अच्युत श्रीकृष्ण तनिक भी विचलित
नहीं हुए क्योंकि उसका कटु रातें भगवान्के कुण्डलोंमें खचित बहुतसे नीलरत्नोंकी कान्तिके
बहाने कानोंके बाहर ही वैठी रहीं, वे पावें कानों तक पहुँची ही नहीं, फिर भगवान्के
विचलित होनेका प्रश्न ही कहाँ उठता है ॥ १५ ॥

अश्लीलवागिति सँमाप्तिमती न वेति

संद्रष्टुकाममिव दानववैरिचक्रम् ।

कल्पान्ततिग्मकरकल्पमनल्पवेगं

कण्ठे विभेद रणकर्मणि दामघोषम् ॥ १६ ॥

अश्लीलवागिति । ततः कुपित चेदिकटुवाक् प्रयोगानन्तरम् कल्पान्ततिग्मकर-
कल्पं प्रलयार्कतुल्यम् अतिभ्राजिष्यु अगल्पवेगम् अतिवेगवत् च दानववैरिचक्रम्
श्रीकृष्णस्य सुदर्शनं नाम चक्रम् इह शिशुपालकण्ठे अश्लीलवाक् अनुचितशब्द-
राशिः समाप्तिमती समाप्ता न वा ? इति सन्द्रष्टुकामम् वीक्षितुमिच्छन् इव
रणकर्मणि तत्र चाशुद्रपूर्वके युद्धे दामघोषम् दमघोषस्यापत्यम् शिशुपालं नाम
कण्ठे कण्ठदेशावच्छेदेन विभेदं छिन्नवत् । यथा कुत्रापि पिहितमुखे वस्तुनि
किमपि वस्त्वन्तरमस्ति न वेति द्रष्टुमिच्छंस्तद्वस्तु भिनत्ति तथा भगवत्शब्दं शिशु-
पालकण्ठेऽत्र शिष्यतेऽश्लीलवचनराशिरयदा समाप्त इति वीक्षितुमिव तत्कण्ठमभि-
नदित्यर्थः । 'दामघोषम्' दमघोषजम्, यथाह माघः—'चिरस्य भिन्नव्यसनी सुद-
मोदमघोषजः' ॥ १६ ॥

शिशुपालके कण्ठमें कटवीं रातें समाप्त हो चुकी हैं या वच रहीं हैं, इस बातको मानो
देखना चाह रहा हो ऐसा, और प्रलयकालिक सूर्यकी तरह चमकदार तथा अति वेगशाली
भगवान्के सुदर्शन नामक चक्र ने युद्धमें शिशुपालको कण्ठदेशमें भिन्न कर दिया । किसी
बन्द पात्रमें वर्तमान कोई वस्तु है या समाप्त हो गई इस बातका पता लगानेके लिये
जैसे उस पात्रका भेदन करके देखा जाता है उसी तरह भगवान्ने शिशुपालके कण्ठमें
गालियों बची हैं या समाप्त हो गई इस बातका पता लगानेके लिये उसका गन्ध
काट दिया ॥ १६ ॥

इति तस्य दुर्मतेरायुषा सह समापिते सवनकर्मणि निर्मितावष्ट्याङ्ग-
वनमुपदात्वेन दत्तपूर्वाणि वित्तान्युत्तमर्णानिव पुनर्द्विगुणमेव ग्राहितान्स्व-
र्वानुर्वापतीन् प्रस्थापितवन्तं पौरवं तमनुज्ञाप्य चैद्यनिधनोत्सवेन सुदर्श-
नस्येव स्वर्पुरजनलोचनस्यापि नवास्त्रकणिकार्द्रतामनुभवितुमना इव
सनातनः पुमान्पुरीं पुरानुभूतकुशस्थलीनाम्नो प्रतस्थे ॥

इति तस्येति । इति एवं प्रकारेण दुर्मतेः भगवन्तं प्रतीप्याकल्पतया दुष्टदुष्टे-
तस्य शिशुपालस्य आयुषा जीवितसमयेन सह सवनकर्मणि राजसूययज्ञरूपकार्ये
समापिते अवसानं गमिते सति निर्मितावष्ट्याङ्गवनम् कृतयज्ञान्तस्नानं (पूर्वम्)
उपदात्वेन उपहाररूपेण दत्तपूर्वाणि पूर्वं दत्तानि वित्तानि उत्तमर्णान् इव पुनः
यज्ञान्ते द्विगुणं ग्राहितान् स्वीकारितान् (ये राजानो यावद्विद्वत्सुपहाररूपेण
दत्तवन्तस्तान् दत्तद्वैगुण्येन प्रत्यावर्तितवन्तम्) सर्वानुर्वापतीन् राज्ञः प्रस्थापि-
तवन्तम् विसृष्टवन्तम् पौरवं युधिष्ठिरम् अनुज्ञाप्य गृहगमनायामन्व्य सनातनः
पुमान् पुराणपुरुषः कृष्णः चैद्यनिधनोत्सवेन शिशुपालमरणजन्मना हर्षेण सुदर्शनस्य
तन्नामकस्य स्वचक्रस्येव स्वपुरजनलोचनस्यापि स्वनगरवासिलोकनयनसमूह-
स्यापि नवास्त्रकणिकाभिः अचिरोद्गतहर्षाश्रुन्विदुभिः आर्द्रताम् सेकम् अनुभवितु-
मनाः द्रष्टुमिच्छन्, (यथा शिशुपालवधेन जातेन सुदर्शनं नवरुधिरकणेनार्द्र-
जनि तथा तन्निधनवार्त्ताश्रवणेन मत्पुरवासिजनलोचननिवहोऽपि प्रत्यगोद्गतास्व-
न्दाश्रुकणिकाभिः सिक्रमस्त्विति कामयमानः सन्तित्यर्थः) पुरा कृष्णवासात् पूर्वम्
अनुभूतकुशस्थलीनाम्नीम् कुशस्थलीतिसंज्ञया प्रथितामधुना द्वारकासंज्ञां पुरीम्
प्रतस्थे प्रचलितवान् ॥

इत प्रकार उक्त दुष्टद्वि शिशुपालको आयुके साथ ही राजसूय यज्ञके समाप्त हो जाने
पर यज्ञान्त स्नान करके राजा युधिष्ठिरने जब उपहारमें पहले दिये गये धनको इगुना
करके राजाओंको लौटा दिया मानों वह ऋणदाता रहे हों, और सब भूपालोंको अपनी
अपनी राजधानीके प्रति विद्रा कर दिया, तब भगवान्ने युधिष्ठिरसे जानेकी अनुमती
ली और चैद्यके निधनरूप उत्सवसे जित प्रकार सुदर्शन गरम खूनकी बूंदोंसे अपनेको
सींचा है; उन्ही तरह पुरवासि जनके नयन में नवोद्गत आनन्दाश्रुबिन्दुओंसे सींचे जाँर,
यह कामना रखनेवाले पुराणपुरुष श्रीकृष्ण अपनी नगरी द्वारकापुरीको चले, जित नगरी
का प्राचीन नाम कुशस्थली था ॥

अन्धभूपतनयोऽपि बलौघैर्हास्तिनं पुरमवाप्य बिलक्षः ।

सौवलि गिरमसौ बलवन्तं दुर्विचाररचनासु चचक्षे ॥ १७ ॥

अन्यनृपेति । जज्ञौ अन्वमूपतनयः एतराद्भ्रसुतः दुर्योधनोऽपि दलौघैः सैन्य-
 क्षनुदयैः सह हास्तिनं पुरम् धर्मराजराजधानीम् अवाप्य प्राप्य विलचः धर्मराज-
 धर्मदर्शनविस्मितः सन् दुर्विचाररचनासु कुटिलमन्त्रणाङ्कतिषु बलवन्तं सौबिधिं
 सुबलस्य नाम्नो राज्ञोऽपत्यं शकुनिम् प्रति गिरं वक्ष्यमाणलक्षणां वाचं चक्षते उक्त-
 वान् । हस्तिनापुरागतो दुर्योधनो धर्मराजविभवावलोकनेन विस्मितः सन् कुटिलं
 शकुनिं प्रति वक्ष्यमाणवचनमुवाचेत्वर्यः । स्वागतादृप्तम् ॥ १७ ॥

अन्धे राजा घृतराष्ट्रका पुत्र दुर्योधन ससैन्य हस्तिनापुर आया, वहाँ पर युधिष्ठिरका
 विभव देखकर वह विस्मित हो गया और विस्मित होकर उसने कुछ विचारकी रचनामें
 नियुक्त-दुरमितसन्धिदम्भ-कुटिल शकुनिसे इस प्रकारके वचन कहे ॥ १७ ॥

अग्नेरपत्यमिति हेम यदाहुरेत-

निमध्या न मातुल ! विरोधिमुखेऽनुमूतम् ।

तत्स्मर्यमाणमस्त्रिलक्षितपोपनीतं

नक्तंदिवं दहति चित्तमिदं यतो मे ॥ १८ ॥

अग्नेरपत्यमिति । हे मातुल, मातृभ्रातः, शकुने । हेम सुवर्णम् अग्नेरपत्यम्
 अग्निजन्यम् इति यद्वाक्यमाहुः, एतत् हेन्नः अग्निजन्यत्वम्, मया विरोधिमुखे
 विरोधिना ज्ञातेर्युधिष्ठिरस्य मुखे राजसूर्येऽनुमूतम् साक्षात्कृतम् । अस्त्रिलैः क्षितिपैः
 राजभिः उपनीतमुपहतं करत्वेन समर्पितं वा इदं शुभ्रणं स्मर्यमाणम् अपि
 भावनोपनीतम् अपि यतो यत्मात् मे मम दुर्योधनस्य चित्तं नक्तंदिवम् अह-
 निंशं दहति ज्वल्यति । यदि हेमसुवर्णजन्यं न त्याज्यं स्मर्यमाणतया हृदयगतं
 सन्मम हृदयं कथं दहेत्, दहति तु स्मर्यमाणमतो निश्चीयते बह्निजन्यत्वं तस्य,
 तथात्वे सत्येव दाहकत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ १८ ॥

माना, लोग सोनेको आगकी सन्तान कहते हैं यह बात भिय्या नहीं है, मैंने अपने
 विरोधी प्रति धर्मराजके यद्यमें इसका अनुभव किया था, उक्त यद्यमें सनस्त राजवर्ग द्वारा
 वक्शर या कर रूपमें दिया गया सोना इस समय यात्रे जाने पर भी हमारे हृदयमें
 सन्तापकी स्थिति कर रहा है, यदि सोना अग्निजन्य नहीं होता तो स्मर्यमाण होकर हृदयमें
 जानेपर हृदयमें ज्वलन क्यों पैदा करता, इससे सिद्ध होता है कि सोना अग्निजन्य है ॥१८॥

बलात्कुचं परिजहास सभावलोके

मां द्रौपदी मणिभुवि स्वलितं यदुच्चैः ।

तत्साधु जातमिति त्रकुमिष लुषां स्वां

मत्प्राणवायुरयमुत्कमरोच्छुरास्ते ॥ १९ ॥

बलादिति । सभायाः मणिमयसनामण्डपस्य अवलोक्ये दर्शनसमये मणिमुधि द्रव्यलक्ष्मिने स्तब्धचित्तम् जले स्थलम् स्वले च जलम् इति विपरीतज्ञानघनं मायुं द्रौपदी बलात्कुचं हासत्तोमायुं चलत्तनमारं यत् उच्चैः परिजहात् परिहाल्लनक्तरोच, तत् परिहसनं साडु उपयुक्तं जातम् इति त्वां निजां स्तुवां पुत्रवधूं वक्षुमिव अयं मम प्राणवायुः उत्कमयेच्छुः ग्रहिर्भविषुकामः ज्ञास्ते । समायां पश्यतो मत्तं जाते जले स्थलत्वप्रकारके स्थले च जलत्वप्रकारके ज्ञाने द्रौपदीकम्पमानकुचं यथा तथा पद्मसितवती, तत्तदीयं हसितमुचितमजायतेति वक्षुमिव द्रौपदीं नाम स्वां स्तुया- सुपेतुमयं मम प्राणवायुर्निर्गन्तुमिद्रेच्छतीति भावः । अत्र वायोर्भीमपितृत्वेन द्रौपद्या वायुस्तुयात्वं कल्पितम् ॥ १९ ॥

मणिमय सभा देवनेके समय हमने जब जलको स्थल तथा स्थलको जल समझनेकी गल्ती की थी, द्रौपदीने उस समय जोरोंका ठहाका लगाया जिससे उसके स्तन हिलने लगे, उसका वह हँसना उचित था इसी बातको अपनी पुत्रवधू द्रौपदीसे बतानेके लिये हमारे यह प्राण निकलनेकी इच्छा कर रहे हैं । मैं उस अपमानके कारण मर जाना चाहता हूँ ॥ १९ ॥

अधुना युधि सेनाभिर्विधुंन्वानो धरातलम् ।

विधाय निघनं तेषां निगृहीत्यामिसां शुचम् ॥ २० ॥

अधुनेति । चाहम् एवमपमतोऽहम् अधुना सम्प्रति सेनाभिः सैन्यैः धरातलं भूखलं युधि युद्धे विधुन्वानः कम्पयन् तेषां युधिष्ठिरादीनां निघनं प्राणापहारं विधाय कृत्वा इमाम् तदपमानजनितां शुचं खेदं निगृहीयाम् शमपेयम् । अनु- ज्ञायां लोट् ॥ २० ॥

मेरा बड़ा अपमान हुआ है अतः अब मैं चाहता हूँ कि सेनासे समस्त भूमण्डलको कंपाकर युद्धमें युधिष्ठिरादिके प्राणहरण द्वारा अपने इस खेदका शमन करूँ ॥ २० ॥

इति निगद्य व्रीहान्वयानद्योः संगमे निमग्नेनसमसकैतवर्थेन्युः गान्धारपतिरुत्तारयितुमेवमुत्तरमादत्त ।

इतीति । इति उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा व्रीहान्वयानद्योः लज्जादुःखरूपयोः सरितोः सङ्गमे एकत्रमिलनस्थाने निमग्नम् बुद्धितम् एतन्म दुर्योधनम् अभग्नकैत- वस्य अप्रतिहतकपटविद्यायाः (अक्षविद्यायाः) वन्युः (तत्र कुशलः) गान्धारपतिः गान्धारदेशाधीशः शकुनिः उत्तारयितुं लज्जादुःखनद्योः परम् पारं लम्पयितुम् उत्तरं प्लवम् प्रतिवचनं च आदत्त गृहीतवान् । श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः ॥

१. 'विधुंनानो' । २. 'रसातलम्' । ३. 'निघाय' । ४. 'तिसु' ।
५. 'वन्यो' इति पा० ।

इस प्रकारकी बात कहकर उज्जा तथा खेदरूप नदियोंके सङ्गममें दृश्यते हुए दुर्योधनके पार पहुँचानेके लिये अप्रतिहत धून विधाका पारदर्शी पण्डित शून्ति नामक उस गान्धार-धीशने निम्नप्रकारक उत्तररूप प्लव-तरणसाधन अपनाया ।

जय्यतां कथमुपैति तेऽर्जुनो वत्स ! यद्युधि भयात्पलायिताः ।

केवलं हरिमुखा न नामतो वेगतोऽपि मरुतोऽभवन्पुराः ॥ २१ ॥

जय्यतामिति । हे वत्स दुर्योधन, अर्जुनः तृतीयपाण्डवस्तव जय्यतां जेतुं शक्यत्वं कथं केन प्रकारेण उपैति, अर्जुनस्त्वया कथमपि जेतुं न शक्य इत्यर्थः, यद्युधि यत्प्राजुनस्य युद्धे भयात् पलायिताः विद्रुताः हरिमुखाः इन्द्रप्रमृतयः सुराः केवलं नामतः संज्ञामात्रेण मरुतो न, अपितु वेगतः अपि मरुतो वायवः अन्नद्वयद्युद्धे इन्द्रादयो देवा वायुवेगेन पलायिष्यत, तमर्जुनं त्वं कथं जेष्यसि, एतो युद्धेन खेदविनोदनमशक्यसम्पादनम् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

वत्स दुर्योधन, तुम उस अर्जुनको किस प्रकार जीत सकोगे ? जिसके साथ युद्धमें मयसे भागते हुए इन्द्रादि देवगण केवल संज्ञानात्रसे ही मरुत नहीं रहे, वेगते भी मरुत-वायु बन गये । अर्जुनके साथ लड़नेमें डरकर इन्द्रादि जब वायुवेगसे भागते हैं तब तुम उस अर्जुनको किस प्रकार जीत सकोगे ॥ २१ ॥

अपि च,—

तं वीक्षितुं जगति शक्रुयुरत्र के वा भीमं प्रकोपयुतभीमगदाद्बाहुम् ।

एकैकमुष्टिहतये स्म भवन्ति नालं यस्याहवे वक्रवृहद्रथभूहिडिम्बाः ॥ २२ ॥

तं वीक्षितुमिति । अपि च किञ्च प्रकोपात् क्रोधादेतोः घृता भीमा भयजननी गदा सैव अङ्गः चिह्नम् यस्य तादृशो गदायुक्तो बाहुर्यस्य तं तथोक्तं भीमं वीक्षितुं प्रष्टुम् अत्र जगति के वा शक्रुयुः के समर्थाः स्युः । कोपेन घृतया गदया युक्तं बाहुं विभ्रतं भीमं लोके कोऽपि वीक्षितुमपि न क्षमते किमुत जेतमिति सामान्यतो जेतुनिषेधेन स्वयाप्यसौ न जेतव्य इति विशेषो व्यज्यते । तस्य अजेयत्वे उपोद्दलकनाह—एकैकेति । यस्य भीमस्य आहवे युद्धे वक्रो वक्रासुरः वृहद्रथम् : जरासन्धः हिडिम्बो नाम हिडिम्बाम्नाता च एते सर्वेऽपि ख्यातिभाजो वीरा एकैकमुष्टिहतये एकैकमुष्टिप्रहाराय अपि लल योग्या न भवन्ति, यस्यैकमुष्टिप्रहारमपीमे वीरा न सोढुमपारयैस्तज्जयस्य नितान्तमसम्मान्यत्वमिति भावः । काव्यलिङ्गमल-हारः ॥ २२ ॥

वो ते धारण की गई गदारूप चिह्ने युक्त मुजशाही भीम की ओर देखनेवाला भी इस दुनियामें कोई नहीं है, जिसके युद्धमें वक्रासुर, जरासन्ध तथा हिडिम्बनामक दैत्य एक एक मुक्केके योन्म भी नहीं हो सके । जिसके मुष्टिप्रहारको बैसे बैसे बहादुर नहीं सह सके उसे तुम क्या, इस संसारमें कोई भी नहीं जीत सकता है ॥ २२ ॥

वाभ्यामुपास्यमानस्य तपसस्तनुजन्मनः ।

न्यापादेऽपि प्रसक्तिः का विशेषार्त्तादृशां रणे ॥ २३ ॥

वाभ्यामिति । तान्यां पूर्वोदितसानध्याभ्याम् अर्जुनभीलाभ्याम् उपास्यमानस्य
स्नागृह्ये स्थित्वाऽऽराध्यमानस्य तपसो धर्मस्य ननुतन्मनः पुत्रस्य धर्मात्मजस्य
युधिष्ठिरस्य व्यापादे द्रोहचिन्तनेऽपि काः प्रसक्तिः शक्तिः अस्माकमिति शेषः
विशेषात् तादृशाम् भीमाजुनादिलेवासौभाग्यशालिनां युधिष्ठिरादीनाम् रणे
(नः) का प्रसक्तिः, नैवास्ति सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

उन भीम तथा अर्जुनसे सेवित धर्मपुत्र युधिष्ठिरके द्रोहकी चिन्ता करनेकी शक्ति
एम् लोगोंको नहीं है, खास करके उनके ऐसे शूरोंके साथ रणकी शक्ति तो हम लोगोंको
नहीं ही है ॥ २३ ॥

तथान्यहं तु तव च तेषां च परस्परं विभवे परिपणनपदाधिरोहिणि
हृणादक्षममाणेन जगत्सामान्यतामक्षसंप्रदायेन तं पराजयघण्टापथे संचा-
रयिष्यामि ॥

तथापीति । तथापि—यद्यपि युद्धेनासौ युधिष्ठिरो न पराभवितुं शक्यस्तथाप्यु-
पायेन तमहं पराभवितुं क्षम इत्यवतारयति तथापीति । अहम् शङ्कनिः तव दुर्यो-
धनस्य तेषां पाण्डवानां च परस्परम् अन्योन्यम् विभवे समस्तायां सन्पदि परि-
पणनपदाधिरोहिणि पणात्वेन स्याप्यमाने सति—यदाक्षत्रीढायां त्वया तैश्च निजः
तयोऽपि विभवः पणात्वेन स्यापयिष्यते तदेत्यर्थः जगत्सामान्यत्वाम् सर्वसाधारण-
ताम् अक्षममाणेन असहमानेन सर्वविलक्षणेन असामान्येन अक्षसंप्रदायेन धूत-
पाट्येन घनात् सृष्टिति तम् युधिष्ठिरम् पराजयघण्टापथे पराजयराजमार्गे संचार-
यिष्यामि भ्रमयिष्यामि पराजेव्ये इत्यर्थः । ‘घण्टापथो राजमार्ग’ इत्यमरः ॥

(यद्यपि युद्धने युधिष्ठिरको कौई नहीं परास्त कर सकता है) फिर भी जब तुम्हारा
तपा पाण्डवोंका सारा विभव परस्पर बाजी लगा दिया जायगा, अर्थात् जुझें जब तुम
दोनों अपनी अपनी सारी सन्पत्ति दाँवपर रख दोगे तब, सर्वातिशायी अपने धूतकौशल्के
द्वारा मैं बुरत उनको पराजयवन्धु राजमार्ग पर चला दूंगा, अर्थात् हरा दूंगा ॥

वित्ते हृते दरिद्रास्ते विसृष्टा वन्धुभिः स्वयम् ।

विलाशां वा शुचा चायुर्विदेशं वाथ लज्जया ॥ २४ ॥

वित्तेहन शते । वित्ते सर्वस्वे हृते धूतकपटेन अपहृते सति दरिद्राः निःस्वास्ते
पाण्डवाः वन्धुभिः आतृपुत्रादिनिरपि स्वयम् विसृष्टाः त्यक्ताः सन्तः शुचा धन-

१. 'तपस्यातनु' । २. 'न्नादृशान्' । ३. 'तेषां च परस्पर' । ४. 'परस्परस्य' ।

५. 'परिणयनपथा' । ६. 'इति' । इति पाठः ।

परिजनत्यागमूलकेन खेदेन विनाशं मरणं यापुर्गच्छेत्सुः अथवा लज्जया निःस्वताऽ-
वाप्तिजनितत्रपया विदेशम् देशान्तरं वा यापुः गच्छेद्युः, 'सर्वा माने स्थाने मरणम-
थवा दूरगमन'मिति भर्तृहर्षुक्तेरित्यमुक्तम् ॥ २४ ॥

इस तरह जुपमें जद उनकी सारी सम्पत्ति हर ली जायेगी तब दरिद्र हो जानेपर
उनके नाई पुत्र आदि वन्धु उन्हें त्वयं छोड़ देंगे और शोकसे वे या तो मर जायेंगे,
अथवा लज्जाके कारण कहीं परदेशमें जाकर छिपेंगे ॥ २४ ॥

त्वं ततस्तु सुखमात्मसंयुतैः सोदरैः सदृशसंख्यकाः समाः ।

नीरराशिहरिनीलमेखलां निःसपन्नमनुभुङ्क्षु मेदिनीम् ॥ २५ ॥

त्वं ततस्त्विति । ततः पाण्डवेषु शुकामृतेषु लज्जया परदेशं वा प्रयातेषु त्वम्
दुर्योधनः नीरराशिः सागर एव हरिनीलमेखला इन्द्रनीलमणिरचिता काष्ठी य-
स्यास्तां तयोक्ताम् मेदिनीम् पृथ्वीम् आत्मसंयुतैः त्वोपेतैः सोदरैः आत्तुभिः सदृशी
शतस्वरूपा संख्या येषां ताः शतसंख्याः समाः संवत्सरान् सुखं विना प्रयासम्
निःसपन्नम् अकण्टकं च अनुभुङ्क्ष्व पालय अनुशाधि ॥ २५ ॥

इस तरह पाण्डवोंके मर जाने या परदेशमें जाकर छिप जाने पर तुम इस सागर-
वेष्टिता पृथ्वीकी अनुजोसे शुक अपनी संख्याके संवत्सर तक एकसौ वर्ष तक सुखसे तथा
अकण्टक रूपमें भोग करो ॥ २५ ॥

इत्यंकारं रहसि कल्पिते कैतवदुरध्वे तावुभावप्यनुधाविनुं दिव्यच-
क्षुषा तेनान्वेन वसुंधराधिपतिना नवमणिमण्डपिकाप्रवेशोत्सवव्याजा-
दाहृतः सानुजो धर्मजः कुरुपत्तनमुपेत्य वन्धुतया प्रत्युद्गम्यमानो दुस्तरं
भाविबनवासवर्षमेकैकमेकैकेन प्रणिपातपुण्येन सुप्रतरं करिष्यन्निव पितृ-
व्यं द्वादशकृत्वः पदयोः प्राणंसीत् ॥

रत्नधारमिति । इत्यंकारम् अनेन प्रकारेण विचार्य रहसि एकान्ते कल्पिते
व्ययत्यापिते कैतवदुरध्वे घृतरूपच्छलमार्गे सति, शकुनियुर्योधनाभ्यां घृतं कर्तुं
स्थिरीकृते सतीत्यर्थः, सौ उभौ शकुनिदुर्योधनौ अदुष्वाशितुम् अनुगन्तुम् तदीयं
मतं समर्थयितुमित्यर्थः, शिष्यचक्षुषा दूरदृष्टिना तेन अन्धेन वसुंधराधिपतिना
राज्ञा घृतराष्ट्रेण नवायाम् प्रत्यग्रनिर्मापितायाम् मणिमण्डपिकायां मणिमयसमायां
प्रवेशोत्सवस्य व्याजात् कपटात् आहृतः आकारितः सानुजः आत्तुभिर्युक्तो धर्मजः
धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः, वन्धुतया वन्धुगणेन प्रत्युद्गम्यमानः प्रत्युत्थानादिसत्कारेणा-
द्विपमाणः सन् दुस्तरम् कठिननिस्तारम् भाविबनवासवर्षम् एकैकम् एकैकेन
प्रणिपातपुण्येन प्रणामजन्मना सदहृष्टेन सुप्रतरम् अनयासव्यतियाप्यं करिष्यन्

इमं प्रियं दृष्ट्वा द्वादशह्रस्वो द्वादशधा पदयोः सहरणयोः प्राणंतीत् प्रगत-
चात् । एवं सङ्गिनदुर्योधनाभ्यां स्थिरीकृते ऋषट्घृतप्रयोगे तयोर्विचयमनुमोदयत्वा
घृतराष्ट्रेण मणिमयनवसमाभवनप्रवेशोत्सवध्यानात्समाहृतो युधिष्ठिरः सानुक्त-
समागत्य दुर्योधनादिभिः सत्क्रियमाणो घृतराष्ट्रस्य चरणयोर्द्वादशधा प्रपत्तवान्,
सन्त्ये द्वादशवर्षाणि वने द्यतियाप्यान्ति भविष्यन्ति, तानि वर्षाणि दुस्तराणि बहु-
स्त्रिंशत्वाचेषां सुख्याप्यता पुण्योदयादेव संभवति, अतएवैकस्य वर्षस्य सुखाप्य-
स्वार्थैकप्रणामजं पुण्यं कल्पेतेति स घृतराष्ट्रचरणयोर्द्वादशह्रस्वः प्रगतवानिति भावः ॥

इत प्रकार जब शकुनि और दुर्योधनने छलघृत करनेका विचार कर लिया तब
घृतराष्ट्रने भी उनके अनुसरणने दिव्यचक्षुका कार्य किया, अर्थात् घृतराष्ट्रने भी समर्थन
किया, और उस अन्वे राजा घृतराष्ट्रने नवनिर्मित मणिमनाप्रवेशोत्सवके छलसे
युधिष्ठिरको डुला भेजा, भास्वोंके साथ युधिष्ठिर कुरक्षी राजधानीमें धान्ये, दुर्योधनादि
बन्धुओंने उनका उत्कार किया, उन्होंने घृतराष्ट्रके चरणोंमें बारह बार प्रणाम किये मानीं
शेक्रेवाले वनवासके दारह वर्ष पड़े दुस्तर होंगे, उनसे प्रत्येक वर्षमें प्रत्येक प्रणामके
पुण्यसे छतर-आसान-बना रहे हों ॥

अवभृथाम्बुकणैरिव नूतनैरधिगतामथ जालकमौक्तिकैः ।

स्वकवरीं द्रुपदस्य सुतापि सा सुव्रतजापदयोः समनीनयत् ॥ २६ ॥

अवभृथेति । अथ सा द्रुपदस्य सुता द्रौपद्यपि नूतनैः नवीनैः अवभृथाम्बुकणैः
अवभृथनामक्यज्ञान्वस्तानसंबन्धिमिरिव स्थितैः जालकै नाम शिरोनूपणे मौक्तिकैः
मुक्ताभिः अधिगताम् उपेताम् स्वकवरीम् निजं केशपाशं सुव्रतजापदयोः गान्धा-
र्याश्चरणयोः समनीनयत् प्राप्तवती । यावद्युधिष्ठिरो घृतराष्ट्रं प्रगमति तावद्द्रौप-
द्यपि गान्धारीं प्रगतवती, प्रणामकाले तत्कवरी गान्धारीचरणौ पस्पर्शं, तस्यां
कवरीं भूषणभावेन स्थापिता मुक्ता अवभृथस्तानसङ्गजलविन्दव इवाभासन्ते-
त्याशयः ॥ २६ ॥

अनी अनी किये गये यज्ञान्त स्नानकी जडविन्दुओंके समान लगने वाले भूषणके
नौवियोंसे अगनगाते हुए अपने केशपाशमें द्रौपदीने भी गान्धारीके चरणोंपर रखा,
अर्थात् अवतल युधिष्ठिर घृतराष्ट्रमें प्रणाम कर रहे थे, तब तक द्रौपदीने भी गान्धारीको
प्रणाम किया ॥ २६ ॥

अनुजाभिरनामयानुयुक्तेरभिनन्द्य क्रतुलामलालनाभिः ।

सदनाय ससर्ज तं विनीतं स घृताकारनिगूहनो महीपः ॥ २७ ॥

अनुजाभिरिति । घृताकारनिगूहनः अवलम्बिताकारगुप्तिः स्वं मतोगतं दुरभि-
सन्धिं न प्रकाशयत् इत्यर्थः सः महीपः घृतराष्ट्रः अनाम्ब्यानुयुक्तेः कुशलप्रश्नस्य

पशुजानिः पशुचरीभिः पक्षाज्जाताभिः ऋतुलामलालनाभिः राजसूययज्ञसम्पादन-
प्रशंसाभिः अभिनन्द्य प्रशस्य तं धर्मराजं सदानाय विश्रामनिकेताय ससर्जं प्रेषित-
याम् । पूर्वं कुशलं पृष्ट्वा तदनन्तरं राजसूययज्ञानुष्ठानं प्रशस्य च घतराष्ट्रो युधिष्ठिरं
सद्वनं प्रेषितपानिति भावः ॥ २७ ॥

यवने मनकी दुरभिसन्धिकी छिपाते हुप धृतराष्ट्रने युधिष्ठिरके आनेपर कुशल प्रद्व
परके सीछे राजसूय यज्ञकी सराहना की और तब युधिष्ठिरकी सदन-विश्रामस्थानमें
भेज दिया ॥ २७ ॥

तावन्मदीयतनुभेदिमदान्तहेतु-

वैरं मिथः प्रभविता कुरुभूसुजां श्वः ।

इत्यन्तराहितशुचेव दिशि प्रतीच्यां

मन्दायमानमहसा रविणा निपेते ॥ २८ ॥

गावदिति । तावत् तस्मिन् काले श्वः प्रभाते मदीयतनुभेदिनीम् मृत्वाः शुभ्रं
मण्डलं भित्त्वा स्वर्गच्छताम् युद्धे मरिष्यताम् भदानाम् वीराणाम् अन्तहेतुः सरणव्य-
रणम् कुरुभूसुजाम् कौरववंशोद्भवानां राज्ञाम् मिथः परस्परं वैरं विरोधः (भूतकृता-
प्रमाणजन्म) प्रभविता सम्पत्स्यते इत्यन्तराहितशुचा इव एवंप्रकारकान्तःस्थित-
रोदेन इव मन्दायमानमहसा मन्दीभूततेजसा रविणा प्रतीच्यां दिशि पश्चिमा-
भायां निपेते पतितम् । श्वः कुरुवंश्यानां राज्ञां तद्वैरं जन्म ग्रहीष्यति यत् घट्टनां
कृतानां मरणं कारयिष्यति, त्रियमाणाश्च ते स्वर्गागामिनः सूर्यमण्डलं भित्त्वा स्वर्गं
गमिष्यन्ति, इति स्वमण्डलभेदसम्भावनाजनितशुचेव मन्दीभूततेजाः पश्चिमदि-
शि पपातेत्यर्थः ॥ २८ ॥

कल कुरुवंशियोंका आपत्तमें वह विरोध जन्म लेगा जो सूर्यमण्डलभेदन करनेवाले
वीरोंकी मृत्युका कारण दनेगा, इसी खेदकी अन्तःकरणमें रखे रहनेके कारण मन्द तेज
सूर्य पश्चिम दिशामें गिर पड़े ॥ २८ ॥

दिग्धे संतमसैः सान्द्रैर्दिशापदिशाचत्वरे ।

सर्वाः प्रजास्तदा राज्ञा समारुक्षन्टशा तुलाम् ॥ २९ ॥

दिग्धे इति । ततः सूर्ये पश्चिमायां पतिते अस्ते सति सान्द्रैः गाढैः सन्तामसैः
तमोभिः दिशापदिशाचत्वरे प्राच्यादिदिशासु ईशान्यादिष्वपदिशेषु चत्वरे चङ्गणे
च दिग्धे व्याप्ते सति (सर्वतः तमसि प्रच्यते सति) सर्वाः प्रजाः लोकाः दशा
उपहतया राज्ञा घतराष्ट्रेण तुलाम् सादृश्यम् समारुक्षन् प्राप्ताः । यथा राजाज्ज-
लत्या प्रजा अपि तमसा लुप्तदृक्कयो जाता हृत्यर्थः ॥ २९ ॥

गाढ़े अन्धकारने जब सभी दिशा विदिशारूप चत्वरको व्याप्त कर लिया तब किसीको कुछ दीक्षता नहीं था, ऐसा मालूम होना था मानो सारी प्रजाने (अन्धकारसे अन्धी होकर) अपने अन्धे राजाकी आँखके अंशमें समानता प्राप्त कर ली हो ॥ २० ॥

मनुजावलीनयनवर्त्मने पुनर्मघवादिदेवममभावगोचराः ।

ककुभो विभेजुरमृतांशुमानवः क्षणमेव तं प्रथमशैलरोहिणः ॥ २० ॥

मनुजावलीने । तं क्षणम् एव तरिमन्नेव क्षणे समये प्रथमशैलरोहिणः उदयाद्रेः प्रकटीभवन्तः अमृतांशुमानवः चन्द्रकिरणाः मनुजावल्याः मनुष्यसमुदायन्य नयनवर्त्मने नयनानां मार्गाय मानवनेत्रप्रचाराय (मनुष्यैः द्रष्टुम्) पुनः भूयः मघवादीनाम् इन्द्रादीनाम् देवानाम् ममभावगोचराः ममत्ववर्त्तिनाः इन्द्रादिदेव-सम्बन्धिनीः प्राच्यादिकाः ककुभो दिशः विभेजुः विभक्ताः कृतवन्तः । कियतेव-कालेन जाते चन्द्रोदये पूर्वशैलात्प्रकटीभवन्तश्चन्द्रकरा लोकचक्षुःप्रसाराय यथा-पूर्वं प्राच्यादिदिशो व्यभजन्वित्याशयः ॥ २० ॥

उसी समय उदयशैलसे प्रकट होनेवाले चन्द्रमाके कराने मनुष्योंको दृष्टियोंके प्रसारके लिये फिरसे इन्द्रादि देवोंके ममत्वका स्थान-इन्द्रादिदेवोंके अधिकार में रहनेवालों चन्द्रो वादि दिशाओंको यथापूर्वरूपमें विभक्त कर दिया ॥ २० ॥

अथोपकार्यामधितिष्ठतोऽस्य संदर्शनायानिश्मापतद्भिः ।

अशोपपौरैरति वाल्यमित्रैरशेषि किञ्चिन्न तथा रजन्या ॥ ३१ ॥

अथोपकार्यामिति अथ उपकार्यान् उपवेशगृहम् अधितिष्ठतः भूपयतः अस्य युधिष्ठिरस्य सन्दर्शनाय विलोकनाय अनिशम् सततम् आपतद्भिः आगच्छद्भिः अनिवालयमित्रैः युधिष्ठिरस्य वाल्यकालसुहृद्भिः अशोपपौरैः सर्वैः नगरवासिभिः अशेषि अवशिष्टम्, तथा रजन्या राव्या तु किञ्चित् अल्पम् अपि नाशेषि न अवशिष्टम् । उपकार्यायां वर्त्तमानस्य तस्य दर्शनाय समागच्छतां पौराणां समवायो यावदाप्याप्येव, तेषामागमनं यावन्न समाप्तं तावद्वात्रिरेव समाप्ता जातेति भावः । परिसंख्यालङ्कारः, उभयत्र प्राप्तस्य शेषीभावस्य रात्रेर्व्यवच्छिद्य पौर-मात्रे नियमनात् ॥ ३१ ॥

इसके बाद चन्द्रोदय हो जानेपर उपवेशशाला-बैठकमें बैठे हुए युधिष्ठिरसे मिलनेके लिये सर्वदा आते हुए उनके वाल्यसुहृत् सकल पुरवासिजनके कारण कुछ मिलनेवाले ही मिलनेसे बच गये, उस रात्रिका शेष नहीं रहा, रात्रि शेष हो गई, मिलनेवालोंके आगमन का नाश नहीं हुआ ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मा ततः कर्म निर्मायाहर्मुखोचितम् ।

सभां स भासुरां पौरैर्भूपैश्चापाङ्गवेदिभिः ॥ ३२ ॥

धर्मवन्देति । ततः प्रभातकाले धर्मजन्मा धर्मात्मजो युधिष्ठिरः बहर्भुवोचितम्
प्रातःकालयोग्यं कर्म सन्ध्यावन्दनादि निर्माय कृत्वा अङ्गवेदिभिः घृतविधाकुशालैः
पौरैः ग्रामवासिभिः भूपै राजभिश्च भासुरां दीप्यमानां सभां घृतशालाम् वाप
आयातः ॥ ३२ ॥

इसके बाद प्रातःकालमें धर्मपुत्र युधिष्ठिर प्रातःकालीययुक्त सन्ध्यावन्दनादि कार्य
नम्यत्र करके घृतविधाविशारद नगरवातिजन तथा वृत्तगते वृद्धोमित घृतशालामें पधारे ॥

तत्र चित्रीयमाणेष्वनल्पचतुरिमजल्पाकेषु सभाशिल्पेषु दृशं परिक-
ल्पयतः प्रज्ञादृशं विक्रमं मूर्ते तृतीयगुण इव दिविषद्वपमनीलदृपदासने
निर्षीदतांऽमुष्य कुलकुलप्रदीपस्य प्रतीपं निविशमानः शकुनिः स्यानाद्भ्रं-
शयितुं साक्षात्कृतं सन्निवी रिक्तमध्यमवर्णया तदीयाभिल्यया वाच्यो ग्रह-
विशेष इव प्रासङ्गिकेन यथा दुरोदरविहारेऽवतारमचिरमभिरोचयाम्मस ॥

वन्देति । तत्र घृतसमायाम् चित्रीयमाणेषु चित्रीयमाणेषु आश्चर्यजनकेषु अन-
ल्पस्य महतः चतुरिण्याः चानुर्यस्य जल्पाकेषु अभियायिषु अनलरचानुर्यद्योतकेषु
सभाशिल्पेषु सभामवननिर्माणपाटवेषु दृशं त्वं नयनं परिकल्पयतः स्वापारयतः
प्रज्ञादृशं घनराट्टं निरुपा समीपे मूर्ते शरीरधारिणि तृतीयगुणे तमसि इव दिवि-
षद्वपन इन्द्रस्तस्य नीलदृषत् नीलारम तदासने इन्द्रनीलमग्निनिर्मितासने निर्षी-
दतः उपविष्टस्य अमुष्य एतस्य कुलकुलप्रदीपस्य कुल्वंशप्रकाशकस्य प्रतीपम् अग्नि-
मुत्सन्नं निविशमानः स्थितः शकुनिः स्यानाद् राज्यपदाद् भ्रंशयितुं पातयितुं साक्षात्
प्रत्यक्षभावेन कृतज्ञविधिः समीपमुपगतः रिक्तमध्यवर्णया दूरीकृतं कुल्वमध्य-
मात्रया तदीयाभिल्यया शकुनिरूपत्वसंज्ञया (शकुनिशब्दे मध्यमवर्णलोपे शनी-
तिनया संज्ञया) वाच्यः शनिपदवाच्यो ग्रह इव प्रासङ्गिकेन कथाप्रस्तावागतेन यथा
सांगेण दुरोदरविहारे घृतक्रीडायाम् अवतारम् भागग्रहणम् अचिरम् दीप्सम् अग्नि-
रोचयामास तद्विषयकारणमास । तत्र समायामिन्द्रमग्निनिर्मित आसने उप-
विष्टः सभामवनसौन्दर्यं परयन् युधिष्ठिरः पुरत उपविष्टेन शनिनेव शकुनिना कथा-
प्रलट्नेन घृतक्रीडार्यां भागं ग्रहीतुमनुसूयानुकूलित इत्याशयः ॥

उक्त समय आश्चर्यजनक एवं अज्ञाधारः चतुरत्राक्षो कहनेवाले सभामवनशिल्पको
देग्ने हुए एवं घनराष्ट्रके समीपमें तमोगुणकी तरह नीलवर्ण इन्द्रनीलमग्निनिर्मित आसन
पर बैठे कुलकुलप्रदीप महाराज युधिष्ठिरके सामने बैठा हुआ शकुनि ऐसा प्रतीत होता

१. 'भूयः प्रापङ्गवेदिभिः' । २. 'चारिम' । ३. 'दृशः' । ४. 'घुन इव वृतीये' ।
५. 'सन्निधिरनल्पम' । ६. 'वाच्य इव ग्रहविशेषः' । ७. 'अचिरत' । इति पा० ।

था मानो युधिष्ठिरको राज्यपदत्ते नीचे उतारनेके लिए आया हुआ शनिग्रह ही, (शकुनि शब्दमे मव्यमाक्षरके दृढा देने पर बननेवाली संज्ञाका अभिधेय शनि होता है, उसीकी तरह द्रीखनेवाले उस शकुनिने) प्रासङ्गिक वार्त्तालापके द्वारा द्यूतक्रीड़ाके लिये महाराज युधिष्ठिरको तैयार कर लिया ॥

अथ सदसि महत्यार्माज्ञयासौ नियत्याः

सुमतिमपि विमुह्य द्यूतमार्गं प्रवृत्तम् ।

बहुषु जनपदेषु प्राप्तुं वत्सु ग्लहत्वं

सपदि सुवलसूनुर्धर्मसूनुं विजिग्ये ॥ ३३ ॥

अथ सदसीति । अथ युधिष्ठिरेण द्यूतक्रीडास्वीकारे सति महत्यां विशालायां सदसि सभायाम् नियत्या भाग्यलेखाया आज्ञया सुमतिमपि कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञान-वन्तम् अपि विमुह्य मूढभावं प्रपद्य द्यूतमार्गंश्चक्रीडायां प्रवृत्तम् धर्मसूनुं युधिष्ठिरम् बहुषु कतिपयेषु जनपदेषु विभिन्नदेशेषु ग्लहत्वं प्राप्तवत्सु पणत्वेन स्थापित्वे सुवलसूनुः शकुनिः विजिग्ये जितवान् । यद्यपि युधिष्ठिरः कर्त्तव्यविदासीत् तथापि भाग्यवशान्मूढो भूत्वा तस्यां सभायां द्यूतं कर्त्तुं प्रावर्त्तत, अथ च स्वीयान्नादेशान्पणीचकार, तदा कैतवपटुः शकुनिस्तं जितवानितिभावः 'स्त्री नपुंसकयोः सदः' इति वचनात् सदसः स्त्रीलिङ्गत्वम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

यद्यपि युधिष्ठिर सुमति अर्थात् कार्याकार्यं ज्ञानवान् थे, तथापि भाग्यकी आज्ञासे मूढ होकर उन्होंने उस भरी सभामें द्यूत खेलना स्वीकार कर लिया, और अपने नाना देशों को दाँवपर रख दिया, फिर द्यूतपटु शकुनिने उन्हें हरा दिया ॥ ३३ ॥

एकेन यत्सुवलभूर्युगपद्ग्रहीतु-

मन्त्रेण सर्वविषयान्नुपतेरशक्नोत् ।

अस्मात्परं जगति वान्यतयाभ्युपेत्य

तिष्ठेत् किं नु परमाद्भुतवाचकाय ॥ ३४ ॥

एकेनेति । सुवलभूः शकुनिः एकेन अन्त्रेण द्यूतपाशेन इन्द्रियेण च नृपतेः युधिष्ठिरस्य सर्वविषयान् सर्वान् देशान् सकलान्प्राह्यान् शब्दस्पर्शादीन् च युगपत् एक-समयेन ग्रहीतुम् जित्वा स्वायत्तीकर्त्तुम् ज्ञातुम् च अशक्नोत् शक्यते स्म, अस्मात् एकेन पाशेन सर्वेषां देशानां जयात्, एकेनेन्द्रियेण एककालावच्छेदेन सर्वपदार्थं ज्ञानाच्च परम् अधिकम् अद्भुतवाचकाय आश्चर्यघोतकाय शब्दाय वाच्यतया अर्थ-तया अभ्युपेत्य तत्समीपे गत्वा किं नु तिष्ठेत् किमितोऽद्भुतमधिकं स्यात् ? न किमपीनोऽद्भुतमधिकं कोऽपि अद्भुतवाचकः शब्दः प्रतिपादयितुं क्षमो यत् शकुनि-

रकेन पाशेन युधिष्ठिरेण पणीकृतान् सर्वान् देशान् जितवान्, एकेनेन्द्रियेण मुख्य-
कालं सर्वानेव शब्दस्पर्शादीन् विषयांश्च जग्राहेति । 'अयौगपथाज्ज्ञाननां प्रतिनिय-
तविषयप्राहकत्वाच्चेन्द्रियाणामेकेनेन्द्रियेण सहैव सकलवस्तुज्ञानं यथाऽस्याश्चर्याय
जायते, तथैव युधिष्ठिरस्य सर्वदेशानामेकदैव पणीकरणं तेषां जयश्च लोकानाम-
त्याश्चर्यमजनयदिति भावः ॥ ३४ ॥

शकुनिने एक ही पासेसे एक ही बारमें राजा युधिष्ठिरके समस्त विषयों देशोंको जीत
कर ले लिया. एक ही रन्ध्रयत्ने एक ही साथ सकल शब्दस्पर्शादि विषयोंका ज्ञान किया
यह वान बड़े आश्चर्यकी हुई. इससे बढ़कर आश्चर्यजनक क्या हो सकता है, आश्चर्यवाचक
शब्दके अर्थरूपमें क्या उपस्थित हो सकता है ? 'परमादभुनवानकस्य वाच्यतया अभ्युपेत्य
किं नु तिष्ठेत् ?' परमादभुनवानकशब्दके अर्थके रूपमें क्या हो सकता है ? कुछ भी इससे
बढ़कर आश्चर्य नहीं हो सकता है ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमेवमेव भूषाः प्रचुरान् रत्नचयांश्च हेमराशीन् ।

सहजान्सह जाययास्य जित्वा स तु गान्धारपतिर्जगर्ज हर्षात् ॥३५॥

प्रतिदेवनम् इति । सः गान्धारपतिः शकुनिः तु प्रतिदेवनम् सर्वेषु देवनेषु अह-
परिवर्त्तनेषु एवम् उक्तप्रकारेण अस्य युधिष्ठिरस्य भूषाः भूषणानि प्रचुरान् नाना-
विधान् बहून् रत्नचयान् मणिराशीन् स्वर्णनिचयांश्च, जायया द्रौपद्या सह सहजान्
भ्रातृन् भीमार्दींश्च जित्वा द्यूने विजित्य हर्षात् प्रसन्नतावशात् जगर्ज गर्जितवान् ।
क्रमशो युधिष्ठिरेण पणीकृतान् अलङ्कारान् बहून्मणीन् स्वर्णराशीन् द्रौपद्या नाम
भार्यया सह सहजान् भ्रातृन्भीमार्दींश्च जित्वा स्ववशीकृत्य शकुनिरानन्देन गर्जित-
वानिति भावः ॥ ३५ ॥

हर दौवपर जब राजा युधिष्ठिर भूषण, नानाप्रकारके रत्न, सोनेकी राशि एवं स्त्रीके
साथ मादर्योंको भी हर करे तब गान्धारदेशार्थादि शकुनि बहुत जोरसे हर्षके कारण
गन्धने लगा ॥ ३५ ॥

तत्रान्तरे,—

घटीचेटी नोऽमृद्बहुपनिवधूटी द्रुपदजा

वराकीं तामत्रानय परिपदीत्यप्रजगिरम् ।

हरन्द्वैतीयीकः सुव्रलतनयासुनुषु जवा-

त्समुत्तस्थौ साश्राद्वनिमवतीर्णो यम इव ॥ ३६ ॥

घटीचेटीति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये युधिष्ठिरसर्वस्वविजयवेलायाम्, बहूनां
युधिष्ठिरादीनां पत्नानां भ्रातृणां पत्नीनां वधूटी भार्या इयं द्रुपदजा द्रौपदी नः

अस्माकम् घटीचेटी कुम्भदासी जलाहरणकर्त्री मृत्याऽभूत्, वराकीं घटीदासीत्वेन तुच्छां तां द्रौपदीम् अत्र परिपदि आनय प्रापय हठादाहर इति एवं प्रकाराम् अग्रजगिरम् दुर्योधनवाचं हरन् अनुसरन् सुबलन्तनयासुप्तुपु गान्धारीपुत्रेषु द्वैतीयिकः द्वितीयः दुःशासनः साक्षात् प्रत्यक्षीभूय अवनित् पृथ्वीतलम् अवतीर्णः आयातः यमः यमराज इव अवात् वेगात्समुत्तस्यौ द्रौपदीं सभायामानेतुं चलित इत्यर्थः ॥ शिखरिणीवृत्तम्, 'रसैरीशैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति तल्लक्षणात् ॥३६॥

इसी समय दुर्योधनने आशा दी कि यह बहुत पतियोंकी खां द्रौपदी (धूममें जाती गई होनेके कारण) हमारी कुम्भदासी पनमरनी हो गई, उसे समामें हाजिर करो, उसकी आशाको मानकर गान्धारीके पुत्रोंमें द्वितीय दुःशासन साक्षात् पृथ्वीपर उतरते हुए यम-राजके समान अपनी जगहसे वेगपूर्वक उठा ॥ ३६ ॥

दृष्ट्वा भिया सदसि धावनमाचरन्त्याः

कैश्ये चकार स कराङ्गुलिमानताङ्गथाः ।

वक्षोरुहेषु च महीपपुरंध्रिवर्गा

नासाग्रसीम्नि सुधियश्च नदीसुताद्याः ॥ ३७ ॥

दृष्टेति । सः द्रौपदीं बलाद् आकृष्य नेतुमायातो दुःशासनः दृष्ट्वा बलान्नेतुमायातं यमोपमं दुःशासनमालोक्य भिया भीत्या सदसि सभायाम् धावनम् इतस्ततः पलायनम् आचरन्त्याः आनताङ्गथाः कुचादिभारेण नतावयत्राया द्रौपद्याः कैश्ये कचभारे कराङ्गुलिं हस्ताङ्गुलिविनिवेशनं चकार, बलादाकृष्य नेतुं तस्याः केशानग्रहीदित्यर्थः महीपपुरंध्रिवर्गाः राजस्त्रीसमुदयाः वक्षोरुहेषु स्वस्वस्तनेषु (हृदयेषु) 'कराङ्गुलिम् हस्तविनिवेशेन दुःखप्रकाशनं चक्रुः, तथा सुधियः बुद्धिमन्तो नदीसुताद्याः भीष्मादयः नासाग्रसीम्नि नासाग्रदेशे अङ्गुलिं चक्रुः कोयं दैवसंयोगः ? नेदमुचितं जातमिति चिन्तामिव प्रकाशयामासुः । अत्रैकस्यैव कराङ्गुलिं चकुरित्यस्य द्रौपद्याः कचेषु पुरन्ध्रीगणेषु भीष्मादिषु चान्वयाच्चमत्कारो दीपनकृतः ॥३७॥

जब दुःशासन बलपूर्वक घसीटकर सभामें ले जानेके लिये द्रौपदीके पास आया, तब द्रौपदी सभामें इधर-उधर भागने लगी, क्योंकि वह उस दुष्ट दुःशासनसे दूरती थी, उस समय उस दुष्टने नताङ्गी द्रौपदीके बालोंमें अपने हाथकी अङ्गुलियाँ लगा दीं, अर्थात् केश पकड़कर द्रौपदीको सभामें ले जाना चाहा, उसकी इस अनुचित चेष्टासे दुःखी होकर अन्तःपुरकी राजललनाओंने अपने स्तनों-हृदयों पर अंगुलियाँ रख लीं, छानी पर हाथ रखकर खेद प्रकट किया, और बुद्धिमान् भीष्म आदिने अपनी नासिकाके अग्रभागमें अंगुलियाँ रख लीं, अर्थात् उन लोगोंने आश्चर्य प्रकट किया कि न जाने क्या दैवयोग है कि ऐसी अनुचित बात घट रही है ॥ ३७ ॥

तत्र स दुर्मेधा बलवदौर्कर्षणोद्भिदुराणि स्वेदपृपन्तीव भूपाजालकमुक्ताफलानि धारयन्त्याश्चिकुरभारौत्करतलनिष्पीडननिर्गलितां कालिमधारामिव निर्भरकुवलयगर्भकमाल्यरसभरौमश्रुभिः सह वर्पन्त्यास्तस्याः पातिव्रत्यलक्ष्मीनिवासरत्नकटिकप्राकारमिव दुकूलमर्ष्याहर्तुं प्रावर्तत ॥

नन्वेति । तत्र सभायाम् दुर्मेधाः अष्टबुद्धिः सः दुःशासनः बलवत् दृढम् आकर्षणं उद्भिदुराणि उद्भेदभाञ्जिप्रकट्टीभूतानि स्वेदपृपन्ति स्वेदविन्दून् इव भूपाजालकमुक्ताफलानि भूषणत्वचित्तमौक्तिकानि धारयन्त्याः, (द्रौपद्याः भूषणेषु बहूनि मुक्ताफलान्यासंस्तानि तद्वपुषि दृढाकर्षणोद्भूतस्वेदजलपृपन्तीव प्रतीयन्तेस्मेत्येद्विशीष्यार्थः) चिकुरभारात् केशसमूहात् करतलनिष्पीडननिर्गलिताम् हस्तनिष्पीडितचरिताम् कालिमधाराम् नैल्यप्रवाहमिव निर्भराणि सान्द्राणि बहूनि कुवलयानि नीलकमला गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तादृशस्य माल्यस्य शिरोमाल्यस्य रसभरौम् रसप्रवाहमिव अश्रुभिः नयनचारिभिः सह वर्पन्त्याः विसृजन्त्याः (द्रौपद्याः केशपाशे स्थितानां कुवलयगर्भमाल्यानां रसा बलवत्पीडनेन चरिताः सन्तः केशच्युताः नैल्यधारा इव प्रतीयन्ते स्म, तान् रसप्रवाहांश्च साऽश्रुभिः सहामुञ्चदिति विशेषणस्यान्यार्थः । तस्याः द्रौपद्याः पातिव्रत्यं पतिमात्रसंयोगित्वं तदेवमत्रं नियमस्तद्वचन्याः निवासाय वसतये स्फटिकप्राकारम् श्वेतप्रस्तरनिर्मितवरणमिव दुकूलम् वस्त्रम् अपि आहर्तुम् आकण्टकम् प्रावर्तत प्रवृत्तः । दुःशासनस्तद्वासांस्यपि हर्तुं प्रावर्त्तन्ति भावः ॥

उक्तं सभामे दुष्टबुद्धि दुःशासने—जोरसे बर्नावहर लार्द जनेके कारण निकले परमानेकां बूंदोंके समान भूषणमे सजाये गये मोतियोंको धारण करनेवाली, हाथसे नसले जनिके ज्ञातन केशसे बहनी हुई नील धाराके समान प्रतीत होनेवाली कुवलययुक्त माल्यनिर्गत मग्न्य प्रवहभागको आंशुओंके साथ बरसानी हुई उन द्रौपदीके बलको भी खींचना प्रारम्भ कर दिया, जो उक्त उसकी पातिव्रत्यलक्ष्मीके निवृत्तप्राज्ञाद्वारा स्फटिकनिर्मित प्राकारके समान रूपता था ॥

तादृचे समुपस्थिते परिभवे सभ्येषु याचंयमे-

प्याध्यायत्सु विधेर्वलं स्वदयितेऽन्येष्वशक्तेष्वपि ।

निश्चित्यातिमतां गतिं यदुपतिं नीव्यां करौ कुर्वती

सा चक्रन्द तैर्नोच्चकैरिह हरे ! त्रायस्य हा मामिति ॥ ३८ ॥

तादृशं इति । सा द्रौपदी तादृचे तथाविधेऽनुभवैकवंचे परिभवे अपमाने वस्त्रा-

१. 'आकर्षणयोद्भिद्' । २. 'भूपाजालकफलानि' । ३. 'भरौम्' । ४. 'अपहर्तुम्' ।

५. 'समुच्चकैः' । ६. 'यदुपति' । इति ता०

पहारयवृत्तिजनिते समुपस्थिते प्राप्ते सति, सभ्येषु भीष्मादिषु सभाजनेषु वाच्य-
मेषु धर्मसौख्यनिर्धारणाशक्त्या मूकभावं भजत्सु, स्वदयितेषु स्वपतिषु युधिष्ठि-
रादिषु विधेर्नियत्याः बलं सामर्थ्यं निध्यायत्सु चिन्तयत्सु सत्सु, अन्येषुदायीन-
जनेषु अशक्तेषु ततः परिभवात् त्रानुमहम्ममाणेषु सत्सु आर्त्तिमतां पीडितानां गतिं
परायणं रक्षकं यदुपतिं श्रीकृष्णं निश्चित्य अवधार्य नीव्यां स्ववस्त्रग्रन्थौ द्वौ अपि
करो हस्तां कुर्वती (द्वाभ्यामपि स्वहस्ताभ्यां नीवीग्रन्थि धारयन्ती सती) इह
सभायाम् हे हरे, मां विपद्यमानां त्रायस्व अस्मादपमानाद्रक्ष इति एवम् उच्चकैः
उच्चैः शब्दपूर्वकम् चक्रन्द विललाप । सर्वेषु तत्रत्येषु रक्षाविमुखेषु सत्सु भगवन्त-
नेव त्रातारमन्त्रधार्य सा तमेवाहूय रक्षां प्रार्थितवतीति भावः ॥ ३८ ॥

इस तरहके महान् बलापहरणरूप अपमानके उपस्थित हो जाने पर भी जब भीष्मादि
समासद धर्मसूक्ष्मताके निश्चयमें लगकर चुप रहे, उसके पति युधिष्ठिरादि भाग्यके सामर्थ्य
की चिन्तामें लगे रहे, और तदन्त जन भी उसके उदारमें अशक्त हो गये, तब द्रौपदीने
निश्चय कर लिया कि पतिनीकी रक्षामें भगवान् ही समर्थ हो सकते हैं, और ऐसा
निश्चय कर लेनेके बाद उसने जोगते पुकारा—'हे हरे, मुझे इन कष्टमें डारो' ॥ ३८ ॥

तस्याः सभायां हियमाणवस्त्रात्तन्व्या नितम्बात्सहस्राविरासीत् ।

कंसारिकारुण्यपयःपयोधेः कल्लोलमालेव दुकूलपङ्क्तिः ॥ ३९ ॥

तस्या इति । सभायां संसदि सर्वजनसमक्षम् हियमाणवस्त्रान् दुःशासनेना-
कृत्यनागवासनः तस्याः तन्व्याः कृशाङ्ग्याः द्रौपद्याः नितम्बात् श्रोणीभागात्
कंसारैः कृष्णस्य कारुण्यं द्र्यैव पयः पानीयं तत्पयोधेः तत्सागरस्य कल्लोलमाला
तरङ्गपरम्परा इव दुकूलपङ्क्तिः वस्त्रराशिः सहसा हठात् आविरासीत् प्रकटीवभूत् ।
दुःशासनं वस्त्रमाकर्षति भगवन्त त्रातारमाक्रन्दन्त्यास्तस्या द्रौपद्या नितम्बदेशात्
कृष्णदयामागरतरङ्गमालेव वस्त्रपरम्परा झटिति प्रादुर्भूवति भावः । कृष्णस्य
कृपया मा नग्ना नाज्ञायत, तस्या वस्त्रमजत्रं ववृधे इत्याशयः ॥ ३९ ॥

मां समामे खीन्वा जा रहा है बस जिसका ऐसा द्रौपदीके नितम्बभाग परसे बरखी
है निकलने लगी, वह ऐसा लगती थी मानो भगवान्की दयाके सागरमें तरङ्गमालायें
उठ रही हों ॥ ३९ ॥

हते हते वाससि हृद्यरूपं वासोऽन्तरं यद्वृषे वराङ्ग-याः ।

नरस्य तेनैव न कस्य तत्र चित्तस्य नौव्योऽजनि चित्रपूरः ॥ ४० ॥

हते हते इति । यत् यस्मात् वराङ्ग्याः सुन्दर्याः तस्याः द्रौपद्याः (एकैकस्मिन्)
वाससि वस्त्रे हते हते सति हृद्यरूपं सुन्दरं वासोऽन्तरम् अन्यद्वस्त्रम् ववृधे,

(एकस्मिन्वाससि हृतेऽन्यत्प्रकटितं पुनस्तस्मिन् हृतेऽन्यत्पुनरेवम्) प्रकटाबभूव, तेन प्रतिवन्त्रापहारमन्यवन्त्राविर्भावेण एव चित्रपूरः आश्चर्यप्रवाहः कस्य जनस्य चित्तस्य मनसः (कर्तृभूतस्य) नाव्यः नावा तार्यः न अजनि । सर्वस्यापि चित्तेषु अगाधो विस्मयरसः प्रकटीवभूव, सर्वेषामपि मानसान्यगाधे विस्मये मग्नानीवा-जायन्तेति भावः ॥ ४० ॥

उस सुन्दरी द्रापदाके वखोंके हरे जानेपर दूसरे सुन्दर वस्त्र प्रकट होने लगे, इससे मन्त्री दर्शक मनुष्योंके हृदय अगाध-नावते पार करने योग्य आश्चर्यप्रवाहमें डूब गये, मन लोगोंके हृदयमें असोम विस्मय हुआ कि एक वस्त्र खींचनेपर दूसरा सुन्दर वस्त्र प्रकट होने लगा ॥ ४० ॥

अदृश्यस्यापहारेऽपि वर्धितानेकवाससः ।

अम्बरप्रायता तस्या मध्यम्योभयथाप्यभूत् ॥ ४१ ॥

अदृश्यत्वेति । अदृश्यस्य अतिसूक्ष्मतया द्रष्टुमयोग्यस्य अपहारे वस्त्राणां दुःशासनद्वारा कर्पणेऽपि वर्धितानेकवाससः वृद्धिप्राप्तबहुवसनस्य (भगवदनुकम्पया सम्पद्यमाननवनवानेकवस्त्रस्य) तस्याः द्रौपद्या मध्यस्य मध्यभागस्य उभयथा प्रकारद्वयेन अपि अम्बरप्रायता-अदृश्यतामूलकेन आकाशसाम्येन अम्बरप्रायता आकाशसमता, नानावस्त्राविर्भावस्थानतया च अम्बरप्रायता बहुलवस्त्रता वस्त्र-मयता अभूत् । बहुवस्त्रोत्पत्ते वस्त्ररूपता अम्बरप्रायता, सूक्ष्मत्वादाकाशसादृ-श्यादम्बरप्रायतेति प्रकारद्वयेनापि तन्मध्यस्याम्बरप्रायताऽजायतेति बोध्यम् । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये साम्ये निरशनव्रते' इत्यमरः । अयं श्लोको निम्नलिखित शिशुपाल-वर्धायश्लोकस्य न्यायां गुहाति—'आकाशसाम्यं द्युरम्बराणि न नामतः केवलमर्थ-नोऽपि' इति ॥ ४१ ॥

नून हीनमें अदृश्य होनेके कारण, तथा दुःशासन द्वारा वखके खींचे जाने पर भी अनेक वस्त्रके बढ़ने जानेके कारण द्रौपदीका मध्यभाग दोनों प्रकारके अम्बरप्रायता— (आकाशसाम्यं द्युरम्बरत्व) का स्थान हो गया ॥ ४१ ॥

चेलानि कर्पश्चिरमन्धमृनुस्तस्यास्तु नग्नंकरणः स नाभूत् ।

श्रमात्स्खलित्वा धरणां पतन्सन्दन्तावलेरेव जनव्रजानाम् ॥ ४२ ॥

चेलानिति । सः अन्धमृनुः धनराष्ट्रपुत्रो दुःशामनः चेलानि द्रौपद्याः वस्त्राणि चिरं कर्पन् बहुकालं यावदपहरन्नपि तस्याः द्रौपद्याः नग्नङ्करणः चित्रस्त्रत्वसम्पादकः नाभूत् नाजायत, तु किन्तु श्रमात् चिरकालपर्यन्तं वस्त्रकर्पणजन्यस्वेदात् धरणां भ्रमो स्पलित्वा पतन् मन् जनव्रजानाम् पश्यतां लोकानां दन्तावलेः दन्तपङ्क्तेः

एव नगनहरणः अनावृतत्वसम्पादक अभूत् । वस्त्रं विरमपकर्षन्नपि दुःशासनो भगवत्कृपया वृद्धितानेकवाससो द्रौपद्या नम्रतां कर्तुं नाक्षमत, परं श्रमाद्भूमौ पतन् सन् लोकानां दन्तानेव नग्नानकृत, लोकानहासयदित्याशयः । अत्र द्रौपदोदन्तावस्थोः प्रसक्तस्य नग्नत्वस्य जनदन्तावस्थामेव नियमनात् परिसंख्यालङ्कारः ॥४२॥

वद्यपि दुःशासन देर तक द्रौपदीका वस्त्र खींचता रहा, परन्तु वह उसको नग्न-विवरु-नहीं बना सका, (क्योंकि भगवान्की कृपासे वस्त्र बढ़ना ही जाता रहा) हाँ, थककर-वस्त्र खींचते खींचते वेहोश होकर जब वह जमीन पर गिर पड़ा तब जनसमुदायकी दन्तावलि-दन्तपङ्क्तिको वह जरूर नग्न-अनावृत बना सका, उसका उस प्रकार गिरना देखकर सभी हँसने लगे, उनके दँत नग्न हो गये ॥ ४२ ॥

अथ तथाभूतपरूपयोपाभिपङ्करोपकलुपेण पृषदश्वजनुपा परिपदि भीषणमेवं वभाषे ॥

अथेति । अथ तथाभूतेन तादृशेन (वचसाऽप्रकाशयेन) परुषेण कठोरेण निर्म-मेण योपायाः स्त्रियो द्रौपद्या अभिपङ्गेण पराभवदुःखेन यो रोपः दुःशासनविषयः कोपः तेन कलुपेण विकृतचित्तेन अधीरेण पृषदश्वो वायुः ततो जनुयस्य तेन पृष-दश्वजनुपा वायुसुतेन भीमेन परिपदि सभायां भीषणं भयजनकभावेन एवं वच्य-माणप्रकारं वचनं वभाषे उच्यते स्म । 'पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः' इत्यमरः ॥

इसके बाद दुःशासन द्वारा किये गये द्रौपदीके निर्मम अपमानजनित कोपसे अधीर होकर वायुपुत्र भीमने मरी सगामें भीषण रूपसे इस प्रकारके वचन कहे ॥

उरसि स्वल्दुष्मलं मृगाद्याः समितावस्त्रमिदं यथाहमक्षणा ।

द्विपतः कचकर्षिणोऽप्यमुष्या रसनेनानुभवेयमेवमेव ॥ ४३ ॥

उरसीति । समितौ भीष्मादियुक्तायां सभायां मृगाद्याः द्रौपद्याः उरसि वस्त्र-सि स्वल्त् निपतत् ऊष्मलम् सन्तापाधिक्यवशाद्दुष्णम् अक्षम् अशु अहम् अद्या स्वदृष्टया यथा येन प्रकारेण अन्वभवम् दृष्टवान्, एवमेव अमुष्या द्रौपद्याः कच-कर्षिणः केशाकर्षणप्रवृत्तस्य द्विपतो दुःशासनस्य उरसि वस्त्रोद्देशे (हृदयार्थित्व अक्षम् शोणितम्) रसनेन जिह्वया अनुभवेयम् पिबेयम् । अहमधुना यथा रुदत्या द्रौपद्या वक्षसि प्रस्रमरमशु स्वदृष्टया पश्यामि, तथैव दुःशासनं व्यापाद्य तदीयहृदयं विदार्य च ततो निर्यदुष्णं शोणितं पास्यामीति प्रतिज्ञा वाक्यार्थः । अक्षपदे श्लेषः, अनुभवतिपदंऽपि ॥ औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

जिस तरह मैंने इस सगामें द्रौपदीको छाती पर गिरते हुए उत्तके उष्ण अशु अपनी

आंखसे देखे हैं उसी तरह द्रौपदीके केशको खींचने वाले इस शत्रुभूत दुःशासनकी छाती पर (हृदयसे) निकलने हुए उसके उष्ण रक्तकी अपनी जीनसे यों लंगा ॥ ४३ ॥

किं च सरसीत्र चलत्कवन्धवन्धुरे समराजिरे तामरसच्छद्दानिव शतमपि विमतानेतान्हेमन्त इवाहं धार्तराष्ट्रशब्दशेषां महागदापत्तिं गमयिष्यामीति ॥

किं च सरसांवेदि । किञ्च अपिच चलद्भिः इतस्ततः सञ्चरद्भिः कवन्धैः अपमूर्धक-
लेवरैः वन्धुरे विपमे कवन्धेन जलेन च वन्धुरे रमणीये सरसि सरोवरं इव समरा-
जिरे युद्धाङ्गणे विमतान् शत्रून् पुतान् गतसङ्ख्यकान् दुर्योधनादीन् तामरसच्छद्दान्
कमलपत्राणि इव हेमन्तः शीतर्तुः धार्तराष्ट्रशब्दशेषान् हंसनादमात्रशेषाम् धार्तराष्ट्र-
संज्ञामात्रावशेषाञ्च महागदस्य शीतपातरूपस्य आपत्तिं महत्या गद्याऽऽपत्तिं च
शमयिष्यामि प्रापयिष्यामि । यथा हेमन्तः सरसि जलपूर्णं कमलपत्राणि महतो
विनाशरूपगदस्य पात्रीकरोति केवलं हंसनाद् शेषयति च, तथाहमपि युद्धाङ्गणे
कवन्धव्याहे सर्वानपीमान् दुर्योधनादीन् शत्रून् महत्या गद्या निपातयिष्यामि,
केवलं 'धार्तराष्ट्र' पदप्रतिपाद्यतामात्रं संज्ञामात्रं तेषां स्थास्यतीति भावः । 'धार्त्त-
राष्ट्रोऽसिते हंसे घृतराष्ट्रसुतेऽपिच' इति विश्वः ॥

जैसे हेमन्त ऋतु जलपूर्ण सरोवरमें कमलके पत्तोंकी पालके द्वाग विनष्ट कर देता है,
केवल हंसोंकी बोलीभर शेष छोड़ देता है, उसी तरह विना शिकके घटोंसे पटी रमभूमिमें
मैं इन सौ संख्यावाले दुर्योधनादि शत्रुओंको अपनी गदासे मौतके घाट उतारकर केवल
उनका 'घृतराष्ट्रपुत्र' रूप नानहीं शेष छोड़ दूँगा ।

तत्र सुत्राण्यः पुत्रोऽप्येवं प्रतिजज्ञे,—

तत्रेति । तत्र सभायाम् सुत्राण्यः इन्द्रस्य पुत्रोऽर्जुनोऽपि एवं वच्यमाणरूपेण
प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् ।

उत्त समाने इन्द्रके पुत्र अर्जुनने भी इस प्रकारकी प्रतिज्ञाकी ॥

उत्सेकात्कृतहस्ततालममुना गान्धारपुत्रीशुभा

राधान्धुरसौ जहास सदसि ग्राम्यं त्रुर्वन्यन्ततः ।

यस्यां जात्वानि देहिनोऽभ्युदितता नैवाभिनिर्मुक्तता

स्यातां द्वे अपि गाण्डिवो मम तु तां निद्राममुं नेष्यति ॥४४॥

उत्सेकादिति । असौ राधानुतुः कर्गः सदसि तस्यां द्यूतसभायाम् उत्सेकात्
गवांश्च ग्राम्यम् अरलीलम् वचनम् त्रुवन् भाषमाणः अमुना गान्धारपुत्रीशुभा
गान्धारीपुत्रेण दुर्योधनेन कृतहस्तनालम् तडस्तोपरि स्त्रीयं हस्नं निपात्य ध्वनि-

विशेषमुद्गावयन् यत् जहास हासं कृतवान्, ततः तेन तदीयेनापकर्मणा तु मम गाण्डीवो धनुः अमुं कर्णं कृततादृशापराश्रं यस्यां निद्रायां जात्वपि कदाचिदपि अभ्युदितता अभिनिर्मुक्ता (चेति द्रोपद्वयं) न स्यातां तां दीर्घनिद्रां मरणं नेष्यति प्रापयिष्यति । अमुमपकारिणं कर्णं रणेऽहं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा बोध्या । सुप्ते सूर्योदये अभ्युदितता द्रोपः, सुप्ते सूर्यास्ते च सति अभिनिर्मुक्ता द्रोपः, ताभ्यां यस्यां निद्रायां न सम्बन्ध इति सा दीर्घनिद्रामृत्युः । एतद्द्रोपद्वयस्वरूपमुक्तम- मरे-‘सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदति च । अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम्’ इति अत्र पर्यायोक्तमलङ्कारः, पर्यायोक्तं यद्वा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते’ इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

दुर्योधनको हाथ पर हाथ मारकर तालियाँ देकर इस सभामें अवाच्य बोलता हुआ यह कर्ण जो मेरा उपहास कर रहा है, उसके बदलेमें मेरा वह गाण्डीव धनुष कर्णको उस नीदमें सुला देगा, जिस नीदमें सो जानेपर अभिनिर्मुक्ता तथा अभ्युदितता नामक दोष लगते ही नहीं हैं, सोते रहने पर यदि सूर्य उदय में तब अभ्युदितता और यदि उसी तरह सोते रहने पर सूर्य अस्त हों तब अभिनिर्मुक्ता नामक दोष मनुस्मृतिकमें कहा गया है, परन्तु जो अनन्तनिद्रामें सो जाता है उसे वह दोष नहीं लगते हैं, अतः मैं कर्णको अनन्तनिद्रामें सुला दूँगा, मार दूँगा ॥ ४४ ॥

इति तयोस्तादृशेन वीरवादेन ‘अयि ! सुखमिहास्व’ इति करास्फाल- ननिदर्शिते सक्थन्येव तव मृत्युः स्यादिति सुयोधनं प्रति याज्ञसेन्याः शौपेन च भयात्तगन्धाभ्यामन्धदंपतिभ्यां यथापुरं राज्यं प्रत्यर्प्य हरिप्रस्थं प्रति प्रस्थापितो युधिष्ठिरः पुनरपि कृतमन्त्रैर्मित्रैरैयमाहूतमात्रोऽर्धपथा- द्विधिना गलहस्तिकया विनिर्वर्तित इव तामेव सभां प्रत्यावर्तत ॥

इति तयोरिति । इति उक्तप्रकारेण तयोः भीमार्जुनयोः तादृशेन उक्तरूपेण वीर- वादेन प्रतिज्ञावाच्येन, ‘अयि द्रौपदि, इह मम जहायां सुखमास्व उपविश’ इति एवं प्रकारेण करास्फालितदर्शिते करास्फालनपूर्वकं प्रदर्शिते सक्थनि जहाप्रदेशे एव तव दुर्योधनस्य मृत्युः स्यात्—यत्र जहाभागे मासुपवैष्टुं श्रूषे तस्यैव जहा- भागस्य भङ्गेन तव मरणं भावि, इति एवं सुयोधनं प्रति दुर्योधनं लक्ष्यीकृत्य याज्ञ- सेन्याः द्रौपद्याः शापेन आक्रोशेन च भयात्तगन्धाभ्याम् भीतिपराभूताभ्यां (कदा- चिदेषां विलक्ष्यमानानां वचांसि सत्यानि स्थुरिति संभाव्य भयभीताभ्याम्) ता- भ्याम् अन्धदम्पतिभ्याम् घृतराष्ट्रगान्धारीभ्याम् यथापुरं पूर्वतननिर्दिशेषं राज्यं हगितनापुराधिपत्यं प्रत्यर्प्य परावृत्य हरिप्रस्थं प्रति प्रस्थापितो विमृष्टः युधिष्ठिरः

१. ‘वीरवादेन सुखे’ ।

२. करास्फालितदर्शिते ।

३. ‘निजसंविद्य-येव’ ।

४. ‘शापेन भयात्’ ।

५. ‘आहनमात्रोऽर्धमर्धः’ ।

६. ‘निदर्शिते’ । इति पाः

पुनरपि कृतमन्त्रैः कृतविचारैः 'अपमता इमे क्षमां न करिष्यन्ति, अतः पुनर्घृतेनेमान् वनं प्रेषयामस्ततो न संभवति भयम्' इत्यभिसंधधानैर्दुर्योधनशकुनिकर्णोदिभिः अमित्रैः शत्रुभिः आहूतमात्रः आकारितः सन्नेव अर्धपथात् मध्यमागात् विधिना देवेन गलहस्तिकया कण्ठे हस्तं दत्त्वा विनिवर्त्तितः प्रत्यावर्त्तितः इव अयम् युधिष्ठिरः तान् एव सभां प्रत्यावृत्तः पुनरागतः, 'आतगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः ॥

इत प्रकार भीम और अर्जुनके प्रतिश्रावचन और—'भरी, आओ मेरी इस जह्वा पर मौजसे बैठो' इस तरह हाथको तालीसे इशारा देकर जिस जह्वापर मुझे बैठनेको कह रहा था उसी जह्वा पर आघात पाकर तू मरेगा' इस तरहका द्रौपदीका शाप सुनकर भयभीत होकर धृतराष्ट्र तथा गान्धारीने युधिष्ठिरका घृतमें हारा राज्य पूर्ववत् वापस कर दिया, और उन्हें इन्द्रप्रस्थके लिये विदा भी कर दिया । फिर उनके शत्रु दुर्योधन, शकुनि और कर्णने विचार-विमर्श किया कि—'इन लोगोंका हमने बड़ा अपमान किया है, यह यदि राज्यारूढ़ रहेंगे तब हम लोगोंको चैनसे नहीं रहने देंगे, अतः फिरसे जुआमें हराकर इन्हें वन भेज दिया जाय, जिससे कोई सन्देह नहीं रहे' इस प्रकार विचार करके उन लोगोंने युधिष्ठिरको फिरसे जुआ खेलनेको बुलाया, और वह बुलाने पर तुरत उसी सभामें फिर लौट आये, ऐसा मान्द्रुम हुआ मानो मान्य उन्हें गरदनिया देकर आधी राहसे लौटा लाया हो ॥

भूताभिविष्ट इव बोधवतां वरोऽपि

भूयोऽपि धर्मतनयः सह सौवलेन ।

आद्यत्त देवनविहारमनार्यजुष्ट-

साद्यक्षरं विजहदेव पणोऽपि योऽभूत् ॥ ४५ ॥

भूताभिविष्ट इति । बोधवतां कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानवतां वरः श्रेष्ठोऽपि धर्मतनयः युधिष्ठिरः भूताभिविष्टः पिशाचाविष्ट इव (उन्मत्त इव) भूयः पुनरपि सौवलेन शकुनिना सह अनार्यजुष्टम् अभद्रजनसेवितम् देवनविहारम् अक्षक्रीडाम् आद्यत्त प्रारब्धवान् । यः देवनविहारः एव आद्यक्षरं प्रथमं वर्णम् 'दे' रूपं विजहव त्यजन् पणोऽभूत् तत्र द्यूते 'वनवासः' एव पणत्वेन स्थिरीकृत इत्यर्थः । ज्ञानवानपि युधिष्ठिरः पुनः शकुनिना सह द्यूतक्रीडामारभत, तत्र च द्यूतक्रीडायाम् वनविहारः वनवास एव पणः कृतः, यो जायेत स वनं गच्छेदिति पणबन्धं कृतवानितिभावः ॥

कर्त्तव्याकर्त्तव्य ज्ञान रखनेवालोंमें अग्रगण्य होकर भी धर्मपुत्र युधिष्ठिर भूताभिविष्टकी तरह उन्मत्त होकर उस दुष्ट शकुनिके साथ द्यूत खेलने लगे और बाजी यही लगाई गई कि जो हारेगा वह वनमें जायगा । 'देवनविहार' द्यूतक्रीडा' इसका प्रथम अक्षर 'दे' उसे हटा देनेपर बचा 'वनविहार' वही पण-बाजी रखा गया । वनविहार-वनवास ॥ ४५ ॥

क्रित्वे शकुनौ वशंवदान्किरति स्वेन करेण पाशकान् ।

विजयेन सदा पुरस्कृतोऽप्यभवत्तेन स पृष्ठतः कृतः ॥ ४६ ॥

कितव शक्ति । कितव घूर्त्तं अक्षकलाविदग्धे शकुनौ दुर्योधनमातुले वशंवदान् स्ववशान् पाशकान् वशान् स्वेन करेण निजहस्तेन विकिरति चालयति सति विजयेन अर्जुनेन जयेन च सदा सर्वदा पुरस्कृतः अप्रतः कृतः युक्तः अपि सः धर्मराजः तेन विजयेन द्यूतक्रीडाविषयकविजयेन पृष्ठतः कृतः अपमत्तः, यद्यपि युधिष्ठिरः सर्वत्र जयेन युज्यते स्म (विजयेनार्जुनेन चानुगम्यते स्म) परं तत्र क्रीडायां विजयपत्वं पृष्ठतश्चक्रे, तं नानुजगान्, स विजयी नानूत, पराजितो जात इत्यर्थः । विजयेन पुरस्कृतोऽपि पृष्ठतः कृत इति विरोधः, अर्जुनेनाह्नोऽपि जयेन रहित इति च तत्परिहारः । विरोधाभासः स्फुटोऽलङ्कारः ॥ ४६ ॥

वत् घूर्त्तं शकुनानेन जब अपने वशमें रहनेवाले पत्तियों अपने हाथसे फेरना प्रारम्भ किया तब विजय-बाँट से सदायुक्त पुरस्कृत होनेवाले युधिष्ठिर भी विजयसे रहित पृष्ठतः कृत हो गये, विजय अर्जुनसे लेकित होकर भी वत् द्यूतविधाने पराजित हो गये ॥ ४६ ॥

उत्थायाथ सिंतीन्द्रः क्षणमपि धरणौ स्थातुमर्त्यामयुक्तं

प्रत्यर्थिस्वीकृतायामिति सह सहजैः सत्यसंघः सजानिः ।

पाणौ क्षैत्तुर्निधाय प्रसुवमवितरामन्तरुत्तप्यमानां

पद्भ्यां प्रापद्वनानि व्यथितहृदमुचत्पौरलोकस्तु दृग्भ्याम् ॥४७॥

उत्थायेत् । अथ पराजयानन्तरम् सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः धर्मराजः युधिष्ठिरः प्रत्यर्थिस्वीकृतायाम् क्षुब्धसंगतायाम् अस्यां धरणौ राज्ये क्षणम् अल्पकालम् अपि स्थातुम् अयुक्तम् नोचितम् इति (विचार्य) उत्थाय ततः स्थानाद्गन्तुमव्याय अन्तः स्वहृदयै अतितराम् अत्यर्थम् उत्तप्यमानां पुत्राणामुपरीदृशविषदुपनिपातेन स्त्रियनानां प्रसुवन् मातरं वत्तुः विदुरस्य पाणौ हस्ते निधाय (कुन्त्या रत्नविंशगादिभारं विदुरोपरि निधाय) सजानिः सत्कीकः सहजैः आवृभिः सह पद्भ्याम् पादचारेण वनानि काननानि प्रापत् गतवान् पौरलोकः नगरवासिजनसमूहस्तु व्यथितहृद सखेदहृदयः सन् दृग्भ्याम् नयनाभ्याम् वनानि जलानि अभूणि अमुचत् स्फोट । सम्भराकृतम् ॥ ४७ ॥

इस बालके बाद धर्मराजके पुत्र युधिष्ठिरने सोचा कि यह पृथ्वी अब हमारे शत्रुओंके अधिकारमें ही गई, इस पर एक मिनट भी रहना ठीक नहीं, ऐसा सोचकर वह उठ खड़े हुए, पुत्रोंपर विपत्तिके आ जानेसे रोती हुई माया कुन्तीकी विदुरके हाथोंमें सौंप दिया और खुद अपनी स्त्री द्रौपदी तथा माइयोंके साथ बिना किसी सवारीके पैदल ही जंगलोंमें

चले गये, और नगरवासी लोग उनका विपत्तिले कष्ट प्राप्त करके आँखोंसे आँतू गिराने लगे, गेने लगे ॥ ४७ ॥

कान्तारवर्त्मनिमृगाः पुरतो निपण्णाः

शान्ताकृतेः सधनुषोऽपि निपङ्गिणोऽपि ।

उत्थाय तस्य पटुमर्मरचारु चीरं

रोमन्यलोलचिबुकेन मुखेन जघ्नः ॥ ४८ ॥

कान्तारवर्त्मनि गति । कान्तारवर्त्मनि वनमार्गं पुरतः अग्रे निपण्णाः उपविष्टाः मृगाः हरिणाः उत्थाय सधनुषः धनुर्धारिणः अपि निपङ्गिणः तूणीरयुतस्यापि शान्ताकृतेः सौम्यवपुषः तस्य धर्मराजस्य चीरं वल्कलम् रोमन्यलोलचिबुकेन रोमन्यक्रियात्रपलमुखाग्रभागेन मुखेन पटुमर्मरचारु मधुरध्वनिसुन्दरं यथा तथा जघ्नः आस्वादयन् । यद्यपि युधिष्ठिरो धनुषा तूणीरेण च युक्त आसीदथापि शान्ताकृतेस्तस्य समीपमागत्य निर्विकारमनसो हरिणास्तदीयं वल्कलं रोमन्यचलितेन सुव्याघ्रेण भञ्जितुमारेभिरं, यत्र स्पृश्यमानेभ्यो वल्कलेभ्यो मर्मरध्वनिर्निर्गता इत्याशयः । 'अथ मर्मरः, स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरः । अत्र शान्ताकृतित्वस्य पदार्थगत्या मृगकत्तकवल्कलसुभ्रवनकारणत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४८ ॥

वनमार्गके ऊपर बैठे हुए हरिण धनुर्धर तथा तरकसयुक्त गद्दनेपर भी शान्त आकृति वाले युधिष्ठिरके पास आकर रोमन्यक्रियाके लिये चलते हुए सुव्याघ्रसे उनके वल्कलकी चूम लेते थे, उस समय उन वल्कलोंसे मधुर मर्मर ध्वनि निकल रहा थी ॥ ४८ ॥

परागपूर्णे पथि तस्य पादरेखा घटस्य प्रतिमा मनोज्ञाः ।

भक्त्योपनीता वनदेवताभिः पाद्योदकुम्भा इव ज्ञाप्रति स्म ॥ ४९ ॥

परागेति । परागपूर्णे कोमलरजोयुते पथि वनमार्गे घटस्य प्रतिमाः घटाकृतयः मनोज्ञाः रमणीयाः तस्य युधिष्ठिरस्य पादयोः चरणयोः रेखाः कलशाकृतिचिह्नानि वनदेवताभिः काननाधिष्ठानृदेवताभिः भक्त्योपनीताः सादरमुपहृताः पाद्योदकुम्भाः पाद्योदकवटा इव जाप्रतिस्म प्रतीयन्ते स्म । परागपूर्णे पथि चलतो युधिष्ठिरस्य चरणपातेन जातानि तच्चरणवर्त्तिकलशरेखाचिह्नानि वनदेवताभिर्युधिष्ठिरसत्कारायोपहृताः पाद्योदकवटा इव प्रतीयन्ते स्मेत्याशयः । उल्लेहाऽलङ्कारः ॥ ४९ ॥

कोमल घूलसे भरे हुए वनमार्गमें चलते हुए युधिष्ठिरके चरण पटनेसे उनके चरण में वर्त्तमान कलश रेखासे सुन्दर-सुन्दर घटकी प्रतिमायें बन जाती थीं, वह ऐसी प्रतीति होती थीं, मानो युधिष्ठिरके स्वागतार्थ वनदेवताओं द्वारा लाये गये पाद्योदक कुम्भ हों ॥ ४९ ॥

क्रमेण ते सजानयो विलङ्घ्य विविधानि विपिनानि जहमुनिर्कणश-
ङ्कुलीपथवशेन शिशितैर्गतिविशेषैरिव गर्भरैरावतैर्हनासिक^१ जनताहतानि
संसारचक्राणीव दर्शयन्तीं कोकनद्वदनोदितैरिव कोककुटुम्बकृजितैः कु-
मारस्य देवव्रतस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव^२ भागीरथीं पुरस्कृत्य^३ तत्र तां
निशीथिनीं पश्चाच्चक्रुः ।

अपरेद्युरतिमात्रवुमुक्षितानुयात्रिकसत्रिजनपरित्राणाय पवित्रैः स्तोत्रैः
सेदुषा चित्रभानुना दत्तमक्षयमन्नपात्रमादाय^४ ते कलत्रे निदधुः ।

क्रमेणैति । सजानयः समानस्त्रीकाः सखीका वा ते पाण्डवाः विविधानि नाना-
प्रकारकाणि विपिनानि वनानि विलङ्घ्य जहमुनेः जह्नुनामकस्य ऋपेः कर्णशङ्कुल्यां
शङ्कुल्याकृतौ कर्णे यः पत्न्या सञ्चारमार्गः तद्वशेन तत्र यातायातवशेन शिशितैः
बन्धस्तैः गतिविशेषैः गमनप्रकारैरिव गर्भरैः आवतैः जलभ्रमिभिः उपासकजना-
हतानि सेवकजनेभ्यो गृहीतानि संसारचक्राणि इव दर्शयन्तीं प्रकटयन्तीं कोकनद-
वदनोदितैः कमलल्पमुखनिर्गतैः कोककुटुम्बकृजितैः चक्रवाकपरिवारशब्दैः कुमा-
रस्य पुत्रस्य देवव्रतस्य भीष्मस्य कुशलम् अनामयं पृच्छन्तीम् इव भागीरथीं
गङ्गां पुरस्कृत्य पुरः प्राप्य तत्र गङ्गातीरे निशीथिनीं रात्रिं पश्चाच्चक्रुः व्यतियापया-
मानुः । अपरेद्युः बन्धस्मिन् दिवसे ते पाण्डवाः अतिमात्रम् अस्यन्तं बुभुक्षितानां
घृथितानाम् अनुयात्रिकाणाम् सहगच्छताम् सत्रिजनानां यज्वनां लोकानां परि-
त्राणाय बुभुक्षाशमनद्वारा रक्षगाय पवित्रैः स्तोत्रैः आदित्यहृदयादिभिः प्रलेदुषा
प्रसन्नेन चित्रभानुना सूर्येण दत्तम् समर्पितम् अन्नव्ययम् अरिच्यमानम् अन्नपात्रम्
भोजनभाण्डम् आदाय स्वीकृत्य ते पाण्डवास्तत् पात्रं कलत्रे द्रौपद्यां निदधुः सम-
पितवन्तः । क्रमशः सखीकास्तनानसखीकाश्च ते पाण्डवा नानाकाननानि व्यतियाप्य
गङ्गातटं गताः, तत्र गङ्गायां बहवो जलभ्रमयः अभवन्, मन्ये कुटिले जहमुनेः
कर्णे वासेन तथा कुटिला गतयोऽगिद्यन्त, तथैव शिशिक्षया गङ्गा कुटिलया गत्या
अमति, उपासकास्तत्र गङ्गायां स्नात्वा स्वं मुक्तं कृत्वा स्वीयं संसारचक्रं तत्र
गङ्गायां विसृजन्ति, तानि चक्राणीव जलभ्रमयो नासन्ते, तत्र गङ्गायां कमलवनेषु
चक्रवाकाः कृजन्ति, मन्ये गङ्गा स्वीयेन कमलमुखेन चक्रवाकशब्दद्वारा चिरविसु-
क्तस्य स्वपुत्रस्य भीष्मस्य कुशलमिव पृच्छति, तदेतादृशीं गङ्गामुपेत्य ते तां रात्रि

१. 'ते विलङ्घ्य' । २. 'वनानि' । ३. 'शङ्कुलिज्ञापयेन' । ४. 'गम्भीरैः' ।
५. 'वनात्कनकनादाहतानि' । ६. 'जनादाहतानि' । ७. 'उदीरितैः' । ८. 'कुडुन्विनी' ।
९. 'कुशलमिव' । १०. 'पृच्छन्ती भागीरथी' । ११. 'पुरस्कृत्य तां' । १२. 'मादाय
कलत्रे' । इति पा० ।

तत्रैव गमयामासुः, प्रातश्च अतिबुभुक्षिताननुगच्छता मुनीन् सन्तर्पयितुं सूर्यं स्तवैः
प्रसाद्य लब्धमक्षय्यं भोजनपाकपात्रमासाद्य तद्द्रौपद्यै समर्पितवन्त इत्याशयः ।

कमलः अपनी स्त्रीते युक्त वे पाण्डव नानाप्रकारके बर्नोको पार करके गद्गाके
किनारे आये, गद्गामें जलभ्रमि-आवर्त्त उठ रहे थे, वे आवर्त्त ऐसे लगते थे,
मानों जह मुनिके कानमें वासुके द्वारा सीखे गये वक्र गमनसे गद्गा चल रही हो, और
गद्गामें जो श्रद्धालु जन स्नान द्वारा मुक्त होकर अपना संसारचक्र वहीं छोड़ जाते हैं,
जलभ्रम द्वारा गद्गा लन्हों चक्रोंको दिखा रही हो, कमलरूप गद्गाके मुखसे प्रकट होनेवाले
चक्रवापके शब्दोंसे मानों वह अपने पुत्र देवव्रत-भीष्मका कुशल समाचार पूछ रही
हो, ऐसी गद्गाको आगे पाकर वे पाण्डवगण उस रात्रिमें वहीं ठहर गये
प्रातःकाल अति क्षुधित साथ चलने वाले यज्ञगणको वृष करनेके लिये पवित्र आदित्य
हृदयादिस्तोत्र द्वारा सूर्यको प्रसन्न करके उनसे दिये गये अक्षय्य-कमी भी खाली नहीं
होनेवाली हण्डो (भोजनपाक पात्र) प्राप्त करके उसे द्रौपदीके जिन्मे लगा दिया ॥

वनं ततः काम्यकमेत्य तेषु वसत्सु भीमस्तु नियोद्द्युक्कामम् ।

किर्मिरमुग्रं कुणपाशनेन्द्रं क्षिप्रं तदाहारदशामनैपीत् ॥ ५० ॥

वनमिति । ततः सूर्यादक्षय्यपात्रप्राप्यनन्तरं तेषु पाण्डवेषु काम्यकं नाम वनम्
अरण्यम् एव प्राप्य वसत्सु तिष्ठत्सु सत्सु भीमो नाम द्वितीयपाण्डवः नियोद्द्युक्का-
मम् वाहुयुद्ध कर्तुम् इच्छन्तम् उग्रम् भयङ्करम् कुणपाशनेन्द्रम् शवभक्षिराक्षस-
प्रधानम् किर्मिरनाम क्षिप्रम् आशु तदाहारदशाम् तदीयभोजनसाम्यम् शवभोजि-
नाम् भक्ष्यस्य शवस्य स्थितिम् निष्प्रागत्वमित्यर्थः अनैपीत् प्रापयमास । किर्मि-
रमत्रधीदित्यर्थः ॥ ५० ॥

सूर्यते अक्षय्यपात्र प्राप्त करनेके बाद पाण्डव काम्यकवनमें पहुँचकर वहीं पर रहने
लगे, किर्मिरनामक एक शवभोजियोंमें प्रधान तथा भयङ्कर राक्षस भीमसे वाहुयुद्ध करने
आया, भीमने इत उद्वे उत्सके आहार-शव-को दशामें पहुँचा दिया, अर्थात् भीमने उसका
वध कर दिया ॥ ५०॥

ततश्चैरन्दैतवने स सार्धं वध्वा कदध्वालसतामबुद्ध्वा ।

मूलानि सर्वस्य शुभस्य भूपो मूलानि जग्राह मुनीन्द्रसंघात् ॥ ५१ ॥

ततश्चरन्ति । सः भूयो धर्मराजः कदध्वनि कुशकण्टकादिसङ्कलतया कुत्सिते
वर्त्मनि अलसतां श्रमकृतं शैथिल्यम् अबुद्ध्वा अविगणय्य, कुत्सितेऽपि पथि श्रम-
मत्रिभावयश्चित्यर्थः, वध्वा स्त्रिया द्रौपद्या सह ततः काम्यकवनात् चरन् निर्गच्छन्
मन् द्वैतवने द्वे रागमात्सर्ये इते गते यस्मात् तद्द्वीतम्, द्वीतमेव द्वैतं तच्च वनं

अन्धकृतप्रशस्तिः

इत्कीर्तिरनन्तकविकुखरः ।

... गैदीचम्पुभारतम् ॥ १ ॥